

**ISTOČNA
BOSNA
U NOB-u**

1 ISTOČNA BOSNA U NOB-u

O D B O R Z A I Z D A V A N J E E D I C I J E

Predsjednik Odbora: UGLJESA DANILOVIC, članovi Odbora: RODOLJUB COLAKOVIC, AVDO HUMO, HASAN BRKIC, PERO KOSORIC, CVIJETIN MIJATOVIC, PASAGA MANDŽIĆ, TOSO VUJASINOVIĆ, NISIM ALBAHARI, MILOŠ ZEKIĆ, NIKOLA ANDRIĆ, FRANJO HERLJEVIĆ, RUDI PETOVAR, ISMET MUJEZINOVIĆ, ZIKA TADIĆ, SVETOLIK GOSPIĆ, ABDULAH SARAJLIĆ, STEVO POPOVIĆ, AHMET DZONLAGIĆ, MONI FINCI, SLAVKO MICANOVIĆ, RASIM HUREM, JEREMIJA PERIĆ, GRUJO NOVAKOVIĆ, RADE JAKŠIĆ i ZDRAVKO ANTONIĆ

U R E D N I C I

NISIM ALBAHARI, MONI FINCI, SLAVKO MICANOVIĆ, JEREMIJA PERIĆ i
ABDULAH SARAJLIĆ

R E D A K T O R I

SLAVKO MICANOVIĆ, ABDULAH SARAJLIĆ, JEREMIJA PERIĆ, RASIM HUREM
i ZDRAVKO ANTONIĆ

Izbor fotografija izvršio kustos Muzeja revolucije NED2AD BIŠE

ISTOČNA BOSNA U NOB-u
1941-1945.

SJEĆANJA UČESNIKA

PRVA KNJIGA

BEOGRAD 1971.

RATNA PROŠLOST NAŠIH NARODA

KNJIGA STO DVADESET ČETVRTA

UREDIVAČKI ODBOR

general-pukovnik MIRKO JO VANO VIC, general-major JOCO T ARABIC, general-
-major FABIJAN TRGO, general-major METODIJE KOTEVSKI, pukovnik VIK-
TOR KUCAN, pukovnik MISO LEKOVIC, pukovnik AHMED DONLAGIC, pukov-
nik RADOMIR PETKOVIC — glavni urednik

ODGOVORNI UREDNIK

potpukovnik ES AD TIHIC, prof.

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD

Raduje me veoma korisna inicijativa boraca i rukovodilaca narodnooslobodilačke borbe u istočnoj Bosni koji su uložili napor da se izda knjiga u kojoj se iznose sjećanja učesnika borbe u namjeri da se otrgne od zaborava istina o slavnim danima naše revolucije.

Partijska organizacija u istočnoj Bosni, iako malobrojna, uspjela je da za kratko vrijeme organizuje snažne partizanske odrede, koji su na području Sarajeva i okoline, Romanije, Birča, Majevice, Ozrena i Podrinja, nanosili okupatoru i kvis-Unskim snagama velike gubitke i oslobodili veći dio teritorije, što je odjeknulo širom zemlje i bilo podstrek za opšte jačanje ustanka.

Okupator je bio iznenađen snagom ustanka, pa je preduzeo grozničave mjere da na ovom tlu razbije jedinstvo naroda i ustaničkih redova. Okupatori i kvislinške snage bili su višestruko zainteresovani da u istočnoj Bosni, zbog njenog specifičnog geografskog i političkog položaja, unište partizanske snage. Stoga su fašistički okupatori uz pomoć domaćih izdajnika ustaša i četnika, išli za tim da izazovu šovinističku mržnju i bratoubilačku borbu, zbog čega su pale velike žrtve. To je nakon izvjesnog vremena prouzrokovalo privremenu krizu ustanka u ovom kraju.

Nije bilo jednostavno izaći iz ove krize, koja je trajala gotovo cijelu 1942. godinu. Ali, komunisti i istinske patriotske snage našli su načina da održe kontinuitet borbe i da stvore uslove za dalji razmah ustanka. Teškoće su dolazile i zbog

slabih veza sa Centralnim komitetom KPJ i Vrhovnim štabom narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, što je onemogućavalo potrebno koordiniranje i usmjeravanje dejstva partizanskih jedinica u istočnoj Bosni sa cjelokupnom borbom naših snaga u zemlji.

Sredinom 1942. godine došlo je do formiranja istočnobosanske narodnooslobodilačke udarne brigade – čuvene Šeste brigade, koja je svojim akcijama nanosila udarce neprijatelju i sačuvala plamen ustanka u istočnoj Bosni. Ona je to postigla zahvaljujući i neprestanom političkom radu, uporno se boreći za bratstvo i jedinstvo naroda, ističući oslobodilački karakter ustanka.

U jesen iste godine došlo je do povezivanja i veoma plodnosne saradnje sa sremskim-vojvodanskim partizanima, što je dovelo do značajnog zamaha ustanka kako u istočnoj Bosni, tako i u Vojvodini. To je omogućilo stvaranje novih istočnobosanskih i vojvodanskih brigada i odreda.

Šesta istočnobosanska i Petnaesta majevička brigada učestvovala su u slavnim i teškim bitkama u V neprijateljskoj ofanzivi, gdje su ispoljile visok stepen borbenosti i herojstva. Poslije proboja glavnine snaga narodnooslobodilačke vojske iz obruča na Sutjesci, na teritoriji istočne Bosne dolazi do masovnog priliva novih boraca što omogućuje formiranje krupnih vojnih jedinica. Tada je ponovo oslobođen najveći deo teritorije. U ovim krajevima dolazi zatim do neprestanog uspona ustanka koji traje sve do konačnog oslobođenja.

Ova knjiga, koju su napisali borci istočne Bosne, kazuje o velikim ljudskim i materijalnim žrtvama koje je podnio narod ovog kraja dajući svoj doprinos borbi naroda Jugoslavije za pobjedu nad okupatorom i njegovim pomagačima. Ona je svjedočanstvo o veličini naše borbe i podsticaj budućim generacijama da na njenim tradicijama izgrađuju budućnost svoje slobodne socijalističke zemlje.

O DRUŠTVENO-POLITIČKIM PRILIKAMA U ISTOČNOJ BOSNI UOCI IZBIJANJA USTANKA 1941.

Ustanak u Bosni i Hercegovini razvijao se tako da su se ubrzo stvorila tri glavna područja vojne i političke aktivnosti narodnooslobodilačkog pokreta, koja su gotovo do kraja rata bila teritorijalno odvojena. To su Bosanska krajina, Hercegovina i istočna Bosna. Ovo, naravno, ne znači da između tih područja nije bilo nikakve veze u toku ustanka, da vojne jedinice i politički radnici nisu prelazili iz jednog kraja u drugi radi izvođenja vojnih operacija ili političkog rada. Svega toga je bilo i, to sve više što se ustanak više razvijao. Pa, ipak, ta teritorijalna podvojenost, uslovljena nizom objektivnih okolnosti, trajala je do kraja rata. Otuda tok i razvitak narodnooslobodilačkog rata i revolucije ima na svakom od pomenutih područja izvjesne osobenosti, koje su rezultat i objektivnih činilaca (geografski položaj, ekonomski i strateški značaj područja) i subjektivne prirode (snage narodnooslobodilačkog pokreta, na prvom mjestu KP i njena sposobnost da savladuje razne teškoće koje su se u toku ustanka javljale).

U toku narodnooslobodilačkog rata i revolucije mi smo u istočnu Bosnu ubrajali teritorij koji se na sjeveru graniči r. Savom, na istoku r. Drinom, na zapadu r. Bosnom, a na jugu s Hercegovinom i Crnom Gorom. U nju je bilo uključeno i Sarajevo s najbližom okolinom na lijevoj obali r. Bosne. U prvim mjesecima ustanka štab Ozrenskog partizanskog odreda održavao je vezu s partijskom organizacijom u Derventi, Bosanskom Brodu i Odžaku. To znači da je ona obuhvatala veći teritorij nego što taj geografski pojam inače označava.

Na tom teritoriju, od 19.500 km², živjelo je 848.000 žitelja, od čega 39% Srba, 16% Hrvata, 43% Muslimana i 2% Jevreja. U ekonomskom pogledu to je najbogatiji i najrazvijeniji dio Bosne i Her-

cegovine. Najveći dio njezinog glavnog prirodnog bogatstva (šume, ugalj, željezna ruda) nalazi se u tom regionu. Na toj osnovi, još za vrijeme austrougarske vladavine, nikla su mnoga preduzeća drvne industrije, otvoreni ili prošireni rudnici uglja i željezne rude, podignuta ili proširena preduzeća metalurška i hemijske i prehrambene industrije, izrađeni putevi i željezničke pruge uskog kolosijeka. Privredna fizionomija tog kraja, izgrađena do 1918. godine, nije se bitno izmijenila za vrijeme stare Jugoslavije. Nezajažljiva u svojim eksploatatorskim apetitima, željna da se što prije i što više obogati, buržoazija je nastojala da bez krupnijih investicija u nova preduzeća ili u modernizaciju postojećih izvuče što više profita pljačkanjem prirodnih bogatstava i bezobzirnom eksploatacijom radnih ljudi. Na primjer, za period od 1918. do 1938. godine u Bosni i Hercegovini je osnovano svega 129 preduzeća sa ukupno 10.000 novih radnih mjesta.

Gotovo sva najvažnija preduzeća drvne industrije Bosne i Hercegovine razmještena su u istočnoj Bosni: Zivinice, Han-Pijesak, Zavidovići, Begov Han, Pale, Sjetlina, Tarčin, Višegrad itd., u kojima je prerađivana ogromna količina oblovine. Najveći dio uglja (devet desetina) koji su davali bosansko-hercegovački ugljenokopi) vađen je u Kreki, na Majevidi, u Kaknju i Zenici. Preduzeća crne metalurgije nalaze se u Varešu i Zenici, a hemijska industrija (so, kaustična soda) u Tuzli i Lukavcu, dok je izvjestan broj sitnih preduzeća prehrambene industrije (mlinovi, prerada voća) bio rasijan po mnogim mjestima istočne Bosne. Vrijede pomena i dva preduzeća vojne industrije: Vojnotehnički zavod u Sarajevu i »Vistad« u Višegradu.

U istočnoj Bosni leže najvažniji žitorodni, voćarski i stočarski regioni Bosne i Hercegovine: Posavina, Semberija, Glinac itd. Većina poljoprivrednih proizvođača živjela je u bijednim uslovima zbog nepodnošljivih poreskih tereta i zelenaških kamata. Siromaštvo, neprosvijedenost, boleština i velika smrtnost djece — karakteristike su života većine seoskog stanovništva istočne Bosne. Veći broj seljaka tražio je izlaz iz takve nezavidne situacije u zaposlenju u drvnoj industriji — sječa šuma, svlačenje oblovine, na radu u pilani — gdje su za skromnu nadnicu dirinčili i do 12 časova dnevno. Velika ekonomska kriza 1929/32. godine pogoršala je i onako bijedan položaj seoskog stanovništva i mnoge dovela bukvalno do prosjačkog štapa.

Kroz istočnu Bosnu idu i ekonomski i strateški značajne željezničke pruge i putevi, kao što su B. Brod — Sarajevo, Mostar — Dubrovnik (veza s morem), Sarajevo — Višegrad (veza sa Srbijom), Doboj — Tuzla — Zvornik (drumska veza sa Srbijom). Od glavnih pruga i puteva grana se prema šumskim masivima i rudnim nalazištima prilično razvijena mreža šumskih željeznica, pomoću kojih je izvlačena drvna masa ili ruda do mjesta prerade.

Taj ekonomski potencijal istočne Bosne bio je dobro poznat i njemačkom fašističkom okupatoru. U studiji Ernesta Vishaupta, savjetnika u njemačkom štabu za Jugoistok, ističe se na nekoliko mjesta značaj tog kraja za njemačku ratnu privredu. Za njemačkog okupatora je od posebne važnosti bio prostor Sarajevo — Zvornik — Tuzla i željezničke pruge B. Brod — Sarajevo — Dubrovnik i Doboj — Tuzla.

Istočna Bosna, kao uostalom svi krajevi Bosne i Hercegovine, u nacionalnom i vjerskom pogledu je raznorodna: na čitavoj teritoriji žive izmješani u gotovo svakoj opštini Srbi i Muslimani, u nekim Hrvatima i Muslimani, a nerijetko i Srbi, i Hrvati, i Muslimani. Iako su u svojoj pretežno seljačkoj masi vijekovima živjeli mukotrpnim, tvrdim težačkim životom, ipak su politički bili odvojeni i razjedinjeni, opterećeni predrasudama, ispunjeni jedni prema drugima nepovjerenjem. To je bilo teško nasljeđe prošlosti, kojoj su plaćala danak i pokoljenja odrasla u novim uslovima, ali u čijoj je svijesti, zbog ekonomske bijede i neprosvijećenosti, bilo jače ono što se nataložilo u toku vijekova, nego napredne ideje i pokreti našeg vremena, čiji su se nosioci početkom XX stoljeća javili u Bosni i Hercegovini.

Ta podvojenost, nepovjerenje, odsustvo svijesti o sudbinskoj povezanosti i zajedničkim interesima i srpskih, i hrvatskih, i muslimanskih radnih ljudi, nastali u spletu specifičnih istorijskih okolnosti, bili su stalno pothranjivani i vještački održavani od ugnjetača i izrabljivača, od dalekih osmanlijskih vremena do pobjede revolucije. Upravo zbog toga nije dolazila do jačeg izražaja ni ona elementarna solidarnost, koja nastaje među susjedima, pa je nije bilo u širim razmjerama čak ni onda kad je u novije vrijeme njihov ekonomski i društveno-politički položaj postao približno isti. Ugnjetači i izrabljivači — begovi ili bečki i peštanski bankari, »naše« gazde, čaršijski ljudi, zelenaši i kapitalisti — bili su krvno zainteresovani da tako ostane vječito. A takvo stanje, kao bogu ugodno, blagosiljali su vjerski glavari triju religija, svako u ime svog boga i po svom ritualu. Sve je to bio parazit koji je živio na račun krvi i znoja radnog čovjeka, pustošeći bogatstvo Bosne i Hercegovine, ostavljajući radne ljude da tavoru u bijedi i neprosvijećenosti.

Ništa se bitno nije izmijenilo ni stvaranjem kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine, jer su njoj dali pečat izrabljivači, koji su se među sobom otimali za što veći dio plijena, ali su bili jedinstveni u nastojanju da bi ga zadobili što više. Velikosrpska buržoazija, koja je držala u svojim rukama sve komandne pozicije u državi, proglasila je Bosnu i Hercegovinu srpskom zemljom, harangirala srpske mase protiv Hrvata i Muslimana, koji ne daju da se »država sredi«, svaljivala, dakle, na njih krivicu za teško stanje srpskog življa. Begovi i muslimanska buržoazija zvali su Muslimane na okup, da bi se tako odbranili od Srba, koji su, tobože, ne samo

krivi za težak položaj muslimanskih masa i odgovorni za nasilja vlastodržaca, nego su čak i sam din doveli u opasnost. Sve im to nije smetalo da s velikosrpskom buržoazijom povremeno prave sporazume, od kojih ni srpskim ni muslimanskim masama nije bilo lakše. Hrvatska buržoazija, proglašivši Bosnu i Hercegovinu hrvatskom zemljom »obrađivala« je hrvatske mase, nastojeći da ih uvjeri da su Srbi jedini krivci za njihove nevolje, a povrh toga glavna smetnja za slobodu hrvatskog naroda. U tome ju je svesrdno pomagala katolička crkva, koja je smatrala da je granica katoličanstva na Drini i zbog toga bila krajnje netrpeljiva i bezobzirna prema svim »inovjercima« na tom području.

Dejstvom tih triju šovinizama stvoreno je u Bosni i Hercegovini pravo vrzino kolo, u kome su kolovođe bili zadržani fanatici skućenog vidokruga, neprijemčivi za svaku iole slobodnu misao, koji su grčevito i bezobzirno branili svoje uske interese. U takvoj sredini s mukom su se probijale napredne ideje koje je unosio radnički pokret i druge progresivne društvene struje, i stoga je razumljivo što je njihov uticaj na ogromnu većinu stanovništva Bosne i Hercegovine bio slab. Nosiocima tih ideja, u prvom redu komuniste, dočekivali su i srpski, i hrvatski, i muslimanski reacionari s divljom mržnjom — i u tome su uvijek bili jedinstveni — gonili su ih, klevetali kao izdajnike i izrode, kao probisvijete i tuđe plaćenike, koji hoće da sruše i unište sve što postoji, da opljačkaju i podijele tuđe dobro, da gurnu narod u nezapamćeni haos, bijedu i nesreću. Treba reći da su oni u toj primitivnoj i klevetničkoj harangi protiv komunista, radničkog i naprednog pokreta uopšte imali izvjesnog uspjeha u širokim seljačkim masama i među gradskom sitnom buržoazijom.

Ovo što je bilo karakteristično za cijelu Bosnu i Hercegovinu važi i za istočnu Bosnu, u čijem su društveno-političkom životu glavnu riječ vodili velikosrpski reacionari, begovat i čaršijski ljudi, zatim hrvatska buržoazija tijesno povezana s katoličkom crkvom, čiji je poglavar u Bosni i Hercegovini, nadbiskup Ivan Šarić, bio jedan od najzadrtijih protagonista »hrvatske i katoličke Bosne«. Uopšte govoreći, stanovništvo istočne Bosne, ukoliko je pokazivalo neki interes za društvena i politička zbivanja, opredeljivalo se nacionalno ili vjerski. Počevši od privrede, politike i kulture do sporta i drugih društvenih organizacija, sve je nastajalo i razvijalo se kao srpsko, hrvatsko (ili katoličko) i muslimansko: banka ili štedionica, politička partija ili prosvjetno-kulturno društvo, fudbalski klub ili gimnastička družina. Tako je to počelo još sa austrougarskom okupacijom i produžilo se u staroj Jugoslaviji, čiji je politički život predstavljao nerazmrsivo klupko klasnih i nacionalnih suprotnosti u koje je Bosna i Hercegovina unosila svoju osobenost. Oko nje su se otimala velikosrpska i velikohrvatska buržoazija, svojatajući svaka Bosnu i Hercegovinu za sebe, kao srpsku, odnosno hrvatsku

zemlju, proglašavajući Muslimane Srbima, odnosno Hrvatima, ne vodeći računa šta oni sami misle o svojoj etničkoj pripadnosti. U tu igru ulazili su begovat i muslimanska buržoazija, jednom prihvatajući unitarizam, drugi put ustajući protiv njega, nekada demagoški ističući zahtjev za autonomijom Bosne i Hercegovine, koji u njihovim političkim kombinacijama nije značio ništa drugo do trajnije osiguranje njihovih uskih interesa.

Izuzetak u tom pogledu predstavljao je samo radnički pokret, koji je, od svog nastanka okupljajući sve klasno svjesne radnike, bez razlike, bio predvodnik u borbi za svakodnevne zahtjeve svih radnih ljudi Bosne i Hercegovine, borac protiv nacionalnog i socijalnog ugnjetavanja, protiv šovinizma i vjerske netrpeljivosti, a za oslobođenje i bratstvo svih radnih ljudi.

Revolucionarni radnički pokret u Bosni i Hercegovini prošao je u svom razvitku trnovit put. Odmah poslije završetka I svjetskog rata, 1919. godine, bio je jedan od inicijatora stvaranja jedinstvene revolucionarne partije radničke klase — Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), docnije Komunističke partije. Pod njenim uticajem bile su relativno jake sindikalne organizacije, koje su 1919. i 1920. godine u Bosni i Hercegovini vodile mnoge uspješne tarifne pokrete i štrajkove za povećanje nadnica, za kraće radno vrijeme, za poboljšanje materijalnih i političkih uslova života radnih masa grada i sela. Revolucionarni radnički pokret je do te mjere zaplašio buržoaziju da je ona i u takozvanom legalnom periodu primjenjivala prema njemu izvanredne mjere — zabrana proslave 1. maja 1919, masovna hapšenja partijskih i sindikalnih funkcionera, zatvaranje radničkih domova i slično. Kulminaciju takvih metoda nasilnog gušenja radničkog pokreta predstavljaju događaji u vezi sa poznatom husinskom bunom. Nasilju vlastodržaca, koji su htjeli da silom slome opravdani štrajk rudara za veći komad hljeba, rudari su pružili oružani otpor, koji je buržoazija ugušila izvodeći protiv njih vojsku i topove.

Buržoazija je Obznanom i Zakonom o zaštiti države zadala težak udarac revolucionarnom radničkom pokretu u cijeloj Jugoslaviji, ali su se posljedice tog klasnog nasilja najjače odrazile u Bosni i Hercegovini. Može se bez pretjerivanja reći da je otad pa sve do 1938. godine revolucionarni radnički pokret u Bosni i Hercegovini životario. Uprkos nastojanjima pojedinih istaknutih revolucionara, kao što su bili Đuro Đaković, Mitar Trifunović Učo, Ognjen Priča, on nije mogao da značajnije utiče na politička zbivanja u složenim uslovima te zemlje. Nije ovdje mjesto da se ulazi u analizu uzroka takvog stanja, ali treba bar pomenuti neke od njih:

prvo, revolucionarno raspoloženje radnih masa, nabujalo i snažno u 1919. i 1920. godini, ubrzo je splasnulo u cijeloj Jugoslaviji, tako da je zabranjena KP Jugoslavije izgubila ne samo ogromnu većinu svojih članova nego i uticaj na znatan dio radničke klase;

drugo, socijaldemokratski vodi u Bosni i Hercegovini, tijesno povezani sa sindikalnom birokratijom, a svesrdno pomognuti od strane buržoazije, imali su uticaja u izvjesnom dijelu radničke klase. Buržoazija je dobro ocijenila njihovu ulogu cjepača radničkog pokreta i nagradila ih: svu radničku imovinu, otetu na osnovu Obznanе (domove, štamparije, knjižare, zaplijenjenu gotovinu), predala je socijaldemokratskim vođima, a u ustanove za zaštitu radnika (socijalno osiguranje, radničke komore), iz kojih je istjerala prave predstavnike radnika, namjestila je socijaldemokratske kreatore. Na taj način socijaldemokrati su dobili određene pozicije, sa kojih su vodili borbu protiv komunista, ne prezajući ni od ordinarnih provokacija i denuncijacija policiji;

treće, rukovodstvo KPJ nije posvećivalo nikakvu pažnju pokretu u Bosni i Hercegovini. U njoj je najveći dio rukovodećeg kadra otpao od komunističkog pokreta, a na poprištu su ostali mladi, politički neiskusni ljudi, koji nisu bili dorasli situaciji u potpuno promijenjenim uslovima borbe kad je trebalo izgrađivati ilegalnu partiju i osposobljavati je za akciju.

Zbog svega toga uticaj Komunističke partije nije se jače osjećao u Bosni i Hercegovini od 1920. do 1938. godine. Bilo je izvanrednih pojedinaca, koji su pokušavali da stvaraju partijske organizacije i forume i u tom postizali određene uspjehe, ali bi to bilo jednim naletom policije uništavano. Tako je bilo 1929, 1932. i 1936. godine, kad su veće provale pokazivale da KPJ, uprkos hrabrosti i požrtvovanju pojedinaca, nije prodrla do radničkih masa.

Situacija se u tom pogledu mijenja nabolje tek 1938. godine, pošto je rukovodstvo KPJ s Titom na čelu formirano u zemlji. Ono je energično očistilo Partiju od tuđih elemenata i dosljedno i uporno sprovodilo još ranije formiranu politiku — u mase. Pod rukovodstvom KPJ narastao je i širio se demokratsko-revolucionarni pokret, koji je neposredno pred drugi svjetski rat postao ozbiljna politička snaga, koja je počela da ugrožava same temelje velikosrpske hegemonije s monarhijom na čelu. To je bila svojevrсна forma Narodnog fronta, koji se, na inicijativu Komunističke partije, stvarao odozdo, iz akcija samih socijalno i nacionalno ugnjetenih masa, koje su ustajale protiv bezobzirne eksploatacije i političkog bespravlja, protiv nacionalnog ugnjetavanja, protiv izdajničke spoljne politike vladajućih režima, koji su se sve više priklanjali fašističkim državama, napuštali ranije sklopljene saveze i izolovali Jugoslaviju na spoljnopoličkom planu. Uprkos progonima od strane reakcionarnih režima, uprkos otporu vrhova građanske opozicije, demokratsko-revolucionarni pokret se burno razvijao, uvlačeći u svoju maticu ne samo klasno svjesne radnike nego i seljaštvo i inteligenciju koji su u njemu vidjeli realnu snagu kadru da izvojuje narodima Jugoslavije nacionalnu ravnopravnost, demokratske slobode, bolje uslove živo-

ta i rada i da odbrani slobodu i nezavisnost Jugoslavije pred sve očiglednijom fašističkom opasnošću.

Taj pokret se razvijao i u Bosni i Hercegovini, i to srazmjerno jačanju i sazrijevanju činioca koji je bio njegov pokretač, predvodnik, a to je Komunistička partija. Ona je u Bosni i Hercegovini odlučno krenula novim putem poslije IV pokrajinske partijske konferencije za Bosnu i Hercegovinu, održane u julu 1938. u Mostaru. Na konferenciji je izabrano pokrajinsko rukovodstvo, koje je za relativno kratko vrijeme, već u 1939. godini, stvorilo mrežu partijskih organizacija, formiralo mjesna i oblasna rukovodstva, povezalo ih s Pokrajinskim komitetom i orijentisalo cjelokupnu organizaciju na rad u masama, na prvom mjestu u sindikatima, kulturnim, sportskim i drugim organizacijama. Istovremeno sa oživljavanjem rada Partije jača i SKOJ, koji razvija veliku aktivnost, posebno među srednjoškolskom omladinom.

Oslobađajući se sektaštva i zavjereničkog metoda u radu, ulazeći u masovne organizacije, pokrećući u njima radne ljude na akcije, komunisti Bosne i Hercegovine postajali su činilac u političko-društvenim zbivanjima i vršili su na njih veći uticaj no što bi se moglo zaključiti po broju članova KP. Oni su već bili sposobni da pokreću radnike u akcije za bolje uslove rada i za poštovanje zakonom zagarantovanih prava radničke klase, o čemu svjedoče mnogi štrajkovi (Zenica, Sarajevo, Zavidovići, rudnik »Majevica«, Han Pijesak itd. itd.). O uticaju komunista na radničku klasu svjedoče takođe izborni rezultati za radničke povjerenike u mnogim mjestima u kojima je pobjeđivala lista URSS-a, uprkos demagogiji i pritisku režimskih sindikata — Jugorasa i HRS-a.

Osim tih akcija radničke klase, čiji su inicijatori bili komunisti, rad Partije se osjećao i na širem društvenom planu — borba za mir a protiv spoljopolitičke orijentacije vlade Cvetković—Maček, za uspostavljanje diplomatskih odnosa i prijateljstvo sa SSSR, za ravnopravnost žena, za pomoć španskim dobrovoljcima, itd. Aktivnost Partije na širokom društvenom planu privlači u njene redove ili kao simpatizere sve veći broj mlade inteligencije, koja sve više uviđa da KPJ realno ukazuje na sve očigledniju opasnost što prijeti svim narodima Jugoslavije od fašizma i smjelo poziva u borbu protiv njega. U mnogim mjestima, posebno u Sarajevu, okupljali su se na inicijativu komunista mladi intelektualci — antifašisti, koji su vršili znatan kulturno-politički uticaj u svojoj sredini.

Posebno treba istaći pokret studentske omladine Bosne i Hercegovine za autonomiju. Organizovali su ga studenti komunisti, ali je on zahvatio mnogo širi krug naprednih omladinaca koji su ustali protiv pazara s Bosnom i Hercegovinom bestidno sprovedenog od velikosrpskih i velikohrvatskih reakcionara. Pokret je ustao protiv cijepanja Bosne i Hercegovine, zajedničke domovine Srba, Hrvata

i Muslimana, protiv stvaranja banovine Hrvatske, smatrajući da to znači još žešće raspirivanje šovinističkih strasti. Jer, dok su poslije sporazuma Cvetković—Maček rasli apetiti velikohrvata za novim teritorijama, velikosrbi su govorili da je Srpstvo u opasnosti i zvali Srbe na okup. U tako ozbiljnoj međunarodnoj situaciji — početak drugog svjetskog rata — to je značilo samo olakšavati fašističkom osvajaču da ostvari svoje osvajačke ciljeve na Balkanu. Stoga je pokret istakao svoj zahtev za autonomijom koja bi osigurala cjelovitost Bosne i Hercegovine i omogućila njenim narodima da sami rješavaju mnoga za njihovu sudbinu važna pitanja, a istovremeno otežala šovinstima da, svojatajući Bosnu i Hercegovinu, zapravo slabe zemlju pred opasnošću koja je prijetila svima podjednako. Taj pokret je značajan po tome što je na zajedničkoj platformi okupio sve napredne ljude svih naroda Bosne i Hercegovine, a njihov zahtjev za autonomijom bio je smjela i realistička projekcija u budućnost. Ona će u modificiranom vidu postati stvarnost tek pobjedom revolucije koju su nosile one iste napredne snage Bosne i Hercegovine koje su i postavile taj zahtjev.

Preporod partijskih organizacija u Bosni i Hercegovini naročito se osjetio u političkom životu istočne Bosne. U njoj su nosioci tog preporoda bili komunisti koji su bili osuđeni prvih godina vojnomo-narhističke diktature i poslije izdržane kazne vratili se u svoj zavičaj, zatim studenti Beogradskog univerziteta. Od 830 članova KPJ koliko je bilo početkom 1941. godine u Bosni i Hercegovini, na istočnu Bosnu je otpadalo 337 članova. Na tom području postojala su dva oblasna, jedan okružni, jedan sreski i sedam mjesnih komiteta. Mreža partijskih organizacija bila je neravnomjerno raspoređena, tako da je bilo čitavih srezova (Kladanj, Olovo, Srebrenica, Goražde, Foča itd.) bez partijske organizacije, po pravilu u ekonomski i kulturno najnerazvijenijim područjima, u kojima nije bilo ni industrijskog proletarijata ni inteligencije. U nekim srezovima Partija je počela da prodire i u sela i da tamo stvara ako ne uvijek ćelije, a ono povjerenike povezane sa najbližim mjesnim komitetom.

Malobrojna, ali aktivna i dobro usmjerena, partijska organizacija istočne Bosne uspjela je da se pred početak drugog svjetskog rata poveže s radnim masama i da se afirmiše kao njihov predvodnik u borbi protiv sve težih uslova života, protiv ugnjetavanja i policijske samovolje. Uslovi života radničke klase i radnog seljaštva bili su veoma teški; ekonomska bijeda, političko bespravlje, te osnovne karakteristike položaja radnog naroda, došle su još jače do izražaja kad je fašistička Njemačka započela drugi svjetski rat. Vezana neravnopravnim trgovinskim ugovorom s Trećim Rajhom, kraljevina Jugoslavija se postepeno pretvarala u agrarni privjesak njemačke ratne privrede, isporučujući za nju sirovine i životne namirnice. U našoj zemlji su rasle cijene za kojima su znatno zaostajale ionako niske nadnice. Skupoća u januaru 1940. godine porasla

je prema januaru 1939. u ukupnom indeksu za 32,6%, dok je prosječna nadnica porasla u istom periodu za 3%.

Pozivu KP Jugoslavije na borbu za mir, hljebe i slobodu odazvali su se radnici širom zemlje, pa i u istočnoj Bosni. U vremenu od 1. I. 1939. do izbijanja aprilske rata vođena su u istočnoj Bosni 43 štrajka. Štrajkovali su rudari i šumski radnici, metalci i pekari; borbenost radnika nisu mogli slomiti ni policijski progoni ni demagogija režimskih i drugih žutih sindikata.

U tim akcijama rasli su i jačali klasni sindikati (URSS) u kojima su odlučujuću ulogu imali komunisti. Iako je režim Cvetković—Maček pomoću svojih sindikata Jugoras i HRS (Hrvatski radnički savez) nastojao da razbije klasne sindikate, oni su, zbog svoje pravilne odbrane životnih interesa radnika, postajali zborna mjesta klasno svjesnih radnika. To se očitovalo u porastu njihova članstva, u akcijama koje su vodili, u izborima za radničke povjerenike, na kojima je lista URSS-a odnijela pobjedu u najkрупnijim industrijskim preduzećima u istočnoj Bosni.

Posebno treba istaći snažan antifašistički pokret mladih, koji je pod rukovodstvom KP i SKOJ-a zahvatio šire slojeve radničke, srednjoškolske i studentske omladine. Pod uticajem studenata Beogradskog univerziteta, članova KP, u svim većim mjestima istočne Bosne razvija se široka legalna aktivnost u kulturnim i sportskim društvima, stvaraju se ženske organizacije koje okupljaju sve veći broj žena u borbi za mir, slobodu i nezavisnost zemlje. Ta raznovrsna djelatnost Partije otvorila je put masama i doprinijela da se ona počela osjećati kao politički činilac u mnogim krajevima istočne Bosne.

Izbijanje drugog svjetskog rata pogoršalo je ionako tešku političku situaciju. Vlada Cvetković—Maček, ta sprega velikosrpske i hrvatske buržoazije radi podjele vlasti i odbrane buržoaskog poretka, sve je više otkrivala svoje reakcionarno lice. U spoljnoj politici ona se sve više priklanjala fašističkoj osovini, smatrajući da je ona sigurna brana protiv komunizma, čime su Hitler i Musolini kamuflirali svoje osvajačke i hegemonističke ciljeve. U unutrašnjoj politici vlada Cvetković—Maček je počela da ukida ionako skućene demokratske slobode (zabrana klasnih sindikata, stvaranje koncentracionih logora za protivnike režima, na prvom mjestu za komuniste itd.).

Protiv takve politike izdaje životnih interesa zemlje, protiv bijede i bespravlja širokih radnih masa rastao je pod rukovodstvom Komunističke partije narodni pokret. Nikakvi policijski progoni i nasilja nisu mogli da ga zaustave. On se osjećao i u političkom životu istočne Bosne. Kao i drugdje, njegovi nosioci bili su komunisti. Prema sebi oni su imali udruženu reakciju i sprsku, i muslimansku (ujedinjenu u Jerezi,) i hrvatsku (HSS), koja je, izdajući Udruženu opoziciju, zajedno s Jerezom bila u vladi. Jedinštveni u odbrani

svojih eksploatatorskih interesa, oni su bezobzirno nastupali protiv narodnog pokreta, koristeći bestidno sve ono teško naslijeđe prošlosti, o kome smo ranije govorili, koje je pritiskivalo svijest širokih, u ogromnoj većini seljačkih masa istočne Bosne. Pored policije i žandarmerije, oni su u borbu »protiv komunizma« mobilisali i popove, i hodže, i svećenike, koji su na vjerski zatucane mase imali veliki uticaj. Priređivane su antikomunističke izložbe, držane propovijedi po crkvama, i tu, samo na tom neslavnom poprištu, u borbi protiv slobodarske misli i demokratskih prava naroda, ostvarivali su jedinstvo reakcionari svih triju vjera. Inače, nastavljali su svoju staru politiku razjedinjavanja i otuđivanja jednih od drugih, videći jedino u tome sigurno jemstvo za svoje pozicije.

Godine uoči okupacije Jugoslavije bile su za Komunističku partiju od presudnog značaja. Za te tri-četiri godine ona je uspjela ne samo da sredi svoje redove, da proširi i učvrsti svoje organizacije i da jasno formuliše svoju politiku u bitnim pitanjima unutrašnje i spoljne politike nego i da se čvrsto poveže sa širokim slojevima radnog naroda. Ta činjenica je od ogromne važnosti za nacionalnu sudbinu svih naroda Jugoslavije, što je očigledno dokazano u danima oslobodilačkog rata i revolucije.

Još od Hitlerove pobjede u Njemačkoj KPJ je stalno ukazivala na njegove agresivne namjere, a poslije okupacije Austrije na neposrednu opasnost koja prijete Jugoslaviji od strane fašističke Njemačke. Ona je stoga pozivala sve patriotske i napredne snage na okupljanje, u borbu za poboljšanje životnih uslova naroda, za nacionalnu ravnopravnost i demokratske slobode u zemlji, za drukčiju spoljnu politiku, za oslonac na Sovjetski Savez, što sve zajedno može osposobiti Jugoslaviju da se odupre sve jačem pritisku fašističkih država.

Njeni pozivi nisu bili prihvaćeni od vrhova građanskih partija, ali su ih prihvatili ne samo široki slojevi radnih ljudi nego i drugi patriotski elementi. Kad je opasnost na koju su komunisti odranije ukazivali postala stvarnost, kad su fašističke vojske razbojnički upale u našu zemlju i raskomadale je, KPJ je, u drugim, težim uslovima nastavila borbu i time opravdala svoje postojanje i povjerenje koje su u nju imale i radnička klasa i druge napredne snage našeg društva.

Već u prvim danima okupacije održano je u maju 1941. u Zagrebu savjetovanje CK KPJ, na kome su narodima Jugoslavije izloženi uzroci sloma i ukazan put koji vodi iz fašističkog ropstva u slobodu. Već tada KPJ je uzela jasan kurs na ustanak. Klevetnici i falsifikatori, »naši« i inostrani, pokušavali su da dokažu da se KPJ orijentisala na ustanak protiv fašističkih okupatora tek kad je fašistička Njemačka napala Sovjetski Savez. Tek tada, tvrde oni, komunisti su se sjetili da treba braniti zemlju ili, kao što podrugljivo napominje Randolph Čerčil, tek tada se u njima probudio »patriotski

žar«. Činjenice iz istorije KPJ govore drukčije. Godinama prije izbijanja II svjetskog rata ona je ukazivala ne samo na opasnost koja narodima Jugoslavije prijete od fašističkih država, koje su se spremale za rat, nego i predlagala određene mjere u unutrašnjoj i spoljnoj politici, čije bi sprovođenje osposobilo Jugoslaviju da se toj opasnosti odupre. Međutim, sve građanske partije, i one na vlasti i one u opoziciji, oglašavale su se o ta upozorenja i odbijale sve predloge KPJ, smatrajući ih »komunističkom propagandom«. Kad su fašistički agresori napali i raskomadali Jugoslaviju, svi ti razni vođe građanskih partija, koji su nekad, zaslijepljeni svojim uskoklasnim interesima, prezrivo odbijali svaku saradnju s komunistima doživjeli su pravo političko bankrotstvo. Buržoazija svih nacija Jugoslavije, kao klasa, nije bila sposobna da u tom sudbonosnom trenutku istorije išta preduzme. Kao klasa, buržoazija je kapitulirala, a njeni političari, osim časnih pojedinaca, izvršili su nacionalnu izdaju: jedni otvoreno, stupajući u službu okupatora, drugi prikriveno, preporučujući pasivan stav prema fašističkim okupatorima. Tada je na čelo svih nacija stupila radnička klasa kao njihov predvodnik, pozivajući ih sve u borbu na život i smrt. Ona je u godinama 1919—

1941. izgradila svoju revolucionarnu partiju, u koju su ulazili najsvjesniji, najhrabriji i najdalekovidiji borci, kao i onaj dio inteligencije koji je svoju sudbinu povezo sa radničkim revolucionarnim pokretom. Za ta dva decenija KPJ je rasla i sazrijevala, prošla surovu školu ilegalnosti, u njoj se kalila, da bi u godinama neposredno pred drugi svjetski rat, pod rukovodstvom Josipa Broza Tita, postala monolitan predvodnički odred svih ugnjetenih i izrabljivanih, spremna da »juriša na nebo«.

Već u prvim danima fašističke okupacije, u toj atmosferi izdaje vrhova, malodušnosti, kukavičluka, kad su se u svojoj golotinji pokazali jad i bijeda do tada patentiranih patriota, jedino je KPJ svojim stavom i politikom branila nacionalno dostojanstvo, ponos i čast svih nacija Jugoslavije, a time i njihovo pravo na život i budućnost. Ona je znala šta treba raditi, imala je smjelosti da to sprovodi u djelo i raspolagala je organizovanom snagom da to izvrši u cijeloj Jugoslaviji. To je bio prelomni trenutak u istoriji svih naroda Jugoslavije: mjesto robovanja najokrutnijem i najopasnijem neprijatelju, borba na život i smrt protiv svega što je on donosio, protiv svih koji su mu otvoreno ili prikriveno pomagali, a za bolju budućnost jugoslovenskih naroda.

U Bosni i Hercegovini, s njenim teškim istorijskim nasljedem, fašistički okupator je našao veoma plodno tle za svoju politiku istrebljenja. Stvaranjem takozvane Nezavisne Države Hrvatske, nastali su za Bosnu i Hercegovinu možda najteži dani u njenoj istoriji. Kao sluga fašističkog okupatora, od njega planski i sistematski podstican, nastupio je na političku scenu društveni ološ, onaj odozgo i onaj odozdo, parazit i nasilnik bez ikakvih skrupula, koji je odjed-

Nijemci u okupiranom Sarajevu 1941. god.

nom postao neograničeni gospodar života svojih sugradana. Fašistički okupator ostavio mu je odriježene ruke u nadi da će mu on moći osigurati da nesmetano koristi prirodna bogatstva Bosne i Hercegovine za potrebe svoje osvajačke ratne mašine. Ustaški najamnici započeli su svoj krvavi posao istrebljenja Srba i Jevreja, uvlačeći u svoje kolo i onaj dio begovata koji još nije prestao da sanja o svojim feudalnim privilegijama, a blagoslov ustaškim zločincima dao je katolički episkopat, koji je u fašističkoj okupaciji i ustaškom teroru vidio mogućnost da ognjem i mačem ostvari »hrvatsku i katoličku Bosnu«.

U tim teškim danima pokazalo se, prvo, kakvo je strašno nasljeđe prošlosti pritiskivalo narode Bosne i Hercegovine i, drugo, kakvu je zločinački kratkovidu politiku vodila velikosrpska buržoazija i njeni saveznici, zbog koje je veći dio hrvatskog stanovništva Bosne i Hercegovine smatrao raspad kraljevine Jugoslavije svojim oslobađanjem, dok je znatan dio Muslimana primio to ravnodušno.

U takvoj situaciji još jasnije se vidjelo lice dotad vladajućih partija koje su i u tom za sve narode Jugoslavije sudbonosnom trenutku mislile samo na svoje sebične klasne interese. U specifičnim uslovima Bosne i Hercegovine to se ispoljilo na još drastičniji način.

Uoči napada fašističkih sila i njihovih satelita na Jugoslaviju, bosansko-hercegovačka buržoazija, i srpska, i hrvatska, i muslimanska, učestvovala je u vladi Cvetković—Maček (Jereza i HSS). Ujedinjena u vladi, ona nije ništa učinila, niti je bila voljna da učini, na popravljanju društvene i političke atmosfere u Bosni i Hercegovini. Naprotiv, ona je činila sve da zemlja u cjelini što nespremnije dočeka fašističku agresiju i da bude što nesposobni ja za odbranu svoje nezavisnosti. Kao klasa, bosansko-hercegovačka buržoazija se bila toliko srozala služeći jačemu, paktirajući s jačim radi mrvica, da se u odsudnim danima okupacije pokazala u svoj svojoj moralnoj bijedi.

Hrvatska buržoazija, s katoličkim visokim klerom zajedno, dočekala je s likovanjem stvaranje žalosne okupatorove tvorevine, takozvane Nezavisne Države Hrvatske. Hrvatskim masama ona je to predstavila kao oslobođenje, kao ostvarenje velike Hrvatske, kao početak sjajne budućnosti hrvatskog naroda. Na žalost, dobar dio hrvatskih masa Bosne i Hercegovine povjerovao je u to. Njihovo iskustvo sa starom Jugoslavijom bilo je gorko: nacionalno ugnjetavanje, politički obespravljeni, bezdušno eksploatisani — to je u nekoliko riječi bio za njih bilans velikosrpske hegemonije. Njega nije izmijenila kratkotrajna sprega HSS sa Jerezom; takozvani sporazum 1939. godine samo je omogućio hrvatskoj buržoaziji Bosne i Hercegovine učešće u vlasti (Šuteju i družini), ali hrvatske mase Bosne i Hercegovine od tog sporazuma i stvaranja banovine Hrvatske nisu, osim praznih obećanja, dobile ništa. Odnos vodstva HSS prema takozvanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, njegov poziv pristalicama na lojalnost takođe je uticao na držanje hrvatskih masa; a posebno je kobne posljedice imao stav katoličkog visokog klera, koji je zajedno sa ustašama otvoreno pozivao na istrebljenje Srba. Istorijska je istina da u Bosni i Hercegovini ustaški zločini ne bi bili masovni i tako čudovišni da ih nisu blagosiljali i na njih pozivali katolički crkveni glavari.

Većina muslimanske buržoazije i begovata dočekala je fašističku okupaciju neopredijeljeno, ali kad je okupator preko svojih ustaških najamnika pružio slanu ruku, laskajući bestidno Muslimanima kao »cvijeću hrvatskog naroda«, jedan dio vodstva bivše JMO, vjeran svojoj tradiciji političkih pazara, podržao je »novi poredak«, povlačeći za sobom i dio muslimanskih masa, poglavito varoški lump, sve one koji su željni pljačke i jurnuli ne samo na živote nego i na imanja Srba i Jevreja. Tek nekoliko mjeseci docnije jedan dio muslimanskih političara ogradio se u poznatim rezolucijama od ustaških zločina i osudio ih, ali nije osudio fašističku okupaciju, niti je muslimanskim masama kazao gdje je njihovo mjesto, iako je već plamtio ustanak u Bosni i Hercegovini.

Srpska buržoazija Bosne i Hercegovine, koja je dvadeset godina bila žandarm velikosrpske hegemonije, poražena je i stavljena van

Komandant »Crne legije« Jure Francetić u Višegradu

zakona, jer njene usluge, koje su spremno ponudili neki srpski buržoaski političari, u početku nisu bile potrebne fašističkom okupatoru. Ovaj je precijenio svoju snagu u Bosni i Hercegovini i orijentisao se isključivo na podršku hrvatske i muslimanske buržoazije. Tek docnije, kad se rasplamsao ustanak, on ju je potražio i našao u saradnji raznih četničkih vojvoda od Dangića i Jevđevića do Rade Radića. Ako je sprska buržoazija bila odbijena da posluži »novom poretku« i da »saraduje« u borbi »protiv komunizma« 1941. godine, pružila joj se prilika za to 1942. godine; ona je iako malo kasnije no hrvatska i muslimanska, ipak uspjela da pokaže svoje pravo lice, lice izdajnika radi sebičnih i uskih klasnih interesa.

Sve tri buržoazije Bosne i Hercegovine pokazale su se u sudbonosnim, prelomnim danima istorije naših naroda nesposobnim da shvate pravi smisao tadašnjih svjetskih zbivanja, da prema njima zauzmu stav koji bi bio u skladu sa interesom naroda u čije su ime željele da govore i da preduzmu akciju koja bi odgovarala tadašnjim prilikama. Naprotiv, one su uradile sve da upregnu narode Bosne i Hercegovine u službu fašističkih okupatora, polazeći pri tom svaka sa svojih pozicija i od svojih interesa — jedni da stvaraju veliku Hrvatsku, drugi da obnavljaju, uz pomoć okupatora, staru Jugoslaviju, treći špekulišući i na jednu i na drugu kartu. U toj prljavoj raboti oni nisu prezali ni od kakvog zločina, pošto su već počinili najteži — izdaju domovine, gurajući narode u bratoubilačko

klanje, u kome su ustaški i četnički zločinci zadali Bosni i Hercegovini ne samo mnogo jada nego joj nanijeli i sramotu koju je valjalo krvlju spirati.

Okupator je pomoću svojih najamnika stvorio u prvim danima okupacije atmosferu straha, raspalio šovinističke strasti do te mjere da je to i za Bosnu i Hercegovinu, u kojoj je nerijetko dolazilo do šovinističkih ispada, čak i masovnih, bilo neobično. Deportacije i ubijanje Srba, odvođenje u logore Jevreja, progoni svih naprednih ljudi, pljačkanje imovine progonjenih, neograničena vlast ološa nad životom i imovinom građana — to je donio »novi poredak« Bosni i Hercegovini. A iza tih razularenih ubica i palikuća, pljačkaša i siladžija, koji su zapjenušani vršili svoj krvnički posao, stajao je fašistički okupator, koji je hladno računao šta sve od prirodnih bogatstava Bosne i Hercegovine može izvući za potrebe svoje ratne mašine, koju su njemački finansijski magnati bili krenuli u osvajanje svijeta.

To su bili strašni i tragični dani, najteži valjda koje je Bosna i Hercegovina u svojoj istoriji doživjela. U njenom sklopu proživljavala ih je i istočna Bosna, u kojoj se politika fašističkog okupatora i njegovih najamnika ispoljavala na isti način kao i u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine. Radi istorijske istine treba istaći da ustaše u istočnoj Bosni nisu imale onakav uticaj kao na primjer, u zapadnoj Hercegovini (Široki Brijeg, Čapljina, Ljubuški) ili u srednjoj Bosni i Bosanskoj krajini (Travnik, Bugojno, Kupres, Livno). Stoga u istočnoj Bosni nije bilo neposredno poslije okupacije toliko masovnih zločina kao u spomenutim srezovima, i po pravilu su ih vršile ustaše koje su slate iz Sarajeva u pojedina mjesta (Vlasenica, Brčko i drugdje). Godine 1941. ustaše su namjeravale da u istočnoj Bosni, u krajevima pored Drine, stvore »vojnu krajinu«, iselivši prethodno otuda srpsko stanovništvo. Izbijanje ustanka omelo ih je u tome.

U takvoj atmosferi komunisti istočne Bosne započeli su pripreme za ustanak protiv fašističkih okupatora i njihovih ustaških najamnika. Odmah poslije Majskog savjetovanja u Zagrebu 1941. godine, po instrukcijama PK, održano je oblasno partijsko savjetovanje u Tuzli, na kome su konkretizovane direktive CK KPJ o pripremama za ustanak. Malobrojne, ali prekaljene u ranijim borbama, partijske organizacije istočne Bosne su u prvim mjesecima fašističke okupacije obavile solidnu pripremu za izvršenje onog istorijskog zadatka koji je pred njih, kao i pred sve druge širom Jugoslavije, postavio CK KPJ.

I upravo onda kada je površnom posmatraču moglo izgledati da su narodi Bosne i Hercegovine survani u ponor iz koga nema izlaza razlegao se u avgustovskim danima 1941. godine od Save do Jahorine poklič na oružani ustanak: za slobodu i bolju budućnost, za bratstvo i jedinstvo svih naroda Jugoslavije. Trebalo je

ne samo fizičke smjelosti da bi se ustalo protiv fašističkog okupatora, tada u zenitu njegove moći, nego još više moralne hrabrosti i vjere u snagu svog naroda, da bi se u atmosferi izdaje, malodušnosti i zaošijanih šovinističkih strasti krenulo u borbu ne samo protiv svega što je sobom donio »novi poredak« nego i protiv svega što su nam vijekovi robovanja ostavili kao teško nasljeđe.

*

Istočna Bosna bila je značajno poprište narodnooslobodilačkog rata i revolucije, na kome su od prvih dana ustanka, avgusta 1941., do početka aprila 1945, kada su jedinice JNA tjerale posljednje ostatke fašističkih okupatora iz tog kraja, vođene mnoge bitke i rješavani složeni politički problemi rata i revolucije.

Uprkos krizi ustanka, koja je trajala od početka do jeseni 1942, oružana i politička borba protiv okupatora i njegovih ustaško-četničkih pomagača nije prestajala nijednog dana. U savlađivanju krize ustanka u istočnoj Bosni, kao i za njegov razmah i na tom području i u Vojvodini, izvanredan značaj imalo je povezivanje istočnobosanskih i vojvodanskih partizanskih jedinica. O tome će se govoriti detaljnije u ovoj knjizi, ali već sad želim da istaknem da je od početka novembra 1942. do septembra 1944. istočna Bosna bila glavno poprište akcija vojvodanskih partizanskih odreda; na tom tlu su formirane prve vojvodanske brigade, objedinjene docnije u 16. i 36. diviziju i 12. korpusu. One su od Save do Durmitora vodile mnoge slavne bitke, i grobovi njihovih boraca, rasijani na tom prostoru svjedoci su hrabrosti i upornosti vojvodanskih jedinica.

U dva važna momenta naše revolucije na teritoriji istočne Bosne boravili su izvjesno vrijeme Vrhovni štab NOV i POJ i CK KPJ s drugom Titom na čelu. Poslije povlačenja iz Užica, oni su prešli na teritoriju istočne Bosne, gdje je formirana Prva proleterska brigada, prva regularna jedinica naše armije (Rudo, decembra 1941.), gdje je održano savjetovanje CK KPJ sa partijskim aktivom sa teritorija istočne Bosne i Hercegovine (Ivančići, 7. I 1942). Početkom 1942. godine, u jeku II neprijateljske of anzi ve, Vrhovni štab i CK KPJ dolaze u Foču, koju su oslobodile crnogorske jedinice, i tu ostaju do maja iste godine. Foča je tada bila centar prostrane oslobođene teritorije, na kojoj su, pored ranije stvorene Prve, formirane Druga, Četvrta i Peta proleterska brigada i Treća sandžačka brigada, jezgro operativne grupe Vrhovnog štaba, koja je u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji odigrala posebnu ulogu u ostvarivanju strateških zamisli našeg političkog i vojnog rukovodstva.

U Foči su nastali prvi pisani propisi o ustrojstvu i funkcionisanju narodne vlasti, u kojima je sumirano dotadašnje iskustvo tih organa naše revolucije i koje je provjeravano u praksi narodnih odbora, od mjesnih do opštinskih i sreskih, na toj oslobođenoj teritoriji.

Poslije pete ofanzive, probivši se iz neprijateljskog obruča, Vrhovni štab i CK KPJ stižu na čelu Operativne grupe u istočnu Bosnu (juna 1943) pred silovitim napadom divizija Operativne grupe padaju značajna neprijateljska uporišta: Han-Pijesak, Vlasenica, Kladanj, Zvornik, a naše snage se pojavljuju pred samom Tuzlom. Iako kratkotrajan, taj boravak Vrhovnog štaba i CK značio je veoma mnogo za učvršćivanje naših pozicija u istočnoj Bosni i ubrzao formiranje novih jedinica NOVJ (tada su formirane 16. i 17. divizija i obrazovan Glavni štab NOV i POJ za Vojvodinu). Neprijatelj je dobio u tom periodu takve udarce da se od njih nije mogao oporaviti, uprkos tome što je dovlačio nove jedinice u taj kraj, na primjer, zloglasnu 13. SS (handžar) diviziju. Sve je to omogućilo da je istočna Bosna mogla da odigra onu ulogu koju joj je Vrhovni štab namijenio pri realizaciji zamisli o prebacivanju preko Drine krupnih jedinica NOVJ radi sadejstva sa srbijanskim jedinicama u konačnom oslobođenju Srbije.

O ustanku u istočnoj Bosni davane su u formi izjava i sjećanja razne ocjene. Danas, poslije četvrt vijeka, moguće je mirno, na osnovu dokumenata i svestranije i dublje analize uslova i prilika reći pravu riječ o burnim zbivanjima na tom području u vrijeme narodnooslobodilačkog rata i revolucije. Ona mora biti rečena otvoreno i jasno, bez trunke težnje da se stvari uljepšavaju i friziraju ili da se nešto zabašuruje. Jedno je, međutim, nesumnjivo: komunisti istočne Bosne u godinama rata i revolucije časno su izvršili svoj zadatak, opravdali povjerenje naroda kojeg su pozvali u borbu i, idući na njegovom čelu, omogućili mu da doprinese svoj dio opštoj pobjedi naroda Bosne i Hercegovine i cijele Jugoslavije nad fašističkim okupatorom i njegovim najamnicima u našoj zemlji.

Rodoljub ČOLAKOVIC

PRIPREME I POČETAK USTANKA U ISTOČNOJ BOSNI

Pisati o pripremama za početak ustanka znači govoriti o tom burnom vremenu kada je pred komuniste stavljen najodgovorniji historijski zadatak, o vremenu u kome je od komunista zavisila sudbina naroda, o tome kada je drug Tito komuniste i skojevce čvrsto zbijene u jedinstvenoj Partiji, provjerene u borbama radničke klase, poveo u odlučujuću veliku bitku.

Većinom se pisalo o ustanku, borbama, teškoćama i uspjesima. A o pripremama, tom vrlo važnom zadatku, od koga je zavisio dobar početak ustanka, i da je taj zadatak izvršavan sa velikim oduševljenjem u uslovima svakodnevne opasnosti; velikim danonoćnim naporima i velikim revolucionarnim zanosom ljudi spremnih da živote daju za svoj narod — malo se pisalo.

Moram da počnem — od 1937. godine, kada je drug Tito došao na čelo Komunističke partije Jugoslavije i dokrajčio dotadašnja unutrašnja gložnja u partijskim forumima. Vraćanjem rukovodstva u zemlju u narednim godinama stvara se jedinstvena u borbi proverena Partija, spremna za krupne historijske događaje. Dolazak druga Tita na čelo Partije ima poseban značaj za Bosnu i Hercegovinu. On je lično mnogo učinio za brzu obnovu i razvoj organizacija Komunističke partije u Bosni i Hercegovini.

Kroz čitav period do 1937. godine komunisti Bosne i Hercegovine borili su se i radili pod uslovima terora i progona. Bile su česte provale i hapšenja, mučenja u zatvorima i teška robijanja. Ubijani su najbolji sinovi radničke klase. U teškim uslovima šestojanuarske diktature partijskim organizacijama bila je najpotrebnija pomoć Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije. Međutim, ta pomoć prije 1937. godine često je izostajala ili bila povremena i nedovoljna. Centralni komitet nalazio se van zemlje pa nije ni mo-

gao pružiti na vrijeme pomoć organizacijama u zemlji, ali se nerijetko, dešavalo da stavovi Centralnog komiteta nisu odgovarali realnoj situaciji. Pa i pored svih teškoća, Partija je održala veliki ugled koji je ranije stekla u narodu. Radnička klasa je duboko vjerovala u Komunističku partiju. Održale su se uspomene iz ranijih borbi i velikih klasnih sukoba sa buržoazijom. U nekim mjestima Bosne i Hercegovine djelovale su partijske organizacije koje su bile povezane sa partijskim forumima u Beogradu i Zagrebu, ali je njihova aktivnost bila nedovoljna i neredovna.

U to vrijeme u Bosni i Hercegovini nastaju izvjesna gibanja u radničkom pokretu, jer se u to doba u većinu mjesta Bosne i Hercegovine vratilo dosta komunista sa robije. Mnogi napredni studenti Beogradskog i Zagrebačkog univerziteta aktivno politički djeluju u svojim rodnim mjestima. Uticajem i radom tih komunista oživjela je borba radnika a naročito radničke omladine, srednjoškolske i seoske protiv buržoazije i njihovih institucija. Sve ovo je predstavljalo određenu političku snagu, koju je trebalo prihvatiti i organizovati. Komunisti su samoinicijativno počeli da se organizuju, stvarajući partijska jezgra (inicijativne odbore).

Godine 1937. u tuzlanskoj oblasti postojala su partijska jezgra u Tuzli, Bijeljini, Brčkom, Loparama i još u nekim mjestima. Partijsko jezgro od 4 člana u Tuzli je bilo formirano februara 1937. godine. Na prvom sastanku odlučeno je da se ispituju uslovi obnavljanja organizacije Komunističke partije u Tuzli. Na drugom sastanku — koji se držao tek aprila, ja sam podnio izvještaj i istakao da postoje vrlo povoljni uslovi za obnavljanje rada Partije i Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) i da postoje dobri uslovi za rad legalnih masovnih organizacija, kao što su: sindikat, kulturna i sportska društva i dr. Sa mojim konstatacijama nije se složio Slobodan Milošević, koji je tvrdio suprotno, ističući da treba još čekati, i da je to avanturizam. Ovdje se u stvari radilo o tome da Slobodan nije bio spreman da radi, nego samo na riječima je bio komunist, i razbijao je svaki pokušaj organizovanja, jer je to predstavljalo strah od posljedica. Trebalo se osloboditi takvih likvidatora i anti-partijskih elemenata. Ovo jezgro u Tuzli se nikad više nije sastalo.

Bojao sam se da će pauza duže trajati, imajući u vidu iskustvo iz prošlosti. Ja tada nisam znao, a možda niko u Bosni i Hercegovini, za promjene u Centralnom komitetu Komunističke partije Jugoslavije, a još manje za Tita, ali sam brzo to osjetio i zaključio da se nešto krupno gore promijenilo.

Maja 1937. susreo sam Cvijetina Mijatovića. Poznavali smo se od 1933. godine iz tuzlanskog zatvora. U razgovoru sa Cvijetinom osjetio sam da on aktivno radi u Partiji. Zbog toga sam ga obavjestio o slučaju među komunistima u Tuzli i zatražio od njega ako ima neku vezu sa Centralnim komitetom, da to prenese. Jula 1937. ponovo dolazi u Tuzlu Cvijetin Mijatović i tom prilikom upoznaje

me sa drugom kojega sam tada prvi put vidio. Ne sjećam se pod kojim imenom se tada predstavio. To je bio Uglješa Danilović. Upoznajući se s njim, Cvijetin mi je rekao da je to drug kojeg šalje Centralni komitet i da on ima nešto da mi saopšti u vezi sa našim razgovorom u maju. Tada mi je Uglješa rekao da je Centralni komitet upoznat sa stanjem u Tuzli i da Centralni komitet smatra jpartijsko jezgro u Tuzli raspuštenim. Saopštio je da je Centralni komitet odredio mene, za rukovodioca partijske organizacije u Tuzli. Na ovo sam odgovorio da se primam zadatka, ali da to predstavlja teškoću, jer sam poznat kao robijaš, prati me stalno policija, česta hapšenja znaćice zastoj u radu. Primio sam taj odgovorni i teški zadatak, ubrzo sam osjetio, na osnovu brzih i čestih intervencija, da se u Centralnom komitetu desila krupna promjena.

Otpočeli smo borbu za obnavljanje rada Partije. Stvoren je aktiv od desetak komunista, većinom mladih. Radili smo među radnicima, preko Ursovih sindikata, organizovali radnike, vodili štrajkove. Partijska organizacija preko sindikata, organizuje štrajkove drvodeljaca, tipografa, kožaraca, tekstilaca, i tarifne akcije radnika Solane i drugih.

Omladina prednjači u aktivnosti, stvaraju se omladinski aktivni od najboljih đaka, šegrta, seoskih omladinaca. Sportsko društvo »Sloboda« postaje stjecište omladine koja učestvuje u sportskim takmičenjima, organizuje izlete i priredbe u selima Husina, Svatovac, Lopare i Petrovo Selo. Sličnu aktivnost razvijaju i žene komunisti.

Na samom početku morali smo se čuvati raznih antipartijskih elemenata, likvidatora, frazera, salonskih komunista, frakcionaša, doušnika i političkih špijuna. Na njih smo stalno ukazivali mladim članovima Partije i Skoja. Zato smo imali stalno na umu Titovo uputstvo: Stare komuniste sa puno pažnje i poštovanja angažovati za one zadatke na kojima mogu da rade, a glavna orijentacija neka bude prema mladim ljudima koje treba primiti u Partiju i SKOJ. Omladina je bila puna revolucionarnog žara, spremna za akciju, neopterećena zaostacima prošlosti i idejno čista. Trebalo je stalno imati u vidu da je rad Partije i SKOJ-a ilegalan i da policija budno prati rad komunista, te je zato primanje u Partiju bilo vrlo delikatno i odgovoran zadatak. Mala nepažnja, nedovoljna provjera, pogrešna procjena pojedinca mogla je u ilegalnom radu nanijeti štetne posljedice.

Svi ovi zadaci izvršavani su tokom 1937. i u prvoj polovini 1938. godine i kroz slične uslove i teškoće prošle su sve organizacije tuzlanske oblasti, a i ostale.

Godine 1938. komunisti su uspjeli da u većini mjesta Bosne i Hercegovine obnove partijske organizacije i već u junu održana je Četvrta pokrajinska konferencija Partije za Bosnu i Hercegovinu.

Izabran je Pokrajinski komitet, u koji su ušli: Mujo Pašić, sekretar, Uglješa Danilović, organizacioni sekretar, Rudo Roznićek, Karlo Batkov i Pašaga Mandžić. Od pet članova Pokrajinskog komiteta četvorica su bili kao komunisti na robiji. Peti član je bio student.

Osnovni zaključci Četvrte pokrajinske konferencije Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu bili su da treba i dalje raditi na učvršćivanju i brojnijem jačanju partijskih organizacija i da komunisti moraju svojim akcijama, radom i načinom života podizati ugled i uticaj Partije među stanovništvom.

U Tuzli je 1938. godine djelovao Mjesni komitet Komunističke partije Jugoslavije za tuzlanski bazen, čiji su članovi, koliko se sjećam, bili: Vojo Knežević, Muharem Merdžić, Veljko Vokić, Jusuf Jakubović, Fadil Hadžiefendić, Meho Azapagić i Pašaga Mandžić kao sekretar. Iste godine Mjesni komitet SKOJ-a sačinjavali su: Veljko Vokić, sekretar, Brdo Kurević, Franjo Marković, Slavica Marković, Ludmila Pandžo, Raif Mujezinović, Ahmed Ahmedić i Vjekoslav Tunjić.

Kao sektor rada partijske organizacije postojala je posebna organizacija »Međunarodna pomoć žrtvama terora«, koja je pomagala žrtve terora materijalno i moralno a u odboru te organizacije u Tuzli bili su: Ago Bakalović, Osmo Mukić, Mevla Jakubović, Ago Hrustić i još neki. Uticajem Partije u Tuzli je formiran legalni odbor za prijateljstvo Jugoslavije sa SSSR-om, u kome su bili: dr Mustafa Mujbegović, Ante Kamenjašević, Jure Begić, dr Ljubo Peleš i dr Pjerotić.

Aktivnost partijskih organizacija u Bosni i Hercegovini se razgranala pa je 1938. godine, radi lakšeg rukovođenja i radi veće efikasnije pomoći mjesnim komitetima i organizacijama Pokrajinski komitet Komunističke partije Bosne i Hercegovine formirao oblasne komitete za Mostar, Banjaluku, Tuzlu i Sarajevo. Ja sam postavljen za sekretara Oblasnog komiteta za tuzlansku oblast. Nisam prisustvovao toj sjednici, ali, kad mi je saopštena odluka, stavio sam primjedbu da mi je kretanje po terenu otežano, da me stalno prati policija. To mi je smetalo u gradu, a koliko će tek smetati u radu na oblasti. Na to mi je jedino odgovoreno da treba brzo da formiram Oblasni komitet i da pomognemo organizacijama što više.

Došlo je uskoro do krize oko Cehoslovačke, a zatim i do napada na Poljsku. Drugi svjetski rat je počinjao. Unutar zemlje a posebno u Bosni i Hercegovini produbljivale su se nacionalne i socijalne protivriječnosti. Uticaj komunista je bio sve veći a to se osjećalo po mnogim akcijama protiv režima koje su organizovali komunisti.

Sve to nije promaklo očima policije. Sresko načelstvo iz Tuzle traži od Banovine u Sarajevu hitnu pomoć u sposobnim agentima za borbu protiv komunista čija se aktivnost osjeća u narodu. Nastoje da hapšenjima i progonima ometu komuniste. Vlada Cvetković Maček formira logore za komuniste. I ja sam dobio poziv da se javim

štabu logora u Beranama. Međutim, Pokrajinski komitet odlučio je da pređem u ilegalnost.

Početak 1940. godine u tuzlanskoj oblasti postojali su mjesni komiteti Komunističke partije u Tuzli, Bijeljini, Brčkom, Loparama, i Doboju a partijske organizacije u Maglaju, Zavidovićima, Gračanići, dok su partijska jezgra ili povjerenici bili u Tesliću, Gradačcu, Bosanskom Samcu, Odžaku, Modriči, Zvorniku, Vlasenici i Kladnju.

Juna 1940. održana je partijska konferencija za tuzlansku oblast u Slavinovićima. Poneti su izvještaji iz čitave oblasti o izvršavanju zadataka i određeni naredni zadaci, naročito u vezi sa ratnom situacijom. Na Oblasnoj konferenciji izabrani su tajnim glasanjem bez predloga delegati za V pokrajinsku konferenciju Bosne i Hercegovine: Cvijetin Mijatović i Pašaga Mandžić i za V zemaljsku konferenciju KPJ Pašaga Mandžić.

Između 1939. i 1941. godine u Oblasnom komitetu Partije tuzlanske oblasti radili su: Vojo Knežević, Jusuf Jakubović, Albin Herljević, Enver Šiljak, Veljko Vokić, Fadil Hadžiefendić, Stevo Popović, Cvijetin Mijatović i Pašaga Mandžić, sekretar.

Oblasni komitet SKOJ-a sačinjavali su: Abdurahman Saračević Aco, Ludmila Pandžo, Brdo Kurević, Sulejman Mandžić, Ahmed Ahmedić, Tomislav Ramljak, Vjekoslav Tunjić, Franjo Marković i Enver Šiljak, sekretar.

Jula ili avgusta 1940. održana je V pokrajinska konferencija KPJ za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu u kući Slaviše Vajnera Čiče. Na ovoj konferenciji izabran je Pokrajinski komitet, u koji su ušli: Iso Jovanović, Uglješa Danilović, Boriša Kovačević, Đuro Pucar, Pašaga Mandžić, Mujo Pašić, Vaso Miskin i Stjepan Đaković. Iz Bosne i Hercegovine kao delegati za V zemaljsku konferenciju Komunističke partije Jugoslavije izabrani su: Iso Jovanović, Đuro Pucar, Mujo Pašić, Pašaga Mandžić i Stjepan Đaković.

U to vrijeme sekretari oblasnih komiteta u Bosni i Hercegovini bili su: Mujo Pašić za Mostar, Đuro Pucar za Banjaluku, Pašaga Mandžić za Tuzlu, a Oblasnim komitetom za Sarajevo rukovodio je Pokrajinski komitet.

Oktobra 1940. održana je V zemaljska konferencija Partije u najvećoj ilegalnosti u Zagrebu. Konferenciji je prisustvovalo 105 izabраниh delegata, a trajala je 5 dana. Konferencija je imala značaj kongresa, jer je birala centralni komitet. A formalno nije nazvana kongresom pošto nije prisustvovao delegat iz Kominterne. Tu sam vidio prvi puta druga Tita, a i osjetio da sada imamo jedinstvenu Partiju Jugoslavije. To je bio najbrojniji skup komunista za skoro 20 godina ilegalnog rada Partije. U pauzi Konferencije razgovarao sam sa Titom, a on se interesovao za organizaciju u Tuzli i oblasti. Lično je poznao neke frakcionaše još iz doba kada je bio sekretar zagrebačke organizacije i kada se sukobljavao sa njima u Centralnom odboru sindikata. Rekao mi je da su to nepopravljivi frak-

cionaši. Obećao je pomoć, istakavši da će u »Proleteru«, listu KPJ, objaviti o tome i članak, koji je kasnije i izašao. Na Konferenciji je na prijedlog druga Tita, izabran Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije. Završna riječ druga Tita je ostala nezaboravna za nas sve. Govorio je o značaju Konferencije, o jedinstvu Partije, ozbiljnosti stiuacije u svijetu i opasnosti i za naše narode, o zadacima komunista i našoj velikoj odgovornosti za sudbinu naroda u ovim burnim događajima.

Poslije toga su na redu česti sastanci Oblasnog komiteta, obilazak mjesnih komiteta, česti dolasci drugova iz rukovodstva u obilazak organizacije. Pored članova Pokrajinskog komiteta dolaze i članovi Centralnog komiteta. Tih dana dolazi i drug Miha Marinko. Vrijeme je bilo bremenito krupnim političkim događajima. Partijske organizacije sa terena stalno traže da dodemo radi objašnjenja događaja. Svi su članovi Oblasnog komiteta, Komunističke partije i SKOJ-a u pokretu, obilaze mjesta u oblasti i organizacije.

Koliki je bio uticaj Partije u narodu, radničkoj klasi i omladini najbolje ilustruje veliki broj sindikalnih i tarifnih akcija i sportskih manifestacija. O masovnosti, aktivnosti i uticaju organizacije SKOJ-a u tuzlanskoj oblasti govori ovaj primjer: Oblasni komitet SKOJ-a organizovao je u ljeto 1940. godine u Solini (u kući Muharemagića) uspješno oblasno savjetovanje na kojem je učestvovalo oko stotinu delegata. Ovaj skup delegata skojevskih organizacija tuzlanske oblasti održan je u strogoj ilegalnosti i mada je bio toliko masovan policija nije o njemu ništa doznala. U ime Oblasnog komiteta KPJ u radu savjetovanja je učestvovao Cvijetin Mijatović. Ovaj skup je manifestovao jedinstvo omladine i njenu riješenost da istraje na zadacima organizacije SKOJ-a u vrijeme kada se nadnijela opasnost napada fašističkih sila na Jugoslaviju. Na savjetovanju se ispoljila zrelost omladine i njena spremnost da učestvuje u krupnim događajima koji su se približavali. Boreći se časno u prvim redovima NOV ona je to i potvrdila.

Dvadesetsedmog marta 1941. komunisti i skojevci su bili stalno na nogama i išli užurbano da pokreću sve što se može pokrenuti u protestnu povorku, povorku naroda protiv pakta, protiv izdaje a za odbranu zemlje i savez sa SSSR.

Dvadesetsedmi mart je značio pobjedu naroda, ali je on dao nov zamah Partiji i njenom uticaju u narodu. Parole »Dolje izdajnici«, »Odbrana zemlje«, »Bolje grob nego rob«, »Savez sa SSSR-om« masovno narod prihvata, a komunisti uzimaju kao osnovni zadatak odbranu zemlje.

Da bi spremno dočekali događaje koji su brzo slijedili jedan za drugim, prvih dana aprila održali smo konferenciju Partije tuzlanske oblasti u obližnjem Bistarcu u zgradi škole. Bili su prisutni delegati svih organizacija iz oblasti, članovi Oblasnog komiteta Partije i SKOJ-a, sekretar Pokrajinskog komiteta Iso Jovanović i član

Centralnog komiteta Krsto Popivoda, kojeg je Tito poslao da nam pomogne u Bosni i Hercegovini. Na Oblasnoj konferenciji dominirali su zadaci odbrane zemlje i kako da se komunisti postave u konkretnim situacijama. Zaključeno je da se svi komunisti vojni obveznici jave vojnim komandama i da idu na front. Ličnim primjerima treba podsticati ostale. Pružati pomoć vojsci i frontu, stvarati raspoloženje u narodu za odbranu zemlje.

Komunisti sa ostalim građanima javljaju se u vojne komande i odlaze u jedinice. Odlaze i članovi Komiteta, mlađi ih zamjenjuju. Kad sam se i ja javio vojnom referentu Purinu da hoću da idem u vojsku da se borim za zemlju, on mi je odgovorio da sam ja osuđeni komunista, bez građanskih prava, pa zato ne mogu u vojsku.

Formirali smo odbore za odbranu. Tih dana Ivana Markovića Irca (kojeg takode nisu primili u vojsku iz istih razloga, a tek je došao sa osmogodišnjeg robijanja) hapse žandarmi u Loparama i sprovode ga vezana u Tuzlu zbog toga što je u selima oko Lopara govorio na skupovima o odbrani zemlje. Organizujemo ispraćaj vojnika koji odlaze na granicu. Muharem Merdžić, vojnik, član Mjesnog komiteta Partije Tuzla, drži govor vojnicima. Parole se uzvičaju za odbranu zemlje. I narod i vojska u opštem raspoloženju i oduševljenju pjevali su i prvi put javno tražili savez sa SSSR-om. U tom raspoloženju transport je krenuo sa stanice. Žandarmi i policajci su zbunjeni. Bili su nemoćni. U takvoj situaciji tekla je aktivnost od 27. marta do 6. aprila, kada je uslijedio napad na našu zemlju.

Poslije prvog bombardovanja Beograda zemlja ostaje bez radio-veza. Nema više javnog obavještanja. Neizvjesnost, razne vijesti i dezinformacije, opšti metež i dezorganizacija na svakom koraku. Sav je narod na nogama. Mnogi se nama obraćaju. Šaljemo ljude da se jave u vojnu komandu. I tamo je nered. Članovi Oblasnog i Mjesnog komiteta Partije stalno su naizmjenično u prostorijama »Slobode« i Sindikata na Solnom trgu. Tamo je uvijek veća skupina omladinaca. Šaljemo ih i na kopanje rovova.

Vojska se povlači. U zoru 15. aprila obavješteni smo da su Nijemci stigli iz pravca Zvornika do na 15 kilometara pred Tuzlom. Zakazao sam sastanak Oblasnog i Mjesnog komiteta za 8 sati, ujutro na brdu Ilinčici. Zureći na sastanak, već susrećem po kojeg naoružanog ustašu. I dok je trajao sastanak, vidjeli smo da u Tuzlu, bez pucnja, ulaze njemačke motorizovane jedinice.

Oblasni komitet na ovom sastanku na Ilinčici, formira novi Mjesni komitet za Tuzlu i ostavlja ga u gradu. Oblasni komitet je ocijenio da će se na teritoriji naše oblasti, koja se proteže do Olova, organizovati front. Odlučili smo da tražimo front. Naoružani bombama i sa nešto pušaka, prolazimo kroz Zivinice. Neki trgovci već nose trake sa kukastim krstom. U Kladnju jedan general čeka Ni-

jemce da se preda. U Olovu grobnica vojne motorizacije. Kažu danisu znali da nema dalje puta. Prema Sarajevu idemo preko planina do Čevljanovića. Sa nama je Mitar Trifunović Učo, teško ide do voza, pomažemo mu. U vozu doznajemo da su Nijemci u Sarajevu.

U okupiranom Sarajevu mnogo izbjeglica, naročito iz Beograda i Srbije. Ulicama se teško kreće. Neki žure da istaknu Hitlerove zastave. U vojnim njemačkim kolima sa zvučnicima vidim jednog bodžu kako poziva Muslimane da dođu pred komandu i poklone se njemačkom generalu i zahvale za oslobođenje. Razmiljeli se njemački vojnici sa odštampanim okupacionim rajsh-markama. Ulaze u jevrejsku radnju štofova. Uđu i zatvore vrata; poslije izadu sa velikim paketima. Kad sam ušao u radnju, vidim da je vlasnik sav krvav. Bio sam i pred Sinagogom kad su je Nijemci demolirali i pustili ološ da pljačka.

U Sarajevo su stigli Ivan Milutinović i Đuro Pucar. Održan je i sastanak dijela Pokrajinskog komiteta u velikom parku na dvije klupe usred dana. Park je bio izrovan od avionskih bombi. Ivan Milutinović nas je obavijestio da dolazi iz Zagreba i donosi poruku od druga Tita. Zemlja je okupirana i to traži prilagođavanje novonastaloj situaciji. Iz Sarajeva se treba vraćati u svoja mjesta. Zadatak je čuvati ljude i pratiti namjere okupatora. Obnoviti veze svih partijskih organizacija i učvrstiti organizaciju. Sto prije normalizovati rad. Ovaj dogovor u Sarajevu bio je i prva veza sa Centralnim komitetom u okupiranoj Bosni.

Oprezno se razilazimo iz Sarajeva. Već krajem aprila bili smo u svojim mjestima. Oblasni komitet u Tuzli obnovio je i učvrstio veze sa sreskim komitetima. Nijemci i ustaše su se zabavljali u početku pljačkom Jevreja i bogatih Srba — trgovaca. Ubrzano radimo. Oprezno se krećemo. Policiji poznati komunisti ne spavaju kod svojih kuća. Organizujemo partijsku tehniku; izradu propusnica, raznih legitimacija, i overavamo ih kod nove ustaške vlasti radi lakšeg kretanja, naročito u pravcu Sarajeva.

Prva oblasna konferencija tuzlanske oblasti u okupiranoj zemlji održana je 25. maja 1941. na brdu iznad Tušnja. Prisutni su drugovi iz svih organizacija tuzlanske oblasti. Ivo Jovanović, sekretar Pokrajinskog komiteta, konstatovao je na konferenciji, na osnovu izvještaja sa terena, da se i u tuzlanskoj oblasti Partija brzo sredi-la, povezala i organizovala. Rekao je da je to ostvareno u cijeloj Jugoslaviji. Partija se prilagodila brzo uslovima okupacije. Tada nam je prenesena direktiva Centralnog komiteta KPJ o pripremi za oružani ustanak.

Pripreme su se sastojale u formiranju oblasnog i sreskih vojnih rukovodstava i stvaranju uličnih i seoskih odreda. Prikupljali smo sve vrste oružja i drugog ratnog materijala. Ovo su bili zadaci koje smo odmah počeli sprovoditi u djelo. Konferencija je formirala Ob-

Kuća Pašage Mandžića u Tuzli, u kojoj je jula 1941. održan sastanak Oblasnog komiteta KPJ za tuzlansku oblast. Sastanku su prisustvovali Uglješa Danilović, Pašaga Mandžić, Cvijetin Mijatović, Ivan Marković Irac i Fadil Jahić Spanac

lasno vojno rukovodstvo u koje su ušli: Pašaga Mandžić, Cvijetin Mijatović, Tošo Vujasinović, Josip Jovanović i Enver Šiljak.

Sve pripreme za ustanak sprovodile su se sa najvećom oprežnošću i tajnošću. Trebalo je čuvati aktiviste, razviti maksimalnu opreznost i ne dozvoliti nikakve prevare ustaških vlasti, niti se odativati na njihove pozive. Sve aktiviste, antifašiste i rodoljube kojima prijete opasnost hapšenja trebalo je skloniti na sigurno mjesto. Tada nastaje velika aktivnost komunista i skojevaca koji sa revolucionarnim žarom prilaze izvršavanju zadataka Komunističke partije. Nastaje potraga za svakom puškom. Svaki metak postaje dragocjen i sve što za borbu treba. Najviše se sakuplja oružje i municija oko Doboja i Trebave jer su ga tamo ostavile jedinice jugoslovenske vojske.

Formirana su i sreska vojna rukovodstva na čijem su čelu u Tuzli Fadil Hadžiefendić, krojački radnik; u Bijeljini: Mirko Filipović i Fadil Jahić; u Brčkom: Safet Salihodžić, Nasto Nakić, Pero Čuskić i Haso Burić; u Birču: Miloš Zekić, Brano Savić; u Doboju: Josip Jovanović, Ismet Kapetanović i Dedo Trampić; u Maglaju: Fikret Dedić, Petar Dokić i Simo Malinović; u Gradačcu: Mehmedalija Tufekčić, Hamid Mazalović i Boro Popović.

Tošo Vujasinović, kao član Oblasnog vojnog rukovodstva, otišao je na Ozren i djelovao u tom kraju.

Josip Jovanović izvještava iz Doboja da u trebavskim selima aktivisti iznose skriveno oružje i municiju na sunce da se suši i podmazuju ih. Imaju i puškomitraljeze. Slični izvještaji stižu iz Bijeljine, Brčkog, Lopara, Birča itd. Osjeća se velika živost i pokretljivost. Veze sa terenom i Pokrajinskim komitetom se održavaju svakodnevno. Obilaze nas i drugovi iz Sarajeva.

Dok je ova grozničava aktivnost bila u toku, u Tuzli 20. juna stiže Uglješa Danilović. U njegovom prisustvu održan je sastanak Oblasnog komiteta i vojnog rukovodstva, kao i Mjesnog komiteta Tuzle. U Tuzli su već bili formirani odredi u Tušnju, Husinu, Mosniku, Brdu, Kuli, Pazaru, Kreki, Moluhama, Bukinju, Gradini i Dugoj ulici. Zaključeno je da se odmah obide čitava oblast i ubrzaju pripreme.

Uglješa Danilović i Cvijetin Mijatović trebalo je da obidu organizacije u Tuzli, Doboju i okolni. Ja sam krenuo 22. juna u Zvornik, Bijeljini i Brčko radi uvida u pripreme za ustanak. Na put sam pošao biciklom, u ranu zoru i ne znajući za novosti. Pitaju me dva seljaka za vijest o napadu Njemačke na SSSR. Rekao sam da to nije istina. U Zvorniku mi Sahanić, geometar, partijski rukovodilac, potvrđuje da je vijest tačna. U kući Sahanića slušao sam Radio-Beograd i Hitlerova obavještenja »Zašto sam napao SSSR«. Zurim za Bijeljini, prati me Sahanić. Pored Drine ustaške i folksdojčerske patrole. Granica je ovdje Drina. Opasnost je za nas komuniste sada velika.

Nosim i veću količinu novca od organizacije Narodne pomoći iz Tuzle kao pomoć Srbima koje ustaše masovno progone iz Slavonije za Semberiju i Srbiju. U Branjevu kod roditelja Mirka Filipovića sastajem se sa Mirkom pa krećemo u Bijeljini. Idem pravo kući Ročka Čolakovića. On je u Srbiji. Umoran sam. Milica, Ročkova drugarica, predlaže da tu ostanem i da se odmorim, pa da sutra uspostavljam vezu. Nema, kaže, još hapšenja. Prvo se odlučim da ostanem. Ali, poslije kratkog predaha ustanem i odlazim. Ona se čudi. Ja joj kažem: »Noćiti sada u kući Ročka Čolakovića bila bi moja strašna nemarnost«. U selu Kuzovratu, u kući Šefkije Mujađića, te noći 22/23. juni tražile su me ustaše. Noć provodim u pšenici. Sutra uspostavljam vezu i održavam sastanak sa Mirkom Filipovićem, Fadilom Jahićem i ostalim članovima Sreskog štaba. Zaključili smo da se ubrzaju pripreme za ustanak da se sklanjaju svi oni koje ustaše traže, da se pojača budnost i da treba sačekati nove direktive. Ustaše već hapse ljude u Bijeljini. Te noći i Milica Čolaković je uhapšena i odvedena u logor. Da ostadoh te noći kod Ročkove kuće završio bih na isti način. U Brezovom Polju na skeli susrećem Srbe koje ustaše iz Slavonije progone. Mnogo diece i žena. U Brčkom ista slika. Uhapšeni su Haso Burić i drugi. Ahmed Kobo nalazi se na Majevidi. Žurim u Tuzlu. Stižem kući u Tušanj i sklanjam se na brdo iznad kuće. Odatle posmatram autobus pun ustaša

koji dolaze u Tušanj. Ispred njih trče dva-tri omladinca da me obavijeste. Viču. Pa kad vide da nisam u kući, sklanjaju se od ustaša koji opkoljavaju kuću.

Zaobilaznim putem na brdo u Tušanj stiže i Cvijetin Mijatović. Obradovali smo se što nijedan od nas nije uhvaćen iako nas ustaše traže. Više se i ne rastajemo.

Zakazujemo sastanak Oblasnog komiteta na Ilinčici za 26. juni. Razmatramo novonastalu situaciju poslije napada Njemačke na SSSR. Ustaše nas stalno traže. Izdali su i potjernicu. Lijepe plakate sa našim imenima. Mi zaključujemo da treba ubrzati pripreme za ustanak i da svi drugovi kojima prijete opasnost hapšenja treba da se sklone na sigurnija mjesta. Odredili smo zborna mjesta oko Tuzle: Ravna Trešnja, Husino, Merdžino brdo, Pločnik, Miladije i Drežnjik iza Moluha. Oblasni komitet Partije će se nalaziti oko Tušnja a Oblasni komitet SKOJ-a u Drežnjiku iza Moluha.

Drugovi iz Bijeljine organizovali su zborna mjesta u selima Semberije, a iz Brčkog u Bukviku i Ražljevu. Ahmet Kobić, istaknuti komunista, sklonjen je na Majeveci. Bio je teško bolestan. Drugovi iz Doboja su se sklonili na Trebavu i Ozren. Partijske organizacije u selima brojno jačaju. Na selu se nalaze i radnici koje ustaše tjeraju sa posla, kao i daci iz škola i šegrta.

Mjesni komitet je bio zadužen da u gradu organizuje kurirski punkt za vezu između Oblasnog komiteta i drugova koji dolaze iz mjesta naše oblasti kao i vezu sa Pokrajinskim komitetom.

Tih dana ljudi su nam pružali pomoć na svakom koraku. Kada sam se vraćao sa sastanka na Ilinčici i trebalo da preko Batve pređeni u Tušanj, Pero Vasiljević, radnik iz Solane, upozorio me je da me ustaše čekaju u zasjedi. Već se bilježe primjeri da radnici Hrvati i Muslimani protestuju što ustaške vlasti otpuštaju radnike Srbe. U tome su radnici Solane bili vrlo uporni i burni u protestu.

Cvijetin Mijatović i ja pomjeramo sjedište Oblasnog komiteta i vojnog rukovodstva do Piskavice. Pomažu nam Murat Priganica, Đape, Jakubovići i drugi. Na svakom koraku osjećali smo pomoć naroda. Od 1. jula sjedište nam je na Bajramovcu. Mjesto je pogodno. Kuriri su mogli dolaziti sa više strana, od Soline, Kojšina, Tušnja, Moluha, Bukinja. Čuvaju nas čitava naselja. Brojne porodice u Tušnju imaju zaduženja; dovode nam kurire i partijske radnike sa Oblasti. Većinom su kuriri žene u žarovima. Svakodnevno smo obavješteni šta se zbiva u gradu Tuzli i oblasti.

Narod je bio zabrinut napadom Hitlera na Sovjetski Savez. Postojale su velike simpatije naroda prema sovjetskoj Rusiji. To je bila posljedica djelovanja komunista. Ustaše okupljaju ološ. Počinju progone Srba. To osuđuju Hrvati i Muslimani. Glasni su protesti muftije Kurta, dr Mustafe Mujbegovića i dr Aleksandra Preke, Jure Begića i drugih.

Noću se obavlja većina naših poslova. U sjedište oblasnog centra dolaze Miloš Zekić iz Birča, Tošo Vujašinović iz Ozrena, Josip Jovanović iz Doboja, Stevo Popović sa Majevice itd. Izvještaji Envera Šiljka, sekretara Oblasnog komiteta SKOJ-a, govorili su o velikoj aktivnosti SKOJ-a. Ustaše nasrću, pretresaju kuće i okolne šume, traže komuniste, hapse građane.

Prvih dana jula već smo nestrpljivi. Sve je spremno u oblasti, čekamo direktivu za početak ustanka. Znamo da je opasno ovako čekati oko gradova. Mogu nas ustaše iznenaditi. Živimo po danu u grmovima. Naoružani smo samo za nužniju odbranu pištoljima i bombama.

Saznali smo da je narod Hercegovine ustao u borbu. U štabu imamo radio na baterije, pa pokušavamo da nešto više doznamo, čujemo i Moskvu na našem jeziku. Čuli smo i Staljinov govor o mučkom napadu na SSSR.

Prve loše vijesti vezane su za hapšenje Mitra Trifunovića Uče. Ustaše su u Kreki otkrile njegovo sklonište. Učo je bio fizički iscrpljen. Na putu za Kiseljak uhvaćen je i Vojo Knežević, iz Bistarca član Oblasnog komiteta. Upozoravamo drugove na maksimalnu opreznost. Stalno provjeravamo veze. Prenošnje uputstava vršilo se uglavnom preko ličnih kontakata. Nikakvih drugih tehničkih pomagala nismo imali. Uhvaćen je i Albin Herljević, član Oblasnog komiteta, usred dana na željezničkoj stanici. Zakazao je sastanak, a zabranili smo da se po danu silazi u grad.

Konačno oko 10. jula u naše sjedište u Bajramovac stiže Olga Marasović. Šalju je iz Pokrajinskog komiteta da provjeri veze sa Oblasnim komitetom. Saopštava da treba još čekati. Reče nam da je došao čovjek iz Centralnog komiteta sa porukom i da će se održati sjednica Pokrajinskog komiteta. Poručeno nam je da će jedan od članova Pokrajinskog komiteta odmah poslije sjednice doći u Tuzlu. Olga Marasović je, kao Hrvatica, lakše snašla na putu. Tražeći propusnicu, rekla je da hoće u Tuzlu radi porodičnih razloga. Olgu poznajem kao komunistu više godina.

U međuvremenu nam dolazi i radnik Solane Jahić iz Tušnja da nas obavijesti o opasnosti. Ustaše se spremaju da pođu na Bajramovac. Već su uspjeli otkriti mjesta gdje je boravio Oblasni komitet SKOJ-a. Uхватili su sekretara OK SKOJ-a Envera Šiljka i članove Ahmeta Ahmedića, Memu Suljetovića, Rudu Vikića i Fridu Läufer. Nisu bili oprezni. Naslanjali su se na Kreku — Moluhe gdje je skojevska organizacija bila jaka, a više porodica (Ivana Markovića, Suljetovići, Vikići, Zabići, Meškovići) bilo je vezano za Partiju. Hapšenje članova Oblasnog komiteta SKOJ-a značilo je veliki gubitak u ovim odlučujućim danima.

Premještamo se sa Bajramovca na Kozlovac iznad Kojčina. Radi opreznosti boravimo u šumi. Održali smo sastanak sa partijskom

organizacijom formiranom od komunista koji su u maju otišli na odsluženje kadrovskog roka. Partijsku organizaciju sačinjavaju: Zvonko Herljević, Džemal Mandžić i Suljo Čaušević.

Petnaestog jula stiže Uglješa Danilović na Bajramovac u sjedište Oblasnog rukovodstva. On nam prenosi direktivu Centralnog komiteta o početku ustanka. Pokrajinski komitet za Bosnu i Hercegovinu već je održao sjednicu 13. jula i donio odluku o početku ustanka u Bosni i Hercegovini. Mi smo bili spremni. Došlo je to veliko doba za koje su se Komunistička partija i radnička klasa spremale. Radosni smo u štabu što je došao čas da možemo prenijeti komunistima, omladini i narodu da ćemo odmah početi sa ustankom u tuzlanskoj oblasti.

Pokrajinski komitet donio je odluku o formiranju Oblasnog štaba za operativno rukovođenje ustankom (oblasna vojna rukovodstva su imala zadatak priprema ustanka). Štab za tuzlansku oblast su sačinjavali: komandant Ivan Marković Irac, komesar Cvijetin Mijatović, a partijski rukovodilac Pašaga Mandžić, kao zamjenik komandanta. Štab je sastavljen od Hrvata, Srba i Muslimana. Izbor nije bio slučajan. Taj izbor takvog nacionalnog sastava bio je odraz realnog stanja pokreta, stanja u njemu i Komunističke partije Jugoslavije. U radničkom pokretu i Partiji bile su sve nacionalnosti, okupljeni najbolji sinovi Srba, Muslimana i Hrvata, zbratimljeni u klasnim borbama. Tu tekovinu bratstva i jedinstva u radničkom pokretu prenosili su i prenijele u narod.

Uglješa je prenio i druga uputstva. Te poslove je trebalo završiti za 8 do 10 dana i da tada Oblasni štab krene na teren u akciju.

Među tim odlukama ističu se: odluka o formiranju sreskih štabova zatim uputstvo da se svi oni drugovi koje je poznavala policija odmah upute na Majevicu, Birač, Ozren i Trebavu.

Oblasni štab je trebalo da odredi mjesto svog sjedišta na terenu gdje neće biti uznemiravan od neprijatelja. Štab nije smio učestvovati u borbama. Akcije će se voditi strogo gerilski, u malim odredima do desetak ljudi. Iznenađno napadati i kriti mjesto boravka.

Svi članovi štaba i borci morali su imati konspirativna imena. Iz gradova je trebalo povesti samo one drugove kojima prijeti hapšenje. U gradovima odredi ostaju. Zene takođe ne odlaze iz grada. Drugarice koje policija poznaje a ustaše ih traže kao aktiviste treba skloniti u druge gradove na ilegalan rad.

Težište početka ustanka imati u selima gdje živi srpsko stanovništvo. Uslovi za brz početak ustanka postojali su s obzirom na to da je srpski narod bio ugrožen i izložen progonu i pokoljima. Poslije je trebalo postepeno prenositi borbu u sve krajeve.

Ovo su uglavnom direktive i uputstva koje nam je prenio Uglješa Danilović na Bajramovcu 15. jula 1941. godine. Odmah smo pristupili njihovom ostvarivanju.

Uglješa je imao zadatak da ostane u Tuzli, da održava vezu sa nama i sa Pokrajinskim komitetom a Sarajevu. Prije našeg odlaska doći će još jednom na sastanak da se dogovorimo. Uz štab treba da imamo dvadesetak kurira za vezu sa Uglješom u Tuzli, susjednim oblastima i sreskim štabovima. Pristupamo izvršenju obimnog i hitnog zadatka. Pozivamo Irca da sa Husina dođe u sjedište štaba.

Članovi štaba su stalno na okupu. Odlučujemo da Šeković bude mjesto boravka Oblasnog štaba. Pozivamo i sve rukovodioce sreskih štabova, prenosimo im direktive i uputstva i saopštavamo mjesto našeg boravka.

U štab stiže Tošo Vujasinović, saopštavamo mu da ustanak ima odmah da počne, da Oblasni štab njega zadužuje za sektor Ozrena i Trebave. I Miloš Zekić stiže, te o svemu i njega obavještavamo, kao i da na terenu Birča spremi prihvatanje Oblasnog štaba. Istovremeno stižu Stevo Popović i drugi sa oblasti.

Mjesni komitet iz Tuzle javlja da su ustaše primijetile u gradu Miloša Zekića i uhvatile ga. To nas je zabrinulo. Spremamo se da napustimo Bajramovac gdje smo završili glavni dio posla oko priprema i početka ustanka. Prekidamo sve kurirske veze da bismo uspostavili nove iz Pločnika. Opreznost je maksimalna. Pred polazak do nas stiže veza od Brane Savića, koji se sa Milošem Zekićem dogovorio da on pošalje drugu vezu u Tuzlu ako se Miloš na vrijeme ne vrati.

Smjestili smo se na Pločnik. Djeca Pašana Mujezinovića, Raif i Fehim i sva njihova braća a naročito sestre, vrše kurirsku službu. Sve smo preduzeli da nas ovdje niko ne primijeti. I pored mjera opreznosti ipak su nas pronašli Slavko Mičić i Šaban Zahirović, koji nam kažu da mnogi patrioti u Tuzli znaju za nas i šta spremamo pa i oni i drugi hoće da se sa nama bore. Dali smo im uputstva da drugove, spremne za borbu, upućuju na Majevicu.

Vršimo i posljednje tehničke pripreme. Oko nas na livadama njemačke jedinice vrše vježbe. Zaključujemo da treba ubrzati odlazak, jer odgovornost je na nama velika. Određujemo ilegalna imena. Predlažem Cvijetinu Mijatoviću da uzme ime Majevice — Majo, Sakib Kunosić — Šimo, mene gleda ošišanog pa veli, »eto Pašage isti Hadži Murat iz Tolstojeva romana«. Tako mi osta to ime. Ivanu smo dali ime Stjepan, kasnije je preovladalo Irac, što ga je dobio još na robiji.

U štab dolazi i Petar Miljanović, partijski rukovodilac Husina. Izvještava o spremnosti Husinske čete za pokret, ali da nemaju dovoljno oružja. Propao je pokušaj prenošenja oružja sa Ozrena. Petar predlaže da se iskoristi namjera ustaša da oforme ustaški tabor na Husinu. Ustaše ne mogu da nađu ljude jer neće Husinjani ni da čuju za tabor. Predlaže da oni prevare ustaše. Javili bi se u tabor, primili oružje i krenuli bi tada u Konjuh. Dogovorili smo se da tako nešto i napravimo. Petar Miljanović je došao i sutradan sa radnikom

Ivom Bojanićem, koji je već nosio uniformu ustaškog tabornika. Dogovorili smo se o detaljima njihove akcije. Treba da unište termoelektranu u Kreki ili neka druga postrojenja. Odredili smo im operativni prostor između Birča i Ozrena na Konjuhu, tj. da budu veza između nas u Birču i Toše Vujasinovića na Ozrenu.

Uglješa Danilović nas požuruje, jer je opasno zadržavati se dalje u okolini Tuzle. U gradovima se masovno hapse Jevreji, Srbi i u svim mjestima ustaše traže komuniste. Stižu glasovi o potpunom istrebljenju Srba u nekim selima.

Održavamo još jedan dogovor sa Uglješom u Pločniku iza Gradine. Više kuriri iz oblasti neće stizati ovdje nego će ići u Šekoviće. Pozdravljamo se sa Uglješom. Ne znamo da li ćemo se ikada više sresti. Veže nas zajednički rad od 1937. godine.

Provodimo zajednički predvečerje na Pločniku. Zadovoljni smo što smo sve pripreme za početak ustanka završili. Stotine komunisti i skojevaca danonoćno su u pokretu. Od 25. maja stalno je sve na nogama. Mislimo na uhapšene drugove — da li ćemo im moći pomoći.

Rastajemo se od grada Tuzle, u kojem smo skoro 20 godina radili i borili se spremajući radničku klasu i narod za revoluciju. Ovaj narod nas je štitio i čuvao. Grad je okupiran ali ne pokoren.

Kolona je krenula 28. jula sa Pločnika za Šekoviće. Prate nas do Simina Hana skojevci Raif Mujezinović, Boško Popović, Miralem Mandžić. Sa Oblasnim štabom kreću: Muharem Merdžić, Pero Eraković, Ratko Vokić, Sakib Kunosić, Maks Lebenićnik, Franjo Herljević i kuriri za Ozren, Tuzlu i Majevicu i dr. Na Majevicu odlaze drugovi: Albin Herljević, Jusuf Jakubović, Tomislav Ramljak, Vjekoslav Tunjić, Zepinić i dr.

Ostali komunisti i skojevci iz Tuze su žalosni što ostaju. Mi im govorimo kako će se borba prenijeti u gradove. Crvena armija će brzo stići. Tako je po direktivi ostalo u gradu desetak odreda. U njima su bili najbolji komunisti i skojevci, Partijsko i skojevsko rukovodstvo popunjeno je mladim drugovima i drugaricama. Kod Simina Hana dolazi nam u susret Miloš Zekić, koji je uspio pobjeći iz ustaških ruku.

U Šekovićima smo već 31. jula. Sreski štab izvještava da ustaše oko Vlasenice vrše pokolje. Cvijetin Mijatović i Miloš Zekić polaze da obiđu sela, da vide kakvo je raspoloženje i koliko ima oružja. Dogadaji nas tjeraju na akciju. 3. avgusta Brano Savić obavještava da su žandarmi uhapsili 30 Srba u Šekovićima. Njih će sprovesti u Vlasenicu i pobiti. Odmah krećemo i u Strmičkom potoku sastajemo se sa Cvijetinom Mijatovićem i Milošem Zekićem. Tu se sakupilo i dosta naroda. Nose puške, sjekire, ko šta ima. Rušimo most na potoku da ustaše onemogućimo da iz Šekovića odvedu uhapšene. Tu smo odlučili da napadnemo žandarmerijsku kasarnu. Ujutro 5. av-

gusta oglašiše se prvi puciji. Počeo je ustanak. Poslije zauzimanja kasarne u Šekovićima ustanak je buknuo na cijelom Birču.

Život i prva borba odbacili su uputstva koja smo imali o malim odredima. Narod se masovno digao. Oblasni štab je u prvim redovima boraca. Ni govora o njegovom sklanjanju. Zauzemosmo i Vlasenicu. Ivan Marković sa drugovima kod Paprače je razbio domobransku satniju koja je pošla iz Tuzle u pomoć vlaseničkom garnizonu. Šaljemo izvještaj u Tuzlu Uglješi Daniloviću a on traži da jedan član Oblasnog štaba krene na Ozren i da tamo ubrza početak ustanka. Na sastanku Oblasnog štaba 14. avgusta odlučeno je da ja podem na Ozren.

Sa Tošom Vujašinovićem sam se sastao na Kraljici. Tu smo napravili plan, tako da i komunisti na Ozrenu 23. avgusta pođu u napad. Eksplozije magacina u Usori i Doboju razglasile su daleko da su komunisti tuzlanske oblasti izvršili zadatak, digli narod na ustanak i da vode velike bitke. Povodom napada na Doboju, Usoru, Maglaj i Gračanicu glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda je izdao i posebno priznanje borcima — partizanima Ozrena za uspješne borbe na Ozrenu i za napad na Doboju, Gračanicu i Maglaj. Vrhovni štab svojom naredbom pohvaljuje borce Ozrena.

Ustaničke puške čule su se od Doboja, Ozrena, Birča, Romanije, Majevice, Semberije, Posavine i Trebave.

U Srednjem na Pokrajinskom savjetovanju početkom januara 1942. godine drug Tito je rekao da su komunisti Bosne i Hercegovine časno izvršili zadatke koje im je Partija stavila u zadatak — povelili su narod, služeći ličnim primjerom, organizovali i razbuktili ustanak i borili se u prvim redovima.

Sve te velike vrijednosti članova Partije potvrdili su se u najsudbonosnijim danima 1941. godine i u istočnoj Bosni. Zato je narod i vjerovao Komunističkoj partiji i za njom pošao. Tu se u stvari nalazi i objašnjenje velikog uspjeha odmah u početku ustanka.

Za komuniste istočne Bosne najteža je bila 1942. godina, za vrijeme druge njemačke ofanzive na istočnu Bosnu, kada je došlo do izdaje četničkih vođa, četničkih pučeva, pogibije partizanskih rukovodilaca, iznenađenja i masakra čitavih naših jedinica, ubistva mnogih komunista, raspirivanja mržnje među narodima, pokolja ustaških i četničkih itd. Zbog toga je došlo do osipanja kolebljivih boraca i raspadanja odreda. Nastali su najteži dani za borce u istočnoj Bosni, ali isto tako to su bili dani kada se najviše pokazala revolucionarna vrijednost, spremnost i odanost komunista i skojevaca istočne Bosne.

U istočnoj Bosni izdržali smo teške bitke sa brojno nadmoćnijim Nijemcima, četnicima i ustašama. Bili smo sami bez veza sa Vrhovnim štabom, odvojeni od glavnine snaga Narodnooslobodilačke vojske. Izdržali smo teške borbe, probijanje neprijateljskih obruča, duge marševe od Dunava do Zelengore i od Bosne do Drine, hladne

Članovi štaba za tuzlansku oblast Pašaga Mandžić i Cvijetin Mijatović sa grupom boraca poslije oslobođenja Vlasenice avgusta 1941.

zime. Sve smo to izdržali, vjerujući u pobjedu — u svoje vlastite snage. Protivili smo se pokušajima napuštanja istočne Bosne. Naj-

više žrtava dali smo u borbi protiv izdajnika naših naroda, i tako kovali bratstvo i jedinstvo naroda istočne Bosne. Bez tog jedinstva i podrške Srba, Hrvata i Muslimana ne bi smo mogli opstati u istočnoj Bosni. Borci istočne Bosne su krenuli skupa s borcima Srema u maleševačkoj bici uništili glavninu četničkih snaga u istočnoj Bosni, i ponovo razbuktali ustanak u ovom dijelu zemlje.

U danima početka ustanka i njegove krize mi smo ratovali i učili se ratovati, a oni koji su svršavali vojne akademije, kada su bili najpotrebniji svome narodu, oni su ga ostavili — izdali a mnogi se i borili protiv svoga naroda. Na cijeloj oblasti u tri odreda nismo imali tada nijednog aktivnog oficira bivše jugoslovenske vojske. Stečena ratna iskustva skupo su plaćana. Ali su i prenošena na nove borce koji su zajedno sa narodom, rukovođeni od Partije, uspjeli izvojevati pobjedu.

Ta velika djela boraca oslobodilačkog rata imaju i bezbroj primjera iz kojih se mogu uvijek nadahnjivati mlade generacije.

Pašaga MANDŽIĆ

TRAMPA NA BOJIŠTU

U akcijama koje je Ozrenski partizanski odred vršio krajem 1941. godine, usljed nedostatka naoružanja neki borci su nosili puške od drveta. Ovo oružje je ličilo na pravo, u noći se nije ni mogla uočiti neka razlika. Prilikom jedne borbe s domobranima između Boljanića i Karanovca, kod Gračanice, nekolicina boraca jurišala je na neprijateljske položaje s drvenim puškama. Jedan od njih zarobio je domobrana, i prvo mu je bilo da mu uzme pušku. Svoju drvenu odmah je odbacio.

Misleći da je na nju zaboravio, domobran se učtivo obrati partizanu:

- Gospodin partizan, ostala Vam je puška!
- Neka je, vala uzmi je samo, jer je drvena više tebi priliči.

PARTIJSKA ORGANIZACIJA SARAJEVSKE OBLASTI U PERIODU PRIPREMA USTANKA

Dvadesetdevetog marta 1941. vratio sam se iz vojnog koncentracionog logora u Ivanjici, koji je formirala izdajnička vlada Cvetković-Maček, da bi onemogućila otpor komunistima i drugim patriotskim snagama u zemlji protiv kapitulacije koju je vlada pripremila. Do raspuštanja logora došlo je pod pritiskom naroda i radničke klase, poslije masovnih demonstracija u Beogradu i drugim mjestima u zemlji 27. marta, kada je sve što je pošteno odlučilo i nedvosmisleno diglo svoj glas protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu fašističkih sila.

Velike demonstracije održane su i u Sarajevu, a partijska organizacija u gradu je intenzivno radila. Nije bilo dana kada nije bilo sastanaka. Trebalo je stalno biti u kontaktu sa ljudima i obavljati razne zadatke. Pokrajinski i Mjesni komitet KPJ izdali su letke u kojima su obavještavani građani o neposrednoj fašističkoj opasnosti i o izdaji građanskih političkih partija. U ovim letcima Partija se obraćala srpskom, hrvatskom i muslimanskom stanovništvu, pozivajući ga u borbu za slobodu i nezavisnost, ukazujući na bratstvo i jedinstvo i nužnost zajedničke borbe protiv fašističke okupacije Jugoslavije. Jedan dio članova Partije bio je uhapšen prilikom rasturanja ovih letaka, ali su letci ipak u velikom broju bili rasturani po svim preduzećima i na javnim mjestima.

Poslije bombardovanja Beograda 6. aprila 1941. našli su se u Sarajevu mnogi članovi Partije i partijski funkcioneri iz drugih krajeva, koji su bili na prolazu za Crnu Goru, Hercegovinu ili za druga mjesta u Bosni. Oni su poslije bombardovanja Beograda poslani od Partije da se nađu u svom kraju da bi radili na sprovođenju zadataka koje je trebalo sprovesti u vezi sa odbranom zemlje. To su većinom bili studenti koji su studirali u Beogradu. Oni su se

zadržali u Sarajevu nekoliko dana i od njih smo saznali pojedinosti o velikom stradanju naroda i razaranju koje je počinila hitlerovska avijacija nad nezaštićenim beogradskim stanovništvom.

Otpočeo je rat. Osnovna stvar o kojoj smo razgovarali bila je: šta preduzeti u novonastaloj situaciji. Određenih direktiva od CK KPJ nismo bili dobili. Uskoro je došlo i do bombardovanja Sarajeva. Italijanski avioni su preko cijelog dana sipali bombe i otvarali vatru iz mitraljeza na stanovništvo koje je izbjeglo na okolna brda, većinom prema Betaniji i Sedreniku. Među preplašenim stanovništvom vladala je panika. Nekoliko protivavionskih topova bivše jugoslovenske vojske gađalo je bez uspjeha italijanske avione, koji su gotovo bez ikakve smetnje vršili svoj zločinački posao.

Bilo je teško gledati kako ljudi u masama bježe s jedne livade na drugu ili kako bespomoćno liježu po zemlji. Nisam mogao da se otmem utisku koji je na mene ostavio u toj situaciji jedan na oko sitan, ali stvarno impresivan detalj. Pravoslavni sveštenik Bogdan Lalić, inače poznat kao demokrata i partiota, nosio je pušku, i, kada su avioni nadlijetali nad gradom, on ih je gađao, iako je sam znao da nema nikakve šanse da ih pogodi.

Bombardovanje Sarajeva nanijelo je mnogo razaranja a i ljudskih žrtava. Ljudi su većinom ginuli u hodnicima zgrada, jer je i vazdušni pritisak ubijao. U velikom parku u centru grada poginuo je od avionske bombe i profesor dr Stjepan Tomić, inače poznati marksista i napredni javni radnik u gradu.

Komunisti su ocijenili da za vrijeme bombardovanja treba da se nalaze među narodom, da pomažu oko sklanjanja, kao i da sprečavaju paniku koja je unosila strahovitu demoralizaciju.

Već tih dana dobili smo direktivu da se što više komunista i simpatizera dobrovoljno i bez poziva javlja komandama jugoslovenske vojske, tako da je partijsko rukovodstvo odredilo koji članovi KPJ treba odmah da idu u vojsku, a koji da ostanu na partijskom radu u gradu.

U vojsku se javio znatan broj ljudi. Oficiri u vojnim komandama bili su začuđeni ovim postupkom naših ljudi i uglavnom su odbijali da ih prime u jedinicu. Vidjelo se da tamo ne vlada duh otpora, nego duh kapitulacije. Pa ipak je jedan broj drugova uspio da obuče uniformu. U vojsku su bili otišli i neki članovi Pokrajinskog komiteta, među kojima i sekretar Iso Jovanović, ali su se poslije kapitulacije jugoslovenske vojske gotovo svi ubrzo vratili na partijski rad u Sarajevo. Prilikom odlaska ovih drugova u vojsku došlo je do dopune partijskih rukovodstava novim članovima, među kojima je bilo i nekoliko drugarica.

Okružni komitet za širi rejon oko Sarajeva, koji je bio formiran pred kraj 1940. godine, a u kojem su radili Hasan Brkić, kao sekretar, i članovi Slobodan Princip Seljo, Pavle Goranin, Mladen Knežević i Milutin Đurašković, pojačao je svoj rad na terenu, a naročito

na selu. Njihov rad i formiranje partijskih organizacija u okolnim mestima imali su veliki značaj za stvaranje uporišta koja su kasnije, pri formiranju prvih partizanskih odreda, omogućila brz razvoj ustanka u okolini Sarajeva.

*

Sarajevo je bombardovano sve do 15. aprila, tj. do dana kada su njemačke trupe ušle u grad. Toga dana jedna grupa frankovaca, nama već odranije poznatih nosilaca fašističke propagande, upala je među preplašeni narod, koji je bio izbjegao u okolicu, pronoseći glasove o ulasku Nijemaca u Sarajevo, o kapitulaciji jugoslovenske vojske i si.

U tom momentu sa mnom se nalazio i Vladimir Perić Valter. Mi smo ove glasine protumačili kao unošenje panike, jer nismo mogli vjerovati u tako brzi poraz jugoslovenske vojske. Valter je inače bio jako dosjetljiv i snalažljiv. On je prišao dvojici frankovaca i saopštio im kako je on tajni policijski agent i zatražio od njih da odmah pođu sa njim do prve vojne jedinice, ali su oni, prestrašeni pobjegli. Međutim, ubrzo smo uvidjeli da je sve ono što su oni govorili bilo tačno, te smo i mi sišli u grad.

Njemačke motorizovane jedinice stalno su pristizale. Mnogobrojna motorna vozila i tenkovi zakrčili su skoro sve ulice u gradu. Nijemci u šljemovima postavili su svoje vojne saobraćajce i gotovo potpuno zabranili prolaz pojedinim ulicama. Bahato i beskrupulozno izbacivali su iz nekih zgrada stanare ili namještaj iz ustanova da bi smjestili svoje jedinice. Ubrzo su se na ulicama pojavili frankovci i ljotićevci, stavljajući se u službu njemačkih vojnika i oficira, koji su svojim naduvenim ponašanjem nastojali na svakom koraku da ostave efekat strašne i nepobjedive sile.

Očima gledam okupaciju zemlje kao gotovu činjenicu, ali je u suštini u svijesti svojoj još nisam sagledao i osjetio kao tešku stvarnost. Međutim, nije prošlo ni nekoliko dana, a već smo svi osjetili da su za narod nastupili teški dani.

Nijemci su odmah sva uniformisana lica bivše jugoslovenske vojske zarobljavali i trpali u veliku kasarnu iza Marijin-Dvora. Kasarna je bila puna naših vojnika koje su Nijemci nabili po sobama i hodnicima i držali pod jakom stražom. Među zarobljenim vojnicima bilo je i komunista i simpatizera Partije iz Sarajeva i drugih krajeva. Trebalo je ove ljude spasti od odvođenja na rad u Njemačku. Došli smo na ideju da im preko ograde prebacimo civilna odijela, ili smo ulazili u kasarnu radi doturanja hrane. Sakupljanje civilnih odijela nije išlo teško, jer su ih naši simpatizeri kojima smo se obraćali rado davali. Tako je spaseno dosta drugova od odvođenja u Njemačku.

*

Ni mi nismo imali hrane, ali smo se snabdijevali zahvaljujući Dragi Mažaru, koji se tada našao u Sarajevu kao vojnik mjerničke čete. On je izbjegao zarobljavanje i sklonio se kod nas. Kad je vidio da nemamo hrane, išao je u nekoliko mahova u vojnu pekaru, u kojoj je do tada »trebovao« hranu za svoju četu, i donosio nam pune cerade vojničkih hljebova i konzervi. Tako smo imali hrane za nekoliko dana. Drago je na isti način otišao u prostorije svoje čete, odakle je uspio iznijeti nekoliko kofera raznih optičkih sprava, dvogleda i busola. Sve smo to sklonili, a kasnije je to poslano prvim partizanskim odredima. Tada je Drago iznio i nekoliko vojničkih odijela, koja smo ofarbali i prekrojili u neku vrstu sportskih odijela. Drago Mažar i Slobodan Kokanović, kao članovi Partije iz Banjaluke, trebalo je da idu u Banjaluku, ali nisu mogli bez propusnica koje su izdavali Nijemci u zgradi Gradske vijećnice. Drago se i tu snašao. Obukao se u jedno prekrojeno odijelo, progurao se između dugačke kolone ljudi koji su čekali propusnicu, i dobio »Hajmker-vizne« za obojicu, predstavivši Nijemcima sebe i Slobodana kao muzičare iz kafanske kapele.

Najveći strah u narodu izazvale su ustaše. Oni su odmah počeli sa masovnim hapšenjem Jevreja i Srba, koje su odvodili u zatvor ili na prisilni rad. Kako god su ustaše uspostavljale svoju vlast i ustanove, tako su po ulicama hapsile građane i odvodile ih da im čiste urede i prostorije. Prvo su zaposjeli biblioteku i zgradu bivšeg društva »Prosvjeta«. Na ulicu su izbacili skoro sve knjige do tada vrlo bogate biblioteke.

Okolo sređivanja vlasti novoproglašene tzv. Nezavisne države Hrvatske zavladao je čudna zbrka. U početku su se pojavile grupe Mačekove garde, »Građanska zaštita«, ali su ubrzo iščezle, da bi mjesto njih došle ustaše. Za najvišeg poglavara ustaške vlasti u Bosni i Hercegovini postavljen je katolički pop Božidar Bralo, poznati frankovac, koji se docnije i lično istakao u akcijama za uništenje srpskog življa u okolini Sarajeva. Ubrzo se u Sarajevu našao i zloglasni ustaša Francetić, koji se sa grupom ustaša smjestio u jednoj vili na Alifakovcu, kamo je dovlačio, mučio i ubijao pojedine ljude, tako da je u to vrijeme stvarna vlast bila u rukama Francetića i njegovih ustaša.

Najveću zabunu unijela je novinska vijest da će se Hrvatska proglasiti kraljevinom i da će kralj postati italijanski vojvoda od Spoleta. Nagodba između Hitlera i Musolinija oko vlasti u Bosni i Hercegovini bila je prava ironija i izazivala podsmjeh. Ubrzo se prestalo govoriti o formiranju kraljevine, a ustaše su uz podršku njemačke vojske i kultur bundo vaca, koji su bili organizovani u poluvojne organizacije, sprovodile svoj teror i strahovladu.

Za partijski rad nastali su mnogo teži uslovi, a postavljani su mnogo složeniji zadaci. Moralo se raditi sa mnogo više budnosti, provjeravati svakog čovjeka i izvršavanje svakog zadatka. Jednog

dana, kada je trebalo da se održi sastanak u okolini kafane »Bujrum«, agenti i ustaše su napravili pravu hajku na naše ljude. Na sve strane su naši drugovi bježali ispred ustaša koji su pucali iz pištolja za njima. Ipak im nije uspjelo da uhvate nijednog druga. Drugu Avdi Humi je tom prilikom kod preskakanja ograde ostao šešir na plotu. U toj potjeri sreo sam Lepu Perović sa punim koferom ilegalnog materijala i nekoliko knjiga »Kako se kalio čelik« od Ostrovskeg. Preuzeo sam od nje taj kofer i tako joj pomogao da izbjegne hapšenje.

Slično je bilo i nekoliko dana kasnije u Vuka Karadžića ulici. Ustaše su u tri grupe iz tri ulice pucale na naše ljude koji su pošli na sastanak Mjesnog komiteta. Uхватili su Pavla Goranina, koji im se legitimisao lažnom legitimacijom na ime Miler. Protiv njega i Rate Dugonjića bila je izdata potjernica pa je Pavle bio snabdjeven lažnom legitimacijom. Kroz Kašikovića ulicu dvojica ustaša držala su Pavla za ramena i gonila ga pred sobom. Ruke su mu bile slobodne. U jednom momentu on je otkopčao dugme od kaputa i naglo potrčao naprijed. Ustašama je ostao u rukama samo kaput, a Pavle je počeo da bježi. Ustaše su pucale za njim, ali im ništa nije pomoglo. Tako je Pavle ipak stigao na sastanak, koji smo održali nabrzinu.

Ovom sastanku su prisustvovali Iso Jovanović, Jovanka Čović, Oskar Danon i još neki drugovi. Sjećam se dobro kako se Pavle rugao ustašama, oponašajući ih kako su izplazili jezik trčeći za njim.

*

Već u aprilu i maju 1941. otpočeli smo da skupljamo oružje i sve što bi moglo koristiti za ustanak koji je trebalo pripremiti. Pri Pokrajinskom komitetu KPJ za ovaj posao bio je zadužen Mahmut Bušatlija Buš. Mi u Sarajevu bili smo skupili prilično pušaka, a najviše pištolja. Bilo je i drugog materijala, dijelova radio-stanice, nišanskih sprava i si. Drugovi su sa posebnim zadovoljstvom prikupljali oružje, dogovarajući se ujedno o skorom početku borbe. Naše predstave o tome na koji će način otpočeti prve borbe još nisu bile jasne. Kasnije, kada je došlo do odlaska prvih drugova u okolinu Sarajeva i kada se pristupilo formiranju prvih partizanskih grupa, onda nam se sve to činilo prirodnim i normalnim.

Iako su ustaške vlasti imale u rukama cjelokupnu arhivu i kartoteku bivše jugoslovenske policije u Sarajevu, ipak nisu odmah organizovano vršile masovno hapšenje komunista. Sve do 22. juna oni su hapsili pojedine drugove, ali samo na bazi neke denuncije. Međutim, kada je Njemačka napala na Sovjetski Savez, ustaše su otpočele sa masovnim hapšenjem, koje iz praktičnih razloga, da ne bi kompromitovali pripremani napad na SSSR, nisu odmah sproveli, iako su sve pripreme ranije izvršene.

Već 23. juna u 6 časova ujutro trebalo je da bude uhapšeno 99 drugova, odranije poznatih komunista i simpatizera koje je policija vodila u svojoj evidenciji. Napravljen je spisak i šef policije je mislio da će odjednom imati u rukama sve partijske funkcionere. Međutim, policijska očekivanja se nisu ispunila. Naime, u njihovoj službi je kao daktilografkinja radila Eia Momčilović, koja je kucala te spiskove i koja je, iako nije bila član KPJ, otkucala jednu kopiju više i 22. juna oko 2 sata poslije podne predala je nama. Sat kasnije drugarica Lepa Perović, kao sekretar Mjesnog komiteta, zakazala je sastanak na kojem smo se dogovorili da odmah obavijestimo sve drugove sa spiska. Za kratko vrijeme javili smo svima da se sklone, te da svoje ukućane posavjetuju da kažu da su već ranije kao vojnici odvedeni u zarobljeništvo ili da se poslije kapitulacije nisu vraćali u Sarajevo. Ovaj odvažni postupak Eie Momčilović bio nam je od velike koristi. Na spisku su bili mnogi aktivni partijski funkcioneri, među kojima su se nalazili Avdo Humo, Hasan Brkić, Pa vie Goranin, Rato Dugonjić i više od polovine članova Mjesnog komiteta.

Svi drugovi koji su se sklonili izbjegli su hapšenje, jer je 23. ujutro u 6 časova svakome u stan dolazila patrola. Ali manji broj drugova sa spiska nije htio da se skloni. Među ovima su bili Lulo Frković, Leo Lušić, Hajnrih Fertig, Pero Pešut i još neki. Oni su odvedeni u logore i likvidirani. Sedam dana kasnije policija je pripremila novi spisak od 20 komunista koje je namjeravala hapsiti, ali je Eia Momčilović i ovoga puta donijela kopiju spiska i tako pomogla da i ovi drugovi izbjegnju hapšenje. Razumije se da smo mi već tada sproveli najstrože mjere konspiracije i da je većina drugova stanovala u ilegalnim stanovima.

Dvadesetdrugog juna išli su u Kakanj po partijskom zadatku Vaso Miskin Crni i Milutin Đurašković. U samom vozu saznali su za napad Njemačke na SSSR. S njima u vagonu putovao je i jedan radnik Željezničke radionice, koji im je bio poznat sa posla. Vaso, oduševljen tom vijesću, otpočeo je razgovor o tome kako je njemački napad signal svim radnicima svijeta da ustanu protiv fašizma, a posebno našim narodima, koji treba da se late oružja radi svog oslobođenja. Međutim, čim su drugovi Miskin i Đurašković izašli iz voza u Kakanju izašao je i onaj radnik koji ih je odmah prijavio ustašama. Bili su uhapšeni i optuženi za pripremanje sudara vozova, jer je navodno po prijavi onoga radnika Vaso govorio o tome. Tako su pala u zatvor dva člana Mjesnog komiteta i dovedena u Sarajevo, gdje su ih saslušavali i mučili lično zloglasni Francetić i njegovi najbliži saradnici. Bili su podvrgnuti najtežim mukama i izdržali torturu koja je trajala blizu dva mjeseca. Oni su bili izvedeni pred ustaški sud, ali su prije presude, zajedno sa još dvojicom drugova, uspjeli pobjeći.

Pred hapšenja Vase Miskina i Milutina Đuraškovića pali su u zatvor i neki drugi partijski aktivisti, ali su skoro svi imali odlično držanje pred policijom. Pokazalo se da je Partija očeličila svoje redove, koji su bili spremni na najteže zadatke i najveća samoodricanja. Među uhapšenima bilo je i članova SKOJ-a, koji se po držanju nisu razlikovali od svojih starijih drugova. Pa ipak, naročito treba istaći junačko držanje Radojke Lakić, koja je bila dodijeljena na partijski rad u Sarajevo. Ona je uhapšena sa partijskim lecima i ilegalnim materijalom u njedrima. Sa policijskim agentima borila se i na ulici i na hodnicima policijske direkcije. U policijskoj zgradi oborila je jednog agenta niz stepenice. Kada sam je mjesec dana kasnije sreo u njenoj zatvorskoj ćeliji, u koju sam kao zatvorenik upao prevarivši stražara, njene prve riječi bile su zahtjev da radimo sve što znamo da spasimo Isu Jovanovića, sekretara Pokrajinskog komiteta, koji je u međuvremenu bio uhapšen. Poznato je njeno držanje u zatvoru. Drugarice koje su s njom bile u ćeliji pričaju kako je svima ulijevala odvažnost i vedrinu, jer nije poznavala strah. Radojka je u septembru poslije bjekstva Ise Jovanovića, Vase Miskina i Milutina Đuraškovića, skupa sa Ašerom Danonom, strijeljana na Vracima, kojom prilikom je takođe imala junačko držanje.

Alija Hodžić, član PK SKOJ-a, bio je tih dana takođe uhapšen. Njega su ustaše mučile i odvele u zgradu bivšeg društva »Prosvjeta« na Obali. Tu su ga stalno držali vezanih ruku i pod stražarskom prismotrom u sobi gdje je ležao na podu. On je, da ne vidi stražar, savijajući ruke uspio prekinuti žicu kojom je bio vezan i u jednom momentu skočio kroz staklo i zatvoren prozor sa prvog sprata zgrade. Pao je na trotoar, ali je, iako je bio sav razbijen, modar i krvav, uspio umaći policiji. Nekoliko dana sakrivao se u Sarajevu, a onda je izašao u već formirani Romanijski partizanski odred. U maju 1942. kao ranjenik sa amputiranom nogom, uhvaćen je u bolnici u selu Brnjac kod Zenice. Tu su ga ustaše mučile, a zatim odvele u logor Jasenovac, gdje je i ubijen.

Nešto prije hapšenja Alije Hodžića pao je u ruke policije mladi radnik skojevac Džavid Haverić. Bio je uhvaćen od dvojice agenata u momentu kada je dijelio partijske proglase. On se upustio u borbu sa agentima, te je jednog agenta oborio na zemlju i oteo mu pištolj. Na žalost nije znao rukovati pištoljem. Agenti su ga potom svladali i podvrgli mučenju. Najbržim postupkom izveden je pred ustaški prijeki sud, koji je tada uveliko »radio«. Osuđen je na smrt. Odbio je Pavelićevo pomilovanje i strijeljan na Vracima kao prvi član Partije 1941. godine u Sarajevu.

U Sarajevu se poslije prepričavalo o njegovom junačkom držanju prilikom strijeljanja. Klicao je Partiji i narodu i prijetio ustašama da će ga njegovi drugovi osvetiti.

U julu je ustaška policija došla u stan Mihajla Popovića, radnika Željezničke radionice, člana KPJ, da izvrši premetačinu, jer je

na neki način saznala za njegovu aktivnost. Međutim, policija nije znala da se u njegovom stanu nalazi tehnika Pokrajinskog komiteta. Taj stan je bio u Kovačićima, u Travničkoj ulici, u zasebnoj kućici ispod Jevrejskog groblja. U tehnicu su se u tom momentu nalazili Đuro Pucar Stari, koji je ispred Pokrajinskog komiteta došao da pomogne i Ferid Cengiđ. Drug Pucar je prevario agente i na vješt način izbjegao iz kuće. Mihajla Popovića, njegovu sestru Štaku i Čengiđicu policija je uhapsila i podvrgla mučenju. Popović je bio mlad i neiskusni partijski radnik. Izdržao je mučenja nekoliko dana, a zatim je policiji izjavio da je tehniku vodio i u njoj radio Šalom Albahari, službenik, koji je u to vrijeme bio u zatvoru, uhapšen kao Jevrej. Šalom je bio član Partije, ali nije imao nikakve veze sa tehnikom, niti je bio u ma kakvoj vezi sa Popovićem. Popović je vidio njega u zatvoru, pa je smatrao da će tereteći njega, izbjeći provalu u partijsku organizaciju. I Popović i Albahari su poslije torture izvedeni pred prijeki sud i osuđeni na smrt strijeljanjem. Šalom je poslije izricanja presude uspio pobjeći iz ruku stražara i iz sudske zgrade. Istrčao je na ulicu i izmakao, sklonivši se u neko dvorište, ali su ga ipak stigli i uhvatili. Istog dana, 8. avgusta, strijeljani su obojica na Vracama.

Do jula i avgusta 1941. ustaška policija uhapsila je blizu dvije hiljade građana Sarajeva. Hapsila je sve što je bilo pošteno i patriotsko. Pored komunistu u zatvoru je najviše bilo Srba i Jevreja. Poznati zatvor »Hasan kula« kod Vijećnice postao im je tijesan. Pretvorili su zgradu bivše pravoslavne bogoslovije u ogromnu hapšanu, a veliki zatvor Okružnog suda u Pravosudnoj palači bio je takođe prepun. Stanje u zatvorima bilo je nesnosno. U nekim sobama nalazilo se i po 40 zatvorenika. Niko se u gradu nije osjećao sigurnim. Ustaški tipovi vrebali su na ulicama i unosili opšti strah.

Nekoliko dana poslije 4. jula 1941., kada je donesena odluka CK KPJ o dizanju ustanka, došao je u Sarajevo Svetozar Vukmanović Tempo kao delegat CK KPJ da pomogne u pripremama za dizanje ustanka na teritoriji Bosne i Hercegovine.

Mi smo u to vrijeme Tempa konspirativno zvali »drug Dugački«. Poslije održanog sastanka sa Pokrajinskim komitetom Tempo je 13. jula održao sastanak sa Mjesnim komitetom. Prisutni su bili, pored Tempa, Iso Jovanović, kao sekretar PK, Lepa Perović, sekretar MK, i članovi MK Pavle Goranin, Jovanka Čović, Vladimir Perić Valter, Esad čengiđ, Ivica Tvrtković i Nisim Albahari.

Sastanak je održan na dva mjesta. Započeli smo u jednoj zgradi na Mejtašu u vrhu Dalmatinske ulice, ali smo zbog sumnjivog kretanja nekog agenta okolo kuće prekinuli i nastavili sa sastankom u Kralja Tvrtka ulici.

Na ovom sastanku objašnjena nam je istorijska odluka CK KPJ o dizanju ustanka, o novom načinu borbe i o zadacima koji predstoje. Drug Tempo je govorio o vršenju diverzija u svim važnijim

preduzećima koja služe neprijatelju u ratne svrhe. Posebno je bilo govora o zavođenju besprekorne discipline u izvršavanju zadataka, bez čega se ne može računati na uspjeh. Takođe je dogovoreno da se u okolini Sarajeva odmah pristupi formiranju partizanskih odreda, u koje je trebalo slati najbolje ljude i radnike iz preduzeća.

Sjećam se kako je Tempo, pošto je saslušao izvještaj svih prisutnih članova MK, rekao sljedeće: »Od danas smo svi vojnici i borci. Za svaki neizvršeni zadatak Partija će podvrgnuti svakoga najstrožoj odgovornosti i kazni«.

*

Već sutradan poslije sastanka pošli su prvi drugovi iz Sarajeva da organizuju ustanak i formiraju prve partizanske odrede u blizoj okolini Sarajeva. U svom radu trebalo je da se oslone na partijsku organizaciju na terenu, tamo gdje je ona postojala. Obrazovan je i vojni štab za sarajevsku oblast. Za komandanta je postavljen Slobodan Princip Seljo, a za političkog komesara Hasan Brkić. Štab se smjestio u selu Luke u okolini Crepoljskog i imao je zadatak da koordinira i rukovodi svim odredima na teritoriji oblasti koji su bili u formiranju.

Prvih dana ustanka odredom smo nazivali svaku vojnu grupu koja je bila u stanju da vrši vojničke zadatke, bez obzira na broj njenih članova. Prvi odredi brojali su 10, 20 i više ljudi, ali su se oni za nekoliko dana tako povećali da smo pristupili obrazovanju četa i bataljona.

Već nakon dva mjeseca postojao je u okolini Sarajeva veliki broj odreda (Romanijski, Kalinovački, Zvijezda, Jahorinski) koji su za Nijemce i ustaše postali strah i trepet, i kojima je pošlo za rukom da očiste od okupatora veliki dio Romanije i sela oko Sarajeva.

Na Romaniju su pošli Pavle Goranin i Slaviša Vajner Čiča koji su u zajednici sa drugovima Grujom Novakovićem i Perom Kosorićem za vrlo kratko vrijeme obrazovali nekoliko četa na širokom rejonu Romanije. Akcije su otpočele u Zljebovima, Sokocu, Palama, Mokrom, u okolini Prače i Rogatice i na Han-Pijesku.

Uz pomoć druga Selje partijska organizacija na Vrelu Bosne bila je oslonac za organizovanje Igmanske čete. Danilo Štaka, Grujo Soknić, Sekula Karabatak i drugi bili su oni koji su otpočeli sa okupljanjem ljudi za ovaj odred. Kasnije se Igmanska četa uključila u Kalinovački odred radi čijeg formiranja je Partija na ovo područje uputila Borišu Kovačevića Šćepana, člana Pokrajinskog komiteta. U kalinovački kraj su nešto kasnije upućeni sa Romanije i Pero Kosorić, Slobodan Kezunović, Rade Hamović i još neki drugovi.

Radi formiranja Trebevičkog odreda upućeni su Ramiz Sladić, Srećko Goranin, Kazo Franković, Tomo Međo i Mento Eskenzi.

ali se Trebevička četa učvrstila tek nakon pobjede nad ustaško-domobranskim garnizonom na Jahorini, u kojoj akciji su učestvovali i drugovi upućeni sa Romanije.

Uspješnim akcijama isticala se i Crnovrška četa u neposrednoj okolini Srednjeg i Vogošća, koja je skupa sa Crepoljskom i Skakavačkom četom ušla u odred »Zvijezda«, u kome su se nalazile i dvije čete Vareškog bataljona i Semizovačkog odreda, odnosno Paljevskog odreda i Visočke čete. Odred se oslanjao na veliki broj ljudi na terenu, među kojima su se isticali Radovan Šućur i Tripko Đokić iz Vogošća. Iz Sarajeva su se u ovom rejonu nalazili Vojo Ljujić, Oskar Danon (»Jovo Cigo«), Ervin Salcberger Stanko i još znatan broj radnika. Sva tri spomenuta druga bila su povremeno komandanti ovog odreda, dok je politički komesar bio Hasan Brkić Aco.

U okolinu Semizovca upućeni su Rato Dugonjić i Nisim Albahari, a nešto kasnije i Joso Radić, radnik Željezničke radionice. Mene je u ovaj kraj prebacio Vidoje Koprivica, član KPJ, koji je radio u Željezničkoj radionici, a živio u selu Crnotina. S njime me je povezo Dane Olbina. Istoga dana (14. jula) sa mnom je trebalo da pode i književnik Eli Finci, koji nije došao u zakazano vrijeme na mjesto sastanka sa Danom Olbinom i Vidojem Koprivicom. Kasnije sam saznao da je on toga dana otputovao u Dalmaciju i da je preko tamošnje organizacije otišao u partizane. Bilo je predviđeno da Eli Finci kao rezervni oficir bude vojni rukovodilac Semizovskog odreda.

U Crnotini sam zatekao Ratu Dugonjića, koji je tamo stigao nekoliko dana ranije. Rato je bio smješten u kući Vidoja Koprivice, u kojoj je živio i Vidojev stariji brat Ilija. Ilija je takođe radio na okupljanju ljudi, ali je Vidoje bio daleko agilniji i sa više žara učestvovao u svakom zadatku.

Okolo 12 dana radili smo na okupljanju prvih ljudi za borbu i pripremanje naroda za ustanak. U tom poslu pored ostalih naročito su nam pomogli braća Staniša i Stevan Lemez iz sela Ahatovića. Staniša je bio prosto oduševljen našim dolaskom. Njega je neko prije toga pokazao da je sklonio mnogo oružja i municije prilikom kapitulacije bivše jugoslovenske vojske, pa su ustaše došle u selo, strašno ga tukle i mučile da kaže gdje je sklonio oružje. Natjerali su ga da sam sebi iskopa raku, ali on ipak nije otkrio oružje. Njegovim oružjem naoružala se dobrim dijelom prva naša grupa od devet drugova. Imao je sklonjenih 8 pušaka, tri pištolja i dva sanduka municije. Ustaše ga tada nisu ubile, ali je kasnije ubijen od četnika.

*

U toku svih ovih zbivanja stigli su u Semizovački odred studenti Janko Balorda, član KPJ, i Manojlo Popić, član SKOJ-a, koji su do tada živjeli u blizini Podlugova. Istoga dana smo Manojla

Popića primili u Partiju. Dolazak ovih drugova u partizane bio je od velikog značaja a, kao što je poznato, obojica su se u toku narodnooslobodilačkog rata istakli i proglašeni za narodne heroje. 27. jula odlučili smo da izvršimo prvu akciju: da uništimo žandarmerijsku stanicu u Podlugovima i da zapalimo zalihu ulja i goriva koje se nalazilo u staničkom skladištu. Nas devetorica sastali smo se u noći između 27. i 28. jula na brdu Krstac i odatle pošli nešto poslije pola noći. Preko rijeke Bosne prešli smo uskim visećim mostom i produžili pravo željezničkom prugom. Noć je bila tamna i padala je sitna kiša. Kada smo stigli u Ilijaš, susreli smo se sa ustaškom patrolom. Ustaše su bile iznenađene i nisu znale ko ide. Pretpostavljali su da su domobrani. Mi smo otkočili puške, a oni su povikali: »Ovdje ustaška patrola, ne pucaj!«. Opalili smo nekoliko metaka i jedan ustaša je pao. Druga dvojica su skočila u stranu i jedan je povikao: »Šta vam je, jeste li poludjeli«, na što je Relja Bošković, omladinac iz našeg odreda, ispalio metak u njegovom pravcu i rekao: »Evo šta je!«. Pao je ranjen i ovaj ustaša.

Istovremeno se u susjednoj baraci ugasila lampa i otpočela je paljba na nas. To su bili Nijemci. Nismo znali da se tu u Ilijašu nalazi jedan vod njemačke vojske, koji je čuvao skladište i materijal firme »Jugočelik«. Došlo je do kratke borbe. Pošto su Nijemci bili nadmoćni, mi smo, zaklanjajući se iza nasipa poslije pet-šest minuta počeli da se povlačimo.

Vratili smo se preko mosta u pravcu Cmotine. Namjeravam napad na Podlugove bio je na taj način ometen. Ipak je ova borba, koja je bila prvi oružani sukob sa neprijateljem u ovom kraju, imala velikog odjeka. Poslije ove borbe Semizovski odred je brzo rastao, čemu je doprinio i ustaški teror, jer su u Ilijašu streljani neposredno iza ove akcije oko 30 Srba, većinom iz porodice Čelik. Ustaše su mislile da će brojnim ubistvima zaplašiti narod, ali je postignut suprotan efekat, jer je sve veći broj mještana odlazio u šumu, priključujući se prvim partizanima u ovom kraju.

*

četvrtog avgusta Hasan Brkić i Vojo Ljujić, saopštili su mi odluku Pokrajinskog komiteta da se odmah uputim na sektor Vareš — Breza radi formiranja partizanskog odreda u tom kraju. Tom prilikom predali su mi paket eksploziva i nešto korde, te objasnili kakav je moj zadatak. Rečeno mi je da su iz Sarajeva u dva maha u ovaj kraj upućeni neki drugovi radi uspostavljanja veze sa organizacijom u Varešu, ali su se oni redovno vraćali neobavljena posla, i to uglavnom zbog kolebljivog držanja ljudi kojima su se obraćali. Meni je saopšteno da je potrebno da se na neki način povežem sa radnicima iz Vareša, bez obzira da li su dotle imali veze sa partijskom organizacijom ili ne, te da preko njih organizujem miniranje visokih

peći u Varešu (u tu svrhu sam dobio eksploziv i korde), a po izvršenoj diverziji da te radnike izvedem u okolinu Vareša i od njih organizujem jezgro za formiranje odreda.

Za mene je to predstavljalo veoma težak zadatak, jer u Varešu nisam nikoga poznavao, niti sam od drugova dobio ma kakvu vezu na koju bih se obratio. Da nevolja bude veća, lično sa eksplozivnim materijalom nisam nikada baratao. Međutim, o zadacima, ma kako oni teški bili, u te dane nije bilo diskusije i tražila se maksimalna snalažljivost svakog pojedinca na izvršavanju zadataka koji dobije.

Dobio sam legitimaciju Gruje Soknića, radnika iz Željezničke radionice (poslije istaknutog borca iz okoline Ilidže), koji je u toku NOB-a poginuo, kao i nekoliko ustaških propusnica koje je izradila naša ilegalna štamparija u Sarajevu, da mi se nađu pri ruci.

Razmišljajući kako da pođem i da otpočnem sa izvršavanjem zadatka, odlučio sam da se prije polaska konsultujem sa Jankom Balordom. Pitao sam ga da li me on može uputiti na neko lice, s obzirom na to da je iz tog kraja. On me je uputio na Veru Kušec, člana Partije, studenta medicine, koja je živjela sa porodicom na stanici Banjer, u neposrednoj blizini Visokog. Odmah sam pošao na stanicu Reljevo, gdje sam čekao popodnevni voz koji prebacuje radnike. U džepu sam imao pištolj.

Na stanici su bili već izvješeni plakati koje su izdali Nijemci i ustaše povodom naše akcije u Ilijašu, u kojima ujedno saopštavaju o strijeljanju stanovnika iz okolnih sela. Nakon 10 minuta stigao je voz, u kome su žandarmi vršili kontrolu. Pokazao sam legitimaciju i propusnicu i oni nisu ništa posumnjali. Na stanici Banjer pronašao sam kuću Vere Kušec i na stepenicama naišao na njenu tetku, koja je bila jako uplašena. Naime, samo dan ranije Verin brat Kruno odveden je od ustaša, tako da su se ukućani plašili da će ustaše doći i po Veru.

Pa i pored toga, Vera me je prihvatila, sklonila u neki šumarak u blizini njene kuće, gdje je ona uskoro došla. Detaljno sam joj objasnio svoj zadatak i tražio od nje da me upozna sa ljudima za koje ona pretpostavlja da bi bili spremni da odmah stupe u partizanske jedinice. Bila je oduševljena mojim dolaskom i odmah izrazila želju da pođe sa mnom, jer je smatrala svoj dalji ostanak kod kuće nemogućim. Brzo me je povezala sa Momirom i Rankom Balordom i Markom Kokorušem, pa smo stvorili plan da sporednim putevima krenemo u pravcu Breze i Vareša.

Pošto je Momir Balorda bio kandidat Partije, on je u Brezi poznavao grupu radnika komunista sa kojima je trebalo da se povežem. Tu vezu smo stvarno odmah i uspostavili, pa su nam se u okolini Breze priključili Ismet (Slobodan) Šarić, Mustafa Zujo i Slavko Engl, koji se tada upravo nalazio u Brezi po zadatku partijske organizacije iz Sarajeva radi prenošenja direktive o formiranju odreda. On mi je saopštio da je bio u Varešu i da su tamo ljudi

kojima se obratio odbili svaku pomoć na organizovanju diverzije i partizanske akcije.

Sada ovako okupljeni, nas šest smo činili grupu koja je meni davala više pouzdanja da ću izvršiti povjereni mi zadatak. Odlučili smo da Mustafu Zu ju uputimo u Brezu i Vareš, da se tamo poveže sa još nekim njemu poznatim i pouzdanim radnicima. Te radnike trebalo je izvesti u toku noći u planinarsku kuću na Planinici iznad Vareša, gdje smo se i mi uputili.

Kada smo stigli u jednu šumu u okolini sela Brda, Momir Balorda nas je zadržao da se tu odmorimo i okrijepimo hranom. On je u selu imao rodicu Ružu Simić, od koje je zatražio hrane. Ona nam je u šumu iznijela kotlić mlijeka i komad kukuruze. Ostali smo u šumi do mraka, kad smo predvidjeli da nastavimo put prema Planinici.

U međuvremenu, a da mi o tome nismo znali, Ruža Simić je obavjestila ustaše o nama. Kada je pao mrak, mi smo pošli a ustaše su iz neposredne blizine, sa 6—7 m udaljenosti iz zasjede otvorile na nas vatru. Odmah je bio teško ranjen Ismet Sarić u desno rame. Pošto smo samo ja i on imali puške koje je donio Momir, ispalio sam nekoliko metaka, a ostali naši drugovi su se sklonili u šumu. Ja sam odmah Ismeta povukao u šumu, a na mjestu napada našao sam i Verinu torbicu, u kojoj je bilo nešto zavoja, pa sam sve to upotrijebio i stegao Ismetovu ranu. Teren nismo poznavali ni ja ni Ismet, a vezu sa ostalim drugovima nismo mogli uspostaviti. Ustaše su stalno pripucavale. Spustili smo se po teškom, blatnjavom zemljištu i kišnoj noći niz veoma strmo brdo u pravcu ceste i pruge. Prešli smo i cestu i prugu i rijeku Stavnju iznad stanice Dabravina i tako polako krećući se dočekali jutro. Morali smo odložiti puške, odnosno zakopati ih u zemlju, a ja sam odlučio da ranjenog Ismeta prebacim do neke željezničke stanice na glavnoj pruzi Sarajevo — Brod i da ga uputim na partijsku vezu u Sarajevo. Ispunio sam mu jednu od propusnica, a ja sam odlučio da se vratim u Semizovski odred i da otuda sa sobom povedem borce koji poznaju ove krajeve.

U samu zoru uputili smo se preko sela Trtorića. Tu je Ismet napravio grešku. Kad smo stigli do sela, pred nas je izašao muktar (seoski starješina) kome smo mi bili sumnjivi. Pitao nas je za propusnice i odakle idemo. Mi smo rekli da smo radnici iz Vareša i da idemo u selo Izbod, da bi smo stigli na voz. Izgledali smo mu očito sumnjivi već i zbog našeg odijela, koje je bilo blatnjavo. Osim toga, u selu su bili uplašeni, jer su u toku noći čuli naše puškaranje sa ustašama, pa su nas i pitali da li mi znamo kakvo je to puškaranje bilo. Pošto je muktar vidio naše propusnice, nešto se smirio, a Ismet je odlučio da zatraži mlijeka, jer je bio jako iscrpljen.

Dugo smo čekali na mlijeko Ubrzo se oko nas iskupilo mnogo drugih seljana, a muktar je, da mi to nismo znali, uputio nekog u susjedno selo do dovede ustašku patrolu.

Napokon je došlo mlijeko. Ismet je popio pa smo krenuli. Nismo se udaljili ni 150 metara, a seljani su povikali za nama: »Pričekajte vas dvojica, evo ustaške patrole. Neka vas ona legitimise«. Ja sam rekao Ismetu da to moramo izbjeći i da nema nikakvog legitimisanja. Ismet koji nije imao snage da bježi, rekao mi je: Ja ću se spustiti pravo u Brezu, imam tamo poznatih drugova, ti bježi«.

Trčao sam u pravcu sela Izbod i stvorio plan da promaknem kroz kukuruze i da se domognem rijeke Bosne, koju bih prešao i ponovo dospio u Semizovački odred. Međutim, pred selom Izbodom dočekala me je skrivena iza živice druga ustaška patrola, uhvatila me i odmah počela tući kundacima.

Odatle sam odveden u Brezu. U Brezi su se oko mene okupile sve ustaše, stale me tući čizmama i psovati. Ja sam odlučio da ništa ne govorim, da im ne kažem čak ni svoje pravo ime, jer sam smatrao da bi svaka riječ samo još više pogoršala moju situaciju. Od ustaša sam indirektno saznao šta se desilo sa ostalim drugovima iz grupe. Oni su, u stvari, tukući mene, govorili kako su uhvatili Veru Kušec, koja je već bila u zatvoru u Brezi kad su mene doveli, zatim, kako su na cesti kod Dabravina uhvatili Slavka Engela, koji se, po njihovim riječima, u toku noći objesio u vareškom zatvoru. Međutim, po svemu sudeći najvjerovatnije je da su ga oni ubili, kao što su u Brezi ubili Slobodana Šarića. Kasnije smo saznali da se Šarić hrabro i junački držao, jer su ustaše došle pod prozor njegove sobe i, kada se on pojavio na prozoru, oni su pucali, ali ga nisu pogodili. On je klicao Partiji, smijao se ustašama. Kada su ponovo pripucali, bio je pogođen u grudi i poginuo.

Nakon dva dana odveden sam u Visoko i zatvoren u bivši Sokolski dom u istu sobu sa Verom Kušec. U sobi je stalno dežurao jedan ustaša. U jednom ćošku nalazila se Vera, a u drugom ja. Ustaše su stalno upadale u našu sobu i svaki odreda iskaljivao svoj zločinački bijes nad nama. Među njima naročito su se isticali neki Pero Turba i Galib. Pored ustaša upadali su u našu sobu i pojedini civili, tukli me nogama i pljuvali, nazivajući me komitom.

Istragu je vodio logornik Šatrić, koji je na svaki način nastojao da sazna ko sam ja, jer je bio uvjeren da nisam Grujo Soknić. Odvodili su me u podrum zgrade gdje su torturom nastojali da iznude priznanje. Jednom prilikom Šatrić mi je saopštio, ukoliko ne budem priznao za jedan minut, da ću biti strijeljan. Postavili su me uza zid i Šatrić je, gledajući na sat, po isteku jedne minute naredio trojici ustaša da pale. Puške su bile prazne i orozi su škljocnuli. Ja sam se u tom momentu radovao smrti, jer je mučenje bilo teško i nisam mu video kraja. Nisam odmah vidio da je to bio Šatrićev trik da iznudi priznanje. Čutao sam i dalje. Odveli su me ponovo u sobu gdje se i Vera nalazila.

Jedan ustaša, koji je bio dežurni, a poznavao se lično sa Verom, rekao joj je da su odlučili da nas sutra streljaju na adi kod Visokog,

gdje su već iskopali raku za nas dvoje. I stvarno, sutra oko 8 sati ujutro vezali su nas zajedno i povelu. Bili smo uvjereni da nas vode na streljanje. Građani Visokog su se u većem broju okupili i posmatrali nas. Međutim, nisu nas vodili na streljanje, nego su nas povelu na stanicu, jer su dobili naređenje da nas prebace u sarajevski zatvor.

Čim smo dovedeni u bivšu policijsku direkciju u Sarajevu na Obali, mene su u tzv. prihvatnoj sobi prepoznali agenti koji subili još u policiji bivše Jugoslavije, s obzirom na moja ranija hapšenja, tako da je ustaškoj policiji odmah bilo jasno ko sam. Odveli su nas u Belediju, poznati zatvor kod Vijećnice. Ubačen sam u »četvrticu«. U ćeliji sam zatekao veliki broj uhapšenika, među kojima i Isu Jovanovića, Vasu Miskina i Milutina Đuraškovića.

Đurašković, koji me je odmah prepoznao, vidjevši na meni da sam sav modar i otečen, pristupio mi je sa pitanjem »Gospodine, jesu li Vas mnogo tukli? Treba li da Vam nešto pomognem?« (On mi se ovako obraćao da bi prikrio da me poznaje, jer je u zatvorskoj ćeliji bilo oko 30 zatvorenika, među kojima, pored komunista i poštenih građana, i po neki ustaša koji je bio zatvoren zbog međusobne tuče). Pogledao sam i pošto sam bio neobično gladan, odgovorio sam: »Imate li malo hljeba?«. Pružio mi je komad kukuruza koja se kao dnevni obrok tada primala u sarajevskom zatvoru. Iso mu je potom rekao: »Pusti čovjeka neka se smiri, pa ga poslije pitaj«.

*

Bio sam zapanjen kada sam vidio da se u zatvoru nalazi i sekretar Pokrajinskog komiteta Iso Jovanović, sekretar Mjesnog komiteta Lepa Perović i mnogi drugi partijski radnici iz Sarajeva. Pomislio sam kako će se moći sprovesti odluka Partije o dizanju ustanka, kad je već toliko drugova uhapšeno? Ali Partija je bila dovoljno brojna i snažna da svoju odluku sprovede i pored velikog broja uhapšenih drugova.

Mi smo se u zatvoru osjećali kao da smo učinili neoprostive greške kad smo dopustili da padnemo u ruke policije.

Svaki slučaj za sebe bio je poseban događaj, ali je slučaj hapšenja Ise Jovanovića bio najinteresantniji, a za našu organizaciju i najteži. Već sam spomenuo hapšenje Milutina Đuraškovića i Vase Miskina. Iso Jovanović je trebalo u slastičarni »Stark« kod Principova mosta da održi partijski sastanak sa sekretarom Mjesnog komiteta iz Zenice, kome je trebalo da prenese direktive o izvršenju diverzije u Željezari Zenica. Prema odluci PK ova diverzija se, svakako, morala izvršiti.

Međutim, na sastanak u slastičarni nije stigao sekretar Mjesnog komiteta, nego član Mjesnog komiteta Ler (folksdojčer), koji je postao izdajnik i provokator i već u Zenici bio izdao Mjesni komitet.

Iso Jovanović ga nije lično poznao. Ler je poslije izvjesnog vremena u slastičarni prišao Isi i upitao da li čeka nekog čovjeka iz Zenice. Iso je u prvi mah bio u dilemi da li da mu odgovori pozitivno, s obzirom na to da po pravilima partijske konspiracije bez javke nije smio primiti vezu. Ali, imajući u vidu hitnost i važnost zadatka, povjerovao je Leru, koji je odmah istupio sa nekim podacima iz kojih je Iso vidio da poznaje rad Mjesnog komiteta. Iso je razgovarao s njim nekoliko minuta u slastičarni, a potom su izašli na ulicu, gdje su duže zajedno šetali i razgovarali detaljno o izvršenju zadataka.

Za vrijeme šetnje Iso je primjetio neke sumnjive ljude kako ih prate, ali je vjerovao da im ipak od njih ne prijete opasnost. Međutim, kada su bili ispred hotela »Pošte«, odjednom je Ler izvadio pištolj, uperio ga u Isu rekavši: »Dosta si govorio«. U isti mah pritrčala su dva agenta, koji su ih pratili, pa zajedno sa Lerom uhvatili Isu, silom utjerali u hodnik hotela »Pošte«, tu ga vezali žicom i odmah odvezli u Zenicu.

Policija je znala da je uhapsila sekretara Pokrajinskog komiteta. Kod njega je našla legitimaciju koja je glasila na neko drugo ime sa stanom u Džidžikovcu, sada Sutjeska br. 14 na trećem spratu. Stoga su odmah blokirali njegov stan i na ulazu na kapiju zgrade postavili agente koji su svako lice koje je ulazilo odmah legitimisali i hapsili.

Došla je i Lepa Perović, koja je kao sekretar Mjesnog komiteta pošla na sastanak kod Ise. U ruci je imala neku šifrovanu ceduljicu. Kad je vidjela da je upala u ruke agenata, ona je ovu ceduljicu stavila u usta sa namjerom da je sažvaće i proguta, ali joj to nije pošlo za rukom. Agenti su se rvali sa njom i gurnuli je niza stepenice, dok se otimala i branila.

Uhapsili su je i odveli u policijsku direkciju. Agenti su u početku saslušanja insistirali da im otkrije šta je bilo napisano na tom parčetu hartije, ali ona nije ništa otkrila. Lepa je takođe živjela pod lažnim imenom neke radnice iz Zagreba. Policija je u Zagrebu pronašla tu radnicu, tako da je situacija za Lepu postala vrlo teška. Iako je mučena, ona se dobro držala, štaviše ocijenila je da postoji mogućnost da pobjegne iz zatvora u bogosloviji, gdje je bila smještena. I, stvarno, ona je uz pomoć partijske organizacije, tj. uz pomoć druga Mije Sunarića, bankovnog službenika i člana Partije, uspjela da pobjegne. Njeno bjekstvo bio je uspjeh, a i mi smo se u zatvoru, kad smo za to saznali, uvjerali da i mi možemo pobjeći.

Policijska zasjeda pred stanom Ise Jovanovića uhapsila je i Svetozara Vukmanovića Tempa, koji je takođe bio došao na sastanak. Tempo se na stepeništu, čim je vidio da je pao u zasjedu, odlično snašao i sam prešao u ofanzivu. Imao je lažnu legitimaciju na ime nekog Sandžaklije i počeo da viče na agente, govoreći im s kojim pravom ga hapse kad je on »ispravan« građanin na proputovanju

iz Crne Gore, da je došao u ovu kuću da traži prenoćište u stanu stanara koji je stanovao u prizemlju, a čiju je adresu nabrzinu pročitao pred vratima. S obzirom na njegovo držanje agenti su se pokolebali, ali su ga ipak uhapsili i odveli u policijsku direkciju. Izvršili su proveravanje i utvrdili da je »ispravan građanin«, nosilac imena svoje legitimacije, a s obzirom na njegovo uporno napadanje zbog lišenja slobode, na kraju su ga pustili.

Ovo smo saznali u našoj ćeliji od Ise, koji se poslije vraćanja sa jednog saslušanja na neki način obavijestio o tome od agenata. To nas je posebno obradovalo i Tempova snalažljivost silno nas je oduševila.

*

U ćeliji, koja je bila jako tijesna, spavali smo na drvenim ljestvama jedan preko drugog, grupisani tako da smo komunisti i simpatizeri bili bliže jedan drugome. Ma kako da nam je bilo teška situacija zbog torture i psihoze koja se ne može opisati, nastojali smo da među zatvorenike unesemo vedrinu, da bismo na taj način olakšali svoj položaj i razvili osjećaj optimizma.

Iso je vrlo malo spavao. Noge su mu na tabanima bile jako otečene i krvave, pa ih je stalno držao prema gore. Pričao nam je šaljive zgode iz svog života, a s vremena na vrijeme psovao sebe i svoju naivnost, govoreći: »Bre Iso, budalino jedna, što dopusti da te ono švapče (mislio je na Lera) onako izigra«.

Cesto smo igrali raznih igara i u njih okupljali druge zatvorenike. Vaso Miskin je bio bolestan i skoro stalno u temperaturi, ali svejedno, on se uključivao u našu zabavu i na taj način doprinio drugarskoj atmosferi. Postojala je i neka nepisana klasifikacija zatvorenika u ćeliji. Na jednoj strani su bili komunisti i simpatizeri KPJ, koji su među sobom dijelili hranu koju su pojedinci dobijali od svojih porodica u gradu. To je bio mali kolektiv, ali koji je vršio blagotvoran uticaj na ostale zatvorenike.

Od drugova koji su u to vrijeme bili s nama u zatvoru sjećam se Mirka Borovčanina, Vese Jovanović, Fazlije Alikalfić, Dragiše Kurilić, Ferida Čengića, Ferida Hajnriha i Mustafe i Muhameda Begića. U zatvoru se nalazio i jedan broj Jevreja, sarajevskih trgovaca, koje su ustaše svakodnevno tukle i saslušavale da otkriju zlato i druge dragocenosti.

Na Isu, Miskina, Đuraškovića i mene svi zatvorenici su gledali sa sažaljenjem, jer su stalno očekivali kad ćemo biti povedeni na streljanje. Naš slučaj je po svim ocjenama bio »najteži«. Pošto je i inače često bilo odvođenje pojedinaca na streljanje, atmosfera je bila mučna i znatan broj građana zatvorenika teško je podnosio i mučno doživljavao svako otvaranje zatvorskih vrata i zveckanje stražarskih ključeva.

Bilo je tragikomičnih scena. Navešću samo neke. Jednom je u ćeliju došao policijski ljekar Kundurović, koji je imao običaj da svakom zatvoreniku koji mu se obrati za neku ljekarsku pomoć, postavi pitanje: »Kakav si ti zatvorenik, politički ili kriminalac?« Tako je upitao i jednog avijatičarskog poručnika, čije sam ime, na žalost, zaboravio, na što je ovaj odgovorio:

»U zatvoru sam zato što sam zapalio avione da ne padnu u ruke neprijatelju.«

Kundurović je iskolačio oči gledajući u njega i još se više zapanjio, jer je ovaj poručnik sasvim mirno i hladno produžio objašnjavati kako je kao oficir jugoslovenske vojske, paleći nekoliko aviona u Rajlovcu, vršio svoju vojničku dužnost. Mi smo slušajući to, migom mu dali znak da nije potrebno da sve ovo govori, ali je ovaj poručnik, koji nije bio komunista i nije poznavao konspirativne principe, govorio tako, vjerujući da kao vojno lice ne može odgovarati za djelo koje je izvršio po naredenju svoje komande. Njega su ubrzo odveli iz naše ćelije i nikada ga nisam više vidio.

Jednog dana upala su trojica stražara u našu ćeliju i prozvala sedamnaestoricu zatvorenika, među kojima su bili i Iso Jovanović, Vaso Miskin i Milutin Đurašković. Naredili su da svi izađu napolje, bez stvari. Opšte je uvjerenje bilo da ih odvede na strijeljanje. Izveli su ih na hodnik i stepenice zatvorskog sprata i držali oko pola časa. Radilo se u stvari o tome da su imali 17 hljebova manje pa su njih izveli napolje dok su ostalima u ćeliji podijelili hljeb.

Sa nama u ćeliji nalazio se i trgovac Albert Danon iz Sarajeva. Kada je prvi put doveden u našu ćeliju, bio je teško isprebijan. Tom prilikom mi je kroz plač rekao:

»Desio mi se strašan maler. Sve su Jevreje iz moje kuće (36 na broju) odveli, a mene su zaboravili. Nisam mogao da podnesem što nisam i ja odveden sa njima, a onda mi se desio drugi maler. Došao mi je jedan policijski agent, koji me je otprije poznao, i rekao mi da mi on može napraviti propusnicu da bježim u Dalmaciju. Donio mi je takvu propusnicu, koju sam dobro platio. Bilo je na propusnici neko muslimansko ime. Otišao sam na stanicu, a tu me je odmah dočekao drugi agent i zatražio propusnicu i legitimaciju. Ja sam izvadio propusnicu i svoju legitimaciju i stvar je bila gotova. Odmah su me odveli u policijsku direkciju i strašno tukli. Tražili su od mene da im priznam gdje sam sakrio zlato, a zatim mi stavili glavu pod kanabe i tjerali me da kukuričem. Ustaše su se na taj način izivljavale u mojim mukama.

*

Mene su nekoliko dana odvodili na saslušanje u policijsku direkciju na obali. To je, razume se, bilo teško izdržati. U tuči se naročito isticao agent po imenu Pavelić, koji je u to vrijeme bio po

zlu glasu najpoznatiji. Na kraju tih saslušanja dovedena je bila i Ruža Simić na suočenje. Ona je donijela i onaj kotlić i pred Cividinijem šefom agenata potvrdila da me je vidjela u šumi u blizini njenog sela. Prilikom kucanja zapisnika Cividini me je ironično upitao da li sam tučen, a kada sam mu pokazao slabine, on je sa osmijehom rekao: »Ništa to nije, sve će to izvući ilovača«. Zapisnik je kucala Eia Momčilović, koja je sva bila uplašena, bojeći se da ne otkrijem njenu pomoć koju nam je učinila sa dostavom onih spiskova za hapšenje. Pošto se uvjerala da sam uporno sve odbijao ona se ubrzo umirila.

Isu Jovanovića su takođe više puta odvodili na saslušanje u direkciju. Svaki put vraćao se sav izubijan. Vodili su ga obalom uz pratnju jednog policajca. Pošto su mu noge bile izranjavljene, on se sporo i teško kretao. Neki naši drugovi na ulici vidjeli su kako Isu sprovode i bio je organizovan plan da sljedećeg dana Isu otmu od ustaškog stražara. Iso nam je to rekao u ćeliji kada se vratio, jer su mu ti drugovi gestikulacijom to stavili do znanja. Trebalo je stražara lupiti nekim predmetom po glavi i onda brzo pomoću bicikla pobjeći. I stvarno, sutradan, sa lijeve strane obale kod Carevog mosta došao je Mile Perković i još jedan drug, ali do napada nije došlo, jer su ocijenili da prilika nije pogodna. Mi u ćeliji smo bili strašno uzbuđeni i oneraspoloženi kada smo vidjeli da se Iso ponovo vratio. Propala je akcija od koje smo mnogo očekivali.

Početkom septembra pokupljen je veliki broj zatvorenika iz zatvora u »Belediji« i prebačeni u bivšu pravoslavnu bogosloviju (danas Tehnički fakultet), u kojoj je bilo nabijeno pieko hiljadu zatvorenika. U jednoj ćeliji našli smo se opet zajedno Iso, Miskin, Đurašković i ja. Sada nas je u toj prostoriji bilo preko 40. Nas četvorica stalno smo kovali planove za bjekstvo.

Jedno jutro otvorio je našu ćeliju novi stražar Šišić. U ćeliji nije bilo nužnika, niti »kible«, pa je obično oko sedam sati jedan po jedan zatvorenik odvođen u nužnik u hodniku. Ja sam se tada nalazio pred vratima i on me je odmah prepoznao. Poznavao me je iz vremena moga ranijeg hapšenja od strane policije bivše Jugoslavije, čiji je on bio pouzdani stražar. Cim me je vidio, uzviknuo je: E, baš ti ne možeš bez mene«. Ja sam mu rekao da sam sada uhapšen kao Jevrejin, jer sam video da on ne zna razlog mog hapšenja.

Posle sam počeo razmišljati kako bih to »poznanstvo« mogao iskoristiti i došao sam na ideju da ga nekako zamolim da me pusti da očistim hodnike i da raznosim jela. Vjerovao sam da ću nekako uspjeti dobaciti pismo za partijsku organizaciju ili iznaći neku mogućnost za bjekstvo.

Otišao sam lsi i upitao ga: »Kako bi bilo Iso, da se malo uliskam ovom stražaru koji me poznaje, ne bi li on mene pustio za »pucera« umjesto Kamposa. Iso me je čudno pogledao i odmah odbio predlog. Njemu je izgledalo kao nedostojno da komunista moljaka stražara.

Objasnio sam mu da nije u pitanju naš moral, ako je to u cilju sprovođenja našeg plana o bjekstvu, a pogotovo ako uspijemo prevariti stražara.

Poslije kraćeg razmišljanja Iso se složio sa mojim predlogom. Čim je Šišić idući put otvorio vrata, ja sam ga zamolio da me pusti da ja toga dana čistim hodnike, žaleći se kako me bole noge i kako bih želeo da ih protegnem, jer je u sobi bilo tako tijesno da se nisam mogao ni da ispružim. On me je pogledao i rekao »Hajde«.

Ovo »hajde« za mene je bilo pola uspjeha. Uhvatio sam za ruku Draškovića, koji se upravo nalazio do mene i dodao: »Evo, ja ću sa ovim da radim«. Šišić se nije protivio. Izašli smo u hodnik. Bili smo na drugom spratu zgrade. Našli smo neku kantu, koju smo napunili vodom i vukli neko nakvašeno staro ćebe po cementnom hodniku. Drugi stražari su prolazili pored nas i nisu nas ništa pitali.

Radeći tako, obišli smo cijeli sprat, ali nigdje nismo vidjeli mogućnost za bjekstvo. Sve bivše učionice bogoslovije pretvorene su u zatvorske ćelije. Vrata su zatvorena rezom i katancem koji stražari uvijek nisu zaključavali, jer ionako zatvorenici nisu mogli otvoriti vrata, bez obzira što katanac nije »škljocnuo«. To je nama omogućavalo da možemo ući u ćeliju samo ako podignemo katanac.

Kada smo vidjeli da sa drugog sprata nema mogućnosti za bjekstvo, odlučili smo se da sidemo na prvi sprat, iako je to bio veliki rizik. Moglo se na taj način desiti da se otkriju naše namjere. Ponišli smo neku poveću kantu za smeće, kojih je dosta bilo na hodniku. Na prvom spratu su bili drugi stražari i glavna stražarnica, ali na naše veliko čuđenje nijedan stražar nije nas pitao kuda idemo. To je vjerovatno zato što smo nosili smeće. To nam je dalo hrabrosti da sidemo i u prizemlje.

Došli smo do zaključane velike kapije. Na kapiji je bilo mnogo u željezu ugrađenih malih raznobojnih stakala, a jedno od njih je bilo razbijeno. Iskoristili smo vrijeme kada stražar nije gledao u našem pravcu pa sam probao da li je moguće proturiti glavu kroz tu rupu. Pokazalo se da je malena pa to nismo mogli smatrati mogućnošću za bjekstvo.

Napokon smo se odlučili da sidemo i u podrum. Ni sami nismo vjerovali kako smo sve to uspjeli. Došao sam kroz duge i mračne hodnike do podrumskih prostorija, punih ugljena. Skoro se ništa nije vidjelo. Ja sam se sjetio da negdje moraju da postoje željezni otvori, kroz koje se sa trotoara ulice ubacuje ugalj. Pipao sam po mraku i napokon pronašao jedan. Izvukao sam dvije čivije i malo podigao željezni kapak. Pred nama se pokazao trg prepun ljudi: Srba i Jevreja koje su čuvali Nijemci i ustaše. Rušile su se neke stare zgrade a ljudi na prisilnom radu su nosili cigle i teglili zemlju. Ponovo smo zatvorili kapak i konstatovali da smo konačno došli do pravog mjesta kuda se može pobjeći.

Sada je bilo važno kako dovesti u podrum Isu i Miskina. Sporazumijeli smo se da Đurašković ode do naše ćelije, podigne katanac, nađe neku kantu sa smećem za njih dvojicu i da ih svede u podrum, a ja ću za to vrijeme ostati pred ovim izlazom i za svaki slučaj puniti kante ugljenom kao da sam radi toga sišao u podrum.

Đurašković je to odlično obavio i za nekoliko minuta našli smo se četvorica pred velikim željeznim kapkom, iza koga je za nas stajala sloboda i, može se reći, nedokučivi san. Iso je prišao kapku, malo ga podigao i, pošto je ugledao mnogo Nijemaca i ustaša, počeo nas uvjeravati da ne možemo pobjeći, jer ćemo pasti direktno u ruke ovih stražara. Ja sam mu odgovorio da se to neće desiti, da ćemo izaći s kantama kao neki radnici, a kada se već nađemo na trgu, svaki će poći u drugom pravcu i brzim koracima iščeznuti.

Iso se odlučno tome usprotivio, tako da je došlo do žustrog objašnjavanja između nas. Meni nije išlo u glavu kako on može odbaciti ovakvu idealnu i jedinstvenu priliku.

Miskin i Đurašković nisu ništa govorili, ali ja sam uvjeren da oni dijele moje mišljenje. Iso je odjednom predložio: »Drugovi, mi moramo da glasamo, jer u ovakvoj prilici komunisti treba da odluče većinom«. Pristali smo i glasali. Ja sam ostao usamljen protiv njih trojice. Vratili smo se natrag. Iso i Miskin su otišli u ćeliju, a Đurašković i ja smo ostali u hodniku drugog sprata da »čistimo«. Za to vrijeme upao sam u žandarsku ćeliju, gdje su se između ostalih nalazili Radojka Lakić i Vera Kušec. Saopštio sam im kako sam u podrumu našli rupu za bjekstvo i da ćemo sutra ujutro oko pola osam ponovo pokušati da pobjegnemo. Rekao sam im na koji način mogu dospjeti u podrum da bi one sutra, odmah iza nas, mogle pobjeći. Dogovorili smo se da ćemo im sutra, kada budemo prolazili pored njihove sobe, tri puta pokucati na vrata, što treba da bude znak da smo pošli. One su odmah iskoristile priliku što sam im ja otvorio vrata, pa su uzele jednu kantu i odmah sišle u podrum. Tamo su našle onaj otvor i povratile se. Na povratku srele su u hodniku Đuraškovića i mene. Vera nam je u prolazu dobacila: »Ošacovale smo«.

Nas dvojica smo skoro cijelo prije podne »radili« u hodniku. Okuražio sam se pa sam zamolio Šišića da nam kupi cigareta i kuvanih kukuruza, koji su se prodavali na ulici. Đurašković mu je dao 500 kuna i on je donio dosta kukuruza, pa smo svi jeli, čak i stražari s nama.

Najzad smo i nas dvojica ušli u našu ćeliju. Ja sam bio kivan što smo propustili onakvu šansu, za koju više niko nije vjerovao da se može ponoviti. Više sam bio ljut na Đuraškovića i Miskina, koji su se saglasili sa Isom ne iz uvjerenja da je on u pravu, nego zbog discipline, zato što je on bio sekretar Pokrajinskog komiteta. Iso je već i sam uvidio da smo pogriješili. Rekao je da sutra ujutro moramo pokušati da ponovo sidemo u podrum, a zatim da pobjegnemo.

Nastupila je duga noć. Ja sam stalno ložio ugalj jer su nam trebale kante da bi ponovo išli u podrumu po ugalj. Svi u ćeliji su se ljutili što stalno ložimo, a ja sam im šaljivo odgovorio da me čudi što žale za ustaškim ugljem. Iso takode nije spavao cijelu noć. Od nas četvorice spavao je samo Đurašković, koji je bio neobično miran i inače mogao da spava. Ipak, niko u ćeliji nije znao šta mi planiramo i namjeravamo. S nama se nalazio u ćeliji i neki Marković, bivši policajac, Srbin. On se vladao vrlo provokatorski i od njega smo se morali najviše kriti. Bio je opasan isto kao i ustaški stražari.

Napokon je osvanuo 22. septembar 1941. Oko 7 sati probudio sam Đuraškovića, a Iso i Miskin su bili na nogama. Svi su bili pomalo nervozni. Nakon nekoliko minuta šišić je otvorio ćeliju. Veću kantu punu smeća, koju sam ja u šali obilježio kao »kantu Pokrajinskog komiteta«, uzeli su Iso i Đurašković i odjednom, na moje čudo, bez poteškoća izašli van. Uhvatio sam Miskina i rekao mu da prihvati s druge strane našu kantu. Pošli smo iz sobe.

šišić ništa nije rekao, ali se u hodniku pojavio famozni Marković, koji je meni rekao da ja ne mogu nositi smeće, jer da sam taj dan dežurni za čišćenje sobe. On je bio sobni starješina i određivao dežurne. Miskin se snašao i dobacio mu: »Pusti čovjeka, dok mi istresemo smeće dotle će ostali ići u nužnik i on će se na vrijeme vratiti da počisti sobu«. Marković je zatim uzeo jednu kantu i povikao: »Idem i ja s vama«. Vidjelo se da je ozbiljno posumnjao u nas. Ja i Miskin smo se pogledali i u očima jedan drugom pročitali: već ćemo se u podrumu nas četvorica obračunati i sa ovim gadom. Iso i Đurašković su već sišli u podrum. Na prvom spratu je jedan od stražara iz stražarnice pozvao Markovića, na što je on sav sretan potrčao u stražarnicu jer je uživao da s njima razgovara. Mi smo produžili i ponovo se sva četvorica našli u podrumu pred željeznim kapkom.

Već ranije smo se dogovorili da jedan drugom ne treba da saopštava stan u koji bježi, jer u slučaju da neko bude uhapšen neće doći u iskušenje da otkrije sklonište ostalih drugova. Međutim, meni se pred izlazom obratio Đurašković s molbom da mu dam neku partijsku vezu, gdje bi mogao da se skloni, jer su svi drugovi s kojima je on održavao veze otišli u partizane. Uostalom, on i Miskin su bili u zatvoru još od 22. juna, pa nisu poznavali novonastale prilike u gradu. Dao sam mu adresu Lepe Čarkić, preko koje može da se poveže sa Betikom Romano, članom Partije i članom Mjesnog komiteta SKOJ-a. Upravo kad sam to saopštio Đuraškoviću, za adresu mi se obrati i Miskin. Njemu sam rekao da treba da bježi u isti stan gdje i ja, s tim da se kreće iza mene petnaest koraka, suprotnom stranom ulice.

Zbog toga što se sa nama nalazio Marković nismo mogli dati znak drugaricama Radojki i Veri pri prolazu pored njihove sobe.

Iso je zatim malo podigao jedan kapak i ponovo došao u dilemu, ali smo svi već čvrsto odlučili da se sada mora bježati. Kapke smo otvorili naglo i u potpunosti. U podrum je sinuo veliki mlaz svjetlosti. Iako su kapci bili povisoki, mi smo svi lako iskočili na ulicu. Prvi je izašao Iso, drugi Đurašković, treći ja, a četvrti Vaso Miskin Crni. Kada sam izašao, imao sam čudan osjećaj da to nije stvarnost. Pošao sam prema tržnici. Okolni stražari su nas gledali, ali se pokazalo da je bila ispravna naša pretpostavka da će oni misliti da smo neki radnici koji su radili u podrumu. Niko nije dao nikakav alarm zbog nas. Pogledao sam ulicom u pravcu trga prema katedrali i video Isu kako mirno i hladnokrvno čisti šešir od prašine, a Đuraškovića nisam video. Crni je išao sa mnom. Prošli smo kroz tržnicu, koja je bila puna žena koje su kupovale konjsko meso.

Pošao sam uza stepenice prema bivšem engleskom konzulatu. Nasred stepeništa okrenuo sam se i vidio da Crni nije stupio ni na prvu stepenicu. On se nije lako kretao, jer je imao veliku temperaturu. Sačekao sam ga, krijući lice maramicom od prolaznika. Crni je govorio kako ne može da ide. Rekao sam mu da nađe snage i nastavi da ide za mnom. Trebalo je preko Mejtaša stići sve do Skerlića ulice br. 15, gdje smo se namjeravali privremeno skloniti.

Do tog mjesta bilo je još daleko. Na Mejtašu sam ga morao ponovo sačekati jer je bio mnogo izostao. Naslonio se na mene i govorio kako nikako više ne može. Pridržao sam ga minut-dva, a kada se malo pribrao, on je sam sebi komandovao: »Vaso, poslednju snagu!« i produžili smo dalje. Kad smo došli u Skerlića ulicu, ušli smo u stan Josipa Pajića, člana Partije, gdje je istovremeno stanovala i moja drugarica.

*

Kada mi je drugarica otvorila vrata, ušao sam i brzo joj objasnio da bježimo iz zatvora i da sa mnom ide drug Crni. Ona je izašla da ga uvede u stan, ali se brzo vratila, izjavljujući da Crnog nema.

Nisam mogao vjerovati, pa sam izašao sam na ulicu. Stvarno, Crnoga nije bilo. Na stepeništu zgrade iznad sebe odjednom sam čuo kako se neko kreće i zvoni u stan nekog policijskog agenta na prvom spratu. To je bio Crni, koji je mislio da je to stan u koji treba da se sklonimo. Srećom, stan je bio prazan. Dao sam Crnom rukom znak da side. Uveli smo ga u pravi stan.

Čim je dospio do kreveta, stropoštao se i onesvijestio. Stvarno je uložio poslednju snagu. Umili smo ga hladnom vodom i skuvali čaj koji ga je malo okrijepio. Ja sam saopštio drugarici da ode do svoje partijske veze i saopšti da smo nas četvorica pobjegli, te da će se Iso i Đurašković preko posebnih veza javiti gdje se nalaze. Od partijske veze tražili smo instrukcije šta dalje da radimo i da nam se

po mogućnosti donese oružje. Uzeo sam ključeve od stana, nabavio uže da bismo se u slučaju traganja policije mogli spustiti sa suprotne strane kroz prozor kuhinje u dvorište i tako pobjeći.

Moja drugarica se za nekoliko minuta vratila sa Olgom Nakić, koja nam je rekla da je došla da nas posjeti i da će brzo obavijestiti druga Tempa o našem bjekstvu. I stvarno, za dvadesetak minuta došla je drugarica Nakić sa još jednom drugaricom, obje u zaru, i povele nas u sigurne stanove.

Drug Crni je odveden u stan jedne muslimanske porodice na Bistriku, a mene je Olga odvela u stan Lujze Pajić u Kranjčevića ulici br. 3. Crni i ja smo dobili posebna odijela i stavili smo na glavu fesove, a drugarice su nas uzele pod ruku da bismo bili što manje sumnjivi. Drugovi nam nisu poslali pištolje, jer nije bilo vremena zbog hitnosti prebacivanja u sigurne stanove.

Glas o našem bjekstvu brzo se pronio kroz Sarajevo. Bila je to neka vrsta pobjede naše Partije, a njoj su se posebno obradovali drugovi kojima je istoga dana bilo povjereno da izvrše težak zadatak. Naime, Partija je bila organizovala oko 20 drugova i drugarica je naoružani pištoljima i bombama, trebalo toga dana u četiri sata poslije podne da izvrše napad na bogosloviju i nas oslobode. Među drugovima koji su dobili zadatak da izvrše napad bili su Dane Olbina, Esad Čengić, Olga Marasović, Mile Perković i još nekoliko omladinaca. Od drugova smo dobili sat, nalivpero, čokoladu i druge poklone. Čokoladu sam poslao svojoj majci sa porukom da u kući budu obaviješteni da sam pobjegao, ali da se čine kao da o tome ništa ne znaju, te da i dalje nose hranu u zatvor. Toga dana su moju majku, kada je donijela ručak pred bogosloviju, uhapsili i zadržali u zatvoru.

Sest dana smo se zadržali u gradu sklonjeni u stanovima, a potom smo preko Crepoljskog u pratnji kurira Pokrajinskog komiteta Avde Hodžića izašli u partizane na Romaniju. Moram istaći vanrednu prisebnost i pažnju koju nam je ukazala Lujza Pajić i njen drug Josip, koji je kasnije u provali 1943. godine osuđen na smrt i ubijen u Lepoglavi. Pošto je njihov stan kao nekompromitovan bio sasvim siguran, to su se u njega sklanjali i najodgovorniji partijski funkcioneri. Za vrijeme moga boravka peti dan sam imao u stanu čudan susret: u kupatilu sam, zatekao nepoznato lice i u iznenađenju ga upitao: »Šta Vi ovdje tražite?« To lice mi je sasvim mirno odgovorilo: »Ono isto što i Vi«. Kasnije, u januaru 1942, na Pokrajinskom savjetovanju Partije za BiH vidio sam toga druga i ustanovio da je to bio Edvard Kardelj, koji se u Sarajevu našao na proputovanju za Vrhovni štab.

Nisim ALBAHARI

**SJEDNICA POKRAJINSKOG KOMITETA KPJ ZA
BOSNU I HERCEGOVINU 13. JULA 1941.**

U skladu sa cjelokupnom politikom koju je vodila KPJ u vezi s odbranom zemlje, nama u vremenu napada fašističke Njemačke na Jugoslaviju i nije bilo drugog puta nego da sve partijske snage sposobne za vojsku, uputimo u vojne jedinice, tj. tamo gdje je bio njihov ratni raspored. Kadrovi koji nisu imali ratni raspored mogli su ići kao dobrovoljci. U želji da se na teritoriji BiH ova direktiva sprovede što dosljednije, došlo je do personalnih izmjena u samom Pokrajinskom komitetu za BiH. Naime, bio je izabran tzv. Ratni pokrajinski komitet, sastavljen pretežno od žena i muškaraca koji momentano nisu imali ratni raspored. Mislim da su u taj Ratni PK ušli Vaso Miskin, Avdo Humo, Mahmut Bušatlija, Đuro Pucar, Hana Ozmo, Antonija Henjel, Jovanka Čović, Lepa Perović i Roza Papo. Njegov zadatak je bio da rukovodi cjelokupnom partijskom organizacijom u ratnim danima. Ostali drugovi iz PK otišli su da, prema ratnom rasporedu, traže svoje jedinice. Ja sam došao u Beograd, ali nikako nisam mogao da nađem svoju vojnu komandu. Izgubio sam nekoliko dana tražeći svoju jedinicu i, pošto je nisam našao, to sam se, kao dobrovoljac, priključio drugoj jedinici koja se povlačila prema Valjevu. U blizini Uba stigli su nas Nijemci, ali ja sam izbjegao zarobljavanje i došao sam u okupirani Beograd. Poslije nekoliko dana provedenih u Beogradu, gdje sam sa Canom Babović radio na sklapanju partijske štamparije, ponovo sam otputovao za Sarajevo.

Po mom dolasku u okupirano Sarajevo saznao sam da je partijsko članstvo koje nije napustilo grad u vrijeme rata, radilo tekuće partijske poslove; prenosilo i izvršavalo partijske direktive, dijelilo letke, proglase, borilo se protiv paničara i petokolonaša — jednom riječju nalazilo se s narodom.

Uporedo s mojim odlaskom ili nešto kasnije, u Sarajevo su stizali i drugi članovi Partije. Osim partijskih kadrova koji su djelovali na području BiH, u Sarajevu su se našli ili su kroz njega prolazili i drugovi iz Hercegovine, Crne Gore, Dalmacije i drugih krajeva naše zemlje. Tako je u Sarajevu ostao dan-dva Rifat Burdžević, Vlado Dedijer, Voja Nikolić i dr. Naš osnovni zadatak u to vrijeme bio je okupljanje kadrova, uspostavljanje veza, sklapanje oružja i rad na ponovnom sređivanju stanja u partijskoj organizaciji u BiH. Tek što smo bili obavili najnužnije poslove u tom pogledu, iz Zagreba mi je stigao kurir i preneo poruke druga Tita da idem tamo na partijsko savjetovanje. Mislim da mi je poruku za to savjetovanje donijela drugarica Valerija. To je bilo krajem aprila. Pošto sam nabrzinu obavio još neke najnužnije poslove, krenuo sam za Zagreb.

Na savjetovanju u Zagrebu bili su drug Tito i ostali članovi CK KPJ, a bili su pozvani i svi sekretari centralnih i pokrajinskih rukovodstava. Pošto je podnio referat drug Tito je zahtijevao od nas da podnesemo izvještaje: o stanju partijske organizacije na terenu, o tome šta je sve u okupaciji oštećeno, ko je zarobljen a ko poginuo od članova Partije, koliko je oružja prikupljeno i dr.

Razumije se da mi za tako kratko vrijeme nismo mogli prikupiti sve podatke na terenu i detaljno referisati o svemu što se tražilo. Odmah poslije kapitulacije bivše jugoslovenske vojske mi smo samoinicijativno prišli tom zadatku i dobili podatke o članovima Partije, sem o onima koji su otišli u vojsku, a onda odvedeni u zarobljeništvo te za njih nismo znali da li su zarobljeni ili su poginuli. Istina, mi u Bosni nismo imali nekih poteškoća, nijedan član Partije nije poginuo u toku aprilskog rata, ne zato što se nisu htjeli boriti, nego zato što nije bilo borbe; a nije veliki broj ljudi ni zarobljen. Zato sam ja mogao da obavijestim CK da je partijska organizacija u BiH neoštećena, da su svi drugovi na okupu i da čekaju n ive zadatke.

I ne samo to. Mi smo opet samoinicijativno prišli prikupljanju oružja prilikom kapitulacije i razoružanja jugoslovenske vojske, tako da sam mogao i na ova pitanja, koja su drug Tito i CK postavili, da odgovorim pozitivno i konkretno. Mi smo imali prilično oružja — naravno za one prilike kada nam je 100—150 pušaka izgledalo veoma mnogo. Znam da su drugovi iz CK, kada sam na savjetovanju podnosio izvještaj, bili sasvim zadovoljni našim pripremama. Mi smo članove naše partijske organizacije upućivali — ne samo prilikom kapitulacije nego i kasnije — da idu i traže oružje tamo gdje ga je vojska ostavljala, da oružje zakopavaju i da ga čuvaju. Za ta pitanja u Pokrajinskom komitetu bio je direktno zadužen Uglješa Danilović i Mahmut Bušatlija, a za MK Sarajevo Nisim Albahari.

Razumije se da je na savjetovanju, kao što je poznato, najveća pažnja posvećena pripremama za ustanak, stvaranju odreda u selima

i*radovima, pogotovu od radnika, kao i svih rodoljuba koji su spremni da se bore protiv okupatora. To je, naravno, valjalo raditi u strogoj ilegalnosti.

Pred partijsku organizaciju BiH postavljeni su na ovom savjetovanju odgovorni zadaci. Trebalo je raditi na suzbijanju nacionalne mržnje, koju su ustaše razvijale, pozivajući Hrvate i Muslimane na uništenje Srba. Trebalo je pred narodom razobličavati izdajničku ulogu ustaša, koji su se stavili u službu fašističkih porobljivača. Zato je glavni zadatak partijske organizacije bio da radi na stvaranju bratstva i jedinstva Srba, Hrvata i Muslimana. U tom cilju izdali smo nekoliko letaka, u kojima smo snagom činjenica govorili šta znači bratstvo i jedinstvo.

Mi smo tim zadacima prišli veoma ozbiljno. Pri centralnim, odnosno pokrajinskim rukovodstvima trebalo je da se formiraju vojne komisije. Sekretari CK, odnosno PK bili bi po funkciji rukovodioci tih vojnih komisija i odgovorni za rad po vojnoj liniji. Ja sam poslove po vojnim pitanjima dao Uglješi Daniloviću, jer je on bio rezervni oficir. To sam učinio na svoju ruku, iako sam znao da sam pred CK KPJ ja za to odgovoran. U Sarajevu na sastanku Pokrajinskog komiteta podnio sam izvještaj o zadacima koji su postavljeni na Majskom partijskom savjetovanju u Zagrebu. Tom prilikom izložio sam drugovima sve ono što sam slušao u Zagrebu. Zatim smo prešli na izvršavanje postavljenih zadataka. Radi lakšeg rada na poslovima priprema ustanka zadužili smo drugove za pojedina pitanja. Pošto je partijska organizacija u BiH u to vrijeme bila podijeljena po oblastima, to smo mi iz Pokrajinskog komiteta odmah krenuli u centre oblasti i uspjeli smo u dosta kratkom vremenu prenijeti najnovije partijske direktive u vezi sa pripremama. Ja sam, na primjer, išao u tuzlansku oblast i tamo sam izložio drugovima partijske direktive. Na savjetovanju su bili delegati iz svih partijskih organizacija sa teritorije oblasti.

Poslije toga vršena je kontrola priprema i davana pomoć u radu. Iz Pokrajinskog komiteta morali smo vrlo često da šaljemo podatke CK, jer se on neprekidno interesovao za tok i rezultat naših priprema.

Pred nama komunistima koji smo u to vrijeme radili u BiH nisu bili nimalo laki zadaci. Iako smo mi uspjeli da poslije okupacije veoma brzo uspostavimo veze sa pojedinim oblastima, gdje smo imali oblasne komitete, ostalo je otvoreno mnogo drugih pitanja. Okupacija i s njom stvaranje tzv. NDH, kojoj je priključena i BiH nametnuli su nam, pored ranijih, i mnoštvo novih zadataka. Ustaše su od prvog dana nastojale da pridobiju Hrvate i Muslimane i povele su veoma oštru propagandnu borbu protiv Srba. Zato smo mi uporedo sa pripremama za ustanak morali voditi i veoma intenzivnu političku akciju protiv bratoubilačke borbe, koju su započele ustaše pod okriljem okupatora. Poslije napada Njemačke na Sovjetski Sa-

vez uslovi za naš rad bili su još teži. Mada je odnos okupatora i ustaša prema komunistima bio nemilosrdan još odranije, on je tek 22. juna dobio pravu svoju sadržinu. U noći između 22. i 23. juna okupator je pripremio masovnu raciju protiv komunista u svim mjestima BiH. Mi smo već ranije bili preduzeli mnoge mjere predostrožnosti: prebacili smo neke drugove iz gradova u sela, izdali direktive da se drugovi po gradovima čuvaju i budu budni, pronašli i obezbjedili dosta ilegalnih stanova, bolje osigurali partijsku štampariju i dr. Pa i pored toga desilo se da nam je jedan broj komunista pao tom prilikom, kao, na primjer, Pero Pešut, Lulo Frković i neki drugi. Ali značajno je napomenuti da to ne samo tada nego i kasnije nije imalo za posljedicu veće provaljivanje partijskih organizacija. Ima više primjera da su drugovi partijci i to ne samo stariji nego i veoma mladi skojevci i simpatizeri pokazali veliku izdržljivost i hrabro držanje po zatvorima. S druge strane, članovi koji su ostali slobodni poduzimali su sve da spasu pohapšene drugove. Hrabrost koju su ispoljili pojedinci da bi izvršili neki postavljeni zadatak ostaće uvijek impresivna za sve one koji se budu bavili izučavanjem tih pitanja. Opšte političko raspoloženje naroda, naročito radnika i omladine, bilo je na našoj strani. Veliki broj ljudi bio je spreman da obavlja razne zadatke i pruža pomoć Partiji. Mi smo razvili široku mrežu svojih uporišta, brojnih simpatizera i saradnika. Čak i u ustaškoj policiji imali smo svoga čovjeka, preko kojeg smo dobivali tačne informacije o namjerama za hapšenje i tako spasavali kadrove.

Naš rad na pripremama ustanka odvijao se po direktivama koje sam ja dobio na Majskom partijskom savjetovanju u Zagrebu.

Direktivu CK KPJ da se ima odmah preći na oružani ustanak nama u BiH preneo je Svetozar Vukmanović Tempo.

Tempo je, naime, poslije sastanka Politbiroa CK KPJ (od 4. jula) došao u Sarajevo kao delegat CK KPJ. Tempovom dolasku jako sam se obradovao, jer me je s njim vezalo ranije poznanstvo. Prije mog dolaska u Sarajevo na partijski rad ja sam s Tempom radio u beogradskoj partijskoj organizaciji.

Samo dva-tri dana kasnije nakon Tempovog dolaska u Sarajevo mi smo zakazali i održali sjednicu Pokrajinskog komiteta. Bilo je to 13. jula 1941. Sjednici su, koliko se sjećam, prisustvovali: Boriša Kovačević, Avdo Humo, Vaso Miskin, Mujo Pašić, Uglješa Danilović, Pašaga Mandžić i još neki. Prisutnim drugovima sam saopštio ko je Svetozar Vukmanović Tempo i zašto je on došao u Bosnu. Poslije toga dao sam riječ Tempu i on nam je tom prilikom izložio najnoviju liniju CK KPJ. Iz izlaganja mi smo saznali da je 4. jula 1941. održana u Beogradu sjednica Politbiroa CK KPJ, na kojoj je jednoglasno zaključeno da u svim krajevima Jugoslavije treba što prije početi sa oružanim ustankom.

• Poslije njegova izlaganja podnijeli smo izvještaj mi koji smo do tada radili na pripremama ustanka u Bosni i Hercegovini. U zaključcima donesenim na toj sjednici poslije iscrpne diskusije preovladalo je uvjerenje da u Bosni postoje veoma povoljni uslovi za oružani ustanak, ali da ti uslovi nisu podjednaki u svim krajevima niti među svim nacionalnostima. Politika koju je u okupaciji primjenio neprijatelj, naročito ustaše, prema pojedinim nacionalnostima i vjerskim grupacijama dovela je do toga da su najpovoljniji uslovi za ustanak, bar prema našoj procjeni, tada bili među srpskim stanovništvom. Ali pošto smo znali da nikakva oružana borba protiv okupatora neće uspjeti u njoj ne učestvuju i Hrvati i Muslimani, mi smo još tada zaključili da je jedan od prevashodnih zadataka Partije objašnjavanje hrvatskom i muslimanskom stanovništvu — zašto se borimo i šta želimo. Zato se ne treba čuditi što su svi proglasi i drugi agitacijski materijali iz tog vremena puni činjenica kojima se raskrinkava okupator, objašnjavaju ciljevi naše borbe i podvlači nužnost i značaj bratstva i jedinstva naših naroda.

Pošto su članovi PK u BiH jednoglasno prihvatili direktivu Politbira CK KPJ da je neophodno odmah preći na dizanje oružanog ustanka, mi smo tom prilikom razmotrili i stanje partijskih kadrova i način na koji bi bilo najzgodnije pokrenuti oružane akcije. Na tom sastanku, pošto je razmatrano stanje u pogledu partijskih kadrova, zaključeno je da jedan dio članova PK odmah pođe na teren i da tamo ponese direktive i da pomogne u posljednjim pripremama pred oružanu borbu. Tako je Uglješa Danilović odmah otputovao za Tuzlu, gdje je 15. jula održan sastanak sa tamošnjim Oblasnim komitetom i delegatima iz partijskih organizacija. Pošto su oni već bili obavili više pripremnih radnji, pa ovom prilikom bilo je riječi o konkretnom rasporedu kadrova za pojedine odrede, imenovanju štabova za te odrede i datumu otpočinjanja akcije. Ocijenjeno je da oružanu borbu treba započeti iz sela, a u gradovima primjeniti diverzije. To se pokazalo veoma ispravno, bar u prvim počecima ustanka.

U Hercegovinu je sa tim zadatkom upućen Avdo Humo. Tamo se imao povezati sa Mujom Pašićem, Rudom Hrozničekom i Mirom Poparom. S njima zajedno, kao i sa tamošnjom partijskom organizacijom, trebalo je započeti prve oružane akcije. Đuro Pucar dobio je zadatak da radi u Bosanskoj krajini. Naime, u vrijeme održavanja pokrajinske konferencije on se već nalazio tamo i sada je samo imao da primi nove direktive. U sarajevskoj oblasti o istim pitanjima zaduženi su Slobodan Princip, Hasan Brkić, Pavle Goranin, Lepa Perović, Jovanka Čović, Esad Cengić, Milutin Đurašković. Nisim Albahari, Rato Dugonjić i dr.

Značajno je napomenuti da su u svim oblastima gdje su tada postojali oblasni partijski komiteti odmah formirani oblasni vojni

štabovi, a u mjestima gdje su se imali stvarati odredi — sreski vojni štabovi. Radi lakšeg rukovođenja i koordiniranja rada na organizovanju borbe protiv okupatora u Sarajevu smo ostali Tempo, Boriša Kovačević i ja. Naš boravak u Sarajevu koristili smo za pripreme partijskih kadrova koji je trebalo da preduzmu i izvrše prve diverzije na području BiH. Riječ je bila o diverzijama u industrijskim preduzećima. Drug Tempo misli na Zenicu — tu je baza. Tamo je bila veoma značajna industrija za okupatora i, pošto smo u tom mjestu imali i partijsku organizaciju, odlučili smo da pomoću nje uništimo tu industriju. U tom cilju obavili smo nekoliko razgovora sa tamošnjim drugovima, ali nam plan da uništimo postrojenja nije uspio, jer je u međuvremenu uslijedila provala. Sličan plan za uništenje industrijskih postrojenja preduzeli smo u Sarajevu u Željezničkoj radionici i Ložionici. Iako su akcije djelimično uspjele, treba napomenuti da je bio jedan broj članova Partije koji nije uvijek shvatao i razumijevao nužnost razaranja i uništavanja industrijskih postrojenja.

Okupator je još odranije, a naročito nakon prvih diverzija, reagovao veoma oštro i brutalno: vršio masovne racije, ubistva, prijetio preko štampe, proglasima i na druge načine. Međutim, sve prijetnje i kažnjavanja sa kojima je nastupao okupator zajedno sa ustašama u nadi da će osujetiti pripreme za pokretanje ustanka ostali su uzaludni. I pored toga što su naši kadrovi padali, Partija se nije dala slomiti. Naša orijentacija na mlade i nekompromitovane drugove, koja je započela još ranije, prije okupacije, sada je nastavljena još intenzivnije i omogućavala nam je da stalno jačamo Partiju i pored dosta velikog broja kadrova koje smo mi počeli gubiti na početku oružanog ustanka.

Druga polovina jula protekla je u posljednim pripremama, a zatim su krajem jula i početkom avgusta započele i prve oružane borbe.

Iso JOVANOVIĆ

**RAZVITAK USTANKA 1941. GODINE U ISTOČNOJ
BOSNI I BORBA PARTIJE ZA BRATSTVO I
JEDINSTVO NARODA I JEDINSTVO
USTANICKIH REDOVA**

Pisati o prvim danima ili mjesecima ustanka naroda u istočnoj Bosni (manje-više slično kao i pisati o drugim krajevima u Bosni i Hercegovini) bilo bi skoro nemoguće a da se ne iznese bar osnovna idejna i politička sadržina predustaničkog društvenog razdoblja, kao i ocjena društvenih faktora koji su uticali na svijest naroda, na njegov pravac razmišljanja, a koji su na svoj način nastavili da djeluju na unutarnje snage ustanka kad je on već počeo razmještaj tih snaga, na kretanje i obim samog ustanka, kao i na njegove momente slabosti i nemoći. Pogotovo je to nužno što su se predratni zvanični nosioci javnog društvenog i političkog života, u novim političkim uslovima — u uslovima oružane borbe — morali jasno opredijeliti i ispoljiti otvoreno, sa svim svojim političkim ciljevima i odnosima prema nastaloj situaciji. Radilo se o tome da li će se produžiti stara predratna praksa, koja bi, kada je narod bio naoružan, značila međusobnu oružanu borbu, ljudska i materijalna razaranja koja bi išla u korist okupatora ili će se stvoriti nova praksa, sa drugim političkim ciljevima, i idejnim prilazima narodu i njegovoj borbi, što je značilo podizanje nivoa i kvaliteta društvene i političke svijesti naroda, jačanje njegove moralne spremnosti da se od nemogućeg učini moguće, da se probudi i razvije ono najplemenitije u čovjeku što ga čini čovjekom i da to natkrili sve njegove i ljudske i političke slabosti.

U tim prvim danima ustanka, kada su ugroženi dijelovi društva, bilo nacionalni bilo socijalni, stavljeni na istorijsku probu (kao i svaki čovjek pojedinačno) — da li će u odbrani golog života, kada se već uzelo oružje u ruke, ostati samo na odbrani, ili će se ta samo-odbrana pretvarati u perspektivni revolucionarni sadržaj — bilo je

uslovljeno političkom zrelošću i hrabrošću pokretača društva i od toga koliko će oni biti prihvaćeni od pobunjenih masa. Komunisti su se opredijelili za borbu protiv okupatora do konačne pobjede i za revolucionarni put promjena u društvenim odnosima u samom toku narodnooslobodilačkog rata. Nosioi stare predratne zvanične politike ponudili su skoro svi narodu kapitulaciju pred okupatorom i saradnju s njime u cilju sprječavanja svakog otpora protiv njega, jer oružana borba dovodi i do revolucionarnih procesa, koji mogu da promijene i društvene odnose. Narodne mase — na prvom mjestu srpske — prihvatile su u dramatičnim sukobima sa okupatorom i njihovim pomagačima političke parole komunista kao najrealnije u tome momentu i komunisti su zbog toga stali na čelo borbe masa. Ali time još nije bio utrt put ni pobjedi nacionalne slobode, ni revolucije. Postavilo se odmah pitanje, kako prebroditi i potisnuti reakcionarnu političku i moralnu i idejnu zaostavštvinu prošlih vremena, koja je kao takva u svijesti ljudi razorno djelovala na sve one etičke i intelektualne ljudske kvalitete koji su po svojoj snazi bili jedina garancija da se izdrži u tempu borbe u teškim i mukotrpnim uslovima života, i da se stvore uslovi za nacionalnu i socijalnu pobjedu. •

Sa okupacijom su nastali novi uslovi života i nova politička stanja, u kojima se staro — i kao politika i kao životna filozofija, kao način društvenog odnosa i ustaljeni oblik života među ljudima — lomilo i raspadalo. Svakodnevno življenje je bilo prigušeno strahom koji se uvlačio u duše ljudi, zbog nezakonitosti i poniženja, ubistava a i poziva na uništenje ljudi i naroda. Sve je trebalo da bude uništeno, i ljudi, i imovina, i narodi — ukoliko nije spontano i poslušno prihvatilo društvene norme i način gledanja bezumnog fašističkog sistema. Preko noći su se stvarale nove spoznaje i na njima gradile nove energije. Ali se tim novim gledanjima i novim vrijednostima koji su postajali sve važniji i jedino važni da bi se moglo živjeti — to je bilo u jednom vremenu kada se stajalo podjednako i ispred smrti i života — sukobljavala se oštro stara svijest, stari koncepti života, koji su bili u protivrječnosti sa onim što je nova društvena situacija nametala. To se staro ispoljavalo u nepovjerenju, nacionalističkoj netrpeljivosti, međusobnoj zavadenosti i nije se dalo lako potisnuti i izbrisati, ni u oružanoj borbi protiv okupatora, u burnim revolucionarnim stanjima oružanog naroda, jer se taložilo generacijama. Bilo je nečega tragičnog u tim psihičkim i misaonim stanjima, pored one opće tragičnosti u kojoj su se našli porobljeni narodi, jer je sve ono novo što je predstavljalo čistu ljudsku vrijednost nabrzinu usvajano i miješalo se sa mnogim zatečenim, koje se taložilo lagano, i u tim suprotnostima u svijesti i emocionalnom životu trebalo je sada spoznati svijet oko sebe i naći čvrsto mjesto pod nogama, na koje će se stati, i meridijan po kome će se kretati.

U takvim društvenim i istorijskim prelomima kao što su bili naš ustanak i revolucija, koji su povezani i sa borbom za nacionalnu slobodu, kada se ljudi moraju pojedinačno i grupno aktivno opredijeliti, pojavljuju se snage koje su spremne da vode i da izražavaju avangardnu slobodarsku revolucionarnu političku i društvenu svijest. Sigurno je da od jedinstva i političke zrelosti takvih subjektivnih snaga, od njihovih ideoloških saznanja, od organizacione homogenosti, zavisi radijus njihovog dejstva i najefikasniji put političkog i moralnog osposobljavanja najnaprednijih slojeva naroda za revolucionarnu djelatnost, ali isto tako i od spremnosti masa da prihvati parole svoje revolucionarne avangarde. Od snage ta dva faktora zavise i brzina i obim stvaranja uslova za mijenjanje zaostalih, reakcionarnih i antidemokratskih shvatanja. Ustanički kovitlac ne zahvata samo napredne snage, već on pokreće mase i ljude koji u njega ulaze zahvaćeni dinamičnom snagom, koju imaju kolektivni pokreti nužnošću objektivnih uslova i spontanom opredeljenjima. U samom pokretu mase svi njeni dijelovi i grupe nemaju iste interese, iste ciljeve, iste motive i istu svijest. Na prvi pogled izgleda da je to homogena masa bez svojih unutrašnjih suprotnosti, bridova i nijansi. Tek sa plimom i osjekom, uspjehom i porazom ustaničkih borbi, nastaju razni oblici diferencijacije i tada na vidjelo izbijaju različiti interesi i različita shvatanja. U ustaničkom pokretu, naročito u njegovim prvim usponima, ulijevale su se i mase s najglupljim predrasudama, sa najnejasnijim i najfantastičnijim ciljevima borbe i kretale se zajedno sa najnaprednijim ustaničkim redovima. Zbog toga se ni ustanak u Bosni i Hercegovini, pa prema tome ni u istočnoj Bosni, nije mogao javiti u nekom čistom naprednom idejnom i političkom vidu, organizovan i vođen isključivo od jedinstveno svjesnih istomišljenika, nego se pojavio sa mnogim različitostima u shvatanjima u samim ustaničkim redovima, sa polaznim pozicijama u stvari u samom početku različitim — razlike po nivou svijesti, po nacionalnim i socijalnim pobudama, po učešću socijalnih slojeva, pa čak i po ličnim ambicijama. Sve je to sa sobom ponio ustanički val i savio u svoj unutarnji organizam. Progresivne i revolucionarne snage uočavale su sve to gdje kada na vrijeme, gdje kada sa zakašnjenjem, ali su ipak one bile jedine koje su raspolagale revolucionarnom teorijom i koje su imale izgrađene svoje političke, strateške i taktičke ciljeve, koji su im omogućavali da se snalaze u tom mozaiku gledanja, htijenja i interesa. Zbog toga su te snage i znale brzo da se povezuju u svojoj političkoj borbi sa svjesnim i borbenim slojevima naroda, da ih u konkretnim borbama politički prosvjećuju, boreći se da se pridobiju i oni koji bi inače mogli da budu smetnja uspjehu i pobjedi. Zbog toga je potrebno za razumijevanje određenih društvenih, idejnih i političkih stanja u vremenu razvoja ustanka u istočnoj Bosni dati i neke ocjene političkih i idejnih strujanja iz predustaničkog perioda.

Komunistička partija u Bosni i Hercegovini kao jedinstveno organizovana i iz jednog centra rukovodena organizacija počela je tek 1939. godine intenzivno sređivanje svojih redova i objedinjavanje svojih pojedinačnih dijelova u jednu cjelinu. Sve do tada, usljed mnogobrojnih policijskih provala u partijsku organizaciju i odlaska na robiju mnogih njenih starijih i iskusnijih kadrova, ona se obnavljala sporo i parcijalno i to isključivo u lokalnim razmjerama i pretežno u nekoliko većih gradova, sa dužom tradicijom postojanja i rada Komunističke partije. Tek sa formiranjem Pokrajinskog komiteta Partije u 1939. godini sa sjedištem u Sarajevu počelo je organizaciono i političko uobličavanje partijskih organizacija i u drugim mjestima, objedinjavanje i zajedničko programiranje i usklađivanje političkih akcija svih lokalnih partijskih rukovodstava sa centrom, odnosno sa Pokrajinskim komitetom. Rukovođenje iz jednog centra imalo je ogroman politički i organizacioni značaj za dalji razvoj Partije, jer je sa njom počela jedinstvena politička i idejna akcija u samoj Partiji, u radničkoj klasi i narodu. Tada su tek, izuzev nekoliko većih gradova, stvarane istovjetne partijske organizacione strukture, tada je Partija počela i po svom političkom gledanju i po svojoj realnoj djelatnosti da izlazi iz uskih sektaških i duboko ilegalnih akcija, utapajući se u masovne organizacije prvenstveno radničke klase, ostvarujući na taj način proces prerastanja partije uskog tipa u partiju masovne akcije. Sa takvih pozicija ona je mogla da razvije u masama idejnu borbu i političku akciju i da učini svoje političke postavke i akcione zadatke dostupne širim masama radničke klase i radnog svijeta.

Pored toga zadatka, koji se mogao ostvarivati tamo gdje su postojale nešto jače organizacije, partijsko rukovodstvo u Bosni i Hercegovini imalo je još dosta krupnih zadataka pred sobom. Kao što smo naglasili, Partija je bila malobrojna, sastavljena pretežno od neiskusnog i mladog kadra, i kao takva bila je koncentrisana u nekoliko većih mjesta. Objektivni društveni uslovi bili su povoljni za njeno jačanje i za njen rad. Zaoštrili su se unutrašnji socijalni i nacionalni odnosi. Nezadovoljstvo masa i njihova živa politizacija ispoljavali su se u raznovrsnim političkim masovnim akcijama, ekonomskim štrajkovima i otvorenim javnim sudarima sa reakcionarnim režimima. Trebalo je samo imati sposobnih aktivista koji će okupiti najborbenije, aktivne i moralno i politički istaknutije ljude, prvenstveno iz redova radničke klase i napredne inteligencije. Stvaranje Partije po gradovima i radničkim naseljima bio je jedan od najvažnijih zadataka partijskih rukovodstava. Nije bilo dovoljno imati partijske organizacije u Sarajevu, Banjaluci, Tuzli, Bijeljini, Brčkom, Mostaru i Trebinju i neke pojedince u drugim mjestima. Čak je u vrijeme stvaranja Pokrajinskog komiteta i partijska organizacija u Sarajevu bila malobrojna i slaba, da ne govorimo o Zenici i o drugim radničkim centrima gdje je bilo samo pojedinih

članova Partije koji nisu bili čvršće organizaciono povezani. Vrijeme od stvaranja Pokrajinskog komiteta pa do početka organizacije narodnog ustanka bilo je relativno kratko (nešto više od dvije godine) da bi se mogle stvoriti politički zrelije i iskusnije partijske organizacije širom Bosne i Hercegovine i da bi se one prekalile u svakodnevnoj revolucionarnoj i demokratskoj borbi i uzdigle se na jedan viši nivo političke i marksističke svijesti. Zbog toga je bio prvenstveni zadatak stvoriti Partiju putem raznovrsnih oblika borbe radničke klase po gradovima, gdje je bila radnička klasa i omladina i jedan broj napredne inteligencije. Ali se zato nije stiglo organizovati Partiju među seljačkim masama, koje su sačinjavale osamdeset odsto stanovnika Bosne i Hercegovine. Pa ipak, nešto je partijskih organizacija stvoreno i na selu, najvećim dijelom pred sam rat. Najrazvijenije partijske organizacije bile su i ostale u četiri grada: Sarajevu, Banjaluci, Tuzli i Mostaru. One su i po broju i po idejnoj zrelosti i po revolucionarnoj akciji predstavljale najjače partijske centre sa najvećim političkim uticajem na mase. U drugim mjestima stanja su bila vrlo različita kako po nivou svijesti i brojnosti članstva tako i po političkoj zrelosti, snazi uticaja i moralne i političke spremnosti za borbu. Mnogo su učinili i ranije i u to vrijeme na popularisanju politike i tekućih stavova Komunističke partije, i to javno u širokim masama, »narodni studenti«, studenti marksisti pripadnici revolucionarnog radničkog pokreta koji su preko zajedničkih studentskih i omladinskih akcija vodili borbu u narodu na političkom i kulturnom polju. Studenti koji su bili članovi Partije na univerzitetu prilikom boravka u svojim mjestima uključivali su se u gradovima gdje su postojale partijske organizacije u rad Partije, utičući na njenu politiku, njeno sređivanje i modernizaciju, kao i na izgrađivanje političkih stavova. Štaviše u manjim mjestima i na selu oni su bili pioniri i prvi stvaraoci Partije i omladinskih organizacija. Zbog toga je ugled studenata kao političkih boraca i društvenih radnika bio vrlo velik u svim naprednim slojevima naroda, naročito u radničkoj klasi. U to vrijeme Partija je formulisala i svoj stav o društveno-političkom i nacionalnom položaju Bosne i Hercegovine u tadašnjoj Jugoslaviji. Polazeći od marksističko-lenjinističkog principa slobode i ravnopravnosti svakog naroda i jedinstva radnika svih nacija, Partija je izgradila platformu borbe za slobodu, ravnopravnost i bratstvo svih naroda Bosne i Hercegovine i istakla kao jedan od svojih osnovnih ciljeva borbu radničke klase za slobodu, demokratiju i autonomnu Bosnu i Hercegovinu kao zajednicu Srba, Muslimana i Hrvata, koji su u tadašnjoj reakcionarnoj Jugoslaviji bili ekonomski eksploatisani, nacionalno porobljeni i obespravljani. Na taj način radnički pokret unio je nacionalno pitanje u svoj revolucionarni demokratski program i stao na čelo borbe naroda Bosne i Hercegovine. Taj politički kurs na kraju će pokazati da je jedino radnički pokret tom pitanju iskreno prišao i da

je on jedino zajedno sa narodima Bosne i Hercegovine bio u stanju da ga dovede do pobjedonosnog završetka.

Proces razvoja, konsolidacije i političkog izrastanja Partije u društvenu i ideološku snagu bio je dosta intenzivan i praćen neprestanim sudarima sa politikom režima, tako da je pred rat ona uspjela da se organizaciono proširi u svim gradovima, da uraste u radničku klasu i njene postojeće legalne organizacije, da opštim političkim akcijama, kao i posebnim akcijama radničke klase, u mnogim mjestima postane realan politički faktor u društvu. Njeni politički stavovi, programska platforma o najznačajnijim društvenim i idejnim pitanjima bili su u to vrijeme poznati širim masama i gradskoj javnosti, pa u nekim krajevima i seoskom stanovništvu. Zahvaljujući njenoj političkoj akciji odvijao se proces ne samo jednog opšteg političkog uticaja nego i bližeg okupljanja progresivnih ljudi u njene mnogobrojne kulturno-prosvjetne, sportske i političke organizacije.

Slabosti partijske organizacije bile su u tome što je ona, uopšte gledajući, bila još suviše malobrojna, pogotovo na selu, da bi njen glas i njene akcije mogli da imaju šire razmjere u Bosni i Hercegovini. Njen autoritet je bio daleko ispred njenih kadrovskih i političkih mogućnosti, zahvaljujući i širim uticajima koje je Komunistička partija stekla svojom borbom i političkim radom. (Pred sam rat Partija je u Bosni i Hercegovini imala nešto preko 800 organizovanih članova, oko 2.000 skojevaca i veliki broj simpatizera). Baš zbog toga što je najvećim dijelom bila sastavljena od mladih, još nedovoljno politički iskusnih i još neprekaljenih boraca, ona nije ni mogla brže organizaciono da obuhvati veliki broj dobrog simpatizerskog kadra, koji je bio spreman da joj pristupi i da se uvede u organizovaniju borbu i rad. A nešto stariji i iskusniji kadrovi za to relativno kratko vrijeme nisu uspjeli niti u samoj Partiji, niti u širim masama simpatizera da jače i šire razviju revolucionarnu svijest, da masovnije i brže uzdignu idejni nivo mladog i nedovoljno iskusnog članstva, naročito u manjim mjestima i na selu, gdje je Partija bila jako mlada sa neiskusnim kadrom i gdje nije, osim u rijetkim slučajevima, bilo starijeg partijskog kadra.

To je najopštija slika kadrovskog profila i nivoa svijesti, kao i organizacionog stanja, koji su usloveli političke mogućnosti za korišćenje potencijalnih resursa bosansko-hercegovačkog društva od strane avangarde radničke klase. Svakako bi ove opservacije bile manjkave ako ne bismo spomenuli još dva faktora. To su na prvom mjestu sadržani uticaji političke prirode još iz ranijeg perioda borbe radničke klase i Komunističke partije, čak od 1919. godine, koji su se, bez obzira na prekid kontinuiteta u radu Partije u određenim periodima, zadržali u svijesti radničke klase i napredne inteligencije. Ukoliko kod mnogih ljudi i ti raniji politički uticaji i revolucionarne spoznaje nisu odmah u novim uslovima stvorenih partijskih organizacija uzimali vid političke akcije i organizovane borbe, ipak su

ta ranija revolucionarna saznanja ostala kao idejni vid angažovanosti i kao cilj koji je živio u mnogim sredinama radničkog pokreta. Drugi faktor je opštejugoslovenski. Borba radničkog pokreta i Partije u jugoslovenskim razmjerama — koja se ispoljavala u raznim oblicima, kao što su štrajkovi, demonstracije, političke akcije protiv vladajućih režima u radničkoj štampi i propagandi i na kraju cirkulacijom ljudi i revolucionara — prodirala je u saznanja radničkog pokreta Bosne i Hercegovine i spontano ga kretala i na akciju, i na razmišljanja, i revolucionisanje njegovog mentaliteta, i svijesti.

Što se tiče društvene situacije u kojoj je djelovala kao politički faktor Komunistička partija, u njoj se osjećao vrlo izrazito dvadesetogodišnji bilans politike građanskih partija, koje su razočarale mnoge slojeve bosanskog građanskog društva i učinile da se kod tih slojeva uvriježi osjećanje politike i intelektualne nemoći proisteklo iz jedne nemoćne, sitne, uskogrude politike izrasle na uskim nacionalnim osnovama, koje je godinama pothranjivala u svijesti ljudi bolne sumnje da su dugo bili politički varani, a i jedno tragično uvjerenje da su se kasno otrježnjavali — što je sve na kraju dovelo do političke obamrlosti, idejnog lutanja i međusobnog nepovjerenja između pojedinih nacionalnosti, a kod malo borbenijih i trezvenijih traženja izlaza u drugim progresivnim političkim orijentacijama.

To je bila opšta slika stanja duhova pred rat u provincijalnoj, malograđanskoj zaostalosti, sitnim stvarima, malim i neprimjetnim događajima i radostima zauzetoj i uskim čaršijskim vidokruzima omeđenoj mnogonacionalnoj bosanskoj sredini. A ona je imala tako bogatu i svakodnevno prisutnu bosanskom čovjeku, autentičnu istoriju, velike materijalne i ljudske mogućnosti napretka, razvijene urbane senzibilitete i razvijene tradicionalne kulturne osnove po gradovima i gradskim naseljima, a ipak je preko 20 godina bila kao u željeznom obruču skučena, izolovana od svijeta, zaostala i degradirana, a velikosrpskom politikom i osuđena na životarenje, potcjenjivanje, kulturno i nacionalno porobljavanje.

U cijelom periodu između dva rata bosansko-hercegovačko društvo bilo je pritisnuto privrednom neaktivnošću, velikom nezaposlenošću niskim standardom, što je za ogromnu većinu stanovništva predstavljalo mukotrpno življenje, za nezaposlenu gradsku sirotinju tavorenje od danas do sutra. Bosna i Hercegovina su ostale usljed nepromijenjenih, odranije zaostalih privrednih osnova društva bez ikakvog novog dodatnog privređivanja, bez ikakve modernizacije ranije privrede, tipične po mnogobrojnoj sirotinji i siromaštvu seoskog stanovništva.

Osim toga, društvo je bilo opterećeno dugogodišnjom političkom prevarom, posijano iluzijama, praznim nadama i obećanjima, dok su se godinama žnjele raznovrsne muke i neimaština. Društvena

atmosfera bila je olovno teška zbog velikog pritiska centralističkog režima, koji je nastojao da svim sredstvima razvije i učvrsti tursko-austrijsku politiku formiranja podaničkih duša, pokornih poslušnika, izubijanih ličnosti i poklonika zvanične politike. Antipodaništvo se kažnjavalo daleko rigoroznije i brutalnije nego u drugim krajevima Jugoslavije — najčešće i ekonomski i politički. Ljudi su gubili službu, odlazili u zatvor i bili podvrgavani raznovrsnom teroru. Nastojalo se strahom u osiromašenoj Bosni i Hercegovini nametnuti politički odnos koji bi najbolje pogodovao širim režimskim konstelacijama i njegovoj antidemokratskoj i reakcionarnoj kombinatorici. Kupovali su se politički ljudi i javni radnici, korumpirao viši sloj administracije, a zastrašivao »sitan« čovjek besposlicom i gubljenjem zaposlenja. Bosnom i Hercegovinom su kružili i prodirali do srži njenog društvenog bića aveti nacionalističkog svojatanja oko njene pripadnosti srpskoj ili hrvatskoj nacionalnoj teritoriji. Ko je govorio da su ove zemlje srpske bio je tolerisan i slobodnije se osjećao, mogao je da računa na sitnije privilegije i da se nada kakvoj takvoj egzistenciji. Ako je rekao da su hrvatske, bio je diskriminisan i progonjen od velikosrpskog režima i, ukoliko nije našao zaštitu u hrvatskoj zajednici, postao je građanin drugog reda, uvijek na udaru policijskog terora, progona i nezaposlenosti. I najzad, ko je rekao da nije ni srpska, ni hrvatska nego svoja, bio je pod udarom i velikosrpske i velikohrvatske nacionalističke politike, odnosno njenih političkih organizacija, i stavljen na milost i nemilost policijske sile i kao takav proglašen anacionalnim elementom i čovjekom bez zaštite. Ta nacionalistička avet unosila je razdor među ljude i stvarala duboki rascjep u društvu, rastočivši postepeno njegovu energiju u sitne kapi nemoćnih inicijativa. To je bio jedan od glavnih razloga što se u Bosni i Hercegovini teško probijala svaka zajednička demokratska i progresivna akcija. Borba na političkom i kulturnom planu u raznim oblicima društvenog života koju su vodile dvije reakcionarne i velikodržavne buržoazije oko Bosne i Hercegovine dovela je do toga da se nakupi u nekim dijelovima naroda dosta nepotrebne gorčine i nacionalističke iritacije što je, sa drugim nevoljama, stvaralo u društvu sumornu atmosferu, a političke odnose činilo naelektrisanim i zamršenim. Tanji sloj građanskih i seljačkih masa, koje je uzdigla iznad te atmosfere njihova politička borbenost i sopstveni humanistički i patrijarhalni moral, vezivao se za tadašnje liberalnije građanske partije koje su opet sve do jedne bile, kada se postavljalo pitanje političkog položaja Bosne i Hercegovine, konzervativne i reakcionarne.

Jedino su se hrvatske mase, nošene nacionalno-oslobodilačkom idejom, skoro u čitavom periodu između dva rata zatalasale u jednom nabujalom i dinamičnom nacionalnom pokretu. One su u tom pokretu vidjele jedinu šansu svoje slobode i ravnopravnosti. Na te mase, opijene težnjom za nacionalnom slobodom, imale su politički

uticaj sve struje građanske buržoaske politike od ekstremne fašističke desnice pa sve do liberalno-demokratskih grupacija. Glavnu masovnu snagu tog pokreta sačinjavalo je seljaštvo, koje je sva ta politička strujanja, zbog političke i društvene neizdiferenciranosti u samom pokretu, podjednako smatralo svojim, hrvatskim i opravdanim i, u većini je osciliralo čas prema ekstremnoj, čas prema liberalnoj struji, zavisno od konkretne društvene situacije, političke orijentacije lokalnih vođa i političke zaoštrenosti na pojedinim tere-nima. Njihova je bila Hrvatska seljačka stranka i njeno buržoasko vodstvo, njihove su bile i parole jezuitskim fanatizmom zanesenog, reakcionarno nastrojenog klera i koncepcije fašističkog i ekstremnom nacionalizmu usmjerenog ustaškog pokreta. Sve su se te političke struje ispreplitale i koegzistirale bez ikakvih unutrašnjih jačih sukoba. Komunistička partija u masama toga pokreta u Bosni i Hercegovini imala je veoma slab uticaj i, ukoliko je on postojao, bio je pretežno koncentrisan na omladinu i to samo u pojedinim sredinama (u nekim gradovima i industrijskim centrima i njihovoj okolini).

Po svom objektivnom društvenom položaju i opštim političkim odnosima u Jugoslaviji taj pokret je bio demokratski dok je bio u opoziciji i dok je saradivao sa drugim demokratskim snagama, jer je išao na rušenje vladajuće društveno-političke strukture, koja je bila nazadna i reakcionarna i koja je stvorila nacionalnougjetački politički sistem srpske buržoazije. Međutim, po svojim unutar-njim odnosima, po političkoj zrelosti masa i subjektivno formulisanim ciljevima, taj pokret u Bosni i Hercegovini nije težio ka stvaranju demokratskih odnosa i demokratske saradnje sa drugim narodima. Njegove vođe ne samo što su bile slijepo podređene centru političke moći u Zagrebu nego su isto tako gledale kao i oni na Bosnu i Hercegovinu kao na hrvatsku pokrajinu, koju je, u najnepovoljnijem slučaju, trebalo dijeliti sa Srbijom. Zbog toga je u tom pokretu zvanično vodstvo prigušivalo svaku parolu bratstva i saradnje sa drugim demokratskim snagama i uvijek je bila u njemu tolerisana i prihvaćena reakcionarno-klerikalna i ustaško-fašistička ideja. Sporazum Cvetković—Maček, na osnovu kojeg je stvorena Banovina Hrvatska, a kojoj je pripao i jedan dio Bosne i Hercegovine, stvorio je kod političkog vodstva hrvatskih masa u Bosni i Hercegovini i zadovoljstvo i nezadovoljstvo. Kod nekih je to bio bar korak ka ostvarenju nacionalnog sna, a kod drugih razočarenje što cijela Bosna i Hercegovina nije pripala Banovini Hrvatskoj. Ta podjela interesnih sfera na tlu Bosne i Hercegovine između dvije reakcionarne buržoazije, putem jedne nepravedne nagodbe mimo i protiv drugih naroda koji žive u Bosni i Hercegovini, koja je imala najmanje opravdanja sa stanovišta rješenja hrvatskog nacionalnog pitanja u ovoj pokrajini, još je jače zaoštrila i onako dugo zaoštravane i trovane šovinističkom borbom srpsko-hrvatske odnose uopšte, a

posebno na bosansko-hercegovačkoj teritoriji, gdje je nagodba potpuno prenebregla njene istorijske, mnogonacionalne, demokratske i društveno-ekonomske uslove, a da i ne govorimo o tome da u njoj nije došla do izražaja slobodna demokratska volja ni srpskog ni muslimanskog pa ni hrvatskog naroda. Ta podjela Bosne i Hercegovine između dviju reakcionarnih buržoazija stvorila je uznemirenje kod srpskog i muslimanskog naroda, a kod hrvatskog naroda je ojačala pozicije fašističkog ustaškog pokreta, što je, s druge strane, dalo hranu dijelu velikosrpske buržoazije koji nije bio za sporazum da dalje razvija i produbljuje nacionalistički jaz i neraspoloženje kod dobrog dijela srpskih masa. Ta je nagodba, kao antidemokratsko rješenje, naročito pogodila opšte demokratske snage društva, jer im je otežala političku borbu u već odranije zatrovanim političkim odnosima, a sada još i u potencirano oživjelim nacionalističko-šovinističkim strastima u zaostalim i reakcionarnim sredinama. Ona je po svojoj sadržini, po mnogim svojim društvenim aplikacijama bila predigra i priprema za bratoubilačku borbu u vrijeme okupacije naše zemlje.

Srpske mase u Bosni i Hercegovini dugo su smatrale da su one jedini državotvorni elemenat i kao takve pozvane da budu oslonac beogradskog centralističko-unitarističkog režima. Na njih je, na prvom mjestu, željela da se osloni velikosrpska buržoazija, uspijevajući u tome dugi niz godina. Preko njih je nastojala da »urazumi« drugu narode Bosne i Hercegovine i da kod njih spriječi bilo kakav demokratski i nacionalnooslobodilački pokret. Njima je bila namijenjena uloga čuvara Bosne i Hercegovine, kao srpske pokrajine, i od hrvatskog nacionalnooslobodilačkog pokreta, i od muslimanskih autonomaša. Ta politika je cijepala društvenu i demokratsku homogenost društva i razbijala zajedničke akcije naroda Bosne i Hercegovine za demokratski politički sistem vlasti i slobodu u zemlji. U srpskom narodu su pothranjivane iluzije da je on pozvan da bude vladajući dio bosansko-hercegovačkog društva i integralnog Srpstva.

U suštini velikosrpska buržoazija imala je namjeru da od srpskog naroda, pogotovo seljačkih masa, napravi žandarma svoje politike a da to ne plati nikakvom svojom žrtvom, bilo materijalne ili političke prirode. Ona je bacila parole o ugroženom Srpstvu, koje je sve od sebe dalo za stvaranje jedinstvene države, a drugi hoće da je ruše; ona je često inscenirala sukobe jednog naroda protiv drugih da bi na sukobima, između ostalog, održavala nenarodnu i reakcionarnu buržoasku vlast. Svojim trabantima davala je određene privilegije u vidu ministarskih fotelja, šumskih koncesija, visokih činovničkih položaja, bankarsko-kreditnih prednosti, a njihovim kortešima žandarmske uniforme. Tako je i stvoren jedan tanak sloj privilegisanih ljudi, čijom je pomoći trebalo osigurati čvrsti oslonac velikosrpskoj buržoaziji. A srpski narod, osim što je bio proglašen jedinim političkim narodom, vladajućim i državotvornim, dijelio je

suštinski istu sudbinu sa drugim narodima Bosne i Hercegovine, kako po svom ekonomskom položaju tako i po svom društvenom i političkom tretmanu. Intimno je smatran od svojih vođa zaostalom, nekulturnim i vladajući su bili krajnje ravnodušni prema njegovom stvarnom napretku. Razne mediokritetske duše po bosansko-hercegovačkim palankama ponekad su dugo živjele u ubjedenju da su veličina i moć, kao što su bile u palanci, praveći ljudima sitne usluge ili male pakosti, i da je njima namijenjeno da budu protagonisti državnosti, nosioci vlasti i čuvari društvenog poretka. Taj politikantski duh koji su oko sebe stvarali ti jadnici bio je više izraz jedne tragedije nego komedije u toj atmosferi lažne politike i bijednog životarenja na bazi jedne primitivne i skućene civilizacije.

Za dvadeset godina, ako to već nisu bile u stanju prvih godina poslije rata, srpske mase su se na vlastitom i konkretnom životu uvjerile da su bile prevarene i da se u njihovom društvenom i ekonomskom položaju nije ništa promijenilo sem što je odmah poslije rata bilo riješeno agrarno pitanje. One su dobile u svoje vlasništvo zemlju, ali osim toga ništa. Niske cijene poljoprivrednih proizvoda, ekonomska kriza, naročito poslije 1929. godine, razna zaduženja na imovinu kao porez i lihvarske kamate, slaba opšta ekonomska djelatnost, nikakva mogućnost zarade, stalna teška nezaposlenost, nemanje škola, zdravstvenih ustanova itd. — sve je to njih podjednako pogadalo ka i druge narode u Bosni i Hercegovini.

Kod tih masa bilo je usađeno u svijesti mnogo iluzija da su one nešto drugo, važnije, kako po svojoj brojnosti, tako i po svom društvenom položaju, od njihovih susjeda druge narodnosti. Međutim, i tu se začeo proces, opet na vlastitom iskustvu, otrežnjavanja i postepenog uočavanja da one od velikosrpske i velikodržavne politike i raznih proklamovanih obećanja nisu dobile ništa. Političko otrežnjavanje od umjetno posijanih varki o vladajućem narodu bilo je praćeno opozicionom političkom borbom srpskih masa za demokratiju i slobodu pod vodstvom liberalne buržoazije. Na toj platformi počela je diferencijacija u samim srpskim masama, naročito na selu, i ona se neprestano produbljavala sve do propasti stare Jugoslavije.

U taj strateško-politički koncept velikosrpske buržoazije da srpske mase treba držati neprestano na pozicijama nacionalističke isključivosti i šovinističkih strasti podanički su se bile uključile skoro sve srpske političke vođe iz Bosne i Hercegovine i na tim pozicijama su ostale u čitavom razdoblju između dva rata. Čak i u periodu otrežnjavanja srpskog naroda od iluzija u periodu kada je on tražio puteve demokratske narodne borbe, prihvatao mnoge demokratske akcije, najveći broj starih domaćih buržoaskih političkih vođa ostao je tvrdokorno dosljedan sebi, nastojeći da raskorak između ranije politike i novih težnji srpskih masa prevaziđu novom demagogijom i politikantskim manevrisanjem, najčešće saradnjom

sa vrhovima drugih nacionalnoburžoaskih stranaka. Jasno je da su izvjesni objektivni uslovi i sama ustajala atmosfera društvenog života, koja je trenutke realne svijesti neprestano vraćala na još žive ostatke prošlosti, zadržavali proces sve konkretnijeg sagledavanja svog vlastitog društvenog i nacionalnog položaja, učinivši na taj način da jedan dio zaostalih masa ostane pri iluzijama nacionalističke prepotentnosti sa kojima je on ušao i u narodnooslobodilački rat i revoluciju. Ti zadržani, nestvarni i antidemokratski stavovi navukli su određeno nepovjerenje kod nekih slojeva ostalih naroda u Bosni i Hercegovini prema srpskom narodu. Neprestano mentalno vraćanje na tradicionalne strukture, kao što su bivši feudalni odnosi, u kojima je osnovna društvena suprotnost bila — Musliman feudalac i Srbin kmet, a koja je u novim uslovima transponovana u svijesti masa u opštu protivurječnost — srpski i muslimanski narod. U objektivnoj situaciji, koja se ispoljavala u materijalnoj bijedi, sirotinjskoj nemoći i velikodržavnom policijskom teroru, bilo je lako iskrivljavati uzroke raznih pojava i krivca tražiti u jednom i drugom narodu. Međutim, činjenice realnog života bile su isto tako tvrdoglave. One su opet svojom logikom razgrađivale umjetno stvorene ograde među narodima, i u mnogim konkretnim situacijama dovodile do apsurdna politiku zaoštavanja međunacionalnih odnosa. Tako se pod korom zvanične politike nacionalističkih sukoba i strasti odvijao suprotan proces u svijesti ljudi, koji je vukao ka jedinstvu narodnih slojeva i manifestovao se u jednom prijateljskom, komšijskom, bratskom međuljudskom odnosu koji je u sebi sadržavao solidarnost kako u svakodnevnom životu i ljudskim brigama i patnjama tako i u političkoj borbi. Čim se taj proces ispoljavao i kao politička praksa, on je dolazio u oštar sukob sa zvaničnim politikama, visokim klerom, i raznim demagozima i plaćenicima koji su mogli da love jedino u zatrovanoj i napetoj političkoj atmosferi. On je uticao na razne oblike diferencijacija unutar svake nacionalne grupacije, razvijajući elemente demokratizma i humanizma u političkoj aktivnosti.

Sto se tiče muslimanskih masa, one su bile pod najžešćim udarom velikosrpske reakcije, ugnjetene i obespravljene i uvijek u položaju da se brane i dokazuju svoj patriotizam. Naročito su vladajući režimi na njih vršili društveni i politički pritisak da se odreknu svoje individualnosti i nacionalno opredijele kao Srbi, dok su s druge strane hrvatski nacionalisti pokušavali da ih uvjere da su porijeklom i po svom istorijskom, društvenom i kulturnom kontinuitetu Hrvati. Svi su se ti vidovi pritiska vršili na jednoj provincijalnoj, malograđanski gruboj osnovi, punoj uvreda, maltretiranja i ponižavanja, često sa terorističkim i provokativnim istupima i prijetnjama od strane zvanične politike. Traženo je od Muslimana da se odreknu svoje pozitivne kulturne i društvene tradicije, zataškavana je njihova istorija, ili, ukoliko je pisana, u njoj je bilo falsifikata i neistina. Po svaku cijenu se htjela nabrzinu, u jednom krat-

kom istorijskom hodu, naročito sa strane vladajućeg režima, izvršiti nacionalna asimilacija muslimanskog svijeta i da se definitivno zapečati vlasništvom nad Bosnom i Hercegovinom.

Te muslimanske mase u takvoj društvenoj atmosferi, u kojoj se raznim sredstvima grabilo za ljudske duše, nisu imale dubljeg političkog oslonca ni u većini svoje inteligencije, koja je bila dobrim dijelom nacionalno opredijeljena, bilo u srpskom ili hrvatskom pravcu. Bez obzira da li je ta orijentacija inteligencije bila lažna, nastala iz sebičnih i konjunkturnih interesa, ili iskrena, nastala iz stvarnih slobodnih opredjeljenja, stvorenih na bazi vaspitanja i iluzije da je to put prevazilaženja međusobnih borbi, te su mase osjećale najveći broj te inteligencije kao otuđeni dio svoga autentičnog nacionalnog bića, gubile su političko povjerenje u nju i sa rezervom primale čak i one ideje, političke i kulturne prirode (sasvim irrelevantno), koje su po svojoj suštini bile na liniji demokratskog progressa, kulturnog preporoda i pozitivne društvene akcije. Zbog toga je ogromna većina masa, zbog odnosa sa tim profilom inteligencije, prihvatila kao svoje ljude i vode one političare i javne radnike koji su po suštinskoj društvenoj orijentaciji izražavali konzervativna i reakcionarna gledanja, ali su se zato ti ljudi istinski ili iz demagoških razloga identifikovali sa prosječnim osjećanjem muslimanskih masa i njenim društvenim bićem sa svim njegovim specifičnostima i posebnostima.

Tim masama na prvom mjestu preovladavalo je uvjerenje da su one posebna individualnost. Njihovo intimno i duboko osjećanje težilo je ka praktičnoj potrebi za unutaršnjim jedinstvom kao jedinim izlazom da se spasu od mnogobrojnih političkih, ekonomskih i kulturnih pritisaka. One su osjećale da ih taj put jedino može učiniti snažnijim i otpornijim, ali istovremeno i stabilnijim društvenim faktorom. Muslimanske mase bile su zaokupljene mišlju da u jednoj poplavi nacionalizma i nacionalističkih izživljavanja, teških društvenih kriza i političkih sukoba, srpski narod može da nađe solidarnost i oslonac u srpskim masama van Bosne i Hercegovine, u njenim ekonomskim, nacionalno-kulturnim i društvenim institucijama kao što može i hrvatski narod, a oni, kao Muslimani, moraju pred naletima reakcije i političkog terora koji je išao za tim da razbije i uništi njihovo društveno biće, prvenstveno da se oslone na svoje vlastite snage i samo na najprogresivnije i najdemokratskije snage srpskog i hrvatskog naroda. Tu njihovu preokupaciju, koja se manifestovala u društvenoj svijesti i izbijala na vidjelo u suptilnim pojavama težnje za samoodržanjem, za zaštitu svog specifičnog načina života i uvlačenjem u svoje društvene omedine, bolje su i intimnije osjetile i spremno se na njih oslonile konzervativne i reakcionarne političke snage, koje su bile starije, politički iskusnije i imale staž političke borbe još iz vremena austougarske okupacije, nego mladi liberalno-demokratski krugovi u muslimanskom političkom pokretu koji su

još uz to bili najvećim dijelom opredijeljeni kao Srbi ili Hrvati. Političko vodstvo muslimanskog naroda izražavalo je težnje muslimanske buržoazije i veleposjednika i duh razvlašćene muslimanske feudalne klase; ono je nastojalo da njihove interese identifikuje sa opštim interesima muslimanskog naroda. Idući slijepo za tim uskim klasnim interesima, to je vodstvo moralo u političkom pogledu postati oportunističko i špekulantsko, prilagodavajući se uvijek konkretnim političkim odnosima i konjunkturama. Njihova parola o autonomiji Bosne i Hercegovine gubila je demokratsku i borbenu suštinu samim tim što nije predstavljala strateško-politički cilj čije bi ostvarenje tražilo demokratski savez sa svim progresivnim snagama van muslimanske sredine koje su bile spremne da prihvate tu platformu, već je služila kao oblik političkog pritiska i cjenkanja sa vladajućim jugoslovenskim režimima, a i kao sredstvo da se zadrži dominantan politički uticaj u masama. Dok su najšire muslimanske mase tu koncepciju shvatale kao demokratski i politički cilj, koji omogućava izlaz iz teške situacije ugnjetavanja i siromaštva, kao afirmaciju svog nacionalnog individualiteta u borbi protiv policijskog terora i društvenog pritiska, vodstvo je imalo sa tom parolom druge ciljeve. I baš zbog toga što ta parola nije imala za cilj antihegemonistički, anticentralistički kurs, koji je prividno predstavljala, ona nije imala privlačnu snagu za okupljanje demokratskih i progresivnih slojeva i grupacija u krilu sva tri naroda. Naprotiv, ona je zbog svoje lažnosti unosila sumnju i podozrenje kod drugih naroda i vrlo često je djelovala kao izvor nacionalističkih trvenja, jer su drugi narodi u Bosni i Hercegovini tu koncepciju najčešće shvatali kao da Muslimani žele nešto posebno, nešto svoje i nešto za sebe u zajedničkoj sredini.

Ipak je ogromna većina muslimanskih masa ostajala vjerna politici koju je formulisalo njeno vodstvo, upravo zahvaljujući nacionalnoj, vjerskoj i političkoj pocijepanosti bosanskohercegovačkog društva, organizovanog društveno i politički na nacionalnoj osnovi, zatvorenog i uvučenog u svoje nacionalne sredine. To je i stvaralo mogućnost za organizovane reakcionarne pritiske, koji su se direktno pretvarali u nacionalistička trvenja i sukobe. Čak su te muslimanske mase u svojoj većini bile zahvalne svome političkom rukovodstvu ako je ono uspjelo da uskoči u vladajući režim, jer je saradnja sa njim donosila određeno popuštanje u političkim pritiscima tako da su one mogle nešto slobodnije da dišu i da žive sa jednim varljivim osjećanjem da su prestali biti građani drugog reda. Većina njih bila je nepismena, odvojena od svoje intelegencije, sa vrlo jakim ostacima svijesti iz ranijeg vremena, koja je snažno održavala mnoge životom prevaziđene tradicije. Po svom konzervativnom vaspitanju, vezanosti za tradicije i izrazitom osjećanju privrženosti muslimanskoj društvenoj sredini, kao i po nekvalifikovanoj strukturi svoje radne snage, tim masama za dugo vrijeme nisu bile pristupač-

ne ideje radničkog pokreta. Izuzetak su činili oni koji su bili stručno kvalifikovani i koji su predstavljali sastavni dio radničke klase. U ogromnoj svojoj većini te su se mase teško prilagođavale svakoj novoj društvenoj i političkoj situaciji, i zbog toga su one kao takve mogle lakše da postanu plijen konzervativnih shvatanja. Ta konzervativna raspoloženja uvijek su davala mogućnosti birokratsko-političkim mediokritetima i konzervativcima da uzmu u svoje ruke javni i politički život naroda, i da se sa takvih pozicija učvršćuju i bore, često i nesvjesno, za zaostala shvatanja u narodu.

Osjećajući se kao manjina u odnosu prema cjelokupnoj nacionalnoj zajednici Srba i Hrvata, kojoj su pripadali njeni susjedi, dok je donedavna bila vladajuća, muslimanska sredina je najedanput bila ostala bez čvršćeg političkog oslonca, prepuštena sama sebi, a još pri tome politički ugnjetavana i društveno degradirana zbog svoje nacionalne nepopustljivosti. Kod muslimanskih masa se razvila jedna psihološka komponenta, koja je, razumije se, bila uslovljena cjelokupnom politikom njenoga vodstva, kao i njenim društvenim položajem, a koja se ispoljavala u neodlučnosti, kolebljivosti, def anzi vnom političkom mišljenju i strahu od istrčavanja. Ta je komponenta imala još jedan vrlo jak emocionalni elemenat, koji se sastojao u potejnjivanju svojih realnih vlastitih snaga.

Nekoliko godina pred rat, nakon skoro dvadeset godina određene politike u predratnoj Jugoslaviji, prilike su dovele muslimanske mase da intenzivnije razmišljaju o bilansu politike muslimanskog vodstva, koja je za ogromnu većinu bila bez stvarnih rezultata. Politika je ostajala ista, ali se još više osiromašilo, nezaposlenost je bila masovnija, a politički i međunacionalni odnosi još zaoštreniji. Razmišljanja o tim činjenicama radala su sumnje u zvaničnu politiku, kolebanja u stavovima i distanciranje od političkog vodstva. Tad je i započeo proces unutarne diferencijacije, prvo kod gradskog stanovništva, pa zatim na selu. Jedan dio gradske sirotinje, inteligencije i omladine, pa i seljačkog i radničkog elementa, smjelije je počeo da se vezuje za radnički pokret a nešto manje i za opozicione liberalne građanske partije drugih nacionalnosti, a ostale mase počele su da se oslobađaju uticaja centralnog političkog rukovodstva, koje je gubilo autoritet. Ukoliko su ostajale u okviru stare političke muslimanske strukture, muslimanske mase su se više vezivale za njene lokalne političke ljude. Proces političkog i kulturnog osvješćavanja je započeo, ali se on s bolom i žrtvama razgorio tek u toku narodnooslobodilačkog rata i revolucije.

U takvoj društvenoj atmosferi i političkoj situaciji bilo je dosta i ličnih i kolektivnih razočarenja i mnoge tadašnje zvanične društvene manifestacije. Nagomilano je bilo mnogo sirotinjske patnje i bola uvrijeđenog i poniženog svijeta. Društvo je uopšte bilo izudarano raznovrsnom demagogijom, primitivnim i prozirnim lažima,

iskrivljenim političkim stavovima i ciljevima. U njegovoj utrobi su se kretale kao aveti podaničke i prodane duše, koje su trčkarale od jedne do druge reakcionarne veliko-državne grupacije u Beogradu i Zagrebu i u jednom provincijalno primitivnom maniru tražili instrukcije za rad na nacionalističkoj i šovinističkoj osnovi. Te političke kreature, kojih je bilo u svim nacionalnim sredinama i koje nisu bile tako malobrojne, bez prekida su golicale po svim ran javim bridovima ljudsku svijest, bilo onu prošlu ili ovu sadašnju, kako bi proturili jednu politiku koja nije bila ni srpska, ni muslimanska, ni hrvatska, ni narodna, ni demokratska već konzervativna i reakcionarna u službi hegemonističkih grupa, koje su se borile za Bosnu i Hercegovinu.

U takvoj situaciji, uoči rata, djelovala je obnovljena, organizaciono povezana, ali za uslove u kojima je djelovala još malobrojna i nedovoljno politički iskusna Komunistička partija. Ona se pojavila u mnogim gradovima i radničkim naseljima kao organizovana politička snaga na koju je trebalo računati kao na ozbiljan društveni faktor, koji je svojim demokratskim i revolucionarnim programom i konkretnom revolucionarnom djelatnošću počeo da plijeni političku svijest i van radničkih redova — borbenije slojeve naroda, naročito mladu inteligenciju i omladinu. Takve političke odnose zatekao je i raspad i okupacija Jugoslavije. Ušlo se u narodnooslobodilačku borbu, u kojoj su daleko brže počeli da se otvaraju revolucionarni demokratski procesi društva koje je najviše podstakla borba radničke klase. Istovremeno su se još više otkrивale kao antinarodne i nedemokratske mnogobrojne tendencije idejne i materijalne prirode, koje su se odražavale tako reći kroz čitav jedan istorijski period, a koje je kao takve jedino bila u stanju da potiskuje i prevazilazi radnička klasa i Komunistička partija u narodnooslobodilačkoj borbi i narodnoj revoluciji.

Iako su borbe protiv okupatora i ustaša počele već u junu (slučaj Hercegovine) da bi se nastavile i dalje, izazvane krvavim terorom i pokoljima okupatora i ustaša nad srpskim narodom, organizovana borba sa političkom platformom i konkretnim političkim ciljevima počela je tek poslije sjednice Pokrajinskog komiteta Komunističke partije za Bosnu i Hercegovinu, koja je održana u Sarajevu 13. jula 1941. Toga dana sjednici komiteta prisustvovao je i delegat CK KPJ Svetozar Vukmanović, koji je došao u Sarajevo da prenese direktive Politbiroa CK sa sjednice od 4. jula u Beogradu, na kojoj je donesena odluka o oružanoj borbi protiv okupatora i njegovih kvislinških oružanih jedinica. Sjednici Pokrajinskog komiteta su prisustvovali njegovi članovi Iso Jovanović (kao sekretar), Boriša Kovačević, Đuro Pucar, Uglješa Danilović i Avdo Humo. Od članova komiteta bili su odsutni Vaso Miskin, koji se u to vrijeme nalazio u ustaškom zatvoru, i sekretari oblasnih komiteta Pašaga Mandžić (tuzlanskog) i Mustafa Pašić (za Hercegovinu). Na sastanku

su prihvaćene ocjene političke situacije u svijetu i kod nas i ocjena povoljnog momenta za organizovanje borbe protiv okupatora, koje je u svome izlaganju prenio delegat CK. Razmotrena je isto tako politička situacija u Bosni i Hercegovini, gdje su se (u Hercegovini) već izvjesno vrijeme vodile borbe, koje su organizovale borbene patriotske snage zajedno sa komunistima na terenu. Nakon diskusije zaključeno je slijedeće: mobilisati sve članove Partije i organizaciju SKOJ-a u cilju stvaranja partizanskih i diverzantskih jedinica; stvoriti na tom glavnom zadatku najširu političku platformu svih patriotskih i progresivnih i svih narodnih snaga, bez obzira na partijsku pripadnost, koje su za borbu protiv okupatora i njegovih kvislinških jedinica; slijedeći taj cilj, stvarati bratstvo i jedinstvo među narodima, boreći se dosljedno za njihovu punu ravnopravnost, suprotstavljajući se svakom nacionalizmu i šovinizmu. Glavni zadatak za uspješno ostvarivanje toga cilja ležao je u širokom mobilisanju svih slojeva naroda i svih njegovih materijalnih i političkih resursa, svih kadrovskih i organizacionih mogućnosti za široku i efikasnu borbu. Na prvom mjestu trebalo je organizovati oružanu borbu i u nju uključiti što veći broj boraca, oslanjajući se na već odranije pripremane vojne udarne grupe, kako bi se odmah u početku nanijeli što veći porazi neprijatelju.

Komunistička partija Bosne i Hercegovine odmah je, po kapitulaciji stare Jugoslavije, a po uputstvima Centralnog komiteta, razvila široku političku i organizacionu aktivnost u povezivanju sa demokratskim, rodoljubivim i borbenim ljudima iz sva tri naroda. Stupala je u kontakte sa lokalnim i regionalnim liberalnim građanskim političkim ljudima u cilju organizovanja otpora okupatoru i moralne i političke zaštite naroda. Ona je razvila veliku propagandnu djelatnost na bazi ranije formulisane političke platforme o nacionalnom pitanju u Bosni i Hercegovini. Bila je vrlo značajna njena akcija na razvijanju bratstva i jedinstva i solidarnosti među narodima i narodnostima Jugoslavije, a naročito među narodima Bosne i Hercegovine, čiji je opstanak bio ugrožen novim ropstvom i nastojanjima okupatora i njegovih domaćih sljedbenika da jednu uznemirenu društvenu atmosferu pretvori u međusobne nacionalne sukobe. Iako Partija nije uspjela u centru da stvori jedinstven pokret sa predstavnicima buržoaskih partija radi okupljanja najširih slojeva tri naroda za narodnooslobodilačku akciju, prvenstveno zbog izdaje jednog dijela buržoaskih političara, koji su odmah počeli da saraduju sa okupatorom, pasivnosti i straha drugog dijela u tom momentu, ili zbog ideološko-političkog stava i dugogodišnje mržnje prema komunističkom pokretu trećeg dijela — ipak je u lokalnim razmjerama, po mnogim gradovima i opštinama došlo do saradnje sa narodom i lijevo orjentisanom inteligencijom i lokalnim liberalnim građanskim političarima. Tako se u bazi društva počela stvarati šira politička osnova za organizaciju narodnooslobodilačkog pokreta.

Paralelno sa političkom akcijom, Partija je sistematski razvijala i rad na prikupljanju oružja i drugog materijala potrebnog za oružanu borbu. Pri Pokrajinskom komitetu Partije osnovana je vojna komisija, a kasnije i pri oblasnim i gradskim komitetima i krupnim partijskim organizacijama. Zadatak komisija bio je da formira manje vojne jedinice i udarne vojne grupe, i da ih obuču za oružane akcije. U tim jedinicama, formiranim po gradovima i selima, nalazila se skojevska omladina, komunisti i simpatizeri Komunističke partije. Tome radu Partija je poklonila dobar dio svoje aktivnosti. Već u maju 1941. osjetila se potreba da se održe oblasna savjetovanja na kojima su raspravljana pitanja vojnih priprema. Iako su te pripreme vršene u ilegalnim uslovima, one su imale i veliki politički značaj i nisu ostale samo u krugu vojnih organizacija, nego su dopirale i do simpatizera Partije, ulivajući na taj način pouzdanje u njenu snagu, čeličeći moral ljudi i otvarajući perspektivu izlaza iz teške situacije koja je stvorena okupacijom zemlje. Partijski kadar i simpatizeri Partije psihički su se u takvoj situaciji pripremali na oružanu borbu.

Inače su se naglo raspadanje jugoslovenske države i njene vojne sile, rasparčavanje zemlje od strane fašističkih država i fašistička okupacija brzo odrazili na svijest naroda, stvarajući uvjerenje o krivici za tu tragediju, kao i saznanje da za nju najviše snose odgovornost stari centralističko-hegemonistički buržoaski režimi i političari tih režima. I kao u nekoj iznenadnoj stihiji iskrsla je pred očima svjesnih slojeva naroda u svom istinskom sadržaju borba Komunističke partije za slobodu i demokratiju, a u sjećanje su izbili njeni pozivi za rješenje nacionalnih i demokratskih problema zemlje, pa sve do poziva na odbranu zemlje i stvaranja takvih njenih odbrambenih sposobnosti koja bi proisticala iz nacionalne slobode i demokratske ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije. Zbog toga su progresivni i borbeni ljudi pod fašističkom okupacijom odmah počeli da traže Partiju, i zbog toga se ona u to vrijeme naglo omasovila i počela da stiče veliki politički autoritet u širim slojevima naroda. Objektivno su postojali uslovi za otpor i oružanu borbu naroda, na prvom mjestu sprskog.

Njemački fašizam napao je Sovjetski Savez i vodio rat protiv Velike Britanije. Evropa je bila u fašističkom ropstvu. Narodima Jugoslavije prijetila je opasnost istrebljenja i ropskog ponižavanja. Avet straha od koncentracionih logora, masovnog terora i ubistva i masovne gladi kružila je u svim zemljama koje je fašizam okupirao. Planom ustaške države da fizički uništi srpski narod u Bosni i Hercegovini trebalo je konačno riješiti pitanje kome pripada ova pokrajina. Zbog toga je počela jedna smišljena kampanja protiv srpskog naroda i krvavi pokolji na sve strane. Uništavana su cijela sela i u njima staro i mlado, sve do čega se iznenadnim upadima po kućama dolazilo. Počelo je bezakonje kome je teško naći poredenje u istoria

ji. Obećavana je imovina srpskog naroda društvenom ološu, od kriminalaca i ubica do zakletih fašista, koji se mobilišu protiv srpskog naroda. Na tom planu pokrenuto je ne samo društveno i političko podzemlje nego i sve ono što je ekstremnim nacionalizmom i šovinizmom bilo zadojeno i odgajano u doba stare Jugoslavije. Za takvu situaciju na prvom mjestu kriva je politika okupatora, koja je okupaciju htjela da održi pod starom i imperijalističkom parolom »zavadi pa vladaj« i »zastraši da bi bio miran«, a ta politika je pala na jedno uznemireno tlo izrovano dvadesetogodišnjom velikosrpskom politikom u Bosni i Hercegovini, kao i velikodržavnim pretenzijama hrvatske nacionalističke buržoazije nad bosanskom teritorijom i muslimanskih reakcionarnih političara koji su se igrali njenom sudbinom. Progonima, ubijanju i policijskom teroru dugo godina u staroj Jugoslaviji bili su podvrgnuti progresivni ljudi i borci, na prvom mjestu komunisti i njihovi simpatizeri, a borbom protiv demokracije i nacionalne slobode i reakcionarna nacionalistička buržoazija stvorila je mnoga otuđenja i mržnju među narodima Bosne i Hercegovine.

Najveći broj muslimanskog naroda primio je »Nezavisnu Državu Hrvatsku« sa jednim pasivnim političkim odnosom, čekajući sumnjivo šta će biti ubuduće sa tom državom. On je osudio odmah u početku progone i krvavi teror nad srpskim narodom (kako putem mnogih rezolucija, koje su donesene u više gradova, tako i pomaćanjem i skrivanjem srpskih porodica). U njegovoj svijesti tada su nastale mnoge idejne i političke zbrke. Probudilo se sjećanje na izvjestan red i zakonitost u bivšoj austro-ugarskoj monarhiji, pa su naivni, neprosvijedeći i nedovoljno obaviješteni vjerovali da će tako biti i sada pod njemačkom okupacijom. U svijesti je bila prisutna jedna intimna radost što je propala velikosrpska politika i njeni dvadesetogodišnji teroristički pritisci i progoni. Nad Muslimanima sada nije vršen neposredni teror, osim nad Muslimanima komunistima i borcima. S druge strane, gledali su svakodnevno bezakonje i teror nad nevinim svijetom, nad narodnim borcima i demokratima. Posmatrali su ološ ljudski koji je najedanput postao »elitni« sloj novog društva. To ih je dovodilo u političku nedoumicu i ulivalo im strah za vlastite živote. Njihove lokalne političke vođe, uplašene isto tako za svoju sudbinu, ukoliko nisu postale saradnici okupatora, nisu znale ništa drugo reći sem savjeta: čekati, ne uprljati svoje ruke nevinom krvlju, i ne miješati se u ustašku politiku. Negdje daleko u svojoj svijesti te mase su naslućivale, ne htijući ni misliti da se približe tom užasu da bi jednog dana mogao doći red i na njih kada ustaše i okupator svrše sa srpskim narodom. To duboko saznanje niko nije htio, unutar njihovih redova, javno da potvrdi kao realno osjećanje i da to politički osmisli i pretvori u akciju, osim komunističkih Muslimana i narodnooslobodilačkog pokreta. Bez obzira na to što su neke vođe muslimanskog naroda otišle u ustašku vladu, što je bilo

muslimanskog ološa koji je obukao ustašku uniformu, ogromna većina Muslimana nije dijelila mišljenje sa njima i ograđivala se javno i društveno i politički od njih.

Što se tiče hrvatskih masa, na koje su i ranije imali najjači uticaj, klerikalno-šovinistički krugovi i reakcionarni bosansko-hrvatski političari, one su u svojoj većini gledale na stvaranje »Nezavisne Države Hrvatske« kao na ostvarenje svog nacionalnog sna, bez obzira na način kako je ta država stvorena. Te su mase prihvatile tu državu kao svoju, nadajući se da će i preko takve države moći da ostvare svoju nacionalnu slobodu. Sa tom državom oni su sada postali vladajući narod u Bosni i Hercegovini, dok su do juče bili nacionalno ponižavani i ugnjetavani. Nisu odmah bili svjesni da je njihova država tvorevina fašističkih sila — Njemačke i Italije — i da ta lažna država nije ništa drugo nego igra tih sila, preko koje one treba da ostvare svoju vlast i svoju politiku u našim krajevima. Iz nacionalnog zanosa i opijenosti koji su nastali prvih dana stvaranja te države, iz iluzije o nezavisnosti i slobodi, trgle su se te mase kada su počeli ustaški pokolji, masovna pljačka i ubistva, kao i progoni samih Hrvata komunista i progresivnih ljudi. Došle su prve iskre sumnje i jedna potreba — iako nedovoljno glasna — da se ne odobre krvavi postupci svoje države, jer su oni bili neuporedivo strašniji i užasniji nego ma kakvi odnosi velikosrpskih režima prema njima. Tada se kod jednog dijela tih masa moglo primijetiti da splašnjava oduševljenje prema novoj državi i osjetilo se povlačenje u sebe. Politička svijest nije još bila na visini kritičkog odnosa prema novom redu stvari u državi, pa zbog toga nije ni bila u stanju javno da osudi nešto što je prije bezakonja i pokolja pobuđivalo oduševljenje. Još se živjelo u iluziji da je to možda prolazno, izazvano od neodgovornih ljudi, da će samo od sebe nestati sve ono što ne može da bude potvrđeno moralnom voljom naroda.

Nacionalna zaoštavanja i protivurječna društvena i psihološka stanja naroda u Bosni i Hercegovini u vrijeme okupacije i ustaške države stvarali su mogućnost da se u njoj ukorijeni okupatorska igra međusobne zavade i sukoba, da se podgrij u stari šovinistički odnosi, neodgovorno izmire razni računi i lični sukobi, ožive nacionalizmi koji su u svjetlu novih prilika dobili krvave i monstruoze vidove, i da se stvori bojažljiva pasivnost kod jednih i smrtni strah kod drugih masa. Izdajstvo starih političara i slom bivše lažne građanske politike u ovoj atmosferi društvenog nespokojsva, bojazni od gladi i bezvrijednosti ljudskog života, u kome su horde ustaških koljača i društvenih probisvijeta, oslonjenih na okupatorski teror i njegovu vojničku silu, pokazivale svijetu da se rađa doba strave i užasa, samo su još više doprinosili zamračenju vidika i strahu kod ugroženih masa.

Takva situacija tražila je odlučnu i odgovornu političku riječ, jasno formulisan stav, u kojem bi bila sadržana ne samo moralna i

politička osuda već i definisan put izlaska iz tog neodrživog društvenog stanja. Ogromna većina naroda bila je svjesna da se izlaz ne može tražiti na bazi tradicionalističke politike, jer i njeni nosioci, pored ostalog, ukoliko nisu bili u direktnoj saradnji sa okupatorom, nisu bili spremni, a niti u mogućnosti da pruže obespravljenim narodnim masama neku prihvatljivu perspektivu.

Ostalo je jedino da radnički pokret i Komunistička partija, koji su još u prošlosti i mnogim odlučujućim momentima za politički i društveni razvoj imali otvoren i energičan stav i program za prevazilaženje kriznih situacija u zemlji, i ovog puta kažu šta misle i iznesu svoje prijedloge o oblicima i načinu borbe kojim bi pružili perspektivu realnog izlaska iz nastalog stanja. Komunistička partija je otvoreno i široko objavila da u postojećoj situaciji nema druge alternative osim jedinstvenog otpora okupatoru svih naroda, svih klasa, svim političkim i vojnim sredstvima. Na toj osnovi bilo je jedino moguće razbiti i uništiti okupatora i njegove kvislinge uz istovremeno rješavanje svih neriješenih demokratskih nacionalnih i socijalnih pitanja.

Poziv Komunističke partije na oružanu borbu različito je odjeknuo u nacionalnim i socijalnim sredinama Bosne i Hercegovine. Najsvjesniji, najborbeniji i najugroženiji slojevi pojedinih naroda i socijalnih sredina (srpski narod je bio najugroženiji u to vrijeme) prihvatili su poziv i aktivno se uključili u političku i oružanu borbu protiv okupatora. Drugi su opet odobravalali taj poziv za borbu, ali nisu bili spremni da učine bilo šta osim određenih političkih i moralnih usluga u tom momentu, dok su treći izražavali duboku nevjericu u uspjeh oružanog otpora i povukli se u sebe; a četvrti su se politički i oružano suprotstavili narodnooslobodilačkom pokretu. Ali je u svakom slučaju poziv odjeknuo duboko, i prodro u političku svijest naroda kao jedna od njegovih najjačih moralno-političkih preokupacija. Naročito je on snažno odjeknuo kod onih demokratskih i rodoljubivih slojeva naroda koji su osjećali da se u postojećoj tragičnoj situaciji nije moglo ostati već se moralo tražiti izlaz. Taj snažan odjek poziva na oružanu borbu uvjerio je Komunističku partiju da neće biti sama u borbi, nego da će biti aktivno podržana od većine naroda. To je njoj ulilo još veći optimizam i odlučnost da uspije u borbi za koju se opredijelila.

Ocjenjujući u tome svjetlu političku situaciju u Bosni i Hercegovini, Pokrajinski komitet Partije je zaključio da su upravo unutarnja politička situacija i trenutak za oružanu akciju, pored spolj-nopolitičke, povoljni da se Komunistička partija stavi na čelo masa i da ih vojnički organizuje. Zbog toga je na sastanku 13. jula odlučeno da se formiraju odredi sa vojno-političkim štabovima, u okviru kojih će djelovati male udarne jedinice sa zadatkom rušenja pruga, mostova, cestovnih komunikacija i svih objekata koji imaju značaja za okupatora. Zapravo cijela je Bosna i Hercegovina bila podi-

jeljena na vojne zone i u okviru svake trebalo je da djeluje partizanski odred. U cilju mobilizacije Partije, mobilizacije radničke klase i naroda za oružanu borbu, kao i radi slanja ljudi na teren i formiranja štabova odreda, poslali su Đuro Pucar u Bosansku krajinu, odnosno Banjaluku, Uglješa Danilović u Tuzlu (radi organizacije ustanka u sjevernoj i srednjoj istočnoj Bosni) i Avdo Humo u Hercegovinu (u Mostar), a organizaciju sarajevske oblasti, pod koju je spadala južna i istočna Bosna, preuzeo je na sebe dio Pokrajinskog komiteta koji je ostao u Sarajevu, djelujući preko Sarajevskog oblasnog štaba, u kome su se nalazili Hasan Brkić i Slobodan Princip.

Prve akcije koje su izvedene na terenu istočne Bosne organizovala je Komunistička partija, a sastojale su se u zauzimanju žandarmerijskih kasarni, u diverzijama na prugama i u likvidaciji manjih domobranskih garnizona. Uspjesi u tim akcijama, koje su vodile manje partizanske jedinice, povratile su narodu, u prvom redu srpskom, koji je bio neposredno ugrožen, vjeru u sebe i dali mu izgleda na uspjeh. Ta vjera se širila daleko brže nego što se moglo očekivati da će proisteći iz faktičnih početnih uspjeha naših jedinica nad organizovanim vojnim akcijama koje su preduzeli Nijemci i domobransko-ustaške formacije. Začas je svom silinom i na sve strane planuo narodni ustanak. To je iznenadilo i mnoge partizanske štabove i političke rukovodioce na terenu. Nije se računalo da će tako brzo planuti opštenarodni ustanak i da će se dići na oružje tolika masa naroda. Počeli su da se organizuju novi odredi od seljaka, na čijem su čelu stajali lokalni ljudi različitog moralnog i političkog profila. Tu je bilo poštenih i naprednih seljaka, ali i raznih špekulanata, slabih karaktera, gurnutih silinom narodnog pokreta u borbu.

Sigurno je da je na podizanju ustanka, pored povoljnih međunarodnih vojno-političkih okolnosti i spremnosti određenih slojeva naroda, naročito srpskog naroda, da uzme oružje u ruke, i subjektivnih napora i priprema revolucionarnih snaga, igrala važnu ulogu kod srpskog stanovništva u istočnoj Bosni i narodnooslobodilačka borba u Srbiji. Čulo se o njoj, a dolazili su i očevici i borci koji su pričali o oružanim borbama u Srbiji. Prve oružane akcije koje su organizovali i vodili komunisti silno su digle ugled komunista u narodu i stvorile njihov politički autoritet u boračkim masama.

U opštenarodnom ustanku obrazovani su i krupni odredi pod komandom partizanskih štabova, kojima su rukovodili komunisti. Stvoreni su u ljeto: Romanijski partizanski odred, koji je ubrzo poslije toga oslobodio i kontrolisao skoro cijeli dio južne i istočne Bosne sa oslobođenim gradovima Rogaticom, Sokocem, Mesićima itd., zatim Ozrenski odred, koji je svakodnevno napadao i uništavao prugu od Doboja do Zenice, i oslobađao gradove na toj pruzi: Dobj, Maglaj, Gračanicu itd.; Majevički odred, koji je djelovao na prusto-

n? od Bijeljine, Brčkog, Zvomika do iznad same Tuzle; Trebavski odred na području Gradačca, Modriča do Doboja, i Sarajevski odred »Zvijezda«, čije se dejstvo prostiralo skoro od Novog Sarajeva pa sve do Vareša; Birčanski partizanski odred, koji je operisao na prostoru od Kladnja, Vlasenice i Han-Pijeska pa sve do Drine i koji je oslobodio Vlasenicu; zatim Jahorinski, Kalinovički odred i mnoge partizanske čete koje su stajale pod komandom partizanskih štabova. Jedino su u drinskom području formirane jedinice koje su stajale od početka pod komandom lokalnih ljudi i te su se jedinice nazivale četničkim i bile su za saradnju sa partizanskim štabovima.

Nemam namjeru ovdje da analiziram vojničke uspjehe i rezultate ovih odreda u borbama sa okupatorom i kvislinškim jedinicama. Htio sam samo, ilustracije radi, da pokažem kako se ustanak vojnički organizovao u vidu partizanskih odreda i narodne vojske i kakve je razmjere imao. Istočna Bosna je u prvim ustaničkim danima plamtjela ustankom od Drine, Save i Bosne tako reći do predgrada Tuzle, Zenice, Sarajeva, Bijeljine, Brčkog, Zvornika, Kladnja, Doboja i Maglaja. Čak se ozbiljno, iako naivno, tih oktobarskih i novembarskih dana računalo i na napad na Sarajevo, jer je ono bilo opkoljeno partizanskim jedinicama sa svih strana. Izučavana je u Sarajevu unutarnja vojna i politička situacija i vršene su, kako u gradu, tako i na oslobođenoj teritoriji, ozbiljne vojničke pripreme. Razumije se da do takve akcije nije došlo, ali ozbiljno razmatranje mogućnosti da se i takva akcija izvede ne pokazuje samo određeno vojničko neiskustvo i naivnost nego i jedan dinamičan polet, snagu i obim ustaničkih redova kao jednog objektivno datog faktora, koji je spontano uticao na rađanje ideje o mogućnosti zauzimanja tako velikog i jakom odbranom učvršćenog grada kao što je Sarajevo. Ta razmatranja o oslobođenju Sarajeva imala su posljedicu druge prirode, jer su ona više nego što je trebalo vezala, kako partijsko rukovodstvo, tako i glavni štab Bosne i Hercegovine, za područje Romanije, sužavajući tim rukovodstvima mogućnost efikasnijeg organizacionog i vojničko-političkog povezivanja sa drugim ustaničkim krajevima.

Takav nagli polet ustanka u jesenjim danima 1941. godine, koji je bio iniciran i stimuliran prvim partizanskim akcijama i koji se razvio spontano i izrastao vrlo brzo iz malih partizanskih jedinica i grupa, donio je sa sobom nove i složenije probleme.

U vrijeme prvih, manjih partizanskih jedinica, koje su sačinjavali radnici, intelektualci i članovi Partije i SKOJ-a, kao i najborbeniji i najsvjesniji seljaci, najveća važnost se pridavala svakodnevnom političkom radu kako u vojnim jedinicama tako i u narodu, radi pravilnog shvatanja partizanske borbe i podizanja borbenog duha, spremnog na otpor okupatoru. Komunisti su živom riječju i djelom kroz borbu pronosili i afirmisali parolu bratstva i jedinstva

između srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini; oni su bili pioniri ostvarenja te parole u mnogim krajevima istočne Bosne (kao i u cijeloj Jugoslaviji). Tumačili su njen politički i vojnički smisao i ogromni politički i društveni značaj za uspjeh i pobjedu zajedničke oružane borbe nad jakim i moćnim neprijateljem. Partizani su na taj način ulijevali povjerenje kod muslimanskih i hrvatskih masa da njihova zajednička borba sa srpskim narodom, koji se masovno digao na oružanu borbu, znači i njihovo oslobođenje i njihovu pobjedu i najbolji način ostvarenja ravnopravnog odnosa sa drugim narodima. Međutim, prerastanjem manjih partizanskih jedinica u opštenarodni ustanak nužno se odmah postavilo pitanje političkog rada u novim, krupnim ustaničkim odredima koji su se formirali. Istinski demokratski i politički cjelishodan rad jedino su mogli da vode u tim jedinicama, kao i u narodu, ljudi koji su bili oslobođeni svakog nacionalizma i šovinizma i koji su pred sobom imali jasne revolucionarne perspektive i ciljeve. Takvi su bili jedino komunisti i progresivni ljudi iz redova inteligencije i politiziranog naprednog seljaštva.

Kao što je iz ranijeg izlaganja poznato, partijska organizacija u istočnoj Bosni prije rata bila je koncentrisana na nekoliko industrijskih centara (ako istočnoj Bosni priključimo i Sarajevo, onda je ona postojala još u Zenici, Varešu, Doboju, Brčkom, Bijeljini i Tuzli, kao i neke manje partijske i skojevske grupe u drugim nekim mjestima). Što se tiče seoskih terena, određena partijska aktivnost odvijala se na Majeveci, u Semberiji, na Romaniji i u Šekovićima, dok su ostala seoska područja bila bez partijske organizacije, osim pojedinačnih slučajeva. Tih nekoliko stotina partijaca i skojevaca bili su sasvim nedovoljni da obuhvate ogromnu pobunjenu seljačku masu, koja se svrstala u vojničke jedinice, a pogotovo nisu mogli da obuhvate na ustaničkoj teritoriji sve one seljake i građane koji su živjeli u pozadini. Bilo je potrebno ponovo mobilisati radnike, kao i članove Partije naročito iz gradova Sarajeva, Tuzle i Bijeljine da izađu na teren. Ali i tu je postojala granica, jer nismo mogli da ispraznimo te gradove od partijskog kadra pošto se i u njima odvijala u specifičnim ilegalnim uslovima vrlo važna politička borba, koja je i te kako imala odraza na politička zbivanja ne samo u gradu nego i na selu. Izišlo je dosta ljudi, naročito iz Sarajeva, ali je sve to bilo još daleko od toga da bude dovoljno. Pogotovu što je među onima koji su izašli na teren bilo i ljudi nedovoljno iskusnih u političkom radu da bi na terenu mogli da se uhvate u koštac sa komplikovanim problemima ustanka. A na oslobođenim teritorijama nije bilo dovoljno održati političku konferenciju, zbor ili neki sastanak, naročito za ljude nepoznate koji su dolazili iz grada, kada se mimo njih već na oružje podigla ustanička masa. Politički ljudi morali su da žive zajedno sa borcima, njihovim životom i sa njihovim brigama, da se nalaze u prvim redovima u borbi i da na kon-

kretlim primjerima hrabrosti, moralnosti, znanja i spremnosti da ginu u prvim redovima, potvrđuju svakodnevno svoju avangardnu ulogu, vojničku i političku, da bi se u masama afirmisali kao političari i uticajni ljudi. Širina ustaničkog pokreta onemogućila je da svugdje budu prisutni partijski politički ljudi da bi se mogao paralisati nastupajući reakcionarni i neprijateljski uticaj i da bi se mogli rasvijetliti stavovi partizanskog pokreta i Komunističke partije.

Kao što smo mi brzo reagovali na pojavu masovnog dizanja srpskog naroda na ustanak, izvodeći iz gradova radnike, komuniste, skojevce i omladinu da bismo što više unijeli politički svjesnog i borbeno postojanijeg elementa u ustaničku društveno-političku i vojničku strukturu, isto tako je i protivnik Komunističke partije i partizanskih jedinica, koji se našao u pokretu i na njegovoj periferiji, mobilisao svoje snage, bilo da njima politički i vojnički iskoristi snagu ustanka, bilo da ga razbije i demoralise i na kraju krajeva okrene u pravcu svoje politike. Četničko rukovodstvo sa Dražom Mihailovićem odmah je poslalo u istočnu Bosnu, kada je ona planula ustankom, velike grupe bivših jugoslovenskih oficira i žandarma. To je uradila i Nedićeva kvislinška vlada iz Beograda. Prešavši u istočnu Bosnu iz Srbije, te su se grupe najprije povezale i nametnule jedinicama koje su stvorene od seljaka i kojima su rukovodili sami seljaci, mahom bez vojničkog iskustva i znanja, a koji su sebe proglasili četničkim vođama ustanka. Te su se jedinice nalazile oko Srebrenice, Bratunca, Vlasenice i Višegrada, kao i na partizanskoj teritoriji, u manjim grupama. Te ogromne mase u oružanom ustanku, koje su se stavile sa povjerenjem i dobrovoljno pod rukovodstvo Komunističke partije i koje su pod njenim rukovodstvom postizale velike vojničke uspjehe, i autoritet koji su brzo stekli komunisti u širim slojevima naroda unijeli su paničnu zabrinutost u reakcionarne buržoaske krugove, pokrećući ih na akciju razbijanja ustanka, na borbu za ustaničke mase i izdaju ustaničkog pokreta. Oni su politički osjetili da narodne mase pod rukovodstvom Komunističke partije mogu odmah ili postepeno, jer je to odgovaralo težnjama narodnih masa, da pređu na rješavanje buržoasko-demokratskog pitanja, nacionalnog i demokratskog pitanja još u toku oslobodilačke borbe (već su se stvarali novi demokratski oblici narodne vlasti), kao i na realizaciju određenih klasnih ciljeva radničke klase. Ta demokratska i klasna suština narodnih masa zvonila je na okupljanje svih reakcionarnih buržoaskih snaga u istočnoj Bosni, razumije se prvenstveno velikosrpskih, jer oni nisu mogli odustati od svojih starih, a u narodu već kompromitovanih koncepcija, da bi spriječili tako burni razvoj ustaničkih vojnih i političkih pobjeda pod rukovodstvom komunista. Politička i vojnička nemoć da razbiju i unište narodnooslobodilački pokret i njegove oružane snage dovešće te reakcionarne buržoaske krugove, čija se politika pojavila u novim uslovima kroz četnički pokret u srpskim masama, do saradnje sa

okupatorom i ustašama. Taj proces izdaje odvijao se u početku u skrivenim formama dok je kasnije morao da izbije otvoreno i konkretno pred očima naroda.

Ustaška država smatrala je istočnu Bosnu, koja se Drinom graničila sa Srbijom, svojom vrlo značajnom teritorijom i u političkom i u vojničkom pogledu. Pod njemačkom dominacijom ostvaren je san reakcionarnih i šovinističkih krugova hrvatske buržoazije i klera o Bosni kao sastavnom dijelu hrvatske države. Bosnu i Hercegovinu je fašistička Njemačka dodijelila kvislinškoj hrvatskoj državi, da bi njemački fašizam lakše mogao da uspostavi vlast i mobiliše mase za fašistički poredak.

Pošto u istočnoj Bosni ima vrlo malo Hrvata, jer ogromnu većinu stanovništva sačinjavaju Srbi i Muslimani, ustaška politika imala je u njoj jednostavan plan: fizički uništiti najveći dio srpskog naroda, jedan dio protjerati preko Drine u Srbiju, a manje ostatke silom i pritiskom demoralisati i učiniti pokornim i tako svesti na minimum srpsko stanovništvo u istočnoj Bosni; a Muslimane u najnepovoljnijem slučaju bar politički neutralisati, proglašavajući ih odmah Hrvatima i otvarajući zaostale masama i već davno razvlaštenim feudalnim krugovima perspektivu bogaćenja srpskom imovinom. To bi bila za ustaške fašiste slaba varijanta, jer je njihov osnovni strateški cilj bio učiniti sve, politički i materijalno, da dođe do bratoubilačke borbe Muslimana sa Srbima, da se među njima prolije krv, raspiri šovinistička strast i tako mobilišu muslimanske mase u vojničkom i političkom pogledu protiv srpskog naroda i na toj suprotnosti održi ustaška vlast u istočnoj Bosni. Trebalo je da ta vlast počiva na krvi uništenog stanovništva ove politički osjetljive, a vrlo značajne bosanske teritorije, naročito značajne sa stanovišta novostvorenog državnog integriteta ustaške države, kao i sa stanovišta privrednih resursa ove oblasti (šume, čelik, ugalj, stočarstvo itd.).

Njemački okupator imao je opet sa svoje strane posebne, i to prvenstveno vojničko-privredne ciljeve u istočnoj Bosni. Ona je i za njega bila vrlo značajna, jer je tim područjem praticala glavna željeznička pruga na bosansko-hercegovačkoj teritoriji (Brod — Sarajevo — Dubrovnik), koja je za njega imala strateško-vojnički i privredni značaj (ista ona bogatstva važna za ratni potencijal kao i za ustašku državu). Pored toga njome je išla granica sa nedićevskom kvislinškom srpskom državom i na rijeci Drini, s obje strane, trebalo je neprekidno održavati nacionalne napetosti i vojničku pripravnost kako područja istočne Bosne i zapadne Srbije ne bi postala baza pobune, antifašističke i antiokupatorske djelatnosti i u takvoj situaciji bila nužno pretvorena, bez drinske granice, u zajedničku teritoriju ustaničkih snaga. I s jedne i s druge strane Drine bilo je srpsko stanovništvo (sa bosanske strane pomiješano sa Muslimani-

n[^]), koje je istorijski bilo međusobno vezano i upućeno jedno na drugo. Bilo kakva antiokupatorska djelatnost i bilo na kome mjestu, imala bi svoj snažan odjek i na jednoj i na drugoj teritoriji. U svakom slučaju ovo područje trebalo je njemačkom okupatoru da osigura manevarski prostor za svoje šire vojničke akcije i stabilnost između njegove dvije satelitske države. Ustanak naroda u istočnoj Bosni i Srbiji sve je te planove doveo u pitanje. Kod ustaške države izazvao je strah da ne izgubi istočnu Bosnu, za Nijemce je on značio nestabilnost jedne značajne vojno strateške i privredne teritorije; kod četnika i nedicevaca s one strane Drine pokrenuo je nade povratka Bosne srpskoj državi. Zbog toga su se sada svi ti zainteresovani faktori aktivirali i svaki je sa stanovišta svoga cilja želio da izvuče korist, odnosno da zaštiti svoje interese.

Srpski reakcionarni hegemonistički i buržoaski nacionalistički krugovi u Srbiji i u Bosni nisu se mogli pomiriti sa novim državnim i političkim položajem Bosne i Hercegovine. Vjerujući (kao i hrvatski reakcionari) u dug vijek novog fašističkog poretka u Evropi, oni su težili da u okviru njega i saradujući u njemu sa fašističkim silama, još dok bjesni svjetski rat, izmjene teritorijalnu raspodjelu Jugoslavije koju je njemački fašizam zajedno sa talijanskim napravio u trenutku njene kapitulacije. Oni se nikako nisu mirili sa činjenicom da Bosna i Hercegovina budu sastavni dio hrvatske države. Najmanje su se mirili s tim da istočna Bosna, u kojoj je glavninu naroda činio srpski i muslimanski živalj, bude u sastavu hrvatske države. I zbog toga su oni ustanak srpskog naroda, koji se razvio mimo njihove volje, htjeli da iskoriste kao svoje djelo i kao svoju snagu za dogovore sa okupatorom i da im on prisajedini istočnu Bosnu Srbiji, a za tu uslugu će oni, kao četnička vojska, povesti borbu isključivo protiv partizana i komunista i brzo napraviti red i mir u istočnoj Bosni. A kada se ta borba dobije, stvoriće se odskočna daska za dalje stabilnije i jače prodiranje sa svojom četničkom vojskom i političkim uticajem, sa svojim velikosrpskim koncepcijama u druge krajeve Bosne i njih na kraju krajeva prisajediti Srbiji. Njemački okupator nije bježao od takvih diskusija poslije velikog ustaničkog pokreta masa na čelu sa komunistima i njegove obavještajne službe provjeravale su obim i nivo četničkog uticaja i njihovu vojničku snagu na terenu istočne Bosne. Zbog toga je njemački okupator tiho odškrinuo vrata mogućnosti i takvih rješenja, ukoliko bi se, naravno, ispunilo predviđanje da četnici budu u stanju da sprovedu pacifikaciju istočne Bosne.

Razumije se da se jedna takva reakcionarna politička koncepcija mogla da ostvari samo pod uslovom borbe i uništenja partizanskih jedinica i njihovih štabova, i komunista kao političke i vojničke kičme u tim jedinicama; u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta, koji je isticao parolu bratstva i jedinstva, nacionalne slobode, ravnopravnosti i saradnje među narodima i koji je nosio u

sebi jedan nov revolucionarni duh, nadahnut ideologijom radničkog pokreta i Komunističke partije. Ta revolucionarna suština narodno-oslobodilačkog pokreta, koja je u biti svojoj imala kako ciljeve buržoaskodemokratske revolucije tako i socijalističke, mogla se uništiti jedino oružanim putem i toga su se zadatka prihvatili i okupator, i ustaše, i četnici. Osim toga, takva jedna nacionalistička koncepcija kao što je bila četnička mogla je da se ostvari samo u borbi protiv naroda, ne samo muslimanskog i hrvatskog nego i ogromne većine samog srpskog naroda. Iz samog karaktera narodnooslobodilačkog pokreta, na čijem čelu je stajala Komunistička partija, izbijao je antinacionalistički, antihegemonistički kurs, koji nije, razumije se, mogla da prihvati reakcionarna izdajnička buržoazija.

Dolazak četničkih oficira i žandarma, naročito domaćih, na ustaničku teritoriju istočne Bosne imao je za cilj, prvo, da se oni stave na čelo seljačkih jedinica koje su sebe smatrali četničkim, ali koje su do tada stajale pod komandom partizanskih štabova i priznavali ih. Drugi zadatak im je bio da odvoje te jedinice od partizanskih komandi i tako postanu faktor ustanka i, treće, da razviju antipartizansku i antikomunističku propagandu i najzad otpočinu oružanu borbu protiv Narodnooslobodilačke vojske kao i protiv Muslimana i Hrvata, koje je trebalo najvećim dijelom uništiti ognjem i mačem, isto tako kao i komuniste i njihove simpatizere. Da bi se ostvario taj zadatak, trebalo je postepeno prodirati i u partizanske jedinice, moralno ih razarati i pretvarati u četnike i to prvenstveno, u početku, prodirati svojim prisustvom i uticajem u one partizanske jedinice koje su bile sastavljene isključivo od seljačkog stanovništva.

Da bi se shvatilo držanje dobrog dijela srpskih seljačkih masa u istočnoj Bosni, potrebno je istaći i činjenicu da je u svijesti tih masa još bila živa tradicija borbe protiv austrougarskog okupatora. U toj borbi su u doba austrougarske okupacije formirana i ilegalna četnička nacionalna oslobodilačka udruženja, koja su bila povezana sa četničkim organizacijama u Srbiji. Ta su udruženja u srpskim masama organizovala politički otpor protiv okupatora, a u vrijeme prvog svjetskog rata i četničke jedinice. Četnička udruženja su postojala i poslije rata. Tada su se ona pretvorila u oslonac velikosrpske hegemonije. Međutim, daleko je izraziti ja u svijesti seljačkih masa ostala tradicija četništva kao jedne nacionalnooslobodilačke antiokupatorske i borbene ideologije nego kao velikosrpskog hegemonističkog oslonca u srpskim masama. Naročito u dramatičnim momentima nacionalne ugroženosti i fizičkog uništenja slike četništva su bile iz vremena otpora prema tuđinu daleko jače u svijesti nego politička četnička uloga iz vremena stare Jugoslavije. Zbog toga je u početnim danima ustanka bilo mnogo seljaka koji su išli u partizanske odrede, ali koji su bili naklonjeni četničkoj ideologiji, smatrajući je srpskom nacionalnooslobodilačkom idejom, ili su se direktno osjećali pripadnicima četničkih organizacija. Na tu masu

računali su i četnički oficiri i žandarmi kao na bazu za razbijanje partizanskog pokreta.

Borba protiv Muslimana bila je jedna od osnovnih parola četničke politike na terenima ustaničkih masa. Ta se parola odnosila i na Hrvate, ali pošto su oni u istočnoj Bosni bili razmješteni dublje na ustaničkoj teritoriji, to ona u odnosu na njih praktično nije imala posljedice kao prema Muslimanima. Ta je parola proistekla iz velikosrpskog stava prema Bosni i Hercegovini. Ona se poklapala i sa pokušajima četnika da kod srpskih masa pod oružjem skrenu pažnju sa političkih i socijalnih ciljeva i okrenu njihov interes, dajući tome primarni karakter, na uništavanje drugih naroda. Plan je bio isto tako prosto zamišljen: fizički uništiti najveći dio muslimanskog naroda, a ostatak zaplašiti, demoralisati ili protjerati u gradove, i tako stvoriti uslove kako za borbu protiv partizanskih jedinica kao antičetničkih oružanih formacija, koje su dosljedno branile bratstvo među narodima i oružjem se suprotstavljale četničkom masakru, tako i borbom protiv muslimanskih seljačkih masa proliti krv dvaju naroda, srpskog i muslimanskog, kako bi, paljenjem muslimanskih sela i pokoljima naroda, istočna Bosna ostala najvećim dijelom srpska, ispražnjena od muslimanskog i hrvatskog naroda. Na toj svirepoj osnovi četničko rukovodstvo je mislilo da će stvoriti uslove i za pregovore sa njemačkim gospodarem o položaju Bosne i Hercegovine. Razumije se, Nijemci su čekali kako će se konstituisati relativno stabilniji odnosi snaga između četništva i ustaštva da bi donijeli svoj konačni sud.

Zbog svih tih divergentnih interesa, kao i vrlo oštih sukoba zbog tih interesa, u istočnoj Bosni bile su u njoj koncentrisane u najoštrijem vidu sve političke suprotnosti karakteristične za cijelu Bosnu i Hercegovinu. To naročito važi za međunacionalne i društvene odnose. I kao da se neka istorijska kob spustila na teritoriji Bosne i Hercegovine i među njene narode da ih zavadi pa uništi i da joj ne bi dala ni u miru ni u ratu da bude za jedan trenutak svoja, da sama svojim vlastitim snagama rješava svoju sudbinu. To je bila njena tragedija, koja ju je pratila još iz vremena prvih država stvorenih na Balkanskom poluostrvu. Oko njenih granica i podijele njene teritorije otimali su se još u doba bosanske države mnogi stranci s većim ili manjim uspjehom: Mađari, papska država, Venecijanci, Turci i Austrijanci, a u najnovijoj istoriji, u staroj Jugoslaviji, domaće nacionalističke i reakcionarne buržoazije. U ratu, raspadom stare Jugoslavije, pojavili su se Nijemci i Talijani i zajedno sa njima ustaško-četnički koljaši i velikodržavni hrvatski i srpski buržoaski reakcionari.

Ali to što su narodi Bosne i Hercegovine osjećali istorijski i društveno vezani za to tie, što ih je na njemu, pored svega, spajalo jedno neotuđivo osjećanje zajedničke pripadnosti i specifično svog,

nadjačalo je u rješavanju njene sudbine sve unutarnje suprotnosti i stvaralo kohezivnu snagu, koja je povezivala njene narode u jednu cjelinu. Nikada u historiji Bosne i Hercegovine nije se pružila tako izuzetna politička i društvena mogućnost kao tada u oružanom ustanku, da se zajednički i posebni interesi sva tri naroda povežu u jednu cjelinu pod rukovodstvom jedne opšte nacionalne i internacionalne snage kao što je bio radnički pokret sa Komunističkom partijom. Njihovi osnovni ciljevi bili su razrješenje, demokratskim putem, svih suštinskih nacionalnih i socijalnih pitanja sva tri naroda, poštujući historijski kontinuitet svakog naroda, historijom izražene zajedničke interese povezujući historijske sa savremenim demokratskim, nacionalnim i socijalnim interesima kao sastavnim dijelom svojih revolucionarnih klasnih ciljeva.

Tako se osjećanje posebnosti Bosne i Hercegovine kao cjeline, kao izraz zajedničkih interesa i društvenih potreba kod svakog naroda, pokazalo jačim od posebnih nacionalnih težnji koje su nastale kao posljedica mnogonacionalne strukture ovog dijela Jugoslavije. To osjećanje nije se moglo drukčije razbiti nego podgrijavanjem nacionalističkih strasti i sukoba, sisanjem razmirica među njenim narodima i favoriziranjem jednog naroda na račun drugoga. Parcijalni interesi pojedinih nacionalnih grupa uveličavani su od strane reakcionarnih sila do razmjera genocida da bi se izdali zajednički, mnogo jači i bitniji interesi. Reakcionarne sile koje su razbile taj kolektivni duh — jednu od onih vrijednosti na kojima se gradi kultura, humanizam i ljudska civilizacija — tražile su motiv za svoje akcije u mnogovjerskoj i mnogonacionalnoj prirodi ove zemlje. U krvavom, pustošnom i uništavajućem svjetskom ratu, u jednoj porobljenoj zemlji, koja je u oružanom sukobu sa tuđinom, domaće reakcionarne snage sada traže opet puteve ponovne hegemonističke dominacije, smenjujući u tome jedne druge, i bogzna po koji put svojatajući Bosnu i Hercegovinu. Slično kao u ranijim historijskim razdobljima, cinično i bahato te snage zajedno sa tuđinom prolijevaju krv bosanskog čovjeka. Tekla je ljudska krv Bosne i Hercegovine bogato kao voda njenih rijeka koje teku po dubokim udolinama planina i šumovitog gorja.

Još jednim posebnim sredstvom služili su se u svojoj politici u istočnoj Bosni i ustaše i četnici. Sem uskog dijela u njoj Posavini, istočna Bosna je u poljoprivrednom pogledu bila poznata po svojoj prirodnoj proizvodnji, koja je nastala na vrletnom šumskom zemljištu, na kome su se zasnivali mali siromašni posjedi i pašnjačka područja. To je dalo jedan poseban pečat kako poljoprivredi tako i poljoprivrednom proizvođaču. Seljak je kradimice krčio šumu i pretvarao šumsko zemljište u poljoprivredno i pašnjačko. Otimao je slabu erarnu zemlju, svađao se i podmićivao čuvare te zemlje i na njoj zasnivao svoje imanje. Najvećim dijelom su se tako, krčevinom šumskog zemljišta, stvarala mala seljačka imanja. Na tim slabim i

nÄodnim zemljištima živjelo se oskudno i tegobno, a kada su dolazile suše, onda se žito varilo, gladovalo — ali je zato uvijek bilo dovoljno sukoba sa žandarmima, šumarima i činovnicima radi te otežane zemlje. Ti uslovi borbe za zemlju i način na koji je seljak dolazio do nje stvorili su kod njega u njegovoj velikoj oskudici i težnji za tuđim imanjem (za stokom i zemljom i oruđem) kako bi zadovoljio svoje minimalne potrebe. Te navike, stečene načinom života i načinom proizvodnje, stvorile su od raznih oblika otimačine (od prirode i ljudi) jedan oblik ekonomskog odnosa, koji je ustaška država ozbiljno htjela da pretvori u sastavni dio svoje politike. Glad za zemljom, oskudica u svim sredstvima poljoprivredne proizvodnje stvorile su labilna poštovanja prema tuđim vrijednostima, naročito ako su one bile nešto bolje od sopstvenih. A u nacionalno izmiješanim sredinama postojala je mogućnost da na bazi takvih sebičnih interesa prosperiraju nacionalizam i šovinizam. Zbog toga je ustaška država izbacila parolu : »Ubij Srbina, opljačkaj i uzmi njegovo imanje«. Tu istu parolu izbacivala su i četnička rukovodstva kada su počela sa bratoubilačkim klanjem muslimanskog i hrvatskog naroda. »Ubij i opljačkaj« — to je bila krilatica četničkih komandi. Jedan dio zaostalih, nacionalistički raspoloženih, i sirotinjom ubijenih, moralno i životno, seljačkih masa, koje su se nalazile i u vojsci i u pozadini, nasjedao je tim parolama i jednih i drugih neprijatelja slobode i bratstva među narodima, upuštajući se u pljačku imovine, pa u vezi s njome i ubistva. To je bio početak demoralizacije u vojsci i narodu. Da to nije zahvatilo veće razmere, na prvom mjestu zasluga je komunista, koji su stekli autoritet u narodu, jer su ga prvi pozvali na borbu, prvi ga štitili od neprijatelja, prolijevali krv za njega i davali živote braneći seljačke mase i njihovu imovinu, i odmah u početku ustali protiv međusobne pljačke i ubistava. Taj stav, koji je bio odlučan i dosljedan, ostavio je trajniji trag u svijesti sva tri naroda. On je pokolebao mnoge seljačke mase kada su pomišljale da se upuštaju u pljačku.

U početku ustanka, dok su još partizanski štabovi kontrolisali i rukovodili skoro svim ustaničkim snagama, pa i onim koje su se osjećale četničkim, kroz praktične akcije i propagandu koju su vodile progresivne političke snage u vojsci i pozadini, suzbijao se svaki nacionalizam i šovinistička zavada, uporno se pozivalo na bratstvo i na zajedničke akcije triju naroda i u tome je, iako sa velikim naporima, bilo dobrih rezultata. Počeo je da se odvija proces političkog odvajanja jednog dijela seljačkih muslimanskih masa od svojih lokalnih, političkih predstavnika; raslo je povjerenje masa, zasnovano na vlastitom iskustvu, u riječi bratstva, u programe narodnooslobodilačkog pokreta i vjere u nesebičnu moralnu snagu partizanskih vođa i komunista na terenu koji su se borili protiv krvave konfrontacije između susjeda različite nacionalnosti. Svijest muslimanskih masa počela je da prihvata demokratsku i humanu parti-

zansku stvarnost i kao političku težnju i kao neposrednu potrebu za zajedničkim akcijama i kao želju iz dubina njihovog bića. Zbog toga je već u prvim mjesecima ustaničkih borbi stvorena oko Rogatice muslimanska četa, koja je vrlo brzo narasla u bataljon od oko 300 ljudi. Ovdje nije riječ o Muslimanima radnicima, intelektualcima, komunistima, koji su izašli iz gradova i uključili se u partizanske jedinice i rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta. Razumije se, da sama ta pojava orijentacije muslimanskih seljačkih masa prema partizanima nije bila takvog obima da bi u tim danima mogla efikasno da uvjeri ustaničku srpsku masu, u kojoj su vladala drukčija politička gledanja i često drugi interesi, da su Muslimani pristupili iskreno ustanku i da su spremni da sa Srbima dijele sudbinu ustaničkih patnji i stradanja.

Nisu ni u Bosni i Hercegovini hrvatske mase sa podjednakim političkim raspoloženjima primile ustašku državu i njenu fašističku i kvislinsku politiku. Postojale su značajne nijanse između pojedinih hrvatskih sredina. Politički odnos i raspoloženje zavisili su od mnogih društveno-političkih faktora: od lokalnih vođa i njegovih političkih gledanja; od već ranijeg jačeg ili slabijeg političkog uticaja na te mase ustaško-klerikalnih krugova; od politike izdiferenciranosti te sredine i od odnosa demokratskih i reakcionarnih snaga u njoj; od političkog stanja međunacionalnih odnosa u nacionalno izmiješanim sredinama; od uticaja radničkog pokreta, ekonomskog položaja i kulturnog nivoa tih masa itd. I pored toga što su određene hrvatske sredine, neke više neke manje, dale za ustašku vojsku i državu mnoge vojnike i kadrove iz same Bosne i Hercegovine, ipak ostaje činjenica da je većina hrvatskih seljačkih masa od prvih nejasnih podozrenja i sumnji u nacionalni karakter ustaške države pa do onog unutrašnjeg psihološkog i političkog distanciranja od nje imao relativno kratak put. Borba protiv ustaštva i njegove lažne države pojavila se kasnije u onim momentima kada su sazrele mnoge pretpostavke koje je formirao racionalno aktivan politički stav.

U početnim ustaničkim danima ustanku su pristupili samo Hrvati komunisti, skojevci i omladinci iz nekih sredina (okolina tuzlanskog rudarskog centra, omladinska četa formirana u zapadnoj Hercegovini itd.). Ali sa razvojem narodnooslobodilačkog pokreta razvijao se i proces diferencijacije u hrvatskim masama. Doduše, on je bio u početku spor, bez nekih jačih unutarnjih protivurječnosti, krećući se linijom zatvorenih sukoba a javno se ispoljavao u jednom pasivnom i rezigniranom držanju, u nekom iščekivanju, u zatvaranju sredine pa sve do aktivnog političkog odnosa koji se počeo ispoljavati već 1941. godine u držanju hrvatskih seljaka, obučenih u vojničke domobranske uniforme koji jednim dijelom nisu htjeli u borbu protiv partizana. Radije su se predavali Narodnooslobodilačkoj vojsci nego što su bili spremni da ginu za ustašku ideju koja nije bila s njima srasla.

U tome periodu snage partijske organizacije nisu bile takve da obuhvate političkim radom sve ustaničke mase. U nekim partizanskim odredima na stalnom radu bio je vrlo mali broj starijih partijaca, koji je bio sposoban za efikasan politički rad. To je bio slučaj i sa komunistima seljacima koji su radili na oslobođenoj teritoriji u pozadini, u narodnoj vlasti, ili su kao borci i politički rukovodioci bili na radu u partizanskim jedinicama.

Potreba za političkim ljudima predstavljala je permanentnu glad i pretvorila se u ključni problem pobjede narodnooslobodilačkog pokreta. Nužnost da se bude prisutan u svakom iole značajnom mjestu i na frontu i u pozadini bila je hipertrofirana jednom opsesijom da se kadrovima sve rješava. Jedno subjektivističko i pragmatističko shvatanje kod nekih rukovodilaca da se sve može savladati ako se komunisti nađu na svakom mjestu i u svakoj situaciji, ako se oni založe, ako oni napregnu sve svoje mogućnosti, dovela je u stvari do razvlačenja i prenapregnutosti političkog kadra na širokom frontu tako da on nije bio prisutan na ključnim mjestima borbe. Subjektivističko gledanje na društvene i političke procese u narodnooslobodilačkom pokretu takođe je dovelo do toga da je političko i vojno rukovodstvo bilo razbijeno, jer su ljudi iz tih rukovodstava neprestano putovali i neprestano jurili za poslovima i zadacima koje su drugi mogli da svrše. Zbog takve jurnjave terenom nisu mogli biti ni stvoreni uslovi za kontinuelno rukovođenje iz jednog centra sa potrebnim operativnim analizama situacije. Ta nedovoljna koncentrisanost u rukovođenju dovela je do potcenjivanja određenih inicijativa pojedinaca ili grupa da se izvrši koncentracija partijskog i političkog kadra u borbenijim, nama više politički i vojnički odanim partizanskim odredima i krajevima. Partijski kadar razliven na širokom frontu, na mnogim mjestima je bio tako malobrojan da nije mogao bogzna šta politički napraviti, ni u vojsci ni u pozadini. A bilo je objektivnih razloga da se određenim krajevima posveti daleko veća pažnja nego što je to učinjeno. Bilo je inicijativa od nekih partijskih kadrova sa Majevice, iz Semberije i Posavine, koji su bili iz tih krajeva i koji su poznavali tamošnju situaciju, da oni pođu tamo, da čak i neki iskusniji partijski kadrovi krenu s njima, da bi pomogli, politički i vojnički, ustaničkim snagama, koje su bile u to vrijeme u jakom usponu. Neki od članova bosansko-hercegovačkog političkog i vojničkog rukovodstva koji su se nalazili u istočnoj Bosni bili su gluvi na te inicijative. A to su upravo bili krajevi istočne Bosne gdje je po selima bilo razasuto dosta radnika: rudara, željezničkog, šumskog i poljoprivrednog proletarijata, čiji se duh godinama čeličio borbom radničke klase Tuzle i njene okoline u vrijeme stare Jugoslavije. Rudarske pobune i štrajkovi, političke akcije radničke klase i Komunističke partije ostavljali su svoje pečate na svijest radnika šire tuzlanske okoline i stvarale borbeniji duh ne samo kod proletarijata nego i kod drugog stanovništva. Borbe-

nost i revolucionarnost radnika toga kraja bila je na većoj visini od svjesti vareških rudara kojima je u početnim mjesecima ustanka dat prioritetan značaj. A ti rudari su, u to vrijeme, bili dobrim dijelom pritisnuti iluzijama o stvorenoj ustaškoj državi i njenom nacionalnom karakteru. Zbog toga je njihova politička i borbena orijentacija bila svedena na minimum. A tamo smo oko Vareša slali partizanske jedinice sa Romanije i mobilisali domaće iz bliže okoline da bi oslobodili rudnik. A stvarno su se te naše jedinice vrtjele oko Vareša kao mačka oko svoga repa jer je to bio tvrd orah za ondašnje naše snage, pogotovu što su Nijemci i ustaše čvrsto držali to mjesto radi njegove željezne rude i livnice željeza.

Što se tiče seljaštva majevičko-semberijskog kraja ono je u većini bilo sa razvijenijom patriotskom i političkom sviješću nego što je bilo najvećim dijelom seljaštvo u šumsko-planinskim krajevima. U majevičko-semberskom seljaštvu bilo je dosta politički uticajnih ljudi, bivših demokratskih nastrojenih političkih opozicionera građanskoj reakcionarnoj i šovinističkoj praksi; bilo je među njima dosta ljudi sa razvijenom poljoprivrednom proizvodnjom, na civilizovanijem nivou i kulturnijim potrebama; bilo je samostalno formiranih slobodoljubivih ličnosti, čiji patriotizam i slobodoljublje nisu u sebi imali špekulantskih motiva nego su se one iskreno opredeljivale za narodnooslobodilački pokret. Zbog toga su i raspoloženje za borbu i čvrsta privrženost ciljevima borbe bili svjesniji i odlučniji nego u mnogim planinskim šumskim krajevima na koje je bila koncentrisana naša pažnja i gdje je kadrovsko okupljanje bilo najjače.

Da se sada vratimo opštoj situaciji. Uspon ustanka stvorio je krupne jedinice i veliku oslobođenu teritoriju. Pruga Užice — Višegrad — Sarajevo bila je za duži period onespobljena. Svakodnevno je rušena i prekidana pruga Brod — Sarajevo i Doboj — Tuzla. Sva su veća mjesta u istočnoj Bosni bila neposredno ugrožena. Takva situacija je dovela do okupatorsko-ustaških akcija protiv mnogih dijelova partizanske teritorije. U poduzetim oružanim akcijama potpuno su se poklopili interesi njemačkog okupatora sa intimnim interesima ustaške države da sačuva istočnu Bosnu u sastavu svoje države. Nastale su borbe ujedinjenih snaga okupatora i kvislinških jedinica sa Narodnooslobodilačkom vojskom. Neprijatelj je sve uništavao gdje je mogao da dopre. Palio kuće i sela, pljačkao imovinu i ubijao sve živo do čega je stizao. Tu je dolazilo do pokreta naroda, bježanja na oslobođenu teritoriju, preko Drine u Srbiju, dublje u šume itd. Te inkvizitorske fašističke mjere unosile su kod kolebljivijih, moralno slabijih i politički zaostalijih elemenata i u vojsci malodušnost i bježanje sa položaja. Takvi su širili paniku i stvarali dezertersku psihozu među borcima, nastojeći da povuku za sobom sve one ljude kod kojih su vidjeli prirodu sličnu svojoj. Kolebljivi ljudi, skloni panici, u ogromnoj svojoj većini objektivno su bili prijemčivi za četničku politiku i njene ideološke aspekte. Dolazak ofi-

eira i žandarma, koji nisu imali samo zadatak vojničkog komandovanja nego i reakcionarnog političkog rada u masama, stvorio je uslove da se oko četničke zastave okupe ne samo mnogi četnici ideološko čvrsto prožeti reakcionarnom srpskom politikom, buržoasko-nacionalistički elementi, već i seljaci četnici koji su se zakleli na Jevanđelju da će ostati vjerni četničkoj organizaciji, kao i svi kolebljivi seljački elementi, ratni paničari i kukavice, zagriženi sitni šovinisti i pljačkaši i ljudi koji su isprljali svoje ruke krvlju u bratoubilačkoj borbi. Međutim, pod tom zastavom bilo je i poštenih, ali naivnih i političkom demagogijom zavedenih seljaka, koji su na četništvo gledali nekim arhaičnim dobroćudnim pogledom i tradicionalno-sentimentalnim sjećanjima i pričanjima učesnika o četništvu još iz balkanskih ratova.

To šareno društvo u svom prvobitnom okupljanju u ustaničkoj situaciji, čiji se dijapazon kretao od naivno zavedenog četnika seljaka, pa sve do zlikovca i krvnika, nije bilo samo po svojoj unutrašnjoj strukturi tako idejno nijansirano, već je ono bilo i po svom socijalnom sastavu tako izdiferencirano da je okupljalo, pored bogatih seljaka, trgovaca i popova i veći broj seoske sirotinje. Takva društvena aglomeracija sa nejednakom socijalnom strukturom suštinski nije mijenjala klasni karakter četničke ideologije niti kontra-revolucionarnu fizionomiju četništva kao društvenopolitičke snage. Ono je imalo još razvijenu jednu izrazitu crtu koja je davala obilježje i ton tom društvenom redu. Četništvo je potpuno, isto kao i ustaštvo, u sebi krilo sve one najzaostališe, najprimitivnije društvene navike — nacionalističku isključivost i uskogrudost, podivjalost primitivnih instinkata i sve oblike nehumanih poriva i motiva, stvorenih na stoljetnim nepismenim i nekulturnim međama našeg življenja, na kojima je nastalo otuđenje čovjeka od čovjeka i u kojima je najčešće strah radio ideje u glavama ljudi. Četništvo kao i ustaštvo bilo je ideologija mračne i kobne zaostalosti, politika reakcionarne buržoazije, natopljena šovinizmom sa najprimitivnijim oblicima borbe, intelektualne i moralne degradacije čovjeka i njegove konzervativne prijemčivosti za negativnu tradiciju. Ono je sprječavalo da iz čovjeka šikne bilo šta što čovjeka očovječuje i oplemenjuje. Ali i pored svega toga četništvo nije u prvim mjesecima ustanka i rata otvoreno pokazalo sve te svoje osobine, nego je predstavljalo određeni politički faktor na selu, s kojim je bilo vrijedno naći dodirne tačke i pokušati na bazi narodnooslobodilačke platforme uspostaviti saradnju u borbi protiv okupatora, kako bi se i tim putem uticalo na seljačke mase koje se nisu nalazile u partizanskim jedinicama ili su se kolebale u prihvatanju borbe protiv okupatora i ideje bratstva i jedinstva u zajedničkom narodnooslobodilačkom frontu. Taj kurs je bio značajan i po tome što je većina srpskih seljačkih masa zahtijevala jedinstvo radi zaštite svoje slobode i radi efikasnijeg uspjeha u borbi protiv okupatora i ustaša.

Poslije savjetovanja u Srbiji (u Krupnju), prilikom povratka naše delegacije u istočnu Bosnu, došlo je 1. oktobra 1941. u Drinjači do sastanka predstavnika partizanske komande i četničkog bosanskog štaba. Partizane su predstavljali drugovi Čolaković i Vukmanović, a četnike major Dangić, kapetan Mihailović i četnički komandant seljak Pero Đukanović. Cilj sastanka bio je da se sklopi sporazum o zajedničkim vojnim akcijama protiv okupatorskih i ustaških snaga i da se odredi jasan odnos prema Muslimanima i Hrvatima kao ravnopravnim partnerima i saborcima u borbi protiv okupatora. Međutim, četnička politika imala je u tom momentu druge prikrivene ciljeve: uništiti sve što je muslimansko i hrvatsko da bi Bosna etnički postala čista srpska zemlja. Ta je politika bila tek u pripremanju, ona je kasnije, za nekoliko mjeseci došla do punog svog izražaja i svela se isključivo na taj cilj, zajedno sa obustavljanjem svake akcije protiv okupatora i saradnjom s njime protiv narodno-oslobodilačkog pokreta. Na tom sastanku predloženo je da se formira operativni partizansko-četnički štab za istočnu Bosnu sa zadatkom da vodi zajedničke vojne operacije, obezbeđujući istovremeno samostalnost partizanskih i četničkih odreda. Četnički predstavnici su prihvatili formalno sve te prijedloge. Osim toga zaključeno je da se zajednički izvedu napadi na Zvornik, Kladanj, Olovo, Višegrad i Rogaticu, i da se izda proglas narodu. Oko proglasa su nastale prve ozbiljne nesuglasice. U njemu je trebalo da dođe do izražaja zajednički stav, ne borbe protiv Muslimana i Hrvata nego zajedno s njima borbe protiv okupatora naše zemlje. Osjećajući da još nisu zreli ni politički ni praktični momenti zbog neraspoloženja ogromne većine srpskih masa za borbu protiv Muslimana, oni su na kraju pristali da potpišu proglas koji je bio na liniji partizanskih političkih koncesija. Četnici su sporazum, doduše, prihvatili formalno, čekajući povoljan momenat da ga raskinu. U stvari četnička oficirska klika je računala na prebacivanje četničkih vojnih formacija iz Srbije, sastavljenih od zlikovaca, koljača i fašista (naročito na antikomunističku brigadu kapetana Račića, koja se kasnije i prebacila preko Drine) da otpočnu sa krvavim kolom ubistava muslimanskih seljačkih masa, a u međuvremenu dok oni ne stignu, ona će pripremiti politički, putem sitnih akcija, bosansko četništvo za ostvarenje toga glavnog zadatka. U to vrijeme još se nije znalo da je Dangić imao kontakte i sa njemačkom obavještajnom službom, s kojom je zaključio sporazum o nenapadanju na njemačkog okupatora nego samo na partizanske jedinice.

Sporazum sa četnicima bio je pravilan politički potez iako je odmah u početku nosio u sebi i znatne opasnosti. Taj sporazum je ponovo na djelu pokazao da su partizani za jedinstvo ustaničkih redova i za širok front borbe protiv okupatora za slobodu našeg naroda, i da oni prihvataju različita politička gledišta ukoliko se ona mogu usaglasiti sa narodnooslobodilačkom borbom. Pošto su parti-

zanske jedinice u to vrijeme sačinjavali u većini seljaci, i to u ogroianoj većini srpski seljaci, a bilo je dosta i takvih jedinica koje su bile sastavljene isključivo od seljačkih masa — saradnja sa četnicima morala je, dugoročnije gledajući, otvoriti tim masama alternativu da one svoj glavni zadatak vide u borbi protiv okupatora. Slabosti su se sastojale u činjenici što su četničke vode taj sporazum shvatile odmah u početku kao formalni akt i kao manevar koji će im omogućiti da se dokopaju i kolebljivih partizanskih seljačkih masa, na koje su htjeli izvršiti politički uticaj i moralni pritisak kako bi ih orijentisali da napuštaju partizanske jedinice i opredeljuju se u pravcu četničke politike. Slabost je bila i u tome što je proces lomljenja jedne politike nevjerice i čekanja i njegovo pretvaranje u orijentaciju prema narodnooslobodilačkom pokretu, kod jednog dijela muslimanskih seljačkih masa bio time zaustavljen, jer su četnički agitatori u narodu i na terenu, nasuprot partizansko-četničkom sporazumu, počeli sa agitacijom i sitnim akcijama u duhu njihovog osnovnog koncepta: ne borba protiv okupatora nego borba protiv Muslimana i Hrvata.

To se najbolje vidjelo po tome što je ubrzo poslije sporazuma član Operativnog partizansko-četničkog štaba kapetan Sergije Mihailović sa svojim žandarsko-četničkim grupacijama, počeo da upada u muslimanska sela, tamo vrši pljačku, rekvirira stoku, rušeći istovremeno stabilnost i red u pozadini i razbijajući narodnooslobodilačku vlast. To je bila prva etapa i prvi pokušaji u realizaciji četničkog programa. Taj isti kapetan poslije partizanskog oslobođenja Rogatice izbija u oslobođenu Rogaticu i postavlja sebe za komandanta tobožnjeg Rogatičkog četničkog odreda iako oko Rogatice nije bilo četničkih jedinica. Major Dangić sabotira zajednički napad na Zvornik i Kladanj zbog toga što su u Zvorniku bili i Nijemci, a on je s njima ranije napravio pakt prijateljstva, a na Kladnju se jasno vidjelo da on neće zajedničke akcije sa partizanima. Vrlo brzo se pokazalo da četničkom rukovodstvu nije stalo do sporazuma i da oni žurno kreću drugim pravcem.

Međutim, u to kasno jesenje novembarsko-decembarsko vrijeme odnosi vojno-političkih snaga su bili takvi da partizansko rukovodstvo nije moglo da pokrene partizanske odrede i vojne jedinice protiv četnika kada su oni počeli da ruše narodnooslobodilačku vlast, prave izgrede u pozadini, napadaju muslimanska sela, legalizuju pljačku i obustavljaju borbu protiv okupatora. U to vrijeme raspoloženje srpskih partizanskih masa bilo je na liniji neprihvatanja borbe protiv četnika jer su oni braća Srbi, kao što ni četničke mase nisu prihvatale borbu protiv partizana jer su i oni Srbi.

Takav odnos snaga počeo je da parališe borbu partizana protiv okupatora i da stvara uslove četnicima da nastave šire svoje političke akcije u pozadini, da vršljaju po njoj, šire paniku i sprovode lažnu propagandu o partizanskim vođama i Komunističkoj partiji.

Nadmetali su se u lažima i stvarali strah o komunističkoj opasnosti protiv koje tobože Nijemci vode borbu, a ne protiv srpskog naroda i njegovih mirnih oružanih snaga. U to vrijeme teško je bilo pokrenuti neke vojničke mjere ili vojne akcije protiv četnika jer seljačke mase nisu još bile politički i psihološki pripremljene, niti još i intimno u sebi uvjerene da četnici razbijaju ustanak i izdaju borbu. Još nije bilo došlo do otvorenih oružanih sukoba između partizanskih i četničkih jedinica, sem sabotaža na frontu vojnih akcija. Zbog toga se ostalo na intenzivnoj političkoj pripremi i javnoj propagandi o konkretnim postupcima četnika, njihovom razbijanju sporazuma i demaskiranju njihovih kleveta, podmetanja i laži.

I druge dvije konferencije, koje su se u periodu razgaranja političke borbe sa četnicima održale, jedna u Vlasenici 15. novembra u prisustvu delegata svih vojnih jedinica iz istočne Bosne, a druga kasnije na Han-Pijesku, u prvoj polovini decembra, nisu dale nikakve pozitivne rezultate, sem što je četničko rukovodstvo kod prisutnih svojih ljudi okvalifikovano kao izdajničko-sabotersko i kapitulantsko pred neprijateljem naših naroda. Četnici su tu još otvorenije istupili protiv sporazuma nastojeći čak da odvoje partizansko vojno rukovodstvo ispod nadležnosti partizanskog Vrhovnog štaba. Obje te konferencije su definitivno jedna za drugom porušile mostove saradnje partizanskih jedinica i narodnooslobodilačkog pokreta sa četništvom, da bi se nešto kasnije taj odnos pretvorio i u otvoreni oružani sukob. Ostaće na jednoj strani Narodnooslobodilačka vojska, a na drugoj četnici u savezništvu sa okupatorom.

U vrijeme sukoba sa četnicima izbila je jasnije nego što se to ranije moglo uočiti jedna partizanska vojničko-strateška a time i politička slabost, koja se ispoljila u činjenici dugog zadržavanja partizanskih odreda na određenim frontovskim pozicijama oko opkoljenih gradova i utvrđenih neprijateljskih položaja. To poziciono-defanzivno držanje ustaničkih snaga u jednom periodu dovelo je do opadanja borbenosti, pokretljivosti i ofanzivnosti ustaničkih snaga, do uspavlivanja u postojeće stanje i do slabljenja discipline Narodnooslobodilačke vojske. Takvo stanje dozvoljavalo je da četnički elementi vrši jare, ne samo po pozadini nego i po položajima partizanskih odreda, šireći lažnu propagandu, kao i kapitulanski duh. Sve je to dovelo do svojevoljnog odlaženja boraca svojim kućama i ostajanja u pozadini fronta prema njihovom nahodanju. Druga politička greška bila je u tome što se — na osnovu postojećeg vojnog i političkog stanja, naročito u vrijeme kada su četnici počeli da krše sporazum, a mi protiv njihovih antipartizanskih i antispোরazumskih akcija nismo mogli pokrenuti u protuakciju nijednu našu partizansku jedinicu — nije uočio momenat potrebe stvaranja pokretnih partizanskih bataljona koji bi bili sastavljeni od više proleterskog i komunističkog elementa, sa više iskusnih provjerenih boraca koji bi bili spremni da se suprotstave četničkim provokacijama i antiparti-

zanskim akcijama. Taj momenat nije na vrijeme uočen, bio je propušten, što je imalo posljedica kasnije, kada se prišlo formiranju pokretnih i udarnih partizanskih jedinica.

U periodu idejnih i političkih sukoba sa četnicima Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu i Pokrajinski komitet Partije uputili su više proglašavanja i uputstava narodima i vojnim jedinicama istočne Bosne, u kojima je predočena četnička izdaja i njihova politička borba protiv ustanka. U tim dokumentima se upoznaju ustaničke mase i narodi sa novim momentima koji nastupaju, sa četničkom izdajom u narodno-oslobodilačkom pokretu. Ti novi odnosi koji su nastali u ustaničkim redovima podudarali su se sa prvom obimnijom njemačkom ofanzivom, koju su pomogli i četnici u zapadnoj Srbiji. Ta će se ofanziva, potpomognuta ustaško-domobranskim i nekim četničkim snagama nešto malo kasnije nastaviti i u istočnoj Bosni. Partizani Srbije su se povlačili pred nadmoćnijim neprijateljem i to je imalo velikog uticaja na kolebanje seljačkih masa u istočnoj Bosni. Neprijateljska ofanziva u Srbiji otvorila je put prelaska četničkih jedinica za istočnu Bosnu. U nju su prešle dvije krupne četničke jedinice. Cim su stigle, počele su sa paljenjem muslimanskih sela, klanjem stanovništva i pljačkom imovine. Time su htjeli pred bosanskim četnicima otvoreno da demonstriraju ne samo realizaciju četničkog kursa u praksi nego istovremeno da ih opomenu da je nastupio momenat radikalnih mjera, kojima je jedino moguće osigurati srpsku vlast nad Bosnom. Među muslimanskim seljačkim masama nastala je panika i bježanje. To ih je poslije bacilo u položaj da traže od okupatora i ustaške države oružje, da stvaraju svoju seosku miliciju radi odbrane svojih života. Okupator i ustaške bande pokušali su tada slanjem proustaških oficira za komandante milicije da je iskoriste za svoju politiku. I na nekim mjestima je u tome bilo i uspjeha. Ali s druge strane, saznanje da su partizani borci i za njihova prava i da se bore za zaštitu i njihovih života ostavilo je dublji trag u svijesti tih masa, a to se pozitivno politički ispoljilo u jednoj drugoj situaciji, kada je nastao ponovni polet narodnog ustanka.

Ofanziva krupnih neprijateljskih snaga i u samoj istočnoj Bosni unijela je nemir i strah u seljačke mase. Već su se u njihovim glavama oertavali plamenovi popaljenih sela, zgarišta kuća i ubistva čeljadi. U tome pomalo zasićenom ratu, u umoru od neprestanih borbi, sa brigama za svoje koji se nalaze u domovima već pokrivenim prvim snjegovima, nastalo je kolebanje u partizanskim redovima. Strah od paljevine seoskih kuća i krvavih zgarišta uvlačio se u ljude strasnije nego smrt na frontu. On je slomio kolebljive i još neprekaljene borce, slabiće, i sve one koji su gubili perspektivu pobjede. Četnici su tražili od seljaka partizana da pobačaju partizanske zvijezde i metnu četničke kokarde na svoje kape, jer ih kao takve Nijemci neće progoniti. Mnogi su to partizani seljaci i uradili da bi se zaštitili i da bi sačuvali svoje porodice dok ne protutnji

neprijateljska ofanziva. Poslije ofanzive valjda će nastupiti drugo vrijeme i druga sudbina. Koliko je samo gnusnih laži, histeričnog nacionalističkog jada i straha paničnim, zbujujućim i prijetećim parolama i to svakodnevno tutkano u glave ljudi tih dana od strane četnika!

A kod mnogih tih ljudi, začeli su se, ne baš tako davno, kada su uzeli puške u ruke i kad su prve metke ispalili na neprijatelja, prvi svijetli revolucionarni zanos u dušama, do tada nepoznati u njihovim životima, i začele su se nove iskre vjere koja je raspaljivala maštanja o budućnosti, kada su stvarali na oslobođenoj teritoriji, koju su oslobađali i oni svojim vlastitim snagama i žrtvama, * novu, svoju, narodnu vlast. I u tim danima sami su počeli da osjećaju pred svojom savješću svu šturost ranijeg života i mnoge zablude u svojim mislima s kojima su živjeli u predustaničko doba. I eto, nije prošlo baš mnogo vremena, pali su u neki drugi položaj, koji ih tjera da preispitaju sve novo što je nastalo ustankom. Vjerovati ili ne vjerovati, prihvatiti ili ne prihvatiti ono što je do sada neprestano govorila jedna, a sada, sasvim suprotno, govori druga strana. Crv sumnje počeo je da nagriža tek niklu mladu, revolucionarnu svijest, da otpuljuje njenu zanosnu i plemenitu suštinu pred pljuskom riječi koju četnici svakodnevno izlivaju, a koje obećavaju neki mirniji, zaštićeniji i bez velikih uzbuđenja život, i koji sada, kao predah od ratnih napora i umora, najedanput izgleda isto tako zanosan kao što je bio i onaj koji je preživljen u prvim ustaničkim danima. Tim ljudima je izgledalo da se može dobro i takvim životom živjeti. Nisu tada pomišljali ni na prevaru, ni na lažne riječi — upravo zato što su htjeli po svaku cijenu da vjeruju u istinitost tih riječi — ne provjeravajući ih. Tog momenta nisu htjeli da pomisle, jer im je tako najviše odgovaralo, da se i sada ponovilo nešto slično onome što se više puta između dva rata ponavljalo, da su vjerovali sličnim političarima kao što su ovi četnički oficiri i da su uvijek dosljedno bili prevareni. Penjući se u borbi ka saznanju istine nisu mogli dugo da izdrže. Pali su ponovo na tie s koga su pošli. Sreća je za njih što je revolucija dalje nastavila svoj hod koji će ih ponovo zakačiti i dizati u veće visine revolucionarne slobode i revolucionarne borbe. Iscrpljeni i umorni, oslabljeni i jako brojčano smanjeni zbog dezerterstva velikog broja kolebljivih i četničkom propagandom demoralisanih elemenata, partizanski bataljoni spremali su se i već početkom januara 1942. vodili borbu sa njemačkim jedinicama i kvislinško-ustaškim snagama u smetovima zavejane istočne Bosne. Početak kritične tačke ustanka koji je nastupio u drugoj polovini decembra, kada je izgledalo da ustanak propada i da se vjernost borbi svodi samo na komuniste i njihove najbliže saradnike, koji su se najedanput našli u jednom moru pokolebanog i stihijom zahvaćenog seljačkog elementa, kada su mnogi pomislili da je nastupio trenutak isparavanja one masovne petomjesečne revolucio-

name hrabrosti i vojničke odlučnosti, nastavio se i produbio njemačko-ustaškom ofanzivom u januaru i kasnije u zimskim danima 1942. godine.

Koncem decembra iznenada, kao vjesnik nade, u Rogaticu dolazi drug Tito sa Vrhovnim štabom i srbijanskim partizanima. U već nastaloj krizi ustanka dolazak Prve proleterske brigade uticao je da se povrati vjera u partizansku snagu kod mnogih pokolebanih, učvrsti kod stabilnih partizanskih jedinica i grupa snaga za dalju borbu; ali njeno kratko prisustvo, zbog nastupajuće neprijateljske ofanzive, nije moglo da zaustavi krizu ustanka i pregrupisanja koja su se stihijno vršila. Njen boravak na terenu istočne Bosne (kao i kratki boravak nešto kasnije Druge proleterske brigade) sigurno je uticao na mnoge dojučerašnje partizanske borce da se odupru četničkim demoralizatorskim stavovima i pored toga što su napustili partizanske borbene redove. Takva situacija na terenu i njemačko-ustaška ofanziva uticale su da početkom januara drug Tito i Vrhovni štab pređu u Foču.

Naravno da je nova situacija nastala u Srbiji gubitkom partizanske teritorije i povlačenjem partizana, kao i nova situacija u kojoj su se našle ustaške snage u istočnoj Bosni, tražila jednu podrobniju političku i vojničku analizu i na osnovu nje izgradnju i formulisanje novih zadataka. Takva situacija tražila je jedno savjetovanje partizanskog i političkog kadra. Pokrajinski komitet Partije pripremio je još odranije takvo savjetovanje i zakazao ga za konac decembra. Čim je stigao u Rogaticu, drug Tito je dao inicijativu da se održi jedan širi sastanak političkog i vojničkog aktiva i zbog toga je održano savjetovanje početkom januara 1942. u selu Ivančićima. Na njemu je podrobno analizirana nova situacija u Srbiji i istočnoj Bosni. Sagledani su društveni i politički uzroci kolebljivosti seljačkih masa u partizanskim odredima, koja je dovodila u trenucima vojno-političke krize do toga da su one tražile izlaz iz nje bilo na strani četničke kapitulacije, bilo u odvajanju ispod komande i partizanskih i četničkih štabova. Te su mase bile čas pod našim, čas pod četničkim uticajem i najradije su se tukle sa neprijateljem kod svojih kuća. Zbog toga je na tom savjetovanju bilo riješeno da se, pored čvrstih partizanskih jedinica, stvara još i dobrovoljačka vojska. Isto tako bio je usaglašen stav da se formiraju pokretni partizanski bataljoni, koji će kasnije prerasti u brigade. Što se tiče četništva, naročito njihovih vojnih jedinica koje su prešle otvoreno na saradnju sa okupatorom i koje su se ideološko i vojnički postavile na pozicije borbe protiv Narodnooslobodilačke vojske, bilo je zaključeno da se protiv tih jedinica povede još odlučnija borba, vodeći naravno uvijek računa o tome da zavedene četnike seljake, politički neodlučne elemente u njihovim jedinicama i sve one ljude koji se nisu, na bilo koji način, uprljali krvlju u bratoubilačkoj borbi, treba spašavati, prevaspitavati i pružati im moguć-

Slijeva nadesno stoje: Uglješa Danilović, član GŠ za BiH, Svetozar Vukmanović Tempo, delegat CK KPJ i Rato Dugonjić, sekretar PK SKOJ-a za BiH; sjede: Caslav Jovanović Gorčin, član Štaba Romanijskog NOP odreda, i Slobodan Princip Seljo, član GŠ za BiH

nost da pređu na stranu narodnooslobodilačke borbe. Što se tiče odnosa prema muslimanskim i hrvatskim seljačkim masama podvučen je značaj još aktivnijeg političkog rada među njima, naročito sada poslije četničkih zločina i namjere četničkih ideologa da sprovedu u širem obimu svoje zamisli o fizičkom uništenju tih naroda, naročito Muslimana. Ocijenjeno je da će neprestana ugroženost tih naroda otvoriti jači proces diferencijacije u njihovim redovima, i ne samo kod seljačkih masa nego i kod kolebljivog gradskog stanovništva u pravcu bržeg prilaženja narodnooslobodilačkom pokretu. Zaključeno je isto tako da treba intenzivno nastaviti prebacivanje gradskog stanovništva (radnika, omladine i komunista) u novoformirane pokretne partizanske jedinice. Na savjetovanju je bilo govora i o spoljnoj političkoj situaciji, koja je ocijenjena povoljnijom za razvoj narodnooslobodilačke borbe nego što je bila ranijih mjeseci (zaustavljanje njemačke ofanzive u Sovjetskom Savezu, ulazak Amerike u rat itd.).

Ja nemam namjeru na ovom mjestu da iscrpljujem svu diskusiju i sve teme o kojima je bilo riječi na savjetovanju. Ja sam ove neke zaključke iznio ilustracije radi, da bi se vidjela sva ozbiljnost vojno-političke situacije i značaj problema pred kojim je stajao narodnooslobodilački pokret u tome momentu. Sigurno je da je to bilo najkрупnije vojno-političko savjetovanje poslije Krupnja, koje je

imalo daleko širi značaj po dalji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta nego što je ocjena situacije u istočnoj Bosni. Sa savjetovanja su izvučeni i praktični i taktički zaključci, koje je trebalo sprovesti kako g istočnoj Bosni tako i na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine. Sa tim savjetovanjem i prvom okupatorsko-kvislinškom ofanzivom i oštrom zimom, koja je ledila dah ljudi i svega živog, ušlo se u 1942. godinu.

Tako je zaklopljena jedna stranica istorije u istočnoj Bosni, koja je označavala i uspon i pad narodnog ustanka, organizovanog od Komunističke partije. Taj pređeni period je obogatio novim zna-njima i novim iskustvima kako narode i njegove političke rukovo-dioce tako i Narodnooslobodilačku vojsku, i on je iz sebe izlučio nove društvene i političke procese i pregrupisao narodne snage za novu etapu borbe koja će ustanak polako vratiti iz njegove duboke, ali relativno kratkotrajne krize, i dati mu u 1942. godini novi polet, drugi zamah i druge oblike.

Avdo HUMO

KAKO ĆE SE ZNATI GDJE JE ČIJI GROB

U sarajevskom policijskom zatvoru zajedno su ležali partijski radnici Vaso Miskin Crni, Iso Jovanović, Nisim Albahari i Milutin Đurašković. Prema onome što su ustaše imale u svojim rukama pretpostavljalo se da njih ništa ne može spasti od sigurne smrti. Jednog dana ustaše ih prebace u veliku sobu punu zatvorenika. U ovoj četvorici zatvorenici su gledali ljude kojima je smrtna pre-suda bila potpisana. I oni su bili svjesni toga. Ali, željeli su da unesu duha, da dadu morala desetini simpatizera pokreta koji su se nalazili u zatvoru. Jednog dana, dok su sjedili i razgovarali o tome kako će uskoro biti streljani, Iso Jovanović, kao zamišljen, upita:

— Pa šta ćemo, drugovi? U redu je. Strijeljaće nas, ali kako će se poslije znati gdje je ko od nas sahranjen?!

Svi su se malo zamislili. Tada Iso produži:

— Mislim da bi bilo najzgodnije da svaki od nas pojedje po jednu vočku s koščicom. Tako, na primjer, ja bih pojeo trešnju, Nisim šljivu, Vaso breskvu, a Đuraš kajciju, pa tamo gdje nikne trešnja, svi će znati da je Isin grob, a gdje nikne šljiva, Nisimov i tako dalje.

TENK JE UNIŠTEN

Peti decembar 1941. ostaće stanovnicima sela Trbuka ispod Ozrena u dugom sjećanju. Toga dana okupator je sa jakim snagama otpočeo decembarsku ofanzivu na Ozren. Svojim jednim krakom on je prema slobodnoj ozrenskoj teritoriji krenuo od sela Trbuka.

Zemlja je bila pokrivena snijegom. Zima je bila veoma jaka. Ali to partizanima Stanku Paniću — komandiru Brezičke partizanske čete i njegovim borcima nije smetalo da nekoliko puta jurišaju na neprijatelja i to sve dok nisu izvojevali prvu, značajnu pobjedu.

Borba se čitavog dana i noći vodila nesmanjenom žestinom. Okupator je pokušao da zauzme ključne pozicije kako bi nakon toga mogao da krene dublje prema slobodnoj teritoriji. Međutim, ni partizani nisu popustili. Borili su se za svaki pedalj svoje zemlje. U toku noći partizanima je pošlo za rukom da stjeraju neprijatelja sa Garića kose, nastavljajući da ga gone sve do ceste i željezničke pruge.

Samo u toj bici zarobljeno je 17 neprijateljskih vojnika, a među njima i jedan Italijan, nišandžija na topu. Zadobijen je veliki ratni plijen, u kojem se nalazio i jedan brdski top. Posmatrajući ga, borac naše čete Spasoje Đurić dođe na zanimljivu ideju. On naredi zarobljenom Italijanu da topovskom granatom »skine« ustašku zastavu koja se i dalje vijorila na vrhu Bajića kamena (Šahin kamena). Italijan je to veoma ozbiljno shvatio i za tili čas, jednim hicem, oborio zastavu.

Ali to nije bio kraj borbe u kojoj smo mi imali sedam ranjenih i dva poginula borca. Naime, sada su partizani zaposjeli bunker na Bajića (Šahin) kamenu i obližnje položaje. Tada je neprijatelj krenuo na partizanske položaje. Napad njegove pješadije potpomognut je artiljerijom, pa čak i jednim tenkom, koji se, sa Garića kose, već

kretao prema Šahin (Bajića) kamenu. I dok je neprijateljska pješadija uspješno odbijena, dotle je tenk nastavio i dalje da se kreće prema našim položajima.

Partizani su uzeli zaklon. U bunkeru tenk im ništa nije mogao, zbog čega se poslije izvjesnog vremena i sam počeo da povlači. Primijetivši to, grupa boraca jurnu za njim. Kada im je bio nadohvat ruku, oni bace bombe. Tenk se zatrese, a zatim se — okrenuvši se na bok — zaustavi u jarku pored puta. Zarobljen je neprijateljski oficir i vojnik a zaplenjeno je i oko 3000 komada pušćanih metaka, dva mitraljeza i jedan pištolj.

U tim borbama i partizani su imali gubitaka. Poginuo je i vodnik 1 voda Nedo Milovanović, koji je ostao da leži uz sami neprijateljski položaj. Nama je ranije govoreno da nijedan ranjeni ili poginuli partizan ne smije dopasti šaka neprijatelja, ali do Neda, i pored naređenja Stanka Panića da se on po svaku cijenu mora izvući, nismo mogli doći. Čak se na takav rizik nisu mogli da odluče ni Nedina braća. Pa ipak su se našli dobrovoljci. Bili su to Stanko, Vaso i Branko Panić, kao i Spasoje Đurić, koji su se pod zaštitom mraka privukli do poginulog druga i izneli ga i do zore sahranili.

Borba se na ovim položajima vodila punih osam dana. Partizani su neprijatelju — i ako je bio daleko nadmoćniji i tehnički opremljeniji — pružali ogorčen otpor. To je potrajalo sve do 14. decembra 1941, kada je Nijemcima i ustašama pošlo za rukom da sa tih položaja potisnu partizane i na taj način ponovo zauzmu Garića kosu i Sahin kamen, dok su se partizani povukli dublje u Ozren.

Dorde PANIC

POČETAK USTANKA U BIRCU

Prije nego je stigao u Birač, Oblasni komitet KPJ za tuzlansku oblast nalazio se u Tuzli, iz koje je odmah poslije aprilskog sloma stare Jugoslavije rukovodio pripremama za dizanje ustanka. Odluka o odlasku iz grada donesena je na sastanku koji je održan 22. juna. Sastanku je ispred Pokrajinskog komiteta prisustvovao Uglješa Danilović. Komitet je tu proveo više od mjesec dana, pojedini članovi su odlazili na Majevicu, u Brčko i Bijeljinu, gdje je takode radeno na pripremama za dizanje ustanka.

Početak jula, prema dobijenim direktivama, formiran je Oblasni vojni štab. Za komandanta je imenovan Ivan Marković Irac, za političkog komesara Cvijetin Mijatović, a za zamjenika komandanta Pašaga Mandžić. Istovremeno su formirani i sreski vojni štabovi za Majevicu, Ozren i Birač.

Polovinom jula 1941. donesena je odluka da se Oblasni štab prebaci na teren Birča, u Šekoviće, i da mu tu bude sjedište. Iako je ovaj kraj bliži periferiji nego središtu tuzlanske oblasti, iz više razloga smo se odlučili da nam tu bude sjedište. Znali smo da će nešto teže ići sa održavanjem veza sa Majevicom i Ozrenom, ali će zato veza sa Tuzlom dobro funkcionisati. Posebno je bilo važno što će se iz Šekovića moći da ostvari veza sa susjednom sarajevskom oblasti (preko Romanije) a isto tako i sa ustaničkim pokretom u zapadnoj Srbiji (preko Drine).

Nakon što smo se uz pomoć Miloša Zekića, Žarka Mitrovića i Čede Ristića prebacili u Birač, smjestili smo se u selu Mekote, gdje je trebalo da se smjesti naš štab. Cim smo ručali, pospali smo kao zaklani. Spavali smo sve do pred sam mrak. Probudio nas je Brano Savić, koji je stigao iz svoje »baze« u Canićima. S njim je došao i Drago Melezović. Obojica su — zajedno sa Milošem Zekićem — bili članovi Sreskog štaba za Birač. Održali smo zajednički sastanak

Sreskog i Oblasnog štaba, na kome smo se dogovorili da najprije obiđemo nekoliko već formiranih desetina i da provjerimo njihovu spremnost za borbu. Nakon toga, u dogovoreno vrijeme (10. avgusta 1941.), izvršićemo napad na šekovačku kasarnu i druga ustaška uporišta.

U nedjelju 3. avgusta došli smo Miloš Zekić i ja, pored ostalih desetina koje smo već bili obišli, i kod Betanjske desetine. Ovdje je bio desetar Bogdan Minić, seljak iz sela Podbetanj. On je imao u to vrijeme zakazan sastanak sa desetinom. Nenaoružani ljudi su posjedali u hladovinu jednog šumarka kraj Drinjače, a onda se Miloš obrati Bogdanu: »Ovaj drug što je sa mnom došao, to je naš oficir, on će nam biti jedan od starješina. Podnesi izvještaj o desetini, kako je naoružana, kakva je spremnost ljudi za borbu«.

»Sta hoćeš ti, Miloše, bog s tobom! Ništa ja ne znam o čemu ti to govoriš!« — viknu Bogdan onako šeretski, kako samo bosanski seljak umije da se pravi nevješt.

»Kako o čemu?« — kaže Miloš. Došlo je vrijeme, evo ovaj drug je iz našeg štaba. Zašto si sakupio ljude, jesmo li se o svemu dogovorili ranije«.

Pocrvenio Miloš, ljut, neprijatno mu preda mnom, a Bogdan tjera po svom. Onda se i ja naljutim pa kažem Milošu:

»Hajdemo da ne gubimo vrijeme!«

Jedan po jedan od onih seljaka počeo izmicati, a Bogdan tek tada vidje da je suviše »zakonspirisao« pa reče:

»Ma nemojte ići, sjedi Miloše, sada ću ja donijeti da malo jedete«.

Mi ljuti, pozdravismo se sa nekoliko seljaka, koji su još bili ostali, porazgovarasm kratko, s nogu, pa podosmo, a Bogdan pristade za nama:

»Kuda ćete sada, evo još malo pa će i mrak. Najbolje je da ja vas smjestim u kukuruze u strani pod selom, eno pod onu krušku. Tu ću vam prostrijeti sijena, pa prenoćite. A ja odo' odma' da donesem hrane«.

Pristali smo da ostanemo, jer nam je pokasno bilo da idemo prema Vlasenici kud smo namjeravali.

Sjedosmo mi pod onu krušku, ja legoh na leđa i ugledah među granama neki poveliki zamotuljak. Pitam Miloša šta je ono. On pogleda bolje, kad u zamotuljku vojnička oprema, šinjel, koporan i cijev od puške viri. Kad se Bogdan vrati, pitam ga ja:

»Pa dobro, Bogdane, ti kažeš da nemaš nikakve veze sa ustankom, a šta je ono gore?«

On se nasmija i reče

»Pa, eto, ako zatreba u kakvoj nevolji«.¹)

¹) Bogdan je poslije u ustanku postao komandir partizanske čete i poginuo je u drugoj neprijateljskoj ofanzivi, januara 1942.

Sutradan, 4. avgusta, produžili smo prema Vlasenici i kod Simanića Hana preko veze dobili izvještaj od Vukole Dundića, koji nas je obaviještavao o stanju u samoj varošici. Po podne smo se vraćali prema Šekovićima. Išli smo kraj Drinjače, izbjegavajući cestu. Kad smo stigli do Strmičkog potoka (4—5 km od Sekovića), naiđemo na Dragu Melezovića, koji je baš nas čekao. Drago nas je obavijestio 0 događajima koji su se odigrali za vrijeme našeg odsustva. Naime, ustaše su dan ranije iznenada uspjele da pohapse oko 15 uglednih seljaka iz šekovičkih zaselaka. Pozatvarale su ih u šekovičku kasarnu 1 danas je trebalo da ih sprovedu za Vlasenicu. Tu, nedaleko od Strmičkog potoka, sakupile su se tri desetine i postavile zasjedu, kako bi preotele pohapšene ako ih ustaše budu sprovodile. Tu su došli i drugovi iz Oblasnog štaba. Trebalo je da se dogovorimo šta da radimo. Drago nas je poveo do mjesta gdje su bili Irac, Murat i ostali drugovi.

*

Te noći između 4. i 5. avgusta na zajedničkom sastanku Oblasnog i Sreskog štaba donijeli smo odluku da se prije predviđenog roka (10. avgust) napadne šekovička kasarna, da se oslobode pohapšeni seljaci, a poslije toga da se napad izvrši i na ostale žandarmerijske stanice (Papraća, Milići, Stupari) pa onda da se napadne i oslobodi sresko mjesto Vlasenica.

Na istom sastanku smo se dogovorili o planu napada na kasarnu u Šekovićima. Napad je trebalo izvršiti već prikupljenim desetinama: Šekovičkom, Brajinačkom i Strmičkom. Sve tri desetine ukupno su imale deset do dvadeset pušaka. Ostalo ljudstvo bilo je naoružano vilama i sjekirama. Ovih »bespuškara« bilo je oko 40. U kasarni je bilo 9 ustaša i žandarma. Naš plan je bio ovakav: Šekovička i Brajinačka desetina kao dvije grupe izvršice direktan napad na kasarnu, a Strmička desetina razdijeliće se na razna obezbjeđenja i zasjede.

U zoru 5. avgusta izvršili smo napad prema planu. Prvi ustanički pucnji iz pušaka odjeknuli su u dolini Drinjače snažno se razliježući po okolnim brdima. Ustaše i žandarmi pružili su žilav otpor i savladani su tek nakon četvoročasovne borbe. Oslobodili smo sve pohapšene ljude. Gotovo svi žandarmi i ustaše bili su pohvatani. Odmah na licu mjesta sudio im je narodni sud, izabran od naroda koji se bio iskupio u velikom broju. Svi, sem jednog, osuđeni su na smrt.

Održali smo i zbor sa narodom i prvi put sam, neobično uzbuđen, govorio otvoreno u ime Komunističke partije, pozivao ljude na ustanak, i izlagao ciljeve borbe.

Ruševine žandarmerijske stanice u Šekovićima nakon napada Birčanskog partizanskog odreda avgusta 1941.

Nakon ove pobjede osnovni zadatak sastojao se u sređivanju ustaničke vojske radi njenog organizovanja u vojne jedinice. Dotadašnje desetine nisu bile dovoljne da apsorbuju svu masu ustanika. Ljudi su sa svih strana prosto nagrnuli i sjećam se kako smo sve ove borbe, a bilo ih je preko 200, postrojili duž ceste i podijelili u desetine. Problem nam je bio izbor desetara. Odlučili smo se za ljude koji su se toga jutra u borbi istakli, a kriterij je zavisio i od toga kakav je ko kao čovjek, šta su o njemu drugi mislili, kakav je ugled uživao u selu, da li je služio vojsku, je li imao kakav čin u vojsci — makar i najniži.

Poslije toga smo se dogovorili da odmah pošaljemo najnužnija obezbjeđenja prema Vlasenici i drugim pravcima. Prema Vlasenici smo odmah uputili patrole, a kod mosta, po Gradini, desno i lijevo postavili zasjede. Zatim su se Oblasni i Sreski štab izdvojili radi detaljnije razrade plana naših daljih akcija. Tu smo odlučili da glavna grupa krene u napad na Vlasenicu, s tim da manje grupe uputimo radi širenja ustanka u pravcu Papraće i Stupara.

Sa grupom koja je išla prema Vlasenici krenuo sam i ja, dok je Miloš Zekić s jednom grupom otišao prema Stuparima, a Brano Savić sa drugom prema Papraći.

U našoj koloni je moglo biti nešto oko 150 boraca: većinom ne-naoružanih, sa oko 40 pušaka raznog kalibra i bez ijednog puškomi-

traljeza.²⁾ Bilo je i provizornih kopalja, sa kosama na štapu ili većim noževima. Sjećam se jednog čiče koji je donio sablju, sačuvanu iz austrijske vojske.

Za vrijeme pokreta prema Vlasenici stizali su nam mnogi kuriri, koji su donosili poruke pojedinih sela desno i lijevo od puta, pa i onih udaljenijih, u kojima nam javljaju da pristupaju ustanku i traže naređenja. Uspjeli napad na Šekoviće već se bio daleko proćuo. Narod je o tome prenosio vijesti munjevitom brzinom. Zadihani i oduševljeni kuriri pričali su ko je njihov vođa, kako su organizovani, gdje čekaju, izvještavali su da ruše ceste i telefonske linije i objašnjavali koje mostove mogu odmah srušiti.

Bio sam »pisar«, odgovarajući svakome na različite adrese: komandantu te i te grupe ili desetine, već prema tome kako sam saznao šta je ko, i pri tom izdavao i provizorna naređenja. Najveću teškoću mi je predstavljao nedostatak vojnih ili drugih karti, jer ovaj kraj nisam poznavao. Zbog toga sam se konsultovao sa Šekovljanima. Bio sam »stranac« među tim ljudima, od kojih me je većina prvi put vidjela tog jutra.

Sjećam se poruke koja je došla iz Milića, mjesta na putu Vlasenica — Zvornik. Odatle je jedna grupa ustanika skupila nešto pušaka i tražila od nas pomoć. Pisali su nam kako oni misle da treba srušiti takozvanu Dubničku ćupriju, što su dobro ocijenili. U to sam se kasnije uvjerio. Poslije nekoliko dana taj je most tako srušen da preko njega nisu mogli proći tenkovi a ni druga motorna vozila. Oni su to zaista dobro izabrali, samo su molili da im pošaljemo nekoga ko je vješt da im u tome pomogne. Poslali smo im jednu grupu sa Ratkom Velkićem Veljkom. Oni su sa nekoliko sjekira i testerà pobarali drveće na cestu i most srušili. Bila je to vrlo uspješna akcija, tim prije što je neposredno poslije rušenja mosta tim putem naišla jedna kolona ustaša iz Vlasenice, koja je evakuisala zatvorenike. Kretali su se prema Zvorniku. Međutim, naši su ih dočekali u zasjedi, ustaše pobili, a zatvorenike oslobodili.

*

Do savjetovanja u Stolicama nismo imali jasnije predstave o fizionomiji odreda, o njegovoj organizaciji i dr. Samo smo logički došli do zaključka da tu našu veliku grupu boraca treba razdvojiti u nekoliko manjih odreda (četama su se počeli nazivati docnije). To smo i učinili, jer se međusobno nismo dobro poznavali. Znam da nam je i ovdje kriterij bio sličan onome prilikom izbora desetara,

*) Ubrzo će, nastapanjem prema Vlasenici, ovaj broj i u nenošenju oružja i u »bespuškarima« da se udvostruči. Takođe će narasti ustaničke grupe sa drugih pravaca, tako da će u konačnom napadu na Vlasenicu učestvovati ukupno oko 800 boraca, sa 150 pušaka i jednim pukomitraljezom.

pa smo poslije kraćih konsultacija izabrali četiri-pet boljih desetara za komandire. Pozvali smo ih na sastanak i iznijeli im ukratko odluku o njihovom postavljanju za komandire odreda.

Pošto su se odredi postrojili i komandiri zauzeli svoja mjesta, krenuli smo dalje. Nekoliko kilometara ispod Vlasenice zauzeli smo položaje, s tim da ne napadnemo dok ne uhvatimo vezu sa grupama s druge strane i od Han-Pijeska. U Vlasenici je bio veći garnizon sa kasarnom i ustaškim logorom, sa ukupno oko 500 naoružanih ustaša i domobrana. Poslali smo odmah kurire da uspostave vezu s grupama s druge strane grada, s »planinštacima«, kako smo ih zvali. Napisao sam pismo Aćimu Babiću, jer su mi rekli da je to čovjek o kome se pročulo da se odmetnuo i koji će, vjerovatno, dići svoj kraj na ustanak kad uspostavi vezu sa Šekovićima.

Sutradan pred večer naši kuriri su se vratili sa još dvojicom-trojicom tih »planinštaka«. Imali su bradice i crne šubare s kićankama. Čim su došli, počeli su da me ispituju ko sam, odakle sam, kako se zovem, jesam li Srbin i dr. Interesovali su se ima li kod nas »Turaka«. Odgovorio sam da ima Muslimana i da su to dobri drugovi i borci. Na to su počeli da se ustežu da s nama razgovaraju, pa su odmah krenuli natrag. Usput, kad su ih pratili naši kuriri, rekli su im: »Nećemo mi s Turcima«.

Vidio sam da tu nešto nije u redu, da su oni nesigurni, da su to četnici i da se s te strane nemamo čemu dobrome nadati.

Devetog avgusta oko podne naređen je napad na Vlasenicu bez ikakvih naročitih priprema. Ocijenili smo da je to doba najbolje za akciju kojoj se neprijatelj, vjerovatno, nadao tek ujutro. Sem toga nadali smo se da će i planinska grupa stići da učestvuje u napadu, jer smo dobili obavještenje da je Han-Pijesak oslobođen.

Poslije borbe, koja je trajala oko jedan čas, nastao je tajac. Za ovo vrijeme lijevo krilo sa Dragom Melezovićem na čelu bilo se najviše probilo, gotovo do groblja i prvih gradskih kuća, ali dalje nije moglo, jer su ustaše izvršile protivnapad. Poslije toga neprijatelj se povukao u grad, a i naši su se povukli. Osim mene tu u centru je bilo još nekoliko kurira i samo desetak starijih seljaka koji su, izgleda, računali da je tu oko ceste, oko komandanta, ipak najsigurnije. Slao sam kurire lijevo-desno da uhvate vezu sa krilima, ali to nisu uspjeli. Iz pravca Han-Pijeska nije se čula nikakva pucnjava.

Tu smo ostali preko dva sata, kada nam iza leđa pride grupa kurira i reče: »Druže komandire, hajde natrag, sva se vojska povukla. Eno je dolje ruča«. To je bilo nekoliko kilometara pozadi. Svi su se bili povukli i lijepo zasjeli oko kazana.

Tako je bilo u početku. Borci su se povukli zato što prva akcija nije odmah uspjela. Nisu se rasuli po selima, ali su se vratili nazad na kazan — bez ičije komande.

Sutradan, 10. avgusta u podne, kada smo bolje povezali sve grupe lijevo i desno, poslije analize prethodne akcije krenuli smo u drugi odlučniji napad. Prije toga smo u toku noći poslali po okolnim selima da traže od seljaka puške i municiju. I stvarno smo tako uspješni da povećamo naše zalihe.

Ustaše su pokušale s protivnapadom, ali smo mi to izdržali i krenuli dalje. To je oduševilo borce, ohrabrilo ih i prosto ponijelo prema gradu. U Vlasenicu smo ipak ušli organizovano, u tri kolone. Išli smo uzbrdo, uz neke ulice. Više nije bilo otpora sve dok nismo izbili u gornji dio varoši, skoro na ivicu, gdje su bile domobranske kasarne na dva sprata sa debelim kamenim zidovima. Čim smo izbili pred prvu kasarnu, osuli su paljbu na nas i ranili nekoliko naših boraca.

U to vrijeme stigao je kurir iz jedne naše grupe, koja je zatvarala pravac Zvornik — Vlasenica, i obavijestio nas da prema nama ide jedna kolona domobrana. Komandir grupe je pitao šta da radi: da li da ih napada ili da ih pusti da prođu pa da ih napadne s leđa. Savjetovao sam mu po kuriru da ih odmah napadne, zato što još nismo bili zauzeli kasarnu, pa njihova pojava u gradu može da pogorša našu situaciju i pokoleba borce. Međutim, dok je kurir tamo stigao, domobranska kolona je već prišla pod sam grad.

U međuvremenu, dok su se komandiri razletjeli da sređuju jedinice, bio sam u štabu na glavnoj ulici, preko puta crkve. Odjednom začuh kako sve jače odjekuje komanda: »Lijevo, desno, jedan, dva!« i bat koraka. Izadem napolje, a jedna grupa od tridesetak boraca zaustavila se pred crkvom. Komanduje joj neki bivši jugoslovenski podnarednik. Čim su stali pred crkvu, on je viknuo: »Živio kraj Petar II! Plotun u nebo!« I iz pušaka se osu plotun. Izletjeh preda nj, uhvatih ga za prsa i kažem: »Šta to vičeš? Ko ti je to dozvolio? Kako smiješ da trošiš municiju, a kasarna tek treba da bude zauzeta?«... Zatim naredih da se prekine pucanje, a njega odstranili odatle.

*

U prvi sumrak smo napravili plan napada na kasarnu. Glavnina je trebalo da pođe u akciju preko čistine, a jedna grupa od oko 20 probраних boraca sa Dragom Melezovićem na čelu, sa bombama koje smo od svih prikupili imala je da neprimjetno zađe iza kasarne i kroz prozor ubaci bombe, a zatim da uskoči u kasarnu.

Čim je pao prvi mrak, napad je počeo. Osuli smo paljbu i jurili na kasarnu. Dospeli smo gotovo do samih vrata i prozora. U taj čas je Dragina grupa pobacala bombe. Nastao je tresak, a zatim cviljenje i zapomaganje iznutra: »Predajemo se!« Odmah smo provalili u zgradu i zauzeli kasarnu. Unutra je bilo i mrtvih i ranjenih, ali i dosta zdravih domobrana. Oružje je začas razgrabljeno, kako ga je ko dočepao.

Za sve to vrijeme stalno mi je bila na umu ona domobranska satnija koja se primicala gradu. Stoga smo odmah postavili odbranu, a istovremeno upozorili borce da održavaju red u gradu i da spriječe svako pljačkanje. Okupili smo i neke uglednije građane i zatražili od njih da budu oprezniji kraj svojih kuća, da smire porodice i da što manje izlaze na ulicu dok ne uspostavimo vlast. Sjećam se kako mi je kasnije bilo jako milo kada sam kroz mrak čuo kako trče neki naši borci, Sekovljani, i viču: »Gdje je komanda, gdje je štab? Evo nailazi neprijatelj, a onamo se neki razularili. Sve to treba pobiti! Treba da se brani grad od neprijatelja«. Već se osjećala snaga organizacije.

Očekivali smo svakog trenutka napad. U neko doba noći dođe Drago Melezović sa položaja i saopštava nam da su naši od domobrana zaplijenili jedan dio komore. U stvari, kada je naša jedinica izašla na položaj, na nju je naletjela komora — kuhinja sa garniturama kazana punih tople hrane i tako nam prosto sama uletjela u ruke.

Kasnije smo saznali da domobranska satnija nije ni smjela da izvrši napad. Među njima je bilo i nekih naših simpatizera, oficira u komandi satnije, koji su nagovorili ostali dio komande da nas ne napadaju. I poslije prvih čarki naše patrole nisu više mogle da ih u mraku pronađu. Tako su se oni iste noći vraćali natrag prema Tuzli, ali su u zoru naletjeli na zasjedu koju im je pripremio Ivan Marković Irac. Dobro organizovanim napadom razbio je satniju, zarobio komandu, zaplijenio sve oružje, a malo njih je uspjelo da pobjegne.

Sutradan poslije zauzeća Vlasenice Aćim Babić, onaj od koga smo tražili da učestvuje u napadu na Vlasenicu, dođe sa svojim ljudima sa planine od Han-Pijeska. Došao je u nekom starom otvorenom automobilu, pravoj krtiji, sjedeći u sredini, sa naoružanim brađonjama oko sebe. Čim je stigao, ode ravno u birtiju, gdje se oko njega odmah iskupiše gazde i gazdarice. Zatekao sam ih kako jedu i piju. Debeo, zadrigao, nekakav sav mastan, prljav, uvalio se u stolicu i ponašao se kao da je on osvojio grad. Pridem mu i kažem da sam tu komandant jedinice koja je zauzela Vlasenicu, onaj koji mu je poručio da dođe i da učestvuje u napadu, ali je on to odbio. »Akcija je sad završena« — rekoh — »ali se ipak možemo dogovoriti šta dalje da radimo«. On, međutim, gotovo i ne gleda u mene, no kaže: »Sve sam ja to uredio!« Vidjeh koliko je sati, izađem napolje i krenem u štab.

Prethodne večeri, uoči napada, sreo me je neki čovjek potpuno vojnički odjeven i naoružan, koji reče da bi želeo sa mnom da razgovara. Predstavio mi se kao Svetozar Kosorić. Kaže da se osjeća komunistom i da je prije rata učestvovao u radničkim štrajkovima.

»Ja sam došao ovdje s ovima, jer drugih nije bilo, među njima glavnu riječ ima ološ i pljačkaši sa Aćimom Babićem na čelu« —

reče Svetozar. »Oni neće s vama da saraduju, ali bi se poneki od njih mogao probрати, a ostali razoružati...«

Svetozar je bio sasvim dobronamjieran i odlučan. Pitam ga zna li on ljude među njima koji bi htjeli da razoružaju ostale.

On mi odgovara: »Bogami teško, ja se stavljam pod vašu komandu, ali za druge ne garantujem.«³⁾

Vidjevši da u takvoj situaciji ne možemo mnogo učiniti, odlučio sam da u gradu ostavim Branu Savića, koji je bio iz tog kraja i koga su svi znali. Njegov bi zadatak bio da pokuša da uspostavi vlast. U gradu smo ostavili i jednu grupu od oko 20 boraca da održavaju red. Tada smo se sa glavninom povukli iz Vlasenice i krenuli prema prvobitnom planu jednim dijelom ka Zvorniku, a drugim prema Kladnju na položaje Trnovo — Pepići. Mi smo se vratili u Šekoviće u sjedište Oblasnog i Sreskog štaba.

U Šekovićima smo dobili dvije dobre vijesti: Prvu, da je kasarna u Papraći ponovo zauzeta prilikom razbijanja i gonjenja satnije u Muzuljama, i drugu, od Miloša Zekića, da je prva akcija na cesti Tuzla — Kladanj uspjela. Ustaško uporište kod Klačnjica, nedaleko od Stupara, likvidirano je, porušen je most na Gostilju i cesta prekinuta, formiran je Stuparski odred, a u toku su bile pripreme za napad na ustaško-domobransko uporište u Stuparima. Predstojao je sastanak Oblasnog štaba i stvaranje plana za dalje širenje ustanka ...

Cvijetin MIJATOVIĆ

³⁾ Naknadno sam saznao od Jovana Narandžića iz Han-Pijeska da su tada sa Svetozarom došli i Milivoj Narandžić iz sela Trešnjevaca, Radivoje Supak iz Han-Pijeska i još jedan »planinštak«, ali mu se imena ne sjećam. Sva trojica su učestvovali u napadu na kasarnu u Vlasenici i tom prilikom i poginuli.

ORGANIZOVANJE USTANKA I PRVA BORBA 1941. U RAŽLJEVU

Ljetno sunce pripeklo. Svuda okolo tišina. U selu vlada mrtvilo. Narod živi u strahu. Ponekad se kroz selo pronese radosna vijest, ali ubrzo nastane tuga, kada čujemo da ustaše po obližnjim mjestima maltretiraju ljude, pljačkaju ih i vrše nasilje nad njima. Dok smo živjeli u strahu i iščekivanju, došao nam je nepoznati mladić iz Bukovice i saopštio: »Danas će u Ražljevo doći Fadil Jahić Španac«. Ova vijest nas je obradovala, ali i uplašila, jer nismo poznavali Španca. Malo kasnije doznali smo da je iz Bijeljine došao kod Branka Simića Sijedog Fadil Jahić sa još nekim drugovima. Saznali smo da on želi da se poveže i sa Ražljevom. Izašli smo Radivoje Lukić i ja u Kozjaču, obližnju šumu prema Bukovici, da dočekamo Španca. Sklonili smo se u šumu. Šipražje je bilo gusto, niko nas nije mogao primjetiti. Sunce se spuštalo zapadu, a mi smo Španca nestrpljivo očekivali. Najednom čujemo šuštanje lišća, i između granja smo primjetili tri nepoznate ljudske prilike. Kada su nam se približile, prepoznali smo odmah Đorđa Dojića. Nizak, krepak mladić, opančar iz Tutnjeva, koji je radio u Bukovici. Pretpostavljali smo da s Đorđom dolazi Španac. Izašli smo pred njih, pozdravili se i upoznali. Bio je to zaista Fadil Jahić Španac i sa njim Slavko Mićanović, profesor iz Bijeljine. Upoznali smo Fadila sa stanjem u Ražljevu i okolini. Pažljivo nas je slušao, a onda nam rekao da je kucnuo čas da se počnemo spremati na oružanu borbu, da sakupljamo oružje koje su poneki ljudi u selima oko Ražljeva sakrili. »Sakupljajte bombe, pištolje, municiju, sve što vam narod daje. Najvažnije vam je da narod pridobijete za borbu, da ga upoznate sa namjerom ustaša, da kod naroda steknete povjerenje, onda ćemo moći uspješno voditi borbu protiv okupatora«, rekao nam je Fadil Jahić. Dok smo vodili razgovor sa Slavkom i Fadilom, začuli su se pucnji negdje u selu. Zapitao nas je Fadil: »Ko to puškara?«

Mi smo im rekli da to ustaše pucaju u prolazu, jer ih prijeki put vodi od Brezova Polja za Čelič preko Ražljeva. U daljem razgovoru rekli smo im da imamo kratki karabin i lovačku pušku sa nešto malo municije. Fadil nas je prekorio govoreći: »Eno pušaka, treba ih otimati i njima goniti neprijatelja«. Razgovor je bio sadržajan i pun topline. Od njih smo mnogo saznali. Zavoljeli smo Fadila. Nastupio je prema nama otvoreno, prijateljski. Pratili smo njegovu svaku riječ.

Suton je padao na zemlju. U selu se čuo lavež pasa i rika goveda. Nebo je bilo vedro. Fadil se požurivao da krene, jer je tu veče trebalo da stigne u Vukosavce. Pozvali smo ih na večeru u selo. Svratili smo kući Spasoja Kisića, jednog od uglednijih domaćina, koji je ujedno odobravao i simpatisao naš stav i postupke. Nismo smjeli sjesti pred kućom, nego smo otišli nedaleko u voćnjak. Spasoje nam je brzo donio večeru. Dok su drugovi Slavko, Fadil i Đorđe večerali, ispričali smo Spasoju ko su njih trojica i zašto su došli u selo. Spasoje je naročito bio oduševljen time što je saznao da se svi naši narodi počinju boriti protiv fašizma. Brzo je večera protekla i na polasku Fadil nas je upozorio da ne spavamo više u kućama, nego po štalama i šumama, da se čuvamo, jer će ustaše sve više kupiti ljude i trpati ih u logore. »Morate se čuvati izvjesno vrijeme dok ne počnemo otvorenu borbu«.

Noć je bila uveliko odmakla kada smo ih ispratili do Gnjice — rijeke koja protiče kraj Ražljeva. Na rijeci smo se srdačno pozdravili i dugo za njima gledali. Bilo nam je žao što se tako prijatna priča brzo završi. Vraćajući se uz put, dugo smo razmišljali o ovome susretu i zaključili da treba pozvati nekoliko uglednih i hrabrih ljudi iz sela, koje ćemo upoznati sa našim namjerama i započeti sa prikupljanjem oružja i ostale opreme. Ujedno smo htjeli da im objasnimo da se ne zadržavaju kod kuća da ne bi postali žrtve ustaškog noža. Složili smo se da pozovemo:

Blagoja Simićića, Branka Kisića, Tojana Miloševića, Spasoja Kisića, Velimira Lukića, Peru Kisića, Milu Tomića, Božu Lukića, Filipa Gligorevića, Slavka Tomića, Mitra Nikolića, Gavru Bijelića i Jovu Gajića. Na sastanku smo ih upoznali da su u naše selo dolazili Fadil Jahić i Slavko Mićanović. Kada smo im rekli da se priprema ustanak i da treba i mi da se uključimo, zavladao je veliko oduševljenje. Blagoje Simić, koji je učestvovao 1917. godine u oktobarskoj revoluciji, ispričao nam je kako su se revolucionari borili u Rusiji. Pažljivo smo ga slušali. Svi smo bili spremni odmah da se borimo.

Poslije sastanka opreznost ljudi bila je veća. Skoro niko iz sela nije odlazio u Brčko i Brezovo Polje. To je i ustašama postalo sumnjivo, pa su češće navraćali u Ražljevo. Mi smo se skrivali po šumama i kukuruzima. Provodili smo dane i noći u traganju za puškama i municijom. Veza sa porodicama održavana je većinom preko djece i čobana.

Jedne noći Radivoje Lukić i ja pođemo u selo da obidemo porodice. Živeći ranije stalno u porodičnom krugu, nisam mogao izdržati a da ne vidim djecu. Prišao sam kući neprimjetno. Na prozor sam dozvao ženu. Brzo je otvorila vrata i sva izbezumljena i izgubljena prošaputala: »Otkuda ti, kada ustaše čitav dan krstare po selu«. Očigledno sam iznenadio Rujku. Smatrala je da će naš dolazak u selo izazvati veće zadržavanje ustaša oko kuća. Dok mi je Rujka pričala o novostima u selu i našoj djeci, ja sam već zaspao. San mi je prekinula lupa na vratima. Kroz noć se prolamala dreka i vika ustaša. Brzo sam se pribrao i smišljao plan. Sve je bilo kasno, ustaše su oko kuće. Rujki sam rekao da otvori vrata, jer se nisam mogao odupreti ustašama. U strahu, sva izbezumljena, Rujka je otvorila vrata i pozvala ustaše: Selama Trebinčevića, Ivu Mujanov i s njima još nekoliko ustaša iz Brezova Polja. Ličili su na razjarene zvijeri. Odmah su upali u sobu gdje sam ja ležao. Ispred mene se odmah našao Seli*, uperivši mi pušku u grudi. »Zar još ležiš, dolijao si«, počeo je svoju sarkastičnu priču ustaša. Ustao sam i brzo se našao ispred ustaša svezanih ruku. Potjerali su me do dućana Radivoja Lukića. Upali su u dućan, gdje su zatekli braću Radivoja Lukića, Božu i Lazu, pretresli ga, ali Radivoja tu nisu našli. Zatim su Ivo Mujanov i ostale ustaše krenuli kući oca Radivoja Lukića, a Selim Trebinčević je ostao tu da čuva mene dok se oni ne vrate.

Kola kojima su oni došli iz Brezova Polja stajala su malo dalje od dućana. Obazrijevši se na kola, Selim mi je naredio da sjednem u njih, što sam i učinio. U kola sam, po naređenju Selima, sjeo tako da sam sa kočijašem bio okrenut leđa u leđa, a Selim je sjeo pozadi kola okrenut meni u lice. Noć je bila oblačna i tamna, vrijeme oko dva sata poslije pola noći, selo tiho, naprosto mrtvo, kao da ga mora pritisla. Valjda je tišina djelovala i na njih, te ubrzo Selim zaspao. Tada sam pomislio »sada je prilika za bježanje«. Ipak nisam bio siguran da li on zaista spava, pa sam se onako svezanih ruku promeškajio na sjedištu i opružio nogu prema njemu da sam ga dotakao, ali on na to ničim nije reagovao, nego je i dalje hrkao, po čemu sam zaključio da on zbilja spava. Ne gubeći vrijeme, odmah sam pažljivo bez šuma zakoračio preko kola i spustio se pred njih. Obazreo sam se na njih da vidim nisu li me primijetili, ali kako su kočijaš i Selim ostali u istom položaju — sjedeći, brzo sam potrčao do ograde kraj puta, prebacio se preko nje u kukuruze i nastavio prema obližnjoj šumi. Tako bježeći čuo sam za sobom glas Selima: »Stoj, Bogiću, ubiću te«, zatim je ispalio nekoliko metaka iz puške. Bježao sam i dalje, ali kada sam poodmakao, često sam zastajkivao, osluškujući da ne idu za mnom. Bojao sam se da nije neki od njih vidio kuda sam se izgubio. Noć je bila mračna. Uz put sam očekivao susret s nekim, da bi mi ruke odvezao. Žica se upila u kožu, pa me boli, ali se ne smijem uputiti nijednoj kući, jer se bojim da se ustaše nisu vratile u selo. Stao sam pored jedne ograde i počeo razmišljati.

Ismet Mujezinović: Skica za ilustraciju

Najednom mi sine da probam na kolac prekinuti žicu. Dugo sam oko kolca obilazio i savijao se dok žica nije pukla. Ruke su mi bile plave. Nisam mogao njima ništa uhvatiti, jer je žica ustavila cirkulaciju krvi. Moja borba sa žicom na rukama dugo je trajala.

Kada sam osjetio da rukama mogu hvatati, pogledao sam oko sebe, dan se već približavao. Iz sela se čuo lavež pasa i pjesma pjetlova. Ja sam se osamio i počeo oživljavati uspomene na mladost, na drugove, na doživljene radosti u selu, na kuću i djecu. Pomislih — šta li je sa Radivojem? Ustaše su narodu zadale strah. On više ni na šta ne misli, nego na goli život. Dok sam utonuo u razmišljanje, dan je odmicao. Sunce je visoko nad horizontom. Zraci prodiru kroz krošnje drveća. Poneki seljak je pognute glave prolazio putem nedaleko od mene. Činilo mi se kao da sve propada. U susjednom šumarku čuh lupu sjekire. Privučem se bliže, vidim jednog čovjeka siječe drva. Viknem ga. On se iznenadi i stade oko sebe gledati. Javih mu se. Upitam ga da li je slučajno vidio Radivoja Lukića. Pošto me je jfrepoznao, reče mi da se Radivoje Lukić nalazi u susjednoj šumi. Pošao sam prema toj šumi a njemu rekoh: »Nemoj da pričaš da si nas vidio«. Jedva sam čekao da vidim Radivoja i da mu ispričam šta se zbilo sa mnom. Nađem ga sa još nekoliko drugova pod jednim hrastom. Kada su me ugledali, suze su im lice orosile. Zagrlili smo se. Ispričao sam im šta se te noći dogodilo. Nisu mogli da vjeruju. Tražili su nekoliko puta da im to ponovim. Dan je odmicao. Mi smo se odlučili da se približimo selu, da vidimo da li ustaše ponovo vraćaju. Došli smo blizu kuće. Niko nas nije primijetio. Uspostavili smo vezu sa ljudima u selu. Obavijestili su nas da ustaše od noći nisu dolazile.

Javljeno nam je da nas traže dva druga u civilnom odijelu s vojničkim puškama. Neki su prepoznali Doju Čuskića i spremili ga nama. Njega je poslao njegov brat Pero Čuskić da se poveže sa nama. Rado smo ga primili. Ispričao nam je da se nalaze neki drugovi komunisti u Bukviku, da se njegov brat Pero Čuskić, sekretar Sreskog komiteta, povezao sa drugovima na Majeveci. S nestrpljenjem smo ga slušali. Sutradan nas je u selu tražio neki čovjek iz Grčice. Donio nam je obavijest od Pere Čuskića da za nas ima jedna puška u Breziku. Tu pušku su uputili drugovi iz Brčkog. Selo Brezik nalazi se na domaku Brčkog. U Brčkom ima dosta ustaša i njemačke vojske. Po pušku u Brezik poslali smo Gojka Lukića i Velemira Kisića. Tako smo povećali broj pušaka u grupi.

U selu se pročulo da će Selim Trebinčević doći u mlin u Ražljevu, da samelje brašno za svoju porodicu. Kada smo to saznali, počeli smo razmišljati kako da to selo oslobodimo od ustaškog razbojnika. Dojo Čuskić se prvi javio da sačeka Selima u Petkovači — šumi na putu za Brezovo Polje. Svi smo se složili, jer je Dojo bio hitar, a i dobar strijelac, Dojo je otišao u zasjedu, čekao je i u daljini uglegao zaprežna kola, koja su se polako približavala. Selim.

je narodu zadavao veliki strah. Kada se pomene njegovo ime, ljudi su bježali. To je kod Doje gajilo veću mržnju prema tome izrodu. Nije sačekao da priđe blizu, nego na odstojanju od 100 do 150 metara opalio iz puške, a Selim je skočio s kola i uputio se trčeći prema šumi. Na kolima mu je ostala puška, dvije bombe i nešto municije. Dojo se vratio, uzevši Selimovu pušku sa municijom i bombe, neraspoložen i ljut. Samo je rekao: »Pobježe onaj krvnik«. Mi smo se obradovali prvoj zaplijenjenoj pušci. Sjetili smo se riječi Fadila Jahića da su to naše puške, samo ih treba oduzeti od neprijatelja. Tom puškom naoružali smo još jednog druga.

Počelo je dalje traganje za oružjem. Saznali smo da čuvar konaka Muratbega Zaimovića ima pušku. Uputili smo se konaku. U blizini konaka smo zasjeli, a Dojo Ćuskić i još jedan drug su otišli do vrata. Stali su sa strane i viknuli čuvara. Mislili smo da će početi pucati. Međutim, iz kuće se začuo dremljiv neodređen glas. Dojo mu je povikao da otvori. Čuvar je otvorio i upitao Doju šta hoće. Dojo mu je rekao da mu iznese pušku i municiju. Čuvar se malo opirao, ali je na upozorenje Dojino iznio pušku i nekoliko metaka. Odatle smo se uputili u Stanove, susjedno selo, gdje je živio jedan Švabo, koji je saradivao sa ustašama. Pravio je spiskove rodoljuba koje bi, po njegovoj želji, trebalo likvidirati. Opkolili smo njegovu kuću sa tri strane. Na vratima smo postavili Doju i još jednog druga s puškom. Mislili smo da će pucati na nas. Viknuli smo ga po imenu »Matais«. On je osjetio da s nama neće proći dobro, pa je, umjesto da se odazove, iskočio iz kuće baš na onu stranu odakle se niko naš nije nalazio. Upali smo u njegovu kuću i pronašli jednu lovačku pušku. Sada smo imali pet vojničkih pušaka, jedan podrezani karabin, jednu lovačku pušku petometku i jednu dvocijevku. Zatim nam je Pero Ćuskić spremio jedan pištolj, pa smo sad imali sedam pištolja raznog kalibra.

Oko grupe se okupilo još dvadesetak mladića bez oružja. Oni su čekali da se zarobi ili pronađe još koja puška i tako da se naoružaju.

Postojala je čvrsta veza naše grupe sa Sreskim komitetom Partije. U selo je često dolazio sekretar Sreskog komiteta Pero Ćuskić, koji je pratio naše pripreme i davao nam direktive za dalji rad.

Tih dana dobili smo obavijest iz Brezova Polja da Salko Dušić, zamjenik ustaškog tabornika, želi da se sastane sa nama. Počeli smo komentarisati tu želju. Neki su smatrali da Salko hoće da nas ubjeđuje da se vratimo kućama. Nekad smo pomišljali da su drugovi iz Brčkog nekim tajnim kanalom uspostavili vezu s njim i da zato želi da se poveže s nama. Upoznali smo Peru Ćuskića sa namjerom ustaša iz Brezova Polja. Pero nam je rekao: »Pa dobro bi bilo da neko izađe i da se sastane sa Salkom, jer je on najavljuvao da će sam doći«. Tada smo odredili da pođu Salku u susret Mitar Nikolić i Zivan Kisić. Obojica su vrlo spretni a i sposobni da sa Salkom vode razgovore. Njih dvojica su pošli i izmakli nekoliko stotina metara.

U međuvremenu odluči se i Pero Čuskić da krene prema Brezovu Polju. S njim je pošao Stojan Đokić. Njih dvojica su išli sasvim slobodno misleći da će naići na Salka, Mitra i Živana. Međutim, Mitar i Zivan su ispred Pere na 200—300 metara ugledali Salku da ide sa ustašama prema njima. Kada su to spazili, preskočili su preko živice pored puta i pobjegli u najbližu šumu. Na jednoj krivini Stojan i Pero su izbili pred Salku i ustaše. Samo su uspjeli da preskoče ogradu. Pero je istog časa skočio u kanal, koji je bio pokriven živicom i korovom, dok je Stojan odvrnuo bombu i bacio je, ali na nesreću bomba je udarila o granu drveta pored ograde i vratila se nazad i ranila ga. Ranjen, Stojan nije mogao odstupati i ustaše su ga stigle i ubile. To je bila prva žrtva naše grupe.

Očekivali smo ih svu četvoricu da stignu da saznamo šta hoće ustaše iz Brezova Polja. Naše očekivanje je prekratio dolazak Đorđa Miloševića, našeg kurira, koji nam je javio da su ustaše došle u selo i hoće sve ise. Radivoje i ja smo se malo izdvojili od ostalih i savjetovali se šta treba sada raditi, da li sprečiti ustaše da progone narod ili čekati Peru i ostale. Odlučili smo da ne smijemo dozvoliti ustašama da ise Ražljevo. Našu odluku saopštili smo i ostalima. Zatim smo krenuli: Đojo Čuskić, Milo Tomić, Velimir Lukić, Božo Lukić, Pejo Lukić, Velimir Kisić, Slavko Kisić, Milan Krbanjević, Simo i Pajo Tomić, Đorđe i Rade Milošević i ja kao vođa grupe. Pošto sam bio najstariji, a imao sam i neko vojničko iskustvo, izabrali su me da ja komandujem u ovom sukobu sa ustašama. Svi su me slušali, svaki je bio spreman život položiti. Čini mi se da smo mogli puk vojske dočekati. Kolona je krenula prema Kozjači. Odlučili smo da tu sačekamo ustaše. Idući putem u jednom šumarku naidemo na Đorđu Đojića i još dva druga iz Bukovice. Saznali su da ustaše dolaze u Ražljevo, pa su nam pošli u pomoć. Rekoše nam da su nas dugo tražili i, pošto nas nisu mogli pronaći, sjeli su da se odmore. Pred polazak smo se postrojili. Skrenuli smo pažnju borcima da idemo na naš prvi veći borbeni zadatak. Kroz stroj se čuo žagor, a u očima im se mogla pročitati želja da se ustašama spriječi miran povratak iz sela. Svud okolo tišina, iz sela se ništa ne čuje.

Pri susretu sa Đorđom Đojićem saopštio sam mu da ćemo napraviti zasjedu za ustaše u Kozjači, a da jedna trojka ide na drugi put, kojim bi se ustaše mogle vratiti iz Ražljeva preko Slijepčevića za Brezovo Polje, što je za Đorđu, po njegovom mišljenju, takođe bilo dobro. Tada sam od ostalih izdvojio: Božu Lukića, Milana Krbanjevića i Đorđu Miloševića, te im rekao da idu u zasjedu na pomenuto mjesto. Ujedno sam im napomenuo da, ukoliko ustaše pođu nazad iz Ražljeva tim putem, odmah zapucaju i sprečavaju ih u prolazu dok mi prijekim putem ne dotrčimo u pomoć. Pošto sam pretpostavljao da će ustaše da se vrate preko Kozjače, a ne preko Slijepčevića, to sam tu ostavio veću grupu boraca. Sa tom većom grupom boraca sam krenuo prema Kozjači.

Kozjača je veoma pogodna za zasjede. Kada smo stigli na mjesto zasjede, odmah sam izvršio raspored boraca. S desne strane puta — idući od Ražljeva — stoji jedan oniži nasip udaljen od puta oko deset metara. Iza njega sam postavio četiri druga sa vojničkim puškama i trojicu sa pištoljima raznog kalibra. Niže tog nasipa nalazi se jedna čuprija, ispod koje protiče potok koji siječe put. Pored čuprije, na desnoj strani, iza žbunja koje je od čuprije udaljeno oko 5 metara, postavio sam dva druga — jedan sa lovačkom petometkom a drugi sa pištoljem. S druge strane čuprije iza živice obrasle ostrugom zasjela su takođe dva druga — oba sa pištoljima — a jedan je imao i bombu, čiji je bio zadatak da bombu baci na ustaše kada nastupe na čupriju. To je ujedno bio znak za paljbu ostalima. S lijeve strane puta idući od Ražljeva — bilo je nekoliko podebljih vrba, iza kojih je zauzeo položaj Đurđo Dojić sa još jednim drugom. Oba su imali vojničke puške. Kada je tako izvršen raspored, ja sam zauzeo svoje mjesto iza pomoćnog nasipa, drugi po redu sa čela, tako da nas je bilo za nasipom ukupno sedmorica, kako sam već pomenuo.

Skoro istog časa kada sam ja, kao posljednji, zauzeo položaj, začuo se žamor sa puta od Ražljeva. Slušajući žamor pomislili smo da ustaše zaista gone naš narod iz sela. Sa lica naših boraca moglo se pročitati da su nestrpljivi i jedva čekaju kada će ustaše stići da počnu obračun. U tome očekivanju pojavi se ustaška kolona, idući od Ražljeva, prošarana domobranima bezbrižno ćaskajući, pored koje je išao njihov oficir. Kolona je išla nizbrdo prema mostiću — čupriji između naše zasjede. Njihovim prilaskom naša napetost se pojačavala, ali kada smo vidjeli da ne gone narod, to nas je još više ohrabrilu, dalo nam nove snage. U stroju su naišli na most. Milo je bacio bombu, koja nije eksplodirala. Vidjevši šta nas čeka, povikao sam »pali!«. Zagrmjelo je tako da ustaše nisu mogle da se snađu. Padali su kao pokošeni. Nisu mogli ni imati vremena da svoje oružje upotrijebe. Poiskakali smo iza zaklona, sukobili smo se prsa u prsa. Zadnji dio kolone bježao je desno i zaobilazio nas. Mi smo i njih gonili skoro do Brezova Polja. Povratili smo se radosni s namjerom da pokupimo oružje od izginulih domobrana i ustaša. U šumarku smo primjetili povijanje grana. Kada smo prišli bliže, ugledasmo nekoliko domobrana. Odmah su bacili oružje i digli ruke uvis. Prišli smo im, pretresli ih, oduzeli im municiju i pokupili njihove puške. Zatim smo sakupili sve oružje koje su bježeći bacali od ranjenih i poginulih. U ovom sukobu zadobili smo 18 pušaka, jedan teški mitraljez, dva sanduka municije i nešto bombi.

Mislili smo da ovu bitku vodimo da bismo narod oslobodili od upadanja u selo i daljeg zadavanja straha narodu. Međutim, dok smo sakupljali oružje i ostali plijen ove bitke, u Kozjaču je stiglo skoro čitavo selo. Nosili su vile, motike, budake i dr. Začudeni njihovim dolaskom upitali smo: »Od kuda vi?« »Došli smo da vam se nađemo u pomoć«, rekoše nam ljudi. Dok smo sakupljali plijen,

seljani su sakupili i mrtve i pokopali ih. Bilo je 5 mrtvih domobrana i ustaša, 7 ranjenih i 12 zarobljenih (zarobljeni — svi domobrani), a ostali, oko 40, pobjegli su nam. Ranjene domobrane smo previli i uputili zaprežnim kolima u brčansku bolnicu. Zarobljenike smo povelili sa sobom u šumu »Duge njive«, gdje smo zatekli Radivoja Lukića, koji je prethodno ostao da sačeka drugove: Pera Cuskića, Stojana Đokića, Mitra Nikolića i Zivana Kisića, koji su toga dana, prije naše akcije, otišli da se sastanu sa Salkom Dušićem, zamjenikom ustaškog tabornika — na njegov poziv radi pregovora. Radivoje nas je dočekaao sav radostan i razdragan, čestitajući nam na postignutom uspjehu u poduzetoj akciji.

Iz sela su nam donijeli večeru. Zarobljenicima smo, takođe, dali da jedu dok je svaki od njih drhtao od straha. Bojali su se da ćemo ih pobiti. U razgovoru s nama veoma su oskudni. Nisu smjeli uopšte da nam pričaju o ustaškoj vlasti, o pokolju, pa i njihovom putu u Ražljevo. Radivoje i ja smo im pričali o svrsi naše borbe, da je naš cilj — da se borimo protiv okupatora i domaćih izdajnika, za bratstvo i jedinstvo svih naroda Jugoslavije itd. U tom razgovoru zatekao nas je Bero Cuskić. On se mnogo obradovao našem uspjehu. Pero je zarobljenim domobranima, između ostalog, rekao: »Mi vas nećemo pobiti. Vi ćete ići svojim kućama. Mi nijesmo banda kako nas naziva ustaška izdajnička vlast. Vi ste mobilisani da čuvate izdajnike i izrode našeg naroda, da pomažete Hitlerov fašizam. Vaše mjesto je da se s nama borite. Ukoliko neko od vas želi da pomogne naš porobljeni narod, neka ostane s nama«. Zarobljeni domobrani su ga pažljivo saslušali i na kraju počeli moliti da ih pustimo kući. Svaki se pravdao da ima djecu i jedva čeka da ih vidi.

Kod zarobljenih domobrana ostavili smo stražare da ih čuvaju. Odmakli smo se dalje u šumu i održali sastanak. Tu smo Peru upoznali sa čitavim tokom naše akcije. Zatim je Pero nama ispričao o vojsci sa kojom su se on i Stojan susreli, i pogibiji Stojanovoj. Ta vijest o Stojanovoj pogibiji nas je sve pogodila, jer smo izgubili dobrog i odanog člana Partije i hrabrog borca. Iz svega ovoga smo se uvjerali da je vojska koju smo mi dočekali i razbili u potoku Kozjača pri njenom povratku iz Ražljeva bila ona ista sa kojom je zamjenik ustaškog tabornika Salko pošao u Ražljevo, navodno na pregovore sa nama, susrevši se sa Perom i Stojanom.

Odlučili smo da zarobljene domobrane pustimo kućama s tim što smo poskidali vojnička odijela i zamijenili ih civilnim. Saopštili smo im da mogu ići svojim kućama u Slavoniju, jer su skoro svi bili Slavonci. Na polasku smo im zaprijetili da više ne idu u ustašku vojsku. »Mi vam više nećemo praštati službu okupatoru«, dodali smo.

Naša udarna grupa poslije ovog okršaja s neprijateljem pre-rasla je u prvu partizansku četu na brčanskom srezu, koja je 1942. godine ušla u sastav 6. istočnobosanske brigade.

Bogoljub KISIĆ

SEMBERSKA PARTIZANSKA ČETA U MACVI

Pred početak prve neprijateljske ofanzive na zapadnu Srbiju i Mačvu Semberska partizanska četa, koja je zbog pritiska neprijatelja napustila Semberiju i prebacila se u Mačvu, nalazila se jednim svojim dijelom na položaju kod sela Zasavice, dok su se ostali dijelovi nalazili kod sela Ravnje. Bila je nedelja 28. septembra 1941. kada su Nijemci počeli da zasipaju bombama položaje na kojima se nalazila naša desetina, kao i sela Zasavicu i Ravnje.

Bombardovanje je bilo tako žestoko, da smo mislili da od mjesta, pa i naše desetine, niko neće ostati živ. Vidjeli smo u plamenu i dimu kuće u Zasavici, a nešto kasnije počele su da pristižu i prve izbjeglice iz toga sela koje su se povlačile prema Ravnju. Iako smo i sami ocijenili da ovdje više nemamo što da čekamo, nismo mogli da se povučemo, pošto nam još nije bila pristigla desetina koja se nalazila kod Zasavice. Nešto kasnije počeli su da pristižu i borci naše desetine. Prvi su stigli Teodor Sofronić desetar, Đorđe Rebić, koji je bio lakše ranjen, i Borika Stančić, kome je mitraljez pokidao svu dugmad na vojničkoj bluzi, pa čak i dugme na košulji ispod vrata, ali za čudo, na njegovu veliku sreću, njemu ništa nije bilo.

U borbi između partizana i Nijemaca, koji su se u Mačvu prebacili iz Sremske Mitrovice, poginuo je jedan od prvih partizana Semberije — Pero Simić iz Bijeljine. Po zanimanju je bio kujundžija. Družio se s naprednom radničkom i studentskom omladinom, aktivno učestvujući u svim akcijama koje je Partija organizovala u Bijeljini. Zbog toga, kao i zbog sukoba sa folksdojčerima iz Novog Sela, Pero se odmah nakon dolaska Nijemaca morao skloniti u Donji Bradac, gdje se krio sve do avgusta mjeseca, kada je stupio u partizane.

Kada smo se prikupili, donesena je odluka da se povučemo prema Crnoj Bari i Badovincima, jer smo ovdje — ukoliko se duže zadržimo — mogli biti odsječeni od ostalih snaga Mačvanskog partizanskog odreda, pod čiju smo komandu stavljeni nakon što smo se prebacili u Mačvu. Sa nama su krenuli i partizanski odbornici iz Crne Bare Bato Dević i Mića Miraždžić, kao i još dosta saradnika NOP, koji nisu željeli da ostanu u selu i tu dočekaju Nijemce.

Već kod Badovinaca, a naročito kada smo stigli u Novo Selo, zatekli smo strašan prizor. Narod je bio zaplašen i zabrinut. Istog onog momenta kada su bombardovani Zasavica i Ravnje, Nijemci su zapaljivim bombama zapalili Novo Selo, u kome su gorjele kuće, slama, i ograda. Seljaka u selu nije bilo, tako da vatru niko nije gasio. Stoka je uznemireno bježala iz jednog dvorišta u drugo, dok su psi zloslutno zavijali.

Prolazili smo lagano kroz ovu pustoš koja nas je pritiskivala kao mora slušajući pucketanje vatre koja se razgorjevala i lomljavu izgorjelih krovova kuća. Prošavši kroz selo, susreli smo grupu srbijanskih četnika, koji su mirno posmatrali ono što se oko njih dešavalo. Muvali su se po selu šireći paniku, javno ispoljavajući svoj kapitulantski stav. Tu se sa četnicima odnekud našao i major bivše jugoslovenske vojske Pantelić, koji je — doznajući da se kod nas nalazi Teodor Sofrenić Tendo, bivši podoficir — došao da ga vrbuje da pređe u četnike. Ljut zbog ovakvog četničkog postupka, Teodor mu je odgovorio: »Ja sam, gospodine majore, proletar i moje je mjesto upravo sa komunistima, koji su počeli da se bore za slobodu i interes radnog naroda«. Kada je ovo čuo, major se brzo pokupio i otišao među svoje četnike.

Tendo je bio rodom iz sela Gornji Brodac. Poticao je iz siromašne porodice, zbog čega je — nakon što je završio osnovnu školu — otišao u podoficirsku školu bivše jugoslovenske vojske. Po kapitulaciji počeo se družiti sa studentom Stevom Perićem, sa kojim najaktivnije učestvuje u pripremama za oružani ustanak.¹⁾

Iako su raspolagali velikim snagama i tehnikom, Nijemci su kroz Mačvu nastupali polako i oprezno, vršeći detaljno pretres terena. Naša četa se zadržala na području Novog Sela i Prnjavora sve do 6. oktobra, jer smo dobili zadatak da na putu koji od Prnjavora vodi prema Loznici držimo položaj. Tu u blizini nas nalazila se i jedna grupa četnika iz Tekeriša, koji su, međutim, svoje položaje napustili onog momenta kada su Nijemci počeli da nastupaju od Prnjavora. Da bismo i sami osmotrili do koje linije su stigli Nijemci, komandir naše čete Mirko Filipović²⁾ je naredio Boriki Stančiću da se popne na obližnje drvo i da osmotri cestu koja je vodila od Prnjavora.

Tek što se popeo na drvo, Borika počeo brzo da silazi, vičući: »Drugovi, evo Nijemaca«. Kada smo malo bolje pogledali, mogli smo i bez penjanja na drvo da vidimo Nijemce kako se približavaju našem položaju. Čim se njemačka patrola približila, na njih je iz

¹⁾ Teodor Sofrenić je nakon povratka na Majevicu bio postavljen za komandira čete. Poginuo je na Majevici u borbi sa četnicima februara 1942.

²⁾ Mirko Filipović, prvoborac iz Semberije, ubijen je od Nijemaca avgusta 1944. u Brčkom.

podnožja Vidojevica otvorena mitraljeska vatra, pa su se Nijemci brzo vratili odakle su i došli.

Položaj na kome smo se nalazili bio je veoma nepogodan. Pored toga što je bio skoro potpuno otkriven, opasnost je dolazila i sa onih položaja koji su nakon povlačenja četnika ostali neobezbjedjeni. Osim toga, municije smo imali malo, zbog čega smo i predlagali da se povučemo na povoljnije položaje i bliže partizanskim jedinicama koje su se nalazile na Vidojevici. Poslije kraćeg dogovora odlučeno je da se povučemo sa ovih položaja i da se prebacimo na lijevu stranu ceste. Dok smo se mi prebacivali, Mirko je sa još nekoliko drugova zaostao na cesti, kao da je nešto iščekivao. Njemu je očigledno bilo neugodno što položaj napušta bez naređenja, iako mu je bilo jasno da se tu ne bismo mogli nikako zadržati a da četu ne izložimo velikoj opasnosti, a možda čak i potpunom uništenju.

Još se nismo bili ni razmjestili i zauzeli položaje koji bi nam omogućili kakvu-takvu odbranu; kada je od Sapca doletjelo 12 njemačkih »Štuka«, koje odmah počese da bombarduju naše položaje na Vidojevici. U takvoj situaciji nismo imali vremena da biramo zaklon. Zadovoljili smo se onim što smo tu našli. Neko je kao zaklon iskoristio prvo drvo kod koga se našao, neko kamen, dok smo se Mirko Filipović, Borika Stančić, Dragiša Maksimović, Vukašin Pajkanović, Žarko Kalabić i ja sjurili u jedan omanji kamenolom. Jedino što nas je tu koliko-toliko moglo zaštititi od oka neprijatelja bilo je lišće omanjeg grabovog drveta, čije su se grane nadnele nad rupu u kojoj smo se nalazili.

Bombardovanje i mitraljiranje naših položaja potrajalo je poduže, a bombe su padale u neposrednoj blizini mjesta gdje smo se nalazili, tako da smo od detonacije i zavijanja sirena bili skoro svi ogluvljeni. Lišće koje nas je do maločas štitilo sada je potpuno bilo otpalo, tako da sa te strane nismo više bili zaštićeni. Gledali smo kako se »štuke« obrušavaju, vidjeli smo čak i pilote kako mitraljiraju naše položaje. Koliko je to sve trajalo niko ne bi znao reći, ali je nama izgledalo kao prava vječnost.

Izbacivši bombe, avioni su počeli da mitraljiraju naše položaje. U tom momentu Gajo Andrić³⁾ povika: »Drugovi, evo tenkova«. Nemajući vremena ni da se obazremo, zgrabili smo oružje i u najvećem trku pojurili prema šumi, ne obazirući se više na mitraljiranje. Međutim, Nijemci nisu išli daleko. Bližila se noć, pa su i oni sami požurili natrag u Prnjavor, da bi se ukopali i obezbjedili od eventualnih napada.

Nakon što smo se povukli dublje u šumu, sjeli smo da bismo sačekali ostale drugove. Ali njih nije bilo. Tako smo dočekali i ponoć i već smo počeli da pomišljamo na najgore. Najednom se iz mraka pojavio Gajo Andrić, koga smo bili poslali da vidi šta je sa ostalim drugovima iz čete. Od njega smo saznali da su od bombardovanja

³⁾ Poginuo kao partizan u novembru 1942.

ili mitraljiranja poginuli Branko Jakšić, student, Vukašin Pajkanović, student, Brane Gavrić, student i Buki Kabiljo — svi iz Bijeljine, kao i Stevan Joković, zemljoradnik iz sela Pučila.

Brano Jakšić je poginuo kod jednog drveta gdje se bio sklonio kada je počelo bombardovanje, Vukašina je rafal stigao na dva metra od kamenoloma, gdje se bio skupa sa nama sklonio, ali ne mogavši da izdrži tresak bombi, on je izletio prije vremena u namjeri da se skloni na sigurnije mjesto. Ostali drugovi iz čete, kao i iz jedinice srbijanskih partizana, koji su se našli tu pred početak bombardovanja, izginuli su u neposrednoj blizini kamenoloma, pa su tu svi zajedno i zakopani.

Sutradan smo krenuli za Loznicu, koja je još bila u rukama partizana. Tu je Mirko Filipović zatražio od Filipa Fiće Kljajića odobrenje da se vratimo u Bosnu, što nam je on — s obzirom na situaciju u Srbiji, kao i na naše gubitke, odobrio. Ali to nije bio kraj našeg boravka u Srbiji. Naime, naša četa je nakon što je dobila saglasnost da se prebaci na Majevicu krenula za Krupanj, odakle je — zbog nadiranja Nijemaca od Valjeva — bila prebačena na položaj kod Draginca, na putu Valjevo — Loznica. Međutim, pošto su Nijemci već ušli u Loznicu, mi smo se vratili u Krupanj, a zatim smo preko Mačkova kamena nastavili put prema Drini, odnosno selu Čuline, kod koga su nas seljaci prebacili u Drinjaču.

Tako smo se poslije dvomjesečnog boravka u Mačvi, već kao prekaljeni borci, vratili u Bosnu, ali ne svi. Pored izginulih drugova, od nas su se u Culinama odvojili, sa odobrenjem komande čete, Nikola Maksimović i Sreten Glišić, iz sela Međaša, koji su među prvima uzeli puške u Semberiji i krenuli u borbu protiv okupatora. Obojica su bili dobri borci, cijenjeni drugovi, ali ih je u jednom momentu povukla želja za djecom koja su se takode bila sklonila u Mačvu, zbog čega su i zatražili da im se dopusti da idu i vide šta im je sa porodicama. Iako smo ih od toga odvrćali, oni su ostali uporni, pa im je Mirko — mada je znao kakva je situacija u Mačvi, dao saglasnost da idu. Tek kasnije sam, saznao da su obadvojica uhvaćeni od Nijemaca, a zatim odvedena u Šabac ili Jarak i tamo strijeljani.

Nakon što smo se prebacili u Drinjaču, sreli smo se sa Milanom Pantićem, koga smo od prije rata poznavali iz Bijeljine. On je sada kao zamjenik komandanta mjesta omogućio našoj četi da se dobro odmori i nahrani. Tu smo se sreli i sa Svetozarom Vukmanovićem Tempom, koji nam je rekao da bi odmah — s obzirom na situaciju — trebalo da krenemo u sastav našeg Majevičkog odreda.

Tako smo, iako nam je bio neophodan odmor, morali odmah da krenemo prvo u Papraću, odnosno u Šekoviće, a odatle smo se nakon 3—4 dana uputili prema Majevici, gdje smo stigli krajem oktobra 1941. godine.

Radovan ILIĆ RADIKA

PRVE ORUŽANE AKCIJE U OKOLINI KAKNJA

Prva partijska ćelija u Kaknju osnovana je 1939. godine, a činjavali su je najnapredniji rudari i namještenici ovog industrijskog mjesta. Razvijajući svoju ilegalnu djelatnost, članovi Partije i SKOJ-a su, preko sindikata i sportskih društava, koristeći i ostale forme, uspjeli da stvore čvrsto jezgro, u kome su se svojom aktivnošću naročito isticali rudar Stjepan Kovačević, Rudi Mali, Avdo Iširlija i drugi. Na sastanke partijskog aktiva s vremena na vrijeme dolazio je i Vaso Miskin Crni, za čije ime su i vezane sve akcije koje su u to vrijeme u ovom rudarskom mjestu preduzimane.

Neposredno nakon okupacije naše zemlje okupator se suočio sa prvim akcijama kakanjskih rudara, koji su zbog teških uslova rada i slabe ishrane organizovali štrajk pod rukovodstvom Vase Miskina Crnog i partijske ćelije u Kaknju. Došlo je i do sukoba između rudara i ustaških vlasti, koje su — da bi umirile buntovne štrajkače — upotrijebile čak i oružje.

Da bi zaplašili rudare i narod okolnih mjesta, ustaše su organizovale raciju, kojom prilikom je bilo pohapšeno preko sto lica. među kojima, međutim, nije bilo članova Partije i SKOJ-a, koji su se blagovremeno sklonili, radeći ubrzano na pripremama za ustanak.

Prvi partizani iz Kaknja nalazili su se u sastavu grupe koja je trebalo da vodi borbu na sektoru između Kaknja i Zenice. Zamisao je bila da se na ovom prostoru okupe i svi rodoljubi koji su željeli da se bore protiv okupatora i domaćih izdajica iz industrijskih mjesta Zavidovića, Begova Hana, Zenice, Kaknja i Vareša, kao i iz okolnih sela. Računalo se da će rudari i ostali radnici za sobom povući i veći broj seljaka, koji u to vrijeme još nisu mogli da sagledaju svu opasnost koja je dolazila od okupatora.

Do prvog okršaja između partizana i okupatora došlo je na ovom području neposredno poslije formiranja tzv. Dračićke čete,

koja je sa svojih 17 boraca bila smještena u kući Sime Trbića. Neprijatelj je četetu iznenadio i zatekao nespremnu za borbu, jer je čak i jedini puškomitraljez bio rasklopljen radi čišćenja. Bila je nedjelja, tako da se niko nije nadao da će toga dana u rano jutro četa biti napadnuta i to iz šume gdje je trebalo da se povlače u slučaju opasnosti.

Međutim, pošto ni ustaše prilikom ovog napada nisu bile najodlučnije, partizani su uspjeli da se probiju iz obruča. Tom prilikom ubijen je jedan a ranjeno više neprijateljskih vojnika, dok je pri izlasku iz kuće poginuo partizan Aleksa Janušić iz sela Mošćanice.

Uskoro je došlo i do drugog napada na Dračičku četetu. I ova akcija je izvedena nedjeljom, ali su ustaše i ovoga puta, zahvaljujući snalažljivosti Omera Maslića, izvukli deblji kraj. Omer Maslić je, sa grupom boraca, došao neprijatelju iza leđa, tako da se on u neredu povukao, uz gubitke od 11 mrtvih, dok su iz čete poginuli Đuro Gusić, Lazar Paletan, Luka Bakijaš, Borko Jeftić i Pero Herić. U borbi je bilo i nekoliko ranjenih partizana.

Ljute zbog neuspjelog napada i velikih gubitaka, ustaše su prilikom povlačenja ubile nekoliko seljaka, dok je veći broj mještana interniran u logor smrti Jasenovac. Takođe je zapaljeno i nekoliko kuća.

Poslije ovih borbi došlo je do objedinjavanja sa drugim, u ovom kraju formiranim partizanskim grupama, sa orijentacijom na prikupljanju novog oružja, kao i na izvršenje manjih akcija na željezničkoj pruzi Kakanj — Zenica. Tih dana partizani su — zahvaljujući Omeru Masliću i Manojlu Kapiću, došli do još jednog puškomitraljeza, koji su oteli od Ismeta Velića, koji je kao domobran došao na odsustvo kući.

Zahvaljujući ovom puškomitraljezu, kao i ostalim akcijama, broj boraca u Dračićevoj četi se ubrzo povećao, tako da je ona uskoro imala oko 50 partizana, među kojima se nalazila i Rosa Trbić, prva žena partizan u ovom kraju.

Kasnije su borci Dračićeve čete učestvovali u svim borbama koje su vođene u okolini Kakanja, a i na širem području. Izvršen je napad na Begov Han, dok je kod Perina Hana napadnuto jedno odjeljenje kaznionice Zenica. Osim toga izvršena je diverzija kod željezničke stanice Modrinje.

Kroz ovu četetu prošli su i sa njom se borili mnogi borci iz ovoga kraja, od kojih su neki svoje živote izgubili. Tako su u ovom kraju boravili, pored Omera Maslića, i Todor Butina, Akif Bešlić, Vladimir Perić Valter, Manojlo Papić, Stanislav Traup, Mali Rudi, Stjepan Kovačević, Gojko Uzelac, Ilija Lukić i mnogi drugi.

Neki od ovih partizana postali su nešto kasnije borci 3. udarnog bataljona, koji je prilikom puča izvršenog od četničkih elemenata

pod rukovodstvom Goluba Mitrovića odigrao značajnu ulogu u spašavanju partizana koje su četnici na prevaru pohvatali i razoružali.

Kada je formirana grupa udarnih bataljona koji su avgusta 1942. ušli u sastav 6. istočnobosanske brigade, mnogi borci Dračičke čete, koji su poslije puča ostali u životu, nastavili su da se bore u sastavu ove slavne jedinice, naše NOV, ginući po planinama istočne Bosne, po šumama Srema, u borbama na Vučevo, Sutješci i Zelen-gori.

Oni, pak, koji se nisu povukli sa udarnim bataljonima ostali su u svom kraju da se i dalje bore pod veoma teškim okolnostima protiv okupatora i domaćih izdajica — ustaša i četnika. Mnogi su u toj neravnoj borbi i svoje živote izgubili, a među njima i Todor Butina, komandir prve partizanske Dračičke čete, Đuro Milišić iz Dravuče, Simo Maslenjak iz Svića i drugi.

Pero TODORVIĆ

TAČAN ODGOVOR

Partizanska patrola, preobučena u ustaške uniforme, zaustavi na cesti jedan auto, u kome je pored šofera sjedio ustaški bojnič. Da bi dobio na vremenu, komandir partizanske patrole zatraži dokumenta od bojnika. Ovaj je protestovao, govoreći da će ih tužiti njihovom starješini, pa ih upita:

— Iz koje ste vi satnije?
Voda patrole na to odgovori:
Mi smo iz — Seste proleterske brigade! Jeste li zadovoljni?

FORMIRANJE I RAD PARTIJSKE ČELIJE U BOSANSKOM PETROVOM SELU

Bosansko Petrovo Selo, smješteno na sjevernim obroncima planine Ozrena, bilo je za vrijeme bivše Jugoslavije sjedište opštine. Njegovo stanovništvo se bavilo zemljoradnjom, ali je bilo i ljudi koji su radili u šumsko-industrijskom preduzeću »Jadrina«, pilani i pogonu za sječu i transport drveta. Nešto radnika iz ovoga sela bilo je zaposleno u preduzećima van ovoga mjesta, ali su oni u Bosanskom Petrovom Selu stanovali ili su češće u njega navraćali.

U političkom pogledu ovo selo se za vrijeme bivše Jugoslavije nije ni po čemu razlikovalo od drugih susjednih sela. Uticaj KPJ sve do 1937. godine bio je slab. Tek te godine u preduzeću »Jadrina« došao je Todor Vujasinović, gdje je odmah počeo oko sebe da okuplja napredne radnike i seljake. Prvo je pošao od radnika sa kojima je kao blagajnik brzo ostvario poznanstva i blizak kontakt. Nakon izvjesnog vremena, njegovom inicijativom, formirane su dvije sindikalne podružnice, i to jedna od radnika pilane, a druga od radnika koji su radili na sječi drveta. U ovu drugu podružnicu bilo je učlanjeno i nekoliko seljaka iz sela Brezika koji su povremeno radili na sječi i prevozu drveta. Kada su u borbi protiv kapitalista postignuti prvi rezultati, ugled Toše Vujasinovića brzo je počeo da raste, a preko njega i ugled KPJ, jer su radnici i seljaci znali da je Tošo komunista.

Kroz ove akcije radnika počeli su da se ističu pojedinci, koji su pokazivali više interesa za politički rad i borbu radničke klase. Među njima je bilo radnika koji su radili na strani a samo stanovali u Bosanskom Petrovom Selu, privatnih zanatlija, ali i zemljoradnika. Oni su sve otvorenije počeli da istupaju protiv režima i da se kao takvi sukobljavaju sa lokalnim organima vlasti, tako da su se među njima pojavili i prvi kandidati KPJ: Milovan Gajić, abadžijski radnik, Marko Blagojević, krojački radnik, Doka Sešljak, stolarski radnik, Mićan Pajić, zemljoradnik, Uroš Vurdelja, bravar i dr. Sa odabranim kandidatima Tošo se veoma često sastajao, držao im predavanja i davao konkretna uputstva za rad. Kada je Tošo 1940. godine

morao da napusti Petrovo Selo, jer je došao u sukob sa direktorom-, preduzeća, kandidati su ostali bez veze. Iako nisu bili povezani ni sa jednom partijskom organizacijom, njihova aktivnost, međutim, nije prestala sve do okupacije naše zemlje.

Poslije kapitulacije Todor Vujasinović je počeo ponovo navraćati u naš kraj i povezati se sa ranijim kandidatima. Njegovom inicijativom, odmah po okupaciji, formirana je u Bosanskom Petrovom Selu prva partijska ćelija, a za sekretara je bio izabran Milovan Gajić. Glavni zadatak koji je pred članove Partije bio postavljen sastojao se u sakupljanju oružja, okupljanju svih rodoljuba koji su bili protiv okupatora, pronalaženju novih kandidata za Partiju i si. Svaki član Partije dobio je i konkretan zadatak da sazna ko sve u selu ima sakriveno oružje, da procjeni hoće li taj moći učestvovati u ustanku ili će mu možda trebati to oružje oduzeti. S obzirom na to da je na ovom području prilikom kapitulacije razoružano više jedinica jugoslovenske vojske, seljaci su došli do dosta velikog broja pušaka. Zato nam i nije bilo teško da za kratko vrijeme sakupimo oko 30 pušaka, 15 pištolja i druge vojne opreme. Po naredenju Todora Vujasinovića 10 pušaka smo predali Franji Markoviću i Peri Miljaniću, koji su trebali sa ovim oružjem započeti prve akcije u Kreki kod Tuzle. Uz pomoć Mićana Pejića pomenuti drugovi su prenijeli oružje do sela Husina.

U toku opštih priprema za ustanak mi smo u našem selu razgovarali sa nekoliko ljudi i dobili smo njihov pristanak da će oni sigurno, zajedno sa nama, da učestvuju u prvim oružanim akcijama. Dolaskom Todora Vujasinovića na Ozren radi priprema za dizanje ustanka pojačao se i cjelokupan rad u našoj ćeliji. Nastavljeno je sa sakupljanjem oružja, a počeli smo svestranije raditi i na ostalim poslovima vezanim za pripreme. Iz naše ćelije često su odlazili kuriri prema Tuzli koji su odnosili ili donosili poštu. Činjeni su i to veoma uspešni pokušaji da se neki drugovi iz našeg sela povežu sa poznanicima i prijateljima iz drugih susjednih sela. Na vijest da su ustaše počele protjerivati Srbe iz Gračanice, Boljanića, Karanovca kao i sveštenike iz manastira Ozrena, mi smo pristupili formiranju ilegalnih grupa, koje su, kao seoske straže, pratile kretanje ustaša. Ove grupe imale su zadatak da izvrše oružani prepad na ustaše koje bi upale u naše selo i započeli odvođenje seljaka. Takođe su ove grupe budno pratile kretanje žandarma, koji su bili smješteni u našem selu.

Uoči ustanka na Ozrenu, 22. avgusta, naša partijska ćelija pozvala je sve mještane sa kojima je još odranije računala, izradivši ujedno i plan za prvu oružanu akciju. Kao neposredni zadatak za naše selo bio je da se razoružaju žandarmi, zapali žandarmerijska slanica i zgrada, željeznička stanica, poruši pruga i most preko Spreče kod

Miričine. Napad na ove objekte započeo je 23. avgusta oko 5 časova. Razoružani su žandarmi, uništena opštinska arhiva, pošta i razurušena pruga. Međutim, most kod Miričine nismo mogli srušiti, jer je neprijatelju iz Tuzle stiglo pojačanje.

Toga dana bilo je u selu pravo veselje, jer su mnogi mislili da je definitivno došla sloboda. Ali već u prvim akcijama osjetila se nedisciplina, a zapaženi su i pokušaji pljačke, što je pred partijsku ćeliju postavljalo i određene zadatke. U nekoliko narednih dana neprijatelj je popravio prugu, prodro u donje dijelove sela i počeo pozivati narod na predaju i poslušnost. Mnogi seljaci počeli su da se kolebaju, vraćaju kućama i prijavljuju ustašama. U tim, veoma mučnim časovima mi smo okupljali ljude objašnjavali im da je to što ustaše nude laž i prevara. Kako su seljaci koji su se predavali odvedeni i više se nisu vraćali, ljudi su počeli sve više da vjeruju u našu riječ i da nas slušaju. Poslije prve masovnosti koja je brzo splasnula, započele su organizovanije i sistematičnije pripreme za nove akcije. Nekoliko novih uspjeha u borbi protiv neprijatelja imali su za posljedicu da je u našem selu organizovana prva oružana grupa, koja se nije sakupljala od slučaja do slučaja, nego je bila stalno pod oružjem, prihvatajući borbu sa neprijateljem. Četa je — kako smo je počeli zvati — vršila uglavnom napade na manje jedinice, oštećivala prugu, pravila zasjede, ali je povremeno sadejstvovala i s drugim jedinicama kada su izvođene veće akcije Ozrenskog odreda.

U tom periodu partijska ćelija se sukobila sa nizom problema. Kao najznačajnija pitanja, pored organizacije čete, bila su ona koja je život nametao svakodnevno. Među prvim ubrzo je iskrsnuo problem odnosa prema zarobljenim neprijateljskim vojnicima. Sto se tiče štaba odreda i same ćelije u tom pogledu nije bilo dileme. Domobranske vojnike smo, po pravilu, poslije saslušanja puštali, sem onih za koje se dokazalo da su vršili zločine. Ali bilo je pojava da su neki htjeli samoinicijativno da ubijaju zarobljenike. Sa takvim smo vrlo rano došli u sukob. Među brojnim nesporazumima u tom pogledu najtipičniji je onaj do koga je došlo između Đoke Sešlaka i Cvijetina Todića, decembra 1941. godine. Naime, u to vrijeme našim borcima kod rijeke Krivaje predala se jedna satnija domobrana sa dva podoficira i dva oficira. Oficiri su bili naši ljudi — Ismet Mujezinović i Rudi Petovar. Zahvaljujući njihovoj inicijativi i došlo je do predaje ove satnije. Zarobljenici su, po predaji, dovedeni u Konak kod manastira Ozrena i povjereni na čuvanje četi iz Bosanskog Petrovog Sela (Petrovačka četa), kojom je komandovao Đoko Sešlak. U odsustvu Todora Vujasinovića, odredom je komandovao Cvijetin Todić. Jednoga dana on je telefonskim putem izdao naređenje Đoki Sešlaku da likvidira sve zarobljene domobrane. Doka je to odbio i rekao Cvijetinu, za koga je već znao da je pročetnički orijentisan, da on njega (Cvijetina) i ne priznaje za komandan-

ta odreda, te da stoga i neće izvršiti njegovo naređenje. Tako su — zahvaljujući stavu partijske ćelije Petrovačke čete, spaseni ovi ljudi.

Osnovni problem partijske ćelije poslije mnogih vojničkih uspjeha naše čete bio je borba protiv četnički orijentisanih pojedinaca. To se vidi iz primjera kada je naša ćelija odigrala presudnu ulogu u slučaju Vojina Ristića, komandira Petrovačke čete, koji je i sam bio potpao pod četnički uticaj. Vojin je toga dana postrojio četu radi zakletve. Vojnici su propisno stali u stroj i komandir je počeo da čita zakletvu. Kada je u tekstu zakletve pomenuto ime kralja Petra, vojnici su iskočili iz stroja i čitanje zakletve je prekinuto. Vojin je bio ljut i prijetio je da će izgređnike kazniti, ali je epilog bio taj da smo ga smijenili sa položaja komandira čete.

Kao poseban problem sa kojim se naša ćelija dugo nosila bio je kolebljivost i malodušnost jednog broja ljudi, koji su počeli širiti vijesti o besperspektivnosti borbe. U početku na to i nismo obraćali veliku pažnju, ali kada se vidjelo da je to glavni uzročnik slabljenja borbenog morala i da jedinica, pod uticajem takvih elemenata, više nije u stanju da izvršava zadatke koje je ranije sa lakoćom obavljala, započeli smo oštru propagandu protiv malodušnika i kolebljivaca. Pošto se znalo da je svemu tome uveliko kumovala četnička propaganda, koja je širila vijesti da se sa Nijemcima ne možemo nositi, povelili smo energičniju borbu i protiv njih. Međutim, usljed stalnih borbi za to nikad nije bilo dovoljno vremena.

*

Osnovna naša slabost u radu sastojala se u tome što smo radili veoma slabo na omasovljavanju partijske ćelije, iako smo za to imali dovoljno kadrova. Od 90% boraca na koje smo imali uticaj u Partiju smo primili samo jednog: Miloja Petrovića. Takođe je naša aktivnost podbacila i na planu partijskog djelovanja van rejonu čete, na stvaranju narodnih odbora, organizacije SKOJ-a, AFŽ i omladine.

Rad partijske ćelije bio je naročito težak u vrijeme januarske ofanzive 1942. godine, kada je neprijatelj pokrenuo velike snage na Ozrenski partizanski odred sa ciljem da ga uništi. Pored vojničkih priprema okupator je, koristeći se ranije pomenutim elementima, razvio veoma široku propagandu, kojom je nastojao pokolebati i pocijepati snage odreda. U januarskoj ofanzivi njemačko-ustaškim snagama je uspjelo da ovladaju velikim dijelom teritorije koju je ranije toliko puta branio Ozrenski odred i da pohvataju veliki broj seljaka koje su odveli u logor.

Po završetku ofanzive na isturenim i značajnim strategijskim tačkama ostale su ustaško-domobranske snage sa ciljem da onemoguću organizovanje djelovanje Ozrenskog odreda. Međutim, odred je odmah otpočeo sistematsko čišćenje teritorije od neprijatelja. Ta-

ko je u februaru likvidirano jedno od većih uporišta na liniji Krstac—Dugo brdo—Lužani. Baš u tim akcijama osjetila se još veća uloga pročetničkih elemenata, koji su naročito došli do izražaja kada su četnici Bogdana Jovičića pucali na Petrovoselsku četu dok je vodila borbe sa ustašama. Njihovi postupci prema zarobljenim domobranima, pljačke po selima i razulareni život stalno su nam donosili nove probleme i komplikovali i onako tešku situaciju. Dolaskom pojedinih oficira koje je upućivao Draža Mihailović na ovu teritoriju, domaće četničke snage postale su još agresivnije i sve jasnije nam je bilo da će se odnosi između nas i njih sve više zaoštrevati.

U takvim zaoštrenim odnosima došao je aprila 1942. Proleterski bataljon na čelu sa Svetozarom Vukmanovićem Tempom. Cilj dolaska ovoga bataljona bio je da se u odredu održi političko savjetovanje i da se, nakon toga, izvrši reorganizacija odreda uključujući i smjenu nekih kadrova na pojedinim funkcijama. Da bi se obezbijedilo jedinstvo odreda, situacija je nalagala da se sa četnicima mora definitivno raščistiti. Da bi se to postiglo, trebalo je kazniti neke rukovodioce koji su jedinice prevodili u četnike. Tako je Bogdanu Jovičiću, komandantu 6. bataljona, održano suđenje i on je osuđen na smrt streljanjem, jer se utvrdilo da je on izdao naređenje za ubistvo naših kurira koji su održavali vezu između odreda i viših štabova. Ova presuda je još više zaoštrila postojeće odnose, jer je bilo više pojedinaca sa greškama, koji su mogli svakoga časa da budu izvedeni pred sud, pa i strijeljani. Zbog toga su baš ti elementi bili glavni u napadu na štab odreda u Brezicima, i to u trenutku kada je on zajedno sa delegatom Vrhovnog štaba održavao savjetovanje.

Bilo je to 20. aprila 1942. Četnike su predvodili Cvijetin Todić i Cvijetin Đurić. U napadu na štab odreda ubijeno je oko 20 najboljih boraca. Jedan broj je od strane četnika zarobljen i kasnije puštan. U takvoj situaciji donijeta je odluka da se Proleterski bataljon sa dijelom odreda povuče sa Ozrena. Pošto je povlačenje došlo iznenadno i brzo, na Ozrenu je ostao veliki broj boraca komunista koji se nisu mogli povući. Među ovim borcima ostala je i cijela partijska ćelija Bosanskog Petrovog Sela, kao i četa koja je bila pod njenim uticajem.

Odlazak partizanskih snaga sa Ozrena iskoristili su četnici Cvijetina Todića i nekih drugih četničkih komandanata da u ozrenskim selima zavedu žestok teror. Njihove snage su se prvo okomile na ljude za koje su znali da su komunistički orijentisani, da su simpatizeri i da su makar nekada održavali bilo kakve veze sa članovima Partije. Kako je naš život prilično dugo tekao zajedno, njima su bile poznate mnoge stvari i sve im je to dobrodošlo pri likvidaciji ljudi. Onima koji su se istakli kao borci i sa kojima se nisu mogli lako obračunati, ponuđene su fotelje u četničkom štabu ili funkcije komandira četa. Sve je to pratilo i sistematsko čišćenje sela od prista-

lica NOP-a. Radi likvidacije ovih snaga na području Petrovog Sela, stigla je uskoro jedna jedinica četnika, kojoj je pošlo za rukom da razoruža Bosanskopetrovačku čet, za koju se pouzdano znalo da je partizanska. Članovi Partije iz ove čete na vrijeme su se sklonili, četnici su tragali za njima nekoliko dana i noći, a zatim su ih pozvali na predaju sa garancijom da im se neće ništa desiti. Pošto im ni to nije pošlo za rukom, započeli su likvidaciju najbližih srodnika i svih onih za koje su pretpostavljali da su u kontaktu sa sakrivenim komunistima. Sve su to radili dosta tajno, obično po noći, da narod ne bi saznao pravu istinu i njihove zločine. Pljačkanje partizanskih porodica, batinanje i druge represalije bile su svakodnevna pojava.

*

Četnički teror je uzimao sve više maha, pa su bile izvršene sve pripreme da se likvidira Cvijetin Todić i ostali njegovi saradnici. Organizator ove akcije bio je Todor Panić, a učesća u njoj trebalo je da uzmu svi oni koji se nisu mirili sa politikom četnika.

Kada su sve pripreme završene i kada je bilo pitanje dana kada će se akcija izvršiti, pokolebao se jedan od učesnika i odao tok priprema. Bio je to Simo Jeremić, vršilac dužnosti komandira čete u Kakmužu. To je omogućilo Cvijetinu Todiću da se pripremi i osigura. Pa ipak do akcije je došlo, ali je u njoj ranjen samo brat Cvijetina Todića. Izvedeni napad dao je materijala Cvijetinu Todiću i njegovoj družini da se sada još brže i energičnije obračunavaju sa partizanima. Po selima svakodnevno su krstarile četničke potrole, likvidirale pojedine ljude, oduzimale hranu, batinale i vršile strašan teror.

Četničke trojke posebno su se okomile na Petrovo Selo i dale se u potragu za članovima Partije. Oko dva mjeseca trajala je neprekidna hajka za nama. Sekretar ćelije, za kojim su četnici najviše tragali, nalazio se skriven u kući Žarka Perića. Za sklonište Uroša Vurdelja četnici su na kraju ipak saznali i pronašli ga. Kada su ga uhvatili, povelili su ga u štab kod Cvijetina Todića. Međutim, na putu je Vurdelj ubijen, jer je tobože pokušao bjekstvo, iako se pouzdano znalo da je on u ranijim borbama bio ranjen i da nije mogao bježati. Preostala četiri člana ćelije, Mićan Pajić, Doka Sešlak, Milovan Gajić i Miloje Petrović — uspjeli su da se sastanu u kući Žarka Perića i da održe sastanak. Na tome sastanku dogovoreno je da treba i u takvim uslovima djelovati i obavještavati narod o svemu što četnici rade.

Tako je grupi uspjelo da u vrijeme najjače najezde četnika uspostavi najnužnije veze sa pojedinim ljudima — simpatizerima Partije ili bivšim borcima, koje su četnici razoružali i poslali kućama. Organizacija se u takvim uslovima orijentisala najviše na omladinu i, kako je četnički teror sve više bjesnio i narod saznavao nji-

hova prljava djela, obraćanje na nas bilo je sve veće. Da bismo mogli što uspješnije djelovati među narodom i saznavati šta sve četnici rade, pristupili smo organizovanju naše obavještajne službe. Kako je Mićan Pajić imao tetku udatu za Đorđa Lukića, člana prijekog suda kod Cvijetina Todića, to nam je pošlo za rukom da kod tetke pošaljemo mladega brata Mićana Pajića — trinaestogodišnjeg Milenka — koji je boraveći kod svoje tetke uspevao blagovremeno da saznaje sve mjere koje su četnici mislili da preduzimaju protiv nas.

Među najvažnijim obavještenjima do kojih smo došli bila je obavijest da četnici u Bosanskom Petrovom Selu namjeravaju likvidirati 16 ljudi, a da potom proglase da su tobože pobjegli u partizane. Partijska ćelija je odmah obavijestila sve ljude i oni su se na vrijeme sklonili. Preko određenih kanala uspjelo je partijskoj ćeliji da vrlo rano sazna i za sporazum koji su četnici Cvijetina Todića sklopili u Doboju s ustašama i da o svemu tome obavijesti stanovništvo. Ova vijest odjeknula je veoma negativno po četnike i oni su zato bili veoma ljuti.

U Bosanskom Petrovom Selu četnicima nije nikako polazilo za rukom da formiraju svoju vojnu jedinicu. I kada bi uspjeli da okupe izvjestan broj ljudi, problem je bio naći komandira, jer je većina odbijala da se te dužnosti prihvati. Kada je rukovodstvo četnika na kraju ipak shvatilo da im ilegalni radnici nanose ogromne štete, odlučili su da ih po svaku cijenu pronađu i likvidiraju. U tom cilju ponovo su u Petrovo Selo upućene četničke trojke, koje je narod nazvao »crne trojke«. Svaka trojka je imala zadatak da likvidira po jednog komunistu, a za to su im obećavane i određene nagrade. I za ovu odluku četničkog rukovodstva partijska ćelija je saznala na vrijeme i obavijestila svoje članove. Iako su crne trojke po cijelu noć tumarale po selu, budile seljake, vršile pritisak da ljudi odaju članove, nisu uspjeli da pohvataju sve članove. Jedino im je pošlo za rukom da uhvate sekretara ćelije Milovana Gajića, koga su potom predali domobranima i on je sproveden u Tuzlu. Štab četničkog odreda poslao je i podatke za Milovana Gajića i naglasio da se radi o opasnom komunisti iz Bosanskog Petrovog Sela. Na osnovu svih ovih podataka Milovan Gajić je ispitivan u ustaškoj policiji u Tuzli, i nakon toga februara 1943. bio pogubljen.

U junu 1943. partijska ćelija je donijela odluku da se 20 drugova koje su četnici bili već osudili na smrt prebaci na slobodnu teritoriju i uključi u partizanske jedinice. Sa njima su pošli i članovi partijske ćelije. Dolaskom 2. proleterske divizije polovinom 1943. godine prestala je sa radom partijska ćelija u Bosanskom Petrovom Selu, jer su svi njeni članovi i simpatizeri otišli u vojne jedinice.

Njen rad obnoviće se tek 1945. godine, ali u njoj neće biti 45 mještana koji su kao borci raznih jedinica NOV izgubili živote širom naše zemlje.

Doko SEŠLAK

U OKUPIRANOM SARAJEVU

Ovo kazivanje o ilegalnom radu u Sarajevu odnosi se na prve mjesece okupacije 1941. i pet mjeseci mog ponovnog boravka u Sarajevu 1943. godine, kada sam bio sekretar Mjesnog komiteta Partije predstavlja kraći osvrt na sadržaj i forme rada sarajevske partijske organizacije, i na njen doprinos opštim rezultatima borbe protiv okupatora i njegovih pomagača. U okviru ovog kazivanja ukratko su date i opšte prilike u kojima je Partija tada djelovala, pomenuti su pojedini drugovi i drugarice koji su imali izuzetno dobro držanje pred neprijateljem, kao i neke porodice bez kojih partijska organizacija Sarajeva ne bi mogla postići tako velike rezultate. Najzad, smatrao sam se obaveznim da bar na ovom vremenskom odstojanju od tri decenije kažem riječ — dvije i o nekim propustima koji su izraz nedovoljnog iskustva i specifične situacije u kojoj je djelovala partijska organizacija.

Pisati o ilegalnom radu u Sarajevu za vrijeme okupacije, nakon tri decenije, i to na osnovu sjećanja, objektivno sadrži opasnost da budu izostavljene činjenice vezane za pojedine događaje i ljude koji su sačinjavali pokret otpora okupatoru i njegovim pomagačima. Prikazivanje rada partijske organizacije u uslovima okupacije otežano je i zbog specifičnog metoda djelovanja Partije u ilegalnosti, jer su u tom vremenu ljudi »prebacivani« sa zadatka na zadatak, sa jednog područja na drugo, iz jednog grada u drugi, često išli sa veze na vezu, padali u zatvore, odlazili na oslobođenu teritoriju, ponekad se ponovo vraćali i ponovno odlazili, nosili konspirativna imena, nestajali prilikom racija i si. Pri takvim uslovima rada, kada se skoro ništa nije smjelo zapisivati, bilo je otežano pratiti aktivnost ljudi u cjelini, funkcije koje su imali i datume značajnijih događaja u kojima su učestvovali. I sama sjećanja savremenika pojedinih događaja najvećim dijelom su izbljedadjela. Mnogi učesnici ilegalnog rada u Sarajevu čuvaju u sjećanju još samo opštu sliku o borbi Partije

u složenim uslovima okupacije, nose saznanje da je ta borba bila surova, da je trajala bez prekida od 1941. do 1945. godine, da je bila ispunjena pobjedama i porazima, i da je neštedimice tražila ljudske živote iz dana u dan, iz sata u sat.

Kao što je poznato, do rata partijska i skojevska organizacija u Sarajevu djelovale su više na profesionalnoj osnovi — analogno organizacionom ustrojstvu sindikata. Tako, na primjer, postojale su partijske organizacije bankarskih i trgovačkih činovnika, sindikata metalaca, obućara, tekstilaca, grafičara, zatim osnovna organizacija studenata. Pri Glavnoj željezničkoj radionici, Vojno-tehničkom zavodu i Tvornici duvana takođe su djelovale partijske organizacije. Slično je bio organizovan i SKOJ. U Kasindolu, Vogošću i Ilidži partijske organizacije su neposredno bile povezane sa Okružnim komitetom, ali su ostvarivali i odgovarajuće vidove saradnje sa sarajevskom partijskom organizacijom. U to doba u Sarajevu je bilo oko 130 članova Partije i oko 400 članova SKOJ-a.

Okupaciju zemlje partijska organizacija Sarajeva dočekala je idejno i politički konsolidovana; članstvo je jedinstveno stajalo iza ciljeva za koje se Partija borila. To je doprinijelo jačanju političkog autoriteta i uticaja Partije u masama. Partija je imala jako uporište među radnicima, srednjoškolskom, studentskom i radničkom omladinom, među kulturnim i javnim radnicima, u sportskim, kulturno-prosvjetnim, humanitarnim, stručnim i drugim udruženjima. Ovo je bilo od presudnog značaja za političku akciju sarajevske partijske organizacije i njen otpor neprijatelju od prvog dana okupacije.

Poslije kapitulacije zemlje došao sam u Sarajevo sa albanskog fronta, gdje sam, kao vojnik 38. pješadijskog puka, učestvovao u borbama kod Skadra. U Sarajevu sam zatekao Isu Jovanovića, tadašnjeg sekretara Pokrajinskog komiteta Partije za Bosnu i Hercegovinu, koga sam poznao prije rata iz rada u beogradskoj partijskoj organizaciji. Iso mi je rekao da ostanem u Sarajevu, da se ne vraćam u Beograd. Istovremeno mi je saopštio da ću biti kooptiran u Mjesni komitet Partije i da ću voditi Gradski odbor narodne pomoći. Sekretar Mjesnog komiteta je bila Lepa Perović, a članovi: Nisim Albahari, Olga Marasović, Mile Perković, Ivica Tvrtković, a docnije je u Komitet kooptiran Dane Olbina i nešto kasnije Vlado Perić Valter. Od članova Pokrajinskog komiteta u Sarajevu bili su tada: Avdo Humo, Uglješa Danilović i Borisa Kovačević i sekretar Pokrajinskog komiteta SKOJ-a Rato Dugonjić. U Sarajevu je boravio Svetozar Vukmanović, delegat CK KPJ i član Vrhovnog štaba, koji je zajedno sa članovima Pokrajinskog komiteta bio na j neposredni je angažovan na zadacima Partije pri organizovanju ustanka. U Mjesnom komitetu SKOJ-a, pored sekretara Živka Jošila, bili su Dragutin Kosovac, Betika Romano, Brana Kovačević, Savo Predja i Dinko Falatar. U to doba je formiran Vojni komitet za Bosnu i Hercegovinu, kao i vojni komiteti za pojedine oblasti.

Tih dana na cijelom području takozvane Nezavisne Države Hrvatske Nijemci i ustaše sprovodili su široku akciju programa, koja je bila praćena uigranom mašinerijom propagande i psihološke torture. Masovno su pretresani stanovi, hapšeni ljudi, streljani taoci, bacani ljudi u jame, naročito u Hercegovini i si. U samom Sarajevu neke javne ustanove, pa čak i Bogoslovija, pretvorene su gotovo preko noći u njemačke i ustaške zatvore, jer su zatvori bili prepuni. Na ulicama su osvitali plakati pokretnog prijekog suda sa imenima strijeljanih komunista, Jevreja, Srba, i svih onih koji se nisu mirili sa »novim poretkom«. Stalno su objavljivani propisi i upozorenja kojima su ograničavana prava građana. Imena ulica i natpisi na javnim ustanovama su zamjenjivani i brisani su ćirilicom pisani tekstovi. Na podsticaj Nijemaca razularena masa društvenog ološa demolirala je jevrejske hramove i opljačkala ostale jevrejske institucije. U Kruščici, pored Travnika, formiran je prvi prihvatni logor za Jevreje, Srbe i sve one koji su smatrani političkim delikventima. Pri ustaškoj vladi stvoren je ured za takozvani podržavljeni imetak, koji je stavio pod kontrolu privatnu svojinu Jevreja, a vlasnicima jevrejskih radnji određeni su povjerenici. Dani i noći bili su ispunjeni racijama na sve što je okupatoru bilo sumnjivo i Nijemci su prijetili da će pucati na svaki nezamračeni prozor. Tih dana ustaške novine su objavljivale krupne naslove o napredovanju njemačkih trupa na istočnom frontu: »Uništene su i posljednje boljševičke horde«, »Moskva pred padom«, »Staljin traži propusnicu za Bagdad«. Ljudi su čitali naslove ustaške štampe i, ispunjeni neizvjesnošću za svaki dan svoga života, odlazili u nesigurna skrovišta svojih kuća. U takvim uslovima mnoge srpske porodice i pojedinci napuštali su Sarajevo i odlazili u Srbiju. Pojedine jevrejske porodice pokušavale su da se spasu odlaskom u Dalmaciju, gdje su italijanske okupacione vlasti provodile nešto blaži režim prema Jevrejima, ali su nailazile na nepremostive teškoće. Jevrejima je skoro potpuno bilo onemogućeno kretanje, osim odlaska na prisilni rad. Do koje mjere je bila nepodnošljiva atmosfera tih dana u Sarajevu vidi se i iz teksta depeša šefa sarajevske policijske oblasti upravama policije u unutrašnjosti, u kojim se između ostalog kaže:

»Ne upućujte dalje uhićenike radi propraćanja u koncentracione logore, jer u zatvorima nema mjesta«.

»Logor Jasenovac može da primi neograničen broj zatvorenika, sve uhićenike uputite odmah u Jasenovac«.

»Sudovi ne mogu oslobađati nijednu osobu bez obzira na stepen krivice, nego se imaju oslobodene osobe predati redarstvenim organima i slati u logore«.

Zahvaljujući političkom uticaju Partije i patriotskim osjećanjima građana Sarajeva svih nacionalnosti, od prvog dana okupacije onemogućena su nastojanja okupatora i ustaša da putem nacionalne podvojenosti Srba, Hrvata, Muslimana i Jevreja pridobiju mase za

svoju zločinačku politiku. Sarajevska partijska organizacija djelovala je u veoma složenim političkim uslovima. U gradu su bile prisutne krupne vojne formacije, kao i drugi punktovi okupatorskog i kvislinškog državnog aparata, koji je bio značajan i za šire poteze okupatora u ovom dijelu Balkana. Aktivnost Partije tokom cijelog perioda okupacije bila je na udaru moćnih obavještajnih centara njemačke, ustaške i domobranske policije. Za Nijemce je Sarajevo bilo značajno kao vojnostrategijski i administrativno-politički centar Bosne i Hercegovine, i kao grad iz kojeg su usmjeravane direktive za razvoj ustanka. Poučeni iskustvom ilegalne aktivnosti pokreta otpora drugih evropskih zemalja koje su okupirali, Nijemci su u Sarajevu primjenjivali veoma rafinirane i surove metode borbe u težnji da onemoguće rad Partije. To je diktiralo maksimalnu budnost svih ljudi koji su ilegalno djelovali i prilagodavanje metoda rada Partije novim uslovima. Svako narušavanje konspiracije praktično je značilo udar za organizaciju i životnu opasnost za pojedinca.

S obzirom na ograničene mogućnosti kretanja po gradu, kao i policijske racije koje su vršene danju i noću, organizovana je kurirska veza između članova Pokrajinskog komiteta i članova Mjesnog komiteta, koju su obično održavali skojevci. U takvim uslovima rada morao se obezbijediti veliki broj konspirativnih stanova za održavanje sastanaka, za stanovanje drugova i drugarica koji su ilegalno živjeli u Sarajevu, za kurirske veze, za smještaj oružja, sanitetskog i drugog materijala koji je prikupljan za partizanske jedinice, za izdavačku tehniku Mjesnog komiteta, kao i za druge potrebe. Za građanina koji je u tom vremenu stavio na raspolaganje svoj stan partijskoj organizaciji značilo je da su on i njegova porodica tim činom bili spremni da podnesu najveće žrtve. Ali i pored svih tih mjera koje je Partija preduzimala da obezbijedi konspiraciju djelovanja, ipak je tokom cijelog perioda okupacije bilo pojedinačnih i grupnih hapšenja članova Partije, SKOJ-a i simpatizera NOR-a. Svako hapšenje je moglo da prouzrokuje nova hapšenja. Zato je od posebnog značaja bilo držanje pojedinaca pred policijom. Zatajiti od neprijatelja sve što bi moglo ugroziti organizaciju i ljude, po cijenu sopstvenog života, predstavljalo je najveću moralnu i političku normu toga vremena. O primjerima hrabrog držanja na policiji brzo se saznavalo, i takva držanja su imala veliki moralno-politički značaj za prestiž Partije i za njenu ulogu pri angažovanju ljudi u borbi protiv okupatora.

Vodeći nepomirljivu borbu protiv okupatora, partijska organizacija Sarajeva sticala je saveznike među svim slobodoljubivim ljudima. Na toj političkoj platformi ona je razvijala svoju mnogostranu aktivnost za cijelo vrijeme okupacije. U Sarajevu su se razvili svi vidovi borbe protiv okupatora koji su karakterisali pokrete otpora većih gradova Evrope. Sarajevska organizacija imala je značajnu ulogu u odabiranju i upućivanju kadrova za štabove partizanskih

odreda i druge vojne jedinice, za okružne i sreske komitete Partije. Godine 1941. preko sarajevske organizacije, linijom partijskih veza Centralnog komiteta Jugoslavije, iz Njemačke je došla grupa bivših španskih boraca, koji su poslije kraćeg zadržavanja u Sarajevu upućeni na zadatke od značaja za ustanak. U Sarajevu su boravili neki članovi Vrhovnog štaba prilikom odlaska na susrete sa drugom Titom. Mnoge ranjene partizane i bjegunce iz zatvora organizacija je prihvatila, liječila i ponovno prebacivala na oslobođenu teritoriju. Sarajevska organizacija bila je tranzitna veza i za prebacivanje drugih rukovodećih kadrova i kurira Vrhovnog štaba, a takođe je bila stjecište posebnih kurirskih veza sa pojedinim područjima Bosne i Hercegovine. Partijska organizacija Sarajeva pribavljala je značajne podatke o neprijateljskim vojnim formacijama i institucijama, koji su bili od neprocjenjive važnosti za vojne poduhvate naših snaga i za rukovodstvo ustanka uopšte. Veoma značajan bio je i obavještajni rad sarajevske organizacije o pojedinim saradnicima okupatora, što je koristilo pri uspostavljanju nove narodne vlasti kada je Sarajevo oslobođeno. Ilegalni pokret Sarajeva imao je uticaja i na druge gradove Bosne i Hercegovine. U gradu je sa neznatnim prekidima uspješno djelovala izdavačka tehnika i tehnika za izradu legitimacija, propusnica i drugih dokumenata. Građani Sarajeva su skoro svakodnevno putem biltena i drugih publikacija obavještavani o borbama koje su vodile naše jedinice, kao i o borbama na istočnom i zapadnom frontu, što je bilo od značaja za stvaranje borbenog raspoloženja stanovnika protiv okupatora. Sarajevo je bilo povezano kanalima sa pojedinim dijelovima slobodne teritorije kuda su upućivani ljudi, oružje, i drugi materijal. Na ovim zadacima radile su desetine članova Partije i SKOJ-a, među kojima i legendarni kuriri: Dovađžija Mustafa, Morie Salom Moco, Avdo Hodžić, Nikola Kolumbić Šaka, Hidajet Galošević, Božo Peinović, Mirko Šojić, Maljić Laci, albanski emigrant. Tokom cijelog perioda rata djelovala je organizacija Narodne pomoći, koja je obezbjeđivala velika finansijska sredstva i druge potrebe za Narodnooslobodilačku vojsku. Odbori narodne pomoći neprekidno su pružali pomoć jevrejskim, srpskim i drugim porodicama čiji su hranici otišli u partizane, zatvoreni ili ubijeni. U jedinicama Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda aktivno je učestvovalo nekoliko hiljada Sarajlija, od kojih je 1.500 poginulo. Pored toga, 12.000 Sarajlija poginuli su kao žrtve fašističkog terora, od kojih 8.800 Jevreja.

U sklopu kazivanja o aktivnosti partijske organizacije potrebno je ukazati na neke slabosti i teškoće sa kojima se susretala sarajevska organizacija. Pokušaj da se izvrši diverzija u Željezari Zenici imao je za posljedicu provalu u zeničkoj organizaciji na samom početku ustanka, koja je u ovom važnom rudarsko-metalurškom basenu u znatnoj mjeri neutralisala uticaj Partije tokom cijelog rata. Provala u Zenici dovela je i do provala u Sarajevu, kao i do hapše-

nja sekretara Pokrajinskog komiteta Partije i sekretara Mjesnog komiteta Partije za Sarajevo. Prilikom nastojanja da se organizuje diverzija u Željezari Vareš, kao i u sarajevskoj željezničkoj radioni, i neke druge akcije na području Kaknja, poginuli su članovi Partije Ismet Šarić, Slavko Engl, strijeljana je veća grupa talaca, kao i grupa Jevreja, a u ruke policije pali su članovi Mjesnog komiteta Nisim Albahari, Vaso Miskin, Milutin Đurašković, kao i član Partije Vera Kušec. Povodom diverzije na most kod Bistrika i na prugu u kojoj su učestvovali Alija Hodžić, Rešad Dizdarević, Spaso Mičić, Vojo Bogičević i Isidor Altarac, u ruke policije pao je Alija Hodžić, član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a. Ove diverzije imale su određen politički značaj i predstavljale su prve vidne varnice konkretnog otpora neprijatelju, ali njihov efekat, sa gledišta materijalne štete, nije bio u srazmjeri sa žrtvama koje smo imali zbog organizovanja ovih akcija.

Zbog objektivnih teškoća i sporosti oko upućivanja ljudi na oslobođenu teritoriju, kao i zbog gledišta da ljude treba zadržavati u gradu radi ilegalnog rada, kao i da će naše jedinice uskoro osloboditi Sarajevo, odlazak ljudi iz Sarajeva u partizane nije uvijek tekao ujednačenim intenzitetom, u srazmjeri sa stvarnim političkim raspoloženjem i spremnošću ljudi da idu u naše jedinice, pa je prilikom provala pao u ruke neprijatelja veliki broj članova Partije, SKOJ-a i simpatizera, među kojima nekoliko stotina Jevreja, koji su poslani u logore i likvidirani.

U velikom zamahu mnogostrane aktivnosti Partije, 1941. godine, kao što je naprijed istaknuto, uhapšena su tri člana Mjesnog komiteta, sekretar Pokrajinskog komiteta Iso Jovanović i sekretar Mjesnog komiteta Lepa Perović.

Nakon hapšenja Lepe Perović imenovan sam za sekretara Mjesnog komiteta. Rad se nastavljao, ali u svijesti svih komunista u Sarajevu bila je prisutna misao kako osloboditi Lepu i drugove. Isa Jovanović, sekretar Pokrajinskog komiteta, bio je najneposrednije vezan za članstvo organizacije; mnoge je ljude lično primio u Partiju; znalo se za njegovo hrabro držanje u zatvoru u Beogradu prije rata i u ustaškoj policiji. S obzirom na to da su ustaše odmah nakon svog dolaska u potpunosti reorganizovale policijski aparat i doveli nove ljude, većinom nepoznate, uspostavljanje veza sa uhapšenim drugovima preko tih ljudi nije bilo moguće. Roza Papo, predratna komunistkinja, imala je zadatak od Mjesnog komiteta da preko nekih veza potplati agente i da se na taj način spase Isa Jovanović i drugovi. Ovaj pokušaj je doveo do provale i Roza je hitno morala biti prebačena van Sarajeva. Slični pokušaji vršeni su i preko advokata, ali sve je ostalo bez uspjeha. I dok smo razmišljali o tome šta dalje da poduzmemo, Ružica Šarić, frizerska radnica, u čijem smo stanu održavali sastanke Mjesnog komiteta, prolazeći pored zatvora

Bogoslovije primijetila je Lepu Perović na prozoru prvog sprata i o tome obavijestila člana Partije Ciliku Hajnrih. Dan kasnije Cilika je takode primijetila Lepu, koja joj je dobacila cedulju u kojoj je predlagala način organizovanja bjekstva. Ostvarenje ove zamisli bilo je olakšano time što u to doba ispred glavnog ulaza u zatvor nije bilo ustaške straže. Kada su ispitane sve mogućnosti o načinu organizovanja ove akcije, određen je član Partije Mijo Sunarić da izvrši ovaj zadatak. On je za vrijeme trajanja policijskog časa od 21 do pola pet sati ujutro skriven bio u blizini Bogoslovije, pa kada nije bilo policajaca i patrola, zviždukom je dao znak i pomogao Lepoj da se spusti sa prvog sprata. Potom ju je odveo u susjednu ulicu kod Havela Moldovana i njegove žene Marije, koji su dobili zadatak da dežuraju cijelu noć. Odmah nakon izvršenog zadatka Mijo me je obavijestio da je akcija uspjela. Kada sam se toga jutro sreo sa Lepom, nisam je skoro mogao prepoznati. Bilo je očigledno da je bezobzirno mučena. Učinjeno je sve što je bilo potrebno da se oporavi, a zatim je prebačena na partijski rad u Mostar.

A evo šta je bilo sa uhapšenim sekretarom Pokrajinskog komiteta Isom Jovanovićem. Sa njim su u zatvoru Bogosloviji bili: Vaso Miskin, Milutin Đurašković i Nisim Albahari. Kada nije bilo više nikakvog drugog izlaza da Isu i drugove spasimo, donesena je odluka da se u 8 i 30 ujutro napadne Bogoslovija, da se likvidira straža i oslobode zatvorenici. Određeno je 25 naoružanih omladinaca i omladinki da zajedno sa članovima Mjesnog komiteta izvrše ovaj zadatak. Kada je akcija trebalo da počne, došao sam u knjižaru koja se nalazila preko puta hotela »Evrope«, u kojoj je radio Simo Marjanović, član Partije. Malo kasnije u knjižaru je ušla Betika Romano, član Mjesnog komiteta SKOJ-a, koja je takode trebalo da učestvuje u napadu na Bogosloviju i saopštila mi da su toga jutro drugovi pobjegli iz zatvora. Evo kako se to desilo: dok su kao zatvorenici iznosili ugalj iz podruma, primijetili su nezaključan spoljni otvor za ubacivanje uglja i kroz taj otvor izašli na ulicu. Svaki od njih pošao je u onaj stan, gdje je pretpostavljao da će se moći skloniti. Pola sata kasnije o ovom bjekstvu alarmirana je sva sarajevska policija. U zamolnici uprave policije, kojom traži da i glavno domobransko zapovjedništvo pomogne u hvatanju bjegunaca kaže se:

»Isa Jovanović lažno ime Franjo Račelić, rođen 1906. godine, tokarski radnik nastanjen u Sarajevu, ulica Hadži Idriz br. 14. Isti je uhapšen radi komunističke promičbe zajedno sa Edom Tomašić-Himerlajh (lažno ime Lepe Perović) koja je od pre kratkog vremena, takode pobjegla. Nisim Albahari, rođen 1916. godine u Tešnju, nastanjen u Sarajevu, Alifakovac 10, uhapšen 10. 8. 1941. godine, radi toga što je imao namjeru da sa komunistkinjom Verom Kušec, Ismetom Šarićem i ostalima, pobjegne u četnike. Vaso Miskin rođen 1918. godine, u Orašju kod Trebinja, bravarski radnik, nastanjen u Sarajevu Vrandučka 4, Milutin Đurašković, rođen 1917. godine, u

Cetinju, tokarski radnik, nastanjen u Sarajevu ulica Zagrebačka Cikma. Imenovani su nepažnjom uzničara 22. rujna pobjegli iz zatvora »Bogoslovije« kroz podrumski prozor«.

Toga jutra Iso Jovanović se sklonio u kuću porodice Foht u Cadordžinoj ulici br. 43. Ispričao mi je detalje o načinu bjekstva i rekao da bi napad na Bogosloviju, kako smo ga mi predviđali, bio besmislen i da bi izazvao nepotrebne žrtve. Nekoliko dana kasnije ovi drugovi prebačeni su na oslobođenu teritoriju Romanije.

Ali, na žalost, naši poduhvati nisu se uvijek završavali uspješno. Većina naših drugova i drugarica koji su dospijevali u neprijateljske zatvore nisu imali sreću kao drugovi koji su pobjegli iz Bogoslovije. Pomenuću samo neke:

Džavid Haverić, obučarski radnik, predratni član Partije, bio je sekretar partijske organizacije za kvart Baščaršija. U njegov stan upali su agenti u trenutku kada je pakovao proglase CK KPJ za ustanak, koje je trebalo toga dana razdijeliti ostalim članovima. Pokušao je da puca na agente, ali mu je revolver zatajio. Agenti su ga savladali i sproveli u zatvor. Prilikom saslušanja nije nikoga odao. Pokretni prijeki sud osudio je Džavida na smrt. Odbio je da traži pomilovanje od Pavelića. On je bio prvi član Partije koji je u Sarajevu strijeljan na osnovu presude ustaškog prijekog suda.

Nekoliko dana poslije Džavidovog strijeljanja u Sarajevu su osvanule raznobojne parole sa tekстом: »Živjeli naši partizani«, »Živjela Crvena armija«, »Dole okupatori«. Kliše za tekst ovih parola izradio je Mordo Altarac, grafički radnik, član Partije. Bila je to jedna od mnogobrojnih akcija Mjesnog komiteta, u kojoj je neposredno učestvovala Radojka Lakić. Ona je poslije strijeljanja Džavida Haverića postala sekretar partijske ćelije za kvart Baščaršija. Sreli smo se nakon završetka ove akcije u blizini Principovog mosta. Obavijestila me je da je pisanje parola u njenom kvartu uspješno završeno i da niko nije uhapšen. Ali svega nekoliko dana kasnije policijskim agentima Radojka se učinila sumnjiva. Uhapsili su je na ulici. Kod nje su našli proglas Centralnog komiteta i svesku Istorije Boljševičke partije. Međutim, prvi časovi saslušanja upozorili su policiju da posao neće biti lak. Policajci su bili pobijedeni od jedne žene, koju su noćima i danima svirepo tukli i mučili nesanicom. U zapisniku sa saslušanja Radojke Lakić nije upisana nijedna riječ priznanja. Ona je čak odrekla da ima vezu i sa materijalima koji su kod nje nađeni. Ali za krojače ustaške pravde to nije ni bilo važno Svega nekoliko dana kasnije na zidovima sarajevskih ulica izlijepljeni su plakati kojima je ustaški prijeki sud obavještavao da je Radojka Lakić, studentkinja iz Bijeljine, osuđena na smrt i da je kazna izvršena tri sata nakon izrečene presude.

Tih dana policija je otkrila tehniku Pokrajinskog komiteta Partije za umnožavanje materijala u stanu Mihajla Popovića, radnika

Željezničke radionice. Popović je djelo priznao, osuđen je na smrt i strijeljan. Sa njim je osuđen i strijeljan i Šalom Albahari, student, član Partije.

Jula 1941. policija je uhapsila Aliju Hodžića, člana Pokrajinskog komiteta SKOJ-a, na osnovu podataka koje je policija dobila od člana Partije, obučarskog radnika koji je imao veoma slabo držanje prilikom hapšenja. Nakon nekoliko dana saslušavanja i mučenja Aliji je pošlo za rukom da jedne noći, kada je ostao sam u ćeliji, prekine žicu na rukama kojom je bio vezan, a potom da se spusti niz oluk zgrade na ulicu. Odatle je pod zaštitom noći otišao u stan člana Partije Stjepana Vondraka, gdje je poslije liječenja povreda prebačen na oslobođenu teritoriju Romanije. Ali ovo nije kraj priče

O Aliji Hodžiću. Godinu dana kasnije, prilikom jedne borbe kod sela Stomorine, Alija je ranjen u nogu i došlo je do naglog trovanja. Dr Dragi Jovanović, brigadni ljekar, odrezao je Aliji nogu iznad koljena običnom testerom. U izjavi o njegovom držanju prilikom amputiranja noge dr Dragi Jovanović piše: »Alija je podnio bolove bez riječi. Ja nemam snage da to поближе opišem. Zbog njegovih patnji ja sam bio klonuo duhom. Alija pripada onim ljudima koji se zovu bogovi«.

Nakon tog događaja donijeta je pogrešna odluka da se u selu Brnjic kod Zenice privremeno ostave najteži ranjenici, dok se glavina snaga naše jedinice ne prebaci preko rijeke Bosne. Međutim, svega nekoliko dana kasnije neprijatelj je otkrio ranjenike. Aliju su transportovali u sarajevsku policiju, gdje je došao u ruke istih onih agenata koji su ga svojevrjeme saslušavali. Iako je poznavao skoro cijelu sarajevsku organizaciju, i pored svih mučenja i slabog zdravlja nije ništa priznao ustaškim agentima. Poslat je u logor Jasenovac 1 isti dan je maljem ubijen u maloj šumici Gradini.

Olga Ivković, sedamnaestogodišnja učenica Druge ženske gimnazije u Sarajevu, bila je kandidat Partije. Uhapšena je na osnovu iskaza jedne radnice Tvornice čilima u Sarajevu. Kad ništa nije htjela priznati, pozvali su njene roditelje u policiju. Ona je u prisustvu svojih roditelja rekla agentima da nema šta da kaže, jer ništa joj nije poznato. Tada je (prema vjerodostojnom kazivanju Olgine majke) jedan od agenata saopštio roditeljima da bi njihova kćerka bila puštena ako bi priznala i ako bi im pomogla da nešto više saznaju o prilikama u Drugoj ženskoj gimnaziji. »Čak biste nam i vi mogli pomoći. Ništa ne treba da vas to buni što ste vi Srbi. Imamo mi Srba koji nam pomažu«. Na to je Olgina majka rekla agentu: »Gospodine, ja ne znam kakvi su to Srbi koji vama pomažu, mi nismo takvi Srbi, mi vam ne možemo pomoći«. Time je završen razgovor Olginih roditelja sa agentom. Agenti su nastavili da saslušavaju Olgu. Sljedećeg dana, oko 21 čas Olga je skočila kroz zatvorski prozor trećeg sprata i tom prilikom povrijedila kičmu i vrat i slomila noge. Prebačena je u zatvoreničko odjeljenje bolnice, gdje joj je

pružio ljezarsku pomoć dr Blagoje Kovačević. Poslana je u logor Nova Gradiška i nakon izvjesnog vremena ustaše su je ubile.

Bosandžić Agan bio je jedan od istaknutih intelektualaca marksista. Završio je studije u Pragu. Prilikom velike provale u partijskoj organizaciji početkom 1942. godine bio je uhapšen. Iako je podvrgnut mučenju, policiji nije pošlo za rukom da iznudi ma kakvo kompromitujuće priznanje, pa je zbog nedostatka dokaza pušten. Kao član Mjesnog komiteta Partije za Sarajevo, Agan je održavao veze sa partijskim punktovima u domobranskim vojnim formacijama. Istovremeno primao je kurirske veze sa oslobođene teritorije, kao i veze sa Tuzlom i Visočkim područjem. Šestog decembra 1943. porodica Šefkije Bešlića iz Sarajeva, čiji je sin Akif bio jedan od vojnih rukovodilaca u Šestoj brigadi, obavijestila je Vladu Perića, sekretara Mjesnog komiteta, da njihovoj kući već dva dana dolazi čovjek koji tvrdi da je poslat sa oslobođene teritorije sa zadatkom da preda važne poruke sekretaru Komiteta. Bilo je neizvjesno o kakvoj ličnosti se radi, tim prije, što je u to doba normalno funkcionisao kanal sa oslobođenom teritorijom. Mjesni komitet se našao u dilemi kako da postupi. Vlado Perić kao sekretar Komiteta odlučio je da uputi Agana Bosandžića kod porodice Bešlić, sa zadatkom da provjeri o kakvoj se vezi radi. Pošto je postojala sumnja da bi mogla biti policijska klopka, Agana je dopratila drugarica Šadija Đumišić do u neposrednu blizinu kuće Bešlića sa zadatkom da, ako se Agan ne vrati kroz pola sata, obavijesti Vladu Perića. Međutim, nakon 20 minuta iz kapije porodice Bešlić izašla je grupa njemačkih policajaca. Agana su svezanog ubacili u automobil i odvezli ga u njemačku policiju EK-2. Isti dan uhapšena je i njegova sestra Safija. Osam dana nakon hapšenja Aganova supruga Feriha, koja je i sama bila najneposrednije angažovana u radu partijske organizacije, saznala je preko službenice koja je bila povezana sa jednim čovjekom iz Gestapoa, da je Agan bio podvrgnut mučenju prilikom saslušanja i da je tako i ubijen. Vijest o Aganovoj smrti munjevito se pronijela cijelim gradom. Da bi umanjili efekat koji je izazvala ova vijest, Nijemci su Aganovu sestru koju su takođe strahovito mučili, iznenađeno pustili na slobodu. Na njeno pitanje šta je sa njezinim bratom, dali su joj pismenu potvrdu da je njen brat: »izvršio samoubistvo u zatvoru«. Ta originalna potvrda i danas se čuva kod porodice Bosandžić.

Adem Buć primljen je u Komunističku partiju 1940. godine u Mostaru. Godine 1941. Adema hapsi dva puta italijanska policija, ali uslijed nedostatka dokaza bio je pušten. Odlazi na oslobođenu teritoriju i kao borac Kalinovačkog odreda 1942. godine učestvuje u napadu na ustašku stanicu u Hadžićima kod Sarajeva. U ovoj borbi bio je ranjen u ruku. Prebačen je u Sarajevo na liječenje. Nakon ozdravljenja ostaje na ilegalnom radu u Sarajevu u svojstvu člana Mjesnog komiteta za Sarajevo. Na osnovu podataka koje je policiji

dala pod batinama jedna žena, član Partije, Adema hapsi ustaška policija. Prilikom hapšenja Adem je pucao na policajce. Nakon kraćeg vremena policija je lansirala vijest da je Adem izvršio samoubistvo skokom kroz zatvorski prozor. Međutim, u istrazi koju su naši organi vodili nad šefom ustaške nadzorne službe Slavkom Štimcem, koga je kidnapovala sarajevska partijska organizacija, utvrđeno je da su Adema Buća, pored Stimca, saslušavali i agenti Pavelić i Jankovići da su ga pri tom i ubili. Da bi prikrili zločin, bacili su ga kroz zatvorski prozor.

Pred neprijateljem su se hrabro držali i mnogi drugovi i drugarice čija imena nije moguće ovom prilikom nabrajati, ali ipak istakao bih neke od njih: Olga Odić, Sara, Vlatko i Jozef Foht, Hana i Danijel Ozmo, Kolumbić Nikola Šaka, Mijo Sunarić, Rudi Musafija, Dragutin Kapri, Simo Marjanović, Mahmut Bušatlija, Fliezer Perera, Vlasta Bukovac, Muhamed Repovac, Nada Grujić, Fuad Midžić, Šalom Albahari, Ravijojla Vila Savić, Ljuba Đurić, Natalija Misović, Zora Šer-Rakoši, Mila Vidaković, Libiša Majer, Marica Uherka i Slavko Engel. U primjere hrabrog držanja na policiji svakako spada i držanje Olge Marasović, Zvonka Grpca, Bahrije Đukić, članova Mjesnog komiteta, kao i Olge Humo, člana Partije, koji su svojom hrabrošću i svojom snalažljivošću u veoma komplikovanim uslovima i pored dugotrajnih mučenja kojima su bili podvrgnuti, uspjeli da uz pomoć partijske organizacije pobjegnu iz neprijateljskih ruku. Nekoliko hiljada građana Sarajeva je hapšeno i podvrgavano mučenju, a neki od njih su i ubijeni. O tome svjedoče procesi pokretnog prijekog suda i zločini izvršeni u policijskim zatvorima i u logorima Novoj Dradišci, Jasenovcu, Gospiću, Aušvicu, Dahau i drugim mjestima.

Početkom novembra 1941. odlukom Pokrajinskog komiteta poslat sam na oslobođenu teritoriju Romanije, na dužnost sekretara Okružnog komiteta Partije za romanijski okrug. Nakon više od godinu dana boravka na oslobođenoj teritoriji, početkom aprila 1943, sekretar Pokrajinskog komiteta Isa Jovanović saopštio mi je u Jeleču kod Foče da ponovo treba da idem na dužnost sekretara komiteta u Sarajevo. Rekao mi je da je u Sarajevu poslije velikih provala veoma teška situacija; da je preostao mali broj članova Partije i da treba da preuzmem dužnost sekretara Komiteta od Džemala Bijedića, za kojim već duže vremena traga sarajevska policija. Skrenuo mi je pažnju da su provale, a dijelom i slabo držanje na policiji pojedinaca doprinijeli da je veliki broj članova Partije, SKOJ-a i simpatizera uhapšen i poslat u koncentracione logore, da treba pooštriti kriterij za prijem u Partiju i pojačati konspirativnost u radu. Rečeno mi je da ću biti prebačen preko Igmana redovnim partijskim kanalom. Tako je i bilo.

Moj vodič bio je kurir Mato Marić, rodom iz Kreševa, mlad čovjek, koga sam tada prvi put vidio. Poslije puta od tri dana, na

ikome smo se zadržavali kod naših simpatizera, stigli smo na Igman. Tu smo sačekali mrak, a onda se prebacili u neposrednu blizinu Ilidže, na domak kuće Save Tošića. Mato mi je rekao da sačekam dok izvidi situaciju. Poslije pola sata vratio se. Sa njim su bili dvoje mladih ljudi, brat i sestra, Mirko i Persa Tošić. Rečeno mi je da su oni zaduženi da mi obezbijede smještaj i da će sekretar Komiteta Sarajeva Džemal Bijedić danas poslije podne poslati po mene kurira sa legitimacijom i domobranskom uniformom. Međutim, kako je dan odmicao, a kurir nije stizao, moji domaćini su se zabrinuli i predložili su mi da pređem u jednu kuću pod samim Igmanom, gdje su me ukućani takođe veoma srdačno primili. Sutradan oko 10 časova, u blizini Tošićevih kuća, čuli su se pucnji. Situacija je bila neizvjesna. S obzirom na to da je bio dan, nije bilo moguće ponovno otići u Igman. Domaćini su mi savjetovali da ne izlazim iz kuće dok se ne vidi šta se desilo. Poslije podne Mirko i Persa došli su i ispričali:

Kurir koga je poslao Džemal Bijedić vozom iz Sarajeva učinio se sumnjiv domobranskim žandarmima. Kada su na željezničkoj stanici Ilidža htjeli da ga legitimišu, on je pokušao da bježi. Za njim su pucali i uhvatili ga. Kod njega je nađena domobranska uniforma i legitimacija. Nakon toga žandarmi su izvršili pretres u kući Save Tošića i odveli staru Tošićku. Situacija je postala veoma delikatna. Bio sam u dilemi da li da se hitno vratim preko nesigurnih veza na oslobođenu teritoriju, ali sad bez kurira, jer je on već bio otišao, ili da odmah pođem u Sarajevo. Odluku je trebalo donijeti brzo. Odlučio sam da pođem za Sarajevo. Domaćini su mi dali domobransku uniformu: šinjel, čakšire sa uvijačima, cipele, kapu i opasač, ali nije bilo vojničke bluze. Dali su mi domobransku legitimaciju na ime Ante Lukića, koji je, prema opisanim generalijama, bio od mene stariji 12 godina. Razlika je bila i u tome što je on imao brkove a ja ih nisam imao. Ponudili su mi jednu adresu na ime: Hiba Zildžić, Ulica Sagrdžije br. 23. Nisam bio siguran da li još postoje neke od mojih starih veza u Sarajevu. Pošto je bilo ograničeno kretanje do 21 čas i pošto je na vozovima poslije hapšenja kurira iz Sarajeva bila pooštrena kontrola, prebacivanje sa pratnjom nije dolazilo u obzir niti putovanje vozom. Jedini izlaz bio je da krenem u sumrak pješice sam i to direktno putem Ilidža—Sarajevo.

U rastojanju od 10 kilometara, koliko je dug put Ilidža—Sarajevo, susretao sam vojnike, automobile, razne vojničke patrole i naravno, sve odreda pozdravljao. Na moje veliko čudo niko me nije zaustavljao. Najzad sam stigao do Malte — carinarnice u Novom Sarajevu. Baš u tom trenutku carinici su pretresali jedan kamion. Pozdravio sam i carinike i konačno ušao u grad.

Da bih stigao do veze koju su mi dali domaćini na Ilidži, morao sam proći kroz cijeli grad. Postojala je opasnost da budem zaustavljen i legitimisan, a uz to kretanje vojnika poslije povećanja bilo je rizično. Zato sam se odlučio da svratim u prvu meni poznatu kuću,

u Mostarskoj ulici broj 15. Tu je sa porodicom stanovao Ivo Radošević, viši službenik Željezničke direkcije. Njegova kćerka Ksenija, predratna skojevka, bila je u 6. brigadi, iz koje sam upravo došao. S obzirom na političku orijentaciju čitave porodice, računao sam da će me sigurno primiti. Kad sam zazvonio, na prozoru se javila domaćica i upitala me: »Vojniče koga tražite? Zamolio sam da uđem u kuću i rekao da ću objasniti razlog mog dolaska. Bojažljivo me je primila i odmah mi rekla da je domaćin na putu. Rekao sam da sam zakasnio u kasarnu, da molim da prenoćim, da sam poznanik njihove kćerke Ksenije. Kad sam pomenuo njihovu kćerku, trgla se i očigledno nije više vjerovala da sam domobran. Ponudila me je da večeram. Razgovor je počeo o tome kako žive domobrani u kasarni, a završio se pričom o životu partizana. Rano ujutru uputio sam se prema jednoj adresi koja me je mogla dovesti do sekretara Sarajevskog mjesnog komiteta Partije.

Kuća porodice Zildžić svojim dvorišnim zidovima i opštim izgledom kao da je pričala o dalekim vremenima kroz koje je prošla ova stara sarajevska porodica. Kad sam pozvonio na dvorišna vrata, pojavila se mlada djevojka. To je bila Hiba Zildžić, učenica Prve ženske gimnazije, član Mjesnog komiteta SKOJ-a. Moja lozinka se podudarala s lozinkom na osnovu koje su u ovu kuću dolazili ljudi sa Ilidže, po raznim zadacima. Razgovor je trajao kratko. Djevojka mi je saopštila da će me odvesti drugarici koja će me povezati sa sekretarom Mjesnog komiteta, a koja stanuje u susjednoj ulici. Nakon nekoliko minuta ušli smo u stan, u Logavinoj ulici broj 29. Primila nas je bljedolika djevojka, pametnih crnih očiju. Rekao sam da se zovem »Matoš« i da dolazim sa oslobođene teritorije. Bilo je očigledno da ona predstavlja višu vezu i da moje dalje kretanje zavisi od nje. I u ovoj kući sam se osjećao kao i u kući porodice Tošić, imao sam utisak da se nalazim na djeliću slobodne teritorije. Razgovor je počeo dosta otvoreno. Očigledno nisam bio jedini čovjek koji je u ovu kuću neposredno došao iz partizanskih jedinica. To me je i podstaklo da se odmah zainteresujem za adresu majke i sestara Mirze Đukića, borca Seste istočnobosanske brigade, koji me je zamolio da njegovoj porodici javim da je živ i zdrav. Na moje pitanje da li znaju adresu njegove porodice, djevojka je naglo prebljedjela. Vidio sam da sam rekao nešto što je domaćicu neobično uzбудilo. U stvari, preda mnom je sjedjela Bahrija Đukić, Mirzina sestra, član Mjesnog komiteta Partije, koja je u ovoj kući živjela zajedno sa svojom majkom i sestrama. Iznenadjenju i radosti nije bilo kraja. To je bila najdraža vijest koju je ova skromna i zaslužna porodica mogla poželjeti toga jutra u okupiranom Sarajevu. Svega sat kasnije, u jednoj uličici, na prvom spratu omanje bosanske kućice sreo sam se sa sekretarom Mjesnog komiteta Džemalom Bijedićem Crnim. Upravo je završio pisanje letka Mjesnog komiteta, posvećenog rasrinkavanju zločinačke uloge velikog palestinskog muftije El Huse-

ina, koji je tih dana došao u Sarajevo da podstakne mobilizaciju mladića u SS jedinice.

Poslije razgovora o stanju u organizaciji i opštim prilikama u Sarajevu, kao i dogovora o načinu preuzimanja veza, rastali smo se. Dan kasnije održali smo sastanak u kući Mare Lazić, u Ulici Vratnik br. 24. Poslije ovog sastanka Džemal Bijedić otišao je na oslobođenu teritoriju istim kanalom Ilidža—Sarajevo, u uniformi domobranskog oficira i u pratnji tadašnjeg sekretara Mjesnog komiteta SKOJ-a Mehe Džinića i Seida Šahovića, sekretara skojevskog aktiva u Logavinoj ulici.

Jedan od glavnih zadataka pred kojim sam se tada našao bilo je uspostavljanje veza koje mi je tadašnji sekretar predao i uspostavljanje veza sa pojedincima i porodicama koje sam poznao dok sam bio 1941. godine u Sarajevu, a koje nisu bile zahvaćene provalom. U takvim uslovima Mjesni komitet kao čvrsto rukovodstvo, analogno sadašnjim predstavama o partijskom rukovodstvu, skoro da nije ni postojao. Njega je trebalo stvoriti provjeravanjem ljudi na zadacima. U to doba pored Agana Bostandžića, Bahre Đukić i Šahina Šahinpašića, koji su u izvjesnom smislu predstavljali embri- on budućeg Mjesnog komiteta, bili su i sljedeći članovi Partije: Olga Odić, Marko Mašić, Miloš Pindžo, Mirko i Persa Tošić, Stjepan Vondrak, Ivica Tvrtković i Lujza Pajić, Blanka Albahari-Ferušić kao i predratni članovi Partije: Cilika Hajnrih, Lepa Čarkiće, Emilija Kapri-Stijačić, koje su nešto ranije došle iz logora. U sastavu Mjesnog komiteta SKOJ-a, pored sekretara Mehe Džinića, bili su: Ante Kućinski, Hiba Zildžić i Salih Bračković. U gradu je poslije provale djelovala znatno prorijedena skojevska organizacija, organizacija žena i narodne pomoći. Veoma je značajan bio u to doba rad političkog aktiva profesora, u kome su bili: Ljerka Cvitković, Cvjetko Rihtman, Vera Šnajder, Ante Babić, Jelka Đurić, Tvrtko Kanajet, Nikola Berus, Midhat Begić, Olga Savatić, Nevenka Vukomanović, Bosa Ljepava, Marija Ličen, Drago Đapić i dr. Na zadacima partijske tehnike radila je tada Olga Odić, ali je kratko vrijeme po mom dolasku tehnika premještena u ulicu Čadordžinu kod porodice Foht. Tada su na zadacima tehnike radili svi članovi ove porodice: Ivica, Vlatko i supružnici Foht. Održavane su i veze sa oslobođenom teritorijom preko Ilidže, ali pod dosta teškim uslovima. Na ovim vezama radili su drugovi Miloš Pindžo, Tiho Lazić, Nikola Kolumbić (Šaka), kao i svi članovi porodice Tošić i Bosiljčić.

U ovom periodu kao i 1941. godine značajno uporište partijskoj organizaciji predstavljale su porodice čija imena sam obavezan da posebno istaknem: Porodica Dane Cvitkovića, Jozefa Fohta, Vere Šnajder, Cvjetka Rihtmana, Emila Petrovića, Mare Lazić, Rudija i Lonike Musafije, Mustafe Misirlića, Marka i Ivanke Mašić, Olge Brajković, Nade Pejnović, Hamida Čolića, Stjepana Vondraka, Jakuba Veje, Zore i Drage Kindibal, Bahre Đukić, Gliša Stojkanovića,

Milana Milićevića, Lepe Čarkić, Džemala Šarca, Boška Bilbije, Muharema Karahasanovića, Ljubice Dugonjić, Adila i Azre Grebo, Ante Martinovića, Lujze i Josipa Pajića, Bahrije Šamića, Adele Drašković, Lepe, Mile i Ranke Drašković, Muhameda Džudže, Mustafe Hodžića, Estere i Mente Eškenazija, Adele i Kamile Sunarić, Čamila Čehića, Vukalović Vase, Esada Sijerčića, Redžepa Gorušanovića, Namika i Šefkije Bešlića, Milje Lonco, Ljubice Podolšak, Haše Pašić, dr Mustafe Hajdarevića, Morica Montilja, Hasana Ljubunčića, Sofije Kosovac, Vece Ilić, porodica Klepić i Bricić, Zlate i Hidajeta Galoševića, Ane i Đorđa Pavlovića, Voje Kravića, Mile Fatur-Gučević, Ivica Kršlaka, Ante Miloševića, Šefika Dorica, Roze i Tilde Pappo, Monike Musafije, Berte Pappo, Franje Sesara, Tafre Aziza, Dževahire Midžić, kao i porodica Branka Galeba, Veljka Vukovića i Časlava Jovanovića, u čijim su stanovima održavane sjednice Pokrajinskog komiteta Partije. Partijska organizacija u svome radu oslanjala se i na mnoge druge porodice za koje ja nisam bio neposredno vezan, a nisam u mogućnosti da pomenem njihova imena.

Poslije pet mjeseci boravka u Sarajevu, 20. septembra 1943. bio sam uhapšen od strane njemačke policije u stanu željezničkog činovnika Čamila Čehića, u Logavinoj ulici br. 86. Kuću su opkolili Nijemci jedan sat prije početka sastanka Mjesnog komiteta, kome je trebalo da prisustvuju Agan Bostandžić, Šahin Šahinpašić, Vlado Perić i ja. Vlado Perić je dan ranije došao sa oslobođene teritorije. U opštoj pometnji, koja je nastala kada su Nijemci provalili u kuću, Vlado Perić, Šahinpašić i domaćin stana Čehić uspjeli su da pobjegnu, a ja sam uhapšen. Poslije povreda koje sam zadobio prilikom hapšenja i pokušaja bjekstva skokom kroz prozor, kao i za vrijeme dok sam bio u zatvoru, prebačen sam u zatvoreničko odjeljenje bolnice, takozvano 1-3. U ovom zatvoreničkom odjeljenju bilo je smješteno oko 50 bolesnika muškaraca i žena, među kojima su bili zatvorenici ustaškog prijekog suda, ustaške nadzorne službe, njemačke policije EK-2, Gestapoa i ranjeni partizani i partizanke. Ovo je bila bolnica političkih zatvorenika, koje zbog teškog zdravstvenog stanja nije bilo moguće ni saslušavati, ni uputiti u logor, ni suditi, ni strijeljati. S obzirom na to da su u Čehićevoj kući prilikom hapšenja nadene velike količine raznog kompromitujućeg materijala i da su naočigled policije pobjegli Vlado Perić i još dva druga, ja sam, s obzirom na moje zdravstveno stanje, prouzrokovano povredama, odlučio da simulirani potpunu fizičku i mentalnu oduzetost i nesposobnost da govorim. Nijemci su tokom svojih čestih dolazaka pokušavali da me zaplaše i da putem raznih eksperimenata utvrde moje stvarno zdravstveno stanje. Ovakva situacija, odnosno moj boravak u zatvoreničkom odjeljenju trajao je četiri i po mjeseca, sve do početka februara 1944. godine. To je dalo mogućnost da se dobije u vremenu i da se putem Vrhovnog štaba organizuje zamjena za zarobljene Nijemce. Početkom februara 1944. prebačen sam na nosi-

lima avionom iz Sarajeva u Zagreb, a potom sanitetskim automobilom na oslobođenu teritoriju Hrvatske u Pisarevinu, gdje je izvršena zamjena za Nijemce. Sa mnom je bio zamijenjen i Ante Miljković, predratni član Partije iz Zagreba, koji je upućen u Jasenovac zbog slučajnog hapšenja prilikom jedne racije u Zagrebu, ali ustaška policija nije znala o njegovoj aktivnosti u Partiji, niti je imala podatke da je Miljković jula 1941. izvršio atentat na zloglasnog policijskog agenta Tiljka u Zagrebu.

Moje oslobađanje iz zatvora najviše je zavisilo od držanja na policiji i u zatvoreničkom odjeljenju bolnice. I nadasve od same zamjene. Ali, sve ovo ne bi bilo dovoljno da nije bilo hrabrosti i nesebičnog angažovanja ljekara simpatizera i članova Partije, koji su na izričit zahtjev Nijemaca nekoliko puta konzilijumski garantovali svojim potpisima »tačnost« postavljene dijagnoze o mom zdravstvenom stanju i tako držali u zabludi Nijemce i ustaše i tvrdili da neće od mene imati koristi ako me prebace na policiju, dok se osjetnije ne poboljša moje zdravstveno stanje. Posebno bih htio da istaknem izuzetnu hrabrost i angažovanje dr Blagoja Kovačevića, dr Hibe Ramadanović i njenog supruga Derviša, dr Nede Zeca, dr Julija Karabajića, dr Bogdana Zimonjića, bolničarke Dike Zečević i nekih drugih bolničarki i časnih sestara, čijih se imena ne sjećam. Ovako srećan ishod zavisio je i od dragocjene pomoći koju su mi pružili neposredni očevici moga položaja na odjeljenju 1-3, politički zatvorenici: Aleksandar Vinžbah, Hana Finci-Božić, Emilija Kapri-Stijačić i Amira Filipović, koji su mi po cijenu sopstvenog života činili mnogobrojne usluge.

Ovaj osvrt na neke događaje, akcije i ljude iz perioda ilegalnog rada u Sarajevu 1941—1945., letimičan, fragmentaran i na ovako ograničenom prostoru, ima jedinu namjenu da bar na simboličan način učini prisutnom temu o doprinosu građana Sarajeva u oslobađanju naše zemlje.

Sa pravom se može očekivati da će u najskorije vrijeme uslijediti zajednički naponi savremenika ovih događaja, odgovornih činilaca Sarajeva, stručnih i naučnih institucija, radi svestranijeg i dokumentarnijeg osvjetljavanja uloge glavnog grada Bosne i Hercegovine u najznajčajnijem periodu naše novije istorije.

Esad CENGIC

PRVA PARTIZANSKA CETA U POSAVINI 1941. GODINE

U novembru 1941. sva aktivnost komunista i simpatizera NOP u Posavini bila je usmjerena na pripremanje uslova za formiranje jedne partizanske jedinice. Riješenost naroda na oružani ustanak sve više se učvršćivala.

Akcija »pokršćavanja«, koju su ustaške vlasti pokušavale da sprovedu u svrhu »sređivanja« prilika u ovom kraju, bila je samo dolijevanje ulja na vatru. Već je postala javna tajna kome u pojedinom selu treba da se jave oni koji su bili voljni za oružanu borbu. Broj ovakvih je bivao iz dana u dan sve veći.

Međutim, mnogo teže je išlo sa prikupljanjem oružja. Naime, bila je poznata činjenica da je u ovim selima do 1941. godine veliki broj mladih ljudi, pa i starijih, posjedovao oružje. To su znali i ustaški nastrojani pojedinci iz susjednih hrvatskih sela. Zbog toga je već koncem aprila i početkom maja od strane ovakvih pojedinaca naročito insistirano na tome da se iz tih srpskih sela pokupi što više oružja. Koristeći zbunjenost, nastalu neposredno poslije neočekivano brzog sloma jugoslavenske vojske, ta akcija im je u velikoj mjeri i uspjela. Vrlo rijetki su bili pojedinci koji su u takvoj situaciji oružje ipak sačuvali. Neki, pak, iz raznih drugih razloga, pa i neprijateljskih prema nama, nisu htjeli ni da priznaju da imaju oružje, niti da nam ga daju. Ipak je pronađeno i sakupljeno 10—12 vojničkih i lovačkih pušaka i nekoliko pištolja. Po dogovoru sa Perom Čuskićem čekalo se da on iz Majevičkog odreda dovede nekoliko boraca da posluže kao jezgro buduće partizanske čete.

Krajem novembra stigao je i Pero sa pet boraca. Pristupilo se posljednjim pripremama za formiranje čete. Oni koji su imali oružje obaviješteni su kada i gdje treba da dođu. To su bili uglavnom oni ljudi koji su već izvjesno vrijeme živjeli ilegalno u blizini svojih

kuća ili kuća svojih srodnika u drugim selima, pa su čekali na naš poziv. Od onih koji se još nisu bili odlučili da lično stupe u oružanu formaciju, a imali su oružje, ovo je prikupljeno i doneseno na ugovorena mjesta u pojedinim selima. Kao datum sakupljanja ljudi i formiranja čete određen je 18. decembar naveče u Donjem Zaboru. Ovaj posao se obavljao u punoj ilegalnosti. O mjestu i vremenu kada će se četa da sakupi bili su obaviješteni i četnički nastrojani pojedinci koji su s nama bili u vezi i koji su, bar na riječima, bili za oružanu borbu. Očekujući da će rukovodstvo u četi prigrabiti za sebe, i oni su se odazvali.

U Donjem Zaboru su vršene posebne pripreme za ovaj čin. U centru sela je određena i za tu svrhu očišćena i uređena ovela prostorija Dušana Pavlovića. U ugovoreno vrijeme, oko 9 h naveče, na to mjesto su počeli da pristižu ljudi predviđeni za četu. Pored petorice boraca Majevičkog odreda, koji su stigli sa Perom Čuskićem, pristiglo je još oko 25 ljudi iz 12 sela. Najviše je bilo seljaka, zatim trgovačkih pomoćnika, intelektualaca i jedan jugoslovenski podoficir (Vuko Simić iz Kruškova Polja). Jedan broj ljudi koji je trebalo da ude u sastav čete bio je na okupu oko Naste Nakića i Petra Kaurinovića u Bukviku (njih 10—12). Po dogovoru oni to veče nisu došli u Donji Žabar, ali se s njima računalo kao sastavnim dijelom čete. Pristupilo se vojničkom formiranju čete: izboru rukovodstva, podjeli oružja i raspodjeli na desetine. Na predlog Slobodana Jovanovića izvršen je sljedeći izbor: komandir čete Nikola Simić, njegov zamjenik Đojo Čuskić Zika, politkomesar čete Slobodan Jovanović, njegov zamjenik Simo Petrović, rukovodilac kultumo-prosvjetnog rada Borro Popović i vodnik Vuko Simić. Za člana komande čete izabran je Pavle Gajić, koji se izjašnjavao kao četnički pristalica, ali je bio za najužu saradnju sa nama. (Docnije je postao komandant četnika u Posavini i veliki zlikovac). Četnik Bogdan Marković sa još trojicom četničkih pristalica odmah se pobunio protiv takvog izbora rukovodstva. Na ovaj sastanak je došao čvrsto računajući da on i njegovi ljudi moraju biti u rukovodstvu. Kod sebe je već imao dekret o imenovanju za komandira te čete koji mu je uputio štab majevičkih četnika. Pošto smo još ranije prozreli njegove namjere, a znali smo i raspoloženje većine prikupljenih ljudi koji su Bogdana poznavali kao običnu pijanicu i priglupu seosku barabu, naročito smo izabrali ovakav način isticanja rukovodstva čete, tj. putem slobodnog biranja. Iskoristili smo i neslaganje između njega i Pavla Gajića, birajući ovog posljednjeg za člana komande čete. Zbog svega toga Bogdan nas je demonstrativno napustio, očekujući neku pomoć sa strane da nas iz čete potisne. S njim su otišli još dva čovjeka iz njegovog sela, a pri polasku su se izjasnili da s nama ne raskidaju svaku vezu, ali da ne žele da ostanu u ovoj četi.

Na završetku ovog svečanog čina, kada je četa podijeljena na tri desetine (pored one u Bukviku), po unaprijed pripremljenom planu

rasporedili smo se i to: sa jednom desetinom u Donjem Žabaru smo ostali vodnik Vuko Simić i ja kao komandir, sa drugom su Slobodan Jovanović i Simo Petrović otišli u Obudovac, a Đojo Cuskić i Mili-voje Stojčević sa trećom u Gornji Žabar. Naš boravak u Posavini je i dalje bio ilegalan, a prvo vrijeme smo koristili za rad na sređivanju čete i upoznavanju ljudstva sa ciljevima borbe našeg pokreta.

Krajem decembra iz ustaškog zatvora u Brčkom pobjegli su drugovi Haso Burić i Ivica Đermanović. Oni su preko Bukvika stigli u našu četvu početkom januara 1942, gdje su se zadržali nekoliko dana do odlaska u Ražljevo, u Brčansku četvu. S njima je došlo još nekoliko drugova iz Brčkog. Polovinom januara oni su preko Bukvika otišli u Ražljevo, s ciljem da organizuju prebacivanje prikupljene hrane u Posavini za naše jedinice na Majevidi.

Sa desetinom u Obudovcu bio je i Boro Popović, koji je, uz pomoć drugova pristiglih iz Brčkog i uz saradnju i pomoć Slobodana i Sime, organizovao rad na umnožavanju dobivenog i sačinjavanju novog materijala za ideološko-politički rad u četi i u narodu (raspolagalo se jednom malom pisačom mašinom).

Rad sa ljudima, u četi i van nje, bio je već uzeo veliki zamah. Osjećala se potreba da se počne sa akcijama. Na tom terenu postojala je žandarmerijska stanica (oružnička postaja) u Gornjem Žabaru. Pristupilo se pripremama za napad na ovu stanicu. Međutim, sada dolazi do izražaja parola »čekanje«. Naime, bogatiji seljaci u Gornjem Žabaru i susjednim selima, koji su još uvijek imali uticaja na ostale ljude, nisu željeli da se otpočine s borbom, pravdajući to time što žandarmi iz ove stanice istupaju prilično pomirljivo prema narodu, naročito prema tim pojedincima. U tome su imali podršku i od četnički nastrojene grupe s Markanovićem na čelu.

Imajući u vidu sve to i želeći da se »vatreno krštenje« čete obavi u zajednici sa već isprobanim borcima, rukovodstvo čete donosi odluku da se pođe na Majevidu. Računalo se s tim da se na Majevidi ostane samo kraće vrijeme, stekne izvjesno borbeno iskustvo, prikupi još nešto oružja, a onda da se ponovo dođe u Posavinu i otpočne sa akcijama, bez obzira na otpor pojedinaca. I ovaj momenat četnički nastrojena grupa nastoji da iskoristi za svoje razbijačke planove. Među borcima govore kako ne treba da se ide na Majevidu, jer da mi hoćemo da ih odvučemo iz Posavine i odvedemo da se tamo muče i gladuju. Međutim, tada rukovodstvo čete postavlja otvoreno pitanje — Ko želi da ostane u četi ovakvoj kakva je ona sada neka ostane, a ko hoće s četnicima da se izdvoji. Samo jedan čovjek iz čete (kasnije četnički zlikovac) prišao je četničkoj grupi. Pavle Gajić je i dalje ostao s nama.

Tako je u stvari s najizrazitijim četničkim pristalicama na tom terenu raskršteno još tada. Sa četom smo produžili preko Srnice, na Majevidu. U Srnici je takode postojala žandarmerijska stanica, koju smo željeli da napadnemo, ali smo naišli na otpor pojedinaca u selu

kao i u Gornjem Žabaru. Dok smo se nalazili na Srnici, stigla nam je vijest da su ustaše izvršile upad u Bukvik i ubile jednog našeg aktivistu — Janka Vasića, člana KPJ. Odmah smo, preko Porebrica, došli u Bukvik, gdje je očekivana jača ustaška intervencija. Pošto smo se u Bukviku zadržali 2—3 dana, produžili smo za Ražljevo, gdje se nalazila Brčanska partizanska četa (takode pod komandom Majevičkog odreda) sa Veljkom Lukićem Kurjakom kao komandirrom. U Bukviku smo opet ostavili istu grupu boraca koja je i do tada tu boravila kao obezbjeđenje i veza između nas i ostalog dijela Posavine.

Odmah po dolasku u Ražljevo iz čete odlazi Slobodan Jovanović, a dužnost politkomesara preuzima Simo Petrović. U tom periodu najznačajnija borba u kojoj je naša četa učestvovala bila je ona u kojoj je likvidirano domobransko uporište na Miladijama. Jedini poginuli borac u toj borbi iz naše čete bio je Savo Lukić Jeremić.

Poslije ove borbe bilo je samo pitanje dana kada ćemo da se vratimo u Posavinu. U četi je taj dan očekivan s velikim nestrpljenjem. Međutim, 2—3 dana poslije borbe na Miladijama došlo je do iznenadnog i mučnog napada četnika na štab Majevičkog odreda. Odlazak u Posavinu je zbog toga bio odložen. Sa Kur jako vom četom naša četa tada učestvuje u likvidaciji četničkih grupacija u Trnjacima i Krbetima. Pošto je ova akcija uspješno završena, sa ostalim četama bijeljinsko-brčanskog bataljona našli smo se na okupu u Koreniti. Odavde je cio bataljon krenuo prema Vukosavcima radi obračuna sa četničkim izdajnicima. Prije odlaska iz Korenite u našoj četi je odlučeno da se drugovi Nasto Nakić i Boro Popović vrata u Bukvik radi produžetka rada na terenu Posavine do našeg povratka.

Povratak odreda na Vukosavce i borbe koje su tom prilikom vođene sa četnicima detaljno su već opisani. Našoj četi, koja je po broju boraca bila najmanja (zapravo jedan vod), za vrijeme tih borbi dat je zadatak da obezbjeđuje štab odreda. U toku borbe, koja je vođena cijeli dan 28 februara, jedan po jedan borac iz čete upućivan je radi obavljanja raznih kurirskih poslova između štaba i jedinica na položaju. Po obavljenom poslu zadržavali su se u jedinici u koju su odlazili kao pojačanje tako da sam se pred veče našao sam kod štaba. U momentu kada su četnici Đure Bižića (pogazivši datu riječ da ne žele da se sa nama bore) s leđa napali na naše položaje, u štabu odreda se nalazio zamjenik komandanta Mirko Filipović i politkomesar Milenko Stojaković. Pored njih tu je bilo još nekoliko terenskih radnika i ja. Pogrešno procijenivši da će pravac izvlačenja odreda iz četničkih kliješta biti prema sjeveru, ovaj dio štaba i polazi u tom pravcu. U posljednjem momentu Mirko se odlučuje da sam pođe prema položaju naših jedinica radi detaljnijeg upoznavanja sa situacijom tamo. Mi ostali smo produžili pokret pravcem koji je odabran (Žutavka — Tutnjevac). U međuvremenu, uvidjevši prevaru Đure Bižića, naše čete su izvršile snažan napad na Kerovićeve čet-

nike, razbile ih i nastavile gonjenje preko Tobuta u pravcu Zlosela. Na našem pravcu mi smo se našli bez jedinica, samo sa ponekim borcem. Sem toga stalno smo nailazili na zasjede i grupice Bižićevih četnika. Kada je pala noć, našao sam se sam sa Dragutinom Lazarevićem iz Mačkovca i Dušanom Gruborom iz Tuzle, inače borcima jedne od majevičkih četa. Ništa nismo znali o ishodu borbe sa Kerovićevim četnicima. Prema odjecima naših pušaka zaključili smo da se odred nalazi na sasvim suprotnoj strani. Vjerovali smo da je Milenko, dok smo se mi prepucavali sa četnicima, promijenio pravac svoga pokreta i da se i on, sa ostalima koji su se tada nalazili pri štabu, vratio i priključio ostalim jedinicama odreda. Zaključili smo da smo sticajem prilika, boreći se sa četničkim grupicama i zasjedama, sada odsječeni od glavnine. U takvoj situaciji odlučili smo da krenemo u Mačkovac do Jove Mitraševića i odatle da uspostavimo vezu i priključimo se našim jedinicama. Tek sutradan kod Jove smo saznali o pravom stanju i o odlasku naših jedinica za Birač.

Kao što je naprijed pomenuto, u toku borbe borci iz naše čete su po raznim kurirskim poslovima upućivani na položaje gdje su vođene borbe s Kerovićevim četnicima (prema Tobutu i Zajednicama), gdje su se i zadržavali. Po završetku borbe jedan broj njih je otišao sa jedinicama odreda u Birač, a jedan broj ih se sa ostalim uputio na sjever. Neki od ovih posljednjih su pali u četničke ruke i poubijani su. Drugi su sa Simom Petrovićem sustigli Nastu Nakića i Boru Popovića i s njima se uputili u Posavinu.

Poslije borbe na Vukosavcima Posavska partizanska četa u stvari više nije postojala. Ali je njeno djelovanje u Posavini, mada kratkotrajno, ostavilo korijene u narodu toga kraja, tako da nam kasnije, prilikom formiranja posavskog odreda 1943. godine, nije bilo potrebno vršiti mobilizaciju ljudstva. Dobrovoljaca je bilo napretek.

Nikola SIMIC

SERIJSKA PROIZVODNJA PETOKRAKIH ZVIJEZDA U SARAJEVU

Jedne subote krajem septembra ili početkom oktobra 1941, poslije jednog sastanka, Svetozar Vukmanović Tempo mi je rekao otprilike ovo: »Skoro si izašao iz zatvora, sada nisi zaposlen, zanatlija si, kod kuće imaš nešto alata, odmah treba da pristupiš izradi metalnih petokrakih zvijezda za oznake na kapama boraca partizana«. Njegove riječi shvatio sam kao naređenje koje treba odmah izvršiti.

Na mnoga pitanja koja sam postavio, kao što su: kolike dimenzije dati zvijezdama, kako da se pričvršćuju na kape, od kog materijala da se rade i drugo, dobio sam jedan odgovor: »Moramo raditi petokrake zvijezde crvene boje za kape boraca partizana, ostalo sam riješi«.

Počeo sam da razmišljam i da sam tražim odgovore na sva ova pitanja. Nisam bio ništa izmislio, a Tempo je nastavio: »Odmah se postavlja kao zadatak da se izradi bar 1.500 komada zvijezda i spakuje, da bi se u petak preko kurira poslale za borce na Romanju«. Primijetio sam da je to nemoguće, jer prethodno moraju da se izvrše probe, da se nabavi materijal, mora se raditi ručno, kvalitet neće biti ujednačen, itd. S obzirom na to da će biti potrebno dosta ovih zvijezda i za ostale odrede u okolini Sarajeva, a i da bi se postigao kvalitet i omogućila masovna proizvodnja, predložio sam mu da se izradi alat za serijsku proizvodnju zvijezda i pomenuo cifru moguće dnevne proizvodnje od 500 do 1.000 komada. Tempu se predlog svidio i odmah ga je prihvatio. Ovo mi je dalo podstreka da nabacim i druga pitanja, kao što su: novčana sredstva za nabavku materijala, podešavanje alata za proizvodnju u radionici sa mašinama ili za proizvodnju na terenu. Međutim ova pitanja su ostala bez konkretnog odgovora. Drug Tempo samo je ponovio: »Ne zaboravi, za petak 1.500 komada mora biti gotovo«.

Obećao sam da ću učiniti sve što mogu, ali da ne vjerujem u mogućnost da ću sve završiti do petka.

Uz pomoć Dane Obline riješio sam narednih dana neka pitanja, a o nekima sam se prokonsultovao i konačno ih sam riješio.

Odmah poslije sastanka sa Tempom radene su skice, crteži i modeli petokrakih zvijezda i pojedinih dijelova alata, zatim su zvijezde farbane i stavljanе na kape da bi se vidio njihov izgled, probao način pričvršćivanja itd. Tako su razrađeni crteži i planovi i plan materijalnog obezbijedenja serijske proizvodnje petokrakih zvijezda za partizane.

Prihvatanje ovog zadatka bilo je moguće i zato što sam računao na punu pomoć omladinske organizacije u mjestu Pofalići (gradska četvrt Sarajeva) i omladinske i partijske organizacije Vojnotehničkog zavoda u Sarajevu.

Omladincima Pofalića stavlјeno je u zadatak da prikupe starog gvožđa i drugog materijala, čega je dosta ostalo od uništenih vozila bivše jugoslovenske vojske i da ga prodaju »Otpadu«. Za dobijeni novac trebalo je u »Otpadu« naći i kupiti malu presu, bez koje se nije moglo otpočeti sa proizvodnjom petokrakih zvijezda. Na ideju da se koristi ovakva presa došlo se na osnovu onoga što je uočeno prilikom korišćenja slične prese u obučarskim radionicama. Već sljedećeg dana, zahvaljujući slučajnosti, presa je nađena u Otpadu.

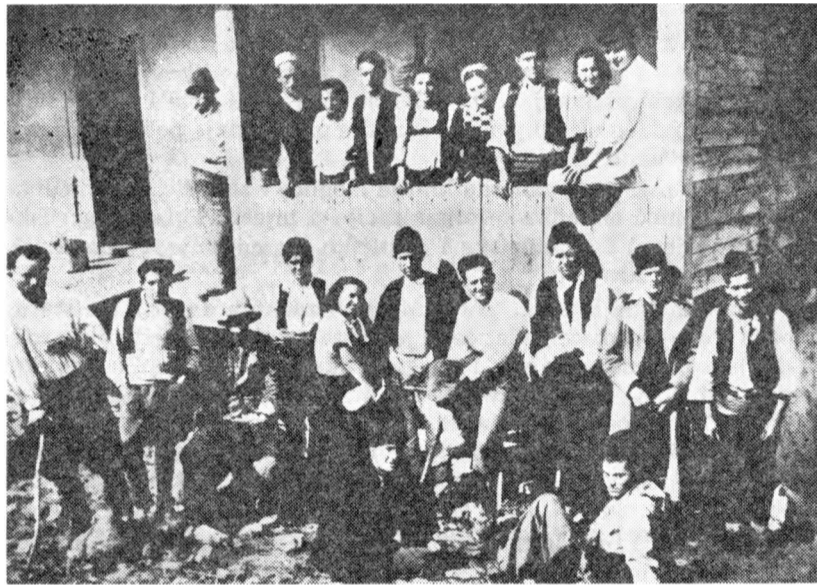
Partijskoj i omladinskoj organizaciji Vojnotehničkog zavoda (VTZ) Sarajevo stavlјeno je u zadatak da u preduzeću nabave potrebne količine lima, žice, kalaj a i drugoga, te da to iznesu i na taj način djelimično materijalno obezbijede ovu proizvodnju. Iste sedmice počelo je prikupljanje ovog materijala, što se nastavilo do kraja oktobra, pa su stvorene i potrebne rezerve.

Neki simpatizeri Partije u VTZ zamoljeni su da mi kao nezaposlenom učine »neke lične usluge«, da na mašinama obrade izvjesne dijelove. Iz crteža koje sam im dostavio nije se mogla vidjeti prava namjena tih dijelova. Svi dijelovi koje je trebalo na mašinama obrađivati bili su gotovi za prva dva-tri dana.

Već u četvrtak poslije podne i naveče počela je serijska proizvodnja petokrakih zvijezda sa svim početnim teškoćama i smetnjama. U petak naveče bila je spakovana prva količina od 1.700 komada i pripremljena da u ponedjeljak krene na Romaniju za Romanijski partizanski odred.

Od tada pa do 1. novembra omladinci iz Pofalića radili su na serijskoj proizvodnji petokrakih zvijezda, a omladinci i članovi partijske ćelije osnovne organizacije VTZ Sarajevo snabdijevali su ih materijalom. Nedjeljno je otpremano od 300 do 500 komada zvijezda za odrede na Romaniji, Zvijezdi, Trebeviću i Igmanu. Proizvodilo se toliko koliko se moglo otpremiti postojećim kanalima za održavanje veze. Neki kontingenti proizvedenih petokrakih zvijezda poslali su za Hercegovinu. U toku ovog perioda izrađeno je i otpremljeno oko 5.000 do 6.000 komada petokraka.

Prvog novembra 1941. po odluci Partije jedna grupa omladinaca iz Pofalića krenula je u odred »Zvijezdu« i sa sobom ponela alat

Prva partizanska bolnica na Dobrim vodama na Romaniji

(štancu, presu), nekoliko stotina gotovih i nedovršenih zvijezda i oko 20 kg raznog materijala potrebnog za nastavljane proizvodnje.

Prvih dana novembra 1941. usljed naraslih potreba formirana je »Radionica za opravku oružja« u Srednjem, u kojoj se nastavilo sa serijskom proizvodnjom petokrakih zvijezda. Ova radionica za opravku oružja u prvo vrijeme je radila u bivšem sokolskom domu, a poslije bombardovanja Srednjega premještena je u zgradu komande mjesta Srednje.

Kako se u to vrijeme iz reiona Srednjeg, sa teritorije odreda »Zvijezda«, održavala neposredna ili posredna veza sa svim odredima na teritoriji istočne Bosne i sjeverne Hercegovine, to je bila i velika potražnja petokrakih zvijezda. Međutim, izrada je došla u pitanje zbog nedostatka lima i drugog materijala. Ovaj problem rješavan je putem prikupljanja limenih kanti, konzervi i drugog materijala na cijeloj teritoriji odreda.

Kada je Vrhovni štab i dio Prve proleterske brigade početkom januara 1942, došao na teritoriju odreda »Zvijezda«, i oni su snabdjeveni ovim zvijezdama.

Serijska proizvodnja petokrakih zvijezda prestala je krajem aprila 1942, kada je došlo do četničkih pučeva u bataljonima odreda »Zvijezda« i kada su se dijelovi, i snaga NOP-a koji su se zatekli na teritoriji odreda povukli. Alat, presa i drugo ostali su u »Radionici za opravku oružja« u Srednjem.

Kazimir FRANKOVIĆ

PRVI DANI U PARTIZANIMA

U članstvo Komunističke partije Jugoslavije primljena sam 1940. godine. Tada su članovi Partije postali i Frida Läufer i Ludmila Pandžo. Sjećam se, tom prilikom se diskutovalo o prijemu u Partiju Soke Popov i još nekih drugarica, ali su one kasnije primljene. Sastanci organizacije održavani su u Tušnju u Tuzli. Ponekad su ti sastanci održavani kod mene, u mojoj kući na brdu Piskavici iznad Tušnja. Tamo smo živjeli ja i moj suprug Mrki,¹⁾ a bili su nam tu i roditelji. Borili smo se i sa svojim porodičnim problemima. Mnogo je teže bilo onim ženama koje su imale djecu. Moj suprug je bio profesionalni partijski radnik, a ja udata u porodicu gdje je trebalo slušati svekra i svekrvu, brinuti se o kući, a ni obaveze prema Partiji nisu bile male. Jer, kod nas su dolazili mnogi članovi Partije, tu su proučavali određene materijale i pravili razne planove. Između ostalih, dolazili su Cvijetin Mijatović Majo, Pašaga Mandžić, Franjo Herljević, Muharem Merdžić, Enver Kurt, Vojo Knežević, a jednom je dolazio i Đuro Pucar. I, dok su oni radili i dogovarali se, ja sam morala da im obezbeđujem nešto za hranu. A to nije bilo lako, jer smo mi bili jako siromašni.

Kada je 1941. godine izbio rat, i ja sam prenosila ilegalni materijal, bila sam kurir, donosila sam hranu ilegalcima. Ta sam zaduženja u Tuzli dobijala neposredno od Mjesne organizacije Komunističke partije. Bila sam tada u stalnoj vezi sa Fridom Läufer, Enverom Šiljkom, Vojom Kneževićem i Tošom Vujasinovićem. Ulicama su lutale »marice« i policija je hapsila komuniste. Kada je Njemačka napala SSSR, mi žene smo znale šta ćemo raditi. Ludmila Pandžo radila je u tuzlanskoj pošti i bila zadužena da izvještava i prikuplja informacije od značaja za naš pokret, Frida Läufer je imala zadatak da prikuplja razne materijale itd. Nakon izvjesnog vremena mi smo se povukle u ilegalnost, a policija je od-

*) Jusuf Jakubović Mrki, sekretar Okružnog komiteta Partije za Majevicu, član Štaba majevičkog odreda; umro 1942. godine na Maje-vici od tifusa.

mah započela hajku na nas; čak su i putem oglasa izvještavali da nas traže. I ja sam došla na spisak policije i više se nisam mogla kretati slobodno, ali sam i dalje nastavila sa radom. Tako sam jedanput dobila zadatak da odem do Bolničke ulice u Tuzli i tamo sačekam jednog druga u seljačkom odijelu i da ga odvedem do skloništa gdje su se nalazili organizatori ustanka. Bio je to Miloš Zekić. Drugi put sam, opet dovela na određeno mjesto Uglješ u Danilovića.²⁾

*

Na jednom od sastanaka zaključeno je da treba ići iz Tuzle. Fridu Läufer je trebalo da odvede u Doboj Enver Šiljak.³⁾ Ali su njih dvoje uhvaćeni. Envera su kasnije strijeljali u Tuzli, a Frida je odvedena u Jasenovac, gdje je ubijena. Tom prilikom uhvaćeni su i Vojo Knežević Knez, Albin Herljević i Slavica Marković.

Prilikom odlaska iz Tuzle mi smo se podijelili u grupe. Tako sam ja dobila zadatak da krenem za Brčko. U to vrijeme još nije bio dignut ustanak, već su samo vršene pripreme. Pošto se u Brčko nije moglo ići »s grlom u jagode«, ja sam dobila lažnu legitimaciju na ime Esme Halilčević iz Čelića kod Lopara. U Brčkom je trebalo da se povežem sa partijskom organizacijom i da joj pomognem u radu. Legitimaciju sam dobila od Fadila Hadžiefendića. Bio je to odan čovjek, ali, pošto je bio nekompromitovan, ostavljen je u Tuzli da radi. Preko njega su svi nabavili lažne legitimacije.

Kada sam došla u Brčko, pokušala sam da se smjestim kod jednog mog rođaka, ali to nije bilo lako. Bio je to plašljiv čovjek, koji nije smio da me primi. Nisam znala šta da radim. Gorjelo mi je pod nogama. Smještaja nisam imala, a morala sam se što prije povezati sa sekretarom Komiteta u Brčkom Perom Ćuskićem. Na moju sreću, drugi moj rođak Halil Jerković me je odmah prihvatio. Od njega sam dobila i podatke o situaciji u gradu, o akcijama neprijatelja i teroru koji vlada u okolnim selima.

Ubrzo sam se povezala i sa Perom Ćuskićem. Bio je to dobar organizator i vrlo snalažljiv čovjek. Radili smo skupa čitav mjesec dana na proširenju organizacija Partije i SKOJ-a, kao i na pripremanju za dizanje ustanka u ovom kraju. Čak sam sa Perom učestvovala u vađenju municije koja je bila bačena u Savu.

Nakon mjesec dana dobila sam poziv da se prebacim na Majevicu, gdje su se već nalazili Stevo Popović, Jusuf Jakubović, Krsto Bjeletić, Tomislav Ramljak i drugi organizatori ustanka u ovom kraju. Nisam znala kako da se izvučem iz Brčkog. Trebalo je proći mnoge prepreke. U tom očekivanju po mene je sa Majevice došao

²⁾ Tada je bio delegat Pokrajinskog komiteta KPJ za BIH. U Tuzli je došao da bi prenio direktive o dizanju ustanka.

³⁾ Sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a za Tuzlu. Strijeljan 5. IX 1941.

Jovaš.⁴⁾ Iznajmljenim kolima jednog našeg simpatizera krenuli smo? prema Čeliću, gdje smo stigli bez velikih teškoća. Ali tu u Čeliću smo napravili grešku. Pošto smo bili ogladnjeli, kupili smo hljeba i paradajza i počeli da jedemo. Izgleda da je neko prepoznao Jovaša, pa su ustaše pošle prema nama. Kada je vidio da će biti uhvaćen, Jovaš je počeo da bježi, a ja sam ostala.

Zakupljeni Jovašom, ustaše nisu ni obratile pažnju na mene. Pošla sam polako, nadajući se da ću se nekako izvuci iz ove teške situacije. Ali, daleko nisam otišla. Sustigli su me i upitali ko sam. Rekla sam im da sam iz Čelića, ali oni u to nisu povjerovali. Rekli su da će da me vode u Tuzlu. Kada smo stigli u Lopare, ustaše su ušle u kafanu, a mene su ostavile u kolima, rekavši da sa njih ne smijem silaziti.

Ali ja ih nisam poslušala. Čim su ustaše zamakle, sišla sam s kola i prvo polako, a zatim sve brže pošla prema grmlju u koje sam se sakrila. Kada su vidjeli da me nema, nastala je prava uzbuna. Ovo zbog toga, jer je od ustaša i Nijemaca bila raspisana velika nagrada onome ko me pronađe i uhvati. Tražili su me od dva sata poslije podne do pola noći. Ustaše su bile angažovale i djecu da me traže, ali ni to nije pomoglo.

Kada sam ocijenila da je opasnost prošla, izašla sam iz mog »skloništa« i pošla u nepoznatom pravcu. Nisam znala gdje se nalazim, teren mi je bio nepoznat. Ali trka za mnom je alarmirala i naše drugove, pa su i oni mene tražili. Tako sam se najzad našla u partizanima, od kojih se više nisam odvajala.

*

Došavši na Majevicu, dobila sam zadatak da radim na pridobijanju žena za NOP, i to najprije u Mačkovcu, a zatim u ostalim okolnim selima. U početku je išlo teško, ali kasnije — kada su partizani počeli da oslobađaju pojedina sela — stvar je krenula. U ovom radu meni je mnogo pomoglo iskustvo iz ilegalnog rada u Tuzli. Prvi naši zadaci sastojali su se u prikupljanju pomoći za borcu, što je sa približavanjem zime postajalo sve aktuelnije, jer je veliki broj partizana bio bez zimske odjeće i obuće. Došli su oni u partizane u onome što su imali na sebi. Kada se kasnije slobodna teritorija proširila, kada su partizani zauzeli Lopare i naši zadaci su se povećali. Od skupljene vune žene i djevojke su plele čarape, džempere, šalove. Takođe smo pravile i petokrake zvijezde, pripremale hranu za borcu, čuvale stražu i vršile sve ostale poslove koji su pred nas postavljeni.

Na sijelima na kojima se ovo radilo ženama je objašnjavan cilj naše borbe. Govoreno im je o Crvenoj armiji i Sovjetskom Savezu, čitane su vijesti koje je štab Majevičkog odreda redovno izdavao.

⁴⁾ Jovan Radovanović Jovaš, narodni heroj.

Naročito je bilo aktuelno pitanje četnika i zajedničke borbe. Taj problem je narod naročito mnogo mučio. Nastojalo se nekako naći sporazumni jezik sa četničkim oficirima, koji su već tada izbjegavali borbu sa ustašama, a pogotovo sa Nijemcima. Naročito je bilo teško onim kućama iz kojih je jedan sin bio u partizanima, a drugi u četnicima.

I nisu seljaci bezrazložno postavljali ta pitanja. Nisu oni bespotrebno strahovali. Jer, četnička propaganda, prvo tajno, a zatim sve otvorenije, počela je da prodire u sela, pa čak i da nagriza ustašičke redove.

Mi u početku nismo na to mnogo obraćali pažnju. Imali smo važnijih poslova. Trebalo se tući protiv okupatora i ustaša, trebalo je odbraniti slobodnu partizansku teritoriju. Sve su to iskoristili četnički komandanti, koji su otvoreno počeli da agituju protiv partizana, u »koje su se uvukli Turci, koje sve treba istrijebiti«. Govorili su oni i protiv komunista, koji se »bore protiv kralja«, i koji hoće »da unište Srpstvo«.

Do zaoštavanja odnosa između partizana i četnika naročito je došlo nakon zajedničkog napada na Koraj. Tom prilikom četnici su počeli da ubijaju djecu, žene i starce, tako da je štab Majevičkog partizanskog odreda čak sa oružjem morao da interveniše i spriječi pokolj.

U tako napetoj situaciji sve je teže bilo raditi. Kretanje je bilo svedeno na minimum, jer su četničke patrole krstarile po selima i hvatale, a zatim ubijale partizanske kurire i pozadinske radnike. U to vrijeme četnicima je pošlo za rukom da uhvate, a zatim i da poubijaju grupu kurira koji su iz Birča bili upućeni na Majevicu.

U tako zategnutoj situaciji održano je partijsko i skojevsko savjetovanje u Mačkovcu. Organizacija žena je tada imala mnogo posla. Trebalo je pripremiti smještaj za sve učesnike savjetovanja, pribaviti hranu, skuvati je i poslije toga podijeliti drugovima. Na tom savjetovanju bilo je govora i o našim odnosima sa četnicima, a pojedinci su tražili da se sa njima obračunamo oružjem. Ali je taj predlog rada bio odbačen, iako smo mi znali da četnici pripremaju napad na partizane.

Naime, meni su neke žene govorile o tome. Ja sam rekla Ircu da četnici spremaju napad, ali mi je on odgovorio da ja »dižem paniku i da on ne može sada dizati vojsku sa položaja da nas čuva. Mi ćemo se sami braniti«. Isto to sam rekla i Špancu, ali ni on nije ništa preduzeo, smatrajući da još nije došlo vrijeme vojničkog obračuna s četnicima.

AJi, četnici nisu čekali ništa. Oni su 20. februara 1942. napali štab Majevičkog odreda i poubijali skoro sve drugove koji su se tu zatekli. Mislili su četnici da će likvidacijom štaba uništiti NOP na Majevisi i Semberiji, ali su se u tome prevarili. Borba je nastavljena i s uspjehom uz velike žrtve — okončana.

Mevla JAKUPOVIĆ

PRVE BORBE KALINOVACKOG PARTIZANSKOG ODREDA

Pokrajinski komitet Komunističke partije Jugoslavije za BiH i Okružni komitet Partije za grad Sarajevo u vrijeme priprema i organizovanja ustanka bili su u stalnoj vezi sa partijskim ćelijama oko Sarajeva, i preko njih i velikog broja simpatizera uticali na pripreme i formiranje prvih ustaničkih grupa, četa, bataljona i odreda. Pripreme za organizovanje ustanka na pravcu Trnova i Kalinovika izvršene su preko partijske ćelije u Kasindolu, u kojoj su se nalazili članovi Partije: Tomo Međo, Ramiz Sladić, Aleksa Bojović, Dušan Dašić, Sava Ćosović, Đorđo Kutlača, Miloš Andrić i Kojo Jovančić i preko simpatizera na Trebeviću, u Crnoj Rijeci, Trnovu, Presjenici i Zagorju. U ovim pripremama i na sastancima partijske ćelije u Kasindolu učestvovali su Slobodan Princip Seljo, Hasan Brkić Aco, Milutin Đurašković Đuraš, Feliks Goranin Srećko.

Krajem jula formirana je Trebevička četa, u koju su pored članova Partije iz kasindolske ćelije i simpatizera sa terena upućeni članovi Partije iz Sarajeva Feliks Goranin Srećko, Kazo Franković, Mento Eškenazi, Salko Gozo, Ljubo Lunava, Pero Kaurin i Alija Dizdarević. Za komandira je postavljen Salko Gozo, za zamjenika Ljubo Lunava, Feliks Goranin za člana štaba. Četa je brojala oko 20 boraca.

Po formiranju čete štab čete nije se orijentisao na oružane akcije i diverzije. Četa se zadržavala i sklanjala u šumu oko sela Ulobića. Prvu borbu sa neprijateljem četa je imala na Mokrinama sa izviđačkom patrolom koju je predvodio oružnički narednik iz Trnova. U kratkom prepucavanju poginuo je oružnički narednik iz Trnova. Međutim, poslije ovoga sukoba došlo je do raspuštanja čete, vjerovatno iz bojazni od represalija koje mogu nastupiti poslije pogibije oružničkog narednika. Štab čete nije imao snage i sposobnosti

da prvo vatreno krštenje iskoristi za organizaciono učvršćivanje čete i veće okupljanje boraca. Naprotiv, svojim stavom doprinio je da se četa rasturi. Neki borci su se orijentisali na hvatanje veze sa jedinicama na Romaniji, domaći su se razišli kućama a članovi Partije iz Kasindola vratili se nazad u Kasindo i tamo se legalizovali. U ovakvoj situaciji Pokrajinski komitet KPJ za BiH uputio je iz Sarajeva na Trebević člana Partije Miladina Radojevića, studenta iz Sarajeva, za komandanta Trebevičkog bataljona sa zadatkom da u najkraćem roku okupi borce i otpočne sa akcijama i oružanom bor-
bom. U isto vrijeme štab sarajevske oblasti uputio je sa Romani je Pera Kosorića, člana partije, studenta iz Sokoca, sa jednom deseti-
nom najboljih boraca Romanijskog partizanskog odreda da raščiste stanje na Trebeviću i pomognu Miladinu Radojeviću i ostalim dru-
govima oko formiranja čete na Trebeviću i drugih četa Trebevičkog bataljona, kao i oko organizovanja prvih akcija na području Trnovo — Kalinovik.

U izvještaju štaba sarajevske oblasti od 22. avgusta 1941. Po-
krajinskom komitetu KPJ za BiH o organizaciji partizanskih jedi-
nica, izvedenim akcijama i vojno-političkoj situaciji u oblasti, koji
je pisao komandant oblasti Slobodan Princip Seljo, o situaciji na
Trebeviću kaže se sljedeće:

2) Miladin stigao na Trebević i on je komandir.

3) Uputili smo jednog dobrog partijca sa deset najboljih parti-
zana da raščiste stvar na Trebeviću i da pomognu drugovima koji
će tamo formirati bataljon i izvesti akcije koje smo im stavili u
prvi zadatak.

4) Trebevičkom odredu dato je u zadatak da u roku od 10 dana
skupe ljude, priključe ih odredu, napadnu dom u Jahorini, unište
ustaše i žandarme i da dom unište, zatim da unište most kod Vojko-
vića na putu Sarajevo — Kalinovik, kao i most kod Kijeva, a ujedno
da mobilišu ljude od Vojkovića, Kijeva i Trnova.

Dakle, Trebevički bat. treba da ovako izgleda:

Štab bataljona Trebevičkog ima:

I. Paljansku četvu — pruga Sarajevo — Stambulčić i drum Pale
— Stambulčić.

II. Kijevsku četvu — drum Alipašin Most — Trnovo, zapadno —
Igmanska četa Semizov. bat., južno — Rogojska četa.

III. Rogojsku četvu — drum Trnovo — Kalinovik, sjeverno — Ki-
jev. četa, južno — Nevesinjska vojska.

Ovo se mora odmah da formira, za to ima dovoljno ljudstva, a
ovih deset partizana sa drugom iz Romanijskog bataljona imaju za
zadatak da pomognu formiranje bataljona i ujedno da pomognu pri
prvim akcijama.

Svih deset partizana sa drugom su dobrovoljci i najbolji borci u Rom. bat.

Veza s njima je obezbijedena«.¹⁾

U izvještaju komandanta Sarajevske oblasti od 8. septembra 1941. godine Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH o borbama trebevičke, paljanske, pračanske i kijevske čete, koji je pisao Slobodan Princip Seljo kaže se sljedeće:

»Dragi drugovi,

Dostavljam Vam kratak izvještaj o radu Trebevičkog odreda do napada na Jahorinu.

10. prošlog mjeseca došao sam na teren i tu nisam zatekao ni odred ni partijske organizacije Trebevića i Kasindola koje su imale zadatak da formiraju taj odred. Od 6 članova trebevičke partijske organizacije ostao je na terenu samo jedan, Srećko, kojeg takode nisam zatekao, jer je nakon rasula partijske organizacije pošao vama radi uspostave veze. Vratio se trećeg dana po mom dolasku, a da mu nije uspjelo prodrijeti do vas. Prema njegovom izvještaju, ranije je bio formiran odred od oko 30 partizana, ali se raspao, kao i partijske organizacije, nakon sukoba kod Uložića sa žandarmima koncem mjeseca jula, ne izvršivši ni jednu akciju. Tom prilikom poginuo je jedan žand. narednik i ranjeni su trojica ustaša. Kasindolska organizacija takode se razila, tako da su na svom mjestu ostala samo dvojica drugova. Ostala trojica isključena su iz partije... Poslije toga je odmah obrazovan štab: za pol. komesara Srećko i još jedan član, koji je odmah otpočeo (rad) na organizaciji odreda«.²⁾

*

Krajem avgusta 1941. Pero Kosorić sa grupom od 11 boraca stigao je sa Romanije u sela između Trebevića i Jahorine sa direktivama štaba sarajevske oblasti o formiranju partizanskih jedinica i organizovanju narodnooslobodilačke borbe na sektoru koji zatvaraju planine Trebević, Igman, Jahorina i Treskavica, na pravcu Sarajevo — Trnovo — Kalinovik — Foča. U selu Tvrdimići sastali su se sa grupom boraca u kojoj su bili članovi Partije Miladin Radojević, Feliks Goranin Srećko i Stanko Šimunović, upućeni iz Sarajeva za organizaciju ustanka u ovom kraju, zatim Aleksa Bojović, Tomo Međo, Dušan Dasić, Sava Čosović, Đorđo Kutlača iz osnovne partijske organizacije u Kasindolu i najodlučniji simpatizeri u ovom kraju Obren Andrić i Vlado Bjelica od Trnova, i Spasoje i Blaško Bojović iz Kasindola.

¹⁾ Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda tom IV, knjiga 1. dok. br. 28.

²⁾ Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 1. dok. br. 107.

Kuća u Dolovima kod Bijelih Voda, gdje je bila prva partizanska radionica bombi (u prizemlju), a na spratu se nalazio štab Romanijskog partizanskog odreda 1941. god.

Dolazak boraca sa Romanije izazvao je veliko raspoloženje među borcima Trebevičke grupe i u narodu. Svi su se interesovali za borbe na Romaniji, za partizane, za Čiču, za veze sa Sarajevom, Srbijom, Krajinom i drugim krajevima naše zemlje, za vijest sa ruskog fronta. Djevojke su se posebno interesovale za žene borce — koliko ih ima na Romaniji, odakle su, idu li u borbu i nose li puške. I one bi pošle, ali će ukućani teško shvatiti. Zato obećavaju da će za vojsku plesti čarape i džempere, pripremati hranu i raditi druge poslove. Već prvog dana počeli su dolaziti ugledniji seljaci i iz udaljenijih sela. Interesuju se i oni za sve. Nestalo je straha koji je obuzeo ovaj kraj poslije okupacije naše zemlje. Okupljeni zajedno narod i naoružani borci misle jednako i žele da se u ovom kraju rasplamsa luča narodnog gnjeva u opštenarodni ustanak kao što se rasplamsala u Srbiji, Krajini, na Romaniji i u ostalim krajevima naše zemlje. Oni koji su imali sakrivene puške otkopavaju ih i čiste od vlage i rđe, a poneki omladinci, naoružani i spremni čekaju da budu raspoređeni u jedinicu. Prilikom formiranja partizanskih grupa bilo je živo i osjećalo se praznično raspoloženje. Mladići i djevojke i neki borci sa puškama uz muziku svirala igraju kola, seljaci po grupama razgovaraju i nagađaju ko sve ima oružje, koliko će biti naoružanih boraca i gdje će se ići u prvu akciju.

Članovi Partije održali su sastanak u obližnjem šumarku. Na sastanku je odlučeno da se izvrši dalje okupljanje boraca i oružja, da se odmah otpočne sa akcijama, da se formira štab partizanskih grupa i da u njega uđu drugovi: Pero Kosorić, Miladin Radojević, Feliks Goranin, Srećko i Tomo Medo.

U Mokrinama kod s. Ulobića okupilo se oko 50 naoružanih boraca i oko 20 bez oružja. Formirane su partizanske grupe, određeni komandiri i saopštena odluka o formiranju i imenovanju štaba partizanskih grupa. Odmah po formiranju jedna partizanska grupa organizovala je zasjedu kod vodovodnog rezervoara Bistrica na putu Pale — Jahorina i porušila telefonsku vezu između Pala i Jahorine. U zasjedi je ubijen jedan i uhvaćena tri domobrana koji su iz Pala na kolima prebacivali hranu garnizonu na Jahorini. Hrana je zaplijenjena, a uhvaćeni domobrani razoružani i pušteni. Od njih su dobijem podaci o jačini i rasporedu neprijateljskih snaga na Jahorini.

Poslije ove akcije u štabu su izvršene pripreme za napad na neprijateljski garnizon u planinskim domovima na Jahorini. Upućene su patrole za izviđanje neprijateljskih položaja i prikupljanje daljih podataka o jačini i rasporedu neprijateljskih snaga.

*

Planinarski domovi na Jahorini bili su prepuni. U njima nema planinara. Pretvoreni su u neprijateljski garnizon za obezbjeđenje grada Sarajeva od eventualnih partizanskih akcija i za obezbjeđenje šumske sječe na Jahorini i Ravnoj planini, koja je bila neophodna za vojne potrebe. U njima je smještena jedna satnija radne bojne, oko 30 oružnika, oko 20 ustaša i nešto legije mobilisane od muslimanskog stanovništva iz Crne Rijeke. Bili su bezbrižni. Ništa nisu znali o partizanskoj akciji kod rezervoara Bistrica na putu Pale — Jahorina. Nije ih mnogo uznemiravalo i zabrinjavalo što nemaju telefonsku vezu sa Palama i što im nije stigla rezervna hrana iz Pala. Ako dođe do prekida veze, brzo će se uspostaviti komanda iz Pala, oni nemaju za to šta da brinu, a ako hrana nije došla danas, doći će sutra — važno je da dođe. Nisu znali da je to rdav znak i da će im partizani plotunom iz pušaka i rafalima iz mitraljeza nazvati dobro jutro.

U partizanskom logoru na Mokrinama sve je bilo spremno. Stab je izdao posljednja uputstva komandirima grupa. Izvršen je raspored za napad i utvrđeni zadaci grupa. Komandiri grupa vode borce na polazne položaje za napad. Da bi se privukli što bliže položajima neprijatelja i domovima jedan broj boraca se izuo i kretao se u čarapama. Vladala je tišina. Borce je obuzela napetost. Čekalo se na dati znak pa da na juriš likvidiraju obezbeđenje i napadnu na domove. U 4 sata ujutro rafal iz puškomitraljeza jedne partizanske grupe odsvirao je prve zvuke vatrene serenade, od koje je Jahorina

poslije mrtve i tihe jesenje noći ličila na uragan koji pred sobom ruši sve. Iznenadjenje je bilo potpuno. Straže i obezbeđenja likvidirani su u jednom naletu a potom je izvršen opšti napad. Pojedinci su davali otpor, a većina je bježala iz domova prema Palama. Grupa Alekse Bojovića Brke zatvorila im je put i otpočela borbu. Naši borci došli su do domova. Ubacuju prve bombe. Eksplozija bombi još više zbunjuje neprijateljske vojnike, bježe na sve strane i žele da pobjegnu što dalje da ih dan ne zatekne u ovom paklu. Neki naši borci su našli jednu kantu benzina. Donijeta je odluka da se jedan dom odmah zapali. Na Jahorini se rađalo novo jutro u svjetlosti sunca i plamenu ustaškog garnizona. Prva veća akcija i velika pobjeda prvih partizanskih grupa na sektoru Trebević — Jahorina. U ovoj akciji zarobljeno je 15 oružnika, 5 ustaša i oko 30 domobrana. Nadeni su mrtvi: 3 oružnika, 6 ustaša i 2 domobrana. Zaplijenjeno je oko 40 pušaka, 3 sanduka municije, 2 sanduka bombi, dosta ratne opreme i hrane. Naši gubici: poginuli Ljubo Tuševljak iz D. Podivčića i Vaso Kubura sa Lipe i 2 ranjena. U ovoj akciji pokazali su izvanrednu hrabrost Aleksa Bojović Brko, Sava Čosović, Miladin Radojević, Pero Kosorić i partizanska desetina sa Romanije. Neprijateljski garnizon na Jahorini potpuno je uništen. Na bojištu je pušto. Ponekad u zgarištu popaljenih domova eksplodira ostavljeni metak i para tišinu koja nastaje odlaskom partizanske kolone.

*

O ovom događaju se govorilo na sve strane i vijest se prenosi i u najudaljenija sela. Poslije ove akcije dočekana je kolona domobrana na Bistrici, izvršen je napad na željezničku stanicu u Dovličima, vođena borba sa ustašama i oružnicima na Čelini. Ređale su se akcije jedna za drugom. Poslije svake akcije dolazili su novi borci. Grupe su postale brojne i sposobnije za izvršenje samostalnih zadataka. Na sastanku štaba partizanskih grupa odlučeno je da se formira Trebevićka četa. Četiri partizanske grupe prerasle su u vodove. Za komandira čete postavljen je Aleksa Bojović Brko, za političkog komesara Tomo Međo, za komandire vodova Sava Čosović, Đorđe Granzov, Đorđe Kutlaća i Blaško Bojović. U četi je formirana partijska ćelija. Sekretar ćelije bio je politički komesar Tomo Međo.

*

Poslije formiranja Trebevićke čete štab partizanskih grupa prebacio se sa romanijskom desetinom i jednom desetinom boraca Trebevićke čete na padine Igmana i Bjelašnice u Presjenicu. Sa štabom su pošli Feliks Goranin Srećko, Slobodan Kezunović, Stanko Šimunović, Obren Andrić, Dušan Dašić i Vlado Bjelica. U Presjenici

je uhvaćena veza sa Zivkom Jošilom i Danilom Veljom. Sa njima je nekoliko boraca iz ovog kraja. Dolazak partizana izazvao je veliko oduševljenje i raspoloženje za borbu i u ovom kraju. Već prvog dana došlo je nekoliko novih boraca. Na prvom sastanku štaba, u Presjenici, odlučeno je da se poruši most na r. Željeznici u Kijevu, i izvrši napad na žandarmerijsku stanicu u selu Lediću. Poslije rušenja mosta grupa se prebacila u s. Lediće. U selu niko nije očekivao, ovakvu posjetu u kišnoj, hladnoj i mrkloj septembarskoj noći. Sve je spavalo mrtvim snom. Pucanj na stražara i prvi prasak pušaka probudili su sve u ovom malom planinskom selu, udaljenom od svih komunikacija, smještenom u podnožju surovih i vrletnih planina Bjelašnice i Treskavice. Zadatak je brzo izvršen. Kasarna je zauzeta. I seljaci su bili iznenađeni. Mnogi ne znaju šta se odigralo. Iz sela je pošao sa partizanima i Đuro Vasić. Istog dana jedna satnija domobrana došla je kamionima do porušenog mosta u Kijevu. Vjerovatno je trebalo da nastave put prema Trnovu. Nisu smjeli ići cestom plašeći se zaseda pa su krenuli preko Kijevskog brda na Đedove njive. Usput su puškarali desno i lijevo u želji da zaplaše partizane a još više da razbiju kod sebe strah od partizana. Partizanske grupe bile su u Zvijezdi. Odmah su krenule u napad. Na prve pucnje domobrani su počeli da bježe prema Kijevu i Krupcu. Bježali su kako su ih noge nosile. To više nije bila borba, već ludu trka i jurnjava. Bacali su puške, mitraljeze, municiju i dijelove obuće. Ova akcija ulila je narodu ovog kraja povjerenje u partizansku vojsku i nadu da će ta vojska izdržati do kraja. Iako brojno daleko slabiji, oko 40 partizanskih boraca rastjerali su do zuba naoružanu satniju domobrana. U ovoj akciji poginuo je jedan ustaša, a zarobljen jedan domobranski oficir i 3 domobrana. Zaplijenjeno je 10 pušaka, 3 puškomitraljeza, dosta municije i druge opreme. Kasnije se saznalo da je oko 15 ranjenih domobrana sišlo u Kijevo i Krupac.

U napadu na električnu centralu u Bogatićima zaplijenjena je velika količina životnih namirnica: žita, brašna, šećera, masti, slanina i druge. Veći dio ovog plijena podijeljen je narodu, jer je bila oskudica u ovim artiklima.

Poslije ovih akcija formirana je u selu Presjenica kod osnovne škole Kijevska četa. Za komadira je postavljen Danilo Veljo, za političkog komesara Zivko Jošilo, a za komandire vodova Obren Andrić, Dušan Dašić i Vlado Bjelica.

U vrijeme polaska sa Trebevića neki borci romanijske desetine tražili su da se vrate u sastav Romanijskog odreda. Isticali su da su upućeni sa Romanije da pomognu u formiranju prvih jedinica i organizovanju prvih akcija na Trebeviću i da je taj zadatak izvršen. Međutim, štab je zaključio da ova desetina do daljeg ostane na ovom području i da ide sa štabom na kijevski sektor. Iako nezadovoljna ovom odlukom, desetina je pošla sa štabom i učestvovala je u svim

akcijama koje su prethodile formiranju Kijevske čete. Grupa od 6 boraca iz ove desetine poslije izvršenog zadatka, na rušenju i zaprečavanju puta Sarajevo — Trnovo kod Kijeva napustila je ovo područje i vratila se u Romanijski odred.

*

Poslije formiranja Kijevske čete štab partizanskih grupa prebacio se na prostoriju između Trnova i Kalinovika sa zadatkom dizanja ustanka i u ovom kraju. Sa štabom su pošli Slobodan Kenzunović, Stanko Šimunović i Feliks Goranin Srećko. Prvi partizanski logor organizovan je na padinama Treskavice u Meždrima. Vrlo brzo uhvaćena je veza sa članovima Partije i simpatizerima u ovom kraju. Među prvima su došli Ranko Divljan sa borcima iz Crne Rijeke, Marko Regoje sa borcima iz Dobrog Polja i Mile Elez sa borcima iz Zagorja. U ovom kraju se saznalo za borbe Trebevičke i Kijevske čete. Svi željno očekuju da se otpočne sa akcijama i u njihovom kraju. Iz dana u dan pristižu novi borci. Ubrzo su formirane Rogojska i Zagorska četa. U Rogojskoj četi postavljeni su za komandira Ranko Divljan, seljak iz Crne Rijeke, za političkog komesara Stanko Šimunović, radnik iz Sarajeva, u Zagorskoj za komandira Mile Elez, seljak iz Bori ja kod Kalinovika, za političkog komesara Aco Pezelj, đak iz Sarajeva. Uporedo sa formiranjem Zagorske čete uhvaćena je veza sa grupom naoružanih boraca u selima između Kalinovika i Uloga. Izabrali su za komandira Krstu Rudana, seljaka iz s. Obija, i stavili se pod komandu štaba partizanskih grupa.

Prvih dana oktobra izvršen je napad na Kalinovic. Rogojska četa napada sa pravca Velikog i Malog Ručnika, Zagorska sa pravca Bori ja i Jelašaca, a grupa Krste Rudara od Obija. Neprijatelj je u Kalinovicu utvrdio svoje položaje i pripremio se za upornu odbranu grada. Rogojska i Zagorska četa izvršile su silovit napad i došle do prilaza grada. Borba se nije čula na pravcu od Obija. Čekalo se dugo na odlučan zajednički napad. Dočekalo se jutro, ali do njega nije došlo. Krsto Rudan sa grupom boraca od Obija nije izvršio svoj zadatak. Dovedi su u pitanje uspjeh i stavili u težak položaj borce Rogojske i Zagorske čete. U jutarnjim časovima neprijatelju je pri-tekla u pomoć ustaška milicija od Jeleča. Trebalo se povući. U ovoj borbi neprijatelj je imao velike gubitke. Od naših su poginuli: Mi- iadin Radojević, komandant štaba, Ranko Divljan, komandir Rogojske čete, Tadija Elez i Danilo Sladoje iz Bori ja, Danilo Nogo iz Sivolja, Sretko Regoje i Krsta Elez iz Dobrog Polja, Danilo Golijan iz Bistročaja i Sretko Ljubo je iz Presjenice. Pored poginulih imali smo oko 15 ranjenih boraca.

*

Poslije nekoliko kišnih dana 23. oktobra osvanuo je lijep i sunčan jesenji dan. Toga dana krenula je iz Trnova preko Ilovice i Kasindola za Sarajevo kolona od oko 300 oružnika, domobrana i ustaške milicije iz okoline Trnova. U Grabskim šumama u predjelu Crveni klanac kolonu su dočekale vatrom Trebevička i Kijevska četa. Poslije dvočasovne borbe kolona je potpuno razbijena i uglavnom uništena. Poginulo je oko 50 a zarobljeno oko 40 neprijateljskih vojnika, među kojima 2 oficira i jedan oružnički vodnik, kao i komora od 70 konja. Zarobljeno je nešto i civilnih lica bez oružja, koja su odmah puštena kućama. U našim jedinicama poginuo je Gliša Džebo iz Lukavice, a dva borca su ranjena.

U desetodnevnom izvještaju zapovjedništva 4. oružnika pukovnije od 26. oktobra 1941. o akcijama ustanika na teritoriji istočne Bosne o ovoj akciji napisano je sljedeće:

»Dana 23. listopada 1941. godine oko 6 sati, krenuo je iz Trnova, kotar Sarajevo, za Sarajevo, odjel od 2 častnika, nadporučnik Polač i poručnik Jozo Tomić, 70 domobrana, 6 oružnika, 230 civilnih lica, od kojih 40 naoružanih i 70 konja.

Odjel je kod Kasindola napadnut od jakih zasjeda odmetnika. Borba je trajala od 12. do 13,30 sati istog dana.

Sa obje strane bilo je mrtvih i ranjenih. 5 oružnika stiglo je u Kasindol. Ne zna se za častnike, niti za oružničkog vodnika Stjepana Filipovića.³⁾

Kao što se vidi, iz prednjeg izvještaja neprijateljska komanda u Sarajevu do 26. 10. — tri dana poslije napada — uhvatila je vezu samo sa 5 oružnika iz kolone koja je do nogu potučena.

*

Trideset prvog oktobra izvršen je napad na Trnovu, u kojem su učestvovala Kijevska i Rogojska četa. Trebevička četa zatvarala je pravac prema Sarajevu, a Zagorska prema Kalinoviku. Napad je izveden u svanuće i postignuto je potpuno iznenađenje. Poslije kratke borbe zauzeti su svi neprijateljski položaji i zgrade u mjestu. Neprijatelj se povukao u vojničku kasarnu i iz nje davao otpor. Čekalo se na noć pa da se izvrši napad i na kasarnu. U prvi mrak, prije odlučnog napada, neprijatelj se izvukao iz kasarne i dolinom rijeke Željeznice pobjegao preko sela Dujmovca u pravcu Sarajeva. U napadu na Trnovo poginuli su komandir Kijevske čete Danilo Veljo iz Trnova, Nikola Aksentić iz Trnova, Janko i Dušan Popović iz Tošića i Milan Babić sa Umčana.

*

³⁾ Zbornik, tom IV, knjiga 2, dok. br. 122.

Oslobodenjem Trnova stvorena je slobodna teritorija od Kalinovika do Sarajeva. U rejonima gdje su djelovale prve partizanske čete formirani su Trebevički, Kijeovski, Trnovski i Zagorski bataljon. Štab Kalinovačkog partizanskog odreda premjestio se u Trnovo. U štabu su se nalazili Rade Hamović, komandant, Boriša Kovačević Šćepan, politički komesar, Pero Kosorić, zamjenik komandanta, i Vojo Đokić, načelnik štaba.

Odmah po oslobodenju Trnova formirani su za oslobođenu teritoriju Okružni komitet Komunističke partije Jugoslavije i Okružni komitet SKOJ-a. U Okružnom komitetu Partije nalazili su se: Karlo Batko Drago, sekretar, Boriša Kovačević Šćepan, Braco Kosovac i Ćiro Regoje, seljak iz Dobrog Polja; u Okružnom komitetu SKOJ-a Braco Kosovac, sekretar, Tinika Romano, Hakija Derviškadić Branko i Nedo Kovačević, seljak iz Trnova. Jedno vrijeme u Trnovu se nalazila i učestvovala u organizovanju partijsko-političkog rada na terenu i drugarica Lepa Perović, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu.

Na oslobođenoj teritoriji nastaje novi život. Narod na razne načine pomaže borbu. U svim selima masovno se javljaju u partizanske jedinice. Štab odreda u zajednici sa Okružnim komitetom Partije i SKOJ-a razvija svestranu aktivnost na oslobođenoj i bližoj neoslobođenoj teritoriji. Pored vojničke najveća aktivnost ispoljava se u organizovanju naroda za borbu, u razvijanju bratstva i jedinstva i objašnjavanju karaktera i cilja borbe koju je organizovala i pvela Komunistička partija Jugoslavije. U vrlo kratkom vremenu štab odreda i Okružni komitet Partije i Okružni komitet SKOJ-a stekli su veliki ugled i povjerenje u narodu ovoga kraja. To je pomoglo da se brzo riješe i najvažnija organizaciono-kadrovska pitanja. Pored partijskih organizacija (ćelija) u štabovima bataljona i četama formirane su partijske organizacije u Trnovu, Tošićima, Dobrom Polju, Crnoj Rijeci, Presjenici, Zagorju i okolini Ilidže. Skojevske organizacije formirane su u svim četama i velikom broju sela na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji.

U organizovanju i razvijanju političkog i partijskog rada odigrala je veliku ulogu i Tehnika Okružnog komiteta Partije, naročito u pripremanju propagandnog materijala (letaka, proglašenja i si.) i umnožavanja materijala iz marksističke literature, koji se koristio za ideološko i teoretsko obrazovanje članova Partije i SKOJ-a.

Okružni komitet SKOJ-a pored organizovanog rada na formiranju skojevske organizacije u jedinicama i selima i teoretskog rada sa članovima SKOJ-a aktivno je radio na kulturno-zabavnom životu omladine. Organizovan je veliki broj priredaba i sijela sa privlačnim zabavnim i umjetničkim programom. Uz politički rad ovo je pomoglo da se zajednički okuplja i učestvuje na svim manifestacijama i sprska i muslimanska omladina. Razvijanje bratstva i jedinstva i shvatanje da bratstvo i jedinstvo naših naroda pred-

stavlja osnov za uspješno vodenje borbe protiv okupatora omladina je prihvatila i manifestovala na svim sastancima i u svim akcijama. To se naročito ispoljilo na velikoj omladinskoj konferenciji koja je održana početkom decembra 1941. u Trnovu. Govorili su Danilo Štaka i Tinka Romano.

*

Uporedo sa formiranjem prvih partizanskih jedinica birani su ili postavljeni odbornici na oslobođenoj, a povjerenici na neoslobođenoj teritoriji. Prvi seoski narodnooslobodilački odbor formiran je u selu Šivoljama sredinom oktobra 1941. Na seoskoj konferenciji u odbor su izabrani: Gligor Tepavčević, Krsto Nogo i Nedo Banjanin. Na konferenciji je zaključeno da se, ukoliko jedna trećina stanovništva ne bude zadovoljna radom odbora, odbornici opozovu i izaberu drugi. Krsto Nogo i Nedo Banjanin, inače najimućniji ljudi u selu, u pribavljanju hrane i drugih potreba za vojsku štitili su svoje interese na račun siromašnih seljaka. Narod je tražio konferenciju. Na konferenciji je dokazana njihova krivica i odlučeno je da se opozovu sa dužnosti odbornika i kazne da daju po 2 vola. I oni su priznali svoju krivicu i složili se da kaznu od 2 vola odmah daju intendanturi štaba. Na njihova mjesta izabrani su novi odbornici.

Kasnije su formirani seoski narodnooslobodilački odbori u Sijerčama, Borijama, Dobrom Polju, Delijašu, Presjenici, Kijevu, Ledićima i još nekim selima.

Sredinom novembra 1941. formiran je prvi opštinski narodnooslobodilački odbor u oslobođenom Trnovu. Za predsjednika je izabran Alibeg Murga, a za potpredsjednika Vladan Aškraba, oba seljaci iz Trnova. Opštinski narodnooslobodilački odbor u zajednici sa seoskim odborima radio je na uređenju i pripremanju oslobođene teritorije za borbu i na snabdijevanju jedinica.

Na inicijativu štaba odreda uz veliko zauzimanje i veliku pomoć opštinskog narodnooslobodilačkog odbora na radilištu električne centrale u Bogatićima (kod Kijeva) organizovane su razne radionice za podmirenje potreba vojske, oslobođene teritorije, a kad je bilo mogućnosti i razne potrebe naroda. Puškarska radionica vršila je opravke pušaka, puškomitraljeza i pištolja. Naročito u prvim danima, u ovoj radionici, opravljen je veliki broj pušaka sa manjim kvarovima na izvlakaču i magazinu na kundaku. U kovačkoj radionici potkivani su konji iz jedinica i konji koje je narod dovodio, pravljene su peći za jedinice i borce na položaju i obavljane mnoge kovačke usluge narodu. U stolarskoj radionici izrađivala su se nosila za ranjenike i kreveti za bolnicu u Trnovu. U obućarskoj radionici radilo se na sušenju govede i ovčije kože i izradu opanaka za vojsku odijela, rublje, kape, petokrake zvjezde za kapu i partizanski

znaci za rukovodeći kadar. Pekarska i mesarska radionica zadovoljavale su potrebe u hljebu i mesu velikog broja jedinica.

U Kijevu, pored radionice, napravljeno je i kupatilo sa tuševima i buradima za parenje odjeće. Ovo je u to vrijeme, u prve dane borbe, vjerovatno bio jedinstven primjer u narodnooslobodilačkoj borbi organizovanog kupanja boraca i raskužavanja njihovog odijela u cilju održavanja lične higijene boraca i suzbijanja zaraznih bolesti. Borci su sa položaja, organizovano po vodovima i četama, dolazili na kupanje i raskužavanje i potom se vraćali na položaj.

*

Vod za vezu štaba odreda podigao je telefonsku liniju i uspostavio telefonsku vezu iz Trnova sa jedinicama na položaju i sa selima Dobro Polje, Bogatići i Kijevo. Telefonska veza sa jedinicama prema Sarajevu bila je u s. Podiviču (na Trebeviću) i s. Karalićima na padinama Igmana a sa jedinicama oko Kalino vika u s. Borijama. Uspostavljanje telefonske veze sa jedinicama na položaju i sa selima unutar oslobođene teritorije bilo je od velikog značaja za uspješno komandovanje i snabdijevanje jedinica, za organizovanje i razvijanje političke aktivnosti na terenu, kao i za druge akcije koje su preduzimane na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji. Pored porušene i pokidane stalne telefonske linije od Sarajeva za Kalinovik vod za vezu sakupljao je i upotrebljavao za podizanje linija žicu koja se u normalnim uslovima ne koristi za ove potrebe. I pored toga veze su dobro funkcionisale. Štab odreda bio je u stalnom kontaktu sa štabovima bataljona i jedinicama na položajima. Na oslobođenoj teritoriji nije moglo doći do iznenađenja, na svaku pojavu neprijatelja i svaku promjenu situaciju, brzo su reagirali i štab odreda i jedinice na frontu.

Morie Mon til jo, električar iz Sarajeva, uz pomoć nekoliko drugova riješio je jednim dinamo-motorom pitanje električnog osvetljenja u Trnovu. Svjetlo je uvedeno u zgrade gdje su bili smješteni štab odreda, komanda mjesta, Okružni komitet KPJ i Okružni komitet SKOJ-a, Opštinski NOO, bolnica i još neke poslovne i privatne zgrade.

U Trnovu je bila smještena i prva partizanska bolnica na teritoriji Kalinovačkog odreda. Upravnik bolnice bio je Enver Lakišić, student medicine iz Mostara. Bolnica je imala svoje ambulante — prihvatilišta u s. Kijevu za jedinice na položajima oko Sarajeva i u s. Borijama za jedinice na položajima oko Kalinovika.

Rukovodeći organi narodne vlasti, Komunističke partije i SKOJ-a i štab odreda razvijali su svestranu aktivnost u organizovanju i pripremanju naroda i oslobođene teritorije za borbu. Trnovo je iz dana u dan bilo življe i prometnije, narod ili njegovi predstavnici dolazili su na razne sastanke i konferencije, rješavali neka svoja

pitanja i si. Trnovo je postalo društveno-politički centar oslobođene teritorije i komandno mjesto štaba odreda.

Štab odreda i Okružni komitet KPJ i SKOJ-a u Trnovu održavali su stalnu vezu sa Pokrajinskim komitetom KPJ za BiH i Mjesnim komitetom u Sarajevu. Kurirskim vezama i kanalima prebacivani su izvještaji, sanitetski materijal, municija, propagandni materijal i druge potrebe. Ovim kanalima i vezama izašao je iz Sarajeva veliki broj boraca na oslobođenu teritoriju. Prvi kurir na ovoj vezi bio je Đuro Damjanović, radnik iz Sarajeva, predratni član Partije.

Isto tako, štab odreda i Okružni komitet KPJ i Okružni komitet SKOJ-a u Trnovu održavali su stalnu vezu sa ostalim odredima oko Sarajeva, kao i sa Sjeverno-hercegovačkim odredom. Najčvršća i stalna veza bila je sa Romanijskim partizanskim odredom, naročito u organizovanju i izvođenju zajedničkih akcija oko Pala i duž pruge Sarajevo — Mesići.

*

Pred napad na Trnovu u sastav Kalinovačkog partizanskog odreda ušla je i Igmanska četa. Četa je vršila akcije i djelovala u Sarajevskom polju i duž puta i pruge Sarajevo — Konjic. U prvim danima četa je izvršila nekoliko značajnijih akcija među kojima dizanje u vazduh vozova u željezničkoj stanici Binježevo, i kod željezničke stanice Zovik i napad na željezničku stanicu Tarčin. Preko ove čete i partijske ćelije u selima ispod Igmana uspostavljena je i održavana stalna veza sa Sarajevom.

Kasnije dolaskom novih boraca iz Sarajevskog polja i Sarajeva formiran je Igmanski bataljon. Pripreme za ustanak i formiranje prvih partizanskih grupa i čete na Igmanu organizovane su preko partijske ćelije na Vrelu Bosne, koju su sačinjavali Drago Močević, Danilo Štaka, Grujo Soknić, Sekula Karabatak i Risto Radojević i brojnih simpatizera u Sarajevskom polju. U pripremama, na sastancima, i u formiranju prvih partizanskih grupa i Igmanske čete učestvovali su Slobodan Princip Seljo, Hasan Brkić i Rato Dugonjić.

Slobodan KEZUNOVIC

PODRUČJE GORNJE DRINE U PRVIM DANIMA USTANKA

Poslije sastanaka Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i Gradskog komiteta KPJ grada Sarajeva, održanih u prvoj polovini jula 1941, na kojima je odlučeno da se i na području Bosne i Hercegovine krene u oružanu borbu, otpočeo je intenzivan rad na pripremanju ustanka u svim krajevima sarajevske oblasti. Već 30. jula na Romaniji i na području Semizovca formirane su prve ustaničke čete. 2. avgusta formirana je ustanička četa i na području Trebevića. Ove čete su odmah stupile u diverzantske akcije, a zatim i jače okršaje sa okupatorom i ustaško-domobranskim snagama. Njima su se svakodnevno pridruživale veće ili manje grupe novih boraca, tako da ove čete postaju sve brojnije. Krajem novembra, na širokom području koje okružuje Sarajevo, djelovala su tri veoma brojna partizanska odreda — Romanijski, Kalinovički i Zvijezda — u čijem se sastavu nalazilo između 6.000 i 7.000 naoružanih boraca. Teritorija koju su oslobodili ovi odredi zahvatala je široko područje — od Višegrada do Sarajeva i dosta prostrane rejone između Sarajeva, Miljevine i Kalinovika, odnosno između Sarajeva, Olova, Vareša i Visokog.

Na ovim područjima među partizanskim vodama snovani su tada planovi o veoma krupnim poduhvatima protiv okupatora, a javljala se i ideja o napadu na Sarajevo.

Za čitavo ovo vrijeme na prostoru gornje Drine*) ljudi nisu odmicali daleko od svojih domova. Dosta rijetke izuzetke čine pojedinci i malobrojne grupe naprednih intelektualaca i radnika iz Foče i Goražda, koji u tom periodu odlaze u partizane u okolinu Kalinovika, na Romaniju i u Crnu Goru.

*) Pod pojmom područja Gornje Drine podrazumeva se prostor koji sada obuhvataju opštine Foča, Goražde, Čajniče i Rudo.

Ako bismo ostali samo u ovoj konstataciji, mogao bi se izvući zaključak da je dolaskom ustaške vlasti položaj stanovnika u ovom regionu bio snošljiviji nego u ostalim dijelovima sarajevske oblasti. Međutim, nije bilo tako. Ustaše, kada su došle na vlast, i u ovom kraju kao i svugdje u BiH otpustile su sve Srbe iz službe, dovodeći na njihova mjesta svoje ljude i one koji su bili spremni da im služe. Razulareni ustaški ološ vršio je i masovna nasilja nad stanovništvom a naročito nad srpskim življem. Šikaniranje svih vrsta vršeno je naročito u akcijama preduzimanim u cilju prisiljavan ja Srba da predaju sakriveno oružje. U tim prilikama mnogi pojedinci bivali su pretučeni do iznemoglosti. Nisu bili rijetki slučajevi da se pojedincima zavlache u usta pušcane cijevi i da im se pored prijetnje smrću prednjim nišanom čupaju zubi. Raznim prijetnjama, a u isto vrijeme i obećanjima da ih neće terorirati ustaški egzekutori su od mnogih iznuđivali zlato, nakit i druge dragocenosti. Vršena su i masovna hapšnja, a desetine ljudi, pretežno iz Foče i Goražda, otjerano je u Jasenovac i druge koncentracione logore ili poubijano kod svojih kuća.

Sav taj teror nije bio ništa manji nego u drugim dijelovima sarajevske oblasti i koji doduše po svireposti još nije bio dostigao razmjere kakve je imao u nekim drugim oblastima u Bosni i Hercegovini, kao i česti prijeteći govori ustaških vođa koji su tada upućivani Srbima, bio je dovoljan da do kraja pojača strah i osjećaj lične i imovinske nesigurnosti kod srpskog stanovništva i u ovom kraju.

Stojeći na liniji reakcionarnog vodstva jugoslovenske muslimanske organizacije i reakcionarnog dijela muslimanskog sveštenstva, koji podržavaju Pavelića i Nezavisnu Državu Hrvatsku, lokalni muslimanski politički prvaci, naročito u Foči i Višegradu, podržavali su ustaški pokret u ovom kraju. Na njihovu inicijativu organizovani su i na ovom području masovni politički skupovi na kojima je izražavana »vjernost i oduševljenje« Muslimana ovog kraja Paveliću i ustaškom pokretu.

»30.000 Hrvata — Muslimana kotara fočanskog pozdravljaju Vas kao poglavnika suverene države Hrvatske i izražavaju Vama i majci Hrvatskoj nepokolebljivu privrženost i odanost. Stojeći čvrsto kao granitna stijena na desnoj obali Drine, na braniku Hrvatske kliču: za dom spremni!«*) — kaže se u telegramu koji je u maju Paveliću uputila grupa fočanskih Muslimana trgovaca. Slične sadržine je i depeša poslata u ime Muslimana višegradskog kotara Ademagi Mešiću kada ga je Ante Pavelić postavio za doglavnika.**)

Kroz ovakve i slične skupove, koji su na ovom području organizovani i u selima i na drugim mjestima van gradskih centara i najraznovrsnijim oblicima propagande, reakcionarni dio muslimanske-

*) Sarajevski hrvatski list broj 103. od 8. maja 1941.

**) Sarajevski novi list broj 3. od 14. maja 1941.

čaršije i muslimanskog klera, a skoro u punom odsustvu drugih uticaja, pogotovo naprednih, uspjeli su da se u Gornjem Podrinju nametnu kao političko vodstvo Muslimana. Muslimansko stanovništvo koje je u čitavom ovom kraju činilo u ogromnoj većini kulturno zaostalo i neuko seljaštvo, a uz to preopterećeno i veoma jakim vjerskim osjećanjima, nije bilo u stanju da samostalno rasuđuje o prilikama i događajima koji su nastali. Još manje je ovaj živalj mogao da pronikne u reakcionarnu suštinu i pravu pozadinu reakcionarnog stava svoga političkog vodstva. Pod uticajem propagande i pod snažnim utiskom uspjeha fašističke njemačke armije na evropskim ratištima, kod dijela muslimanskog stanovništva ovdje stvorena je iluzija da će mu nova ustaška vlast obezbjediti uslove za bolji društveni i ekonomski položaj. Zbog svega toga veliki broj muslimanskog stanovništva u ovom kraju je prihvatio ustašku vlast. Takvo raspoloženje podsticano je i kasnije činjenicom što se među ustanicima na susjednim područjima u početku ustanka našao pretežan broj Srba, a što je ustaška vlast i muslimansko reakcionarno vodstvo obilato koristilo prikazujući oružani ustanak, muslimanskom življu, kao četničko-srpski nacionalistički pokret, usmjeren protiv muslimanskog i hrvatskog naroda. Takvim predstavljanjem ustaničkog pokreta ustaškoj vlasti uspjelo je da pod izgovorom potreba za odbranu od ustanika, u toku avgusta i septembra naoružaju sva muslimanska sela u Gornjem Podrinju. Istovremeno stanovništvo naših sela koja su se graničila sa ustaničkim područjem bilo je angažovano u borbu protiv ustanika.

Kada je ustanak u susjednim krajevima dobio šire razmjere i pojave ustaškog terora na ovom području bile su sve rjeđe. Već krajem avgusta i u septembru ustaške vlasti počele su da pronose vijesti o tome kako su ustaški zločini djelo samovolje pojedinih ustaša i izolovanih ustaških grupa, da će ustašama biti oduzeta vlast, da će biti razoružani i da će prestati sa terorom nad sprskim življem, u čijim su sredinama ovakve vijesti primljene sa olakšanjem i nadanjima u bolje dane. U tome, a u prvom redu u nedostatku partijske organizacije i skoro svakom odsustvu organizovanog partijsko-političkog rada i uticaja treba tražiti razloge zbog kojih nije došlo do ustanka na ovom području. Tek u drugoj polovini novembra, kada su akcije Romanijskog odreda bile usmjerene prema Goraždu a Kalinovičkog partizanskog odreda prema Jabuci i Foči, stvoreni su izgledi da se već početkom decembra i područje gornje Drine uključi u partizanski pokret. Ali do toga ni tada nije došlo.

U novembru je iz Srbije u istočnu Bosnu ubačen veći broj četničkih oficira sa zadatkom da rukovođenje ustankom preuzmu u svoje ruke. Međutim, to im nije pošlo za rukom, jer je u istočnoj Bosni, kao i u sarajevskoj oblasti, ugled partizanskog pokreta u narodu bio toliki da ni mnogo krupnije četničke formacije nisu bile u stanju da same obezbede neku solidnu osnovu za uspješan razvoj

četničkog pokreta u ovim krajevima. Zbog toga su krajem novembra četnički komandanti sklopili sporazum sa Talijanima u Višegradu i Goraždu prema kome su početkom decembra 1941. talijanski garnizoni napustili Goražde, Foču i Čajniče predajući ova mjesta na upravu četnicima. Tako se tih dana čitavo područje gornje Drine dosta neočekivano našlo pod kontrolom četnika. Od ovoga područja četnici su napravili bazu za prodiranje u rejone koji su bili pod kontrolom Kalinovačkog i Romanijskog odreda, a zauzimanje Foče, Goražda i Čajniča tumače kao svoj veliki vojnički i diplomatski uspjeh. To su oni naročito isticali kao potvrdu ispravnosti svoje političke linije da još nije vrijeme za borbu protiv okupatora i da se bez toga može obezbjediti lična i imovinska sigurnost srpskog stanovništva.

Saradnja četnika sa okupatorom u ovim krajevima nije ostala na već spomenutom sporazumu sa Talijanima u Višegradu i Goraždu. Četničke vođe — major Jezdimir Dangić, Sergije Mihajlović, vojvoda Đekić i Radivoje Kosorić, koji su sredinom decembra 1941. izbili na prostor koji je kontrolisao Kalinovački partizanski odred — pregovarale su i sa komandantom talijanskog garnizona u Kalinoviku, gdje su im malobrojni predstavnici kalinovičke čaršije priredili svečani doček.

Pravdajući svoju spregu sa okupatorom, iz usta četničkih vođa i njihovih pristaša mogle su se tada čuti ovakve priče:

»Protiv neprijatelja treba koristiti lukavstvo, treba saradivati sa jednim dok se borimo protiv drugoga. Ustaše i Turci su sada najveći neprijatelji srpskog naroda. Mi sada njih treba da likvidiramo, a Talijani nam pružaju tu mogućnost. Zato je mi koristimo, a kada likvidiramo Turke i ustaše onda će i Talijani doći na red, pa Nijemci i drugi neprijatelji srpskog naroda«.

Istovremeno četnici su partizanski pokret i njegovu političku liniju težili da predstavljaju pred narodom kao ludost koja srpskom narodu donosi samo propast, služeći se najčešće ovakvim tvrdnjama:

»Ne može se iznijeti torba sa džakom; ne može goloruka šaka golja izaći na kraj sa carevima; ne može se iznijeti pet petaka sa pet država. Treba biti dovoljno mudar, pa kraj rata dočekati sa što manje žrtava, jer ako saveznici pobijede, biće riješeno i pitanje slobode srpskog naroda a ako do toga ne dođe, onda ustanak pogotovo nema svrhe«.

Muslimane i Hrvate koji su se našli među ustanicima, a naročito one koji su bili rukovodioci ustanka, četnici su pokušavali da predstavljaju srpskom narodu kao ustaške agente, koje je ustaška vlast poslala sa zadatkom da bune Srbe kako bi im to poslužilo kao povod i opravdanje za akciju na totalnom uništavanju Srba.

Huškajući Srbe protiv Muslimana, četnici su obilato koristili i činjenicu što je u ovim krajevima u ustaše regrutovan ološ uglavnom iz muslimanskih redova. Stoga su četnici ustaške zločine predstavljali kao djelo svih Muslimana i Hrvata, poistovjetujući ih sa

ustašama. Da bi dokazali ispravnost takvih veza, četnici su se pozivali na izvjesne događaje iz prošlosti naših naroda, tumačeći ih na njima svojstven način, prikazujući Muslimane kao vjekovne neprijatelje srpskog naroda. Pri tome su najčešće isticali zločine i teror koje su činili šuckori u području Gornje Drine u prvom svjetskom ratu, a što je kod mnogih stanovnika bilo još u živom sjećanju. Takvom četničkom propagandom, kao i činjenicom da se još u to vrijeme muslimansko stanovništvo nije masovnije odazivalo pozivu KPJ na ustanak, što je takođe u četničkoj propagandi obilato korišteno, postignuto je da četnički stavovi prema Hrvatima i Muslimanima i prema oružanoj borbi protiv okupatora budu shvaćeni kod mnogih kao realna mudrost i da postanu primamljivi za jedan dio srpskog stanovništva. Na taj način su četnici privukli u svoje redove znatan broj stanovnika na prostoru koje je bilo pod njihovom kontrolom. Njima se tada priključila i kompletna Obaljska četa, na čijem se čelu nalazio Krsto Rudan, bivši žandarmerijski narednik, i veći broj boraca iz Kalinovičkog partizanskog odreda.

Brojno ojačani četnici su tih dana u Foči, Gorazdu i čitavom području gornje Drine počeli masovno da uništavaju muslimansko stanovništvo. Krajem decembra oni su popalili sva muslimanska sela u Čurevu i u Donjem Borču. Pri tome su pljačkali imovinu iz napuštenih i opustjelih muslimanskih domova, pa je za jedan manji broj mještana, koji se slučajno našao među ustanicima, i to bio dovoljan razlog da prelaze iz partizana u četnike.

Zvjerski postupci četnika, kao i činjenica da do oružanog sukoba između njih i partizana još nije bilo došlo, poslužili su ustaškoj propagandi da četnike i partizane na ovom području predstave u očima većeg broja Muslimana kao jedinstven pokret. Tada je prema oružanom pokretu oživjelo nepovjerenje i kod jednog dijela Muslimana koji su prije ovih događaja pod uticajem KPJ izražavali spremnost da u njemu saraduju. Sve to koristi ustaška vlast, koja sa svoje strane pojačava teror nad srpskim življem, paleći u pograničnim rejonima Gornjeg Podrinja i sjeverne Hercegovine sprska sela i uvlačeći u svoje zločinačke akcije sve veći broj, četničkim postupcima, ogorčenih Muslimana.

Tako su zločinačkom djelatnošću četnika, čemu su išli naruku ustaški postupci i reakcionarna propaganda hrvatske i muslimanske buržoazije, nacionalne i vjerske protivrječnosti bile toliko zaoštrene da su prijetile masovnom istrebljenju naroda u bratoubilačkoj borbi ne samo u području gornje Drine nego i u mnogo širem dijelu jugoistočne Bosne. Pokušaji partizana da područje gornje Drine stave pod svoju kontrolu, te da i tamo stvore jedinstven front naroda svih nacionalnih pripadnosti u borbi protiv okupatora time su u području gornje Drine bili dovedeni u pitanje.

Šesnaestog januara 1942. otpočela je druga neprijateljska ofanziva na oslobođenom teritoriju istočne Bosne. Ocijenivši to kao po-

godan trenutak za likvidaciju partizana u istočnoj Bosni i preuzimanje pozicija u svoje ruke, četnici se stavljaju u otvorenu službu okupatoru. Njihovi komandanti 15. januara 1942. sa njemačko-italijanskom komandom u Višegradu zaključuju sporazum, kojim se obavezuju da će njemačko-italijanskim trupama omogućiti slobodan prolaz u svim pravcima i da će im pružiti sva obavještenja o partizanskim jedinicama.

Ali razvoj događaja nije tekao onako kako su to četnici očekivali. Naime, dok je njemačka ofanziva bješnjela u istočnoj Bosni, zahvatajući sjeverne i sjeveroistočne dijelove sarajevske oblasti, u području gornjeg toka Drine došlo je do značajnih uspjeha crnogorskih partizanskih odreda. Oni su 20. januara 1942. oslobodili Foču i Goražde od četnika, a 27. januara partizani iz Sandžaka istjerali su četnike iz Čajniča. Time je čitavo područje gornje Drine oslobođeno od četnika, koji su bili prisiljeni da se povuku i sa područja Kalinovčkog odreda. Sa jednim brojem boraca Prve proleterske brigade 25. januara 1942. u Foču je stigao drug Tito sa Vrhovnim štabom.

Oslobodenjem Foče, Goražda, Čajniča i drugih mjesta na području gornje Drine i na tromeđi Bosne i Hercegovine i Crne Gore, stvorena je prostrana slobodna teritorija, koja je zahvatala skoro čitavu sarajevsku oblast, osim grada Sarajeva, koja je imala veliki značaj za dalji razvoj oružane borbe u susjednim krajevima. Sa njom su bile povezane ranije oslobođene teritorije istočne Bosne, Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine, čineći jedinstvenu cjelinu i najjače žarište ustanka u Jugoslaviji u to vrijeme. Foča je postala centar odakle su CK KPJ i Vrhovni štab rukovodili oružanom borbu u Jugoslaviji u toku narednih nekoliko mjeseci.

Dolaskom Vrhovnog štaba i proleterskih jedinica u istočnu Bosnu mnogi ustanici koji su ranije iz partizana prešli u četnike sada su se ponovo počeli vraćati u partizane razočarani otvorenom saradnjom četničkih vođa sa okupatorom. Zbog toga je Vrhovni štab donio odluku da se na teritoriji Bosne i Hercegovine a po mogućnosti i u ostalim krajevima Jugoslavije, pristupi stvaranju narodnooslobodilačkih dobrovoljačkih odreda. Ti odredi bili su orijentisani na odbranu sela od ustaškog terora, a formirani su iz redova onih koji su izražavali spremnost da se bore protiv ustaša, ali su iz raznih razloga, a najviše zbog želja da sačuvaju dom i porodicu, izbjegavali da idu dalje od svojih kuća. Ovi dobrovoljački odredi trebalo je da posluže kao najpogodniji način za okupljanje što širih narodnih masa u narodnooslobodilačku borbu. Vrhovni štab je tada smatrao da se upornim političkim radom od ovih odreda mogu stvoriti partizanske jedinice. U toku februara i marta 1942. na području sarajevske oblasti formirano je pet takvih odreda (Jahorinski, Drinski, Fočanski, Krajiški i Rogatički), od kojih su prva tri formirana na području gornje Drine. Osim toga u nekim partizanskim odredima na istoj liniji formirani su i dobrovoljački bataljoni.

Tada je pored mnogobrojnih odluka koje su bile od velikog značaja za dalji razvoj Narodnooslobodilačke vojske donesena i odluka o formiranju udarnih i omladinskih bataljona u svim pokrajinama i o postepenom prelaženju na stvaranje brigada. U duhu ovih mjera u Čajniču je već 1. marta 1942. formirana Druga proleterska brigada, u čijem se sastavu našao i znatan broj boraca sa ovog područja. Iz redova sprske i muslimanske omladine iz Foče formirana je u to vrijeme i poznata Fočanska omladinska četa, koja je ušla u sastav Prve proleterske brigade.

U periodu između januara i aprila izvršena je i reorganizacija pozadine. Na oslobođenoj teritoriji bili su formirani sreski, opštinski i seoski odbori. Između pojedinih mjesta je uspostavljen redovan saobraćaj. Pojačan je i bolje organizovan politički rad i u pozadini i u vojnim jedinicama. U Foči, Goraždu, Čajniču, Trnovu i drugim centrima na slobodnoj teritoriji život je bio normalizovan. U njima su postojale brojne radionice koje su služile potrebama vojske i narodu, magacini za snabdijevanje i sanitetske ustanove. Putem biltena i radio-vi jesti koje su dostavljene u sela i vojne jedinice, narod i vojska bili su redovno obavještavani o događajima u zemlji i svijetu. U Foči je tada štampan »Proleter« i drugi listovi koje je izdavao CK i Vrhovni štab.

Ali, ni najveći naponi i nastojanja Vrhovnog štaba na otklanjanju brojnih problema stvorenih četničkim boravkom na ovom području nisu pružali željene rezultate. Za uspješno otklanjanje tih problema bio je u prvom redu potreban dovoljan broj zrelih, sposobnih i stvari revolucije odanih kadrova, koji bi mogli preuzeti odgovorna rukovodeća mjesta u četama, štabovima bataljona i na raznim odgovornim položajima u pozadini. Ali takvih kadrova je još uvijek nedostajalo. Uz to je, naročito u dobrovoljačkim jedinicama, pod uticajem brojnih prikrivenih četničkih elemenata, pružan žestok otpor svakom pokušaju da se tamo dovedu na rukovodeća mjesta sposobni i odani ljudi, pogotovo ako nisu bili mještani. Stoga su dobrovoljačke jedinice u većini i dalje ostajale nepouzidane i nedisciplinovane. Usljed sličnih pojava i oskudica u željenim kadrovima i pored čišćenja komandnog kadra, u pojedinim jedinicama i u partizanskim odredima, nalazili su se na rukovodećim mjestima neodlučni i nepovjerljivi ljudi.

Sve to nije dozvoljavalo da se u redovima dobrovoljačkih i partizanskih odreda razvija intenzivniji politički rad i da se kod boračkog sastava učvrsti riješenost za borbu protiv okupatora i svih neprijatelja NOP-a. U četama je i dalje bilo čestih pojava nediscipline. Borci, među kojima i poneki komandiri, često su napuštali jedinice i odlazili kućama. Brojne čete, pa i čitavi bataljoni čak i u partizanskim odredima i dalje nisu pokazivali spremnost da se bore protiv četnika. Takvo stanje u partizanskim i dobrovoljačkim odredima na području gornje Drine i pored najvećih napora Vrhovnog štaba i

partijskih organizacija da se ono poboljša, nije se bitno izmijenilo ni do naredne okupatorske ofanzive.

Stupajući u otvorenu izdaju i stavljajući se u drugoj neprijateljskoj ofanzivi na stranu Nijemaca, četnici su u istočnoj Bosni hvatili i ubijali kurire i terenske radnike, napadali manje partizanske grupe, a počeli su izvoditi i akcije na uništavanju partizanskih štabova. Glavnina četničkih snaga u to vrijeme nalazila se u Vlase-nici, Srebrenici, Bratuncu i u Drinjači. Jedna grupa od 150 četnika tih dana boravila je u sarajevskoj oblasti u selu Borikama na području rogatičke opštine.

Početak marta 1942. Vrhovni štab je donio odluku o razbijanju četničkih snaga u istočnoj Bosni. Taj zadatak povjeren je Udar-noj grupi, u čijem se sastavu nalazila Druga proleterska brigada i Drugi, Treći i Šesti bataljon Prve proleterske brigade. U noći između 7. i 8. marta Druga proleterska brigada napala je četnike u Borika-ma i nakon kratke borbe ubijena su 54 četnika, ostali su primorani na predaju. U isto vrijeme Treći bataljon Prve proleterske brigade razbio je grupu četnika u selu Dubu, nedaleko od Ustiprača. Time je područje gornje Drine, a i čitava sarajevska oblast, bilo ponovo očišćeno od četnika. Tada je bilo znatno otežano i snabdijevanje ustaško-domobranskih posada u Prači, Sjetlini, Podgrabu i Sokocu, a Rogatica je 9. marta bila potpuno odsječena, tako da je posada u njoj narednih dana snabdijevana vazdušnim putem.

Uporedo sa čišćenjem istočne Bosne od četnika nastavljen je i rad na stvaranju novih partizanskih i dobrovoljačkih jedinica na ovom području. U toku marta na području sarajevske oblasti formirana su tri udarna bataljona: Istočnobosanski, Rogatički i udarni bataljon »Ranko Divljan«, a u okolini Han-Pijeska formiran je i Krajiški udarni bataljon.

U toku zime 1942. u borbama sa Italijanima i četnicima, snažno se razvijao i partizanski pokret u istočnoj Hercegovini. Već u martu i aprilu na tom području formirano je sedam udarnih bataljona, a početkom maja partizanska vojska u Hercegovini bila je organizovana u 8 udarnih i 14 terenskih bataljona, u kojima se nalazilo oko 10.000 boraca. Tako su bili stvoreni povoljni uslovi za likvidiranje Borča, jednog od najjačih ustaških uporišta u čitavom području gornje Drine i gornje Neretve, koje je znatno otežavalo veze između slobodnih teritorija Hercegovine, Crne Gore i istočne Bosne i njihovo čvršće povezivanje. U ovom uporištu tada se nalazilo oko 1.200 ustaških oružnika i naoružanih milicionara.

Zajedničkim dejstvom hercegovačkih i crnogorskih partizanskih jedinica i jedinica Kalinovačkog partizanskog i Fočanskog dobrovoljačkog odreda i jednog bataljona Druge proleterske brigade Borač je bio likvidiran 18. aprila. Time je slobodna teritorija istočne Bosne bila povezana sa slobodnom teritorijom istočne Hercegovine čitavom dužinom linije od Uloga do Čemerna.

Ovakav razvoj događaja na području gornje Drine, širem području istočne Bosne i istočne Hercegovine u toku februara, marta i aprila 1942, kao i uspješan razvoj ustanka na području Crne Gore, morao je da zabrine njemačko-italijanske okupatore. Početkom marta u Opatiji je održano savjetovanje između njemačke vrhovne komande i italijanskog i ustaškog generalštaba, na kome je donesen plan za ofanzivu protiv ustanika. Kako nisu raspolagali dovoljnim snagama za jednovremenu akciju na čitavom području Bosne i Hercegovine i Crne Gore, prema planu okupatorske i ustaške komande, trebalo je najprije uništiti partizanske jedinice u istočnoj Bosni. Paralelno sa akcijama u istočnoj Bosni, koje je trebalo da otpočnu 15. aprila, predviđene su istovremeno akcije italijanskih i četničkih jedinica u Hercegovini, Sandžaku i Crnoj Gori. Bilo je planirano da se poslije završetka tih operacija izvrši uništavanje partizanskih snaga i u zapadnoj Bosni, Kordunu i Baniji.

U duhu toga plana borbena grupa u čijem su se sastavu nalazile 718. njemačka divizija, 737. puk 717. njemačke divizije, italijanska divizija »Taurinenze«, »Kačatori dele Alpi« i »Pusteria« i 8 do 10 ustaško-domobrinskih bataljona, pod komandom njemačkog generala Badera, trebalo je u prvoj etapi da izvrši koncentričan napad na istočno područje sarajevske oblasti i gornje Drine. Italijanska divizija »Pusteria« imala je zadatak da napada iz Višegrada i Pljevalja u pravcu Rogatice; divizija »Kačatori dele Alpe« iz Hercegovine prema Kalinoviku; a u pravcu Kalinovika iz Sarajeva italijanska divizija »Taurinenze«. Jedna njemačka pukovska grupa imala je zadatak da napada u pravcu Rogatice sa linije Han-Pijesak — Sokolac.

Njemačke i ustaško-domobrinske snage zauzele su Vlasenicu već 1. aprila. Poslije toga uspjeha okupatorskih snaga, koji je bio praćen četničkim razornim akcijama, raspali su se Srebrenički i Vlasenički dobrovoljački odred, te Kravički i Paprački bataljon dobrovoljačke vojske. Poslije toga okupatorske snage od Zvomika lako su napredovale. Drinjaču su zauzele 4. a Srebrenicu i Bratunac 9. aprila. Kako se u Rogatici u to vrijeme nalazio jači ustaško-domobrinski garnizon, koji je za sebe vezao znatne partizanske snage i predstavljao smetnju partizanskim jedinicama za manevrisanje na širem prostoru između Sarajeva i Višegrada, Vrhovni štab je imao namjeru da se Rogatica napadne i zauzme. Međutim, napad, izvršen na ovu varoš u noći između 7. i 8. aprila, nije uspio usljed snažnog otpora protivničkih snaga.

Nastupanje njemačkih i ustaško-domobrinskih snaga prema Rogatici otpočelo je 22. aprila. Dijelovi italijanske divizije »Pusterija« tek tada su krenuli iz rejonu Višegrada i Pljevalja i 23. aprila zauzeli Čajniče, a sljedećeg dana izbile su na desnu obalu Drine kod Goražda. Kako su druge dvije talijanske divizije: »Taurinenze« i »Kačatori dele Alpe« stupile u borbu tek početkom maja, umjesto

koncentričnog napada na područje gornje Drine došlo je do frontalnog potiskivanja partizanskih jedinica od sjevera prema jugu. Nakon petodnevnih borbi 718. njemačka divizija i ustaško-domobranske jedinice koje su napadale sa linije Sokolac — Han-Pijesak ušle su 27. aprila u Rogaticu, a 4. maja zauzele su Goražde.

Kalinovački odred uspješno se suprotstavljao italijanskoj diviziji »Taurinenze«, koja je 1. maja počela da nastupa iz Sarajeva u pravcu Trnova i Kalinovika. Tek 7. maja Italijani su zauzeli Trnovo i produžili ka Kalino viku. Nakon žestokih okršaja na Rogoju, između Trnova i Dobrog polja, gdje im je pružen snažan otpor, Italijani su 12. maja uspjeli da prodru u Kalinovic, gdje su se nalazili dijelovi divizije »Kačatori dele Alpe«. Jedna njihova kolona krenula je iz Nevesinja prema Kalinovicu. Ona je tek 8. maja uz podršku avijacije ušla u Ulog, a četiri dana kasnije u Kalinovicu se spojila sa jedinicama divizije »Taurinenze«. Dijelovi divizije »Pusteria« zauzeli su 10. maja Foču, iz koje su Vrhovni štab sa dijelovima Prve i Druge proleterske brigade povukao u pravcu istočne Hercegovine. Napuštajući Foču partizanske jedinice su u ovoj varošici uništile gvozdeni most na Drini, vojne kasarne, duhansku stanicu, željezničku stanicu, zgrade suda i sreskog načelstva i sve drugo čime su se okupatorske jedinice mogle koristiti. Tako su sredinom maja operacije okupatorskih i ustaških jedinica na području istočne Bosne i gornje Drine bile završene.

U toku ovih operacija i u kratkom vremenu poslije njih, usljed četničkih rovačenja, raspale su se sve dobrovoljačke jedinice sa ovog područja. Zbog teškoća nastalih u toku ofanzive došlo je do kolebanja i u partizanskim odredima koje su četnički i mnogi drugi kolebljivi elementi takode uspjeli da razbiju. Na čitavom području istočne Bosne u sastavu partizanskih jedinica ostala su samo tri udarna bataljona, Birčanski odred i manji dijelovi Kalinovičkog odreda.

Četnici su tih dana u Zakmurskom bataljonu Fočanskog dobrovoljačkog odreda izvršili puč i u Zakmuru pobili članove štaba Fočanskog odreda. Sredinom juna Vrhovni štab je, sa Prvom i Drugom proleterskom brigadom, crnogorskim jedinicama i dijelovima sjevernohercegovačkog odreda iz Zelengore, gdje se nalazio na kratkom predahu poslije borbi u istočnoj Hercegovini, preduzeo pohod u Bosansku krajinu.

Područjem gornje Drine zavlada su dijelom četnici, a dijelom ustaška vlast, čiji su garnizoni ponovo uspostavljeni u svim centrima gdje su se nalazili do ustanka. Mnoge preostale partizanske grupe i pojedinci, usljed četničkih i ustaških progona, bili su prisiljeni da napuste područje gornje Drine ili da se povuku u ilegalnost. Time nastaje ponovo vrijeme naizmjeničnog ustaškog i četničkog terora u ovom kraju, koji traje sve do marta 1943.

Boro TEPAVCEVIC

PRIPREME ZA USTANAK I PRVE BORBE U SREZU BRCANSKOM

Kada su otpočele pripreme za dizanje ustanka, nalazio sam se u Ražljevu, koje je samo nekoliko kilometara udaljeno od Brčkog. Bio sam član KPJ i sekretar aktiva kandidata za KPJ u tom selu. Jednog dana došli su kod mene članovi sreskog rukovodstva KPJ Ahmed Kobić i Nasto Nakić. Održali smo sastanak, na kome sam izložio situaciju u Ražljevu. Tom prilikom sam rekao da je selo jedinstveno, da u njemu ima dosta ljudi koji bi željeli da se tuku protiv okupatora, te da su neki kandidati KPJ već sada zreli za prijem u Partiju. Kada su čuli kakva je situacija u ovom kraju, odlučeno je da Nasto Nakić ostane u Ražljevu radi održavanja sastanka sa kandidatima u našem selu, dok je Ahmet Kobić po istim poslovima otišao u Brnjik i Vražiće, a Pero Čuskić u Posavinu. Jedino je od Sreskog komiteta Milan Marinković i dalje ostao u Brčkom, gdje je trebalo da nastavi sa radom. Svrha ovih obilazaka bila je učvršćenje partijskih organizacija, razgovor sa narodom radi dogovora i vezi sa pripremama za ustanak i raskrinkavanje ustaških i ostalih izdajnika. Takođe je trebalo objasniti da je Komunistička partija jedina ostala sa narodom, te da zbog priprema ustanka treba sakrivati oružje, koje će nam uskoro biti potrebno.

Na tom sastanku sam dobio zadatak da sazovem sastanak kandidata KPJ, kojih je u to vrijeme u Ražljevu bilo devet. Naveče smo sa njima održali sastanak, na kome je bilo riječi o istim pitanjima o kojima smo i mi u toku dana razgovarali, s tom razlikom što su kandidati dobili konkretnije zadatke — ko će gdje i kome objašnjavati čitavu situaciju. Kasnije, sve dok se nalazio u Ražljevu, Nasto Nakić je bio u kontaktu sa ljudima u selu, održavao je sastanke, objašnjavao omladini ciljeve naše borbe, iskustva oktobarske revolucije, ulogu Crvene armije u ovom ratu, govorio o našoj Partiji i borbi

koja nam predstoji. Za vrijeme dok se nalazio u našem selu Nasto je jedanput išao u Brčko i prisustvovao sastanku brčanskih komunista, u kući Tihomira Vraštanovića.

Prvom polovinom maja u Ražljevo su ponovo došli Ahmet Kobić, Pero Ćuskić i Milan Marinković. Tom prilikom održan je sastanak Sreskog komiteta, kome sam i ja prisustvovao. Podneseni su izvještaji o prikupljanju oružja i municije, kao i o održanim sastancima. Tada je konstatovano da je situacija u Ražljevu najpovoljnija, da ovde ima najviše simpatizera Partije, da je narod u ovom kraju raspoložen za dizanje ustanka, te je zbog toga odlučeno da se sjedište Sreskog komiteta preseli iz Brčkog u Ražljevo. Osim toga, tada je dogovoreno da narod treba obavijestiti o ustaškom teroru, zbog čega se muškarci, naročito oni uticajni, treba da sklanjaju, kako ne bi dospjeli u ustaški zatvor, te da članovi Partije i kandidati više ne spavaju u svojim kućama kako bi i oni izbjegli eventualna iznenađenja.

Naročita briga na sastanku posvećena je aktivistima iz Brčkog kojima je prijetila opasnost hapšenja. Tu se nije radilo samo o komunistima, nego i o ostalim građanima na koje su ustaše već bile bacile oko. Ove ljude trebalo je izvući iz grada i prebaciti na sigurnije mjesto. Taj posao preuzeo je na sebe Milan Marinković, koji je kasnije na izvršavanju ovog zadatka uhvaćen i ubijen.

Na sastanku je dogovoreno da zaključke prenesu i to: Milan Marinković u Brčkom, Nasto Nakić u Bukviku i Zoviku i Ahmet Kobić u Brnjiku. Ahmet je već bio jako bolestan i brinuli smo se kako će stići do Brnjika. On nam je na rastanku rekao da će njegova veza biti: u Čeliću Đulaga Kahrmanović, u Brnjiku Bego Muslić, a u Vražićima Šećo Salkić ili Halil Muminović Halćo. U Brnjiku i Vražićima, pored pomenutih drugova, postojale su grupe simpatizera koji su politički radili po direktivama Partije i uz pomoć Ahmeta Kobića. Pero Ćuskić je ostao u sjedištu Sreskog komiteta u Ražljevu, gdje se nakon obavljenog zadatka trebalo da vrati i Nasto Nakić. Dotle bi Pero sa mnom izvršio zadatke u Ražljevu i ostalim selima, a onda krenuo u Posavinu gdje bi, po zaključku Sreskog komiteta, održao nekoliko sastanaka.

Poslije sastanka komiteta Pero Ćuskić i ja održali smo sastanak sa kandidatima i simpatizerima Partije na ražljevačkom području, upoznali ih sa situacijom i postavili im zadatke. Osim toga, pronašli smo potreban broj domaćinstava koja bi primala ugrožene porodice iz Brčkog, a već nakon nekoliko dana dobar broj muškaraca iz Ražljeva i okolnih sela spavali su van svojih kuća, uglavnom po šumama. Stvorile su se i baze Kozjačana, Budečana, Posavčana i Gligoričana, po šumama i mahalama, onako kako je kome bilo pogodnije. Ljudi su sa sobom nosili sjekire, vile, »oružje« štata je ko imao, jer pravog oružja skoro da nije ni bilo.

Po svim ovim bazama bili su raspoređeni kandidati i simpatizeri Partije. Njihov zadatak je bio da politički djeluju među ljudima. Tu su se naročito isticali kandidati: Bogić Kisić, Teodor Milošević, Blagoje Simikić, Velimir Lukić, Pero i Branko Kisić, Mitar Nikolić, Gojko Lukić i Jovo Gajić. Takođe je bio priličan broj simpatizera koji su se na pripremama za podizanje ustanka svesrdno zalagali, a to su: Mihajlo Lakić, Gavro Bijelić, Miloš Milošević, Milo Tomić, Marijan i Veljo Kisić, Zivan Nikolić, Rado Milošević i još neki, zatim omladinci: Božo Lukić, Stojan Đokio, Slavko Tomić, Slavko i Simo Kisić, Filip i Cviko Gligorijević, Cviko Kovačević, Jovo Bijelić, Savo i Zičo Simikić i Nedo Lukić.

Šumske baze imala su i ostala sela oko Ražljeva. Pero i ja održavali smo vezu između sela i seoskih baza. Poslije izvjesnog vremena počela je u logorima da se pojavljuje nervoza, jer su dopirale vijesti o strašnim zločinima ustaša. Ljudi su tražili da se počne sa ustankom. To nam je zadavalo brige, jer smo se bojali da neka grupa samoinicijativno nešto ne učini. Takođe smo se brinuli zašto se Nasto ne vraća jer je prošlo vrijeme kada je trebalo da stigne u Ražljevo. Odlučili smo da pošaljemo Stojana Đokića u Bukvik, kako bi se sastao sa Nastom, upoznao ga sa situacijom kod nas i saznao kada će se Nasto vratiti. Kada se Stojan vratio, obavijestio nas je da se Nasto nalazi u Zoviku i da ga on nije mogao pronaći. Pošto mi nismo dalje smjeli ostati nepovezani sa Nastom, nakon 2—3 dana Pero Čuskić je odlučio da on krene u Bukvik, gdje bi se lično sastao sa Nastom, a odatle produžio za Posavinu na izvršenje zadatka koji je dobio na sastanku Sreskog komiteta.

Međutim, baš tog momenta došao je kod nas Marinko Simić iz Popova Polja i donio poruku od Fadila Jahića, koji je bio organizator ustanka u srezu bijeljinskom, da dodemo na sastanak kod njega u Popovo Polje. Krenuli smo odmah. Fadila smo upoznali sa situacijom u našem kraju. On se složio da Pero krene u Bukvik i da rekne Nasti da bi bilo dobro da dođe u Ražljevo kako bi se sa Fadilom dogovorio o daljim pripremama za ustanak. Na sastanku sa Fadilom bilo je govora o važnosti Perinog odlaska u Posavinu, gdje je trebalo da se sastane: u Donjem Zaboru sa Nikolom Simićem Učom, Ilijom Katićem, Dušanom Pavlovićem i grupom simpatizera Partije na teritoriji Donjeg Zabara i Lončara u Gornjem Zaboru sa braćom Stevom i Savom Zivković, koji su za vrijeme stare Jugoslavije, pa i prvih dana okupacije, živjeli u Bukviku i bili obuhvaćeni partijskim radom. Pored njih bio je tamo i izvjestan broj simpatizera Partije (Milivoje Stojčević, Stevo Đuričić, Vaso Pejkić, Tošo Sajlović, Pero Janković i drugi) koje je takođe trebalo obići. U Obudovcu Pero je trebalo da se sastane sa Simom Petrovićem i Borom Popovićem i tamošnjom grupom simpatizera, da bi preko njih proširio djelatnost na ostala mjesta u Posavini, i tražili saradnike u hrvatskim selima. Rastali smo se sa Fadilom, koji je ostao u Popovom

Polju, jer je imao zakazan sastanak sa Veljkom Lukićem, Ivanom Manjićem, Vojom Ivanovićem i Kićom Mihajlovićem, koje je bio poslao u Zabrdę i Tutnjevac da donesu nešto oružja. Nadao se da će te noći drugovi donijeti puškomitraljez, nekoliko pušaka i municije. Rekao je da ga o svemu obavještavam, a naročito ako bi došlo do kakvih komplikacija u našim šumskim skloništima. Fadilova veza u Popovom Polju bio je Mika Andrić.

Na putu za Posavinu Pero Cuskić je trebalo da se sastane u Stanovima sa Mićom Gatarević i Nikolom Medićem i sa grupom rodoljuba njihovog sela; u Breziku sa Ilijom Tomićem i njegovim sinovima, kao i sa braćom Antić — Perom i Simom; u Potočarima sa svojim bratom Dojom, Jovom i Dokom Karanović i Markom Čuskićem. Pero se posebno morao prije odlaska u Bukvik sastati sa Stevom, Danicom i Dragicom Stević u Breziku. Tom prilikom trebalo je posjetiti i braću Đokiće u Grbavici, preko kojih je bila obezbijedena veza između partijske organizacije u Brčkom sa Sreskim komitetom u Ražljevu. Od braće Đokića u Grbavici naročito se u ovom poslu isticao Simika. Pored ovih veza, sa gradom je postojala veza i preko Milke Čuskih, majke Perine, i njegove posestrime Ljubice Krbanjević, koje su stanovale u Grčici kod Brčkog.

Poslije Perinog odlaska ja sam bio u stalnom kontaktu sa Fadilom, a kurirsku vezu između nas održavao je Đorđe Milošević iz Ražljeva. Održavali smo sastanke sa ljudima u vezi sa prikupljanjem oružja. Slali smo ih na sve strane, tako da se u to vrijeme skupilo nešto pištolja, jedna lovačka puška i jedan potkraćeni karabin. Takođe je sakupljeno nešto oružja i u drugim selima oko Ražljeva. Kada su se ljudi naveče vraćali, svaki novi pištolj, makar i pokvaren, ili jedan metak, stvarao je radost, o čemu se dugo u noć pričalo i davali prijedlozi gdje bi još trebalo ići u potragu za oružjem. A kada se Pero vratio iz Bukvika, donio nam je i jednu vojničku pušku, koju mu je poklonio Marijan (Ivin) Siničković, Hrvat iz Grčice kod Brčkog. Druga naša vojnička puška oduzeta je od begovog subaše u Ražljevu.

Po povratku Pere ponovo je u Ražljevu došlo do sastanka sa Fadilom Jahićem. Tada smo od Pere saznali da je situacija u Bukviku i u cijeloj Posavini mnogo teža nego kod nas. Sela su izmiješana, srpska i hrvatska. U svakom hrvatskom selu ima ustaša. Ustaše pljene, danonoćno krstare na sve strane. I među Srbima ima pokoji ustaški doušnik. Rad na podizanju ustanka mnogo je konspirativniji nego kod nas, sporije se razvija iako se oko Naste Nakića nalazi grupa kandidata Partije (Petar Kaurinović, Jovo Pejić, Boško Pantelić, Jakov Mitrović, Janko Vasić i Gojan Pajić) na koje se u ustanku moglo računati. Pored njih u Bukviku je tada bilo i dosta simpatizera Partije (Janko i Pavo Bašić, Pavle Sekulić, Ilija Kaurinović, Petar Đ. Kaurinović, Ilija Pajić i Jovan Mitrović), koji

su takođe bili povezani sa Nastom. Od omladinaca posebno su se isticali Savo Kaurinović, Ilija Pantelić, Đoko Pajić i Ilija Majdančević.

Ali zbog situacije u kojoj su se Nasto i ostali nalazili, narod nije masovno upoznat o pripremama za ustanak, a ukoliko je i obaviješten o tome, nije bilo stalnih kontakata sa organizatorima ustanka, jer su naši drugovi u Bukviku bili prisiljeni da se iz sela, po kome ustaše krstare, udaljavaju, i to nekada da čak ni vezu sa sobom nisu mogli da ostave. Pero je naročito pohvalno govorio o radu na pripremama za ustanak Sime Petrovića iz Obudovca, Ilije Katića iz Donjeg Zabara i Petra Kaurinovića iz Bukvika.

*

Krajem jula Fadil Jahić je pozvao Peru Čuskića da dođe na sastanak. Kada se Pero vratio sa ovog sastanka, ispričao je da ga je Fadil upoznao sa zaključcima sastanka višeg partijskog rukovodstva, koji je održan tih dana na Majevidi. Odmah smo sazvali sastanak partijske organizacije u Ražljevu na kome nas je upoznao sa Proglasom Centralnog komiteta KPJ o dizanju ustanka, i o direktivama za vršenje prvih sabotaža. Od prvih akcija bilo je predviđeno sjećanje telefonskih stubova. Poslije toga trebalo je koncentrisati sve naoružane ljude u Ražljevu i Bukviku. Ova dva mjesta biće povezana preko podnožja Majevice za ustaničke rejone na Majevidi. Bilo je predviđeno da se sa oružanim akcijama počne i u gradu Brčkom, gdje je u to vrijeme bilo više naših grupa koje su sakupljale materijal, i bile spremne za vršenje sabotaža u gradu. Tada su se u gradu pored Hamida Berbića, naročito isticali: Hariz Suljić, Marko Lukić, Hasan Aganović, Dragoljub Marković, Katarina Kocjančić, a bilo je dosta i napredne omladine, na koju se moglo računati u budućim akcijama.

Prva akcija na terenu našeg sreza izvedena je u noći 9/10. avgusta. Ove večeri posječeni su telefonski stubovi na cestama oko Brčkog prema Čeliću, Brezovu Polju i Orašju. Poslije ove akcije ustaše su nasrnule na goloruki narod po selima gdje su sabotaže izvršene. Da bi zaštitile narod, naše patrole iz Ražljeva vodile su borbu sa ustašama. Nekoliko dana kasnije ustaše su jačim snagama krenule prema Ražljevu. Mi smo se morali povući, jer su naše snage bile preslabe da bi mogle da zadrže neprijatelja ... Tada su ustaše zapalile nekoliko kuća. Jednog dana 18 ustaša i 50 domobrana krenulo je iz Brezova Polja za Ražljevo. Pošto je bio obaviješten o dolasku neprijatelja, narod je napustio selo.

Brzo smo se dogovorili kako da ih napadnemo. Napravili smo zasjedu između Popova Polja i Brezova Polja. Sa nama se nalazio Đorđe Đojkić sa nekoliko svojih boraca u Krivajama (šuma između Bukovice i Magnojevića). Kada su naišle ustaše, ustanici su otvorili

puščanu vatru, tako da se neprijatelj razbježao, ostavivši iza sebe 6 poginulih i ranjenih domobrana. Isto toliko ih je i zarobljeno. Zaplijenjen je teški mitraljez, 13 pušaka, 1500 metaka i 9 bombi. Na veče smo domobrane odveli do blizine Brezova Polja i pustili da idu.

Poslije ovoga naša vojna organizacija je počela da jača. Formirane su nove ustaničke grupe. Na jednom sastanku sa Fadilom odlučeno je da se naša četa pojača, te u njen sastav ulazi desetina Đorđa Đojića, u kojoj su se nalazili uglavnom Popovljani i Bukovičani, među kojima su bili i Veljko Lukić Kurjak, Vojo Ivanović i Kićo Mihajlović. Takođe je odlučeno da se cijelo područje u koje su spadala sela: D. Bukovica, Bukvari, Glavičorak, Korenita, G. Bukovica, Piperei, Magnojevići i Dragaljevac zajedno sa svojim političkim rukovodstvom izdvoji iz bijeljinskog sreza i priključi brčanskom. Za komandira čete postavljen je Đorđe Đojić, za njegovog zamjenika Veljko Lukić, za političkog komesara Albert Levi, a za kulturno-prosvjetni rad je bio zadužen Savo Simić, učitelj iz Ražljeva. Takođe je riješeno da se borci iz čete — članovi Partije izdvoje iz partijske organizacije sela i da se formira partijska organizacija u četi, kojom će rukovoditi komesar čete. Ustankom u srezu brčanskom i dalje je rukovodio Pero Čuskić.

*

Fadil je ostao nekoliko dana sa nama. Za to vrijeme smo održali konferencije po selima, na kojima je narod izabrao seoske odbornike. Tada je za predsjednika seoskog odbora u Ražljevu izabran Branko Kisić. Poslije ovih izbora sastali su se u kući Blagoj a Đojića i Slijepčevićima predsjednici seoskih odbora. Ovaj skup je Fadil nazvao komandom pozadine. Za komandanta pozadine opštine Ražljevo izabran je Bogić Kisić. Kasnije su ovi seoski odbori postali seoski narodnooslobodilački odbori, a komanda pozadine — Opštinski narodnooslobodilački odbor.

Odlukom o pripajanju opštine Bukovica srezu brčanskom proširila se naša teritorija, dobijen je izvjestan broj dobrog političkog i vojničkog kadra, a nova organizacija nam je omogućila bolji, i uspješniji rad. Održan je odmah i sastanak, na kome su određene dužnosti i nadležnosti svih naših organizacija. Na njemu su nam Fadil i Pero objasnili šta su čije dužnosti i kako treba da donosimo odluke za cijeli budući rad na našoj teritoriji. Kasnije je u sastav ovog našeg opštinskog rukovodstva ušao i Božo Lukić, rukovodilac organizacije SKOJ-a na našoj opštini. Naime, uskoro je u Ražljevo stigao i Tomislav Ramljak, rodom iz Tuzle, koji je u to vrijeme bio sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a za Majevicu, s ciljem formiranja omladinske organizacije na teritoriji ražljevačke i bukovičke opštine.

Sličnu organizaciju Pero Čuskić je kasnije formirao i u Posavini, gdje je za sekretara Opštinskog komiteta postavljen Petar Kau-

rinović, za komandira Posavske čete Nikola Simić, za zamjenika komandira Đorđo Ćuskić, za političkog komesara Slobodan Jovanović, dok je kulturno-prosvjetnim radom u četi rukovodio Boro Popović. Za komandanta pozadine izabran je Jovo Pajić iz Bukvika.

Poslije ovoga na teritoriji brčanskog sreza došlo je do snažnog razvoja narodnooslobodilačkog pokreta. Pored borbi koje su vođene u razljevačkoj opštini oko Bukvika su stvorene baze za smještaj ranjenika i hrane, dok je u Brčkom, pored političkog rada, organizovana služba koja nas je obavještavala o pokretima neprijateljskih jedinica prema našoj teritoriji. U gradu su se prikupljali i odašiljali na slobodnu teritoriju sanitetski materijal, municija, oružje, a vršene su pripreme i za izvođenje akcija u samom gradu. Na području bukovičke opštine rađeno je na sakupljanju hrane, njegovanju bolesnika i otpremanju omladinaca u partizane. Pored Branka Simića Sijedog, na ovom terenu su se posebno isticali: Borislav Dakić, Bogoljub Ristić Matić i Cvijan Dakić iz Donje Bukovice; Milorad i Savo Mikanović i Veco Cvijanović iz Bukvara; Ljubo Kijić Rikić iz Glavičorka; Stevo Todić Učo iz Piperaca; braća Vladimir i Stojan Vidović, Vljako Bojanić i Radovan Popović iz Korenite; Vasilije Tomić i Vukašin Petrović iz Gornje Bukovice; Aleksa i Đoko Kostić i Pero Milovanović Torojlić iz Vršana; Joco Pajić, Mika Cvijetić, Stevo Tripunović i Obren Petrović iz Magnojevića, Rado Maksimović, Rajo Zarić Katin, Ilija Miljanović i Slavko Ljubinković iz Dragaljevca.

Uskoro je Ražljevačka četa narasla na preko 80 boraca. Formirali smo vodove i desetine. Vodnici vodova bili su: Nikola Medić iz Stanova, Gojko Lukić iz Ražljeva, Vojo Ivanović iz Bukovice i Kićo Mihajlović iz Popova Polja.

Jednog dana, polovinom septembra, dok smo bili sa četom u zasedi kod sela Korenite — jer smo prethodno dobili obavještenje da će Buhro Begić iz Kora ja krenuti sa svojim ustašama da pali ova sela, došao nam je Stevo Damjanović, oficir bivše jugoslovenske vojske, rodom iz sela Slijepčevića kod Ražljeva. U početku smo pristali da uđe u sastav naše čete, ali je on odmah htio na svaki način da se nametne za komandanta. »Ja sam«, isticao je on, »kraljevski generalštabni oficir«, tražeći od boraca da krenu sa njim, ali to niko nije učinio. Uskoro se Stevo Damjanović izgubio sa našeg terena i otišao na Majevicu, gdje se povezao sa svojim istomišljenicima Radivojem Kerovićem iz Tobuta i žandarmerijskim narednikom Đurom Bižićem iz Ugljevika, sa kojima je formirao četničke jedinice, nazvavši sebe kapetanom Lekom i vođom četnika na Majevisi.

Kada je u oktobru formiran Majevički odred, u njega je ušla Ražljevačka i Posavska četa, koje su skupa sa Semberskom četom sačinjavale bataljon, koji je bio smješten u Korenitoj. Komandant bataljona bio je Mirko Filipović, a politički komesar Stevo Perić

Zorić. Na Majevidi je u to vrijeme djelovao i Okružni komitet KPJ za Majevidu, a sekretar komiteta je bio Jusuf Jakubović Mrki, radnik iz Tuzle.

Pored borbi koje smo u to vrijeme vodili na Majevidi, Čeliću i oko Brčkog, na području naše opštine razvijao se živ i intenzivan politički rad. Pored vojničkih straža i patrola koje je davala četa, komanda pozadine organizovala je stalno stražarenje od strane civila i to uglavnom prema Brčkom, Brezovom Polju, Čeliću i Koraju, odakle je neprijatelj mogao da ugrozi Ražljevo i sjedište komande pozadine. Osim toga, u komandi pozadine stalno je dežurala grupa kurira, koja je bila spremna da krene na zadatak i obavijesti četu o novoiskrsloj situaciji.

U to vrijeme komanda čete postavljala je zasjede na cestama Brčko—Čelić i Brčko—Brezovo Polje, tako da je skoro svaki dan na ovim cestama dolazilo do borbi. Tako je jednoga dana tuzlanskom cestom iz Brčkog za Čelić naišao kamion koji su pratili domobranci sa jednim oficijom na čelu. Kamion je naišao na partizansku zasjedu kod Miladija. U borbi su poginula četiri domobranci, dok je oficir zarobljen. Zaplijenjeno je 6 pušaka, dosta municije i hrane, a kamion je zapaljen. Poslije ove akcije neprijatelj je uspostavio stalnu domobrantsku posadu na Miladijama. Ali je i ova posada ubrzo bila napadnuta i likvidirana. Tom prilikom zaplijenjen je jedan puškomitraljez, deset pušaka, kao i dosta municije.

U novembru se četa nalazila u Pipercima. Sa njom se nalazio i politički komesar Majevičkog odreda Fadil Jahić Španac. Tek što je Fadil stigao, dotrčao je kurir i obavijestio nas da veća domobrantska kolona kreće preko Brezika prema Ražljevu. Četa je napravila zasjedu i tražila od domobranci da se predaju. Pošto je zahtjev partizana odbijen, došlo je do borbe, tako da su domobranci brzo rastjerali. Tom prilikom teško je ranjen Nikola Medić, vodnik Prvog voda Ražljevačke čete, koji je nakon izvjesnog vremena podlegao ranama.

Što je više jačao narodnooslobodilački pokret u brčanskom srezu, to je teror ustaških vlasti postajao sve veći. Naročito su se ustaše razbješnjele nakon što su na položajima oko Ražljeva počele doživljavati poraze, i kada su ilegalci u gradu izveli nekoliko vrlo uspješnih i značajnih akcija, vi kojima su zapaljeni: šljepovi na Savi, natovareni lanom, ogromne količine sijena namijenjene za neprijateljske potrebe, magacin u kome je bio smješten materijal za neprijateljsku vojsku itd. U ovim akcijama učestvovalo je više drugova iz Brčkog, ali su se naročito isticali: Hasan Aganović, Pero Marijan i Hariz Suljić.

U to vrijeme situacija u Brčkom se znatno pogoršala. Za kotarskog predstojnika došao je čuveni zlikovac Montani, a umjesto prestrašenih i neborbenih domobranci došla je jedna ustaška bojna. Odmah je organizovana racija. Pozatvarano je dosta aktivista NOR-a, pa čak i dotadašnji komandant domobranci. Montani je prvo

pozatvarao sve Jevreje, a zatim i dosta Srba koji su se zatekli u gradu. Ustaše su u zatvor počele da dovode i narod iz okolnih sela. Zatvori su postali mučilišta za ove ljude, jer su ih ustaše prvo mučile, pa tek onda ubijale. Zapaljena je i pravoslavna crkva, tako da je u gradu zavladao takav strah da mnogi građani, bez obzira na nacionalnost, nisu bili sigurni za svoje živote.

Sada su ustaše iz Brčkog frontalno napadale našu teritoriju. U tim akcijama koga su god uhvatile gonile su u zatvor u Brčko i tamo ubijale. Zbog toga smo iselili narod iz sela: Smiljevac, Stanovi, Brezik, Sandići, Buzekara, Krbeti, Koretaši, Mrtvica, Slijepčevići, Gredice i Trnjaci, jer su bila na domaku ustaša, i stanovništvo smjestili po selima bukovičke opštine. Narod iz Potočara prihvatili su Hrvati iz sela Čadavice kod Brčkog, koji su ih u to vrijeme držali ne samo u svojim kućama nego i od ustaškog pokolja sačuvali.

Pošto naša četa nije uvijek mogla da odoli napadima neprijatelja, u pomoć je došla i Semberska četa iz Korenite, a nešto kasnije su kod nas stigli i Posavci. Njihovom dolasku borci i narod našeg kraja naročito su se obradovali, jer smo sa ove dvije čete postali znatno jači. Nekako u isto vrijeme naša Ražljevačka četa dobila je naziv Brčanska, i to uglavnom zbog toga što su u nju sve više počeli da pristižu i aktivisti NOP-a iz grada. Tako su se u četnu, između ostalih, nalazili: Hamid Berbić, kome je bio onemogućen opstanak u Brčkom, zbog čega je izašao na slobodnu teritoriju (na dužnosti sekretara Gradskog komiteta zamijenio ga je Hariz Suljić), Marko Lukić, abadžijski radnik i komunist, omladinac Nikola Vujić i Meho Ahmetović.

*

U novembru na naš teren došlo je dvadesetak četnika. Grupa je uglavnom bila sastavljena od bivših žandarima, iz raznih krajeva, pa i iz naše okoline. Smjestili su se u Pipercima, tamo gdje je bila i naša komanda čete, ali na drugom kraju sela. Isti dan dobili smo obavještenje da je Buhro Begić krenuo iz Koraja sa svojim ustašama prema našoj teritoriji. Povezali smo se sa četnicima i tražili da i oni idu sa našom četom u susret ustašama. Ali, četnici nisu htjeli da krenu, izgovarajući se da ne poznaju teren, da su umorni i slično. Tek kada su seljaci iz Mrtvice u prolazu pored četnika, povlačeći se ispred Buhrinih ustaša, čuli kako četnici odbijaju da u ovoj akciji pomognu partizanima, izvršili su na njih pritisak i četnici su krenuli zajedno sa našom četom. Ali, kada je u Mrtvici trebalo primiti borbu sa ustašama, četnici su počeli da govore da tu nije pogodno mjesto, da su ustaše u boljem položaju i da je teren na njihovoj strani pogodniji za borbu, te da ih ima mnogo više. Dok su se naši drugovi objašnjavali sa četnicima, ustaše su popalile i opljačkale selo Mrtvice i ubili nekoliko mješta-

na. Četnici su govorili da je pametnije žrtvovati cijelo selo nego ludo izginuti, a zatim su se — bez naše saglasnosti — povukli prema Ražljevu.

Kod Ražljeva četnici su zaposjeli uzvišicu koja se veže sa šumicama, odakle je odstupnica bezopasna. Njima je dodeljen kao vodič Todor Milošević, rodom iz Ražljeva, član KPJ. Kad su ustaše u streljačkom stroju nastupile prema njihovim položajima, opazili smo Todora kako trči prema našoj četi. Tom prilikom on je smrtno ranjen, jer su četnici bez ijednog opaljenog metka napustili i taj položaj. Partizanska četa morala je da se povuče sa ovog mjesta i da zauzme drugi položaj. Prebacivanje je išlo sporo, tako da su ustaše počele da pale Ražljevo. Kad se četa zaobilaznim putem približila ustašama, došlo je do borbe, nakon čega se neprijatelj povukao u Brezovo Polje.

Četnici su svu krivicu za stradanje Ražljeva i Mrtvice svaljivali na partizane. Govorili su kako smo ih izveli pred ustaše i postavili na takvo mjesto da svi izginu, jer su oni Srbi, da partizansko rukovodstvo ne voli Srbe, zbog čega je i podignut ustanak u srpskim selima da bi njemačka vojska i ustaše srpska sela porušili i popalili, a Srbe poubijali.

Borci naše čete, komunisti po selima, aktivisti NOP-a i svi poštenu ljudi bili su uvrijeđeni ovom četničkom propagandom, pa su uporno tražili da se četnička grupa likvidira. Međutim, do ovoga nije došlo, jer su uskoro u ovaj kraj došli Aco Medunić i Ljubo Petrović, koji su se »izvinili za ovaj nemili konflikt« i obećali da se to više neće ponoviti, te da će oni ovu grupu četnika odmah odvesti na Majevicu, gdje će ostati nekoliko dana, jer da im je tako naredeno od njihovog štaba. Iako je nastali spor između četnika i partizana bio »izgladen«, ipak su neki partizani, a naročito komandir naše čete Đordo Đojić, upozoravali da saradnja sa četnicima ne može dugo potrajati i da su sigurni u to da će veoma brzo doći do novih sukoba.

*

Krajem novembra, u ranu zoru, došlo je do zajedničkog partizanskog i četničkog napada na ustaško uporište u Koraju. U početku borba je bila jaka, ali je sve više jenjavala, tako da se pucnjava više nije čula. Mislili smo da je Koraj zauzet, ali smo ubrzo u Koraju vidjeli velike vatre. U početku smo smatrali da je zapaljen ustaški tabor. Međutim, kada se razdanilo, ocijenili smo da vatri ima više, i to na nekoliko krajeva Koraj a, te da se tu ne radi više samo o ustaškim ustanovama nego da gore i seljačke kuće. To nas je iznenadilo, ali smo odmah shvatili da su četnici iskoristili ovaj napad i da vrše osvetu nad nedužnim muslimanskim narodom.

Otišli smo u komandu pozadine, gdje smo željeli da sačekamo povratak kurira koji su bili upućeni u Koraj. Uskoro su — zajedno

sa nekoliko boraca — stigli i kuriri, koji su ispričali kako su četnici po Kora ju palili kuće, ubijali ljude, žene i djecu i to samo radi toga što su Muslimani. Sjetio sam se riječi Đorđe Đojića, a i većina nas je bila toga ubjeđenja, koji je tvrdio da saradnja sa četnicima neće dugo trajati, ali niko od nas nije vjerovao da će oni već ovdje na Koraju pokazati svoje pravo lice. Od boraca smo čuli da su naši borci, zajedno sa rukovodiocima, imali mnogo muka da bi spriječili četnike u vršenju njihovih zločina nad nevinim stanovništvom Koraja.

Uskoro poslije događaja u Koraju na našoj razljevačkoj teritoriji ponovo su se pojavili četnici sa Majevice. Za rukovodioce ove grupe postavljeni su Aco Medunić i Ljubo Petrović i to prvi kao komandant, a drugi zamjenik komandanta Brčanskog četničkog »bataljona«. Svoj štab smjestili su u selu Krbetima. U prvo vrijeme izgledalo je da će se moći dobro saradivati sa Ljubom i Acom. Ali dolaskom novih četnika iz Srbije, među kojima je bilo i oficira, četnici su prestali da se pojavljuju na položajima. U isto vrijeme počeli su u narodu pričati kako je ustanak prerano podignut, kako se neće moći odoljeti njemačkoj sili i da bi sa Nijemcima trebalo uspostaviti primirje. Četnici su takođe pričali da se Nedić u Srbiji sporazumio s Nijemcima, te da su zajednički rastjerali partizane i da u cijeloj Srbiji »vlada red«, te da narod Srbije sada »živi u miru i blagostanju«. Kada smo za ovo saznali, Pero Čuskić je sa nekoliko drugova otišao u njihov štab da vidi o čemu se radi. Kada se Pero vratio, rekao nam je da među četnicima ima otvorenih izdajnika, te da se oni koji su došli iz Srbije otvoreno izjašnjavaju protiv borbe sa Nijemcima, sa kojima namjeravaju sklopiti sporazum, po kojem će Nijemci odobriti četnicima da ubijaju ustaše i pokolju sve Muslimane.

Iako su četnici i dalje nastavili sa izlaskom na položaje, mada bezvoljno i nikad svojom inicijativom, jer smo ih morali stalno pozivati i podsjećati, oni na položajima nisu bili sigurni, jer su često odstupali a da našu četvu i ne obavijeste. Jedan put se dogodilo da su četnici sa svojih položaja otvorili vatru na jednu neprijateljsku grupu i to baš u momentu kad je tu grupu naša četa opkolila i u jurišu krenula da ih likvidira i razoruža. Uspjeh naše čete u ovoj borbi četnici su svjesno onemogućili, jer su naše borce svojom vatrom natjerali da poliježu i tako vatru držali sve dok se neprijatelj nije izvukao. Uskoro smo saznali da je manja grupa četnika, onih koji su zadnji došli iz Srbije, hodala po selima, stvarala svoje veze i potajno huškala ljude protiv partizana. Za njihovu prljavu i izdajničku rabotu prvi su se zagrijali seoski politikanti Simo Gavrilović iz Stanova i kulak Milorad Vuković iz Brezova Polja.

U to vrijeme održana je zajednička konferencija u tobutkoj školi na Majevisi. Na toj konferenciji pored Majevičana, Semberaca i rukovodilaca našeg odreda prisustvovali smo i mi sa brčanskog

sreza. Bili su prisutni i predstavnici četnika. Na konferenciji je Cvijetin Mijatović govorio o izdaji koju je izvršilo četničko rukovodstvo, tražeći od četnika sa Majevice da oni ne idu putem kojim su pošli drugi četnici. Četnički predstavnici, na čelu sa kapetanom Damjanovićem, uporno su branili svoje više rukovodstvo i pozivali »Srbe na okup i osvetu poubijanog srpskog naroda«. Za stradanja srpskog naroda tražili su smrt svih Muslimana i Hrvata. Đuro Bižić, komandant četničkog bataljona — bivši žandarmerijski narednik, upadao je svakom u riječ i dovikivao »Zub za zub, krv za krv«. Govorili su i Ivan Marković, komandant Majevačkog odreda, Fadil Jahić, pol. komesar odreda, Srbo Gligorević, sekretar Sreskog komiteta za Majevicu, koji su u svojim diskusijama pokušavali da četnike sa Majevice ubijede da ih put kojim idu vodi u izdaju i da zavedene seljake istrgnu ispod uticaja oficira. Ali sve to nije pomoglo, jer se četnička izdaja nije mogla zaustaviti na pola puta, tako da je korist od ove konferencije bila beznačajna. Četnici su, naročito oni iz Srbije, nastavili sa vršenjem propagande protiv partizana i sa razbijanjem ustaničkih redova. Ovoj njihovoj propagandi suprotstavili su se partijska organizacija na terenu, akivisti NOP-a i svi poštteni rodoljubi našeg kraja. Kada su vidjeli da im je propaganda neefikasna, četnici počinju i sa terorisanjem rodoljuba. Preko noći su upadali u kuće, sumnjivali ljude da, tobože, održavaju veze sa ustašama, a zatim ih pljačkali.

*

U Brčkom je u to vrijeme došlo do provale u partijskoj organizaciji. Hariz Suljić, sekretar Gradskog komiteta, morao je da napusti grad, jer je bio otkriven, i da krene u partizane sa grupom aktivista NOP-a. Međutim, kanal kojim se održavala veza između partizana i gradske partijske organizacije kuda je trebalo i ovi da izadu u Ražljevo bio je takođe otkriven od ustaša i blokiran. Kad se ova grupa našla u blokadi, Hariz je, da ne bi pao neprijatelju u ruke, izvršio samoubistvo, dok su ostali aktivisti bili pohvatani i zatvoreni.

Uskoro je i na Majevisi došlo do četničkog napada na štab Majevičkog partizanskog odreda, kojom prilikom su ubijeni Ivan Marković Irac, Fadil Jahić Španac, Pero Čuskić, Slobodan Jovanović i ostali članovi štaba koji su se tog februarškog jutra našli u Vukosavcima. Samo osam dana kasnije došlo je do brobe sa četnicima, u kojoj je učestvovala i naša Brčanska četa, nakon čega su se partizani povukli sa Majevice. Tada je došlo do krize ustanka i u ovom kraju naše zemlje. Do novog uspona partizanskih snaga doći će tek krajem 1942. godine, tj. onda kada na Majevicu stignu 6. istočnobosanska brigada i Fruškogorski partizanski odred.

Radioje LUKIC

PRVE VEZE DURMITORSKIH PARTIZANA SA ISTOČNOM BOSNOM

Krajem novembra 1941. pošla su na Pljevlja u sastavu Crnogorskog odreda za operacije u Sandžaku tri bataljona Durmitorskog NOP odreda — jačine oko 900 boraca. Slobodna teritorija odreda ostavljena je na čuvanje i zaštitu teritorijalnim bataljonima. Ovi teritorijalni bataljoni bili su organizovani na taj način što je ljudstvo bilo popisano i podijeljeno u čete i vodove sa određenim komandnim sastavom, ali je ostajalo kod svojih kuća, i moglo se dosta lako mobilisati i pokrenuti. Štab teritorijalnog bataljona bio je mobilisan i stalno na okupu. Uza štab bataljona postojala je i jedna desetina boraca, koja je bila pri ruci za najhitnije i nepredviđene poslove i zadatke.

Planinopivski NOP bataljon (teritorijalni), čiji sam komandant tada bio, a Spasoje Šarac politički komesar, imao je zadatak da štiti slobodnu teritoriju od pravca Foče, i da odbije eventualne pokrete koje bi neprijatelj preduzeo otuda na slobodnu teritoriju.

Drugoga decembra borba na Pljevljima bila je završena, premda njen ishod još nismo znali, i istoga dana štab bataljona, čije je sedište bilo na Pišću, dobio je izvještaj od svoje čete iz Polja Crkvičkog da imaju obavještenje da će Italijani napustiti Foču i da se nekakva vojska iz pravca Goražda već kreće prema Foči. U ovom izvještaju nije bilo nikakvih podataka o tome kakva je to vojska koja se kreće prema Foči i kakva joj je namjera, kao ni o tome da li su Italijani već napustili Foču i u kom pravcu su otišli.

Pošto su obadvije vijesti (o odlasku Italijana iz Foče i ona o dolasku nepoznate vojske), bile vrlo alarmantne, ja sam zajedno sa komesarom bataljona i jednom desetinom boraca odmah krenuo prema Šćepan-Polju.

Kasno uveče 3. decembra stigli smo na Šćepan-Polje. Komandir Poljsko-breške čete Uroš Popović već se nalazio tamo i most na Tari bio je obezbijeden stražom. Vijesti koje su nam ranije dostavili potvrđene su i sada, ali se i dalje nije znalo ko je u Foči.

Prvo što smo odlučili da radimo bilo je da ostanemo ovdje i da djelujemo kao štab bataljona. Od one grupe boraca koja je došla s nama i od straže koju je na mostu postavio Uroš Popović organizovali smo malu jedinicu, smjestili je na Šćepan-Polju i njome obezbjeđivali prelaz preko Tare i počeli patrolirati prema selima na desnoj obali Tare i Drine. Druga stvar koju smo odmah uradili bilo je odabiranje pet boraca, dobrih poznavalaca terena, koje smo uputili prema Foči, da po mogućnosti uđu u Foču, prikupe što više podataka o situaciji u gradu i da se najhitnije vrate i izvijeste nas. Istovremeno, zatražili smo da zamjenik komandanta i zamjenik političkog komesara bataljona, koji su bili ostali na Pišću, najhitnije mobilišu cio bataljon, da jednu četvu zadrže na terenu, a dvije odmah upute nama na Šćepan-Polje.

Negdje predveče 4. decembra vratila se naša patrola iz Foče. Njihov izvještaj potpuno je objasnio situaciju u ovom mjestu. Italijani su napustili Foču, tamo se sada nalaze četnici, ima ih veliki broj, četnici su pod komandom oficira jugoslovenske vojske, a komandant im je Sergije Mihajlović, kapetan. U Foči pljačkaju trgovačke radnje, i muslimanske kuće, a već je počelo i ubijanje Muslimana.

Nakon ovih izvještaja situacija nam je postala mnogo jasnija. Ocijenili smo da sa ovim brojem boraca koje imamo možemo nešto uraditi. U okolnim selima preko Drine nije bilo nikakvih vojnih jedinica sa kojima bismo se mogli sukobiti. Istina, ponegdje su se pojavljivale grupice od po nekoliko seljaka, naoružanih puškama, ali oni još nisu ni znali čija su vojska, niti šta će dalje da rade. Naša odluka je bila da se što je moguće više i što je moguće prije povežemo sa okolnim stanovništvom, Srbima i Muslimanima, da im objasnimo situaciju i da nekako otpočnemo zajednički rad na suzbijanju bezvlašća i organizovanja narodne vlasti, kao što smo to činili na našem terenu prvih dana ustanka.

U tome cilju odlučili smo da odmah organizujemo konferenciju na Šćepan-Polju.

Sastanak smo održali 5. decembra 1941. Ovoj konferenciji prisustvovalo je oko tridesetak ljudi, mahom Muslimana iz Huma, Bastasa, Kosmana, Čelikova Polja i drugih okolnih sela. Dugo smo razgovarali. Pokušao sam da prisutnima predočim opasnost od politike koju vodi fašistički okupator i koja je sračunata na to da nas zavadi i uništi i jedne i druge. Dalje, nastojao sam da im objasnim liniju naše narodnooslobodilačke borbe i njene ciljeve, a iz svega toga i potrebu naše neposredne saradnje i čuvanja i od četnika i od

ustaša. Imao sam utisak da smo se razumjeli, i da su prisutni bili ubij edeni da ono što sam im govorio znači istinito i pošteno kazivanje.

Poslije ove konferencije štab bataljona izdao je proglas narodu ovoga kraja, u kome smo pokušali da rezimiramo ukratko ono o čemu smo govorili. Taj proglas, koji smo otkucali na pisačkoj mašini i izvukli na šapilografu, objavljen je 8. decembra 1941. i od tada rasturan po selima.

U međuvremenu stigle su s planine Pivske i one dvije čete koje smo tražili da budu upućene na Šćepan-Polje. Sad smo imali oko 200 boraca. Naše patrole, poslije povezivanja sa selima oko gornjeg toka Drine, zalazile su po tim selima i upoznavale narod sa ciljevima NOB. Sve je ovo prihvatano dosta dobro, i već su počele da se vrše pripreme i za osnivanje NOO.

Cio taj rad zahtijevao je i efikasnije angažovanje i neposredniji dodir sa širim područjima. Zato je odlučeno da se štab bataljona premjesti na Bastase, a da se na Čelebićima i na Kosmanu postave posade, poput one koju smo prvih dana postavili na Šćepan-Polju. To je i sprovedeno čim su došle dvije pomenute čete. Posada na Čelebićima dobila je zadatak da šalje borce po selima i tumači liniju NOB, te da na taj način parira četničku propagandu, jer je neki poručnik Jovanović sa grupom četnika i crnom četničkom zastavom sa mrtvačkom glavom već išao po selima da agituje da se Srbi okupe oko te zastave u cilju istrebljenja Muslimana. Iz nekih muslimanskih sela ljudi su bili napustili svoje domove i sklonili se u zbjegove (Toholji) ili se spremali da se oružjem brane. Mnogi Muslimani iz tih sela, pa i iz Foče, bježali su k nama na Bastase.

Naša posada sa Kosmana, jačine jednog voda, isto kao i ona na čelebićima, dobila je isti zadatak u odnosu na Čurevo, kako su se tada nazivala sva ova sela koja su se nalazila na području oko Sutjeske, a bila su uglavnom naseljena Muslimanima. Naše patrole sa Kosmana počele su da zalaze u ova sela i nisu loše primane, iako se ovdje do tada nije ni pominjala NOB, dok je ustaška tvorevina NDH intenzivno propagirana od strane nekih eksponiranih ustaša iz Foče.

Prve veze uspostavljene su sa selima Kosman, Prijedjel, Šadići i Popov Most. U ovom dijelu Bosne tada još nije bilo došlo do otvorenog sukoba između četnika i partizana. Sa predstavnicima Fočanskog partizanskog bataljona, čiji je komandant bio Rade Stefanović, a politički komesar Momo Kočović, mi smo sa Bastasa uspostavili vezu i oni su dolazili u naš štab. Pravcima koje su nam oni dali uputili smo i kurire štaba Durmitorskog NOP odreda radi hvatanja veze sa Romanijskim i Kalinovačkim NOP odredom na Romaniji, odnosno u Trnovu. Iz Foče smo, međutim, i dalje dobijali obavještenja o ubistvima Muslimana, o pljačkanju robe iz muslimanskih dućana i si. Glavni dio te pljačke četnici su odvozili u pravcu Goražda i Rogatice, odnosno Vlasenice.

U takvoj situaciji štab bataljona je odlučio da ja pođem u Foču i da pokušam razgovarati sa četničkim komandantima da prestanu sa terorom i pljačkom, odnosno da saznam pravo stanje stvari i da o tome obavijestim štab odreda na Zabljaku i Glavni štab za Crnu Goru. Uzeo sam sa sobom dvadesetak odabranih boraca sa komandantom čete Dolom Vukovićem i tako se osigurao od eventualnih iznenađenja pošto četnicima nismo vjerovali.

U Foču sam došao predveče 8. decembra 1941. i istoga dana sašao se u hotelu »Gerstl« sa komandantom četničke grupe majorom Boškom Todorovićem. Četnici su se bili smjestili u hotelu, a za naš susret bila je određena velika sala restorana. Svi drugovi koji su sa mnom došli sa Bastasa i ja sjeli smo za već sastavljene stolove, a tu se već nalazilo nekoliko bradatih četničkih oficira, i još neki ljudi u civilu. Nikoga nismo poznavali. Todorović nije bio tu. Rečeno mi je da je bio na putu, da se tek vratio i da će za koji časak doći u salu. Očigledno je bilo namješteno da dođe posljednji, kao glavna ličnost. Poslije nekoliko minuta došao je i on. Ja sam ustao sa svoga sjedišta, stolica do mene bila je prazna, očigledno za njega i pozdravio ga partizanskim pozdravom: »Smrt fašizmu, družo majore«! Odgovorio mi je: »Živio kralj, gospodine profesore«! Ovim je legitimisanje bilo izvršeno.

Razgovor smo odmah započeli. Major Todorović mi je tvrdio da dogovor potpisan na Han-Pijesku između partizana i bosanskih četnika ima svoju punu važnost, i da je on, kao Čiča s Romanije, odlučno za to da se ovaj ugovor poštuje i sprovodi. Što se tiče četničkih obračunavanja s Muslimanima i veza s I tali j anima, on je rekao da je srpski narod iskasppljen i masakriran, da su za to krivi Muslimani, te da je zbog toga prvi i najvažniji četnički zadatak da se to osveti. Sa okupatorom se mora taktizirati, a kada četnici »svrše posao« s Muslimanima, okrenuće se protiv okupatora — zaključio je svoje izlaganje Todorović.

Ja sam isto tako uporno i odlučno zastupao naše, partizansko stanovište. Rekao sam da za pokolje Srba nisu i ne mogu biti krivi Muslimani, nego u prvom redu fašistički okupator, čija je to politika, i ustaše kao neposredni izvršiozi zločina. Apsurdno je, rekao sam dalje, vršiti osvetu nad nezaštićenim ljudima, ženama i djecom samo zbog toga što su oni Muslimani i što u muslimanskim redovima ima ustaša. Dalje sam otvoreno tvrdio da je uvjerenje svih nas partizana da je četnički stav u odnosu na okupatora potpuno neprihvatljiv i neodrživ, i da ne postoji nikakva majstorija i lijepo sročena objašnjenja kojima se može obrazložiti njihova saradnja sa okupatorom. Takvim stavom se upravo i pomaže okupator i ide na ruku svima onima koji sa Nijemcima otvoreno sarađuju, vodeći zajedno sa njima politiku uništavanja i uzajamnog istrebljavanja naših naroda. A pomaganje takve politike znači stvarnu izdaju naroda i njegovih najvitalnijih interesa.

Poslije dosta dugih i zamornih prepirki svak je ostao pri svome, i za promjenu četničkog stava, kao i za saradnju sa njima nije bilo nikakvih izgleda, sem što mi je major Todorović tvrdio da su četnici spremni da vojnički učestvuju, zajedno s partizanima, u likvidaciji ustaškog uporišta Borča.

Time smo završili sastanak.

U Foči smo proveli noć, najveći dio u razgovorima, i idućeg dana negdje ispred podne vratili se na Bastase. Putovali smo pješice, i noć nas je zatekla na putu pored Drine. Na tom putu, negdje između Kopilova i Čelikova Polja, susreli su nas kuriri iz štaba bataljona koji su nam donijeli izvještaj da su nam na Sutjeski ustaše zarobile i odvele jednu patrolu od pet drugova. Pitao sam se da li su to uradili Čurevci, koji su se do tada bar na riječima s nama slagali, ili ustaše iz Borča, od kojih smo stalno zazirali i plašili se iznenađenja.

Stigavši na Bastose, zatekli smo veoma tešku situaciju. Sve ono što smo do tada radili na povezivanju s Muslimanima u Čurevskoj vali palo je u vodu.

Iz baze na Kosmanu javili su nam da su toga dana ustaše iz Borča zarobile jednu našu patrolu od pet boraca, koja je, prema ranijem dogovoru, bila pošla na Popov Most da održi već zakazanu konferenciju, na kojoj je trebalo objašnjavati ciljeve naše borbe i pripremiti osnivanje NOO u tom mjestu. O sudbini naših drugova u izvještaju je bilo još samo to da su odvedeni uz Sutjesku, u pravcu sela Todjevca, te da su vjerovatno već poubijani.

Za onih nekoliko dana koliko smo se nalazili na Bastasima bili smo okupili nekoliko uglednih Muslimana iz toga kraja, pokušavajući da ih što je moguće više približimo NOP i učinimo našim saradnicima. Sve te ljude odmah smo pozvali u štab bataljona. Najugledniji među njima bio je Muho Vejo s Kosmana. Pokušali smo da zajedno s njima objasnimo ovaj neprijateljski prepad i da, po mogućnosti, od njih saznamo ko je to mogao učiniti. Poslije dužeg razgovora odlučili smo da Muha Veja sa još dvojicom Muslimana pošaljemo za Borač, te da tamo, ako zateknu žive naše drugove, pokušaju da ih spasu i dovedu natrag. Ukoliko pak zarobljeni partizani budu strijeljani, da saznaju ko je to uradio i gdje, i da nas o tome detaljno obavijeste. Ali, oni koje smo uputili za Borač s Muhom Vejom nikada nam se više nisu vratili. Prevarili su nas.

Idućeg dana na Bastase je došao Božo Zarković, jedan od petorice zarobljenih partizana. Ispričao nam je cijelu tragediju. Ova naša patrola na putu za Popov Most, gdje je trebalo da održi već zakazanu konferenciju, naišla je na četu ustaša iz Borča. Bila je iznenađena i nije mogla dati nikakav otpor. Razoružana je i povedena uz Sutjesku. Usput je jedan od ustaša napravio ular i Jovana Mumina vodio kao konja, pa na njemu jahao sve do nekih potoka iza sela Todjevca. Jovan je onako vezan na jednom prelazu preko potoka sko-

čio u ambis a ustaša, da bi se spasao, skočio je s njega u stranu, i tako je Jovan kroz potok i stenje pobjegao — i došao na zavijano Vučevo. Ostalu četvoricu ustaše su povele dalje. Kada su došli u blizinu sela Krekova na jednu stijenu iznad nekog potoka, naredili su im da skinu odijela. Kako je koji bio gotov sa svlačenjem jednog po jednoga ustaše su ubijale. Božo je, prilazeći po naređenju ustaša bliže rubu stijene, kako bi pao u provaliju kad bude pogoden, iskoristio momenat i prije nego što su ustaše pripucale skočio sa stijene. Božo je pobjegao sa strelišta, dok su ostala trojica strijeljana na tome mjestu. Bilo je to 9. decembra 1941. i to je bila prva partizanska krv prolivena na Sutješci.

Sad je bilo izvjesno da je saradnja sa Muslimanima u dolini Sutjeske onemogućena od strane ustaša iz Borča, koji su u isto vrijeme ubili jednog omladinca Muslimana iz Čureva, koji je želio da stupi u partizane. Koliku su i kakvu ulogu u tome odigrala i sela sa kojima smo počeli raditi sa dosta izgleda na uspjeh, bilo mi je nepoznato.

Pošto smo ovdje raspolagali veoma malim snagama da bismo u ovakvoj situaciji mogli početi ma šta ozbiljnije — bilo je jasno da više sa ovakvih pozicija ne možemo raditi na daljem proširivanju baza i NOP na ovom području. Ovo tim prije što je naš 2. bataljon, Zupopivski, za koji smo se dogovorili da dođe ovamo kao pojačanje, u međuvremenu dobio drugi zadatak u rejonu Gacka.

To je bio razlog da o svemu pošaljemo hitan izvještaj štabu Durmitorskog NOP odreda na Zabljak, kao i Glavnom štabu za Crnu Goru. U ovim izvještajima iznio sam cijelu stiuaciju i predložio da se veza sa Bosnom na ovom području na svaki način sačuva i proširi. A to se moglo učiniti trajno i sigurno samo ako se vojnički likvidira opasno i jako ustaško uporište Borač.

Prihvativši moj predlog, Glavni štab za Crnu Goru uputio je na Bastase svoga člana Buda Tomovića sa zadatkom da sa mnom na licu mjesta i u vezi sa pomenutim izvještajima procijeni situaciju, poslije čega bismo podnijeli konkretne predloge o potrebnim akcijama.

Istovremeno kada je na Bastase stigao Budo Tomović, kod nas je došao i član Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu Slobodan Princip Seljo. U to vrijeme na Romaniji je bilo dosta teško stanje, prouzrokovano četničkom propagandom, izdajom i razbijanjem partizanskih jedinica. Sem toga, veze koje je do tada Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu imao sa Hercegovinom bile su neredovne i nedovoljne, pa je Princip imao zadatak da uspostavi što tješnje veze sa Crnom Gorom, kako bi eventualno i sa nešto vojnih jedinica iz Crne Gore bilo potpomognuto sprečavanje četničkog uticaja i zauzastavljenost osipanje partizanskih jedinica u ovom dijelu Bosne. Poslije toga kontakta s Crnom Gorom, Princip je trebalo da produži za Hercegovinu i tamo obavi zadatke dobijene od Glavnog štaba i

PK za Bosnu i Hercegovinu. Tako su se, sticajem okolnosti, na Bastasima, u štabu Planinopivskog NOP bataljona našla i dva člana glavnih štabova i pokrajinskih komiteta Bosne i Hercegovine i Crne Gore.

Ovaj susret iskoristili smo za održavanje sastanka na kome sam iznosio naše dotadašnje iskustvo na ovom terenu i situaciju kako smo je mi do tada vidjeli i obrazložio predloge koje sam uputio Glavnom štabu za Crnu Goru. Poslije detaljne analize stanja u istočnoj Bosni, o kome je govorio Slobodan Princip, kao i onoga u Crnoj Gori, o kome je izložio Budo Tomović, svi prisutni (ovome sastanku su prisustvovali Budo Tomović, Slobodan Princip, Dobrivoje Vidić, Radivoje Dakić, član Sreskog komiteta KPJ za Zabljak i ja) složili su se da je nužno na svaki način održati slobodnom teritorijom vezu između Bosne i Crne Gore na ovome području. Zato, prvenstveni zadatak, i vojnički i politički, bio bi likvidacija opasnog uporišta u Borču, a isto tako i onemogućavanje organizovanja jače četničke baze na tromeđi Bosne, Crne Gore i Hercegovine. U tom smislu, a prema već izdatom naređenju Glavnog štaba za Crnu Goru, Budo Tomović i ja imali smo da podnesemo konkretan predlog za neposrednu vojnu akciju.

Mi smo, u vezi sa zaključcima sa pomenutog sastanka na Bastasima i ovlašćenja koje je imao Budo Tomović, predlagali da se za ovu akciju mobiliju dva bataljona sa područja Durmitorskog odreda i nekoliko bataljona sa područja Nikšićkog odreda, o čemu će detaljno odlučiti Glavni štab za Crnu Goru kad tamo stigne i podnese izvještaj Budo Tomović. Pored toga računali smo i na snage koje ćemo moći mobilisati iz Hercegovine, o čemu će se starati Princip kada stigne tamo. Takođe je, prema opštoj ocjeni, trebalo pozvati i četničkog komandanta, majora Todorovića, da i on sa svojim jedinicama učestvuje u ovoj akciji, jer je on to obećao kada sam ja bio u Foči. Budo Tomović (pod potpisom — Slobodan Marković) uputio je sa Bastasa pismo majoru Todoroviću i pozvao ga na saradnju prilikom napada na Borač.

Poslije sastanka na Bastasima Budo Tomović je pošao u Glavni štab za Crnu Goru sa konkretnim predlogom za likvidaciju Borča; Slobodan Princip je, preko Pive, pošao za Hercegovinu. Ja sam, po istom zadatku, pošao u Pivu da mobilisem ona dva bataljona koji je trebalo da učestvuju u napadu na Borač sa područja Durmitorskog JSTOP odreda.

U međuvremenu na drugim područjima događaji su se razvijali velikom brzinom i u drugom pravcu — tako da je ova zamisao tada ostala nerealizovana.*)

***) Borač je očišćen od ustaša po naređenju i pod direktnim rukovodnjem Vrhovnog štaba aprila 1942.**

Naime, početkom januara 1942. četnici su nastavili sa sprovođenjem svog plana o povezivanju područja Romanije preko Foče sa Hercegovinom radi stvaranja uporišta od Drine do Mora. U vezi s tim major Boško Todorović prebacio se iz Foče, preko Sutjeske i čemerna, u Hercegovinu, gdje je nešto kasnije i likvidiran od strane partizanskog Udarnog bataljona iz Hercegovine.

Vrhovni štab, koji se tih dana nalazio oko Rogatice, izdao je naređenje štabu Durmitorskog NOP odreda na Zabljaku da hitno mobilize dva bataljona boraca i uputi ih za Bosnu. Jedan bataljon je trebalo da ide prema Kalinoviku, a drugi na pravac Čajniče — Gorazde, gdje bi se povezali sa Kalinovačkim, odnosno Romanijskim partizanskim odredom, stavili se pod njihovu komandu i izvršavali postavljene zadatke u sastavu tih odreda.

Ovo naređenje Vrhovnog štaba išlo je zaobilaznim putem, prvo s Romanije u Trnovo, pa iz Trnova preko Miljevine i Šćepan-Polja na Zabljak, gdje je stiglo negdje oko 10. januara 1942. U istočnom dijelu Durmitorskog područja — Jezera, Šaranci, Uskoci, Drobnjak — mobilizacija po ovom naređenju izvršena je veoma brzo i novoformirani bataljon »Vojvoda Momčilo« već je 14. januara bio u pokretu prema Šćepan-Polju. Međutim, u Pivi je, prema dogovoru na Bastasima, vršena mobilizacija dva bataljona za napad na Borač, pa kada se saznalo za pomenuto naređenje Vrhovnog štaba, i dok su se stvari razjasnile, izgubljeno je nekoliko dana. Tako se desilo da je bataljon »Bajo Pivljanin« krenuo s planine Pivske prema Šćepan-Polju tek 21. januara 1942. Zbog toga oba bataljona i nisu istovremeno ušla u Foču, već je »Vojvoda Momčilo« ušao 20. a »Bajo Pivljanin« 23. januara.

Prema poruci koju je iz Trnova, zajedno sa pomenutim naređenjem Vrhovnog štaba, donio kurir Durmitorskog NOP odreda Pero Zarković trebalo je da se 16. januara sastanu na Miljevini predstavnici Kalinovačkog NOP odreda i bataljona Durmitorskog odreda, te da se dogovore o daljim akcijama koje je trebalo uskladiti sa direktivama Vrhovnog štaba, koje je primio predstavnik Kalinovačkog odreda u Rogatici. Međutim, do ovoga sastanka nije došlo, pošto je iz Kalinovačkog odreda primljena poruka da se jedna četa iz Durmitorskog odreda najhitnije uputi za Trnovo. Tako je Jezero-šaranska četa bataljona »Vojvoda Momčilo« upućena u ranu zoru 17. januara 1942. godine iz sela Huma za Trnovo, gdje je poslije dva dana napornog marša i prispjela kasno uveče 18. januara. Ova četa je ostala na tome području još mjesec dana i pod komandom štaba Kalinovačkog NOP odreda uzela učešća u nizu akcija.

Ostale dvije čete ovoga bataljona ostale su u rejonu Šćepan-Polje — Bastasi — Čelikovo Polje još dva dana i 20. januara 1942. godine ušle u Foču. Četničke bande koje su se tu zatekle razbježale su se ne prihvatajući borbu. Budući da je bataljon raspolagao malim snagama, morao ih je držati povezane i spremne za borbu, i nije

mogao da ih rastura u manje grupe radi hvatanja četnika koji su bježali, što je u datom momentu objektivno bilo moguće. Tako se i moglo desiti da su neki četnički oficiri umakli kada su dijelovi bataljona već ulazili u Foču. Među njima je, pored ostalih, umakao na sankama prema Goraždu zloglasni koljač Sergi je Mihailović. U istim sankama sa njim su pobjegli i četnički vojvoda Đekić, poručnik Jovanović i poručnik Milenko Kekić. Ostali četnici, mahom iz okolnih sela ili iz same Foče, razbježali su se.

Ulaskom bataljona »Vojvoda Momčilo« u Foču prestalo je četničko orgijanje, pljačkanje i klanje po Foči, i ovaj grad je bio oslobođen. No, četničke bande koje su se razbježale na glas o dolasku crnogorskih partizana ponovo su se počele prikupljati kad su osjetile da su partizanske snage u Foči malobrojne. U Foči se u stvari nalazila samo jedna i po četa, dok je jedna četa bila upućena u Trnovo, a polovina druge čete ostavljena na Brodu, udaljenom od Foče 5 kilometara, kao zaštitnica i čuvar ove važne raskrsnice puteva. Pa ipak, odlučnim stavom i energičnim držanjem dijelova ovoga partizanskog bataljona u Foči onemogućeno je ponovno okupljanje četnika, a istovremeno je počeo rad na organizovanju partizanske vlasti u ovom mjestu.

Nešto materijala i razne robe, koju nisu uspjeli da odnesu, zatečeno je u četničkim magazinima u Foči. Bilo je tu tekstila, suvoga voća, nešto oružja i velike količine duvana. Još dok je bataljon »Vojvoda Momčilo« bio na putu od Šćepan-Polja prema Foči, priključili su mu se Rade Stefanović i Momo Kočović, komandant i politički komesar ranije pominjanog Fočanskog partizanskog bataljona. Ovi drugovi, kao i još jedan broj omladinaca iz Foče, od kojih su neki od početka ustanka u Crnoj Gori bili u sastavu planinopivskog NOP bataljona, našli su se u Foči. Neki su došli ranije, a neki sa bataljonom »Vojvoda Momčilo«, pa su kao dobri poznavaoći prilika i terena dosta pomogli oko normalizovanja prilika i uspostavljanja narodne vlasti. Da bi se izvršila mobilizacija mještana, spremnih da odmah stupe u partizanske redove, i da bi se pomoglo borcima bataljona u održavanju reda i čuvanja magazina — u Foči je odmah organizovana komanda mjesta, a za prvog komandanta mjesta postavljen je Novica Šekarić. Ali, za sve to vrijeme četnički ostaci održavali su veze sa svojim istomišljenicima u Foči, počeli ponovo da se okupljaju, postajali sve drskiji, pojavljujući se na samoj periferiji grada. Neke njihove čete, sastavljene od seljaka iz okolnih sela, počele su da se kreću po selima. Zbog toga je štab bataljona »Vojvoda Momčilo« požurivao dolazak bataljona »Bajo Pivljanin«, koji je već bio na putu za Foču. Istovremeno su upućeni kuriri sa izvještajem o stanju u gradu Vrhovnom štabu, koji se nalazio na pravcu Jabuke i Romanije.

Pod utiskom ovih okolnosti, a u vezi sa stavom štaba Kalinovačkog NOP odreda, štab bataljona »Vojvoda Momčilo« naredio je eva-

kuaciju robe iz magazina u Foči da ne bi, u slučaju napuštanja grada, ponovo pala četnicima u ruke. To je bilo u prvom redu nešto tekstila, posuda i manje količine petroleja, u kome se tada oskudijevalo. Ove stvari smještene su na Šćepan-Polju, gdje je formiran magazin koji je po dolasku Vrhovnog štaba u Foču stavljen u njegovu nadležnost, pa se roba odatle izdavala isključivo po naređenju lica za to ovlaštenog od Vrhovnog štaba.

Bataljon »Bajo Pivljanin« stigao je u Foču 23. januara. Sa ovim bataljonom došao sam i ja, sada kao komandant Durmitorskog NOP odreda. Moj zadatak bio je da otpratim bataljone do Drine, da vidim kako će se povezati sa Kalinovačkim odredom i šta će im dalje biti zadatak, a potom da se vratim na Zabljak. Međutim, desilo se da do ovih veza sa bosanskim partizanima nije došlo, i ja sam, po ličnoj inicijativi, odlučio da ostanem na licu mjesta, da koordiniram akcije ova dva bataljona i preduzmem u gradu i okolini druge odgovarajuće mjere.

U vezi sa stanjem koje smo zatekli kad je u Foču došao bataljon »Bajo Pivljanin«, prvo je bilo da utvrdimo i dovršimo ono što je započeo bataljon »Vojvoda Momčilo«. Grad smo potpuno očistili od četnika, mnoge od njih, mahom seljake iz okolnih sela, razoružali smo i poslali kućama. Od oficira i drugih koljača nikoga nismo uhvatili, jer su se svi razbježali na glas o dolasku našeg drugog bataljona. Istoga dana kad smo ušli u grad s drugim bataljonom održali smo i prvi partizanski zbor u Foči, na kome se govorilo o ciljevima naše borbe, o obustavljanju bratoubilačkih razračunavanja i o neophodnosti borbe protiv zajedničkog neprijatelja. Idućeg dana, 24. januara, održali smo sastanak sa grupom od 40 građana i na njemu organizovali prvi NOO u Foči. Posle kraćeg dogovora izabran je odbor, u koji su ušli kao predsjednik Gavro Vuković, stolar, i kao sekretar Ratko Tošović, teolog, zatim Salko Tafro, Ibro Manjo, berberin, Hasan Hasanbegović, Uroš Smrekić, i još neki, čijih se imena više ne sjećam. Ovaj odbor je odmah otpočeo da radi. A prvi poslovi bili su mu da prikupi i smjesti pod krov, kao i da obezbjedi ishranu jednom broju muslimanskog stanovništva, mahom žena i djece, koji su bili ostali na ulici bez ičega i iz čijih su porodica mnogi muškarci bili pobijeni. Sem toga trebalo je pronaći ljude koji su se bili posakrivali od straha pred pokoljem, i pozvati ih da izađu iz svojih skloništa. Jednom riječju, trebalo je oživjeti zamrli grad i dati mu koliko je najviše moguće normalan izgled.

U takvom radu prošli su nam 24. i 25. januar. Jednu četvu bataljona »Bajo Pivljanin« uputili smo na Ustikolinu u svrhu proširivanja naše kontrole nad što je moguće širom teritorijom i rasturanja četničke organizacije i ostataka njihovih četa. Sem toga trebalo je ići sve dalje niz Drinu, radi eventualnog susreta sa Vrhovnim štabom ili dijelovima 1. proleterske brigade, za koju smo bili obaviješteni da se kreće prema Foči.

Kasno uveče 24. januara u Foču je stigao 6. (beogradski) bataljon 1. proleterske brigade, a istoga dana po podne došli su i Moša Pijade i Mitar Bakić. Poslije podne 25. januara u Foču je stigao i Vrhovni štab s Titom na čelu. Istoga dana kasno uveče dobio sam od načelnika Vrhovnog štaba naređenje da sa bataljonom »Bajo Pivljanin« rano izjutra, 26. januara, krenem za Goražde. Bataljon će biti ojačan i jednom četom Kraljevačkog bataljona 1. proleterske brigade, koja se tada nalazila u Foči, dok će bataljon »Vojvoda Momčilo« i dalje ostati u Foči pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba. Zadatak ovog bataljona bio je da oslobodi Goražde, da razoruža tamošnje četnike, da preduzme mjere za obrazovanje narodne vlasti u tom mjestu, da organizuje dalja izviđanja prema Ustipračićima i Rogatici — i o svemu tome obavjesti Vrhovni štab od koga će za dalji rad dobijati naređenja neposredno.

Nova grupa od četiri čete boraca, pojačana jednim vodom pratećih oruđa, prevalila je rastojanje od Foče do Goražda u toku 26. januara 1942. Iste večeri razoružali smo u Goraždu četnički bataljon Gojka Krezovića i oslobodili ovo mjesto. Sutradan, 27. januara, organizovali smo Operativni štab Durmitorskog NOP odreda i smjestili ga u zgradu bivše sreske ispostave. Tu u Goraždu zadržaćemo se sve do polovine marta iste godine, kada ćemo od Vrhovnog štaba biti upućeni na nove zadatke.

Obrad M. CICMIL

PARTIZANSKI ODRED »ZVIJEZDA«¹

U periodu juli—septembar 1942. stalno je rastao priliv boraca među ustanike istočne Bosne koji su, predvođeni članovima KPJ i simpatizerima, otpočeli borbu protiv okupatora naše zemlje. Tada su već bili formirani partizanski odredi skoro na cijeloj teritoriji istočne Bosne. Na široj teritoriji oko Sarajeva djelovali su veći partizanski odredi: Romanijski, sjeveroistočno i istočno, i Kalinovački, južno od Sarajeva, kao i manji: Trebevički i Igmanski, južno, i Crnovrški i Semizovački, zapadno od Sarajeva. Svi ovi partizanski odredi djelovali su oko prostorijski istoimenih planina, odnosno mjesta. Manje partizanske jedinice bile su jačine 40—70 boraca a nazvane su partizanski odredi ili partizanske čete. Sve ove partizanske jedinice bile su potčinjene Oblasnom vojnom štabu za sarajevsku oblast, koji je bio formiran odlukom PK KPJ za BiH u drugoj polovini jula 1941.

Borbeni uspjesi partizanskih četa i odreda i vrlo intenzivan politički rad organizacija i rukovodstva KPJ stvorili su povoljne uslove da se narodnooslobodilački pokret i ustanak rasplamsavaju, omasovljuju i šire. Priliv simpatizera NOB u partizanske odrede, kako iz redova seljaštva tako i proletarijata Sarajeva i okoline bivao je sve veći. Povećan broj boraca omogućio je da se dotadašnje manje partizanske jedinice organizuju u stvarne čete ili da se formiraju nove partizanske čete pod komandom Oblasnog vojnog štaba za sarajevsku oblast. Tako je krajem jula formirana Prva semizovačka četa, buduće jezgro NOP odreda »Zvijezda«. Nešto malo docnije formira-

^{*)} Članak je napisan po sjećanju, kao i na osnovu malobrojnih naših sačuvanih dokumenata i djelomično na osnovu nekih podataka iz neprijateljskih dokumenata. Korišćeni su i podaci iz knjige Hronologija NOB Jugoslavije od 1941. do 1945. Vojnoistorijski institut, Beograd 1964. godine.

ma je i Crnovrška partizanska četa. Istovremeno grupa aktivista KPJ intenzivno je radila na organizaciji ustanka i formiranju partizanskih jedinica u industrijskim rejonima Zenice i Vareša.

Borbena dejstva partizanskih jedinica i politički rad u narodu donosili su nove uspjehe, tako da se oslobođena teritorija oko Sarajeva sve više širila, a rastao je i priliv boraca. Istovremeno postepeno se organizovala i učvršćivala nova narodna vlast na oslobođenoj teritoriji. Ovome su, pored aktivista KPJ, značajno doprinikli pojedini napredni ljudi iz porodica Koprivica iz Ahatovića kod Reljeva, zatim Staniša i Stevan Lemez, Crkvenjaši, Zdrale, Oplakani, Jankovići iz sela Osijeka, te Đokići, Šučuri, Blagovčanini od Vogošće, zatim Krsto Košarac iz sela Luke, Milovan Stanišić sa Visojevica, Ilija Andrić iz Mrkovića, Kojići iz Srednjeg, Đurđići iz Draževića, Ana Spahić iz Ivančića i drugi.

Ne ulazeći u detaljnije analize, može se reći da su se krajem avgusta i u prvoj polovini septembra 1941. u okolini Sarajeva prilično jasno ocrtavala tri područja, svako sa svojim vojnim i političkim specifičnostima i to: sjeveroistočno i istočno od Sarajeva, na kojem je djelovao Romanijski NOP odred, južno od Sarajeva gdje je djelovao Kalinovački NOP odred i područje sjeverno i zapadno od Sarajeva, na kojem su djelovale Semizovačka i Crnovrška partizanska četa i dijelovi Romanijskog odreda.

Krajem septembra 1941. Pokrajinski komitet KPJ za BiH i Vojni štab sarajevske oblasti izdali su usmeno naredenje za formiranje novog NOP odreda »Zvijezda« (prema istoimenoj planini kod Vareša). U stvari, odluka o formiranju NOP odreda »Zvijezda« donesena je na Romaniji u Čičinom štabu 28. septembra, a o tome su odlučili Svetozar Vukmanović Tempo i Iso Jovanović, koji je izašao iz Sarajeva poslije bjekstva iz zatvora. Ovu odluku Hasanu Brkiću je prenio Nisim Albahari. Hasan Brkić je kao politički komesar Oblasnog štaba sproveo ovu odluku, obezbjeđivši istovremeno naružanje za ovaj odred 250 pušaka i municije iz Užica. Za komandanta odreda »Zvijezda« postavljen je Ervin Salcberger Stanko, a za političkog komesara Hasan Brkić.

NOP odred »Zvijezda« brzo se organizaciono učvrstio i počeo da postiže uspjehe kako u vojnim akcijama tako i u političkom radu. U njegovom sastavu u početku bili su Crnovrški bataljon (komandant Vojo Ljujić, a politički komesar Mirko Davidović Crevar), Vareški bataljon (komandant Vojo Ilić Učo, a politički komesar Jovo Radić) i Semizovačka četa.

Ove partizanske jedinice ispoljile su u tom periodu veliku borbenost i postizale znatne vojne i političke uspjehe. Tako je, između ostalih, Crnovrška četa 23. septembra zauzela Srednje i tom prilikom uništila pilanu, željezničku stanicu i šumsku upravu, a 24. septembra u Okruglici uništena je žandarmerijska stanica, opština i pošta,

a rušenjem pruge Okruglica — Ilijaš onemogućena je eksploatacija šume na planini Zvijezda u toku idućih osam mjeseci. Dijelovi ovog odreda su početkom oktobra uništili željezničku stanicu Pajtov han na pruzi Podlugovi — Vareš, porušili prugu i TT veze. Poslije ovih akcija domobranske i ustaške jedinice preduzele su napad iz dva pravca prema položajima Cmorvske partizanske čete. Dajući uspješan otpor, ona je suzbila napad, nanijevši neprijatelju osjetne gubitke, i zaplijenila izvjestan broj pušaka, municije i druge opreme, dok sama nije imala gubitaka. Za vrijeme trajanja borbe, koja se vodila nekoliko dana, rukovodstvo ove partizanske čete, organizujući otpor neprijatelju na uzastopnim položajima, uspjelo je da privuče veći broj novih boraca u borbi za odbranu oslobođene teritorije. Ovo je stvorilo uslove da se formira nova partizanska četa u rejonu s. Nahorevo — Skakavac.

Štab odreda, nakon organizacionog sređivanja ovih četa (postavljanje rukovodstva i političkog rada na njihovim teritorijama), pristupio je prvih dana oktobra organizovanom formiranju odreda u cjelini. Između 8. i 10. oktobra određeno je prvo sjedište štaba odreda u s. Stubline (zaseok Košare) na prostori Crnovrške partizanske čete, koja je tada predviđena kao polazna prostorija za dalje širenje oslobođene teritorije. Tada je štab odreda izdao svoje prvo pismeno naređenje, u kojem je bila iznesena vojna i politička situacija uopšte i oko teritorije odreda. Zatim, navedena je organizacija odreda i zadaci jedinica, njihova imena, sastav i područja djelovanja, kao i zadatak odreda u cjelini. Data su uputstva za intenzivan politički rad na teritoriji, da se biraju NO odbori i o načinu snabdjevanja boraca. Određen je način održavanja veza i izvještavanje, kao i prikupljanje obavještajnih podataka i dr. Ovo obimno naređenje je umnoženo i dostavljeno svim jedinicama koje su u narednom periodu po njemu postupale.

Ovim naređenjem formiran je Crnovrški partizanski bataljon od tri čete (Cmovrška, Stublinska i Nahorevska), koji je odmah pristupio realizaciji svog zadatka, tj. širenju oslobođene teritorije sjeverno prema pruzi Semizovac — Srednje — Ivančići i dalje do Vareša, gdje je trebalo učvrstiti vezu sa Vareškom partizanskom četom, tj. Vareškim bataljonom, te Zeničkom četom, koja će docnije prerasti u Zenički odred. Prve uspjehe postigao je ovaj bataljon na širem rejonu sela Sudići, gdje je u raznim zaseocima i u samom selu razoružao ustaški orijentisane mještane, koji su povremeno vršili napade na partizanske patrole i obavještavali neprijatelja o našim snagama. Tu je zaplijenjen izvjestan broj pušaka i municije, a dobar dio stanovništva je prvi put saznao ciljeve naše borbe i mijenjao odnos prema nama. Ovaj politički i vojni uspjeh olakšao je prodor i ovladavanje rejonom rudnika Podrola i sela Čevljanović, što je narednih dana i ostvareno. U rudniku mangana Podrola zaplijenjena je veća količina rudarskog eksploziva i štapina.

U istom periodu formiran je i Okružni komitet KPJ za Zvijezdu, a krajem oktobra i Okružni komitet SKOJ-a. U Okružnom komitetu bili su: Albahari Nisim, sekretar i članovi Hasan Brkić, Vojo Ljujić, Mirko Davidović, Branko Šurbat Bane docnije Krsto Košarac, seljak iz Košare.

Jedinice NOP odreda »Zvijezda« nastavile su sa izvršavanjem svojih zadataka. Između štaba odreda i komandi bataljona, kao i između jedinica, postojale su čvrste i stalne kurirske veze. Bila je organizovana obavještajna služba i uspostavljena dobra veza sa Mjesnim komitetom KPJ u Sarajevu. Isto tako, bila je organizovana narodna vlast, formirani narodnooslobodilački odbori ili povjerenici u većini sela na oslobođenoj teritoriji. Svakodnevnim dejstvom patrola, vodova, četa i bataljona odred je u narednom periodu postizao sve veće vojne i političke uspjehe. Pored stalne kontrole oslobođene teritorije, održavanja međusobnih veza i vršenja izviđačkih akcija, napadana su uporišta okupatora i izdajnika, ne dajući im vremena da se sređuju i učvršćuju svoju vlast. U tim akcijama dolazilo se do naoružanja, municije i opreme, što je omogućilo da se naoružaju mnogi borci koji su stalno pristizali. Postepeno se širila i oslobođena teritorija.

Značajni uspjesi postignuti su prilikom napada Crnovrškog bataljona na voz na pruzi Semizovac — Ivančići. Tom prilikom zarobljeno je više domobranskih vojnika, a zaplijenjeno je nekoliko pušaka, municije i jedan puškomitraljez. Poslije ove akcije znatno je proširena oslobođena teritorija sjeverozapadno od ove pruge. Štab odreda je prešao u s. Srednje.

U tom periodu izvršena je i jedna smjela diverzija. 28. oktobra borci Nahorevske partizanske čete zajedno sa borcima Crepoljske partizanske čete Romanijskog NOP odreda izvršili su napad na predgrađa Sarajeva. Uništena je trošarinska stanica (malta) i spaljena zgrada opštine Koševo. Mitraljeskom vatrom naneseni su gubici ustašama koji su se nalazili kod bolnice u Koševu. Tom akcijom postignut je i vrlo dobar politički uspjeh, jer je demonstrirana snaga partizanskih jedinica, a to je ujedno još više učvrstilo samopouzdanje kod boraca i naročito kod brojnih simpatizera u Sarajevu. Kod neprijatelja je ova akcija izazvala paniku.

U ovo vrijeme formiran je definitivno i Vareški bataljon odreda i Nišička četa odreda. Borbe su nastavljene i u narednom periodu sa različitim uspjesima. U toku noći 1/2 novembra dijelovi Crnovrškog bataljona, zatim novoformirani Nišički bataljon, koji je bio popunjen novim borcima iz rejona sela Srednje, Ivančići, Nišići, zajedno sa dijelovima Romanijskog NOP odreda i sa nekim četničkim jedinicama na sektoru Vlasenice izvršili su neuspješan napad na Olovo.

Semizovački partizanski bataljon je u akcijama noću 4/5. i 5/6. novembra izvršio diverzije na cestu Sarajevo — Visoko spalivši drvene mostove na rijeci Bosni kod Semizovca. Time je automobilski

saobraćaj za duže vrijeme prekinut. U noći 9/10. novembra jedinice našeg odreda izvršile su uspješan prepad na aerodrom Raj lovac.

Igmanska partizanska četa, koja se je u toku ovog perioda omasovila, preformirala se u Igmanski partizanski bataljon. Prema ranije utvrđenom planu ova jedinica se uključila u Kalinovički NOP odred.

Vojni i politički uspjesi partizanskih jedinica na širem području oko Sarajeva naveli su okupatora i njegove pomagače da preduzmu napade na naše jedinice. Naročitu ugroženost za neprijatelja predstavljala je naša kontrola važne komunikacije Sarajevo — Visoko, kao i ostalih u ovom području, koje su za njega imale posebnu važnost. Zbog toga je već 10. novembra perduzeo napad većim snagama (po jedan njemački, ustaški i domobranski bataljon, ojačani artiljerijom i oklopnim automobilima) iz rejona Blažuj — Han-Ploče — Visoko — Semizovac na naš Semizovački partizanski bataljon. Vodeći nekoliko dana odbrambenu borbu sa nadmoćnijim neprijateljem, ovaj je bataljon bio prisiljen da se prebaci istočno preko rijeke Bosne, gdje se priključio našim jedinicama. Jedan dio boraca ostao je ilegalno na terenu bataljona i zbog gubitaka bataljon se preformirao u jednu (Semizovačku) četvu. Ove iste neprijateljske snage preduzele su ponovni napad 14. novembra iz rejona Sarajevo — Rajlovac — Semizovac na naše jedinice sjeverno i sjeverozapadno od Sarajeva, koje su se, dajući žestok otpor, nakon dva dana povukle na liniju: s. Močioći — Motka — s. Ljubina, nanijevši neprijatelju gubitke zbog kojih je odustao od produžetka napada. Poslije povlačenja neprijatelja naše jedinice ponovo su se vratile na svoju teritoriju. U isto vrijeme, tj. noću 13/14. novembra jedinice NOP odreda »Zvijezda« vršile su napad na Vareš, koji je preduzet da bi se pomoglo našim snagama koje su bile napadnute iz pravca Sarajeva i Semizovca, što je, pored ostalog, doprinijelo da neprijatelj prije iskorištenja svog početnog uspjeha napusti dalji napad. Iz ovih borbi većina naših jedinica izašla je znatno ojačana zbog priliva većeg broja boraca. Postigunt je i znatan politički uspjeh, jer se narod ovog područja uvjerio da partizani vode nepoštednu borbu protiv okupatora i njegovih pomagača, zaštićujući oslobođenu teritoriju. Međutim, okupator je uz pomoć ustaša i domobrana vršio zločine na privremeno zauzetim teritorij ama prema nedužnom stanovništvu, kao što je to radio i u drugim krajevima naše zemlje. Tako su ustaše na pravcu svog nastupanja spalile nekoliko sela i zaselaka. Izvjestan broj mještana, koji nije uspio da se blagovremeno povuče, bio je odveden u koncentracione logore. U ovim odbrambenim borbama četničke jedinice držale su se pasivno, što je objektivno išlo naruku neprijatelju. U stvari, počeo je izdajnički i razbijački rad četnika i u ovim krajevima, iako još ne otvoreno i ne kod svih jedinica.

Masovan priliv novih boraca, veće količine zaplijenjenog naoružanja, kao i izvjestan broj pušaka i municije dobivenih iz parti-

zanske fabrike oružja iz Užica, omogućili su da se formiraju nove jedinice NOP odreda »Zvijezda«, koje su sada morale da kontrolišu znatno proširenu teritoriju odreda.

Krajem novembra za komandanta odreda »Zvijezda« došao je Milorad Novosel, a za političkog komesara Hasan Brkić. Struktura odreda bila je: tri bataljona i dvije samostalne čete. Vareški bataljon imao je četiri čete: Varešku I i II, Vlahinjsku i Visočku, Crnovrški bataljon sa tri čete: Crnovrškom, Stublinskom i Nahorevskom, Nišićki bataljon sa dvije čete i samostalna Semizovačka četa, koja je najčešće dejstvovala zajedno sa Vareškim partizanskim bataljonom, i kratko vrijeme Sarajevska četa, koja je uskoro rasformirana. Štab odreda prešao je u Okruglicu kako bi bio bliži teritoriji koju je po predviđenom zadatku odreda trebalo osloboditi. Odred je brojao oko 1.200 boraca, što je predstavljalo snagu sa kojom se moglo nastaviti izvršavanje postavljenih zadataka.

Pored organizacije jedinica izvršeno je postepeno formiranje pozadinskih organa i jedinica. U Srednjem su formirane ambulanta i radionica za opravku naoružanja i izradu ručnih bombi (od komada vodovodnih cijevi napunjenih eksplozivom iz rudnika Podrol i sa štapinom). U ovoj radionici izrađivane su i metalne crvene petokrake zvijezde. Uspostavljen je željeznički saobraćaj na dijelu pruge s. Ljubine — s. Ivančići, koji je obavljalo naše željezničko osoblje sa našom lokomotivom. Intendantska skladišta hrane, odjeće i obuće bila su smještena dijelom u Okruglici i u Srednjem. Pored toga u rejonu Okruglice formirana je radionica za izradu opanaka od kože, koja se prethodno sušila u našim sušarama. U intendantskim skladištima prikupljana je hrana, odjeća i obuća, koju je narod dobrovoljno donosio i izrađivao, a dobivala se i povremeno odjeća i obuća i druge potrebe (sanitetski materijal, pisaće potrebe, cigarete i si.) iz Sarajeva i drugih mjesta.

U Srednjem je formiran partizanski Dom kulture (u bivšem Školskom domu), koji je ubrzo postao centar široke kulturno-prosvjetne i političke aktivnosti NOP odreda »Zvijezda«.

Paralelno sa vojnim dejstvom razvijala se uspješno i politička aktivnost i unutar jedinica odreda, i naročito među stanovništvom, kome su preko političkih zborova, sastanaka i drugih kontakata objašnjavani ciljevi NOB i ukazivana potreba aktivnog učestvovanja u borbi i organizovanja nove narodne vlasti, kako u srpskim tako i u muslimanskim selima. Kao rezultat ovoga rada naročito treba istaći izbore za narodnooslobodilačke odbore u svim većim mjestima i selima na oslobođenoj teritoriji. Tako je na čelu odbora u velikom muslimanskom selu Budoželj kod Vareša bio Alija Fatić, u Čerkićima kod Visokog Ostoja Cvijanović, u Kunosićima Milan Đurđić, na Karauli Luka Šimanić, u Zlotegama Lazar Trifković, u Okruglici Milan Zekić itd.

Narod je svesrdno prihvatao naše borce i pomagao ih na razne načine. Treba naročito napomenuti doprinos u obavještajnom radu od strane pojedinih mještana, što nam je veoma mnogo koristilo. Bilo je slučajeva da su pojedini mještani informacije direktno dostavljali radi hitnosti komandama četa ili bataljona ili štabu odreda. Informacije su se najčešće odnosile na podatke o broju, naoružanju, kretanju ili rasporedu neprijateljskih snaga, i o političkom raspoloženju, naročito na neoslobodenoj teritoriji i si.

U toku decembra 1941. NOP odred »Zvijezda« produžio je sa ostvarivanjem osnovnog zadatka dobivenog prilikom formiranja. Uslovi za ovo bili su sada još povoljniji. Odred se organizaciono učvrstio i vojnički dovoljno sredio i ojačao, a što je najznačajnije stekao je visok politički ugled kod naroda na teritoriji odreda i šire. Osnovna borbena dejstva bila su usmjerena na širenju oslobođene teritorije prema industrijskim bazama Vareša i Zenice, kao i efikasnoj kontroli i uznemiravanju neprijatelja na komunikaciji Sarajevo — Visoko — Zenica. Postizani su razni uspjesi, a zadatak je uglavnom izvršen. Nešto kasnije za komandanta odreda postavljen je Oskar Danon.

Noću 5/6. decembra dijelovi NOP odreda »Zvijezda« — Zenička partizanska četa, koja je tada organizacijski bila pod štabom odreda — izvršili su napad na dio pruge Sarajevo — Brod i tom prilikom zauzeli Begov Han, spalili željezničku stanicu i srušili voz. Već sutradan, 6. decembra, oko dva bataljona domobrana i žandarmerija sa oklopnim vozom otpočeli su akciju čišćenja protiv partizanskih jedinica u rejonu Kakanj — Lašva — Zenica, ne postigavši uspjeh i pored dvodnevnog dejstva.

Prije ovih borbi Nisim Albahari, kao sekretar Okružnog komiteta KPJ za »Zvijezdu«, uspostavio je preko odbornika Alije Fatića iz sela Budoželj vezu sa partijskom organizacijom u Varešu, koja je duže vremena životarila. Time je obnovljena partijska organizacija u Varešu i oko Partije bila je okupljena značajna grupa radnika i omladinaca, među kojima Ambroz Slugić, Alojz Mirčić, Jozo Pavlović, Drago Lastrić, Rešad Saletović, Salko Islamović, Akif Saletović, Safet Parić, Avdo Karamehić, Derviš Jaganjac i drugi. Isto tako, Okružni komitet Partije održavao je stalne veze i s Mjesnim komitetom Partije u Visokom, na čijem čelu je stajao Meho Papak. Ovaj komitet je izvršavao mnoge dobivene zadatke, od kojih je najvažniji bio slanje novih boraca u odred.

Desetog decembra odred je otpočeo višednevni napad na Vareš. Već poslije dva dana zauzeto je desetak sela, koja su sačinjavala uporišta neprijateljske spoljne odbrane Vareša. Tada je uslijedio protivnapad iz pravca Vareša jednog njemačkog i oko dva domobransko-ustaška bataljona, što je onemogućilo zauzimanje samog Vareša. U isto vrijeme izvršeno je uništavanje pruge i želj. objekata na pruzi Semizovac — Ivančići da bi se otežala eventualna interven-

cija neprijatelja iz tog pravca. Ovim je postignuto da neprijatelj oko 7 mjeseci nije mogao da koristi prugu kao i da eksploatiše za njega važnu rudaču mangana iz Podrola kod Čevljanovića i nekoliko pilana. U napadu na Vareš, pored svih jedinica NOP odreda »Zvijezda«, učestvovao je i Muslimanski partizanski bataljon, koji je našem odredetu detašovan iz Romanijskog NOP odreda. Ovaj bataljon sa svojih 250 boraca veoma se istakao u višednevnim borbama prilikom opsade Vareša.

Naš odred, ostavljajući manje snage radi blokade i uznemiravanja neprijatelja u Varešu, preduzeo je zajedno sa dijelovima Romanijskog NOP odreda i jednom četničkom jedinicom napad na Olovo, koje je bilo zauzeto već 17. decembra. Ovdje je došlo do kontakta sa dijelovima Ozrenskog NOP odreda koji su zajedno sa dijelovima Romanijskog i našeg odreda produžili sa čišćenjem od neprijatelja doline rijeke Krivaje. Poslije petodnevnih borbi oslobođena je dolina Krivaje, zauzeto je 80 km želj. pruge Zavidovići — Olovo, 13 željezničkih i nekoliko žandarmerijskih stanica i zarobljen je i razoružan veći broj posada. U toku ovih dejstava dijelovi NOP odreda »Zvijezda« zauzeli su 20. decembra žand. stanicu Vijaka (kod Olova). Za vrijeme borbi za Olovo jače ustaško-domobranske snage izvršile su iz Vareša napad na oslabljene partizanske snage oko Vareša i uspjele da ih potisnu. Nastupajući pravcem Vareš — s. Pržići, neprijatelj je produžio pokret do s. Brgule, koje je spalio, a zatim je organizovao odbranu u rejonu s. Šikulje. Sa položaja kod Olova odvojene su dvije partizanske čete našeg odreda koje su izvršile vrlo uspješan noćni napad na neprijatelja u rejonu s. Šikulje. Neprijatelj je uz vrlo teške gubitke natjeran u bjekstvo prema Varešu. Prema prikupljenim podacima neprijatelj je imao oko 30 poginulih i veći broj ranjenih vojnika. Kod partizana je poginuo samo jedan borac. Zaplijenjeno je dosta pušaka, municije i ručnih bombi.

Međutim, plan Glavnog štaba NOP odreda BiH o čvršćem povezivanju NOP odreda i prodoru u industrijsko-rudarski bazen u istočnoj Bosni bio je osujećen upadom Čerske četničke brigade u oslobođenu dolinu rijeke Krivaje. Ova četnička jedinica prebacila se početkom decembra iz Srbije preko Drine u cilju razbijanja partizanskih jedinica u istočnoj Bosni. Zbog toga nije bilo moguće tada a ni u narednom periodu uspostaviti čvršću saradnju sa Zeničkim partizanskim bataljonom našeg odreda, koji se formirao sredinom decembra na terenu srezova Zenica i Zavidovići. Ovaj bataljon dejstvovao je samostalno ili povremeno sa Ozrenskim NOP odredom, ali je organizaciono ostao vezan sa NOP odredom »Zvijezda«.

Krajem decembra 1941. NOP odred »Zvijezda« kontrolisao je oslobođenu teritoriju, koja se prostirala na jugu od sjeverne periferije Sarajeva, na zapadu do doline rijeke Bosne, na sjeveru do doline rijeke Krivaje i na istoku se čvrsto vezala sa oslobođenom teritorijom Romanijskog NOP odreda. Tu je bujao politički život i

funkcionisala nova narodna vlast, koju je narod svesrdno podržavao i materijalno pomagao svoju vojsku. Tada je u Srednjem na zboru delegata seoskih NO odbora izabran Opštinski NO odbor.

Razumljivo je da je ovakav uspjeh pokreta postignut jer je bio komponenta i dio opšteg narodnog ustanka i uspjeha ne samo u istočnoj Bosni već u najvećem dijelu naše zemlje. On je bio rezultat sinhronizovane akcije svih NOP odreda istočne Bosne, koji su takođe postigli velike uspjehe. Osim pojedinih većih mjesta, skoro cijela teritorija istočne Bosne bila je oslobođena.

U ovom periodu već dolazi jače do izražaja izdajnički i razbijački rad četničkih glavešina i njihovih jedinica kako onih koje su se formirale na teritoriji istočne Bosne tako i četničkih jedinica koje su se prebacile iz Srbije. Na teritoriji NOP odreda »Zvijezda« njihov uticaj se još nije osjećao u oštrijoj mjeri, ali je ipak povećan politički rad u jedinicama i u narodu. Kod drugih partizanskih jedinica dolazilo je do diferenciranja među borcima, i pojedinim starješinama pod uticajem kapitulantske propagande koju su provodili četnici, što je dovodilo do osipanja partizanskih jedinica. Stvarale su se pojedine grupe boraca koje su bile pročetnički orijentisane. Ovaj proces u početku januara 1942. odvijao se više kod susjednih NOP odreda.

Sedmog i 8. januara 1942. u Ivančićima je, pod rukovodstvom druga Tita, održano pokrajinsko partijsko savjetovanje za Bosnu i Hercegovinu. Pored analize dotadašnjeg razvoja ustanka i NOB, istaknute su i greške koje su činjene. Na savjetovanju je donesena odluka o stvaranju dobrovoljačke vojske radi stupanja što većeg broja stanovništva u borbu.

Nekoliko dana poslije ovog savjetovanja održano je u Srednjem i pokrajinsko savjetovanje SKOJ-a.

Sprovođenje zaključaka i odluka sa ovih savjetovanja imalo je u narednom periodu znatan utjecaj na život i rad partizanskih jedinica. Dio snaga 1. proleterske NOU brigade dobile su još prije savjetovanja naređenje da pojedinim partizanskim odredima u istočnoj Bosni pomognu u sprečavanju četničkog djelovanja. Već 7. januara na Crepoljskom dijelovi 1. prol. NOU brigade i NOP odreda »Zvijezda« razoružali su tri četničke čete i zaplijenili 162 puške i 2 mitraljeza.

Međutim, ni okupator ne miruje, jer su mu ugrožene važne komunikacije i izvori sirovina u ovom dijelu naše zemlje. U saradnji sa ustaško-domobranskim jedinicama 15. januara otpočinje svoju II ofanzivu na teritoriju istočne Bosne. Sa preko 35.000 vojnika, uz podršku četiri eskadrile avijacije, otpočinje dejstvo za uništenje partizanskih snaga na prostoru Sarajevo, Višegrad, Zvornik, Tuzla, Vareš. Neprijatelj je uspio da u toku prva dva dana dejstva probije naše položaje i produži svoje napredovanje uglavnom u zahvatu komunikacija, ali nije uspio da uništi naše snage, jer su se one probijale na susjedne teritorije ili su se povlačile dublje u planinske

predjele. Borbe su trajale skoro mjesec dana. Naši gubici bili su neznatni, dok je neprijatelj imao oko 400 mrtvih, ranjenih i zarobljenih vojnika, a 464 neprijateljska vojnika su promrzla. Borbu sa neprijateljem vodile su: 1. prol. NOU brigada, Romanijski, »Zvijezda« i Ozrenski NOP odred, koji se nisu upuštali u frontalne borbe, već zasjedama i prepadima nanosili mu gubitke, a zatim se povlačili. Tako je sačuvano ljudstvo koje je poslije prolaska glavnih neprijateljskih kolona ponovno ovladalo izgubljenim dijelovima oslobođene teritorije.

Izdajnički rad četnika u toku II nepr. ofanzive došao je do punog izražaja. Naime, istog dana kada je počeo neprijateljski napad u Višegradu dolazi do sporazuma između predstavnika četničke komande istočne Bosne i Hercegovine i predstavnika njemačkih i italijanskih komandi, po kome se četnici obavezuju da će napustiti položaje i omogućiti slobodan prolaz okupatorskim jedinicama, da će napadati partizanske jedinice i davati podatke o njihovom kretanju. Naredenje za ovakav postupak primile su četničke jedinice istog dana i odmah po njemu postupile. To nam je nanosilo znatne štete, ali se konačno pokazalo njihovo pravo lice, kao slugu okupatora i izdajnika svog naroda. Oni su nametnuli bratoubilačku borbu, za koju su na kraju bili i kažnjeni.

Devetnaestog januara PK KPJ i GŠ NOP i DV za BiH izdaju proglas narodu povodom otvorene četničke izdaje, koji je imao snažno dejstvo na mase, a pojedini kolebljivi borci ponovo se vraćaju u partizanske jedinice.

Na teritoriji NOP odreda »Zvijezda« vođene su borbe sa neprijateljskim snagama na pravcima i položajima oko Crepoljskog, Nahoreva, Vogošća, Semizovca prema Srednjem, Olova, Vareša i Breze. Odred je imao minimalne gubitke i uspio je da sačuva oslobođenu teritoriju nakon prolaska neprijatelja. U tom periodu, a i kasnije, vodio je najviše borbi protiv ustaško-domobranskih jedinica.

Odavde je 1. proleterska brigada izvršila svoj poznati igmanski marš. Potrebno je istaći da su oko 25. januara neki dijelovi brigade i štaba izvršili pripreme za marš i u rejonu Okruglice, gdje im je od NOP odreda »Zvijezda« pružena pomoć i dati iskusni borci kao vodiči, koji su ih pratili preko teritorije odreda i Sarajevskog polja.

Početak februara završena je okupatorsko-kvislinška ofanziva u istočnoj Bosni. Neprijatelj je ovladao dijelom oslobođene teritorije i time osujetio naš plan da prodremo u industrijske i rudarske centre ovog područja. Četnici, koji su otvoreno saradivali sa okupatorom i ustaško-domobranskim snagama i vršili propagandu, uticali su da dođe do osipanja nekih partizanskih jedinica. Ovo, kao i prebacivanje četničkih jedinica iz Srbije, omogućuje stvaranje većeg broja četničkih jedinica, koje su pod okriljem okupatora stalno vršile napade na naše jedinice, upadale u pozadinu i činile nasilja,

pljačkale i mučki ubijale stanovništvo koje je bilo nama naklonjeno. Potrebno je bilo preduzeti organizacione i političke mjere u cilju sređivanja stanja u jedinicama i organima narodne vlasti. Zato je 13. februara održana zajednička konferencija predstavnika NOP odreda »Zvijezda« i »Romanija« i OK KPJ za Romaniju i za Zvijezdu, na kojoj je izvršena detaljna analiza rada u toku II nepr. ofanzive i predviđene su mjere za otklanjanje pomenutih slabosti. Strpljivim i svakodnevnim političkim radom uspjelo se da se jedinice srede i organizaciono učvrste sa nešto smanjenim brojnim stanjem. Grupe ili pojedinci koji su prebjegli četnicima bili su raskrinkani kao izdajnici i kvislinzi. Pojedini borci prešli su u dobrovoljačke odrede koji su u tom vremenu bili formirani.

Vojna djelatnost jedinica NOP odreda »Zvijezda« u narednom periodu odvijala se najvećim dijelom u borbi sa četničkim jedinicama u cilju zaštite stanovništva i onemogućavanja njihovog razornog i izdajničkog rada. Pored toga vršena su svakodnevna izvidanja i patroliranja prema okupatorskim i kvislinškim položajima i jedinicama radi obezbeđenja oslobođene teritorije. Prepadima i zasjedama vršene su manje akcije u kojima su neprijatelju nanošeni gubici u ljudstvu i materijalu.

Novi, drugačiji i teži uslovi borbe kako u odnosu na okupatora i njegove kvislinške jedinice tako i u odnosu na četničke jedinice zahtjevali su i druge organizacione vojne mjere, kojima će se uspješno oduprijeti neprijatelju i omogućiti dalji razvoj NOB. U tom cilju VS NOP i DV Jugoslavije naređuje 20. februara GŠ NOP i DV Jugoslavije za BiH da formira pokretne udarne jedinice i operativne grupe radi uspješnijeg izvođenja dejstava. Iskustvo sa već formiranim proleterskim brigadama upućivalo je neminovno na ovakva rješenja.

Da bi se pomoglo razvoju ustanka u istočnoj Bosni, CK KPJ i VŠ NOP i DV Jugoslavije, analizirajući krajem februara nastalu situaciju za vrijeme tzv. II nepr. ofanzive, odlučuju da se u istočnu Bosnu upute jače partizanske snage, koje će zajedno sa tamošnjim partizanskim jedinicama čistiti teritoriju od četnika, ustaša i domobrana i razbiti njihova uporišta. Već 3. marta 2. proleterska NOU brigada, a 6. marta i 1. proleterska NOU brigada dobiva naređenje od VŠ NOV i DV Jugoslavije za dejstvo u istočnoj Bosni, prvenstveno na teritoriji Romanijskog NOP odreda. Isto tako, 3. marta VŠ naređuje Operativnom štabu NOP i DV za istočnu Bosnu da formira udarnu partizansku grupu u predjelu Romanije, koja će sadejstvovati proleterskim brigadama. Po naređenju GŠ NOP i DV za BiH u Srednjem se formira 13. marta od najboljih boraca Romanijskog NOP odreda i NOP odreda »Zvijezda« 1. istočnobosanski proleterski bataljon, koji je bio naoružan i mitraljezima i minobacačem. Počevši od 4. marta u petodnevnim borbama Proleterska udarna grupa (2. proleterska NOU brigada i dijelovi 1. proleterske NOU brigade)

potpomognuta partizanskim jedinicama, u snažnom naletu razbila je nekoliko četničkih jedinica i oslobodila više mjesta. Formirane su nove jedinice dobrovoljačke vojske od boraca koji su napustili četničke formacije. Na ponovo oslobođenim teritorijama obnovljeni su narodnooslobodilački odbori. Uspješne vojne i političke akcije koje su vođene na teritoriji susjednog partizanskog odreda i dijelom na teritoriji NOP odreda »Zvijezda« imale su znatan uticaj na dalje sređivanje stanja u našem odredu, koji je u ovom periodu najviše bio angažovan u suzbijanju povremenih ispada ustaških i domobranskih jedinica iz pravca Semizovca i Vareša.

Zbog neuspjeha u toku druge neprijateljske ofanzive kao i pogoršanog stanja u toku marta, udružene njemačko-italijanske, ustaške i četničke snage otpočele su 31. marta treću svoju ofanzivu protiv NOP i DV u istočnoj Bosni, Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini. Neprijatelj je uspio da u toku devet dana borbi na teritoriji istočne Bosne ovlada područjem slobodne teritorije u zahvatu rijeke Zepe, Drine, Drinjače i gornjih tokova rijeka Spreče i Krivaje. U toku neprijateljskog dejstva više dobrovoljačkih odreda se raspalo, a kod nekih je znatno smanjeno brojno stanje zbog osipanja boraca. Nanoseći neprijatelju znatne gubitke, partizanske snage oko VŠ NOP i DV Jugoslavije i pojedine partizanske jedinice koje su operisale u istočnoj Bosni, zbog nadmoćnosti neprijatelja i četničkih pučeva, postepeno su se povlačile prema rejonu planine Zelengore. Teritorija NOP odreda »Zvijezda« uglavnom nije bila zahvaćena ovim neprijateljskim dejstvom, osim na području doline rijeke Bosne i Vareša, gdje je dolazilo do povremenih okršaja sa ustaško-domobranskim snagama. Ostale jedinice NOP odreda »Zvijezda« sadejstvovale su u operativnoj grupi i Romanijskom NOP odredu u borbama sa neprijateljem u perifernim rejonima teritorije odreda. Međutim, stanje u odredu se u toku aprila 1942. pogoršavalo raznim ispadima četničkih elemenata u jedinicama, a tako i pojedinih mještana koji su nasjedali četničkoj i njemačkoj propagandi a naročito paroli da još nije vrijeme za borbu. Znatno je uticala i propaganda četničkih glavešina da će se istočna Bosna priključiti Srbiji i poziv da partizani treba da se stave pod četničku komandu. Kolebljivi elementi, želeći da sačuvaju svoje glave, prilazili su četnicima i vršili propagandu ometajući i suprotstavljajući se političkom radu među borcima, kao i kod stanovništva. Bilo je slučajeva kukavičkog ubijanja uglednih ljudi i česte pljačke stanovništva. Na porast četničke agresivnosti na teritoriji odreda, pored ostalih za njih povoljnih uslova u ovom periodu u istočnoj Bosni, uticala je i okolnost što su uspješno izvršeni pučevi u drugim NOP odredima. Poslije četničkog izdajstva kod Majevičkog NOP odreda, 18. aprila izvršen je puč kod Ozrenskog NOP odreda, a 22. aprila nakon borbe, koju je neprijatelj vodio protiv Operativne grupe proleterskih brigada i partizanskih odreda, raspalo se i nekoliko bataljona Kalinovačkog i Romanijskog NOP

odreda i neki dobrovoljački bataljoni. Praktično su prestala da postoje oba ova partizanska odreda.

Počeli su naglo osipanje jedinica i prelazak boraca našeg odreda u četničke formacije, koje su znatno ojačale. Zaustavljanje ovog procesa u ovoj situaciji nije dalo rezultate, već naprotiv, četničke Starješine su naš rad smatrale našom slabošću i to su na kraju i iskoristile. U noći 29/30. i u toku 30. aprila četnički elementi izvršili su puč u NOP odreda »Zvijezda«. Puč je izvršen po bataljonima, s tim što su uspjeli da likvidiraju pojedine političke komesare bataljona i četa koje su pohvatali. Tako su postupili i kod nekih prištapskih jedinica, u bolnici i ambulanti, gdje su poubijali pojedine zatečene ranjenike i bolesnike. Ostali ranjenici i bolesnici, dajući otpor, uspjeli su da se privremeno sklone u šume.

Borci i rukovodioci, članovi KPJ i SKOJ-a, jedan dio simpatizera, odbornika narodnooslobodilačkih odbora, pokretni ranjenici i bolesnici zajedno sa Drugim istočnobosanskim bataljonom¹⁾ uspjeli su da se u toku 30. aprila i noću 30. IV/1. V prikupe u rejonu sela Stomorina gdje je organizovana odbrana.

Četnici, uočivši pokrete partizana iz raznih pravaca i prikupljanje na prostoriji Stomorine, izvršili su ujutro 1. maja koncentričan napad. Partizani su odbili ovaj napad, nanijevši četnicima znatne gubitke, a zatim se prešlo u gonjenje i razbijanje ostataka jedinica. Prema ranije donijetoj odluci Operativnog štaba NOP i DV za istočnu Bosnu, ove partizanske snage trebalo je da se na teritoriji Zeničkog NOP odreda sastanu sa tim odredom i 1. istočnobosanskim proleterskim udarnim bataljonom. Zbog toga se u toku dana odustalo od daljeg gonjenja i pristupilo izvršenju tog zadatka. Organizovan je marš opštim pravcem s. Stomorine—Okruglica—s. Budoželj—s. Planinica—s. Bijela Voda. Na teritoriji Zeničkog NOP odreda stiglo se nakon oko šest dana marša. U toku marša prikupljali su se zaostali borci, kao i ranjenici i bolesnici koji su izbjegli četnički pokolj. Nepokretni ranjenici i bolesnici nošeni su do sela Budoželj, gdje su tajno smješteni po kućama i okolnim zaseocima kod mještana naših simpatizera i snabdjeveni hranom i sanitetskim materijalom. Uz njih je ostao najnužniji broj bolničara. NOO u s. Budoželj dobio je zadatak da se brine o ranjenicima i bolesnicima. Međutim, kratko vrijeme poslije odlaska partizana upale su u ove zaseoke četničke grupe, koje su poubijale mnoge ranjenike i bolesnike, kao i neke mještane, i popalili kuće i pljačkali imovinu.

U toku i poslije četničkog puča u našem odreda pali su mnogi borci i komunisti, među kojima: Janko Balorda, Krsto Košarac, Br-

¹⁾ Ovaj bataljon je formiran krajem marta u s. Drinjači po naređenju Glavnog štaba NOP i DV za BiH od boraca rasformiranog Majevičkog NOP odreda. Bataljon se zajedno sa Operativnim štabom NOP i DV za istočnu Bosnu nalazio na teritoriji NOP odreda »Zvijezda«.

anko Bajić, Alojzije Mirčić, Nedo Stojanović, Veljko Vuković, Nusret Dizdarević, Sveto Vujadinović, Momir Balorda, Mira Daniti, Mirko Davidović, Salamon Albahari, Alias Josip Ivanović, Petar Glišić, Dušan Mirić, Markus Abinun i drugi.

U zeničkom kraju od svih prikupljenih partizanskih boraca, nakon što je i kod Zeničkog NOP odreda 6. maja izvršen četnički puč, formirana je Grupa udarnih bataljona, od koje je kasnije stvorena 6. istočnobosanska NOU brigada.

NOP odred »Zvijezda« u osnovi je izvršio zadatak koji je dobio prilikom svog formiranja. Opšti vojni i politički uslovi u tom periodu NOB onemogućili su i ovaj, kao i druge partizanske odrede u istočnoj Bosni, da u potpunosti ostvari svoje ciljeve. NOP odred »Zvijezda« poslije Zeničkog NOP odreda najduže se vremenski održao u istočnoj Bosni kao organizovana snaga NOP, osim Bircanskog NOP odreda, koji je postojao u toku cijelog NOR-a.

Salcberger ERVIN STANKO

HITLER U RANCU

U Šahbegovićima partizani su 1942. godine zaplijenili, između ostalog, i nešto novca.

Komandant Šumadijskog bataljona 1. proleterske Milan Ilić Čiča naredi da se novac preda ekonomu. Malo zatim novac ponovo donesoše čiči i rekoše mu da ekonom neće da primi.

— Pozovite mi ekonomu — naredi čiča.

Kad ovaj dođe, Čiča upita:

— Zašto nećeš da nosiš ove pare u rancu?

— Zar ti, komandante, ne vidiš Hitlera na ovim parama? — upita intendant.

— Vidim.

— E, neću ja nositi Hitlera na ledima, pa makar ja i ne bio intendant.

OZRENSKI PARTIZANSKI ODRED

Na jednom od sastanaka Vojnog komiteta za tuzlansku oblast rečeno je da pripremama za borbu protiv okupatora na sektoru Doboj, Maglaj, Gračanica treba da rukovodim ja. Bio je to posljednji sastanak Komiteta kome sam prisustvovao. Održavali smo ga u nekom šumarku na Pločniku, gdje se na imanju Mujezinovića bilo sklonilo rukovodstvo tuzlanske organizacije. Bio je to širi sastanak, kome su pored Uglješe Danilovića, delegata PK za Bosnu i Hercegovinu, Ivana Markovića Irca, Cvijetina Mijatovića, Pašage Mandžića i mene, prisustvovali delegati većine partijskih komiteta tuzlanske oblasti.

Uglješa je došao s posljednjim direktivama. On ih je podrobno izložio, prenoseći i direktivu CK da se bez odlaganja otpočne sa formiranjem diverzantskih grupa, koje moraju odmah da stupe u akciju. Toga dana podijeljeni su bili i sektori akcije. Riješeno je da se Oblasni štab odmah prebaci u okolinu Šekovića. U prvo vrijeme tamo je trebalo da odu Irac, Cvijetin i Pašaga. Što se tiče mene, sporazumjeli smo se da ostanem na Ozrenu da povežem rad komunista Doboj a, Maglaja, Gračanice i nastojim da što prije sprovedeni u život direktive CK KPJ.

Na istom sastanku sporazumjeli smo se da priprelim 10 pušaka i 20 bombi. To oružje trebalo je da posluži partijskom aktivu Kreke da bi mogao da počne s akcijom, diverzantskim napadom na rudnik i električnu centralu u Kreki. Po to oružje trebalo je da dođe rudar Pero Miljanović ili Franjo Marković.

Odluka da upravo ja pođem na Ozren donijeta je zato što sam bio nešto više poznat u tom kraju. Sa Ozrena je bio otac moje majke. Kao dijete provodio sam u Trbuku, Panjiku i Brežicama svoje školske raspuste. Po puštanju sa robije proveo sam neko vrijeme u Bosanskom Petrovom Selu kao blagajnik jednog šumskog preduzeća i

tada organizovao: sindikalne podružnice pilanskih i šumskih radnika, vatrogasce i pokrenuo rad prvih čitalačkih grupa. A kada sam po ulasku njemačkih trupa u Zenicu (u kojoj sam do rata radio) morao da se sklanjam, došao sam opet na Ozren, gdje mi je u Kukmužu, kao učiteljica, radila žena. U tom kraju već sam bio nešto uradio na prikupljanju podataka o prikrivenom oružju, na primanju u Partiju pojedinih simpatizera koje sam odranije poznao, i na upoznavanju masa sa linijom Partije.

Partijske organizacije postojale su u Doboju, Maglaju i Gračani. Pored partijskih grupa po selima (Bosansko Petrovo Selo i Brezici) koje sam formirao, te grupe u Trbuku (Dušanka Vajić) i Bočini (Miloš Nedić), i pomenute partijske organizacije trebalo je da posluže kao glavni oslonac za organizovanje i pripremanje borbe u ovom kraju. Sa svim tim organizacijama i grupama (osim partijske organizacije u Doboju) povezao sam se odmah po dolasku u ovaj kraj. Partijsku organizaciju u Maglaju vodio je Fikret Dedić. Njemu je za vrijeme školskih raspusta pomagao student agronomije Pero Dokić (Doko). Gračaničku organizaciju vodio je Velo Šuput. Sekretar dobojske partijske organizacije bio je Mehmed Vejzović, a pomagao mu je tehničar Josip Jovanović. Uz tu organizaciju bila je vezana veća grupa ljudi u selima sjeverno od Doboja (Osječani i Kožuhe), među kojima je bilo i petnaestak novoprimitih članova Partije i simpatizera. Tom grupom rukovodio je student Čedo Jaćimović, a preko ljeta mu je pomagao maturant Ismet Kapetanović.

Na posljednjem savjetovanju u Tuzli bilo je dogovoreno da iz Doboja odmah treba da mi se priključi Josip Jovanović da bi mi pomogao u radu, povezujući me ujedno s organizacijom u Doboju i grupom Čeda Jaćimovića.

*

Savjetovanje o kome je bilo riječi održano je u prvoj polovini jula. Trebalo je ubrzano pristupiti radu. Međutim, već u prvom času nekoliko događaja je umnogome učinilo stanje složenijim nego što sam očekivao.

Prvo, po oružje koje smo pripremili došli su iz Kreke Pero Miljanović i Franjo Marković. Da bismo ih prebacili do Husina, dali smo im kao pomoć Milovana Gajića i Mićana Pejića. Međutim, tom oružju nije bilo suđeno da izvrši zadatak radi koga je bilo pripremljeno. Drugovi su ga donijeli u blizinu Husina i privremeno prikrili u neko sijeno. Tu ga je slučajno otkrio vlasnik sijena i prijavio ustaškoj vlasti.

Drugi događaj je za mene bio tež. Koncem juna uhapšen je Petar Dokić, a osim njega i članovi maglajske partijske organizacije Asim Lošić i Pahbeg Smajilagić. Držali su ih u zatvoru žandarmerijske kasarne u Maglaju. Od članova Partije u Maglaju na slobodi su

ostali Fikret Dedić i Brišo Obradić. Nešto docnije policija u Gračanici uhapsila je i Velu Šuputa sa grupom članova Partije i omladinaca i sprovela ih u zatvor u Tuzli. I upravo dan-dva poslije povratka sa sastanka iz Tuzle uhapšen je Čedo Jaćimović i gotovo cijela njegova grupa. Ustaše su istovremeno počele da tragaju za Josipom Jovanovićem i još nekim članovima Partije iz Doboja. Uskoro su i oni bili pohapšeni i sprovedeni u sudski zatvor, u Doboju. Jedino je Josip Jovanović uspio u posljednjem momentu da izmakne i dođe na Ozren.

Ta hapšenja više su nego prepolovila upravo one kadrove na koje se prvenstveno računalo u sprovođenju tako zamašnog zadatka. A sada pored organizacionog rada, koji se hitno nametao, trebalo je učiniti sve da iz zatvora išćupamo pohapšene drugove. Stavili smo u zadatak Fikretu Dediću u Maglaju i drugovima u Doboju da u tom smislu preduzmu mjere. Dedić je pripremio grupu koja je Dokića trebalo da otme od žandarma u času kad bude sproveden. Čulo se naime da će ga sprovesti u Sarajevo. Međutim, samom Dokiću pošlo je za rukom da jedne noći pobjegne iz zatvora i da se prebaci na Ozren.

U Doboju stvar je bila složenija. Pa ipak, uspjeli smo da je s uspjehom riješimo. Uz pomoć činovnika Sreskog suda En"era Ruždije došli smo do ključeva zatvora. Koristeći Muju Kafedžića, kafedžiju (koji je uspio da skloni sudskog stražara), Hasan Čolić, tadašnji skojevac, privukao se zatvoru, otvorio ga, snabdio pištoljem i dvjema bombama grupu pohapšenih drugova i pomogao im da se prebace preko Bosne na Trebavu.

Gotovo istovremeno tuzlanska policija pustila je Velu Šuputa. On se poslije izlaska iz zatvora prebacio u Srbiju, ali nam veze s drugovima u Gračanici nije predao. Docnije smo ih održavali preko studenta Šiljića.

*

Još na ranijim našim sastancima Vojnog komiteta izložio sam drugovima da bi najvažniji predmet naše akcije na ovom sektoru trebalo da bude bivša fabrika šećera u Usori i vojni magacini u Barama ispod Doboja. Po kapitulaciji bivše jugoslovenske vojske na sektoru između Broda, Šamca i Doboja razoružane su krupne vojne jedinice. Oružje, municija i vojna oprema većim dijelom su smješteni u skladište i zgradu šećerane i barake. Računa se da je tu bilo lagerovano oko 100 vagona, što oružja što ostale vojne opreme.

Kada sam pristupio razradi plana diverzije, vidio sam da će to morati da bude akcija širih razmjera. Istovremeno, kroz razgovore s ljudima na koje sam se oslanjao po raznim selima primijetili smo da je u masama veće raspoloženje za masovnu akciju nego za sitnije i izolovane diverzije. Naravno, pripreme šire akcije zahtjevale su

više vremena i ljudi. U dogovoru s drugovima pristupio sam razradi plana ne prekidajući da rukovodim i ostalim političkim i organizacionim pripremama.

Cilj akcije imao je da bude Doboj, ne samo radi pomenutih vojnih skladišta nego i zbog toga što je predstavljao veoma važnu saobraćajnu raskrnicu i željeznički čvor. Da bismo osigurali uspjeh, trebalo je istovremeno napasti Maglaj, kako bismo se obezbijedili iz pravca Sarajeva, i Gračanicu da nas ne iznenade iz pravca Tuzle, a sa sjevera i pravca Dervente i Šamca, potrebno je bilo, rušeci prugu, zauzeti stanice Johovac i Rudanku i likvidirati žandarmerijske stanice u Podnovlju i Osječanima.

Radi vršenja priprema međusobno smo podijelili sektore. Maglajski sektor trebalo je da obrađuje Pero Dokić uz pomoć Bože Spasojevića, Sime Malinovića, Dušanke Vajić i Miloša Nedića. Na dobojski sektor uputili smo Josipa Jovanovića, kome su pomagali Cedo Jaćimović, Ismet Kapetanović, Simo Lukić, Stanko Panić, kao i dobojska partijska organizacija. Na gračaničkom sektoru i pozadini radio sam ja, rukovodeći istovremeno i ostalim organizacionim pripremama. Rok za pripreme bio je prva nedjelja avgusta.

Na maglajskom i gračaničkom sektoru pripreme su tekle normalno. Na sastanku koji smo održali koncem prve nedjelje avgusta Josip je rekao da je i dobojski sektor spreman, pa smo se dogovorili da ustanak počne između 15. i 16. avgusta. Napravili smo raspored ljudi i postavili konkretne zadatke, i to:

— Maglajskim sektorom rukovodio je Pero Dokić uz pomoć Bože Spasojevića. Njihov zadatak je bio da zauzmu Maglaj, da poruše mostove i prugu između Globalice i Trbuka;

— Gračaničkim sektorom rukovodio je Todor Panić uz pomoć Milovana Gajića, Miloša Lazarevića, Vojina Panića i Sime Lukića. Oni su imali zadatak da zauzmu Gračanicu, Petrovo Selo (žandarmerijsku i željezničku stanicu) i po mogućnosti Miričinu, da poruše mostove i prugu od Miričine prema Doboju;

— Dobojskim sektorom rukovodio sam ja, uz pomoć Josipa Jovanovića, Ismeta Kapetanovića i Cede Jaćimovića. Zadatak je bio: osiguravajući se sa sjevera, zauzimanjem žandarmerijskih kasarni u Podnovlju i Osječanima, željezničkim stanicama Rudanka i Johovac i rušenjem mostova i pruge, glavnim snagama napasti Usoru i Doboj, nastojeći da iz šećerane i skladišta u Barama izvučemo što više oružja i ostalog plijena. Istovremeno je trebalo u Usori da miniramo i onesposobimo željezničku ložionicu, kolsku radionicu i željezničke mostove prema Sarajevu i Tuzli.

Ali dan-dva pred zakazani početak napada Josip Jovanović nas je izvjestio da traži odlaganje roka za napad, jer u protivnom trebavška sela neće moći da učestvuju u akciji. Morali smo da odgodimo početak akcije, dok ne odem i ne vidim o čemu se radi. U času kada sam se spremao da krenem, stigao je iz Šekovića Pašaga

Uništenjem, skladišta municije u Vsori kod Doboja 24. 8. 1941. Ozrenski partizanski odred je izvršio jednu od najvećih diverzija u Jugoslaviji 1941.

Mandžić u pratnji Ratka Vokića. Oni su došli noću 18. avgusta. Pašaga mi je u ime Oblasnog štaba ozbiljno zamjerio što otežemo i odgađamo akciju. Kada sam ga upoznao sa stanjem i pripremama, složili smo se da sa ustankom počnemo noću između 22. i 23. avgusta. Dva dana po Pašaginom dolasku stiže nam i grupa husinskih rudara, koji su poslije diverzije na prostorije ustaškog tabora morali — prikupivši oružje i opremu — da napuste Husino i da nam se priključe.

Ustanak na teritoriji dobojskog, gračaničkog i maglajskog sreza počeo je u zoru 23. avgusta 1941. Akcija se odvijala po već izloženom planu sa jednom izmjenom. Naime, na dobojski sektor umjesto mene krenuo je Pašaga. Ja sam za svaku sigurnost učestvovao u prvo vrijeme u akciji na gračaničkom sektoru, s tim što sam istovremeno rukovodio i koordinirao akcijom u cjelini.

Bez obzira na to što nismo uspjeli da srušimo nijedan od većih željezničkih mostova, može se reći da je akcija u potpunosti uspjela. Poslije evakuacije izvjesnih količina municije i hrane dignuta su u vazduh skladišta na Usori i Barama, gdje se nalazilo oko 100 vagona municije i druge vojne opreme. Doboju kao saobraćajnom čvoru zadat je težak udarac, od koga se sve do kraja rata nije oporavio.

*

Ustanak od 23. avgusta zahvatio je prostor između Zavidovića na jugu, Dervente i Modriče na sjeveru, Miričine na istoku i Bukovice i Johovca na zapadu. Međutim, pod pritiskom jakih neprijateljskih snaga morali smo već prvih dana da se povučemo i napustimo izvjestan dio terena. Do 1. septembra slobodna teritorija Ozrenskog odreda stabilizovala se na prostoru između Bosne, Spreče i Krivaje — u trouglu između Zavidovića, Doboja i Puračića.

Na jednom od prvih savjetovanja komandnog kadra i ostalih aktivista zvanično je imenovan štab Ozrenskog odreda, kao i komande pojedinih sektora. Štab odreda su sačinjavali: komandant Todor Vujašinović i politički komesar Pašaga Mandžić. Komandu Maglajskog sektora sačinjavali su Božo Spasojević i Fikret Dedić; Dobojskog — Cvijetin Todić i Josip Jovanović, a Gračaničkog Todor Panić. Sektori su ubrzo izrasli u jake bataljone. Odred je već u samom početku imao oko 800 naoružanih boraca. Međutim, njegovo brojno stanje je iz dana u dan, iz borbe u borbu, raslo tako da je krajem 1941. godine imao više od 1.000 boraca.

Od samog početka Ozrenski odred je počeo da zadaje neprijatelju žestoke udarce, tako da se Pavelićev »Glavni stožer« morao naročito pozabaviti područjem na kome smo vodili akcije. To najbolje dokazuje i činjenica da je veoma brzo nakon što su počele naše akcije smjestio u Dobojski štab svoje 4. pješadijske divizije, koncentrišući prema nama znatne jedinice, sa zadatkom da nas unište ili bar potisnu što dalje od pruga i komunikacija u dolini Bosne i Spreče.

Svaki sektor imao je zadatak da, pored redovnih, manjih ili većih akcija, svake nedjelje izvrši bar tri diverzije na prugama Dobojski — Tuzla i Dobojski — Maglaj — Zavidovići. Tako su ove komunikacije, veoma važne za okupatore i ustašku vlast, predstavljale za njih težak problem, zbog koga su morali da preduzimaju veće vojne poduhvate i operacije. Naša aktivnost tjerala je i nadležnu njemačku komandu da stalno brine o našem području, zadržavajući na njemu čim manje čim više jedinice.

Pored svakodnevnih čarivanja ili borbi, već u prvim mjesecima svoga postojanja, odred je izvršio nekoliko vojničkih akcija, koje su potvrdile njegovu borbenu vrijednost. Tako je odred između 10. i 16. septembra prešao u organizovan napad širih razmjera na komunikacije između Doboja i Maglaja i Doboja i Bos. Petrovog Sela. Ova akcija uslijedila je istovremeno kao protuakcija njemačkim i domobranskim pripremama i napadu iz pravca Doboja i Trbuka. Već prvog dana borbi razbijen je jedan njemački lovački i biciklistički odred i jedan domobranski bataljon na sektoru Ševarlije — Trbuk dok je kod Karanovca uništen jedan improvizirani oklopni voz i porušeno više mostova i željezničkih objekata. Saobraćaj prema Sarajevu i Tuzli bio je u prekidu nekoliko dana.

Koncem oktobra Glavni štab partizanskih odreda Bosne i Hercegovine planirao je zauzimanje Kladnja, ustaškog »Alkazara«, kako su ga u svojoj propagandi nazivale ustaše. U akciji je trebalo da učestvuju i Ozrenski odred, upućujući jaču jedinicu od 150 do 200 boraca, sa zadatkom da u zajednici s Birčanskim odredom napadne domobranske posade u Đurdeviku i Stuparima. Oni su imali zadatak da presijecanjem puta Tuzla — Kladanj i pritiskom prema Zivinicama obezbijede akciju na Kladanj, koji je trebalo da napadne Romanijski odred u zajednici sa nekim četničkim jedinicama. Napad je bio zakazan za 29. oktobar.

Ozrenski odred je, upućujući preko Konjuha odabrane jedinice od oko 180 boraca, u saradnji s Birčanskim odredom izvršio u potpunosti i na vrijeme svoj zadatak, razbivši pomenute domobranske posade i presjekavši put i vodovod za Tuzlu. Dok je ta jedinica držala zasjedu i vršila pritisak prema Zivinicama, ostale naše jedinice su demonstrirale svoje snage prema Miričini, Dobošnici i ostalim osjetljivim tačkama na pruzi Tuzla — Doboj. 30. oktobra između stanica Trbuk — Riječica, ispod Paklenice, izvršen je uspješan napad na brzi voz.

Na žalost, uslijed četničke izdaje napad na Kladanj je izostao. Napadnuta s leđa, ozrenska jedinica se povukla preko Konjuha na Ozren. Prilikom povlačenja bio je teško ranjen husinski rudar Pejo Marković, komesar čete. Umro je na nosilima i sahranjen pod samim vrhom Konjuha.

*

Naša aktivnost i pritisak na važne saobraćajnice prisilili su načelnika domobranskog generalštaba da 2. novembra izda komandama 2. i 3. korpusa slijedeću zapovijest: »Zbog ugroženosti pruge Doboj — Maglaj — Sarajevo zapovjedam: a) da zapovjednici 2-og i 3-eg zbora najžurnije prouče i preduzmu mjere za što bolje osiguranje prometa na ovoj pruzi...«

U isto vrijeme naređeno je komandantu 2. domobranskog korpusa generalu Izeru da pripremi plan za ofanzivu na Ozrenski odred. Ali kako su gotovo svakog dana vozovi kod Doboja letjeli u vazduh, neprijatelj nije imao vremena da čeka. Snagama iz Doboja i prvim pristiglim pojačanjem pokušao je 15. novembra da zauzme za njega najosjetljivije mjesto — selo Lipac, koje leži u trouglu između rijeka Bosne, Spreče i komunikacija Tuzla — Doboj i Maglaj — Doboj. U žestokoj borbi, koja je trajala dva dana, neprijatelj je bio razbijen, ostavljajući za sobom oko 80 mrtvih i 40 zarobljenih. Tom prilikom poginuo je i komandant ove akcije potpukovnik Alikadić.

Prema planu generala Izera operacija »Ozren« trebalo je da traje 3 dana. Za njeno izvršenje neprijatelj je predvidio i upotrijebio glavninu 4. domobranske divizije — u stvari 16 bataljona, preko 60 topova, nekoliko tenkova, tri oklopna voza i nekoliko aviona. Odred

je u to vrijeme brojao oko hiljadu boraca, raspoređenih u 4 bataljona. Borbe su trajale gotovo bez prekida 9 dana — od 2. do 11. decembra. Neprijatelj je pretrpio poraz i bio prisiljen da pređe u odbranu. U toku teških borbi odred je uspio da sačuva i odbrani slobodnu teritoriju. Izgubljena je bila jedino Lipačka glavica i Bajića kamen, kod Trbuka. Sam neprijatelj morao je da prizna neuspjeh ove svoje ofanzive. Tako se iz izvještaja koji je pisao komandant domobranske divizije pukovnik Gostović može vidjeti da je neprijatelj: »ispalio 373.998 pušanih metaka, 3.935 haubičkih granata i šrapnela, 635 brdskih i 1.157 protukolskih topovskih metaka, 1.395 bacačkih mina, 2.324 ručnih bombi...« itd.

U toku tih dana odred je uspio da otme neprijatelju i jedan brdski top, teški mitraljez, 18 puškomitraljeza i preko 200 pušaka. U toku ove ofanzive neprijatelj je imao preko 350 što mrtvih što ranjenih. Naši gubici bili su takode znatni u tih devet dana. Imali smo oko 120 ranjenih i mrtvih.

Ovu ofanzivu Ozrenski odred je dočekaao spreman za borbu, oče-ličen mnogim postignutim uspjesima u toku septembra, oktobra i novembra. Visok borbeni moral bio je jedan od glavnih razloga što je odred prihvatio frontalnu borbu protiv daleko nadmoćnijeg neprijatelja, koji je nastupao sa preko 7.000 ljudi. O tom borbenom moralu najbolje govori slučaj koji se desio u toku samih borbi. Frontalne borbe istrošile su u znatnoj mjeri naše zalihe municije. U toku najčešćih borbi ostali smo na Maglajskom sektoru gotovo potpuno bez municije. Riješili smo da uputimo jedan vod 3. čete Udarnog bataljona da se provuče kroz položaje koje je držala Hadžiefendićeva legija, i u njihovoj pozadini razbije domobransku posadu u Banovićima i pokuša da joj otme zalihu municije. Taj vod pod komandom Miloša Kupresa s uspjehom je izvršio zadatak, razbio domobransku polusatniju, zarobio 23 domobrana sa punom ratnom opremom, zaplijenio nekoliko sanduka municije i ručnih bombi i izvršio diverziju na rudniku. Sa plijenom natovarenim na zaplijenjene rudničke konje i zarobljenim domobranima vratio se ovaj vod na našu slobodnu teritoriju i omogućio da u posljednjem času snabdijemo maglajski sektor municijom. Kupres je u ovu akciju krenuo sa svega 12 ljudi. U sukobu s domobranima jedan od naših boraca bio je teže ranjen, tako da je prilikom povratka podlegao rani.

Polovinom decembra Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu obavijestio nas je da će uskoro doći do napada partizanskih snaga na Olovu. U akciji je trebalo da učestvuju Romanijski partizanski odred i odred »Zvijezda«, kao i neke četničke jedinice. Prema istom naređenju Ozrenski odred je dobio zadatak da napadne neprijateljske posade u dolini Krivaje između Zavidovića i Careve Čuprije, a zatim da zaposjedanjem položaja prema Zavidovićima spriječi neprijatelja da iz toga pravca pruži pomoć garnizonu u napadnutom Olovu.

Odred je svoj zadatak izvršio sa potpunim uspjehom. Tom prilikom Udarni bataljon odreda zauzeo je Vozuću, gdje mu se predala kompletna domobranska satnija zajedno sa trojicom oficira. Likvidirana je žandarmerijska stanica u Krivaji i zaposjednuti položaji prema Zavidovićima.

Ozrenski odred je od ove akcije očekivao veoma mnogo, a na prvom mjestu povezivanje naše slobodne ozrenske teritorije sa slobodnom teritorijom Romanijskog i »Zvijezda« odreda. Međutim, umjesto partizanskih jedinica u dolini Krivaje spustile su se četničke jedinice »Cerske brigade« iz Srbije pod komandom kapetana Račića sa većom grupom oficira. Svojom pojavom i pljačkom i nasiljem koje su izvršili po muslimanskim selima četnici su unijeli nemir koji je do tada bio gotovo nepoznat na našoj slobodnoj teritoriji.

Pa ipak, u prvoj polovini januara 1942. naš odred je u zajednici s Račićevom četničkom i »Cerskom brigadom« imao zadatak da snažnom akcijom prodre što dublje prema Tuzli. To je trebalo da posluži kao uvod za jednu krupniju akciju, pa je bilo predviđeno da u njoj učestvuje Birčanski i Majevički partizanski odred. Cilj je bila Tuzla i njen rudarski bazen.

Odred je za ovu akciju odredio svoj Udarni bataljon. Međutim, ta naša akcija, uslijed četničkog sabotiranja borbe protiv okupatora, doživjela je neuspjeh. U borbi za Turiju jedna četa našeg Udnog bataljona izgubila je 15 boraca, među kojima i svoga komandira Miloša Kupresa. Među palim bio je i politički komesar Udnog bataljona Pero Dokić. On i Kupres bili su sigurno najveći gubitak koji je doživio naš odred od svog postanka. Bilo je to u zoru 13. januara 1942.

U toku tih borbi zarobljena su trojica ranjenih partizana te čete. Njih smo nešto docnije zamijenili za zarobljene njemačke voj-nike.

•

Naprijed sam naveo samo neke od krupnijih borbi koje je Ozrenski odred vodio u toku 1941. i početkom 1942. godine. Nisam se zadržavao na onim svakodnevnim sukobima, čarkama i akcijama, a napose na akcijama usmjerenim na komunikacije i željeznički saobraćaj na relacijama Doboj — Tuzla, Doboj — Zavidovići — Sarajevo i Zavidovići — Olovo. Na ovim relacijama neprijatelj je s velikim naporom uspijevaio da održi željezničke veze. O nekom saobraćaju koji bi bio ma i blizu redovan pri takvim uslovima nije moglo biti ni riječi. Kako neprijateljska ofanziva od 3. do 12. decembra nije uspjela da izmijeni takvo stanje niti da odbije odred bar malo dalje od tih veoma važnih komunikacija, neprijatelj je morao da se odluči na novu akciju. Pokušao je da je izvrši u sklopu krupne ofanzive, koja je imala zadatak da očisti istočnu Bosnu od partizana i likvidira našu slobodnu teritoriju, na čijem području su operisali

naši odredi: Romanijski, Kalinovački, Zenički, Birčanski, Ozrenski, Majevički i »Zvijezda«. Osim toga, na Romaniji su se tada nalazili i dijelovi 1. proleTERSke brigade.

U materijalu koji nosi naslov »Borba protiv ustaničkog pokreta u jugoistočnom prostoru«, potpukovnik njemačke vojske Ernest Wishaupt, koga je njemačka viša komanda uputila da prouči i prikupi podatke o ustanku u tzv. Jugoistočnom prostoru, pored ostalog, navodi i »prosudivanje« njemačkog generala u Zagrebu Horstena naua po kome je »njemačka ratna privreda bila naročito zainteresovana prostorom Sarajevo — Zenica — Tuzla ...« Zato je Horstena u već ranije predlagao da dijelovi 718. njemačke divizije napuste Zagreb i Banjaluku i da se »cijeloj diviziji pruži mogućnost da se uže koncentriše na prostoriji Sarajevo — Doboj — Tuzla ...«

Još u toku priprema za novu ofanzivu komandant »Jugoistoka« general Ler izdao je 6. januara naređenje komandujućem generalu u Srbiji generalu Baderu da prije početka operacije u južnom dijelu istočne Bosne »slomi otpor ustanika na pl. Ozren, jugoistočno od Doboja ...«

Tako se desilo da je general Pfortner, komandant 718. divizije, pokušao još u toku priprema same akcije, 9. januara 1942, da izvrši naređenje svoje više komande. Sa tri bataljona 718. divizije i odgovarajućim brojem ustaško-domobrANSKIH jedinica izvršen je napad na Ozrenski odred iz pravca Puračića, Gračanice i Zavidovića. Međutim, neprijatelj je na svim ovim pravcima bio dočekan i, pošto je pretrpio gubitke, odbijen na polazne položaje.

Nijemci su uvidjeli u toku borbi tog dana da se Ozrenski odred ne može uništiti manjim snagama. I kako su im te jedinice bile potrebne radi sprovođenja plana na Romaniji, povukli su ih u sastav njihova puka. Tako je kao dio II neprijateljske ofanzive ušla u plan i »operacija Ozren«.

Neprijatelj je ofanzivu prema Romaniji započeo 15. januara, nastupajući iz pravca Tuzle, Zvornika, Višegrada i Sarajeva. Po završetku tog dijela akcije počeo je sa pripremama za napad na Ozrenski odred. 24. januara počinje prebacivanje i koncentraciju snaga koje je trebalo da učestvuju u ovoj akciji.

Ofanziva na Ozrenski odred započela je u zoru 27. januara 1942. god. Prema podacima u ovoj akciji učestvovali su: 718. njemačka divizija, ojačana 697. pukom 342. njemačke divizije, dijelovi 2. i 3. domobrANSKOG korpUSA (uglavnom 4. domobrANSKA divizija), kao i neke ustaške jedinice, među kojima i Francetičev bataljon. Neprijatelj je raspolagao artiljerijom od oko 60 topova, sa 3 oklopna voza i pionirskim jedinicama. Protiv Ozrenskog odredA, koji je u tom času raspolagao sa oko 1200 ljudi, raspoređenih u četiri bataljona, neprijatelj je pokrenuo preko 17.000 dobro opremljenih vojnika. Borbe su počele u teškim zimskim uslovima, po dubokom snijegu i veoma niskoj temperaturi.

Plan neprijatelja bio je da raspoloživim snagama, raspoređenim u tri grupe, nastupi na taj način što bi jednom (»zaprečnom«) grupom utvrdio i zaposjeo doline rijeke Bosne i Sreće kod Doboja, a ostalim dvijema grupama, nastupajući iz pravca Tuzle i Zavidovića, pokušao da zbijе odred u trougao koji čine rijeke i komunikacije pred Dobojem, i da ga tu uništi. Akcijom je komando vao general Pfortner, komandant 718. njemačke pješadijske divizije. Glavni dio posla u ovoj akciji preuzeli su na sebe Nijemci, dok je zadatak domobrana bio da zaposjednu i utvrde teritoriju koju bi Nijemci očistili.

Iako je o planu neprijatelja i koncentraciji njegovih snaga bio obaviješten skoro u posljednji čas (27—28. januara), odred je bio na vrijeme pripremljen i spreman dočekao neprijatelja. Za razliku od decembarske ofanzive, kad je prema sebi imao samo domobrane i ustaše i prihvatio frontalnu borbu, odred je ovoga puta primjenio sasvim drugu taktiku. Svjesni vojne i tehničke premoći njemačkih jedinica, riješili smo da s njima ne prihvatamo nigdje borbu većih razmjera. Naime, odred je trebalo da manjim napadima pokuša izvući glavninu njemačkih snaga prema masivu Ozrena, a zatim da se zabaci u zaleđe njemačkih jedinica i da napadne domobrane i ustaše, koji su počeli da se utvrđuju po selima.

Iako je Nijemcima pošlo u prvo vrijeme za rukom da zbače odred sa njegovih položaja i da mu nanesu velike gubitke (od oko 150 mrtvih i ranjenih), odred je ipak iz ove ofanzive izašao nepobijeden. Uspio je to zahvaljujući novoj taktici, koju je ovog puta primijenio.

Frontalnu borbu u ovoj ofanzivi odred je nametnuo neprijatelju samo 1. februara 1942. kod sela Donje Brijesnice, s namjerom da spriječi njemačke kolone da se dokopaju masiva Ozrena, što bi odred dovelo u tešku situaciju. Nijemci koji su nastupali brisanim prostorom u do pojasa duboku snijegu poslije jednočasovne uporne borbe morali su da izmijene pravac kretanja, i, umjesto prema Mičijevićima i Vasiljevcima, da skrenu prema sjevernim padinama odnosno pravcem manastir Ozren — Petrovo Selo i dalje na zapad. Sve ostale borbe odreda, izuzev onih pred samim Dobojem posljednja dva dana ofanzive, nosile su karakter partizanskog načina ratovanja.

Ova ofanziva završila se za Nijemce 6. februara njihovim povlačenjem u Doboje. To je omogućilo da odred pređe u protivnapad na cijelom frontu, tako da su neprijatelju bile otete, naročito domobranima, znatne količine oružja i municije. U toku ove ofanzive izbačeno je preko četiri stotine neprijateljskih vojnika iz stroja.

Uspjeh odreda i neuspjeh neprijatelja (na prvom mjestu Nijemaca) u ovoj ofanzivi bio je tim veći kada se zna da su generalu Pfortneru stajale na raspolaganju petnaestostruko nadmoćnije snage, dakle svi uslovi za uspjeh. Evo najzad šta o rezultatu ovog pohoda govore neprijateljski dokumenti:

U svom veoma opširnom izvještaju o završetku ovih borbi pukovnik Gustović, komandant 4. domobranske divizije, piše:

»Prema svemu naše čete drže stare postavbe koje su držale i prije početka akcije, s tim što su fizički jako izmorene i imaju izdržati žestoke, gotovo bjesomučne napade protivnika ...«

Još interesantniji je izvještaj oficira za vezu 718. njemačke divizije, potpukovnika Elblingera. On na završetku svog izvještaja kaže:

»Ozrenska operacija nije uspjela jer pobunjenici nisu dezorganizovani, već su se i dalje održali kao jedna homogena skupina u Ozren planini... Za vjerovati je, da će Ozrenska pobunjenička skupina u skoro vrijeme ponovo postati aktivnom kao i ranije, ako ne još i u jačoj mjeri...«

A već pomenuti potpukovnik Wishaupt pišući o ovoj operaciji kaže: »Akcija u Ozren planini prema tome nije dovela do značajnijih rezultata čišćenja.«

I na kraju, evo kako je prema Wishauptu, cijelu ovu akciju ocijenio njemački opunomoćeni komandujući general u Srbiji. »Pokušaj da se žarište ustanka u istočnoj Bosni ukloni, nije uspio. U proljeće mora se računati sa opštim ustankom na Balkanu uz podršku Engleza.«

Pa ipak, iako je iz ove teške ofanzive Ozrenski odred izašao nepobijeden, on ju je preživio još svega dva mjeseca i desetak dana. Odred se i u tom vremenu aktivno borio vršeći stalne akcije i napade na pruge Doboj — Tuzla i Doboj — Maglaj. Štaviše on je svoju aktivnost uspio da proširi i na sektor Trebave, kao i Krivaje i Gostovića, upućujući u Gostović jednu četvu, a na Trebavu jedinice u jačini jednog bataljona. Ono što nisu bili u stanju da učine, bez obzira na nastojanja i žrtve Nijemci i ustaše, učinila je sramna četnička izdaja, obilatno pomognuta od okupatora i njegovih pomagača. I ono što se desilo u to vrijeme većem broju odreda širom Bosne i nekih krajeva zemlje, nije mimoišlo ni Ozrenski odred.

Naime, već duže vremena znalo se da Draža Mihailović preko svojih oficira održava vezu s Nedićem, a preko svojih oficira majora Dangića, kapetana Čukovića i ostalih i s Nijemcima. Pojedini četnički komandanti u Bosni već ranije su bili uspostavili veze s ustaškim vlastima, nudeći ili prihvatajući ponude za »primirje« na bazi zajedničke borbe protiv partizana i komunista. U februaru i martu došlo je do mnogih »pučeva« i otvorene borbe sa ciljem razbijanja i uništenja pojedinih partizanskih odreda u istočnoj i centralnoj Bosni.

Ozrenski partizanski odred bio je duže vrijeme izolovan od ostalih odreda, isturen i uglavnom prepušten sam sebi. Zaokupljeno

svakodnevnim borbama, oskudijevajući u kadrovima, odredsko rukovodstvo nije našlo dovoljno snage i načina da posveti više pažnje političkom radu. Pa ipak, za vrijeme dok je odred još bio izolovan, četnički elementi i njihova propaganda nisu postizali neke ozbiljnije uspjehe. Ali pad Olova i dolazak većih četničkih formacija u dolinu Krivaje dali su toj propagandi naročito maha, obećavajući kroz svoju agitaciju premorenim borcima i iscrpljenim seljačkim masama mir s okupatorom i ustaškim vlastima. Ta propaganda počela je da postepeno hvata sve više maha iza februarske neprijateljske ofanzive.

U takvoj situaciji i štab odreda se obratio za pomoć Glavnom štabu partizanskih odreda Bosne i Hercegovine tražeći političku i vojnu podršku i pomoć. Dolazak 1. istočnobosanskog udarnog bataljona nije mogao da izmijeni stanje stvari, tim prije što je gotovo istovremeno i na Ozrenu i na Romanij i došlo do otvorenih oružanih borbi s četničkim jedinicama. Zahvaljujući organizovanoj četničkoj izdaji došlo je 18. aprila 1942. do mučkog napada na Udarni istočnobosanski bataljon i štab odreda. Pošto je Glavni štab, pod uticajem slične situacije na Romaniji, tražio povlačenje 1. udarnog istočnobosanskog bataljona i koncentraciju partizanskih snaga, došlo je i do našeg povlačenja iz ozrenskog kraja.

Međutim, na Ozrenu je ostalo još mnogo boraca koji nisu htjeli da se mire s novonastalim stanjem i koji su nastavili da se bore protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Todor VUJASINOVIC

ROGATICA OKTOBRA 1941.

Oko 4. oktobra 1941. u štab Romanijskog NOP odreda došao je Svetozar Vukmanović Tempo, kome je komandant Čiča detaljno izložio vojno-političku situaciju odreda. Drug Tempo nije bio zadovoljan onim što je čuo, naročito u odnosu na borbenu aktivnost jedinica. Govorio je da: »zatišje na terenu odreda je isto što i njiva koja za plod može da daje samo izdajstvo i destruktivnost, koje sada seju četnici među narodom i borcima«. Spomenuo je da neprijatelj svako zatišje koristi za svoju konsolidaciju, a da bi u ovim uslovima, makar kakva akcija većeg obima za njega bila iznenađenje. Drug Čiča ga je upoznao sa svim dosadašnjim razmatranjima i odlukama da se izvedu borbene akcije za oslobođenje Rogatice, Knežine i Žepe, kao i sa teškoćama u vezi s tim akcijama. Jedna bi bila da je moguće da će neprijatelj braniti Rogaticu i za njeno oslobođenje trebalo bi voditi vid »borbe za naseljeno mesto«, za koji naši borci nisu bili obučavani. Druga teškoća je bila u nedostatku puščane municije.

Poslije razmatranja situacije neprijatelja kao i njegovih vjerovatnih mjera u cilju podrške i pomoći jedinicama koje bi bile napadnute došlo je do odluke o napadu na Rogaticu, koju je Tempo odobrio, obećavajući dotur municije iz Užica.

Osnovni razlog za odluku da se oslobode Rogatica, Žepa i Knežina, pri čemu je Rogatici data najveća važnost, bila je potreba za kontinuitetom slobodne teritorije. Oslobođenjem Rogatice teritorija i jedinice sa Sjemeća dobile bi direktnu vezu sa Glasincem, slobodna teritorija bi se proširila do Drine, čime bi se naš odred naslanjao na već oslobođenu teritoriju u zapadnoj Srbiji. Za neprijatelja, pak, Rogatica je bila važna kao polazna tačka za obuhvatna dejstva prema Glasincu i Romaniji u jednoj od njegovih narednih ofanzivnih akcija. Zbog toga je štab odreda odlučio da se glavni napad odredskim snagama izvrši na Rogaticu.

Računalo se sa sigurnošću da će neprijatelj potpomoći rogatički garnizon upućivanjem svojih snaga sa pravca Sarajeva (Pale, Stambolčić). Zatvaranje ovog pravca povjereno je četi Milana Simovića, dok je vezu sa Mesićima trebalo da prekinu dijelovi Sočičke čete

napadom na oružničku kasarnu. Prvi put je štab odreda odlučio da se posluži i »dezinformacijom«. Demonstrativni napad na Crvene stijene i napadi na Žepu i Knežinu trebalo je da odvuku pažnju neprijatelja od Rogatice.

Plan napada bio je:

- 1. romanijska četa, oko 100 boraca sa 1 teškim mitraljezom tipa maksim sa polaznog položaja Han-Stjenice napada pravcem: Kramer — Lunj — Rogatica;
- Sočička četa, oko 120 boraca, napada pravcem: Ferizovići — Matino brdo — zap. dio grada;
- Gučeska četa, preko 100 boraca, pravcem ka sjevernom dijelu grada;
- Seljanska četa, oko 120 boraca, djeluje prema Ptičijaku, obuhvatajući grad sa sjeveroistočne strane;
- Rogatički bataljon, oko 300 boraca, ovladaće drumom Višegrad — Rogatica, a grad napada sa linije Zagradac — Zlatni do;
- Četničke jedinice; bataljon Radivoja Kosorića sa meni nepoznatom jačinom i četa Žarka Mitrovića, oko 150 boraca, učestvuje u akcijama Rogatičkog bataljona, štiti njegovo lijevo krilo i posjeda krajnji položaj na liniji Potpeć — Pogledala.

Planom je još određeno da će se ratni plijen iz Rogatice izvući u odredsku intendanturu u kasarnu u Podromaniji, sa 4 kamiona koje su nešto ranije zaplijenili borci Nikole Prodanovića na Sjemecu, a da će se ranjenici prenositi u odredsku bolnicu, a nakon oslobođenja grada u gradsku bolnicu, koju treba obezbijediti od svakog rušenja i pljačke.

Određeno je bilo da napadom na Rogaticu rukovodimo Pavle Goranin Ilija i ja, zbog čega smo mi i završili sve potrebne pripreme (pisanje zapovjesti, obilazak pojedinih jedinica, izvidanje terena i neprijatelja).

*

U predvečerje 11. oktobra dobivena je municija i odmah razaslata po jedinicama, a jedinice su obaviještene da je dan napada određen.

Pre početka napada, 8. oktobra, izvršen je demonstrativan napad na Crvene stijene, koji se sastojao od pokreta naših jedinica (za neprijatelja vidljivih) i ispaljivanja 2 hica iz topa kalibra 80 mm na domobransku posadu.

Nešto kasnije (datuma se ne sjećam) oslobođena je i Zepa.

Trinaestog oktobra, u ranim jutarnjim časovima, po vejavici koja je našim borcima đuvala u leđa otpočeo je napad 1. romanijske

i Sočićke čete protjerivanjem neprijatelja iz s. Kramar i Ferizovića. Bio je to iznenađan napad, pa našim jedinicama nije pružen nikakav otpor, tako da su ove još u podnevnim časovima ovladale linijom Lunj — Matino brdo, gdje su zaustavljene vatrom iz samog grada. Suprotno planu napada, nijedna druga jedinica u ovom i sljedećem danu nije se približila neposredno gradu.

Jedinice Rogatičkog bataljona (Seljanska, 2. i 4. četa) tek su 15. oktobra prišle gradu. Ovog dana četničke jedinice su zapalile selo Pašić-Kulu a sutradan i selo Pogledala i, na mjesto da ostanu na liniji ovog sela, one su produžile sa napredovanjem, tako da su grad zaokružile i sa južne strane. Ovakvim napredovanjem četničkih jedinica grad je bio potpuno opkoljen, čime smo neprijatelja primorali da ga uporno brani. Ovakav vid borbe smo željeli da izbjegnemo.

Prvi upad u opkoljeni grad (17. ili 18. oktobra) izvršila je četnička četa Žarka Mitrovića, koja je odmah otpočela sa pljačkanjem kuća. Poslije protivnapada, četa se morala povući, ostavljajući 6 ili 8 mrtvih.

Sljedeći napad, ne obavještavajući nikoga, organizirao je major Boško Todorović sa dobrovoljcima sa cijelog opsadnog fronta. Napad je izvršen na utvrđenu osnovnu školu, i on se takođe završio neuspjehom. Naš pokušaj da sa Lunja mitraljeskom vatrom omogućimo povlačenje naših boraca bio je bezuspješan, iako smo mitraljez spustili na samu padinu Lunja.

Za vrijeme ove opsade neprijatelj je redovno bio snabdijevan municijom i ostalim potrebama pomoću aviona koji su aterirali na sjevernoj strani grada. Ovi avioni su prije spuštanja redovno mitraljirali i bombardovali svežnjevima ručnih bombi naše jedinice. Za uzvrat na njih je otvarana vatra iz pušaka i puškomitraljeza. 19. ili 20. oktobra našom vatrom je oboren jedan od aviona, dok je drugi, pogoden, odletio. Izviđač oborenog aviona je docnije zarobljen. Pošto je Gučevska četa zauzela taj njegov »aerodrom«, neprijatelju je bilo onemogućeno snabdijevanje municijom.

Oko 19. okt. na položaju je došao i komandant Čiča sa ciljem da se ubrza oslobodenje grada, zbog čega je obišao sve jedinice. Oko 20. okt. došao je i Slobodan Princip Seljo sa jednim kamionom natovarenim praznim bocama i benzinom.

Sutradan je Seljo demonstrirao upotrebu ovih »partizanskih zapaljivih bombi«. Iste večeri one su upotrijebljene. Požarima ovih zapaljivih flaša napravljen je plameni obruč oko cijele Rogatice, nakon čega je ne samo stanovništvo nego i odbranu zahvatila panika. (Ovu paniku uvećavao je Šarenac ispaljivanjem 2 ili 3 mine iz minobacača 80 mm koje su pale na trg ispred opštine). Očekivali smo da će neprijatelj napustiti Rogaticu i povući se preko Matinog brda.

U ranu zoru 23. okt. napuštajući grad, neprijatelj se probio preko Matinog brda u pravcu sela Kukavice i dalje prema Ustipračićima.

Tako je Rogatica po drugi put oslobođena, sada poslije 10-dnevne opsade i borbi uz teške žrtve u mrtvima i ranjenima.

Sa čisto vojničkog gledišta, oslobođenjem Rogatice dobivena je kontinuirana slobodna teritorija odreda koja se prostirala od Olova do Višegrada i od Crepoljskog i Pala do Han-Pijeska. Granica slobodne teritorije naslonila se na Drinu, pa je kasnije bilo omogućeno prihvatanje pojedinih drugova koji su napuštali Srbiju nakon I neprijateljske ofanzive. Osnovna zamisao borbe za Rogaticu uspješno je ostvarena, što je dalo osnova za novi polet i dalje narastanje odreda. Poslije oslobođenja Rogatice odred je rastao, ali je istovremeno nagrizan izdajničkom četničkom aktivnošću.

Bilo je više kritika na račun onog što nije bilo dobro izvedeno u toku borbi. Kao prvo, dozvolili smo da borba za Rogaticu dobije vid opsadne borbe. Već je rečeno da je nedisciplina četničkih jedinica bila jedan od razloga za to. Pred početak napada u Han-Stjenicama izložili smo majoru Bošku Todoroviću zamisao i plan napada i pomenuli da od njega posebno tražimo disciplinu četničkih jedinica, koju je on i obećao. Ispostavilo se još prve večeri u oslobođenoj Rogatici da major Todorović nije četnicima ni izdao naređenje za zadržavanje na određenim linijama. Opsada Rogatice i njeno oslobođenje imalo je i žrtava, u mrtvima više od 15, a u ranjenim preko 90. Ne samo drug Čiča, Tempo i Seljo, nego je i drug Tito kritikovao »opsadu« kao vid borbe. Naime, opsada Rogatice »gutala« je ogromnu količinu municije, kojom je Vrhovni štab neprekidno snabdijevao ovaj front.

Sljedeći nedostatak je bila nedovoljna i neefikasna veza sa svim jedinicama u napadu. Rukovodioci jedinica u početku operacije zadovoljavali su se samo kurirskom vezom preko koje su poslata pismena naređenja za napad i dobivani izvještaji da će postavljene zadaci biti izvršeni. Obilazak jedinica i prethodna izvidanja izvršena su samo na sektoru 1. romanijske i Sočićke čete. Očekivanje da »svakog momenta stigne municija« nije dozvolilo da se obide bar Gučevska četa, dok bi obilazak snaga na Sjemeću iziskivao mnogo vremena. Otuda i potiče nedovoljna sinhronizovanost u izvršenju postavljenih borbenih zadataka prvog dana, jer Rogatica nije odmah svim napadnim snagama bila neposredno okružena. Ovaj propust u štabu odreda nije razmatran, vjerovatno zbog držanja četnika, koji su otvoreno počeli da podrivaju borbene jedinice odreda.

Ovi propusti imali bi daleko veće negativne posljedice da drug Čiča nije došao na položaje i odmah preuzeo rukovođenje, i da nije bilo pomoći koju je pružio drug Seljo »partizanskim zapaljivim bombama«.

Za razliku od septembarskog oslobođenja, koje je trajalo samo jedan dan, ovo oktobarsko oslobođenje Rogatice trajalo je do 15. I.

1942. Tada su Rogaticu zauzele njemačke jedinice uz pomoć četnika.

Naum ZAFIROVSKI

PRIPREME ZA USTANAK U DOBOJU — UNIŠTENJE VOJNOG SKLADIŠTA U USORI

Nakon prethodno izvršenih priprema, 25. marta 1941. u Doboju je formirana mjesna partijska ćelija, u kojoj su se nalazili: Mehmed Vežović »Meša«, Soka Veseli, Ćedo Jaćimović, Tomo Bilić i Dedo Trampić. Ćeliju je formirao Cvijetin Mijatović. Pored članova mjesne ćelije na području Doboja u prvim danima okupacije kao članovi Komunističke partije djelovali su i Josip Jovanović, Štefko Mazurkijević, Vladimir Veselić, Simo Lukić, Petko Đurić, Ismet Kapetanović, Lazo Smalić i Obrad Božić. Nešto ranije formiran je i aktiv SKOJ-a, koji je u to vrijeme brojao devet članova, dok je u čitalačkim grupama bilo okupljeno 78 omladinaca, uglavnom učenika i mladih radnika.

Već prvih dana okupacije, još u toku aprila, u Doboju su navratili drugovi Cvijetin Mijatović i Enver Šiljak. Na sastanku sa grupom komunista koji je tom prilikom održan u kući Vladimira Veselića data je ocjena novonastale situacije i ukazano na zadatke u uslovima okupacije. Postavljen je i zadatak da se što prije i što bolje o političkoj situaciji obavijeste ne samo članovi Partije i SKOJ-a nego i svi naši simpatizeri.

U toku maja održano je više sastanaka, na kojima je uglavnom istupao Josip Jovanović. Jedan od njih održan je sa izvjesnim zakašnjenjem u selu Kožuhe 10. juna 1941. Na ovom sastanku, pored Ćede Jaćimovića, koji je bio i organizator skupa, prisustvovao je i Josip Jovanović. Na ovim skupovima je isticana mogućnost većih represalija od strane ustaških vlasti prema srpskom stanovništvu. Ukazano je i na mogućnost sukoba između Njemačke i Sovjetskog Saveza i potrebu priprema za oružanu borbu. Iako je ovaj skup, kao i svi ostali, održan u strogoj tajnosti, ipak je on pao u oči nekim našim neprijateljima, kao što su Jovan Seksan i Spasoje Tomić. Ne-

što ranije bio je otkriven i jedan omladinski skup u Doboju. Da bi onemogućili uticaj Komunističke partije na ovom području, neprijateljevi doušnici su veoma vješto pronijeli vijest da je održan sastanak komunista i da je tom prilikom utvrđen spisak od stotinu domaćina koje u određenom momentu treba likvidirati. O tome su odmah bili obaviješteni i organi ustaške vlasti u Doboju, koji, međutim, ni u jednom ni u drugom slučaju nisu preduzimali nikakve mjere koje bi bile za nas uznemiravajuće. Jedan od članova SKOJ-a, koji je bio uhapšen, pušten je na slobodu nakon kraćeg i prilično površnog saslušanja. Sve je to imalo uticaja na slabljenje budnosti kod naših ljudi.

Odmah poslije napada na Sovjetski Savez, ili tačnije 24. juna na večer, održan je sastanak komunista u stanu Majera Altarca. Sastanku je prisustvovao i jedan drug iz Sarajeva, koji je nosio pozlaćene naočare, ali koga prije ni kasnije nisam vidio. Sastanak je počeo izlaganjem ovoga druga, koje se svodilo na to da je napadom na Sovjetski Savez došao čas kada i mi treba da se uključimo u oružanu borbu. Koliko se sjećam, na sastanku je vladalo optimističko raspoloženje, svi smo bili uvjereni u brzu pobjedu nad Njemačkom, jer smo vjerovali u veliku solidarnost svih radnih ljudi u svijetu, pa i onih u Njemačkoj, sa borbom Sovjetskog Saveza. Svi sastanci koji su se držali u narednom periodu bili su posvećeni pripremama za oružani ustanak.

U tom kratkom periodu koji nas je dijelio od 23. avgusta — dana kada je trebalo da počne ustanak — partijska organizacija je doživjela dva udarca. Noću između 26. i 27. juna 1941. izvršeno je hapšenje gotovo svih drugova koji su bili prisutni na sastanku u Kožuhama. Među njima se nalazio i Čedo Jaćimović. Josip Jovanović je uspio da pobjegne iz Doboja i da se skloni na području Suhog Polja. Povlačenje Josipovo u ilegalnost stvorilo je mnogo teškoća u radu, jer je cjelokupna aktivnost do tada bila vezana za njegovu ličnost.

Koncem jula pohapšen je i veliki broj građana srpske nacionalnosti. Među uhapšenim i otpremljenim u koncentracione logore nalazio se i član KPJ Štefko Mazurkijević i veoma istaknuti i uticajni Ljubo Marković, geometar. Ta hapšenja unijela su prilično nervoze u naše redove.

Jedan od zadataka partijske organizacije u to vrijeme sastojao se u tome da se Čedo Jaćimović i drugovi oslobode iz zatvora. Na ovom poslu direktnije su bili uključeni Enver Ruždija, sudski činovnik, i skojevac Hasan Čolić. Uhapšeni drugovi bili su blagovremeno snabdjeveni sa 7 pištolja, 6 ručnih bombi i potrebnim alatom za obijanje zatvora. Pošto smo bili na vrijeme obaviješteni o odluci da se cijela grupa prebaci u tuzlanski zatvor 6. avgusta 1941. god. jutarnjim vozom, odlučeno je da se bjekstvo izvrši 5. avgusta u toku noći, i to poslije 22. časa. Izlazak iz zatvora i njihovo izvlačenje iz

Ismet Mujezinović: Odbornici sa mitinga na Rakinom brdu

grada išlo je po utvrđenom planu. Za bjekstvo se saznalo tek 6. avgusta u tri sata ujutru kada je trebalo da budu otpremljeni za Tuzlu. Prebacivanje ove grupe na područje Trebave omogućilo je pojačanu aktivnost na organizovanje ustanka i na ovom području.

Koncem jula 1941. u Doboj je došao i Mahmut Bušatlija. On je tada vodio pojedinačne razgovore sa nekoliko članova Partije. Tom prilikom iz Doboja je uputio i pismo Fikretu Dediću u Maglaj i Enveru Humi u Modriču. Fikretu Dediću prenesena je usmeno i poruka da se odmah poveže sa Dašankom Vojić, učiteljicom u Trbuku. O predaji pošte imenovanim Bušatlija je obaviješten dopisnicom preko jedne adrese u Tuzli.

Nakon ovog razgovora koje je obavio Bušatlija sve poslove vezane za pripreme ustanka preuzeo je Ismet Kapetanović. On je u tom vremenu održao niz sastanaka sa pojedincima radi prikupljanja informacija i postavljanja sasvim konkretnih zadataka. Pošto su neka područja bila nepokrivena, trebalo je angažovati i neke nove ljude, koje Ismet do tada nije poznao. Izvršeno je povezivanje Đure Jukića, koji je kao kompromitovan morao da napusti Zemun već u prvim danima okupacije. Tako je i on primio zadatke vezane za pripreme ustanka. Jukić je preko Šefketa Smalbegovića povezan sa Radom Tomanićem, aktivnim podoficirem stare Jugoslavije, koji je u to vrijeme živio u Rudanci. Rade Tomanić je primio zadatke u vezi s organizacijom ustanka u selima oko Rudanke. On je neposredno pred ustanak primio u Kostajnici nešto oružja i nekoliko sanduka eksploziva za miniranje objekata na pruži Derventa — Doboj.

Organizacija SKOJ-a imala je zadatak da prikupi podatke o brojnom stanju, sastavu i rasporedu neprijateljskih snaga u Doboju, te podatke o skladištima oružja i municije. Prema informacijama, u Doboju su se nalazili samo dijelovi do tada lociranih jedinica. Glavnina njemačkih i domobranskih snaga bila je prebačena na područje Majevice. U skladištu Tvornice šećera na Usori bilo je 117 vagona municije, a u vojnim skladištima u Barama oko 40 vagona, koji su bili planirani za otpremanje na istočni front. U skladištu šećera bile su izvjesne količine hrane, koje su tu uskladištene još od prije 6. aprila 1941.

O situaciji u Doboju obaviješteni su i rukovodioci ustanka u Ozrenu Toša Vujasinović i Pašaga Mandžić. Te podatke ustanicima je dao Marinko Radojčić. Oni su donijeli odluku da se grad napadne, te da se uništi municija i ostalo što se nalazi u skladištima, tako da se odmah pristupilo pripremi za izvođenje ove akcije. Organizacija SKOJ-a je trebalo da vodiče svim grupama koje su sa Ozrena imale da napadnu grad.

Negdje oko 2 sata ujutro 23. avgusta čuli su se potmuli pucnji sa područja Osječana, što je značilo da je već izvršen napad na žan-

darmerijsku kasarnu, koja se nalazila u tom mjestu. Međutim, nešto prije pola noći u cijelom gradu bila je upaljena ulična rasvjeta, a vojni kamioni su počeli sa prevozom municije na određene isturene tačke u odbrani grada. U toku noći izvršena je i podjela oružja građanima koji su izrazili spremnost da ga prihvate. Iz toga se moglo zaključiti da je neprijatelj bio obaviješten o našoj akciji. (Kasnije se saznalo da je to učinio Slobodan Jović, podoficir bivše jugoslovenske vojske).

Nešto poslije četiri sata došlo je i do napada na sam grad. Osječani su nešto zakasnili, a Kostajničani su prešli rijeku Bosnu na mjestu koje je daleko od željezničke stanice i žandarmerijske kasarne, tako da su na ulazu u grad nastupili zajednički i u velikim grupama. Kada su bili na prilazu žandarmerijskoj kasarni, već je, i pored magle, bile prilično vidno. To je izazvalo i veće gubitke, posebno u nastupanju prema žandarmerijskoj kasarni. Pa ipak, u ruke ustanika ubrzo je pao čitav grad izuzev stare gradine i austrijskog bunkera na mostu preko rijeke Bosne. Osim toga, na području Usore, u kukuruzima, zadržavala se jedna ustaška grupa, koja je povremeno uznemiravala ustanike.

Zauzimanjem objekata Tvornice šećera na Usori i vojnih skladišta u Barama, otpočelo je izvlačenje pušćane municije, bombi i hrane. Iznesene su relativno velike količine, a ustanici su vrlo mnogo hrane podijelili i građanima na području Usore. U toku 24. avgusta vršene su pripreme za miniranje magacina suvih rezanaca u kojima su bile smještene najvećim dijelom topovske granate i avionske bombe. Jedna grupa ustanika prethodno je obavijestila stanovništvo da napusti domove, kako ne bi prilikom eksplozije došlo do ljudskih žrtava.

Miniranje je izvršeno 24. avgusta oko 12 časova, a taj posao su izvršili Petko Đurić, jedan od prvih partizana na Ozrenu, Stanko Panić, Branko Tadić, Krsto Gligorić, Spasoje i Božo Petković, Branko i Milivoje Panić. Bili su i drugi koji su sa njima prešli na lijevu obalu Bosne. Grupa je iz avionskih bombi istresala barut po vagonima i magacinima, zatim su unutra unijeli svu slamu koja se tu našla, i sipali barut sve do Bosne. Kada su se svi sklonili, zapaljen je barutni »štapin«, tako da je ubrzo došlo do strahovite eksplozije, koja je bila tako silovita da su stakla na prozorima pucala i na udaljenosti od 700 metara. Od 15 vagona natovarenih bombama koji su se našli u krugu Šećerane nije ostalo ni traga, a kompletne osovine nošene su i do 100 metara udaljenosti. Pa ipak, izuzev malih ogrebotina koje su dobili pojedinci niko od stanovnika nije bio povrijeđen. Eksplozija je trajala i do kasno u noć 25. avgusta. U Barama je došlo do eksplozije istog dana, ali tek oko 18 časova. Miniranje je obavila grupa u kojoj su se nalazili Blagoje Simić i Marko Korčić iz sela Kostajnice. Iako je bilo šest magacina, eksplozija je stvar-

no zahvatila samo jedan magacin. Ni ova eksplozija nije prouzrokovala ljudske žrtve.

Nakon ponovnog upada njemačkih i ustaških jedinica u Doboj otpočeo je veliki ustaški teror. Bez ikakvih saslušanja su hvatali srpsko stanovništvo u gradu i ubijali na licu mjesta. Tom prilikom ubijen je i veliki broj željezničara koji su pokušali da javljanjem u službu izraze svoju lojalnost prema ustaškoj vlasti. Veliki broj seljaka učesnika narodnog ustanka na prevaru je uhapšen i do iznemoglosti tučen, da bi nakon nekoliko dana bili izvedeni pred prijeki pokretni sud, koji je zasjedao u Sokolskom domu. Ovaj sud je osudio veliki broj ustanika na smrt, od kojih je strijeljano 111. Među strijeljanima našli su se Ivan Bojanović iz Husina, Radoje Tomanić, Blagoje Simić, Obrad Božić, Marko Korčić, Čedo Jaćimović i veći broj drugova koji su prije ustanka pobjegli iz zatvora. Junačko držanje svih osuđenih na strelištu izazvalo je strah kod izvršioca kazne, a kod svih poštenih granana saučestvovanje u bolu njihovih porodica. U to vrijeme svuda se pričalo o herojskom držanju Ivana Bojanovića, Radoje Tomanića, Milana Seksana, Blagoja Simića, Čede Jaćimovića, Obrada Božića i mnogih drugih manje poznatih ustanika.

Ali ni to, kao ni druge represalije nisu mogle zaustaviti nagli razvoj ustanka, koji je već bio zahvatio skoro cijeli Ozren.

Dedo TRAMPIC

NASTANAK ORGANA NARODNE VLASTI NA ROMANIJI 1941.

Ustanak na Romaniji počeo je 31. jula 1941. Ali pripreme za ustanak počinju mnogo ranije. Odmah poslije kapitulacije stare Jugoslavije organizacije KPJ (ćelije) na području Romanije počinju, u skladu sa direktivama CK KPJ, vršiti intenzivne pripreme za početak narodnog ustanka. Na ovom terenu bile su dvije partijske organizacije (ćelije), na Glasincu i u Rogatici. Partijsku organizaciju na Glasincu sačinjavali su: Mirko Borovčanin, Grujo Novaković, Mikailo Obrenović, Marko Ećimović, Milanko Vitomir, Đoko Mačar, Aleksa Ećimović, Janko Jolović, Mašan Đokić, Rajko Odović, Pero Kosorić, Rade Borovčanin, Drago Janković, Spaso Marković, Grujo Borovčanin i Savo Pređa. Sekretar partijske organizacije bio je Mirko Borovčanin. Partijsku organizaciju u Rogatici sačinjavali su: Danilo Đokić, Mujo Hodžić, Slavko Gluhović, Rasim Džindo, Čamil Džindo i Veso Racković. Sekretar je bio Danilo Đokić.

Pored partijskih organizacija u političkom radu u narodu, a naročito među omladinom, značajno mjesto su imali aktivni SKOJ-a u Rogatici i Šatorovićima, Okruglom i Osovu. Članovi SKOJ-a su bili: Rusmir Goručanin, Ahmed Hafizović, Muhidin Šahinpašić, Adem Akšamija, Muris Branković, Ahmed Jamaković, Agan Zagorica, Drago Lubarda, Sejfo Durmišević, Milan Popović, Ragib Džindo, Asim Hodžić, Rasim Zunić, Dušan Vuković i Ragib Nalbantić, koji je bio sa Rasimom Džindom rukovodilac aktiva SKOJ-a. Sa ovom grupom skojevaca radio je Savo Pređa, koji je kao skojevski rukovodilac dolazio u Rogaticu.

Izvođeci posljednje pripreme za pokretanje oružane borbe, odmah po izlasku istaknutih komunista iz Sarajeva, održan je sastanak

*) Područje Romaniie obuhvata prostor od Sarajeva do Han-Pogleda i od Olova do Višegrada, koje je držao Romanijski partizanski odred.

partijske organizacije, kojem su prisustvovali svi članovi Partije sa područja Romanije i oni koji su došli iz Sarajeva. Na sastanku je razmatrana politička situacija na području Glasinca i Romanije, analizirana aktivnost partijske organizacije i njenih članova na pripremanju za ustanak i donesen zaključak da se formira štab Romanijskog partizanskog odreda. Odmah su imenovani i članovi štaba: Slaviša Vajner Čiča, komandant, Oskar Danon i Danilo Đokić zamjenici komandanta, Pavle Goranin Ilija, politički komesar, i Mikailo Obrenović, član štaba odreda. Pored toga, na sastanku je zaključeno da članovi Partije odmah pođu u sela, objasne odluke CK KPJ o dizanju ustanka i zaključke partijske organizacije o formiranju štaba Romanijskog odreda, i da prenesu poziv partijske organizacije najboljim aktivistima da s oružjem pođu na zbornu mjesto radi otpočinjanja ustanka. Sastanak ustanika zakazan je na Čavčev u polju na Romaniji pa je komunistima stavljeno u zadatak da određenog dana dođu s ljudima na to mjesto.

Naredna dva-tri dana na Romaniji se, pored članova KP, prikupljaju i drugi ljudi, koji su bili spremni da se bore protiv okupatora. Zato je 28. jula 1941. održan zbor svih boraca. Posebno su istaknuti zadaci u vezi s predstojećim akcijama na uništavanju puteva, postavljanju zasjeda, napadu na neprijateljska uporišta, ometanju neprijatelja da se kreće iz mjesta u mjesto i da zalazi u sela, govoreno je o mjerama koje treba preduzeti za dalje omasovljavanje ustanka. Ukazano je i na zadatke na obradi poljoprivrednih imanja i obezbjeđenju prehrane boraca i stanovništva. Na sastanku je zaključeno da se sa ustankom počne odmah kako se kod onih koji su već bili spremni za borbu ne bi gubilo povjerenje u sve ono što je preduzeto. Odmah je trebalo izvoditi diverzije i sabotaze na komunikacijama i objektima kojim se služio neprijatelj, mobilisati nove ljude i si. U cilju izvođenja akcija zaključeno je da se formiraju udarne grupe, koje treba da dobiju konkretne zadatke za napad na pojedina neprijateljska uporišta. Štabu Romanijskog partizanskog odreda stavljeno je u zadatak da rukovodi udarnim grupama i njihovim akcijama. Neposredno poslije zbora 30. 7. 1941. na sastanku štaba Romanijskog partizanskog odreda formirane su desetine i postavljeni desetari.

Kad je izrađen plan napada na određena neprijateljska uporišta, pristupilo se i prvim akcijama. Tako je između 31. jula i 1. avgusta 1941. izvršen napad na opštinsku zgradu u Sokolovićima, koju je čuvalo nekoliko naoružanih žandarma, kao i žandarmerijsku kasarnu u Zljebovima. Istodobno su prekinute telefonske linije na relaciji Mokro — Sokolac — Han-Pijesak i Sokolac — Rogatica. Sedmog avgusta partizani napadaju ustaše koji se kreću oko Sokolca prema Knežini i razoružavajući ih, a 15. avgusta napadnuta je žandarmerijska kasarna u Mokrom. U ovom vremenu srušen je most na Miljacki kod Dervente. Devetnaestog avgusta partizani vode žestoku

Legendarne Crvene stijene na Romaniji

borbu s Nijemcima na Romaniji, u kojoj su poginula dvadeset i dva njemačka vojnika. Pale su i prve partizanske žrtve. U toj borbi su poginula četiri i ranjeno pet boraca partizana. Kad su likvidirana sva neprijateljska uporišta u okolini Sokoca, 25/26. avgusta napadnut je i oslobođen Sokolac. Borbe na Romaniji već tada dobijaju karakter ustanka širih razmjera. Za relativno kratko vrijeme stvorena je oslobođena teritorija, koja se prostirala od Crvenih stijena na Romaniji do Vlasenice, gdje se spajala sa slobodnom teritorijom Birčanskog partizanskog odreda i od Gučeva i drugih sela neposredno ispred Rogatice do Olova. Jedino su se u Rogatici i Knežini nalazila ustaška uporišta koja su bila opkoljena i njihove posade nisu imale mogućnosti da se izvuku. Ova oslobođena teritorija se sve više širila, a krajem oktobra 1941. oslobođena je i Knežina, a zatim ubrzo i Rogatica. U tim prvim borbama nanijeti su neprijatelju veliki gubici, zaplijenjena je znatna količina oružja i drugog ratnog materijala, što je omogućilo dalje jačanje odreda i razvoj ustanka. Romanijski odred je brzo izrastao u veliku vojnu jedinicu i krajem 1941. godine imao je oko 3.500 partizana.

Na tako velikoj oslobođenoj teritoriji ukazala se potreba za formiranjem organa vlasti, koji će preduzeti poslove oko održavanja reda i mira, snabdijevanja partizanskih jedinica i stanovništva hranom i drugim potrebama i obavljati druge poslove značajne za dalji razvoj ustanka.

Stvaranje organa vlasti bio je neophodan uslov za dalju mobilizaciju svih ljudskih i materijalnih snaga naroda u borbi protiv okupatora i kvislinga. Bez organa istinske narodne vlasti nije se moglo ni zamisliti dalje razvijanje ustanka.

Bilo je svima jasno da ulogu nove revolucionarne vlasti ne mogu vršiti stari organi vlasti, koji su se stavili u službu okupatora i tako izgubili povjerenje naroda. Zato je partijska organizacija istakla zadatak da partizanski odred na Romanij i ruši stare organe vlasti i da uništava stari državni aparat na ovom području (opštine, poreske ispostave, žandarmerijske stanice i si.), čiji su se službenici bili, uglavnom, stavili u službu okupatora. Razbijanjem neprijateljskih uporišta u Han-Pijesku, Zljebovima, Sokolovićima, Kramu, Prači, Mokrom i Sokocu, a kasnije i Rogatici, Knežini i dr., odmah su uništeni i postojeći organi vlasti u tim mjestima, kao i njihove arhive. To je bio neminovan sastavni dio borbe ustaničkih masa.

U prvo vrijeme ustanka na Romaniji poslove narodne vlasti obavlja štab Romanijskog partizanskog odreda. Tu funkciju on obavlja vršeći mobilizaciju ljudstva za odred, organizujući snabdijevanje partizanskih jedinica hranom, održavanjem reda u selima i si. Ovaj period traje vrlo kratko, oko mjesec dana od početka ustanka. Partijska organizacija i štab Romanijskog partizanskog odreda u to vrijeme donose zaključak da se pride formiranju organa narodne vlasti. S obzirom na različite poslove koje treba da obavlja nova vlast, ukazala se potreba za formiranjem odgovarajućih organa te jedinstvene vlasti za čitavu slobodnu teritoriju. Na oslobođenoj teritoriji na Romaniji formirani su: komanda mjesta, narodnooslobodilački odbori i narodnooslobodilački sudovi.

*

Na području Romanije mreža narodnooslobodilačkih odbora bila je 1941. godine prilično razgranata. Osnovano je više seoskih i opštinskih odbora i Sreski NOO u Rogatici.

Seoski narodnooslobodilački odbori osnovani su u selima: Borovac, Bandin Odžak, Baltici, Bijele Vode, Bjelosavljevići, Bukovik, Crvenka, Gazivode, Grivci, Han-Kram, Djedovci, Kula, Kusače, Kruševci, Košutica, Klekovac, Kuti, Obrtići, Ozerkovići, Podromanija, Pediše, Novoseoci, Mrkalji, Selišta, Smrtići, Šahbegovići, Senkovići, Vraneši, Zljebovi, Zagrade, Rijeća, Rakova Noga, Crepoljsko, Košare, Sići, Kostreši, Milošići, Nepravdići, Poriževići, Knežina, Osovo, Brankovići, Gučevo, Boriše, Beheći, Rađevići, Gluhovina, Berkovići, Zepa, Stjenice i Vrbarje.

Svi seoski odbori su imali po tri odbornika. Oni su između sebe birali predsjednika.

Zadaci seoskih narodnooslobodilačkih odbora bili su da organizuju obradu poljoprivrednih imanja, da prikupljaju hranu, odjeću

i obuču za vojsku, da vode brigu o siromašnim porodicama, smještaju i ishrani porodica koje su izbjegle sa područja koja su bila pod kontrolom okupatora, čiji su domovi izgorjeli i si. Sve što je prikupljeno za vojsku išlo je preko seoskih NOO-a. Narodnooslobodilački odbori su u prvo vrijeme prikupljali samo artikle koje su ljudi davali dobrovoljno. Kasnije su, s obzirom na potrebe NOB-a, uzimali i prema imovnoj moći pojedinih građana. Ako bi neko dao otpor, NOO su rekvirirali. Takva organizacija i način prikupljanja hrane i druge opreme za vojsku imali su veliki značaj u tom smislu što je poraslo povjerenje u narodu da će materijalna opterećenost biti ravnomjerno raspoređena i da se neće tolerisati svjesna ili nesvjesna pasivnost pojedinih seljaka.

Opštinski narodnooslobodilački odbori na području Romanije osnovani su u Sokocu, Han-Pijesku, Sokolovićima, Rogatici, Borikama i Prači. Značajno je istaći da su u Rogatici osnovana dva NOO-a: jedan za grad Rogaticu, a jedan za Tetimu (okolica Rogatice).

Svi opštinski NOO su birani na zborovima građana i partizana. Pri izboru odbornika zastupana je demokratičnost, koliko je to u ono vrijeme bilo moguće sprovesti. Za odbornika su birani ljudi koji su sposobni da vrše tu funkciju i koji su odani narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji. Na zborovima na kojima su birani odbornici govorili su istaknuti rukovodioci NOP-a. Svi su oni isticali potrebu formiranja organa vlasti, govorili o zadacima budućih NOO-a, razvitku ustanka i si. Interes naroda za izbor odbornika bio je veliki. Ljudi su masovno dolazili na zborove i aktivno učestvovali u njihovom radu.

Nisu svi opštinski NOO formirani u isto vrijeme. Do njihovog formiranja dolazilo je poslije oslobođenja odnosno mjesta. Opštinski NOO formirani su u Sokocu 13. septembra 1941., u Han-Pijesku sredinom oktobra 1941, u Prači krajem oktobra 1941, u Rogatici početkom novembra 1941, i u Borikama takođe u novembru 1941. godine. I Gradski NOO u Rogatici je formiran poslije oslobođenja Rogatice, novembra 1941. godine.

Opštinski NOO su po broju odbornika, a i po svojoj organizacionoj strukturi, bili dosta različiti. Broj odbornika se kretao od 7 do 25, zavisno od veličine područja. Ali u svim mjestima se vodilo računa da u odboru budu zastupljena sva sela, odnosno grupe sela i naseljenih mjesta. Tako su odbori bili sastavljeni od predstavnika sela u koje su ljudi imali najviše povjerenja. To je omogućavalo da se odluke koje su donosili odbori brzo provode u dijelo.

Opštinski NOO su bili, uglavnom, jednaki po svojoj strukturi. Jedino je Opštinski NOO u Sokocu imao nešto drukčiju unutrašnju organizaciju. Naime, ovaj odbor je imao svoj Izvršni odbor od pet članova. Članovi Izvršnog odbora su bili na stalnom radu u Odboru i imali su zaduženja, odnosno neposredno su rukovodili određenim

sektorima, mobilizacija ljudi, snabdijevanje vojske hranom, odjećom i obućom, obavljanje poljoprivrednih radova, zbrinjavanje siromašnih i iznemoglih i briga o porodicama čiji su domovi izgorjeli. Predsjednik odbora je objedinjavao rad sektora i odbora kao cjeline, predstavljao odbor i kontaktirao s predstavnicima štaba Romanijskog odreda. Izvršni odbor je imao svoje stalne i povremene komisije, koje su imale zadatak da obavljaju određene poslove. Izvršnu vlast vršio je u ostalim opštinskim odborima predsjednik opštinskog odbora, koji je bio stalno na radu u odboru, dok su drugi odbornici dolazili na sjednice. Odbornici nisu imali stalna zaduženja nego su ih dobivali prema potrebama. Predsjednici odbora su imali zadatak da objedinjuju rad odbora, da održavaju veze sa Romanijским partizanskim odredom i da predstavljaju svoj odbor. Ovi odbori su također imali svoje stalne i povremene komisije, koje su formirali za izvršenje određenih zadataka. Svi odbori su imali izvjestan broj službenika koji su pomagali predsjedniku.

Formiranjem velikog broja seoskih, a naročito razvojem mreže opštinskih narodnooslobodilačkih odbora na području Romanije, ukazala se potreba za objedinjavanjem i usklađivanjem njihovog rada, pa se pristupilo formiranju Sreskog NOO-a u Rogatici. Područje Sreskog NOO-a obuhvatilo je čitavo oslobođeno područje Romanije. Tako su u sastav ovog sreza, pored područja koje je pripadalo ovom srezu prije 1941. godine, ušao dio teritorije bivšeg vlaseničkog sreza (bivša opština Knežina), dio područja sarajevskog sreza (dio područja opštine Pale) i dio višegradskog sreza.

Sreski NOO u Rogatici imao je 15 odbornika, koji su izabrani na zboru naroda Rogatice i predstavnika drugih opština sa područja sreza. Odbor je imao svog predsjednika, potpredsjednika i sekretara, koji su bili na stalnom radu u odboru. Oni su sa još četiri odbornika sačinjavali Izvršni odbor. Predsjednik je predstavljao odbor i uz pomoć potpredsjednika, sekretara i članova Izvršnog odbora izvršavao zaključke odbora. Rad ostalih odbornika iscrpljivao se, uglavnom, na sjednicama. U Sreskom odboru je radio potreban broj službenika. Odbor je imao svoj štambilj i pečat sa petokrakom zvijezdom.

Da bismo vidjeli značaj prvih NOO-a i ocijenili njihov doprinos borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika, potrebno je sagledati njihovu aktivnost, odnosno analizirati sve ono čime su se oni bavili i kako su rješavali probleme pred kojima su se nalazili.

Opštinski NOO i Sreski NOO u Rogatici bavili su se normativnom djelatnošću, tj. regulisali su određene odnose od značaja za razvoj narodnooslobodilačke borbe. Takva potreba nametala se tim prije što zakoni stare Jugoslavije nisu mogli biti primijenjeni na novostvorene društvene odnose a građani moraju znati kako treba da se ponašaju u društvu. Zato su odbori na Romaniji donosili potrebne odluke i regulisali određena najznačajnija pitanja na svom

području. Ilustracije radi navešćemo samo neke značajnije odluke, koje će potvrditi prednju konstataciju. Opštinski NOO u Sokocu, koji je bio i najrazvijeniji i najorganizovaniji, donio je odluku o regrutaciji svih mladića sposobnih za vojsku, te odluku o formiranju narodnooslobodilačkog suda i izboru sudija. Sreski NOO u Rogatici donio je odluku kojom je zabranio samovolju pojedincima, odluku o isplati pomoći penzionerima, odluku o opticaju novca, odluku o radu trgovačkih i ugostiteljskih radnji i si. I Opštinski NOO u Prači je donio odluku o opticaju novca na području opštine Prača. Iako je doneseno dosta odluka od ovih prvih narodnih predstavnika na oslobođenoj teritoriji, treba naglasiti da nema nijedne sačuvane pisane odluke koju je donio neki od navedenih NOO-a, ali se zna da su takve odluke donesene. One često i nisu bile pisane, nego su na sjednici donošeni zaključci da u određenom pitanju građani treba da se ponašaju tako, a ko prekrši neko pravilo, da će biti kažnjen. Tom prilikom je isto tako rečeno kakva prava u konkretnom slučaju pripadaju pojedinim građanima i kakve su njihove dužnosti. Međutim, najčešće nije bilo propisanog postupka kako ostvariti materijalna prava koja su po odlukama pripadala pojedincima. No sve to ne umanjuje njihov značaj. One su predstavljale izraz volje naroda, jer su ih donosili istinski narodni predstavnici, pa formalni nedostatak nije uticao ni na njihovo sprovođenje u život. Izvršavanje zadataka koje su postavljali narodnooslobodilački odbori bila je moralna i politička obaveza svih građana. Neizvršavanje tih obaveza predstavljalo je sabotazu i bježanje od poprišta borbe za oslobođenje. Upravo zbog toga gotovo da nije ni bilo onih koji se nisu pridržavali propisanih normi i obaveza koje su iz njih proizlazile.

Aktivnost NOO-a na Romaniji ispoljena je naročito u pružanju pomoći vojnim jedinicama — Romanijskom partizanskom odredu — u mobilizaciji ljudstva za borbu, organizovanju privrede i preduzimanju mjera za održavanje reda u pozadini.

Pružanje pomoći vojnim jedinicama ogledalo se u mobilizaciji svih sposobnih ljudi za vojsku i rad za vojne potrebe. Da bi mobilizacija bila regulisana određenim normama, Opštinski NOO u Sokocu na jednoj od svojih prvih sjednica donosi odluku da u zajednici sa Komandom mjesta u Sokocu organizuje regrutaciju mladića godišta koja nisu služila vojsku, a bila su prispjela za regrutaciju i na taj način odabere sposobno ljudstvo za vojsku. U tu svrhu formirana je regrutna komisija. Komisiju su sačinjavali predstavnici Romanijskog partizanskog odreda, predstavnik NOO-a i ljekar. Organizacija regrutacije je dobro pripremljena. Od strane NOO-a su upućeni pismeni pozivi svim vojnim obveznicima sa oslobođene teritorije. Svi pozvani su došli pred komisiju. To predstavlja značajan momenat i govori o činjenici da je Opštinski NOO prihvaćen kao organ vlasti s punim autoritetom na čitavom području. Regrutna komisija je, pregledom obveznika, sposobne slala u jedinice Romanijskog parti-

zanskog odreda, druge u jedinice za snabdijevanje vojske, a ostale je upućivala za pomoćno osoblje u bolnice, komandu kasarne, odnosno u zanatske radionice koje su radile za vojsku.

Odluka Opštinskog NOO u Sokocu primjenjivala se na širem području nego što je teren stare glasinačke opštine. Naime, u prvo vrijeme ustanka na užem području Romanije bio je formiran samo Opštinski NOO u Sokocu, čija se vlast protezala na čitavo oslobođeno područje Romanije i Glasinca; pa je tako i odluka o mobilizaciji ljudstva za vojsku primijenjena na sve građane sa tog područja.

Pored regrutne, u Opštinskom NOO u Sokocu formirana je u okviru sektora za snabdijevanje vojske hranom, odjećom i obućom komisija za brigu o prikupljanju hrane, odjeće, obuće i oružja za vojsku. Na čelu komisije je stajao član Izvršnog odbora. Ova komisija je po selima organizovala skupljanje hrane, odjeće i obuće, kao i drugih materijala potrebnih za vojsku i vojnu bolnicu. Naročito je posvećivana pažnja prikupljanju platna od koga su pravljene zavoji za ranjenike. Ova komisija je postigla velike uspjehe. Narod se masovno odazivao pozivu NOO-a i pružao svu moguću materijalnu pomoć. Na pletenju čarapa, džemperu, uvijača i si. angažovane su omladinke. Bio je ponos svake omladinke da što više isplete i tako doprinese zajedničkoj borbi. Formiranjem i drugih NOO na području Romanije preduzimane su slične mjere. Naime, svi opštinski NOO i Sreski odbori u Rogatici imali su službu za prikupljanje hrane, odjeće i obuće za vojsku.

Kako oružana sila NOP-a nije imala magacine i rezerve hrane, to je jedan od osnovnih zadataka NOO-a bio da po selima organizuju prikupljanje hrane za vojsku. Hranu, odjeću i obuću su mogli prikupljati samo NOO. Svim drugima pa i vojnim rukovodstvima je zabranjeno da neposredno prikupljaju bilo šta od stanovništva. Od prehrambenih proizvoda prikupljano je: žito, meso, krompir, pasulj i dr. Naročito je bilo potrebno prikupiti dovoljno hrane za ranjenike. Za njih je, pored navedenih prehrambenih artikala, prikupljano mlijeko i mliječni proizvodi, jaja, mast, maslo i si. I na ovom planu su odbori i njihovi organi postigli značajne rezultate. I vojne jedinice, a i bolnice su redovno snabdijevane relativno dovoljnim količinama hrane. No, i pored velikog zalaganja odbora i odziva naroda, u pogledu snabdijevanja vojske hranom bilo je mnogo teškoća. Područje Romanije je dosta pasivan kraj pa, osim mesa, krompira i hljeba, teško je bilo obezbijediti druge prehrambene artikle. Naročito je bio akutan problem u pogledu obezbjeđenja povrća i voća. Zbog toga je hrana bila dosta jednolična. Ono čime je narod raspolagao nije bilo teško prikupiti i pravilno je raspoređivano po jedinicama prema utvrđenim normativima. Odbori i vojne jedinice čuvali su prehrambene artikle i njima dobro ekonomisali. I pored relativno velikih količina žita, krompira i velikog stočnog fonda, zalihe nisu bile neiscrpane, jer je broj partizana Romanijskog odreda

bio dosta veliki, a područje koje je snabdijevalo odred ipak ograničeno, a često izvrgavano nemilosrdnoj pljački okupatora i kvislinških vojnih formacija.

U interesu sistematskijeg snabdijevanja vojske hranom, odjećom, obućom, te oružjem i municijom NOO je preduzeo niz mjera na organizaciji privrede na oslobođenoj teritoriji. Na ovom području nije bila razvijena industrija. Postojale su samo pilane u Sokocu i Han-Kramu i manji broj zanatskih radnji, od kojih u datim uslovima ne bi moglo biti veće koristi u pogledu jačanje ekonomske baze NOP-a. Zbog toga je glavni zadatak narodnooslobodilačkih odbora bio usredsređen na obradu poljoprivrednih imanja. Trebalo je obaviti žetvu, vršidbu, kao i sabiranje drugih plodova. U tu svrhu, s obzirom na to da su mnogi muškarci sposobni za rad otišli u partizanski odred, formirane su po selima radne grupe od preostalih sposobnih muškaraca, žena i omladine. Jedino je zajedničkim snagama bilo moguće obaviti dosta obimne poslove u poljoprivredi, u uslovima kada su se najznačajniji nosioci tih poslova nalazili u partizanima. Zahvaljujući dobroj organizaciji i velikom entuzijazmu naroda, svi poslovi su na vrijeme i dobro obavljeni. Borci su imali puno povjerenje u bezbjednost svojih porodica, osjetili su da njihov odlazak u partizane neće negativno uticati na obradu poljoprivrednih imanja, a i sami su bili relativno dobro snabdjeveni osnovnim potrebama. Ova akcija NOO-a doprinijela je, isto tako, da se obezbijede izvjesne zalihe hrane za vojsku i stanovništvo.

Narodnooslobodilački odbori su formirali ili preduzeli mjere u svrhu pokretanja u rad više zanatskih radionica potrebnih partizanskim jedinicama i stanovništvu. Odmah po oslobođenju Sokoca počeli su sa radom: kovačko-kolarska, limarska, obućarska i krojačka radionica, klanica i sušionica mesa, radionica za izradu sira i drugih mliječnih proizvoda, parni mlin, dvije pekarske radionice, te radionica za izradu bombi, opravku pušaka i drugog oružja. Pored odluke O radu parnog mlina, Odbor je donio odluku kojom je naredeno svim vlasnicima mlinova potočara da ih odmah stave u pogon i da rade za potrebe stanovništva i partizana. Odlukom je određeno da jedan dio ubranog ušura ide za potrebe partizanskih jedinica, a drugi dio vlasniku mlina. Narodnooslobodilački odbor u Rogatici organizuje auto-mehaničarsku, kovačku, pekarsku, kolarsku, krojačku i obućarsku radionicu. Pored toga ovaj Odbor obnavlja rad električne centrale u Mesićima i ergele u Borikama.

Za izradu bombi i opravku oružja radile su dvije radionice. Naime, radionica za izradu bombi radila je u Han-Kramu. Bombe su rađene od vodovodnih i drugih cijevi, a punjene su dinamitom. Imale su dobro dejstvo i pokazale se korisnim u borbama. U ovoj radionici je radilo nekoliko stručnih radnika iz fabrike »Vistad« iz Višegrada, koji su došli u partizanski odred. Radionica za opravku

oružja radila je u Podromaniji. U njoj su opravljani izvlakači, igle, nišani, kundaci i drugi dijelovi pušaka, mitraljeza, pištolja i drugog oružja.

U obučarskim radionicama je Stavljena koža, vršena opravka cipela, izrađivani opanci za vojsku i si. U krojačkim radionicama su šivana odijela, kape, rublje i drugi odjevni predmeti. U radu je bilo dosta poteškoća. Nije bilo dovoljno alata, štofa, sukna, konca, kože itd. kao ni stručnih radnika. Radionice u Rogatici su bile bolje obezbijedene stručnim kadrovima, nego one u drugim mjestima.

Kovačko-kolarske i limarske radionice su služile za potkivanje konja, opravku i izradu kola, izradu peći, buradi za dezinfekciju odijela i si. Ove radionice su, pored zadovoljenja potreba vojske, služile i stanovništvu. U njima su opravljani poljoprivredni alati i izrađivani drugi predmeti potrebni mještanima.

Intenzivan rad većine ovih radionica omogućio je redovitije snabdijevanje vojske oružjem, hranom, odijelom i obućom, što je bilo neophodno za borbu naročito u predstojećem zimskom periodu, za koji je trebalo stvoriti i određene rezerve.

Obnovljene su bile i trgovačke i ugostiteljske radnje koje su postojale u Sokocu i Rogatici, Han-Pijesku, Praći, Knežini, Borikama itd.

Kada je osnovano i osposobljeno više radionica koje su služile partizanima, bilo je nužno obezbjeđivati njihov rad, pa su formirani posebni organi koji su rukovodili radom svih ovih radionica. U Podromaniji je formirana Komanda kasarne, kao poseban organ, jer je u njoj bilo locirano više ovih radionica. Njen komandant bio je Marko Ećimović. Pored radionice u kasarni je bio smješten glavni magazin rezervne hrane, odjeće i obuće za vojsku. Bilo je opremljeno i nekoliko prostorija za odmor i oporavak boraca iz jedinica Romanijskog partizanskog odreda i jedinica drugih odreda koji su se borili na području Romanije. Otvorena je i prolazna kuhinja za borce, kurire, pozadinske radnike i si. koji su dolazili u Podromaniju ili su nailazili kada bi pošli na položaj. Kad je oslobođena Rogatica, odmah su otvorene kuhinje i prenočišta za prolaznike i vojsku.

Kulturno-prosvjetna djelatnost NOO-a na području Romanije ima veliki značaj. Istina, na tom polju rada je bilo dosta poteškoća. Odbori su pokušavali da svoju aktivnost usmjere na otvaranje škola u svim oslobođenim mjestima. Međutim, upravo na tim poslovima nije bilo nekih velikih uspjeha. Na oslobođenoj teritoriji Romanije, na kojoj je prije rata radilo više škola, u toku 1941. godine obnovljen je rad samo u jednoj — u Sokocu, kasnije je u Rogatici radilo nekoliko škola. Ali treba istaći da se daleko više učinilo na otvaranju tečajeva na kojima je omladina učila da čita i piše, što je bilo vrlo važno, s obzirom na to da je u ovim krajevima bilo mnogo nepismenih.

Narodnooslobodilački odbori u zajednici sa partijskim rukovodstvima organizuju otvaranje kulturnih domova, koji su služili za okupljanje naroda, naročito omladine. Tako, po izlasku na Romaniju Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu u selu Bjelosavljevićima, gdje je komitet bio smješten, otvoren je partijski dom, u kući Petka Pređe, a bio je snabdjeven bibliotekom i imao je čitaonicu. U sastavu doma bila je i partijska tehnika, koja je služila za umnožavanje radio-vijesti. Po oslobodenju Rogatice u gradu je osnovan partijski dom. U njegovom sastavu se nalazila tehnika, biblioteka i čitaonica. Ovaj dom je organizovao više kulturnih manifestacija. Prvi put je slobodno organizovana i proslava velike oktobarske socijalističke revolucije. Za ovu proslavu pripremljen je referat i kulturno-umjetnički program.

Aktivnost NOO-a na kulturno-prosvjetnom i političkom polju zabilježena je i po selima na oslobođenoj teritoriji. Organizovane su priredbe, sijela i drugi oblici zabave za omladinu i stanovništvo. Na priredbama se izvodio program od po nekoliko borbenih i patriotskih pjesama i recitacija, rekla bi se poneka riječ o ciljevima NOB-a, a poslije bi se nastavilo narodno veselje. U nekim opštinama i selima su postojale manje biblioteke. One su se naročito osjećale u Rogatici i Podromaniji, gdje su postojali partijski domovi, jer su oni imali svoje čitaonice, što je omogućavalo da se omladina okupi i čita knjige, štampu i druge publikacije. Naročito značajnu aktivnost predstavljalo je umnožavanje radio-vijesti, koje su rađene u partijskoj tehnici i rasturane u jedinicama Romanijskog partizanskog odreda, mjestima i selima. Na taj način su vojnici i stanovništvo redovno upoznavani sa političkom situacijom u svijetu, uspjesima partizanskih jedinica u zemlji, a posebno o uspjesima jedinica Romanijskog partizanskog odreda.

Za sve naprijed izložene poslove zaduživani su odbornici opštinskih NOO-a — da o određenim pitanjima održavaju konferencije sa građanima, da rasturaju štampu, dnevne vijesti, da organizuju čitalačke časove, da organizuju analfabetske tečajeve i sve druge poslove iz ove oblasti djelatnosti. Odbornici, dakle, nisu bili samo predstavnici vlasti. Oni su u isto vrijeme bili i politički radnici, jer su objašnjavali značaj i ciljeve borbe, i mobilisali narodne mase za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Organizacija i održavanje reda u pozadini bio je jedan od značajnih zadataka NOO-a na Romaniji. Odbori su naročito imali mnogo posla oko zbrinjavanja i zaštite porodica čiji su domovi izgorjeli, te oko porodica koje su izbjegle sa područja u neposrednoj blizini fronta i gdje su vodene borbe, i partizanskih porodica koje su morale izbjći sa teritorije koja nije bila oslobođena, jer im je prijetila opasnost od neprijatelja. Pored toga, u krajevima oko Rogatice i u samoj Rogatici odbori su morali preduzimati posebne mjere za zaštitu muslimanskog stanovništva od samovolje četnika koji su se

pojavljivali u ovom kraju i vršili pljačku i nasilja nad nedužnim stanovništvom, ženama i djecom. Veliku ulogu na ovom poslu odigrali su pored ostalih Janko Jolović, predsjednik Sreskog NOO-a u Rogatici i Miloš Škorić, komandant Komande mjesta u Rogatici. Tako su na ovim poslovima postignuti zapaženi rezultati. Sve porodice su bile smještene i obezbijedene sa ishranom prema uslovima i mogućnostima. Narodnooslobodilački odbori su uspjeli da na najvećem dijelu oslobođenog područja na Romaniji obezbijede potpun red i mir u pozadini za čitavo vrijeme njihovog rada. Sve one koji su stanovništvo jedne narodnosti ili vjeroispovijesti podsticali na borbu protiv druge narodnosti, odnosno vjeroispovijesti, pa i samo pozivanje na tu borbu, organi vlasti su strogo kažnjavali.

Jedna od posebnih dužnosti NOO-a je bila organizacija, smještaj i snabdijevanje potrebnim artiklima partizanskih bolnica. Bolnica je bila osnovana na Romaniji u selu Podbukovači, koja je kasnije bila smještena u selu Bijele Vode, da bi bila prenijeta u Han-Pijesak, u bivši dvorac kralja Aleksandra. Po oslobođenju Rogatice odmah je počela sa radom i bolnica koja je u Rogatici postojala. Bolnica Romanijskog partizanskog odreda koja je osnovana i radila u Bijelim Vodama bila je jedna od najboljih partizanskih bolnica. Obadvije bolnice, a naročito ona u Rogatici, bile su dobro smještene. Međutim, njihova opremljenost je bila različita. Dok je bolnica u Rogatici bila relativno dobro opremljena, dotle bolnica u Bijelim Vodama, odnosno Han-Pijesku nije imala potrebnu opremu za veće hirurške zahvate. Jedan od većih problema bio je i nedostatak lijekova, zavoja, instrumenata i drugog što je neophodno za uspješno liječenje ranjenika. U Rogatici je postojao ljekar, dok bolnica na Romaniji nije imala ljekara. U romanijskoj bolnici radili su studenti medicine. No, i ljekari u Rogatici su bili ljekari opšte prakse, pa su osjećali potrebu za hirurzima. Bolnice su snabdijevane lijekovima iz Sarajeva. U posljednje vrijeme su dobivale pomoć od Sanitetskog odsjeka Vrhovnog štaba iz Užica. Pa i pored niza problema koji su postojali, liječenje ranjenika, kao i drugih bolesnika, organizovano je i vođeno dobro, zahvaljujući izvanrednom zalaganju bolničkog osoblja, među kojim se posebno isticala Ruža Oljača, šef saniteta Romanijskog partizanskog odreda.

Jedan od najvažnijih zadataka NOO-a bio je da se bolnice snabdiju potrebnim prehrambenim artiklima, posteljinom i si. Oni su ovaj zadatak dobro obavljali. Narod je za bolnice davao sve čime je raspolagao: hljeb, mlijeko, mliječne proizvode, mast, jaja, med, voće i drugo. Pored toga davao je platno za zavoje, odjeću i obuću.

Bolnice su prema svojim mogućnostima pružale ljekarsku pomoć i stanovništvu na područjima na kojima su radile, što je imalo velikog pozitivnog odraza, jer je stanovništvo steklo povjerenje u narodne borce i njihove institucije i smatralo ih zajedničkim, što su u stvari i bile.

*

Pored NOO-a u većini mjesta na oslobođenoj teritoriji na Romanijski formirane su komande mjesta. Komande mjesta su formirane i u pojedinim većim mjestima gdje nije bilo opštinskih NOO-a (Knežina, Kalj ina, Rakova Noga, Stjenice i dr.). Komande mjesta su formirane odmah po oslobođenju određenog mjesta, pa su u prvo vrijeme predstavljale i jedine organe vlasti na tom području.

Osnovni zadaci komandi mjesta bili su da izvode mobilizaciju ljudstva za Romanijski partizanski odred. One su obezbjeđivale stanovništvo na oslobođenoj teritoriji od neprijatelja, bavile su se snabdijevanjem odreda hranom, odjećom i obućom. Njihov zadatak je bio da obezbjeđuju red i mir u pozadini, otkrivaju i hvataju špijune, izvršioce nedozvoljenih djela (krađa, pljačka i si.), i obezbjeđuju provođenje odluka koje donose narodnooslobodilački odbori i narodnooslobodilački sudovi. Komande mjesta su vodile brigu o radu zanatskih radionica formiranih za potrebe vojske i obezbjeđivali su kompletan transport jedinicama partizanskog odreda.

Komande mjesta su bile vojnopozadinski organi vlasti. One su u isto vrijeme bile i izvršni organi narodne vlasti u pozadini. Ali, pored tih osnovnih zadataka Komande mjesta su vršile i druge poslove iz djelokruga organa vlasti. Neke komande mjesta su donosile i normativne akte. Tako je Komanda mjesta u Prači izdala jednu naredbu o opticaju novca, u kojoj se, pored ostalog, kaže da će se do daljeg naređenja u prometu nalaziti sve novčanice Srpske narodne banke i Narodne banke Kraljevine Jugoslavije, kao i novčanice koje su u prometu na teritoriji hrvatske države i novčanice koje je okupator pustio u promet za vrijeme okupacije. Svi građani na području ove komande moraju u prometu primati navedene novčanice.

Komande mjesta su imale pod svojom komandom i grupe boraca, koje su držale straže po selima i obezbjeđivale sela od iznenadnog prodora neprijatelja, od samovolje pojedinaca, pljačke i si. Stražama su neposredno rukovodili predsjednici seoskih NOO-a, ali su one bile pod nadzorom komandanta Komande mjesta kojoj su pripadali. Seoske straže nisu bile vojne jedinice, kao čete pri komandama mjesta, nego najčešće naoružani seljaci koji su ostali kod kuća radi obrade poljoprivrednih imanja. Komande mjesta su imale zadatak da pomažu NOO-ima u vršenju njihove vlasti i da tu vlast obezbjeđuju oružanom silom. Takva uloga Komandi mjesta je omogućavala da NOO-i i narodnooslobodilački sudovi postignu dobre rezultate u vršenju svojih funkcija. Odluke koje su donosili NOO-i i narodnooslobodilački sudovi bile su autoritativne i zbog toga što su zasnivane na oružanoj sili NOP-a. Upravo zbog toga su se tih odluka morali pridržavati i oni koji to inače ne bi činili. Komande mjesta su obezbjeđivale javni red i mir, vršile zaštitu vojnih objekata na oslobođenom području, hvatale dezertere, pljačkaše i si.

*

Sudovi starog buržoaskog režima doživljavali su sudbinu ostalih državnih ustanova i nadležstava — ili su se uključile u okupatorski kvislinški sistem ili su se raspali. Narod ih je osjećao tuđim i sebi neprijateljskim ustanovama isto kao i ostale omrznute ustanove starog režima.

Budući da je pravosuđe jedna od funkcija vlasti, osjetila se potreba za formiranjem organa koji će obavljati ovu funkciju. Narodnooslobodilački odbor u Sokocu, na jednom od svojih prvih zasjedanja, formirao je Opštinski narodnooslobodilački sud. Sud su sačinjavali borci Romanijskog partizanskog odreda, pravnici i ugledni seljaci. Po oslobođenju Rogatice Sreski NOO je formirao Sreski narodnooslobodilački sud u Rogatici.

Zadatak narodnih sudova bio je da sude za djela izdaje, špijunaže, sabotaže, pljačke i nasilja bez obzira na težinu djela i bez obzira na mjesto gdje je počinjeno djelo. Stvarna i mjesna nadležnost nije bila razgraničena. Interesantno je istaći da poslije formiranja Narodnog suda u Sokocu i kasnije u Rogatici nisu postojali posebni vojni sudovi u jedinicama Romanijskog partizanskog odreda, jer je ovim sudovima stavljeno u nadležnost da sude i vojnicima koji počine neko nedopušteno djelo.

U to vrijeme nije bilo nikakvih pisanih propisa o organizaciji, djelovanju i postupku sudova. Ali je ipak prilikom suđenja postojao određeni red. Iako nije bilo pisanih propisa niti su korišćeni propisi bivše Jugoslavije, u radu sudova su primjenjivana pravila koja su odgovarala revolucionarnoj savjesti i potrebama NOP-a. Da bi sudovi postigli povjerenje naroda i da bi odigrali ulogu koja im je namijenjena, bilo je potrebno utvrditi principe na kojima treba postaviti sud kao specifičan revolucionarni organ, a to su: demokratičnost kod izbora sudi ja, princip zbora nezavisnosti i princip javnosti u radu.

Princip demokratičnosti kod izbora sudija ogledao se u tome što su opštinski, odnosno sreski NOO-i birali sudije. Sudije nije imenovao nijedan drugi organ.

Sud je sudio u vijeću. Za svaki pojedini slučaj formirano je sudsko vijeće. Za lakše krivično djelo sudsko vijeće je imalo trojicu sudija, dok je za teška krivična djela sudilo vijeće od pet sudija. Vijeće se sastojalo od jednog pravnika i dva, odnosno četiri člana suda, izabrana iz reda građana i predstavnika partizanskog odreda. Kod takvog sastava sudskog vijeća bilo je zastupljeno učešće porote kod suđenja. Ovakav način suđenja imao je veliku prednost. U uslovima kad nije bilo pisanih propisa, nego se sudilo na osnovu revolucionarnog uvjerenja sudija, taj način je omogućavao donošenje pravilnih odluka, kako u pravnom tako i u političkom smislu. Princip nezavisnosti suda sastojao se u nezavisnom donošenju odluka.

Sudovi su svoju funkciju suđenja vršili javno. Svaki građanin i vojnici partizani mogao je da prisustvuje suđenju. Javnost u radu

sudova omogućila je neposrednu kontrolu naroda nad njihovim radom i postupkom. S druge strane, javnost rada sudova omogućila im je da vrše vaspitnu ulogu među stanovništvom i time ispune jednu od glavnih funkcija koja je pred njih postavljena.

Sudovi su nastojali koliko je bilo više moguće da utvrde činjenice na kojima su zasnivali svoje odluke. Niko nije bio osuđen prije nego je bio saslušan. Okrivljenom je bilo dozvoljeno da se brani i da iznosi sve činjenice koje idu njemu u prilog. Kod građanskih parnica stranke i ostali učesnici u postupku bili su dužni da doprinesu rasvjetljavanju i utvrđivanju istine. Ostala načela koja su sudovi primjenjivali u svom radu bila su podređena načelu materijalne istine, kao primarnom načelu.

Krivična djela su gonili po službenoj dužnosti komande vojnih jedinica, Komande mjesta i Opštinski NOO. Njihovi predstavnici su zastupali optužnicu do konačne presude suda. Građanske parnice pokretale su zainteresovane stranke. To je upravo jedan od osnovnih razloga što su sudovi u svom radu i imali uglavnom krivična djela. Građani su se u to vrijeme malo parničili, jer su građanski sporovi stavljani u drugi plan. Naime, sve takozvane privatne sporove građani su rješavali sami ili na seoskim konferencijama, odnosno u seoskim NOO-ima.

Svi dokazi pred sudom izvođeni su usmeno i neposredno. Sud je odlučivao o tužbi i tužbenom zahtjevu po pravilu za osnovu neposrednog i javnog raspravljanja. Ali, usmenost je bila potpuna samo na glavnoj raspravi. U dokaznom postupku prije glavne rasprave primjenjivala se i pismenost u postupku. Presuda je uvijek donošena u pismenoj formi.

Rasprave su bile javne. Pored zastupnika optužnice i okrivljenog, odnosno stranaka u postupku, suđenju su mogli pristupiti i građani koji nisu neposredno zainteresovani za suđenje.

Za svaki slučaj određivan je tužilac, jer ova funkcija nije bila stalna. Naime, tužilaštvo kao stalni i samostalni organ nije bilo formirano.

Dokazni postupak je važan faktor kod suđenja. Od vrste dokaznih sredstava umnogome zavisi kako će biti utvrđena materijalna istina. Zbog toga je narodnooslobodilački sud primjenjivao i ona dokazna sredstva koja je u to vrijeme bilo moguće izvoditi: isprave, svjedoci i saslušanje okrivljenog, odnosno stranaka.

Po završenom pretresu na glavnoj raspravi sudsko vijeće se povlačilo na vijećanje i donošenje odluke. Odluka suda donošena je većinom glasova svih članova sudskog vijeća. Presuda je objavljivana, a izricana je u ime naroda i NOP-a.

Ilustracije radi navodimo nekoliko kazni koje je izrekao sud u Sokocu. Prvo suđenje organizovano je 17. 9. 1941., grupi špijuna, pljačkaša i dezertera. Poslije završenog pretresa sud je donio presudu i osudio:

Milana Maleševića, nadcestara iz Sokoca, Sima Vojnovića iz sela Romanije i Sulju Kadrića iz sela Hotičina, na smrt strijeljanjem, zbog krivičnog djela špijunaže i izdaje naroda i NOP-a;

Mašana Beatovića, borca Glasinačke čete, iz sela Čavarine, na smrt strijeljanjem, zbog pljačkanja i silovanja žene Muslimanke iz sela Kamer;

Stanoja Vitomira, iz sela Pediše, na kaznu 20 dana prisilnog rada pod stražom, zbog samovoljnog napuštanja čete.

Sud je odlučio da se presuda javno pročita u svim selima na oslobođenom području. Presuda je odmah izvršena.

Drugo suđenje održano je 27. septembra 1941. 168-orici domobrana koji su zarobljeni u borbi na Novoseocima. Domobrani i njihovi oficiri su optuženi zbog: učešća u borbi protiv boraca NOP-a; zbog toga što su znali, dolazeći na Romaniju, da ulaze na oslobođenu teritoriju, što su se stavili u službu okupatora; palili kuće i imovinu, te ubijali nevine žene i djecu; što su izdali interese hrvatskog naroda i tako se ogriješili o NOP. Optužnicu je zastupao predstavnik štaba Romanijskog partizanskog odreda. Poslije završenog pretresa sud je donio presudu kojom je osudio:

tri oficira: Safeta Fazlagića, natporučnika iz Čapljine, Baldu Kojakovića, poručnika iz Dubrovnika, i Zvonimira Pilauera, poručnika iz Zagreba, na smrt strijeljanjem, uslovno da se zamijene za određene ljude, pripadnike NOP-a, koji se nalaze u logorima ili zatvorima NDH;

sedam domobrana s vodnikom Juganjcem, vojnika Bazera i pet ustaša na smrt strijeljanjem. Oni su išli u prethodnici pa su palili kuće i ubili Petru Pavlović i njeno dvoje djece;

Koso Šaćir, poručnik iz Oplićića i četrdeset vojnika domobrana, koji su se dobrovoljno predali, oslobođeni su optužnice.

Ostale vojnike, koji su bili zavedeni, a nisu se borili, sud je oslobodio optužnice s tim da se zadrže u zarobljeništvu i da se upute na rad sve dok se ne utvrdi da su bezopasni za našu vojsku i NOP.

Sud je zarobljenicima garantovao da će se prema njima ljudski postupati.

Treće značajno suđenje organizovano je zarobljenim četničkim oficirima. Krajem 1941. godine iz Srbije u Bosnu prelazi grupa od dvanaest četničkih oficira sa ciljem da siju nacionalnu i vjersku mržnju među narodima i konfesijama u Bosni i da na taj način sabotiraju narodnooslobodilačku borbu. Svi su oni od četničkog štaba Draže Mihailovića bili postavljeni za komandante pojedinih mjesta u istočnoj Bosni i Bosanskoj krajini.

Njih je štab Romanijskog partizanskog odreda optužio za stavljanje u službu okupatora, za raspirivanje bratoubilačke borbe i za izdaju svoga naroda.

Sudsko vijeće je sprovelo postupak, saslušalo okrivljene i svjedoke, te po završenom pretresu i vijećanju utvrdilo krivicu i donijelo presudu kojom je svih dvanaest osudilo na smrt strijeljanjem. Presuda je odmah izvršena.

Bilo je i drugih pojedinačnih procesa na kojima su suđeni uglavnom pljačkaši, izdajnici naroda i dezerteri.

Iz istaknutih primjera može se izvući zaključak da su narodno-oslobodilački sudovi imali prvenstveno zadatak da sude narodnim izdajnicima, dezerterima, pljačkašima i drugim neprijateljima naroda, koji su u tim teškim prilikama svojim postupcima pomagali okupatoru.

Ta činjenica ukazuje da su narodnooslobodilački sudovi bili jedan od organa revolucije koji su njoj bili neophodni, koji su borbu vodili na specifičan način i time značajno doprinosili afirmaciji NOP-a i nove vlasti. Sudovi su izvršili svoj revolucionarni zadatak i razvili veliko povjerenje narodnih masa u pravosuđe koje se radalo s prvom partizanskom puškom na Romaniji. Aktivnost sudova iz ustaničkih dana 1941. godine ostala je duboko u sjećanju naroda ovog područja, kao aktivnost pravde novih revolucionarnih snaga — duboko ljudske pravde, ali isto tako i nemilosrdne prema onima koji su koristili najteže dane u koje su zapali naši narodi da bi ostvarivali svoje prljave interese i želje.

*

Ustanak na Romaniji pod kraj 1941. godine dobija velike razmjere. Stvorena je velika slobodna teritorija, koja obuhvata skoro cijelu jugoistočnu Bosnu. Na čitavoj toj teritoriji Romanija postaje centar, a Romanijski partizanski odred najveća vojna snaga. Sa širenjem slobodne teritorije i oslobođenjem pojedinih mjesta i varoši formiraju se organi vlasti u tim mjestima. Formiranjem Sreskog NOO-a za srez Rogaticu život se još više normalizuje. Organizacija vlasti se upotpunjava, što olakšava rad opštinskim i sreskim odborima.

Pod kraj 1941. godine, povlačenjem partizanskih jedinica iz Srbije, na Romaniju dolazi Vrhovni štab NOV i POJ i CK SKJ. Tu se koncentriše i glavnina partizanskih snaga, u kojima centralno mjesto zauzima Prva proleterska brigada.

Oslobođenje tako velikog područja i koncentracija vojnih snaga na tom području bili su osnovni povod da i neprijatelj skoncentriše svoje snage i da preduzme takozvanu drugu ofanzivu na oslobođenu teritoriju. Glavne neprijateljske snage u toj ofanzivi bile su usmjerenne prema Romaniji — centru slobodne teritorije. Pod pritiskom nadmoćnih snaga neprijatelja partizanske jedinice su se povukle sa položaja na Romaniji, koje su do tada čvrsto držale. Više se nije držao

front. Neprijatelj je napadao svugdje kud se kretao. Prema tome, sada nestaje slobodne teritorije u onom smislu i opsegu kakva je bila do tada. Nijemci i ustaše su ušli u Sokolac i zaposjeli put Sarajevo — Vlasenica i Sokolac — Rogatica.

S obzirom na situaciju koja je nastala u to vrijeme nije bilo uslova za rad organa vlasti koji su do tada bili stvoreni. Naime, s radom prestaju opštinski NOO i opštinski narodnooslobodilački sudovi u Sokocu i Rogatici. Međutim, organi vlasti, stvoreni u drugim mjestima na području Romanije, nastavljaju svoju djelatnost u novostvorenim uslovima. Naročitu aktivnost razvijaju seoski NOO-i, koji nastavljaju rad kroz čitav period narodnooslobodilačke borbe. Ali, situacija je bila vrlo teška. Pod naletom neprijateljske ofanzive u to zimsko doba veliki broj stanovništva je ostao bez krova nad glavom, bez hrane, odjeće i obuće. Sve je izgorjelo i opljačkano. Odbori u selima koja nisu izgorjela, Komande mjesta i drugi faktori preduzimaju brigu oko smještaja i ishrane žena i djece iz popaljenih sela.

Međutim, iako su seoski NOO-i i Komande mjesta obavljali određene poslove organa vlasti, život u pozadini nije bio ni organizovan ni ureden kao ranije, kada su djelovali opštinski NOO-i u Sokocu i Rogatici i Sreski NOO u Rogatici. Vlast na čitavom području vrši štab Romanijskog partizanskog odreda koji je bio preokupiran čisto vojnim pitanjima, jer je situacija na položajima bila dosta teška, pa se nije mogao baviti pitanjima vlasti, kao ni političkim pitanjima na terenu, kako su to činili opštinski NOO. Takvu situaciju su iskoristili pojedini pročetnički orijentisani elementi i počeli vršiti teror nad nedužnim muslimanskim stanovništvom, pljačkati sela i vršiti druge nedozvoljene postupke. To je kod Muslimana izazvalo određenu nesigurnost i kolebanje, pa počinju napuštati svoje domovine i povlačiti se u Sarajevu. Štab Romanijskog odreda, a ni drugi faktori nisu preduzeli dovoljno efikasne mjere da se osujete takvi postupci pojedinaca inspirisanih četničkom propagandom, iako je, s obzirom na snagu Romanijskog partizanskog odreda, to bilo nemoguće.

Upravo u situaciji kakva je stvorena u to vrijeme na Romaniji osjetio se najveći nedostatak jednog organa kakav je bio opštinski NOO, koji je, pored funkcije vlasti, obavljao i funkciju političkog organa narodnooslobodilačke borbe. U takvoj situaciji je bilo nužno okupiti narodne mase. To su mogli da rade odbori koji su iznikli u žiži borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Drago BOROVCANIN

FORMIRANJE I BORBE ZENIČKOG NOP ODREDA

Od oktobra 1941. do početka maja 1942. u dolini rijeke Bosne, uglavnom duž njene desne obale, od Kaknja na jugu do Zavidovića na sjeveru, djelovali su prvo Zenička partizanska četa, pa bataljon i, napokon, Zenički NOP odred. Teritorija sa koje su izvođene akcije protiv neprijateljskih uporišta obuhvatala je prostor ograničen: sa sjevera i severoistoka Krivajom i željezničkom prugom Olovo — Zavidovići, sa istoka komunikacijom Podlugovi — Vareš i Vareš — Duboštica, a sa juga i zapada r. Bosnom i komunikacijom Sarajevo — Bosanski Brod.

Najveći dio ove teritorije prekriven je gustim šumama koje je eksploatisala firma »Našička DD«. To je planinsko i brdovito zemljište, ispresijecano u svim pravcima mnogobrojnim rječicama i udolinama. Jedino na južnom i jugozapadnom dijelu ima nešto oranice i pašnjaka. Taj dio je i naseljen, dok je veći dio, bez sela i stanovništva. U toku NOB-a ova teritorija nazvana je »Zenički kraj«.

Pokrajinski komitet KPJ za BiH planirao je da i u ovom kraju otpočne oružani ustanak u vrijeme kada i na Romaniji, Birču, Ozrenu i drugim krajevima istočne Bosne. Sa ustankom je trebalo početi prvih dana avgusta 1941. i to: rušenjem termoelektrane i industrijskih postrojenja željezare Zenica, brzim preuzimanjem vlasti u gradu, izlaskom radništva na teritoriju »Zeničkog kraja« i nastavljanjem partizanskih akcija protiv okupatora i ustaških vlasti. Zadatak je povjeren partijskoj organizaciji Zenica, koja je u to vrijeme po broju članova bila među većim u Bosni. Imala je preko 30 članova Partije, među kojima je bilo i nekoliko starih i prekaljenih komunista revolucionara, kao što su: Ibrahim Perviz, Franjo Hen, Remzija Rebac, Nedo Radić, Mirko Davidović, Mladen Vuković, Marko Rajić, Hasan Kotlića, Ivica Vižral i drugi. Brojno još jača bila je organizacija SKOJ-a. Međutim, do predviđene diverzije i

ustanka nije došlo zbog toga što su postavljeni zadaci zeničkoj partijskoj organizaciji bili nerealni i zbog posljedica koje su nastale izdajom Franje Lera. Franjo Ler je otkrio ustašama čitav plan akcije i uz to još priložio spisak komunista, na osnovu čega je došlo do organizovane hajke i hapšenja. Među prvima, 4. avgusta uveče, uhapšen je Franjo Hen, sekretar Mjesnog komiteta KPJ Zenica, i komunisti Savo Papić, Boško Kovačević, Ibro Goleš i Dušan Zilić. Kod njih je pronađeno sakriveno oružje. U toku sljedećih sedam dana uhapšena je još jedna veća grupa, u kojoj su bili: Marko Rajić, Vladimir Logomerac, Stjepan Golubović, Lazo Todorović, Vojo Markićević, Rade Golubić, Dušan Bujalić, Đorđe Papić, Branko Samardžić, Vojin Soldo, Đuro Došen, Derviš Imamović, Jozo Mandić, a u selu Klopču uhvaćeni su: Nedo i Simo Radić. Pored njih u ovoj provali bio je uhapšen i jedan broj simpatizera: Jovo Corić, Antun Kreh, Drago Stupar, Čazim Spahić, Rudo Savić, Ivica Šunjić i još neki.

Manji broj je onih koji su uspjeli da izbjegnu hapšenje i da se sakriju kod poznanika i prijatelja ili u šumama u neposrednoj blizini Zenice. U jednoj grupi, koja je izbjegla na desnu obalu rijeke Bosne, bili su: Ibrahim Perviz, Mirko Davidović, Mladen Vuković, Hasan Kotlića i Ivica Vižral. Ali pogibijom Ibrahima Perviza, 6. avgusta u Blatuši, ova je grupa bila razbijena. Njeni članovi su se još neko vrijeme zadržali oko sela Ponihovo i Dračić a zatim otišli na Romaniju i stupili u Romanijski partizanski odred.

I poslije ovih događaja Pokrajinski komitet KPJ je nastojao da u »Zeničkom kraju« podigne ustanak. U tom cilju u septembru je bio upućen u Zenicu Remzija Tvrtković, a nešto kasnije i Omer Maslić. Zadatak im je bio da se povežu sa Remzijom Repcom i organizuju preostale komuniste, da formiraju i obnove partijsku organizaciju, a posebno organizaciju SKOJ-a, koja provalom nije bila zahvaćena, i da sa tim snagama stvore uslove za ustanak i pokrenu narod u oružanu borbu. Za kratko vrijeme oni su izvršili ovaj zadatak. Do polovine oktobra bila je obnovljena i stvorena nova partijska organizacija, u koju je primljeno i nekoliko najistaknutijih članova SKOJ-a, to su bili: Sead Škrgo, Salih Bešlagić, Ratko Perendija i još neki. Sekretar organizacije bio je Remzija Repac. Izvršena je i reorganizacija skojevskih grupa. Rukovođenje organizacijom SKOJ-a u gradu bilo je povjereno Seadu Škrgi, a u željezari Remziji Tvrtkoviću. Novoformirana partijska organizacija izvršila je i najpotrebnije vojno-političke pripreme za ustanak. Organizovala je prikupljanje oružja, sanitetskog i drugog materijala. Stvorena je i obavještajna služba, koja je radila na prikupljanju podataka u svim važnijim institucijama NDH, pa čak i domobranskoj vojsci, u ustaškom logoru i organizaciji Kulturbunda. U ustaškom logoru i organizaciji ustaške mladeži radili su skojevci Jozo Mandić i Hela Lekić, u jedinicama domobranskog garnizona simpatizer Bruno No-

vak i još neki podoficiri, a u Kulturbundu Vesteršek. Preko njih partijska organizacija je dolazila do dragocjenih vojnih podataka i do oružja, koje je kasnije, kada je došlo do stvaranja partizanske čete, bilo od velike koristi. Stvoreno je i nekoliko punktova u okolnim selima koji su kasnije poslužili kao veza sa partizanskim jedinicama.

O svemu što je učinjeno u Zenici Pokrajinski komitet KPJ je već polovinom oktobra dobio informaciju od Omera Maslića. Podaci koje je on prezentirao Pokrajinskom komitetu govorili su da više nije potrebno čekati sa ponovnim pokušajem dizanja ustanka. Odlučeno je da Omer sa jednom naoružanom grupom partizana iz odreda »Zvijezda«, u kojoj su bili Manojlo Popić i Gojko Uzelac, krene u »Zenički kraj«. Zadatak im je bio da prihvate grupe i pojedince koji su se, bježeći ispred ustaškog terora, krili u šumama, i da sa obnovljenom partijskom organizacijom u Zenici pokrenu narod u borbu i formiraju prve partizanske jedinice.

Kad su Maslić, Popić i Uzelac u drugoj polovini oktobra stigli na ovaj teren, prvo su se povezali sa naoružanom grupom Todora Butine a nešto kasnije i sa grupom koju je vodio Melenta Bošnjak. Zatim su prošli kroz nekoliko sela, održali sastanke u selima Poni-hovu, Sviće, Pečuju, Mošćanici i još nekima, i pozvali narod na ustanak. U svim ovim selima narod ih je dobro primao. Prihvatajući poziv seljaci su u početku pojedinačno a kasnije u sve većim grupama prilazili i javljali se u partizane. Neki su otkopali sakriveno oružje i drugu ratnu opremu koju su sačuvali od vremena aprilskog rata.

Za nekoliko dana, a to je bilo krajem oktobra i prvih dana novembra, u šumi zvanj »Šušnjara« iznad sela Poni-hovo formirana je prva zenička partizanska četa. Komandir je bio Todor Butina a politički komesar Omer Maslić. Prikupljanje oružja, mobilizacija novih boraca i razbijanje ustaške vlasti u okolnim selima bile su prve akcije koje je četa odmah po svom formiranju izvodila. Često su se ovakve akcije pretvarale i u male zborove, na kojima su partizani objašnjavali smisao narodnooslobodilačke borbe i bratstva i jedinstva Srba, Hrvata i Muslimana.

Pokušaji ustaških i domobranskih komandi da unište Zeničku partizansku četv ostali su bez uspjeha. Naprotiv, četa je kroz borbe sve više rasla i jačala. Već koncem novembra ona je brojala preko 60 naoružanih boraca, pa se prišlo ostvarenju još jedne — tzv. Druge čete. Prva je ostala u selu Dračić a novoformljena, Druga, raspoređena je u selo Bijela Voda. Za komandira Druge čete postavljen je Melenta Bošnjak, a za političkog komesara Remzija Tvrtković. I Prva i Druga četa imale su zadatak da svoja dejstva usmjere u pravcu Zenice i Kaknja sa ciljem: da ruše prugu, ometaju saobraćaj i razbijaju aparat ustaške vlasti na ovoj teritoriji.

Borbe u decembru i do polovine januara 1942. poprimile su organizovaniji oblik i prerasle u akcije jačih razmjera, u kojima je neprijatelj trpio ozbiljne gubitke. U tom periodu izvedeno je 13 manjih i većih akcija, najvećim dijelom na željezničku prugu, žandarmerijska i domobranska uporišta i električni dalekovod Zenica — Kakanj. U svim ovim borbama ubijeno je, ranjeno i zarobljeno nekoliko stotina neprijateljskih vojnika. Zaplijenjeno je dosta oružja, municije i druge ratne opreme. Najuspješnije su bile akcije na željezničku stanicu Begov Han, na žandarmerijske stanice Perin Han i Gornja Vraća, na stražu imanja kaznenog zavoda u neposrednoj blizini Zenice, kao i one na željezničku prugu Sarajevo — Bosanski Brod. Osim toga, u ovom periodu bilo je i nekoliko sukoba sa domobranima i ustašama koji su pokušavali da napadnu i opkole partizanske čete i da ih unište. Najžešći takav napad izvršen je 4. januara na Prvu četvu u selu Dračići. Toga dana oko 120 ustaša i dvije domobranske čete pokušali su da opkole četvu i da je u borbi likvidiraju. Četiri časa je trajala žestoka borba u kojoj je ubijeno i ranjeno 18 neprijateljskih vojnika a među njima i nekoliko poznatih krvnika iz Zenice. Partizani su imali pet mrtvih i nekoliko ranjenih. Poginuli su: Luka Bakijaš, mitraljezac, Borko Lukić, Borko Poletan, Đuro Gutić i Jovo Hercegovac. Ovo su bile i prve partizanske žrtve koje su pale u borbi kod Zenice. Među ranjenima bili su komandir čete Todor Butina, Gojko Uzelac i Đuro Milišić.

Uz svakodnevne borbe odvijao se i politički rad u četama i na terenu. Taj rad se intenzivirao kad su iz Zenice počeli izlaziti skojevci, omladinci, radnici i intelektualci. Oni su u znatnoj mjeri pomogli napore drugova Maslića, Popića, Tvrtkovića i drugih da se što veći broj novih boraca uključi u borbu. Tada je došlo i do stvaranja prvih organa narodne vlasti u ovom kraju. U selima Ponihovo, Dračić, Bijela Voda, Pepelari i drugim izabrani su tada tzv. povjerenici a kasnije su birani i narodni odbori.

I partijska organizacija Zenica uspjela je da se u tom periodu čvršće poveže sa radništvom i građanima Zenice, da ih kroz razne aktivnosti još više angažuje ne samo na prikupljanju oružja i obavještajnih podataka nego i u pružanju otpora okupatorima i ustaškoj vlasti. U ovom pogledu korišteni su ugledniji građani Muslimani, koji su, po sugestijama Partije, protestovali i spasavali od hapšenja i ubijanja veći broj ne samo Muslimana nego i Hrvata i Srba. Uz pomoć ovih građana partijska organizacija je organizovala 27. januara javnu demonstraciju povodom hapšenja jedne veće grupe skojevaca i omladinaca Zenice. Tog dana preko hiljadu građana i seljaka Muslimana iz okolnih sela izašlo je na ulice i uzvikujući »Puštajte našu omladinu« uputilo se prema zgradi Kotarskog predstojništva i zatvora. Zahtjevali su da se omladinci odmah puste. Ustaše, žandarmi i policija dočekali su ih sa uperenim cijevima puškomitraljeza i prijetnjama da će otvoriti vatru, ali se nisu usudili da

to učine. Pokušavali su i sa obećanjima da će biti svi pušteni ako se demonstranti prethodno razidu. Ali kad i to nije pomoglo, počeli su da puštaju zatvorenike. Njihov izlazak iz zatvora masa je pozdravila poklicima »Živjela naša omladina«. Tog dana bilo je pušteno oko 25 omladinaca, a šestorica su zadržani i istu večer pod posebnim obezbjeđenjem prebačena u travnički zatvor. Ustaše ih nisu smjele zadržati u zeničkom zatvoru a ni pustiti sa ostalima, jer su od batina i mučenja tako izgledali da bi njihovo puštanje još više izazvalo i onako naelektrisanu masu građana. U ovoj grupi bili su: Salih Bešlagić, Ante Oreb, Đemal Burazerović, Jozo Mandić, Ekrem Šehalić i Alija Šestić.

Sem ovoga partijska organizacija je i kroz druge oblike svoje aktivnosti uspjela da ostvari svoj uticaj u gradu i obližnim selima i da sve to uskladi i poveže sa potrebama i daljim razvojem borbi partizanskih četa na terenu. Pored već pomenutog razgranatog obavještajnog rada, naročito je dobro organizovan bio rad sa ženama antifašistkinjama. Nekoliko simpatizerskih grupa je bilo formirano u većem broju pogona Željezare i još nekim preduzećima. Tada je uspostavljena veza i sa ilegalcima — članovima Partije u Kaknju, Begovu Hanu i Zepču, a stvoreno je još i nekoliko prihvatnih stanica koje su, sem već pomenutih u Sviću i Babićima, poslužile kao stalna veza između Zenice i partizanskih četa. Takve stanice su bile u selima Tetovu, Ričicama i Begovu Hanu.

Sve ovo, kao i uspjesi u borbi partizanskih četa, doprinijelo je da se ustanak u »Zeničkom kraju« još više rasplamsa i poveća priliv novih boraca, i to ne samo Srba nego i Muslimana i Hrvata. U takvim uslovima, kad su dotadašnje dvije čete postale brojno velike, donesena je odluka da se formira Zenički NOP bataljon. Radi toga su štabovi Romanijskog NOP odreda i NOP odreda »Zvijezda« uputili kadrovska pojačanja u »Zenički kraj«. Već 7. januara 1942. na ovu teritoriju stigao je Nikola Prodanović, a odmah iza njega i Akif Bešlić, sa jednom grupom boraca Muslimana iz Muslimanskog bataljona Romanijskog NOP odreda. I Ozrenski odred uputio je jednu grupu od oko 30 boraca, koji su bili rodnom iz Zenice ili »Zeničkog kraja« i koji su se do tada borili u sastavu jedinica ovog odreda. Od ovih snaga i već postojećih partizanskih četa u januaru 1942. u selu Pepelari formiran je Zenički bataljon od četiri čete. Jedna od ovih četa nazvana je proleterskom.

Svaka četa je dobila svoj sektor dejstva sa osnovnom orijentacijom prema Kaknju, Zenici i Zavidovićima i težištem u dejstvima na komunikaciju Sarajevo — Bosanski Brod. Prva četa je bila smještena u selu Bijela Voda, Druga u Šagoviću, Treća u Čardaku kod Zavidovića, a Četvrta (Muslimanska) u selu Pepelaru, gdje je bio i štab bataljona. Formiranje muslimanske čete u sastavu Zeničkog bataljona došlo je kao rezultat napora Partije da se u borbi pro-

tiv okupatora i kvislinga još više angažuje muslimansko stanovništvo koje je u ovom kraju po broju predstavljalo značajan faktor.

Komandant bataljona bio je Nikola Prodanović a politički komesar Manojlo Popić. Sem njih u štabu su bili još Rasim Džindo, referent saniteta, i Ratko Pernedija kao intendant.

Borbe i akcije bataljona nastavljene su istom žestinom. Najznačajnija akcija bilo je napad na Begov Han, izveden 12. februara, u vrijeme kada je neprijatelj završavao svoju drugu ofanzivu i kada je na sve strane trubio da su partizani u istočnoj Bosni uništeni. Zenički bataljon upao je u Begov Han, ubio i zarobio oko 150 neprijateljskih vojnika, među kojima je bilo i Nijemaca i ustaša, zaplijenio oko 150 pušaka, 12 puškomitraljeza i 2 teška mitraljeza. Zaplijenjene su i velike količine municije, hrane, odijela i razne druge opreme. Pilana »Našičke DD« sa stokovima gotove građe, koja je bila pripremljena za izvoz u Njemačku, nestala je u plamenu. Zapaljena je i željeznička stanica a pruga je bila na nekoliko mjesta porušena. Tako je neprijatelj na završetku svoje ofanzive pretrpio težak udarac, i to onde gdje je bio najosjetljiviji — na komunikaciji Sarajevo — Bosanski Brod. U ovoj akciji poginulo je svega 5—6 partizana i nekoliko ih je bilo ranjeno.

Poslije ove bilo je još nekoliko značajnih akcija, koje su izvodile čete na pruži Sarajevo — Brod, tako da je vrlo često saobraćaj bio prekidan. Na desetine kompozicija otišlo je u rijeku Bosnu, pa čak i oklopni vozovi su nekoliko puta bili zaustavljeni i rušeni. Sem toga bataljon je vodio i svakodnevne borbe protiv ustaša, domobrana i muslimanske milicije. Najžešće takve borbe bile su na sektoru Zavidovića i u okolini r. Krivaje.

Kroz sve ove borbe bataljon je brojno rastao, pa su ubrzo formirane još dvije čete. Jedna je bila orijentisana prema dolini Krivaje, a druga na komunikaciju između Zepča i Zavidovića.

Početkom aprila u »Zenički kraj« stigao je Prvi udarni istočno-bosanski bataljon. Sa njim je došao Svetozar Vukmanović Tempo i nekoliko članova Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba za BiH. Oni su održali sastanke sa štabom Zeničkog bataljona i sa većim dijelom članstva Partije iz »Zeničkog kraja«. Od odluka koje su donesene na ovim sastancima najvažnije su bile: da se od Zeničkog NOP bataljona formira Zenički NOP odred sa četiri bataljona, da se borbena dejstva odreda prošire i na lijevu stranu r. Bosne u pravcu Travnika i da se dotadašnji Okružni komitet KPJ kadrovski ojača i preformira u novi, koji će svojim radom obuhvatiti ne samo bivši zenički nego i žepački, a jednim dijelom i visočki i travnički srez. Za komandanta odreda postavljen je Nikola Prodanović a za političkog komesara Milenko Cvitković Španac. Dotadašnji politički komesar bataljona Manojlo Popić bio je predviđen da se vrati u odred »Zvijezda« kao zamjenik političkog komesara odreda.

Akcijama prvog udarnog bataljona i zeničkih četa trebalo je proširiti slobodnu teritoriju, čvršće je povezati sa teritorijama koje su držali Ozrenski NOP odred i odredi koji su djelovali na lijevoj obali r. Bosne. Dalje, trebalo je organizaciono učvrstiti narodnu vlast i mobilisati novo ljudstvo. Međutim, četnički uticaj, koji je porastao poslije pučeva na Romaniji, Ozrenu i Zvijezdi, spriječio je da se to ostvari. Golub Mitrović uz pomoć svojih istomišljenika pripremio je i izveo četnički puč. Noću 8/9. maja u Trećem udarnom bataljonu koji je pre toga bio formiran i jedinicama Zeničkog odreda on je napao na svoje dotadašnje drugove i suborce. Bio je komandir čete u Zeničkom odred, a kada je formiran Treći udarni bataljon, on je postavljen za komandira jedne od četa tog bataljona. Položaj koji je zauzimao omogućio mu je da pripremi izdaju i da je iznenadno i brzo izvede. Bio je čak i član Partije. Puč je pripremio u najvećoj tajnosti i izveo ga sa maksimalno postignutim iznenađenjem. Tom prilikom poginulo je oko 30 najboljih boraca i rukovodilaca čete, uglavnom članova Partije i skojevaca. Mučki su ubijeni Gojko Uzelac, Sead Škrgo, Mustafa Ganibegović, Rudi Mali, Stanislav Traub, Milan Maslić, Himzo Čatić, Ivo Marjanović, Meho Azapagić, Kerošević zvan »Pekmez« i drugi. Ranjeni su bili Vlado Perić Valter, Pero Bosić i Omer Maslić, ali su uspjeli da se izvuku.

Epilog ove mučke izdaje bio je sporazum četnika sa ustašama u Zenici o zajedničkoj saradnji i borbi protiv partizana, koji je Golub Mitrović, zajedno sa svojim pomoćnicima Perom Milišom, Vojom Balačem i Jovom Lakićem, potpisao 14. juna 1942.

Okolo stotinu boraca Zeničkog NOP odreda, koji nisu pristali uz Goluba Mitrovića ušlo je u sastav Grupe udarnih bataljona. U Trećem bataljonu Grupe, kasnije 6. istočnobosanske brigade, dve čete, Deveta i Deseta, bile su sastavljene uglavnom od boraca iz »Zeničkog kraja«. Većina njih izgubila je živote u borbi. Najveći broj ih je poginuo u V neprijateljskoj ofanzivi na Čurevu, Košuru i Sutjesci. Poginuli su: Omer Maslić, Manojlo Popić, Rasim Džindo, Ratko Perendija, Todor Butina, Marko i Mladen Mišura, Đuro Milišić, Mustafa Ganibegović, Velija Smajić, Džemal Drinić Šuco, Spasoje Jovandić, Alija Šopević, Pašan Džindo, Čamil Džindo, Mašo Hanjalić, Miloš Popović, Mladen i Vlado Dragić, Ljubo Vodeb, Avdo-Brico Bešlagić, Remzija Tvrtković, Mišo Ignjatović, Simo Aleksić, Malenta Bošnjak, Bogdan Vidaček, Fuad Isaković, Mirko Karač, Jovo Krajišnik, Savo Krišković, Simo Maksimović, Ibrahim Malkoč, Pero Maslenjak, Milivoje Piljuga, Niko Subotić, Desa Tođić, Ibro Čolaković, Mujo Behmen, Miljenko Cvitković, Meho Čurković, Tahir Hadžiavić, Enver Ajanović i drugi.

Cam.ii KAZAZOVIC

PARTIJSKA ORGANIZACIJA VAREŠA U PERIODU PRIPREMA ZA ORUŽANU BORBU

Bogata ležišta željezne rude omogućila su da se u Varešu i njegovoj okolini od davnina začne proizvodnja željeza. Ni danas nisu rijetki tragovi rada saskih rudara. Pisana i istražena prošlost govori da su za cijelo vrijeme turske okupacije u Varešu i njegovoj okolini radili takozvani majdani za kovanje željeza i livnice za proizvodnju željeza. I danas su sačuvani takvi majdani u Varešu i selu Očevlju. U njima se uz pomoć vode kuju sačevi, peke, lemeši, plugovi, crtala, potkovice i dr. Ocijenivši bogatstvo Vareša željeznom rudom, a i šumom, Austro-ugarska je odmah po okupaciji pristupila izgradnji pruge Podlugovi — Vareš i podizanju za one prilike najmodernije željezare na Balkanu.

Te okolnosti su omogućile da se još krajem XIX vijeka, a naročito na početku XX vijeka, okupe u Varešu snažna jezgra radnika rudara, ljevara i metalaca. Radeći pod izvanredno teškim uslovima i više časova, uz bijedno nagrađivanje, vrlo rano za bosanske prilike, još pod konac XIX vijeka, javljaju se prve organizacije i organizovane akcije vareških radnika. Pisani dokumenti govore o organizovanim zahtjevima za skraćivanje radnog vremena, kao i za poboljšanje ostalih životnih i radnih uslova radnika. U tim aktivnostima radničke klase Vareša, naročito je impresivan po svojoj snazi i organizovanosti bio opšti štrajk radnika 1906. godine. Svi do jednog, radnici — štrajkači su tada pod crvenim bajrakom prošli gradom. Štrajkovali su rame uz rame radnici Hrvati, Muslimani i Srbi. Koloni radnika — štrajkača priključili su se i ostali mještani tako da je štrajk bio potpun. U godinama poslije I svjetskog rata, pod uticajem velike Oktobarske revolucije, zahvaljujući organizovanom radu KPJ, radnička klasa Vareša bila je jedinstvena. Potvrda tome je rad i postojanje snažne organizacije sindikata, zatim izgradnja radničkog doma u Varešu, biranje Đure Đakovića od

strane vareških radnika za poslanika. Vrijedno je spomenuti i povratak grupe vareških radnika iz SSSR-a, koja je na željezničkoj stanici razvila crvenu zastavu.

Neposredno pred II svjetski rat dolazi do cijepanja sindikata. Stvara se tzv. HRS-ova i Jugorasova sindikalna organizacija. Protiv napredne Ursove sindikalne organizacije takođe djeluje i reakcionarni režim koji ne preza ni od hapšenja i prolijevanja krvi. U tom vremenu se snažnije osjetilo i angažovanje crkve, koja koristeći vjersku opredjeljenost vrši pritisak na radničku klasu u Varešu. Glavni razlog slabljenju jedinstva organizovanog radničkog pokreta bio je u tome, što je izostala pomoć od strane KPJ. Poznato je naime, da je upravo to onaj period kada su našu partiju razjedinjavale unutrašnje trzavice i frakcionaške borbe, koje su tek dolaskom Tita na čelo Partije 1937. godine prevaziđene.

Prebrodivši te teškoće neposredno pred rat, KPJ je uspjela da obnovi kontakte i sa organizacijom u Varešu. Tako je u to vrijeme zabilježen dolazak u Vareš drugova: Mladena Kneževića — »Traktora«, Milutina Đuraškovića — Đuraša i drugih partijskih radnika iz Sarajeva. Oni su kontaktirali sa grupom naprednijih radnika: Stjepanom Kličićem, Josipom Čupkom, Avgustom Vojčuhom, Antom Filipovićem i drugim. Zahvaljujući ovim vezama krajem 1939. godine ili početkom 1940. godine oformljena je i partijska organizacija u Varešu. Ona se nije zvala, što bi bilo uobičajeno, »ćelija« — nego »mjesni komitet«. To je vjerovatno iz razloga što su mogućnosti i polje rada partijske organizacije bili vrlo obimni. Poznato je da je u tom periodu partijska organizacija Vareša poslala i svog delegata Antu Filipovića na okružnu partijsku konferenciju u Sarajevu.

Snažna aktivnost KPJ neposredno uoči rata na mobilizaciji i pripremi naše zemlje na otpor okupatora i na učvršćivanju jedinstva naroda nije imala velike razmjere u Varešu. Mali broj članova i nedovoljna aktivnost partijske organizacije nisu stvorili široku osnovu aktivnih i spremnih boraca za sprovođenje partijske linije. Praksa je pokazala da takav Mjesni komitet KPJ nije bio dorastao zadatku kakav se nametnuo u to vrijeme u takvom rudarskom centru i u tako složenim političkim prilikama. Komitet nije imao niti znanja, niti smjelosti i odlučnosti da preuzme na sebe tako ozbiljan i težak zadatak organizovanja oružane borbe. Trebalo je u radu izboriti se na veći broj dobrih radnika i omladine kojih je bilo u Varešu i sa kojima se moglo više učiniti. Zato nije bilo iznenađujuće kada su ti drugovi u momentu dolaska partijske direktive da se izvrši diverzija u Željezari odbili da prime zadatak koji im je ispred Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH u dva maha prenio drug Slavko Engel. Ovaj drug je konačno oko uspostavljanja veza i sprovođenja ovog zadatka i pao u ruke ustaša, a potom u zatvoru i život dao.

Organizacija se sporo širila i tek tri dana uoči napada Hitlerove soldateske na SSSR, 18. juna 1941. godine partijska organizacija je održala sastanak u šumi više Krama, između Vareša i Vareš Majdana. Sastanku su prisustvovali članovi Partije: Ante Filipović, Avgust Vojčuh, Josip Čupka i Ivo Kličić. Toga dana u Partiju su primljeni kandidati Salko Muminović i Rešad Saletović.

Bez obzira na malobrojnu i bez uticaja u širim razmjerama partijsku organizaciju u Varešu, snažno se razvijala organizacija SKOJ-a. Zahvaljujući direktnoj vezi i uticaju skojevske organizacije Sarajeva, u Varešu i Vareš Majdanu se formirala za one prilike brojna skojevska organizacija. Njena snaga nije se samo ogledala u broju članova nego i u apsolutnoj spremnosti da se pruži otpor okupatoru i da se bezrezervno sprovedu direktive Partije. Bez obzira na pritisak i pretnje, skojevska organizacija je organizovano radila. Na sam dan napada Njemačke na SSSR, u nedelju 22. juna, organizovan je skojevski izlet na Planini, poviše Vareša. Između ostalih, na izletu su bili Salko Muminović, Katarina Jurić, Rafo Zlović, Nada Dursu iz Sarajeva, Sabaha i Rešad Saletović i drugi.

Na inicijativu partijske organizacije Vareša, a uz pomoć Nijaza Dizdarevića, došlo je u julu mjesecu 1941. godine do sastanka u Sarajevu sa Svetozarom Vukmanovićem Tempom. Ispred partijske organizacije Vareša na sastanku su bili Salko Muminović i Rešad Saletović. Susret je dogovoren kod pozorišnog mosta, a znaci prepoznavanja bile su novine u lijevoj ruci. Drug Tempo nas je odveo do kafane »Tri šesira« i pošto je saslušao našu informaciju o prilikama i stanju u Varešu i okolini dao nam je detaljna uputstva za rad. Naročito je insistirao na prikupljanju oružja, pripremi za onesposobi javan je Željezare i hitnoj pripremi za odlazak u oružanu borbu što većeg broja radnika i omladinaca. Jedan detalj toga sastanka ostao mi je u sjećanju. Drug Tempo je tražio da se sarajevskoj organizaciji hitno iz Vareša pošalje nekoliko stotina dinamičkih upaljača. Par dana iza toga ovaj zadatak je izvršen, a kasnije smo obaviješteni da su tim istim dinamičkim upaljačima rušena postrojenja u sarajevskoj željezničkoj radionici.

Odmah poslije početka oružanog ustanka na Zvijezdi, došlo je do uspostavljanja kontakta sa štabom odreda i sa Okružnim komitetom. U ostvarivanju te veze naročitu ulogu je odigrao Alija Fatić iz Budoželja i Sulejman Ibrišimović iz Mijatovića. U toku jesenskih mjeseci 1941. godine došlo je do sastanka sa Nisimom Albaharijem, Hasanom Brkićem i Avdom Humom Kulturnim na Okruglici i dr.

Svi naponi svodili su se na to da se pripremi koordiniran napad izvana i iznutra na Vareš i da se mobiliše što veći broj ljudi za aktivnu oružanu borbu. Okružni komitet je bio upoznat da postoji izvjesno kolebanje i nedostatak revolucionarne spremnosti kod po-

jedinaca u partijskoj organizaciji u Varešu. To se uskoro i potvrdilo kada je u mjesecu februaru 1942. godine došao kategoričan zahtjev i direktiva Okružnog komiteta da se sve snage uključe u aktivnu borbu u odred »Zvijezda«, a da se u Varešu ostavi samo mala ilegalna grupa.

Na sastanku partijske organizacije koji je krajem februara 1942. godine održan u Čajića brijacnici u Varešu, na kome je partijska organizacija upoznata sa direktivom Okružnog komiteta i nalogom za odlazak u borbu, većina članova partijske organizacije nije prihvatila tu odluku. U takvoj komplikovanoj situaciji pojedini članovi Partije i cjelokupna skojevska organizacija su uzeli inicijativu u svoje ruke. Prekinuvši formalno veze sa partijskom organizacijom u Varešu, skojevska organizacija je prišla bitnim pripremama da se izvrši zadatak dobiven od Okružnog komiteta KPJ. Izvršivši ozbiljne i hitne pripreme formirana je dobro naoružana grupa u koju su ušli slijedeći drugovi: Alija Imamović, Drago Lastrić, Fadil Hasagić, Avdo Karamehić, Akif i Rešad Saletović. Proživši se kroz njemačka obezbjeđenja u okolici Vareša, grupa je 18. marta 1942. godine preko mećavom zametenog Peruna izbila na Okruglicu u štab odreda i sjedište Okružnog komiteta.* Grupa je sa sobom, među ostalim stvarima ponijela i veliku svilenu zastavu, na kojoj su omladinke Vareša, spremajući se za ulazak partizana u Vareš, izvezle srp i čekić i natpis: »Proleter i svih zemalja ujedinite se«. Ta zastava je nošena u komori 1. bataljona 6. istočno-bosanske proleterske brigade i postavljena u proljeće 1942. godine na vrhu Konjuh planine. Ona je inspirisala partizana Miloša Popovića da napiše riječi za poznatu pjesmu »... Konjuh planinom ...«.

U toku NOR-a do oslobođenja zemlje u raznim okolnostima i prilikama Vareš je bez obzira na izvjesne slabosti i razočarenja u prvim danima ustanka, dao dosta boraca u redove NOV-e. Tome je uzrok i čitav niz i subjektivnih i objektivnih okolnosti koje vuku korijen i iz političkog rada i međunacionalnih odnosa u BiH koji su se ovdje vrlo delikatno ispoljavali, a o kojima u ovom napisu ne bi želio detaljnije pisati.

Rešad SALETOVIĆ

* Svi drugovi iz grupe, osim braće Saletović, izginuli su u borbama protiv fašističkog okupatora i domaćih izdajnika, a Saletović su umrli poslije rata.

FORMIRANJE I BORBENI PUT MUSLIMANSKOG BATALJONA ROMANIJSKOG NOP ODREDA

Muslimanska četa, koja je kasnije prerasla u Muslimanski bataljon Romanijskog odreda, formirana je sredinom oktobra 1941. od boraca iz sela Šatorovića i Osova. Selo Šatoroviće čine četiri zaseoka — Šatorovići, Podubac, Okruglo i Tmorni Do. Pred rat ovi zaseoci su imali 92 kuće (77 muslimanskih i 15 srpskih) sa oko 540 stanovnika. Selo Osovo čini 15 zaselaka, a 1941. godine imalo je oko 150 kuća (90 muslimanskih i 60 srpskih) sa oko 700 stanovnika. U cjelini uzev to su bila siromašna sela, sa slabom zemljom i sitnim posjedom. Na području ova dva sela radila je jedna četvororazredna osnovna škola. Pohađala su je uglavnom sva dorašla muška djeca, dok je rijetko koje žensko dijete išlo u školu. Srednje škole u Sarajevu pohađala su četiri učenika i Medicinski fakultet u Beogradu jedan student.

Iz ova dva sela stupili su 1941. godine u partizane — Romanijski odred — 103 borca Muslimana, i to: iz sela Šatorovića 51 i sela Osova 52. Pored toga, u njemačkom zarobljeništvu tih dana bila su četvorica Muslimana iz ovih sela. Znači, gotovo od svake tri muslimanske kuće dvije su dale po jednog borca. Nasuprot tome, u neprijateljsku vojsku je u 1941. godini stupilo dobrovoljno svega 11 ljudi — 7 u ustaše i četiri u oružnike (žandare). Dva mladića su mobilisana u domobrane. U šumare su se javila četvorica.

Iz ovih podataka se jasno vidi da su se ova dva muslimanska sela 1941. godine masovno odazvala pozivu Komunističke partije Jugoslavije na oružani ustanak. To je bio rezultat dugogodišnjeg uticaja, a nekoliko predratnih godina i organizovanog rada KPJ u ovim selima.

Značajnija politička aktivnost na liniji KPJ u ovim selima počnje 1929. godine. Te godine je poništen moj izbor za vijećnika opšti-

ne Borika, sa motivacijom da sam naklonjen komunističkim idejama. U stvari, tada sam bio simpatizer KPJ, a pripadao sam Zemljoradničkoj stranci, na čijoj sam listi, na izborima 1933. godine, bio kandidat za načelnika opštine Borika. Počev od 1930. godine Zemljoradnička stranka u selima Šatorovići i Osovo ima većinu glasača. Preko nje KPJ vrši uticaj na seljake i postepeno stvara svoje uporište.

Od 1933. do 1937. godine vežu se za napredni omladinski pokret Rasim Džindo iz zaseoka Okruglo, đak gimnazije u Pljevljima, i moj sin Hamdija Hodžić, đak srednje tehničke škole u Sarajevu. Oni su kasnije izvršili značajan uticaj na omladinu u ova dva sela.

Pod uticajem svoga sina Rasima 1937. godine Čamil Džindo iz zaseoka Okruglo postaje istaknuti simpatizer KPJ. Ovo je vrlo značajan događaj za ova sela, jer je Čamil Džindo bio izuzetno cijenjen i po poštenju poznat čovjek u selima oko Rogatice. On je bio poznat i kao dobar vjernik — Musliman, pa su po njegovom primjeru opredjeljenja za KPJ mnogi seljaci vjerski fanatični, inače vrlo poštene i ugledni domaćini, shvatili da religija ne mora biti prepreka borbi za bolji život siromašnog seljaka.

1937. godine iz Građanske škole u Rogatici istjerani su na po godinu dana: Ragib Džindo, iz zaseoka Okruglo, sin Čamila Džinde; Hamed Džindo, iz sela Džindić; Rasim Žunić, iz sela Šatorovići i Šemso Sijerčić iz Rogatice. Oni su optuženi da su pod mojim i Čamilom uticajem vršili komunističku djelatnost u školi, što je u stvari i bilo tačno.

Povodom izbora 1938. godine KPJ organizuje značajnu političku akciju u selima oko Rogatice. Kao saučesnici u organizovanju te akcije, Čamil Džindo i ja smo uhapšeni i proveli u zatvoru 41 dan.

U junu 1939. Čamila Džindu i mene su primili u KPJ. Od nas dvojice i Slavka Gluhovića iz sela Zivaljevina obrazovana je partijska ćelija. Ja sam određen za njenog sekretara. Preko Danila Đokića iz sela Djedovaca bili smo povezani sa partijskom organizacijom na Glasincu. Od formiranja partijske ćelije u selu Šatorovići i Osovo KPJ razvija organizovan i intenzivan rad. Forme rada su bile jako raznovrsne. Posebno bih istakao formiranje zemljoradničke zadruge u selu Šatorovići. Osnovana je 1939. godine u režiji Zemljoradničke stranke. Mene su izabrali za predsjednika, Dragomira Mimića za potpredsjednika i Čamila Džindu za sekretara. Zadruga se održala sve do rata i odigrala je značajnu političku ulogu u ovim selima. Veliku pažnju partijska ćelija je posvećivala neposrednom političkom radu sa ljudima. Koristili smo težak život seljaka za kritiku postojećeg režima i otvaranje perspektiva borbe za bolju budućnost radnika i seljaka. U toku 1939. i 1940. godine partijska ćelija je primila za kandidate KPJ: Mehmeda Hodžića iz sela Šatorovića, Agana Durmiševića iz sela Okruglo, Arifa Hodžića, Sulju Plehu i Hameda Mešanovića iz sela Osova, te Sabriju Hodžića iz sela Žepa.

U toku 1940. godine u KPJ je primljen Rasim Džindo, student medicine, a u SKOJ: Ragib Džindo, Hamed Džindo, Rasim Žunić i Asim Hodžić, đaci srednje tehničke škole, te Agan Zagorica, đak Učiteljske škole u Sarajevu.

I mi komunisti smo organizovano i uporno radili na svojoj samozgradnji. Proučavali smo marksističku literaturu, ulažući pri tome ogromne napore, jer ja sam bio samouk, a Camil Džindo je imao samo nekoliko godina vjerske škole — mejtefa.

Godine 1940. u selo Satoroviće dolazi Slobodan Princip Seljo, a 1941. Hasan Brkić radi upoznavanja sa radom naše partijske ćelije i njenog daljeg usmjeravanja.

Početak drugog svjetskog rata i izbijanje fašističke opasnosti za našu zemlju temeljito smo objasnili u našim selima, a takođe i stav KPJ da se naša zemlja jedino osloncem na SSSR može uspješno suprotstaviti fašističkoj opasnosti. Mi smo pobliže pratili akcije studenata Beogradskog univerziteta u vezi sa fašističkom opasnošću. U stvari, Rasim Džindo je tri godine pred rat prenosio u naša sela revolucionarni polet sa tog univerziteta. On je bio taj koji je davao široka objašnjenja o političkim zbivanjima u svijetu i našoj zemlji, o SSSR-u i socijalizmu, o radu KPJ i njenoj borbi za bolji život radnika i seljaka. On ima velike zasluge što se tokom nekoliko godina pred rat u ova dva sela formirao jak politički aktiv, čvrsto vezan za politiku KPJ, tako da nije bio iznenađen napadom fašista i okupacijom naše zemlje.

Početak aprila 1941, kad su škole zatvorene, svi đaci iz naših sela su se vratili kućama. Od njih je Rasim Džindo odmah formirao aktiv SKOJ-a, u koji su ušli: Ragib Džindo, Asim Hodžić, Rasim Žunić i Agan Zagorica — svi đaci; Sejfo Durmišević, radnik; Agan Durmišević, Salko Durmišević, Avdija Mešić, Drago Lubarda i Milan Popović — svi zemljoradnici. Za ovaj aktiv je bio vezan i Hamed Džindo iz sela Džindića. Aktivom je rukovodio Rasim Džindo.

Odmah poslije kapitulacije formiran je aktiv SKOJ-a u gradu Rogatici. U njemu su bili: Ragib Nalbantić, kao sekretar, Adem Akšamlija, Rusmir Gorušanin, Muhidin Šahinpašić, Muris Branković, Ahmed Hafizović i Ahmet Jamaković. Rasim Džindo je odlazio na sastanke ovog aktiva. Ispred organizacije SKOJ-a sa Glasinca pomagao je rad ova dva aktiva Savo Pređa.

Partijska ćelija je preko kandidata, skojevaca i simpatizera KPJ uskoro poslije kapitulacije bivše Jugoslavije otpočela sa pripremama naroda za otpor okupatoru i ustašama. Glavni zadatak nam je bio prikupljanje oružja i raskrinkavanje ustaške vlasti među Muslimanima, sa ciljem da se spriječi njihov dobrovoljni odlazak u ustaše i oružnike, kao i svaka saradnja sa okupatorom. Ljudima smo pojedinačno i u grupama, u raznim prilikama, objašnjavali da su ustaše i oružnici izdajice našeg naroda i sluge okupatora, da je cilj okupa-

tora istrebljenje naših naroda putem zavađanja jednih sa drugim raspirujući vjersku mržnju. Odvođenje i ubijanje uglednih Srba i druge ustaške zločine navodili smo kao očite dokaze takve politike. Upravo smo razbijali shvatanje koje je tada postojalo, naročito kod starijih ljudi, da su »Švabe« prijatelji Muslimana. Analizirali smo pojedinačno svakog čovjeka koji je stupio u ustaše ili oružnike, da bismo ga raskrinkali pred narodom. Sistematski smo sabotirali mnoge mjere ustaških vlasti, kao na primjer: naređenje o predaji oružja i vojničke opreme, rekviziciju stoke i žita, mobilizaciju mladića u domobrane, javljanje u šumare, itd. Ljudima smo davali objašnjenja kako da se izvuku i izostanu u svim tim akcijama. Razbijali smo bojazan da Nijemci pomoću magneta i pasa pronalaze oružje i drugu sakrivenu opremu. Posebno smo preduzimali mjere za zaštitu komšija Srba. Da bismo u tome što bolje uspjeli, a posebno spriječili dolazak stranih ustaša u naša sela, odredili smo po dva sigurna čovjeka iz sela Šatorovića i sela Okruglog da se jave u ustaše, s tim da prime oružje, ali da ne oblače ustašku uniformu. Skojevac Ahmet Jamaković iz Rogatice, čiji je brat postao ustaški logornik, dobio je zadatak od aktiva SKOJ-a u Rogatici da se javi u ustaše, kako bi mogao obavještavati o mjerama koje ustaše misle preduzimati. Napredni omladinci iz grada Rogatice su proturani kod ustaške vlasti da idu na popis ovršenog žita, naročito kod srpskih familija, a u svrhu davanja pogrešnih podataka o količini ovršenog žita. Posebno smo organizovali pomoć nekim srpskim selima u mljevenju žita, jer su ustaše u mlinovima oduzimali i žito i konje. Razbijali smo ustašku propagandu o »šumnjacima« i »banditima« i objašnjavali da se radi o poštenim Srbima, koji su se morali latiti oružja da bi se oduprli ustaškom teroru. Da bismo rad u vezi s tim što bolje prikrili i eventualno došli do oružja, organizovali smo jednu grupu pouzdanih ljudi iz Šatorovića i Okruglog, koja je otišla u Rogaticu da traži od ustaša oružje radi zaštite tih sela od »šumnjaka«, ali oružje nismo dobili. Sve ove i druge akcije mi smo organizovali i sprovodili bez veće opasnosti po nas sve do napada fašističke Njemačke na SSSR. Međutim, već 23. juna 1941. ustaše su pokušale uhapsiti mene i moga sina Asima, te Čamila Džindu i njegove sinove Rasima i Ragiba. U posljednji čas smo se sklonili jer je mene o tome obavijestio policajac Joško, a Rasima Džindu skojevac Ahmet Jamaković. Poslije toga Čamil i ja sa sinovima smo morali biti vrlo oprezni u našim selima. Nismo više smjeli javno silaziti u Rogaticu, a pri nailasku ustaša kroz selo sakrivali smo se u šumu sa oružjem.

*

Krajem jula 1941. meni je jedna Srpkinja donijela pismo sa potpisom Čiče. To je bio poziv da Camil Džindo i ja odmah dođemo u selo Djedovce na Glasincu. Ženu je do mene poslao Danilo Đokić.

Pošto Ćamil Džindo nije bio kod kuće, ja sam odmah krenuo sam. U Djedovcima sam našao Danila Đokića i on mi je saopštio da je iz Sarajeva izašla grupa komunista sa zadatkom da diže ustanak na Romaniji. Razgovarali smo o situaciji na Glasincu i o raspoloženju među Muslimanima u selima oko Rogatice i njihovom odnosu prema okupatoru i ustašama. Poslije toga, ja sam sa Mašanom Đokićem otišao u selo Šenkoviće, gdje je trebalo da nađemo Čiču. U gaju kod Marica kuće pronašli smo Pavla Goranina Iliju, Oskara Danona Čigu, Ristu Marića i još neke drugove, dok je Čiča bio na terenu. Poslije ručka Pavle Goranin mi je saopštio da je KPJ pozvala sve svoje članove i simpatizere na ustanak protiv okupatora i ustaša i rekao mi da je dužnost i nas komunista Muslimana da idemo među Muslimane i da ih pozivamo i podižemo na ustanak zajedno sa Srbima. Prema mišljenju Pavla Goranina, trebalo je da Ćamil, Rasim i ja odmah izađemo u šumu i odatle radimo na pridobijanju za ustanak ostalih Muslimana. Ja sam bio mišljenja da nas trojica treba prvo da izvršimo temeljitu pripremu pa da izađemo sa većom grupom Muslimana. Zaključeno je da mi ubrzano pripremimo izlazak Muslimana u partizane, da se naša partijska ćelija u Satorovićima sastaje svaka tri dana i da analizira dokle se stiglo u pripremanju i o tome šalje izvještaj za Okružni komitet i za štab Rominijskog odreda, s tim da izvještaje doturamo preko Mašana Đokića. Takođe mi je naređeno da se povežem sa gradom Rogaticom radi podizanja Muslimana u borbu i prikupljanje podataka o neprijateljskim snagama u gradu.

Cim sam se vratio u selo, ja sam naveče u svojoj kući sazvaio sastanak, kome su prisustvovali: Ćamil Džindo i njegovi sinovi Rasim i Ragib, Salko i Agan Durmišević, Suljo Pleho, Arif, Mehmed i Asim Hodžić. Upoznao sam ih sa zadacima koji su nam postavljeni i dogovorili smo se kako da pridemo njihovom izvršenju. Pored mjera koje smo zaključili da preduzmemo u vezi sa pripremom odlaska u partizane, odlučili smo da zajedno sa komšijama Srbima odmah izvedemo i jednu akciju na cesti Rogatica — Višegrad, tj. da zapalimo jedan most i da posijemo nekoliko telegrafskih stubova. U planiranju akcije vodili smo računa da tu akciju ne izvedemo u blizini srpskih kuća, zbog ustaške odmazde, pa smo se odlučili da zapalimo most na mjestu gdje se od ceste odvaja put za selo Šatoroviće i u tom rejonu da posijemo i telegrafske stubove. Akcija je izvedena 4. ili 5. avgusta 1941. godine. Njom je rukovodio Rasim Džindo, a učestvovali su još: Mehmed i Hašim Hodžić, Salko Durmišević, Veljko Lubarda, Vlado Đerić i Milan Popović, svi iz sela Šatorovića i Okruglo. Ovom akcijom postignut je značajan politički efekat. Pošto je izvedena nekoliko dana poslije napada partizana na oružnike postaje u Zljebovima i Sokolovićima, to je ovu našu akciju narod povezivao sa te dvije prethodne, pa se u Rogatici govorilo: »Eto, došli nam partizani pred samu Rogaticu«. Sve ove akcije po-

Grupa boraca Romanijskog NOP odreda 1941.

vezane su sa glasovima da su na Glasinac i Romaniju došli komunisti kojima su se priključili Srbi sa Glasinca, pa se pretpostavljalo da oni izvode sve ove akcije. Izveštaj o akciji i raspoloženju Muslimana za izlazak u partizane odnio je Čamil Džindo do Mašana Đokića. Uskoro poslije toga javljeno nam je iz štaba Romanijskog odreda da je u selo Brankoviće otišla jedna grupa drugova sa Romanije sa zadatkom da formira Sjemičku partizansku četvu. U toj grupi su bili: Danilo Đokić, Desimir Pređa i Rajko Karišik. Oni su okupili jednu grupu mještana, pa su izvršili napad na ustašku posadu u opštinskoj zgradi na Lijesci kod Borike. Napad nije uspio, pa se to prilično negativno odrazilo na neke naše simpatizere u muslimanskim selima. Nekoliko dana poslije te akcije u selo Okruglo došao je Danilo Đokić, pa smo se sa njim dogovorili da vršimo pripreme za izlazak jedne grupe Muslimana na Sjemeč. Zato smo pažljivo pratili i u našim selima objašnjavali sve akcije Danilove grupe. Ona je prvo oslobodila Filipa Krsmanovića i njegova dva sina kad su ih ustaše sprovodile za Rogaticu. Zatim je 13. avgusta Danilova grupa postigla veliki uspjeh zauzevši žandarmerijsku stanicu na Sjemeću. Poslije toga odmah je formirana Sjemečka četa, u koju je polovinom avgusta stupio i Rasim Džindo, kao prvi partizan Musliman iz ovog kraja. S obzirom na to da je bio položio pet semestara medicine, određen je za ljekara iako je njegova želja bila da bude obični borac i politički radnik.

Petog septembra otpočeo je napad Romanijskog odreda na Rogaticu, a 6. septembra u Sjemečku četu su stupili Čamil i Ragib Džindo i Salko Durmišević iz sela Okruglog. Prema dogovoru trebalo je da i ja istog dana sa grupom od oko 15 ljudi iz sela Šatorovića izađem na Sjemeć ili da se pridružimo ustanicima za napad na Rogaticu. Međutim, oko 9 sati ujutru primjećena je velika kolona ustaša, koja se preko sela Osova kretala ka našem selu. Ja sam predložio da se ustašama ne dozvoli da bez borbe prođu kroz selo, ali se komšije nisu složile, jer je u koloni bilo 300—400 ljudi. Složili smo se da pošaljemo dvojicu naših seljana da od ustaša traže da običu selo, ali su ustaše ubrzo upale u naše selo i opkolile moju grupu, u kojoj je bilo 12 naoružanih ljudi. Tražili su da odložimo oružje bez borbe, ali mi nismo pristali. Jedna grupa ustaša od Višegrada bila je spremna da prihvati borbu sa nama, ali pošto je većina u koloni bila sastavljena od seljaka iz naših okolnih sela, to im oni nisu dozvolili da nas napadnu. Zulfo Dumanić, komandant te kolone, predložio je da ja dam pušku nekom od svojih ljudi i da zajednički krenemo za Rogaticu. Bilo mi je jasno da se moramo izvući lukavstvom, pa sam pristao. Sprovodili su me trojica ustaša, ali su sa mnom išla i trojica mojih naoružanih ljudi. Kad su ustaše izbile pred Rogaticu, ustanici su se već povlačili od grada pa je došlo do prepucavanja. Tom prilikom je poginuo Hrustan Hodžić iz sela Šatorovića. Trojica ustaša koji su mene čuvali otrčali su u zaklon, a ja sam to iskoristio pa sam tobože tražeći i sam zaklon pobjegao u šumu, a zatim se vratio u naše selo. To je učinila i većina ljudi iz našeg sela koji se već ranije nisu bili izvukli.

*

Napad ustanika na Rogaticu i prolazak ustaša kroz selo Šatoroviće i Osovo jako su komplikovali situaciju u našim selima u vezi sa odlaskom u partizane. Jedan broj ljudi se kolebao, pa je trebalo i vremena i napora da im se sve to objasni. 20. septembra ustaše su iz uporišta na Lijesci izvršile napad na selo Brankoviće, ali ih je Sjemečka četa odbila, izvršila protivnapad i zauzela to ustaško uporište, a ustaše su pobjegle u Rogaticu. 24. septembra Sjemečka četa je zarobila satniju domobrana koja se sa četiri kamiona kretala od Višegrada za Rogaticu. Poslije ovih uspjeha Sjemečkoj četi se priključio veliki broj boraca, pa je formiran Sjemečki bataljon u sastavu Romanijskog odreda. Ovo se vrlo pozitivno odrazilo i na raspoloženje Muslimana u Šatorovićima, Okruglom, Tmhomom Dolu i Osovu. Međutim, baš tih dana došlo je i do prve paljevine muslimanskih sela oko Borike i ubijanja muslimanskog življa — staraca, žena i djece. To su izvršili četnici koji su došli iz okoline Bratunca. Oni su ubrzo zatim stigli i na teren Sjemečkog bataljona. U stvari partizani i četnici su tih dana otpočeli zajednički napad na Rogaticu, pa su

napadali okolna ustaška uporišta. U tim borbama ustaše su vršile velike zločine po srpskim, a četnici po muslimanskim selima. Po nekoliko sela gorijelo je svakog dana, a na stotine čeljadi je poklano, pobijeno ili živo zapaljeno. Sela Šatorovići, Okruglo, Tmorni Do i Osovo su tih dana zaobidena i od ustaša i od četnika. Ali ljudi u tim selima su bili zaplašeni. Neki su predlagali da se bježi u Rogaticu, ali mi smo ipak uspjeli da ih zadržimo kod kuća, objašnjavajući im da je bježanje u Rogaticu u ovoj situaciji isto što i stupanje u ustaše. Četvrtog oktobra u zoru u selo Šatoroviće iznenada upada četnička četa Obrena Kosorića. Mi im nismo pružili otpor, pa su mene svezali i pohvatali oko 15 ljudi — mojih najboljih saradnika, a zatim nas odveli do jedne velike rupe na streljanje. Tamo su nas maltretirali tražeći da im predamo oružje. Mi smo odugovlačili sa priznanjima, pa je jedan po jedan priznavao, a oni ga sa patrolom slali da donese puške. Na taj način smo se nadali da će nam stići pomoć od neke partizanske jedinice, pošto su neki naši ljudi uspjeli da pobjegnu iz sela. I zaista, Adii Mulaosmanović i Asim Hodžić su uspjeli da u selu Okruglom pronađu Radomira Neškovića, komandira čete Sjemečkog bataljona, koji se odmah odazvao molbi da dođe u pomoć Šatorovićima. Njih trojica su stigla do mjesta gdje su nas četnici čuvali i energičnom intervencijom Radomira Neškovića mi smo bili pušteni, uzeli naše oružje i vratili se u selo. Čim su nas četnici vidjeli naoružane zajedno sa Radomirom Neškovićem, oni su žurno napustili selo. Dok su bili u selu, pljačkali su, više ljudi su tukli, ali nikog nisu ubili. Odnijeli su nam nekoliko pušaka, nešto municije i bombi. Ovo je bila kritična situacija za naše selo. Teškom mukom smo uspjeli da zadržimo ljude u selu da ne pobjegnu ustašama u Rogaticu.

Šestog oktobra, poslije pokolja koji su ustaše izvršile u srpskim selima Klisuri i Kočarimu, jedna veća grupa četnika došla je u Sjemečki bataljon da pobije Čamila, Rasima i Ragiba Džindu i Salku Durmiševića. Komandant Sjemečkog bataljona Nikola Prodanović i ostali drugovi iz štaba uspjeli su da ih na vrijeme sklone, ali su ih iste večeri uputili da se jave Čiči na Romaniji, jer nisu mogli dalje ostati u Sjemečkom bataljonu, na čiju teritoriju su došle četničke bande. Noću između 6. i 7. oktobra Čamil i Rasim Džindo i ja održali smo sastanak u Čamilovoj kući i donijeli odluku da iste večeri ja idem na Romaniju, a da Čamil i Rasim sutradan sa jednom grupom boraca iz naših sela dođu za mnom. Tako su 7. oktobra u Podromaniju stigli: Čamil i Rasim Džindo i Sejfo Durmišević iz sela Okruglo, te Asim i Osman Hodžić i Mehmed Konaković iz sela Šatorovića. Ja sam ih sačekao u Podromaniji, pa smo svi skupa otišli u Bijele Vode, gdje smo se javili drugu Čiči, komandantu Romanijskog odreda. Drugovi iz štaba odreda su nas vrlo srdačno primili. Odlučili su da Čamil Džindo i ja tu ostanemo radi prihvata ostalih Muslimana iz naših sela, Rasim Džindo da ide na dužnost ljekara u jedan

bataljon, a da Asim i Osman Hodžić, Sejfo Durmišević i Mehmed Konaković idu u četvrtu Đure Đukića. Ta četa je držala položaj na brdu Lučevnik na Ravnoj Romaniji. Međutim, drugi dan se u toj četvrti dogodio ozbiljan incident sa ovim našim mladima. Dok su borci poslije ručka ležali i odmarali se u šumi, pukla je puška i dva borca su ranjena. Jedna grupa boraca iz čete, na čelu sa komandantom, odmah je opkolila i razoružala četiri novodošla Muslimana, psujući ih i govoreći da su oni opalili metak. Ali, ubrzo je stigao komandant bataljona, postrojio četvrtu i pregledom oružja ustanovio da je jedan borac Srbin nehotice opalio metak. Pošto je toga dana ta četa išla u pretres šume, gdje je primijećena neka ustaška patrola, to je povratkom iz akcije ovaj borac zaboravio da zakloči pušku, metnuo je na zemlju, stavio na nju torbicu kao jastuk i legao da spava. Obarač je zakačio za nešto i puška je opalila, tako da on nije ni znao da je metak opalio. Iako se stvar brzo razjasnila, ovo je ostavilo vrlo mučan utisak u četvrti. Mladici Muslimani su tražili da ih premjestite u drugu četvrtu, ali to im nije dozvoljeno.

Kroz nekoliko dana stiglo je još 15 ljudi iz naših sela, pa je formiran samostalni muslimanski vod, za čijeg komandira sam bio određen ja. Raspoređeni smo u Koprivičine kolibe u Cavčevu polju na Romaniji, sa zadatkom da patroliramo u pravcu Crvenih i Orlovih stijena. Za nekoliko narednih dana stiglo je još nekoliko grupa Muslimana iz sela: Šatorovići, Okruglo, Tmorni Do i Osovo, pa je sredinom oktobra 1941. formirana Muslimanska četa Romanijskog odreda. Ja sam postavljen za komandira čete, a Derviš Numić, iz Duvna, inače student prava, određen je za političkog komesara. Odmah po formiranju četa je upućena na front između Sjetline i Stambolčića na pruzi Sarajevo — Višegrad. U toku oktobra i novembra u Muslimansku četvrtu su stupila 103 borca iz sela Šatorovića.

Formiranje Muslimanske čete u Romanijskom odredu sredinom oktobra 1941. i drugo oslobođenje Rogatice 24. oktobra iste godine snažno je odjeknulo i u ostalim muslimanskim selima oko Rogatice i Sokolca. Okružni komitet i štab Romanijskog odreda razvijaju intenzivan politički rad po muslimanskim selima, u koja se iz Muslimanske čete upućuju: Ćamil Džindo,¹⁾ Rasim Džindo, Derviš Numić, Mehmed Hodžić i Asim Hodžić. Ovaj rad je imao uspjeha, pa je krajem oktobra u Sietlinu stigla grupa od 20 boraca iz sela Vietrenika, Džindića i Jasenica, a u novembru i decembru stižu još 95 boraca iz drugih muslimanskih sela oko Rogatice i Sokolca.

Kraiem oktobra 1941. Muslimanska četa je imala svoju prvu ozbiljniju borbu. Štab Romanijskog odreda je organizovao napad na

¹⁾ Ćamil Džindo je poslije oslobođenja Rogatice izabran za člana Sreskog narodnooslobodilačkog odbora. Na toj dužnosti je radio na organizaciji narodne vlasti po selima, na organizaciji pozadine i podizanju Muslimana u borbu. Tu je ostao sve do početka druge neprijateljske ofanzive.

Stambolčić i Pale. U tom napadu su učestvovala četiri čete. Gučevačka četa je napadala preko Konzorcije; Sjetlinska četa duž ceste Sjetlina — brdo Vitez; Glasnička i Muslimanska četa napadale su na samo brdo Vitez iznad željezničke stanice Stambolčić, gdje su se ustaše i domobranci bili dobro utvrdili u rovovima i bunkerima. Napad smo izveli danju. Glasinačka i Muslimanska četa su izvršile energičan juriš, ali su odbijene veoma jakim i dobro organizovanom vatrom. Borba je trajala četiri sata, ali se položaji nisu mogli zauzeti, pa je naredeno povlačenje. Obje čete su imale gubitaka. U Muslimanskoj četi su ranjeni Rasim Zunić i Hašim Hodžić.²⁾ U toj borbi je bilo dirljivih prizora. Ispred ustaških bunkera borci Muslimanske i Glasinačke čete su zajednički, žrtvujući svoje živote, izvlačili ranjene i mrtve drugove, a zatim ih zajednički odnijeli sve do na Glasinac, gdje su mrtvi predati familijama da ih sahrane a ranjeni smješteni u bolnicu. Iako u akciji nismo uspjeli, naši borci su bili oduševljeni tom borbom, u kojoj su učestvovali zajedno sa drugovima Srbima. Danima se ova borba prepričavala u Muslimanskoj četi. Za ondašnje prilike to je zaista bio izvanredan događaj i jedinstven slučaj da se jedna srpska i jedna muslimanska četa bore rame uz rame protiv zajedničkog neprijatelja — ustaša. To je bilo djelo komunista sa Glasinca i Šatorovića koji su godinama uporno radili na razvijanju bratstva i jedinstva u svojim selima.

Do kraja novembra Muslimanska i Gučevska četa ostale su na položaju u Sjetlini zatvarajući pravac od Pala. Za to vrijeme imale su nekoliko manjih borbi. Naročito je bio aktivan neprijateljski oklopni voz od koga je jednog dana poginuo Rajko Karišik, čovjek koji je imao velike zasluge za razvijanje bratstva i jedinstva između Srba i Muslimana u selima oko Rogatice.

Kroz borbe koje je vodila i svojim postupcima u kontaktu sa narodom, Muslimanska četa je stekla ugled i priznanje kod srpskog naroda u tom kraju. Ali našlo se i nekoliko izroda koji su harangirali među Srbima, a glavni među njima bio je Košta Vukadin. Jednog dana je Košta Vukadin došao u ambulantu gdje je Rasim Džindo previjao ranjenike. On se obratio Rasimu ovim riječima: »Šta ćeš ti ovdje, Turčine! Ja ovdje u Sjetlini neću trpjeti da se Turci šeću«. Rasim mu je mirno odgovorio: »Ja nisam Turčin već komunista koji se bori za slobodu i bolji život svog naroda«. Borci Srbi koji su se tu zatekli izbacili su Kostu Vukadina iz ambulante, govoreći mu: »Ti napadaš naše drugove Muslimane koji čuvaju Sjetlinu da je ne popale ustaše. Oni čuvaju i tebe i tvoju kuću«. Drugi put je Košta Vukadin došao sa grupom četnika u kuću gdje je bila smještena Muslimanska četa. Jedan od četnika je opalio metak u plafon iako su gore u sobi spavali borci. Srećom niko nije ranjen, pa je prošlo bez

***) Kasnije dobio gangrenu i umro u bolnici u Rogatici, u decembru 1941.**

ozbiljnog incidenta. Inače bilo je poznato da Košta Vukadin sa grupom četnika stalno vrši ja noću po pozadini i pljačka muslimanska sela dok mi držimo položaj. Ovo je unosilo nemir i neraspoloženje među borce Muslimanske i Gučevske čete, pa smo određivali patrole koje su noću obilazile muslimanska sela u cilju njihove zaštite od četnika.

U novembru u Muslimansku četnu došla je grupa radnika i đaka iz grada Rogatice. U njoj su bili: Adem Akšamija, Edhem Behlulović, Muris Branković, Ešref Čamo, Rusmir Gorušanin, Ahmet Hafizović, Fehim Hafizović, Ragib Nalbantić i Muhidin Šahinpašić — svi đaci, te Galib Karahmet, Rašid Kazić i Koro Mujo — radnici. Njihov dolazak omogućio je da se razvije širi i intenzivniji politički i kulturno-prosvjetni rad u četi. Osim toga, dolazak mladića iz grada, sinova uglednih muslimanskih porodica, imao je i širi politički značaj na planu okupljanja Muslimana u narodnooslobodilačkoj borbi.

Za vrijeme boravka Muslimanske čete na položajima u Sjetlini obišli su je Košta Nađ i Pavle Goranin Ilija, komesar Romanijskog odreda. Oni su razgovarali sa borcima i govorili im o narodnooslobodilačkoj borbi i događajima na istočnom frontu. Posebno su objašnjavali četničko rovarenje i ukazivali na složenost situacije u vezi sa suzbijanjem četničke aktivnosti na razbijanju ustaničkih redova.

Za vrijeme boravka čete u Sjetlini nekoliko drugova je primljeno u KPJ i SKOJ, tako da je formirana partijska ćelija i aktiv SKOJ-a u četi, a takode i kultumo-prosvjetni odbor. Svi ovi organi su razvijali intenzivnu aktivnost, što je davalo vidne rezultate na podizanju idejno-političke svijesti boraca i njihovom čvršćom vezivanju za ciljeve NOB.

*

Krajem novembra 1941. na području Sjetline pojačano je četničko rovarenje. Počeli su se pronositi glasovi da Dangić i Todorović pripremaju napad četnika na Muslimansku četnu. Nije mi poznato da li su ove vijesti bile tačne, ali je štab Romanijskog odreda uputio Plješeviću četnu da zamijeni Muslimansku četnu, koja je 1. decembra 1941. povučena u Podromaniju. Odmah po stizanju u Podromaniju dobili smo naređenje da odredimo tri borca koji će sa Haćamom Midhatom i Alijom Hodžićem ići na teren Kalinovačkog odreda, s ciljem da se i u tom odredu pokuša formirati muslimanska jedinica. Mi smo odredili Pašana Džindu, Halila Durmiševića i Asima Hodžića.

Drugog decembra u Podromaniji četnu su bombardovala dva aviona, ali nije bilo žrtava, sem što je kontuzovan Salih Čordalija.

Na Glasincu je Muslimanska četa bila izvanredno toplo primljena, kako od štaba Romanijskog odreda, tako i od naroda. Pošto je četa brojala preko 200 boraca, to je štab Romanijskog odreda

odlučio da se od nje formira Muslimanski bataljon. U vezi s tim 3. decembra je zakazan politički zbor u šumi Brezjak na Glasincu. Na zboru je govorio Svetozar Vukmanović Tempo. Sa zbora četa je krenula u Sokolac, gdje je položila zakletvu i primila crvenu zastavu sašivenu od crvenih romanijskih šalova — krmeza. Zastavu je četi predao drug Tempo uz riječi: »Znam, drugovi Muslimani, da ćete ovu zastavu visoko nositi i da je nikada nećete iznevjeriti, već da ćete se pod njom junački boriti dok je okupatora i njihovih slugu ustaša u našoj zemlji«. Po prijemu crvene zastave ja sam se zahvalio na velikom povjerenju i časti koja nam je na taj način iskazana. Ujedno sam ispred svih boraca obećao da ćemo se pod ovom zastavom boriti zajedno sa drugovima Srbima do zadnje kapi krvi. Isto tako na ukazanom povjerenju se zahvalio i politički komesar Derviš Numić. Nakon toga je nastalo narodno veselje, koje je trajalo jedan sat, a potom je četa krenula na novi zadatak — da učestvuje u napadu na Olovo. Pokret smo izvršili pravcem: Pediše — Šahbegovići — Kaljina — Pustoselo — Imamovići — Bjelosalići — Rakova Noga — Sudići. Tu smo zanoćili i ujedno izvršili pripremu za učešće u napadu na Olovo. Četvrtog decembra četa je izvršila napad u dva pravca: Krivajevići — Bakići — Olovo i Krivajevići — Kremenjača — Musići — Olovo. Neprijatelj je pružao slab otpor. Manju borbu smo vodili na brdu Kremenjači, a zatim u selu Musići. Međutim, sutradan četa je dobila zadatak da se povuče iz borbe i produži marš u pravcu Vareša, da se smjesti u selo Brgule i stavi na raspolaganje štabu odreda »Zvijezda«. Razlog povlačenja čete sa fronta i ovog puta je bio zahtjev četnika. Neki četnički oficiri, a i četnici Aćima Babića, energično su tražili da se Muslimanska četa povuče sa položaja, jer će tobože propustiti ustaše da se izvuku u tom pravcu. Iako borcima nismo saopštili pravi razlog povlačenja, već im je rečeno da se priprema napad na Vareš, oni su osjetili da nešto nije u redu, pa se počelo govoriti da se u nas nema dovoljno povjerenja.

Čim je četa stigla u Brgule, ja sam se javio štabu odreda »Zvijezda« u selu Okruglica. Primili su me vrlo prijateljski: komandant odreda Oskar Danon Cigo, politički komesar Hasan Brkić Aco i zamjenik komandanta Milorad Novosel. Interesovali su se za brojno stanje, naoružanje i opremu čete, kao i za raspoloženje boraca, a zatim su mi saopštili da prije svega treba realizovati odluku štaba Romanijskog odreda — da se četa preformira u Muslimanski bataljon. Naređeno mi je da sutra dodem sa političkim komesarom sa predlozima za komandire i komesare četa, a da će štab odreda odrediti štab bataljona. Tako je 8. decembra 1941. u selu Brgule kod Vareša i formalno izvršeno formiranje Muslimanskog bataljona Romanijskog odreda, koji je privremeno stavljen pod komandu odreda »Zvijezda«. Za komandanta bataljona postavljen je Mujo Hodžić Crni, za političkog komesara Derviš Numić, za zamjenika komandan-

ta Haćam Midhat, geometar, i za referenta saniteta Rasim Džindo. U bataljonu su formirane tri čete: 1. četa — Šatorovačka, komandir čete Nail Sišić, zemljoradnik iz sela Šatorovići, politički komesar Hamed Džindo, đak iz sela Džindići; 2. četa Osovska, komandir Đemko Hodžić, zemljoradnik iz sela Osova, politički komesar Ragib Džindo, đak iz sela Okruglo; 3. četa — Rogatička; komandir Idriz Hodžić, zemljoradnik iz sela Šatorovića, politički komesar Rasim Zunić, đak iz sela Šatorovića. Prva i 2. četa su imale po četiri voda, a 3. tri voda. Vodovi su imali po dvije desetine od po 10 — 12 boraca. Treća četa je popunjena nešto kasnije, po pristizanju novih boraca. Naime, počev od dolaska čete u Podromaniju, njenog puta ka Varešu i boravka Muslimanskog bataljona na području Vareša, došla su nam 42 nova borca. Neki od njih su već ranije bili u jedinicama romanijskog odreda »Zvijezda«, a neki su iz Foče i drugih mjesta izravno stigli k nama.

Od naprijed pomenutih boraca iz Foče, te petorice drugova koje smo početkom decembra 1941. uputili iz Muslimanske čete u Kalinovački odred, formiran je sredinom decembra 1941. Muslimanski vod u Kalinovičkom odred. Međutim, usljed četničkog rovanjenja na teritoriji tog odreda, a naročito poslije četničkog pokolja u Gorazdu i Foči, nisu bili povoljni uslovi za dalje okupljanje Muslimana u partizane u tom kraju, pa je štab Kalinovačkog odreda odlučio da krajem decembra 1941. ovaj Muslimanski vod uputi u sastav Muslimanskog bataljona Romanijskog odreda, gdje je stigao 24. decembra 1941. na položaj kod Vareša.

Sredinom decembra, tj. pošto je bataljon organizaciono sređen, došao je zamjenik komandanta odreda »Zvijezda« i izdao nam naređenje da Muslimanski bataljon sljedećeg dana u tri sata ujutro izvrši napad na ustaška uporišta u selima: Daštansko, Pržići i Diknići. Ta uporišta su u stvari predstavljala spoljnu odbranu Vareša, u kome je neprijatelj imao jak garnizon, s obzirom na važnost željezare i rudnika za okupatora. Iz ovih uporišta ustaše su se često zalijetale u okolna srpska sela, palile ih, pljačkale i ubijale narod.

Muslimanski bataljon je izvršio napad na ova uporišta na sljedeći način: 1. četa je napala selo Pržiće, 2. četa selo Dikniće, a 3. četa selo Daštansko. Posada u selu Daštanskom bila je sastavljena od mještana Muslimana, pa se poslije kraće borbe predala, dok je otpor u selu Dikničima, a naročito u selu Pržićima bio vrlo jak, pa se borba oteglala cio dan. Ustaše i domobrani u Pržićima su se branili iz utvrđenih zidanih kuća, a naročito iz škole, gdje je bio postavljen teški mitraljez, kome se po danu nije moglo prići bez velikih gubitaka. Prva četa je uspjela zauzeti prve kuće i odatle je vodila borbu do pada mraka, kada smo joj uputili u pomoć 3. četvu, koju su na putu od sela Daštanskog do sela Pržići ustaše tukle minobacačem. Po stizanju 3. čete izvršen je juriš na školu i okolne kuće i neprijatelj je pobjegao u Vareš. Zarobljen je teško ranjeni mitraljezac, koji

se bio sklonio kod jedne djevojke — svoje vjerenice, ali je ubrzo podlegao ranama. Zaplijenjeno je nešto oružja, municije i opreme, te prilično hrane. U toku noći 2. četa je zauzela selo Dikniće, pa je Muslimanski bataljon u potpunosti izvršio postavljeni mu zadatak. Sutradan smo u selu Pržićima, koje je dijelom bilo radnička kolonija rudnika Vareš, održali zbor sa narodom koji je ostao u selu i pozvali odrasle da stupe u partizane, ali nam se nije niko odazvao.

U očekivanju neprijateljskog protivnapada bataljon je posjeo položaj: 1. četa selo Pržiće, 2. selo Dikniće, a 3. pozadi njih u šumi, s tim da može koristiti selo Daštansko za smještaj i odmor. Narednih dana Muslimanski bataljon je zajedno sa Sarajevskom četom izvršio napad na uspinjaču i rudnik Vareš, ali bez rezultata, pa se Bataljon povukao na ranije položaje, s tim što je 1. četa posjela selo Dikniće, 2. četa važne položaje u šumi sjeverno od sela Diknića i 3. položaj kod sela Daštanskog. Nekoliko dana poslije posjedanja tih položaja neprijatelj je počeo tući minobacačima položaje 1. čete. To je trajalo čitav dan. Sutradan u zoru Nijemci su iznenada napali 1. četvu, koja se odmarala u kućama, postavivši udvojene stražare na osmatračnicama. Zima je bila vrlo jaka a snijeg dubok, tako da se teško moglo kretati van prtine. Kad su stražari zapucali, Nijemci su već bili opkolili kuću u kojoj je bila smještena desetina Adila Tankovića. Adii se junački odupro. Bacio je lično dvije bombe kroz prozor, a zatim iskočio iz kuće i otvorio vatru na neprijatelja. Iako je odmah pogođen rafalom sa tri metka, produžio je borbu, koju su prihvatili i ostali borci, pa su se Nijemci povukli vukući za sobom nekoliko mrtvih i ranjenih. Teško ranjeni Adii je rekao svojim drugovima: »Uzmite mi pušku i fišeklje i povlačite se, a mene ne dirajte, ja sam gotov«. U pomoć 1. četi stigla je 2. četa i Sarajevska četa pa su Nijemci protjerani u Vareš.

U ovoj borbi poginuo je i Ibro Konaković iz sela Tmorni Do, a teško je ranjen Nezir Arnautović iz sela Zivaljevići, koji je na putu za bolnicu umro i sahranjen u šumi blizu Kadina Sela. Adii Tanković i Ibro Konaković preneseni su u selo Daštansko i zakopani u seosko groblje — u zajednički grob.³⁾ Borci Bataljona su im napisali posvetu, koja je zatvorena u dvije flaše i stavljena uz njih u grob. Na njihovom grobu okupljenim borcima govorili smo komesar bataljona i ja. Poslije te borbe neprijatelj je često tukao položaje bataljona minobacačkom vatrom, ali nije više vršio ispade sve do početka druge neprijateljske ofanzive.

Do kraja 1941. godine u Muslimanski bataljon Romanijskog odreda stupila su 253 borca. Od toga 251 Musliman i dva Hrvata. Od njih su bili 191 zemljoradnik, 27 radnici, 32 intelektualci, jedan službenik, jedan trgovac i jedan trgovački pomoćnik. Postoji mogućnost da je u Muslimanskom bataljonu bilo još boraca, čijih se imena

³⁾ 1968. godine preneseni u partizansko groblje u Rogaticu.

nisam mogao sjetiti. Takođe ovdje nisam uračunao i nekoliko boraca, uglavnom radnika zanatlija koji su pošli u naš bataljon, ali su zadržani u Podromaniji, da bi radili u radionicama Romanijskog odreda, kao npr. Hamdija Jamaković i Ahmet Kurbagić iz Rogatice. Krajem 1941. godine Muslimanski bataljon je imao 22 člana KPJ i 6 kandidata za člana KPJ, organizovanih u četiri ćelije, te 27 članova SKOJ-a organizovanih u tri aktiva. Od navedenog broja članova KPJ deseterica su bili predratni članovi Partije, a dvanaestorica primljeni u KPJ u Muslimanskom bataljonu, do kraja 1941. godine.

*

Dolazak Vrhovnog štaba sa 1. proleterskom brigadom u istočnu Bosnu krajem 1941. godine imao je velikog uticaj a i na razvoj događaja na području Vareša, gdje se nalazio Muslimanski bataljon. Neprijateljski garnizon u Varešu ograničio se na odbranu i prestao je sa ispadima. Četnici su »uvukli rogove«, iako su krajem 1941. i početkom 1942. godine na terenu odreda »Zvijezda« bili prilično aktivni. Prijetili su i Muslimanskom bataljonu, u kome se dolaskom proletera raspoloženje vidno poboljšalo, a naročito poslije demonstrativnog napada koji je Muslimanski bataljon sa dijelovima 1. proleterske brigade izvršio na Vareš i Pajtov Han.

Međutim, 10. januara 1942. u bataljon je stiglo pismo od komandanta Romanijskog odreda druga Čiče, u kome se predlaže da ja sa jednom četom Muslimanskog bataljona odem na određeno vrijeme u muslimanska sela oko Rogatice radi umirenja i zaštite familija boraca Muslimanskog bataljona koje četnici terorišu i ubijaju. Još prije toga u bataljon su tako reći svakog dana stizale vrlo uznemirujuće vijesti od rodbine boraca. Saznali smo da je u selu Džinići pobijeno oko 70 ljudi, žena i djece i selo zapaljeno. U selu Vjetrenik u jednoj kući je pobijeno 15 odraslih muškaraca; u selu Zivaljevići u mejtefu je zapaljeno 30 ljudi, žena i djece; u selu Osovu, pored ostalih, ubijeni su otac i majka četvorice naših boraca — Demke, Nume i Arifa Hodžića; žene nekih boraca i više djevojaka iz ovih sela su silovane; moja žena se djecom je morala napustiti selo i pobjeći u Rogaticu, pošto je obaviještena od Duke Lubarde iz sela Okruglo i Arse Lošića, iz sela Osovo, da će ih jedna grupa četnika zapaliti u kući uoči Nove godine, itd. Bataljon se uskomešao i borci su tražili da se familije zaštite. U vezi s tim u Muslimanski bataljon su došli Hasan Brkić i Rato Dugonjić. Sazvan je i sastanak svih komunista u bataljonu da se temeljito sagleda raspoloženje boraca i da se vidi kako da se borci stišaju. Odlučeno je da ja sa grupom boraca iz raznih sela krenem 12. januara na dvadesetak dana u muslimanska sela oko Rogatice i Sokolca radi zaštite familija. Sa mnom su pošli Idriz Hodžić i Rasim Zunić, komandir i komesar 3. čete i

još 7 boraca, s tim da se u selima prikupe novi borci i po mogućnosti oformi vod ili četa sa kojom bi izvršili postavljeni zadatak.

U selo Šatoroviće smo stigli 15. januara, gdje nam se odmah priključilo nekoliko novih boraca. Jedan od njih je bio Azem Žunić, brat Rasima Zunića, komesara čete. Ja sam ujutro otišao u Rogaticu da obiđem ranjenog Hašima Hodžića i da vidim kakva je situacija. U komandi mjesta su mi rekli da Talijani nastupaju od Višegrada, a Nijemci od Mesića i da je u toku neprijateljska ofanziva. Tražili su od mene da sa grupom boraca sa kojom sam došao pojačam odbranu Rogatice od pravca Višegrada, što sam i uradio. Međutim, četnici su napustili položaje i Nijemci su sa pravca Mesića ušli u Rogaticu. Da nas ne bi odsjekli od naših snaga na Romaniji, mi smo se preko Plješevice i sela Gučeva povukli na Stjenice. Tu smo dobili novi zadatak da sa dijelovima 1. proleterske brigade i Romanijskog odreda posjednemo položaje iznad sela Kovanja i spriječimo prodor neprijatelja od Rogatice ka Romaniji. Osamnaestog januara u 03,00 Nijemci su skijaškim odjeljenjima izvršili iznenadni napad na naše položaje na Kovanjskom brdu i razbili našu odbranu. Od boraca iz moje grupe tu je poginuo Hasib Durmišević iz sela Okruglo, a teško su ranjeni Idriz Hodžić i Rasim Zunić, komandir i komesar 3. čete. Idrizu je rafal prebio obje noge i desnu ruku, a Rasim je takođe pogoden sa nekoliko metaka u prsa i prebijena mu je jedna ruka. Prebacili smo ih u selo Gučevo i smjestili u kuću Rajka Karišika. Sa njima smo ostavili Azema Zunića. Obojica su umrla u toku noći. Dok su bili živi, mirno su razgovarali i junački podnosili rane. Kada je Rasim prestao razgovarati, Idriz je rekao: »Eto, on je umro, i ja ću uskoro« i ubrzo zatim je i umro. Sahranjeni su u selu Gučevo, a poslije rata njihovi posmrtni ostaci su preneseni u partizansko groblje u Rogaticu.

Poslije borbe na Kovanjskom brdu mi smo odstupili u pravcu Podromanije, s ciljem da se probijemo ka Varešu. U tome nismo uspeli, jer je neprijatelj već bio ovladao Podromanijom i Sokolcem, te smo se vratili ponovo u selo Šatoroviće. Pošto do tada ništa nisam uradio u vezi sa zaštitom boračkih familija od četničkog terora, niti sam u stvari znao kakvo je stvarno stanje u nekim selima, to sam nekoliko boraca iz moje grupe poslao u njihova sela da izvide situaciju i obiđu familije naših boraca. Tako sam Baćira Alispahića poslao u selo Vjetrenik, Zahida Tankovića u selo Rakitnicu, Naila Konakovića u selo Pariževiče i Alju Mešanovića u Osovu. Alju Mešanovića i Bećira Alispahića četnici su odmah ubili čim su stigli kući. Zahida Tankovića su takođe uhvatili i izveli na strijeljanje, ali je uspio pobjeći. Međutim, pri bježanju pregazio je vodu i smrzle su mu obje noge, pa se krio neko vrijeme kod neke žene, gdje su ga četnici našli i ubili. Naila Konakovića su uhvatile ustaše kod kuće, odvele ga u Podromaniju i zaklali na samom raskršću puteva. Tako je od nas 10 koji smo došli kod Vareša za vrlo kratko vrijeme pogi-

nulo 7. Sa mnom je ostao još jedino Meho Hodžić i Ibro Pleho. Okupili smo nekoliko ljudi iz sela Šatorovići, Okruglo i Osovo i sa njima se jedno vrijeme kretali po tim selima i štitili ih od četnika.

Početkom februara u ova sela stigao je znatan broj boraca iz Muslimanskog bataljona. Pokazali su nam propusnice, iz kojih se vidjelo da su otpušteni iz Muslimanskog bataljona. To me je jako iznenadilo i zabrinulo, jer iz objašnjenja koje sam dobio od tih boraca nikako nisam mogao da shvatim zašto su toliki ljudi otpušteni. Zato sam odmah sa Mehom Hodžićem i Ibrom Plehom krenuo ka Varešu. Probijali smo se kroz četnicima posjednutu teritoriju i kroz sela kojima su ovladale ustaše i Nijemci. Ipak smo se uspjeli probiti do bataljona gdje smo stigli 6. februara. Tada sam saznao da se za vrijeme moga odsustva u bataljonu dogodila velika promjena.

Petnaestog januara počela je neprijateljska ofanziva iz Vareša. Do tada ove snage su vršile jače ispade prema položajima Muslimanskog bataljona, ali je bataljon tim napadima uspješno odolijevao. Tih dana su iz Muslimanskog bataljona dezertirala dva borca. Izgleda da je preko njih neprijatelj saznao da se Muslimanski bataljon nalazi u teškoj situaciji. Najveći problem bio je nedostatak municije, naročito za puške »šinjare«, kojih je u bataljonu bio znatan broj, a imale su svega po 5 — 10 metaka; u bataljonu je vladala neizvjesnost u vezi sa familijama, jer usljed ofanzive i opasnosti da četnici pohvataju i pobiju kurire, ja nisam mogao poslati izvještaj, a i situacija je bila vrlo loša, pa je bilo bolje da ne šaljem takve rdave vijesti u bataljon; pred sam početak neprijateljske ofanzive iz Muslimanskog bataljona je izdvojeno 10 probranih boraca i upućeno u Zenički odred. Upućeni su: Rasim Džindo, Pašan Džindo, Čamil Džindo (Muratov), Hasan Hodžić, Adii Hodžić (Hasibov), Šemso Sućeska, Velija Smajić, Mahmut Hanjalić Mašo, Alija Sošević i Mujo Behmen.⁴⁾ S obzirom na to da sam ja već bio odveo 10 boraca, te odlaskom još ovih 10, bataljon je znatno oslabljen; jedan borac je osumnjičen kao špijun, pa je osuđen na smrt i strijeljan. Oko toga se u Bataljonu vodila diskusija. Hrana je bila slaba, a borci iznureni višednevnim borbama i danonoćnim držanjem položaja po vrlo jakoj zimi. Pogibija komandanta Romanijskog odreda druga Čiče i odlazak proletera i Vrhovnog štaba sa teritorije Vareša takođe su negativno uticali na raspoloženje Muslimanskog bataljona. Četnici su počeli otvoreno prijetiti da će izvršiti napad na Muslimanski bataljon. U toj kritičnoj situaciji iz bataljona smo bili odsutni ja, Ča-

⁴⁾ Kao borci Zeničkog odreda poginuli su: Čamil Džindo (Muratov), Velija Smajić, Šemso Sućeska i Adii Hodžić (Hasibov). Pašan Džindo je ubijen od četnika u rejonu Vlašića. Rasim Džindo je uhvaćen od ustaša u rejonu Vlašića, sproveden u Jasenovac i tamo ubijen. Mujo Behmen, Alija Sošević i Mahmut Hanjalić su početkom maja 1942. ušli u sastav 1. udarnog bataljona, a kasnije u sastav 6. brigade. Kao borci te brigade su i poginuli, i to Behmen u Bosutskim šumama, oktobra 1942, a Sošević i Hanjalić u toku pete neprijateljske ofanzive.

mil i Rasim Džindo, pa se oko toga takođe svašta pričalo. Neki su govorili da mi nismo slučajno odsutni. (Poslije povlačenja naših snaga iz Rogatice Camil Džindo je došao u Bataljon).

Saznavši za sve ovo, neprijatelj je prešao u energičan napad na položaje Muslimanskog bataljona i nakon dva dana borbe ovladao našim položajima iznad sela Diknići i Prižići, a bataljon se povukao na položaje iznad sela Daštansko. Sutradan je neprijatelj produžio napad i na ove položaje, ali je odbijen. Međutim, naveče je sa položaja dezertirao čitav vod 1. čete — 21 borac — i predao se neprijatelju u Varešu. Ovaj događaj je jako zabrinuo štab odreda »Zvijezda«, pa je Muslimanski bataljon povučen iz borbe i razmješten u selo Brgule. Sutradan je povučen još dublje u pozadinu — u selo Okruglicu. U toku povlačenja pronesena je vijest o tome da će bataljon biti upućen prema Rogatici, pa je kod boraca nastalo oduševljenje. Ali kad je bataljon stigao u Okruglicu, pozvane su komande četa i saopštena im odluka štaba odreda »Zvijezda« da se Muslimanski bataljon mora temeljito pročistiti. Odmah je sazvan i sastanak svih boraca bataljona, na kome je govorio politički komesar odreda Hasan Brkić Aco. On je objasnio da je u toku neprijateljska ofanziva i da je zahvaljujući četničkoj izdaji neprijatelj probio naše položaje, prošao komunikacijama i ovladao dijelom slobodne teritorije Romanijskog odreda i odreda »Zvijezda«. Predviđao je dalje teške borbe, u kojima će trebati podnijeti velike napore i žrtve. Osvrnuo se i na dezertstvo iz bataljona i ukazao da to četnici u svojoj propagandi obilno eksploatišu. Nije isključivao mogućnost i da četnici napadnu bataljon. Rekao je da situacija zahtijeva da se formiraju udarne jedinice, spremne na najveće žrtve i napore. S obzirom na to pozvao je borce koji nisu spremni da se po nekoliko dana bore bez hrane i smještaja po kućama da slobodno odlože oružje i da idu svojim kućama, s tim što će dobiti propusnicu za nesmetan, prolaz našom slobodnom teritorijom. Tražio je da onaj ko odluči da ide kući odloži oružje tu na licu mjesta

Poslije njegovog govora nastala je vrlo mučna situacija. Ljudi su postali utučeni. Počelo je sašaptavanje i dogovaranje, a zatim su pojedinci počeli odlagati oružje, prvo stariji, a zatim i mlađi. U toku nekoliko sati diskusije i dogovaranja oružje je odložilo 105 boraca.

Jedan manji broj otpuštenih boraca probio se odmah u Sarajevo, prikazujući se kao »izbjeglice« i tamo se nastanio bez većih poteškoća od strane ustaških vlasti. Ali, većina otpuštenih boraca se probijala u svoja sela, da vide prvo šta je sa njihovim familijama, pa da onda odluče šta dalje da rade. Na putu do kuće ili ubrzo po stizanju kući neke su pobili četnici. Na taj način su nastradali: Ibro i Jusa Hodžić iz Satorovića; Emin Dauzaimović, Bećir Hodžić, Mujo i Hakija Husić, Abid Hurem, Čamil i Avdija Pleho — svi iz sela Osovo; Demko i Hehim Sućeska — iz sela Jasenica; Emin Smajić iz sela Kalimanići; Salko, Mujo, Halil i Šalim Begović — svi iz sela

Košutice. Ostali su se po stizanju kućama prijavili ustaškim vlastima u Rogatici. Sve su ih saslušali i, pošto su izjavili da su »morali« birati ili da idu u partizane ili da ih pobiju četnici, te da su partizane napustili čim im se pružila prilika, to su svi pušteni kući, s tim da se odmah jave u ustaše i oružnike ili da se svaka dva dana javljaju ustaškim vlastima u Rogatici. Jedan broj je stupio u ustaše i oružnike, a neke mladiće su odmah mobilisali u domobrane.

Nakon 10—15 dana sve one koji nisu stupili u neprijateljsku vojsku ustaše su pohapsile u Rogatici. Sutradan su ih Francetićeve ustaše sprovele za Sokolac i usput ih tukle. U Sokolcu su bili zatvoreni dvije noći. Za to vrijeme neke su tukli, a naročito Himzu Šabanića iz Šatorovića. Njega je neko optužio da je ubio brata Adema zato što nije htio da ode u partizane, što je bila čista izmišljotina. Treći dan su ih postrojili, a ubrzo zatim došao je Francetić lično, slikao ih i pitao: da li će opet ići u partizane. Poslije toga održao im je govor, u kom je istakao da treba svi da stupe u ustaše. Naredio je da one koji ne žele da idu u ustaše puste kući. Po odlasku Francetića trebalo je da se jave u ustaše, ali javila su se samo dvojica i to kada su tražili da idu sa komorom. Ostale su pustili da idu kući. Većina je odmah krenula za Rogaticu, krećući se iza ustaške komore. Na Glasincu su naišli na partizansku zasjedu i tom prilikom su poginuli Alija Konaković iz Šatorovića i Ibrišim Šabanić iz Okruglog. Neki su se zadržali u Sokocu. Među njima su bili Nezif i Meho Mušović iz sela Zakomo. Njih su ustaše ponovo uhapsile, odvele u kasarnu u Podromaniji, gdje ih je saslušao neki gestapovac iz Sarajeva, a zatim odmah strijeljao u blizini kasarne. Nije poznato zašto su uhapšeni, a prema mišljenju nekih očevidaca njih su osumnjičili da su se zadržali u Sokocu radi prikupljanja podataka za partizane.

U Prači su ustaše uhapsile otpuštenog Jusufa Plehu, ispitivali ga i mučili a zatim ga predali Nijemcima, poslije čega mu se zameo trag.

Od 105 otpuštenih boraca oko 40 ih je stupilo u neprijateljsku vojsku. To su većinom bili mladi ljudi. Ostali su na razne načine izbjegavali saradnju sa okupatorom i stupanje u neprijateljsku vojsku. Manji broj je nastavio aktivno da saraduje sa NOP-om, a neki su pred kraj rata ponovo stupili u partizane. Hamid Herceglja iz sela Osova je pred kraj rata strijeljan od strane ustaša u Sarajevu, kada mu je sin pobjegao iz neprijateljske vojske.

*

Poslije masovnog otpuštanja, od 253 borca, koliko je bataljon brojao početkom 1942. godine, brojno stanje je palo na 101 čovjeka (13 poginulo, 10 upućeno u Zenički odred, 23 dezertiralo, jedan strijeljan i 105 otpušteno). Odlučeno je da se bataljon reorganizuje u dvije čete, a 3. da se rasformira.

Bataljon je dobio zadatak da 1. četom zauzme položaje u selu Crna Rijeka, s tim da zatvara pravac prema Olovu, a 2. četom da zauzme položaje u selu Zubeta i zatvori pravac prema Varešu. Na tim položajima bataljon je dočekao završetak druge ofanzive. Prvog marta 1942. Muslimanski bataljon je dobio zadatak da četom posjedne položaje u selu Četojevići i da zatvara pravac prema Olovu, a 2. četom da posjedne položaje u selu Pediše i da zatvori pravac prema Sokocu. Za narednih 12 dana ustaše su izvršile dva napada iz pravca Olova, ali ih je 1. četa oba puta odbacila.

Trinaestog marta formiran je 1. udarni bataljon od jedinica Romanijskog odreda, odreda »Zvijezda« i nekih drugih jedinica. U njegov sastav je ušao i kompletan Muslimanski bataljon u jačini od 101 borca. Od njih je formirana 3. muslimanska četa sa oko 80 boraca, a ostali su raspoređeni u druge jedinice u bataljonu, većinom u prateću četvu. Ja sam postavljen za komandira 3. čete, a Mustafa Fejzo za komesara te čete. Komesar Muslimanskog bataljona Derviš Numić postavljen je za zamjenika komesara 1. udarnog bataljona. U sastav 1. udarnog bataljona ušli su slijedeći borci Muslimanskog bataljona: Mujo Hodžić Crni, Demko Hodžić, Numo Hodžić, Meho Hodžić, Arif Hodžić, Mehmed Hodžić, Sinan Hodžić, Derviš Hodžić, Čamil Džindo (poginuo u V neprijateljskoj ofanzivi u selu Borci — Čelebići, kao politički radnik pri štabu 6. istočnobosanske brigade), Sinan Džindo, Rašid Tiro, Velija Tiro, Derviš Šabanić, Hamed Mešanović, Adii Nalbantić (ubijen od ustaša maja 1942. u selu Borika kod Rogatice), Pleho Suljo, Pleho Ibro, Pleho Halid, Mujo Mirvić, Derviš Divović (uhvaćen od ustaša i ubijen u logoru u Zemunu), Rešid Šišić, Mehmedalija Mešić, Miralem Kadrić, Adii Kadrić, Izet Arnautović, Salem Babić, Meho Babić, Nurko Babić, Agan Durmišević, Salko Durmišević, Hajro Durmišević, Jusuf Fejzo (zarobljen od ustaša i ubijen u Jasenovcu 1942. godine), Derviš Numić (poginuo 1942. godine u selu Kusače kao komesar bataljona 6. istočnobosanske brigade), Ragib Džindo (poginuo 3. januara 1944. u selu Ceperkovići kod Puračića, kao komandant 4. bataljona 16. muslimanske brigade, proglašen za narodnog heroja), Mithat Haćam (poginuo avgusta 1942. u Konjuhu kao komandir Muslimanske čete 1. bataljona 6. brigade, proglašen za narodnog heroja), Salko Alispahić, Hamdo Alispahić, Sejfo Durmišević (poginuo januara 1943. na Capardima, kao komandir voda 6. istočnobosanske brigade), Jakuf Durmišević (poginuo maja 1942. u selu Brezici na Ozrenu kod Doboja), Suljo Jahić (poginuo kao desetar na Jelici — Majeвица, decembra 1942; proglašen za narodnog heroja), Šećo Husić (poginuo decembra 1942. u selu Šarci — Spreča), Abdulah Husić, Agan Zagorica (poginuo juna 1943. u V neprijateljskoj ofanzivi u proboju preko ceste Goražde — Prača), Asim Hodžić, Osman Hodžić, Nazif Hodžić, Agan Hodžić, Munib Hodžić (poginuo kod sela Vukovija — Spreča januara 1944. kao komandir pozadinske čete 16. muslimanske brigade), Suljo Ho-

džić, Omer Pašić (poginuo kod Nemile maja 1942), Adii Grabovica, Ramo Golić (poginuo juna 1943. u V ofanzivi pri proboju preko ceste Gorazde — Prača), Adem Akšamija, Rusmir Gorušanić (poginuo avgusta 1942. na Konjuhu), Ragib Nalbantić (poginuo novembra 1942. u selu Paprača), Ahmet Hafizović, (poginuo maja 1942. kod Zenice), Fehim Hafizović (poginuo maja 1942. u selu Dragovac — Zavidovići), Muriz Branković (poginuo juna 1943. na Sutjesci), Muhidin Šahinpašić (poginuo oktobra 1943. u napadu na Tuzlu kao komesar bataljona 6. istočnobosanske brigade) Kasum Ćorić (poginuo u jesen 1943. u selu Donja Trnova — Majeveca kao komesar bataljona 17. majevičke brigade), Remzija Ćorić, Osman Berbić (poginuo juna 1943. na Pohovcu — Sokolac kao komesar čete 6. istočnobosanske brigade), Esad Hadžimusić (poginuo oktobra 1942. kod Šida), Arslan Gotovušić, Mustafa Alajbegović (poginuo juna 1942. na Han-Pogledu — Vlasenica), Alija Alajbegović, Mustafa Fejzo, Đemal Fejzo, Adii Zulfikarpašić, Salem Ćerić, Ejub Hadžialić, Mehmed Konaković, Remzija Pehlmanović (poginuo januara 1944. kao komesar čete u 16. muslimanskoj brigadi), Fehim Zečević (poginuo juna 1943. na Vrbnici, Salko Islamović (poginuo maja 1942. u selu Brezici — Ozren kod Doboja), Salko Čajić (poginuo maja 1942. u selu Brezici — Ozren kod Doboja), Ambroz Slugić (poginuo maja 1942. u selu Brezici — Ozren kod Doboja), Salko Muminović (poginuo juna 1942. kod Zenice), Avdo Karamehić (poginuo juna 1942. kod Zenice), Derviš Jaganjac (poginuo juna 1942. kod Zenice), Safet Parić (poginuo u decembru 1943. na Romaniji kao zamjenik komesara čete u 6. istočnobosanskoj brigadi), Osman Ramić (poginuo 1942. kod Srednjeg), Mustafa Keškić (poginuo u V neprijateljskoj ofanzivi), Ivan Hrga (poginuo u V neprijateljskoj ofanzivi), Nail Sišić, Salko Mešanović (poginuo pri oslobodenju Karlovca 1945. godine), Durmo Sućeska, Esad Čengić, Smajo Vrana, Alija Hodžić (uhvaćen kao ranjenik bez noge i ubijen u Jasenovcu 1942. godine, proglašen za narodnog heroja), Edhem Čamo, Nijaz Dizdarević, Enes Hadžihalilović, Veno Opat (nestao avgusta 1942. u Konjuhu), Šefik Dorić Šedo (poginuo 1942. u Majeveci), Safet Gluhić (poginuo decembra 1943. — na Betnju — Šekovići, kao komandir voda 6. brigade), Ejub Kurtagić (poginuo 1943. godine kod Šamca), Ahmet Đonlagić, Hamid Džindo (poginuo juna 1942. kod Zenice) i Mujo Koro (poginuo aprila 1942. u Srednjem).

Kada je 1. udarni bataljon stigao u Vlasenicu da zajedno sa proleterima učestvuje u proganjanju četnika, u 3. četu su u gradu Vlasenica stupili dva dječaka: Zajko Alispahić, iz sela Vjeternika, koji se tamo našao kao izbjeglica, i Akif Tufić iz Vlasenice (poginuo juna 1943. na Han-Pogledu — Vlasenica). U povratku 1. udarnog bataljona na teren Romanije početkom aprila 1942. u 3. muslimansku četu stupio je 8 novih boraca: Rešad Saletović, dak iz Vareša, Akif Saletović, trgovac iz Vareša, Redžo Golić, zemljoradnik iz sela

Mijakovići kod Vareša (poginuo 1945. godine, kao komandant bataljona 6. istočnobosanske brigade), Jusuf Đonlić, radnik iz Sarajeva (poginuo januara 1944. kod sela Vukovije — Spreča, kao komesar bataljona 16. muslimanske brigade, proglašen za narodnog heroja), Sadik Kadrušić, radnik iz Sarajeva (poginuo aprila 1944. na Sutjesci, kao komandant bataljona 16. muslimanske brigade), Ešref Cerić, radnik iz Sarajeva (poginuo decembra 1943. na Romaniji, kao zamjenik komesara čete 6. istočnobosanske brigade), Hajrudin Saračević, radnik iz Sarajeva i Himzo Salihbegović, radnik iz Visokog.

*

Četvrtog aprila 1942, prije odlaska 1. udarnog bataljona na teren Zeničkog odreda, ja i Čamil Džindo smo od druga Tempa dobili zadatak da iz 3. muslimanske čete izdvojimo jednu grupu boraca, koji su manje sposobni za duže pokrete i da sa ovom grupom odemo na teren Rogatice i Foče sa zadatkom okupljanja novih boraca Muslimana i eventualno formiranja novog muslimanskog bataljona u sastavu Romanijskog odreda. Mi smo izdvojili 33 borca i dječaka Zajka Alispahića. Sa ovom grupom boraca otišli smo na teren Rogatice. Naime, tih dana do nas su stigli podaci da iz sela Zepa izvjestan broj Muslimana želi da stupi u partizane. To selo su bili opkolili četnici, a narod je bio izbjegao u pećine i otuda se branio. U štab Romanijskog odreda je o tome stigao izvještaj. Narod iz toga sela je tražio vezu sa Romanijskim odredom i posebno sa Muslimanskim bataljonom. Nama je bilo poznato da su u selu Zepa djelovali drugovi: Sarija Hodžić, Galib Konaković, Mehmedalija Sućeska, Hasan Nuhanović, Edhem Mahmutović i Mujo Kreštalica. Pretpostavljali smo da su ti drugovi okupili oko sebe grupu boraca i da traže da se povežu sa nama. Zato smo nastojali da se probijemo ka Zepi i stupimo u kontakt s njima, ali u tome nismo uspjeli, jer je selo bilo opkoljeno jakim četničkim snagama, a sredinom aprila su i njemačke snage upale u Zepu. 18. aprila Nijemci su u selu Zepi pohvatali 38 Muslimana i otjerali ih na Drinu kod sela Stari Brod. Tu su se sastali sa četnicima Drage Mitrovića i Sergej a Mihajlovića. Grupu Muslimana su postrojili za strijeljanje pod optužbom da su partizani (vjerovatno je do Nijemaca nekako dospio izvještaj o tome da je ovo selo tražilo vezu sa partizanima). Međutim, u toj grupi se našao i Nail Mahmutović, bivši austrijski vojnik, koji je prilično govorio njemački. On je uporno nastojao da njemačkom oficiru objasni da oni nisu partizani — pokazujući mu pri tome hamajliju koju je nosio na vratu. Njemački oficir je tražio da mu prevede sadržaj hamajlije, a kad je to ovaj učinio, on je naredio da se obustavi strijeljanje i da se ova grupa Muslimana sprovede u logor. Grupu su odmah počeli prebacivati preko Drine na desnu obalu. Tom prilikom sa skele su skočili Edhem i Ikan Delić. Obojicu su Nijemci ubili.

Ostale su sproveli u Višegrad, zatim u Dobrun, Užice i Zemun. U Zemun su odvojili starije od 50 i mlađe od 16 godina i predali ih hrvatskoj straži, koja ih je sprovela u Sarajevo, gdje su ih ustaše saslušale, a zatim pustili kućama. Ostale su iz Zemuna sproveli u logor u Norvešku.

Još prije ulaska Nijemaca u Zepu četnici su na prevaru uhvatili i ubili Sariju Hodžića, a ustaše su uhapsile, sprovele u Jasenovac i ubile Galiba Konakovića. S obzirom na sve to, mi nismo uspjeli početkom 1942. godine izvesti u partizane Muslimane iz Zepe, iako je krajem 1941. i početkom 1942. godine za to bila povoljna situacija. Ne uspjevši da se povežemo sa Zepom, mi smo radili na okupljanju novih boraca u selima Šatorovići i Okruglo, gdje nam se priključilo 11 novih ljudi, i to: Nezira Džindo, kćerka Čamila Džinde, Fazila Hodžić, moja mlađa kćerka, Teufik Hodžić, Hajro Šabanić, Edhem Šabanić i Adii Mulaosmanović — svi iz Šatorovića; Derviš Durmišević i Drago Lubarda iz sela Okruglo; Asim Mešić, iz sela Tmorni Do; Mujo Kadrić i Rasim Arnautović, iz sela Živaljevići. Dolazak ovih boraca omogućio nam je da formiramo novu muslimansku četvu od 45 boraca. Za komandira čete postavili smo Demku Hodžića, a za političkog komesara Mehmedaliju Mešića. Sa ovom četom smo krenuli za Foču, gdje smo se javili Vrhovnom štabu. Tu smo dobili zadatak da četvu smjestimo u kasarnu u Foči i sa njom organizujemo politički rad, a da sa grupom političkih aktivista pođemo u muslimanska sela oko Foče radi okupljanja Muslimana u NOB. Od Muslimana iz Foče, Goražda i okoline koji su tih dana stupili u partizane nastojali smo da formiramo novu Muslimansku četvu. Međutim, veliki broj omladinaca Muslimana po zadatku smo slali u Proletersku brigadu, gdje je formirana poznata omladinska četa. Od ostalih smo nastojali da stvorimo četvu i na taj način da formiramo novi Muslimanski bataljon. Ja sam bio predviđen za komandanta bataljona, a za političkog komesara je postavljen Mika Fliker. Na okupljanju novih boraca iz Foče i okoline naročito su dosta uradili Aziz Čerkez i Jusuf Fejzo. Ubrzo nam se javilo 30—40 ljudi. Jedan broj nam je obećao da će izaći u partizane s tim da privremeno ostanu kod kuće, kako bi zbrinuli familiju prije nego što mi eventualno napustimo Foču. Većina tih ljudi nam nije došla kad smo mi napustili Foču, jer smo je napuštali u situaciji kad je otpočela neprijateljska ofanziva.

Dolaskom ovih boraca brojno stanje nam se povećalo na oko 80 ljudi. Bataljon ipak nismo formirali, pošto je počela III neprijateljska ofanziva. Krajem aprila dobili smo zadatak da zaposjednemo položaje na liniji: Škributača — Gradačka stijena — Brod na Drini. Tu smo ostali do 11. maja kada smo se pod borbom preko sela Zakmur povukli u rejon Vrbniče. Prilikom povlačenja uputili smo na brdo Mala Kmurica jednu desetinu na čelu sa Azizom Čerkezom da osmatra rijeku Drinu u rejonu Broda na Drini i da nas izvještava o kretanju neprijatelja u tom rejonu i o eventualnom podizanju

mosta. Kada smo sutradan poslali kurira sa jednim seljakom mještanimom da povuče tu desetinu, oni je nisu našli, pa smo mislili da je desetina nastradala. Poslije rata sam saznao da je vodič zaveo našeg kurira i da je desetina ostala na tom položaju dva dana i dvije noći, pa kad su posumnjali da nije nešto u redu i potražili vezu sa nama, nas nije bilo jer smo odstupili preko Zelengore. Desetina je nakon desetak dana uspjela da uhvati vezu sa dijelovima Kalinovičkog odreda, kome se i priključila.

Po stizanju u Vrbnicu dobio sam zadatak da od cjelokupnog ljudstva formiram jednu četu (mene su odredili za komandira čete, a za političkog komesara Mehmedaliju Fazlagića) i da sa četom uđem u sastav dijelova Romanijskog odreda, koji su se takođe našli u rejonu Vrbniče. Od tih dijelova oformljena je grupa Romanijskog odreda, za čijeg komandanta je postavljen španski borac Mihajlo Milosavljević, a za političkog komesara Mika Fliker. Grupa je dobila zadatak da se probije na Romaniju. Sa njom se kretao i zbjeg od oko 200 žena i djece sa Romanije. 18. maja grupa Romanijskog odreda izvršila je pokret pravcem: Vrbnica — Zelengora — Dobre vode kod Kalinovika. Pred samu zoru je stigla u rejon Dobrih voda i tu je dat odmor. Nismo znali da smo stigli u neposrednu blizinu ceste. Iznenađeni smo napadnuti sa svih strana od vrlo jakih snaga Talijana i četnika. U kraćem okršaju razbijeni smo u nekoliko većih i manjih grupa. Poginuo je komesar grupe, dok je komandant nestao. Pod vrlo teškim okolnostima probijali smo se preko ceste Kalinovik — Foča. Jedan dio nije uspio preći cestu pa je to učinio tek sljedeće noći. Iz Muslimanske čete u toj borbi je poginulo nekoliko boraca. Jusuf Fejzo je zarobljen i kasnije strijeljan u Jasenovcu. Jedan dio boraca Muslimanske čete vratio se nazad ka Vrbnici i tamo se priključio jedinicama Kalinovačkog odreda, a neki su stupili u proleterske jedinice. Borci naše čete koji su bili rodom iz Rogatice probijali su se preko ceste ka Jahorini. Adii Mulaosmanović je uhvaćen od četnika i ubijen. Derviša Divovića su uhvatile ustaše, sprovele u logor i ubile kasnije u Zemunu.

Većina iz grupe Romanijskog odreda uspjela se probiti preko ceste i ponovo se prikupiti na Jahorini. Odatle smo izvršili pokret pravcem: Vrhprača — tunel kod Stambolčića — selo Stajna — selo Begovići. Kod sela Begovića je došlo do manje borbe sa ustaškom legijom, koju smo rastjerali. U šumi kod sela Begovića susreli smo se sa grupom Gruje Novakovića i Tome Manjkalovića. Od njih smo saznali kakva je situacija na Romaniji. Većina partizanskih sela bila je popaljena i opljačkana pa je vladala velika nestašica u hrani. S obzirom na to i na brojne snage neprijatelja, na sastanku sa drugovima sa Romanije zaključeno je da za sada ne postoje uslovi za opstanak većih jedinica na Romaniji, pa je dogovoreno da se svi borci koji za to imaju mogućnosti privremeno vrate svojim kućama, a ostali da se organizuju u manje grupe i krstare oko svojih sela.

Iz Muslimanske čete na Romaniju je stiglo oko 50 boraca. Sem Mehmedalije Fazlagića, Bedrudina Makića, Šerifa Rašidkadića, Mustafe Fazlagića, jednog druga iz Foče i dvojice Hercegovaca, svi ostali su bili mještani — iz okoline Rogatice. Zato smo odlučili da od drugova koji nisu mještani formiramo grupu i sa njom smo ostali Čamil Džindo i ja, a svima ostalim smo dali zadatak da se vrate u sela, s tim da prema mogućnostima nastave da pomažu NOB i da ponovo izađu u partizane kada za to budu povoljniji uslovi. Među njima se nalazilo i nekoliko članova KPJ, kojima smo dali zadatak da rade sa otpuštenim borcima i narodom u svojim selima i nastoje da ih održe i dalje vezanim uz naš pokret.

Sve otpuštene borce ustaše su detaljno saslušavale a neke i maltretirale. Adila Nalbantića iz Osova su ubili. Oko 20 ljudi su mobilisali u svoje redove. Ostali su uspjeli da izbjegnu stupanje u neprijateljsku vojsku i saradnju sa okupatorom, a neki su pred kraj rata ponovo stupili u naše redove. Grupa koju smo formirali nekoliko dana se kretala po selima oko Rogatice. Pošto smo imali vezu sa drugovima na Glasincu, a preko njih sa Šekovićima, kao i sa našim snagama oko Foče, drugovi su iz naše grupe izrazili želju da ih uputimo u njihov kraj. Tako su prema Foči otišli Šerif Rašidkadić i još jedan drug iz Foče — čijeg se imena ne sjećam, i dva druga iz Hercegovine, dok su Mehmedalija Fazlagić i Bedrudin Makić izrazili želju da se priključe 6. istočnobosanskoj brigadi, pa su preko veze tamo i upućeni.

Tako smo ostali samo Čamil Džindo i ja. Ustaše iz Rogatice su ubrzo preduzele akciju da nas pohvataju. Prvo su pokušali da nas preko nekih naših komšija, koje su bile u ustašama, nagovore da se predamo. Kad to nije uspjelo, onda su mene ucijenili na 500.000 kuna, koje bi se isplatile u njemačkim markama, i pojačali potjeru za nama. Ubrzo su i Nijemci organizovali potjeru za nama. Gestapo je radio na tome da ubaci nekog špijuna u našu grupu. U novembru 1942. došao nam je jedan domobran, rodnom iz Hercegovine, čije je ime bilo Abid.⁵⁾ Ubrzo zatim došao nam je Omer Dedić, domobran, inače po zanimanju željezničar, rodnom iz sela Hrasnice kod Sarajeva. Poslije njega pridružio nam se Avdo Metiljević, oružnik, takođe rodnom iz Hrasnice. Dolazak ovog oružnika bio nam je jako sumnjiv. Međutim, njegov komšija Omer Dedić se jako zauzimao za njega, tvrdeći da se radi o dobrom i poštenom čovjeku. Naši saradnici su nas izvijestili da je Avdo Metiljević dezertirao iz oružnika zato što su ga htjeli premjestiti iz Rogatice u selo Zepu. Ostao je s nama oko 15 dana, a zatim pobjegao u Rogaticu. Shvatili smo da je bio ubačen sa ciljem da otkrije naše saradnike, a možda je imao na-

⁵⁾ Samovoljno napustio naše redove pred dolazak 6. istočnobosanske brigade u V ofanzivu.

mjeru da sam pokušao da nas likvidira, da bi naplatio ucjenu. Njegovim bjekstvom posumnjali smo i u Omera Dedita, pa smo u dogovoru sa drugovima sa Glasinca formirali sud, osudili ga na smrt i strijeljali. Poslije toga Čamil Džindo, Abid i ja smo se kretali po selima oko Rogatice i zahvaljujući dobrim obavještenjima o planovima ustaša za naše hvatanje, uspjeli smo izbjeći sve zamke i zasjede a zadržati se na terenu oko Rogatice. U tome su nas iz grada Rogatice naročito pomagali dr Alija Tomić, Remzija Kreso i Hasan Pilav, koji je bio kotarski predstojnik. Preko njih smo, pored važnih obavještenja, dobili i sanitetski materijal, kao i nešto novca, koje su prikupljali simpatizeri NOP. Sanitetski materijal i novac je preko Vese Raskovića i Ljubo ja Jovičića upućen u selo Gučevo, a odatle smo dio dobili za našu grupu. Ogorčeni neuspjehom, Nijemci su preduzimali razne mjere nasilja protiv Muslimana za koje su sumnjali da nas pomažu. Tako npr. poslije našeg boravka u selima Dobrašini, Kramer-Selu, Brezju i Buratima, gdje smo održali konferencije, Nijemci su iz ovih sela pohapsili oko 50 Muslimana i otjerali ih u Rogaticu, držali zatvorene u džamiji 8 dana, a zatim većinu od njih sproveli u zatvor u Sarajevu. Dr Alija Tomić i dr Šefik Sadiković su organizovali akciju uglednih Muslimana pa su Nijemci bili prisiljeni da većinu pohapšenih puste iz zatvora iako je jedan broj tih ljudi, kao npr. Husein Katica i Šaćir Hadžihasinović iz Brezja i Ramo Barjaktarević iz Dobrača, zaista saradivao sa našom grupom.

Počev od avgusta 1942. za nama je, u sporazumu sa Nijemcima, organizovao intenzivnu potjeru i četnički poručnik Dobrica Đukić, koji je inače došao u naš kraj iz Srbije. Izgleda da su po njegovom naređenju u novembru 1942., četnici zapalili selo Šatoroviće, a djelimično i selo Okruglo, Zmorni do i Osovo.⁶⁾ U tim selima tih dana, kao i uvijek mi smo imali sigurno uporište, pa je Dobrica Đukić mislio da će nas na taj način likvidirati. Zahvaljujući komšijama Srbima, mi smo na vrijeme otkrivali zasjede četnika Dobrice Đukića.

Pošto se proganjanje, kako od strane ustaša, tako i od strane četnika, uporno nastavljalo, a nailazila je i zima, koja nam je mnogo otežavala kretanje i rad u selima oko Rogatice, to smo preko veze tražili i dobili saglasnost da se početkom 1943. godine priključimo 6. istočnobosanskoj brigadi, koja je tih dana došla na teren Sokolovića i Romanije radi proganjanja četnika.

Iako je Muslimanski bataljon Romanijskog odreda prošao u toku 1941. i 1942. godine kroz razne poteškoće, doživio svoj uspon i osipanje, ipak je odigrao veliku ulogu u vezivanju Muslimana, naročito u sarajevskom regionu, za NOP. U toku ove dvije godine kroz Muslimanski bataljon, 3. muslimansku četu 1. udarnog bataljona i

⁶⁾ Kuće Muje Hodžića, Čamila Džinde i Mehmeda Hodžića zapalile su ustaše još u maju 1942.

novostvorenu Muslimansku četvu u Foči, prošlo je više od 300 boraca. Od toga je do kraja rata poginulo 93 i to: kao borci Muslimanskog bataljona — 34, novoformirane Muslimanske čete — 4 (koliko je meni poznato, a moguće je da ih je poginulo i više), u jedinicama Zeničkog odreda — 6, u 1. udarnom bataljonu, i kasnije u 6. istočnobosanskoj proleterskoj brigadi — 41, u 16. muslimanskoj brigadi — 6 i u drugim jedinicama — 2. Poginuli su kao komandiri vodova 2, kao komandiri — komesari četa ili njihovi zamjenici 15, kao komandanti i komesari bataljona šestorica, dok su ostali poginuli kao borci ili desetari. Četvorica su posmrtno proglašeni za narodne heroje: Mithat Haćam, Ragib Džindo, Suljo Jahić i Jusuf Džonlić.

Mujo HODZIĆ CRNI

ROMANIJO VISOKOGA VISA

Romanijo visokoga visa,
gdje no Čiča vojnike popisa
sve mladiće mlade partizane
što svoj narod od dušmana brane.

To ustaše primiše za šalu
pa ih dosta osta u kanalu.
Od Sokoca pa do Trebevića
na hiljade ustaških mladića
pokraj ceste s obadvije strane
mrtvi leže — Pavelića brane.

USTANAK U SELIMA OKO BIJELJINE

Na terenu bijeljinskog sreza krajem jula 1941. formirane su tri partizanske grupe, kojima je rukovodio Fadil Jahić Španac. Jedna grupa se nalazila sjeverno od Bijeljine, prema Rači (Brodac), druga zapadno, prema Brčkom (Cmjelovo) i treća južno, prema Zvomiku.

Nekoliko dana kasnije južna grupa je krenula u selo Međaše, gdje je trebalo da se sastane sa Brodačkom i Crnjelovačkom grupom, pošto je predviđeno da sve tri grupe 10. avgusta uveče poruše prugu Bijeljina — Rača. Međutim, naša grupa je došla ranije i nije mogla da uhvati vezu sa Brodačkom. Pošto smo bili primijećeni, vratili smo se. Uzgred smo, na cesti Bijeljina — Janja, isjekli telefonske stubove u dužini od oko 600 metara. Iste noći isječeni su i stubovi na području Johovac — Dugo Polje, 300 metara daleko od naselja u kome su stanovali folksdojčeri.

Poslije ove akcije grupa se povukla u šumu Jabanuša. Prolazeći kroz Ljeskovac, izvjestili smo nekoliko drugova o izvršenoj akciji. Rečeno im je da obavijeste selo, kako bi se ljudi pravovremeno sklonili, jer se pretpostavljalo da će ustaše preduzeti represalije. Tako je i bilo. Sutradan došle su ustaše iz Bijeljine i otjerale desetoricu seljaka u zatvor. Ustaše iz Janje, zajedno sa žandarmima, opkolile su u Modranu i Glogovcu mjesta na kojima su radile vršalice i gdje je bilo mnogo svijeta. Većina omladinaca je uspjela da pobjegne, dok su stariji pohvatani i otjerani. Toga dana u našu grupu su došli Blago Simenković Gospavić, Jovo Nastić, Drago Stevanović Šica, svi iz Glogovca, Jovo i Milorad Sojić iz Sojčinovca, Boško Andrić Kikan iz Pučila i Savo Jovanović iz Čengića.

Iste večeri grupa je krenula u Čengiće i smjestila se u Mršića potok. Tu smo predanili. U toku dana bili smo obaviješteni o zločinima koje su ustaše iz Janje počinile u Ruhotini i Johovcu. Ustaše su pljačkale sve do čega su stigle, a svi muškarci stariji od 15 godina bili su otjerani u zatvor u Janju. U ovoj akciji naročito se istakao folksdojčer Filip Karlović iz Dugog Polja, koji je od ustaša iz Bije-

ljine zahtijevao da se preduzmu oštre mjere, pošto se radi o selima koja su bila u blizini Karlovića kuća.

Uveče smo isjekli telefonske stubove na dužini od jednog kilometra. Akcija bi vjerovatno bila šira da naše predstraže nisu pripucale na grupu ljudi, misleći da ide domobranska patrola. Radilo se, međutim, o seoskim stražama, koje su organizovale ustaške vlasti. Stražari su išli oprezno sa štapovima, te je izgledalo da nose oružje. Čim su naše straže zapucale, grupa se povukla u pravcu Kacevca. Tom prilikom stupili su u našu grupu Miljan Lukić, Simo Jovičić i Pero Gavrić. Tada su prikupljeni podaci o žandarmerijskoj stanici u Tavni. Prema ovim prvim informacijama komandir stanice je bio voljan da preda stanicu, dok je zamjenik komandira bio protiv toga. Zbog toga je odlučeno da se stanica napadne. Ustaška vlast je, već poslije prvih akcija u Srbiji, pojačala granične straže duž Drine, postavivši — pored Branjeva i Janje — i posade u Glavičicama, Batru, Starom Selu, Popovima, Medarima itd. Na čelu ovih posada nalazile su se uglavnom ustaše. 27. avgusta grupa je sa još 25 omladinaca iz Trnove, koji su uglavnom bili nenaoružani, krenula prema Tavni s ciljem da napadne žandarmerijsku stanicu, koja više nije imala telefonsku vezu sa Bijeljinom jer su omladinci iz Kacevca i Bjeloševca u toku noći pokidali telefonsku liniju. Računali smo da nas ima dovoljno da bi — ako ne dođe do predaje — napali i razoružali 11 žandarma. Međutim, u toku noći ustaše iz Srednje Trnove obavjestile su o predstojećem napadu, Ivana Tolja, šefa ustaške policije u Bijeljini, koji je žandarmima poslao pojačanje. Došao je Tolj sa oko 100 ustaša iz Bijeljine. Osim njih pomoć su poslale i ustaše iz Srednje Trnove, Glinja i Atmačića. Na čelu ove grupe nalazio se ustaški tabornik Hasan Hodžić.

Na položaje za napad krenuli smo sa zakašnjenjem. Grupa koja je trebalo da izvrši napad na kasarnu dočekana je jakom pušcanom i mitraljeskom vatrom. Ustaše su u toku noći i jutro zaposjele sve dominantne položaje. Drugu grupu u pokretu su dočekale ustaše iz Atmačića i Glinja. Tom prilikom oni su uhvatili četiri omladinca iz Trnove, koji su bili bez oružja. U čitavoj ovoj akciji, koja vojnički nije uspjela, nije bilo žrtava, sem jednog ranjenog. Povukli smo se u redu u pravcu Lazarevice. Omladinci iz Trnove vratili su se svojim kućama. 17 omladinaca bez oružja htjeli su da ostanu u partizanima. Međutim, primljeni su samo Stevan Lučić i Cvjetko Simić, koji su imali puške. U toku dana grupa se povukla u Čengiće, a preko noći u Jabanušu, odakle se prebacila u Zagone i smestila u Blagojevića šumu. Tu smo preko kurira uhvatili vezu sa zapadnom grupom, odnosno sa Fadilom Jahićem Španceom. Sljedeće večeri krenuli smo u Grdac, gdje smo se spojili sa zapadnom grupom, jer je bio planiran napad na žandarmerijsku kasarnu u Dragoljevcu.

Pošto ni ovdje akcija nije uspjela, grupa se uputila u Brodac, gdje se spojila sa Brodačkom četom, sa kojom se zbog pritiska usta-

ša prebacila u Srbiju. Tu će ova četa ostati sve do sredine novembra, kada će se preko Birča vratiti na Majevicu.

*

Prvog novembra jedna partizanska četa od 40 boraca, pod komandom Mirka Filipovića, došla je u Čengiće i smjestila se u Donju Mahalu. Usput se zadržala u Zagonima i tamo naišla na grupu četnika. Bili su radosni zbog susreta sa partizanima, jer je ta cijela grupa bila sastavljena od omladinaca koji su učestvovali u napadu na kasarnu u Tavni, ili su partizanima donosili hranu. Većina omladinaca je poskidala kokarde i prišla našoj četi.

Kada je četa stigla u Čengiće, formiran je narodni odbor, koji je — pored ostalih dužnosti — imao zadatak da obezbijedi hranu za četu. Sutradan je zakazan zbor u osnovnoj školi, na koji je došlo preko 100 mještana. Na zboru su govorili Milenko Stojaković i Savo Jovanović.

Trećeg novembra ujutru četa je otišla u Gornju Piliću, gdje je trebalo da se zadrži nekoliko dana. Međutim, istoga dana do čete se po gustoj magli privuklo oko 100 ustaša, domobrana i žandarma. Došli su gotovo do samih stražara. Otpočela je žestoka borba, koja je trajala više od tri sata. Nakon toga četa se povukla u pravcu Lokanja, a zatim se preko Krčine uputila u Zagone. U ovoj borbi poginuo je Milan Vičić iz Korenite, a zarobljeni su Đoko Radić i Gavro Ljubičić, dok je jedan borac nestao.

Nakon povratka u Korenutu četa se smjestila u školu. Sutradan je održan partijski sastanak, kome su prisustvovali Fadil Jahić Španac, Svetolik Gospić i Drago Tojić Gango. Dugo se diskutovalo o putu kojim je četa za poslednjih nekoliko dana prošla. Konstatovano je da tom prilikom nije postignut veliki vojnički uspjeh, ali je sama pojava čete imala znatnog političkog uticaja. Zaključeno je da se tom kraju mora posvetiti veća pažnja, te da se ne bi smjelo dozvoliti vršljanje četničkih elemenata, koji su postajali sve drskiji i bezobrazniji. Zbog svega toga je odlučeno da se neki drugovi iz čete pošalju na teren kao politički radnici.

Na istom sastanku smo se dogovorili kojim selima treba posvetiti posebnu pažnju prilikom stvaranja partijskih organizacija, formiranja narodnooslobodilačkih odbora, kao i punktova za prihvatanje aktivista iz grada, prikupljanje hrane itd. Tom prilikom je rečeno da u selima koja se nalaze u blizini grada — Pučile, Patkovača i Golo Brdo — treba obezbijediti punktove za prikupljanje aktivista i simpatizera, koji iz Bijeljine žele da stupe u partizane. Preko tih punktova prebacivala bi se i pomoć koja se u gradu sakupi za partizane.

Političkim radnicima koji su bili na ovom terenu i drugim dijelovima Semberije postavljeno je kao zadatak da odmah otpočnu

sa upoznavanjem naroda sa političkom situacijom i ciljevima NOP, da organizuju prikupljanje pomoći za partizane, slanje dobrovoljaca u partizane, okupljanje omladine oko organizacije SKOJ-a, proširivanje partijskih ćelija, da po selima formiraju NOO itd. Osim toga, trebalo je da stvorimo sigurne punktove, preko kojih bismo dolazili do podataka o snazi i namjerama neprijatelja, kao i o priprema- ma širih akcija protiv partizana. Na istopi ovom sastanku odlučeno je da na područje Patkoviće i Pučila ide kao omladinski rukovodilac Đoko Subotić, đak iz Bijeljine, dok je Vojin Bobar postavljen za omladinskog rukovodioca u Glogovcu. Na ostala područja su upućeni: Radmila Ilić — u brodačku opštinu, Mladen Jevtić — u Crnjelovo, a Doko Marinković — u Popove. Kao partijski radnici odranije su radili: Drago Tojić Gango, Svetolik Gospić, Mladen Jevtić i Slavko Mićanović. Oni su bili članovi Sreskog komiteta za bijeljinski srez.

Prije nego što smo napustili Korenitu, dugo smo razgovarali sa Nikolom Spasojevićem i Gajom Andrićem. Oni su bili iz krajeva u koje smo išli, radili su u tim selima i poznavali svakog domaćina prije nego su otišli u partizane. Oni su nam tom prilikom rekli da se u Pučilima obratimo Diki Andriću; u Patkovači Blagoju i Staji Spasojević i Diki Kojiću; u Golom Brdu Miki Jelačiću; u Glogovcu Luki Zelenoviću i Vladi Perkoviću; i u Kojčinovcu Jovani Čobiću.

U Pučile smo stigli 9. novembra. Nakon što smo se smjestili u kući Andrije Ružičića, pozvali smo Diku Andrića da se sa njim dogovorimo o daljem radu. Tom prilikom smo saznali da u selu izvjestan broj ljudi održava veze sa ustašama i žandarmima, kao i sa bivšim ministrom Ljubom Pantićem. Međutim, većina mještana su bili protiv okupatora, što nas je obradovalo, jer do tada nismo znali kako se odvijala situacija nakon što smo napustili ovaj kraj. Zbog toga smo se i požurili da što prije počnemo sa radom. Prvi sastanak održali smo u selu Pučile, na kome je bilo petnaest mještana. Govorilo se o NOB-u, kao i o zadacima koji su se postavljali pred aktiviste NOP-a. Na kraju sastanka izabran je Narodnooslobodilački odbor od pet članova, prvi u ovom kraju. U odbor su izabrani: Diko Andrić, predsjednik, Vaso Perić, Jovan Marković i Andrija Ružičić. Isto veče održan je sastanak sa izabranim odbornicima, na kome smo ih upoznali sa predstojećim zadacima.

Boraveći u selu Glogovac, u kući Vlade Perkovića, povezali smo se sa Jovom Stojićem i Lukom Zelenovićem. Preko Jove smo organizovali sastanak, koji je kasno uveče održan u kući Todora Perkovića. S Lukom i Jovom smo se prethodno dogovorili koje ljude treba pozvati. Na sastanku je bilo oko 30 ljudi. Diskusija se odnosila uglavnom na događaje u svijetu i odnose između partizana i četnika. Uostalom, to je bila tema o kojoj se diskutovalo na svim sastancima. Iz pitanja koja su postavljena osjetila se politička zrelost i uticaj partijske ćelije koja je ovdje formirana već jula 1941. Isto veče i u ovom selu je izabran odbor, u koji su ušli: Jovo Sojić,

Luka Zelenović, Todor i Drago Perković i Drago Matković. Na sastanku sa novoizabranim odborom odlučeno je da Todor Perković održava vezu sa Janjom, jer je u ovom mjestu imao veliki broj poznanika i prijatelja. Todor je a Janji trebalo da se poveže i sa domobranskim satnikom, kako bi od njega dobio obavještenje o akcijama koje su domobrani namjeravali preduzeti u selima oko Janje.

Poslije Glogovca sastanak je održan u selu Kojčinovac, kome je prisustvovalo oko 30 seljaka i seljanki. I ovdje je izabran NOO od 5 članova. Zatim smo se prebacili u Patkovaču. Smjestili smo se u kući Blagoja Spasojevića. Tu smo morali raditi veoma oprezno, jer se Patkovača nalazi svega tri kilometra od Bijeljine, a svega dva kilometra od bunkera u kome su bili domobrani na obezbjeđenju grada. Selo je veliko i jedno od najbogatijih na području Bijeljine. I u ovom selu je izabran NOO: Blagoje Spasojević, Diko Kojić, Drago Petrović, Pero Jovičić i Stajo Spasojević. Iste noći formiran je i aktiv SKOJ-a, u koji su ušli: Vukašin Spasojević, Nevenka Kojić, Nebojša i Ruža Spasojević. To je bio jedan od najboljih aktiva na ovom području. Prilikom formiranja aktiva SKOJ-a Đoko Subotić je razradio zadatke i dao orijentaciju za dalje aktiviranje omladine, tako da su u selu ubrzo formirana još dva aktiva SKOJ-a. Jedan od najvažnijih zadataka aktivista iz Patkovače bio je održavanje veze sa Bijeljinom. Taj zadatak je bio povjeren Peri Jovičiću.

Iste noći po završetku sastanka u Patkovači otišli smo u Golo Brdo kod Mike Jelačića. Bio je radostan što smo mu došli, jer je smatrao da je zapostavljen i napušten, pošto s njim niko nije imao vezu otkad je Nikola Spasojević otišao iz sela. Iako je bio bolestan, stražario je cijelo vrijeme naizmjenično sa svojom drugaricom Nevenkom kako nas domobrani ne bi iznenadili. Selo je neposredno uz grad, malo je, svega 30 kuća. Preko Mike Đoko Subotić je uhvatio vezu sa svojim ukućanima u Bijeljini. Naime, Miko je redovno odlazio u grad, gdje je imao veliki krug poznanika i prijatelja. Zbog toga smo se dogovorili da Miko uđe u odbor i da mu glavni zadatak bude održavanje veze sa gradom. Njegova kuća, ili ona koju on odredi, treba da bude glavni punkt za grad. Preko Dike Đoko se povezo sa Slobodanom Jelačićem. Poslije toga Slobodan je zakazao sastanak grupe omladinaca. U isto vrijeme održana je konferencija, na kojoj je izabran NOO, a formiran je i aktiv SKOJ-a. Članovi SKOJ-a su imali veliki uticaj na ostalu omladinu u selu, tako da se moglo računati da će oni izvršiti svaki postavljeni zadatak.

Pošto smo završili sa formiranjem odbora u selima između Bijeljine i Janje, prešli smo u sela na obroncima Majevice (Modran, Čengić, Bjeloševac, Obrijež i Kacevac). Tu smo se osjećali znatno slobodnije, jer su ustaše, domobrani i žandarmi vrlo rijetko zalazili ovamo. Pripreme za formiranje odbora i organizacije SKOJ-a u Čengićima trajale su nekoliko dana. Na tom poslu najviše su se istakli Mirko Todorović i učiteljica Cvijeta Subotić. Na konferenciji,

u kući Tome Mršića, okupilo se tridesetak ljudi, koji su u odbor izabrali: Tomu Mršića, Mladena Starčevića, Raju Stjepanovića, Milana Panika, Andriju Pejčića i Doku Nedeljkovića. Za predsjednika je izabran Tomo Mršić, dok su u aktiv SKOJ-a u Čengiću ušli Jevto Jovičić, Mičo i Dušan Savić, Ljubica Todorović i Drago Nedeljković.

Dok su se vršile pripreme za formiranje odbora u Čengićima, uhvaćena je veza sa Zivanom Cvjetinovićem u Modranu, aktivistom odranije. S njim smo održali nekoliko sastanaka i dogovorili se kako da pripremi konferenciju u Modranu. On je iznosio tešku situaciju, jer je Modran po prostranstvu jedno od najvećih sela Semberije; pruža se duž puta Janja — Ugljevik, a udaljen je od Janje svega pet kilometara. Zbog toga je do izbora u ovom selu došlo tek krajem novembra. Prilikom izbora odbornika situacija je bila vrlo mučna. Mještani su se bojali jedan drugog. Zbog toga su se predloženi odbornici teško prihvatili odborničke dužnosti. Neki su čak govorili da se boje da će već ujutro ustaše znati i za konferenciju i za odbor. Pa ipak, na kraju su izabrani odbornici i u ovom selu: Diko Mičić, Pero Trifković, Dušan Krajmanović, Stevo Čubić i Živan Cvjetinović.

U Bjeloševcu je bila sasvim druga situacija u poređenju & Čengićima i Modranom, jer su Gavro Vidaković i Milan Krsmanović imali veliki uticaj i ugled u selu. Konferencija u Bjeloševcu održana je u kući Doje Vidakovića, kojoj je bilo prisutno oko 30 domaćina. U odbor su izabrani Dojo Vidaković, Milan Krsmanović, Veljko Ristanović, Pero Antić, Gavro i Mičo Vidaković. Iste noći Đoko Subotić je formirao aktiv SKOJ-a. Za sekretara je izabran Košta Vidaković. Ostali članovi su bili Lazar Sekanić, Cvija Vidaković, Veljko Ristanović i Milo Ljubojević.

Nakon što je formiran odbor u selu Obrež, u koji su ušli Milorad Antić, Ilija Đoković i Pero Ristić, završena je prva faza u vezi sa stvaranjem novih organa vlasti na teritoriji jednog diela bijeljinskog sreza. Bila je to velika pomoć Majevačkom partizanskom odredu, kome su odbori svakodnevno slali velike količine hrane, zimске odjeće i sanitetskog materijala; odbori su preko posebno zaduženih odbornika odred snabdijevali informacijama o neprijatelju, kao i o pripremama akcija protiv partizana.

Posebnu pomoć odbornicima pružala je novoformirana organizacija SKOJ-a, koja je na sebe preuzela kurirske poslove, čuvanje straža oko sela u kome se držala konferencija itd. Osim toga, intenzivan politički rad znatno je doprinio da se veliki broj omladinaca javi u partizane.

Ovakva situacija potrajala je sve do februara 1942, kada je došlo do četničkog napada na partizane. Tada i u Semberiji dolazi do povremene krize ustanka, ali ne i do prestanka rada NOO i ostalih organizacija.

Vojin BOBAR

SPANSKI BORCI U PARTIZANSKIM JEDINICAMA ISTOČNE BOSNE

Poslije poraza republikanskih snaga u španskom građanskom ratu, februara 1939. godine, većina Jugoslovena — dobrovoljaca španske republikanske armije prebacila se iz Španije u Francusku. Na graničnom prelazu dobrovoljci su bili dočekani od francuske vojske i žandarmerije i deportovani u koncentracione logore. Život u logoru je bio nepodnošljiv, tako da su izgledi za povratak u zemlju bili veoma mali. Situacija se još više pogoršala kada je vlada Cvetković—Maček svim Jugoslovenima — učesnicima u španskom građanskom ratu — oduzela državljanstvo.

Takva situacija potrajala je sve do napada fašističke Njemačke na Jugoslaviju. Pošto je njemačkoj industriji bila potrebna radna snaga, koja bi zamijenila Nijemce koji su odlazili na front, grupa njemačkih funkcionera posjetila je logor Jugoslovena — bivših boraca španske republikanske vojske, da bi među logorašima sprovela agitaciju za odlazak na rad u Njemačku.

Partijski komitet u logoru, vidjevši u odlasku na rad u Njemačku mogućnost lakšeg prebacivanja u Jugoslaviju, odlučio je da se nekoliko boraca javi na rad, te da nakon dolaska u Njemačku ispitaju situaciju i uslove za odlazak u zemlju. Pošto su od grupe iz Njemačke uskoro stigle povoljne vijesti, došlo je do odlaska novih grupa na rad u Njemačku, tako da je u francuskim logorima ostao samo mali broj boraca.

Nakon što je preko Cvetka Većeslava Floresa uspostavljena veza sa CK KPJ u zemlji, došlo je do organizovanog prebacivanja Jugoslovena — bivših dobrovoljaca španske republikanske vojske iz Njemačke u Jugoslaviju. Grupe od po 2—3 španska borca stizale su u Zagreb, gdje su prihvatane od Vlade Popovića i Ilije Engela. Po direktivi CK KPJ »Spanci« su iz Zagreba upućivani u Sarajevo, jer

je veza sa tamošnjom partijskom organizacijom — s obzirom da je Sarajevo bilo u sastavu tzv. Nezavine Države Hrvatske — bila mnogo sigurnija nego sa drugim krajevima naše zemlje.

»Ovaj drug koji je iz Njemačke doveo toliko »Španaca« zaista je zaslužio pohvalu i mi ćemo to objaviti u zgodnoj formi u Biltenu« — pisao je tih dana drug Tito Radi Končaru i Vladi Popoviću. »Neka Vlado Španac i dalje vodi brigu da se što više ljudi povuče iz Njemačke. Neka se na tome ne štedi novaca, a ako je potrebno neka ovaj drug ponovo otputuje u Njemačku, ali oprezno«.

Partijska veza između Zagreba i Sarajeva dobro je funkcionisala, tako da su španski borci još na željezničkoj stanici prihvatani od članova Mjesnog komiteta Sarajevo i raspoređivani po ilegalnim stanovima. Ovim poslom u Sarajevu rukovodila je Olga Marasović, ali su sa čitavom akcijom bili upoznati i članovi Pokrajinskog komiteta, kao i delegat CK KPJ Svetozar Vukmanović Tempo. Španski borci su u Sarajevu ostajali po nekoliko dana, čekajući raspored, a i kurire koji su imali da ih odvedu u neku od partizanskih jedinica na Romaniji, u Hercegovini i Dalmaciji.

Tako se već u početku oružane borbe naroda Jugoslavije i istočnoj Bosni našao veći broj učesnika u španskom građanskom ratu, kojima je pošlo za rukom da se poslije mnogo peripetija, izlažući se natčovječanskim naporima, iz francuskih logora, odnosno iz Njemačke, prebace u zemlju da bi se kao disciplinovani članovi Partije i odani sinovi svoga naroda uključili u borbu protiv okupatora.

Bivši dobrovoljci španske republikanske vojske, upućeni u istočnu Bosnu, raspoređivani su u tek formirane partizanske odrede na razne vojne i političke dužnosti. Upućujući ih u partizanske jedinice, partijsko rukovodstvo je računalo na vojno, ali i političko iskustvo, koje su »Španci« stekli u španskom građanskom ratu, pa se s pravom očekivalo da će to iskustvo biti dragocjeno, s obzirom na to što su se u partizanskim redovima u prvo vrijeme našli mladi i vojnički neiskusni kadrovi.

Po kom kriteriju su pojedini španski borci upućivani u pojedine partizanske odrede meni nije poznato. Međutim, znam da je Salamon Albahari (kome je partizansko ime bilo Josip Ivanović) bio poslat u odred »Zvijezda«, gdje je postavljen za političkog komesara Vareške čete. U istom odredu nalazio se i Josip Čubrić (partizansko ime Josip Mejić), koji je postavljen za političkog komesara Vareškog bataljona. Kratko vrijeme u »Zvijezda« odredu nalazio se i Ahmet Fetahagić, koji je kasnije prešao u krajiške partizane.

U Romanijski partizanski odred, upućeni su Milenko Verkić i to na položaj političkog komesara Crepoljske čete, Branko Ljubinković i Miljenko Cvitković. Osim toga, u raznim jedinicama istočne Bosne još su se borili Stanko Baruh, Ivan — Milan Jakšić (unuk Đure Jakšića), Mihailo Milosavljević, Andrija Krstić, Đuro Kužet, Franc Strpnalej, Mladen Zivković, Branko Spasić, Boro Poskov i

Tošo Mihailović Zlatko. Neki od njih su kasnije, skupa sa Vrhovnim štabom, proleterskim i crnogorskim jedinicama napustili područje istočne Bosne, nastavljajući da se bore u drugim krajevima naše zemlje.

Preko partijske veze u Sarajevu upućeni su u partizane na Igman i u Hercegovinu Mirko Krželj, Jure Brozičević, Jakov Baruh, Franc Strmola, Ante — Rade Barić, Petar — Johan Ilić, Petar Drapšin, Savo Medan, Čedo Kapor, Božo Bilić i Pero Četković. Osim toga, još 1940. godine pobjegao je iz logora u Francuskoj i vratio se u Bijeljenu Fadil Jahić (u Jugoslaviju stigao skupa sa Pekom Dapčevićem), koji je odmah nakon okupacije naše zemlje otpočeo sa radom na pripremama za dizanje ustanka na Majevidi i u Semberiji. Kada je dat signal za početak borbi Fadil Jahić rukovodi prvim oružanim grupama, da bi — nakon osnivanja Majevičkog partizanskog odreda — bio postavljen za političkog komesara odreda.

Koristeći iskustvo, stečeno u borbama u Španiji, španski borci su već u prvim bitkama protiv istih onih fašističkih hordi sa kojima su se već jednom sreli na barikadama Madrida i drugim frontovima Španije, nastojali su da to svoje stečeno iskustvo prenesu i na borce tek osnovanih partizanskih odreda. Zahvaljujući tome, i još više ličnoj hrabrosti koji su ispoljavali u svim borbama, »Španci« su veoma brzo, nakon svog dolaska u partizane, sticali kod naroda i boraca veliko poštovanje i autoritet.

Naročito je bilo dragocjeno iskustvo bivših dobrovoljaca španske republikanske armije prilikom napada na naseljena mjesta i utvrđene neprijateljske garnizone. Poznat je slučaj napada 6. istočnobosanske brigade na ustaški garnizon u Vrbanji (Slavonija), koji je izvršen u po bijela dana. Tada su na predlog Miljenka Cvitkovića natovarena kola sa kukuruzovinom iza kojih su se kretali borci, tako da su partizani neopaženo ušli usred sela i u potpunosti iznenadili ustašku posadu.

Samo nekoliko dana kasnije, Miljenko je sa svojom četom izveo novi podvig, udarivši u leđa Nijemcima koji su se na Filipovom drumu sukobili sa 6. istočnobosanskom brigadom i Fruškogorskim partizanskim odredom i time doveo Nijemce u vrlo težak položaj.

Boreći se u partizanskim odredima Romanije, Zvijezde, Majevice, Birča i Ozrena, veliki broj španskih dobrovoljaca junački je poginulo, veoma često jurišajući na čelu svojih četa i bataljona. Tako je decembra 1941. godine u borbama sa ustašama poginuo u selu Tisovu, jurišajući na čelu bataljona, Josip Čubrić. Tu u okolini Varsa u borbi sa četnicima poginuo je maja 1942. godine i Salamon Albahari; na Majevidi u selu Vukosavcima poginuo je od izdajničke četničke ruke organizator ustanka u bijeljinskom srezu Fadil Jahić Španac, Branko Ljubinković je poginuo kao komandir mitraljeskog voda 6. istočnobosanske brigade prilikom napada na Vlasenicu 1942. godine. Pokušavajući da ispred neprijateljskih položaja izvuče mrt-

vog političkog komesara svoje čete, poginuo je u noći između 19. i 20. decembra 1942. godine na Majevidi Milenko Verkić, koji se u samom početku ustanka istakao smjelim napadima na periferiji Sarajeva stvarajući time paniku u neprijateljskom garnizonu. Herojskom smrću pao je prilikom proboja neprijateljskog obruča na Sutjesci i Miljenko Cvitković, od ustaške zasjede je poginuo i Ivan — Milan Jakšić, dok je Ahmet Fetahagić Čelik poginuo u selu Izačići kod Bihaća, itd.

Koliki je bio doprinos španskih boraca razvoju i jačanju narodnooslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni, najbolje se vidi iz slijedećih podataka: od 27 bivših dobrovoljaca španske republikanske armije, koliko ih je u toku 1941. godine stiglo na partijski punkt u Sarajevo (samo je Fadil Jahić ranije stigao u zemlju), 20 ih je poginulo u borbama protiv okupatora i njegovih slugu ustaša i četnika. Osim toga, osam španskih boraca je za pokazanu hrabrost proglašeno za narodne heroje. Svih 27 je u toku NOR-a zauzimalo odgovorne vojne a i političke dužnosti, prenoseći na taj način na borce NOV svoje veliko iskustvo, koje su kao dobrovoljci španske republikanske armije stekli u borbama protiv intervenističkih fašističkih trupa u Španiji.

Boro POCKOV (Mirko JUKIC)

STOJ PUKNUCU

Zene borci, kojih je u našim četama bilo dosta, izvršavale su i najteže zadatke koji su se pred njih postavljali. Tako je jednom prilikom drugarica Jelica bila određena na mrtvu stražu. U toku noći neko je išao prema položaju čete, a Jelica povika koliko je glas nosi:

— »Stoj puknuću!«

Tek kad je to viknula, i Jelica je primijetila da se to kretao konj iz komore.

USTANAK U MILJEVINI KOD FOČE

Do dizanja ustanka u Miljevini kod Foče došlo je 8. novembra 1941. Iako je ustanak podignut sa izvjesnim zakašnjenjem, što se da objasniti nepostojanjem partijske i skojevske organizacije, ipak zaslužuje da se o njemu kaže nekoliko riječi. Ovo zbog toga, jer je na stvaranju partizanske jedinice u ovom kraju insistirao Vrhovni štab, koji se u to vrijeme nalazio u Užicama. Da bi potpomogao ovu akciju Vrhovni štab je u ovaj kraj poslao tri druga, jer je većina članova SKOJ-a i Partije — zbog ustaškog terora — napuštala Foču, priključujući se crnogorskim partizanskim jedinicama.

Jedan od predratnih aktivista SKOJ-a bio je i Mahmut Hanjalić Mašo, koji je 1940. godine otišao u Užice. Tu ga je i zatekla i okupacija naše zemlje. Kada je 7. jula 1941. buknuo ustanak naroda Srbije, Mašo je stupio u Zlatiborski odred, da bi nakon oslobođenja Užica nastavio da radi kao politički radnik pri komandi mjesta. Tu je primljen i u članstvo KPJ.

Nakon odlaska u Užice Mašo je nastavio sa održavanjem veze s naprednim omladincima iz Foče. Iako se situacija posle okupacije znatno pogoršala u vezi sa kretanjem iz mjesta u mjesto, Mašo je nekako uspio da se probije do Foče, da se sastane s nama i da nam saopšti novosti o pripremama za dizanje ustanka. Prilikom takvog jednog dolaska polovinom 1941. godine sa Mašom su iz Foče izbjegli student Momir Kočović i službenik Rade Stefanović, kojima je prijetila opasnost od hapšenja.

Po dolasku Vrhovnog štaba u Užice, Kočović i Stefanović su stupili u partizane, gdje su odmah kandidovani za članove KPJ. Koncem oktobra Mahmut Hanjalić, Momir Kočović i Rade Stefanović dobili su zadatak da se probiju u okolinu Foče i da tu pokušaju podići ustanak protiv okupatora. Prije nego su krenuli na izvršenje ovog zadatka, Mašo je preko Romanijskog odreda na svoju adresu uputio pismo i dosta propagandnog materijala. Desetak komada

»Borbe« i drugih štampanih stvari bili su namijenjeni aktivu SKOJ-a u Foči. U pismu koje je stiglo preko Voje Nenadića Mašo je javljao da će uskoro doći u okolinu Foče zbog izvršenja važnog zadatka.

Šestog novembra 1941. dobio sam preko jedne žene pismo u kome me je Mašo pozvao da sa još dvojicom članova SKOJ-a istoga dana dođem na sastanak. Na zakazano mjesto krenuo sam sa Mustafom Fejzom. Kada smo tamo stigli, zatekli smo sa Mašom veći broj naoružanih partizana. Pošto smo se malo odmorili, drugovi su nas upoznali sa zadatkom u vezi sa likvidacijom neprijateljskih uporišta oko Miljevine i Foče. Aktiv SKOJ-a u Foči trebalo je u sklopu tih akcija da u momentu napada na Foči napadne ustaški logor u gradu i stražu na Drinskom mostu.

Dobivši takav zadatak, mi smo se vratili u Foču, a istu noć su Mašo, Momir Kočović i Rade Stefanović sa ostalim partizanima napali i razoružali žandarmerijske stanice u Miljevini i Jelaču. Bilo je u njima svega po nekoliko naoružanih žandarma, tako da ni borba nije dugo trajala. Ali, već sutradan, kada su obaviješteni o napadu na žandarme, ustaše su u tom pravcu uputile dvadesetak ustaša i još toliko naoružanih civila, koje je ustaški logor pokupio po gradu.

Ustanici su preko aktiva SKOJ-a blagovremeno bili obaviješteni o pokretu ustaških vojnika, pa su napravili zasjedu na Gornjem Budnju. Nakon kratkog pripucavanja, ustaše su se preplašene vratile u Foču.

Posle ovih prvih akcija ustanicama su se priključili novi borci, tako da su uskoro formirane dvije čete od po 50 boraca. Osim toga u Miljevini je formirana komanda mjesta, narodnooslobodilački odbor i narodni sud. U Jelaču, pored odbora, formirana je i muslimanska četa. Na čelu odbora nalazio se Omer Kovačević, dok je u četi prvi komandir bio Omer Perviz.

Uskoro je u Miljevini formiran i štab odreda, koji je nazvan Drinski partizanski NO odred U njega stupaju i borci iz udaljenih mjesta Vrbniče, Zakmura, Mrežice i Jabuke.

Međutim, ni neprijateljski garnizon nije sjedeo skrštenih ruku. Pošto njegove snage nisu bile u mogućnosti da se ozbiljnije suprotstave partizanskom odred, koji je sve više počeo da ugrožava i samu Foču, došlo je do sporazuma između Italijana i četnika Draže Mihailovića o predaji Foče četnicima. Pored Foče, trebalo je da četnici uđu i u Višegrad, Čajniče i Goražde, dok bi se Italijani povukli u Pljevlja, a ustaše u ustaško uporište Borač.

Četrnaestog novembra 1941. krenulo je iz Foče u pravcu Nevesinja oko 1.500 neprijateljskih vojnika, tako da se partizanski odred morao povući iz Miljevine. Prilikom prolaska ove kolone, u Miljevini i okolini ubijeno je 18 ljudi čiji su sinovi bili u redovima NOB.

Kada su 5. decembra Foču napustili i Italijani, u grad ulazi jedna četnička jedinica od oko 200 naoružanih vojnika. Ovom četničkom

grupom iz Srbije komandovao je Sergije Mihailović. Tako su ustaše, povlačenjem iz Foče, morale da pojačaju svoje garnizone na drugim mjestima, koji su takođe bili ugroženi od strane partizana, dok su Italijani priskočili u pomoć svom opkoljenom garnizonu u Pljevljima, koji su napali crnogorski partizani.

Prije nego su četnici ušli u Foču, stigao je do nas kurir iz odreda sa zahtjevom da se što više članova SKOJ-a i aktivista NOP-a upute u odred. Odmah je zakazan sastanak aktiva SKOJ-a, na kome je odlučeno da se u partizane upute samo dobrovoljci, odnosno samo oni koji se sami izjasne za odlazak. Već na tom sastanku za odlazak se prijavilo desetak drugova i to: Mustafa Fejzo, Alija Alajbegović, Osman Berkić, Strahinja i Milan Babić, Mustafa Alajbegović, Aleksandar Vizocki, Predrag Šaraba, Kasim i Remzija Ćorić.

Već sutradan, to jest 27. novembra, mi smo krenuli prema selu Poljice, gdje je trebalo da se javimo Mili Elezu, komandantu Kalinovčkog partizanskog bataljona. Neposredno nakon našeg izlaska iz Foče partizanske snage su ponovo ovladale prostorijom između Kalinovika i Miljevine, izbivši opet pred samu Foču. Time su bili stvoreni uslovi za obnavljanje rada narodnih odbora, komandi mjesta i sudova. Pristupilo se i kažnjavanju pljačkaša, koji su, iskoristivši povlačenje partizana, počeli da ubijaju i pljačkaju seljake po okolnim selima.

Ali dalji razvoj partizanskih akcija u ovom kraju prekinut je dolaskom četničkih jedinica, koje su odmah počele da ubijaju nevino muslimansko stanovništvo i da šire svoju propagandu protiv partizana. Naročito su bili na udaru Muslimani — borci našeg odreda, koji su prije samo nekoliko dana stupili u partizane. Zbog stalnog sukoba s četnicima moralo je da napusti komandu mjesta u Ustikolini Momir Kočović, koji je samo nekoliko dana ranije bio postavljen na ovu dužnost. Osim toga, i u našim redovima sve se više počelo da osjeća razorno djelovanje četničkih izdajnika, koji su se već tada otvoreno bili stavili u službu Italijana.

Zbog novonastale situacije, u Jeliću je oko 10. decembra 1941. održan sastanak, kome su između ostalih prisustvovali i Slobodan Princip Seljo, Rade Hamović, Ferid Čengiće Fićo, Asim Hodžić, Alija Hadrić i Mile Elez, kao komandant Drinskog odreda. Na ovom sastanku donesena je odluka da se iz naše grupe izdvoje Muslimani i da se upute u Trnovo i na Romaniju u Romanijski partizanski odred. Osim toga, odlučeno je da se neki drugovi vrate u Foču, gdje je trebalo da skupa sa omladincima koji su ostali u gradu nastave sa ilegalnim radom, i to sve dotle dok se situacija u odredu ne sredi. Grupom u Foči je po našem odlasku rukovodio Faik Kurspahić. Mi smo napustili fočanski kraj i stupili u Muslimanski partizanski bataljon Romanijskog partizanskog odreda, čiji je komandant bio Mujo Hodžić Crni.

U Miljevinskom, odnosno Drinskom odredu, došlo je do rasula. Zbog četničke izdaje, jedan dio boraca se povukao u svoja sela kako bi odbranio svoje porodice od pokolja. Drugi su se priključili četnicima i skupa sa njima nastavili da služe interesima okupatora. Samo manji broj boraca Drinskog odreda ostaje i dalje u partizanima, priključivši se Kalinovačkom i Romanijskom odredu ili crnogorskim partizanskim jedinicama. Nešto kasnije, kada je u fočanski kraj stigao Kraljevački bataljon, odnosno Vrhovni štab na čelu sa drugom Titom. Od aktivista NOP-a i članova SKOJ-a iz Foče formirana je omladinska četa, koja će stupiti u 1. proletersku brigadu i učestvovati u svim borbama u kojima se borila ova proslavljena partizanska jedinica. Ostali drugovi, koji su poslije četničke izdaje napustili ovaj kraj stupivši u Romanijski i Kalinovački partizanski odred, nastaviće da se bore do konačnog oslobođenja naše zemlje.

Remzija ČORIĆ

ROMANIJOM ŠARAC KOSI

**Romanijom šarac kosi
Kosorić ga Pero nosi
udri Pero, udri jače,
nedaj Švabi preko Prače.**

IDE TITO PREKO ROMANIJE

**Ide Tito preko Romanije
i on vodi svoje divizije
Kad je Tito prešao Romaniju
osnov'o je narodnu armiju.**

BILA JE SKROMAN I NEUSTRAŠIV VOJNIK REVOLUCIJE

Teror u okupiranom Sarajevu sredinom 1941. godine dostizao je čudovišne razmjere. Neke javne ustanove, pa čak i pravoslavna bogoslovija, pretvorene su gotovo preko noći u njemačke i ustaške zatvore. Svakog dana otpremani su novi transporti ljudi u logore. Na sarajevskim ulicama često su osvitali plakati ustaškog pokretnog prijekog suda sa imenima strijeljanih komunista, Jevreja, Srba i svih onih koji se nisu mirili sa »novim poretkom«. Stalno su objavljivani propisi i upozorenja, kojim su ograničena prava stanovnika ovog grada i produžavan policijski čas. Imena ulica i natpisi na javnim ustanovama i privatnim radnjama zamjenjivani su i brisani ćirilicom pisani tekstovi. Po nalogu Nijemaca na časovnicima je pomjereno vrijeme za jedan sat naprijed. Preko noći su iseljavane cijele ulice u kojima su živjeli starosjedeoci ovoga grada, sarajevski Jevreji. Dani i noći bili su ispunjeni racijama, a Nijemci su prijetili da će pucati na svaki tračak nezamračenog svjetla. Tih dana ustaške novine su krupnim naslovima objavljivale vijesti o napredovanju Nijemaca: »Uništene su posljednje boljševičke horde«, »Moskva pred padom«, »Staljin traži propusnicu za Bagdad«. Ljudi su čitali naslove ustaške štampe i ispunjeni neizvjesnošću za svaki dan svoga života, odlazili u nesigurna skrovišta svojih kuća.

U vrtlogu tih sudbonosnih zbivanja koja su razdirala ovaj grad tekao je svojim tokovima i jedan drugi život, život ilegalnog pokreta, koji je organizovala i rukovodila njim Komunistička partija. Život tog pokreta imao je sopstvene zakone kretanja, svoje ponore i svoje uspone. On je na površinu iznosio heroje i slabiće, ali je neumoljivo išao svojim snažnim hodom naprijed. Skroman, ali neustrašiv vojn timer tog skrivenog života bila je Radojka Lakić.

Upoznao sam je jula 1941. kao sekretar Mjesnog komiteta Partije. Saznao sam da je iz Bijeljine, da je učestvovala u studentskim

i drugim akcijama koje je Partija vodila u Beogradu i da je radila u izdavačkoj tehnici Pokrajinskog komiteta Partije. Bila je osrednjeg rasta i snažne fizičke konstitucije. Imala je malo grubo lice, ali kao nebo plave krupne oči, izvijene obrve i bujnu plavu kosu. Osmijeh je uvijek lebdio na njenom licu.

Predratno revolucionarno iskustvo omogućilo je Radojki da se brzo snađe u vanredno složenim uslovima pod kojima je djelovala organizacija u Sarajevu. Radojka je radila u partijskoj ćeliji na području Baš-Čaršije. Poslije hapšenja Džavida Haverića, obučarskog radnika, sekretara ove ćelije, koji je nakon herojskog držanja u ustaškoj policiji osuđen na smrt i strijeljan, Radojka je postala sekretar ove ćelije.

Tih dana, jednog jutra, osvanule su po cijelom gradu raznobojne parole sa tekstom:

»Živjela Crvena armija«, »Živjeli naši partizani«, »Dolje okupatori«. Bila je to jedna od mnogobrojnih akcija Mjesnog komiteta, u kojoj je neposredno učestvovala i Radojka Lakić. Sreli smo se nakon završetka ove akcije u blizini Principovog mosta. Bio je sumrak. Sva radosna, rekla mi je da je pisanje parola na području njenog kvarta uspješno završeno i da niko nije uhapšen.

Nekoliko dana kasnije policijskim agentima učinila se sumnjiva beogradska studentkinja. Uhapsili su je na ulici. Proglas Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, u kome se pozivao narod na ustanak, i sveske Istorije Boljševičke partije, koje su agenti našli kod Radojke, uvjerali su ustašku policiju da je na pravom putu. U njihovim rukama nalazila se mlada žena, koja je nosila u sebi tajnu o moćnoj organizaciji komunista.

»Ona će morati da kaže sve šta zna«. Tako je mislila policija kada je otpočinjala svoj krvavi posao saslušavanja Radojke Lakić. Agenti su se smjenjivali, da bi u što kraćem roku otkrili Radojkine veze i izvršili prodor u sarajevsku partijsku organizaciju. Međutim, već prvi časovi saslušavanja nagovještavali su da posao neće biti lak.

»Ne ide, gospodine šefe«, referisali su agenti. Broj agenata koji su vršili saslušavanje povećao se, ali zaista nije išlo. Mlada djevojka hrabro je čuvala dragocjenu tajnu. Ustaški dželati bili su pobijedeni od jedne žene koju su noćima i danima svirepo tukli i mučili nesanicom.

Kada su propali svi naponi policije, donesena je odluka da se Radojka preda Pokretnom ustaškom prijemkom sudu. U policijski zapisnik sa saslušavanja Radojke Lakić nije upisana nijedna riječ priznanja. Ali za krojače ustaške pravde to nije ni bilo važno. Dovoljan je bio materijal koji je nađen kod Radojke, a za koji je ona na sudu tvrdila da joj je »podmetnut« od agenata.

Nakon toga, Radojka je prebačena iz policije u »Bogosloviju«, gdje je upravo tih dana jedna grupa uhapšenih komunista vršila pripreme za bjekstvo. Utvrđen je bio dan i sat polaska. O svojoj

Ismet Mujezinović: Zeno, iz Sekovića

namjeri drugovi su obavijestili i Radojku i dogovorili se sa njom da u određeno vrijeme bude spremna. Kada je došao sudbonosni trenutak, drugovi su pokućali na Radojkina vrata, kao što je bilo i dogovoreno, ali za razliku od prethodnog dana, vrata njene ćelije bila su toga jutra zaključana. Planirani bijeg drugova je uspio, ali sa njima nije pobjegla i Radojka Lakić.

Nekoliko dana nakon toga događaja, na zidovima sarajevskih ulica izlijepljeni su plakati, kojima je ustaški Pokretni prijeki sud obavještavao da je Radojka Lakić, studentkinja iz Bijeljine, osuđena na smrt, i da je kazna izvršena tri dana nakon izrečene presude. Eto, tako je poginula Radojka Lakić.

Nošena idealima svoje mladosti, idealima o komunističkom društvu, u kome će svi ljudi biti slobodni i srećni, Radojka Lakić došla je nepoznata u okupirano Sarajevo. Ona se u ovom gradu borila neumorno i strasno nepunih šezdeset dana. Svojom herojskom smrću otkrila je istinu o sebi pred svim stanovnicima ovoga grada i cijele naše zemlje i trajno ušla u istoriju naše revolucije.

Kao takva je proglašena narodnim herojem Jugoslavije.

Esad ČENGIC

MNOŽENJE

Jednom prilikom legendarni Čiča Romanijski odredi trojicu boraca u zasjedu sa zadatkom da sačekaju višestruko jačeg neprijatelja. Vođa zasjede se požali:

- Malo nas je, družo komandante!
- Kamo malo? — začudi se Čiča.
- Trebalo bi da nas bude bar jedna desetina.

Čiča je znao i sam da bi trebalo da odredi više boraca, ali nije imao odakle, jer je cijeli odred bio angažovan na drugom zadatku.

- Sasvim vas je dosta! Ima vas i više od jedne desetine.
- Kako to, družo komandante?
- Evo kako: ti vrijediš za deset, svaki borac za pet, svega vas je dvadeset!

Zasjeda je tog dana sačekala neprijatelja i u praksi potvrdila ispravnost ove partizanske računice.

STVARANJE PRVIH NOO U SREBRENICI I OKOLINI

Prvi narodnooslobodilački odbori formirani su u Šekovićima, Vlasenici, Bratuncu, Milićima, Fakovićima, i Skelanima. Oktobra 1941. nakon dolaska sa savjetovanja u Stolicama Rodoljuba Čolakovića, Svetozara Vukmanovića, Slobodana Principa Selje odbori su formirani na javnim masovnim skupovima, kojima je prisustvovalo više drugova iz rukovodstva ustanka. Nakon formiranja seoskih odbora pristupilo se izboru i opštinskih odbora. Prvi opštinski narodnooslobodilački odbor formiran je u Šekovićima. U odbor su izabrani ljudi za koje se smatralo da uživaju najveći ugled i poštovanje u svom kraju i prema kojima je narod gajio puno povjerenje. Ovi ljudi su, prema tome, mogli najbolje doprinosti političkoj afirmaciji narodnooslobodilačkog pokreta.

Prilikom izbora prvog opštinskog odbora naročito se vodilo računa da u njemu budu zastupljeni predstavnici svih sela i grupa sela. Izbor je bio dobar. To potvrđuje i držanje odbornika koji su do kraja ostali odani narodnooslobodilačkoj borbi. Trojica odbornika su poginuli, dvojica su umrli u toku NOB-a, a ostali su vršili svoju dužnost sve do oslobođenja.

Formiranju narodnooslobodilačkih odbora u ostalim mjestima prisustvovali su drugovi Rodoljub Čolaković, Rade Jakšić i Pero Đukanović. Njih je, kada su stigli u Srebrenicu, 12. oktobra uveče dočekala grupa naprednih omladinaca, među kojima je bilo više radnika i đaka, kao i student Beogradskog univerziteta Vaso Jovanović. Prvi razgovori o formiranju narodnooslobodilačkog odbora vođeni su u jednoj kafani. U ovoj kafani drug Čolaković je našao i svog poznanika Simu Bogovića, koji je 1919. godine bio član KPJ, ali se kasnije pasivizirao. Imao je dva sina, od kojih je jedan već bio poginuo u borbi protiv Nijemaca i ustaša.

Kako tada u Srebrenici nije postojala partijska organizacija, prvom razgovoru u kafani prisustvovali su: Doka Krsmanović, opančarski radnik, Veljko Vasić, obučarski radnik, veterinar Romano, agronom Pašić, Rizo Selmanagić, đak trgovačke akademije, dosta omladinaca i više građana koji su simpatizali narodnooslobodilački pokret.

Srebreničani su bili dobro upoznati sa razvojem ustanka. Neki su se već borili u sastavu Romanijskog odreda i drugih partizanskih jedinica. Četnička komanda mjesta koju je u Srebrenici formirao žandarmerijski major Jezdimir Dangić, koji je bio rodom iz susjednog mjesta Bratunca nije u gradu imala većeg uticaja. Muslimani iz Srebrenice i okoline plašili su se četnika, a i Srbi nisu imali povjerenja u njihove grupe, koje su kao razbijena vojska lutale gradom i okolinom, pljačkajući stanovništvo.

Iste večeri održan je sastanak i sa srebreničkim omladincima. Tom prilikom formirana je omladinska partizanska četa. Omladinci su bili oduševljeni, jer su već neki bili u Čičinom odredu na Romaniji i vidjeli kako se bore partizani. Za komandira čete izabran je Vaso Jovanović, a za komesara agronom Pašić.

Sutradan 13. oktobra 1941, održana je konferencija kojoj je prisustvovao velik broj građana — Srba i Muslimana. Prvi je govorio Rodoljub Čolaković, koji je ukazao na ciljeve narodnooslobodilačke borbe, istakao značaj bratstva i jedinstva i naglasio potrebu da se sav narod koji želi da se bori protiv okupatora i njegovih slugu okupi u jedinstven front oko KPJ, koja je jedina ostala vjerna svom narodu. Osim toga, drug Čolaković je govorio i o formiranju narodnooslobodilačkih odbora, o njihovom značaju i zadacima. Poslije Čolakovića Pero Đukanović je govorio o potrebi zajedničke borbe protiv okupatora. Na kraju ovog sastanka Rade Jakšić je izlagao o potrebi učešća omladine u Narodnooslobodilačkoj vojsci, kao i o ciljevima NOP-a.

Na kraju konferencije grupa građana je predložila kandidate za prvi narodnooslobodilački odbor, u koji je ušlo više Srba i Muslimana iz grada i okoline, ali gotovo niko iz stare vlasti. Poslije izbora novih odbornika prisutni su klicali narodnooslobodilačkoj borbi, bratstvu i jedinstvu, novoj narodnoj vlasti, a osuđivali bratoubilačko klanje za račun okupatora i njegovih slugu, i isticali da je do ovoga došlo zbog slabosti i izdaje vladajućeg režima prije rata.

Slično kao u Srebrenici, izabran je i prvi narodnooslobodilački odbor u Bratuncu. Uticaj narodnooslobodilačkog pokreta bio je u Bratuncu znatan, jer je u mjestu postojala organizovana grupa građana, pristalica narodnooslobodilačkog pokreta. Četnici u Bratuncu nisu imali mnogo simpatizera, iako je tu bio rođen i s vremena na vrijeme dolazio major Jezdimir Dangić. U Bratuncu je tada postojala mješovita komanda mjesta, u kojoj su bili zastupljeni i partizani i četnici.

Konferenciji, koja je održana u velikoj sali hotela u Bratuncu, prisustvovalo je mnogo građana i seljaka, Srba i Muslimana. Sala je bila prepuna, pa je veliki broj ljudi morao da stoji napolju. Drugovi Čolaković, Đukanović i Jakšić su i ovdje govorili. Na kraju konferencije izabran je Narodnooslobodilački odbor, u koji je pored

nekoliko Srba i Muslimana ušao i jedan Hrvat, čime je takode manifestovano bratstvo i jedinstvo.

U Fakovićima, selu nedaleko od Srebrenice, nije bilo nikakve vlasti. Kada su Colaković, Đukanović i Jakšić došli i kazali šta hoće, oko njih se okupilo dosta mještana. Sa njima je povern razgovor o narodnooslobodilačkoj borbi. Za razliku od ostalih mjesta, u Fakovićima je izgledalo kao da vlada pravi mir. Iz ove opštine ljudi su prije rata odlazili u pećalbu pa su mnogi videli šta se događa u svijetu. Zbog toga ih ustaše i četnici nisu mogli zavesti i povesti u bratoubilačku borbu. Osim toga, na Fakovičane je još prije rata pozitivno uticao učitelj Dušan Jerković, koji je na poziv KPJ među prvima pošao u narodnooslobodilačku borbu, o čemu je narod ovog kraja bio obavješten, te ga je to još više vezalo za NOB.

Narodni zbor održan je u školi. Na njemu je drug Colaković razgolitio ulogu bivše kraljevske vojske i kralja, objasnio ciljeve KPJ i narodnooslobodilačkog pokreta i podvukao značaj bratstva i jedinstva. Na kraju zbora predložena je lista kandidata za narodnooslobodilački odbor — po pet Srba i Musiima i jedan Hrvat, koji je kao službenik živio u ovom mjestu. Na listi se nalazilo i ime bivšeg predsjednika opštine, ali kad je ono pročitano, nastalo je opšte negodovanje. Ljudi su vikali: »Nećemo njega. On je bio za kralja« U mjesto njega predložen je i izabran drugi čovjek.

Konferencija u Skelanima, na kojoj je izabran prvi narodnooslobodilački odbor ovog mjesta, nije prisustvovao Rodoljub Colaković, jer je poslije Fakovića produžio u Užice, gdje se nalazio Vrhovni štab. Međutim, konferenciji su prisustvovali Ilija Grbić, učitelj i književnik, koji je u Skelane došao iz Bajine Bašte, Rade Jakšić i Pero Đukanović. U odbor su, kao i u ostalim mjestima, birani Srbi i Muslimani. U Skelanima tada nije bilo nikakve vlasti, pa je biranje prvog narodnooslobodilačkog odbora narod pozdravio s oduševljenjem. On je u tome vidio izlaz iz bezvlašća, koje su naročito priželjkivale pristalice četnika.

Prvi narodnooslobodilački odbori u Srebrenici, Bratuncu, Fakovićima i Skelanima, zajedno sa odborima koji su istovremeno izabrani u Šekovićima, Vlasenici, Milićima, Han-Piješku i drugim mjestima, bili su krupan činilac u daljem razvijanju narodnooslobodilačke borbe u Srebrenici, Birču, i drugim krajevima istočne Bosne. Oni su, uz pomoć partijskih organizacija, aktivnih pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta i partizanskih jedinica, brzo postali stvarna narodna vlast na svom području. To su ostali čak i onda kada su djelovali kao ilegalna rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta na području koje su poslije druge neprijateljske ofanzive ponovo okupirali Nijemci i ustaše, odnosno u periodu kada su četnici otvoreno počeli da saraduju sa okupatorom i da se bore protiv partizana.

Branco SAVIC

O USTANKU NA OZRENU 1941/1942.

Pred ustanak na Ozrenu u Maglaju je postojala ćelija od tri, a kasnije od šest članova KPJ.

Od same kapitulacije skupljali smo oružje u gradu i u okolnim selima, preko povjerljivih seljaka, ali to nije rađeno s planom i s jasnim perspektivama za ustanak. Naše veze sa partijskim rukovodstvom nisu bile redovne, a nismo ni dobivali određena uputstva. Održavali smo vezu sa Mjesnim komitetom KPJ u Doboju i pomagali rad partijske ćelije u Zavidovićima. Juna 1941. godine otišao sam kao sekretar ćelije na sastanak koji je sazvao Oblasni komitet KPJ u Tuzli. Na sastanku su bili prisutni drugovi Iso Jovanović i Pašaga Mandžić. Tu nam je izložena situacija i ukazano na skori napad Njemačke na SSSR, data su nam uputstva za dalje prikupljanje oružja i novca i uvežbavanje manjih udarnih grupa koje bi mogle vršiti napade.

Desetak dana poslije kapitulacije uhapšena su dva člana Partije iz Maglaja i Pero Dokić iz Bradine, što je umnogome poremetilo rad. Nastojali smo da uhvatimo vezu sa zatvorenim članovima i omogućimo im bjekstvo. U to vrijeme održavali smo veze sa seljacima, a u većini sela oko Maglaja imali smo po jednog ili dva druga, preko kojih su vršene pripreme za ustanak. Zajedno sa Savom Momirovićem održao sam nekoliko sastanaka sa seljacima, gdje je nekad prisustvovalo i po 20—30 ljudi iz okolnih sela. Naročito smo se mogli osloniti na Simu Malinovića (član Partije), Nikolu Orlovića, đaka, Savu Momirovića, Miloša Nedića, Jovana Jovanovića i Doku Lazarevića.

U to vrijeme su izašli na Ozren Tošo Vujasinović i Josip Jovanović. Oni su me pozvali na sastanak gdje je razmatran opšti plan napada na Maglaj i pripreme koje za to treba izvršiti. Polovicom jula uspjelo je Peri Dokiću da pobjegne iz zatvora i od tada je on

vršio pripreme za ustanak i održavao vezu sa Tošom i sa mnom. U selima oko Maglaja formirao je manje grupe (odrede) od po 20 ljudi, koje su imale svoje komandire i on je sa njima uvežbavao razne borbene radnje. Bilo je prikupljeno, što iz grada a što iz sela, oko 60 pušaka raznih modela, te nešto revolvera i bombi.

Tih dana dolazio je u Maglaj Mahmut Bušatlija radi prenošenja direktiva, a pred kraj jula ili početkom avgusta sastao sam se sa Uglješom Danilovićem u Doboju. On mi je rekao da prenesem Toši Vujasinoviću naređenje Pokrajinskog komiteta da se odmah počne sa ustankom, jer smo bili prilično zadocnili.

U samom gradu Maglaju na nekoliko dana pred ustanak neprijatelj je formirao domaću miliciju sa oko 160 pušaka a bila je i posada od 40 domobrana i jednog voda žandara. Našom agitacijom uspjeli smo da u neprijateljske redove unesemo paniku, pogotovo među miliciju, u kojoj smo imali dosta naših ljudi.

Napad na Maglaj trebalo je da se izvrši 23. avgusta, kako je to predviđeno opštim napadom na Maglaj, Dboj i Gračanicu, ali usljed neodlučnosti koja je vladala među ustanicima, napad je izvršen 24. ujutro, tek kad su oslobođene Gračanica i Dboj. Naši su ušli u grad uz mali otpor neprijatelja. Milicija i veći dio domobrana su se odmah predali, a nekoliko ustaša i žandara pobjegli su dan ranije. U Maglaju smo ostali nepuna dva dana i tu uništili arhivu i uređaje u državnim ustanovama, pošti i željezničkoj stanici. Pokupljeni su novac i namirnice iz državnih magacina, što je dijelom odvučeno a dijelom podijeljeno narodu. Zaplijenili smo oko 180 pušaka, dva puškomitraljeza, desetak sanduka municije i bombi. Osim toga izvukli smo znatnu količinu sanitetskog materijala, radio-aparata, pisanih mašina i ostale opreme. Dobar dio željezničke pruge smo porušili i potrgali telefonske veze, a bilo je predviđeno da se poruši željeznički most na Bosni. Međutim, nismo imali ni sredstva ni stručnjaka za to.

Naši su takode bez većih žrtava upali u Usoru i Dboj samo je tvrdava ostala nezauzeta, gdje su zatekli ogromnu količinu municije i avionskih bombi. Mali dio municije je izvučen (seljaci borci radije su nosili konzerve nego municiju), ali su ipak magacini dignuti u zrak. Vrijednost uništenog vojnog materijala cijenila se na ondašnjih pet do šest milijardi dinara. Isto tako su naši razbili posadu u Gračanici, pokupili oružje i brzo se povukli.

Iz Maglaja smo se povukli bez borbe, jer je jedan kurir izvjestio da iz Zavidovića ide ogromna masa ustaša i da pale sela niz Bosnu. Zbog toga smo odmah krenuli u brda radi zaštite sela. Pri povlačenju pošlo je s nama nekoliko omladinaca iz srpskih porodica, a ustaše su po ulasku u grad strijeljale oko 15 do 20 Srba. Oni su zaista popalili veći dio sela (srpskih) preko Bosne, što je demoralisalo seljake, tim više što su ubacili parolu da smo Pero Dokić i ja

isprovocirali ustanak, na osnovu čega bi »vlast« mogla onda da vrši progone i ubistva. Mi smo uspjeli da uz pomoć drugova koja sam ranije pomenuo razbijemo takvo tumačenje naših motiva za dizanje ustanka.

Ubrozo smo formirali komandu Maglaj skog sektora i rasporedili naše snage po visovima duž desne strane r. Bosne. Uskoro je oformljen štab Ozrenskog odreda sa pet pozicionih i jednim pokretnim bataljonom. Ja sam bio jedno vrijeme komandant, a kasnije komesar bataljona, dok je Pero Dokić ubrzo otišao za komesara bataljona čiji je komandant bio Cvijetin Todić.

Sukobi i borbe sa neprijateljem bili su vrlo česti i žestoki. Sve naše i vojne i političke snage su bačene u borbu protiv neprijatelja. Naš odred je pred četnički puč bio narastao na preko 1.600 pušaka, preko 60 mitraljeza i nekoliko bacača. Već u samom početku imali smo žestoke sukobe sa Nijemcima i ustašama kod Trbuka, gdje je ubijen pukovnik Alikadić i nekoliko viših oficira. Kasnije smo izdržali dvije teške ofanzive. U decembru 1941. ofanziva je trajala 16 dana. Neprijatelj (oko 8.000 vojnika) uz teške gubitke je uspio da nas potisne samo sa nekoliko položaja i dijelova sela. Druga velika ofanziva je bila u februaru (neprijatelja je bilo oko 10—15 hiljada). Ofanziva je duboko potresla vojne snage odreda, u dobroj mjeri ih razbila i demoralisala, a još više pozadinu, jer je okupator palio i uništavao sve što je stigao. U aprilu 1942. došao je Udarni bataljon sa Svetozarom Vukmanovićem Tempom da bi nam pomogao da popravimo situaciju u kojoj smo se našli, jer su četnici već imali odlučujući uticaj u odred. Tom prilikom je Cvijetin Todić sa četnicima izvršio mučki napad na štab našeg odreda u Brezicama, poslije čega je ocijenjeno da nije više moguć naš opstanak na Ozrenu i mi smo se povukli u Zenički odred.

Što se tiče partijskih snaga, one su bile malobrojne u odred. U mom bataljonu bilo je svega tri člana Partije. Kasnije smo uspjeli formirati ćelije u četama, ali su politički bile vrlo slabo uzdignute, dok u nekim bataljonima, čak ni u štabovima bataljona, nije bilo članova KPJ. Usljed toga bio je slab politički rad ne samo u pozadini nego i u jedinicama. Taj rad otežavala je i velika nepismenost i politička zaostalost naroda toga kraja.

U prvo vrijeme ustanka, uslijed opšte opasnosti i zbog toga što se kulački i četnički elementi nisu međusobno povezali, niti uhvatili vezu sa neprijateljem, opšte stanje bilo je dosta povoljno, ali poslije, pod uticajem neprijateljske propagande, počela se osjećati izvjesna demoralizacija, naročito pred i poslije ofanziva. To se još pojačalo dolaskom Račićevih četnika od Olova, početkom januara, koje su Nijemci, vjerovatno po planu, propustili. Tada je počela otvorena četnička propaganda protiv partizana komunista. Među četnicima najizrazitiji su bili: Branko Stakić, advokat, Cvijetan Todić,

zemljoradnik, banski vijećnik, Đoko Šarčević, trgovac, i nekoliko drugih istaknutih kulaka. Nekako u to vrijeme formirana je Proleterska četa (bila je februarska ofanziva), što su naročito iskoristili četnički elementi, govoreći da se komunisti u pozadini organizuju kako bi pobili sve one koji su za kralja. Inače četnička propaganda se razvijala pod uticajem događaja koji su se ranije desili na Romuniji, Majeveci i Trebavi, sa poznatim metodama i parolama.

Nama se vojnički i politički izmicala situacija iz ruku. Glavni uzrok tome je ne samo to što smo imali malobrojne partijske snage na Ozrenu (Tošo Vujasinović, Pašaga Mandžić Murat — kraće vrijeme, Pero Dokić, Ignjat Đorđević, Diko Jakšić, Josip Jovanović, Ismet Kapetanović i braća Bašlagić), nego i to što u stvari nije postojalo stalno partijsko rukovodstvo. Partijski rukovodilac bio je kratko vrijeme Pašaga Mandžić i nakon dužeg vremena došao je Stevo Vranić Brko. Ali i on je uskoro povučen, pa smo opet ostali bez rukovodstva, tako da su u stvari postojale izolovane partijske ćelije, čiji je rad bio povremen, bez plana i jasne političko-partijske linije. Tek u decembru, pred kraj, počeli smo dobivati »Borbu« i izvjestan partijski materijal, ali u vrlo ograničenom broju.

Sa pozadinom se nije gotovo ništa politički radilo. Osim izdavanja vijesti i povremenih kontakata nekih naših rukovodilaca sa seljacima, nije bilo drugog, naročito masovnog rada s narodom. Još je veća greška napravljena time što je komanda pozadine predata u ruke Stevanu Botiću, a kasnije nekom učitelju Vlajiću, koji je bio isto tako nepouzdan kao i Botić, čime je omogućeno četničko rovanjenje u pozadini. Već u početku 1942. godine mi nismo držali situaciju u svojim rukama i nošeni smo niz vodu očekujući pomoć od proleterskih jedinica. U stvari odred se u posljednje vrijeme držao na popularnosti Todora Vujasinovića i na činjenici da četnici nisu još imali ni kuraži, niti dovoljno organizovanosti da bi izvršili napad na nas. Naime, narod je dobrim dijelom uviđao da se komunisti hrabro i dosljedno bore u svim akcijama. Tek poslije februarske ofanzive, kad je zavladao glad, četnici su uzeli više maha, pogotovu što su izvjesni drugovi, koji su došli sa strane (Miloš Popović i drugi), počeli netaktičnu propagandu protiv četnika, koja je u stvari samo lila vodu na njihov mlin. Oni nisu znali udariti po izdajstvu četnika, nego su svojom netaktičnošću samo raspaljivali šovinizam.

Pored toga od samog početka ustanka bilo je kod nas oportunistička u tome što se nisu poduzimale nikakve mjere protiv bogatih seljaka, koji su najpre nastojali da demorališu mase pozivajući na predaju neprijatelju, a kasnije bili nosioci četničke propagande. Protiv takve propagande ništa se nije preduzimalo ni u jedinicama, a niti protiv pljačke koja se sa jačanjem četničkog uticaja sve više pojačavala.

Može se reći da je jedino pravilno bilo postavljena politika bratstva i jedinstva i nju smo uspjeli dosta dobro sprovesti i na frontu

i u pozadini, ali je i to pred kraj oslabilo. Nismo napravili ni tu grešku da smo pošli putem klasne borbe, ali tu se opet otišlo u oportunistički, jer u praksi i ekonomski i vojnički sav teret rata snosili su siromašni i srednje imućni seljaci.

Velika greška je napravljena u odabiranju vojnog kadra, jer su za komandante i komandire uzimani istaknuti i hrabri borci bez obzira na njihovu političku pripadnost, što nam se kasnije osvetilo. Ne znam iz kojih razloga političke komesare bataljona, a pogotovu četa nismo pozivali na vojno savjetovanje ili vojne pripreme u užu štab odreda, odnosno kad je štab odreda ili bataljona pravio takve planove.

Narodni odbori osnovani su krajem 1941. godine, ali oni u suštini nisu imali karakter koji su imali u drugim krajevima. NOO-i na Ozrenu nisu bili nosioci političke vlasti. U njima su bili uglavnom neprijateljski raspoloženi ljudi.

Fikret DEDIĆ

JESI JUNAK, BRICO, ALI JA SAM VEĆI OD TEBE

Drug Todor Vujasinović, komandant Ozrenskog partizanskog odreda, svrati u Milino Selo, u štab jednog bataljona. Kako se nije već dugo brijao, Vujasinović zatraži od bataljonskog brice da ga nabrzinu obrije.

Cim je on sjeo na stolicu, brico, govorljiv, otpoče dugu priču o velikim borbama, u kojima je on navodno odigrao odlučujuću ulogu.

Brico se sve više zanosio svojom pričom baratajući alatom koji je više ličio na testeru nego na brijač. Tošo je stiskao zube i podizao se i spuštao na stolicu, ali riječi nije probzobrio. Kad je bio obrijan, pogleda u ogledalu svoje lice, koje je bilo crveno kao da se peklo na plamenu, zatim reče brici:

— E jesi golem junak, nema tu šta, ali ja sam veći od tebe.

DIVERZANTSKE I DRUGE AKCIJE LIPACKE ČETE

Jednog dana, u prvoj polovini septembra 1941. nekoliko nedelja nakon što je ustanak na Ozrenu počeo — u moju desetinu dođe kurir sa naređenjem da odmah sa Vesom dođem na Lipačka brda, jer nas traže nekakvi ljudi iz rukovodstva ustanka. Kurir mi nije znao reći ko si ti ljudi, ali je napomenuo da je jedan podebeo dok je drugi bio povisok, mršav. Oba su na šubarama imali petokrake. Pozvao sam Vesu i obojica požurismo na zakazano mjesto. Tu zatekosmo Pašagu Mandžića Hađi-Murata i Tošu Vujasinovića, koje je do tada nisam poznavao, ali ih je Veso znao. Ubrzo se oko nas okupi još dosta boraca sa okolnih položaja i tako spontano otpoče konferencija. Dobro se sjećam, počelo se sa političkom situacijom, to je uvijek bila aktuelna tema. Pašaga nam je govorio o Sovjetskom Savezu, njegovoj snazi, Boljševičkoj partiji, kao i o situaciji na istočnom frontu.

Zatim su Pašaga i Tošo počeli da nas ispituju kako živimo, šta imamo od oružja, te da li su borci raspoloženi za borbu. Na sva ova pitanja dali smo kratke odgovore, dodavši na kraju da nas neprijatelj ne napada pa i mi ne diramo njega. Međutim, Murat i Tošo nisu mislili kao mi. Videći kako smo mi »raspoloženi« za borbu, oni počеше da govore kako neprijatelj pored naših položaja izvlači iz tuzlanskog bazena pune vozove raznog materijala.

— »I dok on tim jača svoj front, ubijajući naše durgove na drugim mjestima, vi ovdje sjedite skrštenih ruku i mirno posmatrate sve to, kao da i na vas neće doći red« — reče Murat. »Eto«, nastavi on — »preko vašeg položaja prolazi dalekovod iz Kreke za Doboj. Kome on služi? Vozovi vam ispred nosa prolaze. Kome oni služe?«

A onda predoše na konkretan zadatak, ujedno pitajući da li smo za to da odmah oborimo ovaj dalekovod, pa neka Doboj ostane bez struje.

— »Ako jeste«, — kaže Tošo — »onda dajte lopate i krampove, pa da se stubovi iskopaju i obore. Poslije ćemo preći na rušenje pruge. Mi moramo povesti bitku s neprijateljem, jer on neće dugo mirovati. Vi ste se ovdje nekako uspavali, valjda mislite da će tako ostati do kraja rata! Vi treba da udarate stalno po neprijatelju da mu ne date da se utvrđuje ovdje nedaleko od vaših položaja. Razdrmajte se, napadajte, jer ćete samo na taj način steći borbeno iskustvo. Ako vi nećete uništiti neprijatelja, budite sigurni da će on vas«.

Iz ovakvog reagovanja Pašage i Toše zaključio sam da je to bilo u neku ruku i osuda našeg stava. Zbog toga sam se osjećao nekako nelagodno i bio pomalo postiden što sam u razgovoru sa njima otkrio našu neaktivnost. Bio sam spreman da s borcima odmah pođem na najteži zadatak i da tom prilikom dokažemo našu spremnost da se borimo protiv okupatora. Prišao sam Muratu i Toši i predložio da obaranje dalekovoda odložimo za sat-dva, dok ne padne mrak, te za tu akciju ne trebaju lopate ni krampovi, jer ćemo Veso i ja u roku od 30 minuta sa pilama za željezo prestrugati dva stuba i oboriti ih.

— »Dobro, kada je tako, samo, što prije to bolje«, — rekoše Toša i Murat i odoše na susedni položaj.

Dok smo očekivali da nam stigne alat, među borcima se uveliko pričalo o utiscima koje su na nas ostavili Tošo i Murat. Čulo se i gundanje. Bilo je i prigovora: zašto smo morali njih čekati, zar nismo mogli sami to preduzeti?

Kada je stigao alat, pristupili smo akciji. Rasporedismo borce po položaju, a Veso i ja prihvatismo pile te za dvadesetak minuta prezasmo stubove dalekovoda. Čim su dodirnuli zemlju, nestalo je svijetla u Doboju, a istovremeno začuše se mitraljezi sa ustaških položaja. Uzeli smo sjekire i nabrzinu isjekli bakrene vodove da ne bi koji borac nastradao. Čim smo to završili, povukli smo se na položaj, da bismo vidjeli hoće li neprijatelj reagovati. Ali osim štekta nja mitraljeza i nekoliko ispaljenih topovskih hitaca u pravcu nas, tu veće ništa značajno nije se desilo. Pojačali smo straže, ali je čitavih šest dana neprijatelj mirovao, čak ni dalekovod nije pokušao da popravi.

U iščekivanju neprijateljskog napada, javiše nam da Veso i ja pođemo na položaj koji je držao Todor Panić u Boljaniću, jer se održavalo savjetovanje desetara, komandira i drugog rukovodećeg vojnog osoblja. Na sastanku je raspravljano o organizaciji našeg odreda. Po završetku sastanka mi smo se ponovo uputili na naše položaje. Kada smo stigli blizu naše baze, primjetismo među partiza-

nima četiri domobrana, a kod mog brata Rade puškomitraljez, koji do tada nismo imali. Kada smo stigli, Adii Bešlagić nam je ispričao kako su zarobili prvo oružje. On i njegov brat Refik, pored Ismeta Kapetanovića, bili su prvi borci Muslimani iz Doboja u mojoj četi i zbog toga smo ih jako voljeli. Bili su oni prvi kovači bratstva i jedinstva na Ozrenu i Trebavi, a pored toga pravi junaci, zbog čega smo ih svi cijenili.

»Oko deset sati opazili smo jedan vod domobrana« — pričao je Adii. Išao je trasom dalekovoda i nešto ispitivao. Uzeo sam Refika, Radu i Peru Radojčića. Napravili smo zasjedu iznad same pruge i sačekali da se domobrani što više približe. Pošto su stigli na oko 50 metara, zatražili smo od njih da odlože i predaju oružje. Niko od njih nije poslušao. Svi su počeli bježati u pravcu rijeke. Pojurili smo za njima, vičući da se predaju, da im ništa neće biti. I zbilja, četvorica domobrana zastadoše. Od jednog Rade uze puškomitraljez i iz njega otvori vatru na one koji su bježali i skakali u rijeku. Iza toga smo pokupili bačeno oružje i tako sakupili još desetak pušaka.

Bilo je to prvo oružje koje je zarobila naša četa. Već u septembru Ozrenski partizanski odred, iako u procesu svog formiranja, funkcionisao je kao organizovana borbena jedinica. Njegov štab bio je sa glavnim borbenim položajima povezan telefonski. Nazvao sam komandanta Tošu Vujasinovića i pitao šta da radimo sa zarobljenim domobranima. Tošo mi je odgovorio da domobrane pustimo, a oružje i odijelo zadržimo u četi.

Tog istog dana Nijemci su napali naše položaje, i to na sektoru Dobj — Trbuk — Maglaj. U toj akciji, pored oklopnog voza, učestvovalo je pet kamiona Nijemaca i oko 30 naoružanih biciklista. Naši borci razbili su Nijemce, zapalili kamione i zarobili svih 30 bicikla, teški mitraljez i bacač mina, dok su poginula i ranjena 3 njemačka vojnika. Mi smo izgubili tri druga. Iz Suhopoljske čete u ovoj borbi poginuo je najbolji borac Simo Mitrović.

*

Bitka na Trbuku ulila je među borce još veće pouzdanje, a moral je porastao, jer su se uvjerali da i Nijemci mogu da ginu od naših metaka. Zarobljeni bacač odmah je upotrijebljen za gađanje Doboja. Poslije ove akcije već se mogao praviti i neki plan za dalji napad na neprijatelja. Komandir naše čete (Lipačke) bio je tada Petko Đurić, ali on je teže ranjen i morao je otići u bolnicu u Brezike. Za komandira je došao Bogdan Gavrić, vrlo dobar i iskusan borac. Ja sam unaprijeden za vodnika, a Veso je malo kasnije premješten na službu u štab odreda. Novi komandir ne samo da je bio hrabar nego i samoinicijativan. Ne pitajući nikoga, on odlučio da ponovo počnemo

napadati prugu. Meni je naredio da sa svojim borcima dođem u 10 sati naveče na sektor Doboj — Bosansko Suho Polje. Tu je trebalo sačekati putnički voz iz Tuzle i napasti ga. Dok smo mi stigli, Gavrić je već napravio zasjedu, organizovao ljudstvo i nabacao kame-nje na prugu. I dok sam ja raspoređivao svoj vod, imtraljez je počeo da sipa vatru po kompoziciji voza lokomotiva je u tom momentu naletjela na kamenje i stala.

Sa bratom Radom dotrčao sam do lokomotive da vidim šta da učinim kako bih je onesposobio. Sjetio sam se da se među nama nalazi Spasoje Tadić, koji je bio ložac na željeznici, pa sam mislio da on otkoči lokomotivu i da je pod punom parom pusti u Doboj. Međutim, Rade ga nije u gužvi pronašao, pa sam i ja krenuo da ga tražim. Idući kroz vagone nađem Spasoja kako upire pištolj u neke radnike i traži pare. On je inače bio četnički nastrojen, pa je kasnije postao bandit. Uhvatio sam ga za leđa i izgurao napolje. Naredio sam mu da otkoči lokomotivu, naloži vatru, a zatim da pusti regu-lator pare do kraja. Dotle je sve dobro išlo, ali kada je regulator otvoren, točko vi lokomotive se počеше okretati u mjestu, jer je bila iskočila sa šina. Pošto je nismo mogli uputiti prema Doboju, odlučili smo da razbijemo cilindre, koji su najosetljiviji dijelovi lokomotive. Uzeo sam dvije kragujevačke bombe i bacio ih u ložište. Pozvao sam Vesu, Adila Bešlagića i još nekoliko boraca da zapalimo cijelu kom-poziciju. Prvo smo zapalili službena kola, u kojima se nalazilo neko-liko stotina kilograma kvasca, koji je neobično dobro gorio i dopri-nio da se vatra prenese i na ostale vagone.

Nakon jedan sat, kada su službena kola uveliko gorela, pojavi se oklopni voz. Vozio je lagano, tukući iz mitraljeza po okolnim brdi-ma, ali smo mi već bili na svojim svakodnevnim položajima.

Nekoliko sati iza ovog događaja pozvao me je Tošo Vujašinović i preko telefona pitao šta smo to napravili. Ispričao sam mu sve o akciji na putnički voz. Rekao sam da je bilo i ljudskih žrtava. Iz razgovora vidio sam da je bio strašno ljut, iako smo u vozu zarobili jednog višeg ustaškog oficira i nekoliko vojnika. Kasnije nam je naredeno da više ne možemo bez posebnog odobrenja štaba napadati putničke vozove.

Poslije ovih akcija mi više nismo mirovali. Obično bi Simo Lu-kić došao predveče sa desetinom Suhopoljske čete u naš vod, a odat-le smo pod njegovim rukovodstvom kretali u akciju na prugu. Ispr-va je išlo sporo i vrlo teško, čupali smo klinove iz pragova, rastav-ljali tračnicu po tračnicu, minirali nasip. Međutim, to sve je bilo nekorisno, jer bi neprijatelj već sutradan za kratko vrijeme, uz po-moć oklopnog voza, popravio prugu. Ali neko se sjetio i boljeg rje-

šenja. Naime, samo bi rastavili tračnice na jednom mjestu, a onda počeli »poriti« prugu. Bilo je teško početi, jer je trebalo krajeve tračnica sa pragovima podići i prevaliti u jarak, a onda je pruga svojom težinom u vidu spirale bez velike muke obarana niz nasip.

Ove naše akcije neprijatelj nije mirno posmatrao. One su i nama donijele neugodnosti, jer su oklopni vozovi počeli češće krstariti prugom. Prilikom prolaska oni su obasipali naše položaje puškomintraljeskom vatrom, a gađali su nas i iz topova i bacača. Uskoro su bile prorešetane sve preostale kuće u Jošavi i Suhom Polju. Ove šetnje oklopnih vozova ponovo su natjerale narod da se dublje povuče u gornja sela, a borci su se morali sklanjati u jače zaklone. U početku smo to strpljivo podnosili, ali nam i to dojadi. Razmišljao sam kako da doskočimo i oklopnim vozovima. Uskoro sam došao na ideju da u komandi čete instaliramo telefon koji bi bio vezan sa telefonom na željezničkim linijama. Materijala smo imali na pretek, jer smo prvih dana ustanka sve telefonske linije pokidali i sav materijal odnijeli sobom. Na drugoj strani usljed nedostatka materijala, neprijatelj je uspostavio samo jednu liniju i to bez stubova, preko drveća. Zbog toga nam nije bilo teško da neprimjetno uspostavimo »vezu« sa neprijateljskim telefonom i da oslušujemo njihov razgovor. U to vrijeme postao sam komandir čete, pa sam postavio jednog dežurnog da pazi na ovaj »neprijateljski« telefon. Za svaki slučaj iz slušalice sam izvadio mikrofoni i dežurni je mogao samo da sluša, a ne i da razgovara. Preko ovog telefona slušali smo izvještaje iz Tuzle koji su predavani Bosanskom Brodu, gdje je bila vojna komanda za ovo područje. Osim toga, preko ove veze često smo mogli doznati i za akcije koje se spremaju protiv nas, naročito kada je bio u pitanju oklopni voz.

Jednom prilikom neprijatelj je napao naše položaje na području Lipca, Suhog Polja, Tekučice i Boljanića. Ovaj napad je kao i uvijek bio potpomognut vatrom iz bacača i artiljerije, koja je naše položaje gađala iz Doboja. Znalo je u jedan mah da tuče i po 25 topova. Uzeo sam tada »neprijateljski« telefon i ubacio u njega mikrofoni, jer sam čuo kako se daju instrukcije artiljeriji gde će gađati. Granate su počele padati oko našeg položaja. Naredio sam jednom borcu da se prikrade do telefonske linije i presječe žice iz pravca Tuzle, pa sam onda stupio u akciju kao neprijateljski zapovjednik. Komandovao sam: »Još 100 metara naprijed! Još 100 metara naprijed!« I zbilja su granate počele padati dalje od naših položaja a u blizini samog neprijateljskog bunkera na stanici Suho Polje. Ostavio sam telefon i posmatrao let granata koje su sada počele tući neprijatelja, kod koga je nastupila panika, tako da je uskoro prestala topovska paljba i napad neprijatelja na naše položaje.

Poslije ove akcije ponovo nastupi period svakodnevnih borbi, a Lipac postade pravo ratno poprište. Dnevno je na nas ispaljivano

po vagon-dva topovske municije. Ali, to nas nije toliko uznemiravalo. Mnogo smo više muke imali sa oklopnim vozom, koji, kada pođe iz Doboja prema Suhom Polju ili obratno, ne prestaje sa pucnjavom iz svih oružja. Tako smo iz dana u dan počeli preko »neprijateljskog« telefona da slušamo kako Dobož izvještava Suho Polje da će oklopni voz da »pročisti« one na Ozrenu. To je bio jedan od znakova za polazak oklopnog voza u pravcu Suhog Polja. A mi, da ne bismo ostali dužni, obnavljali smo skoro svaku noć naše akcije na rušenju pruge, i to naročito dijela uz samu obalu Spreče.

Jednom prilikom, čini mi se da je bio početak novembra 1941, predložio sam Simi Lukiću, tada komesaru naše čete, da miniramo voz koji nam nije davao mira. Treba negdje pronaći mašinu za električno paljenje mina. Čuli smo da su takve dvije mašine naši ljudi zaplijenili u Lukavačkom kamenolomu. Pošto nismo znali gdje se nalaze, napisali smo pismo i razaslali ga svim našim četama, tražeći da nam se uputi bar jedna.

Nakon nedelju dana dođe Mirko Stjepanović kod mene.

»Jesi li to ovo tražio?« — upita me.

Pogledam, a ono mašina za paljenje mina.

Bio sam radostan. Uzmem mašinu, okrećem je, prevrćem, dobro mi je poznata, s takvom istom minirao sam bušotine nafte na Majevici. Jedan komad kabla, koji sam uvijek imao kod sebe, prikačim za mašinu da vidim je li ispravna. Na kraju kabla privežem kapsulu i isturim kroz prozor. Okinem obarač, ali ne pali. Probam ponovo, ali struja se ne pojavljuje. Imao sam alat i brzo mašinu rastavim. Primijetio sam da je sva u ulju i konzervirana. Kada sam je očistio, opet probam* Ovog puta opali. Sada smo mogli da ratujemo i sa oklopnim vozom. Više nas neće »pročišćavati«.

U četi smo imali nekoliko sanduka dinamita, koji smo zaplijenili u kamenolomu. Nije dugo trebalo da čekamo sa akcijom, jer je neprijatelj svakodnevno krstario oklopnim vozovima i napadao na liniji Dobož — Maglaj i Dobož — Tuzla. Na tri dana ranije saznali smo da će nas neprijatelj napasti iz Trbuka i Karanovca, pa smo napunili kazan od 25 litara dinamitom koji smo po noći — neprijatelj se kretao samo po danu — stavili među šine i maskirali na trećem kilometru od Doboja prema Suhom Polju.

O ovim pripremama obavijestio sam štab, od koga smo dobili odobrenje da možemo izvršiti miniranje. Uzeo sam trojicu drugova i otišao s njima na mjesto gdje smo ukopali minu. Toga dana neprijatelj je bio preduzeo napad protiv naših snaga i na sektoru Boljanica, ali je bio prisiljen da traži pomoć u ljudstvu i u artiljeriji, jer je (čuli smo to preko telefona) ustaški zapovjednik izvještavao Dobož »da su odmetnici mnogobrojni, i da raspolažu mitraljeskim i drugim naoružanjem, i da ne daje oka otvoriti«. Svanulo je i mi smo

čekali kada će voz naići. Nije nam bilo ugodno, jer je to bilo prvo miniranje oklopnog voza. Mučila nas je neizvjesnost. Nalazili smo se u šumici koja je od pruge bila udaljena svega 30 do 40 metara. Oko pola šest sati ujutru čuli smo kako lokomotiva stenje pod teretom koji je vozila. Bilo je sve spremno. Voz je ovoga puta išao lagano, jer je kao pojačanje onima koji su nas već napadali vukao transport vojske prema našim položajima. Kada je voz stigao na moj nišanski pravac, pritisnuo sam dugme. Odjeknula je strahovita eksplozija, jer je u minu stavljeno 12 kg eksploziva. Bacili smo pogled na prugu. Nije se ništa vidjelo od dima, pare i prašine. Letjeli su komadi oklopnog voza i kamenje, čuli se jauci. Brzo smo otkopčali mašinu od kabla, pa smo požurili prema našim položajima u Petroviće, gdje su nas čekali ostali borci sa kojima smo krenuli dalje, jer je neprijatelj iz Doboja počeo da tuče naše položaje.

Minirani oklopni voz bio je kombinovan sa još jednim koji je vukao odred vojske. Neprijatelj je odmah isturio svoja odjeljenja prema nama i zapalio dvije kuće Gavrilovića. Ostavio sam desetinu da drži položaj, uputivši se u komandu čete, da bih preko telefona čuo šta se priča o miniranju voza. Ali, ništa nisam mogao čuti, jer je mina pokidala i telefonske veze. Tek što sam sjeo da se odmorim, stigao je kurir koji me je obavijestio da se neprijatelj iskrcao u Gavrilovića Gaju i da pali kuće.

Tog trenutka tu se našao i Josip Jovanović. Brzo je okupio sve borce i poslao ih na položaj. I sam je uzeo puškomitraljez i počeo da puca na neprijatelja koji se razvijao u strelce. Neprijatelj je morao da se ukopava. Uzeo sam pušku i krenuo na položaj. Uskoro su se tu našli Josip, Veso i drugi borci iz Jošave, dok su sa položaja Petrovići stigli Petar Dokić, Ismet Kapetanović, braća Bešlagići i još neki borci. Mene je, međutim, zabrinjavalo što se ne pojavljuju Boro i Pajkan Radojčić. Njih dvojicu sam, ne znajući za neprijateljsko iskrcavanje, poslao u izviđanje pruge, koju je neprijatelj sada zaposjeo. Ali su ubrzo i oni stigli, pa smo odmah organizovali odbranu od 12 do 15 boraca, koji je trebalo da na tom položaju zadrže nadiranje neprijatelja. Sutradan štab odreda poslao nam je jedan vod Tekućičke čete u pomoć i, tako ojačani, bili smo još nasrtljiviji i uporniji. Pucjava je i s jedne i druge strane trajala neprekidno. Položaji su bili tako blizu da je neprijatelj gađajući iz bacača nas tukao i svoje vlastite snage. Bili smo očevici kada su artiljerijske granate, ispaljene iz Doboja, padale i po neprijateljskom streljačkom stroju. Pošto mu nije pošlo za rukom da na tom sektoru ostvari bilo kakve rezultate, neprijatelj se iznenada povukao niz prugu u Doboju. Toga dana, kada smo otišli položaje koje je neprijatelj napustio, našli smo dva puškomitraljeza, oko desetak pušaka i nekoliko sanduka municije koju je neprijatelj ostavio prilikom povlačenja. Praznih čahura nakupljeno je toliko da smo ih konjima prenosili u pozadinu, a odatle slali na ponovno punjenje u Užice.

Za ovu našu uspješnu akciju štab odreda je javno pohvalio borce koji su se u borbi istakli, dok je Lipačkoj četi odatu priznaje u cjelini.

*

Koncem januara i početkom februara 1942. neprijatelj je u toku svoje ofanzive »Ozren II« došao i do naših položaja na Lipcu. Tom prilikom pronašao je i dinamit i razbacao ga po snijegu. Kada smo se vratili, morali smo ga sakupljati i sušiti, jer smo namjeravali da izvršimo novu diverziju na pruzi. Bio sam oslobođen dužnosti komandira, pa sam imao više vremena da se posvetim ovom poslu. Ovaj put sam odlučio pripremiti još razorniju minu. Upotrijebio sam četiri sanduka napunjena onim sušenim eksplozivom i serijski ih povezao, tako da je trebalo da eksplodiraju istog momenta. Izabrali smo mjesto. Ono se nalazilo ispred Suhog Polja, na 6 — 7 kilometara u pravcu Doboja, na samoj okuci. Teren je bio vrlo pristupačan, jer se u blizini nalazila šumica, koja je bila pogodna za zasjede.

Bilo je to 9. marta 1942. Teren je bio još pod snijegom. Na spremanju mina radio sam sa bratom Pajkanom i Stankom Radojčićem,¹⁾ vrlo hrabrim borcem. Pajkan je učio električarski zanat, pa mi je dobro došao. Pažnju smo morali naročito obratiti na sanduke, kako bismo ih dobro zalili smolom, a da u njih ne bi prodrla voda. Kada smo sve ovo spremili, onda smo po noći sišli na prugu da ih ukopamo i dobro maskiramo, a naročito kabl, kako ga neprijatelj ne bi otkrio prilikom obilaska pruge. Ovoga puta imali smo i više iskustva, jer smo znali da će neprijatelj odmah intervenirati drugim oklopnim vozom. Zbog toga sam predvidio i ukopao petu minu na petom kilometru od Doboja prema Suhom Polju. Željeli smo da, kada miniramo prvi oklopni voz i drugi mu pođe u pomoć, i njega dignemo u vazduh.

Uoči miniranja voza noć smo proveli u Suhopoljskoj četi, a desetinu naše čete obavijestili smo da bude spremna za napad kada joj damo signal iz pištolja. Na zasjedu smo došli po mraku. Prikačio sam kabl za mašinu i čekao kada će voz naići. Po dogovoru čete iz Tekuće i Boljanića trebalo je oko pola noći da napadnu teretni voz i tako izazovu dolazak oklopnog voza. Sve je bilo spremno. Čekali smo samo izvještaj dežurnog čete, koji je slušao »neprijateljski« telefon da nas obavijesti o kretanju oklopnog voza. Malo iza toga došao je kurir i javio nam da je oklopnjak krenuo iz Doboja, te da se na sektoru Tekućičke čete čuje pucnjava. Na jednoj uzvisini nalazio se naš osmatrač, koji je imao zadatak da nas obavijesti o dolasku voza neposredno u našu blizinu, jer mi to zbog okuke nismo mogli da vidimo.

*) Stanko Radojčić, strijeljan 1942. godine od strane četnika.

Ovoga puta oklopni voz je išao punom brzinom, jer je ispred sebe do okuke imao čistu prugu. Prvo sam opazio plato-kola koja su služila kao zaštita od nagazne mine. Zatim oklopljena kola, a za njima lokomotivu, pa opet druga oklopljena i plato-kola.

Kada je voz naišao, pustili smo da prođu plato-kola, pa kada se prvi oklopljeni vagon poklopio sa mojom nišanskom tačkom, pritisnuo sam obarač na mašini. Odjeknula je zaglušujuća detonacija. Četvrta mina nije upalila, jer eksploziv nije bio suv. Ipak, tri mine nanijele su veliku štetu. Najveća mina eksplodirala je pod lokomotivom. Kočnice točkova letjele su i preko nas. Eksplozija je bila toliko jaka da je lokomotiva izbačena iz šina. Ispao je sa šina i jedan oklopljeni vagon i razlupao se, dok je drugi ostao na tračnicama još sposoban za borbu. Kada je neprijatelj došao k sebi, počeo je iz oklopljenog vagona, koji je ostao na šinama, tući u pravcu nas. Borci se nisu javljali iz svojih zaklona. Mašinu sam brzo otkopčao i pojurio u pravcu drugog kraja kabla, kojim je bila vezana peta mina, inače namijenjena drugom oklopnom vozu, za koji smo znali da će požuriti prvom u pomoć.

Tek što sam završio svoj posao, evo ti oklopnog voza. Ovaj je išao lagano i, kada je bio iznad mine, ja sam i nju upalio. Kapsula je pukla kao puška, ali mina nije eksplodirala, jer je u nju ušla vlaga. Voz je odmah stao, a ja sam se sa mašinom brzo povukao prema položaju. Vojnici su izašli iz voza i stali pregledati prugu. Kad sam se uspeo na jedan brežuljak, bacih pogled na mjesto miniranja, i primjetih kako vojnici izvlače neeksplodiranu minu. Uputio sam se borcima koji su se takođe povukli, jer je neprijatelj bio daleko jači, tako da nismo mogli s ovako malim brojem ljudi prihvatiti borbu. Malo kasnije stigao je iz Doboja i radni voz, da popravlja prugu. Ali, tih dana saobraćaj nije radio, jer se neprijatelj bojao da će opet naići na neku zasjedu. Kada su prugu opravali, mi smo ponovo sišli i skupili dva sanduka municije, koja se rasula iz miniranog oklopnog voza. Svakako da se nismo ni mi zadovoljili da mu ostavimo čitavu prugu, nego smo rastavili šine, da bismo opet izbacili koji voz sa tračnica.

Neprijatelj je saznao da mi imamo jedan sakriven čamac na obali Spreče, svega dvjesto metara udaljen od pruge. On nam je služio za prebacivanje ljudstva, hrane i drugog materijala sa Trebave. Ovim čamcem koristili su se i naši kuriri. Jednom prilikom saznali smo preko »neprijateljskog« telefona da se sprema akcija, kako bi se ovaj naš čamac zarobio i uništio. Čim smo saznali za ovo, obavijestili smo naš vod koji se nalazio u Gavranovićima i koji je kontrolisao prostor između Spreče i pruge, da ne puca na neprijatelja dok ne izađe iz voza, nego tek kada to učini, nakon čega ćemo početi tući unakrsnom vatrom nedozvolj avaj ući mu da uništi čamac i da se ponovo ukrca u voz. Pustili smo voz da dođe do mjesta gdje smo čamac sakrili i, kada su vojnici došli do obale, onda smo osuli

paljbu sa obje strane. Oni su se počeli povlačiti u pravcu voza, ali im mi nismo dali da uđu u voz, jer je bio na brisanom prostoru. Ovako smo ih držali sve do večeri, kada su se pod zaštitom mraka ipak ukrcali i otišli neobavljenog posla.

O ovim akcijama, koje su na neprijatelja ostavljale snažan utisak, — govori Tošo Vujasinović u svojoj knjizi *Ozrenski partizanski odred*:

»Naš pritisak neprijatelj je osjećao duž cijelog fronta, a naročito na Lipcu. Tu je i dan i noć bilo živo i malo je koja četa sa toliko smisla iznalazila sve nove i nove majstorije, da bi što više mogla da napakosti neprijatelju, kao što je to činila naša četa na Lipcu. Tu pred samim nosom Štaba Paveličeve IV divizije, neprijatelj je dnevno trpio sramotu za sramotom«.*)

Ignjat RADOJCIC

*) Tošo Vujasinović: *Ozrenski partizanski odred*, st. 145.

NA MAJEVICI

U julu 1941. došao je iz Tuzle na Majevicu Jusuf Jakubović Mrki, koji je po direktivi Oblasnog komiteta Komunističke partije za tuzlansku oblast bio određen da vrši pripreme i rukovodi ustan-
kom u ovom kraju. U to vrijeme na Maje vici je bilo nekoliko manjih grupa naoružanih partizana.

Pod rukovodstvom Jakubovića održan je 7. avgusta prvi sasta-
nak partijske organizacije na Majevisi, na kome je, pored ostalog, odlučeno da Jusuf Jakubović bude komandir prve partizanske čete, koja je tek bila u svom formiranju. Tom prilikom riješeno je da se formira podštab za Majevicu, čiji će članovi biti: Stevo Popović, Jusuf Jakubović i Tomislav Ramljak. Za otpočinjanje oružanih akci-
ja određen je 10. avgust. Prve akcije trebalo je da budu: kidanje telefonskih veza i rušenje svih mostova na cijelom području Maje-
vice. U vezi s ovom odlukom podštab je sve ustaničke snage raspo-
redio u dvije grupe, sa zadatkom da jedna grupa izvrši akciju na put Lopare — Tuzla, a druga Lopare — Brčko. Grupe su imale zada-
tak da prekinu i unište sve telefonske veze i popale i poruše mostove, a po izvršenom zadatku da se prikupe u selu Jablanica, blizu Lopa-
ra. U toku noći 10/11. izvršeni su postavljeni zadaci.

Rano izjutra 14. avgusta krenula je ustaška patrola iz Celića u selo Vakuf, blizu Lopara, da kao odmazdu izvrši pljačku i odvede u taoce što veći broj ljudi. Partizanska jedinica koja se nalazila u susjednom selu Jablanica bila je na vrijeme obaviještena o ovoj ustaškoj namjeri pa je odmah jedna patrola, na čelu sa Milankom Tešićem, krenula da napadne ustaše i zaštititi seljake i njihovu imo-
vinu. Dogodilo se ono što ustaše nisu očekivale: dok su sa seoskim knezom Zekom Petrovićem vršile popis ljudi u selu, koje je trebalo odvesti u logor, zapucale su partizanske puške. Partizanska patrola je pobila žandarme, zaplijenila dvije puške i žandarmska odijela, što je u to vrijeme za nas mnogo značilo, kako sa materijalne tako i sa moralne strane. U ovom napadu pored Milanka učestvovali su Dušan Radovanović, Savo Savić, Vojo Božić i Dušan Spasojević.

Poslije izvršene akcije grupa je okupila seljake i govorila im da treba svi da učestvuju u borbi protiv okupatora i njegovih slugu ustaša. Istog dana partizani su krenuli na put Tuzla — Brčko, da poruše telefonske stubove u neposrednoj blizini žandarmerijske kasarne Lopara. U ovoj akciji učestvovali su i mnogi mještani iz okolnih sela. Milanko je izdao potrebna naređenja šta ko treba da radi. Određena je zasjeda na cesti koja je imala zadatak da kontroliše pravac od Tuzle, potom grupa za sječenje stubova i kidanje telefonskih veza, a on sa jednom trojkom odlazi u neposrednu blizinu žandarmerijske stanice u Loparama, da bi spriječio žandarme da intervenišu iz stanice u pravcu grupe koja siječe stubove i ruši puteve. Iako je bila noć, žandarmerijski stražar je primijetio sječenje stubova i u tom pravcu ispalio metak. Odmah poslije toga otvorena je paljba sa obje strane. Žandarmi su u toku noći bili usljed straha napustili kasarnu i pobjegli preko rijeke Gnjice gdje su se sklonili u šumu i kukuruze.

Veći broj ustaša i žandarma došao je iz Čelića U selo Vakuf 16. avgusta da odnesu pobijene žandarme. Partizani koji su bili u akciji 15/16. avgusta kod Lopara prikupili su se u selu Mačkovac i 16. avgusta vodili borbu sa ovom grupom ustaša i žandarma. Uspjeli su da odbrane sela i da prisile ustaše i žandarme na povlačenje u Celić. Tom prilikom poginuo je partizan Savo Savić. To je bio prvi partizanski borac koji je poginuo na Majevidi.

Velika opomena za sva ustaška uporišta na Majevidi bila je uspješno izvedena akcija u selu Vakuf. Od tada ustaše nisu bile sigurne da se slobodno kreću u manjim grupama i svoje pokrete vršili su samo u većim grupama. Mi smo postali gospodari velike teritorije na kojoj smo organizovali narodnu vlast, koja se iz dana u dan sve više učvršćivala. Naše manje oružane grupe počele su da prerastaju u desetine i vodove. U septembru, pored terenskih grupa koje su se nalazile u raznim selima, formirana je Prva majevička četa. Komandir čete postao je Jusuf Jakubović Mrki, a deseteri: — Franjo Herljević, Ratko Perić i Aco Petković. Formiranje čete predstavljalo je značajan događaj za razvitak narodnooslobodilačkog pokreta u ovom kraju.

U avgustu na našem terenu se su pojavili četnici, koji su došli iz Srbije pod komandom kapetana bivše jugoslovenske vojske Riste Čukovića. Bilo ih je dvadesetak, a kroz nekoliko dana, taj se broj povećao, jer je sa Majevice oko desetak bogatih seljaka, među kojima je bio i Radivoje Kerović, otišlo od svojih kuća u četnike. Kapetan Čuković odmah je počeo da širi četničku propagandu, govoreći da je za ustanak još rano. Partizanima je pričao kako petokraka zvijezda predstavlja turski znak i da Srbin ne bi trebalo da je nosi. Njegova parola je bila da se treba boriti protiv Turaka i šokaca, kako je on zvao Muslimane i Hrvate. Govorio je kako »Turci« i

»Šokci« komanduju partizanima na Majevidi i da Srbi ne treba s njima da se družu. On je kod pojedinih kolebljivih seljaka uspio da svojom propagandom prikaže kako su četnici ljudi koji će osloboditi srpski narod. Govorio je da mi svi treba da napustimo partizanske redove i da pređemo u četnike. Ovom prilikom obećavao je pojedincima koji bi prešli u četnike, nagrade kao i komandne položaje. Četnici su ponegdje i nasilno skidali petokrake sa pojedinih naših boraca, a naročito sa onih koje su hvatale njihove patrole. Tako se desio slučaj sa Blagojem Simikićem iz sela Labucka kod Lopara, kome su četnici ne samo nasilno skinuli petokraku nego ga i premlatili. Simikić je ipak uspio da pobjegne u partizane. Politikom i terorom koji je sprovodio Čuković je uspijevaio da na Majevidi pridobije za sebe neke kolebljive seljake koji su otišli od nas, kao što su Zivko Terzić iz Zlog Sela, Pero Božić iz Lopara i još neki koji su do kraja rata ostali vjerni četnicima. Mi smo ukazivali kapetanu Čukoviću i njegovim sljedbenicima da je četnička politika vrlo štetna za narod i partizanski pokret. Pozvali smo Čukovića da krene s nama zajedno u borbu protiv okupatora. On je taj poziv, pred seljacima, formalno prihvatio, s tim da se rukovođenje vojnim akcijama prepusti njemu. Rukovodstvo partizanskog pokreta smatralo je da bi Čukoviću kao školovanom vojniku trebalo omogućiti da daje stručne savjete o izvođenju pojedinih akcija. Međutim, poslije prve borbe, 11. septembra, Čuković je sa još nekoliko četnika napustio Majevidu i otišao u pravcu Vlasenice. Tako se naša saradnja brzo završila. Na Majevidi od četničkih vođa ostali su poručnik Aco Medunić, Ljubo Petrović i Radivoje Kerović, koji je po dolasku iz Srbije kapetana Steve Damjanovića, imenovan za vojvodu.

Početkom septembra ustaše su izvršile ispad na slobodnu teritoriju. Mi smo o ovom planu bili na vrijeme obaviješteni i rasporedili smo naše snage na položaje sa kojih smo mogli najbolje osujetiti njihov plan. Uspjeli smo da neprijatelja iznenadimo i da mu nanese velike gubitke, poslije čega se morao povući. Neprijatelj je imao oko 10 mrtvih i više ranjenih. Naši gubici bili su: jedan poginuo i tri teže ranjena.

Poslije te borbe naš logor sa Svetljike smo premjestili u selo Jablanica, odakle smo izvodili akcije, s tim što su se manje patrole stalno nalazile po selima, a kada je trebalo izvršiti napad na veće neprijateljske snage, mi smo se grupisali da bi zajednički izveli akciju. Pored naoružanih partizana, za navedene akcije angažovali smo i seljake iz okolnih sela. Predstavljali smo ozbiljnu opasnost za neprijatelja, naročito za manje posade, koje su bile u žandarmerijskim kasarnama. Uspijevali smo da spriječimo odvođenje seljaka, a tih dana vršili smo i pripreme za napad na žandarmerijsku kasarnu u Loparama. Kasarna je bila vrlo jak objekt, te je za njeno zauzimanje bilo potrebno imati teško oružje, što mi u to vrijeme nismo

posjedovali. Naše snage tokom septembra su brojale oko 50 boraca naoružanih puškama, puškomitraljezima i jednim teškim mitraljezom, a uporište Lopare branilo je oko 100 ustaša, žandarma i domobrana. Teren oko kasarne bio je vrlo podesan za odbranu. Iako smo pretpostavljali da naš napad na Lopare neće uspjeti, mi smo ga ipak morali pripremiti, jer su bili u pitanju životi velikog broja seljaka koji su se tamo nalazili kao taoci. Odlučili smo da napad vršimo u noći između 7. i 8. septembra. Rasporedili smo se u dvije grupe, jedna je napadala s jugozapadne strane, od pravca Tuzle, a druga sa sjevera, od pravca Brčkog, a u isto vrijeme jedna patrola dobila je zadatak da se povuče kroz mali potok sa istočne strane i otvori vatru na žandarmerijsku stanicu, da ustašama ne dozvoli izlazak iz zgrade. Ustaše su bile prisiljene da napuste stanicu i pobjegnu u neredu preko rijeke Gnjice. U tom bježanju oni su stigli rano sutradan u selo Vukosavci, gdje su uzeli vodiče i nastavili put prema Jelici. Seljacima su govorili kako se na putu Lopare — Brčko nalaze jake partizanske snage koje ruše mostove i ne dozvoljavaju nikakav saobraćaj na cesti Tuzla — Brčko.

U isto vrijeme, pod rukovodstvom Fadila Jahića Španca, Mirka Filipovića, Pere Čuskića i Naste Nakića postojale su u bijeljinskom i brčanskom srezu dosta jake partizanske grupe, koje su izvodile akcije, a kasnije su učestvovala kao jedna cjelina u Majevičkom partizanskom odredu. Koncem septembra iste godine odred je bio tako veliki i vojnički sposoban da je mogao braniti od ustaškog terora, gotovo sva sela na Majevidi, Semberiji i dijelom u Posavini.

U početku oktobra ustaške snage su krenule iz Čelića s namjerom da ponovo organizuju uporište u Loparama i obezbijede saobraćaj na putu Tuzla — Brčko. O njihovom pokretu bili smo obaviješteni dan ranije, pa smo u toku noći postavili jake zasjede u selu Mačkovac — Pirkovci na rastojanju od oko jednog kilometra između zasjeda. Prva zasjeda — šest naoružanih drugova — zaposjela je položaj, na jednoj pošumljenoj kosi u Pirkovcima, ispod koje prolazi drum Brčko — Tuzla, sa zadatkom da propusti satniju u pravcu Lopara sve do naše druge zasjede i kada ova stupi u dejstvo, prva zasjeda je trebalo da otvori vatru na ustaše s leđa. Druga zasjeda je ispred mosta na Jablaničkoj rijeci pripremila položaj za odbranu, a od naoružanja je imala pored pušaka i jedan teški mitraljez. Ovom zasjedom je neposredno komandovao Ivan Marković Irac, komandant našega odreda. Zemljište između položaja naše jedne i druge zasjede bilo je potpuno čisto i omogućavalo je dobro dejstvo iz cjelokupnog naoružanja a naročito našeg teškog mitraljeza, koji je bio maskiran ispred mosta.

Bio sam na kosi sa prvom grupom u selu Pirkovcima i vidio kako neprijateljska satnija prolazi cestom pored moje zasjede na udaljenosti od oko dvadesetak metara i nastupa u pravcu druge zasjede, koja je trebalo, prema našem dogovoru, da prva otvori

vatru. Željno smo očekivali kada će neprijateljsko čelo kolone da stigne na most. Kada je pored nas prošao i posljednji neprijateljski vojnik, a čelo kolone stiglo u visinu mosta, otvorena je vatra iz teškog mitraljeza. Ali pošto mitraljez nije mogao rafalno da tuče, neprijatelj se snašao, razvio u strijelce, na brisanom prostoru i prihvatilo borbu sa svih strana. Naš plan i raspored bio je vrlo dobar, ali usljed nestručnog rukovanja teškim mitraljezom i s obzirom na to da je nas bilo malo, neprijatelj je uspio da se izvuče u pravcu odakle je i došao. U toj borbi je poginuo zloglasni ustaša Josa, a zarobljeno je oko deset domobrana sa jednim podoficirom, koje smo sproveli u Mačkovac. Ustanovili smo da nisu zločinci, pa smo ih pustili da idu svojim kućama. Naši gubici bili su dva lakše ranjena i jedan poginuo.

Poslije ove akcije naš ugled u narodu još više je porastao. Partizanske jedinice svakog dana su bile brojana jače i bolje naoružane.

U oktobru smo formirali partizanske čete, koje su bile brojana jake i rasporedili ih na položaje odakle je prijetila opasnost od pokreta neprijatelja. Prva četa raspoređena je u selu Vakuf i držala je položaj prema Čeliću, Humcima i Nahvijočima, kontrolišući staru cestu Brčko — Tuzla. Druga četa bila je na položaju u selu Peljave i imala zadatak da kontroliše ustaško uporište Teočak, a povremeno je prema potrebi prebacivana na položaj Površnice, u pravcu Gornje Tuzle. Bijeljinska i Brčanska četa držale su položaje u pravcu Bijeljine i Brčkog. Te 4 čete sačinjavale su Majevički partizanski odred. Čete su imale po jedan teški mitraljez i po nekoliko puškomitraljeza. Komandir Prve čete bio je Krsto Bjeletić Krcun, Druge Franjo Herljević, Treće Mirko Filipović, a Ražljevačko-brčanske Veljko Lukić Kurjak.

Neprijateljski garnizoni nalazili su se u Tuzli, Brčkom, Bijeljini i Zvorniku, a imali su svoja isturena uporišta na širem području Majevice. Tuzlanski garnizon imao je svoje uporište u predjelu Površnice, koje je bilo utvrđeno i imalo dobro organizovan vatreni sistem. Uporište je branila jedna domobranska satnija. Služila je za obezbjeđenje saobraćaja između Tuzle i Brčkog i drugih garnizona radi dovođenja žita iz Sembe'rije i Posavine u mjesta Tuzlanskog bazena. Uporište Površnice smo prvi put zauzeli u novembru 1941. i naša Druga četa ga je držala sve do februara 1942. Neprijatelj je skoro svakodnevno iz Gornje Tuzle pokušavao čestim napadima da povрати ovo uporište, ali mu to nije uspjelo sve do 20. februara, kada su u tom napadu učestvovali i četnici.

Uporište u Čeliću je pripadalo garnizonu u Brčkom i iz njega su ustaše i Nijemci vršili povremeno ispade na našu slobodnu teritoriju na Majeveci. Glavno uporište prema Bijeljini bilo je u Ugljeviku i ono je bilo povezano sa uporištem u Teočaku.

*

Po direktivi Glavnog štaba NOPO za Bosnu i Hercegovinu koncem septembra 1941. na Majevicu je došao Ivan Marković Irac da radi na učvršćenju Majevičkog partizanskog odreda, koji je bio rasturen na cijeloj teritoriji Majevice, Semberije i Posavine. Odred je trebalo prikupiti i ponovo srediti. Nas je do toga vremena mnogo koštalo naše slabo vojničko iskustvo.

Prvi moj susret sa Ircem bio je koncem septembra u Zlom Selu na Majevici. On je odmah postao komandant Majevičkog partizanskog odreda i na toj dužnosti ostao sve do 20. februara 1942, kada je poginuo u borbi s četnicima. U tome vremenu bio sam njegov zamjenik. Imali smo veliki broj hrabrih boraca, ali Ircu nije bilo ravna. Evo samo dva primjera, koji najbolje govore o njegovoj hrabrosti. Petog januara 1942. došle su neočekivano ustaše iz sela Humci, Nahvijoci i Čelić u selo Piperi i počeli sve od reda da pale. U susjednom selu Vakufu nas je sa Ircem bilo vrlo malo — oko 15 naoružanih boraca, a ustaša nekoliko puta više. U toj situaciji Irac je izdao naređenje i s nama zajedno krenuo na juriš, tako da je on prvi upao među ustaše i prvim puščanim metkom ubio neprijateljskog vojnika. Ustaše su bile iznenadene našim brzim napadom i nisu mogle da se snađu. Među njima je nastala panika i opšta gužva, tako da su se poslije kratke borbe dali u bjekstvo. Zahvaljujući Irčevoj hrabrosti uspjeli smo da pobijedimo nekoliko puta jačeg i bolje naoružanog neprijatelja. U toj borbi neprijatelj je imao oko 20 mrtvih. Nama je poginuo komandir Prve čete Krsto Bjeletić Krcun, a tri druga su lakše ranjena, među kojima se nalazio i komesar našeg odreda Fadil Jahić.

Drugi put sam se osvjedočio u Irčevu hrabrost u borbi protiv Nijemaca i ustaša na Površnicama, gdje se nalazila naša Druga četa pod komandom Franje Herljevića. Sa Ircem sam se našao u četi, u vrijeme kada se ona spremala da izvrši protivnapad na jake neprijateljske snage, koje su nadir ale od Gornje Tuzle prema Površnicama i podišle u neposrednu blizinu odbrambenih položaja čete. Za borbe i rukovodioce čete dovoljno je bilo da Irca vide u svojoj sredini, pa da ne osjećaju straha od opasnosti. Protivnapad smo dobro organizovali. Irac se nalazio u sredini streljačkog stroja, odakle je komandovao, a borci su se takmičili ko će se prvi uhvatiti u koštac sa neprijateljem i na taj način dobiti priznanje od druga Irca. Prije početka porotivnapada četu smo uputili kroz šumu, niz kose, a jedno odjeljenje sa puškomitraljezom je imalo zadatak da sa jugozapadne strane napadne neprijatelja sa leđa. Odjeljenje je prije početka protivnapada čete otvorilo jaku vatru na pozadinske dijelove neprijatelja, stvorilo zabunu kod njega i omogućilo četi da izvrši svoj zadatak tj. da razbije i protjera neprijatelja u pravcu Gornje Tuzle. Gubici neprijatelja su bili dosta veliki: oko 20 mrtvih i ranjenih,

a od naoružanja je zarobljeno: jedan puškomitraljez, nekoliko pušaka, veća količina municije i drugog ratnog materijala. Naši gubici su bili jedan poginuo i dva teže ranjena druga.

*

Napad na žandarmerijsku kasarnu u Šibošnici izvršen je 17. oktobra. Irac je nastojao da se kasarna zauzme bez borbe, putem pregovora sa komandrom žandarmerijske stanice. Pregovori nisu uspjeli, jer komandir stanice nije htio pristati na naše zahtjeve — da se kasarna sa posadom preda bez borbe i to odmah. Zbog toga smo odlučili da se brzo izvrše pripreme za napad. Organizovali smo izvidanje i odredili mjesta polaznih položaja za napad. Na izvidanju pored komandira čete Jusufa Jakubovića učestvovali su komandiri odjeljenja — vodova: Franjo Herljević, Ratko Perić i Aco Petković. Na svakom pogodnom mjestu Irac bi detaljnije objasnio zadatak i odredio pravac napada za svaku jedinicu, kao i vatreni položaj našeg teškog mitraljeza. Određen je signal za napad — dve crvene rakete. U prvi sumrak mi smo se prikupili u selu Vakuf, odakle smo pošli u napad, svaka jedinica u svome pravcu, i u toku noći svi su zaposjeli svoje položaje. Vod pod komandom Franje Herljevića imao je najteži zadatak — da te noći pređe preko Šibošnice i da sa jugozapadne strane, od sela Humaca i Nahvioca, napadne žandarmerijsku kasarnu. Aco Petković sa svojom jedinicom napadao je kasarnu sa sjeveroistočne strane, iz pravca Vakufa, a jedinica Ratka Perića napadala je na centralnom dijelu, sa južne strane od sela Piperà. Komandir mitraljeskog odjeljenja bio je sa svojim teškim mitraljezom na sjeveroistočnoj strani sela Piperi, u jednoj maloj šumi, udaljenoj od žandarmerijske stanice svega oko 300 metara. Napad je otpočeo istovremeno sa svih strana. Od iznenađenja i straha žandarmi nisu smjeli da se pojavljuju iz svojih rovova. Mi smo to iskoristili, pa smo se kroz pomrčinu uvukli u njihove rovove i počeli žandarme žive da hvatamo. Tom prilikom zarobili smo oko dvadeset žandarma i zaplijenili dosta pušaka, jedan puškomitraljez, kao i veću količinu municije i drugog vojničkog materijala. U magazinu je bilo nekoliko bala vojničke odjeće i obuće, velika količina ljudske i stočne hrane, koju smo odmah po zauzimanju kasarne podijelili seljacima. Rano izjutra nastalo je opštenarodno veselje. Tada nam je došlo nekoliko seljaka Muslimana iz sela Humci i Nahvijoci, ljudi koji su od kapitulacije bivše Jugoslavije bili u prijateljskom odnosu sa Srbima, štitili srpska sela od ustaškog terora. Naši borci i seljaci su ih iskreno i toplo primili kao svoje ljude i zaplijenjenu hranu i odjeću podijelili podjednako Srbima i Muslimanima.

*

Zajednička konferencija partizanskih i četničkih predstavnika održana je 24. novembra u kući Drage Gajića, na putu Lopare — Priboj, kod Vukosavaca. Konferencija je imala cilj da se, u prisustvu seljaka koji su pozvani iz okolnih sela, ubijede četnici na saradnju i da se sa udruženim snagama izvrši napad na ustaško uporište Koraj. Sa partizanske strane na konferenciji su prisustvovali Ivan Marković Irac, komandant odreda, Fadi Jahić Španac, komesar odreda i Stevo Popović, a ispred četnika kapetan bivše jugoslovenske vojske Stevo Damljanović Leko, kapetan Rado Tominčević, žandarmerijski narednik Đuro Bižić i Radivoje Kerović iz Tobuta. Prvi govornik bio je Irac. On je upoznao prisutne sa značajem saradnje između četnika i partizana i objasnio šta se sve može postići, ako se izvrši napad na neprijatelja udruženim snagama. Kao prvu zajedničku akciju Irac je predložio napad na ustaško uporište u Koraju, a zatim na ostala neprijateljska uporišta. Poznajući četnike kao neorganizovanu i raspuštenu vojsku, Irac je oštro postavio pitanje discipline i punog vojničkog reda prilikom zajedničkog napada, naglašavajući da se ne može dozvoliti nikakva samovolja, i da sve zarobljene neprijateljske vojnike treba samo razoružati i sprovesti u Operativni štab, a da se stari ljudi, žene i djeca ne smiju zlostavljati i ubijati. Četničkog komandanta Leku i ostale njegove komandante bilo je teško u to ubijediti. Navedeni četnički komandanti iznosili su otvoreno na zboru mišljenje da je potrebno sve Muslimane, odreda, poubijati — ■ poklati, bez obzira na godine starosti. Ovakav četnički stav prema Muslimanima naši predstavnici Irac, Španac i Stevo Popović su najstrože osudili.

Od prisutnih seljaka javio se za riječ Petar Mitrović iz sela Labucka, koji je počeo da više na četničke komandante osuđujući svako ubijanje i klanje staraca, žena i djece, napominjući da mi nismo ustaše. On je istakao da se ne slaže sa četnicima i da u potpunosti zastupa mišljenje Irca, Španca i Steve Popovića. Ali se Petar zalagao da se između četnika i partizana pronađe zajednički jezik, napominjući četničkom komandantu Leki da sa svojim četnicima treba partizanima pružiti svaku pomoć. Na kraju su četnici, pod pritiskom nas i seljaka, formalno prihvatili da se zajednički izvrši napad na Koraj i da će oni poštovati partizanski zahtjev i odluku zbora. Odlučeno je da akcijom rukovodi Operativni štab, koji su sačinjavali Irac i kapetan Leko.

Dan prije napada, tj. 24. novembra, izvršeno je izviđanje zemljišta oko ustaškog uporišta u Koraju. Na izviđanju su učestvovali svi komandiri četa i tom prilikom, sa odgovarajućih stajnih tačaka, preciziran je pravac napada za svaku jedinicu. Poslije povratka sa izviđanja održan je zajednički zbor svih partizana i četnika, kada su formirane kolone i napisana borbena zapovijest za napad. Bez obzira na četnička obećanja da neće ubijati nevine ljude, žene i djecu, prilikom napada na Koraj, naš komandant Irac nije u to

imao mnogo povjerenja. Zato je posebno održao sastanak sa svim partizanskim rukovodiocima i strogo podvukao da se pripazi na četnike i ukoliko otpočnu sa nekim zločinima, mi smo dužni da ih u tome spriječimo po svaku cijenu. Prema odluci Operativnog štaba čete su bile mješovitog sastava, od kojih su formirane tri kolone. Sa sjeveroistočne strane napadala je bijeljinsko-brčanska kolona pod komandom Mirka Filipovića, Đure Bižića i Đorđa Đojića, sa jugozapada od Čelića, druga kolona pod komandom Ratka Perića, s tim da jedan dio snaga uputi u pravcu ustaškog uporišta Celić, a glavnim snagama da blokiraju Koraj sa sjeverozapadne strane: treća kolona pod komandom Franje Herljevića napadala je uporište s jugoistočne strane, od pravca Mahmutove vode, preko sela Puškovac. U selu Puškovac na predlog kapetana Leke, trebalo je da se postavi Operativni štab, ali se s tim Irac nije složio i krenuo je zajedno sa južnom kolonom.

Napad je otpočeo tačno po planu, izjutra u 6 časova 25. novembra, kada je sa svih strana, na dati znak, zapucalo u isto vrijeme. Signal za napad bile su dvije crvene rakete. Odmah je po nama iz svih ustaških bunkera osuta jaka puščana i mitraljeska vatra. Juriš sa svih strana, gore stogovi sijena, i slame na periferiji varošice, i četnici počinju sa svojim zločinačkim djelima: pale sve kuće redom. Stari ljudi, žene i djeca bježe iz kuća, ali kud i gdje da se sklone kada puca sa svih strana, i oni upadaju u naše redove. Četnici koriste ovu priliku i počinju da ih ubijaju i kolju, a partizani brane, zbog čega dolazi do sukoba. Za vrijeme borbe vidio sam kako su tri četnika, koje sam ranije dobro poznavao, uhvatili jednog dječaka, oborili ga na zemlju i jedan sjedi na njegovim grudima, a drugi ga drži za noge i ruke, treći ga kolje kamom. Kada sam ovo vidio, odmah sam sa još tri partizana napao četničku trojku, otjerao ih od izmrcvarenog dječaka, ali sve je bilo kasno, nismo ga mogli spasti. Ovakvih i sličnih primjera klanja i pljačke u toku napada od strane četnika bilo je više. Poslije kraćeg otpora veći broj ustaša iskoristio je slobodan prolaz sa sjeverne strane uporišta, koji je trebalo da zatvori četnički komandant Aco Medunić, i pobjegao u pravcu Brčkog. Naše čete su brzo i bez velikih žrtava uspjele da uđu u centar uporišta Koraj, a četnici su nastavili sa pljačkom i niko više nije mogao da komanduje. U isto vrijeme od pravca Bijeljina — Ugljevik primjetili smo pokrete jakih neprijateljskih snaga koje su se kretale u pomoć Koraju. Nama je prijetila opasnost da nas opkole i unište. Isto tako jake ustaške snage krenule su od pravca Čelića prema Koraju. Ovako ozbiljna situacija prisilila nas je na brz izlazak iz Koraja u pravcu neprijatelja. Pošto je bilo teško istjerati četnike iz kuća, jer su se dali u pljačku, Irac je naredio Mirku Filipoviću da najhitnije povuče sve partizane, stavi ih pod svoju komandu i najkraćim putem krene na obezbjeđenje u pravcu Bijeljine i Ugljevika, a drugu jedinicu Irac je stavio pod komandu Ratka

Perića i uputio u pravcu Celića, da zaposjedne podesne položaje i spriječi dolazak ustaša sa toga pravca. Ostali dio odreda Irac je stavio pod komandu Franje Herljevića, koji je formirao kolonu i krenuo na jugozapadnu stranu u pravcu Zutavke i Mahmutove vode. Po izvršenju ovih zadataka cijeli odred smo prikupili u selu Žutavka i tu izvršili analizu akcije i oštro osudili četničku izdaju i zločine koje su počinili prilikom zauzimanja Kor a ja.

*

Majevički partizanski odred u početku decembra u svom sastavu imao je, pored velikog broja naoružanih terenskih grupa, četiri čete koje su imale potpunu vojničku formaciju — desetine i vodove. Svaka četa imala je po dva puškomi tra i jeza, a teški mitraljez koji smo zarobili u početku ustanka nalazio se uz onu četvu koja je izvršavala najteže zadatke. Prije početka napada na Teočak naše čete su bile raspoređene na širem području Majevice i Semberije. Svaka četa je imala svoj sektor na kome je izvršavala određene zadatke. Prva četa se nalazila u selima Vakuf i Piperi, na sjeverozapadnim ograncima Majevice sa svojim isturenim položajima u pravcu neprijateljskog garnizona Tuzla, a na sjeveru prema Humcima, Nahvijocima i Celiću. Preko ove čete je održavana veza sa Tuzlom, iz koje smo dobivali razne materijale i obavještenja o neprijatelju. Preko te veze iz Tuzle su dolazili ljudi za popunu našeg odreda. Ovaj pravac bio je vrlo važan i zbog održavanja veze sa Ozrenskim partizanskim odredom, sa kojim smo povremeno imali vezu. Druga četa nalazila se na području sela Peljave i Priboja. Ona je bila orijentisana u pravcu neprijateljskog uporišta Teočak. Bijeljinska četa nalazila se u selu Korenita, tridesetak kilometara zapadno od Bijeljine. Ona je izvodila svoje akcije na širem području Semberije. Brčanska četa je bila u Ražljevu i dejstvovala je u pravcu Brčkog. Održavala je čvrstu vezu sa partizanskom grupom koja se nalazila u Posavini.

U štabu odreda održan je 2. decembra sastanak pod rukovodstvom komandanta Ivana Markovića Irca, na kome je odlučeno da se 4. decembra izvrši napad na neprijateljsko uporište Teočak. Selo Teočak po svom prostranstvu i broju stanovnika spada među najveća sela u istočnoj Bosni. Uporište je branilo oko hiljadu vojnika i to 1, 2. i 4. satnije 6. domobranske bojne koje su bile raspoređene na položajima Jasikovac, Sniježnica, Krstac i Bilalići. Pored toga odbranu je podržavala artiljerija iz rejona Ugljevik.

Raspored naših četa za napad bio je sljedeći: Druga četa napadala je pravcem Sniježnica — Krstac; Bijeljinska četa napadala je od Mezgraje Jasikovca, Agića i Krsca, Brčanska četa napadala je od Trnačka, Čarjakovića, Jasikovca, Agića — Krstac. Prva četa je ostala u Vakufu.

Napad na Teočak otpočeo je 4. decembra u 6 sati. Svaka četa u svom sastavu imala je oko 60 naoružanih boraca, a sa njima je krenuo veći broj seljaka iz okolnih sela koji su bili naoružani vilama, sjekirama i slično, te se tako uz svakoga naoružanog borca nalazilo 5 — 6 nenaoružanih seljaka. Front napada čete bio je dosta veliki, pa je Druga četa napadala na širokom frontu oko tri do četiri kilometra. Na takvoj velikoj širini napadale su i druge čete, Bijeljinska i Brčanska. Drugu četu podržavao je naš teški mitraljez iz sela Gunjevci. Trebalo je da se sve čete sretnu u centralnom dijelu sela Teočak — Krstac.

Druga četa uspjela je da zauzme i ovlada zaseokom Snježnica i pod teškom borbom nastupala je do Mejdana (Kota 590) odakle je trebalo da krene u centar uporišta Krstac. Bijeljinska i Brčanska četa, napadajući sa sjeveroistočne strane, uspjele su da ovladaju zaseocima: Čarljaci, Jasenje, Jasikovac, Agići i bile su podišle u neposrednu blizinu centralnog dijela uporišta Krstac, gdje su, usljed izdaje četnika, koje smo mi i ovaj put pokušali da uvedemo u borbu, bile prisiljene da zastanu i da kasnije pod pritiskom jakih neprijateljskih snaga odstupe. Protivnapadom neprijatelja čete su bile odbačene u pravcu Jasikovca a zatim se povukle u pravcu Peljave — Tobut. Druga četa takođe je bila prisiljena da se pod borbom povuče u pravcu sela Priboj. Veze između četa u toku napada bile su vrlo otežane, tako da između druge čete i Bijeljinske i Brčanske nije bilo nikakve veze. Nalazio sam se kao član štaba Majevičkog odreda između Druge i Brčanske čete, gdje sam se u zaseoku Jasikovac sastao sa komandrom Bijeljinske čete Mirkom Filipovićem, koji je u to vrijeme bio teško ranjen kroz desno rame, pa je do mog dolaska previjen i nalazio se u streljačkom stroju svoje jedinice. Situacija je bila vrlo teška. Borbe su se vodile za svaku kuću.

U ovoj borbi naši gubici bili su osam mrtvih, dvanaest teže i lakše ranjenih. Bilo je dosta poginulih i ranjenih seljaka koji su učestvovali u borbi iako nisu bili naoružani. Uspjeli smo, mada pod teškim uslovima, da sve ranjene i poginule drugove pokupimo i donesemo do sela Priboj, gdje smo poginule sahranili, a ranjene previli i uputili u našu bolnicu u selu Vukosavci. Ustaše i domobrani prema tadašnjoj našoj procjeni imali su oko pedeset mrtvih i ranjenih. Po završetku borbe u Teočaku naše čete su se povukle na svoje ranije položaje.

*

U štabu Majevičkog partizanskog odreda, koji se nalazio u selu Vukosavci kod Lopara, 10. februara održan je sastanak svih članova štaba, na kome je odlučeno da se izvrši napad na ustaško uporište »Aganov Han« u selu Miladije, nedaleko od Brčkog. Za organizaciju i rukovođenje napadom određeni su članovi štaba odreda Fadil

Jahić i Ratko Perić. Rano izjutra 11. februara sa oko dvadeset boraca krenuli smo iz sela Vukosavci u selo Korenitu, gdje se nalazio štab Bijeljinskog partizanskog bataljona koji je imao zadatak da izvrši napad na neprijateljsko uporište Miladije, koje je branila jedna domobranska satnija. Zgrada u kojoj su bili domobrani nalazila se na jednoj uzvišici pogodnoj za odbranu. Imali smo podatke o rasporedu neprijateljskih snaga i o stanju kod njih. Znali smo da je komandir satnije ustaša i da su vojnici pripremljeni za odbranu te na njihovu predaju nismo računali. Pristupili smo temeljitijim pripremama naših boraca i smatrali smo da je dovoljno za uspješan napad oko sto dobro naoružanih i odabranih boraca u čemu se nismo prevarili. Iz svih četa izvršili smo izbor ljudstva i stavili pod komandu Mirka Filipovića. Poslije završenih priprema, krenuli smo uveče 11. februara iz sela Korenita — Ražljevo u pravcu Miladija. Snijeg je bio dubok, mraz jak, a prtine uske i zavejane. Tek poslije pola noći stigli smo na mjesto odakle je trebalo rasporediti snage. Uputili smo jednu desetinu u zasjedu u pravcu Brčkog, a drugu u pravcu Čelića, odakle smo očekivali neprijateljsku intervenciju.

Poslije upućivanja zasjeda ostalih osamdeset boraca rasporedili smo u tri kolone, koje su krenule u napad na neprijateljsko uporište. Ražljevačka četa, pod komandom Veljka Lukića Kurjaka, prebacila se preko ceste da bi u sadejstvu sa Drugom posavskom četom, čiji je komandir bio Nikola Simić, napadala sa jugozapadne strane od pravca Čelića. Druga četa napadala je sa istočne strane. Ona je prva došla u neposrednu blizinu zgrade. Napad je počeo istovremeno sa svih strana. Neprijatelj je dao jak otpor. Oko zgrade je bilo više malih šupa koje su nam dobro poslužile kao zakloni za približavanje glavnom uporištu. Borba je trajala oko tri sata. Jedna desetina iz kolone kojom je komandovao Franjo Herljević upala je u rov blizu neprijateljskog teškog mitraljeza i ubila nišandžiju. Rano izjutra naši borci su uspjeli da pridu do zgrade i počeli ubacivati bombe kroz prozore. U tom trenutku dobili smo obavještenje da iz garnizona Brčko i Čelić kreću jake neprijateljske snage u pomoć satniji u Miladijama. Međutim, mi smo nastavili i da jurišamo. Tako je jedna bomba, koju je kroz prozor ubacio Franjo Herljević, smrtno pogodila komandira stanice i to je kod domobrana izazvalo paniku, pa su se brzo predali.

U ovoj borbi naročito se istakao Franjo Herljević sa svojim borcima. Po završetku borbe zarobljene domobrane, njih oko 50, sproveli smo u Ražljevo. Plijena je bilo dosta. Pored hrane, odjeće i obuće u balama su nosili zarobljeni domobrani i naši borci sve ono što smo smatrali da je važno ponijeti, a municiju i puške, koje smo zarobili, odmah smo podijelili po četama.

U borbi na Miladijama poginuo je Savo Savić, a teže i lakše je ranjeno pet boraca. Među njima je bio i puškomitraljezac Vojko Mitrović.

Pojava četnika na Majevidi i njihova politika prema narodno-oslobodilačkoj borbi štetno se odrazila na razvoj ustanka u ovom kraju. Oni su sabotirali i pokušavali da onemoguće partizanima uspješno izvođenje akcija na tome području. Otvoreno su govorili protiv partizana i našega rukovodstva. Kasnije su počeli sa hvatanjem i ubijanjem naših kurira. Vrhunac takve politike bio je u prvoj polovini februara 1942, kada su četnici na mučki način u Zlom Selu uhvatili i razoružali sedam partizanskih kurira. Kuriri su nosili poštu iz Šekovića za Majevički partizanski odred. Među pohvatanim kuririma bili su Veso Gavrić, student iz Bijeljine i Ibro Kunosić iz Tuzle. Štab Majevičkog partizanskog odreda, kada je saznao za ovaj slučaj, poduzeo je sve mjere preko četničkog štaba da se kuriri puste. Na zborovima koji su održavani narod je davao svoje pismene i usmene izjave, protestujući kod četničkog komandanta Leke i vojvode Kerovića i zahtijevajući da se partizanski kuriri oslobode. Nikakva intervencija nije pomogla i kurire su četnici na zvjerski način poklali u selu Tobut, zaselak Dželići, 23. februara.

U to vrijeme situacija se naglo pogoršala i postala vrlo ozbiljna: četnici nas napadaju na svakom koraku, a ustaše jakim snagama iz garnizona i uporišta vrše ofanzivu na našu slobodnu teritoriju. U vezi s tim održan je sastanak Okružnog komiteta Partije 18. februara 1942, na kome sam i ja učestvovao. Na sastanku je odlučeno da se odmah o ovoj situaciji obavijesti Glavni štab Bosne i Hercegovine i da se traži od njega vojnička pomoć. Izvještaj je napisan i po kuriru upućen u Šekoviće. Poštu je nosio Jovo Rado vanović Jovaš sa još tri druga, a obezbjeđenje kurira vršila je Druga četa sve do Jelice greben Majevice. Na ovom sastanku dosta je diskutovano o razvoju ustanka u Posavini, kome je, po Irčevom mišljenju, ranije trebalo pokloniti više pažnje, kako o pitanju razvoja partizanskih snaga, tako i u vezi sa većom vojničkom aktivnosti posavskih partizana koji su od nas bili udaljeni oko dvadesetak kilometara. Jusuf Jakubović Mrki je u svom izlaganju naglasio da Pero Čuskić, kao najodgovorniji partijsko-politički i vojnički rukovodilac za to područje, mora više angažovati u radu sve komuniste na tome terenu kako bi partizanski pokret postao što masovniji. Na predlog Španca, koga su svi drugovi podržali, odlučeno je da se ubuduće štab odreda obezbijedi jednim vodom Druge čete, koja se u to vrijeme nalazila na položaju Površnice, nedaleko od gornje Tuzle. Štab je bio udaljen od svih četa, pa mu je prijetila opasnost od četničkog napada. Riješeno je da taj vod 19. februara uveče dođe iz Druge čete. U vezi s tim napisano je naređenje, koje je Irac potpisao.

Imali smo sigurno obavještenje da četnici vrše pripreme za napad na naš štab i za 20. februar. Mi smo se našli u teškoj situaciji, s obzirom na to da vod Druge čete koji je trebalo da dođe u toku

noći 19/20. nije stigao. Posumnjali smo da su kurire koji su nosili naređenje četnici pohvatali. U vezi s tim Irac je naredio da mi — članovi štaba — lično vršimo obezbjeđenje, držimo stražu i da idemo u patrole preko cijele noći i prema potrebi. Raspored stražarskih mjesta Irac je sam izvršio i on je bio prvi stražar, a zatim svi po redu, kako je on to odlučio. Preko cijele noći mi smo se sami smjenjivali i stalno očekivali kada će vod da pristigne i preuzme obezbjeđenje štaba. Noć je prošla, a voda nije bilo. Dvadesetog februara ujutro četnici su napali naš štab. Mevla Jakubović je prva primijetila četnike i obavijestila Irca. Odmah smo pošli ka oružju i vidjeli četničke kolone na oko pedesetak metara od naše zgrade. Brzo smo se latili oružja. Irac je izdao naređenja šta ko ima da čini. Svaki od nas krenuo je na svoje određeno mjesto. Albin Herljević i Sejfo Karamehmedović iskočili su iz kuće i zauzeli položaj ispred štaba na sjeveroistočnoj strani, na udaljenosti oko dvadeset metara; ja sam izašao pred štab, zaustavio četničku kolonu da bi stvorio potrebno vrijeme Ircu, Spancu i ostalim drugovima koji su se nalazili u štabu. Oko dvanaest četnika dolazi pred štab, otvaraju vatru na mene a zatim upadaju unutra u zgradu gdje počinje borba na smrt i život. Irac, Španac, Mrki i Pero Cuskić dočekuju četničku desetinu iz sveg vatrenog oružja i ubijaju jedanaest četnika koji su upali u zgradu. Borba u sobama trajala je svega dva do tri minuta, a zatim iz kuće, preko mrtvih četnika, iskaču Irac i Španac. Oni su pokušali da se probiju, ali su u blizini kuće oba poginula.

Odmah za Ircem i Španceom na rastojanju oko sto metara kretali smo se, Albin, Seljo i ja. Na sredini puta ka šumi bili smo dočekani bočnom vatrom, tako da su Albin i Sejfo poginuli, a ja sam uspio da se izvučem iz četničkog obruča do kuće Boška Mijatovića, u kojoj su me Boškovi roditelji sklonili. Poslije završetka borbe ja sam poslao Milicu, kćerku Boškovu, da ode do štaba i da vidi da li je neko od članova živ. Milica je ustanovila da su svi članovi štaba izginuli sem Jusufa Jakubovića Mrkog, koji se nalazi u neposrednoj blizini štaba u jednoj kući, gdje su ga seljaci sakrili u kukuruz na tavan. Tako isto Milica me je obavijestila da je drugarica Mevla živa i da se nalazi u kući Jovana Pajkanovića. Milica je Mrkom rekla da sam i ja živ i da se nalazim u njenoj kući skriven. Odmah smo preko Milice uspostavili vezu i istog dana tj. 20. februara uveče zakazan je sastanak između mene, Mrkog i Mevle, te smo se prema dogovoru i sastali u kući Jovana Pajkanovića. Donijeli smo odluku da se te noći prebacimo iz Vukosavaca u Korenitu, gdje se nalazila glavnina našega odreda. Pored toga izdali smo naređenje Radivoju Kovačeviću da on sa svojom familijom i uz pomoć seljaka sahrani sve naše poginule drugove. Zahvaljujući Blagoj u Mitroviću, članu Partije, uspjeli smo da se izvučemo iz četničkog obruča i da u toku noći 21/22. februara stignemo u Korenitu, gdje su se nalazile naše snage pod komandom Mirka Filipovića i Steve Popovića. Ispričali

smo Mirku i Stevi cijeli događaj koji se odigrao na Vukosavcima. Po dolasku održali smo sastanak na kome je odlučeno da ja kao raniji zamjenik komandanta odreda, budem postavljen za komandanta odreda. Odmah je odlučeno da otpočnemo borbu s četnicima na širem području Majevice, s tim da prvo razbijemo četnike vojvode Kerovića, koji su se nalazili u Tobutu, Vukosavcima i Loparama. Dvadeset petog februara, oko dvanaest časova, izvršen je napad na pomenuta mjesta i u toj borbi poginulo je oko 25 četnika a zarobljeno oko 15. Naši gubici toga dana bili su dva poginula i to: Branko Jošilović, iz Siminog Hana kod Tuzle, i Teodor Sofrenić Tendo, iz Broca kod Bijeljine.

Na prostoru Vukosavci — Tobut zadržali smo se tri dana, a 28. februara rano izjutra četnici su ponovo otpočeli sa svojim napadima na naš odred. Bile su to jake četničke snage, prikupljene sa cijele Majevice i Semberije. Borba se vodila čitavog dana. Četnici su angažovali jake snage da zauzmu položaje na Svetljici koja dominira svim ostalim položajima. Napadalo nas je oko 200 četnika, dok je ukupan broj četničkih snaga na cijelom sektoru iznosio oko 500

— 600. Svetljiku smo branili jednom ojačanom četom, koja je u svom sastavu imala preko 80 ljudi. Zahvaljujući hrabrosti naših boraca, četnici i pored uzastopnih napada nisu uspjeli da zauzmu Svetljiku. Štab partizanskog odreda, na osnovu procjene situacije, donosi odluku da se oko četrnaest časova ojačanom četom izvrši protivunapad. To je bila borba prsa u prsa i naš protivnapad potpuno uspijeva. U tome jurišu naročito se istakao Lazo Lazić, komandir čete. Samo oko Svetljike poginulo je oko 80 četnika sa svojim komandantom poručnikom bivše jugoslovenske vojske Ljubom Petrovićem i zloglasnim koljačem Ostojom Novakovićem. Naši u protivnapadu su pokazali izvanredno junaštvo i požrtvovanje. Bio sam ubjeđen da smo ovom pobjedom na Svetljici, izvojevali pobjedu nad četnicima i da smo ih potpuno razbili. Poslije razbijanja četnika kod Svetljike sa cijelom četom krenuli smo na položaj Karića vinograd, na našem lijevom krilu, koje je do tada bilo dosta ugroženo od strane četnika Đure Bižića. Međutim, dok smo mi vršili protivnapad na Svetljici, Đuro Bižić je uspio da probije naš front na lijevom krilu i izade na položaj Karića vinograd. Naša četa koja je branila ovaj teren bila je prisiljena da se povuče u pravcu Mahmutove vode ka Semberiji.

Naše glavne snage, usljed nedostatka municije, bile su prisiljene da te noći krenu u pravcu Šekovića i na taj način 28. februara Prvi majevički partizanski odred, poslije borbe na Svetljici bio je prisiljen da privremeno napusti Majevicu.

Ratko PERIC

RAD SKOJEVSKE ORGANIZACIJE U BIJELJINSKOM SREZU OD 1941. DO 1943. GODINE

Neposredno pred rat, godine 1940. i 1941, u bijeljinskom srezu intenzivno se radilo na učvršćenju postojećih i stvaranju novih organizacija SKOJ-a. Taj rad se naročito osjetio poslije seminara koji je održan u Bugojnu u avgustu 1940. godine, na kome je iz Bijeljine učestvovalo pet omladinaca, članova KPJ, i to: Radojka Lakić, Vukašin Pajkanović, Jozef Koukal, Jovo Kokanović i Božo Ostojčić.

Do tada je čvrsta i brojno jaka organizacija SKOJ-a postojala u bijeljinskoj gimnaziji, među studentima i jednoj manjoj grupi radnika koja se okupljala u radničkom domu. U selima organizacije nisu postojale, mada su i tamo politički djelovale grupe omladinaca koje su oko sebe okupljali pojedini daci i studenti, članovi KPJ ili SKOJ-a koji su živjeli u selu.

Sistematskom i organizovanom radu na okupljanju seoske omladine u semberijskim selima prethodilo je savjetovanje, koje je održano u martu mjesecu 1941. godine u selu Patkovači. Savjetovanjem je rukovodio Vukašin Pajkanović, student iz Bijeljine koji je bio zadužen za rad sa omladinom u Bijeljinskom srezu. Na savjetovanju su učestvovali: Vujadin Trifković, iz Balatuna, Jovo Kokanović iz Crnjelova, Mišo Ilić iz Međaša, Brano Radovanović iz Obarske, Branko Panić iz Graca, Marko Andrić iz Pučila, Cviko Babić iz Popova, Stajo Spasojević iz Patkovače i još jedan omladinac iz sela Zagona. Od prisutnih, Panić je bio zanatlija, Radovanović đak, a ostali su bili zemljoradnici. Ispred partijske organizacije, savjetovanju je prisustvovao Milenko Stojaković.

Uskoro poslije ovog savjetovanja došlo je do napada Njemačke na našu zemlju i kapitulacije bivše jugoslovenske vojske. Period od kapitulacije bivše Jugoslavije pa do napada Njemačke na SSSR, članovi KPJ i SKOJ-a su iskoristili za odlazak u sela gdje su naro-

• du objašnjavali uzroke propasti bivše Jugoslavije, obavještavali ga o situaciji u svijetu, podizali kod ljudi moral i stvarali borbeno raspoloženje, a na j borbeni je omladince povezivali i organizovali u partijske ćelije, odnosno aktive SKOJ-a. Prvi opštinski komitet SKOJ-a formirao je Vukašin Pajkanović a obuhvatio je sela Balatun, Medaše i Trnjake. Članovi komiteta su bili: Vujadin Trifković iz Balatuna, Mišo Ilić iz Medaša i Veljko Pajković iz Trnjaka.

Kada su u bijeljinskom srezu počele pripreme za oružanu borbu, organizacija SKOJ-a je odigrala značajnu ulogu. Skojevcima su među prvima učestvovali u prikupljanju oružja i municije, izvršavajući ujedno i sve ostale zadatke koji su pred njih postavljeni. Skojevcima su obavljali kurirske poslove, prikupljali informacije o neprijatelju, sakupljali sanitetski materijal itd.

U uslovima oružane borbe, članovi SKOJ-a su tretirani kao i članovi KPJ i bili su upućivani na razne odgovorne dužnosti u vojne jedinice i na rad na terenu. Mnogi od njih su još u prvim borbama sa neprijateljem poginuli. Među njima se nalazio i Vukašin Pajkanović, do tada omladinski rukovodilac, zatim Brano Gavrić, Đorđe Vasić, Vukašin Petrović, Buki Kabiljo, Srbo Sekulić, Mihajlo Lukić i drugi. U neprijateljskim zatvorima i logorima stradali su Jozef Koukal, Radojka Lakić (bila na radu u Sarajevu), Ferdinand Kučera, Rot Jozef i drugi. Zbog odlaska u partizane većeg broja skojevac organizacija SKOJ-a na terenu je ostala gotovo bez rukovodstva. Ali je takva situacija potrajala samo do novembra 1941. godine, kada je, na predlog Rate Dugonjića, za sekretara Sreskog komiteta SKOJ-a za bijeljinski srez postavljen Cviko Radovanović koji je i do rata bio u rukovodstvu SKOJ-a u bijeljinskoj gimnaziji.

Novi sekretar se odmah povezo sa omladincima koji su od ranije na terenu radili po liniji SKOJ-a. Među njima su bili Jovo Kokanović iz Crnjelova, Branko Panić iz Graca, Adem Ademović i Drago Pajkanović iz Bijeljine, Brano Radovanović i Krsto Đokić iz Obarske, Dušan Milutinović iz Vršana, a iz Majevičkog odreda su povučeni i na teren upućeni Vujadin Trifković iz Balatuna, Đoko Marinković i Đoko Subotić iz Bijeljine. Izvršena je raspodjela rada i pristupilo se formiranju opštinskih komiteta. Organizacije iz 3 do 5 susjednih sela sačinjavali su opštinski komiteta SKOJ-a, kojim je u početku rukovodio samo sekretar. Kasnije su sekretari seoskih aktiva postajali članovi opštinskih komiteta.

U gradu Bijeljini, gdje je djelovalo nekoliko SKOJ-evskih aktiva, postojalo je mjesno rukovodstvo, kojim je u početku rukovodio Drago Pajkanović, a od decembra Ibrahim Aličić. Među bijeljinskim skojevcima tada su se naročito isticali: Hamza Hamzić, Atifa Lipničević, Mile Pajkanović, Mehmedalija Osmanović, Milena Stojisavljević, Sakib Hajrić, Rastko Popović Sebura, Sveto Cvjetinović, Stevo Juhas, Osman Barjaktarević, Jusuf Šehović, Savo Zelenović, Diko Manojlović, Stanko Nikolić, Fadila Lipničević, Miroslav Ter-

žan, Milenko Petrović, Stevo Petrović, Vojo Lukić, Milorad Vujošević, Mihajlo Stojšavljević, Mladen Džolić, Nijaz Pazarac, Aco Avakumović, Edo Selimović, Abdulkadir Mujkić i Bosa Mitić.

Već krajem decembra, osim u Bijeljini, skojevski aktivni su postojali u četama bijeljinsko-brčanskog bataljona (u rukovodstvu su bili Boro Stančić, Dragiša Maksimović, Drago Stevanović Šico i Božo Ostojić) i u selima: Korenita, Gornja i Donja Bukovica, Magnojević, Vršani, Gornje Crnjelovo, Gradac, Obarska, Balatun, Gornji i Donji Brodac, Amajlije (zaselak Kovanluk), Golo Brdo, Patkovača, Glogovac, Pučile, Kojčinovac, Čengiće, Bjeloševac, Kacevac i Donja Trnova.

Sjedište Sreskog komiteta SKOJ-a bilo je u jednoj zgradi u dvorištu kuće Radovana Popovića u selu Korenita gdje je sa jednom četom, u seoskoj školi, bio smješten i štab Bijeljinsko-brčanskog bataljona Majevičkog partizanskog odreda. U sjedištu komiteta bilo je oko dvadesetak knjiga, brošura i drugih publikacija što je sačuvano od ilegalne biblioteke skojevske organizacije bijeljinske gimnazije. Tu je redovno, sa izvjesnim zakašnjenjem, stizala i »Borba« iz Užica, zatim radio-vijesti i druga obavještenja koje je izdavao štab Majevičkog odreda i Okružni komitet KPJ za Majevicu. Sav prispjeli materijal upućivan je svim aktivima SKOJ-a na terenu. Brigu o svemu ovome vodio je aktiv SKOJ-a partizanske čete čiji je jedan član svakodnevno dežurao u ovoj prostoriji, koja je ujedno služila i kao čitaonica i mjesto za sastajanje omladine.

U to vrijeme postojali su odlični uslovi za formiranje skojevskih organizacija i u selima gdje ih do tada nije bilo i za brojno jačanje onih koje su već postojale. Jer omladina je u ovom kraju od početka oružane borbe služila kao glavni izvor za popunu partizanskih jedinica a sada je postala i glavni oslonac narodnooslobodilačkim odborima. U svaki narodnooslobodilački odbor obavezno je biran po jedan omladinac, obično član SKOJ-a. Ali da se to postigne i tako povoljni uslovi iskoriste nije bilo dovoljno iskustva.

Krajem decembra 1941. na Majevicu je stigao Alija Hodžić, član PK SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu gdje se zadržao oko dva mjeseca. Svojim dugogodišnjim iskustvom i ličnim zalaganjem, on je mnogo doprinio organizacionom učvršćenju i omasovljenju skojevske organizacije na Majevisi, a posebno u bijeljinskom srezu. Prije svega pomogao je da se popuni Sreski komitet. Tako je od januara 1942. godine Sreski komitet SKOJ-a za bijeljinski srez djelovao u sastavu: Cviko Radovanović — sekretar, Đoko Subotić i Đoko Marinković kao članovi. Malo kasnije, dodijeljene su Sreskom komitetu Milena Stojšavljević i Bosa Petrović za rad sa seoskom ženskom omladinom. One su krajem januara i početkom februara izašle iz Bijeljine. Sa njima su grad napustili gotovo svi članovi SKOJ-a i mnogi drugi omladinci jer su se u svom radu i akcijama već bili kompromitovali, tako da im je prijetila opasnost od hap-

šenja. Tom prilikom grad su napustili gotovo svi učenici viših razreda gimnazije, pa je zbog toga i nastava bila obustavljena u tim razredima, tako da je s radom nastavila samo niža gimnazija. Nekoliko ovih mladića raspoređeno je na rad sa omladinom na terenu, a ostali su stupili u partizanski odred.

Kraj januara i početak februara 1942. prošao je u pripremama za prvo okružno savjetovanje SKOJ-a. Obavljeni su izbori za delegate. Manji aktivni birali su po jednog, a aktivni sa više od deset skojevaca po dva delegata.

Prvo okružno savjetovanje SKOJ-a za Majevicu održano je u zgradi osnovne škole u Loparama, u noći između 16. i 17. februara. Prisutno je bilo preko 70 delegata. Najviše ih je bilo iz bijeljinskog i tuzlanskog sreza i Majevičkog odreda, dok su iz brčanskog sreza bila samo tri delegata. Prisustvovali su i delegati iz Bijeljine i Tuzle. Delegati iz Brčkog nisu stigli na savjetovanje. Pri izlasku iz grada oni su upali u neprijateljsku zasjedu. Tom prilikom poginuo je i sekretar organizacije KPJ u Brčkom Hariz Suljić.

Izveštaj o radu organizacije i o političkoj situaciji podnio je sekretar Okružnog komiteta Tomislav Ramljak Debeli, radnik iz Tuzle. U to vrijeme na teritoriji Majevice i Semberije postojala su sreska rukovodstva u tuzlanskom i bijeljinskom srezu u sedam opština, mjesna rukovodstva u Tuzli, Bijeljini i Brčkom, kao i aktivni SKOJ-a u preko 40 sela i svim četama Majevičkog odreda. Pošto su postojali uslovi za rad organizacije u brčanskom kraju, stavljeno je u zadatak Okružnom komitetu da postavi rukovodstvo i u ovom srezu.

Nakon podnesenog izvještaja, diskusija se uglavnom vodila o situaciji na Majevici i o našim odnosima sa četnicima koji su svuda na terenu ometali naš rad, razoružavali i hapsili naše aktiviste. Zatim se govorilo o karakteru narodnooslobodilačke borbe, o ulozi i zadacima omladine i posebno skojevske organizacije u narodnooslobodilačkoj borbi. Tom prilikom govoreno je i o propustima u radu koji su se ispoljavali u suviše krutom prilazu omladini. Do tada se uglavnom prilazilo politički već opredijeljenim omladincima i omladinkama, onima koji su se manje-više osjećali komunistima. Postavljeno je da ubuduće omladini treba prilaziti smjelije, a u organizaciju primati sve one omladince i omladinke koji su bili spremni da se bore protiv okupatora. Trebalo je ići na stvaranje Saveza bosansko-hercegovačke omladine na bazi borbe protiv okupatora i njegovih domaćih pomagača. Jedino je na taj način bilo moguće privući omladinu na pozicije narodnooslobodilačke borbe i onemogućiti uticaj četnika, ustaša i ostalih neprijatelja i protivnika NOB-a.

Na kraju savjetovanja izvišene su i neke kadrovske izmjene u rukovodstvu. Na predlog Alije Hodžića, delegata PK SKOJ-a, izvr-

šena je popuna Okružnog komiteta. Sekretar je i dalje ostao Ramljak, a za članove su izabrani Dragutin Cvjetinović, zemljoradnik iz majevičkog sela Mačkovca, Đoko Subotić i Cviko Radovanović. U bijeljinskom srezu za sekretara je došao Đoko Subotić a za članove su izabrani Milena Stojisavljević i Đoko Marinković, dok je Cviko Radovanović trebalo da ide za sekretara u brčanski srez gdje su do tada postojale organizacije samo u selima Ražljevu, Popovom Polju i Pipercima.

Neposredno poslije savjetovanja, dok se svi delegati nisu bili ni vratili na svoj teren, došlo je 20. februara 1942. godine do četničkog napada na štab Majevičkog partizanskog odreda. Nakon toga nekoliko dana vođene su borbe sa četnicima, poslije kojih je došlo do povlačenja odreda sa Majevice. U tim borbama poginuo je i sekretar Okružnog komiteta Ramljak, a Radovanović je bio prinuđen da sa odredom napusti Majevicu. Pri povratku sa savjetovanja pali su u ruke četnika i bili pobijeni i neki rukovodioci SKOJ-ovske organizacije iz Tuzle, tako da direktive sa savjetovanja u ovaj grad nisu ni stigle, ili su prispjele sa velikim zakašnjenjem.

Po odlasku naših snaga sa Majevice, ustaše, četnici, domobrani, muslimanska milicija, pa čak i finansi tzv. NDH povelili su pravu hajku protiv pristalica i simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta. U toj hajci poginuli su i mnogi rukovodioci i aktivisti skojevskih organizacija. Samo u bijeljinskom srezu poginuli su ili uhvaćeni pa kasnije strijeljani Đoko Marinković i Milena Stojisavljević, članovi Sreskog komiteta, zatim Adem Ademović, Đoko Trifković Štabac, Atifa i Fadila Lipničević i mnogi drugi.

Pod takvim uslovima rad organizacije SKOJ-a bio je gotovo potpuno onemogućen na Majevici i u brčanskom i tuzlanskom srezu. Jedino u bijeljinskom srezu, Bijeljini i Tuzli, gdje su KPJ i SKOJ odranije imali jak uticaj do prekida u radu nije ni dolazilo, iako je usljed gubljenja veza sa rukovodstvom bilo ponegdje zastoja u radu. Ali je ubrzo, uz pomoć partijske organizacije, rad i u tim mjestima obnavljan. Umjesto poginulih drugova dolazili su novi.

Naročito intenzivan rad osjetio se u selima Semberije, tako da su u ljeto 1942. organizacije SKOJ-a postojale u Bijeljini i u preko 20 semberiskih sela. I ne samo to. Već u aprilu mjesecu u čitavoj Semberiji formirani su opštinski komiteti SKOJ-a, djelovao je i Sreski komitet, koji je preko brojnih organizacija čitavo vrijeme dok se partizani nisu nalazili na Majevici intenzivno radio na jačanju i širenju uticaja NOP među mještanima. Zahvaljujući i radu organizacije SKOJ-a u Semberiji, dolazi već u maju mjesecu 1942. do obnavljanja partizanske čete, u koju ulaze svi oni partizani koji se nisu mogli probiti za Birač. U četu kasnije stupaju i članovi Partije i SKOJ-a kojima je zaprijetila opasnost od hapšenja ili četničkog progona.

Uspostavljena je veza i sa Sremom, gdje je postojala brojna partijska i skojevska organizacija, i gdje su takode već bile formirane partizanske čete. Osim toga, dolazi do širokog povezivanja članova SKOJ-a sa ostalim naprednim omladincima, formiraju se tzv. čitalačke grupe, vrše se pripreme za doček brigade, radi se na sakrivanju hrane koja se prebacuje u Trnovu i na druga skrovišta, uspostavlja se veza sa organizacijom u Bijeljini itd.

Poslije dolaska 6. istočnobosanske brigade na Majevicu u jesen 1942. godine i poslije njenih prvih pobjeda u borbama protiv neprijatelja, bili su stvoreni povoljni uslovi da organizacije i brojno ojačaju. Zadaci koji su pred organizacijom stajali bili su odgovorni, složeni i obimni. Trebalo je u prvom redu angažovati omladinu na prikupljanju hrane i drugih namirnica za potrebe naših jedinica i bolnica; organizovati prihvatanje ranjenih i bolesnih boraca, smjestiti ih na pogodna i bezbjedna mjesta i negovati ih; obezbijediti potreban broj skloništa (baza) za smještaj i skrivanje hrane pred neprijateljem; čuvati i održavati u ispravnom stanju čamce i skele kojima su preko Save u Srem i iz Srema u Bosnu prelazile naše jedinice; politički djelovati među omladinom i upoznavati je sa situacijom u svijetu i na frontovima i, konačno, vršiti agitaciju među omladinom za stupanje u naše jedinice.

Tada su iz brigade na teren vraćeni Cviko Radovanović i Drago Stevanović Šico koji su, zajedno sa Borom Stančićem, sačinjavali novi Sreski komitet. Radovanović je postao sekretar, dok je dotadašnji sekretar Đoko Subotić upućen za omladinskog rukovodioca u brigadu.

Pored ranije navedenih, u toku 1942. godine na radu po liniji SKOJ-a istakli su se, između ostalih, i sljedeći aktivisti: Svetislav Vikić Ceco, Slado Vukić, Drago Simić, Jeremije Perić, Vlado Miličić, Mihailo Šoškinović, Boško Gojić, Uglješa Stević i Milena Simić iz Broca; Milorad Srgić, Ratko Miljuš i Pantelija Trišić iz Balatuna; Aco Zarić, Rade Miličić i Aco Mukić iz Velina Sela; Diko Đurić iz Krive Bare; Stojan Babić, Anđa i Draga Tošković iz Popova; Žarko Lazić i Aco Bilbija iz Trupaka; Dušan Glišić, Đuro Krišner, Sreten Lopandić, Jovan Maksimović i Vidak Simeunović iz Dvorova; Jovo Mihajlović, Slobodan Jelačić Bacač i Rado Aleksić, Boro Jelačić i Vukica Jelačić iz Golog Brda; Nada Smiljanić iz Medaša; Neva i Mikan Kojić, Nebojša, Ruža, Jevra i Vukašin Spasojević, Strahinja i Milisav Spasojević iz Patkovače; Milan i Dušanka Bokan, Stjepan Petrik, Derviš Pašić, Boro Psonček, Danica Marković i Zora Vučelja iz Bijeljine; Zivana Miljanović, Mirko i Strahinja Novaković, Slavko Filipović, Zivana Zelenović, Draga Obrenović i Spasa Perković iz Glogovca; Nenad Trišić iz Kojčinovca; Milan, Jovo i Vojo Zivanović, Jovan Kojić i Cvjetin Obrenović iz Čardačina; Nenad Trišić iz Kojčinovca; Milica Andrić, Jovan Ristić, Jovan Ve-

sić, Pero Gajić i Mićo Ristić iz Pučila; Lazar Sekanić, Cvija i Košta Vidaković iz Bjeloševca; Pero Vladić, Tešo Ojokić, Radivoje Vujić, Vujo Stevanović, Petar Todorović, Višnja i Ljubo Đurković, Rajka Pantić, Lepa Marić, Bojo Pantić, Boro Đurković i Stojan Tomić iz Donje Trnave; Čedo Ristić, Jelisavka Milan i Mićo Petrović, Boro Simić i Vaskrsije Vasilić iz Kacevca; Košta i Momir Lazić i Milo i Desa Vasić iz Janje, Pero i Đurđija Kajmaković iz Modrana, Mira Čopić iz Tavne, Savo Krsmanović i Neđo Bošnjaković iz Donjeg Crnjelova, Cviko Zakić, Milorad Savić i Vasilije Lazić iz Magnojevića i mnogi drugi.

Krajem novembra 1942. 6. istočnobosanska brigada i sremski partizani nanijeli su težak poraz majevičkim četnicima. Tom prilikom zaplijenjeno je i mnogo oružja. Traženi su dobrovoljci za popunu brigade. Javilo se toliko omladinaca da je ne samo popunjena brigada nego je formiran i novi drugi po redu Majevički odred, koji će kasnije prerasti u 15. majevičku brigadu. Nisu čak svi mogli biti ni primljeni, a članovi Sreskog komiteta SKOJ-a i partijske organizacije na terenu imali su dosta muke da ubjede pojedine skojevске rukovodioce da ostanu na terenu. Svi skojevci su htjeli u brigadu. Samo u toku jednog dana, početkom decembra 1942. godine, iz nekoliko semberskih sela u 6. brigadu i u Majevički partizanski odred stupilo je preko 200 skojevaca. Tako je iz Velinog Sela stupilo 40, Donjeg Broca 38, Gornjeg Broca 23, Medaša 17 i Balatuna 14 omladinaca. Pored ovih, iz navedenih sela u brigadu je stupilo još preko 100 boraca koji do tada nisu bili članovi SKOJ-a. Ni druga sela, kao što su Donja Trnova, Glogovac, Kojčinovac, Čardačine, Pučile, Popovi, Trnjaci, Kriva Bara, Obarska, Dragaljevac, Vršani i Magnojević nisu tada dala manje dobrovoljaca. Međutim, članovi Sreskog komiteta za tako kratko vrijeme nisu mogli svuda da stignu. U tome ih je omela decembarska neprijateljska ofanziva na Majevicu i Semberiju zbog koje su tada naše jedinice bile prinuđene da privremeno napuste ovaj kraj.

Međutim, u toku 1943. godine priliv omladine u naše jedinice išao je ravnomjernije i organizovanije. Već u januaru se pristupilo formiranju terenskih četa, od kojih je u aprilu formiran novi, treći po redu, Majevički odred. Ovaj odred je kasnije prerastao u 17. majevičku brigadu. Tako je to išlo stalno sve do kraja rata: iz terenskih četa prelazilo se u odred a iz odreda u brigadu. Na taj način su popunjavane 6. istočnobosanska brigada, zatim 15. majevička, 16. muslimanska, 17. majevička, 18. hrvatska. Semberaca je bilo i u vojvodanskim jedinicama.

U toku 1943. dolazilo je do čestih izmjena u sastavu skojevskih rukovodstava. Pojedini rukovodioci su iz nižih prelazili na rad u viša rukovodstva. Jedni su prelazili na rad u vojne jedinice, drugi su postajali partijski rukovodioci, ili su išli na rad u druge srezove.

Od ljeta 1943. godine Semberaca je bilo na partijskom radu ili na radu po liniji omladine u skoro svim krajevima istočne Bosne. Na teritoriji bijeljinskog sreza i dalje su ostala sjedišta Okružnog i Oblasnog komiteta SKOJ-a, Okružnog komiteta KPJ za Majevicu, Oblasnog komiteta za istočnu Bosnu i Pokrajinskog komiteta za BiH. Tu su bila sjedišta vojnopozadinskih vlasti (komande mjesta za Semberiju, komande mjesta Bijeljina, Janja, Trnova i Zagoni, i komande majevičkog područja), korpusna bolnica u Donjoj Trnovi, bolnice vojvodanskih jedinica u Crnjelovu, Obarskoj i Svinjarevcu; radionice za obuču i odjeću u Bijeljini i Brđanima; radionice oružja u Zagonima i prihvatilište izbjeglica iz V ofanzive u manastiru Tavni. Sve je to trebalo obezbjeđivati, hraniti i sklanjati u baze kad naide neprijatelj. Na svim tim poslovima bila je, uglavnom, angažovana omladina, koja je sve te zadatke s uspjehom izvršavala.

Cviko RADOVANOVIC

OČIGLEDNA LAŽ

Krajem 1941. godine četnici na Majevidi su razvili jaku propagandnu kampanju protiv partizana i između ostalog govorili su da vijesti koje partizani slušaju preko radija nisu nikakve vijesti sa radija, već da oni sakrivaju djevojku iza radija i da ona govori onako kako joj oni napišu.

Jednog dana u partizanski štab u Vukosavcima navrati jedan četnik, pošto otvoreni sukobi između partizana i četnika još nisu bili počeli. Pošto je ušao u sobu u kojoj je bio radio, počeo je da zaviruje oko i ispod radija. Spikeri na radiju su se smjenjivali — čuo se i muški i ženski glas. Partizani su znali o čemu se radi i nisu mu govorili ništa.

— E, brate, ali ga i oni naši lažu — najzad reče četnik.
— Šta to? — pripitaše ga ovi.
— Pa eto, gledam da se jedno i sakrije u ovu kutiju, da čovjek nekako i povjeruje, ali dvoje ne može nikako — odgovori četnik pokazujući na radio.

AHMET KOBİĆ KOBO

Sjedio je podvijenih nogu, potezao s vremena na vrijeme poneki dim na svoj trešnjev cigarluk i zamišljeno bludio pogledom svojih veselih plavih očiju, koje su blistale mladenačkim sjajem.

Napolju je stezao februarski mraz. Kroz prozor se vidio sleđeni majevički pejzaž. Istakli su se smetovi prve ratne zime i prelijevali se plavičastim sjajem, sa dimnjaka seoskih kuća dizali su se pravo uvis plavi dimovi, a ljudski glasovi dopirali su u sobu kao iz neke velike daljine, prigušeni i nejasni.

Kobo je umirao.

Podmukla bolest je završavala svoj razorni posao u ovom istrošenom tijelu, koje je za minulih pedeset i tri godine moralo da podnese isuviše napora.

Govorio je:

»Pamti šta ti kažem: bradonje će nam zabiti nož u leđa, hoće dina mi!«

I onda opet začuta, zabaci svoj crveni fes na potiljak, povuče nekoliko dimova, i nastavi kao da sam sa sobom razgovara:

»Volim, vala, što to neću dočekati, sa mnom je gotovo, ali se bojim, samo mi srce drhti! Izginuće nam, bolan, najbolji ljudi koje sad imamo!«

Ćutao sam, jer nisam znao šta da mu kažem. Sa strpljenjem sam mislio o tom Kobinom naslućivanju događaja. Nisam znao kako je on došao do svojih zaključaka, on mi o tome nije govorio, ali mi je bilo jasno da on ne govori bez osnove. On osjeća šta će biti, on sluti i predviđa, on zna! Nikad ga nije iznevjerio čudesni instinkt čovjeka iz naroda, to mi je već odavno bilo poznato.

»Pa jesi li im govorio?« — upitah, trudeći se da mi glas bude miran.

»Jašta sam! Vele mi: Znamo mi, ništa se ti ne brini, samo gledaj da ozdraviš! Ne boje se, takvi su oni, a to ne valja! Treba se bojati,

a oni misle da je to sramota. Vele, bradonje su kukavice, kao da ja to ne znam. A ja njima kažem: pa kukavica nam se baš i valja bojati, jer oni udaraju ispotaje. Zar nije tako?»

»Tako je« — rekoh.

»Neće da me poslušaju, ne mogu, vele. Sva je vojska na položajima, brani slobodnu teritoriju, ne mogu oni, kažu, skidati vojsku s položaja da čuvaju sebe. Eto, tako vele. Može biti da i jeste tako, ne znam. Samo, ne valja, bradonje će ih prevariti i glave im ujamiti!«

Gledao sam u njega, a nešto me stezalo u grudima. Je li moguće, pitao sam se, da je to zaista kraj?! On kaže: sa mnom je gotovo, a možda ne misli tako, može biti da se šali! Zašto bi morao umrijeti? Toliki ljudi godinama žive sa činom na stomaku, pa zar ne bi mogao i on! Ne, neće on umrijeti, ne smije umrijeti! Za mene bi to bilo strašno! Jer, sve što sada znam naučio sam od njega, i ovo što sam postao mogu da zahvalim samo njemu! Ja, radnik, proleter, progledao sam očima, jer me je on susreo, on me pronašao, poveo me za ruku, i pokazao mi put: hajde! On mi je dao prvu knjigu koju sam u životu pročitao! I kazao mi: »Ponesi ti ovo, dijete, pa pročitaj, a kad pročitaš, ispričaćeš mi šta si zapamtio. Samo, živ bio, gledaj da te policija ne uhvati, jer, ako te uhvati ..«

Od njega sam prvoga saznao kako se treba držati pred klasnim neprijateljem. On, već sredovječan seljak u fesu, učio je mene proletera: treba ćutati, stisnuti zube i trpjeti, i tako do kraja! Onda se nasmijao: »Ko prizna pola mu se prašta, a ko ne prizna — nemaju zašto da mu sude!« i pažljivo me je pogledao onim svojim živahnim plavim očima — da vidi jesam li šalu razumio.

Prva polomljena ljudska rebra koja sam u životu vidio bila su njegova, prve nezacijeljene rane koje sam gledao bile su njegove.

»Da vidiš kako miluju kraljevski žandari, dobro je to!«

I bilo je dobro. Bio sam tada u zatvoru, i sam izložen tom stravičnom žandarmskom »milovanju«, mučen podjednako udarcima i raspinjanjima savjesti, izbezumljen gotovo i skršen pred strašnim pitanjem: ima li smisla i dalje ćutati, kad oni ionako znaju sve? Zar treba ćutati do smrti?

Kobo mi je rekao, njegova polomljena rebra i krvave modre masnice njegovog usukanog i iskopnjelog tijela su mi kazivale: do smrti! I bilo mi je lakše, jer sam osjetio da ću moći.

Od njega sam saznao i da nismo sami mi u ovom našem gradiću na Savi. Jednom mi je rekao: »Da znaš samo što sam naišao na jedno dobro Vlaše na Majevidi — kremen kamen!«

Pa sam slušao o tome šta i kako se radi u Tuzli, i doznao da u Sarajevu žive ljudi koji sve vode, o svemu misle i za sve se brinu.

S Kobom sam zajedno robovao i, poslije robije, zajedno s njime dalje se borio za stvar proletarijata ...

Pa zar sad, kad smo, evo, pošli u posljednji i odlučni boj, zar sad da umre?!

U sobu je ušla drugarica Rosa Hadživuković, ljekar našeg Majevičkog partizanskog odreda, živahna i vesela djevojka, sa nečim beskrajno dobrim u pogledu svojih bademastih očiju. Cijela soba kao da je najednom postala ljepša, svjetlija i toplija.

»Zdravo, drugovi!« — pozdravila je otresajući snijeg s nogu.

»Zdravo!« — mrgodno je odgovorio Kobo, a ja sam vidio kako se trudi da sakrije osmijeh koji je žario njegovo ispijeno lice.

»Hajde, družo Kobo«, — kaže Rosa, — »da prvo vidimo temperaturu, pa onda da progutaš lijek!«

»Jok!« — odreza Kobo — »ništa ti ja neću, pa da si još tolika! Samo džaba patiš i sebe i mene! Hajde ti, živa bila, ranjenici te čekaju!«

»Družo Kobo!« — energično se buni Rosa — »drugovi Irac i Španac rekli su da ...«

»Vidi, molim te«, — prekida je — »rekli su! Biva, šta god oni kažu, ja moram, a što ja njima ...«

Znao sam: to je svakodnevna scena, koja se završavala uvijek na isti način. Rosa bi Kobi izmjerila temperaturu, Kobo bi progutao lijek i cijela njegova pobuna iščeznula bi u šali, u kojoj je ipak bilo dosta gorčine iznemoglog čovjeka, koji nije naviknut da se drugi oko njega trude.

Svršivši svoj posao, Rosa izade iz sobe i mi ponovo ostasmo sami.

»Ja, tako ti je to, dragi moj efendija ... A grob mi iskopajte u Loparama, znaš, tamo ukraj Gnjice ...«

Namrštio sam se rastužen.

Umro je četiri dana prije izdajničkog napada četnika na štab Prvog majevičkog partizanskog odreda. Tačno onako kako se i bojao da će biti.

Po kazivanju Hase BURICA

PRIPREMA I POČETAK USTANKA U ROGATICKOM KRAJU

Jedna njemačka motorizovana jedinica, jačine oko 600 vojnika, osvanula je 11. aprila 1941. u Rogatici. Niko joj nije pružio otpor iako je Rogatica kao mobilizacijski centar bila puna vojnika i oficira, među kojima je bilo i nekoliko generala. U zemlji više nema vlasti. Kod naroda je zavladao opšta nesigurnost i strah. Nasilja i samovolašća se već osjećaju. Pojedinci nasrću na tuđu imovinu i odnose kao svoju. Okupator traži da se oružje odmah preda. Ko ne izvrši naređenje biće na licu mjesta strijeljan, kaže se u oglasu. Nijemci su brzo uz pomoć nekoliko svojih pristaša pristupili i organizovanju nove administracije. Teritoriju su uključili u Nezavisnu Državu Hrvatsku, a za njeno čuvanje formirali su ustaše i oružnike.

Ustaše odmah počinju da zlostavljaju narod, pljačkaju po mjestu i okolnim selima. Nasilje uzima sve više maha i postaje svakodnevna pojava. Strah i nepovjerenje su se uvukli u Romanijska i podromanijska sela. Stare zađevice dolaze sada do posebnog izražaja. Nesporazumi među narodom pretvaraju se u okorjeli šovinizam, koji dobija široke razmjere i odnosi prve žrtve. Početkom maja počinju masovnija hapšenja. Najugledniji ljudi, dobri domaćini i mirni ratari Srbi, trgovci i zanatlije Jevreji, odvođeni su u zatvore koji postaju prava mučilišta. Pošteni muslimanski živalj zgražavao se nad ovakvim postupcima okupatora i ustaša, ali u tim danima svako ko je pošteno mislio a pogotovu radio bio je ugrožen i nije ništa mogao da izmijeni nabolje. Konec maja iz Rogatice je upućen prvi transport od 34 zatvorenika za logor Jasenovac, odakle se nijedan nije nikada vratio. Živi se u strahu. Niko više nije siguran da neće istog dana biti strpan u zatvor ili ubijen. Ljudi ostavljaju svakodnevne poslove i kriju se od okupatora i novoformirane »vlasti«, kriju se gdje ko zna i umije, a najčešće po šumarcima oko

kuća. Pribavlja se oružje i stvaraju manje naoružane grupe radi odbrane sela. S obzirom na malobrojnost snaga koje su stajale nasuprot dobro naoružanim Nijemcima i ustašama nije se odmah pristupilo organizovanom oružanom otporu.

Upravo u tim teškim danima, sredinom ljeta, došao je u ovaj kraj Danilo Đokić sa Glasinca. Poslala ga je partijska organizacija da se poveže sa određenim ljudima, objasni situaciju u kojoj se nalazi zemlja i narod i da se dogovori oko priprema za dizanje ustanka. Danilo je i ranije često boravio u ovom kraju, održavao veze sa članovima i simpatizerima Komunističke partije Jugoslavije. Bio je cijenjen jer je istupao protiv nepravde i propovijedao napredne stavove, koji su bili i program Komunističke partije Jugoslavije. U Gučevu, Šatorovićima, Rogatici, Mesićima i drugim selima oko Rogatice bilo je više naprednih i politički uzdignutih ljudi, članova i simpatizera Komunističke partije Jugoslavije, članova SKOJ-a, koji su bili povezani i izvršavali zadatke partijske organizacije sa Glasinca još prije 1941. godine. Sada ima veliki broj ljudi koji su voljni da se stave pod zastavu oslobodilačkog pokreta i da se sa puškom u ruci bore protiv okupatora i svih nepravdi koje je on sa sobom donio.

Danilo je održao u Gučevu sastanak sa jednom grupom drugova, na kom je izložio zadatke oko pripreme za podizanje ustanka. Rekao je da nije daleko dan kada će stići naredenje za početak ustanka i borbe protiv okupatora i njegovih pomagača. Na tom sastanku postavljeni su konkretni zadaci — da se Nijemcima i ustašama onemogući odvođenje ljudi u zatvore, da se prikuplja oružje, te da se obiđu sva okolna sela da se ispita ko posjeduje oružje i kakvo je raspoloženje naroda za predstojeću borbu. Hitno je potrebno, stavio je u zadatak Danilo, hvatati vezu sa ljudima iz sela oko Rogatice i iz same Rogatice za koje smatramo da su sigurni i da će podržati i pomoći u pripremama za dizanje ustanka. Formirane su grupe da obiđu sela i razgovaraju sa određenim ljudima i da ih obavijeste o početku priprema za ustanak. Sav ovaj rad oko dogovora i priprema za ustanak održavan je u prvo vrijeme u velikoj tajnosti.

Nekoliko dana poslije ovog sastanka u Gučevu je od naoružane grupe koja je čuvala selo formirana Gučevska četa, koja je već pri svom formiranju raspolagala sa dva puškomitraljeza, 48 pušaka, 15 bombi i 8 pištolja. U najvećem jeku pripreme za ustanak sa Glasinca je stigao poziv od štaba Romanijskog odreda, koji je već bio formiran, da neko iz Gučeva dođe na sastanak u štab na Romaniju. Određen je Rajko Karišik. Ispratili smo ga na Đedovce do Mašana Đokića. Po njegovom povratku četa je počela manje akcije, raskopavajući komunikacije i rušeći telefonske stubove na relaciji Sokolac — Rogatica.

Formiran je odbor za staranje o ishrani i odijevanju vojske. Nešto kasnije je formiran i odbor za vođenje brige o stanovništvu, ishrani, eventualnoj evakuaciji stanovništva itd. U ovaj odbor ušli su docnije i ljudi iz svih sela iz kojih je i četa formirana. Bili su to pretežno srednjovječni ljudi, a birani su najugledniji, koje su i narod i ustanici veoma poštovali. Ovi odbori odigrali su veliku ulogu u ustanku, pored ostalog i oko prijema i smještaja izbjeglica iz ugroženijih područja. Oni su kasnije vodili borbu protiv neprijateljske propagande, te u svemu pomagali komande jedinica na položaju.

Uskoro sa Romanije stižu ponovo Danilo Đokić i Desimir Pređa. Šalje ih Čiča na Sjemeč da podignu narod na ustanak u ovom kraju. Naređeno je da iz Gučevske čete pođu sa njima trojica drugova. Pošli smo Rajko Karišik, Milovan Jovičić i ja. Radili smo obilazeći sela i svakodnevno objašnjavali narodu situaciju, kao i mjere koje se sprovode za dizanje opšteg ustanka u Jugoslaviji. Kroz nekoliko dana pristupilo je našoj grupi desetak naoružanih mještana. Naš dolazak ohrabrio je stanovništvo i veoma su brzo uspjeli da pridobijemo ljude za akcije. Oni su prihvatili Danilova objašnjenja i izražavali spremnost da se dignu na ustanak. Bilo je nestrpljivih, koji su zahtijevali da se odmah napadaju žandarmerijske stanice.

Prvi napad izvršili smo na žandarmerijsku stanicu Lijeska. Pored 13 naoružanih ljudi učestvovalo je i oko 150 mještana, koji su umjesto pušaka nosili razna oruđa. Prve bombe ustanika su eksplodirale. Uzvici golorukih ljudi sa svih strana oko kasarne narušavali su noćnu tišinu. Čuli su se povici »Naprijed Crnogorci«, »Naprijed Srbijanci« da se neprijatelj ne dosjeti da to napadaju mještani. No, kasarnu nismo zauzeli. Pred zoru smo morali odstupiti. U borbi je jedan ustanik bio ranjen. Sutradan su po okolnim selima kružili razni komentari i proricala se najcrnja sudbina čitavom kraju. Pronosile su se vijesti kako Nijemci lijepe po Romaniji plakate kojima obavještavaju da je Moskva opkoljena, da svakog časa očekuju njen pad i da su sve nade ustanika uzaludne. Jedne večeri okupila se oko nas grupa zaplašanih i kolebljivih ljudi, iznoseći otvoreno da bi za njih bilo najbolje rješenje da odu i jave vlastima ko je u njihovom kraju uzbudio narod i da je to jedini izlaz da se ostane živ.

Neuspjeh u akciji i komentari u selima ubrzali su sprovođenje u život naših planova. Naime, morali smo što prije napasti druga uporišta i uspjeti u tome, kako bismo vratili povjerenje naroda i uvjerali ga da je moguće pobjeđivati. Prilika se brzo pružila. Dok se naša grupa na Hajdučkoj vrtači sređivala za predstojeće akcije, ustaše su uhvatile seljaka Filipa Krsmanovića i njegova dva sina i nakon mučenja u žandarmerijskoj stanici Lijeska, vezane ih protjerali za Rogaticu. Vijest o tome je stigla do nas. Grupa se nabrzinu rasporedila i jurnula prema ustašama. U borbi je jedan ustaša poginuo dok su se ostali razbježali. Izmrcvarenog Filipa i jednog njegovog sina smo oslobodili, a drugog su ustaše ubile. Naša akcija pozi-

tivno je odjeknula širom boričke opštine pa je i podstakla stanovnike da donesu sakriveno oružje. Tako je jedan mještatin donio dva sanduka bombi i pet pušaka. Predajući ih Danilu Đokiću, on je rekao: »Evo djeco, kada ste takvi junaci, ja ću za vas sve dati«.

U to vrijeme bio je već gotov i plan za napad na žandarmerijsku stanicu na Sjemeću. Odlučeno je da se u ovu akciju ne vode nenaoružani ljudi. Pošli smo samo nas trinaestorica naoružanih puškama i bombama. Opoljavajući kasarnu, zatekli smo na spavanju žandarmerijskog komandira u seoskoj kući odmah pored stanice. Strašno se uplašio. Poslije kraćeg razgovora pristao je da ide sa nama na vrata kasarne i da zove dežurnog da mu otvori. Ujedno nas je upoznao sa rasporedom prostorija i mjestom gdje se nalazi oružje. Danilo je svakom od učesnika u akciji tačno odredio zadatak. Pošto je komandir otvorio vrata, svaki ustanik se za tren oka našao na određenom mjestu u kasarni. Samo jedan od jedanaestorice žandarma potražio je pištolj pod jastukom, ali ga nije mogao naći, jer smo ga mi na vrijeme digli. Kasarna je bila u našim rukama. U akciji smo zaplijenili 13 pušaka, 18 bombi, 1 pištolj, 2000 metaka i radio-aparat. Sa zarobljenim žandarmima razgovarali smo do kasno ujutro. Danilo im je dugo objašnjavao kakva smo vojska, zašto dižemo ustanak i pozvao ih da pridruže nama. Nisu pristali, već su tražili da ih pustimo da idu u Rogaticu, obećavajući ujedno da se neće nikad boriti protiv oslobodilačke vojske. Podzdravili smo se sa njima i pustili ih da odu u Rogaticu.

Poslije ove akcije cijeli kraj je bio u ustanku. Ruše se mostovi i podzidi na komunikaciji Rogatica — Višegrad, telefonska linija više ne postoji, plamen ustanka sve se više razgorijevao, ustanicima pridolaze novi borci — pomaže nas cio narod. Čamil Džindo i Mujo Hodžić sa grupom drugova iz Osova i Šatorovića porušili su most i telefonsku liniju u neposrednoj blizini Rogatice. Njih dvojica su došli na Sjemeć i obavijestili nas da je nekoliko muslimanskih sela dobro organizovano, da je narod odbio poziv da stupa u domobrane i ustaše i da su akcije koje smo izveli dobro primljene i u muslimanskim selima. Predviđaju da ćemo ubrzo moći oformiti i partizansku jedinicu od boraca koje su oni organizovali u Šatorovićima, Osovu i Okruglom.

Iz čitave okoline Rogatice dolaze nam grupe naoružanih ljudi. Traže savjeta šta da rade. Najradije bi ostali sa nama. Danilo Đokić skoro sve vraća u sela sa zadatkom da okupljaju naoružane ljude i odmah stupaju u akciju, da napadaju kolone okupatora, da ruše komunikaciju i brane sela. U ovim akcijama posebno se ističe Gučevska četa. Ona već broji preko 100 boraca. Dobro je naoružana a ima i dovoljno municije. Potpuno su onesposobili komunikaciju Sokolac — Rogatica i onemogućili neprijatelju svaki saobraćaj. Četa drži položaj u neposrednoj blizini neprijateljskog garnizona u Rogatici i svakodnevno vodi borbe. Od jutra do mraka vri kao u košnici.

Ujutro borba redovno počinje pucanjem pušaka i rafalima mitraljeza, a završava se jurišem i bombama.

Grupa ustanika sa Vražalica digla je u vazduh prugu između željezničkih stanica Mesići i Renovica. Milanko Vitomir i Mladen Šarenac su došli sa Romanije u ovaj kraj da pomognu na organizovanju ustanka. Ustaše su iz Vražalice odvele u zatvor oko 20 ljudi.

U Seijanima se formira četa, u Vražalicama i Mesićima vodovi, a u selima jugoistočno od Rogatice grupe za čuvanje sela i rušenje ceste i telefonskih veza na pravcu Mesići — Rogatica. Tako je neprijateljski garnizon u Rogatici ugrožen sa svih strana. Uskoro se u gotovo svim selima formiraju jedinice ustanika, desetine, vodovi i čete. Štab Romanijskog odreda postavio je zahtjev da što brže radimo na povezivanju jedinica i obrazovanju jedinstvene komande za cijeli ovaj kraj. Time su prebrođene prve krize ustanka, strah i kolebljivost su savladani, a oružana borba prihvaćena kao jedino moguće put.

Ratko JOVICIC

SJAJNA ZVIJEZDO

Sjajna zvijezdo preko Šekovića
pozdravi nam neko mladića
s Djedovaca Danila Đokića
i junaka Vitomir Milanka,
i mladića Jova Jankovića
mladu braću, oba Odovića
pa im kaži neka im je slava
jer padoše za narodna prava.

NA VRH GORE DEVETAKA

Na vrh gore Devetaka
razvila se petokraka
razvili je mladi momci
druga Tita dobrovoljci.

KRIZA USTANKA U ISTOČNOJ BOSNI U PROLJEĆE 1942.

Cilj ovog priloga nije cjelovit opis razvitka ustanka u istočnoj Bosni, nego sjećanje na njegov najteži i najkomplicovaniji period, koji se može nazvati jednim opštim imenom — kriza ustanka. Taj period obuhvata vrijeme od decembra 1941. do jeseni 1942. godine. Nemam pretenzija da svestrano objašnjavam događaje i njihove uzroke, jer se to može postići samo temeljitom naučnom studijom. Zelja mi je da ovo bude samo svjedočenje jednog od učesnika zbi-
vanja, uzimajući pri tome u obzir i eventualne omaške u opisivanju događaja ili davanja ocjena, jer je to pri ovakvom pisanju neizbežno. Nastojao sam da budem objektivan koliko je god više moguće, ali sam svjestan da je teško isključiti i subjektivni pristup. Pošto opisujem ono što se dogodilo prije 28 godina, mnoge pojedinosti su mi iščezle iz sjećanja, ali osnovni smjer i redosljed događaja, koji su bili krupni i značajni, ostali su mi u pamćenju.

Kriza u ustanku može biti dvojake prirode: vojnička i politička. Prva je posljedica vojničkog poraza, a druga, kada u redovima samih ustanika nastupi razdor, demoralizacija, rasulo, dezorijentacija i si. Naravno, jedna vrsta krize se ne može strogo odvojiti od druge, one se prelivaju, prožimaju i međusobno uslovljavaju. Za naš je slučaj karakteristično da se kriza ispoljila u težoj vojničkoj situaciji — drugoj neprijateljskoj ofanzivi — a potpuno se razvila i dostigla svoju kulminaciju bez direktnog neprijateljskog pritiska. Činjenica da je kriza trajala nekoliko mjeseci i da se nije mogla otkloniti i pored svih preduzetih mjera govori da su njeni korijeni bili duboki. Ona je ostavila veoma ozbiljne posljedice koje će se u istočnoj Bosni osjećati sve do pred kraj 1942. god. Biće korisno i poučno da se temeljito i kompleksno proučavaju ovakvi događaji iz naše revolucije, kao što je npr. ovaj o kome je riječ, i da se objektivno

utvrdi kakvi su bili uzroci — politički, idejni, vojni i drugi — da se brojni i dobro naoružani odredi, koji su za sobom imali slavne bitke i pobjede i mjesecima držali veliku slobodnu teritoriju, tako naglo raspadnu i iz njih ostanu samo uža jezgra. Ja ću o tome iznijeti svoje mišljenje.

Usljed specifičnih okolnosti, o kojima će docnije biti riječi, u jesen 1941. na terenu istočne Bosne postojale su pored partizanskih i mnoge četničke vojne jedinice. I pored krupnih međusobnih razlika mi smo od početka ustanka nastojali da uspostavimo saradnju sa četničkim jedinicama i do nje je došlo na Romaniji, Majeveci, na prostoru Vlasenice i Zvornika i drugdje. Ta saradnja se manifestovala u zajedničkim akcijama prema neprijatelju, u odbrani slobodne teritorije, a naročito na držanju nekih zajedničkih položaja. U tome cilju formiran je i zajednički operativni štab za istočnu Bosnu. Kriza u ustanku počinje time što nastaje otvoren sukob sa četnicima, oni izigravaju saradnju sa nama, sve više ispoljavaju šovinističke strasti i vrše zločine prema hrvatskom i muslimanskom stanovništvu; odbijaju svaku borbu protiv okupatora i si. Usljed svega toga sukob sa četnicima postaje neizbježan. Takvo držanje četnika negativno se odražava i u našim vlastitim redovima, koji još nisu dovoljno učvršćeni i prekaljeni. Dolazi do novog diferenciranja i prestrojavanja u širokim ustaničkim masama, a time se komplikuje i naša vojna situacija jer se pojavio jedan novi negativni element, s kojim se ubuduće moralo računati. Kriza dostiže svoju kulminacionu tačku u proljeće 1942. četničkim pučevima u našim odredima, gotovo istovremeno u svima. Ti pučevi su bili plod organizovanog četničkog djelovanja.

No, kolebanja u našim jedinicama i prelazak jednog dijela naših boraca u četnike nije bio samo posljedica četničke propagande. On je imao svoje dublje uzroke i bio rezultat unutarne političke diferencijacije u odredima, koja je neprekidno trajala. Četnici su mogli imati uspjeha u datoj situaciji, zahvaljujući, prije svega, nekim za nas nepovoljnim okolnostima, koje su se tada stekle. Te okolnosti su bile vanredno teški uslovi borbe u zimu 1941—1942. godine; velika stradanja stanovništva usljed neprijateljskog terora i represalija; zaoštreni međunacionalni odnosi; četnička propaganda koja je obećavala mir; naši politički propusti i još neke druge. Naravno da je sve ovo negativno uticalo na borbeni moral ustanika.

Kratko o početku ustanka i prvim teškoćama

Da bi se lakše razumijeli događaji o kojima je riječ u ovome članku, treba podsjetiti na neke bitne elemente razvitka ustanka u istočnoj Bosni. Ustanak je ovdje, kao i u čitavoj Bosni i Hercegovini, organizovala i njime rukovodila Komunistička partija Jugoslavije.

To nije bilo slučajno. Partija je mnogo prije aprilske katastrofe 1941. imala jasne stavove o unutarnjem i međunarodnom položaju Jugoslavije, kao i o ratu koji su fašističke sile povele u Evropi. Partija je uočila i upozoravala na ugroženost zemlje i na mogućnosti napada na nju. Ona je tada zauzela odlučan stav da treba braniti zemlju, bez obzira na njen unutrašnji društveni poredak. Uporno se zalagala za neophodnu demokratizaciju zemlje, za demokratsko rješenje nacionalnog pitanja, za odlučno poboljšanje socijalnog položaja radnih i siromašnih slojeva, za borbu protiv pete kolone — jer sve to skupa bilo je dio njezinog političkog programa, ali i uslov jačanja odbrambene moći. U spoljnoj politici Partija je tražila oslonac na Sovjetski Savez. Pored svega toga ona je preduzimala i druge mjere — jačala je svoje organizovano djelovanje u vojsci, razvijala živ politički rad u narodu sa težištem na odbrani zemlje i upućivala svoje članove da se dobrovoljno javljaju u vojsku.

Kada je do napada došlo i zemlja bez ozbiljnijeg otpora kapitulirala, Partija je još više pojačala svoju aktivnost. Kurs je bio jasno određen, tj. priprema naroda za oružanu borbu protiv okupatora. Pripremajući se sasvim odlučno za taj zadatak, ona je pored političkog rada preduzela i čitav niz organizacionih mjera, kao što su: stvaranje i proširivanje veza sa svim elementima koji su bili protiv okupatora; prikupljanje oružja i druge vojne opreme; stvaranje i uvježbavanje vojnih desetina i odreda u gradovima i selima; traženje vojnih specijalista iz redova poštenih patriota; prikupljanje podataka o najosjetljivijim vojnim, saobraćajnim i privrednim objektima itd. Ovim radom u istočnoj Bosni na širem području Sarajeva rukovodili su Pokrajinski komitet neposredno i Okružni komitet, a Oblasni komitet u Tuzli u tuzlanskoj oblasti. Trinaestog jula je Pokrajinski komitet, uz prisustvo delegata CK KPJ, druga Svetozara Vukmanovića, konkretizovao direktivu Centralnog komiteta od 4. jula o dizanju ustanka. Na toj sjednici su određena četiri oblasna štaba za četiri oblasti, koji su imali odmah da izađu na teren i da organizuju vojne akcije. Za svaku oblast je određen i po jedan član Pokrajinskog komiteta, a jezgro komiteta ostalo je u Sarajevu.

Početak avgusta počele su prve vojne akcije u istočnoj Bosni, na Romaniji, u okolini Sarajeva, u Šehovićima i na Majeveci. To su bili napadi na ustaške žandarmerijske kasarne, kidanje telefonskih linija zasjede na cestama i si. Međutim, neočekivano brzo te gerilske akcije prerastale su neposredno u široki ustanički pokret. Ovo se naročito brzo izrazilo u Birču (Šekovići) i na Romaniji. Sredinom avgusta ustanak je počeo i na Ozrenu i Trebavi, i to silovito. Ustaničke mase sa Ozrena, Trebave i drugih sela sručile su se kao vjhor u dolinu rijeke Bosne i Spreče, zauzele Doboj, Maglaj i Gračanicu i onesposobile prugu Sarajevo — Brod i Doboj — Tuzla. Ovo je za okupatora i ustaše djelovalo kao grom iz vedra neba. Istočno od Sarajeva (Trebević — Trnovo — Kalinovik) ustaničke akcije

počele su nešto docnije zbog slabijih priprema. Na područje Foče i Goražda u tim avgustovskim danima mi nismo dopirali, pa će se tu daleko više osjetiti uticaj ustanka u Crnoj Gori i Srbiji, ali i ovdje se ustanak razvijao kao i u drugim dijelovima istočne Bosne.

Poslije prvih okršaja sa neprijateljem oružane desetine prerašale su u čete i odrede, na nekoliko širih područja likvidirana je ustaška vlast i stvorena slobodna teritorija. U ustanak su ulazili ne više pojedinci i grupe, nego čitava sela i krajevi. Ustaničke snage rasle su takvom brzinom, da su za kratko vrijeme prerasle sva naša očekivanja i naše kadrovske mogućnosti. Pod uticajem prvih organizovanih partizanskih borbi, na ustanak su se samoinicijativno dizala i druga sela, kojima je prijetio ustaški teror, a na njihovom čelu stajali su domaći ljudi. Te seoske čete bile su bez jasnih programa i političkih ciljeva. Cilj im je bio spasavanje imovine i golih života. Grupe radnika i intelektualaca, članova i simpatizera Komunističke partije, koje su dolazile iz gradova radi dizanja ustanka bile su brojčano suviše male da bi mogle stići u svako selo i zaseok. Tako su u ustanak pošle široke seoske mase, a malobrojnost, ili gotovo nepostojanje partijske organizacije u selima predstavljalo je osnovnu smetnju da se toj revolucionarnoj masi uvijek predoče revolucionarni pogledi i ciljevi. I kao što se ustanička vojska u to vrijeme šarenila po odjeći i oružju, isto tako je bila šarolika i po svojim shvatanjima, idjama i htijenjima. Amalgam oko koga će se formirati jedna misao i koncepcija bio je tek na početku svoga djelovanja i tek će postepeno, kroz borbu, sudare i iskustva doći do idejnog i političkog diferenciranja u tom ljudskom šarenilu.

Partizanske snage u istočnoj Bosni u jesen 1941. bile su grupisane u šest snažnih i dobro naoružanih partizanskih odreda sa nekoliko hiljada boraca, koji su čvrsto držali prostranu slobodnu teritoriju. Odredi su: Romanijski sa oko 3000 boraca, Brčanski 700, Majevički 400, odred »Zvijezda« 1200, Ozrenski 1200, Kalinovički 800, boraca. Ustanička slobodna teritorija je obuhvatala čitavu istočnu Bosnu i bila razdvajana samo gradskim naseljima i pojedinim kompleksima muslimanskih i hrvatskih sela, u kojima je naš uticaj u to vrijeme bio još slab.

U decembru 1941. ustaničke predstraže dopirale su do neposredne periferije Sarajeva, gdje je stacionirao jak garnizon, sastavljen od okupatorskih i kvislinških jedinica. Sarajevo je bilo blokirano sa tri strane. Rogatica, Sokolac, Vlasenica, Olovo i Trnovo bili su oslobođeni. Sve cestovne komunikacije bile su ili u rukama ustanika ili prekinute. Pruga Sarajevo — Višegrad bila je u vlasti ustanika, a pruga Sarajevo — Brod stalno pod našim udarcima i potpuno nesigurna za saobraćaj. Strateški i privredni centar Bosne bio je na domaku znatnih ustaničkih snaga, a čitav privredni život paralisiran.

Okupator i ustaške vlasti, u početku iznenađeni izbijanjem ustanka i brzinom kojom se širio, ubrzo su postali svjesni opasnosti

koju im je on pričinjaovao. Njihovi pokušaji da manjim jedinicama uguše ustanak samo su im donosili teške poraze. Okupator nije bio sposoban da istovremeno udari jačim snagama na sve strane. Poučen prvim porazima, on je razrađivao svoju taktiku. Odlučio se da prvo nanese udarac ustanku u Srbiji i tamo se sručila sva njegova snaga i osionost u I ofanzivi, a na prostoru istočne Bosne u ovo vrijeme neprijatelj se više pridržavao odbrambenih mjera.

Uspjesi u zapadnoj Srbiji u jesen 1941, naročito oslobođenje Užica, imali su snažan uticaj na brz razvitak ustanka u istočnoj Bosni. Svijest da nisu sami i da se narod s one strane Drine, također, masovno digao na oružje, silno su uticali na moral i vjeru u pobjedu u ustaničkim redovima. Snabdijevanje oružjem i municijom iz užičke fabrike oružja imalo je, pored materijalnog, i snažan moralni efekat. Poseban značaj za usmjeravanje revolucionarne borbe imala je blizina Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba, koji su se nalazili u Užicu. Time je bilo olakšano zauzimanje pravilne političke linije i koordiniranje akcija u Srbiji i istočnoj Bosni.

Takvi krupni i brzi uspjesi ustanka za svega 3—4 mjeseca bili su mogući iz nekoliko razloga. Ustaški teror odmah je konfrontirao prema sebi cjelokupno srpsko stanovništvo, jer je zaprijetio fizičkim istrebljenjem. Srpske mase dosta brzo sticale su uvjerenje da je uslov njihove egzistencije i održanja oružana borba koju je povel Komunistička partija. Ovo uvjerenje sticano je utoliko više što je platforma Partije bila toliko široka da je zaista omogućavala da se u zajedničkoj borbi nađu svi poštenu, borbeni i patriotski elementi, bez obzira na razlike, nacionalne, vjerske, političke i idejne. Položaj muslimanskih i hrvatskih masa u ovom periodu bio je drukčiji, ali ustaška zlodjela počela su i kod njih odmah da stvaraju rezervisan odnos prema NDH tvorevini. Među prvim organizatorima ustanka, zajedno sa Srbima, našli su se Muslimani i Hrvati, članovi i simpatizeri Komunističke partije. Njihovo djelovanje i politički rad u tim masama doprinosili su da počinje rasti naklonost muslimanskih i hrvatskih masa prema ustanku i njihovo postepeno uključivanje u njega. Ustaše sve manje uspjevaju da nađu oslonac u tim masama za svoju politiku, a narodnooslobodilački pokret brzo širi svoju bazu. Već poslije prvih borbi na Romaniji u okolini Rogatice stvara se muslimanska partizanska četa, koja će ubrzo prerasti u muslimanski bataljon. Stvaranje ove prve muslimanske jedinice odigralo je značajnu ulogu u opredeljivanju muslimanskih masa u ovom kraju. Značajno je da se napomene da je ta četa u svojoj većini bila sastavljena od Muslimana seljaka. Opredjeljenje muslimanskih i hrvatskih masa za narodnooslobodilački pokret išlo bi još mnogo šire i brže, jer se proces kompromitacije okupatora i ustaške vlasti brzo razvijao, ali je to opredjeljenje usporavala pojava velikosrpskih elemenata u liku četništva. Četnici su borbu protiv okupatora preokrenuli u borbu protiv Muslimana i Hrvata, što je moralo uticati na

proces opredjeljivanja ovih masa. Razvitak oružane borbe i vojnički uspjeti bili su faktori koji su snažno djelovali u svim dijelovima stanovništva, jer su ti uspjesi očevidno pokazivali da se mogu uspješno tući ne samo ustaše i domobrani nego i sam njemački okupator. Stvaranje velike antihitlerovske koalicije ulijevalo je uvjerenje da će Nijemci izgubiti rat, a to je jačalo vjeru u uspjeh vlastite borbe. Bilo je i iluzija u brz završetak rata, u blisku i laku pobjedu, što će se negativno odraziti pošto se rat odužio i komplikovao.

Ali, pored ovih krupnih vojničkih i političkih uspjeha, početkom zime (već od novembra) počeli su da se javljaju i veliki problemi. Ovo je za nas bila prva zima u ustanku, sa mnogo nepoznanica. Zima je bila oštra, sa dubokim snijegom i velikom studeni i borba u takvim uslovima bila je veoma teška. Teško se obezbjeđivala prehrana, a sa odjećom i obućom bilo je još gore. No, pored tih materijalnih problema više od svega zabrinjavala je situacija u odredima; osjećalo se da nailazi prva osjeka u ustaničkim redovima. Vojnički elan je popuštao, a disciplina slabila. To je bila posljedica objektivnih teškoća, ali i rezultat demoralizatorske petokolonaške propagande. Poseban problem predstavljali su četnici. Njih je zahvatila potpuna panika i demoralizacija, pa i ono malo borbenosti koju su ispoljavale četničke jedinice u početku ustanka potpuno je iščilila. Četnici su se sve više odavali pljački i teroru u muslimanskim selima i sve je češće trebalo odvajati čete i vodove sa položaja da bi se gonile četničke pljačkaške grupe. Domaću petokolonašku propagandu pojačavali su četnički oficiri i četničke grupe koje su prešle iz Srbije, govoreći da je ustanak u Srbiji propao. Petokolonaši su govorili da se nije ni trebalo suprotstavljati njemačkoj sili, već čekati dok saveznici slome Njemačku, a poslije će, svakako, odlučivati velike sile; da su sve ovo zamutili komunisti zbog nekih svojih političkih ciljeva itd. Ova propaganda nije ostajala bez efekta u selima gdje je već počeo da se osjeća zamor i iscrpljenost. Sve ovo, skupa, činilo je vanredne teškoće pred kojima su se našle svjesne partizanske snage.

Međutim, pred sam kraj decembra došla je i jedna povoljna okolnost. Na Romani ju je stigao Vrhovni štab sa 1. proleterskom brigadom, koja je brojala šest bataljona dobro naoružanih, probраниh i prekaljenih boraca. Prisustvo jedne takve čvrste i mobilne jedinice bilo je značajno za slučaj teže vojne situacije, a djelovalo je i kao faktor učvršćenja i uzdizanja naših odreda na viši stepen vojničke organizacije. Na osnovu konkretne situacije na terenu Centralni komitet i Vrhovni štab mogli su da pruže neposrednu pomoć u usmjeravanju političke akcije i vojne aktivnosti. To je učinjeno, prije svega, na pokrajinskom partijskom savjetovanju u Ivančićima. Na savjetovanju je temeljito pretresana politička i vojna situacija i donijeti zaključci koji su bili od dalekosežnog značaja. Pošto se o ovom

sastanku govori šire u drugom članku, ja ću ovdje iznijeti samo neke najbitnije momente.

Savjetovanje je ocijenilo da je politička i vojna situacija u ovom dijelu Bosne teška i komplikovana. Postignuti su krupni, naročito vojni, rezultati, ali su učinjeni i veliki propusti i greške koje su se mogle nepovoljno odraziti na dalji razvoj ustanka. Konstatovano je, prije svega, da treba jasno odrediti naš odnos prema četnicima. Iskustva u Srbiji kao i ovdje, govore da sva naša nastojanja da četnike uvučemo u borbu protiv okupatora nisu urodila plodom. U najtežem momentu u Srbiji, u jeku njemačke ofanzive, četnici su nam udarili nožem u leđa. To se moglo očekivati i ovdje. Odlučeno je da se prekine svaka saradnja sa četničkim štabovima, a da se prema lokalnim četničkim jedinicama odnosimo zavisno od njihovog držanja. U odnosu na četništvo trebalo je, dalje, preduzeti više mjera: pojačanim političkim radom razotkriti četničku petokolonašku ulogu; pristupiti neodložnom čišćenju vlastitih jedinica od četničkih elemenata; razoružati takve elemente a oružje predavati u ruke sigurnih boraca; naročito je bilo važno brzo očistiti od takvih pojedinaca štabove bataljona i četa. Takođe je trebalo učvrstiti red i disciplinu u partizanskim jedinicama a uz to stvarati udarne i pokretne jedinice, koje će sve više prelaziti na partizanske akcije, a oslobađati se držanja frontova. Politički rad valjalo je što šire razvijati i smjelije stvarati partijsku organizaciju u vojsci i na terenu. I rad Pokrajinskog komiteta trebalo je bolje organizovati, a političke kadrove, prije svega, angažovati na političkim zadacima, o čemu se do tada nije vodilo dovoljno računa. Značajna je bila odluka da se stvori nova vojnička formacija — dobrovoljačka vojska, kako bi se time olakšao prelaz onih ljudi iz četničkih jedinica koji su bili sprečeni da se bore. Da se uspjele sprovesti te političke, organizacione i vojne mjere, u postojećim uslovima za partizansko ratovanje, uz brojnost i naoružanje odreda u istočnoj Bosni, mogao se očekivati povoljan razvoj događaja. Međutim, jedan faktor je iznevjerio. To je bilo vrijeme. Nije se moglo za mjesec dana obaviti sve ono što je trebalo uraditi, a neprijatelj nam nije ostavljao ni toliko vremena. Počela je ofanziva.

Druga neprijateljska ofanziva i njene posljedice

Ofanziva je počela 15. januara 1942. Veoma jake neprijateljske snage — dvije divizije Nijemaca, više hiljada ustaša i domobrana — krenule su od Sarajeva, Tuzle i Zvornika prema slobodnoj teritoriji. Pritisak neprijatelja na glavnim pravcima bio je tako snažan da ga naše jedinice i pored ogorčenog otpora nisu mogle izdržati.

Cilj ofanzive bio je, prije svega, da se Sarajevo oslobodi pritiska, da se ponovo stave pod kontrolu komunikacije u istočnoj Bosni,

koje su bile od velikog ekonomskog i strateškog interesa za okupatora, i da se uništi ili razbije glavnina partizanaskih snaga u istočnoj Bosni. Neprijatelj je dobro ocijenio strateški značaj Romanije kako za istočnu Bosnu tako i u širem strateškom planu, a znao je i za prisustvo Vrhovnog štaba i Prve proleterske brigade na ovom terenu. Svakako glavni cilj neprijatelja bio je da uništi našu vojnu grupaciju na Romaniji. Zbog svega toga je osnovni pravac ofanzive bio usmjeren na Romaniju, Birač i vlasenički kraj a uz to i na Ozrenski odred, koji je ugrožavao prugu i put dolinom Bosne.

O ofanzivi je bilo i ranije nekih nagovještaja, ali bez ikakvih detalja. Neposredno pred njen početak saznali smo da se vrši koncentracija snaga u Sarajevu; da se mobilišu vozila i prikuplja skijaška oprema, što je sve govorilo o neposredno predstojećem pokretu neprijatelja. Ofanziva nas je ipak iznenadila i nije bilo vremena da se izvrši neko temeljitije prestrojavanje naših snaga i napravi solidan plan naše kontraakcije. Položaj je komplikovala i činjenica da su četnici izdali naređenje svojim četama da ne pružaju otpor i da mimo propuste Nijemce, a naši i četnički položaji bili su prilične izmiješani.

Naše čete pružile su snažan i odlučan otpor na svim pravcima kojima je nadirao neprijatelj. Naročito oštre i krvave borbe vođene su na Kovanju (Rogatica), Crvenim stijenama, od Hreše prema Nahorevu, na Han-Pijesku, na Vitezu (kod Pala) i kod sela Bogovića. Naše jedinice imale su u tim borbama više mrtvih i ranjenih, a neprijateljski gubici takode su bili ozbiljni, o čemu najbolje govori činjenica da je on na nekim pravcima bio odbijen i tek poslije ponovljenih napada uspio da se probije. Ove borbe vodile su čete Romanijskog odreda, na nekim pravcima same, a na nekim zajedno sa dijelovima Prve proleterske brigade.

Birčanski odred imao je takode žestoke okršaje s neprijateljskom grupacijom koja je nadirala od Tuzle i Zvornika.

U tim borbama odred je uspio da opkoli i zarobi jednu kompletnu četu domobrana.

Neprijatelj je u ofanzivi upotrijebio veliko naoružanje (tenkove, tešku i laku artiljeriju i si.) i specijalne skijaške jedinice. Ovdje su bile upotrijebljene dvije elitne njemačke divizije, 342. i 718, koje su bile namijenjene za istočni front. Računa se da je u ofanzivi učestvovalo oko 35.000 neprijateljskih vojnika, a naše snage protiv kojih je bio usmjeren napad (Romanijski, Birčanski odred i 1. proleterska brigada) brojale su najviše 3000—4000 boraca. Pri takvom odnosu snaga, a uzimajući u obzir i neke druge okolnosti, o kojima će još biti riječi, nije čudo što se neprijatelj probio na glavnim pravcima svoga nastupanja.

Neposredno pred ofanzivu Vrhovni štab se nalazio u Čevljanovićima, na terenu odreda »Zvijezda«. Kada je ofanziva počela, on je

sa dva bataljona 1. proleterske prešao na Romaniju i dalje na Jahorinu. Pokret u ovom pravcu učinjen je radi zadobijanja šireg manevarskog prostora i obezbeđenja neposrednije veze sa Crnom Gorom i Srbijom. Ostala četiri bataljona brigade raspoređena su tako da se dva zadrže na Romaniji, a dva da krenu za Vrhovni štab takođe na Jahorinu.

Bataljoni koji su sa Vrhovnim štabom prešli na Jahorinu odmah su stupili u borbu i zadržali neprijatelja koji je nastupao od Sarajeva prema Goraždu. Dolazak tih bataljona bio je spasonosan za stanovništvo, jer su četnici bili napustili položaje, a ustaše su nastupajući ubijale sve redom, paleći sela i sve na što naiđu. Ljudi, žene i djeca bježali su u panici pred ustašama, ostavljajući sve što nisu mogli ponijeti sa sobom. Bataljoni su odbijali ustaše i odmah prišli okupljanju i organizovanju domaćih ljudi, koji su do tada pripadali četničkim četama, u dobrovoljačke jedinice, uspostavivši tako odbranu slobodne teritorije na obroncima Jahorine. U ovome vremenu crnogorske partizanske jedinice, Durmitorski odred, u saradnji sa domaćim četama i proleterima očistile su od četnika čitavo gornje Podrinje i oslobodile Goražde i Foču.

Ostali bataljoni brigade, zajedno sa Romanijskim odredom, vodili su veoma teške i ogorčene borbe na Romaniji. Dubok snijeg, slaba odjeća i obuća, kao i činjenica da su Nijemci upotrijebili skijske jedinice, jako su otežavali uslove borbe. U borbama na Romaniji i Jahorini proleter i imali više mrtvih i ranjenih, ali najteža je bila nesreća i nepotrebna pogibija 59 proletera i Romanijsaca u Pijenovcu, na pruži Han-Pijesak — Olovo. Tom prilikom poginuli su i dva proslavljena partizanska komandanta: Čiča sa Romanije, Slaviša Vajner i Čiča Šumadijski, Milan Ilić, komandant Šumadijskog proleterskog bataljona. Poginuo je i komesar bataljona, istaknuti omladinac komunista iz Beograda Draganče Pavlović. Do ove pogibije je došlo zbog krajnje vojničke neopreznosti. Šumadijski bataljon i neki dijelovi Romanijskog odreda vodili su borbu na Han-Pijesku. Pod pritiskom neprijatelja oni su se povlačili željezničkom prugom prema Olovu i zanoćili u Pijenovcu. Ujutro vojska se veoma dugo zadržala u toj kotlini, čekajući seosku komoru da prevuče neku opremu iz vagona, a obezbeđenje, tako reći, nije ni bilo, iako se znalo da je neprijatelj u Han-Pijesku. Njemačka skijska jedinica, koju su provodili četnici, uspjela je da se neopaženo privuče u neposrednu blizinu i da automatskim oružjem munjevito pokosi potpuno iznenađene borbe.

Pod uticajem ovoga velikog gubitka, zbog veoma teških uslova borbe za proletere, koji nisu poznavali teren dalje, zbog kolebanja koje je zahvatilo neke domaće čete, štab Prve proleterske brigade odlučio je da svi bataljoni brigade napuste ovaj teren i da se povuku u pravcu Vrhovnog štaba. Ta odluka je bila prenapljena, protivna

Pripadnici njemačke 718. lovačke divizije u toku II neprijateljske ofan^iv na Romaniji

pomenutoj direktivi Vrhovnog štaba i sa vojničke tačke gledišta neopravdana. Oštro je kritikovana od drugova iz štaba odreda i partijskog rukovodstva na Romaniji. Doduše, ta kritika je uslijedila kasnije, kada je već ofanziva prošla, i pošto se uvidjelo da nije bio veliki rizik da se brigada zadrži. Izvjesnih razloga za povlačenje brigade nesumnjivo je bilo. Prije svega nije bilo veze sa Vrhovnim štabom i nije se znalo kakva je situacija na tome području gdje se on nalazio. Težnja da se u takvoj situaciji izvrši koncentracija čitave jedinice bila je na mjestu. Međutim, u vezi sa pravcem pokreta brigade učinjena je greška koja je imala teške posljedice. Umjesto najkraćeg pravca prema Jahorini, štab se odlučio za igmanski marš. Provesti veliku jedinicu sa komorom preko Sarajevskog polja, na domaku grada i to dok je neprijatelj još u ofanzivi, bio je, istina, čin velike hrabrosti i vojničke umješnosti. Iznenadenje je potpuno uspelo i brigada je bez i najmanjeg okršaja prešla taj put, ali je zbog jedne potpuno banalne okolnosti, koja se teško mogla predvidjeti, došlo do izuzetno velikih gubitaka. Preko 150 boraca brigade zbog promrzavanja nogu bilo je za duže vrijeme izbačeno iz stroja, a neki su ostali i trajni invalidi. To se desilo zbog gaženja potoka u Sarajevskom polju i vrlo niske temperature na Igmanu — oko 30° C ispod nule. Igmanski marš je zbog hladnoće i svoje dužine predstavljao vanredno veliki napor za borce i tako reći prelazio sve granice ljudske moći. Zato će uspomena na njega uvijek podsjećati na dvo-

je: na silnu hrabrost partizanske vojske i njenih komandanata i, istovremeno, na velike napore i žrtve kojima je bila izložena partizanska vojska ne samo u borbi sa neprijateljem nego često i sa čudima prirode. Odluka za ovaj pravac bila je posljedica slabe obavještajne službe i slabog izvidanja. U vrijeme kada se brigada prebacivala na Igman, noću između 27. i 28. januara 1942. Nijemci su već bili u povlačenju sa Romanije i pravac prema Goraždu mogao se veoma lako iskoristiti.

Zajedno sa brigadom preko Igmara krenuli su i Pokrajinski komitet i Glavni štab Bosne i Hercegovine. Računalo se da će u ovim prilikama uslovi za rukovođenje biti povoljniji sa prostora Kalinovika i Foče, gdje su se sada našle naše glavne snage, nego na prostoru Romanije, gdje je vojna situacija bila nejasna i sve veze pokidane. Poslije se pokazalo da je ova odluka bila prenapljena i nije uzimala u obzir moguće negativne političke posljedice za borbe i stanovništvo. Odlazak Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba u ovakvoj situaciji bio je predmet opravdane kritike drugova iz odreda »Zvijezda« i sa Romanije.

Ovom ofanzivom na Romaniju neprijatelj nije ostvario svoj osnovni cilj tj. da razbije i uništi našu živu snagu. On je ovladao komunikacijama, ali nije uspio da zauzme čitavu slobodnu teritoriju. Najviše je stradalo stanovništvo. Čitav Glasinac, baza ustanka na Romaniji, bio je do temelja spaljen, a pogorjela su i druga sela. Neprijatelj je pobio veliki broj žena, djece i starijih ljudi koji nisu uspjeli da se sklone, a u nekim slučajevima ljudi su ginuli i zato što su bili nasjeli četničkoj propagandi da im Nijemci neće ništa, pa su mirno sačekivali neprijatelja. Naše jedinice u ovim borbama prvi put su se sukobile sa tako snažnim neprijateljem i preživjele su novo teško vatreno krštenje. Ofanziva je relativno kratko trajala, ni pun mjesec dana, jer su njemačke divizije morale da krenu na istočni front, a ustaše i domobrani nisu bili u stanju da produže započetu kampanju. Oni su se čak našli u klopci u svojim novouspostavljenim garnizonima u Sokocu, Rogatici i Han-Pijesku, koji su bili blokirani a da bi sa njima održavale makar i povremenu vezu trebalo je trpjeti velike gubitke.

Međutim, i o našim slabostima i greškama u ovoj ofanzivi ima šta da se kaže. Već sam spomenuo da štab odreda nije razradio plan naše kontraakcije. Štaviše, ideja da se brani čitava slobodna teritorija, po svaku cijenu, ne poznajući snage neprijatelja, u stvari je značila prihvatanje frontalne borbe, što je u datim uslovima bilo ne samo pogrešno nego i sasvim nerealno. Zato je izostao jedino moguć plan partizanskog manevarskog ratovanja, što bi neprijatelju nanosilo veće gubitke a sačuvalo cjelinu odreda. Štab odreda nije osigurao vezu sa bataljonima, a ovi sa četama na položajima. Odlaskom Čiče na Han-Pijesak i njegovom tragičnom pogibijom štab je tako

reći bio razbijen. Štabovi bataljona već poslije prvih borbi i prodora neprijatelja na izvjesnim pravcima izgubili su veze sa četama. Pojedini komandiri donosili su odluke na svoju ruku ne nastojeći po svaku cijenu da se povezu sa bataljonskim štabovima. Čete su poslije proboja neprijatelja manevrisale, kompletne ili po dijelovima, sklanjajući se od glavnog neprijateljskog udara. Istina, pri tome je bitno da nije dolazilo do predaje neprijatelju ili do zarobljavanja naših boraca. No, u nekoliko četa u kojima je četnički podrivački rad bio razvijen u većem stepenu bilo je demoralizacije i dezerterstva. Neke od tih četa izjasnile su se za četnike nasjednuvši četničkoj agitaciji da Nijemci četnicima neće ništa i da iza Nijemaca idu »nedičevci« koji će uspostaviti »srpsku« vlast. Pa i samo čišćenje i razoružavanje četničkih elemenata u našim četama, koje je tek bilo otpočelo, obavljalo se u najnezgodnije vrijeme, pred samu ofanzivu. To je činjeno nabrazinu i bez dovoljno političkih priprema i objašnjenja, pa se to negativno odrazilo na jedan broj poštenih ljudi, koji su bili zbunjeni i u nedoumici o čemu se zapravo radi. Svi ti naši vojnički propusti i druge nepovoljne okolnosti vezane za ofanzivu, kao i zabrinutost boraca za svoje porodice, jer su njihova sela gorjela, a oni nisu bili u stanju da im pomognu, uticali su na njihov borbeni moral.

Iskidane veze sa jedinicama i dezorganizovanost u štabovima davale su sliku pometnje i nereda i utisak da se Romanijski odred rastrojio i raspao. O tome se govori u nekim izvještajima iz toga perioda. Da je ta ocjena bila netačna, plod nepoznavanja stvarnog stanja, najbolje govori činjenica da je reorganizovani štab odreda veoma brzo uspio da se poveže sa jedinicama, da izvrši reorganizaciju četa i bataljona i već početkom februara otpočne sa aktivnim djelovanjem protiv neprijatelja. U toku februara i prvoj polovini marta na Romaniji i Glasincu vodene su veoma oštre borbe sa domobranima i ustaškim jedinicama koje su nastojale da se probiju do svojih posada. Gubici neprijatelja su bili veliki. Tako je 8. februara zarobljena domobranska jedinica od 50 ljudi, a u borbama od 12. do 16. februara neprijatelj je, prema njegovim vlastitim izvještajima, imao preko 150 vojnika i 12 oficira poginulih i nestalih. Sve ovo govori da se Romanijski odred vojnički dosta brzo oporavljao poslije ofanzive. Međutim, stradanja stanovništva i materijalni gubici bili su veliki. Spaljena sela, uništena hrana, opljačkana stoka — sve je to strahovito pogoršavalo i onako tešku situaciju. Uspješne borbe protiv ustaša i domobrana postepeno su vraćale moral i borbenu gotovost stanovništva i čitavog odreda.

Odred »Zvijezda« nije bio na pravcu neprijateljskog glavnog udara, pa je imao i manje borbe i u potpunosti sačuvao svoje jedinice. Birčanski odred je, i pored prelaska neprijatelja preko njegove teritorije, ostao kompletan. Majevički odred nije bio na udaru ofanzive.

Ofanziva neprijatelja na Ozrenski odred takođe je bila veoma oštra, ali je i ovdje postigla samo ograničen cilj. Borbe su bile teške i ogorčene. Partizani su nanosili neprijatelju ozbiljne gubitke pa su na izvjesnim pravcima prelazili i u protivnapad. Mada su to bile one iste njemačke jedinice koje su napadale Romaniju, one zajedno sa ustašama i domobranima nisu uspjele da zauzmu slobodnu teritoriju, nego su samo naše snage odbacile dalje od željezničke pruge Sarajevo — Brod. Poslije povlačenja Nijemaca odred je povratio izgubljene položaje i produžio da nanosi udarce neprijatelju. Odred je u vojnom pogledu položio ispit. On je iz ofanzive izašao prekaljen i još više ojačan, što je moglo biti osnova za dalje snaženje ustanka u ovim krajevima. Međutim, ti uspjesi nisu mogli sasvim da se ispolje, jer je već i ovaj odred bio izložen petokolonaškom djelovanju četničkih elemenata, o čemu će biti i posebno riječi.

Posebno poglavlje u ovoj ofanzivi predstavlja držanje četnika. Po naređenju svojih štabova četničke jedinice bez borbe napuštaju svoje položaje, neki se predaju Nijemcima, a drugi se rasturaju i skrivaju oko svojih sela. Četničke čete poslušale su svoje štabove zato što su i same bile demoralisane i rastrojene pljačkom i dužim neučestvovanjem u borbi. Ali najkukavičkije držanje ispoljili su četnički oficiri koji su napuštali štabove i čete i nastojali da se što prije prebace preko Drine. Ljudstvo četničkih jedinica bilo je na taj način izigrano i prepušteno samo sebi da se snalazi kako zna i umije. I dok su se na Romaniji vodile ogorčene borbe i sela gorjela, četnici nisu uzimali nikakvog učešća u borbi. Preživljavajući paljevine i pokolje, stanovništvo je po ciči zimi napuštalo svoje domove i imovinu, sklanjalo se u planinu i proklinjalo četnički kukavičluk i izdaju.

Ovakvo držanje četnika u ofanzivi imalo je za posljedicu njihovu veliku političku kompromitaciju u narodu i vlastito vojničko rastrojstvo, ali time oni još nisu bili uništeni. Četničke čete bile su rasturene, ali je sama organizacija i dalje ostala. Usljed najbezočnije izdaje koju su počinili i otvorene saradnje sa okupatorom Vrhovni štab je 22. januara izdao naređenje kojim se zabranjuje postojanje ma kakvih četničkih grupa na partizanskoj teritoriji i naredio da se energično spriječi svaki ponovni pokušaj četničkog organizovanja. To je bio naš potpuni i definitivni raskid sa četnicima.

Da bi se olakšalo prevođenje u Narodnooslobodilačku vojsku četnika koji su bili spremni da se bore, prišlo se s pro vođen ju odluke o stvaranju jedinica Dobrovoljačke vojske. U toku februara—marta oformljeno je nekoliko bataljona te vojske i to: na Romaniji, kod Rogatice, Vlasenice, Višegrada, prostoru Goražda i Foče. U ovim dobrovoljačkim četama i bataljonima zadržana je većina ranijeg komandnog kadra, jer su to bili domaći ljudi, čije bi eliminisanje izazvalo nepovjerenje boraca, ali je uključeno i nešto kadra iz partizanskih jedinica: komesara, političkih radnika i vojnih rukovodila-

ca. Ostavljanjem starog komandnog kadra, koji je već bio nagrižen četničkom propagandom ili se samo prevarantski priključio partizanima, jer se našao u teškoj situaciji, imalo je kasnije teške posljedice. Taj kadar je u vrijeme četničkih pučeva ponovo prevrnuo list i mahom prešao na četničku stranu.

No, poslije ofanzive ni četnički štabovi nisu mirovali. Grupe njihovih oficira počele su ponovo da se vraćaju iz Srbije i uspostavljaju svoje komande. U početku su se više držali Drine, kako bi mogli brzo pobjeći ako ih ko pritijesni, ali su uspostavljali veze i sa ranijim četama i komandirima. Ovi oficiri bili su direktno vezani sa Dražinim štabom i sa nedićevcima i za njihovo prebacivanje znali su Nijemci. Ove četničke grupe iz Srbije ubacivale su se na prostor Bratunca i Srebrenice gdje nije bilo partizanskih jedinica. Četnici su iskoristili priliku kada su se domobrani i ustaše povukli iz gradova i bez borbi zauzeli Vlasenicu, Srebrenicu i Bratunac. Čak su se sa svojim četama pojavili na Romaniji i Glasincu. Vrhovni štab je ocijenio da ova aktivnost četnika može biti dio jedne njemačko-nedićevske kombinacije i naredio grupi bataljona 1. i 2. proleTERSke brigade da preduzmu hitnu akciju i onemoguće ovaj četnički manevar. ProleTERSke brigade — 1. i 2. — u prvoj polovini marta 1942. preduzele su čišćenje prostora: sjeverno od linije Višegrad — Rogatica — Sokolac i istočno od pravca Sokolac — Vlasenica. Već u početku akcije zarobljena je grupa četničkih oficira u Borikama, koji su suđeni od Vojnog partizanskog suda. Svi za koje se znalo da su vršili zločine osuđeni su na smrt. Operacija čišćenja odvijala se bez zastoja, jer domaći četnici nisu pružali otpor, a infiltrirane četničke grupe opet su bježale u Srbiju. Razočarani oficirskim kukavičlukom, pojedini istaknutiji četnički komandanti sami su se javljali partizanskim štabovima da bi se stavili pod njihovu komandu (Čelonja, Radović, Nešković i dr.). Tako je čitav prostor Glasinca i oko Vlasenice ponovo došao pod našu kontrolu.

Ova akcija protiv četnika nosila je u sebi i neke opasnosti. Naime, strahovalo se da se može desiti da bjekstvo četnika izazove apetite ustaša da ponovo okupiraju teritoriju koju su držali četnici prije nego što stignu naše jedinice. Za eventualne ustaške zločine nad srpskim stanovništvom u ovom slučaju četnici bi bacili krivicu na nas. Zato je Vrhovni štab u jednom momentu bio donio odluku da se čitava operacija zaustavi i da se proleTERSke jedinice ne spuštaju dalje od planine Milan i planinskog masiva Sikire, kako ustaše ne bi prije naših snaga upale u Vlasenicu. Međutim do ove opasnosti nije došlo. Forsiranim maršem naše jedinice su stigle i oslobodile 16. marta Vlasenicu, odakle su četnici kapetana Račića pobjegli bez otpora.

U februaru—martu slobodna partizanska teritorija u istočnoj Bosni bila je veća nego ikada ranije. Ona se protezala od Foče, preko

Goražda i Romanije, prema planini Zvijezdi, a preko Vlasenice i Šekovića na prilaze Zvorniku i Tuzli. Neprijateljski garnizon u Rogatici bio je čvrsto blokiran i pred kapitulacijom. Isto tako bila su blokirana jaka neprijateljska uporišta u Sokocu i Han-Pi ješku. Obezbjedivanje ovako prostrane teritorije nije bilo lako. Trebalo je držati u obruču blokirane ustaško-domobranske posade, osiguravati se od pravca Sarajeva, Tuzle, Zvomika i Višegrada, a istovremeno spriječiti infiltraciju četnika; zatim neprekidno vršiti partizanske akcije na putevima, obuhvatiti i organizovati novo raznorodno ljudstvo koje je bilo u četnicima i prevaspitati ga za nov način borbe. To je, zaista, bio složen i težak vojni i politički zadatak i on je sa dosta uspjeha izvršavan. Vojne operacije proleterskih brigada, partizanskih odreda i dobrovoljačke vojske, u ovom periodu bile su veoma brojne i efikasne. Stanovništvo se vraćalo u sela i uslovi života, na oslobođenoj teritoriji, postepeno su se sređivali.

Dvanaestog marta, od ljudstva Romanijskog odreda i odreda »Zvijezda« stvoren je 1. udarni bataljon, koji je trebalo da uđe u sastav Prve proleterske brigade, ali je privremeno zadržan na Romaniji. Ovaj bataljon je zametak 6. istočnobosanske brigade, koja će odigrati krupnu ulogu u 1942. i 1943. godini, a poslije toga vremena u svim velikim i značajnim operacijama Narodnooslobodilačke vojske u istočnoj Bosni. Prema približno tačnim podacima iz tog perioda, partizanski odredi i jedinice dobrovoljačke vojske u istočnoj Bosni (bez fočanskog sreza) brojali su oko 7.000 ljudi sa dosta automatskog oružja.*) Ovdje nisu uračunate proleterske brigade i neke crnogorske jedinice, koje su tada operisale na ovom prostoru. To su bile znatne snage koje su u uslovima partizanskog ratovanja mogle mnogo da učine. Za neposredno rukovođenje vojnim operacijama u istočnoj Bosni Vrhovni štab je formirao Operativni štab za istočnu Bosnu sa komandantom Slobodanom Principom Seljom. Ovaj štab je vrlo kratko djelovao, do početka III ofanzive.

No, i pored svih ovih napora i vojnih uspjeha vrijeme od dva mjeseca nije bilo dovoljno da se učvrsti velika slobodna teritorija, da se obuhvati i organizuje sve naoružano ljudstvo i da se definitivno likvidiraju četnici. Ovo se naročito odnosi na sjeveroistočni dio (Vlasenica, Srebrenica, Bratunac), jer je tu četnički uticaj duže trajao i ostavio teže posljedice. I ne samo to. Ni stanje u našim vlastitim jedinicama nije bilo do kraja sredjeno. Mi smo osjećali da opet popušta elan i polet, ali smo to objašnjavali kao posledicu paljenja sela i teškim stradanjima porodica tih boraca. To je, bez sumnje, bio jedan od uzroka, ali ne i jedini. Neke sumnje i kolebanja nagrizali su moral naših boraca. U stvari, to je bila posljedica neprekidnog

*) Podaci uzeti iz izveštaja Glavnog štaba za BiH Vrhovnom štabu od 31. III 1942. i 2. IV 1942., izveštaja štaba Romanijskog odreda od 8. IV 1942. i drugih dokumenata.

četničkog rovarjenja u našim četama, tj. nastavak ranijeg četničkog djelovanja iz perioda prije ofanzive, ali ovoga puta nešto više prikriven. Vršili su ga četnički elementi koji su ostali u našim jedinicama. Partijska organizacija, u vojnim jedinicama i na terenu, bila je još uvijek nedovoljno razvijena i politički nebudna, tako da nije bila sposobna da uoči i da se efikasno suprotstavi ovom neprijateljskom rovaranju. Mi smo više zapažali spoljne simptome pojava — opadanje elana i borbenosti, ali nismo otkrivali prave uzroke tome. Opravdanje bi se moglo potražiti u tome što je naš politički i vojni kadar bio, zaista, malobrojan, a poslije ofanzive sav angažovan na tome da se prebrode njene posljedice. Ti kadrovi su tada razvili veliku aktivnost, ali se nije poklonila pažnja onome što je bilo najvažnije — sređivanju vlastitih jedinica. Bilo je iluzija da su one već izdržale probu u ofanzivi, a da će se i sve ostalo brzo srediti. Najštetnije bilo je to što se nije sprovelo dosljedno čišćenje štabova i jedinica od nesigurnih elemenata, kako je bilo zaključeno na partijskom savjetovanju. Teško je reći zašto smo dopustili, zbog neznanja ili nedovoljne političke snage, da nam se među komandirima četa ili u štabovima bataljona i dalje zadrže pročetnički elementi, što nam se ubrzo teško osvetila. Ove konstatacije mogu se odnositi na tri najjača odreda u istočnoj Bosni — Romanijski, Zvijezda i Ozrenski. Prvog aprila 1942. neprijatelj je ponovo zauzeo Vlasenicu, a to je bila priprema operacija III neprijateljske ofanzive, sa kojom opet nastaje nova vojno-politička situacija na ovom području.

Treća neprijateljska ofanziva i četnički pučevi

U aprilu 1942. odigrali su se krupni vojnički i politički događaji u istočnoj Bosni. Došlo je do velike neprijateljske ofanzive i do četničkih pučeva u našim odredima.

Prema dokumentima iz toga vremena III ofanziva počela je oko 20. aprila i obuhvatila istočnu Bosnu, Crnu Goru, Hercegovinu i Sandžak. Ofanziva je trajala sve do polovine juna i docnije će se, u junu—julu, nastaviti u zapadnoj Bosni (operacija na Kozaru). Ofanziva je bila planirana za nekoliko dana ranije, tj. 15. aprila, ali je odložena radi pregrupisanja talijanskih jedinica. U svome izvještaju od 13. aprila Operativni štab za istočnu Bosnu javlja Vrhovnom štabu da je dobio informaciju da se priprema nova ofanziva i zato je naredio da se hrana sklanja u tajna skloništa i da se Majevički bataljon i lakši ranjenici iz Šekovića prebace na Romaniju. Vrhovni štab u svome pismu od 18. aprila obavještava Operativni štab da je i on dobio informaciju o pripremanju nove ofanzive, ali se misli da su te vijesti preuveličane.

Računa se da su u ovoj ofanzivi, pored njemačke 718. divizije i 8—10 ustaško-domobranskog bataljona, učestvovalo još oko deset

talijanskih divizija koje su tada bile stacionirane u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini. Sa Talijanima su zajedno učestvovali crnogorski i hercegovački četnici. Ofanziva je počela nastupanjem Nijemaca 22. aprila prema Rogatici i Talijana od Pljevalja i Višegrad. Nastupale su sve neprijateljske jedinice iz garnizona Sarajeva, Mokrog, Pala, Sokoca, Rogatice, Han-Pijeska, Vlasenice i Srebrenice sa osnovnim pravcem na istok, prema Drini. Neprijatelj je ovim nastupom htio da likvidira žarišta ustanka na tom prostoru, ali glavni cilj je bio gornje Podrinje (Goražde, Foča), gdje su se tada nalazile naše glavne snage, Vrhovni štab, bolnica i sve pozadinske službe.

Borbe su bile dugotrajne, veoma krvave i iscrpljujuće. Vodile su se na vrlo širokom frontu. Pored nedostatka municije, fizičkih napora i problema ranjenika, veliku teškoću predstavljao je nedostatak hrane za vojsku na tome pasivnom području. Početkom maja Vrhovni štab je morao da napusti Foču, a još ranije naše snage otišle su iz Goražda. Poslije teških i ogorčenih borbi u Crnoj Gori i sjevernoj Hercegovini, gdje smo imali velike gubitke, glavnina naših snaga koncentrisala se na Zelengori. U drugoj polovini juna Vrhovni štab je sa četiri proleterske brigade preduzeo poznati ofanzivni marš u pravcu zapadne Bosne. Na Zelengori su ostali 5. crnogorska brigada i Hercegovački odred u zaštiti Centralne bolnice. Ubrzo su i ove snage korenule za zapadnu Bosnu, a sa njima je pošao i Kalinovački odred. Plan neprijatelja, da opkoli i uništi naše snage, nije uspio, ali je zato taj dio istočne Bosne i Hercegovine ostao bez naših jedinica. Do ponovnog dolaska naše glavnine iz zapadne Bosne, u proleće 1943, ova teritorija ostaće pod vlašću Talijana, četnika i ustaša.

Treća ofanziva zahvatila je istočni dio Romanije, dio istočno od puta Sarajevo — Vlasenica. Njemačka skupina »Bader«, zajedno sa domobranima i ustašama, imala je zadatak da blokira i uništi naše snage na tom prostoru, a istovremeno je vršila masovne represalije prema stanovništvu. Sela su ponovo paljena i vršena masovna ubistva ljudi. U tome su se posebno isticale ustaše koje su samo na prelazima rijeke Drine (kod Skelana, Bratunca, u selu Miloševićima i drugim mjestima) pobila više viljada golorukih ljudi, žena i djece, koji su pred ustaškim terorom bježali u Srbiju. Dijelovi Romanijskog odreda i čete dobrovoljačke vojske koji su obezbjeđivali taj prostor morali su pod pritiskom neprijatelja, da bi izbjegli opkoljavanje, da se prebace na desnu stranu Prače. Oni su tamo zajedno sa jedinicama koje su se tamo borile — 1. proleterska i domaće čete — vodili borbu kod Prače, Mesića, Ustiprače i kod Foče. Romanijske jedinice, koje su sačinjavali Romanijski udarni bataljon, formiran u aprilu, i nekoliko drugih četa — pod borbom su došle do Zelengore. Sa njima se nalazio i dio štaba Romanijskog odreda. Tako je ovaj dio odreda u vrijeme četničkih pučeva bio odvojen od Romanije. Pri tome treba imati u vidu da su u političkom i vojničkom pogledu ovo bile najbolje jedinice odreda.

TSTa Zelengori su ove jedinice polovinom maja dobile zadatak da se vrate na Romaniju, osim jednog manjeg dijela, koji je bio uključen u 1. proletersku brigadu. Na povratku su imali veće borbe sa Talijanima i četnicima kod Kalinovika, kojom prilikom je poginulo preko 20 boraca. U tim borbama jedinice su bile razbijene i po dijelovima se vraćale na svoj teren. Međutim, stanje na Romaniji bilo je sasvim drukčije nego što su ga ostavile. Naših snaga više tu nije bilo i četnici su bili uspostavili svoju vlast. Pa i pored takve situacije dobar dio ovih boraca ostao je vezan za partizane. Oni su se grupno ili pojedinačno sklanjale oko svojih sela, nisu se predavali četnicima, a krajem 1942. godine ponovo će stupiti u 6. brigadu, u Glasinački bataljon.

Zapadni dio Romanije, Zvijezdu, zenički kraj, Birač i Ozren ova ofanziva nije zahvatila, ali baš tada u ovim krajevima odigrali su se drugi događaji. U svim odredima, osim Birčanskog, izbili su četnički pučevi. Pučevi su izvođeni organizovano i po prethodnim sporazumima sa ustaškim i njemačkim vlastima. To potvrđuje činjenica da su odmah poslije pučeva sklopljeni pismeni sporazumi ili uspostavljeni zvanični kontakti i između četnika, Nijemaca i ustaških vlasti. Iznijeću, u najkraćim crtama, kako su ti pučevi izbijali i na koji način su se odigrali.

Počecu sa Majevicom, iako su se tamo događaji odvijali na nešto drugačiji način. Naime, u to vrijeme na Majevisi nije više bilo naših snaga, jer su četnici na Majevisi već ranije, 20. februara, organizovali oružani napad na naš odred. Toga datuma majevički četnici, na čijem čelu se nalazio Leko Damjanović, izveli su podmukli napad na štab Majevičkog partizanskog odreda. Tada su izginuli svi članovi štaba, između ostalih komandant odreda Ivan Marković, komesar Fadil Jahić, Pero Ćuskić i drugi. Po vremenu u kome je organizovan, poslije neuspjeha II ofanzive, po perfidnosti i podmuklosti kako je izveden, po motivima kojima su se četnici rukovodili, ovaj zločin zaslužuje da bude šire opisan, jer on jasno razotkriva četničko izdajničko lice u cjelini. Pa i cjelokupni naši odnosi sa četnicima na Majevisi pokazuju, kao školski primjer, četničku petokolonašku i šovinističku politiku, jer ovdje oni djeluju potpuno otvoreno, od početka do kraja. Njihova izdaja nije ničim maskirana i oni će među prvima uspostaviti vezu i sporazum sa Nijemcima i ustašama. Zato o svemu tome hoću da kažem nekoliko riječi.

Već od početka ustanka, pored partizanskih jedinica koje su organizovali komunisti na Majevisi i u Semberiji, obrazovale su se i četničke jedinice. Četnike su organizovali domaći velikosrpski i kulački elementi za borbu protiv ustaša, koji su počeli sa zločinima u srpskim selima. U te četničke čete uključeni su i oficiri i podoficiri bivše jugoslovenske vojske, žandarmi i policajci sa tog terena, kao i oni koji su se prebacili iz Srbije sa namjerom da preuzmu koman-

du u tim četničkim četama. Oficiri su bili izrazito reakcionarni i velikosrbi i oni su se naročito angažovali na tome da potpiruju među Srbima mržnju prema Hrvatima i Muslimanima, okrivljujući ove za ustaške zločine počinjene nad srpskim stanovništvom.

Partizanski štab na Majeveci, sprovodeći dosljedno liniju najšireg okupljanja svih elemenata koji su bili spremni na borbu protiv okupatora, nastojao je da obezbijedi saradnju sa četničkim domaćim četama. Oficiri su tome pružali otpor, ali je ipak došlo do nekog zajedničkog operativnog štaba u novembru 1941. Međutim, šire saradnje, osim nekih zajedničkih odbrambenih akcija, nije bilo. Prva veća zajednička vojna akcija bio je napad na ustaško uporište u Koraju i ona se završila, gotovo katastrofalno, u političkom smislu. Naime, četnici su otpočeli pokolj žena i djece u Koraju, što je moglo imati za posljedicu konfrontaciju i naoružanje svih muslimanskih sela na Majeveci. Partizani su imali politička uporišta u znatnom broju tih sela i zajednička akcija sa četničkim koljačima mogla je dovesti do teškog političkog kompromitovanja narodnooslobodilačkog pokreta. Oštro suprotstavljanje partizana ovom četničkom divljanju spriječilo je da dođe do masovnog pokolja. Tu, na licu mjesta, izbio je sukob sa četničkim oficirima koji su podsticali zločin. Tako se ova prva zajednička akcija pretvorila u prvi ozbiljan sukob i to je jasno pokazalo da će saradnja sa takvim saveznicom biti teška, a možda i nemoguća.

I zaista, pitanje odnosa prema Muslimanima i Hrvatima dovelo je ubrzo do potpunog razilaženja i sukoba sa četnicima. Naši vojni i politički radnici razvili su na tome pitanju vrlo široku političku kampanju u selima koja je imala cilj da šovinističke elemente onemogućí i izoluje i objasni naš politički stav ukoliko dođe i do otvorenog sukoba sa četnicima. Četnici su sa svoje strane, takođe, razvili široku kampanju sa ciljem da zaoštrem odnose Srba sa Muslimanima i Hrvatima, a posebno su se okomili na »Turke« i »ustaše« među partizanima, jer se znalo da se u partizanima nalazi veći broj komunista, radnika i intelektualaca Muslimana i Hrvata. Komandant partizanskog odreda bio je Hrvat, Ivan Marković, dugogodišnji komunista i »robijaš«, a komesar odreda Fadil Jahić, radnik iz Bijeljine, španski borac. Četnici su se nadali da će okretanjem oštrice prema tim »strancima« najlakše stvoriti nepovjerenje srpskog stanovništva prema partizanima. Odnosi su postali veoma zategnuti, a zajednički štab se raspao.

Prvu otvorenu provokaciju preduzeo je četnički štab sredinom februara 1942. hvatanjem kurira Oblasnog partizanskog štaba iz Šekovića i oduzimanjem pošte upućene štabu na Majeveci. Štab Majevičkog odreda je uputio oštar protest četničkom štabu i tražio da se zarobljeni kuriri puste, a pošta vrati. Četnici su to odbili. Došlo je do oštrem prepiske, ali bez ikakve koristi, jer su kuriri već bili

ubijeni. Naši nisu odgovorili adekvatnom vojnom mjerom, nego su provokatorski četnički postupak iznijeli pred narod da se vidi ko razbija zajedničku borbu. No, i pored krajnje zaoštrenih odnosa, naši drugovi nisu bili dovoljno budni. U svome izvještaju Glavnom štabu, samo dva dana pred napad, tj. 18. februara, oni govore da bi moglo doći do četničkog napada, pa ipak nisu preduzeli potrebne mjere opreza. Oni nisu pretpostavljali na kakve su sve podmukle zločine spremni četnici. Partizanske čete bile su na položajima, gdje su odbijale neprestane napade neprijatelja na slobodnu teritoriju, a partizanski štab, koji se nalazio nedaleko od četničkog, bio je, ako se izuzme nekoliko kurira, praktično bez obezbjeđenja. Četnici su to iskoristili i izvršili mučki napad na štab. Drugovi u štabu pružili su ogorčen otpor, i mada je jedan broj napadača ubijen, čitav štab je izginuo. Ovaj napad nije bio ničim izazvan sa naše strane. Naprotiv, četnici su ubistvom kurira išli na zaoštavanje odnosa. To znači da je napad bio plod smišljene akcije da se likvidacijom štaba obezglave partizanske snage na Majevidi i četnici postanu jedini gospodari situacije.

Kada su partizanske čete saznale šta se dogodilo, preduzele su odmah napad na četnike, ali su ovi to i očekivali i bili pripremljeni. Borba sa koncentrisanim neprijateljem završila se nepovoljno za nas i Majevidski odred se morao povući sa Majevice u pravcu Šekovića. Mislilo se da će to povlačenje biti samo kratkotrajno i da će se odred, ojačan, brzo vratiti. Međutim, naši strateški planovi i zadaci u to vrijeme bili su drukčiji. Sve naše snage, pa među njima i Majevidski odred, bile su angažovane, zajedno sa proleterskim brigadama na čišćenju četnika na prostoru Vlasenice. Zato se naš obračun sa četnicima na Majevidi morao odgoditi za drugo vrijeme. Odred je početkom aprila prešao na Romaniju i, mada odvojen od svoga terena, on je odigrao veoma krupnu ulogu u vrijeme kada su na Romaniji izbili četnički pučevi. Njegovo prisustvo je odlučujuće doprinijelo da posljedice tih pučeva ne budu daleko teže. Prilikom formiranja 6. brigade ovaj odred postao je njen 2. bataljon.

Poslije povlačenja odreda sa Majevice, manje naoružane grupe koje su ostale u Semberiji i Posavini, zajedno sa partijskim aktivistima, provele su veoma tešku zimu pod najvećim terorom četnika. Mnogi naši aktivisti ubijeni su u to vrijeme od četnika. Nad partizanskim selima na Majevidi, u Semberiji i Posavini, pored ustaškog, zavladao je i četnički teror. Gospodarenje četnika na Majevidi trajalo je od februara do septembra 1942, tj. do dolaska 6. brigade, ali oni nikada neće zadobiti čvršćeg oslonca. Naprotiv, pljačkom, nasiljem svake vrste i otvorenom saradnjom sa ustašama, četnici su se u ovom periodu kompromitovali i gubili i onu podršku koju su u početku imali u izvjesnom broju sela. Čak se već u maju 1942. u Semberiji formirala nova partizanska jedinica, koja će, vršeći manje

akcije protiv domobrana i četnika, u septembru imati u svome sastavu preko 50 prekaljenih boraca.

Drug Tempo, delegat Vrhovnog štaba i komandant Glavnog štaba za BiH, trebalo je u martu da ode na Ozren i obide Ozrenski odred i, tom prilikom, od Ozrenskog i Zeničkog odreda da prikupi ljudstvo za još jedan udarni bataljon. U međuvremenu, prije njegovog polaska, stigla je informacija sa Ozrena da je tamo pojačano četničko rovarenje i da stanje u odredu nije najbolje. Zato je Tempo krenuo sa 1. udarnim bataljonom da bi imao oslonac na jednu čvrstu jedinicu prilikom raščišćavanja sa četnicima. Međutim, odmah po dolasku 1. udarnog bataljona na Ozren (polovinom aprila) izbio je četnički puč. Na čelu puča bio je Cvijetin Todić, komandant jednog bataljona. Puč je, u stvari, ranije pripreman, a njegovo izbijanje je ubrzano dolaskom Udarnog bataljona, jer su se četnici pobjavili da će biti onemogućeni i razbijeni. Inače, na Ozrenu nisu do tada postojale posebne četničke jedinice, ali se znalo da su pojedinci u odredu i van odreda povezani sa četnicima. U stvari četnička organizacija je sprovedena u našim četama. Na dolazak Udarnog bataljona Todić i kompanija reagirali su hitno. Oni su prikupili sebi odane ljude i mučki napali Udarni bataljon i štab odreda. Bataljon je poslije izvjesne zabune razbio četnike. U tome momentu nije se znalo kakva je situacija u ostalim četama koje su se nalazile na udaljenijim položajima, pa ipak je donesena prenapljena odluka da se Udarni bataljon odmah povuče s Ozrena zajedno sa borcima odreda koji su se u tom trenutku tu zatekli i koji su bili spremni da pođu.

Potrebno je nešto više reći o tome šta se u zimu 1942. godine događalo u ovom odredu i šta je, po mom mišljenju, dovelo da nam četnici nanesu tako ozbiljan udarac. Ja nisam tada dolazio na Ozren i ovo što ću reći saznao sam iz izvještaja i razgovora sa drugovima koji su tamo bili.

Rekao sam na početku da je ustanak na Ozrenu pokrenut organizovano i da se rasplamsao velikom snagom. Naš politički uticaj brzo se učvrstio i drugih vojnih jedinica, osim naših, nije bilo. Odred je postigao vanredne rezultate: zaštitio stanovništvo od ustaškog terora, stvorio dosta veliku slobodnu teritoriju i nanosio veoma ozbiljne udarce neprijatelju napadima na prugu Sarajevo — Brod i Doboj — Tuzla. Pomenuo sam već kako je odred izdržao II ofanzivu. Po borbenosti, uspješnim akcijama i naoružanju ovaj odred se mogao svrstati među najjače u istočnoj Bosni. Učešće Muslimana i Hrvata u četama i veze i politički rad u okolnim mjestima (Doboj, Maglaj, okolina Tuzle) stvarali su bazu za čvrsto povezivanje čitavog stanovništva. Uspjesi na Ozrenu snažno su se odražavali na Trebavi i jednom dijelu Posavine, pa i šire.

Rovarenje četnika na teritoriji odreda osjetilo se već u novembru 1941, ali se znatno pojačalo u prvim mjesecima 1942. Četnička

propaganda najviše je unošena spolja — sa Romanije, Majevice i si. Međutim, slično kao i na Romaniji, i ovdje je napravljena krupna greška u procjeni političke situacije. Potcijenjena je četnička opasnost, nije preduzeta inicijativa za raščišćavanje sa njima u vrijeme koje je za nas bilo najpovoljnije, nego se, u stvari, čekalo da oni prvi krenu u akciju a time i da nas iznenade. Dalje, drugovi iz štaba odreda išli su u zajedničke akcije sa četnicima i poslije odluke Glavnog štaba o potpunom prekidanju saradnje sa njima, i to pod okolnostima koje su jasno govorile protiv takve saradnje. Ta neodlučnost i oportunistički odnos na četnike donosile su negativne političke posljedice i činile odred manje otpornim četničkom rovarstvu. Ilustrovaću to sa nekoliko primjera:

— u decembru 1941. četnička brigada kapetana Račića, sastavljena od četnika koljača iz Srbije i domaćih, drži dolinu Kriva je i vrši teror nad muslimanskim življem. Ozrenski i Romanijski odred ne samo da ne sprečavaju te zločine, pa i po cijenu sukoba sa četnicima, nego im, zapravo, još obezbjeđuju leđa od muslimanske milicije. I ne samo to. Ozrenski odred, 6. januara 1942. sklapa sporazum sa Račićem o čišćenju muslimanskih sela od Hadžiefendićeve milicije. Ta milicija je neprijateljska i po svojim zločinima jednaka četnicima, ali sama ideja da mi, zajedno sa Račićevim koljačima, idemo u akciju čišćenja muslimanskih sela bila je duboko pogrešna, jer se time samo moglo očekivati da ljudi iz tih sela postanu zakleti neprijatelji. Dobro je što je Račić i ovoga puta prevario i nije ni stupio u borbu, jer je saznao da se priprema njemačka ofanziva i odmah se odlučio na povlačenje prema Drini. Međutim, naše jedinice otpočele su akciju i pretrpjele ozbiljne gubitke i tom prilikom poginula su dvojica odličnih drugova Miloš Kupres i Pero Dokić, Hrvat iz Maglaja. Obojica su bili vrlo ugledni među borcima i u narodu, a zbog svoje hrabrosti i borbenosti među prvima su proglašeni za narodne heroje. Sama operacija se završila bez ikakvih vojničkih rezultata.

Četnici, prikriveni u našim jedinicama, prelaze postepeno u akciju. Komandant jednog bataljona u februaru hvata partizanske kurire sa Romanije, uzima poštu i kurire mučki ubija. U štabu se za to saznaje, ali se protiv toga bandita ne preduzima ništa. Čak se o tome i ne govori javno, nego se partijska organizacija konspirativno upoznaje s tim slučajem. Četnik Botić, koji nema nikakvu funkciju u odred, slobodno vršlja po Ozrenu i vrbuje ne samo borce nego i komandire. Sve se to znalo, ali je ocjena drugova u štabu odreda bila neshvatljiva. Oni su smatrali da imaju pretežan uticaj na borce i većinu komandnog kadra, ali nisu preduzimali ništa protiv četnika iz straha da se ne razbije jedinstvo odreda. Čak su donijeli iznenađujuću odluku: da se izdvoje iz odreda Muslimani i Hrvati, radnici i komunisti, koji su na udaru četničke propagande, i upute na

Romaniju, a istovremeno su tražili dolazak brigade da bi se raščistilo sa četnicima. Briga za zaštitu drugova koji su bili izloženi prijetnji četnika bila je na svome mjestu, ali njihovo izdvajanje iz odreda samo je slabilo našu snagu i išlo u prilog četnicima. Teško je danas reći kakav je bio stvarni odnos snaga u odredu i šta bi se desilo da se preduzela akcija protiv četnika vlastitim snagama, ali je sigurno da bi to omogućilo punu diferencijaciju i odvajanje od četnika svega što je bilo pošteno i spremno da se dalje bori. Najgora solucija bila je da se čeka da takve odnose raščisti jedinica sa strane, jer je prijetila opasnost da se toj jedinici pripisuju optužbe: da su to »stranaci«, Muslimani i Hrvati, koji »razoružavaju Srbe« i si. Možda bi se naši, svakako, morali povući sa Ozrena, kao što se to desilo i na Romaniji, ali bi sigurno uspjelo da se spase veći dio odanih boraca, a možda i kompletne jedinice.

Izgleda da su drugovi u štabu u to vrijeme bili suviše okupirani drugim brigama: da prošire slobodnu teritoriju, nastojeći postići neki sporazum sa četničkim komandantima na Trebavi, organizujući prebacivanje hrane sa Trebave i si., a nisu primjećivali da im požar tinja u vlastitoj kući. Istina, štab odreda i prije dolaska Udarnog bataljona preduzima jednu političku akciju, ali je ona bila polovična pa i neefikasna. Naime, kada se saznalo da su oficiri sa Trebave i neki ljudi sa Ozrena vodili razgovore sa domobranima u Doboju i da je Kerović na Majeveci zaključio sporazum sa vlastima NDH, u odredu je sazvano savjetovanje vojnih rukovodilaca, sa ciljem da se raskrinka ta izdaja četnika. Računalo se da će četnici, odnosno Todić, na savjetovanju otvoreno istupiti. I to se zaista i desilo. Četnici su istupili, ali ne da se brane, nego sa otpužbom protiv štaba, koji, navodno, priprema tajnu likvidaciju domaćih ljudi. Naši su te otpužbe demanto vali i osudili četničko razbij ačko djelovanje u odredu, ali se savjetovanje završilo bez rezultata — u pat-poziciji. Niko nije smijenjen i uklonjen i raščišćavanje je odloženo do daljeg. Karakteristično je da četnici istupaju sa optužbom da su, tobože, pročitali u jednom uhvaćenom pismu, koje je bilo privatno upućeno, kako se priprema njihova likvidacija, a ne govore o hvatanju i ubijanju partizanskih kurira i zaplijenjenoj pošti koja je pripadala štabu. To govori da su naši drugovi i na ovom sastanku bili u defanzivi, čime su, svakako, još više slabili vlastite pozicije.

Akcija Udarnog bataljona, takođe, nije dobro počela, a najgore se završila. Bataljon odmah počinje sa policijskom akcijom — hvatanjem i kažnjavanjem krivaca koji su poubijali kurire — ali to se čini na prepad bez ikakvih političkih priprema i konsultovanja, što je četnicima poslužilo u propagandne svrhe, kao pogodan argument za širenje vijesti da je došla »kaznena ekspedicija« i da se »ubijaju poštteni Srbi«. Još veća greška je učinjena kada je došlo do naglog povlačenja bataljona i to poslije razbijanja četnika. Umjesto

da se uspostave veze sa ostalim jedinicama odreda i da se te jedinice pokrenu u akciju, bataljon se jednostavno povukao i, faktički, priznao poraz i prije nego što je utvrdio šta se dešava u odredskim jedinicama. U čitavom slučaju, bez sumnje, bilo je panike, a to se negativno odrazilo na poštene borce u odredu, koji su bili na našoj strani.

Četnici su iskoristili povlačenje Udarnog bataljona, naimenovali svoj štab i otpočeli prevođenje četa pod svoju komandu. U prvom momentu su se služili i lukavstvom, ne progoneći ugledne ljude u odredu koji su bili poznati kao dobri partizani, a isticali se hrabrošću i poštenjem. Oni su nastojali da te drugove privuku i pridobiju za sebe. Sticajem pomenutih okolnosti, dogodilo se da je u četama i na terenu ostao jedan broj iskrenih boraca, koji se nisu mogli povući. Pošto ih nisu mogli pridobiti, većinu tih drugova četnici su pobili, jer su ubrzo prešli na teror i nemilosrdno ubijali svakoga za koga se i najmanje posumnjalo da simpatizuje partizane. Četnički odred na Ozrenu postao je glavno uporište četnika i njihova udarna snaga za teren Trebave i jednog dijela Posavine.

Međutim, ta četnička pobjeda bila je pirova pobjeda. Ubistva, mučenja i teror, pa ni obećanje mira sa okupatorom i ustašama, nisu mogli ubiti vjeru stanovništva u partizane, nisu mogli pomračiti sve ono što su partizanski borci učinili za ovo stanovništvo, žrtvujući pri tome vlastite živote. To će se u punoj mjeri ispoljiti u 1943. godini, kada su se partizanske snage približile Ozrenu i kada se ponovo stvara partizanski ozrenski odred. Stradanja partizana i njihovih porodica na Ozrenu bila su velika, ali se zato i četnička izdaja razotkrila u svojoj bijedi i golotinji.

Istovremeno, kada se ovo dešavalo na Ozrenu, izbio je puč u četama Romanijskog odreda. Naprijed sam pomenuo da su se poslije

II ofanzive u jedinicama ovog odreda osjećali izvjesni simptomi demoralizacije, ali ni štab odreda, ni mi u Glavnom štabu nismo imali jasnu sliku šta se zapravo u četama dešava. Istina, mi smo vodili političku bitku protiv četništva, zabranili i onemogućili njihovo organizovanje na slobodnoj teritoriji, vodili borbu protiv četničkih grupa koje su još postojale ili se ubacivale iz Srbije. Međutim, mi nismo primijetili da se u našim vlastitim četama krije četnička zavjera. Posebno jedinice dobrovoljačke vojske još su bile sirove i politički neučvršćene i time predstavljale pogodno tlo za četničko djelovanje. Sve ovo skupa olakšavalo je četničku rabotu, ali u osnovi mi smo bili veoma ozbiljno potcijenili četničku opasnost i zato je izbijanje puča bilo veliko iznenađenje za nas.

Puč je prvo izbio u Mokranjskom bataljonu. Komandant i komesar obavjestili su nas da se bataljon odmetnuo. To je bio težak udarac, jer se radilo o najjačoj jedinici. Glavni štab i Pokrajinski komitet u to vrijeme nalazili su se u Čevljanovićima. Na vijest o puču

na Romaniju su odmah upućeni Majevičani, koji su nedavno bili stigli iz Vlasenice. Cilj nam je bio razoružati pobunjene čete, a kolovođe izvesti pred ratni sud. Ali, ova akcija nije uspjela. Četnici nisu prihvatili borbu, vješto su se sklanjali ispred Majevičana i uspjelo se razoružati samo nekoliko pojedinaca. Borci iz pomenutog bataljona koji nisu prešli u četnike razišli su se kućama, jer nisu bili spremni da se suprotstave svojim komšijama. Odmah poslije pobune ovog bataljona izbili su pučevi i u drugim četama Romanijskog odreda. Najprije u četnike su prešle jedinice dobrovoljačke vojske, a za njima i neke partizanske čete. Četnička akcija bila je dobro organizovana i sinhronizovana. Sve se ovo odigralo za nekoliko dana, tako da ništa nismo mogli efikasno učiniti da se to spriječi.

Četnički puč na Romaniji bio je olakšan time što je odred bio razdvojen III neprijateljskom ofanzivom na dva dijela i što se najbolje ljudstvo nalazilo u 1. udarnom bataljonu u tim odvojenim jedinicama. Kada ovo ističem, neću da kažem da puča ne bi bilo da te okolnosti nisu postojale, ali sigurno on ne bi bio tako porazan. Odred je pučem razbijen i mi se nismo mogli održati na ovom terenu. Kada se zna da je ovaj odred bio okosnica ustanka u istočnoj Bosni, onda se može predstaviti šta je za nas značilo njegovo razbijanje.

Slično se odigralo i u odredu »Zvijezda«. Izgledalo je da je stanje u odredu normalno i dok su se članovi Pokrajinskog komiteta spremali da krenu u čete ovog odreda i da borcima objasne četničku izdaju na Romaniji, stigli su izvještaji da je pobuna izbila u sva tri bataljona (Crnovrški, Niški i Vareški) ovog odreda. Četnici su već ranije radili na prevođenju naših jedinica u četnike, ali se nije znalo da u četama postoje organizovana četnička jezgra. Kritične noći četničke grupe razoružale su komesare i borce za koje su znali da su odani partizani. Trojicu komesara četa — Neđu Stojanovića, Svetu Miloševića i Momira Balordu zaklali su na spavanju. Četnici su u svojoj namjeri uspjeli i partizanski odred Zvijezda bio je tim pučem razbijen.

Četnici su istovremeno upali u bolnicu odreda, koja se nalazila u selu Karaula i tražili među ranjenicima partizanima odane borce. Tom prilikom su ubili inž. Veljka Vukovića, člana Okružnog komiteta, a u bolnici se nalazio ranjen i Pero Stambolić, ali ga četnici nisu prepoznali. U bolnici u Srednjem zaklali su 11 ranjenika i bolničarki.

Na čelu pobune stajali su komandant Niškog bataljona Erić i komandiri nekih četa. Kompletan štab Vareškog bataljona, većina ljudstva toga bataljona koje je bilo iz Vareša, Visokog i okoline ostali su nam vjerni, kao i jedan broj boraca iz drugih bataljona. Pobuna u odredu »Zvijezda« bila je sinhronizovana sa onom na Romaniji. Situacija je postala kritična. Više nismo bili sigurni na

koga se možemo osloniti. Majevički odred je u tome momentu bio jedini siguran oslonac. On je već bio provjeren u borbi sa četnicima, dok se za domaće ljudstvo, koje nije prišlo četnicima, nije znalo kako će se držati. Najteže je bilo pitanje da li ćemo uspjeti da iz pobunjenih četa izvučemo odane kadrove i da spasimo ranjenike.

Nastala je velika dilema šta da se preduzme. Ostati na ovome mjestu značilo je sačekati koncentraciju i napad četnika. Za njihovo proganjanje nismo imali snaga. Majevički odred brojao je 250 boraca, a osim njega uza se smo imali još samo tri sigurne čete: Omladinsku, Romanijsku i Visočku, što sve skupa nije bilo dovoljno da se uspješno nosimo sa četnicima na Romaniji i Zvijezdi, utoliko više što su četnici bili na svome terenu i oslanjali se na svoja sela. Međutim, nije bilo jasno ni kuda da se krene. Za svaki slučaj Glavni štab i Pokrajinski komitet izašli su iz doline rijeke Ljubine i smjestili se u selo Stomorine. Tu je trebalo sačekati dalji razvoj situacije i povratak Udarnog bataljona. Međutim, četnici su prešli u ofanzivu i ubrzo poslije našeg dolaska u Stomorine izvršili napad na selo. Četnici su potisnuli Omladinsku četvu i upali u selo, do samih kuća u kojima se nalazio štab i Pokrajinski komitet. Samo prisustvo Majevičkog odreda onemogućilo je četnički plan. Četnici su odbijeni, ali njihovo gonjenje bilo je bez koristi, jer su oni vješto manevrisali na terenu kojeg su dobro poznavali.

Poslije svega što se desilo odlučeno je da se odmah krene ka Zeničkom odredu, jer se očekivalo da će prilikom povratka sa Ozrena ubrzo naići Tempo sa Udarnim bataljonom. Kada se spojimo sa tim bataljonom, vratićemo se na ovaj teren i raščistiti sa četnicima. Znali smo da je znatan broj boraca i terenskih radnika ostao uz partizane, naročito na Romaniji i jednom broju sela odreda »Zvijezda« i računali smo da neće biti teško da povratimo izgubljene pozicije. Događaji se, ipak, nisu odvijali prema našem predviđanju.

Prelazak u zenički kraj sa bolnicom, u kojoj je bio veći broj teških ranjenika, prošao je bez komplikacija. Stanje u Zeničkom odredu, po informaciji štaba, bilo je sasvim normalno. Udarni bataljon još nije bio stigao, pa je odlučeno da se upute kuriri na Ozren, kako bi se njegov povratak ubrzao. Ubrzo je stigao izvještaj da je bataljon stigao do Prve čete Zeničkog odreda. Još se ništa nije znalo šta se desilo na Ozrenu. Ali, prije nego što smo se sastali sa Tempom i bataljonom, došla je nova vijest. Istu noć kad je bataljon stigao, izbio je četnički puč i u ovom odredu. Na čelu puča bio je komandir čete Golub Mitrović, član Partije. Četnici su napali jednu četvu Udarnog bataljona i nanijeli joj ozbiljnije gubitke. Preduzeto je odmah gonjenje četnika, ali, opet, bezuspješno, jer oni nisu prihvatili borbu.

Sada je postalo jasno da je situacija bila krajnje teška. Svi odredi sa kojima smo imali vezu razbijeni su četničkim pučevima. Roma-

nijski, Zvijezda, Zenički, Ozrenski, a ranije Majevički. Nismo znali šta je sa Birčanskim odredom, nismo imali veza sa Vrhovnim štabom, niti sa Sarajevom i nismo znali šta se dešava u Krajini, Hercegovini i na prostoru Foče. Ostali smo tako izolovani sa oko 600 boraca i sa dosta velikom bolnicom. Poslije razmatranja raznih varijanti šta da radimo odlučeno je da sa svim ljudstvom predemo u centralnu Bosnu, da se spojimo sa Krajiškim proletherskim bataljonom, koji je trebalo da se formira radi jačanja proletherskih brigada i tako ojačani da se ponovo vratimo na ovaj teren. Od boraca Zeničkog odreda, odreda »Zvijezda« i nešto Majevičana stvoren je 3. udarni bataljon. Time je stvorena Grupa udarnih bataljona, naimenovan štab grupe i izvršene su pripreme za prelaz rijeke Bosne. No, ni poslije dva-tri pokušaja prelaz nije uspio. Rijeka se nije mogla gaziti, čamac nismo imali, a željeznički mostovi su bili branjeni utvrđenim bunkerima. Nepogodan teren za duži boravak grupe, kao i neuspjeh u prebacivanju, stvarali su veliki rizik za čitavo ljudstvo, a bolnica je otežavala slobodno manevrisanje. Mora se reći da je ovom prilikom ispoljeno i dosta neodlučnosti i kolebanja kod rukovodećih drugova, što je i razumljivo poslije svega što se odigralo. Svaka solucija u tome momentu pričinjavala nam se težom nego što je stvarno bila. Međutim, veoma je dobro što taj pokušaj prelaska u centralnu Bosnu nije uspio, jer bi to imalo više negativnih posljedica: time bi bio ispražnjen ovaj teren, doveden u pitanje Birčanski odred, koji se još držao na okupu, a veći broj političkih radnika na terenu, koji se nisu mogli povući ili su ostavljeni, bio bi prepušten sam sebi. Sem toga, mi tamo ne bi našli proletherski bataljon, a stanje u centralnoj Bosni bilo je gotovo isto kao i ovdje. Odluka da ostanemo u istočnoj Bosni bila je najbolja. Riješeno je da krenemo u pravcu Šekovića, a poslije, eventualno, na Majevicu, jer smo bili ubijeđeni da su prilike tamo povoljnije. Sem toga ovo nam je omogućavalo da prije uspostavimo veze sa Vrhovnim štabom i sa partijskim organizacijama u Sarajevu, Tuzli i drugim mjestima. Grupa udarnih bataljona sa Glavnim štabom, Pokrajinskim komitetom i bolnicom stigla je preko Konjuha u Šekoviće i bila radnosno iznenađena kad je zatekla kompletan Birčanski odred. U Šekovićima su nas toplo dočekali i štab odreda, i borce i stanovništvo. Odred je bio čitav, ali je već i u njemu bilo znakova četničkog rovarjenja. Sem toga, veliku opasnost za njih predstavljali su okolni četnički odredi. Zato je štab odreda bio formirao samostalnu udarnu četvu, sastavljenu od najboljeg ljudstva da mu posluži kao oslonac u eventualno težoj situaciji. Stanje u odredu se poslije sasvim pozitivno razvijalo, čemu je doprinijelo i prisustvo Grupe udarnih bataljona, odnosno 6. brigade.

Šekovići su postali tada odskočna daska i centar iz koga su preduzimate sve političke i vojne akcije. Materijalni uslovi bili su teški zbog siromaštva kraja, ali je narod dijelio sa borcima i posljednje što je imao.

Prišli smo sređivanju jedinica i boljoj organizaciji političkog rada. Time nastaje nov period, period priprema našeg novog nastupanja i vraćanja izgubljenih pozicija.

U početku III ofanzive izbili su pučevi i u četama Fočanskog odreda, ali tu su neposredno intervenisale proleTERSKE jedinice i četnici su u prvi mah bili razbijeni. Poslije odlaska glavnine u Krajinu oni su se opet prikupili i organizovali.

O tome kakve su bile pobude, motivi i pozadina četničkih pučeva najbolje govore dokumenti iz neprijateljske arhive. To su izvještaji, zapisnici i ugovori o saradnji četnika sa Nijemcima i ustašama. Takvih dokumenata ima dosta. Posebno su interesantni zvanični ugovori između četničkih štabova, Nijemaca i ustaša. Sadržina tih ugovora je slijedeća: četnici priznaju državu NDH i ustašku vlast; garantuju red i mir; obavezuju se na zajedničke akcije protiv partizana i si.; za uzvrat ustaše ostavljaju četnike kao lokalnu vlast na teritoriji koju drže; omogućuju im trgovinu sa gradovima; obećavaju im oružje i municiju; obavezuju se da prihvataju i liječe njihove ranjenike i daju im druge beneficije. Ima u tim dokumentima i dosta uzajamnog obmanjivanja, ali suština je u zajedničkoj platformi protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

Neke opšte napomene o četnicima u istočnoj Bosni

Poslije iznošenja događaja, kako su se zbili, čini mi se da je korisno nešto više reći o četnicima uopšte; posebno o četnicima u istočnoj Bosni; o njihovoj klasnoj i političkoj pripadnosti; njihovom odnosu sa okupatorom; njihovoj ulozi u dugoj i krvavoj četvorogodišnjoj borbi naših naroda. Pri tome, mislim da je potrebno odgovoriti na nekoliko pitanja:

Šta je četništvo značilo i koga je predstavljalo u klasnom i političkom pogledu? Kako je došlo do organizacije četničkih jedinica u istočnoj Bosni? Šta je omogućilo njihov privremeni uspjeh u 1942. godini? Da li je naša saradnja sa četnicima u 1941. bila pravilna, zašto je do nje došlo, je li od te saradnje bilo više koristi ili štete za narodnooslobodilačku borbu? Kakve smo greške ili propuste u toj saradnji činili?

Političke ocjene o četnicima koje su date još u 1941. godini potvrđivane su tokom čitavog rata. Njihova petokolonaška i kvislinška uloga do kraja je osvijetljena pred licem svjetske javnosti uvidom u neprijateljske dokumente — ustaške, talijanske, njemačke. Neophodno je da su četnički štabovi koji su stajali pod komandom Draže Mihailovića, kao i oni koji su stvarali samoinicijativno pojedini oficiri, već u 1941. godini počeli da uspostavljaju kontakte sa okupacionom komandom, da izjavljuju lojalnost okupatoru, nude mu

svoje usluge u borbi protiv partizana, traže pomoć itd. No, dok je saradnja četnika sa talijanskim okupatorom bila javna, ova sa Nijemcima u početku se prikrivala, jer je to bilo u interesu oba partnera: četnika, koji su željeli da tu saradnju skrivaju pred narodom i da ne kompromituju izbjegličku vladu u Londonu, koja je uživala priznanje saveznika, to je bilo i u interesu Nijemaca koji su težili da se ne zamjere ustašama. No, to prikrivanje moglo je biti kratkog vijeka. Međutim, otvorena ili prikrivena, kolaboracija četnika sa okupatorom čini njihovu osnovnu i bitnu crtu.

Sama pojava četničkih formacija nije slučajna. Ime nije važno — da nije četničko bilo bi neko drugo. To je vojska velikosrpske buržoazije, od nje stvorena i za njene se interese borila. To je vojska kontrarevolucije, čiji je cilj bio da u ratnim prilikama sačuva buržoaski poredak, zaštiti interese krune, osigura poslijeratnu obnovu države na starim društvenim i političkim osnovama sa hegemonijom velikosrpske buržoazije.

Srpska buržoazija, koja je najviše odgovorna za slom Jugoslavije u 1941. godini, nije bila ni sama jedinstvena u odnosu na burne svjetske događaje koji su prethodili II svjetskom ratu i u njegovom početku. Ona nije bila jedinstvena u odnosu na koalicije i frontove koji su se stvarali ili reorganizovali u Evropi, u odnosu na agresivnu politiku fašističkih država Njemačke i Italije, koje su tražile novu imperijalističku podjelu svijeta. Srpska buržoazija se s pravom plašila da svako prekrajanje evropske karte može uzdrmati i temelje versajske Jugoslavije. No, njeno, desno, najreakcionarnije, fašističko krilo otvoreno je simpatizovalo Hitlera i Musolinija; u njima gledalo jedinu garanciju protiv naprednog i demokratskog pokreta koji je narastao u Jugoslaviji. Ukoliko je kriza poretka u zemlji jačala, a nemoć buržoaskih partija da je riješe bila vidnija, utoliko je ovo krilo buržoazije otvorenije tražilo reviziju spoljne politike i starih saveza i oslonac na fašističke zemlje, računajući da će na taj način sačuvati svoje pozicije u zemlji. Slični procesi su se odvijali u okvirima hrvatske i slovenačke buržoazije. Ovi najreakcionarniji dijelovi buržoazije bili su pravi protagonisti pete kolone i kapitulantskog duha. Oni su imali svoja jaka uporišta u vojsci, u birokratskom aparatu, u sredstvima informacija itd. Nespremnost i nesposobnost zemlje za odbranu u 1941. godini bila je rezultat djelovanja tih elemenata. Eksponenti tih dijelova buržoazije bili su ustaše u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, nedićevci u Srbiji, a bijela garda u Sloveniji. Ovi elementi smatrali su da je okupacija zemlje od strane fašističkih trupa trajna i definitivna i tražili su sebi mjesto u »novom« Hitlerovom poretku. Oni su tako postali obične fašističke agenture. Ipak, znatno veći dijelovi buržoazije bili su trezveniji; više su vjerovali u pobjedu antihitlerovske koalicije, u prvom redu Engleske i Amerike. Nisu htjeli da prihvate novo stanje kao gotovu stvar; smatrali su ga privremenim i zato su htjeli, ne zamjerajući se otvoreno okupatoru,

da obezbijede šanse i na drugoj strani. Ovaj dio buržoazije bio je predstavljen vladom u Londonu, HSS-om u Hrvatskoj i si. Njihova politička strategija svodila se na to da treba sačekati kraj rata, sačuvati kakav-takav državno-pravni kontinuitet Jugoslavije, sačuvati buržoaski poredak, a poslije rata rješavati međusobne odnose. Mada se srpska i hrvatska buržoazija nisu sasvim složile ni poslije sporazuma Cvjetković—Maček, ipak su se predstavnici HSS, Slovenačke ljudske stranke i srpskih buržoaskih partija našli u zajedničkoj izbjegličkoj vladi u Londonu.

Strategiju čekanja kraja rata, da bi se vidjelo ko će pobijediti pa da se onda definitivno odluči kojoj će se svjetskoj grupaciji priključiti, poremetili su događaji u zemlji tj. ustanak naroda pod rukovodstvom Komunističke partije. Buržoazija se više od svega bojala baš toga, da narod preuzme inicijativu u svoje ruke, a posebno pod rukovodstvom Komunističke partije i zato je činila sve da taj narodni pokret uguši u samom začetku. Izbjeglička vlada, buržoaski krugovi u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji i drugim krajevima Jugoslavije, otvoreno ili prikriveno, širili su parole u odnosu na ustanak: »da je rano«, »da treba sačekati«, »da će ustanak sigurno propasti s obzirom na njemačku silu« itd.

Da bi stvorili protivtežu narodnooslobodilačkoj borbi, srpski buržoaski krugovi podstakli su stvaranje četničke organizacije, a toga zadatka su se prihvatili, u prvom redu, oficiri koji su ostali u zemlji, a nisu bili uključeni u Nedićeve formacije. Ovi oficiri su za sebe govorili da su, takođe pristalice borbe, ali da je sve za to još rano, da treba samo »vršiti pripreme« itd. Međutim, kako je ustanak već počeo pod rukovodstvom Komunističke partije, u svim dijelovima zemlje, jedan dio ovih oficira počeo je da izražava spremnost za kontakte sa partizanskim rukovodstvom. Namjera im je bila da ustanak stave pod svoju kontrolu ili da ga iznutra onemoguće. Kako im to nije polazilo za rukom, pred tim oficirskim grupama, koje su se proglasile »četničkom organizacijom«, »vojskom u otadžbini« i si. stajale su dvije mogućnosti: uključiti se u borbu ili joj se direktno suprotstaviti oslanjajući se pri tome na okupatora. Četničko rukovodstvo, koje se u međuvremenu formiralo sa bivšim pukovnikom Dražom Mihailovićem na čelu, nije se nimalo kolebalo u odluci. Ne samo da im se nije ratovalo sa Nijemcima nego im je bilo osnovno da se ustanak onemogući, da se komunisti izoluju i unište, a to ih je neizbježno vodilo da se vežu za Nijemce. Tako se njihova pozicija ubrzo izjednačila sa nedićevcima i time su postali dio i instrument najreakcionarnijih snaga u zemlji. Ova orijentacija četnika naišla je na povoljan prijem kod Nijemaca, kojima je bilo stalo samo do toga da imaju mirnu pozadinu u okupiranoj zemlji a ko će to obezbijediti, da li Pavelićeve ustaše, nedićevci ili ministar izbjegličke vlade, bilo je za njih sporedno pitanje. Tako su se četnici prihvatili uloge dželata vlastitog naroda, a kao platu za to dobili su legalitet svoga

postojanja i druge beneficije. No, dok je izdaja četnika u Srbiji ubrzo postala jasna, oni su u Bosni uspjeli da privremeno prikrivaju tu svoju ulogu. Naime, ovdje su se oni proglasili »zaštitnicima srpskog naroda« i propagirali su samo borbu protiv ustaša i domobrana. Ovim su htjeli postići dvoje: dokopati se rukovodstva ustanka i usmjeriti ga u nacionalističkom pravcu, a time očuvati velikosrpske interese u Bosni. Iz povremenih sukoba sa ustašama i domobranima potekle su one fame, lansirane preko savezničkih radio-emisija, kako tobože »trupe pod komandom Draže Mihailovića vode žestoke borbe protiv Nijemaca u Jugoslaviji« dok su Draža i njegovi oficiri mirno sjedili pod skutom okupatora. Tako se stvorila paradoksalna situacija. Izbjeglička vlada sjedi u Londonu i priznata je kao saveznička, a njen član, ministar vojni, u zemlji saraduje sa okupatorom i vodi borbu protiv ustanika, a samim tim i protiv saveznika. Ili, dok četnički oficiri šire najotvoreniji šovinizam i vrše najteže zločine nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom, dotle predstavnici HSS sjede u istoj izbjegličkoj vladi. Njemački i talijanski fašisti su tvorci NDH i ustaštva, a istovremeno prihvataju saradnju sa četnicima, koji su eksponent kraljevske emigrantske vlade. Tako se još jednom potvrdila istorijska istina da su vladajuće klase u klasnom društvu spremne i na najneprincipijelnije postupke, nacionalnu izdaju i sve drugo, kada su u pitanju njihovi interesi.

Kostur četničke formacije u istočnoj Bosni činili su bivši aktivni i rezervni oficiri i podoficiri jugoslovenske vojske, žandarmi, policajci i jedan manji procenat reakcionarnih intelektualaca, sveštenika, trgovaca i si. Osnovnu masu činili su seljaci zavedeni šoviništičkom propagadnom. Četničke »udarne jedinice« sačinjavao je najgori ološ iz sela i grada, sklon pljački, ubistvima i svakovrsnom teroru. Taj ološ je vršio teror ne samo nad Hrvatima i Muslimanima nego i nad poštenim srpskim svijetom. Jezivo je i sjećati se toga sa kakvim su se sadizmom ove četničke grupe obračunavale sa ljudima: klanje žrtava, mrcvarenje, nabijanje na kolac i si. U ovom sadističkom zanatu imali su dostojnog partnera u ustašama. Uostalom ni ovo nije neki izuzetak, niti slučajnost. Poznato je da su se sve fašističke formacije odlikovale krvološtvom, sadizmom, genocidom. O tome svjedoče postupci njemačkih fašista prema Jevrejima, ratnim zarobljenicima i si. Objašnjenje tome treba tražiti u samom nastanku tih formacija. Njih organizuju najreakcionarniji dijelovi buržoazije koji više ne vjeruju ni u vlastiti sistem: buržoasku demokratiju, parlamentarizam i si. Izlaz vide jedino u teroru, diktaturi i gruboj sili. Zato izvršitelje svojih mračnih planova mogu naći samo u talogu društva, elementima za koje ne postoji nikakvi ljudski obziri, niti moralne norme.

Mislim da su tri faktora najviše doprinijela da dođe do naglog razvitka četništva u istočnoj Bosni. Prvi, već sam spomenuo — to je nagli razvitak ustanka koji je, uglavnom, zahvatio srpsko seljaš-

tvo. Odziv srpskih seljaka na ustanak bio je masovan. Na čelu onih seoskih četa koje su se stvarale stihijno našli su se, po pravilu, bogatiji seljaci, seoski trgovci, bivši žandarmi, podoficiri i si. Ti ljudi su, zbog svojih klasnih interesa ili zbog antikomunističke propagande, često sa nepovjerenjem gledali na komuniste. Dalje, seljaštvo u ovim krajevima bilo je politički veoma zaostalo. Politički život u bosanskom selu u predratnoj Jugoslaviji kretao se, uglavnom, u nacionalnim ili, zapravo, u vjerskim okvirima. Srbi su se vezali za srpske, Hrvati za hrvatske, a Muslimani za muslimanske stranke. Suočavajući se sa ustaškim terorom, srpski seljaci u istočnoj Bosni nisu bili imuni protiv velikosrpske šovinističke propagande, koja je krivicu za ustaške zločine svaljivala na Hrvate i Muslimane. Koristeći tu situaciju, šovinistički elementi mogli su dosta lako da dobiju dominantne pozicije u tim seljačkim četama. Tako je na političkoj zaostalosti, šovinizmu i ustaškim zlodjelima našla plodno tlo četnička velikosrpska ideologija.

Uviđajući kakve bi strahovite posljedice mogla imati bratoubilačka borba, partizani su težište svoga političkog i vojničkog djelovanja, već u početku, usmjerili protiv njenog izbijanja: ne borba između Srba, Muslimana i Hrvata, nego njihova zajednička borba protiv okupatora, koji je i doveo do ustaških zločina — govorili su partizani. Ne može se reći da je ta parola odmah nailazila na dobar prijem u zaostalim selima, gdje su već počeli jačati šovinistički antagonizmi. Kada poteče krv, kada se uzburkaju široke i zaostale mase, onda je teže očekivati da će i parole, koje su same po sebi iasne i razumljive, naići na brzo razumevanje i prihvatanje. To se odnosi na sve nacionalnosti u istočnoj Bosni. Trebalo je velikog truda i mnogo žrtava, a prije svega teško plaćenog vlastitog iskustva da jednostavne istine budu široko prihvaćene u srpskim, muslimanskim i hrvatskim masama.

Drugi faktor koji je uticao na razvitak četništva u istočnoj Bosni u 1941. i prvoj polovini 1942. godine bilo je ubacivanje četnika — oficira i podoficira iz Srbije. Istočna Bosna je susjedno područje i tu je bilo najlakše izvršiti infiltraciju, naročito poslije poraza ustanka u zapadnoj Srbiji. Planski i organizovano prebacivani su Dražini četnici, uz saglasnost Nedića i Nijemaca. Ova infiltracija nije bila mala, a pri tome se računalo i na tradicionalno poštovanje vojske i oficira od strane srpskog seljaštva, što je poticalo od uspomena na srpsku vojsku u I svjetskom ratu.

U početku je dolazilo do surevnjivosti između »došljaka« i domaćih seljačkih »vojvoda« i »komandanata«, ali su »došljaci« vješto manevrisali dok nisu zauzeli glavne pozicije. Korupcijom, obećanjem činova i odlikovanja pridobijali su »komandante« i »vojvode«. Četničkim oficirima su kao oslonac služili bivši žandarmi, aktivni podoficiri, koji su za svoje revnosno držanje i razne usluge očekivali

unapređenja, odlikovanja i si. Kada su na čelu četničkih jedinica formalno i ostajali domaći ljudi, oficiri su kao načelnici i zamjenici imali stvarnu kontrolu. Oni su organizovali sistematsku antikomunističku propagandu, širili priče kako će samo četnici poslije završetka rata biti priznati kao prava vojska od strane saveznika. Govorili su da oni imaju zakonska prava da vrše mobilizaciju i zavode vojnu disciplinu jer ih je na to ovlastio kralj Petar. Time su nastojali da od seljaka četnika naprave svoje poslušno oruđe. Međutim, glavno sredstvo u rukama oficira bile su batinaške grupe, koje su »zavodile red«, zatim četnički »vojni sudovi« i zatvori, gdje su mučeni poštenu ljudi. Dakle, nešto propagandom a više pritiskom i nasiljem, oficiri su učvršćivali svoje pozicije.

I treći faktor, povoljan za jačanje četnika, već sam pomenuo. To su uslovi borbe u jesen i zimu 1941/42. godine u istočnoj Bosni, koji su bili zaista teški i iscrpljujući. Čitavi krajevi bili su spaljeni i uništeni. To je bilo stravično. Pred seljakom je stajala realna opasnost da će izgubiti cjelokupnu imovinu, krov nad glavom — možda i čitavu porodicu, a četnici su obećavali »milost« od okupatora. Bila je potrebna visoka politička svijest da čovjeka, u takvim uslovima, sačuva od sumnji i kolebanja. Četnici su vješto koristili takav položaj srpskih seljaka. U stvari, četnici nisu donosili mir nego u muslimanskim selima isprovocirali i ubrzali stvaranje »muslimanske milicije«, na čijem čelu su se našli ustaški elementi, koji su huškali Muslimane na osvetu nad Srbima. Tako se vrzino kolo međusobnog klanja i pustošenja i dalje zaplitalo.

Materijalne, a prije svega ljudske žrtve bratoubilačkog klanja u Bosni i Hercegovini, naročito u istočnoj Bosni, bile su užasno velike. Uzroci ovome najčešće se traže u vjerskoj i nacionalnoj podijeljenosti domaćeg stanovništva, u tuđinskoj vladavini, u favorizovanju jedne ili druge nacionalnosti u prošlosti i si. Ti negativni elementi istorijskog nasljeđa svakako su djelovali, ali to što se desilo 1941—1945. ne može se pripisati samo tome nasljeđu. Bratoubilačka borba u Bosni i Hercegovini u dobroj mjeri unesena je spolja. Unijeli su je velikohrvatski i velikosrpski elementi i reakcionarni dio klera, a neposredni izvršioци bili su ustaše i četnici. Ko god je poznavao prilike u Bosni i Hercegovini prije rata, sjetit će se da, i pored podvojenosti njenog stanovništva, nije bilo izrazite vjerske i nacionalne mržnje. Incidente koji su se na toj liniji dešavali, po pravilu su izazivale grupe i pojedinci. Pored zatvorenosti u vjerske ili nacionalne skupine postojala je međusobna tolerancija i poštovanje. Vijekovima su izgrađivane moralne norme zajedničkog života, njegovana je međusobna pomoć u nevolji i si. Sama razularena velikosrpska i velikohrvatska propaganda, masovna ubistva nevinih ljudi mogla su unižeti mržnju i zlu krv i dovesti do onoga što istorija ovih krajeva nije zapamtila. Takav je bio rezultat »brige« obiju buržoazije »za spas« Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini.

O našoj saradnji sa četnicima u istočnoj Bosni govoreno je i pisano u raznim prilikama. Davane su ocjene i iznošena mišljenja kako samih učesnika, tako i drugih. U tim ocjenama ima dosta zajedničkog, ali i značajnih razlika. Mislim da se danas na ovakvoj vremenskoj distanci može o tome pitanju hladno i objektivno rasuđivati. U procjeni korisnosti i metoda te saradnje sigurno će i dalje biti razlika, ali, mislim da toga ne bi smjelo biti u osnovnim ocjenama. Sigurno je pogrešno mišljenje koje tu saradnju u cjelini kvalifikuje kao pogrešnu, kao oportunistički politički rukovodstvo, ili mudrije po onoj poznatoj: šta bi bilo, kad bi bilo. Oportunističkih i drugih političkih grešaka u radu rukovodstava bilo je, što je u tako komplikovanim uslovima i razumljivo, ali o tome treba govoriti odgovorno, određeno i konkretno, a ne napamet i bez udubljenja u konkretne prilike.

Poznato je da je linija KPJ u tome periodu bila stvaranje najšire moguće platforme za okupljanje svih demokratskih i rodoljubivih snaga. Partija se obratila svim demokratskim grupama, partijama, pojedincima, bez obzira na nacionalnost, vjersko i političko uvjerenje i pozvala ih na saradnju u borbi protiv okupatora, a za oslobođenje zemlje. Razlike idejne i političke, razlike u gledanjima na poslijeratno društveno uređenje zemlje i formu vladavine nisu smjele da budu prepreke saradnji u ovim sudbonosnim danima. Komunisti su zauzeli jasan i dosljedan stav, prema kome je tada bilo osnovno osloboditi zemlju, uključiti se aktivno u antihitlerovsku koaliciju, a o svim ostalim pitanjima neka suvereno rješavaju oslobođeni narodi. Razumije se da se taj stav odnosio i na oficire bivše jugoslovenske vojske, koji su mogli zadržati i svoje monarhističko uvjerenje samo ako su spremni da stupe u aktivnu borbu. Komunistička partija je ostala dosljedna tome stavu do kraja narodnooslobodilačke borbe.

Radi vođenja vojnih operacija postojao je poseban interes da se na saradnju privuku vojna lica, pa se Vrhovni štab u tom cilju obratio i grupi oficira koji su bili okupljeni pod komandom pukovnika Mihailovića, kao i drugima, pozvavši ih na saradnju. Kao rezultat te inicijative u Srbiji je došlo do saradnje sa četničkim vodstvom. U tom smislu i inicijativa za saradnju sa četnicima u istočnoj Bosni bila je u to vrijeme sasvim opravdana i umjesna. To, utoliko više, ako se ima na umu ono što sam već napomenuo o karakteru razvika ustanka u prvim danima. Smatralo se da će se saradnja sa lokalnim jedinicama brže ostvarivati ako dođe do saradnje i sa četničkim štabovima, za koje su se te jedinice vezale. Tako je početkom oktobra 1941. stvoren i zajednički partizansko-četnički operativni štab za istočnu Bosnu. U štabu su sa partizanske strane bili: Rodoljub Čolaković, Slobodan Princip i Svetozar Vukmanović, a sa četničke: major Dangić, P. Đukanović i kapetan Mihajlović. Zadatak štaba je bio da planira i izvodi zajedničke akcije, da organizuje frontove, da u oslo-

bodenim mjestima uspostavlja zajedničke komande i si. Pomenuo sam ranije da je vojna saradnja dala u početku izvjesnu korist. Najveća korist bila je ipak u tome što se time manifestovala naša spremnost za jedinstvom svih snaga koje su bile spremne da se bore, što je, razumije se, bilo od krupnog moralnog i političkog značaja. Glavna slabost u saradnji bila je u tome što nije moglo doći do sporazuma o nekim osnovnim političkim pitanjima, kao što su: jasan odnos prema okupatoru, odnos prema muslimanskom i hrvatskom stanovništvu i si., a bez saglasnosti o tim pitanjima svaka saradnja je bila na staklenim nogama.

Četnici su zauzeli neprijateljski stav prema Muslimanima i Hrvatima i odbijali svaku mogućnost saradnje sa njima. To je, međutim, bilo najkrupnije političko pitanje, od kojeg je zavisila budućnost ustanka. Njegovo raščišćavanje trebalo je i da bude prvi uslov svake saradnje. Saradivati sa četnicima, a tolerisati njihov velikosrpski stav, prijetilo je opasnošću da se izolujemo od muslimanskih i hrvatskih masa, a to je značilo dovesti u pitanje sve. O ovom pitanju nije došlo do sporazuma sa četnicima. Pojedini domaći četnički komandanti uvidali su opasnost borbe na vjerskoj i nacionalnoj osnovi, jer su se plašili sukoba srpskih i muslimanskih sela, ali ovi trezveniji ljudi nisu bili u stanju da to svoje mišljenje sprovedu.

Isto tako ostalo je neprečišćeno i pitanje odnosa prema okupatoru i nedićevcima. Četnici su načelno prihvatili borbu protiv okupatora, ali su je u praksi izbjegavali koliko su god mogli. Oni su to objašnjavali strahom od represalija prema srpskom stanovništvu, a u stvari već tada su bili angažovani u stvaranju kontakta između četničkog štaba za istočnu Bosnu i njemačke glavne komande u Beogradu. Oni se, tobože, nisu slagali sa Nedićem, ali, eto, za njih su »nedićevci ipak Srbi«, a to znači da ih treba u najmanju ruku tolerisati. Oni su od nedićevaca primali oružje, slobodno se kretali po neoslobođenoj teritoriji i uz pomoć Nedićeve »straže« prebacivali se preko Drine. Sve su to pravdali »taktikom« iskorištavanja nedićevaca u materijalnom pogledu. Sve u svemu tadašnje četničke koncepcije svodile su se samo na to da su oni spremni za neku borbu protiv ustaša i domobrana, a ne i protiv njihovih naredbodavaca. U stvari iza te »spremnosti« stajao je velikosrpski stav u odnosu na Bosnu i Hercegovinu. Doduše, ako smo htjeli saradnju sa četnicima, mi nismo mogli insistirati da oni usvajaju sva naša politička gledišta i sve naše ocjene. Morali smo ići na kompromise, ali ne na ustupke u najhitnijim pitanjima.

Naši drugovi u Operativnom štabu suprotstavljali su se ovakvim četničkim stavovima, ali je u tome trebalo biti energičniji. I za vrijeme postojanja zajedničkog Operativnog štaba javno istupanje četničkih komandanata bilo je šovinističko i u suštini protiv borbe sa okupatorom. Normalno bi bilo da su se stvari odmah razjasnile i po

cijenu prekidanja saradnje. Međutim, do toga nije došlo. Naši predstavnici u Operativnom štabu sigurno su bili najodgovorniji da to učine, ali to nikako ne umanjuje odgovornost Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba u cijelini. Bilo je neslaganja u ocjenama saradnje sa četnicima, ali su se ona zadržavala na nivou ličnih stavova, a bilo bi normalno da je o njima rješavao PK i Glavni štab, jer je to bilo najkрупnije vojno i političko pitanje. Da se tako postupilo, bili bi izbjegnuti nesporazumi, a to bi, vjerovatno, doprinijelo da se naši odnosi sa četnicima raščiste brže i odlučnije. Tek poslije intervencije druga Tita greške su ispravljene, ali su one ostavile svoje posljedice.

Sporazum o saradnji u masama je dobro primljen. Međutim, četnici su ovoj saradnji prišli potpuno neiskreno i nisu se pridržavali nikakvih dogovora i sporazuma. Na sporazum je van je sa nama išli su samo radi toga što su naše jedinice bile brojne i snažne, što je raspoloženje u masama bilo za saradnju, ali su je oni smatrali kao taktički manevar. Čak i sa čisto vojničke tačke gledišta ta saradnja je pored pozitivnih imala i negativnih posljedica, jer je uspavljivala našu pažnju i mi smo računali da su položaji koje su držali četnici sigurni, a II ofanziva je pokazala da je to bila velika iluzija. Možda bi saradnja sa lokalnim jedinicama bila čak i bolja da nije bilo zajedničkog štaba, jer su lokalne jedinice bile za nju neposrednije zainteresovane. U mjestima koje su oslobodili partizani četnici su samovoljno stvarali svoje komande. Insistirali su, i donekle uspjeti, da ravnopravno dobijaju oružje iz Užica, što je slabilo naoružanje naših jedinica. Planiranje zajedničkih operacija u Operativnom štabu otezalo se u nedogled i bilo je jasno da četnicima nije stalo do ofanzivnog djelovanja. No, najveća je šteta bila u tome što je formiranje zajedničkog štaba kod jednog dijela kadrova stvorilo iluzije da je saradnja sa četnicima moguća na duže vrijeme. Posljedica toga bila je da mase nisu dovoljno upoznavane s pravim karakterom i ciljevima četnika; nisu dovoljno raskrinkavani njihovi izdajnički postupci; u pojedinim slučajevima prelazilo se čak i preko njihovih zločina, samo da se ne razbila saradnja; nije preduziman bilo kakav politički rad u redovima njihovih jedinica. Jednom riječi, mi smo, u odnosu na njih, bili do kraja lojalni. S druge strane, četnički oficiri su dolazili slobodno u partizanske jedinice i tamo vodili razgovore i vrbovali pojedince. Koliko je bilo zabune u našem odnosu prema četnicima govori i to da su neke naše odlične čete na Romaniji nosile četničke kokarde, a priznavale partizanski štab. Postojanje četničkih jedinica i naša saradnja sa njima stvarali su nepovoljnu klimu za sređivanje i učvršćivanje naših četa. Naime, ako je neko učinio ozbiljniji prekršaj i zbog toga bio disciplinski kažnjen, on je mogao jednostavno da pređe u četnike. To su samo one najkрупnije štetne posljedice.

Operativni štab nije bio dugog vijeka, trajao je nešto oko mjesec i po, do 16. novembra 1941. Poslije bezuspješnog nastojanja da dođe

do poštenog sporazuma naši predstavnici su se povukli i tako je zajednički štab prestao da postoji, ali saradnja sa nekim četničkim jedinicama trajala je sve do II neprijateljske ofanzive. Međutim, mi nismo napadali u to vrijeme ni one četničke jedinice koje nisu sa nama saradivale. Četništvo se još nije bilo kompromitovalo u srpskim masama kao izdajnička organizacija i mi smo morali voditi računa o toj činjenici. No, isto tako je tačno da smo mi njima pravili veće ustupke nego što je trebalo. Na njihove ispade nije se energično reagovalo. U pojedinim zajedničkim akcijama (Rogatica) morala se gotovo ista briga poklanjati zaštiti muslimanskog stanovništva od četnika koliko i borbi protiv neprijatelja. U oslobođenim gradovima borba sa razularenim četničkim ruljama predstavljala je glavnu brigu naših komandanata. Nepromišljeno je i štetno bilo što su odredi išli u neke zajedničke akcije sa četnicima, za koje se nije pouzdano znalo u šta će se pretvoriti.

Posljednji zvanični pregovori sa četnicima bili su, na njihovu inicijativu, krajem decembra u blizini Han-Pijeska. Sa partizanske strane su učestvovali: S. Vukmanović, R. Čolaković, S. Vajner (Čiča) i U. Danilović, a sa četničke: majori Todorović i Dangić, kap. Čuković, »vojvoda« Babić i P. Đukanović. Ovi pregovori su bili potpuno bezuspješni, jer se ni u čemu nismo sporazumjeli, a bili su, sa naše strane, i nepromišljeni, jer smo bez ikakvog obezbjeđenja došli pravo u četnički osinjak. Poslije se pokazalo da je dio oficira bio za našu likvidaciju, ali su drugi bili protiv toga i zato do toga nije došlo. Samo u jednom smislu ovi su razgovori bili korisni: četnici su istupili otvorenih karata. Naime, oni su već znali za predstojeću ofanzivu, izradili prema njoj određenu taktiku i htjeli i nas na to da navuku. Iznijeli su nam svoje stanovište da u slučaju njemačke ofanzive ne treba pružati otpor Nijemcima, jer bi to izazvalo velika stradanja srpskog stanovništva; da će se »vojni četnici«(*) ispred Nijemaca sklanjati, a ostavljati lokalne četničke starješine da sa njima uspostave kontakt. Iznijeli su da će sa Nijemcima, vjerovatno, nastupati i nedićevci i oni će zaštićavati srpsko stanovništvo. Predlagali su da se ispred Nijemaca povuku i naše jedinice. Kada smo mi na to oštro reagovali, nazivajući to izdajom i kapitulantomstvom, oni su počeli da se povlače, kao da je to samo njihov prijedlog, koji se ne mora prihvatiti, ali se vidjelo da je to povlačenje neiskreno. Sastanak se završio rasplinuto i neodređeno. Nesumnjivo je naš propust bio što mi i te izjave četnika nismo ozbiljno shvatili i preduzeli odgovarajuće mjere.

Konačno, gledajući u cjelini naše odnose sa četnicima u istočnoj Bosni, sigurno se može reći da nije greška u tome što smo mi na tu saradnju išli i što smo uporno nastojali da je ostvarimo, nego u

*) »Vojni četnici« to je značilo otprilike: oficiri i oni četnici koji su prešli iz Srbije kao pokretna formacija.

tome što nismo bili dovoljno odlučni da je na vrijeme presiječemo kada se pokazala štetnom. I drugo, griješili smo što smo dozvolili četničko vršljanje u vlastitim jedinicama i suviše taktizirali prema pročetničkim elementima. Pri ovome treba imati na umu i to da nije sve zavisilo od naše subjektivne volje i ocjene, nego i od realnog raspoloženja i svijesti ustaničke mase, koja je sačinjavala naše odrede.

Na kraju, nekoliko riječi o vojnoj i političkoj djelatnosti Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba. Djelatnost ovih organa u cjelini nije bila dobro organizovana. Nije bilo podjele posla, ni kolektivnog rukovođenja. Saradnja Glavnog štaba i Pokrajinskog komiteta iscrpljivala se, u suštini, saradnjom dvojice-trojice drugova, a ostali su bili manje-više na terenu. Osim savjetovanja u Glasincu, u novembru 1941, i savjetovanja u Ivančićima, u stvari nije bilo širih i solidno pripremljenih sastanaka ovih tijela, pa, prema tome, nije moglo biti ni solidne procjene i analize situacije i prilika u kojima smo djelovali. A uslovi su takvu procjenu i analizu tražili. Odluke su se ponekad donosile nabrzinu i individualno, što je vodilo praktizmu i jednostranosti. Takva praksa je dugo trajala i ona je, bez sumnje, prouzrokovala znatne štete. Činjenica je, dalje, da su se najodgovorniji drugovi bavili i dosta sporednim pitanjima i zato su mogle da promiču glavne stvari. Sve ove slabosti su se, donekle, nadoknađivale blizinom Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta, odakle su se mogle dobiti određene direktive i mišljenja, ali je i to na svoj način utvrđivalo praksu nesamostalnosti i smanjivalo punu odgovornost političkog i vojnog rukovodstva. Sigurno bi svi naši politički stavovi bili bolje odmjereni, izbjegle bi se improvizacije i subjektivno odlučivanje, a takođe i kolebanja da su ta pitanja bila predmet stalne brige i odgovornosti Pokrajinskog komiteta kao cjeline. Istina, ratne prilike nametale su i poseban metod rada; moralo se operativnije djelovati i rješavati, pa i lično donositi odgovorne odluke, ali to nije smjelo da potisne kolektivni rad i odgovornost.

Gledajući danas ove događaje u cjelini, ne smije se zaboraviti da je prvi period naše revolucije bio period njenog sazrijevanja i nije čudo da su mogli nastati i takvi momenti da reakcionarne snage privremeno odnesu prevagu i skrenu razvitak u svome pravcu. To se desilo u našem slučaju o kojem je riječ u ovom članku. Te snage su uspjele da tok seljačke ustaničke rijeke okrenu na svoju vodeću. Ali, to skretanje bilo je na jednoj lažnoj politici, politici koja je bila u suprotnosti sa stvarnim interesima naroda, i zato ono nije bilo trajno. Kad se prozrela do kraja ta politika, moralo je doći do trijeznjenja i ono je relativno brzo i nastupilo.

I pored svega što se desilo u proljeće 1942. mi političku bitku u ovim krajevima nismo izgubili. Naše povlačenje sa većeg dijela

oslobođenih teritorija bilo je samo privremeno. Mi smo se tamo ponovo vraćali i ponovo sticali izgubljene pozicije, a jezgro naše vojske nije nikada napuštalo teren istočne Bosne. Uvijek smo bili tu prisutni, u ofanzivi, u odbrani, u manevru. Konačno u novembru 1942. 6. brigada i Sremski odred — nešto više od 1.200 boraca — uspjeli su da do nogu potuku koncentrisanu grupu majevičkih i posavskih četnika u selu Maleševcima, pod Majevicom. To je bila pobjeda koja je u stvari značila prestanak četničkog gospodarenja na Majevisi, Semberiji i Posavini. Oni su poslije toga postali razbijene grupe bez ikakvog uticaja u narodu. To je bio i početak četničkog poraza u cjelini u istočnoj Bosni. Romanijski četnici će se još zadržati na okupu, ali samo sa čvrstim osloncem na okupatora. U 1943. g. razbijeni su četnici na Romaniji, Ozrenu i Trebavi. Razbijanje četnika, svakako, nije bilo rezultat samo naše vojničke nadmoći nego i političkog sazrijevanja u masama do kojega je moralo doći kako usljed razvitka događaja u svjetskim razmjerama, tako i usljed upornog, samoprijegornog i sve uspješnijeg djelovanja Partije i ostalih organizacija narodnooslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni kojima je ona stajala na čelu.

Uglješa DANILOVIĆ

OPRAVDAN RAZLOG

Ispred Rodoljuba Čolakovića u koloni je koračao jedan mladi borac, koji iznenada preskoči neku rupu. Za njim preskoči i drug Ročko, koji nije dobro vidio, pa se orijentisao prema njegovom hod. Mladić ponovo skoči, a za njim i drug Čolaković. Kada se to ponavljalo sve češće, Ročku se učini nešto sumnjivo, pa upita borca ispred sebe:

- Ama, družo, što ti stalno nešto preskačeš?
- Zima mi je, družo Ročko, pa to činim da se malo ugrijem.

KONJUH PLANINOM

Konjuh planinom vetar šumi, bruji
Lišće pjeva žalostive pjesme,
Borovi i jele, javori i breze
Svijaju se jedno do drugoga.

Noć je u crno svu šumu zavila
Konjuh stenje ruši se kamenje
Mrtvoga drugara, husinskog rudara
Sahranjuje četa partzana.

Kiše jesenje po grobu su lile
Bure snježne kosti su raznijele
Iz krvi crvene husinskog rudara
Crvena je šuma procvjetala.

Konjuh planinom vjetar šumi, bruji
Lišće pjeva proleterske pjesme
A na vrh planine zastava se vije
Crvena od krvi proletera.

Miloš POPOVIĆ*)

*) Poginuo na Sutjesci juna 1943. godine.

HEROJSKA SMRT SLA VIŠE VAJNERA CICE

Neposredno nakon savjetovanja u Ivančićima krenula je grupa partijskih radnika u Birač. U grupi su se nalazili Cvijetin Mijatović Majo, Svetolik Gospić Brko, Jozef Danon i ja, kao i još 5—6 drugova. Sa nama se nalazio i Boško Palkovljević Pinki, koji je kao kurir Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu išao u Vrhovni štab. Kada smo stigli u Han-Pijesak (moglo je to biti 16. ili 17. januara 1942), u našu sobu su upali četnici Aćima Babića i pokušali da nas razoružaju. Međutim, kada smo mi odvrnuli bombe i rekli da ćemo pobiti i sebe i četnike, napadači su nas napustili, tako da smo mogli da nastavimo put za Birač.

Tek što smo stigli u Šekoviće, dobili smo poruku sa Romanije da sa jednim dijelom Birčanskog partizanskog odreda krenemo prema Han-Pijesku kako bismo tu organizovali front, jer je bila počela ofanziva na istočnu Bosnu. Pošto smo kod sebe imali samo vod vojnika (čitav Birčanski odred je već bio angažovan u borbi protiv Nijemaca i domobrana), Majo i ja smo pokupili prisutne borce i krenuli prema Han-Pijesku.

Kada smo, 19. januara 1942, stigli na Han-Pijesak, tu smo zatekli Slavišu Vajnera Čiču i Šumadijski bataljon 1. proleterske brigade. Sutradan smo sa Šumadincima i vodom Birčaka zaposjeli položaje na putu Vlasenica — Han-Pijesak kod Ružinih voda. Hladnoća je bila velika, a snijeg dubok. Došavši kod Ružinih voda, bataljon je isturio zasjedu, ali su je Nijemci zaobišli i oko 11 sati udarili direktno na bataljon. Tu je ubijen jedan borac, čiji puškomitraljez nije mogao da djeluje jer se bio smrzao. Zbog toga je naredeno da se bataljon povuče, dok se zasjeda na čelu sa Branom Markovićem, pošto je bila odsječena, probila u Birač. Sa bataljonom je krenuo i Čiča.

Na pruzi Han-Pijesak. — Olovo nalazi se željeznička stanica Pjenovac. Mjesto leži u jednom tjesnacu, kroz koji se probija rječica Stupčanica. Sa obje strane željezničke pruge dižu se strma brda, obrasla šumom. Sa sjevera, od Malog polja, silazi se u stanicu stazom. a prema jugu, prema selu Babinama, vodi preko mostića na

Stupčanici seoski put. Tek kada se izade iz stanice i pođe prema Olovu, tjesnac se širi, te se tu, na lijevoj obali rječice, nalazi velika pilana. Eto, tu je nakon povlačenja stigao 1. šumadijski bataljon sa Čičom Romanijskim.

Kada je stigao u Pjenovac, bataljon se smjestio u školu, gdje je prenoćio. 21. januara rano obavijestio nas je Svetozar Kosorić da se patrola proletera tog jutra sukobila sa Nijemcima kod Berkovine, zbog čega je Majo insistirao kod Čiče da se što prije krene iz rupe u kojoj se nalazio bataljon. Čiča je rekao da Majo sa Birčacima krene prema Knežini, a da će on sa ostalima za koji čas prema Olovu. (Postojala je dilema oko toga gdje da se krene. Čiča je želio da ide prema Olovu, a Majo je kao pravac povlačenja predlagao Knežinu.)

Majo i ja smo se pozdravili sa Čičom i krenuli prema Babinama. Čiča je ostao da organizuje izvlačenje topa i ostalog plijena koji se tu nalazio, pa da i on krene.

Tek što smo se popeli na brdo, čuli smo bjesomučnu paljbu iz njemačkih automata i šaraca. Zastali smo. Paljba je ubrzo prestala. Čuli su se samo pojedinačni pucnji. Uskoro su do nas stigli preživjeli borci 1. proleterskog bataljona. Bili su utučeni. Od njih smo saznali dio onoga što se desilo. Ostalo sam saznao kasnije.

Naime, kada smo mi sa vodom Birčaka napustili stanicu, jedno njemačko smučarsko odjeljenje izbilo je od Malog polja na brdo više stanice, dok je konjičko odjeljenje došlo prugom od Berkovine. Nijemce su od Han-Pijeska do Pjenovca proveli četnici. Četnici su nastojali pošto-poto da ubiju Čiču, jer se on istakao u raskrinkavanju i likvidiranju četnika. Pošto nisu to mogli da učine sami, pozvali su u pomoć Nijemce.

Kada su izbili više Pjenovca, Nijemci su iznenada otvorili paljbu iz automata i puškomitraljeza i od prostora pred stanicom napravili pravu ljudsku kasapnicu. Pošto su bili zatečeni u tjesnacu i na okupu, borci se nisu čestito mogli ni okrenuti, a kamoli razviti za borbu. Oni koji odmah nisu bili pogodeni bježali su prema Olovu i Babinama, gonjeni od Nijemaca, koji su upali u stanicu i odmah i sami krenuli niz prugu.

Čiča je upravo izlazio is stanične telefonske govornice kada je zapucalo. On je potrčao prema mostiću na Stupčanici, prešao ga i tu ranjen klonuo. Takođe je već od prvih metaka bio ranjen i politički komesar bataljona Draganče Pavlović. Da ne bi pali živi u ruke Nijemcima, Čiča i Draganče su se ubili.

Toga jutra u Pjenovcu je poginuo i Milan Ilić — Čiča, komandant Šumadijskog bataljona 1. proleterske brigade, i još 50 proletera. Sve ranjene borce Nijemci su dotukli pištoljima. U ovoj borbi izginuo je sav komandni kadar bataljona, osim jednog komandira i političkog komesara čete, koji su se spasli zavlačenjem pod led u rječici Stupčanici.

Pripadnici njemačke 718. divizije pljačkaju imovinu naroda na Romaniji, januara 1942.

Izginule proletere, zajedno sa Čičom Milanom Ilićem i Dragančetom Pavlovićem sahranili su seljaci iz okolnih sela u zajedničku grobnicu u jednoj strani pored stanice, dok su Nijemci Čiču natovarili na sanke i odvukli u nepoznatom pravcu, tako da se za njegov grob ne zna.

Povodom Čičine pogibije Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu i Glavni štab NOP i dobrovoljačkih odreda za Bosnu i Hercegovinu izdali su saopštenje.

Tekst saopštenja glasi:*)

»Pokrajinski komitet Komunističke Partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu i Glavni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih i dobrovoljačkih odreda saopćuju s bolom da je komandant Romanijskog partizanskog odreda i član Glavnog štaba NOP i DO za Bosnu i Hercegovinu drug Slaviša Vajner Čiča pao junačkom smrću u borbi s njemačkim fašističkim hordama kod Pjenovca u blizini Han-Pijeska«.

Kad je njemački fašistički okupator, zajedno s Pavelićevim bandama, započeo ofanzivu protiv oslobođene teritorije istočne Bosne, svi četnički »vođe« i »vojvode« pobjegli su glavom bez obzira ispred neprijatelja, naređivši prethodno četnicima da neprijatelja

*) Tekst saopštenja dajem doslovno uz saglasnost Redakcije, stoga što je on malo poznat.

propuste bez borbe. Ljudi koji su se bosanskim seljacima nametnuli za vođe i vojvode, kao major Jezdimir Dangić, Aćim Babić, major Boško Todorović, kapetan Sergije Mihajlović, ispoljili su se kao otvoreni pomagači neprijatelja Italijana i Nijemaca, kao najamnici omraženih fašističkih okupatora. Dok su vođe takvog kova izdali Narodnooslobodilačku borbu, dotle su prave vođe naoružanog naroda ostali na bilježi. Među ovima je bio jedan od najistaknutijih, najhrabrijih i najomiljenijih naš drug Čiča. Kad se otkrilo da Nijemci i ustaške bande nadiru od Vlasenice prema Han Pijesku, on je sa odabranom četom boraca Proleterske brigade pohrlio da okupi mještane borce koji su bili zbunjeni izdajom vođa i da zaustavi nadiranje neprijatelja. U borbi s nadmoćnim neprijateljima on je pao na čelu svoga odreda kao junak, i tako djelom dokazao svoju ljubav prema narodu. Grlati patrioti koji su stalno grmili o srpstvu i velikoj Srbiji, koji su Čiči prebacivali njegovo hrvatsko porijeklo, izdali su narod i omogućili ustašama da privremeno prodru u neke krajeve oslobođene Istočne Bosne, a drug Čiča, koji nije volio da se razmeće svojim patriotizmom zapečatio je svojom krvlju vjernost svome narodu.

Drug Čiča bio je jedan od prvih boraca koje je Komunistička Partija Jugoslavije, čiji je on član bio, poslala da organizuje partizanske odrede. On je bio porijeklom Hrvat, otišao na Romaniju da organizuje Srbe seljake tog čitavog kraja na borbu protiv fašističkog okupatora i ustaških bandita. Uskoro su se oko njega okupili svi pošteni i rodoljubivi sinovi tog kraja, i Čičino ime bilo je zastava nepomirljive borbe protiv svih narodnih neprijatelja. Drug Čiča je svojim junaštvom i svojom privlačnošću ubrzo stekao ugled i ljubav ne samo boraca, veći stanovništva obiju vjera. Ne samo Romanija, već čitava Bosna i Hercegovina i dobar dio Srbije i Crne Gore znao je našeg druga Čiču, on je bio oličenje nasalomljivosti i nepokolebljivosti naše Komunističke Partije u borbi protiv fašističkih okupatora. Stoga su ga tako mrzili svi narodni neprijatelji, sve podle sluge fašističkog okupatora, zvale se one Pavelić, Dangić ili Nedić. Ali su ga zato voljeli svi oni kojima je draga sloboda i napredak, koji se bore za bratstvo među narodima, za mir, hljeb i slobodu.

Neka je slava vjernom sinu Komunističke Partije i neustrašivom partizanskom komandantu drugu Slavišu Vajneru Čiči. Njegova junačka smrt biće nam potstrek da našu pravednu borbu provedemo još odlučnije i nepomirljivije do potpunog uništenja fašističkih okupatora i njegovih podlih slugu.

Tako je herojski poginuo jedan od organizatora ustanka u istočnoj Bosni, prvi komandant Romanijskog partizanskog odreda Slaviša Vajner, više poznat kao Čiča sa Romanije.

Milutin DURASKOVIĆ

FORMIRANJE GRUPE UDARNIH BATALJONA

Po dolasku Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta KPJ na teritoriji istočne Bosne, u Ivančićima i Čevljanovićima održano je nekoliko savjetovanja, na kojima je izvršena analiza političke i vojne situacije. Jedan od zaključaka ovih savjetovanja odnosio se na formiranje takvih pokretnih jedinica koje će biti u stanju da izvrše svaki postavljeni zadatak.

U vezi s tim, odmah se u svim odredima istočne Bosne (Romanijskom, Zvijezda, Zeničkom, Majevičkom, Bircanskom i Ozrenskom) pristupilo formiranju udarnih četa. Izbor je vršen tako što su iz svih pomenutih odreda izdvojene najbolje čete, grupe i pojedinci koji su ušli u sastav nove jedinice.

Nakon toga, iz ovog sastava formiran je prvi istočnobosanski udarni bataljon. Njegovo svečano proglašavanje obavljeno je u Srednjem, u blizini Sarajeva, 13. marta 1942. Svečanosti je, kao delegat Vrhovnog štaba, prisustvovao Svetozar Vukmanović Tempo.

Bataljon se sastojao od četiri čete. Prva četa je formirana od Sinjevske omladinske čete, Ozrenske proleterske čete i boraca Mokranjskog bataljona. U sastav 2. čete ušli su borci Cmovrškog bataljona (odreda Zvijezda), 3. četa se sastojala od boraca Muslimanskog bataljona i 4. četa od boraca Zeničkog odreda. U prateću četvu ušli su svi borci iz pomenutih odreda koji su znali rukovati bacačima i teškim mitraljezima.

Bataljon je brojao oko 300 boraca. Naoružanje mu se sastojalo od jednog bacača 81 mm, dva teška mitraljeza, 18 puškomitraljeza, dok su ostalo uglavnom bile puške i bombe.

Štab bataljona sačinjavali su: komandant Vojo Ljujić, politički komesar Pašaga Mandžić Murat, zamjenik komandanta Mitar Minić, i zamjenik komesara Derviš Numić.

Formiranje ove operativne jedinice, sastavljene od oprobanih boraca, pada upravo u vrijeme kada su četnici u gotovo svim odre-

dima izvršili pučeve. Vojno-politička situacija bila je u to vrijeme veoma rovíta, naročito poslije januarske ofanzive. Zbog četničke izdaje i propagande, koju su oficiri bivše jugoslovenske vojske širili među borcima i u narodu, pojedini partizanski odredi nestajali su preko noći.

Zahvaljujući postojanju ovakve jedne operativne jedinice, oni nisu mogli u potpunosti da okrenu narod i borce protiv komunista i zaustave dalji tok ustanka. Međutim, njihova propaganda imala je izvjesnog uspeha, tako da su se gotovo cijele čete otcjepljivale i istupale iz odreda, dok su druge prelazile na četničku stranu.

Sve mi se to vrmalo u mislima dok sam stajao pred svečano postrojenim jedinicama čekajući da predam raport. Lica boraca, vedra i radosna, njihovi pogledi, čvrsti i odlučni, duh borbenosti koji je zračio i prožimao ovo ljudstvo, sve to mi je ulijevalo nadu i pouzdanje u jednu novu snagu, koja je izrastala tu, pred mojim očima, spremna da se suoči sa svakom opasnošću, čvrsta i odlučna da je savlada i pobijedi.

Svečanost proglašenja bataljona obavljena je u bivšem Sokolskom domu u Srednjem. Bio je to vrlo svečan trenutak, koji nas je sve uzbuđivao. Stajao sam pred postrojenim borcima očekujući dolazak Tempa i Slobodana Principa Selje. Raportirao sam Selji, a on je onda pozdravio borce sa »smrt fašizmu«. Odgovorili su mu gromko sa »sloboda narodu«, Nakon izvršene smotre se rukovao i poljubio sa mnóm. Potom se snažno zaorila pjesma, koju su prihvatili svi borci.

Prvi pokret bataljon je izvršio prema Vlasenici. Naš zadatak je bio da likvidiramo neprijateljsku posadu kod stanice Petrovići na pruzi Zavidovići — Han-Pijesak. Posada se sastojala od jedne satnije domobrana i dvije satnije ustaša. Oni su se bili dobro ukopali i pružili su nam žilav otpor, a ubrzo su dobili pojačanje i od kladanjskih ustaša. Nakon duge borbe morali smo se povući, jer smo uvidjeli da ovo uporište ne bismo mogli osvojiti bez većih gubitaka.

Krajem marta dobili smo zadatak da krenemo prema Ozrenu, u dobojski kraj. Ovdje su četničke glavešine bile zavladaile partizanskim odredom, služeći se već oprobanim propagandnim sredstvima da posiju razdor među borce i unesu nevjencu u narod. Mlad, politički i vojnički neizgrađen borački sastav, angažovan mahom sa sela, i nije bio u stanju da se uspješno odupre toj propagandi, kojoj su mnogi podlegli. Naš dolazak i prisustvo u odredu trebalo je da povratí poljuljanu vjeru u partizansku snagu i da tako odred spase od četničkog uticaja.

Na Ozrenu nismo preduzimali nikakve vojničke akcije, nego smo se ograničili na to da na terenu, zalazeći u narod, objašnjavamo smisao i cilj naše borbe i izdaju koju pripremaju četnici. Pošto sam se donekle upoznao sa situacijom i izbliza osmotrio četnike, bio sam

mišljenja da bi ih trebalo razoružati, a tek potom preduzeti političku akciju u narodu. To sam rekao i Tempu. Oslanjajući se na informacije Toše Vujašinovića, komandanta Ozrenskog odreda, on je mislio da to ne bi bilo dobro i da bi prethodno trebalo da dobijemo bitku na političkom planu, time ćemo ih razobličiti u narodu. Tako je uskoro u selu Breziku, koje je predstavljalo centar partizanskog života na Ozrenu, donesena odluka da se sazove narodni zbor, na kome će se raskrinkati četnička saradnja sa okupatorom.

Zbor je bio zakazan za 18. april. Prisustvovali su mu i naši komandiri i komesari, prema već ranije donesenoj odluci. Kad smo o tome odlučivali, ni slutili nismo kakva će to teška i kobna greška biti i kakve će posljedice zbog toga nastupiti. Naše čete u okolnim mjestima ostale su praktično bez komandnog kadra. Bolja prilika za četnike nije se mogla ukazati. Koristeći njihovo odsustvo, oko 300 četnika, na čelu s Cvijetinom Todićem, rano izjutra napalo je naše čete i snage koje su se nalazile u Breziku.

No, i pored toga, ljudi koji su ostali u četama brzo su se sredili i pružili otpor. Jedino je otpor izostao u 4. četi, koja je potpuno iznenađena i brzo razbijena. Saznavši za ovo, mi smo hitno uspostavili kontakt sa četama i prešli u protivnapad, tako da smo uskoro četnike odbacili prema Spreči.

Četnici su donekle postigli ono što su htjeli. Razbili su nam jednu četvu, ubili nam osam boraca i više njih ranili i u potpunosti osujetili naše namjere da održimo zbor. Ovaj prepad unio je priličnu pometnju u naš bataljon. Svoju grešku skupo smo platili, a do nje je došlo zbog toga što mi u bataljonu nismo imali nikakve podatke o raspoloženju boraca i naroda u ovom kraju, nego smo se pri tome oslanjali isključivo na obavještenja i podatke ljudi iz odreda.

Poslije ovakvog dočeka na Ozrenu nije nam preostalo ništa drugo nego da što prije krenemo odavde i što više ljudstva iz ostalih naših odreda okupimo u bataljon. Nakon što smo sredili situaciju u jedinici krenuli smo put Zeničkog odreda. Nekako baš u to vrijeme dobili smo izvještaj da je do slične situacije došlo i u odredima Romanija i Zvijezda, koje je takođe zahvatilo rasulo prouzrokovano četničkim akcijama.

U selo Kamenicu, koje se nalazilo na teritoriji Zeničkog odreda, stigli smo 22. aprila, a već krajem tog mjeseca od boraca Zeničkog udarnog bataljona i Ozrenskog odreda formiran je 3. udarni bataljon, koji je brojao oko stotinu boraca.

Dok smo se bavili na ovom području, izvršili smo napad na ustaško uporište kod Zavidovića i uništili dvije željezničke kompozicije koje su saobraćale na pruzi Sarajevo — Brod. Našu dalju vojničku aktivnost poremetila je četnička izdaja u Zeničkom odredu. Ona je izvedena, zahvaljujući u prvom redu pomoći četnicima oda-

nih ljudi koji su se nalazili na rukovodećem položaju u 3. bataljonu. Glavni pokretač tog udara bio je Golub Mitrović, koji se proglasio za komandanta četničkog odreda, nakon čega je stupio u vezu s njemačkom komandom u Zenici. Mitrović se prije toga nalazio u 3. bataljonu na dužnosti komandira jedne čete. Treći bataljon se i poslije toga udara održao kao cjelina. Četnici su ipak uspjeli da ubiju na spavanju 15 boraca, mahom Husinjana, nekadašnjih husinskih rudara.

Dok smo mi kristarili zapadnim dijelom istočne Bosne, u Dri-njači je 28. marta, nakon uništenja partizanskog štaba u majevičkom selu Vukosavcima, formiran 2. udarni bataljon. U ovaj bataljon ušla je i omladinska četa, koja je formirana od Krajišnika i Ličana, a sa njim su se nalazili i drugovi iz Pokrajinskog komiteta Partije za BiH. Brojao je oko 200 boraca, svrstanih u tri čete, a oko šezdesetak njih došli su iz okoline Sarajeva, Visokog i Vareša.

Pošto je od početka bio izložen stalnim napadima četnika sa Romanije i Zvijezde, koji su bili brojčano nadmoćniji, ovaj bataljon vidio je jedini izlaz iz te teške situacije da se probije prema nama, kako bismo, koncentrisani i ojačani, usmjerili svoje dejstvo protiv neprijatelja. Tako su se u selu Kamenica i Stojanovići, u blizini Zavidovića, skoncentrisale sve snage preostale poslije izvršenih četničkih pučeva u odredima istočne Bosne. Od njih je formirana grupa udarnih bataljona, a za komandanta je postavljen Vojo Ljujić, dok ostalo rukovodstvo zvanično nije bilo postavljeno.

Situacija je bila izuzetno teška i postavljeno je pitanje u kom pravcu da se usmjeri naša akcija. Došli smo do zaključka da bi najpogodnije bilo da se prebacimo za centralnu Bosnu, gdje se nalazila glavnina naših snaga sa Vrhovnim štabom. U tom smislu upućen je u centralnu Bosnu drug Rato Dugonjić.

Ali poslije niza pokušaja da se prebacimo preko rijeke Bosne, u tome nismo uspjeli. Zato smo odlučili da izvršimo pokret prema Birčanskom partizanskom odred, uvjereni da su se, i pored svih pučeva u pomenutim odredima, naše snage tamo održale.

Nakon trodnevnog marša preko Konjuha grupa udarnih bataljona stigla je 28. maja u Birač. Odmah smo uspostavili vezu sa Birčanskim odredom. Iako je ovdje četnički pritisak bio veoma jak, odred se ipak sačuvao, zahvaljujući u prvom redu prisustvu 1. i 2. proleterske čete, koje su bile formirane većinom od prekaljenih boraca 1. i 2. proleterske brigade, a dijelom i od radnika iz Tuzle i najboljih boraca iz Birčanskog odreda. Ove dvije čete su odmah ušle u sastav udarnih bataljona. One su pridodate 3. bataljonu kao 11. i 12. četa.

Čim smo se smjestili u Birču i okrijepili, pristupili smo reorganizaciji grupe bataljona, koja je sada brojala oko 500 boraca i raspolagala sa 27 puškomitraljeza, nekoliko stotina pušaka i bombi.

Grupa rukovodilaca NOP-a za Bosnu i Hercegovinu u Srednjem, aprila 1942: Luka Stević, Rato Dugonjić, Avdo Humo, Časlav Jovanović Gorčin, Uglješa Danilović, Slobodan Princip Seljo i Todor Vujasinović (stoji pozadi)

Cilj ove reorganizacije je bio da se što ravnomernije rasporedi komandni kadar i naoružanje, Tako su štab Grupe udarnih bataljona sačinjavali: Vojo Ljujić, komandant, Cvijetin Mijatović, komesar, dok je Pero Kosorić bio zamjenik komandanta, a Avdo Humo zamjenik komesara.

Borci su svrstani u tri bataljona.

Komandant 1. bataljona bio je Mitar Minić, komesar Hasan Brkić, zamjenik komandanta Oskar Danon (Jovo Cigo), a zamjenik komesara Derviš Numić.

Komandant 2. bataljona — Ratko Perić, komesar Pašaga Mandžić Murat, zamjenik komandanta Rudi Petovar, a zamjenik komesara Mirko Filipović.

Komandant 3. bataljona — Vojislav Ilić, komesar Tanasije Mihajlović Zlatko, zamjenik komandanta Nikola Prodanović, a zamjenik komesara Vladimir Perić Valter.

Sa grupom udarnih bataljona nalazili su se i drugovi Svetozar Vukmanović Tempo, kao delegat Vrhovnog štaba, te članovi Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH Iso Jovanović, Rodoljub Colaković i Uglješa Danilović.

Sada, nakon ove reorganizacije, grupa udarnih bataljona bila je sposobna i za zamašnije akcije. Uz bataljone su organizovane komore, koje su imale zadatak da se brinu o ishrani boraca, da nose ka-

zane i ostali pribor nužan za ishranu ljudstva, kao i sanitetski materijal, a konji iz komore služili su i za nošenje ranjenika. Komora štaba Grupe bila je još brojnija, jer je morala da nosi rezervnu hranu za cijelu grupu. Uz nju se nalazila i naša skromna tehnika, koja se sastojala od jednog šapirografa, radio-aparata i drugih sredstava.

Bili smo, dakle, potpuno organizovana jedinica.

Ranjene drugove nismo mogli nigdje da ostavimo, nego smo ih morali da vodimo sa sobom. I oni seljaci koji su simpatizovali naš pokret nisu smjeli da ih prime, jer su zbog toga trpjeli četničke represalije. Svugdje gdje nismo mi stigli četnici su uzeli vlast. Pod optužbom da su saradivali s partizanima, oni su na razne načine maltretirali seljake, zatvarali ih i ubijali. Da ih ne bismo izlagali nepravilnostima i da ne bismo ništa rizikovali, mi smo se sami brinuli za naše ranjene borce, koji su se kretali s jedinicom. Međutim, i sami borci i rukovodioci poklanjali su veliku pažnju svojim ranjenim drugovima. Ako smo u nekoj akciji došli do kakvog plijena, a pogotovo ako je bila u pitanju hrana, onda su se prvo podmirivali ranjenici. Najbolje kuće u selu gdje bi se, makar i na kraće vrijeme, smjestili bataljoni, dodeljivane su njima. Ta i takva ljubav prema ranjenicima prožimala je i kasnije sve borce i rukovodioce ove jedinice.

Kada se već govori o Grupi udarnih bataljona, iz koje je u ljeto 1942. izrasla 6. istočnobosanska brigada, onda moram da kažem da je danas mnogima ostalo nejasno zašto ova jedinica nije dobila naziv 3. proleterska brigada, što bi joj logično pripadalo, s obzirom na datum njenog formiranja i na karakter njenog djelovanja. Ako se ima u vidu naša velika mogućnost, a takođe i sastav ljudstva, mi smo imali sve karakteristike 1. i 2. proleterske brigade. Međutim, o proglašenju brigada odlučivao je Vrhovni štab, a mi smo tada bili prilično udaljeni od Vrhovnog štaba i nismo imali veze s njim.

Nakon izvršene reorganizacije pristupili smo izvođenju manjih akcija na cesti Vlasenica — Zvornik. Kako smo tada prilično oskudijevali u hrani, odlučeno je da izvršimo akciju na Cersku, selo koje se nalazilo zapadno od ceste Milići — Drinjača. Mještani ovog sela mahom su se nalazili u ustašama. Ovaj prepad izvršen je munjevitom brzinom, tako da su iznenadene ustaše, koje su se nalazile u selu, uspjele samo da pobjegnu prema Novoj Kasabi. Dobivši pojačanje ustaša iz Vlasenice, sutradan su preduzeli napad na naš 1. bataljon, ali su brzo odbačeni, ne uspjevši da prodru u selo. Odavde smo izvukli nekoliko vagona hrane.

Napad na Vlasenicu, preduzet 15. juna 1942, predstavljao je prvu našu veću akciju. Ova varošica leži na samoj cesti Sarajevo — Zvornik. Branilo ju je oko hiljadu ustaša, sa isturenim posadama u Han-Pogledu i Milićima.

Napad je planiran tako da desna kolona, koju su sačinjavali 1. bataljon (Romanijski) i Brinački, formiran od boraca Birčanskog odreda, udara na Han-Pogled. Drugi bataljon i jedna četa Birčanskog odreda dobili su zadatak da napadnu Kik, Visovac i Orlovaču (to su položaji oko Vlasenice). Ostale snage vršile su direktan napad na Vlasenicu. Lijeva kolona bila je sastavljena od jedne čete 3. bataljona i Zalukovačkog dobrovoljačkog bataljona. Oni su imali zadatak da napadnu Milice.

Ova akcija počela je 15. juna oko četiri sata ujutro. Pod zaštitom mraka, desna kolona se neopaženo privukla neprijateljskim položajima na Han-Pogledu. Borci su uskočili u rovove i uništili ustašku posadu. Odmah potom, prema Han-Pijesku upućene su snage da zaustave nadiranje Nijemaca i ustaša, koji su bili krenuli u pomoć svojim snagama u Vlasenici. Neprijatelj je imao nekoliko tanketa, a pošto su ove upale u našu zasjedu preostale snage morale su se povući prema Han-Pijesku. Akcija na Han-Pogled donijela nam je dva puškomitraljeza, oko četrdeset pušaka, oko 20 hiljada metaka i druge opreme, a zarobljeno je i nešto hrane.

Srednja kolona je bez teškoća zauzela Kik, a zatim izvršila akciju na Visovac. Ustaše su ovdje pružile žestok otpor i poslije borbe, koja je trajala sve do deset sati, naše snage su odstupile, ne uspjevši da zauzmu neprijateljsko uporište. U borbi na Kiku i Orlovači zaplijenjen je jedan puškomitraljez i oko pet hiljada metaka.

Bataljon koji je napadao od sjevera na Vlasenicu došao je do prvih varoških kuća, ali, kad su ustaše izvršile protivnapad, morao se povući na polazne položaje.

Zbog snažnog otpora ustaša lijeva kolona, inače brojčano mala, morala se brzo povući.

Neprijatelj je u ovoj akciji bio ohrabren i prisustvom aviona koji su došli u pomoć iz Sarajeva.

Napad na Vlasenicu ispoljio je više naših nedostataka. Prije svega, nismo smjeli da napadamo frontalno na tako širokom prostoru, što je razvlačilo naše snage, čineći ih manje ubojitim, a zatim, za jedan takav napad nismo raspolagali teškim naoružanjem, tako neophodnim za ovakve poduhvate. Osim toga, precijenili smo sposobnost i snagu dobrovoljačkih jedinica, koje su već poslije prve borbe odstupile.

Ovo povlačenje je bilo potpuno nevojnički potez, koji nas je stajao prilično žrtava. Naređenje je uslijedilo kada je već uveliko bio osvojio dan, a svuda oko Vlasenice je brisani prostor. Tako su borci postali meta neprijatelja, koji je, ohrabren našim povlačenjem, još žešće nasrnuo.

Mi smo imali 17 mrtvih i oko četrdeset ranjenih, i to većinom pri povlačenju. Gubici neprijatelja nisu nam poznati, ali prema na-

šoj procjeni i kasnijim izviđanjima računamo da se ta cifra kreće oko devedeset ljudi.

Pošto smo se nakon neuspjelog napada na Vlasenicu povukli u Šekoviće, ovdje smo se izvjesno vrijeme odmarali, sređujući jedinice i pripremajući se za nove okršaje. Uvedena je vojna obuka za sve borce i starješine. Povremeno smo vršili akcije na cesti Han-Pijesak — Zvornik, a udarali smo i na pojedine ustaške posade u selima.

Odmah poslije našeg povlačenja od Vlasenice Tempo je otišao za Vrhovni štab i vratio se krajem juna. Nakon njegovog odlaska vršene su pripreme za proglašenje Grupe udarnih bataljona za udarnu proletersku brigadu. Ovaj svečani čin obavljen je 2. avgusta 1942. u Šekovićima.

Vojo *LJUJIC*

MARS PRVOG UDARNOG BATALJONA

Mi sinovi radnog naroda
u borbu smo krenuli
da s puškom u ruci, iskonskom mržnjom
srušimo fašistički red

Fašiste trijebimo,
Ustaše bijemo
Ni od čega ne prezamo mi
Izdajice sudimo,
Poštene primamo
u jedinstven front slobode

Jer smo mi, jer smo mi
proleterski bataljon
jer smo mi, jer smo mi,
bosanski proleter.

SEĆANJE NA ALIJU HODŽIĆA

Alija Hodžić, kao krojački šegrt Gajretovog internata u Sarajevu postao je član Sindikata tekstilno-odjevnih radnika. U prvo vreme kao skojevac a docnije kao član Partije učestvuje u svim akcijama koje je vodila Partija i sindikalna organizacija u Sarajevu od 1935. do 1941. godine.

Član Partije postaje 1939. godine, godinu dana kasnije postaje član Mesnog i Pokrajinskog komiteta SKOJ-a. Odmah nakon okupacije Alija nastavlja svoju aktivnost u uslovima mobilizacije Partije. Prilikom diverzije na prugu i most u neposrednoj blizini Sarajeva, biva uhapšen, ali ga u nedostatku dokaza puštaju. Svega nekoliko dana posle toga hapšenja policija je saznala iz saslušanja uhapšenog člana Partije obučarskog radnika Ašera Danona o aktivnosti Alije Hodžića, i on biva ponovo uhapšen. Ustaški agenti su nastojali da od Alije iznude priznanje o njegovoj pripadnosti Partiji, njegovoj aktivnosti kao člana Pokrajinskog komiteta SKOJ-a i dr. Međutim, Alija nije ništa priznavao. Kada su jedne večeri agenti završili sa saslušavanjem i napustili njegovu ćeliju Aliji je pošlo za rukom oko 3 sata posle pola noći da prekine žicu kojom je bio vezan i da se niz spoljni oluk zatvorske zgrade spusti na ulicu i uz najveće napore dođe do stana Stjepana Vondraka člana Partije. Poslije lečenja od opekotina i drugih povreda koje je dobio na policiji, prebačen je na oslobođenu teritoriju Romanije. Koncem 1941. godine od avgusta 1941. do početka 1942. godine Alija obavlja mnogobrojne zadatke na oslobođenoj teritoriji — formira i učvršćuje skojevske organizacije u vojnim jedinicama i na područjima Romanije, Zvijezde, Majevice, u Sokolcu, Rogatici i oko Goražda. Istovremeno on učestvuje u mnogim borbama koje su u to doba vođene i ističe se kao veoma hrabar borac. Mladići i devojke po selima i u četama radovali su se susretima sa Alijom i istinski su ga

voleli i cenili. Meseca januara 1942. godine Alija u svojstvu člana Pokrajinskog komiteta SKOJ-a učestvuje na partijskom savetovanju u Čeljanovićima kod Srednjeg, na kome je prisustvovao i drug Tito. Međutim, odmah nakon ovog Savetovanja naše jedinice su bile prinuđene na povlačenje sa područja Romanije i izložene stalnim sukobima sa neprijateljem. Prilikom takvog jednog okršaja neprijatelju je pošlo za rukom da proдре skoro do samog glavnog štaba i Pokrajinskog komiteta u selu Stomorine, pa je bila potrebna nadčovečanska hrabrost da se napad odbije. U ovoj borbi Alija se je naročito istakao, ali je bio teško ranjen, u nogu iznad kolena. Postojala je neposredna opasnost da nastupi trovanje i zbog toga je Aliji naš ljekar dr Dragi Jovanović odrezao nogu običnom testerom. U svome sećanju na ovaj događaj dr Jovanović piše: »Alija Hodžić je izdržao nadljudske bolove bez riječi. Ja nemam snage da to opišem. Zbog njegovih patnji je sam bio klonuo duhom. Alija spada u one ljude koji se zovu bogovi«.

Međutim, neprijatelj nije mirovao. Situacija je diktirala ubrzani marš. Tada je donesena pogrešna odluka da se nepokretni ranjenici i bolesnici od tifusa privremeno skrivaju u seljačke kuće dok se glavnina snaga ne prebaci preko reke Bosne. Među tim drugovima koji su ostavljeni bio je i Alija Hodžić. Alija se i tada držao hrabro, shvatajući situaciju i ne zamerajući.

Naša predviđanja da neprijatelj neće otkriti ranjenike nisu se potvrdila. Svega dva dana kasnije u selu Bmjic kod Zenice oni su zarobljeni. Alija je transportovan u Sarajevo, gde su ga dočekali isti oni ustaški agenti iz čijeg je zatvora pobjegao i koji su za njim tragali mesecima. Međutim, nade policije se nisu ni ovog puta potvrdile. On je kao i prvog puta kao i prilikom drugog hapšenja bio odlučan u svome držanju i nije im otkrio ni jednu svoju vezu u Sarajevu iako je poznavao skoro celu organizaciju. Zbog toga je ustaška policija donela odluku da ga uputi u logor Jasenovac sa pismenim nalogom da se hitno likvidira. Kada je transport zatvorenika stigao u Jasenovac njih je dočekao šef logora Fra Filipović-Majstorović. Filipović je upitao Aliju da li se borio u Rogatičkim šumama za vrijeme oslobođenja Rogatice. On je odgovorio potvrdno. Počeo ga je udarati gvozdenim štapom i Alija je pao na zemlju. Nakon toga po nalogu Fra Filipovića odmah je upućen u logor III C i iste noći u maloj šumici Gradini maljem je ubijen.

Esad CENGIC

NJEMAČKO-ČETNIČKA SARADNJA
U ISTOČNOJ BOSNI

Krajem 1941. i početkom 1942. godine situacija u okolini Zvornika, Bratunca, Srebrenice i Vlasenice, kao i u čitavoj istočnoj Bosni — i pored značajnijih uspjeha koji su postignuti u borbi protiv okupatora i ustaša — počela je da se pogoršava. Većinu partizanskih odreda, koji su do tada uspješno odolijevali naletima okupatora prema slobodnoj partizanskoj teritoriji, ozbiljno je počela da nagrizi četnička propaganda, koja se naročito pojačala poslije prve neprijateljske ofanzive u zapadnoj Srbiji i povlačenja partizanskih jedinica iz Srbije u Sandžak i jugoistočnu Bosnu.

Međutim, dolaskom Vrhovnog štaba u istočnu Bosnu, stvoreni su uslovi za sređivanje partizanskih jedinica, kao i za ponovno okupljanje onih koji su bili napustili ustaničke redove. Ovaj period relativno povoljne vojno-političke situacije ubrzo je bio prekinut njemačkom ofanzivom u kojoj je učestvovalo preko 30.000 Nijemaca, ustaša i domobrana. Bilo je to novo iskušenje za već pokolebanu ustaničku masu, na koju je četnička propaganda sve više počela da djeluje, naročito nakon što su oficiri Draže Mihailovića i Milana Nedića počeli da šire vijesti kako će istočna Bosna poslije uništenja partizana biti priključena Nedićevoj Srbiji.

Ovakvoj situaciji naročito je doprinijelo izdajničko držanje četničkih oficira Draže Mihailovića u istočnoj Bosni, a posebno žandarmerijskog majora Jezdimira Dangića,¹ koji je još prije početka njemačke ofanzive uspostavio vezu sa Nijemcima i stavio im se u službu.

¹) Zandarmerijski major Jezdimir Dangić bio je komandant četničkih jedinica u istočnoj Bosni. Povezavši se sa Nijemcima, Dangić je preko svojih potčinjenih organizovao više pučeva protiv partizana, okrenuvši oružje svojih četnika protiv jedinica NOV istog onog momenta, kada su njemačke trupe krenule u ofanzivu na istočnu Bosnu, januara 1942. Poslije rata osuđen na smrt i strijeljan.

Pregovorima između Nijemaca i Dangića prethodili su brojni odlasci četničkog kapetana Riste Čukovića² u Beograd na razgovor sa Nijemcima i Milanom Nedićem. Krajem decembra 1941. na te pregovore išao je i samozvani četnički vojvoda Aćim Babić, ali je on, na insistiranje majora Dangića, bio uhapšen, jer mu je Babić bio rival i nije ga priznavao za komandanta.

Paralelno sa pregovorima u Beogradu i Banji Koviljači pojačala se i četnička propaganda protiv komunista i narodnooslobodilačkog pokreta. Propagandni materijal, koji su Nijemci, četnici, Milan Nedić i Dimitrije Ljotić namijenili ustaničkim jedinicama sve je više pristizao u istočnu Bosnu, dok su oficiri Milana Nedića i Draže Mihailovića nastojali da se uvuku u ustaničke redove i da u pojedinim jedinicama i štabovima uzmu komandu u svoje ruke. Svi su oni u svojim naredbama i usmenim razgovorima stalno govorili o dolasku Nedićeve vojske u istočnu Bosnu, kao i o pomoći u hrani, municiji, soli i drugim artiklima u kojima je narod oskudevao. Osim toga, počelo se prijetiti onim borcima koji su se nalazili u partizanima, govorilo se da će im biti popaljene kuće a porodice poubijane, ukoliko Nijemcima bude pružen otpor. Ovo je imalo naročito odraza na još nedovoljno svjesnu ustaničku masu, koja je još odranije počela da se koleba.

Suočeno sa ovakvom situacijom, partizansko rukovodstvo je pokušalo da suzbije petokolonaško djelovanje oficira Draže Mihailovića i njemačkog kvislinga Milana Nedića. Čak su vođeni i razgovori sa pojedinim četničkim komandantima, a posebno sa kapetanom Ristom Čukovićem, ali je svako ubjeđivanje i dokazivanje njihovog izdajničkog držanja bilo uzaludno.

Paralelno sa ovim zbivanjima, načelnik četničkog štaba kapetan Pejić izdao je 12. januara 1942. povjerljivo naređenje četničkim jedinicama u kome je, između ostalog, stajalo da se Nijemcima, kada naiđu, ne daje otpor, jer oni dolaze da istočnu Bosnu očiste od komunista. U to vrijeme kapetan Čuković se nalazio u Banji Koviljači kod njemačke komande. On je od Nijemaca bio obaviješten o početku ofanzive i o mjerama koje četničko vodstvo treba da preduzme kako ne bi bio pružen otpor Nijemcima. Nakon završenih pregovora sa Nijemcima, kapetan Pejić, poručnik Radosavljević, poručnik Tuševljaković, kao i članovi četničke privremene uprave za istočnu Bosnu,³ Pero Đukanović i prota Milan Petković, održali su u noći između 13. i 14. januara sastanak, na kome ih je kapetan Čuković

²) četnički kapetan Čuković bio je u to vrijeme veza između majora Jezdimira Dangića i njemačke komande u Beogradu. Sada se nalazi u emigraciji.

³) četnička privremena uprava za istočnu Bosnu je stvorena koncem decembra 1941, a djelovala je u sastavu: prota Milan Petković, Pero Đukanović, Stevan Botić, Zdravko Tanasić i Aćim Babić.

obavijestio da će njemačka ofanziva na istočnu Bosnu početi 14. januara u sedam sati, kao i o obavezama koje su četnici preuzeli na sebe u vezi sa borbom protiv partizana.

Na istom ovom sastanku četnici su rješavali i pitanje Rodoljuba Čolakovića, koga je u to vrijeme zadržao kapetan Dragoslav Račić u zamjenu za poručnika Mirića, jer su četnici vjerovali da su ga partizani strijeljali. Kapetan Pejić i ostali četnički oficiri energično su tražili da se Ročko strijelja, ali su Pero Đukanović i prota Petković odlučno ustali protiv toga zahtjeva. Đukanović je čak izjavio da će — ukoliko to oni urade — napasti četničke oficire, zahtijevajući ujedno da se Ročko odmah pusti na slobodu. Plašeći se konflikta, koji im je u momentalnoj situaciji mogao da nanese štetu, oficiri su pristali da se Ročko pusti.

Neposredno nakon ovog događaja, tj. 14. januara 1942. u 4 sata ujutro, četnički štab je pobjegao u pravcu Drinjače, a odmah zatim prema Zelinju, odakle se prebacio u Srbiju. Na bosanskoj strani ostao je jedino Pero Đukanović,⁴ koji još nije bio načisto sa svim zbivanjima u koja su ga pokušavali da uvuku četnički oficiri. Treba takođe reći i to da je Dangić preko Drine pobjegao još 4. januara, dakle punih deset dana prije početka neprijateljske ofanzive na istočnu Bosnu.

Poslije napuštanja fronta od strane četnika i bjekstva četničkog štaba, Nijemci su istoga dana prodrli u Drinjaču, gdje su zarobili gotovo cijeli Kravički bataljon. Nakon toga nastavili su sa pokretom prema Milićima, gdje se nalazio Milički bataljon, a u blizini je bio Derventski bataljon. Toga dana četnički kapetan Račić, koji se nalazio u Han-Pijesku, interesovao se za pokret Nijemaca i njihovu jačinu (jer je, kako je rekao, želio da ih dočeka), te da li iza Nijemaca idu ustaše. Međutim, već sutradan Račić je preko kapetana Kovačevića poslao po jednom seljaku pismo njemačkoj komandi, koja je odmah odgovorila tražeći bezuslovnu predaju. Istoga momenta kapetan Kovačević je pobjegao prema Vlasenici, naređujući četničkim komandirima da Nijemcima ne pružaju otpor.

Napušteni od svoga vodstva, četnici Miličkog bataljona povukli su se dublje u šumu. Mada je među borcima bilo ljudi raspoloženih za borbu, naročito protiv ustaša, neprijatelj u svom kretanju nigdje nije naišao na otpor.

Sva naša nastojanja da se zavedeni borci odvrate od puta na koji su ih vodili četnički izdajnici, nisu urodila plodom. Ovo zbog toga jer je većina zavedenih ustanika bila uvjerena da im Nijemci

⁴) Pero Đukanović, seljak iz Donje Kravice, komandant Srebreničkog četničkog odreda, prvi je započeo borbu protiv ustaša u okolini Drinjače. Kada su u Bosnu počeli da se prebacuju oficiri Draže Mihailovića, Đukanović je komandu nad ustaničkim snagama predao Jezdimiru Dangiću, 1943. Đukanović, koji je od samog početka bio za borbu protiv okupatora, priključio se partizanima.

neće ništa, nadajući se, pored toga, da će istočna Bosna biti priključena Nedićevoj Srbiji, o čemu su im još ranije govorili četnički oficiri.

17. januara 1942. došao je među četnike kurir, koji je od njemačke komande u Milićima donio pismo. U njemu su Nijemci pozvali predsjednika opštine i sve komandante i komandire na razgovor. Okupator je četnicima garantovao da im se za vrijeme pregovora neće ništa desiti, te da će biti pod zaštitom njemačke vojne sile. Četnički komandir Miloš Čelonja odgovorio je da oni ne mogu pregovarati, jer njihove starješine nisu momentalno tu. Međutim, već sutradan, kurir je ponovo donio pismo u kome je, između ostalog, stajalo i sljedeće:

»Njemačka vojna sila došla je u Bosnu da uguši ustanak. Sa komunistima ne pregovaramo uopšte, a četnicima se pruža prilika da predaju sebe i oružje. Ako se ne predate danas 18. januara 1942. godine do 15 sati smatrat ćemo vas neprijateljima. Mi znamo da ste vi dobili naređenje da ne pucate na nas. Slijedite primjer vaših drugova koji su se već predali«.

Pismo je potpisao njemački kapetan Šulc.

Nakon toga, situacija je postala još kritičnija. Borci su se pokolebali, tako da ih se većina — i pored ubjeđivanja da to ne učine — odlučila na predaju. Tako se predao i Miloš Čelonja sa još 15 svojih četnika, koji su otišli u Miliće na pregovore, ali se otuda više nisu vratili.⁵

Istoga dana uveče sastao sam se u jednoj kolibi više sela Kravica sa Perom Đukanovićem, koji me je pozvao da zajednički razmotrimo novonastalu situaciju. Razgovoru su prisustvovali još neki četnički komandiri. Odmah po dolasku razaslali smo kurire svim jedinicama od kojih smo tražili da se nipošto ne predaju Nijemcima. Nakon toga, Đukanović mi je rekao da on mora ići u Srbiju u selo Culine, kako bi na licu mjesta riješio pitanje boraca koji su se ranije prebacili u Srbiju.

20. januara 1942. u selo Culine⁶ četnici su održali sastanak na kome se raspravljalo o novonastaloj situaciji. Sastanku su, pored Pere Đukanovića, prisustvovali kapetan Risto Čuković, poručnik Branko Kujačić, prota Milan Petković i kapetan Vlado Milutinović. Četnici su na ovom skupu raspravljali o situaciji koja je bila stvorena njemačkom ofanzivom. Risto Čuković je zahtijevao da se sve četničke jedinice odmah prebace u Srbiju, te da se u Bosnu vrate

⁵ Miloš Čelonja je tek kasnije pušten iz zarobljeništva, tako da je do kraja rata vodio borbu protiv partizana. Ubijen je kao odmetnik poslije završetka rata.

⁶) Selo Culine nalazi se u Srbiji, tridesetak kilometara daleko od Banje Koviljače. U ovom selu došlo je krajem 1941. godine do prvih kontakata između Nijemaca i istočnobosanskih četnika.

tek kada se Nijemci povuku sa toga područja. (Ćuković je tačno znao kada će se Nijemci povući iz istočne Bosne, jer je bio u vezi sa njemačkom komandom u Banji Koviljači).

Ovom predlogu suprotstavljao se Pero Đukanović, koji je smatrao da četnici ne treba da prelaze u Srbiju, te da treba da nastave sa borbom protiv okupatora i ustaša. Međutim, pošto Perino insistiranje na nastavljanju borbe nisu podržavali četnički oficiri, odlučeno je da poručnik Branko Kujačić otputuje u Beograd, gdje od Nedića i Aćimovića treba da izdejstvuje dozvolu za prelazak četnika u Srbiju. Osim toga Kujačić je trebalo da posjeti njemačkog obavještajca dr Matla, koji se bio specijalizirao za četničko pitanje i preko koga su išle sve veze između Nijemaca i četnika. Kujačić je inače posjedovao njemačku objavu u kojoj je stajalo da je on njemački povjerenik, odnosno oficir za vezu između Nijemaca i četnika. Ova objava davala mu je pravo da od svake njemačke komande zatraži prevozno sredstvo, što je on učinio i ovoga puta, tako da je već sutradan krenuo na put.

Na ovom svom putu Kujačić je u Koviljači navratio kod njemačkog obavještajca Kolića, koji je radio na razbijanju ustaničkih redova u istočnoj Bosni. Sutradan Kujačić je u pratnji Kolića i kapetana Štancera (prije rata bio inženjer u Olovu), krenuo za Beograd, gdje je iste večeri posjetio dr Matla.

Za vrijeme boravka u Beogradu, Kujačić je u više navrata razgovarao sa dr Matlom. Tom prilikom Mati je izjavio da su Nijemci malo zainteresovani za sela, koja će — kada se završi ofanziva — potpuno prepustiti četnicima, ali da hoće da im se omogući slobodno komuniciranje cestama, naročito onim koje se nalaze u blizini industrijskih bazena.

Kujačić je ovom prilikom predao dr Matlu pismo kapetana Ćukovića, u kome se ovaj zahvaljuje Nijemcima na »zauzimanju za rješavanje problema Srba u Bosni, kao i na svim uslugama koje su Nijemci do tada učinili za četnike«.

Nakon završenih razgovora sa dr Matlom, Kujačić je posjetio Nedića i Aćimovića, kako bi od njih dobio saglasnost da se četnici iz istočne Bosne mogu prebaciti u Srbiju. Tom prilikom, Kujačić je od Nedića dobio milion dinara i jedan kamion sa kojim je trebalo da prevozi žito iz Rogачice za ishranu četnika koji stignu u Srbiju.

Početak februara 1942. godine u Beograd je na pregovore sa Nijemcima i Nedićem otputovao i major Jezdimir Dangić. Prije polaska na ovaj put došlo je između Dangića i Riste Ćukovića do žestoke svađe oko podjele novca, koji je četnicima poslao Nedić. Prilikom povratka iz Beograda, Dangić se nalazio u društvu jednog njemačkog oficira, koji je na svojoj bluzi nosio četničku kokardu, dok je Dangić na reveru imao kukasti krst.

Neposredno nakon povratka Dangića iz Beograda, četnici koji su se nalazili pod njegovom komandom počeli su da ubijaju uhvaćene partizane, kao i one borce koji nisu htjeli da pređu na četničku stranu. Intervenisa sam preko Pere Đukanovića, tražeći od njega da se zauzme kako bi se ubijanje odmah prekinulo. Tada sam, međutim, od Pere saznao da su Dangić i četnici postali toliko razularenjeni, da za svoja nedjela nikome ne polažu račun, te da sve to čine po direktivi Nijemaca.

Nakon povlačenja Nijemaca i završetka druge neprijateljske ofanzive u istočnoj Bosni, po gradovima su ostale ustaše, a po selima razularene bande četnika. I jedni i drugi su počeli da pljačkaju srpska, odnosno muslimanska sela.

Sve su se više počele pojavljivati i pljačkaške bande, koje su predvodili pojedini četnički komandiri, pljačkajući prvo po muslimanskim, a zatim i po srpskim selima.

U ovakvoj situaciji, mi smo pokušali da spasemo što se spasti može. Odlazili smo čak i među četnike, govorili im kuda ih vode izdajnički oficiri, kako je u protekloj ofanzivi — i pored svih obećanja Nijemaca — u logor otjerano preko 800 Dangićevih četnika, koji se i sam uskoro tamo našao, mada je izvršio sva njemačka naređenja. Međutim, ova naša akcija je samo djelomično uspjela, tako da je izvjestan broj boraca ponovo pristupio partizanima, nastavljajući i dalje da se bori protiv okupatora.

Rade JAKSIC

STVARANJE DOBROVOLJAČKIH JEDINICA U ISTOČNOJ BOSNI

U decembru 1941. i u prvoj polovini januara 1942. stanje u istočnoj Bosni odlikovalo se mnogim protivrječnostima. U to vrijeme, na ovoj prostranoj i za neprijatelja veoma značajnoj teritoriji, postojalo je šest partizanskih odreda (Majevički, Ozrenski, Birčanski, Romanijski, »Zvijezda« i Kalinovički) sa oko 7.300 boraca. Neki od ovih odreda bili su ozbiljno nagriženi četničkom propagandom, koja se naročito pojačala poslije prve neprijateljske ofanzive u zapadnoj Srbiji i povlačenja glavnine srpskih partizanskih jedinica u Sandžak i jugoistočnu Bosnu. Čak su se neke jedinice počele i osipati: pojedinci i manje grupe partizana prelazili su četnicima ili su se vraćali svojim kućama.

Dolaskom Vrhovnog štaba sa 1. proleterskom brigadom u istočnu Bosnu i uspješnim borbama koje je ona posljednih dana 1941. i u prvoj polovini januara 1942. vodila na ovoj teritoriji, stvoreni su uslovi da se proces skrene u obrnutom pravcu: partizanski odredi su se sređivali i brojno jačali, a četničke jedinice su se osipale. Ali je ovaj period relativno povoljne vojno-političke situacije bio suviše kratak da bi dao trajnije rezultate. 14. januara 1942. neprijatelj (Nijemci, ustaše i domobrani) otpočeo je, sa snagama od preko 30.000 vojnika, svoju tzv. drugu ofanzivu protiv partizanskih jedinica na teritoriji istočne Bosne.

Iako neprijatelj u ovoj ofanzivi nije zadao partizanskim jedinicama jači vojnički udar, izuzev na Pjenovcu, moralno dejstvo ofanzive, naročito na Romanijski odred, bilo je vrlo veliko. Pošto je nastupanje neprijateljskih snaga otpočelo iznenada, nije bilo vremena da se borci partizanskih odreda politički pripreme za nova velika iskušenja. Tome treba dodati i četničku propagandu: da su Nijemci prijatelji srpskog naroda, da oni samo žele da unište komuniste, i da

je u tom smislu sklopljen sporazum između četnika i njemačke komande (što je uostalom bilo istina). Ova četnička propaganda imala je snažnog odjeka među mnogim borcima Romanijskog partizanskog odreda. Zbog toga, kao i zbog brzog prodora neprijateljskih jedinica, naglog povlačenja bataljona 1. proleterske brigade i pogibije komandanta odreda Slaviše Vajnera Čiče na Pjenovcu, odred se demoralisao i u većini raspao.

Pored ove za četnike i njihovu propagandu povoljne okolnosti u ovoj ofanzivi se ispoljila i jedna druga, koja je poljuljala povjerenje četničke mase u i onako narušen ugled četničkih starješina. Četnički komandanti su govorili da će u ofanzivi učestvovati samo Nijemci, koji žele da unište partizane, a da će četnike i srpsko stanovništvo ostaviti na miru. Međutim, u ofanzivi su učestvovali i ustaše i domobrani, koji su počinili mnoge zločine nad srpskim življem u selima u koja su upadali. Uz to se većina četničkih komandanata za vrijeme ofanzive »za svaki slučaj« sklonila u Srbiju. Tako se na pojedinim sektorima stvorila specifična situacija: četnička masa sa nižim starješinama, ogorčena na postupak svojih komandanata koji su u većini bili oficiri Draže Mihailovića, izražavala je svoju spremnost da se pod partizanskom komandom bori protiv ustaša i domobrana koji su pljačkali njihova sela i ubijali stanovništvo, a ponegdje čak i protiv Nijemaca, ali koja nije željela da se integriše u partizanske jedinice i da napusti teritoriju svojih sela.

Procijenivši realno ovu situaciju Vrhovni štab je još u toku druge ofanzive odlučio da se od takve boračke mase stvore narodno-oslobodilački dobrovoljački odredi, koji bi se borili pod komandom viših partizanskih štabova, pa je u tom smislu izao i posebnu naredbu.

Uskoro zatim pristupilo se formiranju dobrovoljačkih odreda na teritoriji istočne Bosne. Time je situacija u istočnoj Bosni dobila još jednu specifičnost, koja je odražavala stepen organizovanosti i političke svijesti naroda i boraca. A ona se ogledala u sljedećem: u to vrijeme na ovom području nalazila se 1. proleterska brigada, koja je bila dobro naoružana, disciplinovana, sastavljena od prekaljenih boraca sa visokom političkom sviješću, koji su bili spremni da se do kraja bore za ciljeve koje je u svom pozivu za oružani ustanak narodima Jugoslavije proklamovala Komunistička partija Jugoslavije; zatim, udarne čete i bataljoni u partizanskim odredima koji su, po preporuci CK KPJ i Vrhovnog štaba, stvarani u svim partizanskim odredima još od decembra 1941. i koji je trebalo da budu glavna udarna snaga protiv četnika i njihovog razbojničkog djelovanja, a koji bi kasnije poslužili kao jezgro budućih brigada koje je trebalo formirati na ovoj teritoriji. Ali je ovaj zadatak izvršavan prilično sporo, na što je i drug Tito ukazao na pokrajinskom partijskom savjetovanju održanom 7. i 8. januara 1942. u selu Ivančići.

Iznenadan početak druge neprijateljske ofanize ve još više je usporio i otežao izvršenje ovog zadatka. Ali je baš ta ofanziva sa svojim posljedicama, bila najubjedljiviji dokaz nužnosti stvaranja ovakvih jedinica. Zatim, tu su partizanski odredi, u većini sastavljeni od seljaka sa teritorije odreda, čije malobrojne partijske organizacije nisu bile toliko proširile svoj uticaj na borce da bi oni bili spremni u svakom trenutku da napuste svoj uži zavičaj i da se pod rukovodstvom KPJ bore u bilo kom kraju Jugoslavije. Najzad tu su bile i dobrovoljačke jedinice u stvaranju, sastavljene od boraca čija je politička svijest bila najniža, ali koji su bili spremni da se bore protiv ustaša i domobrana, a djelimično i protiv okupatorskih snaga. Međutim, i ovi su se borci kroz intenzivan politički rad mogli prevaspitati i njihova svijest podići na nivo svijesti boraca partizanskih odreda. U tom cilju Vrhovni štab i Glavni štab NOP odreda za BiH uputili su izjvestan broj u raznim borbama prekaljenih i provjerenih rukovodilaca na rad u dobrovoljačke jedinice. Bio je to jedan od konkretnih izraza borbe KPJ za privlačenje širokih narodnih masa na liniju narodnooslobodilačke borbe, prevaspitavanja masa i podizanja njihove svijesti na nivo svjesnih boraca.

U duhu pomenute naredbe o formiranju dobrovoljačkih odreda Glavni štab NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu pristupio je već 21. januara 1942. formiranju Jahorinskog NO dobrovoljačkog odreda. U ovom kraju se na najizrazitiji način manifestovala potreba za stvaranjem ovakvih formacija. Naime, razočarane četničke jedinice, napuštene od svojih komandanata, tražile su od Vrhovnog štaba koji se u toku druge ofanzive zatekao na tom terenu da ih primi pod svoju komandu. Pošto je to Vrhovni štab, kao što smo ranije vidjeli, prihvatio, naređeno je 3. četi 2. bataljona 1. proleterske brigade da pomogne u reorganizaciji ovih četničkih grupa u Jahorinski dobrovoljački odred. U prvo vrijeme, u sastavu odreda formirane su Mrežička, 1. jabučka, 2. jabučka, Jahorinska, Ustikolinska i Bistrička dobrovoljačka četa. Politički zaostalo stanovništvo ovog područja svesrdno je prihvatilo ovu novu formu organizovanja jedinica, čiji je prevashodni zadatak bio odbrana vlastitih sela, pa je masovno stupalo u ove jedinice. Zahvaljujući prilivu novih boraca, izvršena je reorganizacija odreda i do 25. februara formirana su tri bataljona: Ustikolinski, Jabučki i Pračanski, koji su u svom sastavu imali 13 četa sa ukupno 905 boraca. U štabu Jahorinskog odreda, pored ostalih, bili su Tomo Međo i Veljko Vuković.

Ovaj pokret formiranja dobrovoljačkih jedinica uskoro se proširio gotovo na cijelu teritoriju istočne Bosne. Tokom februara formiran je Drinski NO dobrovoljački odred. On se, kao i Jahorinski, brzo omasovio, tako da je 4. marta imao u svom sastavu tri bataljona sa 830 boraca, a već 16. marta četiri bataljona (Čajnički, 1. rogatički, 2. rogatički i 3. rogatički) sa ukupno 1263 borca. Komandant ovog odreda bio je Gojko Krezović.

Pošto se podrobno upoznao sa stanjem oko Rogatice, Vrhovni štab je 21. marta naredio da se formira Rogatički NO dobrovoljački odred, čiji je zadatak bio da drži u blokadi neprijateljski garnizon u Rogatici i brani okolna sela od ispada neprijateljskih snaga. Istom naredbom Vrhovni štab je odredio sljedeće starješine u ovom odred: za komandanta odreda Radomira Neškovića, za političkog komesara Milosava Milosavljevića, za zamjenika političkog komesara Vojina Lukića, pa privremenog načelnika štaba odreda Vasilija Jovanovića. Za političke komesare bataljona istom naredbom su određeni: Aleksandar Babić, Đura Dumić, Dušan Dimitrijević i Marko Vujić. A za vojne instruktore u bataljonima: Rade Rustanović, Bogosav Mitrović, Savo Dopuda i Mića Stanojlović.

Na osnovu ove naredbe Vrhovnog štaba uskoro je formiran Rogatički NO dobrovoljački odred, koji je u početku imao tri bataljona: Rogatički, Semečki i Dubski, sa oko 950 boraca, a kroz nekoliko dana formiran je i četvrti, Tetimski bataljon.

U okolini Foče, već u drugoj polovini januara, pošto ova teritorija nije bila zahvaćena drugom ofanzivom, formirana su dva NO dobrovoljačka bataljona sa 8 četa, koji su nosili naziv 1. i 2. fočanski. Prema sačuvanim dokumentima 1. fočanski dobrovoljački bataljon je, krajem februara, imao 255 boraca, dok o brojnom stanju 2. bataljona nema pouzdanih podataka. 24. februara Vrhovni štab, koji se tada nalazio u Foči, izdao je naredbu o formiranju fočanskog dobrovoljačkog odreda. Prilikom formiranja odred je u svom sastavu imao četiri bataljona sa 13 četa, i to: Zakmurski, Dragočavsko-čelebički, Jošaničko-alatinski i Miljevski NO dobrovoljački bataljon. Komandant odreda bio je Strahinja Kočović, politički komesar Stevo Singer i zamjenik komandanta Momčilo Kočović. U sastav odreda uključena su oba pomenuta fočanska dobrovoljačka bataljona, pošto su prethodno reorganizovana.

U prvoj polovini marta 1942. iz Srbije je prešla u istočnu Bosnu grupa od 150 boraca rodnom iz Bosanske krajine i Like, koju je predvodio kapetan bivše jugoslovenske vojske Predrag Marković. U većini su to bili radnici i đaci, napredno orijentisani, koji su do rata živjeli u Srbiji. Ova grupa je bila jezgro oko kojeg se okupio veći broj boraca iz okoline Han-Pijeska, a koji su ranije bili u četničkim jedinicama. On njih je formiran tzv. Krajiški dobrovoljački odred, koji je brojao oko 1200 boraca.

U međuvremenu su se vratili iz Srbije četnički komandanti — oficiri Draže Mihailovića sa majorom Jezdimirom Dangićem na čelu, koji su svoju vojnu i političku aktivnost usmjerili na razbijanje partizanskih i dobrovoljačkih odreda. Na to je Vrhovni štab početkom marta formirao Udarnu proletersku grupu, koju su sačinjavali 2. proleterska brigada i tri bataljona 1. proleterske birgade. Ona je u toku 14 dana razbila četničku grupu u Borikama, očistila veliki

dio istočne Bosne od četnika i oslobodila Vlasenicu, Bratunac, Drinjaču i Srebrenicu. Time su stvoreni uslovi da se nastavi proces formiranja dobrovoljačkih jedinica. Od reorganizovanih četničkih jedinica formirani su Vlasenički i Srebrenički NO dobrovoljački odred. Vlasenički dobrovoljački odred imao je u svom sastavu tri bataljona: Milički, Derventski i Vlasenički, sa ukupno oko 700 boraca. Komandant odreda bio je Rade Jakšić. Pod komandom štaba Srebreničkog dobrovoljačkog odreda bila su tri dobrovoljačka bataljona (Kravički, Bratunački i Srebrenički) i još dva bataljona (Fakovički i Skelanski), koji su zbog snažnog četničkog uticaja u njima bili stalno u previranju i nikad nisu do kraja reorganizovani u dobrovoljačke. U svakom od ovih bataljona bilo je oko 150 boraca.

Proces formiranja dobrovoljačkih jedinica vršio se na širokoj osnovi, pa su i u nekim partizanskim odredima pored partizanskih formirani i dobrovoljački bataljoni. Tako su u birčanskom partizanskom odred, poslije reorganizacije, pored dva partizanska bataljona (Šekovičkog i Brajinačkog) bila i četiri dobrovoljačka (Donjozalukovački, Tupanarski, Sprečanski i Paprački). U svakom dobrovoljačkom bataljonu nalazila se po jedna partizanska četa, čija je uloga bila da primjerom i političkim djelovanjem pomogne u političkom prevaspitavanju boraca iz dobrovoljačkih četa.

Trideset i prvog marta reorganizovan je Romanijski partizanski odred. Sada su u njegovom sastavu bili, pored tri partizanska bataljona (Mokranjskog, Kopitskog i Glasinačkog), dvije partizanske čete (Romanijska i Semizovačka) i četiri dobrovoljačka bataljona (Knežinski, Sokolovički, Paljanski i Pračanski), koji je do tada bio u sastavu Jahorinskog NO dobrovoljačkog odreda. Odred je brojao oko 1.700 boraca. Komandant je bio Božo Jugović, politički komesar Grujo Novaković, zamjenik komandanta Mihajlo Milosavljević, a zamjenik političkog komesara Zlatko Tripković.

Takođe je i partizanski odred »Zvijezda« 1. aprila imao u svom sastavu, pored tri partizanska (Crnovrškog, Vareškog i Zeničkog), i jedan dobrovoljački bataljon (Olovski). U odred, je ukupno bilo oko 1.200 boraca. Komandant odreda je bio Milorad Novosel, politički komesar Hasan Brkić, zamjenik komandanta Dušan Mirić i zamjenik političkog komesara Manojlo Popić.

Međutim, već početkom aprila dolazi do ponovnog previranja i osipanja u dobrovoljačkim odredima. Period od njihovog formiranja do novih iskušenja bio je suviše kratak da bi se nešto ozbiljnije moglo učiniti na političkom prevaspitavanju ove u svakom pogledu zaoštale boračke mase. Sem razorne četničke propagande, koja se posljednjih dana marta i početkom aprila naročito pojačala, nagovještavajući novu ofanzivu neprijatelja protiv partizanskih jedinica, došlo je i do vojničkih neuspeha, koji su poslužili kao ubjedljiva potvrda četničke propagande. Naime, 1. aprila jedna snažna formacija

Francetićevih ustaša, nadirući od Han-Pijeska, savladala je odbranu 2. bataljona 1. proleterske brigade i Vlaseničkog dobrovoljačkog odreda i prodrla u Vlasenicu. Uskoro zatim dolazi po naređenju Vrhovnog štaba, do povlačenja bataljona 1. proleterske brigade na jug prema tromeđi Bosne, Hercegovine i Crne Gore. Vrhovni štab je na taj način izvršio koncentraciju svojih jedinica da bi se suprotstavio novoj (trećoj) ofanzivi neprijatelja, koja je trebalo, prema pouzdanim obavještenjima, uskoro da počne. Povlačenje proleterskih jedinica na jug imalo je snažnog uticaja na moralno stanje dobrovoljačkih odreda. Izloženi agresivnoj četničkoj propagandi i osjećanju straha za posljedice koji su četnici sistematski širili, a nemajući dovoljne podrške i oslonca, ovi su odredi počeli da se raspadaju i njihovi pripadnici da prilaze četnicima.

Ohrabreni razbijanjem dobrovoljačkih odreda, četnički agitatori su uskoro proširili svoju razbijačku propagandu i među borcima partizanskih odreda istočne Bosne. U tome su im išle na ruku i mjere koje su preduzimale njemačke i ustaško-domobranske jedinice. Pripremajući novu ofanzivu, neprijatelj nije, kao ranije, samo prijetio oružanom silom u lecima kojima je zasipao teritoriju istočne Bosne, već je sprskom stanovništvu obećavao mir i ravnopravnost pred zakonom, poštovanje lične sigurnosti i si. Pokolebane mase, koje su u januaru pretrpjele težak moralni udarac, izgubivši perspektivu, nisu izdržale ovo iskušenje. Takvo raspoloženje veoma vješto su iskoristile četničke starješine i preko svojih istomišljenika organizovale četničke pučeve u nekim partizanskim odredima i razbile ih. Drugi su opet (Kalinovički odred, npr.) pretrpjeli teške vojničke udarce i postepeno se raspali. Tako su polovinom maja na teritoriji istočne Bosne ostali od domaćih jedinica samo Grupa udarnih bataljona i birčanski partizanski odred, koji je pored Majevičkog jedini uspio da se odupre nastojanju četničkih agitatora da ga iznutra razbiju.

Mada je formiranje dobrovoljačkih jedinica bilo samo epizoda u jednom burnom i teškom periodu narodnooslobodilačke borbe u istočnoj Bosni, ono nije ostalo bez posljedica u svijesti boraca i naroda, što je urodilo pozitivnim rezultatima kada se vojna i politička situacija u ovoj oblasti, godinu dana kasnije, probojem Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba iz obruča na Sutjesci na ovu teritoriju, bitno izmijenila. Masovan priliv novih boraca u partizanske jedinice i raspad četničkih jedinica to nesumnjivo potvrđuju.

Abdulah SARAJLIC

UDARNI BATALJON ROMANIJSKOG NOP ODREDA

U januaru 1942. zima je bila teška i partizanima Romanije donijela je mnogo patnji i teškoća, mnogo stradanja i žrtava. Neprijatelj je bio skoncentrisao velike snage na romanijsko područje i nastojao da uništi partizanski odred, koji je izbjegao udarce i ubrzo prešao u napade na ustaške i njemačke garnizone.

Odmah poslije ofanzive -štab odreda je nastojao da sredi svoje jedinice, pa je donio odluku da reorganizuje čete i bataljone. Formirane su manje pokretne čete, koje su bile svrstane u nekoliko bataljona. Već u martu 1942. Romanijski odred je imao četiri partizanska bataljona i dva bataljona dobrovoljačke vojske, kao i nekoliko samostalnih četa.

Kada su se Nijemci povukli, ostali su ustaški i domobranski garnizoni u Sokocu, Rogatici, Prači, Palama, Mokrom i Knežini, sa jakim posadom, kao i uporištima na drumskoj i željezničkoj komunikaciji Sarajevo — Višegrad. Partizanske čete i bataljoni bili su usmjereni prema tim garnizonima i položajima. Sjeverno od Romanije nalazili su se: Mokranjski partizanski bataljon, Muslimanski bataljon, Romanijska partizanska četa, 1. udarna četa (Sarajevska) i dijelovi Knežinskog dobrovoljačkog bataljona, koji je bio u formiranju; a južno, od Sokoca, Podromanije, Prače i Pala nalazili su se: Glasinački, Kopitski i Pračanski partizanski bataljon, u kome su bile partizanske i dobrovoljačke čete, kao i Paljanski bataljon, koji je bio u formiranju.

Glasinački partizanski bataljon se nalazio na Glasincu. Tada je imao četiri čete, koje su bile raspoređene prema ustaškom i domobranskom garnizonu u Sokocu i Podromaniji. Komandant bataljona bio je Svetko Furtula, ja sam bio politički komesar bataljona, Naum Zafirovski zamjenik komandanta bataljona i Drago Janković zamjenik političkog komesara bataljona.

Dvadesetog marta 1942. došli su kod nas u Glasinački bataljon članovi štaba Romanijskog odreda, Grujo Novaković, politički komesar odreda, i Mihajlo Milosavljević Španac, zamjenik komandanta odreda, i održali sastanak sa štabom. Svetko Furtula je obavijestio drugove o organizaciji bataljona i četa, o položajima i akcijama koje smo skoro imali, o komandnom kadru u četama, a ja sam referisao o političkoj situaciji u četama i na terenu. Čete su bile dobro organizovane i naoružane, sa dobrim komandnim kadrom. Svaka četa je imala po nekoliko puškomitraljeza. Brojno stanje u bataljonu je bilo oko 230 boraca. Političko stanje u četama je bilo dobro. Svaka četa je imala brojnu partijsku organizaciju. Komunisti su imali veliki ugled među borcima. Omladina je bila obuhvaćena radom, u svakoj četi su bili formirani aktivni SKOJ-a.

Drugovi iz štaba odreda saslušali su naše izlaganje, pa su nas obavijestili da je donesena odluka da se štab Romanijskog odreda podijeli na dva dijela da bi mogao lakše rukovoditi jedinicama. U Pustoselu, gdje se do tada nalazio štab odreda, ostao je Božo Jugović, komandant odreda, Zlatko Trpković, zamjenik komesara odreda, da rukovode jedinicama sjeverno od Romanije, a njih dvojica, Grujo i Mihajlo, došli su na Glasinac da rukovode jedinicama južno od Romanije. Njihov štab će biti smješten u selu Ozerkovićima.

Dalje su nas obavijestili da je donesena odluka da se formira udarni bataljon, pa je pao izbor na naš Glasinački bataljon. Trebalo je da se što prije izvrši reorganizacija naših četa, da se izdvoje svi borci koji nisu spremni da uđu u sastav Udarnog bataljona i da se od njih formiraju čete dobrovoljačke vojske. U udarnom bataljonu treba da ostanu samo dobrovoljci, koji su spremni da se bore tamo gdje ih pošalje partizanska komanda.

U sastav Udarnog bataljona treba da dođe i dio Romanijske partizanske čete, koja je do tada bila samostalna pod komandom štaba odreda, a koja se nalazila sjeverno od Romanije u selu Pedišama. Takođe su nas obavijestili da će tražiti dobrovoljce za Udarni bataljon i iz drugih bataljona Romanijskog odreda. Tom prilikom dobili smo zadatak da odmah izvršimo sve pripreme, te da održimo konferencije po četama i da zatražimo izjašnjenje svakog borca.

*

Poslije nekoliko dana Svetko i ja smo pošli u Ozerkoviće radi podnošenja izvještaja o formiranju Udarnog bataljona. U štabu odreda su bili Grujo Novaković i Mihajlo Milosavljević. Rekli su nam da su dobili naređenje od Operativnog štaba za istočnu Bosnu da što prije formiraju Udarni bataljon.

Mi smo, prema ranijem naređenju, već bili održali sastanke po četama. Prva, Druga i Treća glasinačka četa su se bile izjasnile za ulazak u Udarni bataljon, ali smo imali teškoća sa Četvrtom glasi-

načkom četom. Većina boraca iz ove čete nisu bili voljni da napuste svoj teren. Tražili su da ostanu na Glasnicu i da se bore kao dobrovoljačka vojska u sastavu Romanijskog odreda. Iz čete se prijavilo za Udarni bataljon samo nekoliko omladinaca. Odlučeno je da se na Četvrtu četu ne vrši pritisak, nego da se ona priključi dobrovoljačkoj vojsci, a da štab kasnije vidi kako će je rasporediti i uključiti u neki drugi bataljon.

Grujo Novaković je bio nekoliko dana u Kopitskom bataljonu, održao sastanak sa štabom bataljona, pa i sa nekim četama i obavijestio ih o formiranju Udarnog bataljona. Za udarni bataljon se izjasnio priličan broj boraca, ali se štab bataljona protivio tome da mu se iz četa uzimaju najbolji partizani, tako da još nije bila donesena odluka kako sa ovim borcima da se postupi.

Sredinom aprila 1942. štab Romanijskog odreda je naredio da dođu na zbor sve čete i borci koji su se dobrovoljno javili za Udarni bataljon. Zbor je zakazan u Ozerkovićima kod štaba odreda. Čete Glasinačkog bataljona došle su pjevajući. Na položajima prema Sokocu ostala je samo Četvrta glasinačka četa.

U štabu odreda smo našli gotovo cio štab Kopitskog bataljona i to: Sofrena Bašovića, komandanta bataljona, Desimira Mihajlovića, političkog komesara, i Miku Flikera, zamjenika komandanta. Vodila se žučna i oštra diskusija. Sofren se ljutio što se iz njegovog bataljona izvlače najbolji partizani za Udarni bataljon, dok on u Kopitskom bataljonu ostaje sa slabim i kolebljivim kadrom. Zbog toga je demonstrativno napustio štab odreda, pojahao konja i pošao sa nekoliko boraca u Kopito, gde mu se nalazio preostali deo bataljona. U Ozei¹ ovičiam su ostali svi borci iz Kopitskog bataljona koji su se bili izjasnili za udarni bataljon. Od njih je formirana Četvrta udarna četa.

U štabu odreda održan je kratak sastanak sa svim komandnim kadrom. Zvanično nam je saopšteno da se formira Romanijski udarni bataljon. Imenovan je štab bataljona i komande četa.

Za komandanta Udarnog bataljona imenovan je Svetko Furtula, dotadašnji komandant Glasinačkog bataljona, dok sam ja imenovan za političkog komesara. Zamjenik komandanta bio je Naum Zafirovski, a zamjenik političkog komesara Mika Fliker. Za intendanta bataljona je određen Miloš Đokić, a za referenta saniteta Milan Tomović.

Formirane su četiri čete i imenovan komandni kadar i to:

Prva četa: komandir — Branko Kosorić, a komesar Rajko Odović, zamjenik komandira Gojko Milović, a zamjenik komesara Milivoje Beatović;

Druga četa: komandir čete — Milan Šarac, a komesar čedo Vitomir; zamjenik komandira Milorad Stanar, a zamjenik komesara Milivoje Đokić;

Treća četa: komandir čete — Momir Koprivica, a komesar Mihajlo Obrenović; zamjenik komandira čete Mile Koprivica, a zamjenik komesara Mile Jolović;

Četvrta četa: komandir čete — Petko Savičić, a komesar Mirko Popović; zamjenik komandira Stevo Cvijetić, a zamjenik komesara Vlado Cvijetić.

Bataljon je imao oko 250 dobro naoružanih boraca. Svaka četa je imala po nekoliko puškomitraljeza. Bio je to dobar partizanski bataljon sa dobrim komandnim kadrom, sposobnim za najteže akcije i zadatke.

Poslije formiranja bataljona dobili smo zadatak da jednu četu pošaljemo prema Podromaniji, te da sa dve čete pojačamo zasjede preko Romanije. Ujedno smo odredili jake patrole i izviđačka odeljenja koja su osmatrala kretanje neprijateljskih kolona.

*

Već nekoliko dana se čuju tutnjava topova i borbe prema Mokrom. Nijemci su napali na Mokranjski bataljon. Očekujemo svaki dan da će poći i prema nama. Vršili smo pripreme i na našim položajima: na Vitnju više Kule, na Maloj i Velikoj gradini i na drumu prema Rogatici. Sazidali smo bunkere od kamena za puškomitraljeze i očistili stare rovove iz prvog svjetskog rata. Čete su isturalle jake izviđačke patrole prema Sokocu.

Nijemci su sa Pala krenuli. Jedni su išli ka Sjetlini i Prači, a drugi prema Bogovićima i Romaniji. U isto vrijeme oni su počeli da tuku i naše položaje. Njihova baterija haubica bila je smještena na Majdanima kod Sokoca. Imali su dobar pregled naših položaja. Grnate su padale sve do Ozerkovića, gde je bio naš glavni logor. Ali, još nisu nastupali našim pravcem, nešto su oklijevali.

Jedno naše izviđačko odeljenje, kojeg smo poslali na Romaniju, obavijestilo nas je da su njemački i domobranski streljački strojevi prešli preko Ravne Romanije i da su se zaustavili na padinama prema selu Ozerkovićima i našim položajima na Maloj i Velikoj gradini. Ubrzano su kopali rovove na svim visinama. Tek tada smo shvatili namjere njemačke komande i plan ofanzive. Ocijenili smo da njihove kolone koje prodiru dolinom Prače imaju namjeru da nas odsijeku od naše glavnine, koja se već povukla na desnu stranu rijeke Prače. Druge njemačke i ustaške jedinice nadirale su od Vlasenice i Han-Pijeska prema Višegradu, sa namjerom da nam odsijeku odstupnicu prema Drini. Od Romanije i Sokoca njemačke i domobranske snage su zauzele položaje, posjele sve visove, čekajući da krila zaobiđu i opkole naše bataljone na romanijskom području. Imali su namjeru da unište naše snage na Romanijskoj visoravni.

Da bi izbjegle opkoljavanje, Vrhovni štab je naredio da sve jedinice napuste Glasinac i da se ubrzanom maršom prebace na desnu

stranu Prače. Štab odreda nam je prenio to naređenje i izdao marš-rutu svim jedinicama. Mi smo odmah pozvali sve naše čete da napuste položaje i da se pripreme za pokret. Bilo nam je žao što se povlačimo sa Glasinca bez borbe.

Prije polaska otišao sam da obidem jedan zbijeg naroda, koji se bio sklonio u jednu pećinu u brdu Ljubojna. Pećina je bila velika i prostirala se ispod cijelog brda. Ulaz se nalazio u jednoj udoljici, obrasloj gustom hrastovom šumom. Kada sam ušao u pećinu, vrilo je kao u košnici. Bile su već došle porodice iz nekoliko okolnih sela. Donijeli su hrane i vode i za više dana. Dotjerali su u pećinu i nešto sitne stoke, ovaca i koza. Već su bili odredili stražare na ulazu u pećinu, koji su osmatrali i obezbjeđivali. Izabrali su komandanta i komesara zbijega. Imali su nekoliko pušaka i dosta municije. Ukoliko ih neprijatelj otkrije, računali su da mogu odbiti svaki pokušaj prodora u pećinu. Pošto je postojala opasnost da bi neprijatelj mogao da minira ulaz, rekli su mi da imaju rezervni izlaz, za koji je znalo svega nekoliko ljudi.

Sa štabom odreda smo se dogovorili da u pećini ostavimo nekoliko naših partizana, obavještajaca, koji će nas izvještavati o pokretima neprijateljskih jedinica. Odredili smo Mašana Đokića i Bogdana Vitomira. Bili su članovi Partije, a uz to vješti i kao kuriri i obavještajci. Osim toga, u pećini su bile smještene i njihove porodice sa malom djecom.

Iz Ozerkovića smo izvršili pokret 23. aprila 1942. prema Renovici. Praču smo prešli preko mosta kod željezničke stanice. Sa nama su išli i članovi štaba odreda Grujo Novaković i Mihajlo Milosavljević. Po njihovom naređenju smjestili smo jednu četvu u selo Turkoviće, a ostali dio bataljona je pošao u selo Bare. Odmah smo dobili raspored. Naš bataljon je trebalo da posjedne položaje na desnoj strani Prače, od sela Bara pa sve do Ustiprače. Desno od nas položaje su zauzeli Pračanski i Paljanski bataljon, a dalje jedinice Jahorinskog i Dobrovoljačkog odreda.

Kanjon Prače, gdje su bili naši položaji, dosta je dubok, sa strmim stijenama i liticama. Postoji svega nekoliko prelaza, koji se mogu lako braniti. Međutim, iako su položaji bili podesni za odbranu, nismo bili zadovoljni rasporedom. Bataljon je, naime, bio razvučen na velikom prostoru, tako da se četama teško moglo komandovati.

*

Uskoro su na naše položaje na desnoj strani Prače počele da pristižu i jedinice Rogatičkog dobrovoljačkog odreda, koji je bio formiran naredbom VŠ NOPO i DVJ od 21. marta 1942. godine. Istom naredbom imenovan je i štab odreda. Za komandanta odreda bio je

postavljen Radomir Nešković, za političkog komesara Milosav Milosavljević; za zamjenika političkog komesara Vojin Lukić, a za načelnika štaba Vaso Jovanović.

Odred je imao četiri bataljona, koji su bili nabrzinu formirani i to: Prvi i Drugi rogatički, Sjemečki i Dubski bataljon. Stub odreda su bile čete bivšeg Rogatičkog bataljona, koji je ranije bio u sastavu Romanijskog odreda. Većina dobrovoljačkih četa bile su formirane od četničkih jedinica, koje su nam bile prišle u martu 1942, poslije razbijanja četničkog štaba u Borikama. Komesari četa i bataljona, kao i drugi komandni kadar u batalj onima, bili su regrutovani iz proleterskih jedinica. Ali reorganizacija i sređivanje ovih jedinica išli su sporo, jer je četnički uticaj bio jak u svim četama.

Kada je počela ofanziva, svi bataljoni i čete su dobili naredenje od štaba odreda da se povuku na desnu obalu Prače. Međutim, u jedinicama odreda došlo je do rasula. Mnoge čete su otkazale poslušnost i odbile da napuste svoj kraj. Tražile su zaštitu i komandu četničkih štabova. Počela je hajka na komuniste u četama i bataljonima. Komesari su napuštali čete i spasavali se kako je ko mogao. Dolazili su nama u grupama i pojedinačno. Stab Rogatičkog odreda se povukao sa Gučevskom četom preko Mesića.

Pred ofanzivu četnička komanda je pozvala sve svoje jedinice da bez borbi napuste položaje i da se povuku preko Drine u Srbiju. Takođe su preko svojih agitatora pozvali i sve svoje simpatizere koji su bili u dobrovoljačkoj vojsci. Proturali su vijesti da će biti zaštićeni od njemačkih i italijanskih komandi.

Radomir Nešković, koji je bio postavljen za komandanta odreda, odbio je i sam da se povuče na desnu stranu Prače, već je sa Sjemečkim batalj onom pošao prema Višegradu, u namjeri da se prebaci preko Drine. Nekoliko četničkih jedinica (Dubska četa sa komandantom Jovom Planinčićem, Višegradski četnički odred, četnički vojvoda Radivoje Kosorić sa svojim bataljonom i drugi) tražilo je zaštitu kod Italijana, svojih ranijih saveznika. Međutim, Italijani su ih odmah sve razoružali i uputili u logore koje su bili pripremili kod Višegrada. Radomir Nešković je bio obaviješten da Italijani razoružavaju četnike, pa je pokušao da pređe Drinu kod Međeđe da bi izbjegao ofanzivu, ali su Italijani bili poslije desnu stranu Drine od Kopača do Višegrada, pa su Radomira i njegov Sjemečki bataljon dočekali mitraljeskom i artiljerijskom vatrom. Bataljon je imao više mrtvih i ranjenih boraca, tako da su se ostali povratili u Sjemečku planinu.

Kod nas u bataljon došli su Veso Racković i Desimir Pređa sa većom grupom boraca od Rogatice. Bili su to uticajni partizanski rukovodioci u tom kraju. Ispričali su nam o situaciji oko Rogatice. Veliki broj mještana i boraca iz Rogatičkog dobrovoljačkog odreda pokušavao je da se skloni i bazira u Sjemečku planinu i da tako

sačeka dok prede neprijateljska ofanziva. Zbog toga smo ih poslali na Sjemeć, da pronađu Neškovića, da pokupe grupe koje lutaju i da ih dovedu kod nas na desnu stranu Prače.

Posle nekoliko dana vratili su se Veso i Desimir. Sa njima je stigla i veća grupa boraca i naroda. Praču su prešli preko željeznikog mosta na Ustipračići. Sa njima je bio i Radomir Nešković sa svojom grupom. Tom prilikom u štabu bataljona je vođena žučna diskusija o tome šta da radimo s njima, da li da ih rasporedimo po četama, ili da ponovo formiramo samostalne dobrovoljačke jedinice. Ja sam predlagao da Radomira razoružamo i izvedemo pred ratni sud, jer nas je izdao kao komandant Rogatičkog dobrovoljačkog odreda. Međutim, tome su se suprotstavili Veso Racković i Desimir Pređa. Nisu dali da se Radomir strijelja, računali su da će oni moći uticati na njega.

Svaku noć su na položaje našeg bataljona pristizale nove grupe od Rogatice i Višegrada. Došlo je nekoliko stotina boraca iz bivših dobrovoljačkih jedinica. Bili su dosta dobro naoružani. Od VŠ i NOPO i DJV došla je direktiva da se obnove i ponovo formiraju dobrovoljačke jedinice. Zakazan je zbor u selu Borak kod našeg štaba bataljona. Iskupilo se i postrojilo nekoliko stotina boraca. Vršeni su raspored i organizacija četa. Na tom zboru govorio je Veso Racković, napadajući poimenično neke njihove starješine, koji su nasijeli četničkoj propagandi. Objasnio je da će se ponovo formirati čete i bataljoni dobrovoljačke vojske i da će se povratiti na svoj teren kada prođe ofanziva.

Od prikupljenih boraca bivšeg Rogatičkog dobrovoljačkog odreda formirana su dva bataljona i to: Rogatički bataljon, u kome su bili borci od Sjemeća i Rogatice. Komandant bataljona je bio Drago Racković, a komesar Veso Makanjić. Drugi je bio Sočićki bataljon, u kome su bili borci iz Sočića i Mesića. Komandant bataljona je bio Desimir Pređa, komesar Ratko Stanišić, zamjenik komandanta Dušan Vuković, a zamjenik komesara Drago Karišik. Bataljoni su bili raspoređeni u Vražilicama i na Mesićima.

Pored ova dva bataljona, na položajima na desnoj strani Prače i oko Drine nalazilo se još jedinica dobrovoljačke vojske. Kod Ustipračići nalazio se Drinski dobrovoljački bataljon, a u Vrhpračići i prema Jahorini nalazile su se jedinice Jahorinskog dobrovoljačkog odreda.

Tih dana Vrhovni štab je formirao Operativni štab dobrovoljačke vojske, koji je preuzeo komandu na tom sektoru. Komandant štaba bio je Ratko Martinović, dok je politički komesar bio Veso Racković. Radomir Nešković je bio postavljen za načelnika štaba.

*

Uskoro je došlo i do napada njemačke i ustaške vojske. Jedno manje njemačko odeljenje pokušalo je kod Mesića da pređe Praču, ali su ga dočekale naše čete i vratile nazad.

Italijanske kolone su nesmetano nastupale desnom stranom Drine od Višegrada prema Gorazdu. Osmatrali smo ih sa visova iznad Ustiprača. Kod Kopača bio je još ranije porušen željeznički most, pa su Italijani došli do njega i pokušali da ga oprave. Mi smo ih dočekali i teškim mitraljezom tukli preko Drine. Italijani su pobjegli od mosta i odustali od namjere da ga opravljaju, ali su počeli da kopaju rovove i da topovima i bacačima tuku naše položaje.

Od štaba odreda dobili smo naređenje da pošaljemo manja odeljenja odabranih boraca u neprijateljsku pozadinu, sa zadatkom da izvrše prepade na njemačke i ustaške logore ili štabove. Takođe je trebalo da pošaljemo izviđače koji će otići do Ozerkovića, do naših obavještajaca, da nam prikupe i donesu podatke o rasporedu i pokretima neprijateljskih jedinica na Glasincu, oko Rogatice i na Romaniji.

U Ozerkoviće je pošao Tomo Šarenac iz sela Vinče, hrabar kurir, koji je dobro poznao kanjon Prače, svaki gaz i svaki prolaz. On se vješto provukao kroz njemačke streljačke strojeve, pronašao Mašana Đokića u pećini kod Ozerkovića i od njega donio izvještaj. Mašan nam je javljao da su njemački i domobranski streljački strojevi preko Glasinca prema Rogatici i kanjonu Prače. Cestom od Podromanije prema Rogatici prolazi komora. Ponekada zalutaju u sela manje grupe ustaša i pljačkaju. Nijemci i ustaše su popalili sva srpska sela. Narod se počeo vraćati na zgarišta.

U dogovoru sa štabom odreda odlučili smo da Prvu četvu pošaljemo preko Prače. Tražili smo samo dobrovoljce, jer su išli na težak i opasan zadatak. Iz čete smo odabrali i otpremili oko 35 boraca, koji su bili sposobni za pokret. Komandir čete je bio Branko Kosorić, a komesar Rajko Ođović. Dali smo im najbolje naoružanje, prikupili za njih sve bombe koje je imala četa. U štabu odreda su dobili precizne zadatke. Trebalo je da pregaze Praču i da se neopaženo povuku kroz neprijateljske položaje, da se noću privuku nekom njemačkom štabu ili logoru i da ih zaspu bombama i mitraljezskim rafalima. Ukoliko im se pruži prilika, mogu napasti i komoru ili iz busije neku neprijateljsku kolonu. Poslije nekoliko takvih akcija trebalo je da se vrate nazad u bataljon.

Ceta je pošla na zadatak, uspjela da pregazi Praču i da se neopaženo provuče kroz njemačke položaje, ali je ubrzo iza fronta bila otkrivena i sukobila se sa Nijemcima koji su odmah poslali za njom jaču potjeru. Kod sela Ponora i Miošića četa je cio dan vodila borbu. Nijemci su doveli pojačanja, pa se naša četa morala povući prema Romaniji. Mi smo slušali borbu iz Bara, ali nismo znali ishod. Štab odreda je o toj borbi obavijestio Vrhovni štab u Foči. Četa je neko-

liko dana lutala po Romaniji, pokušavala da se prebaci nazad u bataljon, ali nije uspjela. Ostala je na Romaniji.

Pračanski bataljon i još neke mještanske jedinice su slušali borbe oko Miošića, u pozadini neprijateljskog fronta, pa su zatražili od štaba odreda da se i oni prebace na Romaniju. Štab odreda je, u sporazumu sa Vrhovnim štabom, odlučio da se pošalju sve jedinice i grupe koje se javljaju dobrovoljno. Pošao je cio Pračanski bataljon, a nešto kasnije Sočačke čete i jedna glasinačka četa, koja je bila na položajima kod Orahovica. Skoro sve grupe su prošle bez borbe preko Vrhprače i tunela kod Stambolčića. S tim jedinicama su se vratile i mnoge porodice sa Glasinca, od Prače i Pala, koje su se povlačile ispred neprijatelja prema Goraždu.

Poslije nekoliko dana pošao je na teren Romanije i Grujo Novaković, komesar Romanijskog odreda. On je dobio zadatak od Vrhovnog štaba da se probije kroz neprijateljski front i organizuje politički i partijski rad u jedinicama i na terenu Romanije. Grujo je s grupom boraca uspio da se probije kroz neprijateljske strojeve preko tunela kod Banj-stijene.

*

Njemačke kolone su pošle u napad na naše položaje 4. maja 1942. u ranim jutarnjim časovima. Praču su prešli kod Mesića. Prvo su naišli tenkovi, pa iza njih pješadija. Na tim položajima bila je naša Četvrta četa sa jednom četom proletera i jednom četom iz Rogatičkog bataljona. Naši su dočekali Nijemce i razvila se oštra borba. U toj borbi poginuo je Neđo Savičić, borac Četvrte čete, inače stari solunski dobrovoljac i vrlo hrabar partizan. Iz Rogatičkog bataljona poginuo je Rade Lubarda. Nijemci su potisli naše čete pa su tenkovske jedinice pošle cestom prema Jabuci i Goraždu, a pješadija u streljačkom stroju uz planinu Gnilu. Naše čete su se povukle prema Jabuci.

Isti dan ustaše su napale naše položaje i kod Ustiprače. Na ovom položaju su bile naše dvije čete, a lijevo prema Dubu se nalazio Rogatički dobrovoljački bataljon. Ustaše su tukle naše položaje artiljerijskom i minobacačkom vatrom. Sa druge strane Drine, u isto vrijeme, počeli su da tuku Italijani brdskim topovima. Zasipali su naše položaje stotinama granata. Ali, naše jedinice su imale dobre položaje na visovima iznad Ustiprače i Drine, pa su uspješno odbijale ustaške napade i ometale im opravku mosta u Ustiprači.

Međutim, oko podne nas je obavijestio kurir Četvrte čete da se četa i ostale naše jedinice povlače iz Mesića, da njemačka tenkovska kolona prodire preko Jabuke prema Goraždu. To je naše jedinice kod Ustiprače dovelo u vrlo neugodnu situaciju, jer je postojala opasnost da nas odsijeku i opkole u uglu Drine i Prače. Naredili smo četama da se odmah povuku prema Jabuci. Kada smo došli do ceste, njemačke kolone su bile prošle prema Goraždu, a druge su dolazile

•od Jabuke. Izdali smo naređenje za proboj preko ceste. Prešli smo pod borbom između njemačkih tenkova i kamiona. Nismo imali gubitaka, jer smo iznenadili njemačku kolonu.

Nijemci su ušli u Goražde 5. maja 1942. i spojili se sa italijanskim kolonama koje su dolazile od Čajniča. Naš bataljon je zauzeo položaje na visovima prema Goraždu.

Kod nas u bataljon su došli kuriri štaba Prve proleterske brigade i donijeli poruku da komandant i komesar dođu kod njih u štab. Štab brigade se tada nalazio u jednom selu kod Ustiprača. U štabu smo našli Mihaila Milosavljevića Španca, zamjenika komandanta Romanijskog partizanskog odreda. Mislili smo da će nam dati naređenje za napad na Nijemce. Međutim, oni su nas prilično oštro kritikovali što se naša Četvrta četa povukla iz Mesića i što nije htjela da izvrši naređenje druga Koče Popovića, kada im je naredio da se vrate i dočekaju njemačku kolonu. Pokušali smo objasniti kako je došlo do nesporazuma. Naime, četa je dočekala Nijemce na Mesićima, hrabro se borila i imala gubitaka. Povukla se s položaja tek po naređenju nekog komandanta proleterskog bataljona, koji je bio sa svojom četom u Mesićima. Kasnije je u putu sreća Koču, koga komandir naše čete nije odranije poznao. Inače, veliko je pitanje da li se mogla zaustaviti njemačka kolona koja je napadala preko Mesića. Nijemci su nastupali u jačini dva puka, sa desetak tenkova i mnogo teškog oružja, dok su naše snage u Mesićima imale svega tri čete.

U štabu 1. proleterske brigade su nam saopštili da smo po odluci Vrhovnog štaba stavljani pod njihovu komandu. Odmah su nam dali novi raspored i odredili položaje prema Goraždu. Naredili su nam da pošaljemo izviđače prema Prači i da uhvatimo vezu sa našom Prvom četom, koja se ranije prebacila prema Romaniji.

Nijemci su zauzeli sve visove iznad Goražda. Mirovali su nekoliko dana. Italijanske kolone su dolazile od Čajniča i zauzele položaje na desnoj strani Drine. Slušali smo napad Druge proleterske brigade na italijanski logor na Kozari kod Čajniča. Bila je oštra borba, samo su se čule bombe i mitraljezi. Proleterci su potukli Italijane i zarobili dosta plijena.

U jedinicama dobrovoljačke vojske nastupilo je kolebanje. Četnička propaganda je počela ponovo da djeluje, četnici su preko svojih agitatora pozvali borce da napuste partizane i da se povrate svojim kućama, jer je postignut sporazum sa Nijemcima i Italijanima. Nijemci su obećali da će ostaviti na miru svakog koga nađu kod njegove kuće. Tako su mnogi borci iz dobrovoljačkih jedinica napustili jedinice i pobjegli kući.

Kod nekih bataljona proleterskih štabova zavladao je nepovjerenje prema svim borcima mještanskih jedinica. Susretali smo se i mi sa tim nepovjerenjem. Neki rukovodeći kadrovi smatrali su i naš Udarni bataljon dobrovoljačkom vojskom.

Štab Prve proleterske brigade je naredio da se razoružaju neke dobrovoljačke jedinice. Kod Ustikoline su razoružali cio Jabučki dobrovoljački bataljon i sve borce otpustili kući. Pronijela se priča da će proleterci razoružati sve dobrovoljačke jedinice.

U našem bataljonu se o tome mnogo komentarisalo. Na sastancima u nekoliko četa borci su postavljali otvoreno pitanje zašto se mještanske jedinice razoružavaju i borci, goloruki, šalju na milost i nemilost ustašama. Izražavali su bojazan da će proleterci pokušati i nas da razoružaju, što može dovesti do nemilih incidenata. Pokušao sam da im objasnim i da ih smirim, iako ni meni nije bilo sve jasno. Rekao sam da Vrhovni štab cijeni naš bataljon kao najbolju jedinicu sa Romanije i da planira da se oko nas, poslije ofanzive, okupe sve mještanske jedinice, od kojih ćemo ponovo formirati odred. Proleterci razoružavaju samo one jedinice koje su se pokobile i pale pod četnički uticaj, a dobrim borcima koji su odani NOB vraćaju oružje.

Nijemci i ustaše su mirovali nekoliko dana u Goraždu. Nismo imali većih borbi. Čete su slale manja odeljenja prema Goraždu da pripucavaju i uznemiravaju neprijatelja. Naši izviđači, koje smo slali prema Prači, javljali su da domobrani ubrzano opravljaju prugu Sarajevo — Ustiprača. Formirali su radne bojne u koje su mobilisali Muslimane i Srbe oko Sarajeva, obukli ih u domobranska odijela i poslali na prugu. Domobranske komande iz Sjetline i Prače poslale su poruke i pozive preko seljaka da se izbjeglice iz glasinackih i romanijskih sela vrate kućama, a da im oni garantuju bezbjednost. Nekoliko grupa žena sa djecom pošlo je u Sjetlinu i prijavilo se domobranskoj komandi. Odmah su dobili propusnice da mogu neometano ići svojim kućama. Domobranski oficiri su pričali da će ustaške jedinice biti razoružane i povučene samo u gradove. Svi koji su vršili zločine i pljačku biće najstrože kažnjeni. Očito je bilo da vlast NDH mijenja kurs prema srpskom stanovništvu u istočnoj Bosni.

Proleterske jedinice su se povukle prema Zelengori, a mi smo ostali na položajima prema Goraždu. Sa nama su i dijelovi Rogatičkog bataljona. Od Trnova se čula borba: italijanska divizija nadirala je prema Kalinoviku. Kod nas je došao poručnik Martinović i donio nam naređenje da se i mi hitno povučemo prema Zelengori, jer Italijani i Nijemci nadiru prema Miljevini. Sa druge strane Drine italijanske kolone nadirale su prema Foči.

Naše čete, kao i ostale jedinice koje su bile na tim položajima, prikupile su se u blizini sela Ilovače. Izvršili smo pokret 9. maja 1942. u toku noći. U osvit izbili smo na Drinu kod sela Mrežice. Sa druge strane Drine Italijani su bili postavili svoj logor. Kada smo bili blizu ceste, Ratko Martinović je naredio da svi skinu petokrake sa kapa. Izašli smo u koloni na cestu. Martinović je iz raketnog pištolja izbacio bijelu pa crvenu raketu. Pitao sam ga otkuda mu znaci za Italijane. Rekao mi je da je zapazio da talijanske i njemačke je-

dinice međusobno daju znake crvenom i bijelom raketom, pa su vjerovatno mislili da smo ustaše i da idemo prema Foči. Italijani su gledali našu kolonu; bili smo blizu, djelila nas je samo Drina. Vidjeli smo njihove oficire i stražare koji nisu ništa preduzimali. Išli smo skoro trčećim korakom cestom prema Foči. Oko podne stigli smo do željezničke stanice u Foči. Na Drini je bio porušen most. Gorijela je željeznička stanica i magacin duvana. Italijani nisu bili ušli još u Foču, ali su posjeli visove na desnoj strani Drine. Od željezničke stanice u Foči krenuli smo cestom prema Kalinoviku. Tek tada su Italijani primijetili da smo partizani i da smo ih prevarili. Odmah su počeli da nas tuku bacačima i topovima. Bili smo im dobra meta, jer je cesta prema njima otvorena sve do brda u blizini Miljevine. Imali smo nekoliko mrtvih i ranjenih boraca.

U Miljevini smo zatekli Kraljevački bataljon Prve proleterske brigade. Štab brigade ostavio nam je naređenje da se smjestimo u selo Zakmur a da ćemo kasnije dobiti raspored.

*

Iz štaba Prve proleterske brigade dobili smo poziv da komandant i komesar bataljona dođu kod njih u Vrbnicu. Svetko i ja smo odmah krenuli i javili se u štab brigade. Tamo su bili Koča Popović, Filip Kljajić Fića i Mijalko Todorović Plavi. Podnijeli smo izvještaj o brojnem i političkom stanju u bataljonu. Tada smo imali tri čete, jer se Prva četa nije bila vratila sa Romanije. Drug Koča nam je objasnio situaciju na terenu. Prva proleterska brigada dobila je zadatak od Vrhovnog štaba da svojim bataljonima i mještanskim jedinicama posjedne obronke Zelengore, od Drine pa sve do Govze i Kalinovika. Prema Foči nalazili su se neki bataljoni Drinskog dobrovoljačkog odreda. Naš bataljon je dobio raspored u Vrbnici, s tim da držimo položaje na visovima Zelengore prema Borču, a jednu četvu da uputimo na Drinu prema selu Bastasi, jer postoji mogućnost da će Italijani pokušati da pređu Drinu.

Nijemci i ustaše su ušli u Foču iz pravca Goražda 13. maja 1942. Jedno manje odjeljenje ustaša bilo je pošlo prema Ljubiji, ali su ih naši dočekali i ustaše su se povratile u Foču. Italijanske kolone su nastupale sa druge strane Drine od Foče prema Šćepan-Polju.

Na Vrbnici i na položajima prema Drini ostali smo nekoliko dana. Neprijatelj je mirovao u Foči, samo su italijanske kolone prolazile cestom od Foče prema Kalinoviku.

Jednoga dana došao je kod nas u štab bataljona Filip Kljajić Fića sa nekoliko drugova, koji su bili pri štabu brigade. Sa njima je bio i Mihajlo Milosavljević Španac, bivši zamjenik komandanta Romanijskog odreda. Fićo nam je objasnio situaciju na terenu, rekao da će brigada uskoro izvršiti pokret i da će na terenu ostati mještanske jedinice. Mi smo u štabu bataljona, pa i u svim našim jedinicama-

ma, željno očekivali taj pokret, da se mičemo sa ovoga terena, pa kuda bilo. Dalje nam je rekao da je odlučeno da se naš bataljon uključi u Prvu proletersku brigadu, da ostaje samostalan bataljon i da će izvršiti pokret sa brigadom. Pitao nas je šta mi o tome mislimo i da li za to postoji raspoloženje u četama. Svetko Furtula nije bio siguran da će svi borci prihvatiti ovu odluku, jer je postojala želja da se vratimo na Romaniju. Dogovoreno je da se održe sastanci po četama, prvo sa komunistima pa onda sa svim borcima, i da se izjasne svi pojedinačno. U bataljonu treba da ostanu samo dobrovoljci.

Odmah smo zakazali sastanke po četama. Otvoreno smo propagirali da se borci izjašnjavaju za brigadu. Većina je prihvatila, ali je bilo boraca koji su tražili da se vrate na Romaniju. Neki su to pravdali time što žele da vide porodice, jer su se pronosile vijesti da su ustaše sve pobile i popalile sela na Glasincu. U Vrbnici je zakazan zbor cijelog bataljona. Filip Kljajić Fića je održao govor. Pozvao je Romanijce da stupe u Prvu proletersku brigadu.

U bataljonu je nastalo izjašnjavanje za uključanje u sastav Prve proleterske i za povratak na teren Romanije. Većina se opredijelila za brigadu, a jedan manji broj, oko 30 boraca, tražio je da se vrati na Glasinac.

Štab Prve proleterske brigade je odmah imenovao novi štab Romanijskog bataljona. Za komandanta bataljona postavljen je Mihajlo Milosavljević Španac, dotadašnji zamjenik komandanta Romanijskog odreda, a za komesara bataljona Milosav Milosavljević, koji je bio komesar Rogatičkog dobrovoljačkog odreda. Za zamjenika komandanta je postavljen Svetko Furtula, a za zamjenika komesara sam imenovan ja. Ostali članovi dotadašnjeg štaba bataljona trebalo je da se rasporede u čete.

Naređeno nam je da se bataljon zadrži do pokreta u Vrbnici i da se čete reorganizuju i srede. Formirali smo tri čete. Bataljon je imao oko 160 dobro naoružanih boraca.

U Vrbnici se tada nalazio i Rogatički bataljon, koji je bio reorganizovan i popunjen. U ovaj bataljon bila je uključena Muslimanska partizanska četa, u kojoj je bio komandir Mujo Hodžić Crni. Ova četa je bila formirana u Foči i povukla se sa Vrhovnim štabom prema Zelengori. Takođe je u bataljon uključena i Gučevska partizanska četa, koja se sa svoga terena kod Rogatice povlačila sa Prvom proleterskom brigadom. Bataljon je bio dosta brojan i dobro naoružan. Imenovan je novi štab bataljona, u kome su bili: Veso Racković, Desimir Pređa, Drago Racković i Mika Fliker.

Rogatički bataljon je trebalo da se vrati na svoj teren, na sektor Rogatice. I u njihovim četama traženi su dobrovoljci za brigadu, koji će se uključiti u naš, Romanijski bataljon. Prijavio se jedan manji broj boraca, koji su došli u naš bataljon.

Svetku Furtuli se nije svidao ovakav način uključanja u sastav Prve proleterske brigade. On nije bio voljan da ostane u bataljonu

i tražio je odobrenje da se probija prema Romaniji sa grupom boraca koji se vraćaju na svoj teren. Štab brigade je odobrio Svetku da može ići, pa ga je odredio za komandira kolone. S tom grupom su pošle i sve porodice sa Glasinca koje su se dosad povlačile prema Crnoj Gori.

Prva naša akcija koju je odredio štab brigade bila je da razorujemo, u zajednici sa jednim proleterskim bataljonom, jedan bataljon dobrovoljačke vojske u Vrbnici. Taj bataljon je odložio oružje bez protivljenja. Kasnije je vraćeno oružje samo manjem broju boraca, od kojih je ponovo formirana jedinica, a ostali su otpušeni kući.

Poslije nekoliko dana pozvan je štab našeg bataljona da se javi u štab Prve proleterske brigade. U štabu su bili Koča i Fića. Koča nam je rekao da je izmijenjena prvobitna odluka i da je došlo novo naređenje od Vrhovnog štaba, po kome se naš bataljon ne uključuje u Prvu proletersku brigadu, već treba da se prebaci na teren Jahorine i Romanije i da tamo nastavi borbu sa ostalim jedinicama koje su se već vratile na svoj teren. Trebalo je da se hitno pripremimo za pokret. Sa nama će u istoj koloni ići i Rogatički bataljon. U tom pravcu polazi i štab Kalinovačkog odreda sa svojim jedinicama, jer se i oni vraćaju na svoj teren. Marš-rutu i pravac pokreta treba da dobijemo od Rada Hamovića.

Ova naredba nas je iznenadila. Protiv nje je reagovao Mihajlo Milosavljević Španac, komandant bataljona. Drug Fića je ponovo objasnio da je to odluka Vrhovnog štaba, da bataljon kao jedinica ide na svoj teren i da štab brigade ne može mijenjati tu odluku. Ukoliko neki borci pojedinačno žele da ostanu u brigadi, mogu se prijaviti i biće raspoređeni u 6. beogradski bataljon. Komandni kadar bataljona ne može da se izjašnjava, on treba da ostane u svom bataljonu. Jedino je odobreno Milisavu Milosavljeviću, koji je bio postavljen kod nas za komesara bataljona, da ostane u brigadi.

Odmah smo zakazali zbor cijelog bataljona. Čete su se postrojile. Ja sam im saopštio promjenu odluke i naređenje Vrhovnog štaba da se cio naš bataljon vrati na Romaniju, gdje se nalaze i ostale jedinice Romanijskog odreda.

U bataljon je nešto iza toga došao Miladin Ivanović, komandant Beogradskog bataljona, i počeo otvoreno vrbovati borce za svoj bataljon. Mnogi Romanijski su poznavali Miladina od prije rata, jer je bio učitelj na Dobroj Vodi kod Prače. Mihajlo Milosavljević Španac je takođe nastojao da se prijavi što više boraca, da bi se na taj način bataljon rasformirao, pa da i on ne ide na Romaniju.

Kod boraca je vladalo raspoloženje za uključenje u brigadu i to ako ne kao samostalni Romanijski bataljon ono bar u 6. beogradski bataljon.

Poslije ovoga pozvao sam komandire, komesare i partijske sekretare na sastanak. Rekao sam im da treba da sačuvamo bataljon

kao cijelinu, jer je i Vrhovni štab izdao takvo naređenje. Oni koji žele i insistiraju mogu da idu u brigadu, ali komandni kadar treba da ostane u bataljonu. Na Romaniji nema mnogo sposobnog starješinskog kadra, a predstoje nam velike teškoće, jer treba nastaviti borbe na našem terenu u vrlo složenim i teškim uslovima.

Za brigadu se prijavilo oko 50 boraca. Među njima i Milan Šarac, komandir Druge čete. On je bio jedan od najsposobnijih komandira, hrabar i cijenjen starješina. Prije rata je bio aktivan podoficir, pa je imao i vojničko obrazovanje. Pokušao sam da ga odgovorim, jer je bio potreban na Romaniji. Međutim, on je insistirao da mu dozvolimo da ide u brigadu. Bio je uporan. Naposljetku sam se složio, jer nisam htio da mu naredim.

Za komandira Druge čete odredili smo Milorada Stanara, koji je bio zamjenik Milana Šarca.

Naredili smo da se čete pripreme za put.

*

Čete su se prikupile u Vrbnici. Pokret smo izvršili 17. maja 1942. Zajedno sa nama u istoj koloni išao je i Rogatički bataljon. Pridružile su se našoj koloni i mnoge porodice sa Glasinca. Komandant kolone je bio Mihajlo Milosavljević Španac, koji je ponovo preuzeo ulogu zamjenika komandanta Romanijskog odreda. Poslije polaska pozvao je sve strješine iz bataljona i iz Rogatičkog bataljona da se dogovorimo o putu. Marš-rutu nam je dao Rade Hamović, komandant Kalinovačkog odreda. Rekao nam je da će i njegova kolona ići iza nas istim putem. Prema planu marš-rute trebalo je da u toku dana forsirano pređemo preko Zelengore do ceste Foča — Kalinovic. Prema obavještenjima koje je Rade imao, italijanske kolone se kreću cestom samo danju. Cestu je trebalo da pređemo kod sela Borija u prvi sumrak, pa da u toku noći pređemo Zagorje, gdje je otvoren i brisan prostor. Prije zore da pređemo rijeku Bisticu i dođemo do šume Gladanci i Sjeričkih stijena, gdje možemo daniti jer su tereni pogodni za odbranu, ukoliko nas napadnu Italijani i četnici. Marš-ruta je bila dugačka i naporna, ali je Hamović insistirao da u toku noći pređemo cestu, jer ćemo samo tako izbjeći napade Italijana i četnika. Dao nam je vodiča, jednog seljaka iz sela Borija.

Iz Vrbniče smo krenuli u zoru. Formirala se velika kolona, bilo je oko 300 boraca i toliko naroda, žena sa djecom. Kalinovački odred išao je jedno vrijeme sa nama, ali je ostao u Zelengori. U toku dana prešli smo Zelengoru i spustili se na obronke više sela Borija. Bila je mračna noć. Na čelu kolone je išao Španac, a ja sam išao na začelju. Primjetio sam da sporo idemo, mnogo zaostajemo. Prošao sam na čelo kolone i našao Španca. Rekao mi je da smo zalutali i da je vodič pobjegao. Prema karti naprijed su se nalazile ovčarske kolibe na mjestu koje se zove Balinovac, pa je poslao patrolu na pronadu

vodiča. Čekali smo prilično dugo. Došla je patrola i izvjestila da nisu nikoga pronašli u kolibama. Predlagao sam Špancu da preko kolone pozovemo predratne »eškije« koji su ovim pravcem pronosili du van iz Hercegovine na Glasinac i koji odlično poznaju sve puteve oko Kalinovika. Ali, Spanac je bio mišljenja da treba da ostanemo i predammo u šumi, pa u toku dana da izvidimo cestu i da iduće noći produžimo pokret prema Jahorini. Ovo njegovo naređenje nije mi bilo po volji; odugovlačio je pokret prema Romaniji i stalno je nešto pronalazio da se što duže zadržimo u Zelengori.

Zadani smo u Zelengori, na mjestu zvanom Islamov konak. Španac je izdao naređenje komandirima četa da se borci sklone u šumu, da postave zasjede i straže na visovima i da se ne dozvoljava loženje vatre.

Ja sam pronašao Desimira Pređu i Vesa Rackovića i razgovarao o Špančevoj odluci. Rekli su mi da nisu ni oni zadovoljni što je donesena odluka da danimo na ovom mjestu, jer je blizu cesta, ali je takvo naređenje izdao komandant kolone i mi ga ne možemo mjenjati.

Bilo je već svanulo kada je dotrčao kurir iz naše čete, koja je bila isturena na vrh brda Vis, i obavijestio nas da je primjećena italijanska kolona koja ide preko Zelengore prema našem logoru. Rekao sam mu da pronađe Španca i da ga obavijesti. Počeli smo da budimo borce, jer je većina spavala po šumi. Italijani su nas napali, počela je borba, iako čete još nisu bile izišle na položaje.

Četnici su otkrili našu kolonu u toku noći, jer ih je obavijestio naš vodič koji je pobjegao. On je znao tačan pravac našega pokreta, brojno stanje i naoružanje naših jedinica. Četnici su u toku noći obavijestili Italijane u Kalinoviku, pa su zajedno sa njima napali logor. Blokiral su nas sa sviju strana brojnim snagama.

Mihajla Milosavljevića Španca nisam više vidio. Nestao je u toku noći, niko nije znao šta je bilo sa njim. Čete su očekivale komandu, komandiri su nam se obratili i tražili zapovijest. Nabrzinu smo se posavjetovali: Veso Racković, Desimir Pređa, Radimir Nešković, Mika Fliker, Mujo Hodžić i ja šta da radimo. Mi smo bili komandni kadar u bataljonima. Donijeli smo odluku da se probijemo preko Zelengore u pravcu iz koga smo došli. Računali smo da je u blizini i Rade Hamović sa svojim odredom. Odmah smo izdali naređenje četama. Desno prema nekim ovčarskim kolibama bio je Mika Fliker sa jednom četom, a lijevo Mujo Hodžić sa Muslimanskom četom i četama iz Rogatičkog bataljona. Pošli smo svi na juriš. Italijani su nas zasuli sa svih strana, ali su počeli da izmiču i bježe ostavljajući svoje ranjenike. Međutim, sa naše lijeve strane dolazila je druga italijanska kolona, a u isto vrijeme sa desne strane pojavili su se italijanski tenkovi starom cestom od Kalinovika. Pred nama je bio brisan prostor. Naša prva grupa jurila je preko livada i uspjela da se probije prema visovima Zelengore, ali uz velike gubitke.

Glavnina se vratila u šumu gdje smo logorovali. Čete su se povlačile u neredu. Italijani su nas ponovo napali sa svih strana. U našim jedinicama je nastala gužva i pometnja. Još veću paniku je stvorio narod koji je išao za nama. Odlučili smo da se probijemo preko ceste, jer je sa te strane bio najmanji pritisak neprijatelja. Cesta je bila u blizini logora. Jurnuli smo u streljačkom stroju. Na cesti i u selu Borijama bile su manje grupe četnika i Italijana, koji su se razbježali. Probijali smo se trčeći preko njiva i livada u pravcu Jahorine. Italijani su jurili za nama. Jedna kolona je dolazila od Kalinovika a druga od Miljevine. Tukli su nas bacačima i topovima. Pred nama se ukazao kanjon Bistrice, to je bio spas. Uspjeli smo da se sklonimo u Sijeračke stijene. Italijanska i četnička potjera je zastala. Nisu išli dalje, već su mitraljirali i tukli bacačima po stijena. Mi smo već bili u zaklonu.

U probiju preko ceste uspjela je da izađe iz obruča većina boraca iz naša dva bataljona. Manje grupe su ostale u Zelengori, sklonile se na drveće ili stijene. Kasnije su došli za nama u Crnu Rijeku.

Italijani i četnici su pretražili sve šume gdje smo logorovali. Prema nekim podacima pronašli su i zarobili oko 40 boraca. Tu je bio priličan broj naših ranjenika i bolesnika koji su se vraćali iz bolnica kao rekonvalescenti. Takođe su pronašli u šumi nekoliko izbjegličkih porodica, žena i djece.

Naročito su bili revnosni zagorski četnici, koji su hvatali po selima naše zaostale borce, ranjenike ili porodice, pa su ih sve sprovođili u Kalinovik i predavali Italijanima. U Kalinoviku je bio formiran zarobljenički logor, u koji su bili prikupili priličan broj zarobljenih partizana i naroda. Poslije sprovedenih saslušanja Italijani su strijeljali nekoliko grupa partizana, veću grupu su sproveli u Sarajevo i predali ustaškim vlastima, a neke žene sa djecom su pustili kućama.

U borbi sa Italijanima i četnicima na Zelengori poginulo je ili nestalo oko 30 boraca iz naša dva bataljona, među kojima su se nalazili: Moris Fliker Mika, iz Sarajeva, Milorad Stanar iz Djedovca, komandir Druge glasinačke čete, Miloš Vitomir iz Sokolovića, Jovica Karadžić iz Kule, Novica Frganja iz Senkovića, Drago i Dušan Frganja iz Gučeva, Vitomir Eleta iz Rogatice, Ljubisav Motika iz Rogatice, Uglješa Rajak, Rajko Ljubinac, Đorđe Čarkić, Milenko Kalušević, Miladin Janković — svi iz Seljana i drugi.

U Crnoj Rijeci ispod Jahorine, poznatom partizanskom selu, zadržali smo se nekoliko dana. Pristizale su grupe boraca koje su bile zaostale u Zelengori. Imali smo nekoliko ranjenika koji su uspjeli da se izvuku i izbjegnu italijansku potjeru. U svim selima je bila glad, ali naše partizanske porodice u Crnoj Rijeci prikupile su nam nešto hrane.

Održali smo kratko savjetovanje starješina i donijeli odluku da nastavimo put prema Romaniji. U Crnoj Rijeci smo ostavili veze da

zaostale borce upućuju za nama. U koloni smo danju prešli preko Jahorine i Vrhprače, a noću smo prešli prugu preko tunela kod Stambolčića. Izašli smo na vrh Romanije na Bogovičkim stijenama. Bilo je oko 150 boraca. Neki su ranije napustili kolonu i pošli do svojih kuća da vide šta im je sa porodicom.

Na Romanijskim stijenama smo našli grupu Sočićana; izgradili su šumske bajte i logorovali. Prema nama su bili rezervisani, jer su se već bili povezali sa četničkim štabom. Pred ofanzivu su bili u dobrovoljačkim jedinicama.

Kod nas je došao Grujo Novaković, komesar Romanijskog odreda, sa grupom partizana. Jedini je on ostao na Romaniji od cijelog štaba odreda. Trebalo je donijeti odluku šta dalje da se radi? Grujo je sa nama održao kratko savjetovanje. Izložio je situaciju na terenu Romanije i Glasinca. Sva partizanska sela na Romaniji i Glasincu bila su zapaljena. Sve je izgorjelo, opljačkano i uništeno. Narod se vraća na zgarišta. Vlasti NDH su izmijenile politiku prema srpskom stanovništvu. Pozvali su narod da se vrati svojim kućama. Obećavali su da će ustašama zabraniti vršljanje po selima. Svakom ko se prijavi njihovoj komandi daju propusnice, s kojima može neometano ići u svoje selo. Priča se da ne traže ni oružje.

Naše jedinice koje su se ranije vratile na svoj teren bile su prije formirane u manje grupe, koje su se nalazile oko svojih sela, sklanjale se od ustaša, ali nisu vršile nikakve akcije.

Na terenu Romanije situacija je bila dosta teška. Hrane nije bilo, u selima je nastala glad. Borci su se povratili iz ofanzive iscrpljeni i izgladnjeli. Na terenu nije bilo moguće zadržati veće partizanske formacije. Raspoloženje za borbu je bilo minimalno, narod je tražio predaha. Trebalo je novonastaloj situaciji prilagoditi taktiku daljeg partizanskog ratovanja na Romaniji. Zbog toga je donesena odluka da se formiraju manje partizanske grupe, koje će imati svoje sektore i vršiti akcije na pojedinim komunikacijama preko Romanije i Glasinca, kada se stvore uslovi za to. Naročito treba pojačati politički rad u selima i rad partijskih organizacija, povratiti povjerenje naroda u NOB i raskrinkavati razne ustaške i četničke mjere i akcije.

Donesena je odluka da se pošalje grupa boraca koja će uhvatiti veze sa birčanskim partizanima i našim grupama koje se nalaze u Devetaku i oko Vlasenice.

Ovakav pristup i ocjena situacije na romanijskom području je bila, u to vrijeme, jedino moguća i realna. Kasnija je praksa pokazala da je ta naša orijentacija bila pravilna. Očuvali smo povjerenje u narodu Glasinca i Romanije a političkim radom stvorili uslove da docnije organizujemo partizanske čete i bataljone i obnovimo Romanijski partizanski odred, dok je Romanijski udarni bataljon ponovo formiran u decembru 1942. kada je ušao u sastav 6. istočnobosanske proleterske brigade.

Savo PREDA

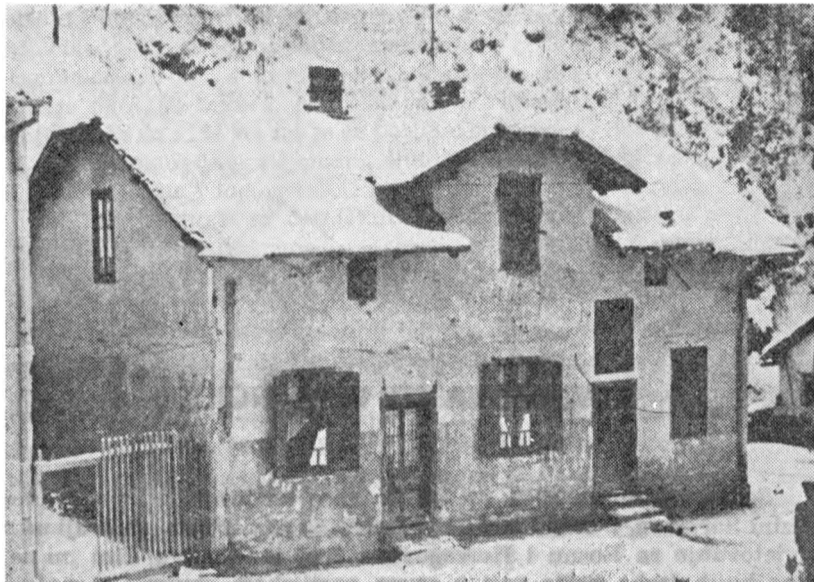
SAVJETOVANJE U IVANCICIMA

Sedmog januara 1942. na oslobođenoj teritoriji, u neposrednoj blizini Sarajeva, u selu Ivančićima, održano je partijsko pokrajinsko savjetovanje za Bosnu i Hercegovinu. Dva su razloga, čini mi se, zbog kojih treba nešto reći o ovom partijskom skupu i u našem Zborniku. Prvo, ono je bilo od velikog političkog značaja ne samo za Bosnu i Hercegovinu nego i u širem smislu. Drugo, sa toga sastanka ne postoje nikakvi pisani dokumenti*) — referati, zaključci i nešto slično, pa je o njegovom toku, idejama i zaključcima moguće steći pravu sliku samo po sjećanju samih učesnika i uvidom u druge dokumente iz toga vremena. Arhiva Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba BiH iz toga doba je propala pa zato ne postoji nikakva pisana dokumentacija sa savjetovanja. Nepostojanje dokumenata izaziva kolebanja i sumnje kod naučnih radnika o njegovoj sadržini, pa ima, po mom mišljenju, i krivih interpretacija. Ja ću se na ovo posebno osvrnuti.

Danas, poslije 28 godina, nemoguće je da se čovjek prisjeti čitavog toka sastanka, diskusije i pojedinih mišljenja. Ali neke osnovne stvari nisu se mogle zaboraviti. Nisu se mogli zaboraviti, prije svega, situacija i uslovi u kojima je savjetovanje održano, jer su oni zaista bili izuzetni. Dalje, nisu se mogle zaboraviti osnovne ocjene i zaključci, jer su oni bili uputstvo za neposrednu akciju, za vojnu i političku aktivnost u to vrijeme. O ovome nema nikakve sumnje i u tome će se, vjerovatno, složiti većina učesnika toga skupa.

Savjetovanje je održano u sali manje seoske gostione. Ta kuća postoji i danas i ona je zaštićena kao istorijski spomenik. Savjeto-

*) U istorijskom arhivu Vojvodine pronađena je samo jedna zabilješka bez potpisa, naslova i datuma, ali iz njene sadržine jasno je da se odnosi na ovo savjetovanje.

Kuća Milana Đokića u Ivančićima, u kojoj je 7. i 8. januara 1942. održano partijsko savjetovanje za Bosnu i Hercegovinu kojem su prisustvovali članovi Vrhovnog štaba na čelu sa drugom Titom

vanje je zakazano, svakako, prije dolaska Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba u s. Ivančice, jer se ne bi moglo održati u to vrijeme da je zakazano po njihovom dolasku. Naime, veze Pokrajinskog komiteta sa oblastima bile su isključivo kurirske, preko gradova ili preko slobodne teritorije i da bi se tim putem poslala poruka i došlo na savjetovanje, npr. iz Hercegovine, trebalo je najmanje 15—20 dana.

Savjetovanju su prisustvovali svi članovi Pokrajinskog komiteta za Bosnu i Hercegovinu, osim drugova Rodoljuba Čolakovića i Đure Pucara, koji nisu mogli stići. Dalje, prisustvovali su partijski i omladinski rukovodioci sa slobodne teritorije istočne Bosne i Hercegovine, drugovi iz Sarajeva i Mostara, komesari i neki komandanti iz istočne Bosne. Drugovi iz Krajine nisu uspjeli da na vrijeme stignu na sastanak. Od posebnog značaja je činjenica da su savjetovanju prisustvovali svi članovi Centralnog komiteta sa drugom Titom na čelu, koji su se u to vrijeme tu zatekli: Tito, Kardelj, Ranković, Pijade, Žujović i Vukmanović. Njihovo prisustvo, kao i sama tema sastanka, ocjena tekućeg momenta u ustanku, tema koja je prevazilazila okvire Bosne i Hercegovine, daju širi značaj ovome savjetovanju. Delegati sa terena su došli kao predstavnici komiteta ili su pojedinačno pozvani.

Neposredni povod za sazivanje savjetovanja bile su političke prilike i stanje u istočnoj Bosni, gdje je Pokrajinski komitet imao najpotpuniji uvid. To stanje nije bilo zadovoljavajuće i nametalo se kao nužno da se ono temeljitije ocijeni i utvrde uzroci negativnim kretanjima. Bila je to prilika, a i potreba, da se istovremeno ocijene prilike u čitavoj Bosni i Hercegovini. Privremeni porazi u susjednom području Srbije takođe su nametali potrebu da se prilike razmatraju u širem okviru. Događaji u Srbiji imali su neposrednog odraza u istočnoj Bosni i bilo je logično da smo se morali interesovati šta se tamo odigralo i iz tog izvući neke pouke. Usljed svih ovih okolnosti savjetovanje u Ivančićima pružilo je pogodnu priliku da se na njemu učini jedan opštiji prosjek razvoja prilika u zemlji i svijetu i da se na osnovu toga, i konkretnih uslova u BiH, odredi linija za naš buduću rad. Glavnu riječ u ime Centralnog komiteta imali su drugovi Tito i Kardelj. Ne sjećam se da li su to bili njihovi referati ili su učestvovali u diskusiji, ali pamtim da su njihovi istupi bili osnovni. U diskusiji su učestvovali još neki članovi Centralnog komiteta, kao i većina delegata. Iznijet je pregled stanja u Bosni i Hercegovini i mislim da je to učinio drug Vukmanović, delegat CK i VŠ u Bosni i Hercegovini, ili Iso Jovanović, sekretar PK za BiH.

Mislim da neće biti suvišno podsjetiti makar i najkraće na prilike pod kojima je savjetovanje održano. To je bilo tačno sedam mjeseci od početka ustanka u zemlji, dakle, vrijeme na osnovu koga su se mogle dati potpunije ocjene pređenog puta i izvući značajna iskustva. Postignuti rezultati u ovom vremenu bili su ogromni. O tom daje jasnu sliku i samo sumarno nabranje onoga što se odigralo u tome periodu u Bosni i Hercegovini, kao i drugim dijelovima zemlje.

U Bosni i Hercegovini ustanak je uzeo već od početka masovan karakter. Stvoreni su partizanski odredi, koji su brojali više desetina hiljada naoružanih boraca. Stvorena je i mjesecima držana povezana slobodna teritorija. Mi smo bili neposredno povezani sa slobodnim Užicom, gdje se nalazio Vrhovni štab i gdje je radila naša prva fabrika oružja. Stvorena je isto takva teritorija u Bos. krajini i Hercegovini. Na oslobođenoj teritoriji formirani su narodni odbori, prvi organi narodne vlasti, koji su sve više sticali ugled u narodu. Važne željezničke i cestovne komunikacije bile su paralisane i izložene stalnim našim udarcima, čime je neprijatelju bilo onemogućeno ili jako otežano da iskorištava ekonomske resurse zemlje. Okupatoru i kvislinzima nanošeni su ozbiljni gubici u ljudstvu i vojnoj opremi. Naša partizanska vojska stekla je potrebna iskustva i ugled u svijetu jer se neustrašivo borila protiv tako osionog neprijatelja. Okupatorska i kvislinška vlast bila je u većem dijelu Bosne i Hercegovine potpuno paralisana. U okupiranim gradovima i na neoslobođenom području razvijao se snažan antifašistički pokret a ilegalna partijska organizacija i diverzantske grupe nanosili su udarce neprijatelju u

njegovoj pozadini. U decembru je stvora 1. proleterska brigada, prva jedinica buduće regularne armije, što je značilo nov kvalitetan skok u razvitku oružane borbe. Ovi ubjedljivi rezultati oružane borbe u zemlji potvrdili su ispravnost poziva Komunističke partije Jugoslavije na ustanak i lažnost parola kapitulantskih i petokolonaških elemenata koji su tvrdili da je oružana borba u postojećim uslovima, tobože, nemoguća. Tim uspjesima se narodnooslobodilački pokret i politički afirmisao u zemlji i van nje. On je postao činilac s kojim su morali ubuduće računati ne samo naši protivnici nego i drugi faktori. Šta su Nijemci mislili o ustanku u Jugoslaviji najbolje govori činjenica kad je Hitler, u jeku njemačke ofanzive u SSSR-u, morao odvojiti nekoliko svojih divizija za gušenje partizanskih borbi u Jugoslaviji.

No, pored tih istorijskih rezultata, koji su bili za nama, ovo je bio i period prvih ozbiljnih teškoća. Slobodna teritorija u zapadnoj Srbiji bila je izgubljena i CK i VŠ napustili su Srbiju i prebacili se u Bosnu sa 1. proleterskom brigadom. Oni su cijenili da su uslovi u to vrijeme u Bosni bili povoljniji za djelovanje ovih rukovodećih organa revolucije i da će tu njihovo neposredno prisustvo biti korisno. Međutim, kriza je zahvatala i ove partizanske odrede. Dakle, momenat je bio takav da je trebalo učiniti jednu cjelovitiju procjenu situacije, uočiti prepreke i probleme koji su se ispriječili na putu i ukazati na osnovna sredstva i metode za brže i sigurnije odvijanje toka revolucije.

Pošto se u ovoj knjizi u drugim člancima govori opširno o stanju u istočnoj Bosni u to vrijeme, ja ću ovdje samo sa nekoliko riječi ukazati na teškoće pred kojima smo se tada našli. Poslije snažnog razmaha ustanka i opšteg poleta u masama u jesen 1941. nastupom zime počeli su da se osjećaju i simptomi jačeg zamora i kolebanja. Ta kolebanja su bila uvjetovana mnogim faktorima. Prije svega, to su bile materijalne teškoće (nedostatak hrane, odjeće i obuće), popaljena sela i uništena imovina, zatim teški uslovi ratovanja u zimi koja je bila vanredno oštra. No, kolebanje je unosila i četnička propaganda. Četnici su sve dublje tonuli u kvislinšku i petokolonašku izdaju. Oni nisu više bili samo faktor kočenja ustanka nego njegova glavna smetnja i prepreka. Svim silama su radili da mase koje su već stupile u borbu povuku i da ih demorališu. Četnici su koristili teškoće pred kojima su se ljudi našli u jednom krvavom i surovom ratu, da bi dokazivali nemogućnost i besmislenost oružane borbe. Četnički zločini prema muslimanskom stanovništvu postojali su sve otvoreniji i drskiji. Time su ozbiljno ugrožavani naši naponi da muslimanske mase šire pokrenemo u borbu. Sve ove okolnosti su govorile da treba u cjelini preispitati naš odnos prema četnicima i da prema njima treba uzeti odlučniji kurs. Ono što je u svemu ovome bilo naročito negativno jeste činjenica da je četnički uticaj počeo da jača i u sredinama u kojima ga ranije nije bilo u tolikoj mjeri. Zbog

svega ovoga pitanje odnosa prema četnicima zauzelo je centralno mjesto na ovome savjetovanju.

Po mome sjećanju, na savjetovanju u Ivančićima dominirala su četiri osnovna pitanja: naši odnosi sa četnicima kritička ocjena naše vojne taktike, ocjena političkog rada i djelovanja Partije i ocjena međunarodne situacije. O tim pitanjima zauzeti su jasni i konkretni stavovi.

1. Naš načelan stav prema četnicima od početka ustanka dovoljno je poznat. Takođe je poznato šta smo sve preduzimali da ostvarimo saradnju ne samo sa četnicima nego i sa drugim kolebljivim elementima da bismo ih pokrenuli u borbu. Na savjetovanju nije bilo potrebno raspravljati o našim načelnim pozicijama nego konkretno razmotriti i ocijeniti kakvo je bilo tadašnje stanje i kakve su stvarne pozicije četnika. Pri ovome treba imati u vidu da će problem četnika ostati kao jedan od najtežih problema u toku čitavog ustanka. To je bilo zato što se radilo o najjačoj oružanoj formaciji kontrarevolucije, koja je s jedne strane saradivala sa okupatorom i prema tome bila kvislinška, a s druge bila je vezana za emigrantsku vladu i preko nje za zvanične krugove na Zapadu. Ustaštvo je bilo isključivo vezano za okupatora i zato je njegov izdajnički i antinacionalni karakter bio svakome jasan. Četnici nisu nastupali tako otvoreno, bar u početku. Oni su pokušavali donekle prikrivati svoju saradnju sa Nijemcima, pokušavali su da izigravaju takode nekakvu nacionalnu borbu, a što je osnovno imali su izvjesnog uticaja u jednom dijelu ustaničkih srpskih masa. Istina, oni su taj svoj uticaj stvarali na izrazitoj šovinističkoj liniji, ali u datim okolnostima, i to je imalo izvjesnog uspjeha.

Na savjetovanju su svestrano prodiskutovani i ocijenjeni politika i ciljevi četnika, i to kako iz naših vlastitih iskustava, tako i iskustava u Srbiji. Govoreno je o tome kakve je sve napore činio VŠ i lično drug Tito da sa njima dođe bar do neke saradnje. Međutim, četnici su činili sve da saradnju otklone, a ustanak da spriječe. Iako su u određenim situacijama izjavljivali da su i oni za saradnju, bilo je očito da se tu radilo o manevru. Naime, oni su bili spremni na saradnju samo tamo gdje smo bili u premoći, sa jasnim namjerama da pokušaju odvojiti od nas mase koje su pošle u borbu na poziv Partije. Iz čitavog njihovog ponašanja bilo je jasno da su oni protiv borbe.

Četnici u Bosni i Hercegovini u 1941. izjavljivali su da su za borbu protiv domobrana i ustaša, i tada su na to bili donekle spremni, ali već početkom 1942. oni uspostavljaju kontakte i saradnju sa ustaškim vlastima. Mržnja četnika prema ustašama i domobranima nije bila motivisana time što su ovi služili okupatoru, nego je to bila posljedica nacionalističke mržnje prema Hrvatima i Muslimanima. Četnici su otvoreno ispoljavali velikosrpsku ideologiju i Bosnu i

Hercegovinu tretirali kao isključivo srpsku zemlju. Oni su krivicu za propast Jugoslavije svaljivali na nesrpske nacionalnosti.

Jasno je iz svega ovoga da je bilo veoma teško, i gotovo nemoguće, naći zajednički jezik sa ljudima koji su zastupali ovakva stajališta. No, i pored svega toga partijska i vojna rukovodstva činila su sa svoje strane sve da se sa četnicima ostvari saradnja, naravno na jednoj principijelnoj osnovi i to prije svega saradnja sa naoružanim seljacima koji su sačinjavali četničke jedinice. Međutim, u prvoj teškoj situaciji u Srbiji četnički štabovi i oficiri Draže Mihailovića pokazali su potpuno svoje izdajničko lice i naredili svojim jedinicama da okrenu svoje oružje protiv nas. Ne samo da nisu bili spremni da se bore protiv Nijemaca nego su prešli na njihovu stranu. To će se ubrzo ponoviti i u istočnoj Bosni. Ali, nije stvar bila samo u tome da su četnici bili vojnički nesiguran saveznik, i u teškoj situaciji prelazili na stranu neprijatelja, nego su oni već mjesecima vršili razoran rad u partizanskim odredima. Zloupotrebjavajući naša nastojanja za saradnju, oni su se slobodno kretali po oslobođenoj teritoriji, zalazili u partizanske jedinice, vrbovali pojedince i grupe da pređu u četnike. U decembru su četnička rovarenja u partizanskim odredima u istočnoj Bosni dostigla visok stepen i ozbiljno ugrozila dalji razvoj ustanka.

Na savjetovanju je temeljito osvijetljena cjelokupna politika četnika i ocijenjeno da je dalja saradnja sa njima nemoguća i da bi svako gajenje iluzija u tom pravcu bilo veoma štetno. Ocijenjeno je da je vojno i političko rukovodstvo u Bosni i Hercegovini potcijenilo četničku opasnost da je suviše dugo prema četnicima vodilo popustljiv kurs, što je stvaralo zabunu u redovima boraca i otežavalo da se o četnicima, posebno o četničkim oficirima, dobije prava slika. Na savjetovanju je zauzet jasan i odlučan kurs. Saradivati se može samo sa onim pojedincima i četama koji su zaista za iskrenu saradnju i za borbu, a ne sa četničkim oficirima i ostalim izdajnicima. Četničku izdaju treba otvoreno iznositi pred narod i oštro se suprotstavljati njihovim zločinima nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom. Neodrživo je bilo da se tolerišu njihova rovarenja u partizanskim jedinicama. Trebalo je preduzeti brze i odlučne mjere da se ovo stanje popravi. Ocijenjeno je da se četničke jedinice u slučaju teže situacije neće boriti ili će otvoreno preći na stranu neprijatelja, kao što je bilo slučaj u Srbiji. Zato je bilo nužno povećati vojničku budnost, naročito zbog toga što je i držanje nekih naših četa na položajima već sada bilo nezadovoljavajuće.

Ocjena o četnicima, data na savjetovanju, potpuno se potvrdila za najkraće vrijeme, tj. u drugoj neprijateljskoj ofanzivi, koja je počela samo sedam dana poslije savjetovanja, 15. januara, baš na ovom dijelu istočne Bosne. Obaviješteni o predstojećoj ofanzivi, četnički štabovi u Vlasenici, Rogatici i Višegradu izdali su naređenje svojim jedinicama da ne pucaju na Nijemce, jer oni, tobože, idu

samo protiv partizana, a neće dirati četnike i stanovništvo. I ne samo to. Četnici su se stavili na raspolaganje Nijemcima kao vodiči. Takvom četničkom izdajom nanijeti su ozbiljni gubici našim jedinicama, onemogućen je duži otpor na glavnim pravcima kretanja neprijatelja, a posljedice te izdaje bile su najteže za stanovništvo, jer su Nijemci, zajedno sa ustašama, redom palili sela i ubijali sve odreda.

2. Na savjetovanju je šire diskutovano o vojničkom djelovanju partizanskih jedinica. Pored krupnih vojnih uspjeha ocijenjeno je da su u pogledu vojne taktike činjene krupnije greške. Ratovalo se pretežno na frontalan način, jedinice su mjesecima držale ustaljene položaje i to je imalo više negativnih posljedica. Borci su se uležavali, nekorisno je trošena municija a nisu postizani svakodnevni novi rezultati, koji su odlučujući za borbeni moral i uspjeh partizanskog ratovanja. Jedan od razloga ovakvog načina vojničkog djelovanja svakako je bio i pogrešan strateški cilj u tome momentu — tj. ambicija da se zauzme Sarajevo. Misao o zauzimanju Sarajeva bila je dominantna kako kod Glavnog štaba tako i kod štaba Romanijskog odreda, a to je imalo za posledicu da su čvrsto držani zauzeti položaji, a potcjenjivalo se manevarsko djelovanje. Na savjetovanju je ukazano na ove greške u vojnoj taktici i istaknuto da je gerilski način djelovanja u našim uslovima jedino efikasan. I poslije savjetovanja VŠ i drug Tito lično, u nekoliko naredenja i direktiva izdatih u Foči, ukazuju na ovo pitanje i kritikuju što se pojedine jedinice na Romaniji i šire u istočnoj Bosni toga ne pridržavaju.

Na savjetovanju je donijeta odluka o stvaranju odreda dobrovoljačke vojske. Radilo se o tome da se stvaranjem jedne nove formacije olakša prelaz četnicima koji su bili za borbu i za saradnju sa partizanima, ali su zazirali i od imena partizanskog i bili su više spremni da se bore pod nacionalnom zastavom nego pod petokrakom zvijezdom. Ova odluka o stvaranju dobrovoljačkih jedinica ubrzo se pokazala veoma značajnom. Usljed izdaje četničkih oficira u II ofanzivi većina četničkih jedinica izražavala je spremnost da pređe u dobrovoljačku vojsku. Partizanski štabovi i jedinice 1. proleterske brigade organizovali su tu vojsku, naročito na prostoru: Foče, Goražda, Romanije i Vlasenice. Za komandire i komesare u tim jedinicama pored domaćih ljudi uzimani su i borci iz partizanskih jedinica i iz redova 1 i 2. proleterske brigade. Odziv na stvaranje dobrovoljačke vojske bio je dosta veliki, što je bio dokaz da je stanovništvo bilo spremno na borbu i da su četnički štabovi pretrpjeli ozbiljnu kompromitaciju.

3. Na savjetovanju je data oštra kritika partijskog i političkog rada u vojnim jedinicama i među stanovništvom. Taj rad je, pored pozitivnih rezultata, ispoljio mnoge nedostatke, čije su se posljedice već osjećale. Većina zrelijih partijskih kadrova u jedinicama i na oslobođenoj teritoriji bila je previše jednostrano orijentisana, naj-

više na vojne zadatke, a partijski i politički rad je bio zanemaren ili prepušten sasvim mladim i neiskusnim kadrovima. Partijska organizacija u jedinicama i po selima stvarala se vrlo sporo. Brojnost partijske organizacije nije bila ni u kakvoj proporciji sa vojničkim i opštim političkim rezultatima. Iako u selima istočne Bosne, osim nekoliko izuzetaka, prije rata nije bilo većeg uticaja Komunističke partije, a petokolonaški elementi vodili su klevetničku propagandu protiv komunista, razvoj ustanka i kadrovi koji su izašli iz Sarajeva stvarali su uslove da se to stanje brže izmijeni. Mase su na bazi vlastitog iskustva sticale povjerenje u Komunističku partiju i u praksi se sve više uvjeravale da su članovi KP najodlučniji borci protiv okupatora i ustaša. Međutim, djelovanje petokolonaških elemenata često je uzimalo veoma prepredene forme. Oštrica je bila uperena protiv kadrova koji su izašli iz gradova, koje su oni nazivali »strancima« i »kaputašima«, govoreći kako je među njima najviše Hrvata i Muslimana, u koje se tobože ne može vjerovati i si. Ovaj petokolonaški rad vršio se polujavno i tajno. Za efikasno suprotstavljanje ovoj neprijateljskoj aktivnosti trebalo je brže stvarati partijsku organizaciju, otvorenije pokazati lice Partije, da bi ljudi znali kakve stavove Partija zauzima. Koliko je bilo uskoće u tome pogledu najbolje govori podatak da nam ni svi komesari četa nisu bili članovi Komunističke partije.

Krupan propust partijske organizacije i političkih rukovodilaca u vojsci bio je u tome što se dozvolilo da na položaje vodnika i komandira dođu i neki nesigurni elementi. Pri tome se isključivo vodilo računa samo o tome koliki ugled uživa pojedinac kao domaćin u svom selu, kakav je borac i si., a ne i o njegovom političkom stavu. Sigurno je da su lični ugled i borbenost bili od prvorazrednog značaja, ali se nije smjelo samo na to osloniti jer gdje nije bilo političke svijesti i sama borbenost je brzo splašnjavała. Nebudnost u pogledu komandnog kadra teško se osvetila u proljeće 1942, kada su pojedinci uspjeli da čitave čete i bataljone demorališu, povuku iz borbe i prevedu ih u četnike. Slabosti činjene u izboru komandnog kadra bile su uočene već i prije savjetovanja, ali neprijateljska ofanziva onemogućila je da se izvrši korjenita izmjena u tom pogledu. Za ovo je bilo nužno izvjesno vrijeme, jer je trebalo uvjeriti borce u potrebe promjena, ovo utoliko više što je naša vojska bila narodna i izbor kadra zavisio je, prije svega, od povjerenja boraca. Usljed nedovoljnog poznavanja prilika nama se dešavalo i to da su i u samu partijsku organizaciju primani prikriveni četnici, koji su u vrijeme četničkih pučeva i sami činili zločine, ubijajući komesare i najbolje komuniste. Jedinstven zaključak savjetovanja je bio da rad partijske organizacije treba temeljito pojačati.

Na savjetovanju je bilo govora i o organizaciji narodne vlasti. Ocijenjeno je da u BiH tome nije bila poklonjena dovoljna pažnja. Narodni odbori su stvarani, ali je njihova izgradnja bila još na sa-

mom početku. Međutim, njihova uloga nije bila samo u perspektivi, pri konačnom oslobođenju zemlje, nego je bila veoma značajna i tada. Odbori su se brinuli za ishranu vojske i naroda, za ranjenike, za stanovništvo koje je moralo napuštati svoje domove i sela, za bezbjednost slobodne teritorije i organizaciju cjelokupnog života. Jednom riječi, kroz odbore se manifestovao jedinstvo naroda i vojske. Savjetovanje je zaključilo da Partija mora posvetiti mnogo veću brigu izgradnji narodnih odbora, jer njihov zadatak bio je veoma težak i komplikovan.

Kao jedan od važnih političkih zadataka bilo je ulaganje napora da se ubrza proces uključivanja muslimanskih i hrvatskih masa u ustanak. Taj proces tada nije bio dovoljno brz, a nama je bilo sasvim jasno da sudbina ustanka zavisi od toga koliko će on biti shvaćen i prihvaćen kao zajedničko djelo svih naroda koji su živjeli u Bosni i Hercegovini.

Takođe nismo bili zadovoljni ni izlaskom ljudi iz gradova — radnika i omladine. Iako su oni činili prva borbena jezgra naših jedinica, kada se ustanak razvio u širinu, njihov broj je bio nedovoljan, a oni su činili objektivno najsvjesniji dio naše vojske. Partijskoj organizaciji u gradovima postavljen je kao najvažniji zadatak da organizuje izlazak ljudi u partizane.

Na savjetovanju je bilo dosta govora o iskustvima u Srbiji, o čemu su govorili članovi CK koji su tamo boravili. Delegati su podnosili izvještaje, svako sa svoga terena, a diskusija je bila široka i konkretna. Savjetovanje je trajalo dva dana i sjećam se da smo bili veoma zadovoljni njegovim tokom.

Svodeći svoja sjećanja na ova nekoliko osnovna elementa, želio bih posebno da istaknem da su se ocjene ovog savjetovanja pokazale u cjelini tačne i one su služile kao orijentacija za budući rad. Mada je istočna Bosna od polovine 1942. do proljeća 1943. bila gotovo potpuno odsječena od CK i VS, u njoj se nisu ponovile greške na koje je ukazalo savjetovanje.

Na koncu nešto o jednoj pogrešnoj interpretaciji savjetovanja. U »Prilozima« broj 4 za 1968. godinu Instituta za istoriju radničkog pokreta BiH učinjen je jedan pokušaj rekonstrukcije savjetovanja. Naravno, taj pokušaj zaslužuje svako priznanje, ali ja ću biti slobodan da stavim i neke primjedbe. U kratkom tekstu druga Čankovića, koji liči na predgovor intervjua nekih učesnika savjetovanja, data je jedna interpretacija savjetovanja, koja ne odgovara ni suštini intervjua niti njegovoj stvarnoj sadržini. A radi se o vrlo bitnim stvarima. Drug Čanković ukazuje na izvjesne krupnije kontradikcije u izjavama intervjuisanih i to sigurno pričinjava velike teškoće za istoričara, ali on se u takvom slučaju mora odlučiti na traženje i drugih izvora i dokaza. Mislim da su ocjene druga Čankovića o političkoj liniji koju je zauzelo savjetovanje nepotpune, a dijelom i suprotne onome kako je stvarno bilo.

Drug Čanković kaže da bi upoznavanje toka, duha i zaključaka savjetovanja znatno doprinijelo razjašnjavanju i razumjevanju događaja u prvim mjesecima 1942. u Hercegovini i Crnoj Gori — tj. lijevog sektaškog skretanja u tim krajevima, što znači da on ta skretanja povezuje za političke ocjene date na savjetovanju. Dalje, postavlja pitanje nije li zaoštavanje kursa prema četnicima došlo kao posljedica promjena međunarodne vojne situacije u korist antihitlerovske koalicije (u kojoj je najznačajnije zaustavljanje Nijemaca pod Moskvom). I kaže: »Ako se u tom svjetlu posmatra osuda četništva, iz koje proizilaze direktive za praktične političke i vojne mjere na terenu, postavlja se pitanje da li su nove perspektive u korist antihitlerovske koalicije (i posebno SSSR-a) mogle da nametnu savjetovanju i pitanje čisto političke prirode — da li KPJ u svom daljem djelovanju na razvoju NOB-a treba da inaugurira lijevi kurs u NOB-u *koji bi značio intenzivnu klasnu borbu.*«*)

Mislim da su sve ove postavke i pretpostavke netačne. Ja se ne sjećam šta je ko sve na sastanku govorio, ali pamtim osnovne političke ocjene, jer smo poslije takvu politiku sprovodili.

O lijevom kursu »koji bi značio intenzivnu klasnu borbu« nije moglo biti riječi. Takvome kursu protivrječio je sam karakter narodnooslobodilačke borbe, kao i stepen razvitka revolucije. Ako je ta revolucija, u datoj situaciji, htjela da uspije, ona je morala zadržati najširi karakter, demokratski i nacionalnooslobodilački. To je bilo jasno i političkim početnicima, a kamoli ljudima iz samog štaba revolucije (Tito, Kardelj i drugi članovi CK). Što je naša revolucija ili narodnooslobodilačka borba odmah od početka u suštini imala i antiburžoaski karakter, to nije zato što smo mi na to svjesno išli nego zato što je buržoazija bila kapitulantska, kolaboracionistička i samim tim je bila protiv nacionalnooslobodilačke i svake druge borbe protiv okupatora. Da je politika četnika okarakterisana kao nastojanje velikosrpske buržoazije da nam nametne klasni rat, sasvim je realno. I ne samo to. Na savjetovanju je data i šira ocjena svih grupa jugoslovenske buržoazije i ukazano na njihove političke pozicije. Kroz sve ovo vrijeme od raspada Jugoslavije čitavoj Jugoslovenskoj buržoaziji bilo je osnovno da sačuva svoj društveni poredak i tome je podređivala sve druge interese. Što se ustanak više širio i jačao, buržoazije svih nacionalnosti u Jugoslaviji zauzimale su sve reakcionarni je pozicije i gurale su na zaoštavanje klasne konfrontacije. Zbog toga su one sve smišljenije i podlije napadale Komunističku partiju i komunsite. Buržoazija je sve više išla na kolaboraciju i ustanak joj je u tome pogledu predstavljao sve veću smetnju. O takvom stavu buržoazije jasno je govorila politika četnika i ostalih kvislinških grupa, kao i držanje buržoaskih krugova u gradovima. U takvim uslovima bilo je opravdano i nužno sa naše

*) Podvukao Uglješa Danilović.

strane više isticati socijalno obojene parole, nego što smo to činili do tada, i mase potpunije obavještavati o pravim ciljevima buržoazije i revolucije. Međutim, iz svega ovoga nije se nametao zaključak da mi treba da mijenjamo političku liniju, tj. da sužavamo političku platformu koju smo usvojili 1941. godine. Jačajući političku svijest masa unošenjem i socijalnih parola mi smo jačali revolucionarno uvjerenje u pobjedu. Mi, uostalom, nikad nismo krili naš socijalistički program, ali ga nismo postavljali kao uslov za saradnju u narodnooslobodilačkoj borbi. Mi nismo nikad zaboravljali da je i narodnooslobodilačka borba imala elemente klasne borbe, izražene jače ili slabije, prema datim situacijama. Konačno, da lijevi kurs nije inaugurisan na savjetovanju najbolji je dokaz to da takvog skretanja nije bilo u istočnoj Bosni, odakle je bila većina delegata i gdje su se nalazili glavni akteri sastanka.

Drugo, pogrešna je tvrdnja da su promjene u međunarodnoj vojnoj situaciji (hoće da se kaže približavanje kraja rata) uticale na našu liniju prema četnicima. To nikakve veze nema. Čak se može tvrditi suprotno. Izvjesna naša popuštanja četnicima dolazila su i radi toga da se u svjetskoj javnosti ne bi naša politika ocijenila kao sektaška i usko klasna, jer su svi neprijatelji narodnooslobodilačke borbe špekulisali s tim da nas ocrne pred saveznicima zato što je na čelu te borbe stajala Komunistička partija. Naš kurs prema četnicima bio je motivisan jedino i isključivo njihovom izdajničkom, šovinstičkom i kvislinskom politikom. Mi smo dosta vremena izgubili što smo čekali da se i široke mase potpuno uvjere u to kakva je stvarna pozicija četnika, ali je to čekanje politički bilo sasvim ispravno.

Treće, veoma je sumnjivo vezati događaje u Hercegovini i Crnoj Gori za ovo savjetovanje. Ne isključujem mogućnost da su delegati iz Hercegovine mogli pogrešno shvatiti i interpretirati naše zaoštavanje kursa prema četnicima, ali to može biti samo njihova greška, a ne greška savjetovanja. Uostalom, poznato je da su lijeva skretanja bila veća u Crnoj Gori nego u Hercegovini, a uticaj iz Crne Gore na Hercegovinu bio je daleko veći, nego obratno. Drugovi u Crnoj Gori nisu mogli da se ravnaju prema savjetovanju na kome nisu prisustvovali i koje se odnosilo na političke prilike u Bosni i Hercegovini.

Moglo bi se navesti još argumenata kako je ovakva pretpostavka o savjetovanju netačna. Jedan je svakako i donošenje odluke o dobrovoljačkoj vojsci, koja označava ne sužavanje, nego proširenje platforme, a time i redova narodnooslobodilačke borbe.

Na savjetovanju je bilo govora o međunarodnoj situaciji, ali ja se ne sjećam detalja o tome. Nema sumnje da je zaustavljanje Nijemaca pod Moskvom bilo za nas veliko ohrabrenje i da je ovo za nas značilo zaokret u ratu. No, ne sjećam se da je iko ispoljavao uvje-

renje da će se rat brzo završiti. Ako je riječ o takvim očekivanjima, onda se to može daleko više odnositi na prve mjeseci poslije napada Njemačke na SSSR, a ne u ovo vrijeme, kada su Nijemci bili duboko u sovjetskoj zemlji, u zapadnoj Evropi apsolutni gospodari, a Engleska u grčevitim mukama da se sama pripremi za vlastitu odbranu od invazije.

Sasvim je moguće da su u ocjeni međunarodne situacije na savjetovanju, date i oštrije ocjene o pozicijama klasa u međunarodnom sukobu. O tome se govori i u pomenutoj pismenoj zabilješci. Ocjene da se zaoštava klasna borba između proletarijata i buržoazije u kapitalističkim zemljama, da se pojačaju međuimperijalističke suprotnosti, da raste mržnja buržoazije prema proleterskoj državi, SSSR-u — sve su te ocjene tada, čini mi se, bile pravilne. Buržoazije evropskih zemalja bile su svjesne da će se rat ipak završiti, a strahovale su šta će tada nastati. One nisu bile zaboravile socijalne potrebe iz I svjetskog rata i pripremale su se da to ne dozvole. Da su njihova strahovanja od socijalnih pokreta bila realna najbolje su potvrdili revolucionarni pokreti u Grčkoj i Italiji, pa dijelom i u Francuskoj. No, ponovo ističem, to sve skupa nama nije nametalo nikakav novi kurs, jer smo mi već bili u revoluciji, a naša buržoazija je već ranije pokazala svoje reakcionarno lice.

Imam još dvije manje značajne primjedbe na pomenuti tekst. Jedna se odnosi na nedovoljno precizan zaključak o četnicima. Tamo se kaže: »Prihvatanje činjenice da se sa četničkim pokretom ne može više ni u lokalnim razmjerama računati, čak ni kao sa snagom koja, ako nije saveznička, barem nije neprijateljska u odnosu na NOP, Partija je prema četništvu zauzela definitivni stav, konačnu liniju, koja se više neće mijenjati do kraja rata«. Takav zaključak u to vrijeme nije bio. Naprotiv, zaključeno je da se može saradivati sa četničkim lokalnim četama, zavisno od njihovog držanja. Tek poslije II ofanzive, januara 1942, Vrhovni štab u vezi sa četničkom izdajom donosi odluku da se ne može dozvoliti postojanje četničke organizacije na slobodnoj teritoriji i da se svaki takav pokušaj ubuduće energično spriječi.

U tekstu se kaže da je aktuelnost postavljanja problema četnika izazvana izdajom četnika u Srbiji i procesom koji je tekao u BiH i naglašava se da je to pitanje bilo aktuelno »tim prije što su pojedini partijski funkcioneri u istočnoj Bosni, i nakon otvorene izdaje četnika u Srbiji, nastojali da sa četničkim grupacijama ne zaoštavaju odnose i da ih po mogućnosti privole na borbu protiv okupatora«. Takav stav »pojedinih rukovodilaca« nastoji se opravdati lokalnim uslovima i time da Partija nije razradila svoj stav prema četnicima. Nepoznato mi je na koje se to partijske funkcionere odnosi.

O tome nije bilo govora ni na savjetovanju. Ako se pri tome misli na neka neslaganja oko rada zajedničkog četničko-partizanskog

štaba, onda je to nepravilno prebačeno u ovo vrijeme, kada su ta pitanja bila razjašnjena i više nije bilo takvih neslaganja. Koliko se sjećam, među nama nisu tada postojale razlike u osnovnim ocjenama, a ono što bi se moglo ocijeniti kao pogrešno bilo je još uvijek ulaženje u izvjesne zajedničke akcije sa četnicima, ne vodeći pri tome računa do kakvih to posljedica može dovesti. Ali se tu nije radilo o nekom posebnom stavu prema četnicima nego je bilo uzrokovano konkretnom vojnom situacijom. I ne radi se o tome da Partija nije imala razrađen stav o četnicima nego je svrha savjetovanja i bila da se konkretna praksa i rezultati ocijene i da se odredi kurs za buduće. Toliko o jednoj ocjeni savjetovanja.

Uglješa DANILOVIĆ

ROMANIJU MORI TUGA

**Romani ju mori tuga
što joj nema Čiče druga
ubiše ga izdajice
u Pjenovcu kod stanice,
ubiše ga ti četnici
kralja Petra plaćenici,
tu je palo još drugova
koje žali zemlja ova,
proletera ranjenijeh,
sve boraca biranijeh.**

BORAVAK VRHOVNOG ŠTABA U FOCANSKOM KRAJU

Gornje Podrinje, a naročito fočanski kraj, bilo je u vrijeme bivše Jugoslavije jedno od privredno i kulturno zaostalijih područja u Bosni i Hercegovini. Rat je zatekao ovaj kraj u bijedi, neimaštini i nepismenosti, sa vrlo malim brojem zaposlenih ljudi u gradu i jako siromašnim selima. Nekada dosta razvijeno zanatstvo počelo je da propada još od austrijskih vremena sa prodiranjem jeftinije industrijske robe na domaće tržište. Kraj je bio dosta bogat šumom, ali zbog grubog načina eksploatacije od strane privatnog kapitala, prvi začeci drvne industrije na ovom području nisu dali značajnije rezultate. Neimaština i bijeda su se ispoljavale u svim vidovima. U čitavom Gornjem Podrinju nije bilo ni jedne srednje škole ili druge kulturne institucije osim kulturno-prosvjetnih društava na vjerskoj osnovi, a bila je nerazvijena i mreža osnovnih škola. Slično je bilo i sa zdravstvenim ustanovama (malim ambulancama ostalim od Austrougarske u čaršiji). Epidemije su vrlo često harale ovim krajem. Područje je bilo besputno, bez ikakvih saobraćajnih veza sa kulturnim centrima i okolnim regionima — Sandžakom, Crnom Gorom i Hercegovinom. Sve ovo govori da su narodne nevolje bile velike.

Narod je inače bio neprosvijećen i zatrovan šovinizmom. Dolazak okupatora i ustaške vlasti još više je produbilo jaz između srpskog i muslimanskog stanovništva koje je godinama, mahom na vjerskoj i nacionalnoj osnovi, trovano u stranačkim borbama građanskih partija bivše Jugoslavije.

Poslije više nagađanja sa Italijanima oko podjele raskomadane države, ovaj kraj su zaposjele ustaše. Na stare nevolje i nedaće naroda odmah se svom žestinom sručio strašni teror ustaša: ubistva, odvođenje u logore i pljačka srpskog stanovništva. I inače mali broj naprednih omladinaca iz redova radnika, đaka i studenata bio je

desetkovan ustaškim terorom. Neki su odmah pohvatani i odvedeni u ustaške logore, dok su ostali, kojima je uspjelo da izmaknu ustaškim zločinima, izbjegli u okolne partizanske odrede. Dok se pod vodstvom KPJ kao buktinja širio ustanak naroda Jugoslavije, ovaj kraj je preživljavao teške trenutke svoje istorije.

Već u julu i avgustu 1941. narodni ustanak je uzeo velikog maha u okolnim krajevima: na Romaniji, Trnovu, Durmitoru i Gacku, ali fočanski kraj njime nije bio jače zahvaćen. Kalinovački odred je u oktobru preduzimaо izvjesne akcije da i ovaj kraj obuhvati ustankom, ali su pokušaji ostali bez većih rezultata. Istina, jedan broj boraca se uključivao u te odrede, međutim, do masovnijeg odziva ili oslobođenja teritorije tih dana nije došlo. Čak nije uspio u potpunosti ni pokušaj da se prva partizanska četa, formirana novembra 1941. u Miljevini, u kojoj se našao izvjestan broj radnika i đaka iz Foče i seljaka iz okoline, zadrži duže u ovom kraju. Do rasplamsavanja ustanka tih dana teško je moglo doći. Jer, za razliku od okolnih krajeva, na ovom području su, pored ostalog, bili stacionirani italijanski i ustaški garnizoni, a stanovništvo je bilo na vjerskoj osnovi zavađeno i bez značajnijeg uticaja Komunističke partije.

Tako je ovaj kraj u toku jeseni 1941. bio okružen ustaničkim odredima, u kojima je, istina, bilo ljudi iz ovog kraja, ali u samoj dolini Drine, koju su okupatori i ustaše žilavo branili, nije ustanak dobio većeg zamaha. Kada je koncem novembra, poslije velikih borbi u Srbiji, Užice ponovo palo u ruke Nijemaca i Vrhovni štab se povukao u Sandžak, a Kalinovački i Romanijski odred prenijeli veće akcije u pravcu Vareša i Sarajeva, došlo je do udaljavanja partizanskih centara od ovog kraja. I onako teška situacija postala je još teža.

U ovakvoj situaciji u fočanski kraj je krajem novembra i početkom decembra došao veliki broj četnika, većinom iz okolnih srezova istočne Bosne, koji su, predvođeni oficirima bivše jugoslovenske vojske, žandarima, raznim izbjeglicama i pustahijama, okupili oko sebe i sav domaći ološ. I, u ime »srpstva«, nastalo je žarenje i pustošenje muslimanskih sela i ubijanje muslimanskog stanovništva. To je trajalo u čitavom Gornjem Podrinju punih pedeset dana. Iako je čitav rat za ovaj kraj bio izuzetno težak, jer su kroz ove krajeve prohujale skoro sve ofanzive i progrmljele sve ratne strahote, i danas se po zlu najviše pamte decembarski dani 1941. godine. Pod pritiskom ove neobuzdane gomile i jake šovinističke propagande znatan broj srpskih seljaka je zaveden, pa je stupio u četničke redove. To je dovelo do previranja i kolebanja i u okolnim ustaničkim krajevima, što je još više pojačalo teškoće u drinskom području. Njemačka ofanziva u Srbiji, nagodba četnika Draže Mihailovića i Talijana o prepuštanju četnicima ovog kraja i povlačenje domobranskih i ustaških jedinica samo su bili smjena jednog terora drugim, što je potpuno odgovaralo italijanskim i njemačkim okupatorima.

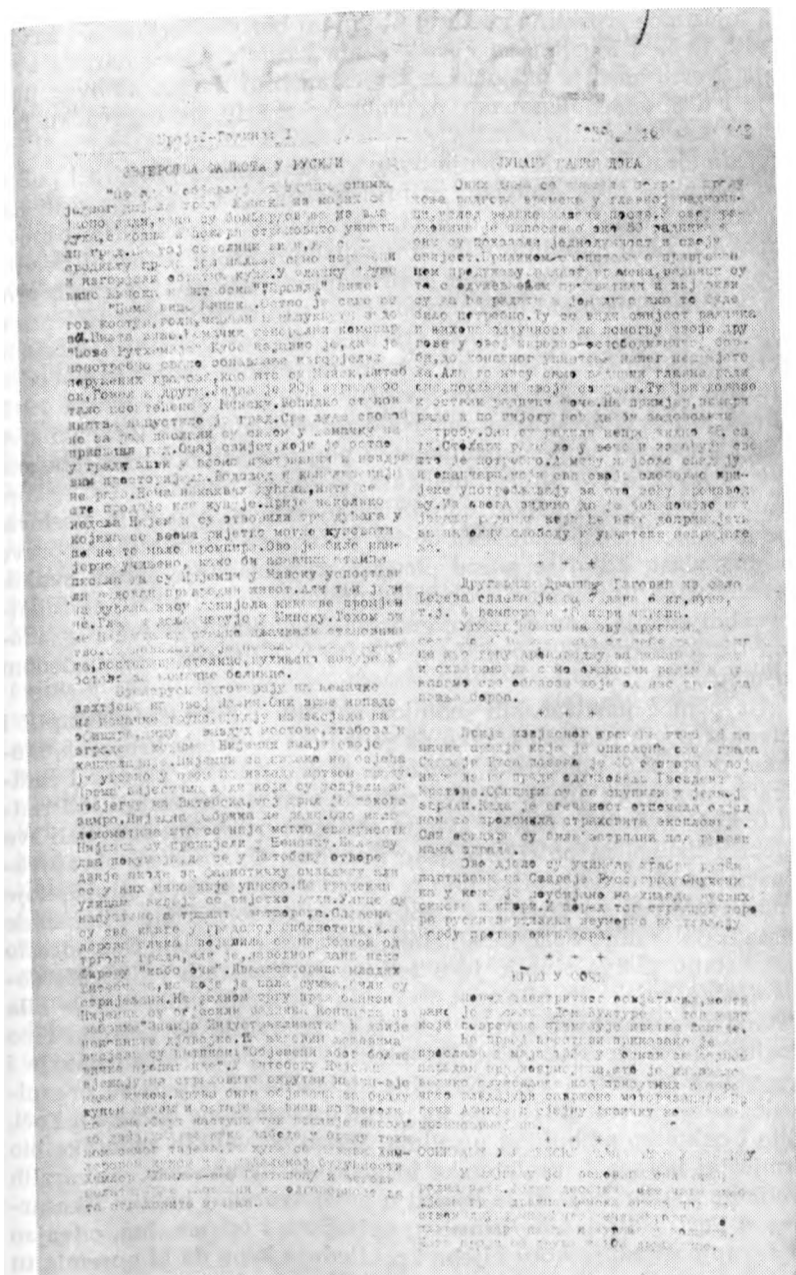
Područje od Vardišta do Tjentišta bilo je poprište paljenja, ubijanja, klanja i bezakonja nad nevinim muslimanskim, pa i srpskim stanovništvom. Oni koji su prije dolaska četnika držali vlast tzv. Nezavisne Države Hrvatske i koji su preko ljeta pljačkali, ubijali i odvodili u logore srpsko stanovništvo na vrijeme su pobjegli u Sarajevo i ostale garnizone, a nedužan muslimanski svijet ostao je kod svojih kuća da nad njim, u ime »srpstva« i »osvete«, čine nedjela izrodi srpskog naroda.

Tih teških pedeset dana Drina je bila krvava, njeni mostovi su postali ljudske kasapnice, domovi krečane, a varoši i sela legla orgijanjanja i divljanja razularene četničke bande.

No, i tome je, ipak, došao kraj. Po naredenju Vrhovnog štaba NOP i DVJ na ovo područje bio je upućen Durmitorski partizanski odred, koji je 20. januara 1942. oslobodio Foču, a Goražde nekoliko dana kasnije. Pljevaljski odred oslobodio je i varošicu Čajniče. Time je bila prekinuta krvava četnička vladavina. Istodobno su preko Igmana i Jahorine u Foču stigli bataljoni Prve proleterske brigade i sa njima Vrhovni štab i drug Tito. To su veliki dani ovog kraja, koji je do tada grcao u krvi, bijedi i zavađenosti. Tek tada je on prvi put stekao istinsku slobodu. Teško je opisati radost ispaćenog naroda, koji je sa suzama radosnicama dočekivao srpske i crnogorske proletere. Došla je sloboda u ovaj kraj, koji će u toku rata još patiti i krvariti, ali koji će znati ko se bori za istinsku slobodu i koga treba slijediti. Nastupila je nova era života za ljude ovog kraja. Gornje Podrinje je oslobođeno. Foča je postala nova baza narodnog ustanka, a sto deset dana boravka Vrhovnog štaba u njoj obilježava tzv. fočanski period narodnooslobodilačke borbe.

Dolaskom Vrhovnog štaba i druga Tita u Foču, život naroda ovoga kraja se postepeno mijenjao i normalizovao. Ljudi, iako preplašeni zbog pretrpljenih strahota i četničkog terora, postepeno su se počeli osjećati sigurniji i spokojniji i ubrzo su počeli da rade kako u svojim domaćinstvima tako i na pomoći frontu i pozadini. Nova slobodna teritorija, stvorena oslobođenjem Foče, Goražda, Čajniča i drugih mjesta u istočnoj Bosni, povezana sa slobodnom teritorijom Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine, postala je žarište i centar ustanka svih naroda Jugoslavije, a ujedno i baza za reorganizaciju i konsolidaciju partizanskih jedinica i narodne vlasti.

Odmah se pristupilo organizaciji, izgrađivanju i jačanju partizanskih jedinica i stvaranju jedinica dobrovoljačke vojske. Ogroman broj seljaka, bivših (zavedenih) četnika, otet ispod uticaj a bivših oficira i petokolonaša, ponovo je stupio u redove dobrovoljačke vojske. Formirani su novi fočanski i drinski dobrovoljački odredi. Omladina Foče je popunjavala redove Prve proleterske brigade. Tih dana je od najboljih omladinaca Foče stvorena Prva omladinska četa, koja je uključena u Kragujevački bataljon Prve proleterske brigade, u čijem sastavu će se boriti do završetka rata. Ova četa je

List Narodni borac, koji je izlazio u Foči u vrijeme boravka Vrhovnog štaba.

bila mjezinčje srpskih proletera, a svojom borbom, žrtvama i krvlju mladih Srba i Muslimana Foče postala i ostala ponos naroda ovog kraja. Nešto kasnije uključio se izvjestan broj boraca sa ovog područja i u 6. istočnobosansku, 5. crnogorsku i 10. hercegovačku brigadu.

Odmah nakon oslobođenja ovog kraja, koncem januara i početkom februara 1942, osnovani su prvi seoski, opštinski i gradski narodnooslobodilački odbori u Foči, Goraždu i Čajniču. Na osnovu iskustva u radu narodnih odbora u zapadnoj Srbiji, istočnoj Bosni i Crnoj Gori, drug Moša Pijade je pristupio izradi prvih pisanih propisa, koji su objavljeni u Foči, zbog čega su i dobili naziv »Fočanski propisi«. Na osnovu tih propisa vršeni su ponovo izbori u fočanskom i goraždanskom srezu, kao i na ostalim dijelovima tadašnje slobodne teritorije u Crnoj Gori, Hercegovini i Sandžaku, a 11. marta 1942. izabran je i prvi sreski narodnooslobodilački odbor za fočanski srez od 30 članova — sa predsjednikom, 2 potpredsjednika i sekretarom. Izbor je izvršilo 170 biranih delegata od strane naroda u fočanskom srezu. Novoizabrani odbori odmah su se prihvatili velikih poslova, koje je nametala oslobodilačka borba, i ubrzo se afirmisali kao prava narodna vlast, kojoj se narod obraćao za rješavanje svojih svakodnevnih briga i problema. Odbori su preuzeli na sebe krupne zadatke snabdijevanja fronta, ishrane siromašnog stanovništva u gradovima i organizovanja normalnog života na čitavom oslobođenom području.

Uz pomoć partizanskih jedinica narodni odbori su pristupili i osnivanju prvih radionica, tako da je u Foči otvorena krojačka, stolarska, pekarska, obućarska, kovačka, mehaničarska, pa čak i radionica za popravku oružja. U ove radionice su stupili zanatlije i radnici iz Foče i okoline. Oni su svojim alatom i priborom obavljali sve poslove i usluge za potrebe vojske i naroda. Uporedo sa obrazovanjem narodnih odbora pristupilo se i formiranju seoskih straža, koje su održavale red na terenu, a istovremeno su formirane i komande mjesta u Ustikolini, Foči, Čelebićima, Goraždu i Čajniču. Sve odraslo muško stanovništvo stupilo je u redove partizanskih jedinica i dobrovoljačke vojske ili bilo mobilisano, a preostala omladina je bila svrstana u omladinske radne čete, koje su radile za potrebe i po nalogima narodnooslobodilačkih odbora. Tih dana formirana je i prva pionirska četa u Foči. Narodnooslobodilački odbori su organizovali i zdravstvenu službu, pa je, pored osposobljene bolnice u Foči, radilo i nekoliko ambulanti u selima. Jedan od velikih zadataka bio je smještaj boraca 1. proleterske brigade — »igmanaca«, promrzlih u velikom maršu, koji su se liječili u novootvorenoj bolnici i kasarnama u Foči. Narod, iako izmučen, opljačkan i osiromašen, odvajao je i davao posljednju koru hljeba i posljednju krpu da bi opremio tu bolnicu, kako bi spasao od sigurne smrti i za borbu osposobio mlade proletere — borce igmanskog marša.

Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab su tih dana razvili veliku političku i kulturnu djelatnost u gornjem Podrinju koja je u mnogom prevazilazila čak i onu u Užicu 1941. Aktivnim političkim radom u masama stvoreni su uslovi za formiranje prvih partijskih ćelija, za organizaciju prvih omladinskih aktiva, za formiranje radnih četa i bataljona, te za okupljanje žena antifašistkinja i otpočinjanje sa radom niza kulturnih i sportskih organizacija. Otpočeli su rad analfabetički tečajevi, razni kursevi, održavana su za građanstvo predavanja i usmene novine, svakodnevno su objavljivane radio-vijesti, štampan je časopis »Proleter« i list »Narodni borac«. Nije se zaboravilo ni na organizovanje sportskih takmičenja, koja su takođe privlačila narod, naročito omladinu. Održavani su i zborovi od kojih su dva posebno značajna: zbor u Foči 27. marta, kojem je prisustvovalo preko 1.000 ljudi, i 6. aprila povodom godišnjice napada fašističke Italije i Njemačke na Jugoslaviju, gdje je bilo prisutno nekoliko hiljada ljudi. Prvi maj prvi put je proslavljen na slobodnoj teritoriji u Foči. Proslavi Prvog maja prisustvovao je i drug Tito, a govorio je Ivo Lola Ribar. Normalizovan je i željeznički saobraćaj između Foče i Goražda i Broda na Drini i Miljevine. Otvorene su pošte i izdate prve partizanske marke u Jugoslaviji. U Foči je 22. februara 1942. održana i konferencija antifašistkinja istočne Bosne, kojoj je prisustvovalo oko 500 žena delegata.

Sve ovo govori da tzv. fočanski period predstavlja veoma značajnu etapu u istoriji narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije. Fočanski period je ostao u najdražem sjećanju svih živih učesnika sa fronta i iz pozadine. O događajima iz ovog perioda narod je stvorio legende. Datumi i događaji se pamte, prepričavaju i proslavljaju. I danas Foča živi sa svježim uspomenu na boravak Vrhovnog štaba i druga Tita. To je u istinu bilo vaskrsnuće ovog kraja. Foča je postala spomenik tog vremena: spomen-pločama obilježene su zgrade u kojima je boravio Vrhovni štab i drug Tito, Centralni komitet KPJ i Centralni komitet SKOJ-a, zgrada u kojoj su pisani »Fočanski propisi«, kao i bolnica »Igmanski marš«. Sjećanje na te dane pretvoreno je u praznikovanje. Ne samo u društvenim organizacijama nego i po kućama se danas proslavljaju datumi dolaska: proletera i Durmitoraca u ovaj napaćeni kraj. Uspomene na ove dane prenose se i na mlade generacije.

Rajko GAGOVIC

ČETNIČKI NAPAD NA ŠTAB MAJEVIČKOG PARTIZANSKOG ODREDA

Bio je februar 1942. Štab Majevičkog partizanskog odreda dobio je obavještenja iz Tuzle, Brčkog i Bijeljine da neprijatelj priprema napad na slobodnu teritoriju. O tome je komandant odreda Ivan Marković Irac poslao obavijest Glavnom štabu NOP za Bosnu i Hercegovinu 18. februara 1942. u kojoj između ostalog piše: »... Obavješteni smo sa pouzdane strane da će nas neprijatelj napasti između 20. o.m. i 1. marta, i to od Tuzle u dva-tri pravca. Treba da nas napadne jedna pukovnija (preko tri hiljade ljudi). Takođe će nas napasti i od Bijeljine i Brčkog ...« U takvoj situaciji, svaki borac i svaka puška trebalo je da se nađe na položaju za odbranu teritorije, na kojoj se nalazilo oko 30 raštrkanih sela. Čete odreda bile su raspoređene na položajima u tri tadašnja sreza prema neprijateljskim uporištima. Odred nije bio brojno veliki, ali je bio borben i čvrst. U tako teškoj situaciji štab odreda bio je do maksimuma angažovan oko preduzimanja priprema za odbranu od predstojeće neprijateljske ofanzive. Zatražena je i pomoć iz Birča.

U isto vrijeme četnici kapetana Steve Damjanovića Leke i »vojvode« Radivoja Kerovića uporno vrše provokacije i prete. Više se ne zadržavaju samo na propagandi i huškanju protiv Hrvata i Muslimana. Oni prelaze i u akcije. Tih dana oni su na brdu Jelici presreli dvojicu naših kurira, koji su pošli za Birač, noseći Pokrajinskom komitetu Partije izvještaje OK Partije i SKOJ-a za Majevicu, razoružali ih i oduzeli poštu, a zatim ih zatvorili. Ovi su, međutim, u toku noći uspjeli da pobjegnu iz zatvora i obavijeste štab odreda o ovom slučaju. Isto tako, četnici su 14. februara u Zlom Selu uhvatili i razoružali 6 kurira i jednu drugaricu koji su išli iz Birča na Majevicu. Štab odreda je hitno intervenisao i tražio da se kuriri i drugarica odmah puste (tada se još nije znalo da su četnici uhvaćene kurire postrijeljali, a neke i zaklali).

Nekako u isto vrijeme stigao je u štab odreda iz susjednog Tobuta četnik Cvijan Lukić i obavijestio da je jedna četnička desetina, kojoj je i on trebalo da pripadne, dobila zadatak da pobije članove štaba odreda. Pošto se sa tim nije slagao, on je pobjegao partizanima.

S obzirom na ovakva neprijateljstva četnika, koja su se sve otvorenije ispoljavala, komandantu odreda je predloženo da se sa položaja povuče jedna jedinica za obezbjeđenje štaba. Međutim, Irac se s ovim nije složio. Jer povlačenje čete ili voda sa bilo kog položaja dovelo bi do toga da ostanu nezaštićena sela koja bi ustaše nakon toga nesmetano mogle da haraju, a on to sebi nikako nije mogao dozvoliti. Čak ni ljudstvo za stražu kod štaba nije imao, već su tu dužnost noću vršili kuriri i članovi štaba, pa i sam Irac. Pored toga, on je bio ubijeđen da će sa grupom drugova, koji su se nalazili sa njim, odbiti eventualni napad četnika. Doduše, bilo je govora da se uputi naređenje 2. četi na Površnicama da pošalje jedan vod radi obezbjeđenja štaba, ali i sa tim se zakasnilo, tako da 20. februara kod štaba nikoga nije bilo.

Štab Majevičkog odreda nalazio se u selu Vukosavcima, u kući Mitra Kovačevića, udaljen od najbliže jedinice oko 15 kilometara.

Uoči napada četnika u štabu odreda se, pored Ivana Markovića Irca i Fadila Jahića Španca, zateklo i nekoliko partijsko-političkih radnika, koji su se tu zadržali poslije partijskog savjetovanja održanog tih dana u Mačkovcu. Ostali su da posvršavaju još neke poslove, s namjerom da sutradan krenu na teren. Kao i obično, stražu su držali članovi štaba i ostali drugovi koji su se zatekli. U sobi do kasno u noć svijetljela je petrolejska lampa.

Osvanuo je petak — 20. februar 1942. Jutro hladno i tmurno. Svuda naokolo debeo sniježni pokrivač. Spustila se magla. U selu tišina. Reklo bi se da ničeg neobičnog nema. Partijsko-politički radnici Svetolik Gospić Brko i Stevo Popović pozdravljaju se sa drugovima i napuštaju štab. Oni i ne slute da im je to posljednje viđenje sa drugovima, posljednji stisak ruke.

U isto vrijeme iz susjednog Tobuta krenula je u pravcu Vukosavaca četnička kolona od 200 ljudi. Bio je to takozvani »Gvozdeni bataljon«, sastavljen uglavnom od koljača i najvećeg ološa, koji je krenuo da ostvari zločinački plan vojvode Kerovića i kapetana Leke Damjanovića. Oni su znali da kod štaba nema nikakvog obezbjeđenja, da se najbliža partizanska jedinica nalazi na dosta udaljenom položaju i da nikakva pomoć štabu neće moći stići na vrijeme.

Nešto prije 9 sati skojevac Milorad Kovačević izašao je iz svoje kuće, koja se nalazila nedaleko od štaba. Ugledavši četničku kolonu koja se kretala u pravcu njegove kuće potrčao je prema štabu i uleteo u kuću. Saopštio je Ircu šta je vidio. U međuvremenu dotrčala je i Mevla, žena Jusufa Jakubovića Mrkog, sekretara Okružnog komiteta, i, sva uzbuđena, ispričala da je vidjela kolonu četnika koja ide prema štabu. Irac je pozvao Albina Herljevića i Sejfu Karameh-

medovića i uputio ih da vide kuda se četnici kreću i šta hoće. Ovi su odmah krenuli pritom istočno od štaba u pravcu Tobuta. Sa zapadne strane putem prema štabu približavala se sasvim lagano i na pogled mirno četnička desetina, tako da se po njihovom držanju nisu mogle naslutiti nikakve zle namjere.

Ipak su se Irac i Španac prihvatili oružja. U isto vrijeme Irac se obratio svom zamjeniku Ratku Periću: »Izađi, vidi šta hoće ta banda«. Ratko se brzo našao napolju sa puškom u ruci. Četnici su prilazili ne pokazujući ni najmanje znake neprijateljstva. A onda su drsko počeli da upadaju u kuću. Ratko je povikao: »Kuda, šta hoćete ljudi?« Umjesto odgovora, neki od četnika uperili su puške u njega i povikali: »Predaj se!« Ratko je uspio da se baci za gomilu snijega koja se tu nalazila i da ispali prvi metak.

Dvojica četnika ušli su prvo u kuhinju, a zatim u sobe gdje je stanovala domaćinova porodica. U sobi su zatekli bolesnog intendanta odreda Slavka Mičića Brku, doktora Mustafu Mujbegovića, koji je došao da ga pregleda, i Kostu Popova gdje je radio na sredivanju radio-vijesti. Pošto je čuo galamu, Pero Čuskić, koji se nalazio u drugoj sobi, potrčao je sa pištoljem u ruci da bi vidio šta se to tamo dešava. U istom momentu planula je četnička puška i dr Mujbegović, smrtno pogođen, stropoštao se sa tronošca na pod. Vidjevši ovo Pero je otvorio vatru iz pištolja i dvojica četnika su pali mrtvi pored dra Mujbegovića. Istovremeno u sobu su ušla još dva četnika. Pero je smrtno ranio jednoga, ali je i sam poginuo od kuršuma drugog četnika.

Dok se Pero obračunavao sa ovom četvoricom, Slavko Mičić je dograbio pušku ubijenog četnika i počeo da gađa kroz prozor četnike oko kuće. U isto vrijeme Košta Popov, koji je bio bez puške, potrčao je prema spoljnim vratima, ali je na samim stepenicama pao smrtno pogođen. Iz ruku su mu se rasuli krvlju poprskani listovi štampanih radio-vijesti.

Slična drama odigravala se i u kuhinji. Prije nego što su se oglašili prvi pucnji, Irac i Španac ugledali su sa vrata sobe u kojoj su se nalazili četvoricu četnika koji su upali u kuhinju. »Šta hoćete?« — zapitali su oni. »Predajte se!« — povikali su četnici u jedan glas. U isti mah Irac i Španac otvorili su vatru iz pištolja. Četvorica četnika pala su izrešetana.

Ne znajući šta se desilo sa njihovom desetinom, u kuću su utrčala još trojica preostalih četnika. Dvojica su odmah pala pogođena Irčevim i Špančevim kuršumima, dok je treći munjevito pobjegao u sobu u kojoj su ležali poginuli Mujbegović i Čuskić. U tom strahu, on je poput pobešnjele zvijeri iščupao gvozdene šipke na prozoru i iskočio napolje u snijeg.

Međutim, pogibijom četničke desetine borba nije prestala. Naprotiv, ona se nastavila sa još većom žestinom. U kući grupica komunista partizana, oko kuće sa svih strana rulja četnika. Štekću

mitraljezi, kuća podrhtava. Sa krova pada crijep, kuršumi buše zidove. Prašina se izmiješala sa krvlju poginulih. Partizani iz kuće gađaju preciznom vatrom, vodeći računa o svakom metku. Za trenutak zatišje. Ne čuje se ni puščana, ni mitraljeska vatra. Među četnicima pometnja. Neki počinju i da bježe.

Tada se Jusuf Jakupović Mrki obraća Ircu i Špancu:

— Municije je ponestalo, više se ne smije čekati. Morali biste poći.

— Tući ćemo se do posljednjeg — odgovara Irac.

— Ne, insistirao je Mrki. — Ti i Španac se morate probiti. Mi ćemo vas štititi iz kuće.

— Nikakvo probijanje. Borićemo se zajedno — odgovara Irac.

Mrki je čvrsto riješio da sprovede svoju odluku, koristeći se čak i autoritetom sekretara Okružnog komiteta Partije.

— Drugovi, vi se morate odavde izvući, mi moramo misliti na odred — insistirao je Mrki.

— Šta ti misliš Fadile? — upita Irac Španca.

— Mrki je u pravu — odgovara Španac. Moramo se probiti, a vjeruj ni meni se ne ide.

Još jednom su se pogledali sa Mrkim i bez uobičajenog pozdrava krenuli prema izlaznim vratima. Kroz otvorena vrata Španac baci bombu. A onda, obojica iskočiše napolje, koristeći dim koji se stvorio posle eksplozije bombe. Napolju pobijeni i ranjeni četnici. Oni živi pokušashe da spriječe Irca i Španca u povlačenju, ali su i oni ubrzo bili likvidirani, tako da je put prema potoku bio otvoren. Kad su četnici sa kose iznad kuće vidjeli da će se Irac i Španac izvući, i oni su otvorili paklenu vatru. Teški mitraljez sa Paulja i puškomitraljez iznad kuće neprekidno su sipali ubitačnu vatru po krovu kuće iz koje nije prestajao otpor. Mrki i Slavko su sa tavana kuće štitili povlačenje svog komandanta i komesara.

Jedna grupa četnika jurnula je za Ircem i Špancem, ali je brzo bila zaustavljena. Zahvaljujući toj pometnji, Irac i Španac su uspjeli da se udalje od kuće oko 200 metara i već su bili na domaku šume, odakle su mogli bez velikih teškoća da se probiju prema Loparama. Irac je tada krenuo lijevo od prtine da bi se što prije dočepao šume. Gazio je dubok snijeg. Međutim, na svega desetak metara od ivice šume dočekala ga je iza jednog stoga sijena četnička zasjeda i on je pao. Španac je nastavio da se povlači prtinom prema potoku. Vatra iz Irčeve puške više se nije čula. Još samo koji metar do šume i... Ali iza jednog graba počеше da ga gađaju. Fadil se baci u snijeg i poče i sam da puca. Jedan četnik iz zasjede zapomaže, ranjen je i traži pomoć. Španac ponovo aktivira bombu, koju baca u pravcu šume, a zatim skače da bi iskoristio nastalu pometnju. Uspjelo mu je da ispali još jedan metak, a onda i on pada na samoj ivici šume, pogoden neprijateljskim kuršumima.

Nastao je tajac. Četnici iza zaklona plašljivo posmatraju tijela Irca i Španca. Nije bilo nikakvih znakova da su živi. Ali ipak niko od njih nije se usuđivao da im pride. Tu se pored njih odnekud našao jedan dječak, koji je, poplašen od pucnjave, bježio da se negdje skloni. Četnici su ga prisiljavali da im donese puške od mrtvih partizana, ali je mali to odbio.

Sudbinu Irca i Španca doživjeli su još neki partizani, a među njima i Albin i Sejfo. Kad su vidjeli da su opkoljeni, oni su se vratili natrag i zajedno sa Ratkom Perićem otvorili vatru na četnike. Ugledavši Španca i Irca da se povlače, i oni su krenuli lijevo od njih prema potoku. Ratko se kretao pored jedne ograde i uspio je da se povuče prema potočiću i izbjegne obruč, dok su se Albin i Sejfo kretali lijevo od njega preko njive po dubokom snijegu. Četnici su ih primijetili i počeli da gađaju tako da su obojica poginuli 250 metara daleko od štaba.

Koristeći momenat kada su četnici obratili pažnju na Irca i Španca, Mrki, Slavko, Slobodan Jovanović i Mevla napuštaju kuću i pokušavaju da se probiju. Usput im se pridružuje i Anton Macan. Brzo su se uputili prtinom u pravcu Tobuta, pokušavajući da se izvuku iz neprijateljskog obruča. Prije nego što su uspjeli da izbiju na brdo, ugledali su četnike niže kuće Boje Kovačevića.

Kuda sad, pitali su se nemim pogledima. Svuda je bio neprijatelj. Brzo su se povukli u jednu uvalicu.

— Druže Mrki, tebe ćemo zakopati u snijeg, a mi ćemo pokušati sa probojem — obratio se Slavko Mičić Jusufu Jakupoviću.

Trebalo je spasiti sekretara Okružnog komiteta Partije, čovjeka čija bi pogibija značila još veći gubitak za pokret na Majevici. Mrki se složio sa ovim predlogom i začas bio zatrpan u dubok snijeg u jednoj dolini.

Pošto je bila obučena u seljačke haljine, na Mevlu niko nije obraćao pažnju. Zbog toga se ona odvojila od grupe i krenula prema kući Ostoje Kovačevića. Na putu je naišla na četnike koji su se interesovali da li ima koga u štabu.

— Odakle ja znam! — odgovorila je uzbuđeno Mevla i prošla.

Slavko, Slobodan i Anton pokušavali su da se izvuku. Ali kako?

Puške su prazne, bombi je nestalo. Tako padaju četnicima u ruke. U četničkom štabu u Tobutu Slavku i Slobodanu obećavaju razne položaje. Pokušavaju da ih kao Srbe pridobiju za saradnju. Ovi im se na to podrugljivo smiju. Na kraju obojica su zajedno sa Macanom umoreni na najsvirepiji način.

*

Poslije nekoliko dana četnici su ubili i partizanskog Ijekara Rozu Hadživuković. Pronašli su je u Rikanovića kući, gdje se bila sklonila. Nikakva obzira nisu imali ni prema njoj, čija je pomoć

bila toliko potrebna narodu ovog kraja, i koja je do tada liječila i same četnike, koji su joj na njeno dobro odgovorili svojom kamom. Druga četa odreda nalazila se na položajima na Povišnicama, sa kojih je branila pristup slobodnoj teritoriji iz pravca Tuzle. Za njih je 20. februar prošao kao i svi prethodni dani. Politički komesar čete Strajko Mitrović pozvao je nešto oko 10 sati četnog kurira Neđu Davidovića, koji je u isto vrijeme obavljao i dužnost ekonomista.

— Nedo, jesi li spreman? — pitao je Strajko. — Ako jesi, pođi do Vukosavaca i nastoj da se što prije vratiš. Tamo se ne zadržavaj bez potrebe, jer nas interesuje da što prije saznamo šta ima novo.

I Nedo je krenuo. Međutim, već negdje oko 11 sati on se vratio.

Svi smo se začudili njegovom brzom povratku. Izašli smo napolje.

— Šta je, što si se tako brzo vratio? — pitao ga je Strajko!

— Sreo sam Luku Mitrovića — počeo je uzbuđen da priča Nedo.

— Reče mi da su četnici napali štab. Nije mogao nešto više da mi kaže o tome, jer ni sam ne zna šta se sve dogodilo. Ali sa sigurnošću tvrdi da su četnici jutros velikim snagama napali na Vukosavce.

Slušali smo ga sa nevjericom i zaprepašćenjem. Ma koliko da se mogao očekivati takav napad, ipak je vijest za nas bila zaprepašćujuća.

— Da li je to moguće? — upitali smo Neđu. Možda je to neka provokacija kao mnoge o kojima smo slušali ovih dana.

— Ne varam se, drugovi — odgovori Nedo. — Kamo sreće da to nije istina. Luka mi je rekao da se čula pucnjava sa pravca Vukosavaca i da je duže trajala. A vi znate Luku, on neće slagati.

Ma koliko da su Nedina obavještenja bila vjerodostojna, nismo mogli da povjerujemo u njih. Čak smo Neđu proglasili panikerom. On nas je uznemireno slušao i nije nalazio snage da nam se suprotstavi. I sam je htio da povjeruje u to da je nasjeo Lukinim pričanjima. Bio je spreman da ponovo krene u Vukosavce.

Situacija je bila vrlo teška. Komandir čete Franjo Herljević bio je odsutan, on je sa jednom desetinom tog jutra ispratio kurire koji su otišli za Birač. Stajali smo zamišljeno. A onda Strajko reče:

— Čekati se ne smije. Bila bi to neoprostiva greška. Nedo nije slagao. Nešto se mora preduzeti i to odmah, ne čekajući nikakvo drugo obavještenje ili naređenje. Pošto Franje nema, svi ćemo snositi odgovornost za ono što uradimo. Treba biti spreman i na najgore.

— Ko se javlja dobrovoljno da pođe u Vukosavce? —

— zapitao je Strajko borce.

Ruke su se kao po komandi podigle uvis. Svi su htjeli da krenu bez obzira na neizvjesnost i možda sigurnu smrt. Zbog toga se prišlo izboru, tako da su se uskoro u koloni našli: Vojko Milovanović sa puškomitraljezom, Dujo Rikić, Vojin Gligorijević, Radivoje Kovačević i još trojica drugova.

Najednom iza okuke pojavi se kolona četnika. Koračali su lagano prema nama. Kao i uvijek kad se ide bez bojazni da će se sresti sa neprijateljem, puške su im bile na ramenima. Nikakvih znakova po kojima bi se moglo zaključiti da nešto namjeravaju. Naprotiv, što su bliže prilazili, na njihovim licima su se sve više primećivali osmjesi, pa čak i neka vrsta čuđenja kad nas vidješe zabrinute i suviše uozbiljene. Nisu ni pokušali ma čim da reaguju na naše držanje. Išli su u pravcu Cestarnice, koja se nalazila lijevo od naših položaja, gdje su oni navodno držali nekakav položaj. Na čelu kolone išao je Košta Tojić, jedan od njihovih komandira. Koraćao je mirno sa osmijehom koji je čudno djelovao. Čim nam se približiše, skrenuše sa prvine da bi nam napravili mjesta za prolaz. Dok smo prolazili pored njih, Tojić nas je pitao kuda idemo, pokušao je i da se šali. Odgovorili smo prilično nabusito i produžili dalje.

Držanje Tojića i njegovih četnika za trenutak nam je povratilo nadu da se ipak ništa nije dogodilo. Bilo nam je malo lakše. No, svejedno. Pokret prema Loparama nastavljen je brže nego što se moglo ići po smrznutom snijegu. Usput, negdje oko Kalavrasa, sretosmo trojicu drugova iz Franjine pratnje. Susret sa njima nas je obradovao. Upitismo ih šta ima novo. »Ništa, Franjo je otišao u štab«, odgovoriše nam. Dvojicu poslamo u četu, a Krcun Tešić krenu sa nama.

U Lopare smo ušli oprezno. Okolo je vladala tišina. Ulazimo u komandu mjesta. Prazna, nigdje nikoga. Opet slutnje. Izgleda ipak da se desilo ono najgore. Ugledasmo nekoliko grupa četnika koji su išli iz više pravaca. Malo dalje nailazila je još jedna grupa. Sa njima je bio i »vojvoda« Radivoje Kerović. Lagano prilazi iza jedne kuće. Gleda prema nama. Zatim, začuđeno pita:

— Šta je vama? Zašto se zaklanjate. Nećete valja pucati na nas?

Obruć je postao i suviše tijesan da bi se moglo ma šta preduzeti. Sa svih strana dolaze četnici, bezbrižno, kao da se ništa ne dešava i gledaju prema nama. Kroz glavu nam opet projuri misao da se ništa nije dogodilo. Po držanju Kerovića to se ne vidi. Uostalom, odakle bi on bio ovdje da su napali naš štab?

— Što ne kažete kuda ste pošli? —ponovo upita »vojvoda«.

— U štab — odgovorismo mi.

— U štab! — Šta ćete tamo? — reče kao čudeći se »vojvoda«.

— Evo baš malo prije došli smo iz štaba. Nema tamo nikoga. Izgleda da još ne znate šta se dogodilo. Jedna naša grupa jutros krenula je u Vukosavce da razgovara sa Fadilom i Ircem. Trebalo je neke stvari da raščistimo sa njima. Umjesto razgovora oni su ih vatrom dočekali. Otvorili su paljbu baš u trenutku kad su naši ulazili u štab. Nagrdili su ih. Poginulo mi je oko 20 ljudi, ali su zato i oni pobijeni.

U tom momentu prilaze Aco Medunić i Ostoja Novaković. Umjesto pozdrava oni se smiju i pokazuju nam pištolje koje su uzeli od ubijenog Irca i Španca.

Uzrujanost i komešanje na sve strane. Četnici su se tiskali, želeći da vide ko je to sa »vojvodom« i šta hoće. Među njima je bilo i onih koji su jedva čekali da nas poubijaju. Drugi su vjerovali da smo došli da se predamo, neki pak da pregovaramo.

Keroviću se žurilo. Želio je da što prije raščisti situaciju i, pošto naredi četnicima da učute, nastavi:

— Mi poštujemo ugledne Srbe, sinove dobrih domaćina. Ako su i zavedeni, pomoći ćemo im. Uostalom, nismo mi prvi ni počeli. Eto, protiv Srba partizana mi nemamo ništa. Možete se lijepo okupiti i stvoriti vašu brigadu. Nosite šta hoćete. Stavite se pod našu komandu i stvar je u redu. Ostalo će biti sve po starom.

Iskoristili smo komešanje i žagor među četnicima i nabrzinu uputili Veljka Stevića, jednog od naših drugova, da ode na Površnice i javi Štrajku šta se dogodilo. Ništa mu drugo nismo mogli reći, da četnici ne bi primjetili naš dogovor. Veljko se lagano izgubio u masi. Niko od prisutnih nije obratio pažnju na njega.

Tog momenta još nismo znali da se tragedija na Površnicama upravo u to vrijeme odigravala. Naime, Košta Tojić, sa četnicima koje smo usput sreli upao je u našu 2. četu na podmukao način, izvršio zločin i razoružao partizane koji su se tamo zatekli.

Tojić je sa svojim četnicima došao na Površnice, držeći se naizgled miroljubivo. Isti ovi četnici navraćali su i dotle u našu 2. četu da čuju vijesti, porazgovaraju, a često su tu i jeli. Zahvaljujući svemu tome, stražar nije preduzimao ništa i četnici su nesmetano ušli u kuću. Unutra su zatekli Štrajka i drugove koji su sedjeli i razgovarali. Njihove puške stajale su u uglu sobe. Čim su četnici ušli, Strajko se digao i pošao bliže ka oružju, ali četnici su bili brži.

— Ruke uvis! — povikao je Tojić.

Vidjevši o čemu se radi, Strajko je jednim munjevitim skokom pokušao da se dohvati puške. U tom trenutku planule su četničke puške i on se stropoštao na pod. Ista sudbina zadesila je komuniste Peru Mitrovića i Peru Stjepanovića, koji su pokušali da intervenišu. Stražar i ostali drugovi koji su se zatekli napolju bili surazoružani prije nego što su uspjeli da bilo šta preduzmu.

Razmišljamo kako da se izvučemo. »Vojvoda« je sve više zauzimao miroljubiv stav. Obraćao mi se i traži da pošaljem kurira u Vakuf, gdje se nalazila naša 1. četa, i da od njih zahtjevam da se ne tuku protiv četnika, da uzalud ne ginu.

Kratko razmišljam: koga da pošaljem. Vojko i Dujo treba što prije da se uklone. Pozivam ih. Imam samo toliko vremena da im kažem da trče u Vakuf i obavijeste četu da se skloni.

Oni su odmah sve shvatili. I krenuli. U Vakuf su stigli na vrijeme i obavijestili četu o događajima. Komanda čete je odmah od-

lučila da se položaji napuste, te da se krene u Mačkovac, gdje će pokušati da se povežu sa preživjelim drugovima.

Mi smo još među četnicima. Oni su zadovoljni, jer očekuju likvidaciju 1. i 2. čete. Nude nam da idemo sa njima dok se stvari konačno ne srede.

— Ne bih mogao sada poći — kažem »vojvodi«. — Treba mi nekoliko dana da sredim kuću i smjestim porodicu.

— Tako je — složi se »vojvoda« bez mnogo razmišljanja. Idi i uradi to, a onda ćemo za ostalo lako.

Na nekoliko stotina metara ispred sela susreli smo skojevku Milicu Mijatović, pouzdanu i dobru djevojku. Nije nas odmah primjetila. Njeno lice bilo je puno bola, koji se pretvorio u neizmjernu tugu

— Pobili su štab — reče tiho i za trenutak obori glavu. — Ratko je živ, sklonjen je u našu kuću. Poslao me je da uhvatim vezu bilo s kim.

Takođe saznajemo da se Jusuf Jakupović Mrki i drugarica Mevla nalaze u kući Pajkanovića i da i oni traže vezu. Bilo je to ipak neko olakšanje u ovom sumornom popodnevju. U kući Zorana Pajkovića održan je sastanak i dogovorene mjere koje hitno, treba preduzeti kako bi se spriječila tragedija u Vukosavcima i na Povišnicama.

Četnici su mislili da su ubistvom komandanta i komesara odreda obezglavili odred i da će se on raspasti. Međutim, prevarili su se. Mrki i ostali drugovi još isto veče preduzeli su mjere da se prikupe snage odreda koje će za nekoliko dana krenuti u borbu protiv četnika, koji su napadom na štab pokazali svoje pravo lice i stupili u otvorenu borbu protiv partizana.

*

Selo je preuzelo na sebe da sahrani izginule drugove.

Prvo nailazimo na poginulog Španca, političkog komesara odreda. Teško ga je bilo prepoznati. Tijelo isprobijano kuršumima, izbodeno noževima, lice iznakaženo i u krvi. Mrtav, ukočen kraj prti-ne. Sve je na njemu ledeno. Čak i otvorene oči uperene ko zna gdje.

Sjetih se prvog susreta sa njim. Odmah poslije dizanja ustanka Jovo Radovanović i ja dobili smo zadatak da ga otpratimo iz Tutnjeva za Medednik. Put je bio dug i morali smo predaniti u štali mog oca. Za vrijeme ručka i u kratkom razgovoru on je brzo osvojio simpatije i povjerenje domaćina. Bio je skroman, otvoren i neposredan. Znao je da raskravi srca ljudi, da ulije snagu i samopouzdanje. Bio je veseo, pun života. Pjevao je i svirao na gitari.

Posebno je uživao da sjedne sa seljacima i razgovara o svemu što ih je tištalo. Pažljivo je slušao njihove riječi i strpljivo objašnjavao uzroke njihovih nedaća. Sjedinjavao je i jačao snage vezane za

oslobodilački pokret, podizao moral i pokretao one koji su se još kolebali i tamarali bez opredijeljenosti. Već sama činjenica da je bio španski borac, njegovo bogato revolucionarno iskustvo i idejno-politička izgrađenost doprinosili su njegovom inače visokom ugledu i popularnosti koju je uživao. Srpski seljaci na Majevidi posebno su ga voljeli i cijenili kao junaka.

Nešto dalje mještani su naišli na izmrcvareno tijelo komandanta Irca. Četnici su iskaljivali svoj životinjski bijes nad mrtvim tijelom ovog junaka. Stari revolucionar, koji se bezbroj puta sretao sa klasnim neprijateljem, završio je svoj životni put boreći se lavovski, do posljednjeg daha.

Upoznao sam ga septembra 1941, kada je došao za komandanta Majevičkog partizanskog odreda.

Cesto sam se nalazio u njegovoj blizini u borbi i van nje. Bio mi je učitelj u vatrenom krštenju. On me je primio i u Partiju. Imao sam više prilika da razgovaram sa njim. Pričao mi je o najtežim danima provedenim na dugogodišnjoj robiji u Sremskoj Mitrovici.

Bio je istrajan, dosljedan i ozbiljan, oštar ali krajnje odmeren i pun razumijevanja i pažnje prema čovjeku. Sve zadatke postavljao je sa najvećom ozbiljnošću, strogo insistirajući na njihovom dosljednom i disciplinovanom izvršavanju. Volio je hrabre i revoluciji odane ljude, a duboko prezirao sve ono što je otpadalo od naših redova. »Bolje je deset sigurnih nego stotinu nesigurnih« — govorio je on.

Posebno se isticao hrabrošću. Nije bilo nijedne akcije u kojoj nije lično učestvovao. Tako je bilo i 3. januara 1942, kada je na 60 partizana u selu Pipercima napalo 500 pripadnika crne legije. Pod pritiskom daleko nadmoćnijeg neprijatelja neki borci su počeli da se povlače. U tom momentu začuo se Irčev oštar glas: »Naprijed drugovi, da branimo sela!«. A onda je poletio naprijed. Za njim su jurnuli borci. Zahvaljujući njegovoj hrabrosti i snalažljivosti, napad legionara je odbijen i oni su protjerani iz sela. Neprijatelj je u toj borbi imao 32 poginula i 29 ranjenih vojnika. Na našoj strani poginuo je komandir čete Krsto Bjelajić Krcun, a lakše je ranjen komesar odreda Španac i komesar čete Živan Cvijetnović. Neposredno zatim, on je zajedno sa ostalim borcima i seljacima učestvovao u gašenju kuća koje su fašisti bili zapalili.

Došavši pred kuću, ispred stepenica ugledali smo Kostu Popova. Samo mjesec dana prije toga bio je sa nama u četi, a zatim je došao u štab da radi na sređivanju radio-vijesti, njihovom umnožavanju i slanju na teren. Košta je inače na prvi poziv Partije napustio Tuzlu i svoj profesorski poziv i krenuo na Majevidu da zajedno sa seljacima, radnicima i ostalim učestvuje u borbi za oslobođenje naše zemlje.

Kuća je izgledala jadno i tužno. Više od trećine krova raznijeli su kuršumi i ručne granate. Stakla na prozorima slomljena, šipke iskrivljene, a zidovi sa svih strana izbušeni kuršumima.

U kući sam zatekao majku i sestru, spirale su s poda krv izmiješanu sa čahurama i malterom. Ruke su im bile krvave, košulje kuršumima isprobijane. Za vrijeme borbe, zajedno sa Mevlom, vadile su municiju iz redenika poubijanih četnika u kući i doda vale ih Mrkom i Slavku, koji su pucali sa tavana.

U drugoj sobi pored prozora ležao je dr Mujbegović. Samo nekoliko dana prije ovog tragičnog događaja on je po odluci Partije napustio Tuzlu i došao u odred. Danonoćno je bdio nad ranjenim i bolesnim drugovima.

Pored drugog prozora ležao je Pero Čuskić, organizator ustanka i sekretar Sreskog komiteta Partije za brčanski srez. Uvijek se nalazio tamo gdje je bilo najteže. Isticao se borbenošću, istrajnošću u radu i odgovornošću. Iako veoma mlad, on je zbog svoje političke aktivnosti i neumornog rada vrlo brzo postao popularan ne samo u gradu, već i u selima. Sve ovo mu je omogućilo da već u prvim danima priprema za ustanak okupi oko narodnooslobodilačkog pokreta veći broj uglednih ljudi. Dan uoči pogibije ostao je u štabu da posvršava neke poslove i onda da krene u Posavinu gdje su ga očekivali veliki zadaci. Zločinački kuršumi prekratili su zauvijek život ovog revolucionara.

Tu u blizini ležali su i Albin Herljević, koji je još sa trojicom braće od prvog dana ustanka bio u partizanima (toga dana poginula su dvojica — Albin i mali Tomo), i Sejfo Karamehmedović. Tu među njima, međutim, nije bilo Slavka Mičića Brke, Slobodana Jovanovića i Antuna Macana, koje su četnici pobili u Tobutu i tamo ih zakopali.

21. februara selo se pobrinulo — i pored četničkog terora — da isprati na posljednji put ljude koji su vodili narod ovog kraja u borbi protiv okupatora i štitili ga od ustaških najezdi. Nedaleko od kuće iskopane su grobnice u koje su sahranjene žrtve četničkog zločina. Kada su na grobove zasipane posljednje grude smrznute zemlje, nije bilo nijednog čovjeka kome oči nisu bile ovlažene suzama. A onda su se ljudi polako počeli razilaziti svojim kućama. U jednom momentu Risto Pajković Čikan okrenu se i reče: »Vjerujte ljudi, neće proći mnogo vremena kada će se kraj ovih grobova narod okupljati kao kod neke svetinje«.

Dugo poslije rata — kada je otkrivena spomen-kosturnica na ovom mjestu — sjetio sam se riječi Riste Pajkovića Čikana, borca u revoluciji. Na mjestu gdje su izginuli i sahranjeni borci i rukovodioci Majevičkog partizanskog odreda okuplja se svake godine na dane 20. februara i 27. jula — i ne samo tada — narod Majevice, Semberije i Posavine, da oda poštu svojim palim drugovima.

Radivoje KOVAČEVIĆ

IVAN MARKOVIC IRAC

Dvadesetog februara 1942. četničke bande u jačini od oko 200 izdajnika izvršile su mučki i iznenadan napad na štab Majevičkog partizanskog odreda, u kome se nalazilo svega petnaestak drugova. U krvavoj neravnoj borbi junački je poginuo slavni komandant majevičkih partizana Ivan Marković Irac sa još 10 drugova rukovodilaca.

Ivan Marko vić, željezničarski sin iz Hrvatske Špionice, još u najranijoj mladosti stupa najaktivnije u redove boraca za radnička i seljačka prava i 1928. godine postaje član KPJ u Kreki. Godine 1932. biva zajedno s mnogo drugova uhvaćen od agenata i žandara diktature i poslije premlaćivanja i strašnog mučenja po tuzlanskim zatvorima osuđen na 8 godina teške tamnice. U krvavim borbama golorukih robijaša sa žandarmima po jugoslovenskim kaznionicama za odbranu golih života, u teškim i dugotrajnim štrajkovima gladu, Ivan Marković Irac ističe se kao jedan od najhrabrijih i najčvršćih.

Pred sam napad fašističkih hordi na našu zemlju biva opet uhapšen od jugoslovenskih žandara samo zato što je pred srpskim seljacima na Majevisi govorio da čitav narod treba da traži od vlade da se hitno sklopi savez sa Sovjetskom Rusijom. Petokolonaši, izdajnička gospoda u Beogradu, krčili su put Hitleru, sprečavali svaki otpor naroda. Oni izdadoše zemlju.

Ali narod je htio svoju slobodu i KPJ ga je pozvala u borbu i organizovala. Kada je došao čas ustanku, Irac je imao sve spremno i on izdaje naređenje za početak akcija u Majevisi, Ozrenu i Trebavi i sabotaze u gradovima i na komunikacijama, a sam sa Oblasnim štabom prelazi u Šekoviće, gdje pokreće narod na ustanak i ubrzo pod njegovim rukovodstvom bivaju oslobođeni Šekovići, Vlasenica, Paprača, Stupari, Milići. Već prvih dana posta u čitavom Birču čuveno ime druga Stjepe, kako se je Ivan nazvao, a naročito poslije

borbe na Mazuljama kod Paprače, kad Ivan svojim junaštvom sa 30 boraca razbi neprijateljsku bojnu i zarobi prve mitraljeze i mnogo pušaka.

Po prelasku na Majevicu kao komandant Majevičkog partizanskog odreda ubrzo posta čuven i silno omiljen kod svojih boraca i čitavog naroda, tako da ni četnički banditi nisu mogli protiv njega ništa da kažu, sem to da je »šokac«. Uzalud su četnički izrodi sa Kerovičem, Lekom, Bižićem i drugim na čelu, koji su se — onda još tajno — sastajali sa njemačkim oficirima na Požarnici, pokušavali da raspirivanjem srpskog šovinizma i svim drugim sredstvima odvoje majevičke partizane od njihovog vode. Narod je sve više uviđao izdaju četnika, koji su u sporazumu s Nijemcima klali nevino muslimansko stanovništvo i pripremali napad na partizane, dok su ustaše opet po njemačkom odobrenju žarile i palile po srpskim selima.

Ubistvo Irca, Španca i ostalih drugova zaboljelo je do samoga srca sve partizane i ispunilo ih svetom mržnjom protiv izroda i u dvanaestosatnoj borbi na Vukosavcima palp je blizu 100 četničkih bandita.

Otada ime dragog komandanta Irca vodi majevičke partizane kroz ljute i slavne borbe kao zastava. Stari borci protiv okupatora i ustaša dali su sebi zavjet da će se boriti i protiv novih dušmana i da će svetiti Irca, Španca i ostale drugove, dokgod bude i jednog četničkog bandita. Danas slavni majevički partizani, kad kreću u borbu i napore, sjećaju se svoga dragog komandanta, koji je bio neustrašiv i brz kao munja, a skroman i pravedan, pun brige za svoje borce kao otac, sjećaju ga se i jurišaju na neprijatelja kao ono nekad, kad im je on komandovao; junački predvode novu mladu vojsku komandanti i komandiri nekadašnji Irčevi vojnici.

Cvijetin MIJATOVIĆ

(»Front slobode« br. 3, 2. januara 1944)

ČETNICI PROTIV PARTIZANA NA MAJEVICI I U SEMBERIJI

Nastavak i razvitak četničkog pokreta na Majevici i u Semberiji u prvim mjesecima rata (1941) imaju u svojoj osnovi dvije najvažnije činjenice. Prva je u tome što je taj dio sjeveroistočne Bosne, ograničen uglavnom četverokutom što ga kao tjemena čine gradovi Tuzla, Zvornik, Bijeljina i Brčko, naseljen pretežno srpskim stanovništvom, u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj neposredno ugroženim, koje je, po prirodi stvari, bilo podložno svim uticajima koji su dolazili iz Srbije. Druga je u tome što je Vrhovna komanda takozvane Kraljevske vojske u otadžbini, shvativši stratešku važnost ovog područja za dalje prodiranje u unutrašnjost Bosne, s jedne strane, i s druge za prodiranje preko rijeke Save u Vojvodinu i Slavoniju, nastojala odmah u početku da četničkim formacijama, koje su se tamo stvarale manje-više spontano, što je moguće ranije dadne karakter vojnih formacija, podvrgnutih jedinstvenoj vojničkoj komandi.

I pored toga što je partizanski pokret, blagodareći relativno jakim organizacijama Komunističke partije, koje su tokom više godina djelovale u pomenutim gradovima, prodirući u isto vrijeme postepeno i u selo, i što je, već u septembru (1941) djelovao u tom području prvi partizanski odred (Prvi majevički narodnooslobodilački partizanski odred), četnički pokret naišao je ovdje, posebno u brdskom dijelu teritorije četverokuta, na plodno tlo. Uzroke tome nije teško otkriti. Bila je to, prije svega, posljedica prošlosti, onog posebnog položaja koji je ovaj kraj imao tokom zbivanja posljednjih decenija devetnaestog vijeka i najnovijeg vremena. Srbi sa tog područja imali su u neposrednom svom susjedstvu samostalnu srpsku državu, u koju su oni upirali svoje poglede i odakle su očekivali oslobođenje, prvo ispod Turaka, a poslije ispod vlasti Austro-Ugarske monarhije.

Treba kazati i to da se nije radilo uvijek samo o upiranju pogleda i očekivanja da sloboda dođe spolja, nego da je u tom kraju bilo oslobodilačkih pokreta i akcija, koji su nekad imali širi a nekad uži, lokalni značaj, koji su se nekad povezivali i uklapali u veće i značajnije pokrete, kakav je bio, recimo, ustanak 1875—1878, a nekad primali formu klasične hajdučije, kao što je bilo u godinama austro-ugarske vladavine. Ovdje je i najznačajnija konspiracija bosanska, pripremanje sarajevskog atentata, shvaćena kao srpska oslobodilačka stvar, našla svoje zatočenike i uzela svoje žrtve.

Veliku ulogu u buđenju srpskog nacionalnog duha i u jačanju oslobodilačkih težnji, prevashodno nacionalističkog karaktera, imali su i događaji koji su prethodili balkanskim ratovima, sami balkanski ratovi, a onda, posebno, prvi svjetski rat, u kome je mala i nerazvijena Srbija odigrala ulogu nacionalnog mučenika.

Zato, kada je došla godina 1941. i kada je formirana Nezavisna Država Hrvatska, u čiji državni teritorij je ušao i ovaj kraj, pa kada je ta država svoje srpsko stanovništvo stavila van zakona i neposredno ugrozila njegov fizički opstanak, nije trebalo da se učini mnogo, pa da se među Srbima svom snagom raspale nacionalistička osjećanja i da ona, tu i tamo, prerastu u klasični, isključivi šovinizam.

Prešavši iz Srbije, preko rijeke Drine, koja je od vjkada za Srbe s ove strane predstavljala »među plemenitu«, koja jednog dana mora biti prebrođena, preko rijeke koja je na jedan poseban način simbolizovala nacionalnu misao, sa parolom o konačnom oslobođenju »srpske« zemlje Bosne, sa pozivom na iskorijenjivanje »Turaka« i »šokaca«, kao zakletih neprijatelja srpstva, četnici su, posebno među stanovništvom koje se nalazilo na ograncima i u dubini majevičkog masiva, naišli na simpatije i bili dobro primljeni.

Četnici su impresionirali seljake čak i svojim spoljnim izgledom, svojom odjećom, svojim oružjem i načinom na koji su ga nosili, svojim bradama, koje su podsjećale na opštu nacionalnu žalost zbog izgubljene slobode i izazivale misao na osvetu, svojim kokardama sa ukrštenim mrtvačkim kostima i patetičnom parolom »sloboda ili smrt«, koju su neki nosili ispisanu na rukavu. Sve ih je to činilo sličnim nekim mitološkim bićima, koja dolaze iz dubina neke drevne junačke prošlosti, noseći poruku dalekih predaka, koji ginuše vijekovima za slobodu ove izmučene grude, za svijetlu budućnost svojih potomaka. Srca srpskih seljaka burno su kucala, krv je življe kolala njihovim žilama, njihove izmučene i prestravljene duše uznosile su se u jednom uzbudljivom zanosu, jer, evo, još nije kucnuo onaj strašni čas kojim su im prijetili, još nije sve izgubljeno, kad ima ovakvih junaka.

Ovaj čisto psihološki momenat nikako ne treba potcjenjivati kad je riječ o četnicima i kad se pristupa analizi četničkog pokreta uopšte, a u ovom kraju posebno, jer taj momenat je, nema sumnje,

odigrao svoju veoma značajnu ulogu. Naravno, samo tim momentom se ne da u potpunosti objasniti taj pokret, i njegov razvitak nije moguće pratiti ako se ne uzmu dovoljno u obzir i ostali elementi.

U svojoj suštini četnički pokret je bio klasni pokret. On je nastao silom nužde koja je nekadašnjoj vladajućoj grupaciji, odnosno jugoslovenskoj buržoaziji, prije svega njenom srpskom dijelu, imperativno nalagala da se s oružjem u ruci odupre revoluciji koja je nastupala. Po svojoj društvenoj suštini, seljaštvo je konzervativna kategorija, koja se, u svojim vrhovima, približuje gradskoj buržoaziji, i po svojim osnovnim interesima se s njome stapa. Klasni instinkt je učinio da se bogati seljaci odmah u početku opredijele za četnike, da stanu na njihovu stranu i da sav svoj uticaj, sav svoj ugled, koji se, kako je poznato, na selu u većini slučajeva identifikuje sa imovinskim stanjem pojedinca, upotrebe da bi četničkom pokretu pribavili snagu, to jest, da bi ga snabdjeli što je moguće većim brojem aktivnog ljudstva, spremnog da se s oružjem u ruci bori za njegove ciljeve.

U svijesti velikog broja srpskih seljaka živjela je dugo predstava o jugoslovenskoj vojsci kao o srpskoj vojsci, i zato je razumljiv onaj ugled koji su uživali malobrojni oficiri koji su se u početku našli među četnicima, i sasvim je shvatljivo ono poštovanje koje je tim oficirima ukazivano sa svih strana. Oficiri su za seljake, odnosno za većinu njih, predstavljali ljude neke više vrste, svojom profesijom oni su njima imponovali, a svojom spremnošću, u koju niko nije sumnjao, da se bore protiv nadmoćnog neprijatelja i da pruže svoju profesionalnu zaštitu ugroženom stanovništvu, oni su seljake duboko impresionirali i budili u njima samima uzbudljiva raspoloženja prema avanturi koja se ukazivala na vidiku. Ljudi su, u skladu sa karakteristikama vremena, uopšte bili skloni da napuste uobičajeni način mišljenja i ponašanja prema pitanjima života, na budućnost su počinjali da gledaju drugim očima nego do tada, i postajali spremni da se prepuste struji vremena i da zaplove nekud u nepoznato. Surovi obračun kojim je fašizam počinjao da učvršćuje svoj novi poredak imao je, pored ostalog, i tu posljedicu da su ljudi naglo mijenjali svoje stavove, da su napuštali utvrđene puteve, i život od danas do sutra vrlo brzo počeli smatrati i osjećati kao nešto prirodno i normalno. Strah od smrti počeo je da gubi svoj značaj.

To su, otprilike, svi oni važni i značajni momenti koje treba imati u vidu prilikom posmatranja i tumačenja četničkog pokreta kod nas.

Međutim, uporedo s tim faktorima, koji su djelovali u smislu omasovljavanja i učvršćivanja četničkog pokreta među Srbima Matijeve i Semberije, djelovali su i drugi faktori koji su imali suprotno dejstvo. Treba, prije svega, imati u vidu onu vrlo tešku i delikatnu poziciju u kojoj se našlo rukovodstvo četničkog pokreta odmah u samom početku oružanog otpora okupatoru. Trebalo je, s jedne

strane, oslanjajući se na borbene tradicije srpskog naroda, stvoriti oružane formacije koje će biti spremne da se bore i ginu, a u isto vrijeme, u samom korijenu, podsjeći mogućnost ma kakvog revolucionarnog rješavanja onih gorućih pitanja koja su potresala temelje stare države, dakle, trebalo je svim sredstvima osiguravati restauraciju stanja kakvo je bilo u staroj Jugoslaviji do izbijanja rata. Tome drugom cilju snažno se suprotstavljao partizanski pokret, koji je vodila Komunistička partija Jugoslavije, koja je, razumije se, u procesu narodnooslobodilačke borbe gledala u isto vrijeme i proces revolucionarnog preobražaja jugoslovenskog društva.

Tako se desilo da je četničko rukovodstvo ocijenilo da u partizanskom pokretu, odnosno u Komunističkoj partiji, čiji je uticaj neprestano rastao u masama, ima pred sobom glavnog svog neprijatelja, koga na svaki način treba onemogućiti, čijem uništenju svim sredstvima treba težiti.

Tu je, svakako, osnova na kojoj je došlo do kontakta i saradnje između četničkog pokreta i okupatora. Draža Mihailović, kao vojnički i politički rukovodilac četništva, kao lice koje je uživalo puno povjerenje krune i svih krugova koji su se okupljali oko dvora i dinastije, počeo je da vodi jednu dvoličnu politiku: s jedne strane, on je činio sve da se u srpskim masama razmašu nacionalistička i šovinistička osjećanja, a s druge, on je pustio u opticaj krilaticu: »oružati se i čekati dok kucne čas«.

Nema sumnje da je ta krilatica našla svog odjeka u glavama mnogih ljudi, da je takva politika mogla dugo vremena da nalazi svoje sljedbenike među ljudima kojima je bila bliska misao taktiziranja, čaršijskog cjenkanja, oportunističkog nadmudrivanja i intrigiranja svake vrste, ali je baš ta politika i bila jedan od činilaca koji će doprinijeti, docnije, slabljenju četničkog uticaja u narodu. Zdravi elementi naroda nisu se mogli miriti sa takvom politikom, koja je donosila demoralizaciju i pretvarala, vrlo brzo, četničke vojne formacije u naoružane rulje, koje su parazitski živjele na tijelu naroda i crpile njegove sokove.

Osim toga, četnički pokret je patio još od jedne velike slabosti. Lišen jedne jedinstvene, teorijski zasnovane koncepcije, s programom koji je bio jedna puka improvizacija, on je u sebi okupio vrlo raznorodne elemente, ljude koji na probleme života gledaju sa uskog stanovišta svojih ličnih interesa, pa su zbog toga lišeni svakog političkog smisla i svake stvarne sposobnosti da se dobrovoljno podvrgnu nekim višim interesima i da se zanose višim ciljevima. Separatizam je razdirao četničke redove od samog početka. Pojedini komandanti osjećali su se potpuno samostalni u svojim zaključivanjima i postupcima, oni su, oslanjajući se na oružje, vršili punu vlast na područjima na kojima su se nalazili, i tokom vremena se pretvarali u male vladare čisto feudalnog tipa, u prave satrape, koji su ozbiljno i s uvjerenjem govorili o »svojoj« teoriji, o »svojoj« vla-

sti, i koji nisu imali nimalo raspoloženja da se lojalno odnose i drže prema svome centru, trudeći se na razne načine i ne birajući sredstva da izbjegnu sve obaveze prema tome centru koje su se makar kako sukobljavale sa njihovim interesima, sa njihovim željama i ambicijama, sa njihovom udobnošću i blagostanjem.

Pored istovremenog postojanja jednog tako dobro organizovanog i dobro vođenog pokreta kakav je bio partizanski pokret, koji je svojom aktivnošću i borbenošću, svojim dosljednim i principijelnim držanjem u odnosu na osnovne probleme narodnog života, svojim odbacivanjem svakog isključivog nacionalizma, svojom povezanošću sa svjetskim antifašističkim pokretom i sa borbom koju je na život i smrt vodio Sovjetski Savez, imponovao masama i u njima sticao sve veći i veći broj svojih aktivnih pristalica, to su bili glavni faktori koji su doprinijeli slabljenju četničkog pokreta, podrivanju njegovog uticaja i, u konačnoj liniji, njegovoj propasti. Otpor koji su lokalni komandanti pružali Vrhovnoj komandi kraljevske vojske u otadžbini u njenom nastojanju da četničke formacije pretvori u jedinice regularne vojske, u kojoj bi princip subordinacije likvidirao njima tako ugodnu samostalnost na koju su se oni navikli i bez koje nisu mogli ni da zamisle svoju budućnost, neprestano je razjedao četničke redove, slabio njihovu borbenu snagu, i činio da borbena vrijednost njihovih jedinica uvijek bude ispod mogućnosti koje bi odgovarale njihovom brojnom stanju.

II

Krajem novembra 1941. raskinut je sporazum između majevičkih partizana i četnika, sklopljen samo desetak dana prije toga, po kome su četnici i partizani na području Majevice i Semberije imali zajednički operativni štab. Do tog raskidanja došlo je na inicijativu štaba 1. majevičkog partizanskog narodnooslobodilačkog odreda i Okružnog komiteta Komunističke partije za Majevicu, zbog drastičnog kršenja nekih važnih tačaka pomenutog sporazuma koje su izvršili četnici prilikom zajedničkog napada na ustaška uporišta u selima Koraj i Teočak. Mada su se bili najsvečanije obavezali da neće vršiti nikakve represalije prema muslimanskom stanovništvu u tim selima, da će sprečavati svaki pokušaj razaranja i pljačke, četnički komandanti su organizovali pravi pokolj nevinih ljudi, izvršili mnogobrojne paljevine i pripremili i izveli pljačkanje širokih razmjera.

Postupak četničkog rukovodstva na Majevisi i raskidanje sporazuma između partizana i četnika, do koga je došlo neposredno iza tih događaja u Koraju i Teočaku, imali su štetnih posljedica u političkom smislu za četnički pokret u cijelom tom kraju. Četnički komandanti, »vojvoda« majevički Radivoje Kerović, bivši žandarmerijski podoficir Đuro Bižić, a posebno Stevo Damjanović Leko, kape-

tan bivše jugoslovenske vojske i povjerenik Draže Mihailovića, kao njihov u tom trenutku najistaknutiji čovjek, osjetivši da se među srpskim seljacima, kako na samoj Majevidi tako i u Semberiji i Posavini, javlja negodovanje zbog četničkih svireposti koje nanose veliku štetu stvari narodne borbe protiv okupatora i ustaške države, počeli su sada da pojačavaju svoju propagandu protiv partizana, koju su oni inače neprestano vodili od samog početka. Naoružane četničke desetine, predvođene od njihovih naročito odabраних političkih ljudi, počele su da krstare cijelim terenom sjeverno od grebena Majevice, s ciljem da na svaki način neutrališu političku aktivnost komunista i da pridobiju mase za sebe. Te agitatorsko-propagandističke četničke grupe imale su zadatak da djeluju uglavnom u dva pravca: prvo, da u narodu izlažu četničku koncepciju, da agituju za kralja i monarhiju, da objašnjavaju politiku »čekanja« dok kucne odlučni čas, to jest politiku praktičnog obustavljanja borbe protiv okupatora, a naročito da kritikuju partizansku, odnosno komunističku politiku, da se bore protiv osnivanja narocinooslobodilačkih odbora kao organa nove, narodne vlasti i, drugo, da djeluju zastrašujuće na partizanske pristalice i simpatizere, proglašavajući ih izdajnicima srpstva — Brankovićima — i vršeći, po mogućnosti zasad diskretno, blaže terorističke akte, uglavnom batinanja, protiv naročito tvrdokornih i aktivnih ljudi među seoskom sirotinjom i srednjacima. Bogatiji seljaci nisu podvrgavani ovakvom postupku, zato što su četnički prvaci, ne uvijek s razlogom, gledali u njima svoje prirodne pristalice i simpatizere.

U susretu s partizanima, s njihovim poznatim radnicima na terenu i uopšte sa istaknutijim političkim ljudima desetine su imale da se drže prijateljski i da raspravljaju, ukoliko bi do raspravljanja došlo u prisustvu šireg kruga ljudi, u granicama načelnog polemisanja.

Četnička propaganda, uopšte uzevši, bila je vrlo gruba i u osnovi potpuno primitivna i šablonska. Ona je jednostavno ponavljala sve one dobro poznate i već otrcane fraze protiv komunizma i komunista, napadajući komuniste što ne vjeruju u boga, što su protiv »našeg mladog kralja«, što hoće da uzmu seljaku zemlju, da zavedu zajednicu žena, i tako dalje. Osim toga, ta propaganda je računala i na šovinistička osjećanja srpskih seljaka, pa je sipala drvlje i kamenje na »Turke« i »šokce«, vjerujući da će to biti dovoljno da se srpske mase odbiju od partizana, koji su, kao što je to bilo opštepoznato, u svojim redovima okupljali pored Srba i Muslimana i Hrvate.

Ne može se reći da takva četnička propaganda uopšte nije nailazila ni na kakav odjek u masama. Bilo je tada još dosta nedovoljno obaviještenih ljudi, bilo je ljudi kojima šovinistička osjećanja nisu bila strana. Ali, u cjelini posmatrano, četnička politička akcija, poslije svega onog što su četnici djelom pokazali srpskim masama na

Majeveci, u Semberiji i Posavini, brzo je došla u podređen položaj u odnosu na političku akciju Komunističke partije u tom kraju. Propovijedajući bratstvo i jedinstvo naših naroda, tumačeći značaj i suštinu tadašnjih zbivanja u svijetu, u kome se rasplamsavala borba protiv fašizma, neprestano dovodeći borbu naroda Jugoslavije protiv fašističkog okupatora u vezu s tom svjetskom borbom i prikazujući je kao dio te borbe, što je ona faktički i bila, komunistički agitatori su postizali sve veće i značajnije uspjehe. Ti politički uspjesi snažno su bili potpomognuti djelima partizanske vojske, koja je neprestano napadala neprijateljsku živu snagu, ugrožavala i kidala za njega važne komunikacije i sa sve većim efektom branila narod od okupatora i njegovih ustaških satelita.

Zbog svega toga u glavama četničkih prvaka začela se misao da vojničkim putem, odjednom, likvidiraju partizanski i komunistički pokret na Majeveci, u Semberiji i Posavini.

Petnaestog februara 1942. održano je u Mačkovcu, na Majeveci, savjetovanje Komunističke partije za okrug majevički. Na tom savjetovanju bili su prisutni delegati partijskih organizacija srezova bijeljinskog, brčanskog i tuzlanskog, a takođe i delegati partijskih organizacija iz jedinica Majevičkog partizanskog narodnooslobodilačkog odreda.

Razmotrivši vojničku i političku situaciju na području majevičkog okruga, savjetovanje je utvrdilo:

— da je rad partijskih organizacija na terenu na sprovođenju partijske linije uglavnom zadovoljio i da su postignuti vidni rezultati: široki slojevi naroda, kako u gradovima tako i u većini sela, prihvataju politiku narodnooslobodilačkog pokreta i spremni su da pokretu pružaju sve veću podršku;

— da je Komunistička partija, kao organizator i rukovodeća snaga narodnooslobodilačke borbe, stekla veliki ugled u masama, a da njeni predstavnici u narodu nailaze na sve srdačniji prijem, pun poštovanja i simpatija;

— da su se narodnooslobodilački odbori u mnogim selima učvrstili kao organi prave narodne vlasti, kojoj narod sve više vjeruje, osjećajući je kao svoju;

— da je Majevički narodnooslobodilački odred svojim uspješnim akcijama i odbranom slobodne teritorije od svih nasrtaja neprijatelja stekao ljubav i povjerenje naroda;

— da je četnička kampanja u narodu protiv partizana doživjela svoj potpuni neuspjeh svuda gdje je postojao sistematski politički rad organizacija Komunističke partije, a da treba preduzeti političku ofanzivu na onaj dio Majevice koji je sve dotad ostao izvan političkog uticaja komunističke organizacije;

— da treba hitno pojačati rad na raskrinkavanju izdajničke akcije četničkih rukovodećih ljudi i njihovih simpatizera po selima;

— da treba i dalje uporno raditi na jačanju vojničke snage narodnooslobodilačkog pokreta, osnivanjem novih vojnih jedinica, svuda gdje za to postoje ma i najmanji uslovi; takve jedinice treba osnivati odmah na području srezova brčanskog i bijeljinskog, gdje one postepeno treba da prerastu u samostalne bataljone, koji će operisati na svom području.

Upravo kad se savjetovanje završilo i delegati počeli da se razilaze na svoj teren, u štab Majevičkog partizanskog odreda stigla je vijest da je 14. februara jedna patrola kapetana Stevana Damjanovića Leke presrela na Jelici grupu od sedam partizana koji su dolazili iz Šekovića, razoružala je i sprovela u kapetanov štab.

Štab Majevičkog partizanskog odreda odmah je povodom ovog događaja održao svoj sastanak na kome je, ocijenivši četnički postupak kao provokaciju, zaključio da se preduzmu sljedeće mjere:

— pismeno zahtijevati od kapetana Leke izvještaj o događaju i tražiti da se uhapšeni partizani smjesta puste na slobodu;

— odmah poslati kurire u Šekoviće, koji će o nastaloj situaciji izvijestiti Oblasni komitet Partije;

— preduzeti nužne mjere obezbjeđenja od eventualnog četničkog napada;

— među seljacima po svim selima na Majevidi održati protestne zborove, na kojima treba da se donesu rezolucije sa potpisima seljaka, u kojima će se energično tražiti od četnika da napuste svoju

Slušanje radio-vijesti

politiku, inače će biti smatrani izdajnicima narodne borbe, prema kojima će se postupiti po zasluži.

Štab Majevičkog partizanskog odreda i članovi Okružnog komiteta Partije smatrali su da se približio čas kad će se morati preći na vojnička obračunavanja sa majevičkim četnicima. Među partizanima je vladalo mišljenje da taj obračun neće biti težak, da njegov ishod uopšte ne dolazi u pitanje, budući da su četničke formacije u vojničkom pogledu slabe, da su gotovo neupotrebljive za jednu smjeliu vojničku akciju. Mada su u jednom trenutku upozoreni da se kapetan Leko i »vojvoda majevički« Radivoje Kerović ozbiljno spremaju da iznenadno napadnu na partizane, da kapetan Leko formira, odnosno da je već formirao specijalnu udarnu grupu, kojoj je zadatak da u pogodnom trenutku likvidira partizanski štab, komandant partizanskog odreda Ivan Marković Irac i komesar odreda Fadil Jahić Španac nisu tom upozorenju poklonili pažnju, vjerujući da bi i ono moglo biti jedna od četničkih provokacija. Pretpostavljali su da će kapetan Leko biti prisiljen da pusti uhapšene partizane pod pritiskom javnog mnjenja, koje je u tom trenutku zaista bilo na strani partizana, bar svojim najvećim dijelom. Prisiljeni da u tom času sve raspoložive snage bace na položaje prema neprijateljskim garnizonima Tuzle i Brčkog, odakle su neprijateljske snage neprestano pokušavale da prodru na oslobođenu teritoriju, oni su čak i sam štab ostavili bez neophodne zaštite, ne izvršivši tako ni odluku koju su sami donijeli, sigurni da će imati vremena da se obračunaju s četnicima samo kad oslabi pritisak na položajima koji su štitili slobodnu teritoriju.

III

Bilo je tačno da su se četnički vođi bojali partizana, da su zazirali od njihove vojničke snage i spretnosti, od njihovog borbenog iskustva, koje su oni sticali u gotovo neprekidnim većim i manjim čarkama sa ustašama i domobranima. Čak su imali i lični strah od Irca, od Španca i mnogih drugih. Ali je bio pogrešan zaključak koji su partizanski rukovodioci izvodili iz te činjenice. Upravo zato što su ih se bojali i što su imali razloga da ih se boje četnički prvaci su se odlučili gotovo na očajnički korak. Kapetan Leko zaista je bio formirao specijalnu udarnu jedinicu, čak je imao i posebnu desetinu, kojoj je bio povjeren zadatak da likvidira u pogodnom trenutku štab partizanskog odreda.

U noći između 19. i 20. februara 1942. kapetan Leko je izdao naređenje da se sedmorica uhapšenih partizanskih kurira pobiju, što je odmah i izvršeno.

Iste noći, već obaviješten da se oko štaba Partizanskog odreda ne nalazi nijedna jedinica kao obezbjeđenje, da je štab, izuzev nekolicine kurira, praktično bez ikakve stvarne odbrane, kapetan Leko

je izdao i drugo naređenje: prije svanuća partizanski štab mora biti opkoljen, u prvim jutarnjim satima on mora biti uništen.

Kao što je poznato, ovaj brižljivo pripremani četnički plan u potpunosti je uspio: partizanski štab je uništen. Poginuli su i komandant i komesar partizanskog odreda, a uz njih i desetak istaknutih partizanskih prvoboraca, sposobnih i vještih političkih radnika i organizatora.

Izvršivši s tako briljantnim uspjehom ovaj svoj krvavi čin, kapetan Leko je bio uvjeren da se ratnička sreća konačno okrenula na njihovu stranu. Požurio je da kuje gvožđe dok je vruće. Sve raspoložive snage bacio je prema partizanskim položajima, u nadi da će mu odlučnost i brzina i tu donijeti željeni uspjeh.

Kad jednom ne bude na Majevidi te strašne i njemu toliko mrske vojske, on će o svemu dati objašnjenja onima koji ih budu tražili. Ili ih neće ni davati! Zašto da ih daje, i kome da ih daje? Narodu, seljacima? Kapetan Leko je imao svoje utvrđeno mišljenje o narodu. On je bio tvrdo uvjeren da onaj koji drži vlast u svojim rukama nikome, pa ni narodu, ne duguje baš ništa. Prema tome, politička strana cijele stvari njemu je sad bila posljednja briga. Glavno je pobjeda, i to brza i potpuna pobjeda, a onda će sve drugo doći samo od sebe.

Njegove čete su, dakle, smjesta krenule prema partizanskim položajima. Ali, umjesto da se partizani raspu, da iščeznu u bjekstvu, da izginu od njegovih u leđa ispaljenih metaka, da se predaju, da pobačaju puške i razbiježe se kućama — kako je on to očekivao i gotovo sa sigurnošću pretpostavljao — desilo se upravo onako kako on nije predviđao i kako nije očekivao. Neki su, doduše, i bacili puške i pobjegli kući, poneko se i predao, ali je glavnina, napustivši položaje, pitala prema selu Korenitoj, tamo gdje se nalazio netaknut Bijeljinsko-brčanski bataljon, koji je sada za sve partizane na Majevidi, Semberiji i Posavini predstavljao jedinu tačku oslonca i postao centar okupljanja.

Ovakav obrt događaja poslije pogibije partizanskog štaba zbunio je kapetana Leku. Umjesto da stvar bude riješena jednim mahom, na pomolu je bio jedan pravi rat, koji je sad valjalo voditi, i to u uslovima krajnje složenim i teškim. Partizani su sad bili ogorčeni, oni će htjeti da se svete i osvete, pa će se boriti strahovito. Da li će se četnici moći pred njima održati?

Pred kapetanom Lekom pojavio se još jedan problem: može li on u ovakvoj situaciji vjerovati »vojvodi« Keroviću i bivšem žandarmerijskom naredniku, komandantu četničkog Drinskog bataljona Đuri Bižiću, može li se osloniti na njih? Što se tiče »vojvode«, kapetanu se činilo da može biti miran, »vojvoda« će s njim ići do kraja kad se već jednom upustio. Ali Đuro ... on će slagati! Ako bude trebalo spasavati sopstvenu kožu, Đuro će kapetana žrtvovati ne

treptujući. Zato je trebalo na neki način vezati Đuru. Staviti mu u izgled neko unapređenje, pošto je stvar sa partizanima uspješno okončana — to za lukavog Đuru ne bi značilo ništa. Đuro ima mnogo veće apetite — on želi da bude potpuno samostalan, u stvari on želi da jednog dana bude glavni i jedini gospodar Majevice...

Teško je danas znati koje je to rješenje našao kapetan Leko, šta je bilo ono što je on predložio komandantu Đuri Bižiću, čovjeku slavloljubivom i vlastoljubivom, čovjeku koji je stvarno pomišljao da jednom postane potpuni gospodar cijelog majevičkog područja, i koji je bio spreman da se prihvati svakog sredstva koje bi ga moglo približiti tome cilju. Kapetan Leko je njemu bio smetnja, isto kao i on kapetanu. Oni jedan o drugome nisu imali nikakvih iluzija. Pa ipak su se u pogledu politike prema partizanima sporazumjevali. Šta je ko kome ustupio, šta je ko kome obećao poslije obavljenog posla ostaje za nas nepoznato.

Učvrstivši koliko-toliko svoj front, kapetan Leko se osjećao mnogo sigurnije pa je počeo sa više vedrine i optimizma da gleda u budućnost.

Zajedno s »vojvodom« Kerovićem kapetan je počeo stezati Majevicu. Prvi cilj im je bio da strahom odmah u početku presijeku u narodu svako raspravljanje o najnovijim događajima. Ima da se čuti, ima da se prima sve ono što oni učine. Jer, oni su ovdje predstavnici države, oni su ovlašteni emisari Vrhovne komande jugoslovenske vojske u otažbini, oni ovdje vrše sveti posao odbrane Srpstva od smrtne opasnosti koja mu prijete sa svih strana, oni su sami iznijeli svoje glave na pazar i oni neće dopustiti nikome da dovodi u pitanje tekovine njihove borbe nikakvim diskusijama i raspravljanjima. Partizani moraju biti uništeni, i biće uništeni. Jer, u stvari, oni su glavni i najstrašniji neprijatelj i, kad njih ne bude, Srpstvo će sa drugim svojim neprijateljima lako izići na kraj.

Međutim, u Korenitoj je odmah formiran novi štab Partizanskog odreda, koji je donio odluku da se bez odlaganja pristupi oružanoj akciji protiv četnika na Majevici, s ciljem da se postigne njihovo potpuno uništenje.

Neposredno pred sam pokret odreda prema Vukosavcima, nekadašnjem sjedištu štaba partizanskog odreda, stigla je novom štabu poruka od Đure Bižića da ima veoma važne i hitne stvari da saopšti partizanima i da bi stoga bilo neophodno potrebno da on dođe u neposredni dodir sa predstavnicima partizanskog štaba.

Novi partizanski štab odlučio je da prihvati tu Đurinu ponudu, pa je došlo do sastanka Đure Bižića sa predstavnicima partizana.

Na sastanku je Đuro izjavio da se ne slaže s politikom koju vode kapetan Leko i »vojvoda majevički« Radivoje Kerović, da osuđuje njihov zločin od prije nekoliko dana, s kojim on nema nikakve

veze i od koga na najsvečaniji način želi da se ogradi. On smatra da su »vojvoda« i Leko zaslužili najstrožiju kaznu za svoje sramno djelo. On će se u ovom sukobu koji počinje i koji on, na žalost, nikako ne može spriječiti, držati sasvim neutralno. Partizani neka postupe po svom nahodanju, imaju svako pravo na to, a od njega i njegove vojske mogu biti potpuno mirni: nijedna njegova puška neće opaliti na partizane!

U času polaska prema snagama kapetana Leke i »vojvode« Kerovića partizanski štab je saslušao ovo uvjeravanje Đure Bižića, ovu njegovu formalnu ponudu sporazuma o nenapadanju, pa je riješio da tu ponudu primi. Partizanima je bilo poznato da između kapetana Leke i Đure vlada mržnja, da se Đuro boji kapetana kao čovjeka koji ide za tim da likvidira njegovu samostalnost, da mu nametne pokoravanje i disciplinu, a to je Đuro želio da izbjegne po svaku cijenu.

Nije li, dakle, logično vjerovati da je Đuro namjeravao da iskoristi ovu izvanredno povoljnu priliku da se riješi kapetana Leke, prepuštajući ga partizanskoj osveti?

Prema tome, moglo se povjerovati da će Đuro Bižić doista htjeti da u predstojećim borbama bude po strani prosto iz toga razloga što je imao računa da ostane po strani. Od takvog svog stava on je mogao očekivati samo korist: vjerovatno oslobođenje od kapetana Leke, a može biti čak i od Radivoja Kerovića, ambicioznog »vojvode majevičkog«.

Zato je novi štab partizanskog odreda smatrao da je donio sasvim realnu i opravdanu odluku prihvativši Đurinu ponudu o nenapadanju.

Vojnička snaga Majevičkog partizanskog odreda iznosila je tada oko četiri i po stotine boraca, naoružanih uglavnom puškama i sa nekoliko puškomitraljeza. U pogledu morala odred je stajao vrlo dobro. Svi borci su s nestrpljenjem očekivali da se sukobe s neprijateljem, koji ih je ispunjavao dubokim osjećanjem ogorčenja, gnjeva i mržnje.

Štab je, dakle, imao puno osnove da bude miran, da bude uvjeren u dobar ishod preduzete akcije. Čak se nije očekivalo da će četnici biti u stanju da pruže neki značajniji otpor.

Odred je, znači, krenuo u pohod sa zanosom i oduševljenjem. Preko Tutnjeva, na Mamutovu vodu, pa onda ispod Kamenitog brijega u Vukosavce, odakle treba da počnu operacije.

Bilo je maglovit zimski dan. Vidici su bili skučeni. Izvidnica nije imala dobar pregled terena, ona uopšte nije mogla ništa vidjeti već na daljini od nekoliko metara. Tako se i desilo da je naletjela na četničku zasjedu i pretrpjela gubitke — dvojica mrtvih. Bilo je to još nekoliko kapi u gotovo prepunu čašu!

Poslije uzaludne potjere partizani su stigli u Vukosavce, zauzeli tamo nekoliko istaknutih tačaka, a onda su se čete razmjestile po kućama da se odmore.

Tako je prošao prvi dan, 26. februar. Drugi dan protekao je u prikupljanju podataka o neprijatelju: gdje se neprijatelj nalazi, kakvi su mu položaji, kakvo mu je brojno stanje, kakvo je je raspoloženje u njegovim redovima...

Partizanski štab je gubio vrijeme!

Trećega dana desilo se ono što partizanski štab nije očekivao i na što nikako nije računao. Partizani su se još jednom prevarili, ponovo su dokazali da u lukavstvu nisu dorasli četničkim poglavcima!

Kapetan Leko i »vojvoda« Kerović budno su pratili kretanje partizanske vojske. Njima obojici bilo je sasvim jasno s kakvim se ciljem i namjerama kreće ta vojska. Njima je, osim toga, bilo poznato i to da je Đuro Bižić već stupio u dodir s partizanima, da im je ponudio svoju neutralnost i da su oni tu ponudu prihvatili. Iz svega toga kapetan i »vojvoda« su izvukli zaključak: partizani neće biti naročito oprezni. Oni su sad toliko uvjereni da će u predstojećoj borbi odnijeti pobjedu, da neće htjeti da žure, kao što nisu ni žurili.

Zato su požurili oni, kapetan Leko i »vojvoda«, pa su 28. februara sami prešli u napad! Partizani su bili prisiljeni da se brane, umjesto da sami napadaju, i tako su ispustili inicijativu iz ruku i predali je četnicima.

Uvijek je bolje napadati nego se braniti! Kapetan Leko je to dobro znao. On je, međutim, znao još i nešto više — da će u određenom trenutku partizani imati da izdrže još jedan napad, jedan neočekivani udarac u leđa, koji će morati da donese odluku...

U borbi koja je nastala na tako nepredviđen način brzo se pokazalo da borbena vrijednost četničkih jedinica, uprkos činjenici da one nisu imale prilike da je u nekim ranijim borbama steknu, ni malo nije za potcjenjivanje. U tome, naravno, nije bilo ništa čudno: to su se tukli ljudi koji su već okrvavili ruke, ljudi kojima je sad bilo jasno da im ne ostaje ništa drugo do da započeto djelo dovedu do kraja. Šta su mogli očekivati Lekini i »vojvodini« ljudi u slučaju da izgube? Smrt, ništa drugo! Onda, zar su mogli postupiti drukčije nego što su postupili? Zar nije bilo bolje da rizikuju jurišajući, nego da pokleknju? Šta da rade ako izgube bitku, kuda da bježe? U Srbiju? A šta ih tamo čeka? Ovdje bi ostavili svoja sela, »svoju teritoriju«, svoje blagostanje, svoju sigurnost, svoju vlast, a tamo bi ih primili kao uljeze, kao bjegunce, koji nisu bili u stanju da sačuvaju ono što su imali...

Uostalom, čak i kad bi to htjeli, nije više bilo tako jednostavno doći do Srbije! Daleko je brza Drina, a do Drine valja prevaliti mnoga brda i doline, i to pod borbom, neprekidno izložen vatri partizanskoj.

Razvila se, dakle, na kosama iznad Vukosavaca i Tobuta ozbiljna borba, koja je i pred jednu i pred drugu stranu stavljala neočekivana iskušenja. Ne smatrajući da će doći u situaciju da se brane umjesto da napadaju, partizani nisu u početku punom snagom odgovarali na četničku vatru, pa im je bilo prilično teško da u svojim rukama zadrže dominirajuće položaje, koje su prethodne noći zaposjeli nedovoljnim snagama. Štaviše, partizani su bili propustili da na vrijeme zauzmu ključni položaj — Kameniti brijeg, koji su umjesto njih zauzeli četnici i počeli otuda ugrožavati bokove partizanskog položaja na Karića vinogradu.

Međutim, partizani su se ipak relativno brzo snašli i njihova odbrana uskoro je zaustavila napredovanje četničkih streljačkih strojeva. Ali, kod partizana nije bilo dovoljno snage da se situacija riješi jednim mahom. Sve je govorilo da predstoji dugotrajna, iscrpljujuća borba, u kojoj će biti potrebno dugo i vješto manevrisanje i, što je naročito važno, u kojoj će se municija trošiti bez računa.

Što je dan više odmicao, postojalo je jasnije da četnici neće imati snage da izdrže u svojim napadima. Bili su odbijeni s gubicima gotovo na svim tačkama na koje su napadali, i vrlo je vjerovatno da bi kraj dana donio potpunu propast četničke grupacije kapetana Leke i »vojvode« Kerovića. Međutim, upravo u trenutku kad je to, sigurno, prethodnim dogovorom bilo uglavljeno, pojavio se Đuro Bižić iza leđa partizanskih položaja. Njegov dolazak najavili su zvuci vojničke trube.

Situacija se gotovo trenutno izmijenila.

Utrošivši najveći dio municije, u času kad je već bilo krajnje vrijeme da borba prestane, partizani su dobili novog, odmornog i neistrošenog neprijatelja! Njihove čete nisu bile u stanju da i dalje odoljevaju pojačanom četničkom pritisku, niti su uopšte više bile sposobne za uspješno ofanzivno djelovanje.

Partizani su počeli da se povlače. Na nekim ugroženim mjestima povlačenje se pretvorilo u bjekstvo. Partizanske snage bile su presječene. Njihov veći dio povlačio se u redu, a onaj manji postepeno se razbijao u sve manje i manje grupe i grupice, koje su ginule u sukobima s četničkim zasjedama.

Bio je to, u stvari, pravi vojnički poraz, utoliko teži za partizane što je bio neočekivan, pa su oni sad bili da nabrazinu donose odluku o kojoj ranije niko nije mislio. Šta da se radi?

Shvativši da su ozbiljni gubici i gotovo potpuna nestašica municije sveli na nulu ofanzivnu moć odreda, štab je donio odluku koja

je u tom trenutku bila jedino moguća i pravilna: smjesta se probiti preko ceste Tuzla — Zvornik, spojiti se sa partizanima u Šekovićima, dobiti od njih pomoć u ljudstvu i municiji, vratiti se na Majevicu i završiti započeti obračun. Izvršavanju te odluke pristupilo se odmah, iste noći. Na taj način je spasena glavnina odreda, koji više nije bio u stanju da se uspješno bori protiv neprijatelja na dva fronta — protiv ustaško-domobranskih kolona, koje su neprestano nasrtale na slobodnu teritoriju, i protiv četnika.

IV

Posljedice ovakvog razvoja događaja na Majevici bile su veoma značajne. Cijelo jedno prostrano područje ostalo je tako reći preko noći bez partizanskih snaga, koje su dotle već mjesecima na njemu vrlo uspješno djelovale. Četnici su u tom cijelom kraju dobili odriješene ruke, a borba protiv ustaške države presječena je kao nožem. Dotle neprekidno zatvorena komunikacija Tuzla — Brčko, koja prolazi sredinom Majevice i predstavlja za okupatora važnu saobraćajnicu, sad je ponovo otvorena i na terenu odmah prvih dana poslije povlačenja partizana dolazi do neposrednog kontakta između četnika i domobransko-ustaških jedinica, odnosno njihovih komandanata, što je prethodilo i zvanično sklopljenom »primirju« između majevičkih četnika i ustaške države, do koga će doći već početkom proljeća 1942. godine.

Moglo je izgledati da je porazom partizana na Majevici likvidiran, bar za duže vrijeme, narodnooslobodilački pokret na cijelom području, računajući tu i Posavinu i Semberiju. Znalo se da su se u pravcu Semberije povukle samo neznatne partizanske grupice, za koje se s razlogom moglo pretpostaviti da neće biti u stanju da ponovo razviju partizanski pokret i koje će — za duže ili kraće vrijeme, postepeno biti uništene.

Prema tome, kapetan Leko »vojvoda« Kerović i Đuro Bižić bili su uvjereni da mogu biti mirni, pa su svoje napore usmjeravali u pravcu učvršćivanja izvojevane pobjede. U četničke redove počeo je snažan priliv novih boraca, koji su dolazili bilo dobrovoljno, bilo odazivajući se pozivu koji je imao karakter vojne mobilizacije. Došlo je do osjetnog brojčanog jačanja postojećih četničkih formacija, do pretvaranja četa u bataljone i do stvaranja novih tamo gdje ih ranije nije bilo. Tako je već u rano proljeće 1942. na Majevici, u Semberiji i u Posavini broj četnika pod oružjem dostigao cifru od dvije hiljade. Izgledalo je da je četnička prevlast u tim krajevima definitivna i potpuna.

Jedino što četnički pokret u to vrijeme nije mogao da postigne, a što će mu se kasnije teško osvetiti, bilo je jedinstvo komande. Po-

jedini četnički komandanti i dalje su radili samostalno, smatrajući se potpunim gospodarima na teritorijama za koje su držali da im pripadaju i na kojima su oni imali punu vlast. Kapetan Leko, »vojvoda« Kerović i Đuro Bižić bili su i dalje glavne ličnosti četničkog pokreta na Majevidi i Semberiji, a od njih je svaki pojedini držao pod svojim okriljem i uticajem po nekoliko sitnijih komandanata, koji su im bili u neku ruku podložnici i sateliti.

Međutim, to nepostojanje jedinstvene komande sada nije nimalo smetalo četnicima u pogledu njihovog stava prema narodnooslobodilačkom pokretu i prema komunistima. Bilo je objavljeno narodu na cijelom području da se, pod prijetnjom smrtne kazne, zabranjuje svaki kontakt s partizanima ukoliko ih još ima, sa komunistima političkim radnicima koji su se zatekli na terenu, pa su preduzimate sve potrebne mjere da se osigura autoritet tome naređenju. Na Majevidi, u Posavini i u Semberiji zavladao je četnički teror.

Preostalim partizanskim grupama nije u to vrijeme ostalo ništa drugo do da se kriju, ne bi li se tako sačuvali kadrovi oslobodilačkog pokreta dok ne grane proljeće i šuma olista. Oslanjajući se na svoje stare veze, partizani su teško preživljavali te dane, osuđeni na neaktivnost, lišeni mogućnosti hvatanja kontakta sa partizanskim snagama na Birču i Ozrenu. Pa ipak, mada je bilo teških i nenadoknadivih gubitaka za narodnooslobodilački pokret u to vrijeme, može se reći da ti gubici nisu bili takvi i toliki da bi četnici mogli slaviti potpun uspjeh — konačno ugušenje narodnooslobodilačkog pokreta i likvidaciju uticaja Komunističke partije. Štaviše, što je vrijeme više odmicalo, počelo se u narodu sve jasnije osjećati djelovanje radnika Komunističke partije koji su se snašli, čvrsto se povezali sa svojim saradnicima i simpatizerima, i već počeli da preduzimaju korake koji su imali cilj da se savlada kriza oslobodilačkog pokreta, stvorena likvidacijom partizanskog štaba, vojničkim porazom odreda i otvorenom saradnjom četnika s okupatorom i ustaškom državom.

Bilo je više faktora koji su uslovlili ovakav razvoj situacije. Prvo, na terenu je ostalo relativno dosta partijskih organizacija, dok je u tadašnjem bijeljinskom srezu ostao kompletan Sreski komitet Komunističke partije sa cijelim nizom opštinskih komiteta i sa mnogobrojnim partijskim organizacijama po selima. Drugo, raspoloženje u narodu, posebno u Semberiji, bilo je poslije četničkog zločina i izdaje odlučno na strani partizana i komunista. Našlo se na terenu ne malo ljudi koji su bili spremni da rizikuju, da stave glavu u torbu i da uprkos svemu održe svoje veze s predstavnicima narodnooslobodilačkog pokreta, da te ljude čuvaju i sklanjaju pred potjerama, da ih snabdijevaju hranom i drugim potrebama, da im omogućuju međusobno povezivanje, da ih obavještavaju o pokretima četničkih i ustaških jedinica. Treće — to je bilo proljeće. Šume su najzad

olistale i bilo je mnogo lakše i sigurnije kretati se po terenu nego ranije, bilo je mnogo lakše zametati tragove i izbjegavati neželjene susrete.

Ovdje svakako treba pomenuti još jednu činjenicu koja je takođe odigrala svoju ulogu u daljem razvijanju situacije na području Majevice i Semberije. To je primitivnost četničkih komandanata koja im nije dopuštala da shvate i pravilno ocijene nastalu situaciju. Osjetivši se pobjednicima, četnički prvaci su propustili da jednom smišljenom političkom akcijom u narodu pokušaju izgladiti onaj mučni utisak koji je njihov postupak ostavio u masama. Ponašali su se kao naduvene veličine, kao neprikosnovene ličnosti kojima pripadaju sva prava i vladali su na svojim teritorijama kao satrapi kojima niko živi ne smije učiniti ni najmanji prigovor. Zahtijevali su od naroda, neodmjereno i bez ikakvih obzira, hranu, novac, konje, a svojim ljudima, običnim borcima, prepuštali su punu slobodu u odnosu na narod, tako da se četnička vlast osjećala kao vlast svakog okupatora i ni po čemu se nije razlikovala od ustaške ili njemačke vlasti.

Ono relativno zatišje koje je nastalo i u kome nije bilo značajnih ekscesa od strane ustaških vlasti, zatišje koje su četnički vođe s ponosom pripisivali sebi i svojoj politici u zaslugu, nije u masama primljeno sasvim onako kako su to kapetan Leko, »vojvoda« Kerović i Đuro Bižić očekivali. Narod, doduše, jeste bio željan mira i izvjesne sigurnosti, ali to nikako ne znači da je u narodu umrlo ono zdravo osjećanje, koje omogućava da se pravi razlika između onoga što je pošteno i nepošteno, što je junačko i kukavičko, što je patriotsko i izdajničko. Narod je sad već jasnije osjećao da su partizani imali pravo kad su četnike nazivali izdajnicima, slugama okupatora, razbijačima narodnog jedinstva. Narod se pomalo gotovo stidio samog sebe gledajući četnike. Bilo je silno povrijeđeno narodno osjećanje pravde. Bilo je povrijeđeno narodno osjećanje samopoštovanja. Tradicija na koju se u početku oslanjao četnički pokret sad se okrenula protiv četnika samih. Nisu četnici nosioci narodnog duha otpora, nisu oni nasljednici i nastavljajući junačkog djela predaka koji su se borili i ginuli za slobodu, nego su to partizani, komunisti, koji se potucaju po šumama i gudurama, šibani kišama i vjetrovima, ljudi od poštenja, od riječi i djela, ljudi apostoli, gotovo sveci jedne nove vjere, vjere u čovjeka, u njegovo dostojanstvo, u njegovu obavezu da služi nečem višem i daljem nego što su to sitni, dnevni interesi pukog životarenja.

Četnički rukovodeći ljudi nisu bili u stanju da osjete i shvate psihološku stranu borbe koja se vodila. Oni nisu mogli uvidjeti da su oni u toj borbi izgubili dušu naroda, i to da su je izgubili konačno, pa su i dalje, bezbrižno i vrlo lakomisleno, pravili jednu političku grešku za drugom, neprekidno produbljavajući jaz između sebe i naroda, koji su sami iskopali.

Jedino kad se sve ovo ima u vidu, moguće je shvatiti ono što se desilo na Majevidici, u Semberiji i u Posavini u vrijeme od marta do septembra 1942, kada su ponovo došle jače partizanske snage u taj kraj i kad je obračun između partizana i četnika ušao u svoju novu, završnu fazu. Da nije bilo svih ovih faktora, koji su djelovali istovremeno i neprekidno, ne bi bilo moguće da se ona šaka ljudi održi na terenu, da uspije da sačuva svoje veze u narodu, da čak učvrsti postojeće partijske organizacije i osnuje nove, i da, odmah po nastajanju proljeća, kad su šume distale, pristupi u Semberiji formiranju novih oružanih partizanskih jedinica, koje su, mada malobrojne i u vojničkom pogledu slabe, omogućile narodnooslobodilačkom pokretu u tom kraju da se održi nasuprot četnicima i ustaško-njemačkim formacijama, kao snaga o kojoj je neprijatelj u svakom trenutku morao voditi računa.

Slavko MIĆANOVIC

OD VELIKE RADOSTI

Pred kraj borbe na Maleševcima krajem novembra 1942., pošto je vidio da je katastrofa neizbježna, jedan od četničkih komandanata, kapetan Jovo Prnjatović, rodom iz Brčkog, pokušao je da se spase bjekstvom. Ali, tek što je krenuo niz kosu, naišao je na partizane.

— O, gazda Jovo, — doviknuo mu je Marko Kukić, koji ga je prepoznao.

Jovo je pogledao u pravcu odakle ga je dozivao glas i, pošto vidje Marka, uperi pištolj sebi u glavu i opali.

— Šta mu bi? — upitaše borci Marka.

To on od sreće što me je vidio — reče Marko.

DVADESETI FEBRUAR 1942.

Dvadeseti februar 1942. je osvitao vlažan i tmuran. Selo je još ćutalo u prohladnoj sumaglici — svuda je bilo mirno samo što bi odnekle sa sjeverozapada, iz pravca odakle se toga jutra očekivao ustaško-domobranski napad, povremeno odjeknuo poneki puščani pucanj ili kratki mitraljeski rafal...

Bilo je već nešto oko devet sati izjutra i u štabu Prvog majevičkog NOP odreda u Vukosavcima se, nakon probdjevne noći, osjećalo izvjesno olakšanje: niko nije ni pomišljao da bi četnici vojvode Kerovića i kapetana Leke, i pored svih prijetnji i izazivanja, i danju mogli nešto da preduzmu. Za koji sat je sa položaja na Površnicima trebalo da pristigne i jedan vod 2. čete, koji je pozvan radi obezbjeđenja štaba, pa su i komandant odreda Ivan Marković Irac i komesar Fadil Jahić Španac, zajedno sa sekretarom Okružnog komiteta KPJ Jusufom Jakupovićem Mrkim, zamjenikom komandanta Ratkom Perićem i sekretarom Sreskog partijskog povjereništva za Posavinu Slobodanom Jovanovićem, sjedjeli u štapskoj sobi — jedinoj od prostorija Kovačevića kuće u Vukosavcima — i raspravljali o tome kako da se preodoli ionako teška, a sada četničkim provokacijama još više otežana situacija, dok je Anto Mecan, daktilograf štaba, baratao nešto oko svoje mašine.

Uto su stigla i obavještenja da četnici, na kosama iznad Vukosavaca, vrše pokrete i prebacivanja. Istina i njihov štab je u blizini, u susjednom selu Tobutu, pa se to i ranije često događalo — dešavalo se da uz put odnekle i naiđu — no, da bi spriječio paniku i provjerio o čemu se radi, Irac je pozvao Albina Herljevića i Sejfu Karamehmedovića i uputio ih ka susjednim kosama. Ali, tek što su oni krenuli i odmakli malo prema Tobutu a sa suprotne strane se, na prtini što je vodila prema štabu, pojavi desetak četnika. Išli su kao i uvijek nehatno: s puškama o ramenu ... I opet ništa neobično

— opet nešto što se i ranije često događalo. Jer mada su sa njihovim starješinama, oficirima, odnosi do krajnosti bili zaoštreni, obični četnici su, pogotovo seljaci mještani, i nadalje tuda bez ustezanja prolazili: svraćali su u štab da porazgovaraju — da čuju radio i saznaju vijesti sa fronta. I zašto to i ovoga puta ne bi bio slučaj? Stoga se i stražar pred štabom držao hladnokrvno i zaustavio ih je tek kad su prišli sasvim blizu i počeli da ulaze u dvorište.

Ipak, za svaki slučaj Irac je poslao Ratka da izađe. . . Međutim, četnici su se i dalje pretvarali, pa, dok su se jedni s Ratkom pozdravljali, ostali su bez žurbe, ulazili na vrata.*)

Upavši u kuću, neki od četnika se zadržase u predsoblju, a ostali, pretpostavljajući valjda da se štab odreda nalazi lijevo, u domaćinovoj sobi, produžiše na tu stranu.

Međutim, u tom trenutku, u domaćinovoj sobi su se zatkli samo dr Mustafa Mujbegović, Pero Ćuskić i Slavko Mičić: Slavko je bio nešto bolestan i ležao je na ćebet u jednom kraju sobe; pored nje ga je sjedio Pero, a malo podalje je stajao dr Mujbegović. Oni još nisu znali šta se napolju događa, pa su s čuđenjem gledali u četnike koji su se upravo tada pojavili na vratima.

Razgledavši po sobi kao da nekog traže, četnici se prvo okomiše na Mujbegovića: grunu pucanj i doktor se, smrtno pogođen, opruži po patosu. Istog časa planu pištolj u Perinim rukama i prva dvojica četnika se, kao posječene klade, stropoštaše po mrtvom Mujbegoviću. Pero pođe da ustane, ali, pogođen metkom, — samo što se okrenu i pade ispred prozora.

Soba se ispuni dimom: krv prsnu i razli se po patosu...

Gotovo u isto vrijeme — bolje reći svega trenutak-dva ranije — spazivši da četnici ulaze u kuću, i Irac je pošao da izađe... Međutim i pred njim se, odmah na pragu njegove sobe, ispriječiše četnički karabini.

Da li zbog toga što nisu imali dovoljno smjelosti, ili što su iščekivali da započne u drugoj sobi, četnici su oklijevali. U to zapuca kod Ratka pred kućom, planu i u susjednoj sobi, pa i Irac se ne dade preduhitriti. Tu je već bio i Španac — gotovo istovremeno zaštektaše njihovi »mauzeri«, te i ova trojica četnika što su stajali pred vratima, prije nego što su mogli i metak da opale, popadaše jedan preko drugog ...

*) četnički plan napada na štab Prvog majevičkog NOP odreda se sastojao u sljedećem: prvo — koristeći se lukavstvom, ubaciti u štab odreda desetinu četnika koja će na prijevazu likvidirati komandanta, komesara i ostale; drugo — na određenim mjestima postaviti zasjede sa zadatkom da dočekuju one koji se eventualno izvuku i, treće — takozvani »Gvozdeni bataljon« Ace Medunića (oko 200 četnika) neprijetno dovući na brežuljke oko sela i, ukoliko prijevaza ne uspije i udarna desetina ne izvrši svoj zadatak, intervenirati u određenom trenutku.

Kuća Mitra Kovačevića u Vukosavcima, u kojoj je bio smješten štab Majevičkog NOP odreda, gdje su ga 20. 2. 1942. napali četnici i gdje su poginuli Ivan Marković Irac, Fadil Jahić Španac i drugi članovi štaba odreda

Kuća je već bila puna dima i prašine, pa i Košta Popov, koji se još nalazio u predsoblju, s pištoljem u ruci potrčao ka izlazu. U lijevoj ruci je i dalje držao svoje papire, olovku i nekoliko smotaka još nepodijeljenih radio-vijesti. Na samom pragu Košta se naglo trže i, pogoden metkom odnekle spolja, stropošta se niza stepenice.

Napokon, pucnjava u kući prestade: skoro cijela četnička deseterina je bila likvidirana. Preostala su samo dvojica od one četvorice što su ušli u domaćinovu sobu, ali i njih su, na izlazu, čekale cijevi Špančeva i Irčeva pištolja. Stoga ova dvojica četnika, nemajući drugog izbora, izvališe šipke na prozoru i pobjegoše iz kuće.

U međuvremenu niza susjedne padine streljački stroj četnika primicao se štabu pa, osjetivši da prevarom ništa nisu postigli, četnici navališe jače: grunuše puške i mitraljeski rafali, sa kuće se sasu crijep i prozorsko staklo.

Ali, hrabri i nepokolebljivi Irac, iskusni ratnik Španac i ostali ni za trenutak nisu gubili prisebnost. Zauzevši mjesta pored prozora i vrata, osuli su vatru po napadačima. Naročito Slavko, poznati lovac i odlični nišandžija, nijednog metka nije trošio uzalud.

Četnički streljački stroj, koji je u početku nastupao tako reći besprekomo, najedanput počeo da se rastura i negdje iščezava. Sna-

žan i iznenađan otpor, kao i veliki gubici koje su zbog precizne partizanske vatre očigledno imali, prisilili su četnike na odstupanje.

Nasta zatišje, samo — dokle ...? Leko i Kerović su zagazili i sigurno je bilo da neće lako popustiti.

U štabu su se dogovorili... Trebalo je sada misliti i na odred kao cjelinu — na dalji razvoj ustanka. Stoga je Jusuf Jakupović Mrki, sekretar Okružnog komiteta KPJ, uporno insistirao da se komandant i komesar odreda neopaženo izvuku iz kuće i pošto-poto probiju do prve partizanske jedinice.

U početku — valjda što im se činilo da bi to ličilo na kukavičluk — ni jedan ni drugi nisu pristajali... Na kraju je ipak dogovoreno da se Jusuf i ostali još neko vrijeme drže u kući — da se tuku i privlače pažnju neprijatelja — a da Irac i Španac, koristeći se zaklonima, siđu do obližnjeg šumarka i da se, niz potok, probijaju prema selu Vakufu — odnosno do prve čete koja je, očekujući ustaško-domobranski napad, upravo tamo držala položaj.

Otpravivši njih dvojicu, u štabu ostadoše još samo Jusuf, Slavko, Jusufova drugarica Mevla, Anto Macan i Slobodan Jovanović. Četnici ponovo počеше da navaljuju, te se i njih četvorica radi boljeg pregleda i što efikasnijeg gađanja ispeše na tavan. Već je i municije ponestalo pa je Mevla, prevrćući mrtve četnike, vadila metke iz redenika i dodavala ih kroz tavanski otvor.

I ovoga puta, izgubivši još nekoliko ljudi, četnici počеше da odstupaju. Njih možda oko stotine, koliko ih je frontalno u stroju napadalo, uzmicalo je ispred svega četvorice partizana. Stoga i Mrki, videći da su četnici podaleko odmakli, odlučio da se i on, sa svojom grupom, probije iz štaba.

No, tek što su bili izašli iz kuće i krenuli kroz zaselak, četnici ih opet spaziše i osuše po njima vatru.

Kuda sad?! Neprijatelj ih je osmotrio — otkrio njihove namjere! I odluka je pala: probijati se pojedinačno — bolje iko nego niko. Mevla je, svakako bila u seljačkom odijelu i krenu da se, kao seljanka iz mjesta, provuče nekako između četnika; Jusuf osta zatrpan u dubokom snijegu pored neke živice (htio je da tako prikriven sačekava noć) a Slavko, Anto i Slobodan, koristeći se udoljinom ispod obližnjeg brežuljka, produžiše dalje. Išli su tako svega stotinak metara, kad iza susjedne ograde iskočiše četnici. Prazne puške više nisu mogle da pucaju te im sva trojica živi padoše u šake.

Leko i Kerović su već mogli da slave pobjedu.

Naime, dok se ovo događalo s Mrkim i njegovom grupom Irac i Španac su, izašavši iz štaba i dokopavši se najbližih zaklona, potrčali naniže. Lijevo od njih su bile samo gole i snijegom pokrivene livade, na kojima su, pokošeni četničkim rafalima, već ležali Sejfo i Albin. Istina, odozdo od potoka se još niko nije pojavljivao, te Irac i Španac, računajući da će se tuda najlakše probiti, požuriše na tu stranu.

Ne primjećujući ništa, Španac je trčao naprijed. Iza njega, na desetak koraka, jurio je Irac. O ramenima su im visili prazni »mauzeri«, a u rukama su držali karabine sa posljednjim mecima. Samo da se dokopaju šume, a onda — mogu potokom sve do Lopara!.

Ali, iza grabovih stabala već su se svjetlucale kokarde ...

Našavši se pred cijevima četničkih pušaka, Španac se baci u snijeg i u prvi mah izbjegne pogotke. U rukama je držao odvrnutu bombu pa, udarivši kapislom o kundak puške, zamahnu njome i baci je u šumicu. Dolina odjeknu... Tada se i Španac obazre, ali Irca više nije mogao vidjeti. Pogoden mecima, on je već ležao na prtini, a pored njega, iz dubokog cijelca, samo što je virio kundak praznog karabina. Španac dohvati drugu bombu no, ne uspije da je baci i, takođe izrešetan, sroza se na zemlju.

Tek tada, s vriskom i galamom, četnici istrčaše iz zaklona. Gore, negdje na brdu, ču se još nekoliko pucnjeva a zatim se sve utiša.

Prvi čin krvave vukosavačke drame je bio završen ...

Stevo POPOVIC

IGMANSKI MARS

Druga neprijateljska ofanziva zatekla je jedinice 1. proleterske brigade na teritoriji istočne Bosne, koja je krajem 1941. i početkom 1942. godine najvećim dijelom bila oslobođena snagama Romanijskog, Majevičkog, Ozrenskog, Birčanskog i odreda »Zvijezda«.

Cilj ofanzive je bio da se ponovo okupira slobodna teritorija, zauzmu komunikacije i veća naseljena mesta, razbiju i unište partizanski odredi, Vrhovni štab i Prva proleterska brigada, koja se u to vreme borila na ovoj teritoriji.

Zbog toga su od 15. do 24. januara vođene žestoke borbe u izvanredno teškim uslovima surove zime (posebno dubokog snega i veoma niskih temperatura). Najpoznatiji bojevi su vođeni uz obostrano teške gubitke na Crvenim stijenama, položajima kod Han-Pogleda, na Bijelim Vodama i Pjenovcu, gde je neprijatelj, zahvaljujući četničkoj izdaji, uspeo iznenaditi naše jedinice i naneti im znatne gubitke. Posebno su bili teški gubici na Pjenovcu, gde je izginulo 59 boraca 1. šumadijskog bataljona sa svojim komandantom Milanom Ilićem i političkim komesarom Draganom Pavlovićem. Tu je poginuo i legendarni komandant Romanijskog odreda Slaviša Vajner Čiča.

U to vreme 3. kragujevački bataljon se nalazio na prostoriji Nišići — Krivajevići — Pržići, u neposrednoj blizini Vareša, obezbeđujući slobodnu teritoriju sa tog pravca. Neposredno posle borbi na Pjenovcu i Bijelim Vodama otpočelo je prikupljanje snaga 1. proleterske brigade (štab sa bolnicom, 1., 4. bez jedne čete, 3. i delovi 5. bataljona na prostoriji sela Visojevica), koje je završeno u toku noći 25/26. januara.

Toga dana u selu Visojevici u jednoj tesnoj kući politički komesar brigade Filip Kljajić održao je sastanak sa svim rukovodiocima našeg bataljona. Govorio je da pred nama stoji izvanredno težak

zadatak. »Idemo u susret neprijatelju, gladi i zimi. ..« bile su njegove reči koje su se urezale u svest svih naših boraca. Fićo je tom prilikom tražio da se sa situacijom upoznaju svi borci, kako bi se što bolje pripremili za sve teškoće koje mogu da nastupe u izvršenju zadataka. Posebno je od svih zahtevao disciplincvano, svesno i samopregorno izvršavanje svakog zadatka, pri čemu se, kao i uvek, najviše tražilo od komunista i skojevaca. Kao najvažnije što je postavljao pred sve, s obzirom na izvanredne teškoće predstojećeg pokreta, bilo je naređenje da se ne sme dozvoliti da bilo ko na putu ostane, ili da se izgubi, jer bi ga u tom slučaju neminovno snašla smrt.

Uveče istog dana krenuli smo prema zapadu zavejanim snežnim puteljcima. U selu Visojevici rastali smo se od boraca partizanskog odreda »Zvijezda«, dajući im, po naređenju štaba brigade, od svojih veoma skromnih rezervi, izvesnu količinu puščane municije i jedan broj ručnih bombi. Ovo naređenje bataljoni su izvršili u pokretu ostavljajući deo municije u šatorsko krilo.

Negde oko pola noći, posle teškog marša, stigli smo u neki mali zaselak sa nekoliko kuća, gde se cela naša četa (50—60 boraca) smestila u jednu kuću. Prostorije su bile toliko tesne da je retko ko mogao da legne da spava, već je to morao da čini sedeći. Ujutro smo saznali da se to selo zove Grabljive Njive.

Pred večer 27. januara naš bataljon, sa svim ostalim jedinicama, nastavio je pokret. To popodne je bilo maglovito, oblačno i hladno, ali bez jakog mraza. Pokret se sporo odvijao, kolona je više stajala nego što se kretala i, tek kad je počeo da se spušta mrak, krenula je nešto brže. Kasnije smo saznali da je cela brigada formirala marševsku kolonu, a da je naš bataljon bio određen u zaštitnicu.

Padom mraka kolona je prešla prugu između Semizovca i Vogošća i počela da se penje uz neko golo snežno brdo. Desno od kolone, u dolini reke Bosne, s vremena na vreme nebo su parale raketete, čuli se pojedinačni pucnji i mitraljeski rafali. To su sa neprijateljem vodili borbu delovi našeg 1. bataljona. koji nas je s te strane obezbeđivao.

Kolona se sporo kretala uz brdo. Nebo se razvedrilo, pojavio se pun mesec i mraz je počeo sve jače da steže. Od dotadašnjeg kretanja bili smo već oznojeni i na čestim zastancima počeli smo da drhtimo od zime. Sa vrha brda smo gledali veliki grad, koji se kupao u moru sijalica. Na desetak kilometara ispred nas, na naše opšte zaprepašćenje nalazilo se Sarajevo. U isto vreme ležali su u snegu, pušeći se još od znoja, od mraza uginuli konji, sa kojih su borci skidali tovar da bi ga na svojim leđima poneli dalje.

Otpočeli smo da se spuštamo u Sarajevsko polje, prešli smo prugu i zaustavili se na jednoj velikoj snežnoj poljani. Zima je bila sve jača i jača, mraz je nemilosrdno stezao. Bili smo slabo obu-

čeni i obuveni. Retko je ko imao šinjel ili zimski kaput, većina je bila u poderanim letnjim odelima i polubosi. Toliko je bilo hladno da nam se činilo da na sebi nemamo ništa i niko nije mogao od hladnoće da stoji, pa smo, da bismo se zagrejali, počeli da trčimo ukруг. Tu smo se zadržali pola sata, ali nam je to izgledalo kao večnost. Za to vreme je prošao prugom jedan voz, a mi smo plegli u sneg da bismo ostali nezapaženi. Nismo imali, a u takvim uslovima nismo mogli ni imati, zadatak da napadamo voz. Oružje je bilo zaledeno, te je teško verovati da je ono moglo da dejstvuje.

Nešto kasnije počeli smo i mi da preskačemo jedan duboko usečeni potok, koji je krivudao kroz polje. Preko njega su naročito teško prelazili natovareni konji. Retko se koji nije uvalio u vodu i da mu samar nije spao. A onda, na toj ciči zimi su nastajale grdne muke konjovodaca. Ali ništa nije smelo da ostane.

Posle pola noći opet se spustila gusta magla, a zima i mraz postajali su sve nepodnošljiviji. Osećali smo umor i glad. Imali smo u torbama po malo parče zaledene kuvane govedine, ali se niko nije usudio da na onom mrazu jede.

Kroz polje smo dosta brzo prošli, ali pred zoru smo kroz sela Blažuj i Osijek počeli ponovo sve češće i sve duže da zastajkujemo.

U samu zoru, posle nekoliko sati maršovanja i zastaj kivan ja, naišli smo na jedno veliko i strmo brdo, za koje onda nismo znali da se zove Igman.

Dug marš, strahovit mraz, dubok sneg, glad i nespavanje iscrpili su naše poslednje snage i to pred preprekom, pred kojom je bio potreban najveći napor.

Savlađivali smo tromo i sporo najveći deo puta. Staza je bila vrlo strma i uzana, oivičena visokim snegom, uglačana i klizava. Borci su se stalno klizali, posrtali i padali. Konji naročito. Borci su morali stalno da im pod noge prostiru ćebad i da ih vuku i guraju uzbrdo. Vrlo često životinje, koje su stalno padale, nisu mogle više da ustanu, već su ostajale polusmrznute pa su borci morali na svojim leđima da vuku i nose i konjski teret.

Bilo je nemalo i boraca, naročito mladih i slabijih, kojima je sasvim ponestalo snage i koje je u bunilu obuzimala potpuna apatija, pa su sedali i legali u sneg predajući se ravnodušno sudbini. Mnogo su muke imali jači i svesniji drugovi da ih nateraju da ustanu i da ih onako iznemogle vuku i nose uz zavejano i zaledeno planinsko bespuće.

To je trajalo nekoliko časova, ali nam se vreme činilo beskrajno dugo. Umor je bio toliko velik da smo svi osećali neodoljivu želju da što pre dođemo do toplog ognjišta i da što pre legnemo. Zbog toga su mnogi doživljavali halucinacije. Od snegom pokrivenih jela pričinjavale su nam se kuće. Mnogi su videli i osvetljene prozore, ognjišta i vatre kroz otvorena vrata, pa su čak čuli i kukurikanje

petlova. Trebalo je samo da se takav drug oklizne i da ga hladan sneg osvesti, pa da vidi da od svega toga nema ništa, sem puste, zaleđene i snegom zavejane planine.

Posle mučnog i dugog penjanja uza strme obronke dubokim snegom zavejanog Igmana u svanuće smo se popeli u dugačkim kolumnama na visoravan i posle guste magle nas je na jednom proplanku, dok se duboko ispod nas prema Sarajevu čula grmljavina topova, ogrejalo zubato sunce. Na snežnoj poljani ugledali smo dvospratnu kuću i tu smo najzad dobili zastanak.

Jedva smo čekali odmor da bismo predahnuli, da se na januarskom maćehinskom suncu ogrejemo i da nešto od hrane, koju smo nosili sobom, pojedemo iz torbe uz topao čaj koji su partizani Igmana u planinskoj kući za nas spremili.

Međutim, ovde smo doživeli, na naše opšte iznenađenje, i najteži udar. Saznali smo i videli da je oko 170 boraca u toku marša teško promrzlo (samo iz našeg Kragujevačkog bataljona promrzlo je oko 50 boraca). Od ukupnog broja preko 50 boraca je imalo veoma teške smrztine, tako da se nisu sami mogli dalje kretati. Svi promrzli drugovi su izdvojeni iz jedinice te su kao poseban ešelon upućeni za Foču. Međutim, ovde se priča o igmancima ne završava.

Naš bataljon je sa ostalim jedinicama posle dva časa odmora nastavio put prema Presjenici, gde smo ponovo dobili predah, verujući da je to i kraj našeg marša. U ovom mestu odranije je funkcionisala narodna vlast i veoma toplo i srdačno nas je dočekao narod, sa pripremljenim toplim obrokom. Posle kraćeg zadržavanja, posle podne 28. januara, nastavili smo pokret iz duboke uvale, u kojoj leži Presjenica i pre pada mraka, na nekim snegom zavejanim uzvišenjima, dospeli smo u selo Obla Brda na obezbeđenje. Tek tada se za našu jedinicu završio pokret, koji je trajao sa manjim prekidima, preko 24 sata u izvanredno teškim uslovima, i koji nas je stajao takvih gubitaka, kakve bismo mogli imati u teškom okršaju sa neprijateljem.

Promrzli drugovi sa Igmana, uz pomoć naroda, prebačeni su u oslobođenu Foču. Za njih je tamo u tzv. severnom logoru organizovana »Igmanska bolnica«, za čije se opremanje najneophodnijim inventarom (krevetima, stolovima, stolicama, pećima itd.), kao i posteljnom, postarao narod, koji je pokazao ne samo simpatije za promrzle proletere već i mnogo više od toga, ispoljavajući svestranu ljubav, primajući našu vojsku i starajući se o njoj kao o svojim najrođenijim.

Posebnu brigu o ranjenicima vodili su svi drugovi iz Vrhovnog štaba, a naročito drug Tito, koji je u to vreme bio u Foči.

Međutim, tu su igmance tek snašle natčovečanske muke. Promrzline je bilo teško lečiti, ukoliko se one same nisu u lakšim slučajevima zacelile. Kod jednog velikog dela tzv. težih slučajeva sta-

nje se veoma komplikovalo. Počelo je najpre sa gnojenjem, a onda i sa trulenjem tkiva, tako da se taj proces nije mogao zaustaviti, te su borcima pretili tetanus, gangrena, trovanje i smrt.

Lekari su bili prinuđeni da pribegnu hirurškim intervencijama, da odsecaju promrzle delove, režući tkivo na »zdravo« pa čak i kost običnim kuhinjskim noževima i testerama, bez narkotika. Teško je i zamisliti koliko su muka imali lekari i sanitetsko osoblje i koliko su bolova morali da pretrpe promrzli proleter i na improvizovanim operacionim stolovima. Pa ipak držanje promrzlih drugova ostalo je u sećanju naših proletera kao besmrtna legenda.

Lečenje i oporavak promrzlih proletera potrajalo je mesec-dva, posle čega najveći deo nije bio više sposoban za borbene jedinice. Sa velikom tugom su se naši drugovi opraštali od svojih jedinica i odlazili na rad u pozadinske ustanove na terenu i u bolnici. Samo za vreme većih operacija i borbi, za vreme neprijateljskih ofanziva, ponovo su se nalazili u ranijim jedinicama, da bi posle opet išli na rad u pozadinu.

U »Igmanskoj bolnici« od gangrene je umrlo, uprkos izvanrednom zalaganju lekara, samo nekoliko proletera. Nama su u nezaboravnom sećanju ostali mali kurir iz Krajine Perica Maksimović i drugarica Ana Pibernik Slovenka, sa svojim malim sinom iz Šumadijskog bataljona, koji su sahranjeni u Foči.

U istoriji našeg narodnooslobodilačkog rata igmanski marš je ušao kao legendarni podvig proletera, koji je i novim borcima 1. proleterske služio kao nepresušno vrelo nadahnuća. U ovoj akciji su do punog izražaja došle izvanredne osobine naših boraca: drugarstvo, izdržljivost, samopožrtvovanje i hrabrost i neograničena ljubav naših naroda prema svojoj vojsci.

Teodosije PAREZANOVIĆ

DRAGALJEVAC I OKOLNA SELA U NOB-u

Većinu omladine Dragaljevca i ostalih okolnih sela interesovala su politička zbivanja u svijetu i u zemlji, a posebno u semberskim selima i u Bijeljini. Što su uslovi za život na selu postajali teži a opasnost od rata veća, to se sve više osjećala politička aktivnost najnaprednijih omladinaca i mještana uopšte. Kako se opasnost rata približavala i našoj zemlji, sve je više među seljacima rastao uticaj KPJ i ugled Sovjetskog Saveza, koji je prema rasprostranjenom uvjerenju masa bio jedina zemlja koja se može suprotstaviti njemačkom fašizmu. U toj aktivnosti, pored komunista, naročito su se isticali stari ratnici, koji su prije ili za vrijeme novembarskih ili oktobarskih događaja 1917. godine bili u Rusiji. Jedan broj ljudi — Gaco Peričić, Ilija Miljanović i Stanko Šumar — znali su ruski, te su tako mogli da prate i literaturu na ovom jeziku. Oni su znali da pjevaju neke ruske pjesme. Sve je ovo imalo pozitivan uticaj na omladinu Dragaljevca i njenu političku orijentaciju.

U takvoj situaciji dočekali smo početak rata i to kao nešto do čega je moralo doći. Odmah poslije kapitulacije stare Jugoslavije počeli su u sela stizati vojnici, od kojih su neki sa sobom donijeli i oružje. Sa tim vojnicima došao je i Ivan Božić Manjo, seoski proleter, koji je, kao nadničar, preko ljeta odlazio u Srem i Beograd na sezonski posao. Mada je ponekada bio spreman i na kavgu, seljaci su ga — zbog njegovog poštenja — cijenili i poštovali. Kada se vratio iz vojske, Ivan je sa sobom donio oružje. Čim je došao u selo, iz prkosa prema ustaškoj vlasti, ispalio je iz puške nekoliko metaka, zbog čega su ga žandarmi NDH odmah počeli tražiti. Ivan je za to saznao, pa se krio, a u selima se počelo pričati da je otišao u komite.

Čim je ustanak počeo, Ivan se našao među prvima koji su počeli objašnjavati mještanima i omladini Dragaljevca i okolnih sela potrebu ustanka. Seljacima je naročito imponovalo što se Ivan ista-

kao u nekoliko sukoba sa brezopoljskim ustašama, gdje je zarobio, pored ostalog, i teški mitraljez. Ljudi su u njemu vidjeli pravičnoga čovjeka, jer je svugdje govorio da treba zaboraviti sva moguća međusobna neslaganja od prije rata i poći u ustanike, kako bi se svi zajednički borili protiv neprijatelja. Ivanov odnos prema ljudima, njegov politički stav, a posebno njegova borbenost, snažno su uticali na mobilizaciju naroda ovoga kraja u prvim danima ustanka.

Zandarmerijska i ustaška posada iz Dragaljevca preduzele su mnoge mjere da Ivana i druge ustanike pohvataju. Nazivali su ih kokošarima i drugim pogrđnim imenima. Poslije napada na žandarmerijsku stanicu u Crn jelovu i Dragaljevcu, zatim poslije sječe i rušenja telefonskih linija i stubova, ustaše su zapalile Ivanovu kuću i otjerale nekoliko seljaka u logor.

Nakon ovih događaja gotovo u svim selima između Bijeljine i Brčkog počelo se pričati o podvizima Ivana Božića i Veljka Lukića Kurjaka, koji su sa ostalim ustanicima pridobili veliki broj mladića, a i starijih ljudi, za odlazak u ustanike. Tako su sela: Gornji, Srednji i Donji Dragaljevac, Srednji, Gornji i Donji Magnojević, Gornja i Donja Bukovica i Vršani masovno učestvovali u ustanku. Ta sela su sve do kraja rata ostala privržena narodnooslobodilačkom pokretu: dala veliki broj boraca i aktivista.

Već u septembru 1941. Đorđe Dojić, jedan od organizatora ustanka u ovom kraju, sa grupom partizana sazvao je u Gornjem Dragaljevcu, kod Grujičića bunara sve domaćine iz ovog sela na konferenciju, na kojoj je govoreno o narodnooslobodilačkom pokretu i osnivanju narodnooslobodilačkih odbora. Na toj prvoj konferenciji izabran je i prvi narodnooslobodilački odbor, u koji su ušli: Boško Stević, Ilija Miljanović, Mića Despotović, Cvjetko O. Miljanović, Obren Novaković i Gavro Savatić. Na ovoj konferenciji održano je i suđenje seoskom knezu Savi Mitroviću, koji je obavještavao ustaše o situaciji u selu.¹⁾ Slične konferencije održane su i u Magnojeviću, Bukovici, Vršanima, Donjem Dragaljevcu, i na njima su također osnivani narodnooslobodilački odbori, koji su djelovali i radili cijelo vrijeme narodnooslobodilačke borbe.

Zbog postignutih uspjeha na početku ustanka još su se više razvila patriotska osjećanja velikog broja stanovništva, a posebno omladine. U političkoj orijentaciji i mobilizaciji, velikog uticaja imali su u ovim selima Fadil Jahić Španac, Drago Tojić Gango, Miloš Škorić i drugi komunisti, koji su u ova sela dolazili i politički djelovali.

Sve je to uticalo da iz Dragaljevca, Magnojevića, Bukovice, Vršana i Čadavice već 1941. godine pristupi narodnooslobodilačkom

¹⁾ Savo Mitrović je ovoga puta kažnjen samo opomenom. Međutim, pošto je i dalje nastavio da saraduje sa ustašama, partizani su ga 1944. godine osudili na smrt i strijeljali.

pokretu veliki broj omladinaca. Naročito se osjetila velika aktivnost stanovništva nakon dolaska Bijeljinskog bataljona Majevičkog odreda u Korenitu i njegovih četa u Gornji Dragaljevac, Ražljevo i druga sela dragaljevačke opštine. Ona je ispoljavana na razne načine. Jedni su stupali u partizanske jedinice, drugi su obezbeđivali selo, sakupljali i vukli hranu, odjeću i obuću za odred, dok su ostali djelovali kao veza i saradnici na terenu. Ljudi su naročito voljeli Milana Petrovića Amidžu, političkog komesara čete u Gornjem Dragaljevcu, koji je omladini služio kao uzor komuniste i borca i imao veliki uticaj na političko opredjeljenje mladih ljudi.

Svakog dana desetine mladića dolazilo je u Majevički odred. Samo jednog dana, u septembru 1941, otišli su iz Dragaljevca u partizane: Marinko Maksimović Rino, Nikola Maksimović, Dako Milošević, Rajo Maksimović, Rajo Dragić, Boško Dragičević, Cvjetin Grujičić, Ilija Ilić, Mirko Jovanović, Zl van Petrović, Tomo Petrović, Miko Stević, Jeremija Kulić, Cvjetko Dragić, Cvjetko 2. Miljanović, Miljen Miljanović, Veljko Miljanović, Trivko Arsenović i Mićo Dragičević.

Koliki je bio uticaj NOP-a, odnosno narodnoslobodilačkog odbora i partizanske čete u Gornjem Dragaljevcu, čiji je komandir bio Lazo Lazić (kasnije proglašen za narodnog heroja) govori i ovaj primjer: Prilikom napada na ustaše u selu Koraj, novembra 1941, komanda pomenute čete pozvala je jedan broj omladinaca da krenu sa grupom partizana i da u Koraju prime oružje kad ga zarobe. Svi pozvani omladinci bili su na zbornom mjestu i disciplinovano krenuli na izvršenje zadataka. Slično je bilo i kod drugih akcija: prikupljanja hrane, sječe šume itd. Omladina je bila okupljena oko čete Majevičkog odreda i tako reći sa četom živjela. Zajedno su pripremane priredbe i konferencije, a i sve ostale akcije kojih je u prvim danima ustanka bilo dosta.

Dok su partizani vodili borbu sa ustašama i Nijemcima, četnici su pokušavali da narodu nature svoje političko mišljenje, ali njihova propaganda nije našla podršku kod većine mladih ljudi i stanovništva dragaljevačke opštine. U svim selima se znalo i javno govorilo o četničkoj saradnji sa ustašama i Nijemcima. Bila je javna tajna za većinu omladine o dogovoru između Đure Bižića, komandanta četničkog odreda, i starješine ustaške posade u Dragaljevcu Šehovića o zajedničkoj borbi protiv partizana. To je četnike sve više kompromitovalo, tako da npr. iz Dragaljevca nije sve do 1944. godine niko otišao u četnike. Zbog toga napad četnika na štab Majevičkog odreda nije iznenadio, ali je sve potresla i zabrinula pogibija Fadila Jahića Španca i ostalih članova štaba odreda, kao i odlazak partizana sa Majevice u Šekoviće.

Poslije odlaska partizana iz Donjeg Crnjelova su došli četnici Drage Gligića i smjestili svoj štab u školsku zgradu u Gornjem

Dragaljevcu, i to baš tamo gdje je bila smještena četa Majevičkog partizanskog odreda. Četnici su odmah počeli terorirati i pljačkati stanovništvo. Nije bilo dana a da nisu nekoga uhapsili, opljačkali i istukli.

Međutim, teror četnika nije pokolebao omladinu Dragaljevca u njenim nastojanjima da kod naroda održi moral i borbeni duh koji je vladao dok su se partizani nalazili u ovom kraju. Prkoseći četnicima, omladina je pjevala partizanske pjesme, govorila narodu o skorom dolasku partizana, o četničkoj izdaji i njihovom neminovnom porazu.

Zahvaljujući upornom radu omladine i ostalih aktivista NOP, sa oduševljenjem je dočekana 6. istočnobosanska brigada kada je stigla na Majevicu. Sa njom smo se Savo Jovanović, sekretar partijske organizacije u Dragaljevcu, i ja sastali u selu Magnojevići, gdje smo bili pozvani da bi štabu brigade i partijskom rukovodstvu dali podatke o situaciji u našem kraju i primili zadatke za dalji rad.

Dolaskom 6. istočnobosanske brigade i Fruškogorskog partizanskog odreda, situacija se na Majevisi iz temelja izmijenila. Poslije borbe na Maleševcima gdje se došlo do velike količine oružja, kojim su naoružani svi oni, pa i brojni omladinci iz Dragaljevca koji su tih dana stupili u novoformirani, drugi po redu, Majevički partizanski odred.

Uskoro je u dragaljevačku opštinu za omladinskog rukovodioca došao Stevo Petrović, koji je formirao novi aktiv SKOJ-a u Dragaljevcu. Članovi tog aktiva postali su novembra 1942.: Cvjetko Dragić, Rujo Miljanović, Savo Jovanović, Milka Miljanović, Ljubica Dragić i Čedo Miljanović. Nešto kasnije SKOJ-ovske organizacije osnivane su i u drugim selima. Tako su u Magnojeviću u SKOJ bili primljeni: Milorad Obrenović, Vasilija Lazić Vajka, Cvijeta Gavrić, Dušan Božić, a nešto kasnije, ali u istoj godini još: Stanko Zarić, Branko Lazić, Joka Gorić, Gina Dragojlović, Zivka Perić, Milan Mitrović i Milorad Gavrić. Iste godine osnovana je SKOJ-ovska organizacija u Srednjem i Donjem Dragaljevcu, u koju su pored ostalih bili primljeni: Stokan Maksimović, Pantelija Gajić i Ljubica Zarić.

Kasnije će doći do znatnog povećanja broja članova SKOJ-a, tako da će u prvoj polovici 1943. godine biti osnovan i Opštinski komitet SKOJ-a, a u maju iste godine na masovnoj konferenciji omladine izabran je i Opštinski odbor USAOJ-a. Najveći broj članova SKOJ-a, Opštinskog komiteta SKOJ-a i USAOJ-a izginuće kasnije kao borci NOV, ili radeći u pozadini kao ilegalci. Kako su se junački držali članovi Partije, SKOJ-a, omladinci, odbornici narodno-oslobodilačkog odbora i uopšte narod ovog kraja, govore najbolje događaji do kojih je došlo u toku VII neprijateljske ofanzive. Tada su četnici u Dragaljevcu masovno hapsili, prije svega aktiviste NOP-a, a zatim i ostale. U zatvorima su ih mučili, djevojke silovali i osuđivali na smrt.

U septembru 1944. u Gornjem Magnojeviću naši pozadinski radnici ubili su jednog četnika. Četnici, na čelu sa svojim komandantom Jeremijom Lazićem Zekom, pokupili su nabrzinu iz kuće i zatvora 15 članova Partije, SKOJ-a, odbornika i žena i odveli ih na seosko groblje u Gornjem Magnojeviću, gdje su dotjerali i narod iz svih okolnih sela. Sve zatvorenike četnici su osudili na smrt. Kada je već bilo izdato naređenje za strijeljanje, iz mase se javio Jovo Ješurić, seoski trgovac, koji je cijelo vrijeme rata pomagao NOB, i viknuo: »Ljudi, ne dajmo da poubijaju poštene ljude i nedužnu omladinu«. Narod se počeo komešati, ali je tada Lazić stupio na scenu i zaprijetio Jovi i onima koji osuđene budu branili da će ih i same pobiti. U tom trenutku osuđeni su počeli da pjevaju partizanske pjesme, da kliču Partiji, SKOJ-u, drugu Titu i Sovjetskom Savezu. Sve to su prekinuli meci iz mitraljeza i pušaka.

Opisao sam samo jedan dio od svega onoga što se u toku NOR-a odigralo u ovom kraju, iz koga je, pored Ivana Božića Manje, koga su krajem 1942. godine ubili četnici kao zamjenika komandanta bataljona Majevičkog partizanskog odreda, poginuo veliki broj omladinaca i ostalih mještana dragaljevačke opštine, dok ih je znatno veći broj mučen, maltretiran, zatvaran i tučen od strane četnika i ostalih pripadnika kvislinških jedinica koje su u ovom kraju obavile.

Cedo MILJANOVIĆ

PODACI O USTAŠKO-CETNIČKOJ SPREZI

Četništvo u istočnoj Bosni — grupe oko Aćima Babića i Pere Đukanovića — nastalo je spontano, bez zajedničkog rukovodstva, jasnog političkog cilja i bez veze sa organizacijom Draže Mihailovića koja se začinjala u Srbiji. Ono je u stvari u svom začetku bilo svojevrsan produkt situacije koja je stvorena ustaškim terorom i uspješnog početka ustanka pod rukovodstvom KPJ koji je po masovnosti i intenzitetu premašio organizacione i političke mogućnosti organizacije KPJ u istočnoj Bosni.

Osnovni cilj ustanika koji su se našli oko Aćima Babića i Pere Đukanovića bio je u tim prvim danima ustanka borba protiv ustaša, razbijanje ustaške vlasti i zaštita sela i porodica od nasilja i pokolja. Čak su se ustanici pod komandom Pere Đukanovića u početku isto tako odlučno borili protiv njemačkih kao i protiv ustaških i domobranskih jedinica. Međutim, bez jasne političke perspektive i bez antifašističke svijesti, te ustaničke grupe su bile stihijne, anarhične, nedisciplinovane i opterećene šovinizmom koji su još više podsticali ustaški zločini i teror. Zbog toga su mnogi četnički komandiri i komandanti (izuzev Đukanovića), kao i njihovi borci, smatrali i isticali da je ustanak više borba srpskog naroda protiv Muslimana («Turaka») nego protiv okupatora i ustaške države.

Sredinom avgusta 1941. političke snage koje su se okupile oko Draže Mihailovića riješile su da slome ustanak pod rukovodstvom KPJ. Početkom septembra ostvaren je dogovor između četničke vrhovne komande i generala Milana Nedića, koga su upravo tih dana Nijemci imenovali za predsjednika kvislinške vlade u Beogradu, o saradnji u borbi protiv ustanka u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini. Nedić je s tim upoznao rukovodeće funkcionere njemačke okupacione uprave u Beogradu i oni su to odobrili. U odnosu na ustanak u Bosni između četničke organizacije i Nedićeve vlade bili

su podijeljeni zadaci i uloge. Četnici su imali zadatak da oružanom akcijom protiv ustaša razbiju vlast NDH u Bosni i da time olakšaju napore Nedićeve vlade, koje je ona činila kod njemačke okupacione komande za Srbiju, da se dio Bosne priključi okupiranoj Srbiji. Poslije toga u Bosni bi oružana borba bila prekinuta, a četništvo bi nastavilo da se organizuje i priprema za preuzimanje vlasti kad dođe do sloma sila Osovine u Jugoslaviji. Preduslov za ostvarenje tih kombinacija bilo je likvidiranje rukovodeće uloge KPJ u ustanku.

U drugoj polovini avgusta 1941. u istočnu Bosnu je stigla iz Srbije prva grupa četničkih oficira. Major Jezdimir Dangić i još nekoliko njih povezali su se sa Đukanovićem i Babićem. Dangić je tada stavio pod svoju komandu obje četničke grupe, odredio Aćima Babića za svog zamjenika, a trinaesticu četničkih komandira i komandanata, među kojima i Đukanovića, proglasio za vojvode. Sa grupom boraca i dvojicom rezervnih oficira stigao je na Majevicu kapetan Risto Čuković. Početkom septembra došao je u Bosnu i major Boško Todorović. Sem tih, u istočnu Bosnu je trebalo da se prebace još i neki drugi oficiri. Osjećajući da se za sprovođenje zadatka koji su dobili ne mogu pouzdano osloniti na mještanske četničke komandante i komandire, koji nisu rado primili oficire, i vidjevši da je narod u gotovo svim krajevima istočne Bosne pošao za komunistima, Dangić i Todorović, nezavisno jedan od drugog, a i zajednički, postavili su zahtjev Draži Mihailoviću da im uputi što više oficira. U septembru i oktobru a i kasnije stiglo je u istočnu Bosnu nekoliko stotina oficira, podoficira, žandarma i četnika iz Srbije. Oni su sa manje ili više otpora domaćih četničkih starješina postepeno preuzeli rukovodeća mjesta u četničkim jedinicama i pozadinskim organima i s petokolonašima iz istočne Bosne postali oslonac četničkom rukovodstvu u ostvarivanju zadataka koje je imalo.

Dangiću, Todoroviću i drugim oficirima bilo je jasno da zadatke koje su dobili mogu izvršiti samo ako se uključe u borbu koja se vodila. Osjećajući se slabim, oni su u početku taktizirali i prema mještanskim četničkim starješinama, i prema rukovodstvu NOP, i prema okupatoru. Četničke komandire i komandante obasuli su titulama, poneke novcem, pojedince prijetnjama, a borce i narod demagogijom kojoj je bio prvenstveni cilj da se ustanku da velikosrpski smisao i da mu se oduzme narodnooslobodilački, revolucionarni karakter. Istupajući protiv NDH, Dangić, Todorović i drugi oficiri su nastojali da na antiustaškoj platformi okupe oko četništva srpske mase i da ih na toj osnovi vežu za se i svoje ciljeve.

U razgovorima sa rukovodstvima NOP-a Dangić i Todorović su vješto taktizirali. Poslije nekoliko kontakata njih dvojica su bili znatno obazriviji u razgovorima sa štabom NOP odreda sarajevske oblasti. I pored ispoljavanja »jakih natruha velikosrpstva« oni su u pregovorima, oko 10 septembra, prihvatili stav NOP prema Muslimanima i Hrvatima, ograđivali su se od Koste Pećanca, smartajući ga

njemačkim čovjekom, i izražavali želju za saradnju sa partizanima. Međutim, i pored dvoličnjaštva i neprijateljskog raspoloženja prema NOP, koje su oni prikrivali, objektivni uslovi — raspoloženje naroda i snaga partizanskih odreda — prisilili su Dangića i Todorovića da prihvate saradnju sa partizanskim odredima. U pregovorima sa Glavnim štabom NOP odreda Bosne i Hercegovine, 1. oktobra u Drinjači, sklopljen je sporazum o saradnji između partizana i četnika u istočnoj Bosni.

Istovremeno dok je preduzimao prve mjere za vojno organizovanje četničkih jedinica oko Srebrenice, Drinjače i Han-Pijeska, i stupao u prve razgovore sa rukovodstvima NOP, Dangić je prikriveno otvarao vrata i za saradnju sa okupatorom. Gorski štab Bosanskog četničkog odreda, kome je bio na čelu, ponudio je 29. avgusta komandi njemačke jedinice u Zvorniku da četnici predaju oružje ako njemačke i italijanske trupe uzmu vlast od ustaša u Bosni i Hercegovini. U to vrijeme u dogovoru sa Dangićem i Aćim Babić je uputio pismo njemačkoj komandi u Sarajevu. Predlagao je da četnici i Nijemci stupe u pregovore i isticao da se četnici ne bore protiv njemačkih trupa već samo protiv ustaša. Bili su to prvi pokušaji povezivanja istočnobosanskih četnika sa okupatorom. Oni su uslijedili u vrijeme kada je Botić i, ne znajući šta radi Dangić, pregovorima sa domobranskim oficirima, slomio ustanak i na Trebavi.

*

Izbijanje snažnog i dobro organizovanog ustanka u Jugoslaviji dovelo je Njemačku krajem ljeta 1941. u dosta težak politički i vojni položaj na Balkanu. Njene armije sa Balkana bile su izvučene u rat protiv SSSR-a, pa se komanda Jugoistoka (Balkana) našla u situaciji da nema dovoljno trupa kojim bi mogla efikasno intervenisati protiv ustanka u Srbiji i na njemačkom okupacionom području u Bosni. Zato su najviši njemački organi u Jugoslaviji bili prisiljeni da protiv ustanka potraže pored sile i politička sredstva.

Njemački poslanik zahtijevao je, krajem avgusta 1941, od Pavelića i nekolicine ustaških ministara da pokušaju »ubjedljivim proglasom« i političkim mjerama izlučiti ispod komunističke zastave što veći broj ustanika. Po tom nalogu ustaška vlada je objavila u septembru i oktobru 1941. nekoliko proglašala u kojima je obećavala ustanicima ličnu i imovinsku sigurnost ako prekinu borbu i predaju oružje, i u Sarajevo uputila ministra Jozu Dumandžića da u svojstvu njenog predstavnika stupi u pregovore sa partizanskim i četničkim štabovima. Međutim, ta njemačka »miroljubiva« ofanziva, sprovedena preko ustaške vlade, ostala je bez rezultata. Ne samo partizanski nego u to vrijeme ni četnički štabovi nisu bili spremni na kakav kompromis sa kvislinškom NDH. Četničko rukovodstvo nije smjelo tako nešto prihvatiti, jer bi se našlo izolovano od masa.

Sem toga — to bi bilo u suprotnosti i sa zadatkom koji su Dangić, Todorović i drugi oficiri imali u istočnoj Bosni.

Propali napori oko pregovaranja sa ustanicima naveli su neke od funkcionera NDH u Bosni da zakluče da se ustanku jedino može stati na kraj vojnim sredstvima. Međutim, njemački štabovi nisu bili takvog mišljenja. Imali su pouzdane podatke o tome da su četnička rukovodstva, počev od Vrhovne komande pa naniže, prožeta snažnim antikomunističkim raspoloženjem. To je bila sigurna osnova, koja im je obezbjeđivala mogućnost da protiv ustanka pod rukovodstvom KPJ koriste i četnike. Zbog toga su nastavili napore, prvenstveno preko svojih obavještajnih organa, da se povežu sa četnicima.

Te njemačke procjene i namjere su bile realne. Političke snage koje su se svrstavale oko Draže Mihailovića bile su protiv ustanka pod rukovodstvom KPJ. To se brzo pokazalo i u istočnoj Bosni. Poslije sporazuma u Drinjači četničko rukovodstvo je počelo da gazi preuzete obaveze: nastojalo je da onemogući napade na garnizone u kojima su bile njemačke posade; među četničkim i partizanskim jedinicama i na oslobođenoj teritoriji širilo je kampanju harange, laži i klevete protiv partizanskih štabova, posebno protiv komunista (da su protiv boga, slave, krsta, za slobodnu ljubav itd.), s ciljem da se ustanici Srbi izdvoje iz partizanskih jedinica. Četnička propaganda je naročito insistirala na tome da sprskom narodu prikaže partizansko rukovodstvo kao hrvatsko, muslimansko, jevrejsko, a pojedine partizanske rukovodioce Hrvate i Muslimane kao ustaše, i da istakne četničke jedinice kao čisto srpske. Sve je to imalo cilj da se ustanaku da velikosrpski karakter, da se on pretvori »u rat Srba protiv Muslimana« i da se tako izmijeni odnos snaga u korist četnika. Međutim, do sredine novembra 1941. ti napori nisu dali očekivane rezultate. Dangić i Todorović nisu mogli ni pokušati da izvrše direktivu svoje Vrhovne komande i da pređu u napad na partizane u istočnoj Bosni i Srbiji. Izlaz iz te situacije oni su vidjeli u osloncu na okupatora. Njih je na to tjerao strah od naroda, strah za klasne interese i za hegemoniju srpske buržoazije. To se jasno vidi iz jedne lične zabilješke majora Todorovića, u kojoj on između ostalog piše:

»Vođe srpskih četnika... žele da zasad srpski narod spase bar od najkrvavijeg protivnika, ustaša, makar privremeno primio vlast Nemaca i Italijana«.

I dalje »Vođe partizana gledaju u svakom radniku i seljaku, bez obzira na veru, buduće glasače za komunističku partiju pa se podjednako ophode i prema Srbima i prema Hrvatima i prema muslimanima«.

Za četničko rukovodstvo narodnooslobodilački pokret je bio veća opasnost nego strani zavojevač. Na toj osnovi i zbog toga je ono stupilo u saradnju s okupatorom.

Već krajem oktobra 1941. komandant Višegradskog četničkog odreda povezao se sa italijanskim trupama u okolini Rudog. Odmah poslije toga od Dangića je dobio instrukcije da saopšti italijanskoj komandi da četnici žele ostati u najboljim odnosima sa italijanskom vojskom, da se oni bore samo protiv ustaša, da nemaju veze sa partizanima, i da će ka Višegradu biti upućen major Todorović radi pregovora. Ti pregovori su se završili 11. novembra. Sporazumom između komande italijanskog 11. alpskog puka i majora Todorovića utvrđena je saradnja između italijanskih trupa i četnika protiv komunista. Četnici su prihvatili obavezu da obezbijede komunikacije u širem rejonu Višegrada od dejstava partizanskih jedinica, a Italijani da evakušu domobrane i ustaše iz Višegrada. Ta saradnja je 30. novembra proširena novim sporazumom, kojim su Italijani pustili četnike u Goražde, Čaj niče i Foču (odakle su se povukle domobranske jedinice i ustaše) i predali im oko 3000 pušaka, 2 minobacača, 2 topa i znatnu količinu municije. Ovim sporazumom su četnici znatno ojačali i u vrijeme napada crnogorskih i sandžačkih partizana na italijanski garnizon u Pljevljima oslobodili italijanske trupe u dolini Drine za intervenciju prema Pljevljima.

Četničko rukovodstvo je pripremalo svoje pristalice i na sporazum sa Nijemcima. Poslije povlačenja glavnine partizanskih snaga iz Srbije četnici su zastrašivali narod da će Nijemci izvršiti ofanzivu i na istočnu Bosnu, kazniti partizane i njihove pristalice i predati vlast Nediću, za koga su govorili da nije izdajnik »već da ... vuče za nos Nijemce, da bi svom narodu koristio«. Sam Dangić je bio u vezi sa njemačkim obavještajnim organima u Srbiji koji su radili prema istočnoj Bosni. Međutim, koliko se dosad moglo utvrditi, prvi kontakt i dogovor s njemačkim trupama izvršila je, sredinom decembra, komanda Višegradskog četničkog odreda. U jeku priprema za ofanzivu na partizanske snage u istočnoj Bosni Nijemci su, i direktno, i preko organa Nedićeve kvislinške vlade, pojačali napore da se povežu sa istočnobosanskim četnicima. Nekoliko puta je Dangić pozivan na razgovore u Beograd. O tome se raspravljalo i na jednoj sjednici četničkih delegata i tzv. četničke privremene uprave istočne Bosne. Dangić je, 31. decembra, otišao u Srbiju. Pred početak njemačke ofanzive upućen je u štab njemačke 342. divizije u Koviljači kapetan Risto Ćuković, koji je iz tog štaba obavijestio četničko rukovodstvo o njemačkim namjerama. Na sam dan početka ofanzive, 15. januara 1942, četnički delegati su pregovarali sa njemačkom i italijanskom komandom u Višegradu. O postignutom sporazumu štab Rogatičkog četničkog odreda dobio je depešu u kojoj između ostalog stoji:

»... Četnici i Nijemci neće imati nikakvih sukoba niti sukoba smije biti... Naša borba protiv ustaša produžava se bez ikakvih promjena. Nemojte dozvoliti da se u vašoj blizini nalaze komunisti, progonite ih i prokazujte ih Nijemcima. Pred njemačkom vojskom

pojavit se kao srpski nacionalni četnici. Prema njemačkoj vojsci budite korektni. Nemojte dozvoliti da se desi ma kakav incident sa njemačkom vojskom, prolaz njemačkih trupa je slobodan i ne šteti interesima naše borbe.. «¹)

Na osnovu primljenih obavještenja četnička privremena uprava i komande operativnih trupa su, na zajedničkom sastanku, donijele odluku da se Nijemcima ne daje otpor, da se ustaše, ako budu išli zajedno sa Nijemcima, napadaju i da se ljudstvo skloni i oružje sačuva. Ta odluka je odmah saopštena četničkim jedinicama.

Tako se četničko rukovodstvo povezalo sa Nijemcima i u saglasnosti sa njihovim planovima preduzelo mjere da im olakša gušenje ustanka u istočnoj Bosni. Gotovo sve četničke jedinice postupale su prema odlukama ovog rukovodstva. U toku njemačko-kvislinške ofanzive na istočnu Bosnu (15. januar — 10. februar 1942) jedino su četnici iz rejona Papraće dan-dva vodili borbu protiv njemačkih trupa, a četničke jedinice na sjevernim padinama Jahorine — protiv ustaša i domobrana. Osnovna masa četnika sklonila se u šume, dio je pobjegao u Srbiju, a oko 390 boraca (u Drinjači), slušajući uputstva svojih vođa, predalo se Nijemcima koji su ih razoružali i uputili u logor u Šabac. Neki četnici oko Višegrada, Rogatice i Han-Piješka krenuli su sa njemačkim kolonama kao vodiči i pokazivali im partizanske položaje.

Očigledno, njemačka komanda bila je zadovoljna držanjem istočnobosanskih četnika. U jeku ofanzive, 30. januara 1942, u Beogradu su počeli pregovori između predstavnika četničke Privremene uprave sa Dangićem na čelu i načelnika štaba njemačkog zapovjednika Srbije, pukovnika Keviša. Tog dana Dangić je izrazio spremnost »da se sa svim svojim ljudima potčini Nijemcima da bi uništio komuniste u istočnoj Bosni i održao mir«. Pregovori su nastavljeni 31. januara i 1. februara. U njih su se uključili general Bader, njemački komandant Srbije, dr Kisel, zamjenik šefa vojne uprave, general Nedić i neki ministri i funkcioneri iz njegove vlade. Nijemci su obećali četnicima da će se teritorija »istočne Bosne od granice prema Srbiji pa do r. Bosne... skupa sa Sarajevom priključiti okupiranoj Srbiji«. Dangić je o tome obavijestio komandu Višegradskog četničkog odreda, koja je odmah saopštila susjednim četničkim jedinicama da su okupiranoj Srbiji »pripali slijedeći srezovi sa teritorije Bosne i to: sarajevski, višegradski, rogatički, srebrenički, višički, vlasenički, zvomički, kladanjski, fojnički, travnički, brčanski, fočanski, dobojski, bijeljinski, tuzlanski, zenički i čajnički« i preporučila da se preduzmu energične mjere radi uspostavljanja vlasti u tim srezovima.

¹) AVII, fndh, 62, 12/2—5. Ovaj dokumenat su zaplijenile ustaške i domobranske snage u borbi protiv četnika, 3. marta 1942. blizu Han-Piješka kod jednog od poginulih četničkih oficira. Zbog toga je 9. aprila ustaška vlada uložila protest njemačkom poslaniku u Zagrebu. Međutim, i ona je ubrzo poslije toga stupila u pregovore sa četnicima.

Izgledalo je da su ovim sporazumom istočnobosanski četnici i Nedićeva vlada ostvarili prvi dio zadatka na gušenju ustanka u Bosni. Međutim, to što je bilo riješeno 1. februara izmijenjeno je narednih dana. U Beograd su stigli Kaše, njemački poslanik pri ustaškoj vladi, i general Horstenu, sa predstavnicima vlade NDH, državnim sekretarom Vrančićem i pukovnikom Dragojlovim. Pod pritiskom Kašea²⁾, i Horstenua, Bader je, u razgovorima koji su vođeni 2. i 3. februara, odustao od priključenja istočne Bosne okupiranoj Srbiji. Umjesto toga ostalo je rješenje koje su Kaše, Horstenu i Bader utvrdili sa Pavelićem i Kvaternikom 31. januara u Zagrebu. Sve domobranske i ustaške trupe, u istočnoj Bosni došle su pod neposrednu komandu komandanta njemačke 718. divizije (koja je bila potčinjena generalu Baderu) a civilna vlast ostala je u rukama NDH.

Očigledno, NDH i njene oružane snage bile su u tom trenutku za Nijemce značajniji faktor u borbi protiv ustanka u Bosni nego Nedićeva kvislinška vlada i istočnobosanski četnici. Ali time njemački organi nisu od sebe odgurnuli četnike. Naprotiv, nastojali su da ih za sebe još čvršće vežu. Zbog toga su, 4. februara, vratili Dangića iz Beograda u istočnu Bosnu s obećanjem da će četnici pod njegovom komandom dobiti pomoć u materijalu i ljudstvu. Pošto su Kaše i ustaška vlada izvijestili Berlin o pokušaju mijenjanja granica NDH, uslijedila je intervencija njemačke vlade, na osnovu koje je general-pukovnik Ler, komandant Balkana, zabranio dalje vođenje razgovora sa Dangićem. Suočen s opasnostima koje je ustanak u istočnoj Bosni mogao imati po njemačke interese u Srbiji, pogotovu poslije neuspjeha ofanzive koja se upravo završavala, general Bader nije prihvatio tu direktivu. Već 18. februara 1942. u selu Čuli-

²⁾ Između Sigmunda Kašea, koji je bio vatreni pobornik i zaštitnik ustaša i NDH i dra Turnera, šefa njemačkog upravnog štaba u Srbiji, postojao je sukob oko ustaša i njihove politike. Turner, jedan od najodgovornijih njemačkih funkcionera u okupiranoj Srbiji, smatrao je da su ustaše svojim zločinima i masovnim progonima Srba u NDH neposredno odgovorni za komplikovanje situacije u Srbiji, naročito za brzo rasplamsavanje ustanka, pa je, zbog toga, uputio više pisama Kašeu, u kojima je tražio da se prekinu iseljavanja i ustaški zločini. Naravno, to istupanje protiv ustaša i njihovih zločina Turner je vršio ne zato što je bio protiv takvih metoda koje su inspirisali, podsticali i odobrili najviši organi njemačkog Rajha, nego prvenstveno zbog toga što je time bilo otežano izvršenje zadatka koji je on imao u Srbiji. Iz sličnih razloga Kaše je branio ustaše krajem 1941. godine, kada je narodnooslobodilački pokret u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj svojim vojnim i političkim uspjesima doveo NDH u duboku krizu. Kada su njemačke trupe uz pomoć četničkih i kvislinških formacija prisilile glavninu partizanskih snaga da se povuku iz Srbije. Turner, Rader i drugi njemački okupacioni organi u Srbiji došli su do zaključka da su za provođenje njemačke politike u ist. Bosni korisniji srpski kvislinzi i četnici nego ustaše.

nama (između Ljubovije i Malog Zvornika), došlo je do novog sastanka predstavnika istočnobosanskih četnika (majora Dangića pro-te Milana Petkovića, Pere Đukanovića i kapetana Ćukovića) sa pukovnikom Kevišom i jednim funkcionerom ministarstva unutrašnjih poslova Nedićeve vlade. Rezultati tih razgovora nisu poznati, ali iz dogovora koji su uslijedili neposredno poslije toga može se zaključiti da su četnici preuzeli obavezu da će odlučnije preći u napad na partizane u istočnoj Bosni.

Tako se četništvo u istočnoj Bosni vezalo i za njemačkog okupatora. To je bila završna faza transformacije istočnobosanskih četnika u nacionalne izdajnike koja će ih dovesti do saradnje sa ustašama u borbi protiv NOP. Za to je ostao samo još jedan korak, kome više nije bilo prepreka.

*

Neuspjeh njemačke ofanzive u istočnoj Bosni, povezivanje oslobođenih teritorija istočne Bosne, Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka, upravo u vrijeme te ofanzive, učvršćenje i vojno i političko jačanje NOP prisilili su vlade Njemačke i Italije i njihove okupacione političke i vojne organe u Jugoslaviji da ulažu nove napore za povezivanje svih jugoslovenskih buržoaskih snaga na kontrarevolucionarnim osnovama za borbu protiv ustanka. Procesi tog povezivanja, koje se vršilo pod okriljem okupatora, prikriveno ili otvoreno, u većem dijelu Jugoslavije već su tada zahvatili sve reakcionarne snage: pred opasnošću od naroda koji se digao na ustanak pod rukovodstvom KPJ u Srbiji je došlo do čvrste sprege i saradnje između četnika i Nedićeve vlade; u Crnoj Gori su se povezivali četnici i federalisti; u Sloveniji bijela garda i klerikalne grupe.

Međutim, situacija je bila drugačija u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj. Četničke jedinice koje su se oformile u toku ustanka (u Bosni i Hercegovini, Dalmaciji, Lici) bile su u isto vrijeme i protiv narodnooslobodilačkog pokreta i protiv NDH. Italijani su ih u Lici, Dalmaciji i Hercegovini stavili pod svoju kontrolu i potpomagali i usmjeravali u oružanim akcijama protiv partizanskih odreda, kontrolišući pri tome suprotnosti između četnika i ustaša kako se ne bi razvile u oružanu borbu većih razmjera. Međutim, poslije njemačke ofanzive u istočnoj Bosni su četnici oko Han-Pijeska i Drinjače obnovili borbu protiv ustaških i domobranskih formacija, ali su prešli i u napad na partizanske odrede. Nijemcima nikako nije odgovarala borba između oružanih snaga NDH i četnika jer je i jedne i druge paralisala u borbi protiv NOP odreda i povećavala angažovanje njihovih trupa. A upravo, poslije poraza pod Moskvom, oni su nastojali da izvuku što više svojih trupa iz Jugoslavije na istočni front. Zato su u isto vrijeme vršili pritisak i na ustašku vladu, i na četničke komandante da se ta neprijateljstva prekinu. Na njemački zahtjev

je ustaška vlada, od februara 1942, počela da mijenja stav prema progonjenoj pravoslavnoj crkvi u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, na čije je čelo kasnije dovela jednog bjelogardejskog emigranta, da mobiliše Srbe u domobranske (uglavnom radne) jedinice, i da u ustaški Sabor uvede nekoliko petokolonaša Srba.

Međutim, sam neposredni rad na prekidu neprijateljstava između oružanih snaga NDH i četničkih jedinica u Bosni išao je, koliko se do sada moglo utvrditi, prvenstveno linijom obavještajnih službi: Abvera, RSHA i Ustaške nadzorne službe (UNS-a). Poznato je da se Eugen Kvatemik, šef UNS-a, u vezi s tim sastajao sa Milerom, šefom Gestapoa. U periodu februar—jun 1942. njemačka vojna obavještajna služba je proširila mrežu najnižih organa na području Bosne. Nijemci su preko tih organa i preko njihovih saradnika među četnicima stvarali uslove da četnički komandanti uđu u sporazume sa ustašama.

Taj rad je bio sastavni dio priprema za veliku okupatorsku ofanzivu protiv ustanka u Jugoslaviji, o kojoj je odluka donijeta u Opatiji početkom marta 1942, na sastanku predstavnika njemačke i italijanske vrhovne komande. Mada su njemački predstavnici i ranije i na tom sastanku zvanično zastupali mišljenje da u predstojećim operacijama ne bi trebalo saradivati sa četničkom formacijom, ubrzo su taj stav izmijenili, pa su i sami počeli pregovaranje sa četnicima.

Uporedo sa pripremanjem ofanzive intenzivirao se rad protivnika NOP u partizanskim jedinicama i na slobodnoj teritoriji. Oni su vješto koristili mnogobrojne teškoće koje je donio ustanak i lažima, obmanama, zastrašivanjem i na slične načine uvlačili u defetizam i izdaju razne kolebljivce. Taj podzemni rad četničkih agenata postepeno je rastakao pojedine partizanske čete i bataljone i izolovao komunste. Svukud se osjećalo rovarenje i, kad bi politički komesari i komandiri pokušali da to raščiste ili prekinu, nailazili su na ćutanje ili solidarnost svojih boraca sa huškačima. Najteža stvar u tome je bila to što su nosioci četničkog rovarenja u pojedinim bataljonima Romanijskog odreda, odreda »Zvijezda« i Ozrenskog i Zeničkog partizanskog odreda bili pojedini komandiri četa³⁾ i bataljona. Oni su imali uticaj na jedan broj boraca i bili su nosioci četničkih pučeva koji su sinhronizovano izvođeni sa njemačko-italijanskom ofanzivom u istočnoj Bosni.

Okupatorskoj ofanzivi prethodio je prodor ustaške legije iz Han-Pijeska ka Vlasenici i dalje ka Drini.⁴⁾ Pod naletom ustaša raspali

³⁾ Golub Mitrović, organizator puča u Zeničkom NOP odreda, bio je član KPJ i komandir čete u tek formiranom 3. istočnobosanskom proleterskom bataljonu.

⁴⁾ Na zahtev Pavelića Gestapo je sredinom aprila 1942. uhapsio majora Dangića. Abver je pokušao da onemogući to hapšenje, ali je taj pokušaj propao. Na mjesto Dangića došao je Stevan Botić.

su se tek formirani dobrovoljački odredi. Tada je prešla u nastupanje njemačka 718. divizija. Odmah zatim su počeli jedan za drugim četnički pučevi u partizanskim odredima. Metodi njihovog izvodenja bili su u svim odredima gotovo isti. Četnički agenti su uz pomoć jednog broja boraca išli za tim da likvidiraju komandire i političke komesare četa, štabove bataljona i odreda i borce komuniste u jedinicama i partijske radnike na terenu. Prvi puč je izvršen 18. aprila prepadom dijela 2. bataljona Ozrenskog odreda na štab tog odreda i na 1. proleterski bataljon. Poslije toga, krajem aprila i početkom maja, pučevi su izvršeni u jedinicama Romanijskog, Kalinovačkog, Zeničkog i odreda »Zvijezda«, i u Fočanskom dobrovoljačkom odredu. Po brzini, organizovanosti i međusobnoj povezanosti svi ti pučevi su bili krupno iznenađenje za partizanske štabove i partijske organizacije. Tako je četnicima pošlo za rukom da razbiju sve partizanske odrede izuzev Birčanskog i Majevičkog. Bio je to u vojnom smislu tako krupan rezultat da su Nijemci i Italijani od planirane tri operacije (trio I, II i III) izveli samo jednu — onu protiv naših snaga na oslobođenoj teritoriji oko Rogatice, Goražda i Foče. Ostalo su, u stvari, izvršili četnici svojim pučevima.

Odmah poslije izvršenih pučeva, njihovi planeri i direktni izvršioци pojačali su kontakte i pregovaranje sa domobranskim, njemačkim ili italijanskim jedinicama. Ti pregovori su vršeni u situaciji kada izvršiocima puča nije prijetila nikakva realna opasnost od partizanskih snaga: Cvijetin Todić sa Ozrena i drugi četnički agenti produžili su dogovore sa komandom domobranskog garnizona u Doboju kada se 1. proleterski bataljon povukao sa Ozrena.⁵⁾ Savo Derikonja, Božo Plemić, Borko Radović i još neki izvršioци pučeva na Romaniji i Zvijezdi nastavili su razgovore sa Nijemcima, a kasnije i sa domobranima, kada su 2. udarni bataljon i Glavni štab napustili te krajeve i krenuli na teritoriju Zeničkog odreda; Golub Mitrović se povezao sa domobranskom komandom u Zenici kada je Grupa udarnih bataljona (u stvari 3. proleterska brigada, koja je tada bila u formiranju i koja je kasnije proglašena za 6. istočnobosansku brigadu) napustila zenički kraj. Pošto su u to vrijeme i u drugim krajevima Bosne bili u toku pregovori sa četnicima, a negdje su sporazumi već bili zaključeni,⁶⁾ Pavelić je 13. maja odredio uslove o pregovaranju ustaških vlasti sa četnicima.

⁵⁾ Još 2. maja 1942. je zapovjedništvo 4. domobranske divizije dalo uslove za mirno likvidiranje ustanka na sektoru pl. Ozren delegatima Ozrenskog četničkog odreda. (AVII, č. BH-X-903, Pismo štaba Ozrenskog četničkog odreda komandantu IV domobranske divizije od 10. V 1942).

⁶⁾ Prvi sporazum između ustaša i četnika u Bosni i Hercegovini sklopljen je 27. aprila 1942. u Mrkonjić-Gradu između predstavnika vlasti NDH i predstavnika četničkog odreda »Kočić«. Ustaški glavni stan bio je u toku ovih pregovora. Izradom propisa o pravoslavnoj crkvi on je stvarao uslove da slične ugovore prihvate i drugi četnički odredi. (AVII, fndh, 86 19/21-1-18, Izveštaj Velike župe Pliva i Rama, bez datuma, vjerovatno od početka maja 1942.).

Prvi ugovor u istočnoj Bosni između četnika i ustaških političkih i vojnih vlasti sklopljen je 28. maja 1942. u Lipcu kod Doboja. U ime četnika potpisali su ga štabovi Ozrenskog (Cvijetin Todić, Cvijetin Đurić i Branko Stakić) i Trebavskog (Savo Božić, Petar Arnautović i Đoko Milošević) i četničkog odreda Kralja Petra II (opunomoćenici — delegati Trebavskog četničkog odreda), a od strane vlasti NDH — Milan Badovinac, veliki župan pri predsjedništvu vlade NDH, pukovnik Bogdan Matejić, komandant 4. domobranske divizije, i ustaški potpukovnik Ivan Šojat. Sporazumom je između ostalog utvrđeno:

- a) da četnici priznaju NDH »i kao njeni državljani izražavaju lojalnost i odanost njenom poglavaru Poglavniku . . .«;
- b) da se odmah prekidaju sva neprijateljstva između strana koje su potpisale ugovor;
- c) da četnici na teritoriji koju drže imenuju opštinske organe vlasti koji će biti pod kontrolom vlasti NDH;
- d) da će četnički odredi i oružane snage NDH saradivati u borbi protiv partizana; u tom cilju će ih vlasti NDH snabdijevati municijom, liječiti četnike koji su ranjeni u borbi protiv partizana a porodicama poginulih četnika isplaćivati istu pomoć kakvu su dobijale porodice domobrana i ustaša koji poginu u borbi protiv partizana;
- e) da će se četnicima koji se istaknu u borbi protiv partizana dodijeljivati nagrade i odlikovanja;
- f) da će se stanovništvo na područjima pod kontrolom četnika isto tretirati kao stanovništvo pod kontrolom vlasti NDH u pogledu snabdijevanja, zaposlenja i socijalnog zbrinjavanja i da će mu se dozvoliti sloboda kretanja i razmjena dobara; i
- g) da će četničke jedinice saradivati sa oružanim snagama NDH u borbi protiv partizanskih odreda pod kontrolom svojih starješina, ali pod opštim rukovodstvom odgovarajućih komandi oružanih snaga NDH; ukoliko samostalno izvode borbena dejstva protiv partizana, četničke jedinice su dužne da o tome blagovremeno izvijeste odgovarajućeg komandanta oružanih snaga NDH.

Kasnije je (u julu) tim odredbama dodat još jedan stav: da se danom prestanka neprijateljstva između oružanih snaga NDH i četnika prekidaju neprijateljstva između četnika i njemačkih i italijanskih trupa.

Sličan sporazum je potpisao Zenički četnički odred, koji je prihvatio gotovo iste obaveze i prava kao i Ozrenski i Trebavski odred.

Čak je od vlasti NDH dobio i štambilj sa ustaškim grbom. Majevički četnički odred sklopio je sa vlastima NDH primirje, koje je nastupilo 30. maja i koje je u praksi bilo isto što i sporazum. Četnici na Romaniji i Zvijezdi, bar koliko se do sada zna, tada nisu potpisivali takve ugovore već su saradnju sa njemačkim trupama i ustaško-domobranskim jedinicama i vlastima regulisali usmenim dogovaranjem.

Tako se četništvo u istočnoj Bosni definitivno i nepovratno našlo sa okupatorom i ustaškom državom u borbi protiv ustanka. Mada su i jedni i drugi, kao i njihovi pokrovitelji Nijemci, bili puni sumnji i međusobnog nepovjerenja, mada su se tu i tamo dešavali sukobi između četnika s jedne i ustaša i domobrana s druge strane, strah od narodnooslobodilačkog pokreta bio je ona spona koja je, i pored svih suprotnosti, održala savezništvo četnika i ustaša do kraja rata.

Ahmet DONLAGIĆ

KAKO SU ČETNICI NAZVANI ĐIKANIMA

Pošto su doznali preko radija da je u Bihaću stvoren AVNOJ, u osnovnoj školi u Šekovićima održan je zbor na kome se pred narodom i vojskom govorilo o značaju AVNOJ-a.

Poslije zbora održana je priredba. Miloš Popović i Dušan Blagojević pripremili su dva skeča na aktuelne političke teme: poraz Nijemaca kod Staljingrada i razbijanje jednog četničkog štaba u istočnoj Bosni. Naši »glumci« igrali su na opšte zadovoljstvo publike, ali najburniji aplauz požnjeo je u skeču o četnicima jedan magarac, koji se u završnoj sceni pojavio na pozornici s kartonom obešenim o vrat, na kome je pisalo: »Ni ja više neću u četnike«.

Magarac, ravnodušan prema uspjehu, nije htio da sam izađe na scenu, iako mu je sa suprotne strane jedan »glumac« pokazivao punu šaku sijena. Morali su da ga guraju i da mu iza kulisa viču:

— Đi, đii!

— Od toga »đi« nastalo je u istočnoj Bosni novo ime za četnike — đikan, koje se odatle prenijelo u druge krajeve zemlje.

NARODNA VLAST U FOČI U PRVOJ POLOVINI 1942.

Foča, oslobođena u januaru 1942, zatečena je u krvi, pustoši i siromaštvu. Građane, zaplašene ustaškim progonima i četničkim terorom, trebalo je izvući iz opljačkanih kuća, spasavati ih od gladi i pokrenuti politički, privredni i društveni život u gradu. Svi ovi zadaci postavljali su se pred novu narodnu vlast u gradu i po selima fočanskog sreza, koju je trebalo organizovati i formirati. Zbog toga je već sutradan po oslobođenju Foče, 21. januara 1942, u gradu održan sastanak radi izbora Gradskog NOO-a. Sastanak je sazvao i vodio komesar NOP bataljona »Vojvoda Momčilo« Vojin Jauković, koji je tom prilikom govorio o značaju narodnooslobodilačke borbe i o zadacima NOO-a kao nove narodne vlasti. Na sastanku je bilo prisutno oko 40 ljudi. Tom prilikom izabran je NOO od 10 članova (7 Srba i 3 Muslimana). Za odbornike su izabrani stariji građani, za koje se znalo da su bili uz NOP, a protiv ustaških i četničkih nasilja. Za predsjednika je izabran Gavro Vuković, stolar, a za sekretara Ratko Tošović, teolog. U ovakvom sastavu odbor je radio sve do kraja februara 1942. godine.

Na sastanku aktivista Foče izvršen je i raspored pojedinih drugova za organizovanje NOO-a po selima i opštinama fočanskog sreza. Za Zakmursku opštinu bili su određeni Milan Milanović, seljak iz Ris jaka, Rajko Gagović, student iz Deđeva i Luka Božović, privatni namještenik iz Deđeva. Prije odlaska na teren održan je kraći sastanak u komandi mjesta. Moša Pijade, član CK KPJ i Vrhovnog štaba, i Mitar Bakić, instruktor CK KPJ, govorili su kako treba organizovati zborove po selima, objašnjavati političku situaciju i šta su NOO-i kao privremeni nosioci narodne vlasti. Zatim se govorilo o tome kako treba predlagati i birati odbornike i o čitavom postupku, od referata na zboru do javnog glasanja za kandidate. Sva ta objašnjenja i uputstva zasnivala su se na iskustvima stvaranja narodne vlasti na slobodnoj teritoriji u zapadnoj Srbiji i Crnoj Gori.

Na zborove po selima dolazili su skoro svi odrasli muškarci, a naročito omladinci. Pored njih, prvi put, skupovima su prisustvovali i žene, ali ne svugdje u velikom broju. Naročito je malo bilo muslimanskih žena. U svakom selu biran je jedan ili dva odbornika, već prema veličini sela. Negdje su predlagani i raniji seoski knezovi, odnosno muhtari, ako su bili poštteni, ali ipak najčešće su predlagani mladi ljudi. Predlaganje kandidata i izbor odbornika vršeni su javno. Svi stanovnici iznad 18 godina imali su pravo glasa.

Aktivisti zaduženi za organizovanje odbora nekoliko puta su bili kod Moše Pijade, pojedinačno ili zajedno, kome su podnosili izvještaje o prilikama na selu i o izborima za NOO-e. Čika Janko se interesovao za sva pitanja koja su postavljena na zborovima, kao i o tome ko su izabrani odbornici. U nekim selima seljaci su za odbornike birali bogatije ljude, i to se nije moglo spriječiti nikakvim objašnjenjima.

Za svako pitanje Moša je imao jasan i jednostavan odgovor, tako da smo od njega odlazili ne samo s više znanja kako treba nešto uraditi ili riješiti nego i sa novom snagom i optimizmom koji je on ulivao kratkim, jasnim i uvjerljivim riječima.

Radom na organizovanju NOO-a bavio se u Vrhovnom štabu Moša Pijade, a u Okružnom komitetu Partije članovi komiteta Vaso Miskin Crni i Ferid Čengić Fića.

Početkom februara radnici radionica mehaničarske, obučarske, krojačke i stolarske, koje su bile formirane za potrebe NOO vojske, na svom zboru pretresali su i kritikovali rad Gradskog NOO, kritikovali su odbor da ne vodi dovoljno računa o ishrani njihovih porodica i da se pojedini odbornici ne odnose drugarski prema radnicima. Smatrali su da radnici Foče treba da imaju svoje predstavnike u odboru. Preko svoja četiri povjerenika podnijeli su, u tom smislu, i pismenu predstavku Narodnooslobodilačkom odboru Foče i komandi mjesta.

Prvog marta 1942. održan je zbor građana Foče i okolnih sela koja su pripadala fočanskoj opštini. Bilo je prisutno oko 400 ljudi i žena. Na ovom zboru izabran je novi Gradski NOO Foče.

Na zboru je govorio Moma Kočović, zamjenik komandanta Fočanskog dobrovoljačkog odreda, koji se najprije osvrnuo na izbor i rad ranijeg NOO-a. On je tom prilikom rekao da je odbor izabran neposredno poslije oslobođenja grada, na brzinu, i da veliki broj građana nije bio prisutan tome zboru, kao i da radnici nisu bili dovoljno zastupljeni u njemu. Pored toga, odbor je imao i grešaka u svom radu, jer se nije pokazao dovoljno aktivan na izvršavanju zadataka narodne vlasti. Poslije svega Kočović je govorio o zadacima i dužnostima NOO-a.

Nakon toga govorio je o političkoj situaciji Marjan Stilinović, iz Agitpropa Vrhovnog štaba, a zatim je jednoglasno izabran novi Grad-

ski NOO od 17 odbornika. Među odbornike izabrane su prvi put i tri žene. Poslije toga zbora na kvartovskim sastancima građana izabrana su četiri odbora u kvartovima: Donje Polje i Međurječje, Gornje Polje, Čerezluk i Čohodar Mahala i Aladža. U Foči je u kvartovskim i Gradskom (opštinskom) NOO-u bilo ukupno 35 odbornika. Po nacionalnom sastavu bilo je 19 Srba i 16 Muslimana. Većina odbornika bili su mlađi ljudi — predstavnici radnika, zanatlija i seljaka. Za predsjednika odbora izabran je Novica Šekarić, šumar, za potpredsjednika Ibro Manjo, radnik, a za sekretara Luka Božović, privatni namještenik. Istovremeno je izabrano i 25 delegata za sresku konferenciju za izbor sreskog NOO Foče.

Krajem marta 1942. seljaci sela Orahova na svom zboru tražili su da se njihovo selo izdvoji iz teritorije NOO opštine Slatina i pripoji teritoriji Gradskog NOO Foče. Sreski NOO donio je odluku da se njihov zahtjev usvoji. Tako je Gradski NOO naknadnim izborom dobio još jednog odbornika iz ovog sela.

Jedanaestog marta 1942. u sali Doma kulture u Foči održana je sreska konferencija i izabran Sreski NOO za srez fočanski. Na konferenciji je bilo 170 delegata iz svih opština sa teritorije sreza. Svaki gradski kvart i skoro sva sela bila su zastupljena izabranim delegatima na ovoj konferenciji. O ulozi i zadacima NOO-a govorio je Mitar Bakić, instruktor CK KPJ i komandant mjesta u Foči, a o političkoj situaciji Marjan Stilinović. Sa konferencije je upućen pozdrav Vrhovnom štabu, u kome su se delegati obavezivali da će dati sve od sebe da ispune zadatke koje im postavi narod i oslobodilačka borba.

Jednoglasno je izabran plenum Sreskog NOO-a od 30 odbornika. Istog dana je održana i prva plenarna sjednica Sreskog NOO-a, na kojoj je izabran izvršni (uži) odbor Sreskog NOO-a. Za predsjednika je izabran Milan Milanović, seljak iz Risjaka, opština Zakmur, za potpredsjednike Vasilj Starović, seljak iz Banova opština Dragočava, i Ahmed Čengić, seljak iz Mrežice, opština Mrežica, a za sekretara Boro Tošović, student iz Foče, i za ekonomu Smail Hajrić, radnik iz Foče.

Unutar Izvršnog (užeg) odbora podijeljeni su zadaci po sektorima, i to: za kontrolu rada NOO, politički i prosvjetni rad, snabdjevanje i pomaganje siromašnog stanovništva, i poljoprivredu. Za svaki sektor zadužena su po dva odbornika. Postojali su i odgovarajući odsjeci, sa izvjesnim brojem stručnjaka i službenika.

Na teritoriji fočanskog sreza, krajem januara, u februaru i prvih dana marta 1942. bila su osnovana 92 seoska, 10 opštinskih i Gradski NOO. U njih je bilo izabrano 426 odbornika. Po nacionalnom sastavu bilo je 307 Srba i 129 Muslimana, a po socijalnom sastavu 220 siromašnih seljaka, 140 srednjih seljaka, 41 imućan seljak, 24 radnika, 9 zanatlija i 2 intelektualca.

U februaru 1942. Vrhovni štab donio je u Foči pismene propise o organizovanju i radu NOO-a. Jedan je bio »Zadaci i ustrojstvo Narodnooslobodilačkih odbora« i drugi »Objašnjenja i uputstva za rad Narodnooslobodilačkih odbora u oslobođenim krajevima«. Ova dva dokumenta ostala su poznata kao »Fočanski propisi«. U njima su istaknuti osnovni principi o NOO-ima: izbornost, odgovornost pred narodom, pravo smjenjivanja pojedinih odbornika i cijelog odbora, zakonitost u radu itd. NOO-i u fočanskom srezu organizovani su sasvim u duhu »Fočanskih propisa«, iako u početku osnivanja odbora nisu bili još doneseni. Ovi propisi umnoženi su u Agitpropu Vrhovnog štaba prvo na šapirografu, pa na geštetneru, tako da je svaki NOO po selima i opštinama dobio po jedan primjerak. Ovi propisi su pomogli da se rad NOO-a odvija jednoobrazno i da se učvršćuju kao prava narodna vlast.

*

U Foči tih dana nije bilo dovoljno životnih namirnica ni druge robe da bi se stanovništvo moglo snabdijevati. Pored opljačkanih i siromašnih stanovnika Foče, u gradu se zatekao i veliki broj izbjeglica i pogorjelaca iz popaljenih sela. Osiromašeni i zapušteni grad trebalo je podići i osposobiti za život. Moralo se sve organizovati na racionalan način, pod rukovodstvom i kontrolom NOO-a. Vlasnicima radnji NOO je naredio da ih otvore i da prodaju robu po cijenama koje je odredio Gradski NOO uz saglasnost komande mjesta. Od zaplijenjene robe u četničkim skladištima i od pronađenih opljačkanih stvari koje nisu bile za upotrebu vojske stvoren je kod Gradskog NOO-a poseban magazin u okviru Narodnooslobodilačkog fonda.

Kao prva pomoć siromašnom stanovništvu Foče i izbjeglicama koje su se zatele u Foči podijeljeno je 1.500 kg oraha, 772 kg žita i 422 kubna metra ogrevnog drveta. Podijeljeno im je i 50.000 dinara koje je Vrhovni štab poklonio Gradskom NOO-u Foče za pomoć sirotinji. Izbjeglice sa sela vraćene su u svoja mjesta, ako je bilo uslova za život, s obzirom na to da su mnoga sela sa cjelokupnom imovinom bila opljačkana i spaljena. I pored toga u Foči je moralo da oстане mnogo izbjeglica. NOO izvršio je popis cjelokupnog stanovništva Foče. U Foči su tada bile 963 porodice sa 4.047 stanovnika. Pored brige o prehrani, postojao je i problem ogreva, jer je u gradu bilo svega 313 porodica koje su mogle kupiti ogrevno drvo, dok 639 porodica nije uopšte imalo ogrevnog drveta niti mogućnosti da ga nabavi.

Stvorena je posebna gradska narodna kuhinja i u njoj se svakodnevno hranilo oko 3.000 siromašnih stanovnika Foče, za koje se nije mogla obezbijediti ishrana na drugi način. Posebno je organizovana radnička kuhinja i u njoj se hranilo oko 250 radnika, koji su

radili u vojnim radionicama u Foči. Taj broj radnika bio je promjenljiv, peo se i do 290. Pored toga, u radionici na Brodu bilo je još 50 radnika.

U Foči je odranije postojao i dječji dom za siromašnu i nezbri nutu djecu. Sada je on bio reorganizovan i u njega je smješteno 60 djece bez roditelja ili rođaka koji bi se mogli brinuti o njima. Dobrovoljnim prilozima građana i iz magazina NOO-a obezbijedena je najnužnija odjeća i posteljina. O djeci su se brinule žene i djevojke Foče, kao njegovateljice i vaspitači.

U otvorenim radnjama bilo je samo nešto voća. Živežne namirnice teško su se nalazile. Otvorena je pijaca i zadržana je subota kao uobičajeni pijačni dan. Seljaci su slobodnije silazili u grad i donosili svoje proizvode, jer su u zamjenu mogli da nabave izvjesnu robu, koja im je bila potrebna. Posebno su organizovane radnje za prodaju duvana. Otvorene su briačnice i jedna knjižara. Jedna briačnica radila je za partizane besplatno, a za ostale su bile određene cijene usluga. Mjerama za oživljavanje privrednog života i slobodnije cirkulacije stanovništva i robe između grada i sela ostvarivala se normalizacija života i u gradu i u selu i osjećala se veća sigurnost.

Na zajedničkoj sjednici Gradskog NOO-a i glavnog intendanta Vrhovnog štaba utvrđene su bile i cijene najvažnijim životnim namirnicama. Kao platežno sredstvo važili su stari jugoslovenski dinar, nedićevski dinar i NDH kuna. Nisu važile samo okupacione njemačke marke i italijanske lire. O ovome je NOO donio naredbu, koja se striktno provodila.

Bilo je pojava špekulacije, naročito sa solju, tako da su NOO vodili oštru borbu protiv špekulanata i to uz pomoć aktivista NOP-a i naroda. Nestašica soli se, pored hljeba, najviše osjećala. Izvjesne količine soli nabavljane su preko Kalinovičkog odreda iz okupiranih mjesta, ali sve to nije bilo dovoljno, tako da su se šverceri solju pojavljivali najviše u opštinama Jabuka, Mrežica i Ustikolina, a stizali su i do Foče i okolnih sela. Oni su kilogram soli prodavali za 8 kg žita. Da bi spriječio šverc, Sreski NOO donio je odluku da se špekulantima oduzima so i da se tako nabavljena so unosi u NOO fond.

U Foči je nađena veća količina duvana u Duvanskoj otkupnoj stanici i nešto rakije u četničkim magazinima. Jedan dio bio je ustupljen Gradskom NOO-u, i kasnije Sreskom NOO-u, za njihove magazine, radi razmjene za životne namirnice. Veće količine nalazile su se u magazinu glavnog intendanta. Duvan i rakija slani su i u Sandžak i u Crnu Goru radi razmjene za životne namirnice. U Foči je svakodnevno vršena prirodna razmjena (trampa) u magazinu Glavne intendature, po ekvivalentima koje je odredio glavni intendant.

Odlukom Sreskog NOO-a sav promet drvne građe stavljen je pod kontrolu i na raspolaganje NOO-a. Ovo je učinjeno zbog pojave

špekulacije i nabijan ja cijena od strane vlasnika, jer je već krajem marta 1942. počela opravka kuća.

Odlukom Sreskog NOO-a i svi mlinovi potočari za mljevenje žita takode su stavljeni pod upravu i kontrolu NOO-a. Određeni odbornik seoskog i opštinskog NOO-a vodio je knjigu o prihodima od meljave u mlinovima i o rashodima. Ujam za mljevenje iznosio je 5%. Od toga jedna polovina je išla u NOO fond sreza, a druga u fond opštine. Mlinaru je pripadala nagrada, dnevno po 1 kg brašna za njega i po 300 grama brašna dnevno za svakog člana najuže porodice.

U Foči je centralizovano pečen hljeb za vojsku i siromašno stanovništvo koje se hranilo u gradskoj narodnoj kuhinji. Hljeb je pravljen od mljevenih suvih krušaka (»hošafa«) i manjeg procenta brašna, jer se žito i brašno vrlo teško nalazilo. Uopšte, bile su minimalne zalihe životnih namirnica, kako u gradu tako i na selu. Dio brašna u ovom fočanskom kruškovom hljebu nije prelazio više od 30% i zato je taj hljeb bio mekan i gnjecav.

I u mesu se takode oskudjevalo, iako je u ovom kraju, naročito u planinskim selima, gajeno prilično stoke. Prvo su obezbjeđivane potrebe vojske, gradske narodne kuhinje za siromašno stanovništvo, a tek onda je višak davan za prodaju ostalom građanstvu. Najčešće se meso nije moglo uopšte kupiti. Tako je uoči pravoslavnog i katoličkog Uskrsa Gradski NOO podijelio srpskom i hrvatskom stanovništvu 203 kg mesa, a nekoliko dana kasnije nešto veću količinu muslimanskom stanovništvu.

Prva i Druga proleterska brigada i dobrovoljačke jedinice, formirane od mještana, vodile su borbe s Nijemcima, Italijanima, ustašama i četnicima, koji su pokušali da osvoje ili bar umanje partizansku slobodnu teritoriju. Svakodnevnne borbe zahtijevale su dobro organizovanu pozadinu i pomoć frontu. Gradski NOO u Foči u toku januara i prvih dana februara 1942. organizovao je za potrebe vojske slijedeće radionice: stolarsku, krojačku, kožarsku, bravarsku, radionicu za izradu rublja i preradu vune, kao i dvije pekare. U svim radionicama su radila 153 radnika. Sve ove radionice bile su opremljene potrebnim alatom i nalazile su se u adaptiranim prostorijama, koje su odgovarale za tu namjenu. Sirovine, odnosno materijal za njihov rad skupljan je po magazinima a i po raznim četničkim ili ustaškim skrovištima opljačkane robe, a nađena je i prilična količina vune u Čilimari. Broj radnika u pojedinim radionicama je povećavan prema razvijanju poslova. Tako je krajem marta u krojačkoj i obućarskoj radilo 75, u opančarskoj 32, u pekarama 9 i u radionici za preradu vune i pletenje 150 radnika i radnica. Sve ove radionice Gradski NOO predao je sredinom februara komandi mjesta na dalje rukovođenje.

Komanda mjesta uz pomoć NOO-a opštine Foča i Zakmur organizovala je u pogonu ranijeg šumskog industrijskog preduzeća

»Varda« na Brodu mehaničarsku radionicu za opravku oružja, održavanje i opravku kamiona i voznog parka za uskotračnu industrijsku prugu Brod — Miljevina. U ovoj radionici radilo je oko 50 radnika. Na Brodu su radili pored radnika iz Foče i iz »Varde« i partizani radnici iz Užica. Radilo se na opravci svih vrsta oružja. Bio je napravljen i kalup za izradu metalnih petokrakih zvijezda. U ovoj radionici prepravljani su i prilagođeni sa benzinskog pogona na pogon ugljem tzv. »saugas« — motori nekoliko kamiona zaplijenjenih u Goraždu i Foči. Benzina nije bilo i kamioni su na ovaj način osposobljeni za saobraćaj. Ovdje je prerađen i jedan benzinski motor takođe na »saugas«, koji je bio montiran kod zgrade doma kulture u Foči. Tako se dobijala električna energija za osvjetljenje prostorija doma i za prikazivanje filmova.

Prepravljenim kamionima održavan je redovan drumski saobraćaj na relacijama: Foča — Jelašca (prema Kalinoviku — 34 km) i Brod — Foča — Ustikolina — Goražde (38 km). Iako su kamioni na »saugas« bili vrlo spori, svi su i pored toga stalno saobraćali i prevozili teret za Foču i Goražde i za jedinice na ovim terenima. U odsudnim trenucima prebacivane su i kompletne vojne jedinice, da bi se brzo koncentrisale za iznenadnu akciju. Tako je bilo krajem aprila 1942, kada su prebacivani bataljoni proleterskih brigada za borbu protiv Italijana na sektoru Goražde — Čajniče.

Odvijao se i normalan i redovan željeznički saobraćaj na uskotračnoj pruzi Foča — Goražde. To je bio prvi partizanski voz. Prevezio je vojsku i putnike i imao svoj red vožnje. Bio je u minut tačan. Svima je bio poznat njegov kondukter »Brka« (ćika Pera), kragujevački radnik, po tome što bi, poslije pregleda propusnica i voznih karata obilazio vagona i čitao radio-vijesti i novosti iz fočanškog lista »Narodni borac«, ili, kako su neki govorili, držao konferenciju u vozu.

Od Broda do Miljevine saobraćao je voz na šumsko-industrijskoj pruzi preduzeća »Varde«. Ovim vozom prevezio se ugalj iz rudnika na Miljevini, ogrevno drvo i drvena građa koja se nalazila uz prugu.

Rudnik mrkog uglja u Miljevini, koji je udaljen 1 km od pruge, bio je spojen posebnim kolosijekom sa željezničkom stanicom. Do tada je približno 600 metara galerije bilo otvoreno za vađenje oko 4.000 vagona uglja. Nije bilo pojava metana i to je olakšavalo eksploataciju. Ugalj se koristio za željeznički pogon, za kamione na »saugas« i za ogrev.

Već početkom februara uspostavljena je telefonska veza Foče sa svim značajnim mjestima na užoj slobodnoj teritoriji. Direktna telefonska veza postojala je sa mjestima: Šćepan Polje, Miljevina, Trnovo, Goražde, Ustikolina i Čelebić. Preko telefonske centrale u Goraždu Foča je imala posrednu vezu sa mjestima: Renovica, Ustiprača, Orahovica, Ilovača, Bilanci, Čajniče i Metaljka. U svim ovim

mjestima telefoni su bili kod NOO-a ili komande mjesta, odnosno štaba vojne jedinice. U Foči su imali telefone: Vrhovni štab, komanda mjesta, Sreski NOO, Gradski NOO, Željeznička stanica i Duvanska stanica, a na Brodu željeznički pogon i radionica. Dežurstvo na telefonskoj centrali u Foči bilo je danonoćno. Ova veza olakšavala je rad vojnih i civilnih vlasti i koristila Vrhovnom štabu u rukovođenju vojnim jedinicama i njihovim operacijama.

Gradski NOO je organizovao Vozarski eskadron sa 10 pari konja, 10 kola i 5 saonica. U Eskadronu je bilo 28 konja za transport brdskim predjelima. Eskadron je takođe predan komandi mjesta za potrebe transporta i snabdijevanje vojske u mjestu i okolini. Eskadron je povremeno korišćen i za snabdijevanje stanovništva Foče ogrevnim drvetom.

Hrana za vojsku prikupljana je po selima. Odmah po oslobodjenju grada formirano je 8 ekipa sastavljenih od građana Foče, koje su obišle okolna sela i do 14. II 1942. sabrale 1.545 kg žita, 290 kg krompira, 144 kg pasulja i 5.394 kg mesa.

Ovakav način prikupljanja hrane pokazao se neefikasnim i neravnomjerno je opterećivao seljake, pa su NOO-i opština i komanda mjesta u Foči već krajem februara 1942. odlučili da svako selo u fočanskom srezu daje za potrebe vojske nedjeljno jedno goveče, teže od 60 kg i po dva kg žita od svake porodice. Prikupljanje i razrez vršili su NOO-i vodeći računa da imućnije porodice, po razrezu, daju više žita, a sasvim siromašne da se oslobode davanja.

U martu 1942. odluka je dopunjena, tako da su porodice davale nedeljno 4 kg mesa, a NOO-i vršili razrez po domaćinstvima na istom principu kao i za žito. NOO opštine Čelebić, jedini je od svih opštinskih NOO-a postavio pitanje Sreskom NOO-u prvih dana maja 1942. da se ovaj doprinos za vojsku preispita, jer da po njihovim obavještenjima susjedni srezovi, šavnički u Crnoj Gori i pljevaljski u Sandžaku, nemaju obavezu davanja ovako razrezanog doprinosa.

Teritorija Opštinskog NOO-a Jabuka bila je jedan od pasivnijih i zaostalijih krajeva u fočanskom srezu. Za vrijeme ustaško-četničkog terora bila je uništena većina sela. Na sastancima NOO-a istican je agilan i uporan rad NOO-a ove opštine. Do polovine aprila 1942. na teritoriji NOO-a ove opštine prikupljeno je za potrebe vojske 10.000 kg žita, za podjelu pogorjalcima i siromašnom stanovništvu još 4.350 kg žita.

NOO-i su provjeravali i ispitivali imovinu narodnih neprijatelja, ustaša, četnika, špijuna, koji su strijeljani ili odbjegli. Po prikupljenim podacima opštinski NOO davao je prijedlog komandi mjesta ili štabu vojne jedinice na terenu da odluči o zapljeni imovine, odnosno konfiskaciji. Zaplijenjena imovina unosila se u NO fond, osim onih stvari koje su bile potrebne za vojsku. Konfiskovano ziratno zemljište ustupano je siromašnim seljacima radi obrade.

I ovdje se isticao NOO opštine Jabuka. Ovaj odbor je od narodnih neprijatelja konfiskovao 230 ovaca, 50 koza, 38 konja, 1.650 kg krompira, 581 dunum oranica, 403 dunuma kosanice, 31 dunum bašte i 41 dunum šume. Jedan dio konfiskovane stoke predat je za potrebe vojske, a najveći dio je podijeljen siromašnom stanovništvu i pogorjelicima. Cijelo konfiskovano ziratno zemljište dodijeljeno je siromašnim seljacima na obradu.

Poseban problem je bio ispitivanje i utvrđivanje porijekla imovine, jer su se u nekim kućama skrivale opljačkane stvari. Ispitivanja i odlučivanja o zapljeni opljačkanih stvari bila su objektivna i savjesna.

Kod Gradskog NOO-a postojao je Narodnooslobodilački fond u koji su ulazili svi dobrovoljni prilozi stanovništva, zaplijenjena imovina narodnih neprijatelja i pronađene opljačkane stvari od strane ustaša i četnika, čiji se vlasnik nije znao. Blagajnik odbora vodio je i novčana sredstva i magazin fonda. Isplate i izdavanje vršilo se samo po odluci NOO-a.

Iz NO fonda sve stvari koje su bile potrebne vojsci predavane su komandi mjesta, odnosno glavnom intendantu Vrhovnog štaba. Ostalo je NOO koristio za pomoć siromašnom stanovništvu, izbjeglicama, pogorjelicima (prvenstveno za gradsku narodnu kuhinju) i siromašnim porodicama boraca.

Kada je obrazovan Sreski NOO, Gradski NOO Foče slao je u sreski magazin NO fonda 70% prikupljenih stvari i sredstava. Za ostalih 30%, što je pripadalo NO fondu grada, slao je mjesečni izvještaj Sreskom NOO-u o utrošku iz fonda.

Sreski NOO izvršio je organizaciono i političko povezivanje opštinskih NOO-a. Svojim uticajem i intervencijama ujednačavao je kriterij u rješavanju pojedinih pitanja. U organizovanju rada narodne vlasti i na snabdijevanju boraca na frontu i u pozadini Sreskom odboru su pomagale komande mjesta u Foči, Ustikolini i Čelebiću.

Sreski NOO pokrenuo je i kampanju proljetne sjetve i obrade napuštenog zemljišta, kao jednu od najvažnijih akcija. U svom aparatu imao je agronoma, koji je pomagao opštinskim NOO-ima u organizovanju radova po selima. Na jednom širem sastanku u Sreskom NOO-u preduzeto je niz organizacionih mjera na širem planu oko nabavke sjemena, razmjene stočne zaprege i korištenja vještačkog đubriva. Sve mjere išle su na to da se poslije i zasadi sva ziratna zemlja, bez obzira ima li vlasnika ili ne.

Gradski NOO u Foči je u nekoliko sela (Prevrac, Gradac, Susješno, Tabaci, Orahovo) organizovao sjetvu. Sva zaprežna stoka (volovi, a u nedostatku volova korištene su i krave za zapregu) mobilisana je i stvorena radna jedinica od omladinaca između 16 i 18

godina i ljudi starijih od 45 godina, za rad na oranju. Redosljed sjetve bio je prvo na terenu bliže dolini Drine, a potom na drugim parcelama u višim predjelima. Na ovom poslu našli su se zajedno seljaci iz svih sela i složno su radili i Srbi i Muslimani. Bilo je organizovano dežurstvo po dva odbornika za svaki dan sa oračima na terenu. Već u aprilu sva ziratna zemlja u ovih nekoliko sela oko Foče bila je potpuno obrađena. Dvorišne bašte u gradu sve su ograđene, uređene i neke zasade. Voćke su obrezivane i krečene. Za ograđivanje bašta iz magazina Gradskog NOO-a prodato je za novac 300 kg eksera.

Gradski NOO organizovao je i šest kovačkih radionica sa 11 kovača, za opravke poljoprivrednog alata iz okolnih sela, a i iz cijelog sreza. Kovačnice su radile kao radionice Gradskog NOO-a. Poslije isplaćene naknade za gvožđe koje se dobijalo od Glavne intendanture 60% prihoda od kovačnica išlo je u gradski NO fond, a 40% u sreski NO fond. Takve radionice organizovane su i u drugim opštinama.

Glavna intendantura je imala izvjesnu količinu šalitre, koja je služila kao vještačko đubrivo. Svim opštinama bilo je dodijeljeno po 500 kg šalitre, koja je podijeljena siromašnijim seljacima. Ostale količine date su u magazine opštinskih NOO-a za razmjenu.

Posebno značajna akcija Sreskog NOO-a bila je obrada Šadičkog polja, u dolini Sutjeske, koje je pripadalo selima Čurevo i Šadići. Većina stanovnika ovih i susjednih sela bila je napustila svoje domove pred četničkim terorom. Prema planu i rukovođenju agronoma Sreskog NOO-a obrada i sjetva ovog kompleksa zemljišta obavljena je u vrlo kratkom roku. Svi opštinski NOO-i bili su dužni da pomognu ovu akciju, prvenstveno opštine Zakmur, na čijoj je teritoriji to bilo, i susjedna Dragočeva. Dolazile su zaprege sa plugovima i iz udaljenijih opština (Jabuka, Ustikolina i Miljevina). Bila je to velika sreska radna akcija, koja je potpuno uspjela. Ona je imala pored ekonomskog i politički značaj, jer su se na ovako korisnom poslu našli ljudi iz svih krajeva sreza.

Za opštine gdje nije bilo dovoljno sjemena nabavljeno je sjeme iz drugih opština kupovinom ili naturalnom razmjenom. Za neke vrste sjemena Sreski NOO je preduzimao mjere da nabavi i van sreza. Tako je sjeme luka nabavljeno oko Uloga, kod Nevesinja, pasulja u Goraždu, a krompira na terenu Zagorja, Pive i Čajniča. Gradski NOO nabavio je sjeme za svoja sela razmjenom u opštinama Mrežica i Miljevina. Za sjeme su podijeljene opštinama izvjesne količine žita zaplijenjenog u Borču.

Igmanski marš izbacio je iz stroja Prve proleterske brigade oko 160 boraca, teže i lakše promrzlih, i onesposobio ih za borbu. Pošto su svi oni stigli u Foču, NOO je morao da osposobi bolnicu za njihov prihvatanje.

U bivšoj vojničkoj kasarni Sjevernog logora, preko puta duvanske i željezničke stanice, očišćene su i pripremljene prostorije za bolnicu, u koju se moglo smjestiti 200 bolesnika. Ona je kasnije nazvana »Igmanska bolnica«. Od građana Foče prikupljeno je u dobrovoljnim prilozima: 150 kreveta, 120 slamarica, 17 dušeka, 87 pokrivača, 51 čaršav, 62 jastuka, 25 košulja, 31 par čarapa i 78 zavoja. Za kuhinju bolnice prikupljeno je kompletno posuđe, a javilo se i 40 dobrovoljaca žena, djevojaka i radnica iz Foče za rad u bolnici. Proletere »igmance« dočekala je slobodna Foča kao svoje sinove.

Ljekarska pomoć, topao krevet i hrana, ljubav i pažnja stanovnika Foče vraćali su »igmancima« snagu i učvršćivali borbeni duh i optimizam. U posjete su im dolazili borci s fronta, omladina Foče, donosili poklone. Ljekari i bolničko osoblje danonoćno su bdjeli nad njihovim životima. Ali u nedostatku lijekova njihovo stanje se komplikovalo. Tetanus je prijetio da pokosi veliki broj teških bolesnika. Bez narkoze, seruma i potrebne hirurške opreme ljekari su im sjekli noge i ruke i to najobičnijim testerama. Bez jauka ostajali su »igmanci« bez svojih nogu i ruku, dok su neki zauvijek ostali pored hučne Drine sa neostvarenim snom o povratku u svoj slobodan kraj.

Posebnu pažnju i brigu za »igmance« pokazao je drug Tito i drugovi iz CK KPJ i Vrhovnog štaba.

Pojavom nekoliko slučajeva pjegavca u Foči, Gradski NOO je uz pomoć vojnog saniteta preduzeo veoma opsežne mjere preventivne. Ovo je bilo utoliko potrebnije, što je u Foči bilo mnogo izbjeglica sa vrlo teškim i nehigijenskim uslovima za stanovanje. U gradu je osnovan Zdravstveni odbor, a u kvartovskim NOO-ima postojale su zdravstvene grupe, koje su se starale da se sprovedu mjere higijenske preventivne. Gradski NOO dobio je od NOO-a opštine Slatine 50 m³ kreča za krečenje bolnice i kuća u gradu. Svaki kvart imao je burad za pranje odjeće, rublja i posteljine. Građani i čistačke kolone čistili su stanove, dvorišta, ulice, prolaze, trgove, parkove i bašte. Poseban higijenski nadzor vršen je nad radnjama (pekare, klaonice, brijačnice, kafane, radionice). Bilo je podignuto i kupatilo za vojsku i radnike.

Organizovani su i analfabetski tečajevi po kvartovima, a naročito po selima. U tome su najviše pomagali omladinski aktivni. U toku aprila radilo se na pripremanju za uvođenje obaveze školske nastave i otvaranje škola, što je onemogućila treća neprijateljska ofanziva.

Od djevojaka i mladića koji nisu bili u vojnim jedinicama Gradski NOO osnovao je radnu četvu. Ova četa radila je na pojedinim radnim akcijama u gradu (pripremanje zgrada za smještaj bolnica i vojske, za češljanje vune, razni transporti i drugo). Jedna deseti- na čete bila je obučena za rukovanje vatrogasnom opremom. Dežurala je i bila spremna za gašenje požara i brze intervencije.

Gradski NOO formirao je četnu gradske narodne straže. U straži su bili ljudi stariji od 45 godina. Sastav straže odobrila je komanda mjesta u Foči. Straža je imala dužnost održavanja reda u gradu i obezbjeđenja pojedinih objekata (zgrada odbora, komanda mjesta, magazini). Patrole ove straže obilazile su i sela koja su pripadala Gradskom NOO-u. Četu je upotrebljavala i komanda mjesta za patrolne i kurirske zadatke.

Za rješavanje manjih sporova između građana formirani su opštinski sudovi pri NOO-u. Sud pri Gradskom NOO-u imao je dva člana iz redova odbornika, a treći član je bio vojno lice iz sastava komande mjesta u Foči. Sreski sud imao je pet članova.

Cjelokupna djelatnost Sreskog i Gradskog NOO uspješno se odvijala sve do 10. maja 1942, kada je Foča napuštena pred jačim neprijateljskim snagama.

Luka BOZOVIC

BICE OVA ZGRADA ČVRSTA

Druga neprijateljska ofanziva je zatekla Prvu brigadu na sektoru Romanije. Vrhovni štab sa Četvrtim bataljonom uspio se prebaciti preko Jahorine u pravcu Foče prije nego su Nijemci uspjeli da zatvore обруч, a ostali bataljoni su se našli na sektoru Knežine. Štab brigade je odlučio da se brigada probije iz обруча preko Sarajevskog polja i Igmana, upravo pored najvećeg neprijateljskog garnizona, čemu se neprijatelj najmanje nadao.

Dvadeset trećeg januara otpočeo je slavni igmanski marš Prve proleterske.

Kakav je bio moral »igmanaca« u tim najtežim i sudbonosnim časovima za Prvu proletersku vidi se iz sljedećeg: Odmah po završetku marša, dok su im Ijekari primitivnim sredstvima kidali promrzle dijelove tijela, »igmanci« su u Foči priredili usmene novine i u »vrabcu« pjevali:

Biće ova zgrada čvrsta,
Materijal dvjesta prsta,
Zgrada lijepa, fina, mala.
S temeljima od stopala!

HAN POGLED

Noćas sve odiše čudnom tajanstvenošću. Čak ni oružje ne zveck-ka, nema onog karakterističnog: cak-cak. Ne čuje se topot ni ono malo cokula u četi.

I Drinjača se noćas nešto izmijenila ... Mladalački se zaskače, zagrgolja i zažubori brzacima, a zatim mlitavo pljusne ... Klökne... Zamre! Ne znaš krije li svoj hod od sipljivo nabubrelih oblaka, spremnih da iznenada rignu i pod okriljem noći — drvljem i kamenjem zamute njene vode i prepriječe put matice ili hoće nešto drugo. Pritajila se i vreba. Možda napreže vijekovima istančali sluh da uhvati jedva čujni bat raskvašenih »putrovaca«, koji promiču obalom. Nervozno pokušava da prodre kroz veo tajanstvenosti, koji je okružuje i, izgubivši strpljenje, ljutito zapljusne obale, čas jednu a čas drugu i produži svoj iskonski put.

I kolona produžava svoj put. . .

Na svakom koraku mreža neizvjesnosti sapliće je sve novim i novim nitima. Misao užurbano pretresa ranije događaje. Traži bilo kakvo upoređenje i pipa oslonac za svoje predviđanje i nagađanje:

— U zasjedu vjerovatno nećemo? Napustili smo cestu i već počinjemo da se penjemo.

— Sigurno idemo pred Tempa! Ala će da vikne, kao ono pro-ljetos u Vlasenici: »Šrmt fašizmu!, Treća proleterska brigado!«

— Možda u akciju na četnike! Ko ga zna! — Više pretpostavki nego glava. Iskre poput svitaca, sudaraju se, obilaze, preskaču.

Najgore je to, nisi još čestito ni zinuo, a ono, kao iz puške: psssst! Da je bar sa nekim porazgovarati, bilo bi lakše. Možda bi se nešto i doznalo, a ovako: tišina! psssst! Dovraga i sa tišinom!

Koraci savladaju metre, osvajaju visinu, a brdo pomalo iznura-va i osvaja kolonu. Ona se tanji i izdužuje. Prutravci se kližu, a tišinu narušava poluglasno dozivanje: Veza! Veza! Ima li veze? ... sikti, slično zmijskom šištanju.

Eh, daj »vezu« makar i sto puta! Samo nek' se nešto čuje, jer tišina, suprotno svim fizičkim zakonima, vri u mozgu i do ludila para uši.

Kolona puže uza strminu, a strmina klizi niz kolonu.

Mali plato. Seoce od dvije-tri kućice. Kolona zastaje. Napetost popušta, a misao i jezik lete, traže oduška. Šaputanje: u početku bojažljivo, u iščekivanju onoga — pssst! prerasta pomalo u poluglasan razgovor.

— Koje li je ovo selo, bõgo moj? — pita Manojlo Minić, skupljajući bore na čelu. Mrgodi se pomalo na reumatične noge, a može biti i na praznu lulu, kojoj je izgrizao pola kamiša.

— More biti da je dikansko — upada u pitanje Dorđe.

— Nije dikansko, nego naše. Bio sam u njemu u patroli — sipajući kao iz mitraljeza objašnjava kratkonogi Milan Radović i uznemirava svoju okruglu kapu, kao da time hoće da posvjedoči svoju tvrdnju.

— Kad si bio, reci kako se zove! — ispod velike šubare i stražarske bunde javlja se brkati Rade Borovčanin, poput Kraljevića Marka.

— Zagrebnik. Eto kako! — objašnjava mu Milan i skače na noge, bojeći se da ga posjedali borci ne vide.

— Aha-hä! — odjeknu smijeh viši jastog Bukija Alkalaja, čija posebno modelirana srneća šubara najrječitije ilustruje njegovu živost i dinamičnost.

— »Zagreb« — veliš. — Ja mislio da ćemo na Vlasenicu, a ono ispade — pravo Anti na Zagreb!

— Nije Zagreb, nego Zag — reb — nik! — upinje se Milan, uz veseli smijeh Bukija i grupe boraca oko njega.

— Čuvaj se ti, naletnjače, da ne zagrebeš u patrolu! — prekida vodnik Janko — Bukija i njegove vicaroše.

— Ne boj se, ne bi bilo prvi put! — spremno odgovara Buki.

I kolona je pošteno zagrebala ...

Nogu za nogom — uz Krčevine. Četvoronoške — uz Vis. Vučjim tragom od Visa do Jusine ravni. Odatle, po davno zaraslim stazama, praćena svjetlom tmurnog dana — do prevoja između Velikog i Malog Igrišta.

Iskisla i orošena četa, smješta se u poveću kolibu. Ostale kolibe ostaju za glavninu bataljona, koja se kretala preko Grabovice, Derališta i Milan planine.

Negdje oko Saračevića dola stići će Brinački bataljon Birčanskog odreda.

— Po svoj prilici, biće nešto slično Udrču i Cerskoj — razmišljaju mnogi.

*

Rijetko i otrcano pramenje dima napušta krov kolibe i ulizički hita u susret gigantskim klobucima magle, koji carskim koracima silaze sa Velikog Igrišta. Kreću se ljeno i dostojanstveno, obavijajući, usput, neprozirnim plastom sve na šta naiđu.

Pod jelikom, koja se ispriječila na putu pamučnih kolosa, Aco, komesar Prvog (Romanijskog) bataljona, okupio trojicu i nešto im objašnjava. Govori dostojanstveno i oprezno.

— Sutra, naveče, izvršiće se napad na Vlasenicu. Brigada i Šekovljani. Mi ćemo na Han-Pogled i Ružinu Vodu.

Trojica pažljivo slušaju.

— Vi ćete izviđati Han-Pogled. Duško dobro zna odakle se može prići.

— Kad treba da krenemo? — pita Akif Bešlić, mičući dotjeranim brčićima.

— Odmah! I nikom ni riječi.

— Dobro. Biće u redu.

— Nemojte da vas slučajno opaze, jer bi čitava stvar mogla propasti!

— Ne brini — odgovara treći i već nervozno počinje da pomiče gajku.

— Ne brini — veliš! Odavno ja brinem brigu s tobom. Nemoj samo da ti ustaše otmu kapu, nećeš imati čime treskati o zemlju

— okreće komesar na šalu.

— Ne boj se, družo Aco, ostavićemo ga na najbližoj čuki, da crta skicu! — prihvata šalu Duško Jovanović, partijski randik, rodom sa tog terena.

— Skicu ne zaboravite, a sutra, u sedam naveče, da čekate na ovoj livadici, više Han-Pogleda.

— Čekaćemo. Kod onih dviju pojata — reče Duško dižući se i, dok komesarova ruka još stoji ispružena i pokazuje u pravcu šume, patrola zamiče ...

*

Patrola propada kroz guste naviljke magle, a u kolibi Prve čete atmosfera iskri nečim posebnim. Nečim što odudara od ranijeg raspoloženja u sličnim prilikama.

Sve je protkano i obojeno predstojećom akcijom, koja još nije zvanično saopštena borcima. Nije saopštena, ali se naslućuje. Prisutna je svugdje i gospodari nad svakom riječi, svakim pokretom, svakim korakom. Isprepliće se sa terkijom opute, kojom Ratko Harno vić okolišava nove opanke. Čačka čuvaldsuom po Manojlovoj praznoj luli. Zvecka Bukijevom vječito praznom porcijom. Pretura po mislima boraca, kao kutlača Stanka kuvara po rijetkoj čorbi. Raste i uzdiže se kao visoka šubara Laze Katana, u želji da nadvisi cijev njegove »partizanke«, kada je u stavu »k' nozi«.

Svugdje je prisutna. Sve osvaja. I pjesma! I šala! Ozbiljni razgovori i intimne ispo vješti.

— Čuo sam, ljudi, da su ustaše prenijele iz Drinjače veliki duvan na An-Pogled. Nije im, vele, u Vlasenici sigurno — govori Ratko, energično nabadajući vrhom noža raskvašenu kožu, kao da spretnošću i brzinom podvlači ozbiljnost i pouzdanost iznijete informacije. Dok vrh noža ubada poput »singerice«, vragolasti pogledi streljaju u pravcu grupe, koja se razbaškarila na suprotnoj strani. Pozivaju je na šalu i peckanje.

— De ćeš ti nešto čuti, kada si ogluvio od tog dvometarskog šala. Sigurno nijesi mogao uši oprati od kada se ustanak dig'o — lomi Manojlo upućenu žaoku, osjećajući kud će razgovor krenuti.

— Znaju oni da je našem brki fajka presušila, pa su mu spremili poklon od dva-tri metra »bajinovca«, — preuzima Buki dalji napad i ne da Manojlu da podmeće klipove, kad su kola već krenula u pravcu prikladne teme.

— Ma, nemaju ustaše duvana ...

— A, šta imaju? — Buki i dalje tjera svoje.

— ... imaju grä bijelog, grä crnog, grä žutog, grä rijetkog i grä gustog. Samo, čuo sam da oko kazana postavljaju gvožđa, pa se ti zavrzane pripazi malo, nemoj da ti srnećak zaglavi, — nastavlja Manojlo, uz opšti smijeh i namješta noge, spremivši se za malo duži okršaj.

Videći da je stari danas u formi i da neće moći lako da ga navedi, Buki bira drugu, lakšu žrtvu i nastavlja:

— Francetićeveci imaju dobrog štofa za kape i dosta kratkih pušaka, pa Lazo neće morati stalno da fitilji svoju šubaru, jer — »puška raste, a Lazo urasta«.

— Gledaj ti da zarobiš kakvu gitaru, jer nam se djevojka nešto ušutila — prelazi Lazo na malo škakljiviji teren, osvrćući se da ga ne bi čuo novi komesar. Došao je tek prije dva-tri dana iz grada i nije se saživio sa svojeobraznim prijateljstvom i drugarstvom stvo-renim na Romaniji, Ozrenu, Konj uhu i drugim mukotrpnim putevima Prve — Romanijske.

Razgovor gubi temu, ali nova akcija i dalje plete, čačka, zvecka i pretura po mislima i glavama, sve dok se ne zaplete u mreže dubokog sna.

*

Zamiče patrola u tunel magle guste kao tijesto ...

Klizi niz kose Malog Igrišta. Propada u Duboki potok, koji pod pokrovom namrgođenog sutona, izvodi blizu izvora Grozne rijeke.

Zastanak i stvaranje plana.

Plan je jednostavan: odmoriti se do pola noći, a zatim se prebaciti što bliže uporištu i zamaskirati. Preko dana osmatrati, a pred večer: put pod noge!

Kišica koja počinje padati baš u vrijeme određeno za buđenje pomaže da se rasani. Pokret do ivice šume. Naprijed su livade. Neraščućljani ćuvik kviri ljepotu zelenog ćilima, a što je najgore — zaklanja kuće.

Mora se na ćuvik.

Kamenjar sa nekoliko stoljetnih bukava, pri dnu uplašćenih gustim grmljem, dominira nad okolinom. Sve se vidi kao na dlanu, a pute vi ga obilaze. Kao poručeno!

Narasla kukrika zavjerenički krije krupno kamenje, zgodno za zaklone, a do zemlje raširenim granama poziva i nudi gostoprimstvo. Smještaju se kao kod kuće. Kišne kapljice ugušuju šumove, broje sekunde i pomažu da se ćeka svanuće.

Povici stražara i bat ćizama crnolegijaških »ophodnji« remete tišinu. Kreću se blizu; skoro da rukom dohvatiš i njih i cestu, koja se nazire uprkos bijesa tamnih oblaka.

Noć se plaši sve brojnijih ustaških glasova. Bježi ka Vlasenici i Zalukoviku. Vrh Igrišta počinje da se osmjehuje stidljivim rumenilom. Sviće! Bjelina okrećenih kućica miješa se sa crnilom ustaških uniformi.

Konture uporišta u Akifovom bloku isprepliću se sa crticama uoćenih ustaša. Mnogo ih je. Kreću se slobodno po livadi. Nose municijske kutije i redenike za »švarcloze«. Odlaze u šumu. Recaka već ima dva-tri stuba i rabošenje nema više smisla.

Pozadi!...

Počinje klepet sjekira, pomiješan sa lupom nabaćenog kamena. Povici. Pjesma. Zidaju i pokrivaju zaklone, i to baš oko livadice, preko koje su došli.

Nazad se ne može! Klopka!?!

— Sad smo ga, druškane, nagrausili! — ću se mrzovoljan glas.

— Šta se tu može? Ćekati do noći, pa nazad. Nema druge! — odgovara Duško i, općinjen jasnom neminovnoću, mahinalno pomjera bombe na opasaću.

— A ako nabasaju na nas — više za sebe, nego za nas, govori Akif.

— Ko nabasa neće više nikad. Nama, kad podne Han-Pogled, održaće naš politićki dobru govorćinu, a Koronja smajstorisati po-veći trap.

— Lijepa perspektiva — napomenu Akif.

— Udri ti perspektivu na skicu, a ja i Duško ćemo osmatrati. Možda će sve ispasti kako treba!

Zaista, stvar je ispala u redu, uprkos danu koji je bio dug kao gladna godina.

Vrijeme se razvedrava, a ustaše ćitav dan zidaju i pokrivaju zaklon. Lijevo, desno, ispred i pozadi grupe: muvaju se neprekidno. Najdosadnija je posluga »švarcloz-a«, koja se smjestila na ivicu ću-

vika. Sjedi kao na vrh nosa, niže redenike i pjeva ustaško-njemačke šlagere i druge pjesme.

»Platiće mi Marica sa njenim jedrima, za ovu saradnju sa ustašama« — ču se iznedna upadica i izazva opasno glasan smijeh, i »autora« i »auditorija«.

Napetost je popustila. Umor i dosada istiskuju strah. Šapatom se pretresa školovanje i »zemljakovanje«. Akif radi već treći primjerak skice. Pored položaja i zaklona, ucrtava i volove, koji pasu na livadi. Ima ih desetak-petnaest. Ko zna gdje su opljačkani! Strahuju da koji od njih ne zaluta u guštar.

Suton se lijeno privlači. Ustaše, koji su radili oko ćuvika i oni, pozadi, u šumi, bezbrižno odlaze ka zgradama. Sa mrakom dolazi i tišina. Put iz uporišta je otvoren!

Pogureni pretrčavaju preko livade i hvataju se šume. Iz želje da se osvete pretrpljenom strahu i nadoknade izgubljeno vrijeme — nože bjesomučno grabe uza stranu. Noć osvaja, a brdo sve više raste.

*

Po upoznavanju sa zadatkom i nakon ostalih priprema čete kreću, i jedna za drugom zamiču u šumski prosjek. Hitaju ka Han-Pogledu.

Na ugovorenom mjestu iznenađenje. Nema nikoga!?

— Šta li je moglo biti? — zabrinuto se pita komesar.

— Pucnjava se nije čula. Sigurno su zalutali u šumi — objašnjava komandant Mitar. — Da krenemo, možda ćemo ih negdje sresti.

— Pričekaćemo, možda će stići — insistira komesar.

Dalje se nije moglo čekati. Četama je naredeno: »Sprema za pokret«. Polazak patrole poklopio se sa početkom pokreta.

— Šta je pobogu s vama? — istovremeno pita nekoliko glasova.

— Mani! Zalutali u po ustaškog uporišta, pa ko zečevi čitav dan prečučali u grmlju.

— Ma nije moguće!?

— Kako nije moguće, kad nam se i sad od zorta tresu gaće — odgovaraju u šali.

Daju se detaljni podaci o uporištu. Baterija, jednu za drugom, osvjetljava sve tri skice. Veseo smijeh pada na račun one sa ucrtanim volovima.

— Imaće Stanek posla — zaključuje bataljonski intendat i počinje da planira podjelu, kao da nam je Han-Pogled već u džepu.

Na osnovu izvještaja raspored za napad je donekle preinačen. Prva četa treba da se prebaci preko ceste i napadne uporište s leđa, odakle se ustaše najmanje nadaju. Nisu ni utvrdili položaj. Zadaci ostalih četa nisu znatnije mijenjani: Druga četa je otišla u zasjedu kod Han-Mitrovića, a Treća i Četvrta kreću u napad na Han-Pogled.

*

Promiče Prva četa ...

Stapa se sa raštrkanim ljeskarom i nečujno utanja u bogatstvo nepokošene trave, koja iskri srebrom planinske rose. Primiče se ka jedva uočljivoj traci drumu.

— »Puzeći preko ceste« — šapatom se prenosi komanda.

Na drumu dvije crne siluete: ustaški stražari razgovorom rastjeruju strah. Ne pucaju. Ne bježe. Ne viču. Znači: četa nije opažena; sretno se prebacila. Krhka zemlja krompirišta prigušuje bat koraka, a udoljica krije kolonu od pogleda sa ceste.

Baulja kolona ka vrhu brda koje se uzdiže iznad ustaškog štaba, a prema Zalukoviku pruža svega jedinu, zmijastu stazicu. Čelo je doprlo skoro do samog vrha, a začelje napušta cestu. Duško skreće ulijevo, a kolona za njim. Krećemo se skoro ispod samog grebena. U uporištu i oko njega i dalje tišina.

— Zaustavi kolonu. Čini mi se da smo već iznad kuća.

Kolona i bez komande staje.

— Ja ću odvesti patrolu na vrh, da nas što od Zalukovika ne iznenadi — produžava Duško.

Koronja, Ranko i Buki penju se polako ka vrhu. Praskozorje stidljivom bjelinom obasjava im prolaz između kamenja. Čitava kolona sjeda.

Najednom, eksplozija bombe! Druga. Ustaški puškomitraljez iznad samih glava ispaljuje kratak rafal u pravcu Drugog voda, pa naglo umuknu. Četa skače na noge. — Desetak-petnaest crnih prilika nalijeću. U koloni, za momenat, pometnja. Drugi vod se razvija u strijelce iznad ceste.

Dilemu: je li to juriš na nož ili bježanje ustaša? razbija Bukijev i Koronijin glas:

— Nedajte! Utekoše!...

Miljenko Cvitković prvi otvara vatru. Ustaša baca puškomitraljez i bježi. Vod se trza, kao na opruzi, i najednom čitav se baca niza stranu. Ne zna se je li to juriš ili bježanje?!?

Sviće! Niz brdo se valja bujica, pravo na ustaški štab. Ustaše i partizani su izmješani, a da to i ne primjećuju. Pravi haos: Manojlo hvata jednog visokog, vuče ga za rukav i viče:

— »Mi'ajlo! Mi'ajlo!... ti boga, što bježiš? Pucaj! — Krupni ustaša prevrće volovskim očima i ubij eden da neko pozadi treba da puca u njega, baca pušku i diže slobodnu ruku. Pokrete svoje puške Manojlo dopunjava sočnom psovkom:

— »... ja mislio Mi'ajlo Bjelaković, a ono banda! Umalo mi ne uteče«.

Na drugoj strani slična scena. Komesar čete opkoljen dvojicom-trojicom ustaša, koji »propisno drže korak sa njim«, glasno i učtivo pita: — »U koga da pucam?« — I pošto nije čuo odgovor, opalio je u onoga koji mu se zapliće oko nogu.

Stab 4. bataljona 6. istočnobosanske brigade kod Lopara u jesen 1942.

U trci niza stranu vod se postepeno sređuje. Pometnja prerasta u nevideni juriš: »pravo na ustaški štab«. Drugi vod, razvijen iznad ceste, otvara vatru i prodire ka kućama. Na suprotnoj strani eksplozije bombi i gromoglasno: uraäaa!

Ispred su kuće — srce ustaškog uporišta. Vratolomno skakanje kroz prozore kuća i sa krovova staja. Bezglavo trčanje ka bunkerima i zaklonima na spoljnoj odbrani, koju su Treća i Četvrta četa zauzele naletom.

Ustaše hježe lijevo i desno. Vrte se kao u mišolovci. Uporište više ne postoji. Kao mjehur od sapunice prsla je cmolegijaška posada, sastavljena od dvije stotine odabranih razbojnika.

Najduži i jedini ozbiljan otpor pružaju iz kuće gdje se nalazi ustaški štab. Daleko ispred svih, držeći bombu u desnoj, a pušku naopake, u lijevoj ruci — trči Buki. Trči pravo na prozor sa koga djeluje automat ustaškog zapovjednika. Udarac bombe u potkov kundaka. Varnica i hitac. Zastaje, kao da hoće da osmotri očekivani prizor. Eksplozija. Dim i prasak pod samim prozorom. Automat je umukao. I Buki pada.

Kada je posmatrao let svoje »kragujevke«, pogoden je posred čela, zrnom koje je ispaljeno neposredno pred eksploziju. Ranjen je i Koronja.

*

Han-Pogled je pao, Brainčani su zauzeli Ružinu vodu, a borbe kod ostalih jedinica još traju. Nijemci od Han-Pijeska napadaju već nekoliko sati. Hoće da povrate Han-Pogled i izbiju iza leđa našim jedinicama, koje se bore na Vlasenici. Nekoliko pokušaja je propalo, te su se izmakli na propisno odstojanje. Svoj bijes i nemoć iskalkljuju mitraljeskom i topovskom vatrom.

Prva četa drži položaje na samom drumu. Koriste se ustaški rovovi i zakloni. Za vrijeme napada Nijemaca svak je bio zaokupljen onim ispred njega i »držanjem ceste na mušici«. Od kada su se Švabe povukle, borci se prikupljaju u grupice i pretresaju protekle događaje.

— Kako je ono jutros ispalo? — pitamo Duška.

— Na vrhu, među borovima, bila je nastrešnica od kore. Nabasali smo na tridesetak ustaša. Spavaju kao poklani. Bombe su ih probudile i počela je bježanija.

— A mitraljezac?

— Bio je iznad vas. Onako bunovan opalio je dva-tri metka, pa niza stranu.

Prva desetina je iznad same ceste. Razgovora je ovdje manje. Nekako je tužnija i neraspoloženija od ostalih.

— Šta si se, ti Manojlo, snuždio? Ne moraš se više bojati da će ti lula presušiti, — pokušava komandir da ga raspoloži, pokazujući veliku balu »bajinovca«, koju je Branko Bahrić, stara spavalica, mjesto jastuka metnuo pod glavu i već odavno: »nosi mrtvima vodu«.

Stari okreće glavu u stranu. Bistra suza kotrlja se niz obraz i svjetluca padajući na bujni brk.

— Čitav dan nisam ni dima povukao. Zao mi ga je k'o brata, iako mi je dušu vadio zbog ove moje prazne nesretnice. Veseljak, bio je dobar drug i dobar borac! Ali, osvetićemo mi njega.

Manojlova tuga bila je zajednička, a njegova riješenost bila je opšta riješenost.

*

Predveče 16. juna 1942. došlo je naređenje. Prvi udarni bataljon napušta Han-Pogled i kreće u pravcu Šekovića.

Kreću momci sa Romanije poslije najveće pobjede koju je izvojevala Grupa udarnih bataljona prije formiranja 6. istočnobosanske udarne brigade.

Mirko SIMIC

FOCANSKA OMLADINSKA ČETA

Dva partizanska bataljona Durmitorskog NOP odreda oslobodila su 20. januara 1942. Foču i njenu bližu okolinu, područje nad čijim su stanovništvom najprije ustaše, a zatim četnici izvršili masovni pokolj. Mostove na Drini i Čehotini partizani su našli poprskane krvlju poklanih žena, djece i staraca.

Dolaskom Vrhovnog štaba i jedinica Prve proleterske brigade u Foču stvoreni su povoljni uslovi za jačanje NOP-a u ovom kraju. Pod neposrednim rukovodstvom druga Tita i Vrhovnog štaba organizovan je politički, vojnički, kulturni, privredni i društveni život u Foči, i na čitavoj oslobođenoj teritoriji. Posebno je bio značajan politički rad Partije na iskorjenjivanju nacionalne mržnje i razdora među stanovništvom, koje su stvorile ustaše i četnici.

U formiranim dobrovoljačkim jedinicama najaktivniji su bili omladinci, koji nisu bili zatrovani nacionalnom mržnjom. Kolebljivo držanje pojedinih dobrovoljačkih jedinica, sastavljenih pretežno od seljaka kod kojih se osjećao uticaj četničke propagande, nametalo je potrebu stvaranja udarnih i pokretnih partizanskih jedinica. Zbog toga su Pokrajinski komitet SKOJ-a i Glavni štab NOP odreda za BiH izdali 30. januara 1942. proglas o formiranju omladinskih četa. Trebalo je »da postanu udarna snaga Narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini, uzor čvrste organizacije, discipline, borbenosti i heroizma za sve ostale borbe, primjer bratstva i jedinstva i sloge Srba, Hrvata i Muslimana_____« Neposredno poslije ovog proglasa došlo je i do formiranja fočanske omladinske čete.

Četa je bila sastavljena od radnika, učenika i nekoliko seoskih omladinaca iz Foče i najbliže okoline. U sastav je ušla i partizanska grupa koja je do tada djelovala na području Miljevine, jedan dio pitomaca doma za siročad i nekoliko omladinaca iz partizanskih bataljona sa Romanije i iz Crne Gore. Borci čete imali su, uglavnom, između petnaest i dvadeset godina.

Tako su se u četi našli zajedno Srbi, Muslimani i Hrvati. Već samo to još više je zbližavalo njihove porodice i bilo od velikog uticaja na učvršćenje povjerenja, jedinstva i bratstva među Fočanima.

Dvadeset četvrtog februara 1942. Vrhovni komandant drug Tito pisao je štabu Fočanskog dobrovoljačkog odreda:

»Kako je formirana Prva Partizanska Omladinska četa iz sreza fočanskog, to će komandanti ovo saopštiti omladini svih četa. Nastojati da se i iz svih četa jave omladinci za ulazak u ovu omladinsku četu. Prijavljene mladiće upućivati u četu koja sada ima vojničko-teoretski kurs u Foči...«

»Kasarna« čete bio je Dječiji dom. Tu je organizovana vojna obuka i političko-vaspitni rad. Politička predavanja su često držali drugovi iz Agitpropa Vrhovnog štaba (Jurica Ribar, Vladimir Dedić). Jednom je omladincima u četi govorio i Ivo Lola Ribar, sekretar SKOJ-a, kada ih je obišao u kasarni Čečovina, poslije njihovog povratka iz prvih akcija u istočnoj Bosni. U vrijeme odmora omladinci su učili pjesme, čitali knjige, uređivali zidne novine, održavali četne sastanke, spremali pozorišne komade i recitacije.

Omladinci, puni poleta, uli vali su povjerenje stanovnicima Foče. S pjesmom, čvrsto i sigurno, njihova četa je marširala ulicama grada, tako da su djelovali kao prekaljeni vojnici.

Organizacija SKOJ-a u četi zamenjivala je, u početku, partijsku organizaciju i bila pokretač i nosilac cjelokupne aktivnosti. Prvi član Partije u četi postao je Božo Hadživuković, zamjenik komandira čete, tako da je uskoro u četi formirana partijska organizacija. Krajem decembra 1942. četa je imala 19 članova Partije i 2 kandidata, dok su ostali bili članovi SKOJ-a.

*

Bataljoni Prve proleterske brigade naizmenično su se zadržavali u Foči. Pored vojničkih i političkih zadataka ovi bataljoni su pomagali i razvijanje kultumoprosvjetnog rada. Kultumoprosvjetni odbor Foče saradivao je sa odborima bataljona i zajednički su pripremali omladinski hor i diletantsku grupu za izvođenje pojedinih komada. Pa ipak u Foči se najduže zadržao Kragujevački bataljon i to u dva maha, u februaru i u aprilu poslije povratka iz istočne Bosne. Zbog toga su fočanski omladinci naročito prisno i srdačno primali kragujevačke radnike i đake.

Omladinci iz Fočanske omladinske čete bili su posebno radosni i ponosni kad im je saopštena odluka Vrhovnog komandanta da četa uđe u sastav Trećeg (kragujevačkog) bataljona Prve proleterske brigade. Ovo je bila prva bosanska omladinska četa koja je ušla u sa-

stav Prve proleterske brigade, jer su u ovoj brigadi do tada bile samo partizanske jedinice iz Srbije i Crne Gore. Bila je to izuzetna čast i obaveza.

Prvi komandir čete bio je Svetozar Gagović, student, a zamjenik komandira Božo Hadživuković, đak, obojica iz Foče. Poslije odluke Vrhovnog komandanta da četa uđe u sastav Kragujevačkog bataljona u komandu čete su određeni iskusniji borci i rukovodioci ovog bataljona. Tako je za komandira došao Jovo Pejković Keza, za zamjenika Radisav Simeunović Šumadinac, za političkog komesara Uroš Bajić, pa Dušan Korać Dule (oba kratko vrijeme), zatim Dimitrije Janković Cici, a za zamjenika komesara Marija Jagodić Maca. Kada je ušla u sastav bataljona, četa je imala 63 borca.

Četa je bila u stroju Kragujevačkog bataljona 5. marta 1942. kod željezničke stanice u Foči, kada je Vrhovni komandant, drug Tito, svečano predao bataljonu ratnu proletersku zastavu. Bio je to prvi susret s drugom Titom. Ustreptalih srca i raširenih zjenica pratili su omladinci korake Vrhovnog komandanta, upijali njegove riječi o borbi i obavezama proletera, o bratstvu i jedinstvu. Nikad nisu zaboravili Titov amanet: »Predajem vam ovu zastavu pod kojom su se borili još pariški komunari. Neka ona donese slobodu porobljenim selima prema kojima idete«.

Gledali su crvenu zastavu i proleterske simbole na njoj, u koje su fočanske omladinke vezilje unijele ljubav, oduševljenje oslobođene mladosti. Tog trenutka osjećali su se odraslim i sposobnim da shvate i preuzmu obaveze proleterskog borca. Za momenat su zaboravili na roditelje, na školske klupe i učitelje, na stroge majstore, na sestre koje su im vezle ovu zastavu. Bili su djeca, a odrasli, proleteri, a djeca.

Poslije druge neprijateljske ofanzive ustaše nisu zaposjele cijelu teritoriju istočne Bosne. Držali su uporišta istočno od Sarajeva: Pale, Stambolčić, Rogaticu, Podromaniju i Han-Pijesak. Četnici nisu napadali ustaško-domobranska uporišta, već partizanske jedinice i štabove. Uspjeli su da zauzmu Vlasenicu, Miliće, Bratunac, Srebrenicu, Drinjaču i Borike. Nastupila je kriza u razvoju partizanskog pokreta na ovom terenu. Zbog toga je Vrhovni štab u istočnoj Bosni uputio 1. i 2. proletersku brigadu. One su razbile četničke jedinice i oslobodile mjesta koja su četnici držali.

Sa 1. proleterskom brigadom nalazila se i Fočanska omladinska četa, koja je na ovom maršu imala i svoje prvo borbena krštenje. Kragujevački bataljon napadao je četničke položaje pored puta Međeđa — Perušići — Dub, prema Rogatici. Uoči same borbe komandant bataljona Raja Nedeljković upozorio je komandira Omladinske čete da čuva četu i da ne dopusti istrčavanje omladinaca u ovoj prvoj akciji.

U toj akciji Omladinska četa bila je na desnom krilu bataljona i trebalo je da izbije na drum. Kolonom je prenijeta komanda »ti-

šina«, što je bio znak da je neprijatelj blizu. Omladinci su bili uzbuđeni. Nije ni čudo — prvi put se licem u lice susreću s neprijateljem.

Razmišljanja su prekinuta u trenutku kada je komandir čete Jova Pejković komandovao:

»Lijevo u strelce i pravac kosom uzbrdo!«

To je bila prva borbena komanda njihovog komandira, izrečena koju desetinu metara daleko od neprijatelja. Uz pjesmu »Proleter na barikade...« i snažno »ura«, izmiješano s rafalima mitraljeza i neujednačenim pucanjem pušaka, jurnuli su omladinci prema četničkim položajima koje je trebalo zauzeti. Omladinci su prije ostalih četa izbili na vrh brda. Četnici su bježali ostavljajući iza sebe pripremljenu hranu. Ubrzo se četa našla na drumu, ali nikome nije palo na pamet da stane. Nastavljeno je gonjenje četnika i četa se zaustavila tek s druge strane puta, i to po narednji komandanta bataljona. Tako je Omladinska četa izvojevala prvu pobjedu.

Komanda čete bila je zadovoljna borbenim držanjem i uspjehom omladinaca. U toj borbi oni nisu poštovali partizansko pravilo o čuvanju municije. Ovog puta to za njih nije važilo. I niko im zbog toga nije zamjerio.

Ubijeno je desetak četnika. Omladinci su imali dva ranjena druga — Stjepana Šarića i Acu Visockog. Ponosni i zadovoljni svojom prvom borbom i pobjedom, omladinci su dijelili radost sa starim borcima bataljona. Prekaljeni proleter i iskreno su čestitali svojim mladim drugovima.

U aprilu 1942. omladinci su se, sa svojim bataljonom, vratili u Foču. Roditelji su bili srećni što su im djeca prošla kroz prve borbe bez žrtava. Dječaci Foče ponosili su se svojim prvim borbenim putem i uspjesima. Pričali su o istočnoj Bosni, napornim marševima i borbama. U listu »Narodni borac« objavljen je napis o omladincima pod naslovom »Junaci iz Foče«. U tom članku, pored ostalog, pisalo je:

»Desetine omladinaca, ranije u najboljem slučaju vezani poznanstvom iz škole ili sa ulice, danas se našlo zajedno u čvrstoj drugarskoj povezanosti. Povezalo ih je ono što ih je i povelio, borba. Nije ih zadržala ni kuća, ni roditelji. Oni su danas u prvoj liniji. Komandant i politički komesar njihovog bataljona hvale se sa njima. Obadvojica kažu da će to biti četa dostojna da stupa pod crvenom zastavom Proleterske brigade. Sami omladinci pričaju s oduševljenjem kakvu snagu čovjek osjeća kada se razvija zastava...«

U aprilu 1942., poslije prvih akcija u istočnoj Bosni, iz čete je zbog slabog držanja u dva maha isključeno sedam omladinaca i upućeno kući ili u dobrovoljačke jedinice. Neposredno poslije napuštanja Foče, u maju 1942, iz čete su dezertirala četiri omladinca. Do dezertiranja je došlo pod pritiskom roditelja i rodbine, a i zbog odlaska iz svog kraja.

I od tada dječaci i djevojčice iz školskih klupa, mladi radnici i čobani, čeličili su se u jurišima, rasli sa svojom četom, bataljonom i brigadom i postajali čvrsti i iskusni proleteri borci. Uvijek su se trudili da ne zaostanu za starijim i iskusnijim drugovima iz drugih četa. Ponosili su se i pronosili su dah bratstva i jedinstva i primili u četvrtu nove omladince iz krajeva kroz koje je prolazila Prva proleteri brigada.

*

Resali su se veliki marševi, neprijateljske ofanzive, borbe i pobjede. Nabrojaćemo samo one glavne.

Zakmur, maja 1942. Četnicima je pošlo za rukom da razbiju Fočanski dobrovoljački odred i da ubiju njegovog komesara Stevu Markovića Singera i zamjenika komandanta Momu Kočovića. Kragujevački bataljon 1. proleteri dobio je zadatak da oslobodi teren zakmurske opštine i kazni četničke zločince. U tim akcijama učestvovala je i Omladinska četa. U borbi s četnicima u Zakmuru, kod Kmurice, poginuo je Jovan Sarić. Bio je jedan od najmlađih boraca i prva žrtva iz čete.

Suha, marš iz Zakmura prema Gatu u Hercegovini, juna 1942. Napadi četnika i borbe s njima. Poginuo je borac čete Milan Donlić i nestala su dva omladinca iz Dječijeg doma i to Ramiz »Medo« i Mali Jevrej. A zatim, Prva proleteri kreće sa Zelengore. Fočanski omladinci opraštaju se sa svojim krajem.

Konjic, 7. jula 1942. Prvi osvojeni grad na velikom maršu proleteri brigada. Omladinci najuriš zauzimaju domobransku kasarnu. Slavi se pobjeda. Na maršu prema Šćitu umro je Niko Lalović.

Bugojno, 20—21. jula 1942. Kolona dječaka i djevojčica, uhvaćenih za ruke, gazi Vrbasa. Mitraljezi i bacači presijecaju noćnu tišinu. Lojo se ističe kao bombaš. Cijelu noć u Bugojnu. U zoru kolona ponovo razdvaja brzake Vrbasa. Prevedeni su i zarobljenici.

Livno, 4—5. avgusta 1942. Omladinci sudjeluju u zauzimanju utvrđenog samostana sa ustaškom posadom, prodiru dalje, pored fabrike cementa, u rovove i bunkere. Oslobođen je još jedan grad. Poginuo je borac čete Savko Krunić.

Sitnica, 19. novembra 1942. Bunker pokrivljen svježim snijegom. Prvi juriš. Drugi juriš. Jauk ranjenika. Na tri metra ispred bunkera, presječen rafalom, ostaje komandir čete Dragan Simić. U nastavku borbe četom komanduje Neđo Milić.

Bistrica kod Gornjeg Vakufa, 4. marta 1943. Četvrta neprijateljska ofanziva. Trideset šest sati maršuje četa, od Ivan-sedla. Sasvim u dubokoj pozadini Nijemaca. Vodi se bitka za ranjenike. Od zore do podne borba s Nijemcima i ustašama na brdu iznad Bistrice.

U ovim jurišima pali su komandir čete Momir Joksimović, vodnik Krsto Mandić i borac Svetozar Pavković.

Bukvica na padinama Treskavice ispred Kalinovika, 19—20. marta 1943. Četnici Pavla Đurišića zaustavljaju četvu. Juriš iz pokreta. Bombaši su razrijedili i pokolebali prvi streljački stroj četnika. Politički delegat voda Andrà Marinković Mali teško je ranjen u obje noge.

Kapak i Golo brdo, 9—11. aprila 1943. Poslije prelaska Drine kod Ustiprače i zauzimanja Krčinog brda, juriš na italijansko utvrđenje na Kapku. Dva sata ogorčene borbe. Razbijeni italijanski alpinci na Golom brdu bježe prema Čajniču. U bataljonu su dvadeset tri druga ranjena i poginula. Od omladinaca poginuli su Ante Lacmanović i Miodrag Šuković Šuka.

Sela Breza i Obud kod Bijelog Polja, 17. maja 1943. Počela je V ofanziva Nijemaca. Neprekidne borbe. Poginuo je borac čete Meho Rustan. Teško je ranjen Josip Kelava i zatim nastradao u bolnici.

Velenići — Čelebić, 26. maja 1943. Peta neprijateljska ofanziva u punoj žestini. Ovdje već nekoliko dana traju borbe za ranjenike i bolnicu. Bila je odsudna odbrana staze prema Uzlupu na Tari. Na ivici šume u prvoj borbenoj liniji su omladinci bombaši. Nikica Vučkojević sa svojim puškomitraljezom sveti Mikoša Gajevića, jednog od najboljih mitraljezaca bataljona, koji je tu poginuo stojeći. Nikica, Lojo i njihovi drugovi bacaju bombe ne saginjući se. A juriši Nijemaca se ponavljaju. Kolona bolnice i ranjenika odlazi stazom prema Tari. Teško je ranjena bombaš Mileva Šarić, koja je kasnije poginula u bolnici.

Borovno — Sutjeska, 4—5. juna 1943. Stegao se обруč oko naših jedinica. Zora i magla. Druga proleterska napada Košur. Naš bataljon na ivici Borovna. Silovit juriš preko ledine izbacio je Nijemce iz rovova. Nisu se zaustavili sve do Popovog mosta. Ispred rovova palo je četrnaest proletera, a od toga devet omladinaca. Poginuli su zamjenik komandira čete Božo Hadživuković, vodnici Šerif Lojo i Vlado Elez Crni, mitraljesci Aco Visocki, Božo Pejović, Petar Birojević Sremac, Milan iz okoline Bugojna, Tone Vargović, skojevski rukovodilac čete i Rašid Hadžimešić, desetar.

Balinovac, Zelengora, 10. juna 1943. Bataljon je u prethodnici origađe. Prvi rafali omladinaca po njemačkim rovovima i položajima. Cijela brigada juriša. Poginuo je Milan Babić.

Donji Budanj, Miljevina, 14—15. juna 1943. Nijemci i ustaše nadiru od Foče. S 1. bataljonom omladinci su štitili prolazak bolnice i jedinica. Dva dana neprekidnih juriša i borbe. Pali su politički delegat voda Blažo Hadživuković i borci Krsto Klisović i Marko Rak. Jedna drugarica i dva druga iz 3. dalmatinske brigade poginuli su od bombardovanja njemačke avijacije upravo kad su, po rasporedu, stigli da se jave u četvu.

Kod Miljevine četnici su uhvatili teško ranjenog omladinca Strahinju Babića. Negdje na Vučevu, Sutjesci ili Zelengori poginuli su teški ranjenici Omladinske čete u Centralnoj bolnici: Ljerka Vargavić Kela, Veljko Rebić, Andra Marinković Mali, Mileva Šarić i Josip Kela va.

Renovica, na pruzi Sarajevo — Ustiprača, 18. juna 1943. I ovdje su bili Nijemci. Prešli smo prugu pod borbom. U bataljonu ima deset poginulih i ranjenih drugova. Omladinac Pero Đukić teško je ranjen i kasnije poginuo u bolnici u Šekovićima.

Vlasenica, 25—26. juna 1943. Zauzeta su ustaška utvrđenja. Prvi oslobođeni grad poslije pete neprijateljske ofanzive. Poginuli su borac čete Boro Visocki i bolničarka Fatima Tafro-Spaho. Zamjenik komandira čete Vaso Radosavljević teško je ranjen i poginuo kao ranjenik u bolnici u Šekovićima.

Lovreč, na cesti Sinj — Imotski, 25. septembra 1943. Nijemci vrše napade iz pravca Imotskog. Teške borbe. Uništena su im četvora borna kola i 6 kamiona. Omladinci su zaplijenili haubicu 105 mm i dva kamiona municije. Nijemci iznenadili bolnicu kod Karlovog Hana. Tom prilikom poginula je kao bolničarka Vladislava Mazepa, borac čete.

Travnik, 28. novembra 1943. U Jojcu je Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Omladinska četa napada Travnik i zauzima bunkere u predgrađu grada. Ali Travnik nismo zauzeli. Poginuo je najmlađi bombaš Rade Radonjić.

Duvno, 9. decembra 1943. Nijemci su ponovo ušli u gradić. Po drugi put vršen je napad. Cijelu noć borba. Krug vatre od mitraljeza, bacača i tenkova nismo probili. Poginuo je raniji komesar čete Dimitrije Janković Cici.

Široka kosa kod Mrkonjić-Građa, 30. april 1944. Svakodnevni juriši Nijemaca prema oslobođenoj teritoriji. Iznenadni prodor Nijemaca na položaj omladinaca na Lisini. Naizmjenični juriši se smenjuju. Glavni položaji su održani. Poginuli su zamjenik komesara Ante Tuka i borci Drago Trpković, Relja Čović i Dušan Ostojić.

Bašarinac, 23. juna 1944. Borba u susretu sa jedinicama divizije Princ Eugen. Juriši i kontrajuriši preko cijelog dana. I ranjenici ginu na previjalištu. Poginuo je puškomitraljezac Ibro Semić.

Palisad, 24. avgusta 1944. Proleter iz Srbije vraćaju se u svoj kraj. Ruše bugarska utvrđenja. Svima se žuri da oslobode Palisad i uđu u Užice. Poginuli su desetar Dragić Vukić i mitraljezac Petar Crunić.

Beograd, oktobra 1944. Omladinci su napadali njemačka uporišta oko Banjice. Svitala je sloboda glavnom gradu i njegovim stanovnicima. Poginuo je komandir čete Boško Jokić, rodom iz Sandžaka.

Borba oko Čaglina u Sloveniji, 14. aprila 1945. Bataljon, pomlađeni borcima iz Srbije, savladuje posljednje otpore Nijemaca. U

Omladinskoj četi ostalo je svega nekoliko omladinaca iz perioda kada je četa formirana. Nikica Vukojević, mitraljezac sa Sutjeske ovdje je poginuo kao komesar bataljona.

*

Na borbenom putu Prve proleterske, u njenim mnogobrojnim bitkama i pobjedama, iz prvog stroja Fočanske omladinske čete poginulo je 30 omladinaca, a ostala su živa 22. Poginula su i četiri komandira čete.

Naredbom štaba 1. proleterske divizije Fočanska omladinska četa pohvaljena je za hrabrost, požrtvovanje i borbenost u toku sedme neprijateljske ofanzive, a naredbom štaba 1. proleterske brigade — za smjelost i hrabrost u borbama pohvaljeni su u četi: bolničarka Anka Kokić, mitraljesci Blaž Knežević i Marko Slišković i desetar Vukić Dragić.

Luka BOZOVIC

NJIH DVOJICA

U komori brigade konjovodac Atanas vodio magare. Jedne noći Atanas naiđe na našu stražu.

— Stoj, ko ide — upita stražar? — Nas dvojica — odgovori Atanas.

— Jedan naprijed, ostali stoj! — još glasnije komandova stražar.

— Ama ne mogu ja njega ostaviti — odgovori Atanas.

Tek tada je stražar prepoznao Atanosov glas i shvatio ko još sa njim ide.

DANI I NOĆI BIRCA

Bio je kraj ljeta i početak jeseni 1941. Na širokom području istočne Bosne ustaničko raspoloženje bilo je u punom usponu. Rastao je Birčanski partizanski odred. Održavane su redovne veze sa Majevicom, sa Ozrenom, sa Romanijom i preko Drine sa oslobođenim krajevima Srbije. Iz Užica su stizale komore natovarene puškama »užičankama«. Prvi primjerci »Borbe« čitali su se u četama, na položajima, u partizanskim radionicama, na konferencijama. Poslije prvih bitaka stvorene su već legende o komandantima junacima. Guslarski deseterac opjevao je nove podvige i oživljavao stare borbene tradicije. Ustanička vojska kretala se na Kladanj, na Rogaticu, na Zvornik.

Osnovni politički uticaj Partije bio je nesumnjiv. Komunisti su bili na čelu naroda, koji je bio spreman da se bori. Ali, organizacione snage Partije bile su isuviše male da bi za kratko vrijeme politički »savlada« uzburkane mase. Na nekoliko srezova — nekoliko članova Partije. Trebalo je hitno prve uspjehe na frontu učvršćavati političkim radom na oslobođenoj teritoriji i suprotstavljati se razornom djelovanju četnika, koje se sve više osjećalo.

Prvi Okružni komitet Partije, čiji je sekretar bio Milutin Đurašković, organizovao je partijske organizacije. Uporedo se stvaraju i omladinski aktivni. Isticala su se grupe omladinaca koje su postale organizovani centri našeg uticaja. U samoj Vlasenici bili su Nebojša Prodanović, Deso Jovanović, Vlado Mičić, Ljubiša Mazikijević ...; na Mišaru i Grabovici isticali su se: Vojo Ostojić, Boro Nikolić, Jovo Ostojić; u Milićima: Dejan Vučković, Mile Sunarić, Mile Ilić; u Brancima: Ljubo Aščerić, Milorad Mićanović, Zivojin Mićanović; u Šekovićima: Ostoja Ristić, Nikola Vasić, Desimir Čvorić ...

Prvi omladinski aktivni prerastali su u organizacije SKOJ-a i odbore Narodne omladine. Svaki novi dan donosio je veće zadatke. Rad je postajao organizovaniji. Trebalo je rasturati »Borbu«, pro-

glase partizanskih štabova, biltene i radio-vi jesti, organizovati pomoć u snabdijevanju obučom i odjećom, voditi brigu o ranjenicima, suprotstavljati se šovinističkoj propagandi, pomagati u izboru narodnih odbora, vršiti stalnu mobilizaciju svih za oružje sposobnih, obavljati kurirsku službu, obezbijediti službu informisanja, demaskirati sve jaču infiltraciju Dražinih, Ljotićevih i Nedićevih agenata na oslobođenu teritoriju, prihvatiti vojne i partijske rukovodioce koji su dolazili iz raznih krajeva i, hitajući za svojim važnim zadacima, stalno prolazili kroz teritorij Birčanskog partizanskog odreda.

*

Njemačka ofanziva na istočnu Bosnu u januaru 1942. demaskirala je četničko vodstvo. Oficiri su napustili položaje, zabranili svaki otpor Nijemcima. Poslije ove of nazive četnici su prešli u otvoreni napad na partizanske štabove i jedinice. Izginuo je štab Majevičkog partizanskog odreda. Redale su se četničke zavjere u odredima: Romanijskom, »Zvijezdi«, Ozrenskom. Prvo ratno proljeće bila je i prva velika kriza. Gladna zemlja čekala je tvrdu seljačku ruku. Neprijatelj je razvijao svoju taktiku borbe protiv ustanika. Mjestimično je pružao »slanu ruku« i obezbjeđivao one koji su se vraćali kućama. Rasla je kolebljivost, osipali su se ustanički redovi.

Predviđajući mogućnost takvog razvoja događaja, Vrhovni štab je skretao pažnju na potrebu da se više orijentišemo na omladinu, da se u odredima stvaraju omladinske jedinice. Osjećalo se da je borbeni duh kod omladine najčistiji, da su joj ideje borbe i otpora za srce prirasli, da će kolebljivost i izdaja naići tu na najtvrdi otpor.

Zbog toga je i štab Birčanskog partizanskog odreda brzo formirao specijalnu jedinicu koja je nazvana udarnom četom, a njene borce narod je nazivao proleterima. Ovo vjerovatno zbog toga što su proletherske brigade, čisteći u jednom naletu četnike, boreći se sa ustašama, ostavile i ovdje silan utisak i postale pojam dobro organizovane, hrabre i borbene vojske. U toj udarnoj četi nalazio se jedan broj omladinaca koji su se već bili istakli kao hrabri, politički svjesni i pouzdani. Četa se brzo kretala iz jednog ka drugom kraju oslobođene teritorije Birčanskog odreda, uvijek je brzo stizala tamo gdje je situacija opasna, uspijevala u akcijama, pa je kod naroda i boraca imala i te kako značajan politički i vojnički autoritet.

Došli su teški dani. Francetićeva crna legija, koristeći izdaju četnika i rasulo koje su stvarali oficiri, zauzela je Vlasenicu i prodrla ka Drini. Gorjelo je jedno po jedno srpsko selo, uništavano je sve živo što su ustaše zaticale u selima ili sustizale u zbjegovima.

Da bi onemogućio prodor Crne legije na užu teritoriju Birča, štab Birčanskog partizanskog odreda mobilisao je čitav narod ovih sela i na prilazima Vlasenice organizovao odbranu kroz koju ustaše

374:

ni u nekoliko uzastopnih pokušaja nisu uspjele da prodru. U nizu vojnih i političkih mjera koje su u to vrijeme preduzete veoma je značajno formiranje omladinskog bataljona. U sastav bataljona ušle su tri omladinske čete — Brajinačka, Šekovačka, Milićanska. Čete su bile sastavljene od omladinaca, provjerenih boraca, politički odanih ljudi. U njima su se nalazile najbolje omladinske snage Birča.

Nekoliko mjeseci, koliko je 6. brigada boravila u Birču, omladinski bataljon borio se u njenom sastavu i učestvovao u svim akcijama koje je brigada imala. Svakako je jedna od najznačajnijih akcija bataljona bio napad na Vlasenicu i neprijateljska uporišta u pravcu Milića i Han-Pijesku juna 1942. Kad je 6. brigada krajem avgusta napustila Birač, jedan broj ovih omladinaca ušao je u njene bataljone, a većina je ostala u sastavu Birčanskog partizanskog odreda.

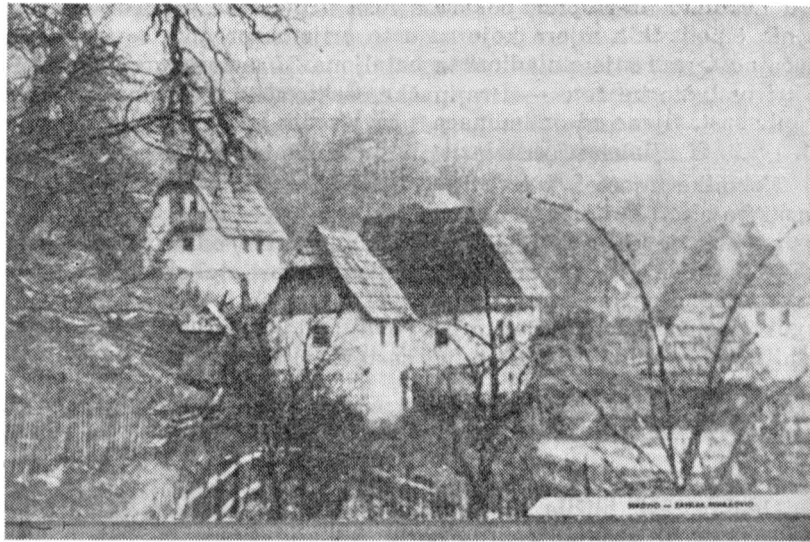

Godina 1942. bližila se kraju. To je bila godina kriza, gladi, osipanja, četničke izdaje, teških borbi, velikih iskušenja. Izdajnička djelatnost četnika našla je svoj vrhunac u velikoj ofanzivi na Šekoviće. Nečuvene zločine počinili su u Šekovićima četnici pod komandom Save Derikonje i Momčila Mičića. Za omladinu, za narod, za sve živo u Birču veliki dan osvanuo je onog jutra kad se Šesta brigada prebacila sa Majevice. Četnici su se nadali u bjekstvo, Šekovići su bili slobodni. Narod je dočekaio brigadu kao nešto svoje, na j rođeni je. Zene su plakale, starci su skidali kape i suznim očima dugo pogledima pratili kolone brigade. Ono što je preostalo od četničke pljačke spremalo se borcima u čast dobrodošlice i pozdrava. Birčom se ponovo zaorila partizanska pjesma izmiješana sa lelekom žena koje su na seoskom groblju u Braincima oplakivale očeve, muževe, braću — koje četnici pobiše.

U manastirskom konaku u Lovnici sad je opet partizanska bolnica. Jedan broj ranjenika podlegao je ranama i tifusu koji je bio zavladao.

Vijesti sa staljingradskog fronta podizale su borbeni moral i unosile kolebanje u prvom redu među muslimanskom milicijom. Birač je imao stalnu vezu s Majevicom i preko nje sa Sremom. Tamo su išle komore, prenoseći hranu i ranjenike. U Šekovićima i Trnovi organizovani su politički i vojni kursevi. U ovim partizanskim uporištima spremene su i prve podzemne baze, u koje će se tokom narednih ofanziva smještati hrana, materijal, oprema i ranjenici.

Najbolji omladinci Birča popunjavali su bataljone Šeste brigade. Zatim se iz redova Birčanskog odreda formirao poseban, 4. bataljon brigade, koji su uglavnom sačinjavali omladinci. Majevička i Šesta

Sekovići, zaselak Mihajlovići, gdje je bila smještena partizanska bolnica

brigada otišle su iz Šekovića, preko Romanije, da bi se uključile u glavninu naših snaga i da bi, pri tom, učestvovala u prvoj ofanzivi, u najsudbonosnijim bitkama partizanskog rata.

Kroz ovih nekoliko mjeseci, u proljeće 1943. Okružni i Sreski komitet razvijali su živ organizacioni i politički rad. S novim iskustvima i novim znanjima prišlo se radu na organizaciji narodnih odbora, na stvaranju novih omladinskih organizacija po selima, na smelijem proširivanju Partije iz redova već provjerenih ljudi. Vojvodanske jedinice koje su stigle sa Majevice dizale su borbenu sposobnost Birča, što je činilo da se lokalne akcije i ofanzive neprijatelja iz pravca Zvornika i Kladnja brže i lakše slamaju, da se sigurnije razvija rad na oslobođenoj teritoriji, koja je postajala sve šira.

Poslije poratka iz pete ofanzive jedinice Narodnooslobodilačke vojske uništile su ustaška uporišta u Kramu, Han-Pijesku, Vlasenici, Milićima, Srebrenici, Bratuncu, Zvorniku, Kladnju. Tako je razrušen čitav sistem uporišta koji je ustaška država bila stvorila u ovom dijelu istočne Bosne u proljeće 1942. Kratkotrajna njemačka vojna intervencija nije uspjela da nanese ma kakav ozbiljan udarac našim jedinicama, niti da obnovi pozicije i uporišta na širokom prostoru od Romanije do Drine.

Šesta brigada vratila se u Birač — izmorena, izranjavana, desetkovana. Ali se samo po kojoj majci oteo glas bola za sinom koji je ostao negdje na Zelengori, na Milin Kladama, na Košuru. Po-

slije kratkog predaha brigada je krenula dalje. Ona je u Birču dobila svježu krv. Njene prorijedene redove popunili su omladinci koji su se već nalazili pod puškom u nekoj od jedinica Birčanskog odreda.

*

Oslobodena teritorija u istočnoj Bosni se širila, javljale su se nove mogućnosti, veliki organizacioni zadaci čekali su partijske aktivne. Popunjeno je sresko i okružno rukovodstvo NOP-a i stvorena nova opštinska i sreska rukovodstva u kladanjskom, srebreničkom, vlaseničkom srezu. Iz same Vlasenice u Kladanjski i Birčanski odred uključili su se muslimanski omladinci.

U užem dijelu Birča, u samim Šekovićima, bujao je pokret najmlađih, koje smo već tada zvali pionirima. Bili su to dječaci i djevojčice od 13 do 16 godina, jedan mlad svijet koji je na svoj način doživljavao ovaj rat i prelamao u sebi utiske o borbama, o vojskama, o sukobima i svemu što se oko njih događalo. Mnogi od njih »lijepili« su se za svaku brigadu, satima išli pored kolone, ispraćali ih daleko od svojih sela i još dalje išli u sretanje. Privlačili bi se partizanskim vatrama, slušali izlaganja, pamtili pjesme. Bili su srećni kad bi partizanska desetina zanoćila u njihovoj kući, provodili su nesane noći prateći ravnomjeran bat stražarevih koraka pred vratima, utrkivali bi se da nešto urade, da poslušaju, da učine. Od partizanskih komandanata dobili su prvu olovku, naučili prva slova i sticali prva znanja o knjizi, o pismu, o životu. Sami su pravili drvene puške i igrali se brigada, između sebe birali komandanta, prišivali na kape petokrake.

Kao takvi ovi pioniri su predstavljali određenu snagu, stvarali su u ovim selima atmosferu, još više dizali njihov moral. Bila je to neka vrsta »rezervne armije« omladinskog pokreta koju nije trebalo tražiti, ona je bila tu, ona se sama nametala. Trebalo ju je samo organizovati. I nikle su na vojnički način organizovane pionirske jedinice po selima — u Donjim i Gornjim Braincima, u Šekovićima, Vidakovićima, Pobedarju, Supčanima, Strmici. Održavane su pripreme konferencije, organizovana dva velika prethodna zborna, a zatim je na glavnom skupu u Šekovićima proglašena Pionirska divizija, koja je brojala oko hiljadu pionira. Za komandanta Pionirske divizije postavljen je sekretar Opštinskog komiteta SKOJ-a Petko Plazić.

Šta sve nisu radili, čim se sve nisu bavila ova djeca. Njihove pionirske jedinice bile su istovremeno i radne čete kao i kulturno-prosvjetne organizacije. Sveopšta inicijativa u pokretanju analfabetskih tečajeva, jedna jaka želja da se koliko-toliko nadoknade ratne godine bez škole i učenja bila je realizovana u okviru ovih pionirskih grupa. Organizovane su i kulturne ekipe koje su pripre-

male programe za priredbe na seoskim skupovima. Ove priredbe bile su uvijek i određena politička manifestacija. Uvježbavali su pioniri aktovke, patriotske recitacije, borbene pjesme. Najradije su odlazili na svoju ruku u pročetnička sela, davali priredbe koje su na prisutne redovno ostavljale jak utisak, što je izazvalo četnike da nekoliko puta oružjem intervenišu.

Nije bilo teško pokrenuti pionirske brigade na bilo kakvu radnu akciju. Donosili su drva za bolnicu, ubirali ljetinu, snabdijevali ranjenike voćem, sakupljali po šumama razbacane plodove, vršili kurirsku službu, rasturali po selima biltene, radio-vijesti, štampu. Jednog dana iz oslobođene Tuzle trebalo je prebaciti za Vlasenicu hranu, municiju i raznu opremu. Kolona kamiona stala je u Papraći jer je odatle put bio porušen. Tada se sve diglo na noge. Tri dana oko hiljadu omladinaca i omladinki radilo je na relaciji Papraća — Šekovići i Šekovići — Vlasenica da bi kamioni mogli krenuti dalje, da bi se uspostavio redovan saobraćaj sa oslobođenom Tuzlom.

Tih dana pokrenut je list »Nova mladost Birča«. Uređivao ga je Okružni komitet SKOJ-a. List se izvlačio na šapirografu. Naslovna strana je uvijek nosila crtež pionira borca ili sličan motiv iz rata. Rukovodioci omladinskog aktiva, komandanti pionirskih jedinica prvi put su i pismeno, preko svoga lista, saopštavali svoja iskustva, iznosili predloge, davali oduška svojim raspoloženjima.

U to vrijeme formirana je i 19. birčanska brigada. Još jedan odred, još jedna generacija najmlađih Birčana našla se pod oružjem, u prvom streljačkom stroju. U sastavu 27. divizije brigada je učestvovala u mnogim akcijama na čitavom terenu istočne Bosne, a zatim se otisnula na jug, prema Hercegovini, vodeći neprekidne borbe s četnicima, s njemačkim i ustaškim jedinicama koje su kretale u nove pokušaje da unište oslobodilački pokret.

*

Treća ratna zima donijela je šestu ofanzivu. Kroz Birač su protunjale nove njemačke divizije. Još jedan natčovječanski napor imale su da izdrže i mnoge nove žrtve da daju naše brigade, nabačene na Konjuh, u besputnu, snijegom zavijanju planinu. U Birač su uskoro stizali novi ranjenici, sela su se punila promrznutim borcima.

Sto se rat bližio kraju, neprijatelj je bio sve suroviji. On nije dao da se oslobođena teritorija ni za trenutak smiri, da se na njoj predahne i spremi za nove borbe. Još se iz zime čestito ni izašlo nije, a Majevicom, Birčom i drugim istočnobosanskim krajevima prosula se nova krv. Trinaesta SS-divizija, dobro opremljena, svježija, obučena za partizansko ratovanje, prelazila je preko Save i započinjala borbe koje su, s manjim prekidom, trajale sve do konačnog poraza ove po zločinima čuvene jedinice krajem avgusta iste godine.

Devetnaesta birčanska brigada vratila se u Birač u toku sedme ofanzive, u vrijeme kad se ovdje vodila borba za svako selo, za svaku kosu. Bilo je oslabljena i prorijedena na dalekom putu i u mnogim borbama. Živo ljudsko vrelo Birča još nije bilo presušeno. U brigadu su ovog puta ušla omladinska rukovodstva, štab Pionirske divizije, čitava jedna nova smjena mladića i djevojaka.

Svaka nova ofanziva, svaki novi nalet neprijatelja iscrpljivao je ekonomske snage ovih sela. One su sad zaista bile pri kraju. Stoke više nije bilo, a ono malo žita što je posijano spaljeno je, pogaženo ili nije ubrano. Jedno po jedno selo gorjelo je do temelja. Predvođeni četnicima, Nijemci i ustaše pronalazili su baze i ubijali ranjenike, a sve staro i nejako, što se još moglo držati na nogama, bilo je u danonoćnom pokretu sa brigadama. Iako se nazirao kraj ratu, borbe su se otegle beskonačno, svaki dan je bio dug mjesec, godinu.

Još jedna zima trebalo je da se izdrži, ovoga puta bez krova nad glavom. Oslobođena slobodarska Tuzla digla se na noge i organizovala veliku akciju zimske pomoći Birču da prezimi ovu tešku, posljednju ratnu zimu.

Iza zločina SS-ovaca ostale su legende o hrabrosti, o junačkom držanju u zbjegovima, o velikoj smrti mnogih dječaka pionira. Pominjala su se imena pionira: Jele, Miljana, Nevenke, Sretena i iznad svega Staniše Vlačića, koji je, zarobljen, doveo Nijemce i četnike na Polu da bi odatle, sa visoke stijene, skočio u ponor, ne otkrivši baze.

Dječje domove u tek oslobođenoj Srbiji prvo su napunili preostali pioniri iz Birča. Tu su sklonjeni na brzu ruku da se malo u život povrate, da se hljebom nahrane, da osjete šta je topla i čista postelja. Svaki od njih imao je iza sebe dug borbeni staž, mnogo teških doživljaja, neobičnih iskustava i sjećanja. Sa sobom su donijeli strast da uče, da stiču znanja da bi se uključili u svenarodnu akciju obnove zemlje, koja je već počinjala.

*

Omladinska organizacija u ovom kraju razvijala se brzo, živjela intenzivno, doživljavala drame i prolazila isti onaj put kojim su išli Partija i narod u ovom dijelu istočne Bosne. Aktivi i komiteti SKOJ-a, odbori USAOJ-a nastajali su u predahu borbi, uključivali se u prve okršaje, odlazili s vojskama na daleke puteve, da bi, uskoro zatim, umjesto njih bili izabrani drugi. I nije se uvijek stizalo da se zabilježi ni tačan sastav, ni broj, ni njihov raspored.

Od omladinskih grupa i aktiva 1941. godine malo je ko dočekaoslobođenje. Među prvim žrtvama mladog boračkog sastava bio je Danko Vidaković. Bistar i plemenit mladić, uvijek spreman da učini najteže, bio je uhvaćen i mučki ubijen od četnika u proljeće 1942,

kad se kao specijalni kurir Birčanskog odreda probijao ka Romani. Mile Sunarić pao je u borbi na Betnju kao zamjenik komesara bataljona Šeste brigade. Boro Nikolić poginuo je kao žrtva četničke zasjede. Stojan Vuković ostao je negdje u centralnoj Bosni prilikom probijanja sa Drugog kongresa USAOJ-a u Drvaru, na kome je bio delegat birčanske omladine. Dejan Vučković, borbeni i požrtvovani srednjoškolac-tehničar, zadobio je smrtni udarac u sukobu sa Račićevim četnicima u Semberiji. Iz Srema se nije vratio Desimir Cvorić, taj neobično vitalan i bistar Šekovljanin. Među mnogim borcima, iz ovoga kraja Sutjeska je progutala i Nebojšu Prodanovića, Živka Novakovića, Milorada i Živana Mićanovića... Bošković Nada, Ristić Radmila, Ninić Slavojka, Zoranović Vera, Pajević Ljubinka pripadaju onom odredu hrabrih djevojaka koje su znale da tiho i strpljivo nose na svojim plećima najteže terete rata i da se bez glasa rastanu sa životom. U 6. i 19. birčanskoj brigadi i drugim brigadama izginuli su aktivisti SKOJ-a Ljubo Perendić, Spasoje Ristić, Nikodim Stanišić, Vlado Bošković, Huso Taljić, Nikola Vasić, Miloš Vidaković, Mujo Kadribegović, Abdulah Džodžaljević, Meho Hasanefendić, Dušan Mrkajić, Ljubo Mazikijević... U bazama, u zbijegovima i otvorenim borbama izginuli su mnogi pioniri, među kojima i njihovi komandanti Savo Begović i Borislav Ristić. Omladinci čine znatan dio onog impozantnog spiska od hiljadu poznatih birčanskih boraca koji padoše na bojnim poljima istočne Bosne, Srema, Crne Gore i Srbije.

Partizanski Birač, taj uski pojas brdskih sela uz Drinjaču, dao je u ovom ratu sve što se dati može. Jedan kraj koji je živio daleko od svijetova, na mrtvim kolosjecima ionako mrtvog predratnog vremena, postao je živi centar ratnih zbivanja. Svaka brigada odlazila je iz Birča kao sa svog ognjišta i vraćala se njemu kao svojoj kući. Izvukla su ova sela iz sebe posljednji atom snage, u odsudnim trenucima progovorila su čašću, poštenjem, obrazom, vjernošću, borbenim držanjem, svim tim vrlinama koje su potegla odnekle iz davnina, iz hajdučke prošlosti, iz legendi, iz nenapisanih tradicija, iz patrijarhalnog morala zadružne porodice, iz tvrdih dlanova svojih drvosječa, iz bezgraničnog povjerenja u nekoliko uglednih komunističkih vođa koji su ih povelili u borbu, iz duboke vjere u Komunističku partiju, čiji je ugled rastao svakim danom, kroz stradanja i pobjede.

Mirko OSTOJIC

IZ KURIRSKOG ŽIVOTA

Okolo petog aprila 1942. dobio sam zadatak od komandanta Ozrenskog odreda Todora Vujasinovića da se probijem u Zenički partizanski odred (čiji je komandant bio Nikola Prodanović a politički komesar Milenko Cvitković) i da od rukovodstva toga odreda tačno saznam kada u ozrenski kraj stiže 1. udarni bataljon sa Svetozarom Vukmanovićem Tempom. Naređenje sam morao izvršiti za što kraće vrijeme, iako mi je put bio nepoznat. Do Krivaje me je dopratila desetina Jevte Blagojevića, ali tada se javlja prva teškoća: kako preći most na rijeci koji su ustaše često čuvale! Pošto sam se privukao u neposrednu blizinu mosta, dugo sam osmatrao.

Kako nisam čuo nikakve šumove, iza pola noći uzeh pištolj u ruku i odvrnuh bombu pa nečujno počeh da se približavam ivici mosta. Hućanje rijeke ometalo me je da pažljivo pratim druge šumove. Ali nazad se nema kuda, a zadatak je izuzetno važan. Puzeći po mostu polako, primjećujem na suprotnoj strani ustašku stražaru. Pitam se da li je prazna. Ništa se ponovo ne čuje.

Puzim polako. Skoro će kraj mosta. Ponovo slušam, ali ništa. Pošto sam prešao rijeku, otvori se novo pitanje — kuda dalje? Ne mogavši da se odlučim, riješih da legnem pod jedno drvo i da se prvo malo odmorim, pa pred svanuće da se orijentiram. Nisam zaspa. Da ne bih dalje gubio vrijeme, digoh se i nastavih put. Pošto sam dugo išao preko jednog brda, ugledah prve kuće. Motrio sam da li oko njih ima vojske. Primjetio sam ljudske figure, ali nisam mogao znati da li su naši ili okupatori. Na kraju, sudeći po miru koji je u selu vladao, zaključih da su to ipak naši. Počeh još više da se približavam i sretoh se sa prvom partizanskom grupom.

U početku sam se pravio nevješt, ali, kako se ubijedih da su to zaista partizani, izložih im šta me zanima. Oni me odvedoše u štab odreda, koji se tada nalazio u selu Stojanovićima. Tu mi je rečeno

da bataljon stiže u naš kraj za dan-dva. Uz pratnju koju mi je dao komandant Zeničkog odreda ponovo sam uspješno prešao Krivaju i izvijestio svoga komandanta.

Sljedećeg dana dobio sam naređenje da se prebacim našim uobičajenim kanalima na Trebavu i da o dolasku bataljona obavjestim Ismeta Kapetanovića i od njega saznam najnovije vijesti iz Doboja, sa kojim je on održavao vezu. Vraćajući se natrag, svratio sam u Jošavu, gdje je bila komanda Lipačke čete i tu saznao da će Simo Lukić, Ignjat Radojčić i Škrab imati narednog dana pregovore sa nekim domobranskim komandantima o predaji oklopnog voza partizanima. Voz je u zakazani čas trebalo da stane na potoku zvanom Medaš. U razgovoru sam dalje saznao da je Simo, po Tešinom odobrenju, uhvatio vezu sa nekim domobranskim oficijom i dogovorio se da taj dan, oko 14. aprila, stane voz između Ševerlija i Trbuka, poslije čega će mu prići seljak u šeširu i razgovarati sa komandantom voza.

Sutradan oko 10 časova sišli smo na određeno mjesto. Sjeli smo iza malog brdašca i postavili iza sebe u zaklonu oko 20 boraca, a Rada Radojčića obukli u seljačko odijelo, dali mu stari šešir i poslali na rampu. Uskoro je iz pravca Tuzle stigao voz i stvarno na označenom mjestu stao. Iz voza je izišao čovjek u vojničkom odijelu i s Radojčićem se uputio prema našoj zasjedi. U razgovoru smo saznali da se on zove Stanko Orelj, da je po zanimanju učitelj i rodom od Bjelovara. Simo je govorio šta bismo mi željeli, ali da ostane u velikoj tajnosti sa obje strane dok ne bude prilika da se upotrijebi oklopni voz za našu akciju prema Doboju ili Tuzli. Natporučnik nam je odmah ponudio oklopni voz riječima: »Eto vam ga i komandujte njime«. Mi se zgledasmo. Ipak nismo smjeli to da prihvatimo bez odobrenja štaba odreda. Pošto se Orelj malo više oslobodio, reče nam: »Drugovi, evo ako hoćete rasparajte moju bluzu (pokazuje lijevo rame bluze) i vidjećete da sam komunist«. Ja pridoh i rukom pipajući bluzu, osjetih neki papirnat predmet zašiven u bluzu i rekoh drugovima — jest, ima nešto. Dogovorismo se da mu ne cijepamo bluzu. Bi mu neobično drago što mu vjerujemo. U daljem razgovoru složili smo se da nam u narednom periodu izbacuje na određeno mjesto oružje i vojnu opremu, i to gdje mi danju postavimo jednu djevojčicu da maše kod ovaca maramicom kada prolazi voz. Pozdravismo se i natporučnik je produžio oklopnim vozom u pravcu Doboja. S obzirom na to da smo mi, usljed sukoba sa četnicima, uskoro napustili Ozren, ova veza s natporučnikom je prestala. Izgleda da je natporučnik stvarno donosio materijal, ali da su to koristili četnici. Naknadnim raspitivanjem saznao sam da je Stanko Orelj bio iste godine otkriven od strane ustaške policije, sproveden u Slavonski Brod i tamo strijeljan.

Veselin RADOJČIĆ

ČETNIČKA IZDAJA I TEROR NA OZRENU

Aprila 1942. na teritoriju Ozrenskog partizanskog odreda stigao je Udarni bataljon, sastavljen uglavnom od prekaljenih i iskusnih boraca Romanijskog, Zeničkog i Ozrenskog partizanskog odreda, među kojima je bio i dobar broj komunista. Bataljon je predvodio Svetozar Vukmanović Tempo. Prvi zadatak Udarnog bataljona bio je da pristupi sređivanju situacije u Ozrenskom odredu i da izvrši mobilizaciju novih boraca na Ozrenu i Trebavi i formira jednu jaču operativnu jedinicu, koja bi se mogla koristiti za veće akcije. Pa ipak, najteži zadatak Udarnog bataljona svakako je bio sređivanje stanja u samom Ozrenskom odredu, gdje su četnički elementi već u to vrijeme počeli razbijati borbenu jedinstvo boraca i, u tome prilično uspjeli. Zato su nakon dolaska bataljona Cvijetin Todić, Đokan Šarčević, dr Branko Stakić i drugi njihovi istomišljenici imali puno razloga da budu zabrinuti za svoju sudbinu, jer su bili zečetnici četničke organizacije na Ozrenu, pa prema tome i najodgovorniji za stanje koje je nastalo.

Međutim, sve je drukčije ispalo. Dok su se borci poslije dvodnevnog krstarenja po selima oko Preslice odmarali u Brezicama i dok je štab bataljona sa štabom Ozrenskog partizanskog odreda pravio plan za svoje akcije, Cvijetin Todić je nabrzinu okupio 200 do 250 naoružanih četnika i rano ujutro 18. aprila mučki napao Udarni bataljon. Tom prilikom najviše je gubitaka imala Treća četa, pošto je bila prva na udaru četničke rulje i potpuno iznenađena. Ali čim su u odbranu stupile Druga i Prva četa, četnici su odbijeni. Cvijetin se odmah povukao sa svojim ljudstvom preko Boljanića, držeći se Lipca, jer je računao da će ga Udarni bataljon progoniti, pa da bi preko Spreče mogao pobjeći dalje. Ali, Udarni bataljon nije krenuo u potjeru za Cvijetinom, iako su neki drugovi to željeli i predlagali. Da je to učinjeno, postiglo bi se mnogo, jer je bilo dosta boraca do-

tadašnjeg Ozrenskog odreda koji bi se, siguran sam, priključili Udarnom bataljonu. Ovako kako se postupilo postignuto je suprotno od onoga što se željelo postići slanjem bataljona na Ozren.

Naime, sada kada se Udarni bataljon vratio preko Krivaje, odakle je i došao, Cvijetin Tadić je, ohrabren svojim prvih uspjehom, odmah, sa još većim žarom krenuo u potjeru za partizanima. Ali od Brezika nije dalje išao. Njemu je bilo dovoljno to da na Ozrenu više nema oružane i organizovane partizanske jedinice, a sa ono malo komunista, »tošinovaca«, što su tu i tamo preostali, lako će izići na kraj. Zato je tih dana proglasio na Ozrenu četničku vlast. U toj svojoj »vladi«, Cvijetin je, po uzoru na druge slične »vlade«, imao svoje duhovne hranitelje, a to su na Ozrenu bili dr Branko Stakić i Đokan Šarčević, a na trebavskom kraju profesor Đoko Milošević i pop Savo Božić. Todić je mislio da će na Ozrenu i Trebavi u svojoj četničkoj »državi«, mirno vladati sve do svršetka rata. Da bi bio još sigurniji i spokojniji, on je odmah prihvatio predlog advokata Stokića, svoga glavnog savjetnika, da se sa ustaškim vlastima u Doboju povedu razgovori o primirju i uzajamnoj saradnji. Ovi razgovori tekli su brzo pa je još u maju 1942. postignut tzv. »Lipački sporazum«, baš u selu Lipcu kod Doboja, koje je tada bilo poprište mnogih bitaka, gdje se po njemu nazivana Lipačka četa proslavila svojom junačkom borbom, nanoseći tom istom neprijatelju velike gubitke. Eto, tu je baš napravljen sramni sporazum u kome se obje strane obavezuju da će zajedničkim snagama sudjelovati u »suzbijanju i uništavanju komunističko-boljševičkih bandi«.

One noći kada je Udarni bataljon napuštao Velike Brezike Simo Lukić dotadašnji politički komesar Lipačke čete je u sporazumu sa štabom odreda ostao na Ozrenu da okupi naše najpouzdanije ljude na terenu i pripremi ih za pokret sa Udarnim bataljonom. Međutim, u međuvremenu bataljon je otišao bez Sime i ostalih drugova koji su htjeli krenuti sa njim, jer je to situacija zahtjevala. I sada, kad smo se našli u tako reći bezizlaznom stanju, Simo nije sjedeo skrštenih ruku. Iako su četnici pratili svaki njegov korak na terenu, jer su znali da je komunist, on je ipak uspio da dođe u kontakt sa Todorom i Vojinom Panićem, Lukom Lazarevićem, Milovanom Nedićem, Marinkom Neškovićem, Petrom Đurićem i drugima, kojih je bilo po skoro svim ozrenskim selima. Pa ipak Simo je najviše vremena provodio sa našom grupom u kojoj su bili: Jovo Mitrović, Spasoje, Rade, Stanko, Lukijana i Anđa Radojčić, Rade Cvjetković, Rade Kujundžić, Dušan Ristić i ja.

Mene je Simo zadužio da od najpoverljivijih ljudi u Lipcu organizujem jednu desetinu naoružanih boraca, koji će biti spremni da na naš poziv krenu u borbu protiv četnika. Bez teškoća sam izvršio zadatak, jer sam u Lipcu mogao lako pronaći i više boraca. Imali smo i jedan puškomitraljez. Simo je sa Todorom Panićem organizovao i u drugim selima slične grupe, tako da se naše ljudstvo okupilo

oko drugova: Todora Panića u Boljaniću, Milovana Gajića u Petrovom Selu, Sime Lukića u Suhom Polju, Petra Đurića u Striježevici i mene u Lipcu. Od ovih simpatizera i članova Partije mogli smo formirati dobru oružanu jedinicu, koja bi mogla izvršiti i složeniji zadatak.

*

Situacija na terenu bila je povoljna za nas, jer je narod sa nepovjerenjem slušao priče Đokana Šaračevića, Cvijetina Todića i drugih izdajnika, pa smo se i mi počeli pripremati za akcije. Ali te naše pripreme su nam ubrzo donele prve žrtve i velike gubitke. Naime, tih dana su se Todor Panić i Simo Lukić dogovorili da organizuju tajni sastanak kojem će prisustvovati pored članova Partije i ljudi koji su do tada potpomagali našu borbu. Na ovaj sastanak u Boljaniću pozvano je oko 30 ljudi. I baš tada je napravljena fatalna greška što je javno iznesena namjera da se likvidira četnički štab u Boljaniću. Ovom sastanku prisustvovao je i Simo Jeremić iz Kakmuža, koji je o tome već sutradan obavijestio Cvijetina Todića. Ne znajući za ovu izdaju, svi smo otišli u svoj kraj, čekajući određeni dan, kada će kurir doći i pozvati da idemo na zbornu mjesto.

Prošlo je neko vrijeme a kuriri nisu dolazili. Brinuli smo se što nas ne zovu. I taman kada smo bez poziva htjeli da krenemo, čujemo jedno jutro pucnjavu u Boljaniću. Pokupio sam svoje ljudstvo, jer smo bili sigurni da je Todor sam sa svojim ljudstvom izvršio napad.

Na putu prema Prelića kosi sjeli smo da se odmorimo i malo pričamo sa četnicima koje smo tu zatekli, jer su to bili sve naši poznanici iz nedavnih zajedničkih borbi a i susjedi iz obližnjih sela.

Međutim, za vrijeme tog razgovora, nekoliko četnika skočiše sa uperenim puškama prema meni i povikaše: »Odlazi oružje!« Kod sebe sam imao samo pištolj, dok se puškomitraljez nalazio kod mog pomoćnika. Dok su jedni razoružavali mene, druga grupa je to isto uradila i sa mojim drugovima, mada su neke odmah pustili. Radu Đuričića i moga brata Radu, odmah zatim i Stanka Radojčića mog rođaka i mene svezaše telefonskom žicom. Bio je 11. juni 1942. Odabraše nekoliko četnika da nas čuvaju, dok u četničkom štabu prijeki sud odluči šta će sa nama da učine. Nije prošlo dugo vremena kada je iz štaba stigla grupa četnika. Nešto su se dogovarali, a zatim je jedan četnik naredio stražarima da nas vode. Još nismo mislili da idemo na strijeljanje, ali, kada nas povedoše u pravcu potoka »Male rijeke«, postade nam sve jasno.

Tjerali su nas dalje od puta kroz šumicu. Idući tako još se nismo nadali da će pucati. Najednom iza nas čusmo repetiranje pušaka. Čim su puške opalile, trojica se preda mnom srušiše, jer su odmah bili pogodeni. Sa sobom povukoše i mene. Međutim, mene metak nije pogodio. Da nisam bio svezan za ostale, ja ne bih pao. Pri padu

legao sam na desni bok. Obazirem se — četnici opet pune puške. Mali Rade Đuričić je dobio metak u vilicu. Bili su mu deformisani lice i usta, ali je ipak vikao:

»Ubijajte, ubijajte, kralja vam vašeg!«

Četnik Nikola Božić u njega ispali još tri metka. Moj brat Rade i rođak Stanko Radojčić bili su mrtvi od prvih metaka. I dok sam sve ovo izbezumljen posmatrao, pride mi komandir Tekućičke četničke čete Pašalić i upita me:

»Šta ste to pripremali u Boljaniću? Gdje je Simo Lukić? Govori jer ću odmah ubiti i tebe«.

Tog momenta nisam mogao ni riječi progovoriti, a nisam ni znao šta da mu odgovorim. Usta mi kao zalivena i ne mogu da ih otvorim.

»Govori« — počeo opet da viče Pašalić — »gdje je Simo, ko je još bio s vama« — pa me onda udari kundakom po glavi. Krv me obli, a ja samo izbezumljeno gledam u njega. Opet po glavi, Božić me nogom udara u slabinu. Iza toga udarci su zapljuštali sa svih strana.,

Kad videše da ništa ne govorim, komandir im onda reče:

— »Pucajte, majku mu komunističku! — Čekajte samo da se ja sklonim!« I samo što se izmakao, puška je odjeknula.

Kako sam se toga momenta malo pridigao, metak mi prođe kroz lijevu stranu grudi i odjednom me prikova za zemlju, kao da me neko udari maljem. Svijest nisam gubio. Onako zatvorenih očiju čekao sam drugi metak. Četnici su nešto pričali, a odjek pucnja iz neposredne blizine brujaio je i dalje u mojim ušima. Borio sam se sa sobom da ne padnem u nesvijest. U tom trenutku osjetih kako me neko hvata za ruku i provlači puščanu cijev pa onda počeo udarati po žici, kojom sam bio vezan. Prepustio sam se kao mrtvac da rade sa mnom šta hoće.

Žica je skidana sa ruku sviju nas. Htjeli su da prikažu kako smo pokušali bjekstvo pa da su nas u bjekstvu pobili.

—»Sludaj ih« — reče neko.

Osjetih kako mi neko zavlaci ruku u džepove i kupi sve što je u njima bilo. Sa pritajenim dahom pustio sam da rade sa mnom kao sa mrtvim čovjekom, ne pokazujući nikakve znake života. Kroz poluotvorena usta lagano sam disao. U tom trenutku sinu mi iskra nade u život. Neko me je i dalje svlačio. Imao sam oficirske Pantalone, i to mi svukoše. Ostadoh samo u gaćama i opancima oputnjacima. Tada me prevrnuše na leđa.

— »Je li mrtav Ignjat?« — upita neko. »Jest, vidi mu rane na leđima i prsima«.

*

Sav sam bio krvav. Četnika više nije bilo. Sada sam mogao da udahnem malo više vazduha. Bila je grobna tišina. Pa ipak se nisam smio maknuti. Čekao sam jedno vrijeme, a onda otvorim jedno, pa

drugo oko i neprimjetno podignem glavu. Vidim — nema žive duše. Pokušam da se dignem, ali mi lijeva strana kao da je prikovana za zemlju. Uхватim desnom rukom lijevu i podignem da bih se digao. Stavim šaku na ranu koja mi je krvarila. Obazrem se i vidim brata, rođaka i bliskog druga kako nepomično leže. Ne znam kako sam išao, ali je meni izgledalo da trčim prema potoku.

Išao sam oko dva kilometra uz potok prema Preslici. U daljini sam čuo viku četnika kako traže neke naše drugove. Bježeći, nadoh se u potoku. Sidem da se malo okrijepim, jer su mi se usta bila osušila. Nakon toga povučem se dalje od potoka u šikaru da sačekam noć. Hodajući, počeo sam razmišljati, šta ću i kuda ću, jer sam znao da se ne smijem više pojaviti. Čekajući noć, zaspao sam. Kako je došlo do toga ne znam ni sam. Kada sam se probudio bila je noć. Gdje sam? Jesam li živ, je li to san ili java? Osluškujem i ne usudujem se pomišljati na ono što je maloprije bilo.

Pomoći niotkud. Pokušam da ustanem i podignem glavu, ali mi pred očima zatitraše zvijezde. Pao sam u nesvjest. Probudim se i vidim da ležim na istom mjestu. Obuze me hladnoća, praćena drhtavicom i cvokotanjem zuba. Bar da sam obučen! Na meni je samo rublje i bijela bluza, sve u krvi.

Pomislih da je možda bilo bolje da sam poginuo s mojim drugovima, da se više ne patim. Ali, istog momenta javi se u meni drugi Ignjat, koji želi da živi i dalje da se bori. I htio ili ne, počnem da mičem prvo nogama, pa onda rukama, da bih se zagrijao. Polako se dignem i podem. Išao sam možda svega nekoliko koraka i ponovo padnem. Opet se probudim iz nesvjestice. Opazim da sam se makao sa ranijeg mjesta, ali kad sam to prešao, ne znam. Ponovo ustanem i krenem. Tako sam cio put, koji bih možda prešao za 20 minuta, putovao 10 puta duže. Bježao sam i mislio da idem pravim putem kuda sam naumio. Ali najednom se obazrem i vidim da sam blizu mjesta strijeljanja, pa se trgnem i počnem bježati natrag. Iako sam dobro poznavao ovaj kraj, ipak sam se izgubio i zalutao. Moje putovanje nastavljeno je po starom. Desetak metara, pa nesvijest, ponovo dizanje i opet put dublje u šumu, samo da sam dalje od mjesta strijeljanja.

Kada bih došao malo k sebi, dok sam ležao, počnem praviti plan. Zaključih da idem do kraja šume pod »jezero«, gdje se nalazila jedina kuća, pa ću nekako uhvatiti vezu sa ženom ili nekim od rodbine. Važno je bilo da me odmah previju. To moje putovanje trajalo je cijelu noć. Došao sam do kraja šume, nedaleko od štale Spasoja Radojčića Bijelog, koji je bio naš simpatizer. Tu sam zaspao. Probudim se, a sunce je već bilo odskočilo. Čobani su gonili stoku na pašu u šumu, morao sam da se krijem da me ko ne vidi, jer bi me tada četnici mogli brzo otkriti. I kada nije bilo na vidiku nikoga, krenem dalje i vidim Vesinog brata Spaso ja. U blizini šumice on je na njivi radio i čuvao stoku. Bilo je to podaleko od sela. I na moju

sreću, primjetih kako »Bijeli« izade iz štale i vodi kravu na pojilo. Viknuo sam: — Spasoje!

Kada je došao blizu, Spasoje upita: — Jesi li ti to Ignjo, brate mili?»

Priđe mi i poče da kuka. Htio je da mu kažem šta je bilo, ali meni nije bilo do priče. Tražio sam od njega da odmah pođe do kuće. da tamo pronade zavoja i ostalo i da dođe da me previje.

Malo kasnije dođe Spasoje i moja žena. On je kod kuće sve ispričao, iako sam mu zabranio, pa je nastala kuknjava za nama. Iza njih došla je i Spasojeva žena Petra. Mene su previli. Bilo mi je lakše. Taj dan ostao sam u šumi. Uveče me je ponovo posjetila žena i sestra. Preko dana Spasoje se navraćao do mene i donosio mi hrane. Bilo mi je dobro, ali, kada je nastupilo veče, poče padati kiša. Čebad koju su mi donijeli upotrijebio sam tako da su mi od jednog napravili šator a od drugog ležaj. U početku sam trpio, ali kasnije voda poče teći ispod mene. Kiša nije prestajala, pa sam bio sav mokr i ležao sam na mokrom čebetu. Ponovo sam dobio groznicu.

Sutradan sam morao mijenjati mjesto. Rekao sam ženi gdje ću biti i da dođe da me previje. Uveče je došao Simo Lukić u pratnji Mitra Miličevića, koji je preko mojih saznao gdje se nalazim. On je takode tih dana prešao u punu ilegalnost.

»Ti ne možeš ovdje ostati, moraš preći na Trebavu i tamo se kriti« — reče Simo. Ali sam ipak u ovoj šumi ostao još dva dana, dok Simo nije pripremio sve za moje prebacivanje preko Spreče.

Ujutro, treći dan, došla mi je snaha Anda, žena strijeljanog brata Rade, da me previje. Ispričao sam joj o četničkom zločinu. Tada nije ni slutila da će i ona kroz godinu dana doživjeti istu sudbinu kao i njen Rade.

Istoga dana naveče došli su pripadnici naše grupe Rajko Radojčić, Rade Đurić Petkov, Blagoje Blagojević, Mirko Mitrović, Miroslav i Gojko Nikolić i još neki kojih se sada ne sjećam. Uzeli su me i ponijeli. Bila je noć kada smo se uputili prema rijeci Spreči u pravcu kuće moje snahe Ande u zaselak Gavrići. Nedaleko od kuće nalazila se mala špilja, gdje su me smjestili. Napravljen mi je dobar ležaj, a Pa j kan, moj brat, ostao je pored mene, da me čuva i previ ja, jer se i on morao kriti. On mi je prao zavoje i ispirao ranu. Hranu smo dobijali od Andine majke. Od ucrvane rane otekla mi je cijela lijeva strana, pa su mi napravili jastuk, privezali ga uz tijelo radi ublažavanja bolova. Ovdje smo ostali deset dana.

Za vrijeme boravka u špilji saznao sam da su četnici, dva sata poslije strijeljanja otkrili da sam živ, jer su došli da nas pokopaju, a nisu me tamo našli. Tada je počela hajka da me pronađu. Sutradan su pretresli sve šume oko Preslice, a onda su formirali posebnu kaznenu ekspediciju od 40 ljudi, sve probranih četnika Cvijetina Todića. Obišli su cijeli Ozren u potjeri za svim našim ljudima. Prešli su i na Trebavu, ali me nisu našli, jer je špilja bila uz samu četničku žan-

darmerijsku stanicu pa nisu ni pomislili da se tu mogu kriti. Zbog stalne potjere za nama, ja i Pajkan morali smo često mijenjati bazu. Tako smo uz pomoć Pere Miličevića iz Kostajnice bili skriveni u njegovoj štali oko 2 mjeseca. Štala se nalazila uz šumu Becanj, odakle smo održavali vezu sa Nikolom Čelićem, Nedeljkom Stojanovićem, Sokom Veselić i Dedom Trampićem, a na Ozrenu sa grupom Sime Lukića i Jove Mitrovića, koja je ponovo postala aktivna tako da je u novembru 1942. uništila dva njemačka transportna voza na pruzi Doboj — Karanovac.

Približavala se zima 1942/43. Jednom prilikom u razgovoru sa Perom i Nedeljkom postavilo se pitanje mog i Pajkovog zimovanja. Nedeljko je odmah predložio da nas on može smjestiti u jednu od svojih zgrada, opet u neposrednoj blizini žandarmerijske četničke stanice u Gavrićima. U toj stanici bilo je u službi i ljudi za koje smo znali da nas neće progoniti, pa smo to prihvatili. Nedeljko nam je omogućio, pored udobnog smještaja i ishrane, da proširimo svoj partijski rad. Njegova žena Janja donosila nam je iz Doboja najnužnije stvari: lijekove, kancelarijski materijal i drugo, a od Soke i Dede radio-vijesti i novac. Nabavili smo i jedan šapirograf, pa čak i pišaću mašinu. Početkom 1943. godine u našu bazu preselili su se sa Ozrena Simo i Jovo. Sad nas je na okupu bilo četvorica ilegalaca i peti Dedo Trampić, pa smo organizovali partijsku ćeliju.

Dedo Trampić živio je u selu Kostajnici, jer su u Doboju ustaše tragale za njim. Da četnici ne bi posumnjali u njega, bavio se obućarskim zanatom. Kada bi polazio na naš partijski sastanak u Gavriće, prebacio bi preko ramena punu torbu opravljenih cipela i ponio ih Nedeljkoj kući, a u povratku vraćao pocijepane radi opravke.

Umnožavali smo radio-vijesti i druge propagandne letke, koje smo rasturali po Ozrenu i Trebavi. U boljim uslovima života bolje se i radilo. Moje rane su zacijeljene, pa smo počeli sa akcijama na vozove. Pošto nismo imali eksploziva, nabavili smo alat za rušenje pruge. Na taj način, do našeg priključenja 2. proleterskoj diviziji jula 1943. prevrnuli smo na relaciji Bosansko Suho Polje — Boljanić četiri neprijateljska voza.

Ustanak na Ozrenu počeo se ponovo rasplamsavati.

Ignjat RADOJCIC

RAZVOJ NOP-a U NEKIM SELIMA SEMBERIJE 1942.

Prve šire informacije o tome šta se desilo na Majeveci i kako se odigrao četnički zločin stigli su u brodačku opštinu tek nakon 7—8 dana. O tome je partijsku organizaciju, preko Brane Radovanovića, đaka bijeljinske gimnazije, iz Obarske, obavijestio Stevo Perić, politički komesar Bijeljinskog bataljona, Majevičkog partizanskog odreda. Nastala je prava pometnja, posebno zbog toga, jer je iz brodačke opštine dolazilo u odred u to vrijeme dosta omladinaca, a među njima — pored onih koji su stupili u 1. sembersku četvu — i Dušan Popović Bačo, Svetislav Vukić Ceco, Uglješa Manojlović, Milo Maksimović, Vlado Mihailović i drugi. Ni za jednog od njih se nije znalo da li su nakon četničkog napada na štab ostali živi.

Svi pokušaji da se sa odredom uspostavi veza ostali su bez rezultata, jer partizana u Korenitoj više nije bilo. A onda, kao grom iz vedra neba, po Semberiji se pronijela vijest da partizana na Majeveci više nema, te da se samo jedan broj povukao prema Birču, dok su ostali poubijani ili zarobljeni.

Uskoro su u sela brodačke opštine počele da pristižu i vijesti o četničkim grupama koje su se slobodno kretale po nekim selima Semberije (Obarska, Crnjelovo, Batković), dok su se do tada uglavnom zadržavali na Majeveci, rijetko kada silazeći u Ravan. Čak se govorilo i o imenima četničkih komandanata kojima je bio dodijeljen teren Semberije. Tako je u Crnjelovu postavio svoj štab Drago Gligić, dok se u Ratkoviću za četničkog komandanta proglasio Živorad Lakić. Ostali njihovi komandanti i dalje su ostali na Majeveci.

Međutim, iako su znali da u selima brodačke opštine nema partizana, četnici se dugo nisu usudili da dođu u ovaj kraj, što su aktivisti NOP-a iskoristili za ušvrćenje svojih pozicija, kao i za iznalaženje novih formi rada u situaciji do koje je došlo poslije povlačenja partizana sa Majevice.

Brzom stabilizaciji situacije umnogome je doprinio i izvjestan broj boraca Majevičkog odreda, koji se nisu mogli probiti sa glavninom prema Birču, nego su se spustili u Ravan, gdje su prihvaćeni od partijskih organizacija i sklonjeni od progona ustaša i četnika. Među njima su se nalazili Milenko Stojaković, Žarko Kalabić, Dušan Popović, Svetislav Vikić i drugi, koji su se razmjestili po selima bijeljinskog sreza. Osim toga, u Semberiji je ostao i čitav Sreski komitet Partije, zajedno sa većim brojem članova Partije.

Borci Majevičkog odreda koji se nisu probili prema Birču, nego su se spustili u Semberiju, donijeli su i prve šire informacije o tome šta se na Majeveci desilo, od četničkog napada na štab 20. februara 1942. do bitke između partizana i četnika, 28. februara, nakon čega se odred povukao sa Majevice. Bila je to prva istinita verzija događaja, koja je partijskim kadrovima korisno poslužila za razgovore sa aktivistima i ostalim simpatizerima NOP.

Bile su to potresne, ali ujedno i ohrabrujuće priče boraca Majevičkog odreda, od kojih su mnogi prošli kroz brojne okršaje sa neprijateljem u Srbiji i na Majeveci. Pričali su oni o junačkoj pogibiji jednog od prvih partizana Semberije, Teodora Sofronića Tende iz Gornjeg Broca, koji je, dok se nalazio sa partizanima u Srbiji, četničkom majoru Panteliću, kada ga je ovaj počeo ubjeđivati da mu nije mjesto među komunistima, nego među četnicima, odgovorio: »Ja sam, gospodine majore, proleter i moje je mjesto upravo među komunistima, koji su pošli da se bore za slobodu i bolju budućnost naših naroda«.

U borbi je pao, hrabro se boreći do posljednjeg metka, i Jovo Perić Cicin, zemljoradnik iz Balatina. Drugovi koji su se za vrijeme borbe nalazili u njegovoj blizini pričali su da se Jovo borio za desetericu i na taj način omogućio većini odsječenih boraca da izbjegnu zarobljavanje od strane četnika Đure Bižića, koji su mučki udarili u leđa za vrijeme borbe 28. februara. Takođe se pričalo da je Cicin, kada su ga četnici pozvali da se preda, odgovorio: »Izdajnicima se nikada neću predati, samo mrtvog mogu da me zarobe«.

Od četnika je ubijen i Stevan Perić, student iz Gornjeg Broca, jedan od organizatora ustanka u brodačkoj opštini, koji je još kao đak bijeljinske gimnazije, a zatim i kao student, pripadao naprednom radničkom pokretu, i to prvo kao SKOJ-evac, a zatim i kao član Partije. Bio je on pripadnik one slavne generacije bijeljinske gimnazije koja je visoko izdigla zastavu Komunističke partije, noseći je iz akcije u akciju, prvo u borbi protiv nenarodnih režima bivše Jugoslavije, a zatim protiv okupatora, kada je ovaj došao u našu zemlju.

Izginuo je još jedan broj boraca Majevičkog partizanskog odreda ali ih se ipak najveći dio probio prema Birču.

*

Situacija u Semberiji, nakon povlačenja partizana sa Majevice bila je vrlo teška. Zima još nije bila prošla, vode su bile velike, tako da je kretanje između sela bilo toliko otežano, da se moglo ići samo po kojima su se kretali domobrani i ustaše, a nešto kasnije sve češće i četnici. Ako se ima u vidu da su se ustaške posade nalazile na svakih 5—6 kilometara (most na Savi kod Sremske Rače, Bos. Rača, Balatun, Brodac, Trnjaci, Međaši, Batković itd.), tek onda se može zamisliti pod kakvim uslovima su morali da se kreću i rade ilegalni partijski radnici ili borci Majevičkog odreda, koji su se poslije bitke u Vukosavcima probili u Ravan.

Da situacija bude još teža, bila je prekinuta i veza sa Sremom, kuda se, u slučaju veće opasnosti, mogao skloniti izvjestan broj kadrova iz Semberije. Zbog toga se pred sve partijske ćelije i aktive SKOJ-a postavio zadatak iznalaženja sigurnih skloništa za ilegalce i borce, koje je trebalo zaštititi dok šuma ne ozeleni i dok se voda ne povuče sa polja i iz kanala.

I pored svih preduzetih mjera predostrožnosti, žrtve se nisu mogle izbjeći. Tako je jednog dana u martu 1942. naišao na domobransku zasjedu i poginuo Đorđe Trifković Štabac, omladinac iz Balatuna. On se nakon bitke u Vukosavcima probio u Semberiju, gdje se krio sa ostalim partizanima.

Toga dana Đojo se nalazio u selu Međaši kod svoje tetke Ane Isić-Nikolić. Kada su naišli domobrani, on se — plašeći se pretresa — uputio prema Drini, gdje se htio skloniti, dok potjera ne prođe. Kada je već mislio da je izbjegao opasnost, Štabac je naišao na zasjedu, koja ga je pozvala na predaju. Izvadiвши pištolj, Đojo je počeo da puca na domobrane, doviknuvši im: »Kome da se predam, majku vam ustašku?« Počeli su da pucaju i domobrani, tako da je ovaj omiljeni drug i borac, još dječak, ubrzo bio ubijen.

Potjere za partizanima su poslije ovog događaja još više pojačane; gotovo da nije bilo dana da se ustaše, predvođene svojim natporučnikom Šepom¹⁾ i predsjednikom opštine Jakovom Metzgerom, nisu zalijetale u sela tražeći partizane i ilegalce. Ovaj Metzger je bio Švabo, kako su Semberci jednostavno nazivali pripadnike njemačke manjine koji su bili nastanjeni u Novom Selu kod Bijeljine. Još 1938. godine je postao agent Gestapoa, a 1941. godine i član ustaške organizacije, te je zbog toga i bio postavljen za predsjednika brodačke opštine. Inače, Metzger je prije rata imao brata, koji je bio instruktor ustašama na Janka Pusti, što je i njega samog opredijelilo za ustaški pokret. Dok se nalazio na dužnosti predsjednika opštine, Metzger je tukao ljude, išao lično u pretrese i pljačku, zbog čega je od partizana i bio osuđen na smrt.

¹⁾ Natporučnik Šep je kasnije premješten u Liku, gdje je ubrzo poginuo u borbi sa partizanima.

Prateći zbivanja na području opštine, članovi Partije i ostali aktivisti NOP su zapazili da se sve veći broj četnika i Nedićevaca iz Srbije prebacuje na Majevicu. Jedan kanal je išao od Crne Bare preko Balatuna, Broca (gdje im je glavna veza bio Joco Spasojević), Batkovića i Crnjelova, a drugi od Badovinaca preko Dvorova i Dazdareva. Iako to nisu bile velike grupe četnika, one su predstavljale opasnost za partizane, jer su se preko Drine prebacivale po noći, tako da je postojala mogućnost da partizani i ilegalni radnici, koji su se i sami kretali samo po noći, nalete na njih.

U takvom jednom iznenadnom sukobu poginuo je Đoko Marinković, đak bijeljinske gimnazije, koji se od prvog dana oružane borbe nalazio u partizanima. Dogodilo se to uoči samog pravoslavnog Uskrsa, aprila 1942. Plašeći se potjere, Đoko se te noći, zajedno sa Borikom Stančićem, sklonio u kolibu Raće Stančića, nedaleko od Drine. Na nju su oko 12 sati noću naišli četnički kuriri iz Srbije, koji su i sami željeli da se sklone u kolibu. Kada su partizani vidjeli ko se nalazi na vratima kolibe, Borika je počeo da puca iz pištolja. To je kod četnika izazvalo pometnju, što je Borika iskoristio i pobjegao. Međutim, to nije pošlo za rukom i Đoki, koga je jedan četnik zahvatio nožem i na mjesto usmrtio.

Bio je to još jedan težak gubitak za NOP, a naročito za omladinsku organizaciju, kojom je do tada Đoko uspješno rukovodio, ali ujedno i opomena da i sa te strane ubuduće treba biti daleko oprezniji nego do tada.

Pa ipak, ovaj kao i drugi gubici do kojih je tih dana došlo i u drugim krajevima Semberije nisu mogli da dovedu do smanjenja partizanskog uticaja u ovom dijelu bijeljinskog sreza. Ovo naročito zbog toga, jer je čitava partijska organizacija, iako odvojena od partizanskih snaga — ostala na terenu i dijelila sudbinu ostalog naroda.

*

Koristeći borbenu raspoloženje naroda brodačke opštine, kao i cijele Semberije, već sredinom aprila dolazi do obnavljanja opštinskog rukovodstva Partije i SKOJ-a, a i do formiranja seoskih odbora AFŽ. Obnavlja se isto tako rad narodnooslobodilačkih odbora, koji su privremeno bili prestali sa radom. Po selima se stvaraju nova uporišta, proširuje se organizacija omladine, tako da se može reći da je Semberija — i pored sve žešćeg četničkog terora — živjela punom političkom aktivnošću, očekujući povratak svoga odreda.

Ponovo je bila uspostavljena veza sa Sremom, u kome se takođe vodila stalna borba protiv okupatora i odvijao intenzivan politički život, a već u maju 1942. od boraca bivšeg Majevičkog odreda i novih dobrovoljaca, formirana je nova partizanska četa, za čijeg je komandira postavljen Žarko Kalabić, a za političkog komesara Milenko Stoj ako vić.

Tako je već početkom maja 1942. u Semberiji ponovo počeo da jača partizanski uticaj. Po selima su održavani skupovi, na kojima se govorilo o skorom dolasku odreda, o zadacima koje do dolaska partizana treba završiti, kao i o novostima sa frontova i iz ostalih krajeva naše zemlje. Počele su da izlaze i radio-vi jesti, koje su dopirale u svaku kuću i koje su postale jedini istiniti izvor informacija.

*

Sastanak na kome je donesena odluka o formiranju opštinskog komiteta SKOJ-a (Opštinski komitet Partije je počeo nešto ranije da djeluje²⁾ održan je u Krivoj Bari, u štali Sime Đurića. Sastanku su prisustvovali Đoko Subotić sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a, Dragiša Maksimović i Ješo Perić.

Razmotrili smo situaciju u brodačkoj opštini koji bi omladinci mogli ući u opštinski komitet SKOJ-a, mogućnosti hvatanja veze sa Brankom Radovanovićem iz Obarske, gdje je takođe trebalo formirati opštinski komitet, zatim smo diskutovali o drugovima koji rukovode aktivima SKOJ-a po selima, kao i o tome kakvi su uslovi za uspostavljanje čvršće veze sa organizacijom u Sremskoj Rači, gdje je odranije djelovala jedna grupa omladinaca.

Nakon višerasnog razgovora zaključeno je da se izvrše izvjesne kadrovske izmjene, te da u opštinski komitet SKOJ-a pored Jeremije Ješe Perića kao sekretara uđu Drago Simić iz Donjeg Broca, Aco Zarić iz Velina Sela, Ratko Miljuš i Milorad Gligić iz Balatina. Komitet će u ovom sastavu djelovati do pred kraj godine, kada će doći do novih kadrovskih promjena, jer će tada i neki članovi ovog tijela otići u vojsku, dok će drugi biti prebačeni na nove dužnosti. Ovom prilikom je takođe dogovoreno da se za sekretara aktiva SKOJ-a u Gornjem Brocu postavi Aleksa Antić (umjesto Ješe Perića), u Donjem Brocu Drago Simić, u Balatinu Ratko Miljuš, a nešto kasnije Milorad Gligić, i u Velikom Selu Aco Zarić. U Trnjaci-
ma u to vrijeme nije bila formirana organizacija SKOJ-a, nego je postojao aktiv omladine, kojim je rukovodio Aco Bilbija, a kada je on otišao u Srbiju, Žarko Lazić.

Sa Dokom je ovom prilikom bilo govora i o načinu održavanja veze, obostranom informisanju, kao i o mjestima na kojima bi se u slučaju potrebe mogli pronaći pojedini članovi Sreskog komiteta SKOJ-a. Đoko Subotić je tada rekao da su svi sekretari opštinskih komiteta SKOJ-a automatski i članovi Sreskog komiteta.

*

²⁾ Sekretar Opštinskog komiteta Partije bio je u to vrijeme Radovan Ilić, a članovi: Miloš Zivanović iz Velina Sela, Ješo Perić iz Gornjeg Broca, dok se ostalih članova ne sjećam.

Još od prije rata postojala je veza između stanovništva sremskih i semberskih sela, a naročito između Bosuta, Višnjiceva i Sremske Rače s jedne i Gornjeg i Donjeg Broca, Velina Sela i Balatuna s druge strane. U toku okupacije stanovništvo ovih sela još čvršće je povezala zajednička borba u narodnooslobodilačkom ratu, tako da se narod tih sela kroz čitav taj period osjećao kao jedinstvena nerazdvojna cjelina, što je naročito dolazilo do izražaja u onim periodima kada je jednom ili drugom području pomoć susjeda bila najpotreb- nija.

Decembra 1941. preko zamrznute Save otišli su iz Sremske Rače u Majevički partizanski odred Zivko Reljić Zuc i Đorđe Milovanović Fedo⁸⁾ koji su do tada — zajedno sa Zivanom Milovanovićem Catom — sačinjavali jezgro oko koga su se okupljali i ostali aktivisti NOP-a. Nakon odlaska ove dvojice u partizane vezu sa Bosnom na sebe preuzima Zivan Milovanović i formira novi aktiv SKOJ-a, koji će nešto kasnije poslužiti kao jezgro za formiranje prve partizanske čete u Bosutskim šumama. Veza između Bosne i Srema išla je preko Ratka Miljuša, SKOJ-evskog rukovodioca u Balatunu, Doje Laketića, člana Partije iz Donjeg Broca, i Jeremije Perića, sekretara Opštinskog komiteta SKOJ-a iz Gornjeg Broca. Jedno vrijeme glavni punkt se nalazio u kući Zore Martić u Bosanskoj Rači, ali je kasnije prebačen u Donji, odnosno Gornji Brodac u kuće Doje Laketića i Cvjetka Perića.

Veza između Srema i Bosne besprekorno je funkcionisala i poslije povlačenja partizana sa Majevice (izuzev marta i aprila 1942) zahvaljujući prije svega Zivanu Milovanoviću Čati, Mihailu Čulibrku, Jovi Djeriću, Gavrilu Reliću, Mileni Milovanović, Iliji Tutiću i drugima koji su u svakoj situaciji našli načina da doture informacije o situaciji u sremskim selima, po koji metak i pištolj, a kasnije i drugi materijal.

Kada su se u proljeće 1942. u Semberiji sredile prilike, dolazi do još čvršće povezanosti između aktivista NOP sremskih i semberijskih sela. U to vrijeme Sremska Rača — čije je političko-partijsko jezgro bio njezin aktiv SKOJ-a — postaje središte kurirske veze između Fruške gore i Bosne. Nešto kasnije, nakon što je u Semberiji obnovljena partizanska četa, dolazi i na lijevoj obali Save do formiranja slične čete u Bosutskim šumama, u koju stupaju svi omladinci koji nisu htjeli da se odazovu na mobilizaciju u radnu bojnu, koju je NDH formirala u to vrijeme. U četu odmah stupa i čitav aktiv SKOJ-a Sremske Rače. Oni će u budućim borbama odlično poslužiti kao dobri poznavaoци velikih šuma, koje se prostiru između Kuzmina, Višnjiceva, Bosuta, Sremske Rače, Jamene i Morovića.

⁸⁾ Zivko Reljić i Đorđe Milovanović zadržaće se na Majevici do 28. februara 1942, odnosno do napada četnika na partizane, kada će Reljića zarobiti četnici, a Milovanovića ustaše. Tek kasnije obojica će doći ponovo u partizane.

Postojanje oružane jedinice u Bosutskim šumama, u neposrednoj blizini Semberije, stvorilo je povoljne uslove — bez obzira na brojnost naoružanih partizana (ukupno ih je bilo na jednoj i drugoj strani oko 120) u Sremu i Semberiji — za šire manevrisanje četa i za izvođenje zajedničkih akcija na jednoj i drugoj strani rijeke Save. Osim toga, postojanje veza između Srema i Bosne pružalo je mogućnost partijskim radnicima i ostalim aktivistima NOP da se — u slučaju opasnosti — blagovremeno sklone tamo gdje potjere momentalno nije bilo.

Kasnije ove veze će još da se prošire. One će sve do kraja rata — sa malim prekidom u 1944. godini — odlično da funkcionišu, tako da svi pokušaji okupatora i četnika da se veze presjeku neće uroditi plodom.

Dugo se naš rad u Semberiji odvijao po jednoj ustaljenoj formi. Svi sastanci, a njih je u to vrijeme bilo dosta, bili su slični jedan drugom. Prvo je neko (obično sekretar) iznosio političku situaciju kod nas i u svijetu, a zatim se prelazilo na organizaciona pitanja, rad obavještajne službe, djelatnost NOO, rad omladine i AFŽ. Sastanak se obavezno završavao sa tačkom »eventualije«, bez koje se nije mogao zamisliti nijedan naš skup, mada se unaprijed znalo da su svi problemi sa onih prvih šest tačaka bili ispljeni.

Pošto su se sastanci održavali gotovo svakih sedam dana, sekretar je imao muke prilikom iznošenja »političke situacije«, ili kad je htjeo da kaže nešto novo o radu odbora, omladine, žena ili obavještajne službe. Doduše, situacija se kasnije — kada su počele da izlaze radio-vijesti — nešto popravila.

Međutim, bilo je sastanaka na kojima se nije moglo doći do riječi, kao npr. onaj na kome su članovi Partije i SKOJ-a bili upoznati sa dolaskom kurira iz Birča, kada smo saznali o formiranju 6. istočnobosanske brigade u koju je ušao i naš nekadašnji odred, i o njenom verovatnom dolasku na Majevicu. Od tada nije prošao nijedan sastanak na kome poneko nije upitao: »Šta je sa brigadom? Zašto već jednom ne dolazi?«

Mada odgovor na ovo pitanje niko nije mogao da dà, ipak je vijest o postojanju brigade, koja uskoro treba da dođe na Majevicu, toliko bila ohrabrujuća, da je aktivnost naglo porasla, i nije bilo ni jednog sastanka na kome poneko novi nije bio primljen u Partiju ili SKOJ, ili na kome se nije razgovaralo o proširenju organizacije AFŽ, omladine, seoskih odbora. Tako je u drugoj polovini 1942. godine, od malih i često zatvorenih organizacija Partije i SKOJ-a, u Semberiji izrasla snažna partijska i skojevska organizacija, u kojoj je radilo na stotine omladinaca i ostalih aktivista NOP.

Organizacije Partije i SKOJ-a počele su da vaspitavaju i uzdižu veliki broj kadrova, od kojih će mnogi herojski izginuti kao borci proslavljenih istočnobosanskih brigada, koje će se u toku 1943. godine formirati na Majevisi. Osim toga, omladina je u mnogim akci-

jama pokazala hrabrost, što je naročito došlo do izražaja prilikom: transporta hrane za Trnovu, onesposobljavanja vršalica, održavanja veza sa Sremom, organizovanja straža i obavještajne službe, sprječavanja da u okupiranu i blokiranu Bijeljinu ode okupatoru i kilogram prehrambenih i drugih proizvoda, itd.

Međutim, nije samo omladina pokazala takvu hrabrost u izvršavanju postavljenih zadataka. Bilo je tu dosta i starijih ljudi, koji su ponekad bili aktivniji i od samih omladinaca. Jedan od takvih bio je i Đojo Laketić iz Donjeg Broca. Đojo je po zanimanju bio krojač, ali i uzoran poljoprivrednik, voćar i pčelar. Njegova kuća je u toku okupacije bila važan partijski punkt, gdje su se navraćali kuriri, pozadinski radnici i borci.⁴⁾ Biran je u seoski, opštinski, a kasnije i sreski narodni odbor. Znali su ga kao poštena i vrijedna seljaka, pa su ga i cijenili i respektovali. Ono što je Đojo rekao obično se prihvatilo kao najbolje rješenje.⁵⁾

U leto 1942. na sastancima opštinskih komiteta, kao i na jednoj sjednici Sreskog komiteta, koja je održana u Krivoj Bari, razgovaralo se o žetvi. Tom prilikom se postavilo pitanje da li žetva da se pali, kao što su to činili Sremci, ili da se nađe neko drugo rješenje, kako se našom pšenicom okupator ne bi mogao koristiti. Nakon duge diskusije došlo se na ideju da se sa vršalica pokupe kaiši, što je u stvari značilo onemogućavanje vršidbe, pošto okupator nije mogao tako brzo pronaći nove kaiše. Po ovoj odluci trebalo je da seljaci vrhu samo onoliko koliko je narodu bilo potrebno za ishranu, s tim da ostalo stoji u stogovima i da čeka bolja vremena.

U realizaciji ovog zadatka značajnu ulogu odigrala je i partijska četa, koja je već tada brojala oko 60 boraca. Bila je to oružana jedinica, sa kojom su već tada ozbiljno morali da računaju i domobrani, a posebno četnici, koji su samo sa jačim snagama smjeli da se spuste u Semberiju. Ako se ima u vidu i činjenica da je i u Bosutskim šumama postojala četa slične jačine, onda je to već predstavljalo ozbiljnu snagu kojom su se mogle vršiti i veće akcije.

Takva jedna akcija izvršena je na pruži Šid — Sremska Rača, kojom prilikom je napadnut voz pun neprijateljskih vojnika. Ubije-

⁴⁾ Takvih punktova bilo je i u ostalim selima Semberije. Tako su se oni u Gornjem Brocu nalazili u kućama: Uroša Marinkovića, Stjepana Milinkovića, Mile Kićanović, Steve Jeftića; u Donjem Brocu, pored Doje Laketića, punktovi su se nalazili kod Đoke Simića, Save Stanimirovića, Joje Jankovljevića, Svetislava Vikića, Juke Lazića, Milovana Vujića; u Balatunu u kućama Dušana Miladinovića, Ilije Solakovića, Milisava Mojića, Danice Mišić; u Trnjacima u kućama Laze Lazića, Kíće Rašovića i Žarka Lazića.

⁵⁾ Ubijen je na zvjerski način od četnika 1944. godine. Naime, nakon dolaska u Bijeljinu zloglasne 13. SS divizije, okupatoru je pošlo za rukom da potisne naše jedinice sa Majevice tako, da su se i četnici pod okriljem ove divizije mogli da spuste u Semberiju. Tom prilikom, oni su pobili veliki broj aktivista NOP, među kojima se nalazio i Đojo Laketić.

no je ili ranjeno više ustaša i domobrana, ali voz — zbog neiskustva u miniranju pruge — nije zaustavljen, tako da je i uspjeh bio polovičan.

U očekivanju brigade partijska i organizacija SKOJ-a brodačke opštine sve su više proširivale svoju djelatnost. Sada već (kraj avgusta 1942) nije postojao nijedan zaselak u kome nije bilo organizovanog rada za NOP.

Jedan od osnovnih zadataka na kome je u to vrijeme radeno odnosio se na prikupljanje hrane i zimske odjeće. Sve je to sakupljeno na jednom mjestu, a zatim transportovano u selo Trnovu, gdje su se nalazile glavne baze za sklanjanje sakupljenih artikala. Transporti sa punim kolima pšenice, masti, pasulja, slanine (dobar dio svega toga stizao je i iz sremskih sela) išli su noću pravcem: Brodac — Međaši — Kriva Bara — Popovi — Patkovača — Modran — Trnova, a obezbjeđivala ih je naša partizanska četa. Ako se ima u vidu da se u većini ovih sela nalazila domobranska posada, da se tandrkanje kola daleko čuje, naročito noću, da je u transportima bilo i po 50 kola, tek onda se može shvatiti kako je dobro bio organizovan cjelokupan ovaj posao.

A onda se po Semberiji pronijela vijest da su iz Šekovića, gdje je boravila brigada, ponovo stigli kuriri. Ovoga puta to su — pored Cvike Radovanovića i Drage Stefanovića Šice — bili Mirko Filipović i Hasan Burić. Brigada je po njihovim riječima na Majevicu trebalo da dođe čim joj oni upute podatke o situaciji na ovom području.

Nakon ovoga ponovo je pojačan naš rad po selima. Svagdje su organizacije dobile zadatak da obavijeste narod da će uskoro stići brigada, poslije čega se u svim selima osjetila posebna živost. Izgledalo je kao da čitav narod živi samo za taj događaj. Ljudi su sa takvim elanom sakupljali hranu i radili na ostalim poslovima, da je to teško opisati. Štaviše, mnogi su sami tražili da budu uključeni u rad. Partizanska četa nije mogla da primi sve omladince koji su tada željeli da u nju stupe.

Strah je zavladao i kod ustaških posada, naročito kada je napadnuta karaula nedaleko od Janje, kojom prilikom je — između ostalog — zarobljen jedan puškomitraljez. Domobrani su počeli da se utvrđuju. Ograđivali su se bodljikavom žicom, a noću ih niko ni sa puškom nije mogao pokrenuti iz kasarne. Na mali šum otvarali su vatru iz svih oružja, koja je znala da traje po čitavu noć.

Pored veza koje su postojale sa Sremom, kao i sa ostalim krajevima Semberije (veza sa Obarskom i Crnjelovom išla je preko Svinjarevca i Batkovića ili nasipom pored Save, kuda je bilo daleko sigurnije pošto četnika na tom pravcu nije bilo), pokušalo se i sa uspostavljanjem veze sa Mačvom, što je, međutim, išlo daleko teže.

Već se počela bližiti jesen, a brigade nema, pa nema. Naši simpatizeri, pa čak i neki aktivisti NOP-a, počeli su polako da gube nadu da će brigada stići. U takvoj situaciji na sastancima i drugim skupovima već se počelo razgovarati i o tome šta treba činiti ukoliko brigada do zime uopšte ne dođe. Bilo je raznih predloga, od kojih su najrealniji bili oni koji su bili za izgradnju podzemnih skloništa, u koja bi se — u slučaju opasnosti — mogli da sklone partijski radnici, aktivisti NOP-a, pa čak i borci naše Semberske partizanske čete. Dolazeći, naime, u kontakt sa sremskim partizanima, koje je situacija natjerala da izgrade prave podzemne lavirinte, u koje su se sklanjali partizani kada — »naide fašizam«, i mi smo došli na to, da bi slična skloništa trebalo i kod nas izgraditi — bez obzira da li će brigada doći ili ne.

Tako su se kod naših sigurnih ljudi, kao što su bili Dojo Lake-tić, Savica i Savo Stanimirović, Jeja Jakovljević, Rajko Simić, Stan-ko Tomanić, Dušan Miladinović, Savo Solaković, Uroš Marinković, Đoko Simić i drugi, počele da grade baze, i to uglavnom ispod štala, ali je bilo i »udobnijih«, koje su građene ispod kuća, u kojima je bilo daleko prijatnije boraviti. Kasnije su slične baze, ali daleko veće, pravljene i za sklanjanje pšenice, masti, slanine i ostalih pre-hrambenih artikala, pošto se sva sakupljena hrana nije odmah mo-gla transportovati dalje.

Slične brige morile su i partizane u Bosutskim šumama, koji su u dolasku brigade vidjeli ne samo mogućnost da se prezimi nego i stvaranje uslova za još masovniji odlazak omladine u partizane.

Poseban problem za partijsku organizaciju u Semberiji pred-stavljali su nedićevci i četnici iz Mač ve, koji su svakim danom sve više počeli preko brodačke opštine da prebacuju svoje agitatore, ofi-cire i podoficire, koji su dalje išli na Majevicu i druge krajeve. Glavni punkt za prihvatanje nakon prelaska Drine bila je kuća Joce Spasojevića u zaseoku Selište, koji je odranije bio povezan sa čet-nicima i nedićevcima.

Da bi spriječili četničku djelatnost i presjekli ovaj njihov kanal za prebacivanje iz Srbije u Bosnu donešena je odluka da se pohapse i osude svi oni četnici koji se zateknu kod Joce Spasojevića. Za iz-vršenje ovog zadatka bila je zadužena organizacija SKOJ-a (četa se nalazila u Trnovi), koja je u to vrijeme po selima imala nekoliko naoružanih udarnih grupa. Kada su SKOJ-evci upali u kuću Joce Spasojevića, i sami su se iznenadili kada su vidjeli koliko je u njoj bilo četnika i nedićevaca, koji su se prethodne noći prebacili iz Sr-bije, i sada su se čekajući vezu da bi krenuli dalje — mirno od-marali.

Onako bunovni, nijedan od devet četnika nije stigao da pruži otpor. Brzo su savladani, a zatim odvedeni u brodački lug i strijelja-ni, jer je dokazano da su u Bosnu došli da bi se borili protiv parti-zana. Jedino je pošteđen život Joci Spasojeviću, koji je obećao da se

u ovakve poslove više neće miješati, pravdajući se da je zaveden i natjeran da prihvati grupu ovih izdajnika. Međutim, Spasojević je svoju riječ pogazio, ponovo je nastavio da održava vezu sa nedićevcima u Mačvi, tako da je i njega, nešto kasnije, stigla zaslužena kazna.

Nešto kasnije, na ovoj relaciji je uhvaćen i strijeljan četnički ideolog iz Bijeljine dr Zarije Zarić, koji je — kada je na Majevicu stigla brigada — požurio Nediću pod skute.

*

Sredinom septembra 1942. u Brodac je stigla Semberska partizanska četa. U tom njenom dolasku niko nije vidio ništa značajno, tim prije što se znalo da se ona uglavnom kreće na relaciji Trnova — Brodac, zadržavajući se u ova dva mjesta — zbog pogodnosti za manevrisanje — najviše i najduže. Međutim, četa se u selu ovoga puta nije dugo zadržala. Već sutradan nakon svog dolaska, ona se uputila prema Korenitoj na Majevisi, upoznajući — zbog kratkoće vremena — samo najuži broj aktivista da je na Majevisi stigla 6. istočnobosanska brigada i da joj četa ide u susret.

Nešto na osnovu ovih podataka, a još više na osnovu priča seljaka i samih četnika, koji su postali uznemireni, po Semberiji se munjevitom brzinom širila vijest o »hiljadama partizana«, koji su stigli na Majevisu. Kako nismo znali koliko brigada ima boraca, počeli smo i sami da govorimo o snazi partizanske vojske, kojoj niko ne može stati na put i koja će smrviti četnike na Majevisi.

Međutim, kada su članovi Partije i SKOJ-a iz Gornjeg i Donjeg Broca stigli u šumu Saje Sofronića, gdje je boravila brigada, da bi se sa štabom dogovorili o prebacivanju brigade u Srem, i sami su se iznenadili kada su vidjeli da se čitava brigada (tek kasnije smo saznali da su se tu nalazili samo 1. i 3. bataljon, dok je 2. bataljon bio ostao na Majevisi) smjestila u jedan omanji šumarak, i da tu nije bilo više od 300 boraca. Na opšte iznenađenje, tu su zatečeni i četnički komandant iz Batkovića Živorad Lakić i Đoko Kopilanović Kandić, koji nisu znali kuda brigada ide, ali su vidjeli sve aktiviste koji su došli da zažele dobrodošlicu brigadi, koji su joj donijeli hranu i poklone. Nije nam to bilo drago, ali se natrag nije imalo kud.

Brigada je u brodačkom lugu ostala samo jedan dan (četnici Živorada Lakića su tom prilikom obećali da njihova puška neće nikada pucati na partizane, ali su te svoje riječi već sutradan pogazili, zbog čega su Lakić i još neki njegovi četnici nešto kasnije uhvaćeni i strijeljani), a zatim se čamcima koje je nabavila brodačka omladina, prebacila u Bosutske šume, gdje je došlo do susreta sa fruškogorskim partizanima.

U čitavoj ovoj akciji prebacivanje brigade u Srem najaktivnije je — pored omladine — učestvovao i Ahmet Salkić, sluga kod poro-

dice Tanasić. Ahmet je bio rodom iz sela Višće kod Zivinica, a zašto je došao u Semberiju nikada niko nije mogao saznati. Rijetko je kada dolazio u selo, zadržavajući se najčešće u lugu, u jednoj od koliba koju su Tanasići sagradili nedaleko od Save.

Još u toku priprema za podizanje ustanka Ahmet se povezuje sa organizatorima ustanka u ovom kraju Vukašinom Pajkanovićem i Stevom Perićem, da bi kasnije četi i ostalim ilegalcima i partijskim radnicima poslužio kao dobar poznavalac luga, odnosno kao prikupljač informacija i drugih obavještenja. Sada, kada je stigla brigada, Ahmet je još jednom dokazao svoju privrženost NOP, prebacujući čitavu noć partizanske borbe preko Save u Srem.

Ujutro, kada je i posljednji borac bio prebačen na sremsku stranu, gdje su ih prihvatili i dočekali sa velikim oduševljenjem partizani iz Bosutskih šuma, omladinci brodačke opštine, zadovoljni što su uspješno izvršili još jedan težak zadatak, uputili su se — sakrivši prethodno čamce — prema svojim selima, da bi u razgovoru sa ostalim mještanima ispričali svoje utiske o prvom susretu sa borcima 6. istočnobosanske brigade.

Poslije izvjesnog vremena, pošto se brigada prebacila u Srem, stigao je u brodačku opštinu Hasan Brkić Aco, a nešto kasnije i Iso Jovanović, Petar Stambolić i Rodoljub Čolaković, koji su do tada boravili u Trnovi i drugim mjestima Semberije. Svi su oni na licu mjesta željeli da se upoznaju sa stanjem u organizacijama KPJ i SKOJ-a, htjeli su da porazgovaraju sa narodom, koji je tako svesrdno pomagao NOP.

Održani su sastanci u Gornjem i Donjem Brocu, Trnjacima, Velinom Selu, Balatunu i svim zaseocima. Bilo je ustezanja i zbunjenosti, ali daleko više otvorenih razgovora, u kojima su sticana nova iskustva, tako neophodna za dalje uspješno djelovanje. Izvršene su i neke kadrovske izmjene, zamijenjeni su svi oni koji su imali dvije i više funkcija.

»Zar ovdje u Semberiji« — govorio je Hasan Brkić — »mora jedan te isti čovjek da bude i sekretar partijske ćelije, i predsjednik odbora i član Opštinskog komiteta SKOJ-a. Ovdje bar ima ljudi koji sve te poslove mogu uspješno da vode!«

Bilo je prigovora i na naše šablonizirane dnevne redove. Isti je bio u Balatunu kao i Trnjacima, bez obzira što je problematika bila različita i što na svaki sastanak nije trebalo postavljati iste probleme. Ali, naviknuti na jednu ustaljenu praksu, niko nije — sve do dolaska članova Pokrajinskog Komiteta — pokušao da izmijeni dnevni red i da unese nešto novo u stil našeg rada.

Bilo je ozbiljnih kritika na postupke pojedinih aktivista, koji su — nakon što je stigla brigada — potpuno zaboravili na pravila konspiracije, računajući valjda da neprijatelj u ove krajeve nikada više neće doći.

Niko se nije ljutio na ove prigovore, jer je svako bio svjestan koliko se griješi kada se u radu ne vodi računa o osnovnim principima konspiracije. Jer, samo nekoliko dana kasnije udružene ustaško-četničke snage bile su upućene na područje brodačke opštine, gdje se — poslije bitke u Trnovi — spustio Drugi bataljon brigade i naša Semberska četa.

Mi u brodačkoj opštini dugo nismo znali šta je sa brigadom i kada će se ona vratiti u Bosnu. Doduše, kuriri koji su došli iz Bosutskih šuma, prije nego se brigada skupa sa Fruškogorskim odredom uputila na Frušku goru, obavijestili su nas o velikoj borbi kod mjesta Dvorac na putu između Šida i Jamene, (u kojoj su partizani izvojevali veliku pobjedu, uništivši čitav jedan njemački bataljon, koji je pošao da »čisti« Bosutske šume od partizana.⁶⁾ Ne znajući da se u Srem prebacila brigada sa svoja dva bataljona. Nijemci su naletjeli na — takođe iznenadene — partizane, koji su se, međutim, brzo snašli, tako da je u višerasovnoj borbi ubijeno preko 100 Nijemaca (partizani su imali preko 50 ranjenih i poginulih boraca), a zarobljen je veliki ratni plijen. Isto veče brigada je zajedno sa fruškogorskim partizanima — uputivši prethodno kurire u Bosnu — krenula prema Fruškoj gori, tako da o mjestu njenog boravka više nije bilo vijesti.

O dolasku Drugog bataljona u šume brodačke opštine odmah je bila obaviještena partijska organizacija, koja je na sebe preuzela problem ishrane, kao i pitanje prikupljanja obavještenja o pokretu neprijatelja prema ovom području. Još pod utiskom bitke koju su vodili sa četnicima u Trnovi borci su prepričavali doživljaje iz te borbe.

*

Nakon četničkog napada na štab Majevičkog odreda i povlačenja partizana na Majevicu počeli su sve više da se infiltriraju oficiri Draže Mihailovića i Milana Nedića radi preuzimanja komande nad razjedinjenim četničkim grupama, kojima su do tada komandovali seljaci i samo poneki oficir. Tako su se ubrzo na Majevici, pored vojvode Radivoja Kerovića, Dure Bižića, Steve Damjanovića, Raje Banjičića, Drage Gligića i drugih, našli kapetan Dragoslav Račić,

⁶⁾ Nakon bitke u Bosutskim šumama nekoliko Nijemaca bježeći od partizana, prebacili su se plivajući u brodački lug. Grupa omladinaca, kada je bila obaviještena o ovome organizovala je potjerne trojke, koje su odmah krenule u potragu za Nijemcima. Iako su bili naoružani sa svega nekoliko pištolja, ali je zato sjekira bilo dosta, omladincima je pošlo za rukom da trojicu Nijemaca ubiju, dok su ostali uspjeli da pobjegnu domobranima na mostu. Tih dana omladinci su izveli još jednu akciju, razoružavši grupu domobrana koji su patrolirali kroz brodački lug.

poručnik Petar Rusić, kapetan Jovo Prnjatović, a neposredno pred dolazak brigade i kapetan Žarko Milurović Ugrin, koji je sa grupom oficira trebalo da se prebaci u Slavoniju radi osnivanja četničkog odreda.

Čitavo vrijeme dok su se partizanske snage nalazile na Birču i Romaniji između pojedinih četničkih grupa dolazilo je do svada, i to uglavnom zbog vlasti. Ti sukobi među četnicima na Majevidi bili su razvijeni do te mjere, da je malo koji komandant bio u dobrim odnosima sa drugim četničkim komandantom. Dolazilo je čak i do međusobnih obračuna, pa i ubistava, u kojima su stradali slabiji i naivniji.

Iako je kapetan Račić nakon svog dolaska na Majevidu pokušao da izgladi sukobe i pomiri zavađene komandante, svade i borbe za vlast nisu prestajale sve dok se na Majevidi nije pojavila 6. istočno-bosanska brigada. Tada, na ponovno insistiranje Račića, dolazi do prividnog primirja, tako da su prema Semberiji, u borbu protiv 2. bataljona, pokrenute prilično jake četničke snage.

Sa juga, pravcem Obarska — Batković — Svinjarevac nastupao je Đuro Bižić. On je novonastalu situaciju pokušao da iskoristi za preuzimanje komande nad četnicima koji su se nalazili u Crnjelovu, Obarskoj i Batkoviću i koji su do tada više slušali komandu Radivoja Kerovića nego njegovu. Sa zapada, pravcem Trnova — Modran — Amajlije — Popovi — Međaši kretao se kapetan Račić, u čijoj se prethodnici nalazio Jovo Prnjatović sa četnicima iz Posavine. Na Majevidi je ostao lukavi i perfidni vojvoda Kerović, koji se nikada u ovakvim situacijama nije pomjerao sa »svog teritorija«.

U borbu protiv partizana bile su pokrenute i četničke jedinice Jove Radića iz Kiseljaka, Petra Rusića iz Piliće, Bore Bogdanovića iz Tavne, Stanka Lajakovića iz Zagona, dok su im se u Semberiji priključili četnici iz Crnjelova i Obarske.

Dan prije nego što su se brigada i Fruškogorski odred prebacili iz Srema u Bosnu četnici su bili stigli do sela Batković i Međaši, gdje su zanoćili. Ne znajući da su se partizani tu noć prebacili iz Srema u Brodac, četnici su sutradan nastavili put prema ovom partizanskom uporištu. Ali daleko nisu stigli. Pivo se sa partizanima sukobio Jovo Prnjatović, koji je — bježeći ispred 2. bataljona i 6. istočno-bosanske brigade — potražio sklonište kod domobrana u Balatunu. Ostali četnici, kada su saznali koliko se partizana nalazi u Brocu i drugim mjestima ove opštine, pobjegli su glavom bez obzira, ostavljajući pune kazane hrane i šireći među ostalim četnicima takvu paniku, da bolji efekat ne bi postigla ni najbolja organizovana partizanska propaganda. Kapetan Račić se nije čak zadržao ni u svom štabu u Pilići, nego se zajedno sa pratnjom odmah prebacio u Srbiju.

Brigada se zajedno sa Fruškogorskim partizanskim odredom prebacila u Bosnu u noći između 4. i 5. novembra 1942. Bila je to za ono vrijeme izvanredno teška akcija omladine i rodoljuba brodačke opštine, koji su — samo za jedan sat nakon što su od Toše Vujasi-novića dobili zadatak da organizuju prebacivanje partizana preko Save — sakupili sakrivene čamce, noseći ih na rukama, da bi već oko devet sati uveče počelo prevoženje oko hiljadu dobro naoružanih boraca u Bosnu. Cjelokupan posao bio je tako dobro organizovan da su sve ljudstvo, naoružanje, pa čak i hrana bili do zore prevezeni na desnu obalu Save.

Kada je i posljednji borac prebačen u Bosnu, omladinci su — zadovoljniji nego onda kada su brigadu ispratili u Srem — požurili na novi zadatak.⁷⁾ Svi su oni, kao i svi ostali Semberci, željeli da što bolje ugoste svoju brigadu, koju su tako dugo i strpljivo očekivali. Trebalo je ugostiti i pozdraviti i sremske drugove, koji su napustili ravni Srem, svoju Frušku goru i krenuli u Bosnu da se bore zajedno sa partizanima istočne Bosne. Umornim batalj onima narod je iznio sve što je najbolje imao u kućama. Članovi Partije, omladinci, odbornici, žene, svi su bili na nogama. Pozivali su borce u kuće, nudili ih hranom, ali i tražili da pričaju o borbama, o mjestu gdje su rodom, koga imaju kod kuće, itd.

Oni koji su brigadu ispratili u Srem i sada je ponovo dočekali nisu mogli da vjeruju svojim očima kada su vidjeli kakve su promjene nastale kod boraca. Bili su to sada sasvim drugi ljudi, dobro obučeni, uhranjeni i još bolje naoružani. Izgledali su daleko oprezniji za borbu nego kada su se sa Majevice spustili u Semberiju. Tek kada su nam šestobrigadiri ispričali sa kakvom pažnjom ih je dočekao sremski narod, mogle su se objasniti nastale promjene kod boraca, koji su se za svega nekoliko nedjelja boravka u Fruškoj gori toliko oporavili, da ih često ni njihovi drugovi iz 2. bataljona, koji nije išao iz Bosne, nisu mogli prepoznati.

Partizani se nisu dugo zadržali u Semberiji. Požurili su se prema Majeveci, gdje su četnici počeli da koncentrišu svoje snage radi ponovnog napada na partizane. Trebalo je osujetiti njihove namjere i pokazati svoje borbene kvalitete majevičkim seljacima, kojima je četnički teror bio dozlogrdio, i koji do tada nikada nisu vidjeli toliko dobro naoružanih i disciplinovanih vojnika.

Narod Semberije je ispratio 6. istočnobosansku brigadu i Fruškogorski partizanski odred kao svoje najrođenije. Poželio im je

⁷⁾ Prilikom povratka u selo četnicima je pošlo za rukom da uhvate grupu omladinaca koji su se mokri vraćali sa Save, ali su isti nešto kasnije — kada je došlo do borbe — svi oslobođeni. Zahvaljujući samo slučaju izbjegli su sukob sa četnicima i Ročko Čolaković, Tošo Vujasi-nović, Iso Jovanović i još neki drugovi, koji su iz svojih baza gdje su bili smješteni, krenuli u susret brigadi.

mного sreće i uspjeha u novim borbama, do kojih će doći — znali su to Semberci — čim partizanska noga kroči na Majevicu. Sa brigadom je krenula i naša Semberska četa, koja je punih šest mjeseci, podržavana od naroda Semberije, prkosila daleko nadmoćnijem neprijatelju.

Odmah po odlasku brigade i Fruškogorskog partizanskog odreda zakazani su sastanci na kojima se razgovaralo samo o odlasku dobrovoljaca u partizane. Već na prvim skupovima odziv je bio takav da se čitava akcija morala kanalisati, jer je prijetila opasnost da cio kraj ostane bez partijske i omladinske organizacije, pošto su gotovo svi željeli da odu u vojsku.

Sada, pošto su se 6. istočnobosanska brigada i sremski partizani prebacili u Bosnu, na komuniste i odbornike brodačke opštine pao je još jedan zadatak. Trebalo je, naime, bez obzira na nastupajuću zimu, veliki vodostaj Save i kiše, stalno održavati kanal između Bosne i Srema, iz koga su svakim danom stizali izvještaji, hrana, a nakon bitke na Maleševcima i novi dobrovoljci. Osim toga, u Srem su na oporavak počeli da odlaze i prvi ranjenici, pa je i njih — dok se veza ne uspostavi — valjalo smjestiti i čuvati.

*

Pobjeda nad četnicima na Maleševcima, koju su zajednički izvojevali borci 6. istočnobosanske brigade i Fruškogorskog partizanskog odreda, stvorila je realne mogućnosti za formiranje novog Majevičkog partizanskog odreda, kome je kao jezgro poslužila Semberska partizanska četa, u koju su početkom decembra 1942. masovno počeli da stižu dobrovoljci. Iz sela brodačke opštine, kao i iz svih ostalih sela Semberije, otišlo je tada u novoosnovani Majevički partizanski odred nekoliko stotina omladinaca, tako da su partijske i Skojevske organizacije znatno bile oslabljene. Iako bi nas daleko odvelo nabranje imena svih onih koji su tih dana stupili u partizane, ipak treba pomenuti bar neke od njih, koji su u borbama vođenim poslije četničkog poraza na Majevidi, a naročito u V neprijateljskoj ofanzivi i kasnije, uzidali svoje kosti u temelje nove Jugoslavije.

Sjećamo se Radisava Spasojevića, Stjepana Petrovića, Slavka Žunića, Rajka Manojlovića, Slade Vujića, Krste Ilića, Mile Markovića, Veljka Srebrića, Bore Krstića, Steve Stojanovića, Dušana Popovića Baće, Đure Rebrića, Sime Laketića, Svetislava Vikića Cece, Jove Marjanovića, Žike Panića, Stanka Mitrovića, Cvijetina Ivkovića Cicina, Pere Sarića, Živodara Mihailovića, Đure Ilića, Milorađa Matića, Ilije Mišića, Drage Mojića, Ilije Poznanovića i desetine drugih, koji su se krajem 1942. odazvali na poziv KPJ i krenuli u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Bili su to sve omladinci, od kojih mnogi nisu imali ni osamnaest godina, koji su od početka

oružanog ustanka aktivno učestvovali u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika ustaša i četnika. Većina ih je još u 1941. postala članovima Partije i SKOJ-a, radeći pod veoma teškim okolnostima na realizaciji programa narodnooslobodilačkog pokreta. Sada, kada su bili stvoreni uslovi za formiranje većih partizanskih jedinica, oni su među prvim požurili da se svrstaju u borbene redove pored svojih starijih i već prekaljenih ratnih drugova.

Nakon odlaska velikog broja omladinaca u partizanske jedinice pred partijske kadrove koji su ostali na radu u brodačkoj opštini postavili su se novi zadaci. Trebalo je popuniti, a negdje čak i ponovo formirati partijske i SKOJ-evske organizacije, koje su bile oslabljene poslije odlaska velikog broja dobrovoljaca u NOV. U selima koja su se potpuno oslobodila od četničkog terora razvijao se nov život. Ulazili smo u novu 1943. godinu, godinu koja će ovom kraju donijeti nove pobjede i dalji procvat NOP.

Jeremija Ješo PERIĆ

KURJAK I POLITIKA

Veljku Lukiću Kurjaku su bila dojadila česta pripucavanja četnika i muslimanske milicije na kolonu 6. istočnobosanske brigade. On je smatrao da i jedne i druge sa lakoćom može rastjerati, ali ga je komesar odvrtao od toga govoreći da treba politički djelovati na njih da to ne čine. Nezadovoljan stavom svog komesara, Kurjak mu jednom prilikom reče:

»Slušaj, komesaru, u mene je puška politika, a mitraljez taktika«.

Poznavajući Kurjaka, komesar se samo nasmijao i nastavio da maršuje u koloni.

NAS KOMANDIR MILENKO VERKIĆ

*Sjećanje na narodnog heroja Milenka Verkića, prvog komandira 1. čete
1. bataljona 6. istočnobosanske brigade*

Kad je čitano naređenje kojim sam postavljen za političkog komesara 1. čete, prva mi je misao bila: Kako ću se slagati sa komandrom! Posebno zbog toga što je on već bio prekaljen vojnik — španski borac, a ja dolazim iz grada, nenaviknut na napore kakvima su izloženi partizani. Da nevolja bude veća, do tada još nikad nisam ispalio metak. Pitao sam se hoću li četi i njenom komandiru biti od koristi, ili ću im biti na teretu?

Po dolasku u četu nastojao sam da upoznam ljude, ko su, odakle su, njihove dobre i loše osobine. Sve to sam činio da bih im se što više približio. A i oni su težili da što prije upoznaju novog komesara. Postavljali su mi razna pitanja, posmatrali me kako se ponašam pri podjeli hrane i vršenju svoje dužnosti. No, znao sam da ih najviše interesuje kako ću se ponašati u borbi. Od toga će sigurno zavisiti kako će i komandir da cijeni političkog komesara.

Verkić je po zanimanju bio radnik. Borio se u španskom građanskom ratu, gdje je teško ranjen. Poslije povlačenja iz Spanije u Francusku bio je u koncentracionom logoru u Girsu, a kada se vratio u Jugoslaviju, poslan je u Romanijski partizanski odred pod imenom Ivana Kumičića. Imao je mnogo ratnih i drugih uspomena iz te svoje prošlosti, i o njima je često pričao, a mi smo ga rado slušali. Srednjeg rasta, mršav, crnih očiju, uvučenih dublje u očne duplje, po prirodi je bio veseo i druželjubiv. Kad bi bili u pokretu, a naročito kada bi naša četa bila u prethodnici, tada bi Milenko stavio nož na pušku, preko sebe bi navukao smotano ćebe, išao bi odmjerenim, rekao bih sporim korakom, uvijek spreman za borbu. Dešavalo bi se često, kada bismo bili u prethodnici, da se preko

Dorde Andrejević Kun: Partizan

kolone prenosi naređenje: »čelo lakše«. Tada bi se Milenko prenuo kao da je bio u nekom snu, a onda bi to propratio ponekad i duhovitim komentarima. Inače, kada bi pala komanda da se pjeva, on bi, ne samo sa radošću prenosio to naređenje nego bi počinjao i prvi da pjeva. Uživao je u pjesmi, tada je na njemu sve treperilo, a iz njegova glasa izbijala je radost. Rado je pjevao pjesmu: »Padaj, silo i nepravdo«. Govorio bi često: »I, bre, Daneta, samo da mi je dočekati da ovo zapjevam prolazeći sa četom nekom gradskom ulicom«.

Jedne večeri išli smo prema rijeci Bosni, negdje blizu Kaknja, krivudavim stazama, sporo, često zastajkujući. To nas je zamaralo i unosilo nervozu. Kuda se krećemo i zašto tako zastajkujemo, pitali su borci komandira i mene, a mi nismo znali da im odgovorimo. Pošto su u pokretu bili svi bataljoni (grupa udarnih istočnobosanskih bataljona), izgleda da štab grupe nije smatrao za potrebno da se i čete upoznaju na uobičajen način sa ciljem pokreta.

Već je bila odmakla noć kada nam je dat duži odmor. Sjeli smo na zemlju. Bilo je to u nekoj vododerini. Postavili smo lijevo i desno obezbjeđenje, a onda su borci, oni budni, tražili jedan od drugog duvana i pripaljivali. Nešto zbog izlomljenosti te vododerine, u kojoj je bilo teško naći prikladno mjesto da se legne, a nešto i zbog traženja duvana, borci su napustili svoje mjesto u desetina. Kada je stigao kurir sa naređenjem da četa pošalje hitno jednu desetinu za izviđanje, Verkić je pozvao jednog desetara i naredio mu da odmah krene sa desetinom. Ali niti se desetar odmah odzvao jer nije bio na mjestu, a niti je bilo lako okupiti desetinu. To je Verkića razbješnjelo. Skinuvši sa sebe čebe, počeo je njime da udara svakog ko se nije nalazio u svojoj desetini. Jedva sam ga spriječio da to dalje čini. Niko od onih koje je udarao nije protestovao. Drugi, pak, koji su se tek probudili i bili iznenađeni, nisu shvatili šta se dešava, a ostali, svjesni trenutka, nisu reagovali, poznavajući Verkićevu narav. Očekivao sam da će o ovom postupku komandira biti razgovora čim negdje budemo imali više vremena. Prilika se pružila već sutradan. Kada smo se odmorili, na mjestu gdje smo zanoćili, prišao mi je Manojlo Minić i zatražio da se održi četni sastanak na kome bismo raspravljali o Milenko vom postupku. Kako se nisam mogao posavjetovati sa komunistima iz čete na kakav bi način bilo najbolje da to raspravimo, a u štab bataljona nisam htio da idem, jer sam smatrao da je to unutrašnja stvar čete, rekao sam Manojlu da ću sastanak sazvati u toku dana. Cim se Verkić vratio iz štaba bataljona, obavijestio sam ga o tome šta je tražio Manojlo i šta sam mu obećao. Pogledao me je u oči i rekao da sam pravilno postupio.

Kada sam otvorio četni sastanak i upoznao prisutne o čemu je riječ, upitao sam da li se slažu. Niko se nije protivio. Za riječ se prvi javio Manojlo.

Pušeći lulu, govoreći mirno, kao da govori u krugu svoje porodice, ispriča zašto je zahtijevao četni sastanak, a onda nastavi: »Znate sve komandira, hrabar je i pravedan, ali je velika prznica. Sinoć me je udario, a ja nisam pošao u partizane u ovim mojim godinama da bi me neko udarao i terorisao. A, ti, Milenko, znaj, ako me još jednom udariš, ja ću ti sam suditi«. To izgovori i sjede. Poslije njega niko nije tražio riječ, a to je značilo da se slažu sa Manojlom. Da bih prekinuo neugodnu šutnju, upitah Verkića da li želi da govori. U tom trenutku sam ga pogledao učinio mi se tada još mršavijim, a oči kao da su još više utonule ispod čela.

»Pa šta da kažem. Kriv sam. Tako se ne postupa sa drugovima. Spreman sam da ispaštam za svoj postupak«. Time je završio.

Kružio sam pogledom oko sebe, gledajući u drugove i susrećući se sa njihovim pogledima, očekujući da li će neko još nešto reći. To iščekivanje prekinuo je Manojlo.

»Da mu oprostimo za ovaj put, on će sigurno paziti da to ne ponovi« — rekao je to i nastavio da puši lulu. Time se sastanak završio.

Kada smo ostali nasamo, upitao sam Milenka da li je zadovoljan sastankom.

»Jesam, volim ja te romanijske vukove«.

*

Nekoliko dana nakon ovog četnog sastanka krenuli smo preko Konjuha. To je bilo poslije savjetovanja u selu Mijakovićima, kada se odlučilo da Grupa udarnih istočnobosanskih bataljona krene za Birač. Pokret do Krivaje podnio sam kako-tako. Ali, kada smo prešli na desnu obalu rijeke, odužilo mi se penjanje uz kose Konjuha. Bio sam gladan i iscrpljen. Dobio sam visoku temperaturu. Činilo mi se da ću izgubiti svijest. Ponekad sam se hvatao za rep konja na kome je neko jahao. Nikome se nisam žalio. Međutim, Verkić je po bljedilu mog lica i po mojim užagrenim očima naslućivao šta se sa mnom dešava, ali mi nije prilazio ni govorio. Obilazio je četnu. Sa začelja je prolazio na čelo, a onda bi sačekivao da četa pređe mimo njega da bi se opet priključio na začelje i ponovio obilazak. Usput je razgovarao sa drugovima, bodreći ih da podnesu teškoće. Bila je to i moja dužnost, koju nisam tada mogao vršiti. Kada je dat odmor, pozvao me je na stranu. Sa njim je bio i vodnik Mirko Simić. Verkić tada iz ruksaka izvadi zemljani ćup i od Mirka zatraži kašiku. Kada je njom zgrabio nešto iz ćupa i pružio mi, vidio sam da je u ćupu bilo maslo.

— Odakle vam to? — upitah.

— Još od Vijake, tamo smo ga nas dvojica našli u jednoj štali kada smo gonili miliciju.

— Što to niste predali u intendanturu? — upitah ih opet.
— Hoćeš li da ostaneš ovdje na Konjuhu i da tu crkneš, ili ćeš ići s nama? Nije vrijeme da tjeraš liniju — ljutito odgovori Milenko.
— Trebalo bi to podijeliti četi — odgovorih mirno.
— Ne boj se ti za njih. Ovo u čupu je zlatna rezerva samo za takve slučajeve kao što je tvoj.

Na tome se završi ovaj kratki dijalog.

Nešto ovo njegovo reagovanje, a još više glad, natjera me da uzmem ponuđeno. Odmor je trajao više od pola sata. Kada smo krenuli, bilo mi je lakše, a za dva sata sam išao kao i ostali. Milenko je i ovu promjenu primijetio, lupao me je dlanom po ramenu i onda mi reče: »Svaki je početak težak, to si čuo još kao dijete. Sada to nauči na vlastitom iskustvu«.

*

Bili smo zajedno u četi oko dva mjeseca. Za to vrijeme bilo je nekoliko manjih i samo jedna veća akcija prilikom napada na ustaško uporište u Vlasenici. Tada je Prvi udarni bataljon napadao položaj na Han-pogledu. Noću smo se približavali tom položaju kroza šumu, a pod nogama nam je pucketalo suho lišće i granje i neprijatelj nas je osjetio. Kada su iznad naših glava zazviždali meci, bili smo još u koloni jedan iza drugoga, a onda su borci ustukli u stranu, a i ja sa njima. Milenko je bio na čelu čete. Zajedno sa još nekim borcima legao je na zemlju i viknuo da zavijemo desnim krilom. Ustao sam i krenuo naprijed, spotičući se o grane oborenih stabala. Naprezao sam se da vidim gdje su rovovi i neprijateljske »bajte«. Tada sam se u mraku sudario sa nekim. Bio je to ustaša. Opalio sam na njega iz puške, a on je posrnuo i nestao u noći. Sve je to bilo kao u snu. Naši su počeli vikati i pucati.

»Kuda žuriš, ubiće te naši!« — čuh Verkićev glas.

Poslije akcije u kojoj je Prvi bataljon zauzeo Han-pogled, na četnom sastanku smo analizirali akciju. Govorio je Milenko o onom što je bilo loše ili dobro u našem nastupanju, a govorio je i o držanju pojedinaca. Kada se sastanak završio, pričao sam mu kako sam se osjećao sinoć i kako sam gađao. Bila je to prva akcija u kojoj sam gađao čovjeka. Smijao se i dodao da se moramo više baviti vojnom obukom.

Početak jula bio sam ranjen i morao sam u bolnicu. Posjetio me je nekoliko puta. Kada smo prešli iz istočne Bosne u Srem i došli na Frušku goru, Milenko me je zamolio da mu posudim cipele. Želio je da posjeti sestru sa kojom se nije vidio više godina, a koja je živjela u Sremskoj Posavini. Nije htio da ga vidi u pocijepanoj obući. Poslije nekoliko dana vratio se žalostan i utučen. Sestru i njenog sina — dječaka, sasjekli su ašovima »kulturbundovci«.

Teško je preživljavao ovu tragediju svoje porodice, posebno zbog toga jer, kako kaže, sada nema više nikog od svog roda. Pošto je bio Sremac, po zahtjevu drugova iz Frušogorskog partizanskog odreda prešao je u njihovu jedinicu. Postavljen je za zamjenika političkog komesara čete u jednom bataljonu tog odreda.

Po povratku u istočnu Bosnu, oktobra 1942, bio sam na dužnosti zamjenika političkog komesara 2. bataljona naše brigade. Jednom prilikom, poslije borbi na Maleševcima, susreo sam u selu gdje je bio smješten naš štab nekoliko boraca iz 1 čete 1. bataljona. Rekli su mi da su bili kod Sremaca i da su išli da posjete komandira. Bio sam nekoliko trenutaka u nedoumici o kom je komandiru riječ. Ali odmah mi je sinulo da su išli u posjetu Verkiću. On je za njih i dalje ostao njihov komandir. Znali su da on voli »romanijske vukove«, pa su mu to na svoj način uzvraćali.

U drugoj polovini decembra iste godine pod borbom smo se kretali sa Majevice prema Birču. Drugi bataljon je 19. decembra stigao u Papraču. Tada sam od Milenka Cvitkovića, zamjenika komandanta našeg bataljona, čuo da je juče poginuo Verkić. Htio je da sa položaja izvuče svog mrtvog komandira Plavog, ali ga je tada presjekao mitraljeski rafal.

Dane OLBINA

BORBENI PUT ŠESTE PROLETERSKE ISTOČNOBOSANSKE BRIGADE

Borbeni put Šeste proleTERSke istočnobosanske brigade bio je dug više hiljada kilometara a trajao je pune tri godine: od maja 1942, kada je Grupa udarnih bataljona (nešto docnije proglašena Šestom brigadom) otpočela prve borbe i marševe pa do maja 1945, kada ga je kod Dravograda, na granici prema Austriji, završila. Na dugom ratnom putu, bilo je mnogo okršaja, po kojima je neprijatelj pamtio i njeno ime. Nijemci su je dugo nazivali »Titova lutajuća brigada«. Kada danas čitamo dokumenta tog vremena — i naša i neprijateljska — koja se odnose na borbe u istočnoj Bosni, najčešće se susrećemo sa imenom Šeste brigade. Neprijatelj je svuda pominje. Ona se često u isto vrijeme nalazi i na Romaniji, i kod Tuzle, kod Vlasenice, na Majevidi itd. Nije to bilo slučajno. To je narod pro-nosio njeno ime čim bi čuo borbenu jeku. Na taj način ona je i za neprijatelja bila svugdje. Njoj pripada slava što je u najtežem periodu 1942. održala buktinju narodne borbe u istočnoj Bosni da se ne ugasi. Zbog toga je bila najomiljenija brigada kod naroda ovog kraja.

*

Narodni ustanak u istočnoj Bosni, koji je 1941. i pored izvjesnih slabosti i kočenja od strane četnika, imao tako sjajan uspon i razvika, preživljavao je u proljeće 1942. veliku krizu. Čitav splet okolnosti djelovao je u tom pravcu: četnički pučevi, glad, duga perspektiva rata i, na kraju, odlazak naših glavnih snaga sa Vrhovnim štabom u Bosansku krajinu.

Četnici su izvršili pučeve u skoro svim partizanskim odredima istočne Bosne: Romanijskom, Kalinovičkom, »Zvijezda«, Ozrenskom

i Zeničkom. A započeli su u februaru mučkim napadom na štab Majevičkog partizanskog odreda u Vukosavcima.

Poslije četničkih pučeva u istočnoj Bosni, od sedam partizanskih odreda ostao je samo jedan (Birčanski), koji je, iako okrnjen i malobrojan (oko 400 boraca), uspio da sačuva malu slobodnu teritoriju u Šekovićima. Od ostalih šest odreda, koji su brojali oko šest hiljada boraca, ostale su samo udarne čete, sastavljene mahom od komunisti i skojevaca. Od tih hrabrih i nepokolebljivih boraca formirana je Grupa udarnih bataljona, odnosno Šesta brigada.

*

Proces formiranja bio je dug, jer je bio uslovljen veoma teškom situacijom. Najprije je formiran Prvi istočnobosanski udarni bataljon. To je bilo 13. marta u Srednjem. Bataljon je imao četiri čete, od kojih su dvije bile iz Romanijskog, jedna iz Zeničkog i jedna iz odreda »Zvijezda«. Jedna od tih četa je bila muslimanska, formirana od boraca Muslimanskog bataljona. Krajem marta formiran je u Drinjači Drugi udarni bataljon sastavljen od boraca Majevičkog odreda, koji se, nakon borbe s četnicima kod Vukosavaca, prebacio u Birač. Bataljon je imao tri čete. Krajem aprila u Kamenici je formiran Treći udarni bataljon od boraca Zeničkog i Ozrenskog odreda. Prilikom formiranja imao je dvije čete, a docnije su u njegov sastav ušle još dvije čete Birčanskog odreda.

Udarni bataljoni su duže vremena vodili borbe odvojeno, na širem prostoru od Romanije, preko planine Zvijezde do Ozrena kod Doboja. Pokušavali su da suzbiju četničke pučeve u odredima, ali razdvojeni velikim prostorom, pojedinačno nisu bili dovoljno jaki da spriječe osipanje partizanskih odreda i masovan prelazak ustaničke vojske u četnike. Najzad su se prikupili u zeničkom kraju, kod sela Kamenice i Stojanovića. To je bilo u prvoj polovini maja. Iako su sada predstavljali solidnu snagu ipak su bili nedovoljno jaki da bi preduzeli akciju za razbijanje četnika koji su se naslanjali na mnogobrojna uporišta okupatora, sa kojim su svuda sklapali sporazum o zajedničkoj borbi protiv partizana. Prvobitna namjera Grupe udarnih bataljona bila je da se prebace u centralnu Bosnu. Ali se od te namjere odustalo, jer je prelaz preko rijeke Bosne bio riskantan. Najzad je donesena odluka da se krene u Birač, iako i u tom pravcu situacija nije bila jasna.

Poslije napornog trodnevnog marša preko planine Konj uh Grupa udarnih bataljona stigla je 28. maja u Šekoviće. Njen dolazak bio je u pravi čas, jer su se baš tih dana četnici pripremali da

likvidiraju ovu posljednju bazu partizana u istočnoj Bosni. No, blagovremeni dolazak udarnih bataljona spriječio je ovu četničku namjeru.

Po dolasku u Birač Grupa udarnih bataljona se sredila, popunila¹⁾ i izvršila postavljanje komandnog kadra. Štab Grupe sačinjavali su: komandant Vojo Ljujić, politički komesar Cvijetin Mijatović Majo, zamjenik komandanta Pero Kosorić, zamjenik političkog komesara Avdo Humo, načelnik štaba Predrag Marković, intendant Caslav Jovanović Gorčin i ljekar Dragan Jovanović. Sa Grupom udarnih bataljona nalazio se delegat CK KPJ i Vrhovnog štaba Svetozar Vukmanović Tempo i dio Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu sa sekretarom PK Isom Jovanovićem i članovima Rodoljubom Čolakovićem i Uglješom Danilovićem (koji je bio i komandant Glavnog štaba za BiH). U brigadnoj bolnici nalazio se kao ranjenik Pero Stambolić, a pri štabu Grupe bio je i komandant Ozrenskog odreda Todor Vujasinović.

Drugog avgusta 1942. na poljani između Šekovića i manastira Lovnice izvršeno je svečano proglašenje Šeste udarne brigade.²⁾ Proglašenje je obavio Tempo, koji je tom prilikom prenio pozdrave Vrhovnog komandanta druga Tita i iznio zadatke brigade.

Brojno stanje na dan formiranja, odnosno svečanog proglašenja, bilo je 550 boraca i starješina. U ogromnoj većini bili su to članovi KP i SKOJ-a.

Skoro cijelo ljeto brigada je boravila na teritoriji Birčanskog odreda. Izvela je nekoliko akcija zajedno sa odredom, od kojih je najznačajnija napad na Vlasenicu i okolna uporišta. Likvidirano je ustaško uporište na Han-Pogledu, gdje je jedna četa »crne legije« do nogu potučena. Vlasenica nije zauzeta, ali bez obzira na to, ovaj napad je odjeknuo širom istočne Bosne i podigao borbeni moral i boraca i naroda.

Uporedo sa vođenjem borbe korišten je svaki predah i slobodno vrijeme za intenzivan ideološko-politički i vojno-stručni rad boraca i starješina. Održano je i brigadno partijsko savjetovanje (trećeg avgusta), kome su prisustvovali i komunisti sa terena. Održavane su veze sa terenskim političkim radnicima na Romaniji, Majeveci, kao i sa tuzlanskom partijskom organizacijom. Politički rad na terenu Šekovića i Birča je oživio. U svim selima funkcionisali su narodnooslobodilački odbori. Hrana u Šekovićima prikupljana je isključivo na dobrovoljnoj osnovi. A hrane je bilo malo, tek za ranjene i bolesne drugove. Borci su se često hranili »džanarikama«. No, bez obzira na sve teškoće, moral boraca bio je na visini. Oskar Danon Cigo rukovodio je kulturno-zabavnim radom i mnoge večeri

¹⁾ Dvije udarne čete Birčanskog odreda ušle su u sastav Trećeg bataljona.

²⁾ 1944. Šesta brigada dobila je naziv proleterska.

provedene su pored velikih partizanskih vatri uz prijatan program pjesama, igara i prigodnih skečeva.

Od 24. do 30. avgusta njemačka komanda iz Tuzle preduzela je sa sedam-osam hiljada vojnika ofanzivu protiv slobodne šekovačke teritorije. Neprijateljske kolone krenule su koncentrično u napad od Tuzle, Zvornika, Vlasenice i Kladnja. Brigada je izbjegla udarac i povukla se preko Javor planine ka Romaniji. U Šekovićima je ostao odred koji je, s obzirom na odlično poznavanje terena, vješto manevrisao i zavaravao neprijatelja, tako da se ta neprijateljska ofanziva završila bez ikakvog uspjeha. Brigada se, nakon povlačenja neprijatelja, vratila u Šekoviće. Ali, sasvim stiješnjena na ovom malom prostoru, a i da bi omogućila oživljavanje borbe u drugim krajevima, brigada se 12. septembra prebacila na Majevicu.

*

Na širem prostoru Majevice i Semberije postojale su jake četničke snage, naslonjene na ustaško-domobranska uporišta. Bilo je očigledno da su naše snage nedovoljne za razbijanje ovako jakog neprijatelja. Zbog toga je odlučeno da se brigada prebaci u Srem, poveže sa tamošnjim partizanima i u povratku, eventualno udružena sa Sremcima, pristupi razbijanju neprijateljskih uporišta i rasplamsavanju narodnooslobodilačke borbe u Semberiji, na Majevidi, itd.

Šestog oktobra brigada je sa dva bataljona prešla Savu kod sela Brodac i prebacila se u Srem. Na Majevidi je ostao Drugi (Majevički) bataljon sa političkim komesarom brigade Cvijetinom Mijatovićem. Odmah po prelasku Save uhvaćena je veza sa sremskim partizanima i otada pa kroz cio period rata ta veza neće više nikada biti prekinuta.

Brigada je cio oktobar provela u sređivanju, odmoru i izvođenju manjih akcija. Popunila je bataljone novim borcima iz Srema i jedan kompletan bataljon Sremskog odreda (posavski) ušao je u sastav brigade kao njen Četvrti bataljon.

Od borbi koje je brigada vodila zajedno sa sremskim partizanima najznačajnija je bila 14. oktobra, kod Dvorca u Bosutskim šumama, protiv jednog bataljona 718. njemačke pješadijske divizije. Borba je bila kratkotrajna, zbila se u toku jednog popodneva, ali veoma krvava. Njemački bataljon je upao u našu zasjedu i bio do nogu potučen. Na mjestu borbe ostalo je preko 100 mrtvih, zaplijenjena je cijela komora, zatim dva minobacača sa 250 mina, osam »šaraca«, veća količina municije, odjeće itd. I naši gubici bili su osjetni. Skoro 50 boraca izbačeno je iz stroja (18 mrtvih i 30 ranjenih). Ali, pobjeda je bila tako potpuna da su se i naše žrtve mogle podnijeti. Ova borba silno je podigla moral kod boraca, jer su se poslije dvomjesečnog krstarenja, manevrisanja i izvođenja manjih

akcija najzad našli u pravoj borbi protiv jačih njemačkih snaga, koje su tako uvjerljivo potukli. U isto vrijeme to je bila prva jača borba zajedno sa sremskim partizanima u kojoj je na najbolji način počelo da se gradi bratstvo i ratno drugarstvo. Najzad, kroz tu borbu će i drug Tito, prelistavajući zaplijenjena neprijateljska dokumenta, saznati o svojoj »lutajućoj« Šestoj brigadi, sa kojom duže vremena nije imao veze.

Krajem oktobra i početkom novembra, nakon dogovora sa rukovodstvom sremskih partizana, odlučeno je da se brigada zajedno sa Sremskim odredom vrati u istočnu Bosnu. Osnovni cilj bio je da se udruženim snagama razbiju četnici na Majeveci i stvore uslovi za dalje vođenje borbe. U isto vrijeme Sremskom partizanskom odredom, koji radi svoje bezbjednosti nije smio rizikovati da zimu dočeka na ogoljenoj Fruškoj gori i sremskoj ravnici, biće mnogo lakše da zajedno sa brigadom opstane i održi se preko zime u istočnoj Bosni.

Noću između četvrtog i petog novembra Šesta brigada, zajedno sa Sremskim odredom, prebacila se preko Save u Semberiju. Po prelasku uspostavljena je veza sa Drugim majevičkim bataljonom i tako se na okupu našla kompletna Šesta brigada sa Sremskim odredom, koji je imao dva jaka bataljona (Fruškogorski i Podunavski). Ukupno, naše snage brojale su sada 1300 boraca svrstanih u šest bataljona.

Prvi bataljon 6. istočnobosanske brigade poslije povratka iz Srema, novembra 1942.

Počelo je novo poglavlje narodnog ustanka u istočnoj Bosni — zajedno sa Sremcima. Rezultati zajedničke borbe uskoro će se osjetiti u pozitivnom smislu za razvitak borbe ne samo u istočnoj Bosni nego i u Sremu i cijeloj Vojvodini.

*

Odmah po prelasku naših snaga iz Srema u Bosnu otpočelo je čišćenje Semberije i Majevice od neprijatelja. Likvidirano je više ustaško-domobranskih uporišta na komunikaciji Brčko — Tuzla i oslobođene su Lopare. Ali, težište je bilo na razbijanju četničkih snaga. U početku su četnici uzimali i izbjegavali borbu. Ali su 28. novembra 1942. kod sela Maleševci bili prisiljeni da prime odsudnu bitku. Naime, oni su se na tom prostoru bili koncentrisali u jačini preko hiljadu četnika sa namjerom da uz pomoć okupatorskih snaga napadnu i otjeraju naše snage sa Majevice.

Naše rukovodstvo brzo je uočilo tu namjeru udruženih četnika, Nijemaca i ustaša i još je brže reagovalo. Odlučeno je da se neprijatelj tuče prije nego što završi koncentraciju snaga, i to najprije četnici, dok ne pristignu Nijemci. Naše snage, jačine oko 1300 boraca, koncentrisane kod sela Trnove, krenule su u tri kolone usiljenim maršem, koji je počeo 27. novembra oko podne i trajao to popodne i cijelu noć. Marš-ruta je u prosjeku za svaku kolonu bila duga oko 30 kilometara. Iako se maršovalo kroz sniježnu mećavu i po lošim putevima, sve kolone su stigle u određeno vrijeme na polazne položaje za napad.

U samo svanuće, 28. novembra, tačno u šest časova, otvorena je vatra sa svih strana. Četnici su bili sasvim iznenađeni. Pokušali su da protivnapadima odbace naše snage, ali bez uspjeha. Naš obruč se stezao, i oko podne, kada je borba dostigla kulminaciju, četnici su bili sabijeni na vrlo mali prostor na položajima zvanim Mramorje. Naše snage su potom izvršile juriš, upale u četničke rovove i definitivno skršile svaki otpor.

Njemačke i ustaško-domobranske jedinice pokušale su da četnicima pruže pomoć i uputile su se iz garnizona Brčko, Bijeljina i Janja, ali su se vratile zbog brzog završetka borbe. Samo je jedna haubička baterija iz Ugljevika nasumce gađala bojno polje pri kraju i po završetku borbe, ali bez ikakvog efekta.

Rezultat borbe na Maleševcima bio je katastrofalan za četnike: mrtvih i ranjenih oko 250, zarobljenih 600. Zaplijenjene su velike količine oružja, municije i drugog; pored ostalog, zaplijenjena su 32 puškomitraljeza, četiri teška mitraljeza, oko 800 pušaka, itd. U borbi su izginuli svi četnički komandanti. Naši gubiici su relativno mali — 10 mrtvih i 12 ranjenih.

To je bila prva odmazda i u punom smislu osveta za Vukosavce. Naša pobjeda spada među najljepše pobjede Šeste brigade, udružene

sa sremskim partizanima. Tom pobjedom, u jednoj prvoj uništavajućoj bici, razbijene su četničke snage na majevičkom prostoru i četnici ovdje dugo neće predstavljati neku ozbiljniju snagu, niti će pomoću njih okupator moći da uspostavi tzv. četničko primirje na Majevidi. Ovom pobjedom stvoreni su izvanredni uslovi za široku mobilizaciju snaga. Ponovo je formiran Majevidski odred, koji će ubrzo prerasti u Prvu majevidku brigadu.

Poslije Maleševaca brigada je zajedno sa Sremskim i Majevidskim odredom vodila žestoke borbe, odupirući se koncentričnim napadima udruženih njemačko-ustaških snaga koje su pokušavale da ponovo organizuju rasturene četnike po Majevidi. Baš u vrijeme tih borbi stigli su kuriri iz Šekovića i donijeli vijest da su u Birač provalili romanijski četnici Save Derikonje i da Brčanski odred, pred mnogostruko jačim neprijateljem, neće moći duže da izdrži.

*

Brigada je odmah krenula i stigla u najtežem momentu, kad je odredu prijetila opasnost od uništenja, a četnička osveta nad golorukim narodom bjesnila po birčanskim selima (ubijeno je 40 ljudi iz pozadine, mahom starijih). Brigada je protjerala četnike koji je, zapravo, nisu smjeli ni da dočekaju, a narod je otada još dublje zavolio svoju Šestu brigadu. Sa brigadom su došli Sremski i Majevidski odred. Glavni dio ovih snaga, poslije kraćeg predaha, krenuo je na Romani ju u potjeru za četnicima. Dio snaga ostao je u Šekovićima i zajedno sa Birčanskim odredom razoružavao okolne četnike. To je bilo krajem decembra 1942.

Početkom 1943. god. produženo je čišćenje Birča od četničkih ostataka. Dio snaga vraćen je na Majevidu. Birčanski odred je ojačao i formirao još jedan bataljon za Šestu brigadu. To je bio Četvrti bataljon, pošto se Posavski bataljon vratio u svoj Sremski odred. Ponovo je formiran i Romanijski odred.

Veliki snijeg i jaka zima smanjivali su aktivnost brigade i partizanskih odreda. Zbog toga je ovaj period iskorišćen za sređivanje jedinica i veoma intenzivan i svestran rad. Formiran je partijski kurs, na kome su, pored ostalih, bili predavači Rodoljub Colaković i Hasan Brkić.

U ovom periodu pojavila se epidemija pjegavog tifusa, koja je zahvatila gotovo sve jedinice. Velika koncentracija naših snaga i jako slabi smještajni uslovi, kao i nedovoljno efikasne sanitetske mjere, pospješili su ovu epidemiju, tako da je od tifusa pomrlo na desetine drugova, među kojima i komandant Sremskog odreda Stanko Lužajić Milan.

Krajem januara zima je nešto popustila i bilo je omogućeno izvođenje većih akcija. Istovremeno je preko »Slobodne Jugoslavije«

saopštena naredba Vrhovnog komandanta da sve jedinice NOV i POJ pojačaju svoju aktivnost protiv neprijatelja i na taj način olakšaju glavnini naše vojske teške borbe koje je vodila u periodu četiri neprijateljske ofanzive. Izvršavajući ovu naredbu, brigada je, zajedno sa odredima, izvela nekoliko snažnih napada na neprijateljska uporišta duž komunikacija Zvornik — Tuzla i Kladanj — Tuzla. Napadnuta su uporišta Rudnik, Capardi, Osmaci, Memići, Kalesija, Stupari ... Veći broj ovih uporišta je uništen i spaljen.

Bitka na Neretvi, koja je otpočela sredinom februara, sve je više narastala. Odjeci artiljerijskog dvoboja u jutarnjim i večernjim časovima čuli su se preko Romanije čak do Vlasenice i Birča. To je još više pokretalo na akciju ne samo naše štabove već i svakog borca. Dvadeset drugog februara preko »Slobodne Jugoslavije« prenijeto je novo naređenje Vrhovnog komandanta da »... drug Iso odmah sa drugovima dođe tamo gdje su se Fići smrzle noge«. To znači da je Šestu brigadu trebalo orijentisati prema Igmanu i Jahorini i tako rasteretiti pritisak neprijatelja na našu glavninu. Po svemu sudeći i okupator je dešifrovao ovaj poziv Vrhovnog štaba, pa je već 25. februara počeo da priprema napad udruženih četnika, ustaša i domobrana prema Birču, gdje se nalazio drug Iso, odnosno Sesta brigada. Neprijatelj nije mogao da skupi mnogo svojih snaga i bio je prisiljen da glavnu ulogu u napadu povjeri četnicima.

U svrhu razbijanja ove četničke ofanzive, kao i ubrzanja priprema za pokret prema Igmanu, naređena je koncentracija Seste brigade u Šekovićima, čiji su se dijelovi nalazili i na Majevidi. Borbe s četnicima i djelimično sa ustaško-domobranskim snagama trajale su od drugog do petog marta. Glavna četnička kolona (oko 1200 romanijskih četnika Save Derikonje) napala je od Milan planine ka Trnovu i doprla do sela Strmice. Pomoćna kolona (oko 600 četnika Rajka Čelonje od Dervente) napadala je preko Cikota na Stolice, nedaleko od samog naselja Šekovići. Šesta brigada je manjim snagama zatvorila pravac prema Papraći i spriječila ispad ustaško-domobranskih snaga iz Spreče, a glavninu uputila u protivnapad na glavnu četničku kolonu. Birčanski odred je dobro organizovanom zasjedom na Stolici dočekaio pomoćnu četničku kolonu. U žestokim dvodnevним borbama neprijatelj je potpuno razbijen i odbačen od Šekovića uz gubitke od oko 80 mrtvih.

Poslije uspješnog razbijanja četnika brigada je, nakon kraćih priprema, krenula u pravcu Romanije i Igmana da izvrši naređenje Vrhovnog štaba. U Birču je ostao Birčanski odred, na Majevidi Majevički, a Sremski odred je bio raspoređen na teritorijama oba odreda. No, nakon 10 dana brigada se ponovo vratila u Šekoviće. Usput je likvidirala nekoliko ustaških uporišta na cesti Vlasenica — Zvornik (Milići, Zaklopača). Razloga za odustajanje od pokreta prema Igmanu i Jahorini bilo je više, ali dva su bila osnovna: prvo, prelaz

preko komunikacije Sarajevo — Višegrad (pruga i put) bio je krajnje riskantan, jer štabu brigade nije bila jasna situacija na prostoru južno od rijeke Prače; drugi razlog, možda još jači, bio je u tome što bi iznenadnim odlaskom brigade iz istočne Bosne, koja je poslije toliko žrtava i napora donekle konsolidovana kao baza za dalje širenje ustanka, ova teritorija ostala nedovoljno obezbijedena. I tako se Šesta brigada ponovo našla na teritoriji Birča.

U Šekoviće je 25. marta stigao Majevički odred i toga dana je formirana Grupa majevičkih bataljona, odnosno Prva majevička brigada (kasnije 15. majevička). U međuvremenu Sremski odred je neprekidno rastao, jer su pristizali novi borci iz Srema. Predstojalo je formiranje Prve sremske brigade. Na taj način Šesta i Majevička mogle su sada da se pokrenu sa terena istočne Bosne, jer njihovim odlaskom ova teritorija ostaje i dalje zaposjednuta i branjena znatnim našim snagama. Tako je 28. marta donesena definitivna odluka da Šesta i Majevička krenu prema Romaniji i dalje u susret glavnini snaga. U Birču je ostavljen Četvrti (Birčanski) bataljon Šeste brigade da zajedno sa odredom obezbjeđuje teritoriju. Na Majevidici je formirano jezgro novog Majevičkog odreda, a tamo će za prvo vrijeme boraviti i Sremski odred.

*

Šesta i Majevička brigada stigle su u sastav Glavne operativne grupe osmog aprila kod Ustikoline. Šesta je stavljena pod komandu Prve proleterske divizije, koja je baš toga dana forsirala Drinu i tukla udružene Talijane i četnike na suprotnoj, desnoj obali. Sutradan je drug Tito primio štabove obiju brigada zajedno sa drugovima iz Pokrajinskog komiteta. Do kraja aprila brigada nije imala posebnih zadataka sem pojedini njeni bataljoni, a tada smjenjuje Prvu proletersku brigadu u Čajniču i prema Goraždu. Desetog maja, naredjenjem Vrhovnog štaba, formirana je Drinska operativna grupa, u koju, pored Šeste, ulazi 15. majevička i 2. proleterska brigada. To je bilo pred početak pete neprijateljske ofanzive.

Polovinom maja neprijatelj koncentrično otpočinje nastupanje prema slobodnoj teritoriji. Šesta brigada imala je vojničku sreću, a i čast da se u vrijeme pete ofanzive nađe na svim mjestima gdje su vođene glavne borbe. Skoro za sve vrijeme ofanzive nalazila se u tzv. ofanzivnoj grupi Vrhovnog štaba, koja je razbijala neprijateljske obruče i krčila put ostalim snagama.

U vremenu od 15. maja do četvrtog juna, tj. od početka neprijateljske ofanzive pa do borbi na samoj Sutjesci, Šesta brigada je učestvovala u svim važnijim borbama. Goli vrh kod Ustikoline, Metaljka i Vragolije kod Čajniča, Čelebić, Zavajat, Bakića brdo, Trovrh, Zlatni bor, Vučevo i Čurevo — to su mjesta na kojima su borci

Šeste brigade hrabro vodili borbe, zaustavljali neprijateljske kolone i borbene poretke neprijatelja bacali niz litice u kanjone Drine i Sut ješke.

No, najteže borbe Šesta brigada vodila je u dolini Sutjeske kod Tjentišta i Košura od četvrtog do devetog juna.

Košur, zatubast i polupošumljen brežuljak, dominira prostorom između Tjentišta, Popovog mosta i Mrkalja. Odatle pa do Bara preostao je slobodan prostor od nekoliko kilometara sa jednom stazom, koja vodi iz doline Sutjeske preko Krekova na Milinklade i dalje preko Hrčavke za Vrbničke kolibe i Zelengoru. Stazom je trebalo da prođu sve naše snage sa sektora Vučeva, Maglica i Pivske visoravni — u stvari, cijela grupacija sa Vrhovnim štabom i Centralnom bolnicom. Taj prolaz Nijemci su kontrolisali vatrom sa Košura, ali još ne tako efikasno da bi sprečavali prodor naših snaga. Međutim, prijetila je opasnost da se to desi svakog časa. Zbog toga je Vrhovni štab insistirao da Košur mora pasti, jer je predstavljao ozbiljnu prepreku za naše dalje nastupanje.

Pod takvim uslovima, svjesni važnosti zadatka, prišli smo, zajedno sa Drugom proleterskom, pripremi napada čim smo stigli na Tjentište. Poslije temeljitog izvidanja i svih potrebnih priprema otpočeli smo napad petog juna u rasvitak dana. Od tada pa sve do devetog juna neprekidno smo vodili borbu za Košur (prvih dana sa Drugom proleterskom a posljednjih nekoliko dana sa Sedmom krajiškom brigadom). Naši napadi redovno su izvršavani noću, a u toku dana smo aktivnom odbranom sprečavali pokušaje neprijatelja koji je od Košura i Popova mosta, s jedne, i od Bara, s druge strane, nastojao da zatvori svoja klijesta.

Bitka na Sutjesci se rasplamsavala. Njemački bombarderi neprekidno su zasipali naše položaje. U kratkom predahu, dok su se eskadrile smjenjivale u vazduhu, tukla nas je neprijateljska artiljerija iz raznih pravaca. Glad je iz dana u dan bivala sve veća. I konji su bili pri kraju. A morali smo ih brižljivo čuvati, jer je svaki konj bio spasilac za po jednog teškog ranjenika, kojih smo već podosta imali u brigadnoj bolnici. Hljeba nismo okusili od Celebića. Neutoljiva glad počela je da nagriža fizičku snagu jedinica. Borce je obuzela apatija, ali, kada se kretalo u napad, uvijek je iz njih izvirala neka čudesna snaga i oni su hrabro jurišali.

Čim padne mrak, bataljoni brigade kreću u napad na Košur, a odmah iza njihovih položaja kolona za kolonom prolazi neprestano cijelu noć i produžava stazom preko Milinklada dalje ka Zelengori. Naročito je živ pokret bio noću sedmog i osmog juna. Jedne od ovih noći prošao je drug Tito. Išao je na čelu Pratećeg bataljona. Prošao je neposredno pored naših položaja, na puškomet od Košura. Otišao je na Milinklade.

Devetog juna bitka na Sutjesci dosegla je svoju kulminaciju. To smo svi osjetili odmah ujutro po ranom bombardovanju naših

položaja. Inače, ovaj dan je, poslije mnogo kišnih dana, osvanuo lijep i sunčan. Željno smo očekivali da se osušimo i ogrijemo, ali nas je avijacija natjerala u duboke zaklone. Oko podne, poslije nezapamćenog bombardovanja, zavladao je kratkotrajno zatišje. Tek što smo se izvukli iz zaklona i jaružica na sunce da se prosušimo, kad iznenada s lijevog krila stiže vijest da su dijelovi Sedme krajiške odstupili sa Ozrena i da neprijatelj sa Košura i s druge strane od Bara vrši snažan pritisak prema Milinkladama, gdje se nalazio i Vrhovni štab. Naš Prvi bataljon je zaposio Ozren, ali je sada imao i suviše širok front i nije mogao da izdrži neprijateljski pritisak. Treći bataljon, koji je bio u centru položaja, po Ceo je da popušta. Drugi bataljon na desnom krilu brigade, koji je zaposjedao položaje do same Sutjeske, još se čvrsto držao, ali je prijetila opasnost da svakog časa bude odsječen. Najednom je prekinuta veza sa ostalim brigadama. U takvoj situaciji štab brigade donio je odluku da bataljon povuče sa Sutjeske na Milinklade. Neprijatelj se ubrzo spustio sa Košura na Krekove i dijelom se prihvatio Ozrena. Borba je plamsala na sve strane.

Na Milinkladama i okolini nailazimo na pustoš. Spojili smo se sa dijelovima Četvrte crnogorske i Desete hercegovačke brigade. Ovdje smo saznali da je drug Tito ranjen. Polako pada mrak i dolaskom noći borba se stišava. Prolaz između Ozrena i Bara suzio se skoro na kilometar. Međutim, Nijemci se nisu upustili u rizične noćne napade po ovoj čudljivoj planinskoj šumi. Njihova »metodičnost« nam je omogućila da se u toku noći sredimo na Milinkladama i ujutro 10. juna krenemo preko Hrvavke na Lučke kolibe. Izgledalo nam je da je prošlo najgore. U dubini Zelengore smo očekivali da ćemo se najzad odlijepiti od neprijatelja, ali predstojale su još žestoke borbe. Morali smo lomiti još dva nova neprijateljska obruča — na Vrbici i kod Miljevine — dok najzad nije otvoren širok prolaz prema Romaniji i dalje u onaj dio istočne Bosne gdje neprijateljske snage nisu više predstavljale ozbiljniju prepreku. Tada su naše brigade preduzele kontraofanzivu.

Šesta brigada izašla je iz pete of anzi ve više nego prepolovljena. Od ukupno 630 boraca, koliko je brojala u početku ofanzive, poginulo je, ranjeno, nestalo ili se priključilo drugim jedinicama oko 350 boraca i starješina, a od toga broja mrtvih i nestalih bilo je oko 300 boraca, uključujući tu i ranjenike iz brigadne bolnice. No, i pored ovako teških gubitaka, brigada je izašla iz ovih borbi prekaljena i docnije će svaki borac kaljen kroz petu ofanzivu postati starješina u novim jedinicama istočne Bosne, koje će uskoro dostići obim divizije. Borbe u petoj ofanzivi ostaće u istoriji narodnooslobodilačkog rata kao veličanstveno poglavlje. U tom poglavlju, u grupi naših 16 brigada, pomenuće se i ime Šeste proleterske istočnobosanske brigade.

Kada su se naše snage probile sa Sutjeske na Romaniju, otpočele su snažnu kontraofanzivu na istočnu Bosnu. Iako iznurene i prorijedene kroz 40-dnevne borbe, ali izvanredno prekaljene, krećući se u više kolona, munjevitim napadima su za kratko vrijeme ovladale čitavim prostorom između Sarajeva i Tuzle. Za svega nekoliko dana oslobođeni su: Han-Pijesak, Olovo, Vlasenica, Srebrenica, Zvornik, Kladanj i Stupari. Tada su naše jedinice svojim desnim krilom izbile na Drinu u širem rejonu Zvornika tj. na granicu Srbije, a lijevim krilom doprle do Zivinica nadomak Tuzle. Formirane su nove divizije naše vojske — 16. vojvođanska i 17. istočnobosanska, u koju je ušla i Sesta brigada.

Njemačka komanda bila je ošamućena. Relativno mirna istočna Bosna ponovo je postala za okupatora nesigurna, a veoma značajan industrijsko-rudarski bazen Tuzle bio je ugrožen. Zbog toga su Nijemci na vrat na nos pojačavali svoje posade, a u Tuzlu hitno prebacili 369 »vražju« diviziju, koja je učestvovala u petoj ofanzivi. Njemačka avijacija se poslije izvjesnog zatišja ponovo aktivirala i svakodnevno pojačavala bombardovanje naše slobodne teritorije, naročito prostor Sekovića i širi rejon Birča, gdje su bili razmješteni ranjenici Centralne bolnice. Ubrzo je uslijedila i nova neprijateljska ofanziva, koja je trajala od 13. do 20. jula. Neprijateljske kolone pokrenule su se iz šireg rejonu Tuzle, a glavni napad bio je usmjeren na Šekoviće, gdje se nalazila Centralna bolnica. Poslije višednevnih borbi neprijateljska ofanziva je razbijena i spasen najveći dio ranjenika. Šesta brigada je u zaštiti ranjenika imala prvorazrednu ulogu.

Potom je izvršena dekoncentracija naših snaga. Glavnina sa Vrhovnim štabom odlazi za Bosansku krajinu, a na teritoriji istočne Bosne ostale su 16. i 17. divizija. (Privremeno je ostala i Druga proleterska divizija, koja je u avgustu otišla za Crnu Goru.)

Period avgust—septembar protekao je u neprekidnoj aktivnosti naših jedinica u istočnoj Bosni. Za kratko vrijeme vraćeni su svi ranije oslobođeni gradovi i naselja i osvojeni novi (Bijeljina, Samac, Gračanica, Gradačac, Modriča). Neprijatelj se, u stvari, držao samo u Tuzli, Brčkom i Doboju. Sve brigade su se sredile i popunile. Formirane su i nove — 16. muslimanska i 3. vojvođanska. Takođe su formirani novi odredi — Ozrenski i Posavsko-trebavski. Na Romaniji je od Glasinačkog bataljona Šeste brigade formiran jak Romanijski odred. U septembru stiže štab Trećeg korpusa sa Drugom krajiškom brigadom. Pod njegovu komandu stavljaju se sve naše snage u istočnoj Bosni.

Prema tome, početkom jeseni 1943. vojno-politička situacija u istočnoj Bosni bila je za nas veoma povoljna. Ovome je svakako doprinijela i opšta situacija u našoj zemlji. Naime, kapitulacijom Italije Nijemci su morali da popune svu onu prazninu, koja je nastala

la na znatnom dijelu okupirane teritorije, gdje su bile italijanske divizije. Na taj način morali su da oslabe svoje garnizone na drugom dijelu teritorije. Tako su oslabljeni i garnizoni u istočnoj Bosni. Za nas je u ovom trenutku najznačajniji objekat napada bio tuzlanski industrijsko-rudarski bazen. Zbog toga je štab Trećeg korpusa krajem septembra donio odluku da se izvrši napad na Tuzlu i okolna uporišta neprijatelja. Donoseći ovakvu odluku, štab Korpusa je izvanredno ocijenio situaciju i odabrao pravi trenutak za akciju.

Jačina neprijatelja u garnizonu Tuzla bila je oko četiri hiljade vojnika sa preko 30 topova i jednom oklopnom četom. Po okolnim uporištima (Gornja Tuzla, Simin Han, Bukinje, Zivinice i Lukavac) bilo je ukupno oko dvije hiljade vojnika. Sve u svemu, Tuzlu i uporišta oko nje branile su snage u jačini jedne pješadijske divizije, koja je raspolagala znatnim brojem topova i jednom oklopnom četom. Prema tome, iako je opšta situacija bila nepovoljna za neprijatelja, u Tuzli su se još uvijek nalazile njegove jake snage. Istina, glavni dio snaga sačinjavale su ustaško-domobranske jedinice, dok je njemačkih jedinica bilo manje.

Naše snage, predviđene za napad na Tuzlu, uglavnom su sačinjavale jedinice 17. divizije. To su bile 6. brigada (900 boraca), 2. krajiška brigada (450 boraca), 16. muslimanska brigada (350 boraca) i Ozrenski odred (80 boraca); ukupno oko 1800 boraca, sa šest minobacača i dva protutenkovska topa. Ostalo naoružanje sačinjavali su teški mitraljezi, puškomitraljezi i bombe.

Obezbjedenje pravca od Doboja povjereno je 15. majevičkoj brigadi, pojačanoj Posavsko-trebavskim odredom. Po dubini ovog pravca angažovan je Majevički odred, kome je prvenstveni zadatak bio likvidacija neprijateljskih uporišta u Lukavcu. Zatvaranje pravca od Brčkog i zauzimanje Gornje Tuzle povjereno je 16. vojvodanskoj diviziji.

Prema tome, snage na obezbjedenju bile su sasvim dovoljne, no brojni odnos snaga u napadu na grad bio je svakako povoljniji za neprijatelja (1.800 prema četiri hiljade), pogotovo u tehnici i teškom naoružanju, gdje je iluzorno praviti neko poređenje. Međutim, s obzirom na izvanredan moral naših boraca, pravilno grupisanje snaga u napadu, momenat iznenađenja i pretežno borbe noću — taj odnos je u krajnjem ishodu bio u našu korist (što se i potvrdilo).

Šesta brigada, ojačana Ozrenskim odredom, bila je na pravcu glavnog udara (kao srednja kolona) i imala je zadatak da prodre do zapadnog logora, gdje su bile glavne neprijateljske snage, i u centar grada.

Napad je počeo 29. septembra u 21 čas i borbe su trajale sve do 2. oktobra do podne, dakle neprekidno 63 časa. Treba naglasiti da smo mi tada prvi put u istočnoj Bosni napadali jedno veće nase-

ljeno mjesto, veoma solidno utvrđeno i branjeno jakim snagama. Prvi put su naše čete i bataljoni morali da vode ulične borbe u većem gradu, da zauzimaju tvrde zgrade, a naši štabovi da upravljaju borbom u tako složenim uslovima održavanja veza sa jedinicama, bez radio-stanice i drugih tehničkih sredstava veze.

S obzirom na to da nismo uspjeli da zauzmemo grad u prvom noćnom napadu, produžili smo borbu po danu. Ali, po danu su uglavnom odbijeni neprijateljski ispadi iz grada a naš drugi napad uslijedio je sljedeće noći. Tako su se borbe vodile u prva dva dana. Trećeg dana, odnosno noći između prvog i drugog oktobra, prema zapovijesti štaba korpusa, izveden je odlučujući napad. U pomenu toj zapovijesti stajalo je da Tuzla mora biti oslobođena po svaku cijenu. Odlučujući napad počeo je u 20,30 časova. Sve brigade, svaka na svom pravcu, jednovremeno su krenule u napad. Druga krajiška napadala je preko Gradine na Istočni logor, 16. muslimanska, pošto je prethodno zauzela Bukinje i dio Kreke, rokirala se na Ilinčicu i odatle napadala prema željezničkoj stanici. Sesta brigada je glavni udar koncentrisala na Zapadni logor, ka centru grada.

Neprijatelj je i ovog puta pružio žilav otpor i cijelu noć nije popustio, vjerovatno očekujući pomoć od Doboja i Brčkog. No, kako su naše jedinice produžile da energično napadaju i po danu, a pomoć sa strane nije stizala, neprijatelj je počeo da se demoralizuje. Najprije se predala veća grupa domobranskih oficira (oko 70) a potom su i vojnici masovno počeli da se predaju. Otpor su pružali samo Nijemci i ustaše, ali su na kraju i oni savladani. Jedino je pošlo za rukom manjoj grupi Nijemaca da se starom cestom preko Majevice probije prema Brčkom. Oko podne cio grad bio je oslobođen. Oduševljenje i boraca i naroda bilo je neopisivo.

Poraz neprijatelja bio je potpun. Zarobljeno je oko 2300 vojnika, među kojima 74 oficira i jedan general. Ubijeno je i ranjeno oko hiljadu. Zapljeno je preko 2500 pušaka, 34 teška mitraljeza, 115 puškomitraljeza, 74 automata, 10 minobacača, 35 topova raznog kalibra (od kojih 20 ispravnih), osam radio-stanica, nekoliko vagona municije, preko 50 motornih vozila, velike količine odjeće, hrane, soli, itd.

Situacija na pravcima obezbjeđenja bila je ovakva: 16. vojvodanska divizija uspješno je zatvarala pravac od Brčkog, odbila sve neprijateljske pokušaje da krene u pomoć Tuzli i zauzela Gornju Tuzlu. Naše snage, koje su obezbjeđivale pravac od Doboja, imale su mnogo teži zadatak, jer su se za sve vrijeme borbi za Tuzlu morale suprotstavljati veoma jakom njemačkom pojačanju koje je odmah prvog dana borbe krenulo iz Doboja u pomoć Tuzli. Pukovska borbena grupa »Fišer« imala je u svom sastavu četiri-pet pješadijskih bataljona ojačanih artiljerijom i tenkovima. U toj grupi bili su i dijelovi poznatog Brandenburškog puka. U veoma žestokim borba-

ma 15. majevička brigada sa Posavsko-trebavskim odredom uspješno je odbijala sve pokušaje neprijatelja da napreduje dalje od linije Gračanica — Karanovac ka Tuzli. Majevički odred likvidirao je neprijateljsko uporište u Lukavcu i osiguravao leđa 15. brigadi. Međutim, trećeg oktobra Nijemcima je pošlo za rukom da poslije šestočasovne borbe, uz podršku avijacije, odbace 15. brigadu od ceste i da produže nastupanje ka Tuzli. Ali, tada je Tuzla bila u našim rukama i 15. majevička nije se morala više izlagati suvišnim gubicima, jer je u osnovi izvršila svoj zadatak. U popodnevним časovima Nijemci su stigli do Lukavca i takođe uspjeli da odbace Majevički odred sa ceste. Potom su oprezno krenuli ka Tuzli i u sumrak prednjim dijelovima izbili u Bukinje.

Naše jedinice koje su oslobodile Tuzlu jedva da su predahnule od trodnevних borbi a neprijatelj je već bio na domaku grada. U garnizonu je bila kao posada samo 6. brigada, jer su 2. krajiška i 16. muslimanska bile upućene u napad na neprijateljsko uporište u Zivinicama: 16. vojvođanska divizija bila je razvučena duž komunikacije Gornja Tuzla — Lopare i dalje ka Brčkom.

Štab Trećeg korpusa donio je odluku da se Tuzla brani i odmah preduzeo mjere za njenu odbranu. U zapovijesti koju je uputio jedinicama posebno je podvukao »... da je važnost odbrane Tuzle isto tako velika kao i njeno zauzimanje, zbog čega se mora braniti po svaku cijenu«.

Na težištu odbrane raspoređena je Šesta brigada. Njena tri bataljona zaposjela su položaje na liniji Moluhe — Kreka — Kužica kosa, zatvarajući na taj način glavni pravac koji vodi od Bukinja ka Tuzli. U brigadnoj rezervi bio je jedan bataljon. Desno od Šeste brigade privučena je 15. majevička brigada sa Majevičkim i Posavsko-trebavskim odredom, zaposjedajući prve kose desno iznad ceste Bukinje — Lukavac. Lijevo od Šeste brigade, na odsjeku Markovište — selo Husino, raspoređeni su dijelovi Druge krajiške brigade koji su povučeni od Živica. Artiljerijska grupa zauzela je važne položaje na prevoju između Ilinčice i Crvenog brda; 16. vojvodanskoj diviziji naređeno je da sa glavnom svojih snaga dođe u rejon Tuzle radi eventualnog učešća u odbrani grada. Na taj način su glavne naše snage u toku noći između trećeg i četvrtog oktobra uspjele da se povežu i pripreme za odbranu Tuzle.

Trećeg oktobra uveče, upravo u momentu izbijanja neprijateljskih prednjih dijelova kod Bukinja i prvih eksplozija topovskih granata po gradu, održavao se miting na gradskom trgu u Tuzli. Drugovi koji je trebalo da govore okupljenim rudarima i ostalim građanima obaviješteni su o iznenadnoj situaciji. Oni su se brzo snašli i umjesto govora Pašaga Mandžić je pozvao rudare da brane svoj grad. Rudari i ostali radnici s oduševljenjem su prihvatili poziv, otišli po oružje i s bataljonima Šeste zaposjeli položaj. Samo u

toku te noći u Šestu brigadu stupilo je oko 300 rudara — novih boraca (za vrijeme borbi za oslobođenje grada već ih je stupilo oko 100).

Odluka da se grad brani iz rovova i po svaku cijenu bila je rijetkost u našem partizanskom ratovanju. No, ovoga puta je donesena takva odluka i svi do posljednjeg bili smo riješeni da je sprovedemo. Bataljoni su zaposjeli rovove koje je neprijatelj solidno izgradio u sistemu odbrane Tuzle. Ali, jedan drugi elemenat činio je našu odbranu jačom od bunkera i žičanih prepreka. To su bili rudari i drugi proleterci Tuzle, koji su te noći masovno pristupili našim bataljonima i stavili se u odbranu svoga naroda. Osjetili smo da smo se tada slili sa cijelim narodom Tuzle i to je silno pojačavalo našu moralnu snagu.

Borbe za odbranu Tuzle bile su po svojoj žestini ravne onima koje smo vodili za njeno oslobođenje. Dva dana i tri noći na domaku grada vršeni su neprekidni juriši i kontra-juriši. Nijemci su nastojali da po svaku cijenu razbiju našu odbranu i uđu u Tuzlu, a mi da njihov napad odbijemo. Oni su napadali po danu, mi po noći. Ovakvom taktikom, odlučnim otporom po danu i neprekidnim aktivnim dejstvom noću, mi smo sve više preotimali inicijativu iz ruku neprijatelja i napokon ga natjerali da odustane od napada. Šestog oktobra ujutro, pošto je izvukao opkoljene snage iz Živinica, imao je namjeru da se povuče ka Doboju. To su osjetili naši bataljoni koji su bili u neprekidnom dodiru sa neprijateljem i ubrzali njegovu odluku. Hrabri komandant Četvrtog bataljona Šeste brigade Mitar Minić stavio se na čelo bataljona i bez oklijevanja poveo ga u napad. U snažnom jurišu upao je u Bukinje., Nijemce je uhvatila panika i počeli su u neredu da se povlače. Na udar Četvrtog bataljona pokrenuli su se i ostali bataljoni u opšti napad sa svih strana. Nijemci su se u paničnom bijegu zaustavili tek u Lukavcu. Njihove zaštitnice pokušale su ovde da organizuju odbranu. Ali, dalje gonjenje neprijatelja preuzele su jedinice 16. vojvodanske divizije, koje mu nisu dale da predahne i protjeralo su ga sve do u visinu Gračanice. Tada je već pala i noć i Nijemci su se pod zaštitom mraka bez borbe povukli u Doboj.

Tako je Tuzla bila odbranjena i grad je zatim bio slobodan 40 dana.

Neprijateljski ukupni gubici bili su veoma teški. Kad se ciframa koje smo naveli prilikom oslobođenja Tuzle dodaju i gubici iz borbi za odbranu grada, zatim gubici u borbama protiv naših obezbjeđenja na pravcima Doboj i Brčko — onda su sigurno iznosili preko četiri hiljade izbačenih iz stroja.

Naši ukupni gubici bili su oko 600 izbačenih iz stroja, od toga 150 mrtvih. Šesta brigada je, u odnosu na druge naše jedinice, imala najveće gubitke (167 izbačenih iz stroja).

Vrhovni komandant je pohvalio sve jedinice koje su učestvovala u oslobodenju i odbrani Tuzle, ističući posebno Šestu brigadu.

Našom pobjedom kod Tuzle stvoreni su izvanredno povoljni uslovi za dalji snažan razvitak oslobodilačke borbe u istočnoj Bosni. Oslobodenjem tuzlanskog bazena neprijatelju je nanesen ne samo težak vojnički poraz nego i veliki ekonomski gubitak. Nama je, pak, pružena široka mogućnost za eksploataciju ove velike pobjede. To je naše rukovodstvo, vojno i partijsko, umjelo znalački da iskoristi. Prije svega, muslimanske i hrvatske mase u ogromnoj većini su aktivirane i stale na stranu narodnooslobodilačkog pokreta. I u srpskim selima gdje su četnici imali uticaja nastala je diferencijacija. Tako su domaći izdajnici, ustaše i četnici, doživjeli udarac od koga se više neće oporaviti. U tome i jeste najveći značaj ove pobjede.

Proleterska Tuzla izvršila je punu mobilizaciju. Računa se da je tada grad sa okolnim rudarskim selima dao u naše jedinice oko pet hiljada novih boraca. Sve naše brigade su popunjene. Tako je Šesta brigada, i pored osjetnih gubitaka u borbama za Tuzlu, sada porasla na 1200 boraca. Formirane su nove brigade: 17. majevička, 18. hrvatska i 19. birčanska. Svi odredi su ojačani i formiran je novi Tuzlanski odred. Najzad je formirana i nova, 27. divizija.

Sa takvom vojskom štab Trećeg korpusa mogao je sada da planira još krupnije akcije ili slične ovoj koja je izvedena kod Tuzle.

*

Štab Trećeg korpusa nije gubio vrijeme i nastojao je da maksimalno iskoristi povoljnu situaciju. Težište borbi prenio je na prostor Sarajevo — Vareš, gdje je uputio 17. i 27. diviziju, a 16. vojvodanjskom kontrolisao sav preostali prostor istočne Bosne od Save do linije Javor — Konjuh — Ozren. U Tuzli kao posadu zadržao je samo 18. hrvatsku brigadu.

Jedinice 17. divizije zauzele su 20. oktobra Vareš, uništile visoke peći u Željezari i onesposobile rudnik. Tako je okupator lišen ovog vrlo važnog rudnika i topionice željeza. To je za Nijemce, poslije Tuzle, bio najveći gubitak. Šesta brigada je i u napadu na Vareš imala glavni zadatak, zauzimanje Željezare, što je sa potpunim uspjehom obavila.

Sutradan po oslobodenju Vareša Šesta brigada je upućena na Romaniju. Krajem oktobra likvidirala je ustaško uporište na Crvenim stijenama i zaposjela liniju Orlova stijena — Crvene stijene i dalje prema Kadinu Selu. U međuvremenu su jedinice 27. divizije razbile na Glasincu Račićeve četnike i opkolile ustaški garnizon u Sokocu. Zbog toga su Nijemci i ustaše iz Sarajeva i Pala uporno pokušavali da preko Crvenih stijena oslobode opkoljeni ustaški gar-

nizon. Ali, prekaljeni borci Šeste brigade su u višednevnim borbama osujetili svaki njemačko-ustaški pokušaj. Najzad, Nijemci su odustali od daljih napada i naredili ustaškoj posadi u Sokocu da se sama probije preko Crvenih stijena ka Sarajevu.

Tridesetog oktobra uveče, u momentu kada su se naše jedinice, među njima i dva bataljona Šeste brigade, pripremale za napad na Sokolac i bile u pokretu, opkoljena ustaška posada (oko hiljadu ljudi), sa četiri tenka i nešto motorizacije, probila je obruč i krenula iz Sokoca cestom ka Crvenim stijenama. Dok su se naše jedinice pregrupisale, ustaše su uspjele da izvrše prodor cestom preko oslabljenih položaja Šeste brigade na Crvenim stijenama i da se probiju ka Sarajevu. U ovoj kratkotrajnoj noćnoj borbi ustaše su pretrpjele gubitke od preko 100 izbačenih iz stroja (oko 60 zarobljenih i ubijenih), ali su ovim drskim probojem uspjeli da glavninu sačuvaju od uništenja.

Početak novembra Šesta brigada se pomjerila na liniju Kaluzovići — Ozren — Visovica, a Crvene stijene je preuzela 15. majevička brigada. Pošto je i neprijatelju bilo jasno da se Crvene stijene ne mogu frontalno zauzeti, to je sada svoje napade usmjeravao preko položaja Šeste brigade. Tako je brigada cio novembar skoro svakodnevno vodila borbe na pomenutim položajima. Kroz danonoćne borbe borci su se silno čeličili. Trpjeli su gubitke, ali su neprijatelju nanosili mnogostruko veće.

Početak decembra 1943. neprijatelj je iz prostora Tuzle i Sarajeva otpočeo koncentričan napad protiv snaga našeg Trećeg korpusa. Iz prostora Sarajeva napadale su snage jačine dvije divizije, a od Tuzle oko jedna divizija. To je bio početak šeste neprijateljske ofanzive, čije su uvodne borbe otpočele još polovinom novembra zauzimanjem Tuzle i ispadima iz Sarajeva prema Romaniji, koji su prerastali u žestoke borbe koje je vodila Šesta brigada na liniji Ozren — Visovica. Vjerovatan cilj neprijatelja bio je da glavne snage Trećeg korpusa opkoli i uništi na prostoru Romanije.

Štab Trećeg korpusa donio je odluku da se dvije divizije (27. i 5. krajiška) zadržava glavne neprijateljske snage od Sarajeva a jednom ojačanom divizijom (17.) razbije neprijateljske snage koje su nastupale iz reiona Tuzle ka Vlasenici i da tako stvori uslove za manevar i protivofanzivna dejstva.

Šesta brigada, u sastavu 17. divizije, dobila je zadatak da usiljenim maršem krene sa položaja ispred Sarajeva (Ozren — Vučja luka) i da preko Vlasenice izbiie u Šekoviće, da bi spriječila prodor glavne neprijateljske kolone iz Tuzle ka Vlasenici.³⁾

³⁾ Neprijateljske snage iz Tuzle nastupale su u tri kolone: desnom Tuzla — Kladanj, lijevom Zvornik — Vlasenica i srednjom, najjaćom Sekovići — Vlasenica. Srednja kolona bila je jaćine jednog pješadijskog puka (482. puk 187, pješadijske divizije) ojaćan tenkovima i artiljerijom. Komandant kolone puk. Sulcer. (Arhiv VII reg. br. 11/2 K 981.

Brigada, ojačana divizijskom baterijom brdskih topova, izvršila je pokret iz sela Kalauzovići između četvrtog i petog decembra oko ponoći i poslije neprekidnog marša, koji je trajao oko 30 časova (uz dva odmora od po dva časa), stigla u Vlasenicu šestog decembra u šest časova, prevalivši tako put od blizu 100 kilometara. Kada je stigla u Vlasenicu, neprijatelj je već bio na domaku Šekovića, savladavajući slab otpor novoformirane 19. birčanske brigade. Zbog toga je Šesta brigada morala poslije neophodnog odmora i potrebnih priprema da produži marš u susret neprijatelju. Marš iz Vlasenice ka Šekovićima izvršen je u dvije kolone (sa predviđanjem susretne borbe). Desna kolona (dva bataljona) kretala se pravcem Cikote — brdo Bačkovac; lijeva, glavna kolona, jačine dva bataljona sa divizijskom baterijom topova i protivtenkovskim vodom, ušla je pravcem drum za Šekoviće — brdo Betanj.

Oko 16 časova 6. decembra prethodnica lijeve kolone primijetila je neprijateljske isturene dijelove koji su namjeravali da zauzmu dominantne položaje na brdu Betanj i veoma važan položaj kod mosta na Drinjači zvani Gradina. Radilo se o minutama ko će prije stići. Naši bataljoni bili su brži pa je jedan zauzeo Gradinu i most a drugi brdo Betanj. Privukli su i protivtenkovske topove. Nijemci su krenuli u napad, isturivši naprijed nekoliko tenkova koji su krenuli cestom. No, naši bataljoni su već uspjeli da se organizuju za odbranu i brzo su odbili ovaj prvi njemački napad i do mraka preuzeli potpunu inicijativu i izvršili nekoliko napada prema selu Jakovije, gdje se neprijatelj zaustavio i utvrdio. Desna kolona brigade, koja je blagovremeno stigla na brdo Bačkovac, potpomogla je sve ove napade lijeve kolone.

Štab brigade, ocijenivši da ne bi bilo cjelishodno produžavati dalje napade protiv jačeg neprijatelja, odlučio je da sa brigadom pređe u odbranu na liniji Betanj — Bačkovac i da iz doline Drinjače izvuče sve snage prije svanuća. Do pristizanja glavnine 17. divizije pomenute položaje trebalo je braniti po svaku cijenu.

U zoru je most na Drinjači porušen i sve snage izvučene na dominantne položaje. Tokom prijepodneva sedmog decembra stigla je 15. majevička brigada i postavila se lijevo od 6. brigade na položaje Debelo brdo — Trnovo; dalje u nastavku je 18. hrvatska brigada na položaju Javornik. Desno od 6. brigade, na položajima Pobedarje — Stolica, bila je 19. birčanska brigada. U rezervi se nalazila 16. muslimanska (u rejonu Kladanj — Dopasci). Na taj način u odbrani pred nastupajućim neprijateljem našlo se naših pet brigada. Šesta brigada, ojačana jednim bataljonom 15. majevičke, bila je na težištu odbrane.

Cio dan sedmog decembra vodene su žestoke borbe. Nijemci su glavni napad usmjerili na Betanj. Uz snažnu podršku artiljerijske vatre u više mahova su pokušavali da se domognu Bunarića (najja-

čeg položaja na Betnju), ali bez uspjeha. U toku noći između sedmog i osmog decembra uslijedili su napadi Šeste brigade na Jakovice u dolini Drinjače. No, neprijatelj je bio i suviše jak, pošto se cijela njegova srednja kolona prikupila. U zoru se odustalo od napada. Sa Bačkovca su prebačeni na Betanj bataljoni desne kolone, tako da se sad našla na okupu cijela brigada. Tamošnje položaje preuzela je 19. birčanska.

Osvanuo je osmi decembar, prohladan i vjetrovit. Uslijedili su siloviti napadi neprijatelja svom žestinom upravljani prema Bunariću, jer, dokle god je ovaj ključni položaj u našim rukama, Nijemci ne mogu bez gubitaka da izvrše prodor ka Vlasenici. Cijelo prijepodne je proteklo u naizmjeničnim jurišima i kontra jurišima. Po podne, oko 15 časova, neprijatelj najzad uspijeva da se dijelom snaga domogne vrha na Bunariću. Naš Četvrti bataljon je popustio i počeo da se povlači. Hitno smo pokrenuli sve raspoložive snage u rezervi. Na juriš je krenuo i štab brigade. U nezadrživom naletu zbacili smo Nijemce sa Bunarića i otjerali ih u dolinu. Potom je uslijedila njihova veoma snažna artiljerijska vatra, koja je trajala sve do pada mraka. Tada su uspjeli da se odlijepe od naših isturenih dijelova i da se izvuku iz kazana prema Vlasenici.

Rezultat borbe bio je porazan za neprijatelja. Samo pred položajima Šeste brigade imao je oko 250 mrtvih i ranjenih, a njegovi ukupni gubici iznosili su preko 400 izbačenih iz stroja. Gubici Šeste brigade bili su 35 mrtvih i 49 ranjenih.

Borba Šeste brigade na Betnju, uz pomoć ostalih jedinica 17. divizije, bila je veoma značajna za dalji razvoj neprijateljske ofanzive u istočnoj Bosni. Glavna neprijateljska kolona koja je od Tuzle trebalo da preko Vlasenice potisne naše snage na Romaniju (gdje je predviđeno okruženje) ne samo da nije uspjela u tom poduhvatu nego je uz teške gubitke jedva izbjegla vlastito uništenje. Borba na Betnju je omogućila i našim snagama na Romaniji (27. i 5. diviziji) da se sa uspjehom suprotstave neprijateljskim kolonama od Sarajeva i da preduzimanjem protivofanzivnih dejstava natjeraju neprijatelja da odloži svoju operaciju sve do potkraj decembra.

Ova pobjeda Šeste brigade spada među njene najljepše pobjede.

U nastavku neprijateljske ofanzive Šesta brigada se nalazila na Ozrenu. Rano ujutro 24. decembra bila je napadnuta na području Tumare — Čeranići i, poslije žestoke borbe, koja je trajala tri do četiri časa, brigada se odlijepila od neprijatelja i vještim manevrom ispod planine Konjuh vratila se u Birač. Usput je kod sela Treštenice i Tulovića razbila komoru jednog njemačkog puka, koji je hitao prema Krivaji, gdje je, po ocjeni neprijatelja, trebalo da budu okružene i uništene glavne snage Trećeg korpusa.

Poslije šeste ofanzive njemačka komanda je objavila sapoštenje o »potpunom uništenju i razbijanju komunističkih bandi u istočnoj

Bosni«. Međutim, to saopštenje je bilo potpuno lažno. Uostalom, ovo je ubrzo demantovano na veoma očigledan način, jer su već u prvoj polovini januara 1944. jedinice Trećeg korpusa preduzele snažnu protivofanzivu i vratile skoro svu izgubljenu teritoriju. Od 18. do 20. januara naše jedinice ponovo su vodile borbe za Tuzlu. Šestoj brigadi je i ovog puta povjeren glavni zadatak. U žestokim uličnim borbama neprijatelj je bio sabijen u bunkere i tvrde zgrade i samo ga je spasio pojačanje koje je blagovremeno pristiglo iz Doboja. Tako su četvrtog dana borbi naše brigade odustale od daljih napada. Ali, iako ovaj napad na Tuzlu vojnički nije uspio, on je politički i u moralnom pogledu mnogo značilo, jer je pokazao da naše snage u istočnoj Bosni ne samo da nisu uništene nego su toliko jake da su sposobne da izvedu ovako krupnu akciju kao što je napad na Tuzlu.

.

Poslije Tuzle snage Trećeg korpusa su nastavile ofanzivne akcije i u toku februara oslobodile ponovo veliko područje. Pored ostalih mjesta oslobođeni su Vlasenica, Srebrenica, Bratunac i Vareš. Štab korpusa bio je u Vlasenici a Šesta brigada je kontrolisala prostor Bratunca i Srebrenice. Tu se sređivala i odmarala. U februaru je dobila popunu (oko 500 novih boraca).

Krajem marta počela je sedma neprijateljska ofanziva, koja je trajala, sa manjim prekidima, sve do potkraj jula. Nosilac ove ofanzive bila je zloglasna 13. SS divizija, koja je po istočnoj Bosni počinila teške zločine, a naročito u Birču i Šekovićima. Glavni teret borbi u sedmoj ofanzivi nosile su 27. i 38. divizija Trećeg korpusa, dok su 17. divizija krajem maja, a nešto docnije i vojvodanske divizije (16. i 36) napustile istočnu Bosnu radi prelaska u Srbiju.

Šesta brigada, u sastavu 17. divizije, vodila je u aprilu i maju žestoke borbe protiv Sedme SS-divizije »Princ Eugen«. Krvave višednevne borbe vodile su se na planini Javor, a naročito na položajima kod Karaule.

Sedamnaesta divizija morala je po svaku cijenu da se prebaci u Srbiju. Na tome je insistirao Vrhovni štab. Poslije nekoliko bezuspješnih pokušaja da se preko Drine prebaci u Srbiju, divizija je bila prisiljena da krene zaobilaznim putem preko Jahorine i Zelenogore. Krajem maja, iscrpljena, bez municije i sa velikom bolnicom stigla je na teritoriju Drugog korpusa (u sela Plužine i Stabna).

Ovdje se završava period borbi Šeste brigade u istočnoj Bosni. Početkom 1945. godine ona će se ponovo naći na ovoj teritoriji, ali tada će djelovati u sasvim drugim uslovima.

*

Kada je Šesta brigada stigla na teritoriju Drugog korpusa, nije se mogla ni prepoznati. Iscrpljena i prorijedena kroz danonoćne borbe i marševe, svela je svoje brojno stanje sa 1200 boraca — koliko je imala u vrijeme svojih slavni bojova kod Tuzle, Vareša, Crvenih stijena i Betnja — na oko 400. Ali, bez obzira na ovakvo brojno stanje, Šesta brigada je po svojoj prekaljenosti i kvalitetu i sada bila ona »stara Šesta«.

Za vrijeme boravka u Sandžaku Šesta brigada se dobro odmorila, sredila i pripremila za nove zadatke.

Krajem jula, na putu kroz Crnu Goru za Srbiju, vodila je žestoke borbe sa Nijemcima na Čakoru, gdje je izvojevala pobjedu nad nekoliko puta jačim neprijateljem i mnogo doprinijela zajedničkom uspjehu ostalih brigada koje su se kretale tim pravcem za Srbiju.

U noći između trećeg i četvrtog avgusta, u sastavu 17. divizije, forsirala je Ibar. Potom je nastupio period žestokih okršaja sa četnicima Draže Mihailovića. Neustrašiva i posebno vješta u borbi sa četnicima, ona ih je nemilosredno razbijala u svim borbama na Kopaoniku, oko Kraljeva, Čačka i Gornjeg Milanovca. To je bilo u avgustu i septembru 1944, a u oktobru je zajedno sa ostalim brigadama 17. divizija i jedinicama Crvene armije učestvovala u oslobodjenju Kragujevca. Tih dana joj je Vrhovni štab dodijelio naziv proleterska za njene postignute zasluge, čvrstinu i proletersku odanost. Na taj način je svrstana u red naših najboljih brigada.

*

U drugoj polovini decembra Šesta brigada, zajedno sa 17. divizijom u sastavu Druge armije, ponovo se vratila u istočnu Bosnu. Bila je to sada velika brigada, naoružana do zuba, čije se brojno stanje kretalo oko dvije hiljade boraca. Odmah po prelasku Drine vodila je žestoke borbe sa Nijemcima i drugim kvislinškim formacijama neprijatelja. Najjače borbe vodene su u dolini Drine na odsjeku Drinjača — Zvornik — Janja, zatim kod Bijeljine i Brčkog. Sredinom aprila Šesta brigada oslobada Brčko i prelazi u Srem, a zatim u sastavu Treće armije (zajedno sa brigadama 17. divizije) nastupa preko Našica, Bjelovara i Rogaške Slatine prema sjeverozapadnoj granici naše zemlje. Ona 12. maja stiže u rejon Dravograda i do 15. maja učestvuje u likvidaciji ustaških i četničkih jedinica okruženih na prostoru Maribor — Celje — Dravograd. To je bio kraj borbi i završetak slavnog borbenog puta Šeste proleterske istočnobosanske brigade.

*

Kada se makar i letimično sumira bilans na borbenom putu Šeste brigade, može se sagledati njena velika uloga, posebno u oslobodilačkoj borbi naroda istočne Bosne. U njenoj koloni i borbenom

poretku bilo je od formiranja do oslobođenja svrstano oko četiri hiljade braca, od kojih je na bojnopolju ostalo više od polovine. Dala je 64 narodna heroja i oko 400 nosilaca »Spomenice 1941«.

Teško je izdvojiti ono najblistavije što je vezano za njeno ime. Da li je to ona uzajamna ljubav između nje i naroda? Ili su to, možda, njene slavne borbe: Bosutske šume, Maleševci, Sutjeska, Tuzla, Crvene stijene, brdo Betanj, Čakor, Kragujevac, Dravograd... ? Pri ocjeni svega toga teško je živom učesniku Šeste brigade da do kraja bude objektivan. To će kasnije moći da učine istoričari. Ali, jedno je neosporno: Šestoj brigadi pripada slava i čast što je u najtežim danima za narod istočne Bosne, u 1942. godini, sačuvala buktinju narodnooslobodilačke borbe da se ne ugasi. I ne samo sačuvala već je rasplamsala do pobjede!

Borbene zasluge uvrstile su je u red naših najboljih ratnih brigada. Za sve to dobila je naziv proleTERSka i odlikovana Ordenom narodnog heroja, Ordenom oslobođenja i Ordenom bratstva i jedinstva I reda.

Miloš ZEKIĆ

MARŠ BRIGADE

U boj, u boj, napred u boj
dosta je fašizma i krvavog terora,
Muoslini, Hitleru glava pasti mora.
Sijeće i ruši, diže i gradi,
ubija i sudi neprijateljskoj glavi
ko je to, ko je to
ta to je, ta to je
proleTERSka brigada
ruši nepravedni red
ta to je, ta to je,
proleTERSka brigada
stvvara novi svijet.

S PJESMOM PO SUMAMA I GORAMA ISTOČNE BOSNE

Imali smo dosta nezgoda i teškoća prilikom izlaska iz Sarajeva. Prvo: ugovoreni, povjerljivi taksi-šofer se uplašio i nije došao da nas poveže do iznad kafane »Pod hrastovima«, pa je Hasan Brkić morao otići pred Katedralu po bilo kakav taksi, dok smo Slaviša Vajner, Slobodan Princip i ja u planinarskoj opremi čekali kod samostana »Kćeri božje ljubavi« čitav čas, izazivajući znatizelju svih prolaznika; zatim: prilikom izlaska iz taksija kod gradske malte, na poligonu, presrela nas je i legitimisala jedna detektivska ustaška patrola, koju je Hasan uspio da ubijedi, zahvaljujući dobro izrađenim falsifikovanim legitimacijama i objavama da smo funkcioneri zagrebačkog planinarskog društva i da po specijalnom zadatku treba da obidemo sve planinarske domove u okolini Sarajeva.

Iznad stare austrougarske tvrđave kod »Sedam šumica« sudarili smo se sa njemačkom patrolom, ali smo, zahvaljujući gustoj magli i dubokoj paprati, nepovrijeđeni stigli na Crepoljsko. Kod »Sedam šumica« su nas sačekali i sa nama dalje produžili vodič i kurir Avdo Hodžić, Branko Milutinović, radnik u sarajevskoj željezničkoj radionici, i krojač Mento. Poslije noćenja u jednoj prijatnoj štali na Crepoljskom produžili smo prema Romaniji. Njeni vrhovi Ravne stijene i Crvene stijene su se čudnovato i tajanstveno održavali na horizontu tog magličastog i od kiše umivenog julskog praskozorja.

Kod pojata porodice Marić, iznad zaseoka Šenkovići čekali smo Pavla Goranina. On se nalazio već oko deset dana u ovom kraju sa zadatkom da se poveže sa partijskom organizacijom na Sokocu i da sa Grujom Novakovićem, Perom Kosorićem, studentima — komunistima Beogradskog univerziteta, Mirkom Borovčaninom i Jankom Jolovićem, zemljoradnicima, svi iz ovih krajeva oko Glasinca, ispita mogućnost pokretanja ustanka u ovom dijelu istočne Bosne.

Prije bilo kakvog razgovora upoznali smo Pavla Goranina, koji je došao u opancima i seljačkom odijelu sa Milisavom Marićem, vlasnikom ovih pojata, našim domaćinom, sa našim novim imenima. Naime, zbog potpune konspiracije Slobodan Princip nam je svima dao još na sastanku ispod Crepoljskog ilegalna imena: Slaviša Vajner postao je Čiča; Hasan Brkić — Aco; Branko Milutinović — Obren; Slobodan Princip — Seljo; a ja — Jovo. Pavle Goranin nam je rekao da se zove — Ilija.

Grujo Borovčanin, zvani doktor, nevjerovatno vješt i vičan svakom poslu, pored ostalog i seoski fotograf, seljak — aktivista sa Borovca, odličan poznavalac svih staza i bogaza na ovom terenu, donio je i za sve nas opanke i seljačka odijela. Naša planinarska građanska odijela, kao i sva dokumenta i sitnice vezane za život u gradu, trebalo je zakopati i bunkerisati. Teško smo se rastajali od knjiga, ali da bi se sačuvala potpuna tajnost našeg porijekla, morale su i one pod zemlju. Zakopali smo Engelsov Antidiring i Seljački rat, Tajhajmerov Dijalektički materijalizam, Istoriju SKP(b), »Šta da se radi« Cerniševskog i romane »Mati« Gorkoga, »Braću« Fedina i »Kako se kalio čelik« Ostrovskog. Ovaj njihov privremeni »grob« dobro smo svi zapamtili.

Kako su se akcije umnožavale, ustanak razvijao, partizanski redovi povećavali, mi smo navraćali bunkerisanom mjestu. Prvo smo zamijenili opanke našim planinarskim cipelama, onda seljački gunj kožnim kaputima. Ubrzo smo posegli i za knjigama Ostrovskog i Gorkoga a najzad i svim ostalim. Još nije bio pao ni prvi snijeg a bunker je bio potpuno prazan.

Odmah po formiranju prve narodnooslobodilačke partizanske čete organizovani su i svakodnevni četni sastanci. Na njima bi se pročitao vojno-politički izveštaj, radio-vi jesti, odredili dnevni zadaci i, ukoliko je to situacija dozvoljavala, prešlo bi se na čitanje dijelova iz romana »Kako se kalio čelik«. Bio sam prisutan kad je Pavle Goranin čitao prvi put borcima jedan fragment i to jedan od najdramatičnijih. Bio je uvjeren, kao i ja, da će ga svi napeto slušati. Međutim, malo pa malo gotovo svi su zaspali, iako toga dana nije bilo nikakvih akcija niti pokreta. Zaspali borci, uglavnom seljaci iz ovog kraja oko Romanije i Glasinca, nisu bili navikli na slušanje ni najjednostavnijeg književnog teksta, pa nisu bili u stanju da literarno izraženu misao shvate, prime, ni da opisani događaj ožive i zapamte. Iako se Pavle trudio da sporim čitanjem i naročitim naglašavanjem, podvlačeći podignutim glasom najljepše momente, privuče njihovu pažnju i da ih veže za sadržaj, oni su sve manje i manje pokazivali interes za sudbinu Pavke Korčagina. Pavla su u čitanju prekinuli Jovo Janković i Mihailo Obrenović, pismeni i bistri Glasinčani. Shvatili su tačno razlog pospanosti svojih saboraca. Zbog toga je Jovo počeo da prepričava sve ono o čemu se prije čitalo. I, kakva promjena! Svi su se ispravili i budno pratili Jankovićevo kazivanje.

Sa ovakvim načinom smo nastavili čitanje Ostrovske, ali se on ubrzo pokazao kao suvišan i, kada bi se nekad na četnom sastanku kojim slučajem zaboravilo da čita, borci su to od svojih starješina zahtijevali. Knjiga je ubrzo postajala stalnim pratiocem borca partizana. Morali smo tražiti da nam se iz grada uz zavoje i lijekove šalju i knjige.

*

Već prvog dana boravka na Romaniji osjetio sam da je to raspjevana planina i da se na njoj oduvijek pjevalo. Na njoj je sada narod pjesmom prkosio.

Čekajući na Pavla, koji je otišao na jedan sastanak kod Sokoca, u gaju iznad Šenkovića do mene je dopirala pjesma sa ceste koja je vodila prema Knežini. Nisam mogao da vjerujem da je to pjevanje izraz nekakvog ustaškog veselja ili svadbe, ali pošto tada još nisam imao razvijen osećaj za razlike u pjevanju naroda ovog kraja, mislio sam: ko će drugi da sada u nevolji pjeva ako ne ustaše i njihove pristalice. Ali, Milisav Marić, koji je otišao da se obavijesti o ovom šenlučenju, saopštio mi je da je to pjesma mladića Srba, koje su ustaše sprovodile u knežinski zatvor. Njihovo prkosno pjevanje odzvanjalo je cijelom okolinom, ali i dugo u meni. Nisam razaznao riječi, ali me je melodija, snažna, elementarna, u rasponu od dva i po tona, duboko uzbudila. Završavajući u dvoglasu male sekunde, pjevana u najvišem registru, ljudski glas je dobivao snagu krika, krika ranjene zvijeri.

Često sam slušao ovakvo pjevanje, ali ono je uvijek imalo nova obilježja. Iako sa malim, gotovo neznatnim razlikama, melodija pjevana na drugačije tekstove i u drugom registru mijenjala je i svoj izraz i djelovanje. Slušao sam pjevanje Toma Manjkalovića i njegovih boraca kada su se vraćali sa uspješno završene akcije na žandarmerijsku kasarnu u Mokrom o Starini Novaku, Grujici i Radujici. To je bila uvijek ona ista melodija ovoga kraja, ali je karakter pjevanja bio potpuno drugačiji.

Pjevalo se i poslije četnih sastanaka, ali poslije uspješnih akcija borci su najradije slušali pjevanje uz gusle Radovana Vukovića. On je bio odličan borac i vrlo cijenjen u četi a i u pozadini. Svi su voljeli da slušaju njegove pjesme o Romaniji a naročito one u kojima je opjevao svi ježe događaje i uspjele borbe u ovome kraju. Trudili smo se da naučimo borce da pjevaju i stare revolucionarne pjesme i one Velikog oktobra, ali nam to nikako nije uspijevalo. Dok su radnici, studenti i učenici u partizanskim redovima pjevali »Padaj silo i nepravdo« ili »Budi se istok i zapad« ili »Internacionalu«, ostali su samo izgovarali riječi ne uspijevajući da prihvate melodiju.

Vraćajući se sa Goraninom sa jednog sastanka na Bijelim Vodama u štab na Redušnjak, umjesto da zapjevam neku od revolucio-

narnih pjesama — to je bio naš običaj da, uvijek kad smo bili u pokretu jedan pored drugog, koračajući ili jašući, tiho zapjevamo neku od rijedih i težih sovjetskih pjesama ili špansku »con el quinto, quinto«, ili neke teme iz simfonija; on je naročito volio Betovenov violinski koncert i mi smo znali da ga otjevamo od početka do kraja — ja sam počeo da sastavljam melodiju, oslanjajući se na pjevačke navike u ovom kraju, a na riječi koje sam prije jednog časa čuo na Bijelim Vodama u kući Tripka i Save Krsmanovića od Radovana Vukovića. Pavle me je u tom pjevanju podržao i mi smo tako »ispjevali« nekoliko novih pjesama, koje su naši borci prihvatili.

I u našoj prvoj partizanskoj bolnici na Bijelim Vodama se pjevalo. Tu se za pjevanje naročito brinula drugarica Ruža Oljača, bolničarka i rukovodilac bolnice. Kod nje su svi pjevali. Bila je uporna u tom poslu pa je čak uspjela da joj se u štabu odreda odštampaju i »pjesmarice«, iako je nabavljanje hartije bilo povezano sa teškoćama. Oskudica se osjećala iz dana u dan sve više, pa su se i vijesti često morale da umnožavaju u vrlo malom broju i ukratko. I radio-aparat se mogao uključivati za slušanje vijesti samo jedanput na dan. Hvatanje i bilježenje vijesti bilo je raspoređeno po dežurstvima. Svi smo se u štabu na tom poslu smjenjivali.

Bilo mi je vrlo teško kada sam na tom poslu dežurao sam i kada sam morao poslije emisije vijesti da ugasm prijemnik. Vukla me je neodoljiva želja da okrenem kazaljke, da se prošetam eterom i da uhvatim muziku, onu sočnu, simfonijsku, sada u meni potpuno zakopan. Ova kolebanja su bila kratka i uvijek brzo savladana. Radio-aparat je samo govorio. Ali, ipak, jednom je prenosio i muziku. U štabu je dežuran Pavle. Ja pored njega sjedim i bilježim vijesti. Upravo je završeno prenošenje Staljinovog saopštenja da su Sovjeti slabiji od Nijemaca i po naoružanju i po ratnoj tehnici i da se treba pripremiti na jedan težak i dugi put...

Ovo saopštenje nas je lupilo kao malj po glavi. Pavle prijemnik nije ugasio nego je nesvjesno okrenuo kazaljke i nas je zapljusnuo moćan orkestarski zvuk. Izvodila se Betovenova »Eroika«. Slušali smo simfoniju do kraja. Pavle je volio muziku i natjerivao me je još u Sarajevu da prije i poslije partijskih sastanaka, koji su se održavali u mom stanu, puštam ploče sa simfonijskom muzikom. Dolazio je vrlo često i na moje probe sa orkestrom Sarajevske filharmonije i pratio rad sa pojedinim instrumentalnim grupama. Oduševljavao bi se kada bi mi polazilo za rukom da od muzičara amatera postignem solidniji umjetnički rezultat. Bio je i na posljednjoj probi Filharmonije, kada smo uvježbavali G-mol simfoniju za koncert muzike Mocarta, koji se nije održao. Ali se poslije napada njemačkih »štuka« mogao na porušenim sarajevskim zgradama još dugo videti plakat koji je pozivao na »Mocartovo veče« (koncert Filharmonije) 9. aprila 1941.

Staljinov" saopštenje i Betovenova »Eroika« podstakli su Pavla da mi govori o sutrašnjici, završetku rata, o pobjedi socijalizma i o cvjetanju umjetnosti u oslobođenoj zemlji. Sa zanosom mi je govorio kako ću opet stajati ispred orkestra i u sali Kolarčevog univerziteta u Beogradu dirigovati »Eroiku«. Pavle će sjediti sa drugovima i uživati u Betovenu, čiju muziku ću ja, njegov prijatelj, uspješno tumačiti. Ko zna koliko i o čemu bi Pavle još maštao da ga nisam prekinuo. Trebalo je pripremiti i otkucati vijesti.

O Staljinovom saopštenju smo detaljno prodiskutovali u štabu. Da smo rasipnički trošili radio-baterije slušajući muziku i da ću ja dirigovati u Beogradu »Eroiku« nismo povjerovali nikome.

*

Formiranjem Sarajevske čete od radničke i školske omladine Sarajeva, Vareša, Visokog i drugih mjesta ovoga kraja postavljen je osnov organizovanijeg kulturno-prosvjetnog rada u našem odred. Bilo je zadovoljstvo svrstati u četvu i čitati zidne novine. One su bile uvijek bogato opremljene i ilustrovane duhovitim crtežima. Pjevanje revolucionarnih pjesama dobilo je u borbama ove čete glavnog propagatora. Čestim pjevanjem »Partizanke« ili za njih sročene pjesme: »Kad u naše redove pristupiš, ti znaj da naš put je strm i tegoban...« kao i smišljenim premještajima boraca iz jedne čete u drugu, iz jednog bataljona u drugi, stvoreni su postepeno svugdje uslovi za sve vidove kulturno-umjetničke djelatnosti i ubrzo su počele da odzvanjaju cijelom partizanskom istočnom Bosnom sa istinskim boračkim zanosom pjesme Romanije, Ozrena, Majevice, starih buna, Velikog oktobra, španskog građanskog rata i melodije stare i nove, pričajući o podvizima partizana i o drugu Titu.

*

U jesen 1941. bio sam određen da odem do Užica po puške i bombe koje su se tamo proizvodile i koje je, kako smo bili obaviješteni, mogao dobiti, prema ovjerenom trebovanju, svaki partizanski odred. Trebalo je samo doći po oružje i organizovati prenošenje. Da bih nesmetano mogao proći preko teritorije koju su držali četnici, bio mi je određen kao pratilac četnički intendantski poručnik Đorđević. O njemu niko nije znao ništa pouzdano. Dok je on govorio da je veterinarski poručnik bivše jugoslovenske vojske, sami četnički oficiri su mu osporavali čin, ali su mu povjeravali snabdijevanje jedinica, zbog čega je odlučno poznao najpogodnije pravce kretanja na relaciji Milići — Bratunac — Užice. Na Han-Pijesku, u tom vremenu — pašaluku četničkog nazovi vojvode Aćima Babića

osjećao sam se vrlo neprijatno. Moja šajkača sa petokrakom smetala je četnicima sa kokardom, pa su me obasipali psokama i izazivali sukob. Iako me je od nasrtaja jedne pijane rulje zaštitila kićanka poručnika Đorđevića, koja je padala gotovo do pola leđa, znao sam da se na ovom terenu mogu nadati i najgorim stvarima. Zato sam zahtijevao da odmah krenemo dalje, iako je po planu trebalo ovdje da prenoćimo. Međutim, na moju sreću, pripremajući se za pokret, primijetio sam jednu grupu srbijanskih partizana kurira. Oni su se vraćali u Užice. Pridružio sam se njima i sa njima zanoćio. Od njih sam čuo ne samo mnoge pojedinosti o borbama u Srbiji nego i o životu u »Užičkoj Republici«. Pričali su mi nadugo i široko o organizovanom kulturno-političkom životu, o umjetničkim priredbama, kao i o postojanju specijalnih umjetničkih ekipa u srbijanskim partizanskim odredima. »U Užicu daje koncerte čak i partizanska vojna muzika, a naši pjesnici čitaju vojsci i narodu svoje pesme: Mi mladi, mi bismo života htjeli, života, sunca, radosti i sreće. Mi bismo htjeli da smo radosni, veseli ...«, recitujući ove stihove, hvalio se jedan od njih. Ja sam se s njima osjećao potpuno siguran i zaspao sam misleći na partizansku vojnu muziku.

Na putu prema Bratuncu susreli smo jednu grupu boraca bez ikakvih oznaka. Rekli su nam da dolaze iz Srbije i da idu na Romaniju u narodnooslobodilački odred. Među njima su se nalazila i dva druga koja sam poznavao iz Sarajeva. Bili su to napredno orijentisani omladinci Mavro Kaj on i Vlado Karanović. Pred poručnikom Đorđevićem nisu htjeli ni o čemu da govore, ali, čim se ukazala prilika da me od njega odvoje, Karanović mi je prišao i predočio novonastalu situaciju u Srbiji. Fabrika oružja je uništena, u Užicu su Nijemci, a u borbama protiv partizana sada zajedno s Nijemcima i nedićevcima učestvuju otvoreno i četnici svih priznatih i nepriznatih vojvoda. Predložio je da ne gubimo u vremenu i da nastojimo da se što prije dokopamo naših jedinica. Na pitanje kakvo je stanje u Bratuncu i da li je oportuno pustiti srbijanske kurire da idu preko njega za Srbiju, odgovorio je da je za sada stanje još mirno, ali da je uvjeren da će se ono izmijeniti u toku noći, jer pretpostavlja da će tamo stići izvještaj sa kuririma o svemu, predložio im da se sa nama vrate, ali su oni odlučili da nastave put i da će preći Drinu izbjegavajući četnička mjesta i položaje. Đorđeviću sam rekao da je Užice u niemačkim rukama i da ću ja da se vratim na Romaniju sa ovom srbijanskom grupom. Đorđević je krenuo sam prema Bratuncu, mi svi drugi prema Romaniji i, poslije jedno pola časa hoda, kuriri iz Srbije su se od nas oprostili. Iz predostrožnosti su poskidali petokrake i krenuli prema Drini a moji saputnici, osjećajući se sa mnom bezbjednije, povadiše iz džepova petokrake, i prikačiše na kape i šubare i zapjevaše pjesmu »Pastir Kostja«.

*

I u partizanskom odredu »Zvijezda« borci su rado pjevali. Kad god mi se za pjevanje ukazala prilika, ja bih je iskoristio, pa sam čak učio djecu u školi u Srednjem da pjevaju naše pjesme. Uspio sam da nauče »Budi se istok i zapad« i »Padaj silo i nepravdo« da pjevaju dvoglasno. Želio sam da sa njim spremim i jednu priredbu. Ali, na žalost, do toga nije došlo. U to vrijeme bio sam komandant odreda »Zvijezda«, a Hasan Brkić politički komesar. Ubijedili su me da ću, ako nastavim da podučavam djecu »pjesmicama«, u ovom kraju izgubiti svaki vojnički autoritet i povjerenje. Ova moja nastojanja bila su ocijenjena kao nedostojna vojnika, borca a kamoli komandanta. Izgleda da su u ovome kraju svirali i pjevali samo Cigani. Ne znam da li sam tada i zbog toga dobio uz moje partizansko ime Jovo i dodatak Cigo.

*

Obilazeći isturene položaje prema Sarajevu, odlučismo Hasan Brkić i ja da se spustimo do Ljubinskog potoka i da tamo kod čete sačekamo dolazak drugova ilegalaca i kurira iz Sarajeva druga Dovadžije. Četa, koja je ovdje držala položaj, nalazila se u ovećoj kući, okupljena oko jednog omladinca borca, koji je, čitajući »zidne novine« i pjevajući »vrapca«, uveseljjavao sve prisutne. Isturili su obezbjeđenje i postavili osmatrače, pa su se osjećali potpuno sigurni. Našim dolaskom ova veselica nije prestala; naprotiv, Hasan je održao jedan duhovit osvrt na događaje na istočnom frontu, pa smo svi nastavili sa šalama. Vrijeme je odmicalo, a Dovadžija još nije stizao. Uzesmo jednu trojku i krenusmo mu u susret. Prteći snijeg, udubljeni u razgovor, nismo ni osjetili koliko smo se od naših bili udaljili. Začusmo lavež pasa i zastadosmo kao ukopani. Zaštektaše mitraljezi. Odgovorili smo vatrom i pojedinačno započeli da se izvlačimo penjući se na brdo. Zahvaljujući odličnom poznavanju terena, uspjeli smo svi da se probijemo do naše čete, koja je, čuvši mitraljeske rafale, izašla na položaj. Brinuli smo se za Dovadžiju i drugove iz Sarajeva, pa smo Hasan i ja odmah produžili do štaba na Stublinama. Tamo smo obaviješteni da su drugovi sa Dovadžijom odavno stigli i da spavaju. Ovaj izvanredni kurir i odlični borac imao je nevjerovatno razvijen osjećaj da predvidi sve neprijateljske poteze. Kao da je bio obaviješten da su ustaše postavile zasjedu na Ljubinskom potoku, on je odabrao drugi pravac i bezbijedno proveo drugove do štaba.

Među drugovima koji su izašli iz Sarajeva nalazila su se i dva španska borca. Jedan od njih bio je Ivan Jakšić. Njega sam poznavao iz mog studentskog doba u Pragu. Bio je tada jedan od najistaknutijih studenata komunista. Odličan govornik i organizator, do odlaska u Spaniju rukovodilac partijske tehnike. Podsećajući se na

predratni studentski pokret, na diskusije o umjetnosti i politici, pričao mi je i o borbama u španskom građanskom ratu, o logoru u Francuskoj i uspješnom prebacivanju u Jugoslaviju. Cijeneci njegove sposobnosti, iskustvo, energiju i dobro poznavanje teorije marksizma-lenjinizma, nagovarao sam Hasana da zatražimo od Tempa da ga dodijeli nama za rad u odredu »Zvijezda«. Na žalost, Tempo je za sve drugove imao određene zadatke i našoj molbi nije mogao da izađe u susret. Ivan Jakšić je bio postavljen za komandanta pozadine Sokolac — Rogatica sa sjedištem u Podromanijskoj kasarni. Ova kasarna na Podromaniji je ubrzo izrasla u jedan značajan političko-kulturni centar. I zahvaljujući aktivnosti i sposobnosti Ivana Jakšića — on je u kasarni održavao predavanja, političke zborove, sastanke sa domaćinima, izdavao vijesti i biltene, pisao zidne novine — potresi osipanja, nastali nemačko-četničkom propagandom, bili su u ovom kraju umnogome ublaženi.

*

Nalazio sam se u obilasku naše čete kod Krivajevića (tu se svake večeri prepucalo sa ustašama iz sela Muslići) kad mi saopštiše kuriri sa Romanije da se kod njih, u romanijskom kraju, pod uticajem pojačane njemačko-četničke propagande (borcima koji se dobrovoljno vrata kućama i predaju oružje ili priđu četničkim formacijama neće desiti ništa) počelo osjećati izvjesno kolebanje i da ima pojedinačnih slučajeva napuštanja naših jedinica. Dodadoše da se priča da je na Romaniju iz Srbije stigla silna partizanska vojska. Hasan me je iz štaba obavijestio da treba da se izvrši novi raspored naših jedinica pošto će na naš sektor stići dva bataljona Prve proleterske brigade.

Kod Krivajevića je raspoređen Kragujevački bataljon. Proleterri ovog bataljona izazvali su kod naših boraca pravo strahopoštovanje. To su bili prekaljeni borci, koji su očvrstnuli u okršajima protiv Nijemaca, ustaša, Italijana, nedićevaca i četnika. Slušajući objašnjava vanja Kragujevčana o borbama u Srbiji i njihovim smjelim podvizima, naši borci su se osjećali nekako podređeni. Kao domaćini, oni su se trudili da proleterima u svim svakodnevnim poslovima pomognu. Krivajevička četa je upravo izdavala ručak jednom vodu Kragujevačkog i jednoj patroli Lovčenskog bataljona kada su ovi između sebe, kao slučajno, komentarisali tok jednog značajnog sukoba sa Italijanima, u kojem su fašisti do posljednjeg pobijeni a zarobljen ogroman ratni plijen, nekoliko protukolaca, mnogo mitraljeza, a šmajseri u njihovim rukama potvrđivali su istinitost ovog razgovora. Poslije ručka proleterri su zapjevali složno i skladno kao uvježbani pjevački hor. Pevali su svoju pjesmu proletera. Bila je to nešto izmijenjena i prilagođena melodija sovjetske pjesme »Krasnij flot«, s novim riječima, koje su govorele o borcima, komandirima — proleterima. U Krivajevičkoj četi stvorena je njihovim dolaskom

nova klima, u borbe je počeo da ulazi nov duh i svi su priželjkivali što skoriju akciju da bi se i oni pokazali na djelu. Tih dana svi su željeli da budu proleter. Prišao mi je vodnik Janko Milinković i zatražio da prede Kragujevcanima. Predosjećajući razvoj događaja, uvjeravao sam ga da su nam junaci kao što je on potrebni i da ćemo i mi imati prilike da se u borbama istaknemo i postanemo proleter. Putem prema Stublinama, a pod utiskom pjesme proletera, zabilježio sam na običnoj hartiji iscrtanom notnim sistemom, a sa riječima nabrzuruku nevješto sročnim, jednu spontanu nastalu melodiju, zamišljenu kao pjesmu — marš Prve proleterske: »Siječe i ruši, diže i gradi, ko je to? To je proleterska brigada, gradi novi svijt!«

U štabu odreda »Zvijezda« na Stublinama upoznao sam Koču Popovića, komandanta Prve proleterske. O njemu sam znao mnogo još iz predratnih dana, ali ga lično nisam poznao. Poslije razgovora o zadacima i o jednoj akciji na pruži Zenica — Sarajevo, kad sam mu objašnjavao kako naši borci žele u proletere i kako sam lično iznenađen pjevanjem sovjetskih pesama, jer znam, pošto sam muzičar po profesiji, kako se to teško postiže. »Pa kad si muzičar, zašto onda i svoje borbe ne učiš da pevaju, a mogao bi čak za njih i nešto da napišeš« — reče mi smijući se Koča. Pokazao sam mu onu neuglednu hartijicu. On je sa lakoćom i izvanredno lijepim glasom otpjevao napisanu melodiju. Peckao me je zbog nepoetskih i nevještih riječi, ali izgleda da mu se melodija dopala, pa me je savjetovao da nekom vještijem predložim da napravi na nju podesnije i ljepše stihove. Proslavljeni španski komandant naše najznačajnije partizanske jedinice, predratni nadrealistički pjesnik, komunista, bio je u mladosti i violinist.

•

Boravak proleterskih jedinica na ovom terenu uticao je pozitivno ne samo u vojničkom pogledu — nego je doprinio oživljavanju političko-kulturnog rada u jedinicama i u pozadini. Održane su dvije značajne političke manifestacije u Okruglici i Srednjem. Za održanje ustanka bila je sada od velike važnosti jaka, organizovana i dobro smišljena politička aktivnost.

*

Poslije uspješno izvršenog osiguranja, od strane Semizovačke čete, odreda »Zvijezda«, za prelaz Prve proleterske brigade (kojoj je bio priključen, odlukom najvišeg partijskog tijela na ovom terenu, priličan broj partijskih terenskih radnika, španskih boraca) preko Sarajevskog polja i Igmana, održan je na Visovici sastanak svih komunista »Zvijezde«, da bi se rasmotrilo djelovanje i funkcionisanje Partije i našeg odreda na ovom sektoru u novostvorenoj situaciji.

Hasar Brkić je dao analizu stanja na terenu i u jedinicama, koje je ocijenjeno kao vrlo ozbiljno. S pravom smo mogli očekivati da će doći do jake stagnacije ustanka, ali da se protiv osipanja moramo boriti intenzivnim političkim radom. Na komunistima je sada da se svim sredstvima bore da se ustanak održi. Odlučili smo da mitraljeze, puškomitraljeze i šmajsere mogu da nose samo oprobani borci komunisti. Složili smo se sa izlaganjem druga Hasana da sada, politički a i kulturni rad — stalno obaveštavanje o situaciji na frontovima, neprestani kontakt sa borcima i pozadinom, čitanje djela o oktobarskoj revoluciji i borbi sovjetskih partizana —može da odigra vrlo važnu ulogu. Razilazeći se u svoje čete zapjevamo »Internacionalu«.

*

U zeničkom kraju upoznao sam studenta Beogradskog univerziteta Miloša Popovića. On je u ovom kraju bio komandant mjesta u Kamenici i obavljao je razne kulturno-političke dužnosti. Pokazao mi je punu svesku svojih pjesama. Njegovi tekstovi su obrađivali gotovo sve aktuelne vojno-političke događaje. Bilo je tu veselih i satiričnih tekstova. Meni se naročito dopala pjesma o husinskim rudarima. Od njega sam čuo i izvanredno lijepe pjesme iz španskog građanskog rata. Od njega su naši borci naučili da pjevaju »Hej Karamela, Karamela«, pjesmu o našem borcu u Španiji.

U maršu prema Šekovićima, prilikom prelaza preko Konjuha, kada je Tempo rekao kuriru Avdi Hodžiću da se popne na trianql, koji je označavao najvišu kotu planine Konjuh, i da na njega priveže crvenu zastavu, Miloš Popović i njegovi Zeničani su zapjevali sovjetsku pjesmu »Krasnoje znamja, znamja svobodi«!. Gledajući u prkosno vijorenje crvene zastave, svi borci su pjesmu prihvatili, nadovezujući na ovu i našu proletersku »jer smo mi, jer smo mi bosanski proleterik«.

Na Konjuh, smo navratili još jednom i bili na Miljkovcu od ustaša iz Kladnja iznenada napadnuti. Iako neispavani i umorni od teškog i dugotrajnog pokreta, ustaše smo razbili i otjerali u Kladanj. Nastavili smo kretanje po bespuću, ne nalazeći željeni pravac. Lutalo se dugo. Mučila su nas glad, žeđ i zamor. Borcima su se počela da javljaju razna prividenja. Kretao sam se mehaničkim pomjeranjem nogu u dubokom kanjonu pored korita potpuno osušenog potoka; iscrpljen, na kraju snage, čuo sam šumove bujne rijeke, vidio moćne slapove i doživljavao najčudnovatije zvučne slike. Brujale su orgulje uz pratnju ogromnog orkestra, orkestra bez muzičara, bez ljudi. Redale su se melodije dramatične i potresne, meke i setne. Želio sam to nekako da svijeću obuhvatim, ali sve je umuklo, nestalo i otišlo u nepovrat. Ostali su pokret, iznemoglost, glad, žeđ, žeđ za vodom, mirom ...

*

Pjesma »Jer smo mi, jer smo mi bosanski proleter« dobila je svoje pravo značenje tek u Sekovićima, kada je 2. avgusta 1942. na poljani blizu manastira Lovnice Tempo izvršio svečano proglašenje Seste istočnobosanske proletherske brigade, formirane od boraca bivših partizanskih odreda Romanijskog, Majevičkog, Ozrenskog, Zeničkog, Birčanskog i »Zvijezde«.

*

Poslije teških dana duboke krize ustanka u istočnoj Bosni, stalnih pokreta i pregrupisavanja naših jedinica, ono boraca što je još ostalo vjerno ustanku bilo je uglavnom okupljeno oko Šekovića. Iz Šekovića se održavala intenzivna veza sa grupama i pojedincima, koji su ostali da rade pod najtežim uslovima gotovo na svakom mjestu gdje je bio nekada ustanak pokrenut. Oni su nastavili sa ilegalnim političkim radom, šireći još upornije ideje našeg pokreta i Partije. Šekovići su postali jedna vrsta partizanskog centra i prihvatne stanice. U njih bi se svraćalo kad je bilo najteže, kad je bilo potrebno da se sredi, organizuje i prikupi nova snaga, ali isto tako u njih bi se dolazilo sa puno snage i svježine da bi se od njih krenulo u najveće akcije. U Sekovićima i u njihovoj blizini održano je u raznim prilikama i pod raznim okolnostima vrlo mnogo političkih zborova, mitinga, partijskih savjetovanja i čitav niz vrlo uspješnih kulturno-umjetničkih priredbi, koje su se nastavljale na političke zborove ili su bile samostalno organizovane. Poslije govora druga Tempa na Krstu nastalo je narodno slavlje. Na Bišini, na Bunariću, drug Ročko je govorio o prvom zasjedanju AVNOJ-a u Bihaću i formiranju narodne vlasti. Zapalio je u dušama okupljenog naroda i boraca buktinju vjerovanja u skorbu pobjedu. Ovaj zbor završio se pravom svečanošću, kakva se u ovom kraju nije zapamtila. Svirali su i Cigani razna kola i partizanske pjesme. Na prostoru ispred šumareve kuće održana je i prva predstava u ovom kraju. Improvizovanu pozornicu napravili su Miloš Popović i Dušan Blagojević i pripremili izvođenje jednog čina iz drame »Mati« Karela Čapeka. Opet je ovo djelo uzeto da govori našim ljudima. Ovoga puta još potresnije i uvjerljivije. Rad na kulturno-umjetničkom planu postaje sada vrlo intenzivan. Svaka četa u batalj onima brigade, kao i u grupi vojvodanskih bataljona, ima svoje pjevačke horove, svoje glumce. Razvija se takmičenje u organizovanju zidnih novina, četnih sastanaka i logorskih vatri. Na poljani pored puta prema manastiru Lovnici, gdje je smještena bolnica, redovno se održavaju logorske vatre sa kulturno-umjetničkim programom. Vatra je paljena u obliku petokrake zvijezde i ona je čudnovatim sjajem obasjavala i izvođače i publiku. Pjevački horovi su se smjenjivali, ali nije bila rijetkost da

poneku pjesmu prihvate svi okupljeni borci. Bilo je i dobrih solista. Borci su često zahtijevali da im drugarica Bogdanka iz 6. brigade i drug Crni iz 3. bataljona pjevaju narodne pjesme. Drug Crni (Remzija Tvrtković) imao je izvanredno lijep glas. Njegov tenor uz pratnju na gitari uzbuđivao je sve, naročito kad je pjevao: »Šagovići, Šagovići, selo omiljeno«, ili španske pjesme koje je naučio sa ploča od Imperio Argentine. Kad bi na navaljivanje okupljenih boraca uzeli bisanice dva husinska rudara i Mijo Kerošević Guja i zapjevali vesele i pomalo golicave pjesme i poslije »kucali« kolo, veselju i dobrom raspoloženju ne bi bilo kraja.

Vojvodani su oduševljavali brojnim i dobrim skečevima na račun fašista i četnika »dikana«, kako su ih nazivali, kao i pjevanjem svoga marša. Njega je poslije svake priredbe započinjao divnim i prodornim tenorom Matroz (Milan Stefanović) komandant omladinskog bataljona: »Vojvodanska brigada ide na juriš, napred, ona je hrabra vojska, osvetnički odred. Nek puca mitraljez i puška, tučemo fašiste sve, gonimo dušmanina sa zemlje dedovske! Ove riječi napisao je drug Veselinov.

Sa borcima iz Seste brigade, naročito sa onim iz Prvog i Trećeg bataljona, spremio sam nekoliko priredbi. Radio sam s njima i horsku recitaciju. Za horsko pjevanje obradio sam po sjećanju i neke dijelove iz Mokranjčevih rukoveti (Druge, Osme i Desete) i podesio za višeglasno pjevanje gotovo sve revolucionarne pjesme koje su se tada u našim redovima pevale. Borci su se horskim vežbama rado odazivali i hor »Šeste« je ubrzo postao najbolji na ovom terenu. Sovjetska pjesma »Poljuško polje« postala je najomiljenija. Na uređenom prostoru ispred šumareve kuće bilo je i prvo izvođenje skeča koji smo zajedno sastavili Miloš Popović, Dušan Blagojević i ja o propasti njemačke vojske kod Staljingrada i sudbini feldmaršala Fon Paulusa, mnogo ranije od stvarne njemačke katastrofe. Kao glumci izvođači učestvovali su borci iz svih okupljenih jedinica, a istakli su se pored Miloša Popovića, Dušana Blagojevića i Ćamil Kazazović, kao izmišljeni sovjetski major »Dolgoruki«, Zdravko Jevtić, kao njemački oficir, Nikola Mastilica i naročito mali Mujo iz Zenice, koji je igrao »barunicu« Fon Paulus.

U bolnici kod manastira Lovnice, gdje sam ležao bolestan od malarije, dobio sam od nekih boraca Narozove stihove: »Sve što bilo pod pepelom«, »Uz Tita i Staljina, dva junačna sina«, »Zvijezda Danica« i »Ostavi me Kata i Reza, al me ne ostavi mitraljeza«. Napisao sam na njih muziku. Čim sam ozdravio, otišao sam u zaselak Zekiće i drugu Ročku otpjevao ove pjesme. Ročku se naročito dopala pjesma »Sve što bilo pod pepelom«, odmah ju je zapamtio i bio jedan od upornih njenih propagatora. Pjevao ju je i drugu Nazoru. Ove moje pjesme borci su vrlo brzo prihvatili i čestim pjevanjem one su se rasprostranile po čitavoj partizanskoj teritoriji.

*

Bio sam određen da druga Nazora, koji je bio smješten u selu Mrkajići, da bi se poslije V ofanzive malo odmorio, provedem na Milan planini do Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. Manevrišući između ustaško-njemačkih jedinica, koje su krstarile ovim krajem, izlazeći iz Vlasenice ili Zvornika, naše kretanje je bilo vrlo naporno, dugo i dosta neizvjesno. Mogli smo jednim nepromišljenim i neprovjerenim pravcem da upadnemo u neprijateljske zasjede. Umoran, iscrpljen i slabog zdravstvenog stanja, Nazor se teško održavao na konju. Morali smo stoga često da činimo vrlo riskantne sastanke. U želji da raspoložim starog pesnika, pričao sam mu razne dosjetke a i zapodijevao konverzaciju o filozofu Šopenhaueru, koga je on u to vrijeme često citirao. Nazor me nije poznavao, niti je bilo šta 0 meni čuo, za njega sam zbog nadimka »Cigo« bio samo kurir-vodič Ciganin. Nije se mogao načuditi mojoj upućenosti u sve teme našeg razgovora pa je odmahnuvši rukom i namještajući veliki pjesnički šešir dobacio: »Eh, šta ovi komunisti napraviše i od Cigana«, a onda zapjevušimo »Marseljezu«, koju sam i ja prihvatio i dao znak da krenemo dalje.

*

Negdje nedaleko od Šekovića sredinom avgusta 1943. saopštio mi je Avdo Humo Kulturni da treba da se priključim jednoj grupi političkih i kulturnih radnika, koja se prije kratkog vremena prebacila iz Beograda i sada čeka na našem terenu još neke drugeve 1 kurire vodiče koji će je prevesti preko rijeke Bosne i povezati sa zapadnobosanskim jedinicama i Vrhovnim štabom. Stigla je poruka da ja treba da se javim drugovima iz Agitpropa Vrhovnog štaba u Jajce, gdje ću dobiti nova zaduženja i nov raspored. Drug Avdo mi nije znao ništa detaljnije reći o mom novom zaduženju sem da je uveien da će to biti posao u oblasti djelovanja Agitpropa i da ću najvjerovatnije raditi sa drugovima umjetnicima na problemima kulture i umjetnosti. Znao sam da je oko Agitpropa Vrhovnog štaba okupljen čitav niz izvanrednih umjetnika komunista i da će mi kontakt i drugovanje s njima pružiti velike mogućnosti u obogaćivanju mog marksističko-teoretskog znanja, koje je, pritisnuto svakodnevnim praksom ratovanja, dovedeno u stanje priličnog mirovanja, kao i to da će me novi posao, iako još uvijek u uslovima partizanskog života i ratovanja, postepeno približavati i vraćati mojoj profesiji.

Zaokupljen ovim saopštenjem i imajući stalno pred očima optimizmom ispunjen lik druga Avde kako mi govori: »... došlo je vrijeme da naše umjetnike oslobodimo od vojnih dunžosti, da ih izvučemo iz direktnih ratnih operacija i da ih, dajući im drugačija i adekvatnija zaduženja na oslobođenoj teritoriji, donekle sačuvamo za djelovanje i stvaranje sutra u našoj potpuno slobodnoj zemlji...«.

bio sam jako uzbuđen. Nisam nikako mogao tako lako da prihvatim odluku da odjednom napustim vojnu jedinicu, svoje najdraže drugove, drugove iz djetinjstva, sa kojima sam proveo gotovo sve školovanje, sa njima izgrađivao pogled na život i društvo, sa njima pristupio radničkom pokretu, od njih primljen u Partiju, sa njima pošao u borbu i sa njima u toj borbi sazrijevao. Trebalo je da napustim ovaj kraj i jedinice u predvečerje najznačajnijih vojnih akcija. Zbog toga sam pokušavao na sve moguće načine da se ova odluka izmijeni ili bar odloži, ali Avdo je ostao uporan, objašnjavajući da ću u sadašnjoj fazi naše borbe na novim i drugačijim zadacima i na oslobođenoj teritoriji biti potrebni i korisni.

U selu Tumare naišao sam na jednu manju grupu boraca Drugog bataljona Šeste istočnobosanske proleterske brigade i na spomenutu grupu »Beograđana«. Tu sam upoznao drugove Đorđa Andrejevića Kuna, Vladimira Ribnikara, Nikolu Popovića, Buhu i drugarice Nadu Kun, Jaru Ribnikar, Miladu Rajter, Zagu Jovanović, Branu Perović i Slavku Parentu. Mnoge od njih sam znao samo po imenu. U ovom selu su čekali da im se pridruži jedan vod protukolske čete Prve proleterske brigade, koji se zadržao poslije pete ofanzive na ovom terenu zbog izvlačenja jednog protukolskog topa, koji je zaglibio negdje u ovim bosanskim vrljetima, pa je zaostao iza svoje glavnine, ali se vrlo uspješno uključio sa svojim komandrom Ljubecom u akcije partizanskih jedinica koje su operisale na terenu oko Zvornika i Vlasenice. U očekivanju dana prelaska u zapadnu Bosnu, grupa Beograđana spremila je male improvizovane programe za borce iz obližnjih jedinica i stanovnike nedalekih zase-laka. U ovim programima isticao se recitovanjem poezije i ulogama u skečevima glumac Nikola Popović. Mene je naročito zanimalo pričanje drugova i drugarica o ilegalnom radu u Beogradu i iskreno sam se uzbuđio prelistavajući, pre kratkog vremena tamo štampanu, divno opremljenu Istoriju SKP(b) i druge publikacije, namijenjene kao poklon drugu Titu od partijskih radnika koji su uspjeli da ih štampaju pod najtežim uslovima ilegalnosti u okupiranom Beogradu.

Za kraj avgusta je bila predviđena priredba u Srpskoj Spionici, program će da izvedu članovi umjetničke ekipe Vrhovnog štaba, koja je poslije pete ofanzive ostala sa jedinicama koje su se kretale i operisale po istočnoj Bosni. Ekipe je bila vrlo aktivna. Skoro svakog dana davala je priredbu. Sada se nalazila u našoj blizini, jer je i ona čekala da se formira kolona za prelaz preko rijeke Bosne i da se priključi Vrhovnom štabu u Jajcu.

Ja sam se preredbi ove ekipe vrlo veselio, jer sam znao da je ona sastavljena od profesionalnih glumaca i umjetnika. Cuo sam od mnogih boraca i pozadinskih partijskih radnika o visokom umjetničkom dometu njihovih priredbi. Prije priredbe došli su u Tumare da nas posjete skoro svi članovi ove naše najpoznatije umjetničke

grupe. Bili su to: Vjekoslav Afrić, Joža Rutić, Salko Repak, Milan Vujnović, Ivka Rutić, dramski umjetnici, Žorž Skrigin, baletski igrač Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu, Braslav Borozan, arhitekta iz Splita, praška baletska igračica Anika Radošević i jedini muzičar, zagrebački kompozitor Nikola Hercigonja. Borozana sam poznao još iz Praga kao aktivistu u naprednom studentskom pokretu, a sa drugaricom Radošević sam saradivao u sarajevskom naprednom umjetničkom udruženju »Collegium artističkim«. Pričali su nam kako su se iz okupiranog Zagreba prebacili na oslobođenu teritoriju i kako su odmah započeli sa umjetničkim radom. Ja sam, razumljivo, pristupio Hercigonji i sa njim započeo živu diskusiju o raznim muzičkim pitanjima, kao da se nismo još nalazili u ratu. Mi smo se u ovom dijalogu ponašali kao da smo pred nekakvim muzičkim forumom gdje treba dokazivati i opravdavati ispravnost naših stavova. Glad za ovakvim stručnim razgovorima probila je svom silinom i mi smo potpuno zaboravili na vrijeme i mjesto u kom smo se nalazili. U stvarnost su nas vratili Joža Rutić i Nikola Popović, praveći na naš račun razne viceve.

Priredba u Špionici bila je za sve prisutne pravi događaj. Publici je sačinjavao malobrojan živalj ovoga mjesta i ogroman broj boraca istočnobosanskih jedinica koji se ovdje bio sakupio da dobije nove zadatke. Među ovim partizanima bilo je i boraca iz vojvođanskog omladinskog bataljona, kao i iz Trećeg bataljona Šeste proleterske, koji su predstavljali jezgro odličnog pjevačkog hora, sa kojim sam ja donedavno radio i spremio čitav niz vrlo uspješnih kulturno-umjetničkih priredbi. Sa improvizovane pozornice počela je da struji umjetnički kazana riječ i snažno zahvatila sve prisutne. Još nikada do tada nisam vidio da jedan skup gledalaca boraca može biti tako ponesen poezijom i onim što se izvodilo. Tumačenje i prihvatanje stopilo se u jednu stvaralačku cjelinu. Poetska riječ, nošena nadahnutim zanosom i ostvarena snagom istinskog doživljaja umjetnika profesionalaca, živjela je podjednakim intenzitetom u svima nama. Izvođači su se smjenjivali, recitacije ustupale mjesto skečevima, a skečevi pjevanju narodnih i revolucionarnih pjesama. Tom prilikom se ovdje u Špionici prvi put čula i doživjela priredba pravih umjetnika, profesionalaca. Poslije završenog programa narod i borci su se okupili oko glumaca. Narod ih je darivao jabukama, a borci, moji borci omladinskog i Trećeg bataljona, u znak zahvalnosti za veliki doživljaj zapjevaše što su ljepše, snažnije i zanosnije mogli. Orile su se pjesme partizanske. Osjećao sam se srećan kad je zamjenik komandanta 15. majevičke brigade Ratko Perić poklonio Nikoli Hercigonji harmoniku majevičkih boraca, želeći da ova zamijeni onu »glumačku«, koja se raspala u toku pete ofanzive. Ratko je rekao da je sada harmonika potrebija umjetničkoj ekipi nego bojcima, pošto će oni sada imati druge zadatke i moći pribaviti više harmonika nego što će im biti potrebno.

Za prelaz preko rijeke Bosne grupi »Beogradana« pridružio se i Moša Pijade — Čika Janko. On je bio cijelo vrijeme odlično raspoložen i zabavljao se vodeći duhovite dvoboje sa Ribnikarom i naročito sa Nikolom Popovićem, koga je šeretski peckao, ali mu ni ovaj, spretan i duhovit glumac, nije ostajao dužan. Čekanje na pokret prelazilo je u veselom raspoloženju.

Konačno smo obaviješteni da je za prelaz preko Bosne sve spremno. Postavljena su sva obazbjeđenja i uspostavljena veza sa isturenim partizanskim jedinicama na zapadnoj strani. Ispitano je mjesto gdje je Bosna gazna i gdje je najpodesnije preći prugu Sarajevo — Brod.

Umjetnička ekipa Vrhovnog štaba održala je još jednu lijepu priredbu u Modriči za mještane ovog nedavno oslobođenog mjesta.

Pošto se vršilo veliko pregrupisanje naših jedinica, Nikola Popović se bio malo zabrinuo za uspjeh našeg prijelaza, jer je mislio da se sva ova vojnička kretanja obavljaju radi obezbjeđenja prelaska jedne kolone u zapadnu Bosnu. Međutim, u to vrijeme naše jedinice su se pripremale da oslobode Tuzlu.

Kolona koja se spremala za zapadnu Bosnu sačinjavali su jedan protukolski vod Prve proleterske, »Beogradani«, Umjetnička ekipa Vrhovnog štaba, docnije nazvana »Kazalište narodnog oslobođenja« i Čika Janko sa desetinom kurira.

Na nekoliko časova prije pokreta potražio me je Pavle Goranin, moj najbolji drug od rane mladosti i saborac od prvoga dana ustanka. Želio je da se sa mnom pozdravi i da mi zaželi uspjeh u radu u novoj sredini. Sjedjeli smo dugo, razgovarali o svemu i svačemu. Osjetio je, iako nisam nijednom riječju spomenuo, da mi je teško što napuštam ovaj kraj i da mi rastanak od drugova sa kojima sam drugovao prije rata i u toku rata nije lak. Znao je da sam sa njima dijelio sve: brige, dileme, nadanja, prošlost, sadašnjost, budućnost, strah i hrabrost i da je sa njima stvoreno neraskidivo prijateljstvo, pa me je uvjeravao da će novi zadaci i nova sredina za mene značiti mnogo više i da treba da budem srećan što ću moći da ispoljim u relativno mnogo boljim uslovima svoje profesionalne sposobnosti. Pozdravljali smo se i rastajali više puta. Pavle je odlazio, posvršavao neke poslove i opet se vraćao. Očigledno ni njemu ovaj rastanak nije bio lak. Posljednji put smo se zagrlili na sredini rijeke Bosne, u dubokoj noći i u hladnoj vodi do iznad pojasa. Rastali smo se bez riječi. Ne razmišljajući ni o čemu, nastavio sam ubrzano da gazim rijeku, da bih stigao kolonu koja mi je već bila prilično izmakla. Čelo kolone se još nije bilo dokopalo lijeve obale kad su se zrakom prolomili mitraljeski rafali.

Ustaški oklopni voz je naišao na prekinutu prugu i tukao onako nasumce mitraljezima, jer nije mogao da nastavi put. Mitraljeski meci nisu dosegali do nas na rijeci, niti su mogli da spriječe naš prijelaz preko pruge i ceste, jer jemjesto prijelaza bilo zaštićeno

oštrim zavojima rijeke sa obje strane, i uzvodno i nizvodno. Trebalo je sada pokret obaviti što brže, da nam se ne bi slučajno ustaško-njemačka motorizacija ispriječila na drumu i otežala prebacivanje. Vezom se stalno prenosila komanda »brže, brže«. Gazio sam još uvijek Bosnu kad sam se mimoilazio sa borcima koji su se vraćali na desnu obalu i koji su mi saopštili da je čelo kolone već prešlo na obronke srednjobosanskih planina i pod zaštitom jedne krajiške jedinice nastavilo da se penje prema štabu Pete kozaračke brigade.

U šljiviku iznad ceste naišao sam na jednu desetinu meni poznatih boraca iz Majevičkog bataljona. Oni su imali zadatak da sačekaju prelaz cijele kolone i da ih na tom položaju smijeni desetina Krajišnika, koja će docnije predstavljati začelje i zaštitnicu naše kolone. Čekao sam na ovo smjenjivanje, pozdravio sam se sa Majevečanima, koji su mi na rastanku čvrsto stegli ruku i tiho pjevušili: »jer smo mi bosanski proleter!«. Gledao sam još neko vrijeme za njima. »Druže požuri!«, čulo se naređenje krajiškog komandira.

Počelo je da sviće. Smjenjivale su se naredbe »odmor« i »pokret«. Već se i razdaniilo, sunce se stidljivo probijalo kroz gustu šumu a još nikako da se osušim. Napokon je određen duži odmor i dozvoljeno je da se naloži vatra. Sjedeći sa Kozarčanima oko vatre, posmatrao sam ih sa pojačanom pažnjom. To je bio moj prvi susret sa borcima proslavljene Kozare. Oni nisu bili mnogo govorljivi, pa sam očima želio nekako da prodrem u njih. Čudnovato kako mi je odjednom došla u sjećanju Kočićeva pripovijetka »Jablan«. Svi su ovi borci bili mladi i odlično građeni, kršni momci. Imali su na sebi prekrojenu njemačku ili ustašku uniformu i široke kratke čizme a u rukama su ponosno držali šmajsere. Pomislio sam da su to borci jedne specijalne jedinice, ali sam se brzo uvjerio da su svi partizani na ovom terenu bili slično opremljeni. Zapadna Bosna je raspolagala velikom i organizovanom oslobođenom teritorijom sa više gradova, u kojima su nesmetano radile sve pozadinske službe i, funkcionišući duže vremena u slobodi, doprinijele da se to osjetilo i na boračkom »standardu«. Kakva razlika u opremi od boraca sa druge strane Bosne. Tamo se još teško i sporo uspijevalo sa likvidiranjem svih potresa i posljedica pete ofanzive.

Zamolio sam da se vezom prenese do komandira protukolskog voda Ljubeca, koji je bio odgovoran za sve nas, da se ja nalazim na kraju kolone. Čika Janko je poslao kurira po mene i ja sam neuredan, neodmoran, neosušen prišao grupi dotjeranih kozaračkih vojnih rukovodilaca i onako za šalu, igrajući ulogu zarobljenog fašiste, stao vojnički odsječno pred Čiku Janka i na njemačkom dao raport »o neprijateljskim partizanskim položajima«. Šalama i dosjetkama Čika Janka nije bilo kraja. »Hajde, nisi ti Švaba. Vidi, Cigo se prepao pa izigrava vojničinu; hajde, spremi se, pa da te vodimo u civilizaciju i kulturu«, obratio se meni.

Među ovim Krajišnicima po doteranosti i eleganciji se naročito isticao Ranko šipka, komandant Pete kozaračke brigade. On me nije prepoznao, a ime Jovo Cigo mu nije ništa kazivalo. Ja sam, međutim, u ovom čvrstom stasitom mladiću, istaknutom borcu i popularnom komandantu vidio mršavog, neuglednog, povučenog u sebe predratnog studenta Zagrebačkog univerziteta, člana uprave naprednog kulturno-umj etničkog društva KABA iz Banjaluke.

Bilo je to u doba kada se sve što je napredno povezalo u agitaciji za jedan antifašistički demokratski front za jedinstvo radničkog i sindikalnog pokreta. Kada se Partija orijentisala na što legalnije oblike rada i na pojačano djelovanje, naročito u rasplamsavanje omladinskog pokreta i njegovog uključivanja u političku agitaciju za saradnju i savez sa SSSR-om, student Ranko Sipka je, po partijskom zaduženju, došao u Sarajevo da organizuje jednu priredbu kulturno-umj etničkog društva iz Banjaluke. Sarajevski omladinci, pokrenuti partijskom direktivom, izvršili su sve tehničke zadatke, iznajmili salu Sokolskog doma, oblijepili grad plakatima, odličnom agitacijom rasprodali sve ulaznice i dočekali članove društva. Ali svi izvođači nisu stigli. Dovedeno je u pitanje izvođenje programa a time i cijela akcija. Ranko je došao do mene vrlo uznemiren i tražio savjet kako da se sada riješi cijela stvar. Otišli smo do Pavla Goranina i donijeli odluku da priredba mora da se održi po svaku cijenu. Pozvali smo u salu naše omladince, njima popunili pjevački i recitacioni hor, sa nekoliko naših tačaka popunili program i izvršili sve tehničke pripreme za izvođenje Capekovog tada vrlo aktuelnog komada »Mati«. Priredba se završila ogromnom manifestacijom, koja se nastavila i na ulici ispred doma. Ranko Sipka je noćio kod mene. Dogovarali smo se o daljoj saradnji, o tome kako bi bilo dobro ovakve priredbe održati i u drugim gradovima. Ovi planovi se na žalost nisu ostvarili.

Došlo je vrijeme da se spava. Umoran od dugog pješačenja, nisam htio odmah da odem u kuću i da legnem. Sjeo sam pored vatre na kojoj je spremna večera i koja je ostavljena da se sama ugasi, još dosta intenzivno grejala. Noć nije bila hladna, ali je bilo prijatno pratiti sagorijevanje i nestajanje pruća i panjeva i maštati. Nalazio sam se ponovo na polovini rijeke Bosne u čvrstom Pavlovom zagrljaju, u isto tako iskrenom kao i onda kada smo se sreli, prvi put na slobodnom terenu, kod pojata porodice Marića, u Sekovićima na Romaniji, poslije izlaska iz okupiranog Sarajeva jednog julskog dana godine 1941.

Oskar DANON

SUSRET PARTIZANA SA DOMOBRANSKIM NATPORUCNIKOM

Vraćajući se sa Trebave na Ozren, gdje sam išao kao kurir do Ismeta Kapetanovića, navratio sam u štab Lipačke čete. Tu sam zatekao Simu Lukića, Ignjata Radojčića i Muhameda Sadikovića Škraba. Ispričao sam im o svom putu u zenički kraj i na Majevicu, gdje su četnici već bili napali i likvidirali štab Majevičkog partizanskog odreda. Takođe sam im rekao da ovih dana na Ozren treba da dođe bosanska brigada, koja je trebalo da spriječi dalje četničko rovarenje u ovom kraju. U isto vrijeme od Sime sam saznao da će se sutra partizani sastati sa komandantom oklopnog voza, koji je bio simpatizer NOP-a.

Sutradan, 14. aprila 1942, postavili smo po dogovoru Radu Radojičića*) bez oružja na tzv. Kiperovića rampu. Na jedno brdo iza Rade postavili smo dvadeset naših boraca, a Simo, Ignjat, Škrab i ja smo se privukli bliže pruzi. U 10 sati naišao je oklopni voz, koji se zaustavio na oko 50 metara daleko od nas. Iz voza je izašao domobranski natporučnik, koji se sa Radom uputio prema nama. Zvao se Stanko Orelj, a bio je učitelj iz okoline Bjelovara.

Sjeli smo na neko granje i otpočeli razgovor. Simo je Orelju rekao šta mi želimo, ali da to sve mora ostati u najvećoj tajnosti do momenta kada nama zatreba voz za napad na Doboj ili Tuzlu. Natporučnik je odgovorio da je on simpatizer partizana i komuniste, da u bluzi ima zašivenu partijsku knjižicu, te, ako želimo, da će on rašiti bluzu i pokazati nam je. Osim toga on je bio spreman da nam odmah preda oklopni voz, govoreći:

»Evo vam ga pa vi komandujte njime«.

*) U junu 1942. uhvaćen i strijeljan od strane četnika Cvijetina Tođića. Iste godine četnici su strijeljali i njegovu ženu Anđu.

Mi smo se zagledali kako bi rado već sada uzeli oklopni voz i njime krenuli u borbu protiv okupatora. Ali to nismo mogli učiniti, jer za jednu takvu akciju nismo imali saglasnost štaba odreda.

Zbog toga smo se dogovorili da za sada ne uzimamo oklopni voz, nego da ga pustimo da i dalje patrolira prugom Tuzla — Doboj, ali da nam Orelj na određenim mjestima, i to noću, izbacuje oružje, municiju, so i drugi materijal u kome su partizani oskudijevali. Nakon toga smo se pozdravili sa Oreljom i voz je produžio prema Doboju.

Sa Stankom Oreljom partizani se više nikada nisu sastali. Naime, već 18. aprila 1942. Udarni bataljon, koji je na Ozren stigao skupa sa drugom Tempom, napadnut je od strane četnika, tako da su partizani nakon toga napustili Ozren.

Da li je Stanko Orelj bacio koji put oružje i municiju iz oklopnog voza, nije mi poznato. Međutim, čuo sam da je Orelj iste godine otkriven od strane ustaša, uhapšen u Doboju i sproveden u Slavon-ski Brod, gdje je strijeljan.

Veselin RADOJCIC

NEISTROSENI VALJAK

Na mnogim zborovima u selima je govorio zamjenik komesara 3. bataljona 15. majevičke brigade Selim Numić.

— Sa istoka dolazi Crvena armija i kao ogromni valjak uništava njemačke fašiste — redovno je ponavljao u svojim govorima.

— Ah, brate, koliko naš Numić koristi ovaj valjak, da je od čelika, pa bi se već dosad istrošio — primijeti jedan borac.

BORBA NA HAN-KRAMU

Da bi pomogla glavnini partizanskih snaga, koje su tih zimskih dana 1943, u vrijeme IV neprijateljske ofanzive, imale da izdrže težak okršaj sa neprijateljem u dolini Neretve, odlučeno je da se 6. istočnobosanska proleterska brigada pojavi na potezu Goražde — Jahorina — Kalinovik. Odluku o pokretu jedinice donio je Pokrajinski komitet Partije i štab brigade, a na osnovu naredenja Vrhovnog štaba. Brigada je tada u svom sastavu imala pet bataljona, a u međuvremenu joj se priključio i jedan bataljon Majevičkog partizanskog odreda.

Šestog marta krenuli su prvi bataljoni iz Šekovića. Dva dana kasnije, pošto se u planinskim selima Ponijerka, Podbukovik, Riječica i Ravansko iskupilo čitavo ljudstvo, brigada je uveče nastavila pokret prema Han-Kramu. U jutro oko 3 sata 9. marta izbili smo u selo Visočnik, koje se nalazi oko 4 km od Krama između Sokoca i Han-Pijeska.

Po dolasku u selo štab brigade se smjestio u kući Ivana Bjelakovića. Za ovu uglednu porodicu — koja je živeći u nekoj vrsti zadruga uživala poštovanje u čitavom kraju, ne samo zbog svog poštenja i čestitosti nego i zbog toga što je šestoro čeljadi otpremila u partizane — dolazak brigade predstavljao je radostan trenutak. Ne skrivajući svoju radost, domaćin se odmah dao na posao da nas što bolje dočeka i ugosti.

Pošto smo se okrijepili i odmorili, poveo se razgovor o terenu i o pokretu neprijateljskih jedinica. Od Ivana smo saznali o dolasku ustaša na Kram. Ustaše iz Crne legije došle na to područje prije dva dana i, kako se moglo saznati, ostaće tu na odmoru još nekoliko dana. Zalazili su već u selo i zlostavljali žene, djecu i starce koji nisu uspjeli da se sklone pred njihovim naletima. Razmetljivo su se hvalili svojim »podvizima«, pričajući kako su navodno kod Teslića uništili 1. proletersku brigadu i zarobili njenu zastavu.

Domaćin, koji se odlikovao neobičnom bistrinom i oštroumnosću, dao nam je dragocjene podatke i u pogledu njihovog sastava i smještaja. Prema onome što nam je Ivan rekao oni su, računajući tu i staru posadu, raspolagali snagom koliko otprilike iznose dva bataljona, a bili su zaposjeli kuće, barake i samu pilanu u Kramu.

Razmetljivost legionara izgleda da je ovog rodoljuba najviše zaboljela. Mada nije vjerovao u njihove izmišljotine o navodnim podvizima kod Teslića, on je na svaki način želio da ti kokošari i palikuće još jednom osjete snagu partizanskog oružja. Zato mi se, završavajući svoje izlaganje, obratio ovim riječima: »Tako ti boga komandante, raspali po njima, da se zna da nije uništena ni 1. ni 6. proleterska«.

Odlučili smo da izvršimo napad. Odmah sam naredio da se hitno pozovu komandanti bataljona, kojima sam u kratkim crtama izložio plan napada. Rekao sam da nemamo vremena za odlaganje i da se akcija mora izvršiti još u toku noći. Pošto se Kram nalazi na brisanom prostoru, odakle se teško može povući, napad se mora izvesti munjevitom brzinom. Sto učinimo u toku noći s tim možemo i računati, jer čim nastupi zora, moramo se povući.

Donošenje odluke o napadu je usi ovijeno povoljnim okolnostima koje su bile na našoj strani. Uspjeh naše akcije ležao je, prije svega, u brojčanoj nadmoćnosti, a računali smo i na element iznenađenja. Uspjeh jedne takve akcije i pobjeda nad legionarima ozloglašenog Francetića koji su se nesmetano šepurili, krstareći po selima, još više bi podstaklo ljude da pridru partizanskom pokretu. A isto tako gorjeli smo od želje i nestrpljenja da dokažemo ustašama da su partizani neuništivi.

Kako nije bilo vremena da se izdaje pismena zapovijest, prešli smo odmah na utvrđivanje plana borbe i raspored bataljona. Drugi i Šesti bataljon dobili su zadatak da izvrše napad dolazeći sa sjeverne strane, Prvi bataljon brigade i Prvi bataljon Majevičkog odreda nastupiće sa pravca juga, Četvrti je, prema tom rasporedu, dobio zadatak da napada na Zljebove i obezbeđuje pravac od Sokoca, dok je Treći bataljon trebalo da obezbeđuje pravac od Han-Pijeska i zaposjedne položaje na Debeloj međi.

Kad su saslušali naređenje i dobili detaljno utvrđen plan o rasporedu svojih jedinica, komandanti bataljona su se razišli da bi izvršili nužne pripreme za predstojeći napad.

Devetog u 5 sati ujutro otpočela je borba. Ustaše su bile iznenađene napadom i za dugo se nisu mogle snaći. Koristeći se slabom vidljivošću, naše jedinice su uspjele da se gotovo neopaženo privuku do neprijateljskih rovova. Čim je borba počela, oni su uskakali u rovove. Okršaj je bio tako silovit da je uskoro posve začutalo vatreno oružje. Suočeni jedni s drugima, tako reći prsa u prsa, naši borci su se gušali sa ustašama, koji su očigledno nespremni i

Ismet Mujezinović: Pokret u Petrovićima — Sekovići

sanjivi dočekali ove nepoželjne goste. Na sve strane čuli su se krici, zapomaganje, stenjanje i pozivanje u pomoć. Nastao je takav krkljanac da su borci koji su upali u pilanu morali da pale slamu, kako slučajno u tom opštem metežu ne bi zadavio drug druga. U toj gužvi glavno oružje bile su ruke, nož i revolver. Među borcima Prvog bataljona koji su zauzeli pilanu naročito su se svojom hrabrošću i lukavstvom istakli Radovan Šućur, Trifko Đokić, Spasoje Blagovčanin, Tomo Majkalović, Muhidin Šahinpašić, Ragib Džindo, Risto Samardžić, Željo Spahić, Milan Rogulja, Vlado Karanović, Ibro čolaković i drugi.

Kakav je to metež bio može unekoliko da posvjedoči i ova zгода, koja se desila Tomi Manjkaloviću, s kojim smo poslije često u dokolici na račun toga zbijali šale. On je u jednom trenutku uhvatio za ruku čovjeka koji se našao pored njega sa isukanim nožem. Da bi utvrdio o kome se radi — partizanu ili ustaši — on ga je upitao za lozinku. Ovaj je dao posve tačan odgovor. Čudilo ga je jedino što je na ovom njegovom noćnom sabjesedniku ustaška uniforma. Ali se onda prisjetio svoga druga Joze iz brigade, koji je takođe nosio ustašku odjeću, zarobljenu u jednoj ranijoj bici. Učinilo mu se da je taj nepoznati i po obliku i po glasu ličio na Jozu, ali da bi u to bio posve siguran, on ga upita:

— Jesi li to ti, Jozo?

— Jesam — odgovori nepoznati sabesjednik.

On mu se još uz to požali da je ranjen.

Tomo je već bio načisto da se radi o njegovom drugu Jozi iz brigade. Nije ga smio ostaviti ranjenog i odmah se dao na posao da mu pomogne. Podigao ga je i prebacio preko ramena uputivši se prema vratima. Ali ustaše koje su uspjele da izbjegnu iz obruča zasipale su žestokom mitraljeskom vatrom. Sa čovjekom na sebi, pod kišom kuršuma, Tomo nije mogao da računa da će živu glavu izvući. Zato je odlučio da potraži pomoć, a za to vreme da Jozu ostavi u prostoriji. Jozo ga je molio i preklinjao da ga ne ostavi sama:

— Ubiće me — govorio je Tomi, ne bi li ga nekako odobrovoljio i nagovorio da ga izbavi odatle.

Tomi se to nešto učinilo sumnjivo i zato ga je priupitao:

— Ko će te ubiti?

— Pa oni — rekao je ranjenik.

— Koji oni?

— Partizani.

Ali Tomo nije još mogao da vjeruje ono što čuje:

— Ma jesi li to ti, Jozo?

— Jesam. — Ja sam. Jozo, bojnič.

Tek sad je Tomo vidio da je, misleći da spašava druga iz brigade, u stvari izbavljao ustaškog bojnika. On otpljune u stranu,

opsuje mu majku ustašku i ispali sve metke koje je imao u šaržeru u bojničovu glavu. A zatim se, izašavši kroz prozor, povukao sa ostalim borcima. U tom odstupanju sustigao ga je jedan metak koji mu se zario u petu.

Prvi bataljon je izveo podvig. Borci ovog bataljona neprimjetno su se privukli do neprijateljskog uporišta i iznenadili dvije čete ustaša koji su bili stacionirani u pilani. Napad je izveden munjevito prije nego su se ustaše uspjele snaći i pružiti otpor. Ono što je u tom prepadu ostalo unutra ne uspjevši da se izvuče, izgorjelo je zajedno sa zgradom koju je ubrzo zahvatio ogromni plamen.

U cjelini, ova akcija Seste istočnobosanske brigade, koja je došla iznenada i neplanirano, veoma je uspjeta. Preko stotinu mrtvih ustaša koji su ostali na bojištu i više od trideset nestalih u plamenu, bilans je ovog munjevitog napada. Tome treba dodati i zaplijenjenih petnaestak sanduka municije i oko dvadeset mina za bacače, što je tada predstavljalo osjetno poboljšanje u našoj oskudnoj snabdjevnosti municijom.

Najteže nam je padalo to što su i naši gubici bili osjetni. Izgubili smo 24 borca, a trideset je ranjeno. Najveće gubitke pretrpio je Drugi bataljon, čije je prisustvo neprijatelj ranije otkrio. Borci ovog bataljona su pokušali da ubace bombe kroz prozor jedne zgrade za koju nisu znali da je prazna. Kako su na prozorima bile rešetke, nekoliko bombi se povratilo i eksplodiralo. Ustaše — alarmirane još dok naše jedinice koje su se kretale iz drugih pravaca nisu bile pristigle — iskoristile su priliku i zauzele dominantne položaje oko uporišta.

Bez obzira na sve propuste, bez obzira na to što je plan za akciju donesen na brzinu, i to na osnovu podataka koje smo dobili od Ivana Bjelakovića, bez obzira i na pojačanje koje je u toku noći stiglo ustašama u snazi od jednog bataljona, mi smo postigli veliki uspjeh i u potpunosti uništili to ustaško gnijezdo. Naša akcija na Kramu imala je veliki odjek u stanovništvu, a za brigadu je značila još jedno kaljenje u žestokim bitkama koje su je na njenom pohodu očekivale. Oprostivši se sa našim domaćinom, brigada je 10. marta napustila ovaj teren i izbila na prostor: Vitanj — Obrtici — Ozerkovići i Ponor, prekinuvši saobraćaj između Sokoca i Rogatice.

Vojo LJUJIC

PRILIKE U POSAVINI 1942.

Januara 1942. Posavska četa, formirana 18. decembra 1941, kao četa Majevičkog NOP odreda, otišla je iz Posavine na oslobođenu teritoriju, odnosno u Ražljevo, gdje je sa Brčanskom četom dalje djelovala u sastavu odreda. Jedan manji dio čete zadržao se i dalje u Bukviku.

U jesen 1941. u srednjem dijelu Posavine formirana su i jezgra četiri osnovne organizacije KPJ: u Bukviku, Obudovcu, Donjem i Gornjem Žabaru. Njihovo djelovanje po odlasku čete sa ovog terena odvijalo se u vrlo teškim uslovima. Kolebljivci, uglavnom bogatiji seljaci i bivši politikanti, odlazak čete jedva su dočekali. Neki od njih su sada i otvoreno počeli da šuraju sa ustaškim vlastima i da ih prizivaju da u ovom kraju uspostave svoja oružana uporišta, u čemu im se uskoro izašlo u susret. Treba napomenuti da ovi elementi u prvo vrijeme nisu ni četnicima bili naklonjeni, zbog toga što su početnički nastrojeni pojedinci, bar na riječima, bili za borbu protiv ustaša, a oni su bili protiv svake borbe u »svom« selu.

Kada je, poslije četničkog napada na štab Majevičkog NOP odreda u Vukosavcima, izvršena koncentracija ostalih dijelova odreda u Koreniti i odlučeno da se krene na Vukosavce, izdvojena je grupa aktivista iz Posavske čete, kojoj je stavljeno u zadatak da se vrati u Posavinu radi daljeg djelovanja u ovom kraju u novonastaloj situaciji — otvorenog sukoba sa četnicima. Poslije druge borbe sa četnicima na Vukosavcima 28. februara 1941. ovim drugovima se pridružilo i nekoliko boraca Posavske čete i drugih jedinica odreda, koji su sticajem okolnosti u toku same borbe krenuli u istom pravcu. Svi su se oni poslije nekoliko dana našli u Bukviku. Nekoliko ih je ostalo u Bukviku, a ostali su krenuli u donji dio Posavine (Gornji Žabar, Obudovac).

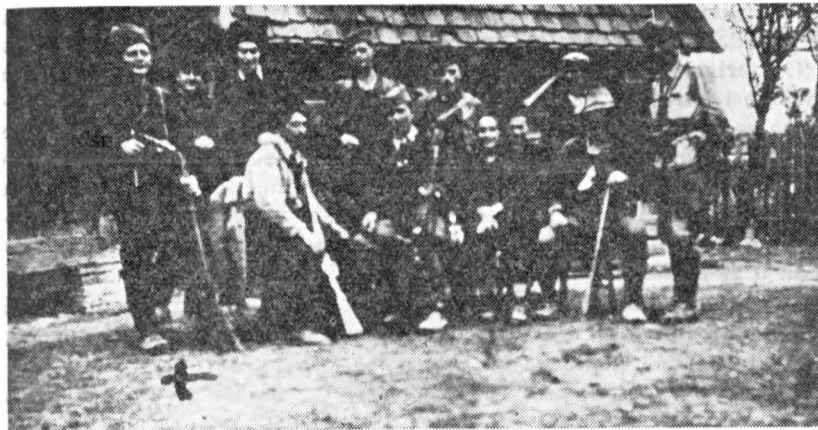
Odlazak Majevičkog odreda s Majevice u Šekoviće neprijateljski nastrojeni elementi u Posavini protumačili su kao poraz NOP-a i kao signal za svoju veću aktivizaciju. Došlo je do provale i hapšenja od strane ustaških vlasti skoro svih članova Partije i drugih najaktivnijih seljaka u Obudovcu, Donjem i Gornjem Zabarju i Cović Polju. Isto tako pohvatan i pohapšen je i najveći broj onih boraca koji su se vratili s Majevice u ova sela. Nikada nije sigurno utvrđeno kako je došlo do provale i ko je bio njen inicijator. Među pohvatanim borcima bio je i jedan Hrvat iz okoline Brčkog, koji se dosta slabo držao, pa su glavni inicijatori provale požurili da svu krivicu prebace na njega, iako je sigurno da on nije poznavao baš čitavu organizaciju u ovom kraju. Svaljivanje čitave krivice samo na njega imalo je za cilj dalje rasplamsavanje mržnje prema Hrvatima.

Od ove provale ostao je pošteđen samo Buvik i drugovi koji su se tu našli, najviše zbog toga što je on nešto udaljeniji od ostale grupe sela i što ga inicijatori provale nisu dobro poznavali.

Time je nastala ozbiljna osjeka u NO pokretu u Posavini koja je trajala sve do jeseni 1942. U tom periodu na Trebavi je formirana jedna četnička četa od seljaka iz ovog dijela Posavine, koji nikad nisu bili za borbu protiv partizana. Među njih je došla i jedna grupa aktivista NOP iz Posavine, zbog kojih je dolazilo i do oštrijih sukoba između ove četničke čete sa četničkim starješinama na Trebavi, pa i onima sa Ozrena. Ovi aktivisti iskoristili su takvo raspoloženje među ovim uglavnom poštenim seljacima za produbljivanje njihovog raspoloženja protiv bratoubilačke borbe i za svoje sve veće djelovanje za ciljeve NOP u Posavini. Bilo je i pokušaja da se uspostavi veza sa fruškogorskim partizanima, ali bez rezultata.

Poslije četničko-ustaškog sporazuma o zajedničkoj borbi protiv NOV, postignutog u ljeto 1942, po kome je Posavina bila prepuštena ustašama, dolazi do naglog opadanja četničkog uticaja u ovom kraju. Narod uviđa četničku izdaju i sve im više okreće leđa. Pojava 6. proleterske brigade na Majevidi ponovo je oživjela nade naroda u stvarno oslobođenje. Sve više kruže priče o partizanskoj pravедnoj borbi i o njihovim nepomirljivim stavovima prema okupatoru i njegovim pomagačima svih vrsta.

Novembra 1942. trebavski i ozrenski četnici su krenuli na Majevidu radi »uništenja« 6. proleterske. Među njima je bio i priličan broj seljaka iz Posavine koji su nerado krenuli u ovu borbu. Još u toku pokreta na Majevidu cijela jedna četa posavskih seljaka — četnika prešla je na stranu partizana i stupila u redove 6. proleterske. Preostali dio Posavskog četničkog bataljona većim svojim dijelom izbjegao je borbu na Maleševcima, a jedan manji dio je razoružan i pušten kući. Razoružani, u dronjcima i bosonogi, svuda u Posavini nailazili su na podsmijeh i poruge u narodu. Još više je

Stab 2. bataljona 6. istočnobosanske brigade sa grupom boraca i terenaca snimljen u Donjoj Bukovici u jesen 1942: Veljko Lukić Kurjak, Aco Lukić, Teufik Selimović Budoni, Vukašin Subotić, Nenad Petrović, Ratko Perić, dr Roza Papo, Miloš Skorić Stric, Branko Drašković i tri nepoznata borca

porastao ugled boraca NOP-a i na svakom koraku je izražavana želja da što prije dođu u ovaj kraj.

U toku 1942. godine u Bukviku je takođe bio formiran četnički bataljon. Sem komandanta i nekoliko seoskih propalica, cjelokupan sastav tog bataljona bio je pod vrlo jakim uticajem naših drugova u tom kraju. Ovaj bataljon žestoko se odupro zahtjevu da i on krene na Majevicu u borbu protiv partizana i ostao u Bukviku. Rukovodioci trebavskih i ozrenskih četnika otvoreno su im zaprijetili da će se, po povratku s Majevice, s njima takođe obračunati. Do tog obračuna nije došlo, jer se nijedan od njih živ nije vratio s Maleševaca. Kada je u julu 1943. god. 15. majevička došla u Bukvik, cio ovaj bataljon (sem nekolicine) stupio je u njene redove.

Prije odlaska četnika sa Trebave na Majevicu aktivisti NOP, privremeno sklonjeni među posavskim četnicima na Trebavi, blagovremeno obavješteni o opasnostima koje im prijete od ozrenskih četnika, vraćaju se u Posavinu i obnavljaju rad na organizovanju naroda u NOP. U to vrijeme ponovo je iz Bukvika uspostavljena veza sa organizacijom Partije i NOP-a na Majevici (u Ražljevu). Koncem 1942. i početkom 1943. godine formirane su nove partijske organizacije i narodnooslobodilački odbori u više posavskih sela i u Bos. Šamcu. Pojedinačno i u grupama upućuju se novi borci u jedinice NOP-a. Razvija se živa politička djelatnost i među četnicima koji su se sada stalno zadržali u Posavini. Tako je početkom ljeta

1943. skoro kompletan četnički bataljon iz Gornjeg Žabara sa komandantom na čelu otišao u Dragaljevac i stupio u 15. majevičku NOU brigadu. Pošteni posavski seljaci sve više napuštaju četničke redove i odlaze u partizane ili se vraćaju svojim kućama. U četnicima se zadržavaju samo još oni koji pomoću oružja žele da što duže žive na teret radnih seljaka. Ovi tipovi se sve više angažuju u protivnarodnoj borbi. Progone i hapse pojedine aktiviste NOP-a, a nekoliko njih su i streljali. Sa okolnim ustašama obustavljaju svako neprijateljstvo. Narod ih sve češće naziva »kokošari«, »kajmačari« i si. u skladu sa njihovom tadašnjom »aktivnošću«.

Takva je bila situacija u Posavini u ljeto 1943. neposredno pred dolazak jedinica NOP-a i pred formiranje Posavskog NOP odreda, septembra 1943. godine.

Nikola SIMIC

NAORUŽAŠE SE I NAŠIM PUŠKAMA

U zimu 1942. četnici iz Posavine pošli su na Majevicu da u zajednici sa majevičkim četnicima napadnu partizane. Oni najzagrizeniji razmetali su se kako će pobiti sve partizane.

Poslije borbe na Maleševcima ostaci posavskih četnika vratili su se kućama razoružani i pocijepani, pognutih glava.

— Šta bi, pobiste li partizane? — upita ih jedan prikriveni partizanski simpatizer na povratku.

— Đavola! Naoružase se i našim puškama.

u BOSUTSKIM SUMAMA

U rano, maglovito jutro 5. oktobra 1942. osvanuli smo, prozebli i zgužvani, nadomak rijeke Save. Nju samu nismo još vidjeli, ali smo je osjećali blizu po obilju vlage i hladnoće. Proveli smo dobar dio noći pri rubu savskih lugova u spletu raznovrsnog šiblja i nasuprot ukočenog stroja neobranog kukuruza, u grupama sklupčani, svi zgrčeni, pomodreli i neispavani. Blistava i krupna jutarnja rosa nanizana, po svem rastinju, svakim nam je dodirum umivala lice, vlažila ruke i natapala odjeću.

U 2. četi 1. bataljona 6. istočnobosanske NOU brigade ležim tu s Miljenkom Cvitkovićem, Špancem, komandiro, i Milutinom Đurašinovićem Đurašom, političkim komesarom — stari smo već ratni drugovi i dobri znanci iz Sarajeva. Miljenko je student prava, koja nije završio zbog višegodišnjeg boravka u Španiji. Po povratku iz francuskog logora Girsu u zemlju nalazio se pod stalnom prismotrom policije u Sarajevu, gdje su mu živjeli i roditelji. Bio je u rukovodstvu organizacije SKOJ-a, te smo imali česte kontakte. U početku ustanka upućen je u Krajinu na vrlo značajnu funkciju, a nakon dolaska po zadatku u istočnu Bosnu ostao je u komandi Zeničkog partizanskog odreda. Milutin Đurašinović Mile ili Đuraš, metalski je radnik rodom sa Cetinja, iz porodice u kojoj su mu otac i brat bili takođe metalostrugari. Došao je 1932. godine iz Skoplja u Sarajevo i tu izučio zanat u Vojnotehničkom zavodu, u kome je kasnije formirao partizansku organizaciju. Poznavao sam ga posredstvom svog druga od malih nogu Laže Perere, s kojim je on postao nerazdvojni prijatelj.

Miljenko i Đuraš, komandir i politički komesar čete, dva su, za moj račun, sasvim različita temperamenta — prvi žustar i odrješit, a drugi tih i odmjeren u svim postupcima, pa se sticajem okolnosti dobro dopunjuju. Tu je i Muhidin Šahinpašić, lijepo građen mlad momak, tek bio završio sedam razreda gimnazije kad je kao

skojevac s jedva nešto više od sedamnaest godina došao u partizane. Sto puta mi je pripovjedaio o svom tako reći trijumfalnom izlasku iz oslobođene Rogatice, krajem oktobra 1941, kad je s grupom mladih drugova autobusom otišao na front u Muslimanski bataljon Romanijskog odreda. Bio je poznat cijeloj brigadi, jer je pred strojem i narodom umio uvjerljivo da recituje, naročito omiljenu i aktuelnu Zmajevu pjesmu »Izdajici«. Do njega se kao mačak skupio ne mnogo stariji borac i puškomitraljezac Ibro Colaković, hitar i oštrouman mladić, radnik iz Zenice.

Budnih očiju leži vodnik Tomo Mendeš, porijeklom iz Prozora, raniji komandir čete iz odreda »Zvijezda«, plav, sabijen 30-godišnjak, hrabar i pronicljiv vojnik. Na njegovom su licu lako uočljivi tragovi nepovjerenja prema ljudima, stečenog u surovim predratnim danima, kada je bio najamni radnik i na pašnjacima sarajevskog Ozrena čuvao tuđu stoku. Po nekoj prirodnoj navici u njegovoj su blizini uvijek i sada njegove komšije — seljaci od Vogošća i Sarajevskog polja. Tu je gizdavi ljepotan Rajko Đokanović od Nahoreva, pa sredovječni otresiti domaćin Trifko Đokić i od njega nešto stariji brko i dobričina Boško Lontoš koji je pošao od kuće iz Rajlovca sa sinom Ristom, brinući se u svim prilikama više o njemu nego sebi samom. Tu je i naša svima draga Rava Janković iz sela Osijeka kod Vrela Bosne, otvorena i vedre ćudi djevojka, uvijek orna za pjesmu i šalu, a svakom ravna u borbi i pokretu. Razgovorljiva i sa svakim prisna, Rava je s četom tako reći srasla i na sebi svojstven način u njoj postala nezamjenljiva. Nešto malo postrani, a poslovno zauzet oko zbrojovke, sjedio je Andrija Stanek, industrijski radnik od Varaždina. Ovaj pravi stasiti vojnik prebjegao je s mitraljezom od domobrana u naše redove na ustaničkoj Romaniji još krajem prošle jeseni. Majstor u svakom poslu, brzih refleksa i nepogrješiv na zadatku, sa svojevrsnim rječnikom i naglaskom u govoru, bio je omiljen kao drug i desetar i uživao autoritet u cijeloj četi. Njegov pomoćnik, golobradi Nisim Altarac je dječak koji je izišao 1941. godine u istoj grupi sa mnom iz Sarajeva, a već prvog dana po stupanju u četu bio ranjen na Krivajevićima kod Olova. Vremenom, mada lomne građe usljed zaustavljenog fizičkog razvoja, postao je vrstan i disciplinovan borac. Sada je s respektom pratio svaki mig svog starijeg druga, tarući pri tom krmeljave oči što su kazivale da je trajno neispavan. I tako redom, svi smo tu izjednačeni, mladi i stariji, gotovo da više i ne znamo šta je čija profesija, niti kakvog je ko porijekla. Svima se vrat jednako iskrio a glava jednako otežala i svima su očni kapci nabubreli. Niko trenutno ništa ne govori, jer nema mnogo šta da kaže. Postupci su nam jednolični, reakcije gotovo jednoobrazne, a glasan je razgovor i tako zabranjen, nije dozvoljeno vatru ložiti, pušiti i kretati se. Zabavljeni smo istim pitanjem — da li ćemo i na koji način uspjeti da se prebacimo preko Save i šta nas čeka tamo; razmišljanjem o to-

me kako je već dvaput bio obustavljen pokret preko rijeke Bosne kud se nikom nije išlo — a svi su išli; pa o nedavnom i neobičnom zao-kretu na Trebavi; o odlasku Svetozara Vukmanovića Tempa za Vrhovni štab odmah nakon toga i o ostajanju Rodoljuba Colakovića Ročka u Semberiji i političkog komesara Cvijetina Mijatovića Maje s 2. bataljonom na Majeveci. Znamo da su svi oni na važnim zada-cima, ali smo se s njima osjećali kompaktniji, u punom i dotle neiz-mjenjivom, čvrsto zbijenom sastavu.

Pritajeni i vječiti saputnik naše kolone — neutaživa glad — gotovo svakodnevno i zakonito oživljava u određeno vrijeme. Ona je već preobrazila svakog pojedinca u žilav kostur, sposoban doduše da se drži, probija i bori uz jedan pravi obrok hrane u toku više dana i od šake džanarika, svježih ili suvih šljiva, te stoga redovno veže dio naših misli. Bio je to umnogom odraz stava brigade prema narodu i njegovoj imovini, jer nikada ni od koga nismo bilo šta uzimali na svoju ruku i, ukoliko se to, u krajnjoj nuždi, nekom i omaklo, kritika je ili kazna bila nemilosrdna. Odbijali smo gdjekad i ponuđeno, kao nedavno u nekim selima pod četničkom kontrolom, da se ne bi zaključilo da smo gladni. Za pojedincem koji bi se odvo-jio u stranu išla su dvojica kako bi ga, po dogovoru, odvratila da ne ubere voćku s grane koje su ove jeseni zaista do tla bile savijene od teških plodova. Pa ako je ko i sada odnekle došao do klipa zrelog kukuruza ne može nigdje da ga kuva ili peče, već ga krišom u džepu komuša i onako sirova zoblje.

Slušali smo da je narod, naviknut od raznih vojski na sveopštu pljačku, naročito na bahato ophođenje od strane silnih i pijanih četnika, ostajao zapanjen ovakvim našim postupcima kao od kakvog blagodatnog snoviđenja. Čuli smo da za nama od usta do usta ide šapat o čudesnoj vojsci, koja nikoga ne dira, niti šta sama uzima. To smo znali, ali smo se ipak često pitali da li naša dugotrajna ispa-štanja nisu pretjerana i cijena kojom se to plaća da nije pregolema.

U savski gustiš utonuli, s okolinom tako reći srasli i tu duboko pritajeni, kao šumska zvijer kad se sprema na skok, osluškivali smo svaki strani šum i zvuk i budno pratili odmicanje časova ovog za nas dugog ali blagog, rumenilom obojenog oktobarskog dana.

S nastupom predvečerja razabراسmo živo kretanje oko nas, pa se i mi, u kolonu začas svrstani, neki puni radoznalosti, neko ispu-njen jezom, primakosmo preko nasipa velikoj, dotle neviđenoj rijeci.

Slivena u tihu jesenju noć, Sava nas dočeka prijateljski mirna. Razrogačenih očiju od mraka i od prvog susreta buljili smo u nju, iznenađeni njenim spokojnim tokom i zapanjeni nesagledljivom ši-ri-nom što otuđuje obale i treba da odvoji nas od rodnog tla, kao kad se nepovratno razdvaja dijete od rođene majke.

I ovdje smo dospjeli u pravo osinje gnijezdo.

Doznali smo da se svuda oko nas nalaze neprijateljske posade i garnizoni — u Sremskoj Rači, u Višnjićevu i Kuzminu, u Moroviću i Vrbanji — selima udaljenim kojih pet, šest do dvadesetak kilometara zračne linije, da se ne govori o nizu drugih znatno većih, na nešto većoj razdaljini. To je dio čuvene sremske ravnice, omeđen glibovitim rijekama Bosutom i Studvom, prugama i putevima mjesnog i međunarodnog značaja. A mi se našli gotovo u središtu njih, u Kovaluku, predjelu Bosutskih šuma, kratih barama, močvarama i nevidenim mnoštvom čopora pitomih svinja.

U prvo vrijeme živimo pod utiskom prelaženja Save, za nas dotle nepremostive prepreke, koju je savladao mali broj semberskih omladinaca na način ravan podvigu. Oni se nisu obazirali na vidno podozrenje mnogih šestobrigadista, naročito uznemirenih Romani- jaca koji su se grčevito držali za sjedišta i međusobno pridržavali izbjegavajući pogled u vodu. Sa svoja četiri čamca, nalik na čunove, skojevci su, smiono i poslovno, bez najmanjeg incidenta i u toku cigle jedne noći, uspjeli prebaciti sve ljudstvo brigade s desne na lijevu obalu u mjestu zvanom Lisnik.

Zakupljeni smo ambijentom nove, sasvim nepoznate sredine u raskošnoj hrastovoj šumi nalik, na uredan park širokih granatih stabala, čiju smo debljinu ocijenili kao pogodan zaklon u eventualnoj borbi. Ispitujemo mogućnost orijentacije u tom prostoru jednolične fizionomije bez objekata i uzvišica, za nas lišenom nebeskih strana i osnovnih uslova za normalno ratovanje.

S pažnjom slušamo svaku riječ naših novih drugova iz male samostalne Bosutske čete. Sremci su nas prigrlili široka srca kao dobrodošlu značajnu snagu, od koje se nadaju velikom pojačanju. Čujemo za neobične, nama dotle neznane oblike borbe u ravnici, o osmatračnicama u crkvenim tornjevima i o tzv. bazama, o Sremskom partizanskom odred i njegovim akcijama i o tek minuloj žestokoj ofanzivi na Frušku goru. S najvećim čuđenjem primamo dobijenu vijest da je za ručak svakoj desetini dotjerano prase. (To nam je rečeno s napomenom da ne uzmemo od »slabije stojećih« sa manje od stotinu svinja koje se ovdje nalaze pod kontrolom čete na čuvanju).

Pedantni Zagorac Andrija Stanek pokazao je sada i svoju mesarsku vještinu, a snalažljivi četni ekonom Mirza Đukić, auto- mehničar iz Sarajeva, organizovao je pečenje na ražnjevima. Nakon nekoliko sati, uz stručnu pomoć Ljube Koje i Ibre Colakovića, kojima su ruke bile masne do lakata, dodijelio je svakom borcu po nekoliko kila reš-pečena svinjskog mesa. Uskoro je dobavljen hljeb iz obližnje Rače, pa su prvi dani boravka u novoj sredini protekli u patrolama, uređivanju oružja i opreme, u političkim sastancima, odmoru i, naročito, u obilnoj ishrani.

Ne oklijevajući dugo, 11. oktobra 1942. napadali smo, uz učešće Bosutske partizanske čete, Vrbanju i Kuzmin, dva od spomenutih uporišta na željezničkim prugama Vinkovci — Brčko i Beograd — Zagreb. Valjalo je prevaliti blizu 30 kilometara da bismo s 1. bataljonom došli do Vrbanje. Manji dio puta naša je četa, zahvaljujući snalazljivosti komandira Miljenka Cvitkovića, prošla uz kolonu visoko natovarenih seoskih kola, pa je u središte Vrbanje upala neprimjećena.

Tako nam se ukazala prilika da potpunije sagledamo golemo prostranstvo gustih Bosutskih šuma, prosječenih u geometrijsku mrežu kvadrata i upoznamo svu veličinu ovdašnjih izduženih sela. Doživjeli smo i cijelu istinu o sremskoj ravnici, kojoj niko nije mogao da sagleda kraja.

I pored pretrpljenog gubitka od nekoliko mrtvih i ranjenih drugova, oba su poduhvata brigade dala dobre rezultate. Bilo je to prvo odmjeravanje snaga i sticanje borbenih iskustava u sasvim novim uslovima. Stečeno je nešto ratnog plijena i neophodne opreme. A najveći uspjeh izvedenih akcija je u njihovom snažnom odjeku širom Srema, u šta smo se ubrzo i sami osvjedočili.

U svakom slučaju protivnika smo uzbunili i krajnje iznenadili. Na ovom po njega tako značajnom i osjetljivom prostoru neprijatelj je bio tučen i tako na naš dolazak i prisustvo na nedvosmislen način upozoren.

*

Niko nije mogao tačno znati i svi smo radoznalo iščekivali šta će se dalje dogoditi.

Jedni su govorili da idemo u Frušku goru, kuda je već bio otišao komandant Pokrajinskog glavnog štaba Uglješa Danilović, koji je bio s nama; drugi su pretpostavljali da ćemo ovu godinu prezimiti u Slavoniji, dok je najveći dio pouzdano tvrdio da se, skupa sa Sremcima, s Fruške gore vraćamo u Bosnu, što smo mi najviše i priželjkivali.

Po povratku s Vrbanje i Kuzmina smjestili smo se nešto zapadnije od ranijeg boravišta — kod lovačkog dvorca lociranog na takozvanom Filipovom putu.

Taj dvorac bila je čvrsta, na sprat lijepo zidana zgrada, šupljih prozora i s nešto još preostalih svukud razbacanih stvari, te je — šumom okružena, i sasvim napuštena — sada zjapila prazna. A Filipov put širok nekih dvadesetak metara, sasušen i duboko izbrazdan, mjestimično zarastao u korov i travu, a obostrano omeđen jarkom od jednog metra dubine, dijagonalno je presijecao Bosutske šume, povezujući sela Jamenu na Savi i Morović na Bosutu.

Poslije kraćeg predaha našoj je četi naređeno da odavde, po specijalnom zadatku, hitro krene prema Savi do mjesta zvanog

Domuskela. Na samom polasku ukrstile su se dvije kolone — naša i veća kolona s Fruške gore upravo prispjelog 1. bataljona Sremskog NOP odreda. Borci Fruškogorskog odreda, odjeveni mahom u građansko odijelo, s upadno velikom petokrakom na kapi ili šeširu, očigledno iscrpljeni od savladanog marša, pri susretu su nas pozdravljali s osmijehom na licu, s dvije odrješite riječi: »smrt fašizmu«.

Dok su Fruškorci po dolasku u logor padali na zemlju od vidnog umora, 2. četa 1. bataljona brigade s komandrom Miljenkom Cvitkovićem na čelu, odmjerenim korakom je grabila u pravcu juga. Znali smo da Nijemci preduzimaju opsežne mjere pojačavanja okolnih garnizona. Svakodnevno su do nas stizali glasovi o živom kretanju vojske i motorizacije, o potpunoj blokadi Sremske Rače i obeju obala Save, u kojoj su nam stradale neke patrole i kuriri. Osjetili smo to i na kvalitetu ishrane, jer je bilo naglo prekinuto snabdijevanje hljebom, pa nismo znali kud bi s tolikim sljedovanjem svinjskog mesa koga smo i dalje primali u obilnim količinama. Usljed ovakve opšte situacije i ovdje i na Fruškoj gori prispio je k nama u Bosutske šume i 1. fruškogorski partizanski bataljon.

S rukama u džepovima i jakim cvikerima na očima, s tankom kožnom torbicom i limenom čuturicom o boku, naoružan kratkom puškom, pištoljem i malom bombom, Miljenko je poguren i bez riječi, žurio naprijed, dok je Đuraš uzgred objašnjavao sadržinu našeg zadatka. Na samoj Savi, kojoj treba što bliže da se primaknemo, valja ustanoviti istinu o kretanju i snazi neprijatelja. Od Sremske Rače uz Savu, naime, postoji na visokom nasipu dobar put, kojim Nijemci redovno komuniciraju kad pripremaju kakvu operaciju na ovom sektoru, što je, navodno, i sada bio slučaj.

Pojačavajući ritam kretanja brzo smo prevalili najveći dio puta zemljištem u kome je šuma znatno gušća, ali manje uređena, te je tu i tamo bila prekinuta praznim prostorom zaraslim u divlje šiblje. Na jednom čistom mjestu zadržala se komanda s polovinom čete, a prvi je vod produžio u istom smjeru dalje. Poslije izvjesnog vremena također je zastao i ovaj vod pod komandom Tome Mendeša. Od voda se odvijala mala patrola jer, prema zajedničkoj ocjeni, do Save nije moglo ostati više od nekoliko stotina metara rastojanja. Sa mnom i Muhidinom Šahinpašićem pošao je i Blagoje Pejanović Pop, stari borac, inače privatni namještenik iz Sarajeva, a i jedan vodič iz Bosutske čete — nama dotle nepoznat čovjek, pod puškom i u civilnoj odjeći, sa tipičnim crnim šeširom, širokog oboda, na glavi. S vodičem naprijed mi nastavismo s probijanjem pažljivo uklanjajući sve prepreke koje su nam stajale na putu ili ometale čist vidik. Bili smo gotovo cijelom visinom urasli u gustiš. Naše izviđanje nije dugo potrajalo, jer nas naglo zadržao živo i organizovano micanje nekakvih kontura koje smo bili primjetili ispred spleta

rastinja i rijetkog drveća. Na neznatnoj udaljenosti, gde se na horizontu ispriječila duga prava linija, koju smo identifikovali kao put na uzvišenom nasipu, stojeći uspravno a dobro zaklonjeni, mi smo lako razabrali kretanje nepoznate kolone od pravca Sremske Rače prema Jameni. Utvrdili smo da je u pitanju vojska čija se boja odjeće ne razlikuje mnogo od zelenila okolne šume i da vojnici nastupaju pod šljemovima. Rekao sam drugovima da broje, što smo, pritajena daha, zapravo svi činili. Kad je prošlo oko tridesetak vojnika, naišla su brojna visoko zasvođena kola pod konjskom zapregom, a za njima biciklisti, u vojnim redovima. Uputili smo našeg vodiča da hitro izvijesti komandira voda šta smo vidjeli, a nas trojica nastavismo sa brojanjem. Bilo je u međuvremenu prošlo preko stotinu biciklista, potom velika komora i sanitet i, najzad, u koloni po jedan prolazili su dalje pješaci. Njihov nas je sve veći broj počeo ozbiljno da zabrinjava i, kad se vratio naš vodič Sremac, oni su u marševskom koraku jednako nicali iz dubine šume. Tomo je vodiču rekao da tačno ustanovimo o čemu se radi, da nam se nije možda nešto pričinilo. Pošao je Muhidin, koji je s nama bio svjedok novih, značajnijih podataka, ali brže nego što je otišao on se vratio sa zahtjevom Tome Mendeša da lično dođem i izvijestim u čemu je stvar. A stvar je bila i previše jasna, pošto je dotle, samo u stražnjem dijelu kolone, prodefilovalo preko 400 pješaka, dok su neki dijelovi u razmacima i dalje nailazili. Krenusmo stoga sva trojica natrag, smatrajući da je naš zadatak izvršen i da se sada valja postarati da se ovi podaci što prije dostave komandi čete i štabu brigade. Saslušavši izvještaj, Tomo Mendeš je podrobno provjeravao svaki detalj i najzad odlučio da sa mnom i sam pođe na lice mjesta. Tu nije imao više šta da radi. Sve je mirovalo, jedino se mogla da uoči kontura uzdignutog puta — duga ravna cesta, što je sada mrtva ležala ispred nas. Vratio se maltene razočaran kao čovjek neobavljena posla, vidljivo razapet između dužnog povjerenja i njemu svojstvenih, ukorijenjenih sumnji. Srećom, već je bio poslao patrolu do komande čete. Nakon pola sata od Miljenka Cvitkovića stiže naređenje da se vod povuče.

Bilo je nešto iza podne kad smo se vratili do komande čete i s njom posjedali da ispričamo sve što smo osmotrili. Morali smo potanko opisivati i ponavljati svaku pojedinost. Vrijeme je bilo tiho kao da je sve ostalo u nekom iščekivanju. Ne potraja dugo, kad se od pravca logora brigade prolomi nebo i zagrmi tako snažno da se sav prostor, u jedan mah, ispunio tutnjem i lomljivom, te se činilo da su se svom širinom Bosutskih šuma sudarili metalni kolosi. Jedva smo mogli razlučivati detonacije bombi od treštanja mitraljeza, koliko se urnebesna jeka slivala u jedan sveopšti, zaglušujući grohot.

Poskočivši žustro, Miljenko Cvitković naredi da s mjesta požurimo u pravcu vatre. Trčali smo brzim, ujednačenim korakom. Imali smo sada, pored samopouzdanja, dosta fizičke snage i nije bilo nesavladivih prepreka niti najmanjeg zaostajanja. Pošto smo prešli veću polovinu puta, tamo gdje nam je prostor to omogućavao, naša se dotle izdužena kolona prestrojila u širi raspored. U razvijenom lancu svi se nadosmo u istoj napadnoj liniji. Otkočeno oružje bilo je kod sviju u ruci. Zahuktani i uzbuđeni, primicali smo se uzavrelom poprištu borbe. Za cijelo vrijeme žestina okršaja nije jenjavala i četa je stizala upravo u času kada nam je izgledalo da je boj dospio do stepena krajnjeg usijanja. U uzastopnim jurišima i protunapadima naše su jedinice, očigledno, već bile dobro iskrvarile. Pri prvom susretu zapazismo mnoge iz stroja izbačene bijelim zavojima previ jene drugove. Zamjenika političkog komesara 4. čete u našem bataljonu Nikolu Cvijetića upravo su prenosili ranjena. Bio je s više metaka zahvaćen u nogu od kuka do stopala, s kojeg mu je rafal raznio cipelu. U kanalu je ležao smrtno ranjen u slabine borac i puškomi-traljezac Sreto Muharemović iz sela Kalauzovića kod Sarajeva. Popularni Učo Dimitrijević od Valjeva, intendant 3. bataljona, pogođen posred lica — bio je mrtav.

Bez zadržavanja preletjeli smo dubok barovit prosjek i upali u šumu hrastovih stabala prema Filipovom putu neznatno udaljeni od pomenutog dvorca. Lijevo od nas vodile su borbu ostale čete 1. bataljona.

Prostor je bio sav u metežu, zasićen plavkastim dimom i smradom baruta. Na glave nam padaju cijele lisnate zavjese od mitraljeske sječe. Od zaglušujućih eksplozija i strjelovitih rafala atmosfera je bila, tako reći, paklena. Nama s desne strane napadao je bataljon Fruškogoraca pod energičnom komandom Marka Peričina Kamenjara. Prepoznali smo u istom stroju komandira Pajicu Kuzminca i borce Bosutske partizanske čete. Uzeli smo čeonu dio fronta u dubini od stotinjak metara do ruba šume i u razvijenom lancu postupno nastupali ne čekajući naređenja. Kako se kasnije pokazalo, udarili smo u odsudnom času na najosjetljivijem mjestu.

Nastalo je vrebanje, gađanje i zasipanje svega što se micalo ispred nas po putu i u njegovom jarku. Svi smo takođe bili izloženi bliskoj, ubitačnoj vatri. Pretrčavanjem i hitrim skokovima zauzimali smo deblo po deblo, smanjujući prostor do prvog jarka, iz kojeg su cijelom dužinom kosili gusti puščani plotuni i mitraljeski rafali.

U najvećem jeku zapazili smo neke po nas vrlo povoljne znake. S lijeve bočne strane dolutale su unezvjerene mazge što su se pod dejstvom unakrsne paljbe otele s obližnjih vozila neprijateljske komore. Sredinom Filipovog puta, u velikom međusobnom odstojanju, pogureno su pretrčavali pojedini vojnici pod šljemovima, povlačeći se u istom pravcu iz kojeg su došli. Gotovo nijedan nije

uspio da umakne. Sistematski smo se privlačili rubu šume. Široka čvornovata stabla — naša velika prednost kao neprobojan zaklon — omogućila su nam da svedemo razmak do ivice jarka na udaljenost od nekoliko kratkih skokova. Neki se uskoro nadosmo i u samom jarku. Imali smo šta i vidjeti. U njemu su ležale kompletne desetine vanredno odjevenih i opremljenih vojnika plave kose i bijele puti. U istom borbenom položaju, gotovo svi pogođeni u čelo, bili su — mrtvi i nepomični. Pored njih blistave puške i mitraljezi, gomile praznih čahura i dopola istrošeni dugi redenici, sanduci municije, kožne torbice, futrole... I dok preko naših glava iz suprotnog jarka, prelijeću posljednja jata mitraljeskih kuršuma — mi se, iz neposredne blizine, bavimo učtkivanjem preostalih njihovih usamljenih gnijezda. Potom su se tu i tamo oglašavali još pojedinačni pucnji, da bi pred sumrak nastupio mir i zavlada potpuna tišina.

Cio prostor i Filipov put osvojiše naši borci, koji su odasvud nicali kao gljive iza kiše. Oni su pretraživali svaki kutak. Do mraka smo izbrojali 80 mrtvih, a poginulo ih je ukupno 120. Plijen je bio nepregledan. Cijela naredna tri do četiri časa utrošili smo u njegovom pribiranju i sređivanju. Komandanti su sa načelnikom štaba brigade brinuli o njegovoj raspodjeli i o »baziranju«, kako su to Sremci običavali da kažu. Negdje u šumi zakopana su dva bacača, mnoštvo municije u sanducima i oprema. Politički komesari sa Hasanom Brkićem, zamjenikom političkog komesara brigade, starali su se oko opremanja ranjenika. Na brzinu je napravljen neophodan broj jednostavnih nosila. Svaki je bataljon, uz dužnu poštu, sahranio svoje mrtve drugove. Bila je dobro osvojila noć kad smo krenuli od dvorca — sa poprišta ove dramatične i za sve nas veoma teške, ali uspješne i mnogostruko značajne borbe.

To nije bila takozvana Pirova pobjeda, iako smo poslije nje osjećali snažan psihički teret zbog pretrpljenih gubitaka, a dijelom i uslijed daljeg razvoja situacije na ovom za nas još stranom terenu.

Imali smo 18 mrtvih i tridesetak ranjenih drugova, među kojima veći broj teških ranjenika.

Po dolasku u Srem bili smo laki i pokretljivi, bez bolesnih i ranjenih, pa čak i bez konja, izuzev male štapske komore. Svaki čas zastajkujući, sada smo se teškom mukom kretali, pretovareni velikim plijenom, naročito oružjem i municijom, i sa više od dvadeset nosila na ramenima, negdje u sredini kolone. Nikad nismo raspolagali tolikim mnoštvom novih pušaka i mitraljeza, šinjela, šatorskih krila, porcija, čaturica, kožnih torbica, kompasa i sekcija. Kratke vojničke čizmice šetale su od ruke do ruke i nudile se na izbor. Ali, od formiranja brigade nismo imali ni toliko mrtvih i teško ranjenih u jednoj jedinog borbi.

Borba se vodila s neprijateljem o kome je 2. četa bila poslala izvještaj. Nas nekolicina smo ga lako i prepoznali. Bili su to oni isti vojnici koje smo osmatrali iz neposredne blizine na Domuskele. Radilo se, zapravo, o jednom bataljonu pripadnika srednjih godišta njemačke 718 divizije sa još nekim dijelom u njegovom začelju. S prethodnicom na biciklima neočekivano je upao u raspored naših jedinica i nakon višečasovnog rvanja doživio strahovit poraz.

Sad nam je namjera da se u toku noći što više odlijepimo od mjesta okrašaja, a to nije išlo lako. Put, usmjeren ka zapadu, bio je mekan, s obje strane ograđen uspravnim drvoredom — kao hodnik u neprovidnom mraku. Po njemu smo sporo koračali, gdjekad u mjestu tapkali, a najčešće dugo i nepomično stajali. Kad je prošla ponoć, nismo bili odmakli ni puna tri kilometra od polazne tačke. Po izlasku iz šumskog prosjeka u širi prostor, u kome je bilo i nešto vidnije, konačno smo stali i grupisali se po četama. Pokazalo se da nosila s ranjenicima, s kojima se moralo pažljivo postupati, najviše zadržavaju kretanje. Stoga je štab brigade odlučio da se oni odvoje i pod zaštitom jedne desetine boraca komunista i s nekoliko bolničarki privremeno ostave s desne strane zadnjeg dijela pređenog puta u najgušćoj šumi.

Komande četa dobile su uputstvo da formiraju zaštitnu desetinu, pa je Tomi Mendešu palo u dio da u našoj četi odredi čovjeka iz svog voda.

Zbog delikatnosti zadatka predloženo je da se javi dobrovoljac i svi smo pogledali u Ristu Lontoša, čiji se otac, teški ranjenik, takođe našao na nosilima.

Po šutnji koja je nastala i duže potrajala bilo je jasno kako se gleda na odluku o odvajanju ranjenika i na ulogu njene predviđene malobrojne zaštitnice. Nikome nije bilo jasna ni sutrašnja sudbina cijele kolone, a kamoli grupe nepokretnih ranjenika koja će se, sa neznatnom zaštitom, naći gotovo bespomoćna i u svakom slučaju, krajnje osamljena.

Brigada je pošla svojim putem na jednu, a mi, isprativši je tjeskobnim raspoloženjem, drugim, na drugu, sasvim suprotnu stranu.

Prohladno svanuće otkrilo nam je ambijent u kome smo se tog jutra, 15. oktobra 1942. zatekli. Tanki pramenovi plavičaste izmaglice izvlačili su se iz bujne paprati i iznad naših glava, provlačeći kroz požutjelo granje tankog i vitkog drveća. Još tamnoplavo nebo, s posljednjom zvijezdom na horizontu, naziralo se vedro, bez jednog oblačka. Od časa kad smo se tu smjestili, niko od nas, tokom preostalog dijela noći, nije oka sklopio. Ranjenici su bili mirni, neki još

u nesvijestici a neki u dubokom snu, pa nam nisu pričinjavali nikakvih teškoća — kao da ih gotovo nije ni bilo tu. Na nosilima od šatorskih krila ležali su pokriveni ćebadima koja su im dežurne drugarice nakon svanjivanja navukle preko glave.

Određili smo bili četiri stražarska mjesta u jednom prostranom kvadratu, sa smjenom nakon svaka dva protekla sata. Na stazu kojom je prošla naša glavnina od Filipovog puta prema rijeci Studvi isturili smo dvojicu osmatrača, a drugu dvojicu u dublju pozadinu. Dvojica će obilaziti stražare i vršiti smjenjivanje. Pokazalo se da se naš mali ranjenički logor nalazi po strani od glavne staze svega kojih 150 metara. Taj je pravac bio i najosjetljiviji, jer će Nijemci u vjerovatnoj potjeri za nama bez teškoća moći da ustanove kud smo se provukli. Tragovi kolone bili su svježi i upečatljivi, a to se ne malom zebnjom pri dnevnom svijetlu lako utvrdili. Vidjeli su se sasvim jasni otisci od čizama njemačkog porijekla, jer je tlo na ovom podbarnom pojasu blatnjavo, što je slučaj i u mnogim drugim dijelovima Bosutskih šuma.

Kao nikad ranije tog nam je dana izgledalo da vrijeme nikako ne odmiče. Do kraja navijen sat, kao da je bio potpuno stao. Sluh nam je postao preosjetljiv na najmanji šum. Sjedjeli smo na panju i šutjeli. Džemal Fejzo, radnik iz Foče, koga smo zvali Haba, i Rade Bajčetić, učenik iz Sarajeva, obojica borci 1. bataljona, ispijeni i pomodrijeli, nisu više ličili na one od juče, kao uostalom i svi ostali. S prividnim mirom, ali krajnjom napregnutošću, pratili smo svaki mig i pokret ranjenika. Bolničarke, pune brige, povremeno su ih pažljivo napajale i nijemo pored njih klečale, pripremajući bijele zavoje iz nabijenih njemačkih sanitetskih torbica. Tako su practicali prvi jutarnji sati. Stražari su se smenjivali, s malo riječi smo se sporazumijevali i niko iz zaštitne desetine nije mislio ni o čemu drugom, nego isključivo o namjerama štaba u odnosu na ovu našu osamljenu grupu.

Sunce je kasnije dobro izgrejalo, šumovi su postali znatno raznolikiji. Tu i tamo iz daljine bi odjeknuo po koji udar — možda od sjekire, lepet krila — vjerovatno od kakve ptice ili kršenja grana, ko zna od čega. Mi smo se pretvorili u golo uho, koje sve registruje na licu. Najzad je došlo ono čega smo se najviše i pribojavali — nama dobro poznat tup pucanj, što uz šištanje putuje prostorom i završava s reskom, potresnom eksplozijom. Prvom takvom fijuku slijedio je drugi, pa njih više uzastopce i onda po nekoliko istovremeno. Počeli su, rekosmo jedan drugom. Meta kanonade nije zasad bila naša baza, nego je putanja granata išla nekud visoko i desno iznad nas, pa smo zaključili da je usmerena na prostor oko dvorca, na kome se prethodnog dana odigrala borba. Granate topova i bacača prebirale su širok pojas, jer je odjek njihovih eksplozija bio čas daleko, a gdjekad je potresao zemlju nedaleko od nas. S malim

prekidima ona je potrajala više od dva sata — gotovo do podne. Za cijelo to vrijeme nismo očekivali nikakav nastup vojske. Ali, po prestanku paljbe nastupila je ona, svima dobro poznata, mučna i podozriva tišina. Neki su se ranjenici bili razbudili i instiktivno uznemirili, pa se sad čulo njihovo stenjanje i pogdjekoji jauk. Rane su, očigledno, oživjele, san postao lagan, pa ih je blisko gruvanje dozvalo svijesti, te su očima tražili odgovor na neizrečeno, nama jasno pitanje, dok su nečije suve usne iskale vode, a neki zahtijevali da se odmah krene.

Naša i onako napeta pažnja bila je sad udvostručena, jer se od pravca dvorca razabiralo nekakvo živo poslovanje. Najzad primjetismo primicanje jednog vojnika. Išao je polagano i oprezno — s puškom u ruci. Dočekan i iznenađen od naše straže, bio je zaustavljen i lako uhvaćen. Srećom bijaše partizan — zalutali borac Fruškogorskog bataljona. Reče da je prespavao noć u šumi i sad, alarmiran detonacijama, krenuo za kolonom. Malo zatim uhvatismo i jednog seljaka, koji je dolazio iz istog pravca i još jednog što se sa sjekrom u ruci približavao iz dubine šume. Obojica su, navodno, išla za svojim poslom. Nudili su nas duvanom. Bili su detaljno ispitani i zadržani pod strogom prismotrom.

Kad smo, s velikim olakšanjem, konačno utvrdili da skazaljke na satu pokazuju četiri poslije podne, počelo je u nama sazrijevati uvjerenje da je ono najteže već prošlo i da se više u ovo doba ne treba nadati ničem lošem. (Kasnije smo doznali da su Nijemci toga i narednog dana, nakon prethodne artiljerijske i bacačke pucnjave, sa poprišta borbe kod dvorca kupili svoje poginule i ranjene vojnike).

Nije proteklo mnogo a sa zapada se oglasila škripa nepodmazanih točkova. Ona se postojano pojačavala i sve određenije nama približavala. Izišli smo na stazu i, mada još uvijek napregnutih živaca, sada slobodnije osmatrali put dokle god se pod kosim zrakama sunca mogao nazrijeti. Kad se otuda pomolio čovjek s prutićem u ruci ispred više konjskih zaprega, nama kao da je spao težak olovni teret sa srca. Od uzbuđenja neke djevojke nisu mogle da prikriju suze. Bilo je sigurno da je štab uputio kola ze prevoz naših ranjenika.

Po povratku malog ešelona u sastav glavnine, a sada smo išli kao preporođeni, oni na kolima smirena lica, svjesni da nisu napušteni, svi su nas s uvažavanjem i radosno dočekali. Jedni su doduše, govorili da su nas bili otpisali i smatrali izgubljenim, drugi su nas tapšali po plećima. Nastalo je opšte ljubljenje s ranjenicima. Manojlo Minić, Nikola Cvijetić i drugi ranjenici bili su okruženi od boraca našeg 1. bataljona. Ispod brkova starog Boška Lontoša, koji je gotovo sve vrijeme bio proveo u nesvijesti, zaigrao je sada jedva primjetan bolan smiješak, kad je, otvorivši oči, ugledao sina.

Svoju desetinu zatekao sam kod štaba brigade gdje se trenutno nalazila na obezbeđenju. Štab je već bio potanko obaviješten o svemu. Uz komandanta i načelnika štaba brigade na prostrtom šatorskom krilu sjedio je Uglješa Danilović u kratkom kožnom kaputu i kožnoj kapi, pognut nad sekcijom. Određivao je predstojeću maršrutu u kojoj će biti komandant kolone. Pored njega — njemački šmajser i limena vojnička porcija do vrha puna žutog kukuruznog zrnavlja. Njegov mi kurir reče da je ovako stajala netaknuta cio dan. Bio je to jedan, u svakom pogledu, i za sve nas težak ratni dan.

Veče se naglo i sveobuhvatno navlačilo. Kolona se duž ruba šume užurbano pripremala za težak i dugačak put. Zadatak je bio — nov pokret s manje-više svakom poznatim ciljem (u Frušku goru), ali s gotovo nepremostivim preprekama i nepoznatim iskušenjima i stoga svima nesagledivim i krajnje neizvjesnim završetkom.

Moni FINCI

ROMANIJAC U SREMU

Novembra 1942. vratila se 6. istočnobosanska brigada iz Srema u Semberiju. Memiš Vrabac, stari borac sa Glasinca, bojao se prelaza preko Save (kao i svi Romanijci) pa je stalno molio komesara da s njim u isti čamac, jer je komesar znao plivati. Sava nadošla, a čamac mali i propušta vodu. Kad su bili nasred Save, obrati se Memiš omladincu iz Brodca koji je veslao;

— Je li, druže, može li ovdje voda prevršiti čovjeka?

— Da, ima ovdje oko 30 — 35 metara dubine — hladnokrvno odgovori omladinac.

— Uh, ala je žitka — uzdahnu Memiš.

Kada je čamac stigao bosanskoj obali, Memiš skoči prvi na obalu, okrete se prema Sremu i viknu:

»Širok Dunav ravan Srem,
Viš na Savu ne idem!«

OD ŠEKOVIĆA PREKO MAJEVICE DO SREMA I NATRAG

U zoru 12. septembra 1942. 6. istočnobosanska brigada prebacila se kod sela Dubnice preko ceste Tuzla — Zvornik na Majevicu, vodeći u toku dana borbu sa legijom iz muslimanskih sela Jajića, Hrasnog i Seljublja. Legija je pokušala da spriječi pokret brigade, ali je brzim pokretom i vatrom naših bataljona odbačena. Pošto je izbila na Jelicu — greben Majevice planine, brigada je u toku dana došla do pred selo Orlovine. Sljedećeg dana prošla je kroz četničke položaje na Zlatovu i preko Priboja produžila ka Tutnjevcu. Četnički komandant, vojvoda Radivoje Kerović, iznenađen pojavom brigade, nije smio prihvatiti borbu, iako je upravo na tim položajima imao zadatak da »brani« Majevicu od partizana.

Sljedećih dana brigada se razmjestila u selima Korenita, Bukovica i Magnojević. To je od početka ustanka bio partizanski kraj, gdje je sve do februara djelovao Bijeljinski partizanski bataljon. Tu su se borci, poslije dužeg vremena i napornih marševa, odmorili i dobro nahranili.

Pojava 6. brigade na Majevici brzo je odjeknula u čitavom ovom kraju. Narod se uvjerio da je četnička propaganda o tome da su partizani uništeni najobičnija laž i obmana. Jer, umjesto toga, oni su vidjeli brigadu kao organizovanu i za ondašnje prilike brojnu i naoružanu, disciplinovanu partizansku jedinicu, čiji su borci bili riješeni da se za slobodu svog naroda bore na svakom mjestu. Zbog toga dolazak brigade u ovaj kraj iskreno su pozdravili ne samo naši aktivisti nego i svi ljudi kojima je na srcu ležala sloboda svoje zemlje. Tih dana u ovom kraju se u narodu govorilo i uveliko pričavalo o brigadi i njenim borcima. Seljaci sela kroz koje je ona prolazila bili su iznenađeni da nijedan od partizana nije ubrao ni jednu jedinu šljivu, niti je išta preduzimano na svoju ruku. To je

za njih bilo gotovo neshvatljivo kada se ima u vidu da su ih četnici već više od pola godine bezobzirno pljačkali i maltretirali na sve moguće načine.

Na drugoj strani, dolazak brigade u ovaj kraj izazvao je nespo-kojstvo i još više pojačao unutrašnja trvenja i razmirice četničkih komandanata. Počelo je kolebanje u njihovim redovima, jer je među njima bilo i onih koji su bili svjesni da ih četničko rukovodstvo vodi putem izdaje.

U toku nekoliko dana u štab brigade pristizali su partijski radnici sa terena koji su dali obavještenja o političkim prilikama u ovom kraju, o rasporedu četničkih i ustaško-domobranskih jedinica i dr. Stigla je i Semberska partizanska četa. Kako se moglo i pretpostaviti, dolazak brigade u ovaj kraj ubrzo je alarmirao njemačko-ustaške komande u Brčkom i Tuzli. Štab brigade je saznao da se Nijemci iz Brčkog, u saradnji sa četnicima, pripremaju da nas napadnu iz nekoliko pravaca.

U Štabu je razmotrena novonastala situacija. Odlučeno je da se za sada borba ne prihvati, pošto nisu postojali realni izgledi za njen uspješan ishod.

Zbog toga je brigada u toku noći 17/18. septembra krenula preko Tutnjevca, Udrigova i ceste Tuzla — Brčko, i u Jablanicu stigla sutradan. Drug Ročko i još neki drugovi ostali su u Semberiji radi usmjeravanja i aktiviranja partijske organizacije na terenu.

U Jablanici je situacija bila slična kao i oko Korenite. Iako je narod ovog kraja u većini bio privržen narodnooslobodilačkom pokretu, blizina Tuzle činila je ovaj kraj još nepovoljnim za naš duži boravak. Zbog toga je poslije nekoliko provedenih dana u Jablanici odlučeno da brigada produži ka Trebavi, odakle bi se, po prelasku preko Bosne, prebacila u centralnu Bosnu radi uspostavljanja veze sa našim jedinicama u tom kraju.

Tako je brigada 26. septembra krenula iz Jablanice preko teško prohodnog i nenaseljenog grebena Majevice. Poslije tri vrlo naporna noćna marša, stigla je u selo Zelinju gdje je bio štab Trebavskog četničkog odreda popa Save Božića. Iznenadjeni četnici, koji su se u selu zatekli, razbježali su se. Međutim, od nekih naših simpatizera, koji su se nalazili među četnicima, obaviješteni smo da u centralnoj Bosni nema partizanskih jedinica te da su se ozrenski četnici već bili pokrenuli prema ovom dijelu istočne Bosne sa ciljem da napadnu brigadu*

Zbog neizvjesnosti o situaciji u centralnoj Bosni, kao i mogućnosti borbe sa četnicima, pa i ustašama i domobranima iz Doboja, i drugih garnizona rukovodstvo je odlučilo da se brigada ponovo vrati na Majevicu.

Nakon tri uzastopna noćna marša brigada je (bez 1. bataliona) stigla u Jablanicu gotovo istim pravcem. Prvi bataljon je od Spio-

nice preko Maoče i Ražljeva produžio za Bukovicu. U zaseoku Perići (Špionica) održan je sastanak štaba brigade sa štabovima bataljona, na kome je između ostalih govorio i Svetozar Vukmanović Tempo. On je analizirao situaciju i stanje u brigadi i kao član Vrhovnog štaba dao smjernice za dalji rad. Po dogovoru na tom sastanku, trebalo je da se brigada vrati na Majevicu i u Semberiju, da se poveže sa sremskim partizanima, a zatim, pošto se popuni, da povede odlučnu borbu protiv četnika u tom kraju. Nakon toga štab brigade je sa 3. bataljonom produžio pokret za selo Bukovicu, gdje je stigao 30. septembra, dok je 2. bataljon sa komesarom brigade ostao izvjesno vreme u Jablanici.

Ponovni dolazak brigade na Majevicu još više je uzbunio majevičke četnike. Njihov komandant, kapetan Račić, počeo je ubrzano da koncentriše četnike sa namjerom da napadne brigadu. I, zaista, glavnina četnika (oko 1.000 ljudi) iz nekoliko pravaca napala je 3. oktobra 6. brigadu, koja se u to vrijeme sa svoja dva bataljona (oko 350 boraca) nalazila u Gornjoj Bukovici, Koreniti i okolnim zaseocima.

Četnici su krenuli iz nekoliko pravaca prema Gornjoj Bukovici. Prvo su napali našu predstražu (četa 3. bataljona) u Koreniti, koju su potisli. To je doprinijelo da se i 3. bataljon povuče nešto unazad.¹⁾ Prvi bataljon još nije bio stupio u borbu. Samo je njegova 4. četa (koja je bila kod štaba brigade) odbila napad jedne četničke kolone.

Poslije četničkog napada i znatnih gubitaka, štab brigade je odlučio da se odmah krene ka Savi. Tako je i učinjeno. U toku noći 4/5. oktobra štab brigade i 3. bataljon izvršili su pokret preko sela Zabrdre, a 1. bataljon preko sela Dragaljevca i ujutro stigli neda-leko od sela Brodac. Petog oktobra smo predanili u brodačkim šumama, pripremajući se da u toku iduće noći pređemo preko Save u Srem.

Noć je bila bez mjesečine. Površinu vode prekrivala je gusta magla. Hladnoća i vlaga je prodirala do kože. Prvi čamac je otisnut i nakon nekoliko zaveslaja izgubio se u tami. Čulo se samo ravnomerno bučkanje vode. I na drugoj obali je naložena vatra da bi se čamcima odredio pravac kretanja. Međutim, svjetlost nije prodirala daleko od obale, pa su veslači bili prisiljeni da se povremeno dozivaju. Čudan je to osjećaj bespomoćnosti i za dobrog plivača, a pogotovo za drugove iz planinskih krajeva, odrasle pored brzih planinskih potoka, čiji žubor razgoni samoću. Pa ipak sa prvim zracima zore prebačeni su u Srem i posljednji dijelovi brigade.

¹⁾ Ovom prilikom izginuli su drugovi: Omer Maslić, Zarko Mitrović, Ratko Vokić i Dejan Vučković. A nekoliko dana ranije četnici su zarobili i ubili Pavla Mladenovića borca Brigade i Vasilija Tonića aktiviste sa ovog terena. Omer Maslić je proglašen za Narodnog heroja.

Nakon što su se 1. i 3. bataljon brigade prebacili u Srem, na Majevidi je ostao 2. (majevidski) bataljon, pošto nije bio blagovremeno obaviješten o pokretu brigade prema Sremu.

Po prelasku Save brigada se našla u dubini prostrane Bosutske šume i ulogorila se u jednom ovcem proplanku, zvanom Kovaluk. Ova ogromna i gusta šuma koja se proteže po dužini i širini od nekoliko desetina kilometara između sela Sremske Rače, Morovića i Jamene, vrlo je povoljno pribežište za privremeni boravak partizana. Ali ima i svojih nepovoljnosti. Preko nje protiču rijeke: Spačva, Studva i Bosut, a u perifernim naseljima (Bosut, Višnjicevo, Morović, Batrovci, Lipovac, Vrbanja i dr.) nalazile su se ustaško-domobranske posade, a na željezničkim stanicama manja njemačka odeljenja. Na tom prostoru operisala je Bosutska partizanska četa, sa kojom je odmah uspostavljena veza i dobiveni prvi, mada ne potpuni, podaci o Sremskom odred i situacija na Fruškoj gori. Ova četa je u toku 1942. godine održavala stalnu vezu sa partizanima u Semberiji. Izveli su i nekoliko zajedničkih akcija. Četa je obavjestila štab brigade da su nedavno Nijemci iz okolnih garnizona, uz pomoć ustaša, vršili ofanzivu na sremske partizane na Fruškoj gori, koji su se na vrijeme povukli ovamo, u Bosutske šume, pa su se poslije nekoliko dana bez borbe ponovo vratili na Frušku goru.

Nakon nekoliko dana njemačka komanda je reagovala. Pojačana je kontrola kretanja stanovništva u okolnim naseljima, a isto tako i preko Save, čime je ujedno bila otežana veza sa Semberijom. Zbog toga je trebalo što prije postaviti vezu sa štabom Sremskog partizanskog odreda, radi čega je Uglješa Danilović krenuo na Frušku goru. Sem toga, odlučeno je da se u međuvremenu napadnu dva obližnja uporišta. Zima je bila na pomolu, borbe je trebalo obuti i odjenuti, a nedostajalo je i municije. I što je najvažnije, aktivnim iznenadnim dejstvom protiv neprijatelja, trebalo je privući borbe i rukovodioce na borbu u ovom ravničarskom kraju i učvrstiti kod njih uvjerenje u sopstvenu borbenu snagu.

I tako je riješeno da Prvi bataljon napadne neprijatelja u selu Vrbanja, a Treći u selu Kuzmin. Sa 1. bataljonom su krenuli komandant brigade Vojo Ljujić i načelnik štaba Rudi Petovar, a sa 3. bataljonom zamjenik komandanta brigade Pero Kosorić. Na Kovaluku sa grupom boraca ostao je zamjenik komesara brigade Hasan Brkić radi uspostavljanja veze sa Semberijom.

Napadom na ustaško-domobransku posadu (jačine oko dvije čete) u Vrbanji izvršen je 11. oktobra po danu. U ranim jutarnjim časovima izvršeno je izviđanje sa komandirima čete, kome je prisustvovao komandant brigade i načelnik štaba brigade. Izviđanje je izvršeno sa ivice šume i tom prilikom precizirani su zadaci svakoj četi.

Prva četa napala je selo sa istoka, Druga sa sjeveroistoka, a treća (Muslimanska) sa juga, dok je jednim vodom obezbjeđivala

pravac od sela Soljani. Četvrta četa zatvarala je pravce od željezničke pruge Vinkovci — Brčko i od sela Drenovci. Čete su imale zadatak da se neprimjetno uvuku u centar sela, da posjednu crkvu i još neke važnije zgrade i da pristupe likvidaciji neprijateljske posade. Sa svakom četom bio je po jedan član štaba bataljona.

Od zaprega koje su se zatekle na njivama formirana je kolona da bi Druga četa, po grupama između kola pod komandom iskusnog komandira — španskog borca Miljenka Cvitkovića²⁾ mogla neopaženo doći u selo. Sve čete su neopaženo ušle u selo, čime je postignuto potpuno iznenađenje neprijatelja. Jedan ustaša, koji je sjedio pred kafanom kod pošte i mirno pio vino nije vjerovao svojim očima kada mu je partizan prišao, uzeo pušku prislonjenu na zid i naredio mu da krene pred njim.

Kada su jedinice ušle u selo, zaposjele crkvu i neke druge zgrade, nastalo je komešanje civila i bežanje grupica ustaša i domobrana prema školi. Nestalo je puškaranje, a zatim je posada počela organizovano pružati otpor iz škole, u koju se sklonila. Škola je odmah blokirana. Međutim, u učionicama škole nalazili su se đaci kojima ustaše nisu dale da se udalje iz njih, zbog čega se moralo odustati od napada na zgradu.

Čim je u Vrbanji otpočela borba, ustašama je krenula pomoć iz sela Soljani, ali je naišla na zasjedu Treće čete pa se poslije borbe vratila u Soljane.

Pošto je zgrada škole blokirana, pristupilo se evakuaciji plijena. Zaprege koje su Drugoj četi omogućile neopažen ulazak u naselje, natrag su se vraćale u Bosutske šume, dupke natovarene. Zaplijenjeno je: 2 puškomitraljeza, oko 20 pušaka, nekoliko sanduka municija, nekoliko radio-aparata, veća količina hrane, odjeće, obuće i oko 300.000 kuna, koje su nađene u pošti.

Prilikom evakuacije plijena pojavio se problem kako prebaciti znatne količine hljeba koje su nađene u nekoliko pekara i na drugim mjestima, jer su borci i niže starješine po svaku cijenu nastojali da ponesu što više hljeba iako je odjeće, štofova i druge robe nađeno u raznim radnjama bilo toliko da to sve nije moglo stati u ono kola što smo imali.

U napadu na Vrbanju bataljon je imao jednog mrtvog i dva ranjena druga, a u povlačenju dva mrtva i pet ranjenih boraca. Tom, prilikom poginuli su: Dušan Koronja, Novosel Obren i Morie Griz. Neprijateljski gubici iznosili su oko 15 mrtvih i ranjenih; zarobljen je i komandant mjesta Vrbanje, domobranski satnik. Nakon završene akcije bataljon se sa plijenom 13. oktobra vratio u rejon Filipovog puta i razmjestio se. Odmah je upućena Druga četa

²⁾ Poginuo 1. VI 1943. na Vučevu u borbi sa Nijemcima. Proglašen je za Narodnog heroja.

na obalu Save kod Domuskele radi obezbjedenja i prikupljanja podataka o pokretu neprijatelja.

I treći bataljon je izvršio postavljeni zadatak. Naime, u Kuzminu je vod Nijemaca obezbjeđivao željezničku stanicu na pruzi Beograd — Zagreb, dok je u selu bilo nešto domaćih ustaša i folksojčera. Prema kazivanju vodiča, borca iz Bosutske čete, uporište im je bilo u žandarmerijskoj stanici.

Noć tamna, a mesto nepoznato. Kako da se borcima predoči kakva-takva slika naselja? A trebalo je odrediti i pravce kretanja, orijentirne tačke.

»Kako izgleda Kuzmin?«, zapita komandant Trećeg bataljona vodiča, otresita momka iz Bosutske čete.

»Ta lepo, ušoreno mesto, družo komandante. K'o i sva naša sela. Pa, ima školu, crkvu i žandarmerijsku kasarnu. U njoj su sada fašiste, a ima ih i po selu ...«

Videći da ovako neće mnogo postići, komandant se riješi da očigledno prikaže položaj sela, raspored neprijatelja i orijentirne objekte. Zemljište na kome su stajali bijaše prekriveno pješćanim nanosom iza proljetnih poplava. Komandant nogom poravnava pijesak, omeđi ga štapom sa četiri strane, pa, obraćajući se komandirima četa, vodova i vodiču, otpoče:

Evo, drugovi, zamislite da je ovakav položaj sela. Kroz selo vodi put, recimo, evo ovuda — i povuče liniju u pijesku. — Je li tako, zapita vodiča?«

»Jes, baš tako, družo! Glavni šor« — prihvati vodič.

»A sad nam reci, ima li još koji šor kroz selo i gde izlazi u polja?... Gdje je železnička stanica... kasarna?« I tako redom vodič je kazivao, a komandant »unosio« u peščanu »kartu«. Sada je već išlo lakše.

»Bataljon će prići do sela cestom — evo ovuda, pokazivao je komandant. Franjo sa četom kreće desno kroz kukuruze i ulazi »ovdje« u selo do »ovog« raskršća na glavnom šoru. Tu postavlja zasjedu, blokira kasarnu i zatvara izlaz iz sela.«

»Melenta sa svojom četom kreće lijevo i zatvara prilaze od železničke stanice i pruge.«

Treća četa će sa štabom bataljona pretresti kuće neprijatelja i evakuisaće odjeću, obuću, hranu ... Zborno mjesto na ulazu u selo«. Dogovoreni su još neki detalji i plan je bio gotov, a time i zapovjest za akciju.

U toku dana, 12. oktobra, bataljon je stigao nedaleko od sela i skriven u šumi sačekao noć. U prvi suton izvršen je pokret kroz strnjišta i polja ispresijecana kanalima do ceste, a zatim cestom do naselja, odakle su čete krenule na zadatak.

U »glavnom šoru«, pred osvijetljenim izlogom prodavnice »Bata«, punom obuće, zaustavila se grupa boraca. Vodič je pred-

ložio da se vrata razvale, dok je politički delegat zahtijevao da se pronađe prodavač (imao je stan na spratu iznad prodavnice) da bi otvorio prodavnicu. Spor je okončao komesar bataljona. Ulaz u prodavnicu »otvoren« je kroz izlog.

Tresak stakla razlegao se kroz noć. U mlinu, preko puta mašine su zaustavile rad, ugasilo se svjetlo i sve je umuklo. Na okolnim prozorima zaškripali su kapci, promolila se neka čupava glava i brzo iščezla iza zavjesa.

Noćna tišinu poremetiše dva pucnja, a zatim zaštekta mitraljez. Na kraju sela bijesnu eksplozija bombe i razliježe se kroz noć. Još po neka puška oglasi se tu i tamo i zavlada tišina. Njemačka patrola koja je krenula kroz selo naišla je na zasjedu i brzo uništena. Na željezničkoj stanici nastao je metež. Uskoro je lokomotiva dovukla odnekle pojačanje, ali do svanuća Nijemci su ostali oko željezničke stanice.

Pred zoru bataljon je sa natovarenim kolima obuće, odjeće i hrane iščezao u šumu pravcem kojim je i došao. U stanu jednog folksdojčera nađena je nekakva crvena njemačka zastava sa vezanim kukastim krstom. Poslužila je za izradu petokrakih zvijezda.

*

Po završenom zadatku bataljon se odmarao u šumi sjeverno od sela Bosut, nedaleko od ceste koja dolazi iz Kuzmina. Neprijatelju se žurilo da što prije pojača posade u okolnim selima. Tek što se razdanilo, a kamion pun ustaša nalet je na zasjedu. U kratkoj ali oštroj borbi ubijeno je sedam ustaša, a ostali su se razbiježali. Kamion je zapaljen. Tu su poginuli: puškomitraljezac Žarko Herceg i šesnaestogodišnji partizan Desimir Čvorić iz Šekovića.

Tek što se završila borba sa ustašama, a osmatračci javiše: »Sa sjevera kolona...« Očekujući neprijatelja bataljon se razvio za borbu. Ali umjesto ustaša pojavili se partizani 1. fruškogorskog bataljona. Sa njima je bio i drug Uglješa. Bio je to neočekivani, ali radostan susret partizana iz dvije susjedne pokrajine. Ovaj događaj obilježen je i simbolično: Bataljoni su postrojani, jedan naspram drugog, a zatim su komandant Fruškogorskog bataljona Marko Peričin Kamenjar i komandant 3. bataljona brigade naizmjenično predali — primili raporte i izvršili smotru. Nije izostao ni prigodan govor ... Zbratimljeni borci istočne Bosne i Srema... I već sutradan borbeno bratstvo bilo je zapečaćeno zajednički prolivenom krvlju...

Nakon kraćeg odmora bataljoni su krenuli u pravcu Kovaluka, na zbornu mjesto brigade. Kada smo tamo stigli, obaviješteni smo da su prethodnog dana u Morović, Višnjicevo i Jemen stigle neke

njemačke jedinice,³⁾ dok je u ostalim okolnim selima zapaženo prikupljanje ustaško-domobrinskih snaga. Bilo je, dakle, jasno da neprijatelj priprema napad na brigadu.

U zoru 14. oktobra na Kovaluk je stigao 3. bataljon brigade i 1. bataljon fruškogorskog odreda. Na tom šumovitom terenu, opasnom uporištima u okolnim naseljima i ispresijecanom rječicama i kanalima, koji bi nam u slučaju borbe otežavali manevrisanje, brigada se nije mogla zadržavati. Stoga je odlučeno da brigada zajedno sa sremskim jedinicama istog dana krene na sjever prema Fruškoj gori. U tom cilju 3. bataljon brigade i Fruškogorski bataljon produžili su pokret kroz šumu ka mjestu »Dvorac« (šumarska kuća) na tzv. Filipovom putu, koji vezuje sela Morović i Jamenu, gdje su stigli oko podne. Tu, kod »Dvorca« (u šumi zv. Debrinja), već su se nalazili 1. bataljon brigade i Bosutska četa. Na Kovaluku ostao je Miloš Zekić sa dve čete (jedna Fruškogorskog, a druga iz 3. bataljona brigade) radi obezbjeđenja od Sremske Rače i Višnjiceva.

Prvi bataljon brigade i Fruškogorski bataljon ulogorili su se pored »Dvorca«, a 3. bataljon bio je nešto dalje u šumi. Naložene su vatre da bi se za ručak ispržilo meso. U nedostatku hleba pekao se kukuruz.

Poslije uspješnog napada na Vrbanju i Kuzmin, borci su bili raspoloženi. Pred ručak koji je uskoro trebalo da se obavi prepričavali su pojedine zgode i zbijali šale. Mada je situacija bila ozbiljna, kroz brigadu je strujao borbeni duh. Tome je, pored postignutih uspjeha nekoliko dana unazad, bez sumnje doprinijelo i prisustvo sremskih partizana — Fruškogorskog bataljona i Bosutske čete. Brigada se više nije osećala usamljenom. Podne je poodavno odmaklo i nije bilo izgleda da će neprijatelj još ovoga dana stupiti u akciju. Međutim, nekoliko sati ranije jedan bataljon 718. njemačke divizije krenuo je iz Jamene prema Moroviću. Ne računajući na naše prisustvo na Filipovom putu išli su sa patrolom biciklista ispred kolone, ali bez ikakvih drugih mjera opreza. Tako je ovog dana i za jednu i za drugu stranu došlo do iznenadne oštre borbe usred ogromne šume.

Evo kako se, po riječima komandanta 1. bataljona Mitra Minića, odvijala ova borba u odnosu na njegov bataljon i Bosutsku četvu: »Komandant brigade Vojo Ljujić i njegov zamijenik Pero Kosorić upravo su održavali sastanak sa štabom 1. bataljona, na kome je razrađivana marš-ruta kretanja u toku predstojećeg marša, kad je sav zadihan, pred komandanta bataljona, istupio visok borac iz Sarajevskog polja zvani Rogulja, koji se nalazio u sastavu zasjede prema selu Jamenu, i izvijestio da od Jamena ide kolona Nijemaca i ustaša, na čijem se čelu nalazila prethodnica od oko 20 biciklista

³⁾ Naknadno je ustanovljeno da je iz Šida u Morović i Višnjicevo prebačen bataljon Landeschützen (poljski strelci), a iz Brčkog u Jamenu, bataljon njemačke 718. divizije.

i nešto motociklista. Nije mogao preciznije reći kolika je jačina kolone. Zaseda bataljona prema selu Jameni je već prije njegovog povratka otpočela borbu, i likvidirala njemačku prethodnicu.

Na komandu: »Prvi bataljon k' oružju!« starešine i borci hitro su poskakali i bataljon je bio spreman za borbu. U istom momentu Nijemci i ustaše osuli su uragansku paljbu iz »šaraca« i drugog automatskog oružja po bataljonu. Kroz hrastovu šumu sa gromoglasnim povicima u jedan glas »juriš!« uslijedio je silovit juriš bataljona. Lijevo krilo bataljona u nekoliko skokova izmješalo se sa neprijateljem. Na dužini od oko 50 metara u prvom jarku puta brzo je raščišćeno sa Nijemcima. Na centralnom dijelu neprijatelj je u streljačkom stroju pokušao napad kroz šumu, ali je odmah odbačen i zbijen na sami Filipov put. Nijemci i ustaše ležali su u jarkovima sa obadvije strane puta i pružali očajnički otpor. Bataljon je zajedno sa četom Fruškogorskog bataljona i Bosutskom četom silovito jurišao prema centru streljačkog stroja Nijemaca. Borba prsa u prsa se rasplamsavala. Od pucnjave i odjeka ništa se nije moglo čuti ni na par metara. Prva četa uspjela je da upadne u prvi jarak puta, ali je bila odbačena. Bombe se bacaju takoreći na dohvat ruke. I posle još jednog silovitog juriša prve i dijelova treće čete na bombe i bajonete, zauzet je prvi jarak Filipovog puta. Sada nas od neprijatelja dijeli samo prostor koliko je put širok. Lijevo od mene mrtav, leži prvoborac iz Kadina sela, Sreto Muharemović, blizanac, a i drugi brat mu Anđelko je u istoj četi. Sreto leži sa pjenom na ustima, proboden bajonetom kroz grudi kraj ogromnog Švabe koga je on isto tako nabo na bajonet. Desno je Radovan Vuković, lakše ranjen u kuk, a »Uči« neprijateljski »šarac« je odnio donju vilicu.

Zaprege njemačke komore, koje su vukle nekoliko velikih špediterskih kola, pobijene su već na Filipovom putu i oni ne mogu iz komore ništa koristiti. Komora je sada »ničija«, jer se nalazi između nas i njih. »Šaraca« je sve manje na neprijateljskoj strani, a kod nas svaki čas zagrokti neki novi »šarac« ili automat.

Vrijeme odmiče, a neprijatelj, iako je pretrpio teške gubitke, još uvijek se očajnički brani. Nama se žuri, jer mogu oni od nekuda dobiti pojačanje, pa da nam izmakne tako lijep »zalogaj«. U takvoj situaciji od Save, u stvari s leđa Nijemcima, na centru fronta pojavljuje se Druga četa našeg bataljona, koja je bila na obezbjeđenju kod Domuskele i komandir čete je samoinicijativno krenuo prema mjestu borbe. Komandir te čete Miljenko Cvitković odmah je uočio raspored naših i neprijateljskih snaga i iz hoda je s četom izvršio snažan juriš upravo na mjestu od koga je zavisila brza likvidacija neprijatelja. Juriš čete bio je toliko snažan da je prosto pregazila i deo streljačkog stroja Nijemaca.

Poslije toga 1. bataljon brigade sa sremskim borcima izvršio je još jedan silovit juriš, kojim je dokrajčen otpor neprijatelja. Naj-

veći broj Nijemaca bio je uništen, a ostali su se spasli bežeći po grupicama u dubinu šume, u pravcu Jamene.

Treći bataljon po dobivenom zadatku krenuo je šumom i zaobišao začelje neprijateljske kolone, zajedno sa dijelom 2. čete Fruškogorskog bataljona. Četa Milente Bošnjaka prebacila se preko Filipova puta Nijemcima iza leđa, a četa Franje Herljevića obuhvatila je začelje kolone sa obje strane, zatvarajući put prema Jameni. Na začelju njemačke kolone bila je komora sa zaštitnim dijelovima. Neprijatelj je na ovom dijelu uspio da se koliko-toliko sredi i pripremi za odbranu: dva »šarca«, dobro maskirana, zasipali su ubitačnom vatrom. Čitavom dužinom šanca iz koga su se Nijemci ogorčeno branili vrilo je kao u kotlu.

Napadnut i sa leđa od Milenkove čete, neprijatelj se povlači i prednjim dijelovima kolone vrši pritisak na naš Treći bataljon, da bi se probio prema Jameni. Borba periodično raste i jenjava. Sa začelja jedan njemački »šarac« bio je učutkan i uskoro ga dohvati Mirko Korać i odmah iz njega osu po grupi Nijemaca koja je vršila pritisak na 3. bataljon. Naši biju kratkim rafalima, ali ipak municije ponestaje. Mitraljezac Mirko pogoden pada pored zarobljenog »šarca«. Franjo se privlači i baca bombu. Preplašen eksplozijom bombe, dokasa iz njemačke komore konj natovaren redenicima sa municijom. Kao poručen. Odmah je uvučen sa puta u šumu, tako da su naši borci za tili čas razgrabili municiju. Preostali razbijeni Nijemci se u manjim grupama povlače u šumu. Uskoro i potjera za njima prestade.

I iz Višnjiceva Nijemci i ustaše su bili krenuli prema »Dvorcu«. Ali su, sukobivši se sa našim dvjema četama na Kovaluku, zadržani sve do noći, a zatim su se povukli. Poslije toga su te dvije naše čete, pregazivši u toku noći Bosut, provele sutrašnji dan u kukuruzima između Morovića i Kuzmina. Sljedećeg dana Miloš Zekić se sa četama prebacio na Frušku goru, gdje je sačekao dolazak brigade.

Naglo se spustila noć. Pod gustim hrastovim krošnjama zavlada je grobna tišina. Utonulo bojište prekriveno je leševima. Oružje, municija, oprema, svoje mrtve i ranjene ostaviše preživjeli Nijemci, spasavajući se bijegom pod okriljem noći. U ovoj krvavoj bici izbačeno je iz stroja, što mrtvih, što ranjenih, preko stotinu njemačkih vojnika, podoficira i oficira. Koliko su Nijemci bili osakaćeni može se zaključiti već po tome što ni sutradan nisu prišli bojištu, već su ga tukli artiljerijskom vatrom, a prekosutra — 16. oktobra, i kada su njihove nove jedinice najzad stigle do »Dvorca«, mogli su samo da ustanove šta ih je zadesilo, da evidentiraju i pakuju mrtve i ranjene ...

Gubici brigade, Fruškogorskog bataljona i Bosutske čete bili su: 18 mrtvih i 30 teže i lakše ranjenih drugova. Poginuli su, Mirko Korać, Mujo Behmen, Vojin Marušić, Tomo Đurović, Miloš Zivko-

vić, Dimitrijević Učo (učitelj iz Valjeva), Jakioa Kamhi, Jovo Mahinović, Muharemović Sreto, Leon Levi i drugi.

Do kasno u noć naš brigadni ljekar dr Dragan Jovanović (zubar) sa drugaricama sanitarkama previjao je ranjenike; mrtvi drugovi su sahranjeni. Borci sakupiše dragocjeni i bogati plijen: 2 minobacača sa 150 mina, 8 »šaraca«, 4 ručna mitraljeza, veći broj pušaka i pištolja, radio-stanica i čitavu komoru sa oko **10.000** metaka i velike količine odjeće, čizama, cipela, cigareta i razne druge opreme.

Prvi dan poslije bitke čula se njemačka artiljerija, koja u prazno tuče duboko po Bosutoj šumi, oko »Dvorca« i duž Filipovog puta. U isto vrijeme naši bataljoni, udaljeni desetak kilometara i »zaštićeni« prostranom šumom, pripremali su se za dalji pokret. Previjali su se ranjenici, dotrajala odjeća i obuća zamjenjivala se onim iz plijena, čistilo se oružje... Jednom riječju logor je oživio i u njemu je vladao uobičajeni partizanski život, kao da se nije odigrao najvažniji događaj u životu brigade. Radost i oduševljenje zbog izvojevane pobjede postepeno su ustupali mjesto neposrednim obavezama i poslovima od kojih zavisi dalji pokret, život, borba... Jer, neprijatelj neće mirovati...

Štab brigade vrši pripreme za pokret. Teško je bilo odrediti marš-rutu, jer ni među Fruškogorcima niko nije dobro poznavao ovaj kraj. Najveći problem bio je kako ranjene drugove prenijeti

Komandant 4. bataljona 6. istočnobosanske brigade Ilija Bogdanović, majevički kurir Dojčin Lukić, politički komesar 6. brigade Cvijetin Mijatović i operativni oficir štaba Sremskog odreda Radoslav Jović Miško u zimu 1942.

do Fruške gore. Ostaviti ih nismo imali gdje: tovamih konja nije bilo, znači ranjenike smo morali prevoziti kolima, a kola su se mogla kretati samo putevima kroz sela. Najzad je donijeta odluka: Bosut se mora preći skelom kod sela Batrovci, iako je u selu ustaška posada. Nema ih mnogo, ali svako zametanje kavge u ovom momentu otkrilo bi pravac pokreta, a to je na svaki način trebalo izbjeći. Zato ćemo se poslužiti varkom.

Kola sa dvadeset teških ranjenika i ostatkom zaplijenjene komore kretaće se putem do skele na Bosutu kod sela Batrovci i dalje. Njih prati i neposredno obezbjeđuje jedan vod sa komandantom Melentom i vodnikom Milošem Popovićem⁴⁾ na čelu, svi obučeni u njemačke uniforme. Oni će biti »Nijemci« koji su vodili borbu sa partizanima. I ukoliko naiđu na ustaše, potrebna objašnjenja davaće »njemački oficir« Miloš, koji je znao njemački koliko je za tu priliku bilo dovoljno. Glavnina kolone kretala se desno i lijevo od sela.

Kad je naš vod sa ranjenicima ušao u selo Batrovci, ustaše pohiataše da obavijeste »Nijemce« da se u blizini nalaze partizani. Dovoljno je bilo da Miloš vikne: »Marš, los!«, pa da se ustaše povuku. I tako je varka potpuno uspela. Uskoro smo stigli do navoza na Bosutu. Ali skeledžija sa skelom bio je na suprotnoj strani. Na jedvite jade nekako smo uspjeli da ga dovičemo i privolimo da preveze skelu na našu stranu. Bio je zapanjen kad nas je ugledao. Ubrzali smo prevoženje i uskoro je čitava naša kolona bila na drugoj strani rijeke.

Dalji dio puta je bio veoma naporan. Trebalo je u toku noći prevaliti više od 20 km. Zaobilazeći naselja kolona je stigla između sela Mala Vašica i Adaševci (4 km južno od Sida) te, prešavši željezničku prugu Sid — Sremska Rača, krenula na istok prema selu Bačinci. Tu je trebalo preći željezničku prugu Beograd — Zagreb. Kolski prelaz preko pruge bio je u neposrednoj blizini željezničke stanice Bačinci. Tek što je čelo kolone stiglo, na pruži su spuštene branice; očekivao se prolazak voza. Njemačka posada, koja je čuvala stanicu, primjetivši prisustvo partizana, otvorila je vatru. Nakon malog meteža, posada je na juriš rastjerana, branice polomljeni i put je bio otvoren prema južnim padinama Fruške gore. Već je svitalo kad je zaštitnica (3. bataljon) prelazila preko pruge, a iz Sida je stigao oklopni voz. Ispalivši nekoliko raketa (sa padobranom) Nijemci su osvjetljavali okolinu, te pošto nisu ništa primjetili, vratili se u Sid.

Ostali dio puta prešao se po danu. Na cesti Erdevik — Ilok neprijatelj je, na mjestu prijelaza, napao kolonu. U kratkom okršaju je razbijen. Tu je poginuo jedan naš borac, dok su dva ranjena.

⁴⁾ Melenta Bošnjak, radnik iz Zenice. Poginuo kao zamjenik komandanta bataljona 19. 3. 1943. kod Zaklopače, nedaleko od Vlasenice. Miloš Popović Đuran, iz B. Luke, autor poznate pjesme »Konjuh planinom«. Poginuo na Kušlatu u V neprijateljskoj ofanzivi 24. maja 1943.

Tako je brigada sa Fruškogorskim batalj onom Sremskog odreda 17. oktobra, iza ponoći, stigla do Venca, centra Fruške gore. Izvršen je raspored bataljona na prostoru Venac — Hajdučki breg — Rohaljeve kuće. Kosno u noć i posljednji dio zaštitnice, koji je činio 3. bataljon, zaustavio se u novom logoru, na sjevernim padinama Fruške gore.

Brigada je na Fruškoj gori provela nezaboravnih petnaest dana. To vrijeme iskorišteno je za rad na sređivanju i popuni brigade i za liječenje ranjenika. Uslovi ishrane, u odnosu na prilike u tom pogledu u Bosni, bili su neuporedivo povoljniji. Okolna sela prosto su se utrivala ko će više dati namirnica za bosanske partizane.

Glavna briga, kao i uvijek, bila je posvećena ranjenicima. Sremski odred nije imao svoju bolnicu. Imao je svoj narod i njegovu neizmjernu ljubav za svoje borce. Taj narod iz okolnih sela prihvatio je i ranjene drugove naše brigade, smestio ih u svoje domove, brinuo se o njima, hranio ih i liječio. Ljekar je dolazio noću iz Sremske Mitrovice i zajedno sa našim ljekarom i ostalim osobljem ukazivao pomoć ranjenim i bolesnim drugovima.

*

Poslije dolaska brigade na Frušku goru naše rukovodstvo, skupa sa drugovima iz partijskog rukovodstva za Vojvodinu i štaba Fruškogorskog odreda, temeljito je proanaliziralo vojno-političku situaciju u Vojvodini i istočnoj Bosni. Nakon toga OK KPJ za Srem, na osnovu predloga štaba odreda i mišljenja vojno-partijskog rukovodstva za istočnu Bosnu, kao i usmene poruke člana Vrhovnog štaba Svetozara Vukmanovića Tempa, odlučio je: da glavnina odreda pređe u istočnu Bosnu i da tamo za izvjesno vrijeme zajedno sa 6. brigadom produži borbu. S pravom se naime pretpostavljalo da će se na taj način stvoriti uslovi za brži razvoj ustanka u istočnoj Bosni i u Sremu.

Nakon ove odluke oko 300 boraca iz Fruškogorskog odreda ušlo je u sastav brigade. Osim toga, reorganizovan je i Sremski odred. Umjesto tri, formirana su četiri bataljona, s tim što je 3. bataljon, oko 250 boraca, ušao u sastav brigade kao njen 4. bataljon, a sa oko 100 boraca ojačani su bataljoni brigade i formirana prateća četa. Štab odreda sa 1. i 2. bataljonom (oko 500 boraca) preći će u Bosnu zajedno sa brigadom, a 4. (novoformirani) bataljon ostaće u Sremu i dejsstvovati po četama i vodovima, izvodeći akcije manjih razmjera.

Borci odreda koji su ušli u sastav brigade sa oduševljenjem su to primili. Većina od njih postali su brigadiri i time su bili ponosni. Poslije ove popune brigada je imala 800 boraca, koji su bili svrstani u četiri bataljona i prateću četvu.

Iz podataka koje smo svakodnevno dobijali sa terena dalo se zaključiti da Nijemci i ustaše ubrzano pripremaju ofanzivu na Frušku goru. Njihove snage i tenkovi već su počeli da se prikupljaju u Sidu, Sremskoj Mitrovici i Iloku. Zbog toga su krajem oktobra ubrzane naše pripreme za povratak u Bosnu.

Nakoliko dana pred naš polazak iz Srema upućen je u Bosnu, u selo Brodac, Pero Kosorić, sa zadatkom da uspostavi vezu sa partijskom organizacijom na terenu i Tošom Vujasinovićem (koji je bio ostao u Semberiji) i izvrši potrebne pripreme za prelazak naših jedinica preko Save. Naročito je važno bilo da se uhvati veza sa 2. bataljonom brigade, koji je trebalo sa bosanske strane da obezbijedi prijelaz jedinica preko Save.

Dok su u štabovima vršene pripreme za povratak u Bosnu, borci su se i dalje odmarali, dobro hranili i pripremali za pokret u Bosnu.

U predvečerje 2. novembra od Venca — grebenom Fruške gore formirala se duga kolona od pet bataljona (preko 1.000 boraca) na putu za Bosnu. Opšti pravac pokreta bio je Divoš — Martinci — Bosut — Lisnik (nedaleko od Sremske Rače). Naselja smo obilazili, tako da smo tek u svanuće stigli na željezničku prugu Beograd — Zagreb. Prešavši je ujutro između sela Kuzmin i Martinci, kolona se zaustavila u šumi Klještevica, nedaleko od sela Bosut, gdje smo predanili. U toku noći nastavljen je put prema r. Savi, gdje smo stigli idućeg jutra.

Na jugu, preko Save, ocrtavali su se obrisi planine Majevice i njenih ogranaka. To je kod boraca izazvalo različito osjećanje: kod bosanskih partizana da su, eto, poslije mjesec dana opet na domaku svog rodnog kraja, prostranih bosanskih planina, u kojima je manevrisanje i nanošenje iznenadnih udara po neprijatelju sigurnije; i suprotna osjećanja, sremskih boraca, kojima su te planine otkrivale neizvjesnost nepoznatog kraja, koji će za njih značiti privremen, a za neke možda i stalni rastanak sa pitomim, rodnim Sremom. To osjećanje će sremski borci kasnije opjevati u poznatoj pesmi »Kad su Sremci krenuli do te reke Save, ugledaše Majevicu, brda joj se plave ... «

Četvrti novembar prošao je bez borbe. Za prevoženje jedinica preko Save vršene su posljednje pripreme i na sremskoj i na bosanskoj strani. Tako su noću između 4. i 5. novembra 1942. kod Lisnika, sa osamnaest što većih što manjih čamaca, prebačene sve jedinice brigade i Sremskog odreda. Iza njih prebačena je i dobro popunjena komora. Brigada se već pri prelazu Save susrela sa svojim 2. bataljonom, koji je bio ostao na Majevici i u Semberiji. Radostan je bio susret boraca 1. i 3. bataljona sa drugovima iz 2. bataljona. Brigada je bila ponovo na okupu. Tu je bio i Fruškogorski odred. I jedni i drugi bili su spremni za nove akcije i borbe.

Vojo ILIC

SESTA ISTOČNOBOSANSKA BRIGADA U SREMU

Šestog oktobra 1942. 6. istočnobosanska proleterska brigada se sa dva bataljona (1. i 3.) prebacila preko Save u Srem. Prebacivanje je izvršeno na mjestu zvanom Lisnik, u Bosutskim šumama.

Odmah po dolasku uspostavili smo vezu sa komandom Bosut> ke partizanske čete. Dolazak jedne ovakve jedinice na ovo područje veoma je obradovao borce i narod ovog kraja i oni su se odmah dali na prikupljanje hrane za potrebe brigade.

Čim su Nijemci saznali za naš dolazak, preduzeli su izviđanja, ograničili kretanje stanovništva i obalu Save stavili pod kontrolu. To nam je onemogućilo vezu sa Semberijom i veoma otežalo snabdijevanje hranom.

Za kratko vrijeme uspostavili smo i vezu sa Fruškogorskim odredom, čiji se štab nalazio na Fruškoj gori. Vezu je uspostavio Uglješa Danilović.

Nismo gubili vrijeme. Približava se zima i valjalo se pobrinuti da se borci što bolje obuku i obuju. Zato smo odlučili da izvršimo napad na Vrbanju i Kuzmin, gdje se nalazilo neprijateljsko uporište.

Napad na Vrbanju izvršio je naš 1. bataljon 11. oktobra. Ovo uporište branila je jedna satnija ustaša i isto toliko domobrana, a štab im se nalazio u osnovnoj školi.

Da bi što uspješnije izveo ovu akciju narodni heroj Miljenko Cvitković, koji se tada nalazio na dužnosti komandira 2. čete, posluzio se lukavstvom. Mobilisao je više seljačkih kola i seljacima naredio da voze sredinom ceste. Četa je išla pozadi kola, a dosta boraca nalazilo se u samim kolima. Iznenađenje za ustaše bilo je potpuno kada je iz kola izašao Miljenko i naredio im da odlože oružje. Ustaše su se uzmuvala, pošto su zatečene nespremne, a neki su pokušali da pruže otpor. Bilo je, međutim, kasno, jer su bili pokošeni od naših boraca.

Akcija nije u cijelosti izvedena prema planu, jer je 1. četa zakasnila na odredište, tako da su neke ustaše uspjele da se izvuku. Oni koji su nam umakli sklonili su se u školu i posakrivali se među djecom po učionicama. Jedan borac 3. bataljona, po imenu Stanek, bio se već prikrao do samog prozora škole. Držao je u ruci bombu i pitao me da li da je baci unutra.

Takvo naređenje nisam mogao izdati, jer bi u tom slučaju izložio opasnosti djecu koja su se nalazila u zgradi. Zato sam mu rekao da se polako povuče i naredio da se škola blokira. Velike nevolje zadao nam je mitraljez koji se nalazio na vrhu crkvenog tornja, odakle je imao pogodan položaj za gađanje.

Neovisno od učinjenih propusta ova akcija nam je donijela mnogostruku korist. Prije svega, kod naroda je veoma porastao ugled boraca, a uspjeti smo izvući i dosta plijena. Zaplijenili smo dva mitraljeza, dvadeset pušaka i dva sanduka municije, a dosta boraca se snabdjelo pristojnom odjećom i obućom. Neprijatelj je imao 23 mrtva, dok su gubici na našoj strani iznosili: tri mrtva i sedam ranjenih.

Dok smo se mi nalazili u akciji, Hasan Brkić je ostao da uspostavi vezu sa Semberijom. Zbog pojačane kontrole Nijemaca, a i zbog njihovog napada na logor gdje se dan ranije nalazila naša brigada, on u tome nije uspio. Pošto smo dobili ova obavještenja, odmah smo uputili 2. četvu sa zadatkom da uhvati (živi jezik) nekog od koga bi smo mogli dobiti podatke o kretanju i namjerama neprijatelja.

Sutradan, u svanuće, vratio se i naš 3. bataljon, koji je napadao stanicu u Kuzminu, u čemu je imao prilično uspijha. Pali su nam da su se usput susreli sa štabom 1. bataljona 3. sremskog odreda. Ovaj susret Sremaca i Bosanaca bio je veoma srdačan i drugarski.

Poslije ovih uspješnih akcija bilo je i veoma šaljivih scena. U jedinicama je zavladao takvo šarenilo u pogledu odjeće da gotovo drug druga nije mogao prepoznati. Mnogi su u tom maskarenju i pretjerivali da bi razgalili drugove i izazvali smijeh.

Sjećam se jedne takve zgode. Sa štabom brigade zasjeo sam pod jednim hrastom i, pošto sam bio neobrijan, tražio sam da mi upute bricu. Preda mnom je uskoro stajao čovjek sa novim fračkom na sebi i halb cilindrom na glavi. Ni na kraj mi pameti nije bilo da je to onaj naš veseli Varešak. Ko zna dokle bi ta nedoumica trajala da se on nije oglasio smijehom.

U surovim ratnim prilikama, kada se išlo iz akcije u akciju, takvi trenuci opuštenosti i bezbrižnosti bili su rijetki. Borci su to htjeli da iskoriste na razne načine, da bi se malo okrijepili i proveselili. Neki su se pojavljivali u nekakvim šarenim slavonskim kaputima, samo da bi privukli pažnju na sebe i izazvali smijeh ostalih.

S obzirom na to da smo se bili veoma približili važnoj komunikaciji, željezničkoj pruzi Beograd — Zagreb, očekivali smo da će neprijatelj preduzeti akciju kako bi nas potisnuo odatle. Zbog toga smo zajedno s Fruškogorskim bataljonom 14. oktobra krenuli prema mjestu Dvorac. Ovdje bi smo, u slučaju da nas neprijatelj napadne, imali veći manevarski prostor i lakše bi smo se mogli prebaciti u Frušku goru. Druga četa je još ranije bila upućena prema mjestu Domuskela.

Istog dana, tek što smo ručali i spremili se za pokret, dobili smo obavijest da su iz sela Jamena, Filipovim putem, krenule neprijateljske snage prema selu Morović. Naša predstraža, dobro maskirana, propustila je njemačku izvidnicu, koja se kretala na biciklima, i u pogodnom momentu u potpunosti je uništila.

Sve se ovo odigravalo u našoj neposrednoj blizini, pošto su se bataljoni već nalazili u pokretu, pa smo naredili da odmah prihvate borbu. Udarili smo na glavninu njemačke kolone. Kako se nisu nadali našoj pojavi, oni se nisu mogli brzo snaći. Ubrzo smo ih sabili na put, a njihove bacače i mitraljeze vatrom izbliza u potpunosti paralisali. Fruškogorski i naš 1. bataljon udarili su s čela, dok je 3. bataljon dejstvovao na začelje njemačke kolone. Tako su se Nijemci našli u poluobruću.

Nastala je borba, prsa u prsa. Nijemci su se nalazili u takvom položaju da se nisu imali kuda povući. Kad smo se našli u teškoj situaciji, jer smo bili već dokusurili municiju, u bitku je stupila naša 2. četa, kojoj se na čelu nalazio Miljenko Cvitković. Oni su udarili Nijemcima s leđa. Sredina njemačke kolone je popustila. Samo manji dio Nijemaca uspio je ipak da se probije i povuče prema selu Jameni.

Najžešća bitka vođena je na mjestu gdje se nalazila komora s municijom i teškim naoružanjem. Mi smo bili ostali bez municije; povući se nismo mogli, jer je svuda oko nas bio brisani prostor, i zato je ova bitka za nas bila presudna. Ona je značila naše biti ili ne biti. Bila je to takva borba prsa u prsa kakva se rijetko viđa. Borci su se hvatali s Nijemcima za gušu, nastao je opšti krkljanac, u kome se više niko nije mogao snaći.

Kad smo se konačno domogli municije i teškog naoružanja, našem veselju nije bilo kraja. Ne znam da li sam se ikada u životu osjećao tako srećan i radostan. Svima nam je bilo jasno šta je to značilo za nas, jer da nismo došli do municije, ishod bitke bio bi krajnje neizvjestan i mi bismo imali velike gubitke.

Ovaj krvavi susret s Nijemcima donio je i niz zanimljivih pojedinosti, a jednu takvu zgodu ispričao nam je i sam komandant 3. bataljona. U jeku najžešće borbe, kada je našima ponestalo municije, oni su vidjeli kako se njemačkom komordžiji otrže konj sa tovarom i juri pravo prema njima. Borci su ga odmah prihva-

tili i bili su više nego iznenađeni, jer se u tovaru nalazila municija. Bolju uslugu i ljepši poklon konj im nije mogao učiniti: donio im je ono što im je u tom trenutku bilo najdragocijenije. Zahvaljujući tom odbjeglom konju, oni su mogli nesmetano nastaviti borbu. Municiju su brzo razdijelili među borce. To ih je veoma ohrabrilo i dalo novu snagu.

Nijemci su u ovoj bici pretrpjeli potpun poraz, ostavivši na bojnopolju oko 130 mrtvih. Zaplijenili su radio-stanicu, dva bacača sa 250 mina, osam puškomitraljeza (šaraca), četiri automata i oko 90 pušaka sa dvadeset hiljada metaka, a zaplijenili su i veljke količine odijela, cipela i čizama.

I naši gubici bili su teški: imali su 18 mrtvih i trideset ranjenih, među kojima su bili i Mišo Korać, Vojo Marušić, Tomo Đurović, Mujo Behmen i drugi. Među poginulima najviše je bilo iz Fruškogorskog bataljona.

Borci 3. bataljona bili su zarobili tri brdska topa, ali kako je ovo oružje bilo bez zatvarača, oni su ga uništili.

Sutradan smo uputili patrolu na bojište. Patrola je izvijestila da se oko stotinu leševa neprijateljskih vojnika još uvijek nalaze na poprištu ove žestoke bitke.

Preostale njemačke snage, uz strašnu artiljerijsku paljbu, izašle su drugog dana na mjesto okršaja, ali ne s ciljem da ponovo stupe u borbu nego da pokupe svoje mrtve.

Nakon što su se iskupile sve čete, štab brigade je odlučio da se borci zajedno s ranjenicima sklone u šumu blizu sela Batrovaca. Kroz selo teče rijeka Bosut, koju nam je valjalo preći, a u mjestu su se nalazile ustaše. Ranjenike i plijen smo potovarili u kola, a ispred kola kretala se naša desetina. Svi borci bili su obučeni u njemačke uniforme. Takva jedna desetina nalazila se i pozadi kola. Trebalo je stvoriti utisak kao da se radi o njemačkim ranjenicima, koji su morali hitno da se prebace na drugu stranu rijeke i otpreme u bolnicu u Sidu.

Na čelu ove kolone išao je komandir čete Melenta Bošnjak, koji je znao nešto njemački. Kad su kola ušla u selo, ustaše su ih zaustavile. Melenta ih je osorno i nadmeno maršnuo, procijedišći na njemačkom neku psovku i produžio prema skeli.

Ali radi svake sigurnosti i s desne i lijeve strane upućene su naše kolone, koje su u slučaju da ne uspije ova varka trebalo da likvidiraju posadu u selu i spasu ranjenike i njihove pratioce.

Lijeva kolona imala je, osim toga, zadatak da se što prije domogne skele, kako bi se brzo izvršilo prebacivanje ljudstva. Pozvan je skeledžija da poveže skelu prema nama, a borac koji mu se obraćao govorio je njemački. Misleći da se radi stvarno o Nijemcima, skeledžija je, bez trunke protivljenja, upravio svoju skelu i ubrzo se našao na našoj obali.

Tako je ovo prebacivanje izvršeno prema planu, bez ijednog opaljenog metka. Varka je uspjela, uostalom kao i toliko puta do sada.

Pošto smo se svi prebacili na drugu obalu, formirali smo kolonu i uputili se prema Fruškoj gori. Od Šida smo bili udaljeni svega četiri kilometra.

Sedamnaestog oktobra, u samu zoru, izbili smo na prugu Beograd — Zagreb, svega koji stotinjak metara udaljeni od željezničke stanice Bačinci. Upravo u tom trenutku prugom je nailazio voz i borci su se zamaskirali, kako ne bi bili primijećeni. Ali nas je ipak primijetila njemačka posada na željezničkoj stanici, koja je odmah otvorila vatru. Izvršen je munjevit juriš i porušena rampa na pruzi, rastjerana posada i tako otvoren put za prelaz ranjenika.

Ovakav silan i munjevit juriš rijetko sam i prije i kasnije vidao. Borci su znali da se po svaku cijenu moramo probiti i prebaciti preko pruge ranjenike i zato su tako silovito krenuli u bitku.

Neki od boraca uletio je u staničnu zgradu i dohvatio telefon. Javio mu se neko od željezničkog osoblja ili iz stanične posade iz Šida i ovaj mu je rekao da je stanicu zauzela proleterska brigada, pripretili su mu da je uskoro mogu i tamo očekivati. Nakon ovakve obavijesti revnosni sagovornik iz Šida alarmirao je osoblje i posadu u Šidu. Odmah je upućen blindirani voz, ali je on kasno stigao, jer smo mi već bili prešli prugu i uhvatili se zapadnih padina Fruške gore.

Prilikom prelaska ceste Ilok — Erdevik razbili smo neprijateljsku zasjedu i 18. oktobra izbili na Vijenac — Hajdučki brijeg. Tu smo se ulogorili i ostali sve do ponovnog povratka u Bosnu.

Za tih petnaest dana, koliko smo ovdje ostali, borci i narod ovog kraja okružili su nas pažnjom i ljubavlju koju je teško iskazati i opisati. Prošli smo kroz mnoga mjesta u toku NOB i bili u mnogim krajevima, ali nas sa toliko topline i ljubavi nigdje nisu primili i prigrlili, niti smo igdje vidjeli takvu savršenu organizaciju i jedinstvo vojske naroda kao u Sremu. Partija je ovdje držala sve konce u svojim rukama i uživala nepodijeljenu podršku naroda. Ona je kontrolisala čitavu teritoriju, i onu koja je bila oslobođena, i onu koja se nalazila pod vlašću neprijatelja. U svakoj kući ovdje kucalo je partizansko srce, svaka je kuća predstavljala sigurno sklonište za partizane.

Naš dolazak značio je veliko ohrabrenje za stanovništvo ovog kraja. Iz najudaljenijih sela dolazili su ljudi, žene, djeca i donosili nam hranu, kolače i med, da bi nas što bolje ugostili, a ujedno da bi prvi put u svom kraju vidjeli jednu proletersku jedinicu. Bilo je i takvih koji su prevaljivali i po desetine kilometara i izlagali se opasnosti da bi na kolima dovezli meda i os-

talih namirnica da im se, kako su govorili, »oslade proleteri«. Sremski borci su, opet, da bi nam iskazali svoje gostoprimstvo, otvorili svoje specijalno građene baze i iz njih izvlačili kuhano svinjsko meso, zaliveno mašću, koje su držali u buradima, zakopanom u zemlju. Na takvo gostoprimstvo rijetko se gdje može naići.

Neki mladići obraćali su nam se da ih primimo u naše redove.

Često su priređivali zajedničke zabave omladine i boraca. Jednog od tih dana dođe delegacija iz sela Mendelosa da nam uruči poziv da nas nekoliko rukovodilaca dodemo kod njih na večeru. Odazvali smo se njihovoj molbi i već u prvi sumrak krenuli u pravcu sela.

Bila je jedna od onih divnih jesenjih noći obasjanih mjesecinom. Na domaku sela primjetih čovjeka u ustaškoj uniformi. Ovaj neočekivani susret me je iznenadio, pa sam se naglo trgnuo i zastao. Ali borac iz naše pratnje, inače Sremac, upozori nas da je to naš čovjek. Nisam mogao odmah da poverujem, pa sam naredio da ide ispred nas.

Kad smo nešto kasnije ušli u kuću jednog domaćina, tamo smo našli komandanta sremskih jedinica. U razgovoru s njima doznao sam da ima više naših drugova, članova Partije, koji su, da bi uspješnije mogli da djeluju u ovdašnjim po mnogo čemu specifičnim uslovima, bili primorani da navuku ustašku uniformu.

Za mene, a i ostale drugove iz Bosne, bilo je prosto nepojmljivo kako su komunisti u Sremu uspjeli da sprovedu takvu organizaciju i zaposjednu sve važnije punktove u neprijateljskoj pozadini. U tome su imali ogromnu podršku naroda, koji je gajio bezgranično povjerenje prema svojoj Partiji. Narod je bio tako jedinstven u tome da četnici, ni jednog momenta ovdje nisu mogli naći svoje uporište.

Neprijatelj je znao za naš dolazak na Frušku goru i planirao je akciju kako da uništi i nas i sremske partizane. Ali čim smo stupili na tie Srema, mi smo razvili obavještajnu službu, tako da smo stalno imali iscrpne podatke o njegovom kretanju i namjerama.

Za vrijeme ovog boravka na Fruškoj gori mi smo ojačali naše snage novim borcima iz Srema, a u sporazumu sa rukovodećim drugovima iz Srema u sastav naše brigade ušao je i njihov Posavski bataljon.

S obzirom na aktivnost neprijatelja i zajedničku procjenu situacije, koju smo izvršili sa komandnim kadrom sremskih partizana, a koja nam je govorila da bi bilo rizično da ostanemo dalje na Fruškoj gori, donijeli smo odluku da sa svim borcima predemo preko Save, u Bosnu, a da samo manji dijelovi sremskih partizana ostanu na ovom području. Bilo je i predloga da izvršimo pokret prema Slavoniji, ali se od toga odustalo.

Prema obavještenjima kojima smo raspolagali, znali smo tačno i dan kada će neprijatelj izvršiti akciju na Frušku goru. Da bismo ga preduhitrili, mi smo 2. novembra, noću, izvršili pokret. Usput smo se mimoišli s njemačkim kolonama, koje su već bile pohrlile prema Fruškoj gori.

Marš je bio naporan i sutradan u zoru izbili smo na prugu Beograd — Zagreb. Nismo naišli ni na kakav otpor, jer je neprijatelj sve raspoložive snage povukao na Frušku goru. Ali ako u tom pogledu nismo imali nikakvih teškoća, onda nam je problem predstavljala komora, sastavljena većinom od magaraca koje smo uzeli u Sremu u nedostatku konja da nam služe za nošenje bacačke municije. Do pruge je još nekako išlo, ali kad smo izbili na prugu, oni su se uzjogunili i ni makac dalje. Drugo nije bilo nego ih jednostavno uprtiti i prenijeti i njih i tovar koji su nosili.

Pošto smo savladali tu prepreku, predanili smo u šumi Klještevica, istočno od sela Bosuta. Kad je pala noć, produžili smo marš prema Savi.

Ostalo nam je još bilo da se prebacimo preko rijeke Bosut prije nego se domognemo obale Save. Jedini put vodio je preko mosta koji se nalazio u samom mjestu, a most je bio pod kontrolom ustaša. Da bismo ovu akciju uspješno izveli, mogli smo samo da računamo na jedan munjevit prepad.

Tako je i bilo. Prethodnica 4. bataljona iznenada je upala u selo i zaposjela most. Glavnina je prešla bez borbe, i 4. novembra bili smo već na obali Save, pripremajući se za prelaz u Bosnu.

Tošo Vujasinović sa omladincima iz sela Brodac, prethodno je za tu svrhu obezbijedio osamnaest što većih što manjih čamaca.

Prema obavještenju koje smo dobili od njega, majevički četnici su tri dana vršili napade na Semberiju i bili su se sasvim približili Savi. Zbog toga smo morali preduzeti mjere obezbjeđenja. Bacačima i teškim mitraljezima zaposjeli smo obalu, a izvjestan broj boraca ispeo se sa puškomitraljezima na visoke hrastove. Odavde su imali dobar pregled i mogli su uspješno da štite naše prebacivanje na drugu obalu.

U prvim čamcima koji su se otisnuli u Savu bili su svi mitraljesci jednog bataljona. Njihov zadatak je bio da zaposjednu obalu čim se prebace i osiguraju prebacivanje preostalog ljudstva. Na taj način smo stvorili siguran mostobran za forsiranje rijeke.

Prebacivanje je trajalo cijelu noć. Opet su se javile nevolje sa komorom. Kad su došli do vode, magarci su se durili i opirali. Pošto ih nismo mogli nikako pokrenuti, morali smo ih vezati i tako vezane potrpati u čamce a na isti način smo prebacili i oko sto komada svinja da nam posluže kao rezervna hrana. Pa i pored toga, izvjestan broj magaraca morali smo ostaviti na drugoj obali i tako se lišiti usluga ovih ćudljivih životinja.

U toku noći uhvaćena je veza sa 2. bataljonom naše brigade, koji je za vrijeme našeg boravka u Sremu ostao na Majevidi. Obaviješteni o našem povratku, oni su nam pohrlili u susret. Taj susret bio je veoma dirljiv i u mnogih boraca videle su se suze u očima. Naši drugovi iz 2. bataljona bili su oduševljeni našim naoružanjem i kompletnošću jedinice.

Sada su naše snage, Šesta brigada i Sremski odred brojale oko 1300 boraca. Međutim, u svojim izveštajima, neprijatelj je navodio cifru od nekoliko hiljada boraca, a naša prateća četa dobila je u tim izveštajima naziv artiljerijskog divizionara. Ako je u tim izveštajima i bilo izvjesnih pretjerivanja u našoj brojčanoj snazi, onda nije bilo o našoj stvarnoj moći, kako su to, uostalom, pokazale naredne akcije i okršaji.

Prelazak naše brigade u Srem i na Frušku goru, kao i njen ponovni povratak u Bosnu, zajedno sa sremskim partizanima, ostaće kao krupan datum u rasplamsavanju oružane borbe u ovom dijelu zemlje. To je u neku ruku bila istorijska prekretnica za dalji razvoj ustanka i oružane borbe, kako u Sremu, tako i u samoj istočnoj Bosni.

Vojo LJUJIC

KOD POTOKA PRETOVAR

Na jednom usiljenom maršu 6. istočnobosanske brigade komandant Vojo Ljujić poručio je vezom kroz kolonu načelniku štaba brigade Rudiju Petovaru:

»Kod potoka neka bude i čeka Petovar!«

Pronoseći se od borca do borca, tekst poruke se izmijenio i kad je naređenje došlo do komore, poruka je glasila:

»Kod potoka neka bude pretovar«.

Kad je komora stigla do potoka, ona se tu rastovarila, tako da je brigada, čekajući da se komora ponovo natovari, izgubila u vremenu.

SUSRET SREMSKIH I BOSANSKIH PARTIZANA

Povezivanje Bosanaca i Vojvodana u toku NOR-a bilo je sasvim prirodno. Ali taj susret u tadašnjim uslovima u istočnoj Bosni i Sremu nije imao samo vojni već i prvorazredni politički značaj. Zajednička borba protiv okupatora i izdajničkih bandi, domaće kontrarevolucije, pobjede koje su ostvarivane i svestrana saradnja i pomoć koju smo jedni drugima pružali izmijenili su odnos vojnih i političkih snaga u našu korist. Stvoreni su uslovi za dalje, neprekidno razvijanje ustanka, nicali su novi odredi i brigade, učvrstila se i dalje širila naša slobodna teritorija i nova narodna vlast, ojačale su i još više se omasovile sve ustaničke organizacije, kovalo se i stvaralo istinsko bratstvo i jedinstvo naših naroda.

Ovakav rezultat naše saradnje imao je i širi značaj. To je doprinelo jačanju našeg narodnooslobodilačkog pokreta u celini. Jer, saradnja i zajednička borba Sremaca i Bosanaca otvorila je perspektivu za dalji razvitak oružane borbe i u ostalim delovima Vojvodine.

Naime, poznato je da su naši banatski i bački partizanski odredi koji su, izolovani od ostalih krajeva, vodili pod teškim uslovima borbu protiv brojnog i dobro organizovanog neprijatelja, doživljavali krizu i rasulo. Izginuli su mnogi kadrovi i najbolji rukovodioci Pokrajine. U tim uslovima samo je Srem mogao da pruži vojničku i drugu pomoć Bačkoj i Banatu. Zato je jačanje našeg pokreta i vojnih jedinica u Sremu doprinelo obnavljanju i širenju narodnooslobodilačkog pokreta u celoj Vojvodini. Političko i vojničko povezivanje cele Pokrajine bilo je od presudnog značaja za dalji razvoj borbe u Vojvodini koja je obilovala sopstvenim nacionalnim i društvenim protivurečnostima i specifičnostima. Te specifičnosti okupatori su uz pomoć svojih sluga znali

da iskoriste. Na prvom mestu oni su nastojali da zavade narode Vojvodine i nagnaju u međusobnu borbu, u čemu su imali i uspeha.

Politički i drugi uslovi za organizovanje i vođenje oružane borbe nisu bili u svim delovima raskomadane Vojvodine. Postojeće razlike uticale su na oblike naše aktivnosti i dovodile do neravnornosti u razvitku ustanka. Privremeni neuspesi koje je preživljavao ustanak kod nas proizlazili su i zbog nedovoljnog uočavanja postojećih specifičnosti, prema kojima su se određivale forme i taktika borbe.

Iskustvo je skupo plaćeno, date su prevelike žrtve, ali ne uzalud. Upornim radom aktivista naše Partije i narodnooslobodilačkog pokreta sve čvršće su se ujedinjavale revolucionarne snage Vojvodine. Prevazišla se izolacija i veštačka podvojnost Srema, Bačke i Banata. Banačani i Bačvani dolazili su u Srem, a Sremci odlazili u njihov kraj. Svestrano su iskorišćena iskustva koja je u borbi sticao naš pokret.

Eho ratničke slave naših brigada u Bosni dopirao je do svih sela i gradova naše Pokrajine. Preplivavajući Dunav i prevozeći se malim čamcima, stotine i stotine dobrovoljaca i mnogih aktivista Banata i Bačke krenuli su prema Sremu da bi se uvrstili u redove boraca vojvodanskih brigada. Danas je skoro nemoguće i zamisliti one teške uslove pod kojima su se ti naši ljudi probijali da bi došli u druge krajeve da se bore.

Na okružnom partijskom savetovanju u Pećincima, decembra 1941, bilo je rešeno da se što pre uspostave veze i saradnja sa partijskim organizacijama i partizanskim jedinicama u Srbiji, Bosni i Hrvatskoj. Tražila se mogućnost za proširenje prostora za manevrisanje i dejstva naših jedinica, za izbegavanje izolacije i upadanja u sopstveni kotao, u kome bi nas neprijatelj lako mogao tući. Posle prve nemačke ofanzive na Srbiju i zbog udaljenosti slavonskih partizana nama je praktično ostala jedina mogućnost povezivanja sa partizanskim grupama u istočnoj Bosni. S njima smo počeli da uspostavljamo kontakt već pred kraj 1941. godine i početkom 1942. To je bila jedina realna perspektiva.

Dolazak već proslavljene Šeste istočnobosanske brigade u Srem bio je za sve nas veliki praznik. To nije bio običan susret ratnika i jednomišljenika. Mnogi se sjećaju s kakvom su srdačnošću Sremci dočekali svoje drugove iz Bosne. Svi su nastojali da im pomognu i u svemu izadu u susret. Ustanički Srem bio je zahvaćen radošću, a pokrete brigade je pratilo narodno veselje. Došla je bosanska brigada! — pričalo se s ponosom i osećanjem da se nešto krupno desilo. I bez formalnih odluka naši partizani su dolazak ratnika iz Semberije i Majevice shvatili kao početak stvaranja i trajnog drugarstva i prijateljstva naroda susednih oblasti. Narod istočne Bosne ubrzo je prema Sremcima i ostalim Vojvodanima ispoljio istu takvu ljubav, domaćinsku, toplu i iskrenu.

Zato nije trebalo gubiti vremena za upoznavanje i sticanje međusobnog poverenja. Najbolje su se razumeli već u prvim danima zajedničkog života protiv Nemaca u Bosutskim šumama, gde danas stoji spomenik, svedok jedne zajedničke borbe i pobeđe u kojoj se počelo stvarati oružano bratstvo naroda Bosne i Vojvodine.

Slobodan Bajić, popularni »Politički Paja«, doneo je Okružnom komitetu Partije pismo u kome se u ime Vrhovnog štaba traži da jedan bataljon Sremaca uđe u sastav Šeste brigade. To je bez diskusije prihvaćeno i pozdravljeno. Pored ovog bataljona prešla su tada u Bosnu i još dva druga bataljona Sremskog partizanskog odreda. Od ta tri bataljona i novodošlih boraca iz Srema stvorena je u aprilu 1943. Prva, a samo nekoliko dana kasnije i Druga vojvođanska brigada, ponos naroda i boraca naše Pokrajine.

Tako je definitivno razbijena naša teritorijalna izolovanost. To je omogućilo dalji razmah ustanka i uspešno provođenje partizanske taktike ratovanja, koja je odgovarala našim uslovima. Prelazak u istočnu Bosnu doveo je do uključivanja vojvođanskih jedinica u sastav glavnine Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Neki su nam prigovarali i nepravilno kritikovali tvrdeći da će odlazak sremskih bataljona u Bosnu omogućiti neprijatelju da povрати izgubljene pozicije, pa čak i da nas uništi. Govorilo se o nekom »prezimljanju« kao da su Sremci ostavili svoj kraj da bi s one strane Save u miru, u raznim zavetrinama prespavali zimu. Ti »kritičari« nisu razumevali stanje u Sremu i ostalim delovima Vojvodine, mogućnosti i taktiku ratovanja u tim posebnim uslovima i delovanje ostalih faktora u razvijanje narodnooslobodilačke borbe i političko osvajanje masa. Čak i da smo mogli da zadržimo na svom terenu, na tom relativno malom prostoru, tako brojnu jedinicu, od preko 1.000 naoružanih boraca Sremskog odreda, mi bismo morali da se povezujemo sa susednim ustaničkim krajevima radi zajedničke borbe i međusobnog pomaganja, jer je to bio jedan od bitnih uslova opstanka vojvođanskih partizanskih jedinica i daljeg razvitka oružane borbe.

Bataljon koji je ostao u Sremu pravilno je usmerio svoje delovanje i uz pomoć mesnih partizanskih desetina izveo mnogobrojne diverzantske i druge akcije. Neprijatelj ni u čemu nije oslabio naše pozicije. Naprotiv, dalje je jačalo jedinstvo naroda, učvrstila se slobodna teritorija, rastao je broj boraca i dobrovoljaca spremnih da idu u Bosnu, u brigade.

Sremci su išli u Bosnu pevajući, sa željom da se zajedno sa tamošnjim svojim drugovima bore protiv Nemaca, četničkih i drugih bandi. Kao što je poznato, oni su kao verni vojnici naše revolucije dosledno i časno izvršili svoj zadatak.

U istočnoj Bosni Vojvodani su proširivali svoje vojno iskustvo i sticali novo. Mnogi su se tamo prvi put našli u vojničkom stroju.

Prenos žita iz Srema u istočnu Bosnu

Zahvaljujući bratskoj saradnji vojnika i starešina i pomoći koju su rukovodeći ljudi toga kraja pružali našim borcima, vojvodanske jedinice su brzo prerasle u veoma dobre udarne brigade i po svojoj organizovanosti i po veštini ratovanja. Već u prvim okršajima protiv četnika naši borci su pokazali svoju borbenu vrednost i političku zrelost. Bosanci i Sremci razbili su u jednom nalletu četničke bande na Maleševcima i praktično ih likvidirali. Zatim su došle druge velike zajedničke pobjede — oslobođenje sela i gradova u istočnoj Bosni.

Odatle, iz istočne Bosne, Vojvodine su, u sastavu glavnine Narodnooslobodilačke vojske, pod komandom Vrhovnog štaba i druga Tita, pošli da se bore i u drugim krajevima, tamo gdje je bilo potrebno. Istorija našeg narodnooslobodilačkog rata zabeležila je slavni put borbe kojim su pošle vojvodanske brigade od naše Fruške gore, preko istočne Bosne, Crne Gore, Srbije, Hrvatske i Slovenije, sve do poslednjeg kamena međaša naših zapadnih granica. Ceo taj put obeležen je grobovima naših boraca i slavom vojvodanskih brigada i divizija.

Godina 1942, kada je otpočeo masovni ustanak u Sremu, jasno je pokazala da ustanak ne može biti slomljen ako se dosledno sprovodi tada određena linija Partije i druga Tita, ako se dobro organizuje taktika vođenja oružane bobe i pravilno usmjeri politički rad. Uspehi nisu izostali samo zato što su naši politički i vojni kadrovi uspeli da opštu liniju narodnooslobodilačke borbe pravilno primene na naše konkretne uslove.

U samom početku priprema za ustanak u Sremu je sprovedena široka akcija protiv svakog pokušaja da se neprijatelj organizuje i učvrsti u našim selima. S rastom naših ustaničkih organizacija rasla je borba protiv pete kolone — ustaša, četnika, nedićevaca i kulturbundaša. Zato kontrarevolucija nije mogla da uhvati korena u narodu.

Domaće Švabe pretvorile su svoja naselja u utvrđena uporišta, iz kojih su se branili i izvodili napade na partizane i naša sela, pljačkajući i ubijajući nezaštićeno stanovništvo. Glavne ustaške snage nalazile su se u gradovima, izolovane, bez podrške u narodu.

Ustaške i kulturbundovske snage trebalo je, po zamisli Nemaca i Pavelića, da budu čuvari ovog dela okupirane zemlje. Međutim, njihova pomoć pred naoružanim i politički organizovanim narodom ispoljila se već u leto 1942. Iz svojih uporišta oni su, zastrašeni i ošamućeni, tražili pomoć od nemačke i ustaške glavne komande.

Shvatajući ozbiljnost situacije, Nemci i Pavelić šalju pojačanje svojim garnizonima. A u avgustu 1942. oko 20.000 do zuba naoružanih nemačkih vojnika, potpomognuti ustašama, napadaju Srem, našu malu Frušku goru. Naša dva odreda i narod privukli su na svoje bojište tu veliku vojsku koja je toliko bila potrebna na istom frontu za borbu protiv Crvene armije.

Sremci su sve neprijatelje nazvali jednim imenom — fašizam. Tukli su se i borili protiv svih onih koji nisu nosili njihove znake i boje. Srbi i Sremci i čitavoj Vojvodini su se beskompromisno borili protiv izdajnika srpskog naroda — četnika. Četništvo kroz sve vreme rata nije moglo da uhvati korena u našoj Pokrajini. Svi pokušaji Draže Mihailovića da u Sremu stvori ili iz Srbije prebaci oružane grupe bili su u samom početku osujećeni. Ovo je imalo poseban značaj za ostvarivanje bratstva i jedinstva naroda i narodnosti u Vojvodini.

Narodnooslobodilački pokret u celoj Vojvodini, a posebno u Sremu, potvrdio je ispravnost linije naše Partije, da se oružana borba može voditi u svim uslovima, i dao dragoceno iskustvo.

Evo šta kaže drug Tito o Sremu:

»U Evropi misle da su naše planine rodile naš pokret i našu vojsku. A Srem to najbolje demantuje. Nacionalna i politička svijest naroda, njegova borbena volja i revolucionarna Partija koja je sposobna da pokrene i vodi narod u borbu — to je osnovno za ustanak, a geografski uslovi mogu samo manje ili više olakšati ustanak i uticati na taktiku ustaničke vojske«.

Specifičnosti naše Pokrajine postavljale su u prvi plan politički rad u narodu, njegovo organizovanje i povezivanje sa oruža-

nim odredima. Uslovi su bili takvi da se bez jakog oslonca u narodu ne bi mogao uspešno voditi partizanski rat i očuvati vojne jedinice od uništenja. Zato je, u stvaranju opštih uslova za oružanu borbu, organizovanje »pozadine« bilo od ogromnog, odlučujućeg značaja.

Naše specifičnosti nametale su i potrebnu taktiku i forme borbe. Samo partizanski način ratovanja mogao je da donosi stalne uspehe. Bila bi ne samo iluzija već i neoprostiva politička i vojnička glupost verovati da su se u našim uslovima mogle kretati brojne i velike jedinice na terenu opkoljenom dvema velikim rekama i ispresecano modernim i najvažnijim komunikacijama, za koje je okupator posebno bio zainteresovan.

Izbegavajući frontalnu borbu s neprijateljem, naši borci su, potpomognuti »pozadincima«, stalno bili u ofanzivi i nanoseći neprijatelju velike gubitke u ljudstvu i materijalu. Takvom taktikom ratovanja stvorena je i očuvana naša slobodna teritorija. Vojni uspesi dalje su učvršćivali jedinstvo naših naroda, pozadina je politički i vojnički postajala sve organizovanija.

Jedinstvo naroda postalo je nezamenljivo uporište i faktor, ustanka u Vojvodini. Stvaranjem slobodne teritorije u Sremu, »pozadina« je preuzela na sebe još veći teret borbe, obavljajući mnogobrojne zadatke koje bi drugim prilikama morale da izvršavaju oružane jedinice. Pozadina, odredi i brigade postali su jedno. Zato smo, govoreći o našim selima, s pravom konstatovali da su ona deo našeg fronta u pozadini.

Političke i vojne mere koje su preduzete u celoj Vojvodini morale su dovesti do pozitivnih rezultata, što se ubrzo osetilo. Na vojnom planu — porast broja oružanih jedinica, na političkom planu — dalje proširenje našeg uticaja, jačanje bratstva i jedinstva i učvršćivanje i sve veće aktiviranje našeg pokreta u Bačkoj i Banatu. Već prvi svedeni bilans opravdavao je naša nastojanja i politiku koja je vođena u svim pravcima.

Vojvodina je za sve vreme rata imala svoje oružane formacije. Već u samom početku stvaraju se partizanski odredi i diverzantske grupe u Banatu, Bačkoj i Sremu. Godine 1943. formirano je pet vojvodanskih brigada, tri u Bosni i dve (Treća i Četvrta) u Sremu. Ove krupne jedinice nastajale su na taj način što su dobrovoljci i delovi omasovljenih odreda na našem terenu prebacivani preko Save u istočnu Bosnu. Pored Sremaca u brigade odlaze i sve veće grupe Banačana i Bačvana.

U leto 1943. formirana je i 16. vojvodanska divizija. Iduće, 1944. godine, formirano je još šest brigada. U martu 1944. formirana je 36. vojvodanska divizija, a u leto 1944. i 12. vojvodanski korpus. U završnim operacijama Jugoslovenske armije učestvovalo je osamnaest vojvodanskih brigada, sastavljenih od boraca naroda

i narodnosti koji žive u našoj Pokrajini. Jedna brigada, u kojoj su bili uglavnom Mađari, nosila je ime poznatog mađarskog pesnika i revolucionara Petefija, a slovačka brigada ime junaka ovog naroda — Jana Žiške. Tako je zajedničkom borbom Srba, Hrvata, Mađara, Slovaka, Rusina i Rumuna cementirano bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti i stvoreni uslovi za budući zajednički život u autonomnoj pokrajini Vojvodini.

Ogromne žrtve podneli su naši narodi u vreme prošlog rata. Surovi okupator najavio je svoje prisustvo u porobljenoj zemlji postavljajući vešala po gradovima i selima. Na njima su visili komunisti i antifašiste svih narodnosti i rodoljubi koji su mu pali u ruke. Strašan pokolj izvršen je u Bačkoj i Banatu. Streljana u Vukovaru i Mitrovici trebalo je da pokažu snagu i rešenost Paveličeve Nezavisne Države Hrvatske da se obračuna sa buntovnicima i Srbima. Zatvori i koncentracioni logori gutali su mnoge ljudske živote. Teško je bilo izbrojati sve popaljene kuće i pobijene ljude, starce, žene i decu. Od Bukovca pa sve do izmrcvarene, opljačkane, zapaljene i u crno zavijene Jamene, Nemci, folksdojčeri i ustaše nisu nijedno mesto i kuću ostavili bez bola i crnine. Na frontu u pozadini ginulo se kao i u vojničkim redovima.

Ko su bili ti borci i rukovodioci, komandiri, komandanti, komesari i diverzanti, ti odbornici, kuriri i vodiči, ti koji su lečili ranjenike, hranili vojsku dajući joj sve što su imali, te bazardžije i domaćice koje su u partizanima gledale svoju decu, ti omladinci i omladinke koji nisu mislili na svoju mladost, već na rat!

Sve su to bili obični ljudi raznih zanimanja koji su shvatili trenutak istorije i ponašali se tako što su osećali da na njima leži odgovornost za sudbinu domovine i nacije. Tu veliku svest probudila je u njima naša Komunistička partija s drugom Titom na čelu. Partija je uvela kurs oružane borbe ka stvaranju nove Jugoslavije, zajednice, slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti. Druge alternative nije bilo. Revolucionarne, demokratske i rodoljubive snage nisu je ni tražile.

Takva linija Partije i uporan rad komunista da za nju pridobiju najšire mase iz osnova su izmenili shvatanje našeg čoveka. Surova stvarnost nije ostavljala mnogo vremena za razmišljanje i čekanje. Po delima koja su ostvarena može se oceniti i politička svest čoveka revolucije. Potvrdilo se ono čemu nas je istorija učila. Kad nastupe veliki događaji, zaokreti u životu klasa i naroda, sve brže sazreva i svest, i volja, i želja da se borbom izvojuje novi život.

Tako su naši obični ljudi — radnici, ratari, zanatlije, intelektualci i đaci — preko noći postajali partizani, vojni i politički rukovodioci u desetinama, odredima, brigadama i divizijama, u partizanskim i omladinskim organizacijama, u novoj vlasti.

Ti obični ljudi u potpunosti su shvatili istorijski značaj koraka koji čine. Ustanak je već u prvim danima nosio u sebi sve karakteristike naše revolucije: nacionalnu, socijalnu i internacionalističku. Pored nacionalnih zastava iznad glava naših boraca viorio se i crveni barjak. Na kapama su se nalazile crvene petokrake zvezde. Pored nacionalnih pesama odjekivala je Internacionala. Svi su verovali da će posle pobede nad okupatorom doći novo društvo, društvo ravnopravnih i slobodnih ljudi, da nova vlast može biti samo narodna.

Ljudi revolucije nisu se borili i ginuli zato da bi ime se neko klanjao, ali ih se treba sjećati. Oni nisu za sobom ostavili poruke i prepise po kojima će se vladati i živeti budući naraštaji, već su stvarali uslove u kojima novi život treba da bude što srećniji, veseliji, slobodniji u humaniji. Generacije koje su ih nasiedile i koje će ih nasiediti odaće im najveće priznanje ako takav život i ostvare.

Jovan VESELINOV ŽARKO

DOLAZAK SREMACA U BOSNU

**Kada Sremci krenuše iz te Fruške gore,
I u Bosnu odoše, tamo da se bore,
Kad su došli do Bosne do te rijeke Save,
Ugledaše Majevicu, brda joj se plave.**

**Oj ti Bosno ponosna, visokih bregova,
Evo tebi u pomoć sremačkih sinova,
Da bijemo fašiste, da ih otjeramo
A kad bude gotovo, nazad se vraćamo.**

BACAČ IZ BOSUTSKIH ŠUMA

Nekoliko dana nakon prelaska 6. istočnobosanske brigade u Srem, 14. oktobra 1942, došlo je u Bosutskim šumama, u blizini mjesta Dvorac, do žestokog okršaja između jedne kolone Nijemaca i ulogorovanih partizana.

Kada je, pred večer, skršen otpor Nijemaca, uz samu prosjeku, oko koje se vodila borba, na poprištu okršaja, nedaleko od kola neprijateljske komore, stajala su tri minobacača. Prilikom bježanja Nijemci su ipak stigli da u dvije cijevi ubace ručne bombe i da ih na taj način onesposobe, ali je treći minobacač ostao ispravan. U onoj gužvi, koja je poslije završetka borbe trajala desetak minuta, kad je svaki borac skidao sa mrtvih Nijemaca municiju i iz komore izvlačio ruksake, šinjele i šatorska krila, oko minobacača se gotovo niko nije zadržao. Štab brigade je naredio komori da uzme minobacač, da za njega nađe konja, a bataljonima da ponesu minobacačku municiju.

Pred sam pokret iz Dvorca pozvan sam u štab brigade:

— Je si li zaboravio ono što smo proljetos vježbali s minobacačem? — upitao me Rudi Petovar, načelnik štaba brigade.

— Pa, nešto znam, — zbunjeno sam odgovorio, ne shvatajući zašto me to pita.

— Dobro, naučićeš. Bićeš vođa minobacačkog odjeljenja. Eno, tamo je — pokazavši na grupu komordžija — Milija s minobacačem. U pokretu će se javiti drugovi koji će ući u sastav odjeljenja.

Otišao sam do Milije Borovčanina, Romanijca koji je već tada bio prevalio četrdesetu godinu. Srednjeg rasta, snažan kao od brda odvaljen, on je domaćinskom pedantnošću tovario i uvezivao minobacač.

Krenuli smo za štabom. Na prvom odmoru stigli su Sadik Kadušić, zvani Dik, Milovan Njegovan i Camil Kazazović. Nas petorica postali smo prvo minobacačko odjeljenje 6. brigade.

Minobacač nije imao nišanskih sprava, ni tablice gađanja. Prisjećajući se osnovnih elemenata, izradio sam provizornu tablicu gađanja. Dosjetili smo se da se elevacija može određivati pomoću običnog đakčkog uglomjera i viska. Uglomjer je odnekud brzo nabavljen, a visak smo sami napravili: za kanap smo zavezali puščani metak.

Trećeg ili četvrtog dana boravka na Fruškoj gori naređeno je da isprobamo minobacač. Sa Rudijem Petovarom i Miljenkom Cvitkovićem, koji je tada bio komandir 2. čete 1. bataljona, izašli smo na greben. Ponijeli smo šest mina. Iskopali smo zemlju, postavili postolje i okrenuli cijev prema selu Ležimiru. Uzeli smo elevaciju nešto iznad 45°, na minu stavili šest dopunskih punjenja i ubacili je u cijev. Mina je kliznula i opalila, a mi smo svi pali na zemlju. Još jednu smo poslali u istom pravcu, ali pod višom elevacijom. Onda smo minobacač prenijeli na drugo mjesto i ispalili dvije mine prema Dunavu. Negdje dolje u dolini čule su se eksplozije. Bili smo zadovoljni, jer je proba bila uspješna. Htjeli smo da ispalimo i ostale dvije mine.

Vratili smo se na stari položaj i okrenuli minobacač prema Ležimiru. Punilac je pripremio minu, a ja sam je ubacio u cijev. Ona je kliznula niz cijev, udarila u udarač i ostala. Osnovno punjenje je »slagalo«. Svi smo se zgedali. To nismo očekivali. Nismo znali šta u takvom slučaju treba da se radi. Jednom-dvaput sam nekim drvetom udario po cijevi, ali je mina ostala. Okupili smo se malo dalje od minobacača i dogovarali. U tom nam je prišlo nekoliko boraca iz Sremskog odreda. Čuli su pucnjave mina i došli da vide šta se događa. S divljenjem su posmatrali minobacač, i valjda, videći nas zbunjene i zabrinute, jedan reče:

— Šta je, drugovi?

Rekli smo im šta se desilo.

— Ta ovdje imamo dva fašista. Vojni sud ih je osudio na smrt. Treba da ih streljamo. Dajte da oni izvade minu — predložiti jedan.

To nas je zastidjelo. Nismo prihvatili predlog. Uzeo sam da obavim taj posao i zamolio drugove da se odmaknu. Skinuo sam cijev, prinio je zasjeci iznad puta i lagano krenuo naniže. Mina je počela da klizi. Taj njen hod trajao je možda 5—6 sekundi, ali mi je bio dug kao vječnost, jer sam svakog trenutka očekivao da će eksplodirati. Kad se upaljač pojavio na ustima cijevi, bojažljivo sam izvadio minu, odvrnuo s nje upaljač i sjeo na zemlju. Rastavili smo minobacač i krenuli u logor.

Tog dana smo dosta naučili o minobacaču. Sutradan su u naš logor došli omladinci iz Ležimira i ushićeno govorili o tome kakvu je paniku među Švabama napravio partizanski minobacač. Mi smo ih iznenađeno i radosno slušali. Nismo im rekli da smo nasumice gađali i da pojma nismo imali da se u selu nalaze Nijemci. Oni su nam ispričali da je prva mina pala tačno na mjesto odakle je na minut-dva ranije otišao njemački tenk, a druga blizu grupe njemačkih vojnika.

Pred polazak sa Fruške gore za istočnu Bosnu formirana je prateća četa 6. istočnobosanske brigade, koja se sastojala od

tri voda: minobacački, mitraljeski i minerski. Za komandira je došao Ervin Salcberger Stanko. Za nošenje minobacačkih mina, kojih je bilo preko 200, četa je dobila 15 do 20 magaraca, pa su je zbog toga borci prozvali »magareći« bataljon.

Cijelo vrijeme boravka na Fruškoj gori intenzivno smo se obučavali u rukovanju minobacačem. Dnevno smo po deset a nekad i više puta rasklapali minobacač, zauzimali vatrene položaje, prema zadatim ciljevima uzimali elemente za gađanje i, noseći dijelove minobacača na rukama, prebacivali se na nove položaje. Svaki od nas obučavao se za sve uloge: nišandžije, njegovog pomoćnika i punioca.

Minobacač je prvi put u borbi upotrebljen na Majevidi 11. novembra 1942, kada je brigada pošla u napad na četnike kapetana Račića, koji su bili skoncentrisani u selima Donja i Gornja Pilića i u manastiru Tavna. Zauzeli smo položaj na oko kilometar od manastira. Po kišnom jutru bataljoni su prešli u napad. Četnici su odgovorili jakim i organizovanom vatrom. Nekoliko puškomitraljeza tuklo je iza kamenog zida pokraj puta što od manastirske zgrade vodi koso uzbrdo, a jedan mitraljez iz samog manastira. Naređeno je da tučemo put. Svi smo bili uzbuđeni. Hoćemo li pogoditi? Prva a za njom i druga mina pale su desetak metara iznad puta. Odmah se utišala vatra četnika, koji su u grupama počeli bježati uz brdo. Prenijeli smo vatru prema manastiru. Jedna mina je pala pedesetak metara ispod zgrade. Naš streljački stroj jurnuo je ka manastiru, iz kojeg su se ubrzo pojavili četnici sa podignutim rukama.

Dok je borba u Tavni još trajala, četnici su pružili jak otpor sa jedne glavice desno od manastira. Zbog kiše koja je rominjala glavica je bila obavijena izmaglicom i jedva se vidjela. Odoka i po karti smo cijenili odstojanje — od našeg položaja cilj je bio daleko preko dva kilometra, a iznad nas za 200—250 metara. Stanko, komandir čete i ja smo ispod šatorskog krila crtali parabolu i tražili koje odstojanje da uzmemo da bismo pogodili glavicu, koja nas je nadvišavala. Odredili smo odstojanje i ispalili nekoliko mina. Čuli smo njihove eksplozije, ali nismo vidjeli gdje su pale. Ostali smo u iščekivanju. Poslije nekog vremena naređeno je da se prebacimo na glavicu koju smo tukli, jer je borba odmicala uz kose Majevice. Kad smo se gore popeli, vidjeli smo da su mine eksplodirale nedaleko od plastova slame. Iza njih, ispričali su nam drugovi iz bataljona, nalazili su se neki četnički oficiri, koji su poslije toga zajedno sa svojom »vojskom« odmaglili prema Drini, kako bi se prebacili u Srbiju, gdje su se u to vrijeme osjećali daleko sigurniji nego na Majevidi.

Bili smo radosni što smo već u prvoj borbi ispunili postavljene zadatke. Od toga dana partizanski minobacač postao je za

četnike na Majevidi vjesnik njihovog poraza i sloma. Njegovu su bojnu moć uskoro osjetili i domobrani i ustaše.

Poslije razbijanja četnika kapetana Račića 6. istočnobosanska brigada i Sremski odred krenuli su u napad na uporišta na drumu Brčko — Tuzla, koja su branili domobrani, legija i ustaše. Minobacačko odjeljenje kretalo se sa štabom brigade. U podnožju Majevice, naročito oko Lopara, borba se sve više zaoštravala. Trebalo je da podržimo 4. sremski bataljon, ali zbog magle nismo mogli osmotriti cilj. Nosili smo minobacač i nekoliko sanduka municije na rukama i, kada smo se približili Loparama na svega tričetiri stotine metara, ugledali smo na jednoj zaravni iznad puta neprijateljske rovove opasane žicom i naše drugove prikovane ispred žice neprijateljskom vatrom. Iza jednog grma postavili smo minobacač i ispalili nekoliko mina. Sve su pale u uporište. Minut-dva poslije toga domobrani su s podignutim rukama i odbačenim oružjem izišli iz rova. Sišli smo na put i popeli se do mjesta odakle se neprijatelj branio: lijevci eksplozija minobacačkih mina bili su uz samu ivicu rovova, okolo jeziva slika preko grudobrana prevaljeni leševi neprijateljskih vojnika i jednog oficira, kome je komad mine razbio lobanju.

Sutradan je minobacačko odjeljenje podržavalo napad na neprijatelja koji je ostao u dobro utvrđenom uporištu na Površnici, prevoju na Majevidi, preko koga prelazi put za Tuzlu. Pred sam mrak zauzeli smo položaj i ispalili sedam-osam mina. Prvi bataljon je prešao u napad, ali je neprijatelj uspio da se održi u rovovima i bunkerima, ispred kojih je bila bodljikava žica. Gotovo godinu dana kasnije saznali smo kako smo gađali to veće. Među zarobljenim domobranima u Tuzli bili su i oni koji su se sredinom novembra 1942. borili protiv partizana na Pobršnici.

»Da ste još 5—6 mina ispalili i da ste odmah jurnuli, mi bismo se predali. Tukli ste po rovovima, a jedna mina je pogodila kuhinju, upala u kazan na vatri i pobila kuhare i one koji su pobjegli u mrtvi ugao« — ispričao je jedan zarobljeni domobran, čiji je prezimena više ne sjećam. Bio je rodom iz okoline Jajca i poginuo je kao komandir čete 16. muslimanske brigade, februara 1945. u borbi protiv Nijemaca kod Zvornika.

Minobacač iz Bosutskih šuma pratio je 6. istočnobosansku brigadu na njenom borbenom putu dugo vremena. Kada je formirana 15. majevička brigada, krenuo je sa njenim bataljonom sijući smrt ispod nemačkih šatora kod Ustikoline, u borbama oko Crnog vrha, Zeča, Humića, Zlatnog bora, u dolini Sutjeske...

Pa, ipak, jednog dana smo se morali rastati od njega. Ostao je na Zelengori. Kad smo ga zakopali, bili smo tužni kao da smo izgubili ratnog druga.

Ahmet DONLAGIĆ

ORUŽANO BRATSTVO I JEDINSTVO ISTOČNOBOSANACA I VOJVOĐANA

Oslobođenje velike teritorije i stvaranje desetine partizanskih odreda, kao i prvih organa nove vlasti u istočnoj Bosni — bio je veliki uspjeh u prvim mjesecima ustanka. Ali, već poslije nekoliko mjeseci takve forme borbe bile su nedovoljne, jer se neprijatelj poslije prvih udaraca snašao, prestrojio, naoružao kvislinge i krenuo u ofanzivu da likvidira nepokretne partizanske jedinice, jednu po jednu. I od više krupnih odreda sa velikom slobodnom teritorijom poslije nekoliko mjeseci ostale su rasute manje grupe partizana i još samo jedan — Birčanski odred, i njegova slobodna teritorija. Padale su velike žrtve, ginuli su dragocjeni kadrovi, ali se odredi u dotadašnjem sastavu i dotadašnjim načinom borbe i pored silnih žrtava nisu mogli održati. Održati se mogla i održala se samo pokretna, čvrsto organizovana, dobro naoružana, moderna, veća vojna jedinica kakva je bila 6. brigada. Tako je među borcima sazrijevala svijest da se kuća više ne može sačuvati pred svojim pragom, da se rasparčani u mnoštvo malih jedinica koje se zadržavaju oko svojih kuća ne mogu oduprijeti organizovanoj neprijateljskoj sili, koja će ih tući pojedinačno, jednog po jednog, da se iz defanzive i odbrane sela mora preći na udruživanje snaga, na šire ofanzivne akcije, za što treba veća pokretljivost i manevrisanje, trebaju čvršće, bolje organizovane i naoružane, disciplinovanije, modernije vojne jedinice.

Šesta brigada je vrlo mnogo značila za narod istočne Bosne. Svi pokušaji daleko nadmoćnijih snaga okupatora i njihovih sluga da je unište nisu uspjeli. Ona se održala i u najtežim danima krize ustanka, jer su u njoj bili najbolji, najsvesniji i najprekaljeniji kadrovi koje je Partija imala u istočnoj Bosni. Ali, istovremeno, odnos snaga bio je suviše nepovoljan da bi 6. brigada sama mogla

u tadašnjim uslovima ponovo rasplamsati ustanak u istočnoj Bosni. To je bilo moguće postići, i postignuto je tek u neposrednom sadejstvu sa sremskim partizanima.

No, do tog sadejstva došlo je postepeno, njemu su prethodile teške dileme i kod nas u istočnoj Bosni i kod drugova u Sremu. Među nama u istočnoj Bosni vodile su se dugo diskusije: šta da radimo i kuda da krenemo. Bilo je ideja da se ostane u Sekovićima, pa da se odatle deajstvuje u raznim pravcima, da se ide u sastav glavnine u Krajinu, da se ide do centralne Bosne, ili da se nastoji ostvariti iz više razloga privlačna ideja da se Majevice i Semberija ponovo pretvore u partizansku bazu i oslonac ponovnog širenja slobodne teritorije u istočnoj Bosni. Na kraju je preovladalo mišljenje da se ne napušta istočna Bosna, a da se po njoj manevriše i vodi borba prema situaciji, jer bi napuštanje istočne Bosne nanijelo velike političke štete, dalje demoralisalo narod i dovelo do propasti ustanka u ovom dijelu zemlje. U međuvremenu traženi su i dobijeni podaci o situaciji u Sremu i Vojvodini i tek tada došlo se na pomisao da se stupi u vezu sa Sremcima i predloži izvođenje zajedničkih akcija i u Sremu i istočnoj Bosni.

I šta se pokazalo?

Da je 6. brigada otišla u Krajinu, da je napustila istočnu Bosnu, zaista bi napravila veliku vojničku i političku grešku, koju bi kasnije teško bilo ispraviti. Docniji događaji su pokazali da je održanje 6. brigade u istočnoj Bosni i zajedničko vojevanje sa vojvođanskim partizanima imalo veliki značaj ne samo za dalji razvitak ustanka u istočnoj Bosni i Vojvodini nego i šire. Da je Sremski odred ostao samo u Sremu, da nije prešao u istočnu Bosnu, to bi isto tako bila velika pogreška, koja bi se mogla teško osvetiti. Različiti konkretni uslova u ova dva susjedna kraja nametali su i različite odluke, a one su u zajedničkom interesu vodile ka međusobnom povezivanju. Bez takvog objedinjavanja snaga nije bilo moguće postići tada najvažniju stvar u istočnoj Bosni — razbiti četnike i vojnički i politički. Nastupajući zajednički, ubrzo smo razbili srbijanske četnike kapetana Račića, a zatim izvojevali najveću pobjedu u istočnoj Bosni 1942. godine: u bici na Maleševicama likvidirali smo četničku grupaciju od preko hiljadu četnika, skupljenih iz Trebave, Posavine, Majevice, koja se upravo spremala da zajedno sa Nijemcima, domobranima i ustašama likvidira nas. Sada smo mi okrenuli taktiku: preduzeli smo inicijativu i počeli tući njih pojedinačno, ne čekajući da se do kraja organizuju i zajedno nastupe. Taj poraz natjerao je Nijemce i njihove saveznike da za čitav mjesec dana odgode već pripremljenu ofanzivu. A četnici se u istočnoj Bosni više nikad nisu oporavili i nisu više predstavljali ozbiljnu vojničku snagu.

Svi se dobro sjećamo onog dana kada su udruženi šestobrigadir i Sremci uništili kod Dvorca u Bosutoj šumi jedan kompletan njemački bataljon i to uoči neprijateljske ofanzive. Svi se si-

Ismet Mujezinović: U časovima odmora

gumo sjećamo radosti poslije te pobjede. To nije bila samo radost zbog pobjede, bilo je to nešto više, svi su osjećali da dolazi nešto novo. Naime, sjajno se potvrdilo da nevolju ne treba čekati u svom selu, da valja i da se mora i može drukčije i bolje ratovati nego dotad, da je put u ujedinjavanju snaga, u ofanzivnosti, u predviđanju događaja, u »modernizaciji ustanka«, u kome će i veći naponi i privremena odricanja dati nove, daleko veće rezultate. I oni isti Sremci, radnici, seljaci i đaci, koji su godinu dana ranije pokazali visoku svijest kada su ostavljali svoja sela, uzimali »pušku pa u Frušku«, kako se tada govorilo, pokazuje 1942. godine još daleko veću političku svijest kada kreću iz svoje Fruške gore u Bosnu, tamo da se bore. Sremci su vrlo dobro shvatili kao i šestobrigadiri da to nije prosto spajanje dviju partizanskih jedinica, nego da je nastao nov kvalitet, daleko veća udarna snaga te nove jedinice, nego što bi bila snaga i mnogo većeg broja boraca koji bi ostali raštrkani po svojim odredima i prikovani za svoje krajeve. Nastala je nova, mnogo jača, privlačnija moralno-politička snaga, privlačnija za narod, a zastrašujuća za neprijatelja. Pred tom kolonom od hiljadu i više boraca letio je po istočnoj Bosni glas da ide 5.000 partizana sa modernom artiljerijom, do zuba naoružanih, iako su još mnogi Sremci i dvocijevke nosili. No, to je bila zaista izvanredna vojska, ako ne tako naoružana oružjem, kako se pričalo, a ono naoružana visokim moralom, sviješću, disciplinom i drugarstvom, ljubavlju prema narodu i mržnjom prema neprijatelju. Bili su se spojili u jednu cjelinu i prenosili međusobno najbolje osobine i iskustva bosanskih i sremskih partizana i postali zajednički svima.

Svojom pojavom u istočnoj Bosni i svojim vrlinama Sremci i svi Vojvodani ogromno su značili koliko vojnički, još više politički. Oni su nastupajući sa Šestom brigadom mnogo doprinijeli onom novom ustaničkom poletu koji je tada ponovo izbio u napaćenom, zavađenom i porobljenom narodu istočne Bosne, koji je pritiskao teror i pljačka okupatora i brojnih kvislinških grupacija.

Koje su osobine krasile Sremce i sve vojvodanske borce?

Prije svega, visoka politička svijest, jasnoća u opredjeljivanju, i određivanju: ko je neprijatelj. Jer i u Srem su dolazili četnički agitatori — »spasioci« Srba. Ali Sremce nisu mogli prevariti. Za Sremce su svi: i njemački okupatori i ustaše i četnici bili — samo fašisti, i tu se razlika nije pravila. Za takvo stanje u Sremu u to vrijeme ogromne zasluge pripadaju komunistima Srema, njihovoj pravilnoj politici i požrtvovanju.

U istočnoj Bosni, među srpskim stanovništvom, propaganda Nedića i Draže Mihailovića i veliki broj poslanih oficirskih petokolonaških kadrova ulagali su velike napore da sačuvaju četničke pozicije, a okupator ih to svestrano pomagao: i vojnički i materijalno. Posebno u zaostaliim seljačkim slojevima sve se činilo da se prikaže da je sva Srbija četnička, naročito poslije odlaska Vrhovnog

štaba i glavnine partizanskih snaga iz Srbije. A sada je taj srpski seljak u istočnoj Bosni vidio da među Srbima u Sremu i u Vojvodini nema četnika ni za lijeka, da je sve »go partizan«, i da sve pristižu novi i novi; kada je vidio kakvi su to borci i ljudi, kako ne pitaju da li je neko Srbin ili nije, nego na čijoj je strani, kada su to vidjeli mnogi Muslimani i Hrvati, onda je ono što je već dotle postizala svojim primjerom Šesta proleterska brigada, sastavljena od Srba, Muslimana i Hrvata, boreći se protiv fašista svih vrsta, a za zaštitu naroda bez obzira na naciju i vjeru — onda su sva ta nada i povjerenje dobili snažan impuls, i plima ustanka ponovo je stala zapljuskivati istočnu Bosnu. Od velikog značaja za dalju mobilizaciju naroda u NOB u istočnoj Bosni bio je primjer koji su davali Vojvodani, ostavljajući svoje krajeve, svoje kuće i porodice, daleko bolje uslove života i polazeći u surovu Bosnu i njene planine, u klance jadikovce, u glad, u zimu, često u puste, popaljene krajeve. Imponovala je takođe i izvanredna disciplina, skromnost, odnos prema stanovništvu i njegovom domu i imovini, zatim hrabrost i prema fašistima. »Sremac je« — kako su bosanski seljaci govorili — »išao u borbu kao u svatove«. Bilo je vrlo teških situacija, krvavih borbi i gubitaka, tifusa i gladi koji su desetkovali vojvodanske partizane, ali ja se ne sjećam da je ikada bilo pojave dezerterstva i demoralizacije, pa ni popuštanja discipline u vojvodanskim jedinicama.

Sa 6. brigadom vojvodanski partizani su sticali nova ratna iskustva, prekaljivali se u sve većim zajedničkim borbama i teškoćama, sticali nova politička saznanja u novim složenijim političkim uslovima i istočnoj Bosni. I u tim nezaboravnim danima, kada su vojvodanski i bosanski partizani ginuli jedan uz drugog i jedan za drugog, ginuli, ali i pobjeđivali, kovali se od najčvršćeg materijala naše bratstvo i jedinstvo. Ja se ponosim što sam imao tu čast da budem prvi komesar prvim vojvodanskim proleterima. Svi borci iz stočne Bosne, ne možemo bez uzbuđenja da se sjetimo onog našeg, ko suza čistog, ratnog bratstva i drugarstva. Onog bratstva i jedinstva koje je tada prožimalo narod Vojvodine i istočne Bosne i koje se nastavilo do današnjih dana i ostaje da trajno služi za primjer mlađim naraštajima.

Cvijetin MIJATOVIĆ MAJO

LEGENDARNA ROMANIJA

Područje Romanije sa širom okolinom, koje je predstavljalo teren vojnog i političkog dejstva Romanijskog partizanskog odreda od početka ustanka 1941. godine i u toku narodnooslobodilačkog rata, ušlo je u istoriju naših naroda kao područje značajnih bitaka, u kojem se stalno održavao plamen narodnooslobodilačke borbe i gdje se, uprkos svim ofanzivama i ogromnim neprijateljskim pogromima, uvijek ponovo razgorijevala buktinja narodne revolucije.

Romanija sa svojim borcima, najboljim sinovima ovoga kraja, sa vojnicima NOB-a, koji su se iz drugih naših krajeva našli u njenim redovima, sa istaknutim političkim aktivistima — članovima Komunističke partije, sa velikim brojem narodnih heroja i sa svojim voljenim prvim komandantom Čičom i komesarom Ilijom, proćula se odmah početkom ustanka 1941. godine po smjelim akcijama i bitkama i po odanosti naroda ciljevima revolucije. Legenda o Romaniji, stvarana podvizima njenih boraca, prenosila se živom neposrednom riječju kroz razne krajeve ustaničke Jugoslavije, kao i u informacijama naše štampe i biltena Vrhovnog štaba. Ona je izražena i u narodnom stvaralaštvu — u pričama, anegdota i pjesmama, koje su postale sastavni dio našeg kulturnog naslijeđa iz vremena NOB-a.

Da bi se mogao pravilnije sagledati i ocijeniti značaj Romanije i područja vezanog za dejstvo Romanijskog partizanskog odreda i drugih jedinica koje su nikle na tom području, kao što je 20. romanijska brigada, nužno je osvijetliti neke važnije momente koji su bili karakteristični za ovo područje prije okupacije naše zemlje. Potrebno je, bar u osnovnim crtama, istaći bitne političke, društvene, ekonomske i druge komponente koje su činile ukupnu karakteristiku političkog stanja i raspoloženja naroda i predstavljale važne preduslove za razvitak ustanka u ovom kraju.

*

Politički život većeg dijela stanovništva u ovome kraju bio je prije rata prilično razvijen. Zahvaljujući želji za znanjem koju su pokazivali ljudi, naročito sa područja Glasnica i nekih drugih sela, njihovoj snalažljivosti u surovim uslovima života, njihovoj političkoj bistrini i smjelosti, progresivna i demokratska shvatanja bila su prisutna i manifestovala su se u raznim političkim i društvenim zbivanjima. Postepeno se stvarao i širio jedan politički pokret, koji nije prihvatao dominaciju građanskih partija, ni hegemoniju velikosrpske buržoazije, koji je tražio obezbjeđenje osnovnih demokratskih prava naroda i slobodu organizovanja radnika i seljaka, kao i rješavanje osnovnih životnih problema širih radnih slojeva. Djelovanje jednog broja naprednih ljudi iz toga kraja uticalo je na politička gibanja u narodu, što se ispoljavalo u važnijim političkim akcijama i predstavljalo organizovanu političku snagu, opoziciono raspoloženu prema raznim vladajućim garniturama stare Jugoslavije.

Navešćemo samo nekoliko karakterističnih momenata kao ilustraciju takvog stanja. Radi pritiska koji se sprovodio na petomajskim izborima 1935. i falsifikovanja narodne volje, koja je izražena glasanjem, izbio je sukob između naroda i žandarma, kojom prilikom je upotrijebljeno i oružje da bi se savladao otpor naroda. U sukobu su pale prve žrtve, a bilo je i više ranjenih. Poslije toga organi vlasti vršili su masovna hapšenja.

Karakteristično je, takođe, da je na Glasincu i užem području Romanije bilo onemogućeno raznim političkim rukovodiocima režimskih građanskih partija ne samo da razviju političku aktivnost nego i da se pajavljaju javno pred narodom na političkim skupovima. Tako je 1939. godine potpuno propao pokušaj rukovodioca JNS i ranijeg predsjednika vlade Bogoljuba Jeftića da održi političku konferenciju, jer je sa svojim trabantima morao da pobjegne pred revoltom naroda, koji je organizovano došao da razbije konferenciju, što mu je potpuno i uspelo. Slično su prolazili i razni jere-zovci, ljotićevci i drugi slični politikanti.

Već krajem 1938. godine počinje organizovaniji rad komunista na Glasincu. Primljeni su prvi članovi Partije — seljaci, koji su se aktivno uključili u rad i počeli organizovano da šire ideje Komunističke partije Jugoslavije. Prvi njeni članovi bili su: Danilo Đokić, istaknuti politički borac iz ovoga kraja, jedan od organizatora ustanka, koji je kao prvi komandir Glasinačke čete hrabro poginuo boreći se sa ustašama na Crvenim stijenama na Romaniji 8. septembra 1941; Mirko Borovčanin, seljak iz sela Borovca, poznati politički radnik, uporni organizator, koji je u uslovima ilegalnog rada vanredno shvatio značaj i taktiku konspirativnog djelovanja, koju je veoma uspješno primjenio na selu. Među predratnim članovima

Partije bio je i Janko Jolović, poznati masovik, koji se uvijek nalazio na čelu većih i značajnijih akcija i prije rata i u toku NOB-a, sve dok nije poginuo, mučen od četnika, pokazavši vanredan primjer držanja pred neprijateljem.

Interesi Partije su zahtijevali da se sa pojedinačne aktivnosti prede na organizovaniji rad, pa je formirana prva partijska ćelija, koja je razvijala političku djelatnost i okupila oko sebe znatan broj aktivista, što je doprinijelo da se partijska organizacija postepeno mogla proširivati i brojno jačati. Ta aktivnost se u toku 1939, 1940. i 1941. godine do početka ustanka sve više razvijala, tako da je početkom ustanka broj članova Partije na ovom području iznosio 24, pored znatnog broja aktivista, koji su radili pod uticajem Partije

i onih drugova komunista koji su došli sa strane. To su sledeći drugovi: Danilo Đokić, Mirko Borovčanin, Janko Jolović, Mihailo Orenović, Mujo Hodžić, Grujo Borovčanin, Đoko Mačar, Savo Pređa, Svetozar Kosorić, Aleksa Ećimović, Rajko Odović, Drago Janković, Ćamil Džindo, Rasim Džindo, Pero Kosorić, Mašan Đokić, Grujo Novaković, Ragib Nalbantić, Marko Ećimović, Spaso Marković, Milanko Vitomir, Slavko Golubović, Momo Lučić i Zvonko Grakalić. Ovaj broj članova Partije povećan je odmah u početku ustanka kad su primljeni i drugi aktivisti tog terena, koji doprinose organizaciji ustanka i ističu se u političkom radu i vojnim akcijama. To su Milan Simović, Tomo Đukić, Uroš Planinčić, Mihailo Čvoro, Vlado Cvijetić, Rajko Karišik, Mitar Minić, Slobodan Kezunović, Nikola Prodanović i Aleksa Đukić. Sa širenjem ustanka stalno su dalje primani u Partiju novi kadrovi. Partijska organizacija je prije rata imala dosta povoljne mogućnosti za rad s obzirom na neposredna stremljenja i šira politička raspoloženja u narodu. Korisni su razni oblici rada i nastupanja. Navešću samo neke važnije primjere. Na velikom narodnom zboru u Rogatici, koji je održan 1938. godine, koji su organizovali prvaci Zemljoradničke stranke iz ovog kraja u okviru šireg opozicionog pokreta, učestvovali su veoma aktivno komunisti, ne samo u organizovanju i popularisanju zbora nego isticanjem glavnih govornika — Danila Đokića i Janka Jolovića, kao i bliskog saradnika Partije, a kasnije i njenog člana Muje Hodžića. Na taj način je ovaj zbor pretvoren u otvorenu propagandnu tribinu osnovnih stavova Komunističke partije.

Pored političke aktivnosti ove vrste razvijao se, i organizovani rad u okviru sindikata među drvarskim i šumskim radnicima na manipulacijama i pilanama u Sokocu, Romaniji i okolini Han-Pijeska ljudi su se borili za veće nadnice i bolje uslove rada. U tom cilju uspješno su organizovani i štrajkovi šumskih radnika. Ta aktivnost se sprovodila po direktivi Pokrajinskog komiteta KP za BiH i uz aktivno učešće nekih članova iz Sarajeva.

Sve je to uticalo da se poveća politička zainteresovanost naroda ovoga kraja i da se ta aktivnost orijentiše u pravcu osnovnih

interesa širih radnih slojeva. Razvijala se svijest o potrebi organizovanijeg zajedničkog nastupanja radnika i seljaka u borbi za političke slobode i ostvarenje boljih ekonomskih i društvenih uslova života radnog čovjeka. Vršena je popularizacija socijalističkih ideja i razvijane su simpatije prema SSSR — prvoj zemlji socijalizma. Komunisti iz ovoga kraja bili su na čelu te borbe. Oni su bili popularni u širim narodnim slojevima. Svojim političkim znanjem i iskustvom, poštenjem i moralnim kvalitetima, nesebičnošću i smjelošću, kao i ličnim primjerom oni su sticali ugled i povjerenje kod naroda u tom kraju. To je predstavljalo solidnu bazu Partije, čiji je uticaj bio znatno veći nego što bi to pokazivao broj njenih organizovanih članova. Pored članova Partije, veoma zapaženu ulogu igrali su omladinci, kako sa sela tako i srednjoškolci iz Sukoca i okoline.

Brza kapitulacija Jugoslavije pred fašističkim jedinicama teško je i sa ogorčenjem primljena, što je još više doprinijelo da se učvrsti svijest o potrebi borbe protiv okupatora. Sa velikom pažnjom ljudi su pratili nastale događaje i na svoj način reagirali, u početku pojedinačno i samoinicijativno, a kasnije sve više povezano i organizovano. Vojnici se vraćaju poslije kapitulacije razočarani što fašisti bez borbe gaze zemlju i porobljavaju narod. Mnogi donose oružje i sakrivaju ga. Kolone prolaze Romanijom, napuštene od oficira, tu moraju tražiti način da se prebace do svojih mjesta i sela. Tim krajem prošli su i Kralj i vlada i razni drugi političari i funkcioneri jednog režima i sistema koji propada, a čiji nosioci bježe da sačuvaju glavu i novac stečen teškom eksploatacijom naroda. Seljaci sa Romanije gledali su kako se raspada jedno trulo zdanje.

Partijska organizacija pronosi direktivu da se prikuplja i sakriva oružje. Vezu sa Pokrajinskim komitetom u Sarajevu održava Mirko Borovčanin. On vrlo savjesno i požrtvovano objašnjava stavove i direktive Centralnog komiteta o ocjeni situacije poslije kapitulacije Jugoslavije, o izdaji Jugoslavije od nenarodnih režima, o potrebi političke mobilizacije naroda i vršenju priprema za pružanje otpora okupatoru i dizanju narodnog ustanka. Ove direktive se dosta uspješno prihvataju i sprovode, što doprinosi da se na širem području objašnjava generalna linija Partije i nužnosti oružane borbe i njena perspektiva.

Stupanje u rat Sovjetskog Saveza još je više pospješilo uslove za pripremanje ustanka. Trebalo je prići konkretnim pripremama vojnih akcija i organizovanju prvih jedinica.

Novi režim Nezavisne Države Hrvatske, stvoren pod rukovodstvom okupatora, naslijedio je stari administrativni i upravni apa-

rat, ali nije imao nikakvih značajnih političkih uporišta u ovome kraju. Zato u početku nije imao na koga da se osloni, pa u nedostatku snaga nije ni bio u stanju da vrši veće nasilje i teror nad stanovništvom. Počeli su da rovale protiv uglednijih ličnosti, kao i da prijetnjama i obećanjima rade na pridobijanju ljudi za borbu protiv naprednog pokreta. Kasnije, u toku NOR-a, njihova vlast u tom kraju čitavo vrijeme isključivo se bazirala samo na sili i teroru, u mjestima gde su bile njihove jedinice. Izvan toga područja njihove vlasti ni u kom vidu nije bilo. Osnovnu aktivnost oni su usmjerili u pravcu podjele Muslimana i Srba djelujući na pridobijanju muslimanskog stanovništva za svoju vlast, a razvijajući najcrnju šovinističku i bratoubilačku politiku prema Srbima sve do njihovog totalnog istrebljenja.

*

Po direktivi Pokrajinskog komiteta za BiH na Romaniju dolaze 17. VII 1941. Slaviša Vajner Čiča, koji je bio određen za vojnog rukovodioca, i Pavle Goranin — Ilija za političkog komesara. S njima su, takođe, došli i članovi Pokrajinskog komiteta i štaba Sarajevske oblasti, komandant Slobodan Princip Seljo i politički komesar Hasan Brkić kao i Oskar Danon čije su uloge veoma značajne kako u formiranju partizanskog odreda, tako i u nekim vojnim akcijama koje je odred vršio.

Dvadeset i prvog jula u prisustvu navedenih drugova održano je savjetovanje sa članovima Partije na mjestu Krnjijevcu kod sela Borovca. Na tom sastanku određen je štab Romanijskog partizanskog odreda, donijeta je odluka o otpočinjanju akcija i dizanju ustanka na Romaniji i utvrđeni su osnovni zadaci u vezi sa prikupljanjem boraca da bi se organizirale prve vojne jedinice i otpočele akcije.

Dvadeset i petog jula uhapšen je prilikom vršenja zadataka u vezi sa organizovanjem ustanka u selu Džimirijama Mirko Borovčanin zajedno sa Savom Pušonjom. Sproveden je u zatvor u Sarajevu, gdje se držao odlično pred neprijateljem. Mirko je ubijen od fašista u toku sprovođenja u logor, ili u samom logoru, o čemu nema tačnih podataka. Tako je jedan od prvih i najpoznatijih predratnih komunista seljaka sa područja Romanije pao kao žrtva u borbi već u samom početku organizovanja ustanka.

Zbor prvih romanijskih boraca održan je 28. i 29. jula na mjestu zvanom Čavče polje na Romaniji. U toku ta dva dana došlo je ukupno 47 boraca, pa je 30. jula štab formirao prve borbene grupe i rasporedio ih radi izvršenja predviđenih akcija.

Trideset i prvog jula 1941. izvršene su prve akcije i to napad na žandarmerijsku stanicu Zljebovi i opštinu u Sokolovićima. Od

toga momenta počinju vojne akcije Romanijskog partizanskog odreda, koje se kasnije stalno proširuju, jačaju i postižu značajne uspjehe u toku čitavog narodnooslobodilačkog rata, a naročito u toku 1941. godine.

*

Raspored prvih borbenih grupa bio je slijedeći: Prva borbeni grupa trebalo je da djeluje na prostoru Devetak — Kopito — Sokolovići, Druga na prostoru Glasinca, istočno od ceste Sarajevo — Zvornik, uključujući i komunikaciju Podromanija — Rogatica, Treća grupa na drugom dijelu Glasinca, zapadno od ceste — sa puta za Knežinu, Četvrta grupa na prostoru planine Romanije i okoline Mokroga, kao i na putu Pale — Renovica, Peta grupa između Rogatice i Višegrada, na planini Sjemeču, i Šesta grupa između Rogatice i Goražda, na prostoru Sočice — Mesići — Vražalice, uključujući prugu i cestu preko Jabuke. Mada je područje dejstva Romanijskog partizanskog odreda, kasnije, u toku 1941. godine, bilo znatno šire, naročito u nekim pravcima, ipak je vojno i političko dejstvo ovih prvih borbenih grupa bilo tako snažno da se stalno osjećalo u toku NOB-a, ostvarujući trajniji i dublji uticaj.

Poslije uspješno izvedenih prvih akcija jedinice Romanijskog partizanskog odreda brzo su počele da rastu. Prekinute su saobraćajne i telefonske veze na raznim područjima i uspješno uništene: opštine u Sokolovićima i žandarmerijske stanice Mokro i Sjemeč.

Prve grupe brzo su prerasle u čete. Formirane su Mokranjska, Romanijska, Glasinačka, Kopitska i Pračanska četa. One su ušle u sastav Romanijskog bataljona, koji je formiran 18. VIII 1941. godine. Bataljon je imao preko 250 boraca.

Već 19. VIII došlo je do značajnije borbe sa Nijemcima kod škole na Ravnoj Romaniji. U toj ogorčenoj borbi jedna manja njemačka jedinica, koja se kretala preko Romanije, bila je potpuno potučena. Poginula su 22 Nijemca i zaplijenjeno dosta opreme, municije i oružja, kao i prvi mitraljez šarac. U ovoj borbi poginuli su naši borci iz odreda: Pejo Beatović, Grujo Karadžić, Radivoje Cicmil, i Savo Vuković. Ovo je jedna od većih i značajnijih borbi sa njemačkim okupatorom, ne samo na području Romanije nego uopšte u Bosni i Hercegovini u to vrijeme, koja je pokazala da je borbeni, politički i moralni snaga narodnooslobodilačkih boraca veća nego kod njemačkog okupatora, bez obzira na njegovu vojnu silu i tehničku opremljenost. Ova pobjeda je imala velikog značaja i znatno je doprinijela jačanju uticaja i autoriteta naših jedinica. Ustanak se brzo razvijao, a naše jedinice stalno su jačale.

Dvadesetog avgusta upućena je jedna grupa odabranih boraca sa Romanije sa Perom Kosorićem i Slobodanom Kezunovićem na području Jahorine i Kalinovika da pomognu razvitku NOB-a u tom kraju.

Dvadeset i šestog avgusta 1941. oslobođen je Sokolac — centar Glasinca. Sokolac su branili žandarmi sa nešto domaćih ustaša i nekoliko domobrana — oko 35 ljudi. Imali su dva teška mitraljeza i 3 puškomitraljeza. Zarobljena su 32 neprijateljska vojnika, a tri su poginula. U napadu su učestvovali: Romanijska, Glasinačka i Koptiska četa i vod Svetozara Kosorića. Poginuli su partizani: Marko Škiljević, Mladen Milović i Miladin Vuković. Oslobođenjem Sokolca stvorena je slobodna teritorija sa značajnim centrom, koji je postao sjedište organa narodne vlasti.

Krajem avgusta na Stjenicama vode borbe Glasinačka, Gučevska i Sočićka četa. U tim borbama poginuli su: Mile Mačar, Radivoje Frganja, Milisav Cerović i Vukašin Paunić. Drugog septembra vođene su borbe na Romaniji sa domobranskom bojnom koja se vraćala sa Bratunca. Poginuli su: Bogdan Đukić, Bojo Mumović, Vlado Odović i Ratko Mačar.

Trećeg septembra izvršena je uspješna diverzija na pruzi kod Sjetline, koju vrši grupa boraca sa poznatim borcem i diverzantom, narodnim herojem Milanom Simovićem, komandrom Viteške čete. Istog dana Mokranjska četa napada Glog i žandarmerijsku stanicu Ozren.

Petog septembra formirana je Crepoljska četa, preko koje Romanijski partizanski odred obezbeđuje glavnu vezu sa partijskom organizacijom u Sarajevu i sa borcima koji su iz Sarajeva željeli da se uključe u naše jedinice. Komandir čete bio je Savo Pređa, a komesar Mikailo Obrenović, poznati komunista iz Glasinca.

Šestog septembra poslije uspješnih prethodnih borbi oslobođena je Rogatica. Poginuli su u prvom napadu naši borci: Drago Pušonja, Rajko Cvijetić, Mladen Šalić, Vaso Čeranić, Branko Dobrić, Bogdan Cvijetić, Petko Delić i Obrad Planinčić. Slobodna teritorija Romanijskog partizanskog odreda stalno se širila.

Veoma važnu ulogu u razvijanju ustanka, stvaranju Romanijskog partizanskog odreda, organizovanju Okružnog komiteta i jačanju partijske organizacije na Romaniji imao je Pokrajinski komitet za BiH. On je obezbeđivao stalnu vezu sa partijskom organizacijom, prenosio direktive CK i neposredno učestvovao u organizovanju odreda i sprovođenju prvih akcija. Najveći broj članova toga Komiteta ubrzo se našao na oslobođenom dijelu Romanije, odakle je neposredno učestvovao u razvijanju političkog rada i u rukovođenju sa partijskom organizacijom. Njegovo djelovanje prema drugim područjima Bosne i Hercegovine odvijalo se jednim dijelom sa područja Romanije, gdje je više mjeseci bilo sjedište i delegata Cen-

tralnog komiteta KPJ Svetozara Vukmanovića. Na Romaniji su bili: Iso Jovanović, Borisa Kovačević, Uglješa Danilović, Avdo Humo i Hasan Brkić. Takođe je znatan broj članova Komunističke partije i simpatizera iz Sarajeva izašao na Romaniji. Oni su aktivno učestvovali u političkom radu i u vojnim akcijama kao borci i rukovodioci u raznim jedinicama. U toku rata u svim periodima postojala je i stalno se održavala veza sa partijskom organizacijom u Sarajevu.

*

Formiranjem Romanijskog partizanskog odreda, stvaranjem jačih vojnih jedinica, uspješnim razvitkom borbenih akcija, rasplamsavanjem ustanka i stvaranjem slobodne teritorije, omogućeni su znatno povoljniji uslovi za širi i organizovaniji politički rad i za dalje organizaciono razvijanje i širenje organizacija komunističke partije.

Već u prvim akcijama istakli su se mnogi borci, koji su svojom spremnošću, odanošću NOP-u, ličnom hrabrošću i visokim borbenim moralom zaslužili da postanu članovi Komunističke partije. Krajem septembra formiran je Okružni komitet za Romaniju, koji je organizovao partijski rad u vojnim jedinicama i selima, stvarajući nove partijske organizacije i proširujući postojeće. Broj članova stalno se povećavao. Članovi Okružnog komiteta bili su: Pa vie Goranin, Esad Čengić, Zaga Blažić, Vlado Cvijetić, Janko Jolović, Savo Bilić, Grujo Novaković, Ankica Albahari i Alija Hodžić, koji je bio član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za BiH. Jedno vrijeme u Okružnom komitetu bio je Paško Romac, koga je Centralni komitet uputio da pomogne u partijskom i političkom radu.

Među članovima Komiteta postojala je osnovna podjela rada po sektorima: za širi politički rad i održavanje političkih konferencija, za izdavanje, širenje i korišćenje agitaciono-propagandnog materijala, za organizaciona pitanja Partije, za izgradnju vlasti i organizovanje privrednog života na oslobođenom području, kao i za rad među omladinom i ženama. Okružni komitet je razvio široku političku djelatnost. Na sastancima su tumačeni politika i ciljevi NOB-a, značaj bratstva i jedinstva naših naroda, osnovni zadaci partijskih organizacija u vojnim jedinicama, potreba organizovanog rada na oslobođenom području i uloga narodnooslobodilačkih odbora. Sprovedena je politička mobilizacija masa, razvijana budnost i disciplina, kao i aktivnost na izvršavanju zadataka u svrhu pomoći vojnim jedinicama. Komitet je u znatnoj mjeri razvio informativnu službu, obavještavajući redovno narod i borce o razvitku narodnooslobodilačkog pokreta na drugim područjima naše zemlje i o stanju na istočnom frontu i borbi protiv fašizma u svijetu, kao i o drugim

važnijim pitanjima. U toku oktobra, novembra i decembra formirane su partijske ćelije u štabu i većini četa Romanijskog partizanskog odreda. Partijske organizacije bile su formirane i u Narodnom odboru, komandi kasarne Narodnooslobodilačke vojske i u partizanskoj bolnici. Formirane su partijske organizacije u više sela i zaselaka i to: u Krnjjama, Podromaniji, Čavarinama, Djedovcima, Sokolovićima i u mjestu Rogatici. Kasnije su te organizacije formirane i na širem području Gučeva, Šatorovića i Osova, Seljana i Mešića, te u selima oko Han-Pijeska, Prače i Mokroga.

Značajan rad partijske organizacije odvijao se u pravcu razvijanja bratstva i jedinstva srpskog i muslimanskog stanovništva i kasnije, poslije četničke izdaje, na raskrinkavanju njihove petokolonaške politike.

*

Stvaranje i širenje slobodne teritorije nametnulo je potrebu i istovremeno pružilo mogućnost za formiranje narodnooslobodilačkih odbora kao prvih organa narodne vlasti u toku NOB-a.

Trinaestog septembra 1941. na velikom skupu naroda sa oslobođene teritorije u Sokocu je izabran prvi narodnooslobodilački odbor, čija se nadležnost prostirala na cijeloj tada oslobođenoj teritoriji Romanijskog odreda. Pošto su drugovi: Pavle Goranin, Grujo Novaković i Janko Jolović objasnili značaj likvidiranja stare nenarodne vlasti sa knezovima, žandarmima i nametnutim opštinarima i značaj nove narodne vlasti, koju narod treba da bira iz svojih redova, koja će biti istinski njegova, razvijati sve privredne i druge aktivnosti u njegovom interesu i u interesu pomaganja narodnooslobodilačke borbe, prišlo se izboru odbora. U Odbor je izabrano 25 drugova iz raznih područja i iz svih važnijih sela oslobođene teritorije, a u Izvršni odbor, kao stalno kolektivno radno tijelo, izabrana su četiri ugledna seljaka iz raznih sela ovog područja, koji su bili aktivisti NOP-a, i to: Veso Bašović, Stevan Pređa, Marko Borovčanin i Pero Renovica. Za predsjednika Odbora izabran je Grujo Novaković. U to vrijeme birani su u selima i seoski odbori od po tri člana. Pored Narodnog odbora bila je formirana i komanda mjesta, kao vojno-teritorijalni organ na oslobođenom području.

Rad Odbora bio je raznolik i vrlo intenzivan. Isticala su se posebno dva zadatka: pomoć jedinicama mobilizacijom ljudstva i organizovanjem ishrane i snabdevanja, i rad u pozadini na organizovanju privredne aktivnosti i drugih važnijih djelatnosti u interesu naroda i vojske. Da bi ojačao i popunio partizanske jedinice, Narodni odbor je sproveo regrutaciju onih koji su sposobni za vojsku. Jedan dio sposobnog ljudstva upućen je za popunu jedinica,

dok je drugi dio određen za intendanturu i komoru, za pomoćno osoblje pri komandi mjesta i komandi kasarne, kao i za obezbjeđenje normalnog rada bolnice. Stručno sposobni ljudi određeni su za organizovanje zanatskih radionica, koje su bile neophodne za vojsku. Znatan broj vraćen je u sela radi obavljanja poljoprivrednih poslova.

Seoski odbori su sproveli politiku međusobnog ispomaganja i radnih akcija za svršavanje poljoprivrednih poslova, skupljanje ljetine, vršidbu i mljevenje žita, kao i obezbjeđenje zimnice.

Partizanska bolnica formirana je u selu Kula, a kasnije je prebačena u selo Bijela Voda, u kuće partizanske familije Krsmanovića. Narodni odbori prikupljali su za bolnicu prehrambene artikle i platno za zavoje, a žene su izrađivale džempere i čarape za ranjenike. Bolnicom je rukovala drugarica Ruža Oljača, koja je već od prvih dana ustanka izašla iz Sarajeva na Romaniju. Ona je bila prva bolničarka i prvi upravnik partizanske bolnice.

No, Narodnooslobodilački odbor je, pored ovih zadataka obavljao i druge poslove. Razvijao je zdravstvenu službu, organizovao prosvjetno-kulturnu aktivnost i druge forme rada. Poslije drugog oslobođenja Rogatice formiran je i u njoj narodnooslobodilački odbor i partizanske komande, koji su u znatnoj mjeri doprinijeli razvijanju prvih važnijih poslova i popularizaciji narodne vlasti u tome kraju. Taj Odbor i komanda imali su posebne teškoće a obzirom na to da je u istom mjestu postojala i četnička komanda, koja je podkopavala rad narodnog odbora na svakom koraku i raznim postupcima pravila smetnje i nanosila teškoće u radu.

Iako je kasnijim zauzimanjem Sokoca i Rogatice od strane neprijatelja onemogućavano djelovanje tih odbora, oni su uvijek sa novim oslobođenjem ponovo formirani i oživljavao je njihov rad, dok su odbori po selima stalno djelovali, pa i u najtežim uslovima neprijateljskih ofanziva. Povjerenje naroda u odbore kao u svoju vlast, jačalo je stalno, što je doprinijelo da se njihov uticaj i autoritet očuva u toku celokupnog trajanja NOR-a.

Na slobodnoj teritoriji djelovao je i Narodni sud sa sjedištem u Podromaniji. On je bio formiran krajem septembra i obilježavao je drugi veoma značajan događaj u stvaranju narodne vlasti. Članovi Suda bili su: Milivoje Beatović, Božo Đurković, Milan Koprivnica, Nikola Kosorić i Rade Borovčanin, seljaci i ugledni domaćini iz raznih sela ovog područja, te Pavle Goranin, komesar odreda, Vlado Jokanović, pravnik iz Sarajeva, i Grujo Novaković. Suđenje je bilo dobro organizovano. Sudska procedura i opšti zakoni pravosuđa bili su poštovani. Ispitivanje optuženih i saslušavanje svjedoka vršilo se javno i u stalnom prisustvu velikog broja naroda. Prije donošenja odluke predsjednik suda, koji je iz redova sudi ja biran neposredno prije svakog suđenja, obraćao

se prisutnom narodu i pitao da li, pored onoga što su izjavili svjedoci i što je utvrđeno na suđenju, ima neko da iznese još nešto o okrivljenom. Sud se povlačio na vijećanje i donosio odluku većinom glasova sudskog vijeća. Sudske odluke bile su objektivno utvrđene, pravilne i pravične, ali i stroge, što je odgovaralo ratnoj situaciji i uslovima narodnooslobodilačke borbe.

Održano je više suđenja raznim izdajnicima i doušnicima neprijatelja, kao i ustaškim zločincima, koji su vršili pokolje. Poslije zarobljavanja domobranske satnije u Novoseocima suđeno je oficirima ove satnije. Osim jednoga, koji je vršio pokolj seljaka i žena na Romaniji i kome je izrečena smrtna kazna, drugi su bili kažnjeni raznim vremenskim kaznama, a neki i oslobođeni. Tom prilikom izvršena je prva u zemlji zamjena dvojice zarobljenih domobranskih oficira za dvojicu partizanskih funkcionera, uhapšenih u Sarajevu. Posljednje suđenje Narodnog suda na Romaniji održano je u novembru sedmorici četničkih oficira, koje je Nedić poslao iz Srbije u Bosnu da razbiju Narodnooslobodilačku vojsku i da se stave na čelo pojedinih jedinica. Narodni sud izrekao je zasluženu kaznu saradnicima okupatora i neprijateljima narodne revolucije.

*

Poznato je da je muslimansko stanovništvo bilo naročito izloženo ustaškoj propagandi, koja je bila sistematski organizovana i široko sprovedena na području BiH. Tom propagandom, laskavim obećanjima i nuđenjem značajnih funkcija i položaja s jedne strane, kao i političkom ucjenom, pritiskom i terorom s druge, ustaše su nastojale da vežu muslimansko stanovništvo za fašistički poredak i učvršćenje ustaške vlasti, da ga odvoji i odvraća od NOB-a i iskoristi za mobilizaciju u razne kvislinške jedinice. Izuzev nekih slučajeva ta politika, naročito u užem području Romanijskog partizanskog odreda, nije imala znatnijeg uspjeha i nije joj pošlo za rukom da ostvari svoj cilj. Pravilnom politikom bratstva i jedinstva i aktivnijim radom među muslimanskim stanovništvom, uspjelo se uticati da se kod jednog dobrog dijela muslimanskog stanovništva razvijaju simpatije prema NOP-u. Organizovaniji napadi četničkih grupa na muslimanska sela, paljenja i ubistva, kao i razna nasilja koja su u selima sprovedena, uticala su da se ljudi u njima ne osjećaju sigurno, pa se jedan broj sklanjao u gradove, a neki su postali i plijen fašističke i ustaške propagande. Politički najuzdignuti i seljaci i radnici i znatan dio intelektualne omladine pristupio je NOP-u. Naredbom štaba Romanijskog partizanskog odreda bio je dat zadatak nekim našim jedinicama da štite muslimanska sela od četničkih napada. Tako je Druga

glasinačka četa u novembru i decembru 1941. bila pretežno odvojena sa zadatkom da štiti muslimanska sela od četničkih napada. To je u užem području odreda bilo dosta uspješno sprovedeno, ali je na širem području taj zadatak teško bilo sprovести, jer su četnički nasrtaji bili sve podmukliji, masovniji i žešći. Tako je znatan broj sela popaljen, a stanovništvo je dijelom masakrirano, dijelom izbjeglo u gradove.

Pored političkog rada, koji se odvijao putem konferencija i raznih drugih formi, značajan politički efekat na muslimansko stanovništvo u ovom kraju imao je poseban proglas Romanijskog partizanskog odreda upućen Muslimanima u avgustu 1941. godine.

Sva ta zbivanja ostavila su dubok trag među muslimanskim stanovništvom i ono se prema situaciji i uticajima različito opredjeljivalo i reagiralo. Pojedinci su se opredijelili za razne kvislinske jedinice, jedan broj je nastojao da bez čvršćih opredjeljenja preturi ratna zbivanja, dok su politički najsvesniji stupili u jedinice NOP-a i omogućili da se oformi Prva muslimanska partizanska četa, a kasnije i Muslimanski bataljon. To su prve organizovane vojne jedinice Narodnooslobodilačke vojske u Bosni i Hercegovini, kao i na cijelom području Jugoslavije, sastavljene od Muslimana — seljaka i intelektualaca. Oni su bili pretežno iz okoline Rogatice i drugih područja Romanijskog odreda. Ove jedinice su prešle svoj borbeni put na svim važnijim sektorima Romanijskog odreda u borbi sa neprijateljem na Vitezu i Prači, na Varešu, Zvijezdi i na Kovanju, rame uz rame sa drugim jedinicama, dijeleći na isti način sve radosti pobjeda i gorčine teških časova i poraza, ostavljajući poginule borce na istim mjestima i u istim grobnicama sa svojim drugovima iz srpskih sela romanijskog područja. Na taj način je već u prvoj godini NOB-a vidno iskovanu i krvlju učvršćivano bratstvo i jedinstvo srpskog i muslimanskog stanovništva na ovom području.

Aktivno učešće muslimanskog stanovništva u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske predstavlja veoma značajan politički faktor, koji je dao novu dimenziju NOP-u na legendarnoj Romaniji i predstavlja dragocjenu, svijetlu stranicu njene istorije.

Takvi uspjesi postignuti sa zaslugom Komunističke partije, a naročito onih njenih aktivista koji su imali prvenstveni udio u formiranju Muslimanske čete i bataljona. To su Mujo Hodžić iz Šatorovića, seljak, poznat politički borac, predratni komunist i prvi komandir, koji je sa svojim sinom Asimom i drugim članovima familije i sa seljacima iz Šatorovića predstavljao jako uporište Partije u tome kraju. Tu je pun vjere u uspjeh borbe za narodnu pravdu i novi život, svijetli lik Čamila Džinde, ozaren ljudskim vrlinama i poštenjem, sa svojim sinovima Rasimom, koji je imao velike organizatorske sposobnosti, i Ragibom, koji je zbog vanredne hrabrosti proglašen narodnim herojem. S njima su i

seljaci iz Okruglog i drugih sela, koji su, poneseni borbom protiv okupatora i politikom bratstva i jedinstva, stupili u redove partizanskih jedinica.

Tu je cvijet omladine iz Rogatice i iz najuglednijih muslimanskih porodica. Ti mladi intelektualci osjetili su da svoja politička znanja, stečena aktivnošću u redovima napredne omladine, i svoju vjeru u bolji život, moraju djelom pokazati u Narodno-oslobodilačkim jedinicama. To su: Ahmed i Fehim Hafizović, Muhidin Šahinpašić, Adem Akšamija, Ragib i Mustafa Nalbantić, Rusmir Gorušanin, Muris Branković i drugi.

Muslimanska četa formirana je koncem septembra na mjestu zvanom Lučevik na Romaniji. Komandir je bio Mujo Hodžić, a komesar Derviš Numić, pravnik iz Duvna.

Muslimanski bataljon formiran je početkom decembra 1941. u Brezjaku kod Sokoca, a 8. decembra je definitivno organizaciono ustrojen u selu Brgulama. Bataljon je imao tri čete: Šatrovičku, Osovsku i Rogatičku. Komandant bataljona je bio Mujo Hodžić, politički komesar Derviš Numić, zamjenik komandanta Midhat Hačam, geometar iz Mostara, referent saniteta Rasim Džindo a član štaba bataljona Pero Fliker.

Bataljon je u stalnom sastavu imao preko 200 boraca, a do konca 1941. god. kroz njega su prošla 253 borca. U ovaj bataljon uključilo se i oko 20 boraca iz Foče, Goražda i Višegrada.

Najveći broj ovih boraca ostao je vjeran NOB-u u toku čitavog rata, a izvjesno kolebanje koje se javlja u jedinicama odreda u II neprijateljskoj ofanzivi imalo je samo u manjoj mjeri odraza i u ovom bataljonu, zbog čega su pojedini borci vraćeni svojim kućama. Oko 93 borca iz ovog bataljona uključeni u 1. udarni bataljon i u 6. istočnobosansku brigadu, dok je manji dio ostao na terenu Romanije. Iz ovog bataljona u toku NOB-a poginula su 73 borca.

*

Prilikom formiranja Romanijskog partizanskog odreda i sprovođenja njegovih prvih akcija nije se osjećalo nikakvo dejstvo četničke organizacije i akcije na ovome području. Na perifernom kraju toga područja prema Han-Pijesku i njegovoj okolini razvio se ustanički pokret, gdje su četnici sa Aćimom Babićem imali jakog udijela, dok je s druge strane unutar njihovih redova djelovala grupa drugova, koji su se osjećali partizanima, pod rukovodstvom Svetozara Kosorića. Romanijski partizanski odred je u toku 1941. godine ispoljavao inicijativu radi obezbjeđenja saradnje sa Aćimom Babićem i četnicima pod njegovim rukovodstvom.

Tada se u Vlasenici pojavljuje major Jezdimir Dangić, koji je došao iz Srbije da postavi četničku komandu i organizira četničku vlast. Mada je više fungirao kao predstavnik četničkog pokreta Draže Mihailovića, on je, u stvari, bio eksponent Nedićeve vlade i vladajuće kvislinške klike u Srbiji pod njemačkom okupacijom. On je već dosta rano uspostavio saradničku vezu sa Nijemcima, koji su preko njega željeli da parališu ustanak, da izvrše pacifikaciju istočne Bosne i stvore upravni aparat kvislinškog karaktera radi učvršćivanja novog poretka. Dangić je vješto koristio takav položaj da se nametne ustaničkoj masi u krajevima gdje partizanski odredi istočne Bosne nisu doprli svojim akcijama, niti su stigli da politički prošire svoj uticaj i stvore svoja jača uporišta. Dangić je okupio oko sebe jedan broj četničkih oficira, koji su poslani iz Srbije, kao i domaćih četničkih rukovodilaca i pripremao teren za formiranje privremene uprave istočne Bosne. S obzirom na stvorenu situaciju, na interese zajedničkog orijentisanja svih ustanika u pravcu borbe protiv okupatora i na nastojanje nekih domaćih ljudi iz redova četnika, koji su se poštenije držali i željeli borbu protiv okupatora i saradnju sa partizanima. Pokrajinski komitet i Glavni štab za BiH su ocijenili da je potrebno povesti razgovore sa Dangićem i ljudima oko njega i stvoriti sporazum o saradnji. Poznato je kako je došlo do toga sporazuma, do formiranja zajedničkog štaba i kako se situacija dalje razvijala i dovela do prekidanja svih veza, naročito u toku i poslije II okupatorske ofanzive na istočnu Bosnu, kada je četnička izdaja potpunije došla do izražaja.

Koristeći tako stvorenu situaciju u ovom području istočne Bosne, iz Srbije su u toku septembra, oktobra i novembra došli razni četnički oficiri Draže Mihailovića, prebacujući se sa područja koje su držale jedinice Dangića i Aćima Babića na područje Romanijanskog partizanskog odreda. Početkom septembra na Romaniju su došli Dangić i Todorović sa jednom četom i minerskim vodom. Stupili su u kontakt sa Oblasnim štabom u cilju sporazuma o saradnji.

Nastojali su da na području Romani je ostvare neki uticaj i stvore mogućnost da rade na formiranju četničkih jedinica. Poslije njih su se pojavili Sergije Mihajlović, Momčilović, kapetan Račić i drugi. Oni su u početku prihvatili sporazum sa partizanima, nastojeći da zadobiju uticaj u nekim područjima i jednom dijelu srpskih sela, kako bi postepeno mogli da osvajaju pozicije i da se nameću kao komandanti jedinica. Zahvaljujući opštoj saradnji i sporazumu, oni su formirali, pored naše komande, i četničku komandu u Rogatici i znatno se aktivirali u krajevima oko Drine, formirajući svoj štab kod Višegrada i komande u Goraždu i Foči, gdje su izvršili veliki pokolj nad muslimanskim stanovništvom. Počeli su se sve više oslanjati na italijanske okupatore, čije je

područje bilo s one strane Drine u Sandžaku, Crnoj Gori i Hercegovini. Taktika oslona na četnike, koju je primjenio italijanski okupator, stalno je razvijana, jer mu je konvenirala takva podrška, koja se postepeno sve više pretvarala u saradnju i stalno pružanje pomoći i zaštite četničkim jedinicama.

Romanijski partizanski odred kontaktirao je sa četničkim oficirima i nastojao da obezbijedi širi sporazum, kako bi zajedničkim snagama bila proširena oslobođena teritorija i kako bi se jedinstvenije pružio otpor okupatorskoj ofanzivi koja se pripremala. Vode neke zajedničke akcije u borbama na Olovu, Petrovićima i prema Kladnju, kao i u borbama na Sjemeću prema Višegradu. Jedan broj četnički orijentisanih jedinica učestvovalo je u borbama za oslobođenje Rogatice, dok su jedinice Romanijskog partizanskog odreda vodile uporne borbe i uspjele po drugi put osloboditi Rogaticu 24. oktobra. No, saradnja sa četnicima nije mogla biti dugog vijeka. Oni su se u svim važnijim pitanjima suprotstavljali opštoj liniji narodnooslobodilačke borbe i vodili propagandu protiv najvažnijih političkih stavova. Sve faze razvitka četničke politike u odnosu na okupatora, koje su bile karakteristične u cijeloj zemlji, vidno su došle do izražaja i na ovom području. Od taktičkog izbjegavanja sukoba sa Nijemcima, preko tolerancije i pomirljivih kontakata, do sporazuma o saradnji, a kasnije i zajedničkog dejstva protiv jedinica NO vojske, sve je to jedinstvena politika potpune izdaje, vješto prilagođavana uslovima, ali dosljedno i konsekventno sprovedena do kraja. Jedno vrijeme su sproveli propagandu o potrebi borbe protiv ustaša, da se ne bi naglo otupilo borbena raspoloženje utaničke mase, ali su postepeno odstupili i od toga, dok, na koncu, nisu sklopili sporazum i sa ustaškim jedinicama o saradnji, pomoći i zajedničkoj borbi protiv jedinica NOP-a.

Najveći otpor odmah u početku ispoljen je protiv politike bratstva i jedinstva naroda, naročito Srba i Muslimana u ovom kraju. Oni su na svakom koraku sijali sumnju i nepovjerenje prema Muslimanima, zagovarajući njihovo istrebljenje i prisvajanje njihove cjelokupne imovine. Raspirujući najniže instikte i pohlepnost pojedinaca, oni su inspirisali otimačinu, pljačku i samovoljno prisvajanje svega što je muslimansko, organizujući paljenje i totalno uništavanje muslimanskih sela i likvidiranje muslimanskog stanovništva. Oslanjajući se sve više na okupatorsku vlast, oni su silom i prijetnjama, pljačkom i raznim obećanjima, kao i davanjem funkcija i činova svojim najdoslednijim saradnicima, uspjeli proširiti svoju organizaciju i povećati broj voinih jedinica koje su bile pod njihovim uticajem. Takvo stanje nije moglo a da se ne odrazi i na neka područja i jedinice koje su bile pod komandom Romanijskog partizanskog odreda. Naročito periferni dijelovi područja, gdje je naš politički uticaj bio slabiji, bili su izloženi i jačoj

propagandi četnika, pa je tu više došlo do kolebanja boraca i nekih jedinica posebno za vrijeme II neprijateljske ofanzive kad su i okupatorske snage bile veoma jake.

Okupator i vlasti tzv. Nezavisne Države Hrvatske, kao i Nedićeva vlada u Srbiji, cijenili su posebno značaj ovog kraja istočne Bosne, kao šireg graničnog područja prema Drini s obzirom na njegov geografski položaj i važne komunikacije između Bosne i Srbije. Naročiti interes za ovo područje imali su i četnici Draže Mihailovića. Velika koncentracija neprijateljskih snaga skoro u čitavom toku trajanja rata na ovom području, kako njemačkih, tako ustaških, četničkih i domobranskih, govore o političkom i vojnom značaju toga područja. Ceste ofanzive koje je neprijatelj vršio — kao što su: veće akcije u toku 1941. godine s ciljem da se likvidira oslobođena teritorija; II neprijateljska ofanziva čiji su glavni pravci bili usmjereni na ovo područje; III ofanziva; snažne akcije poslije V ofanzive; VI i VII ofanziva; velika koncentracija elitnih ustaških jedinica u Sokocu, sa istaknutim ustaškim glavešinama Francetićem i Sudarom; stalno koncentrisanje četnika i njihovo usmjeravanje na to područje; takozvani četnički treći ustanak sa prelaskom velikog broja četničkih jedinica iz Srbije preko Drine u ovaj kraj, kao i kasniji prelazak njihove glavnine sa Dražom Mihailovićem — govore koliko je ovo područje bilo izloženo stalnim udarima većih neprijateljskih snaga. Ako tome dodamo još da su od Višegrada, dolinom Drine, do Foče i Kalinovika bila jaka italijanska uporišta, te da su krajnjim područjima prema Varešu i Zenici bile uvijek usmjerene veće neprijateljske snage s ciljem da obezbijede korišćenje privrednog bogastva i zaštitu industrijskog bazena u dolini rijeke Bosne, onda se jasno vidi koliko su teški uslovi bili za partizanske jedinice i razvijanje kontinuiteta borbi u toku NOR-a.

S obzirom na neposrednu blizinu Sarajeva, kao glavnog političkog i vojnog centra Bosne i Hercegovine u toku rata, na Romaniji su bile postavljene i najvažnije linije odbrane grada u svrhu da se obezbijede jaka uporišta i osigura zaštita prilazima grada.

Dvije važne komunikacije preko ovoga područja obezbjeđivale su vezu Srbije i Bosne, zbog čega su imale veliki vojni značaj za okupatora. To su: ceste Sarajevo — Zvornik i željeznička pruga Sarajevo — Višegrad, između kojih se pretežnim dijelom prostiralo područje Romanijskog partizanskog odreda. Da bi štitili te komunikacije. Nijemci i vojne jedinice NDH morali su usmjeravati svoje akcije prema Romanijskom partizanskom odred, koji je predstavljao osnovnu smetnju za njihovu upotrebu i za bezbjedan saobraćaj. Romanijski partizanski odred stalno je presijecao te komunikacije, izvodio akcije i ometao saobraćaj, a naročito 1941, kada je pruga bila skoro u potpunosti paralizirana, dok je cest' ne samo zatvorena za okupatora, nego je predstavljala važnu ko-

munikaciju Romanijskog odreda sa oslobođenom teritorijom u Srbiji, kao i sa Birčanskim partizanskim odredom i drugim krajevima istočne Bosne.

U nastojanju da obezbijede i odbrane granicu NDH na Drini, ustaše su stalno koncentrisale veće svoje snage u Sokocu, vršeći ispade u pojedine krajeve oslobođenog područja, paleći sela i uništavajući srpski živalj. One su iskoristile situaciju stvorenu pred II njemačku ofanzivu, kad je stanovništvo u strahu napuštalo svoja sela i bježalo prema Drini, da iznenadnim napadom na te krajeve izvrše masovni pokolj srpskog živilja.

S druge strane, četnici su gradili na Drini stalno svoje razne mostobrane, zagovarajući pripajanje tih krajeva istočne Bosne Srbiji. Pripajanje istočne Bosne Srbiji bilo je predmet raznih kombinacija na sastancima njemačkih komandanata, predstavnika Nedićeve vlade i četnika iz istočne Bosne.

Nijemci su svojom politikom doprinosili raspirivanju takvog stanja koristeći, prema prilikama i situaciji, i jednu i drugu stranu — ustaše da obezbijede mobilizaciju muslimanskog živilja u svoje jedinice i druge kvislinške formacije i obratno, da preko nedićevaca i četnika, okrenu oštricu borbi u međusobnom istrebljenju i da mobilišu snage za četničke jedinice, koje su oni podržavali i pomagali koristeći ih za svoje interese.

Tako je više značajnih faktora djelovalo, pa je razvijanje borbi u ovom području imalo svoje karakteristike i specifičnosti. Neprijatelj je stalno držao veće snage raspoređene po važnijim punktovima i brzo i oštro reagirao na sve naše vojne aktivnosti u području Romanije i njene šire okoline. O tim razlozima se mora više voditi računa kad se želi argumentovano i objektivno ocijeniti razvitak NOB-a na ovom području.

*

Poslije prvih vojnih akcija odred je ojačao, brojno se povećao i organizaciono učvrstio. On je postizao nove uspjehe. Dvadesetprvog septembra u napadu je zauzeta Sjetlina na pruži Sarajevo—Višegrad, a 24. istog mjeseca, poslije borbe na Novoseocima, zarobljena je kompletna domobranska satnija sa svim ljudstvom i naoružanjem. U toj borbi, pored redovnih jedinica, učestvovali su masovno seljaci iz Glasinca, predvođeni komunistima, na čijem se čelu nalazio Janko Jolović.

Prema zvaničnim dokumentima, krajem septembra 1941. Romanijski bataljon imao je sljedeći sastav i broj ljudstva:

Mokranjska četa 120 boraca, Romanijska četa 80, Prva glasinčačka 90, Druga glasinčačka 40, Pračanska 200, Solokovička 60,

Knežinska 40, Gučevsko-Sočićka 140, Sjernečka 300, Ozrenska 40, Glasinački vod 30, vod na brdu Djeva 60, i Mesički vod 30. Ukupno 1.230 boraca.

Stalni priliv boraca uticao je da se formira više četa, pa je nastupila potreba da se stvore veće jedinice, da se izvrši reorganizacija odreda i da se formiraju bataljoni. Petog i 6. oktobra reorganizovan je odred i formirani su bataljoni: Romanijski, Pračanski, Mokranjski i Rogatički.

Četrnaesta Bjelogrička četa potukla je domobrane na Glogu kada je po drugi put blokirana Rogatica i otpočet napad. Borbe su bile vrlo žestoke i vodile su se više dana, pa je u jurišu koji je organizovao Slobodan Princip Seljo Rogatica zauzeta 24. oktobra. U borbama za drugo oslobođenje Rogatice poginuo je veliki broj naših drugova. Navodimo samo neke:

Milanko Vitomir, poznati borac sa Romanije, prvi komandir Romanijske čete, narodni heroj, te Zivko Cetković, Milovan Ećimović, Veljko Zivković, Rajko Marić, Milan Marić, Mašan Kovačević, Rajko Kosorić, Đorđe Bašević, Rade Batinić, Nikola Karadžić, Rade Đurđević, Vojin Curović, Todor Jolović, Periša Delić i Vaso Bakmaz.

Da bi rešetio front oko Rogatice, a kasnije da bi je povratio kad je bila oslobođena, neprijatelj je stalno pokušavao da prodre svim snagama iz Sarajeva preko Sjetline i Prače prema Rogatici. No, to mu nije uspjelo, jer je stalno nailazio na organizovan i jak otpor Pračanskog bataljona i drugih naših jedinica.

Jedna od poznatih borbi bila je ona na Prutinama, gdje su domobranske satnije potučene i zarobljene i gdje je zaplijenjena znatna količina pušaka i mitraljeza, kao i dva brdska topa.

U toj borbi poginuo je naš borac Mladen Mačar.

U tom periodu, do II neprijateljske ofanzive, odred je izveo veoma mnogo značajnih akcija na raznim sektorima i vodio veliki broj uspješnih borbi, u kojima je neprijatelj trpio znatne gubitke. Gubici odreda u ljudstvu su bili veliki.

Vodene su uspješne borbe na Sjemeću, na višegradskoj pruži gdje je oslobođena Prača, zatim oko Sjetline i Stambolčića, a naročito oko Viteza. U ovim borbama učestvovala su: Glasinačka, Gučevska i Muslimanska četa, kao i neke čete Pračanskog bataljona. U borbama na Vitezu poginuli su naši borci: Uroš Batinić, Marić, Kovačević i Đurđević iz Glasinca, Hašim Hodžić i još jedan drugi iz Muslimanske čete, kao i jedan borac iz Gučevske čete. U borbama oko Stambolčića poginula su tri druga iz Gučevske čete. Vršeni su, takođe, veliki napadi na Pale. Vodene su značajne borbe na Romaniji, na Crvenim stijenama i Djevi, kao i u okolini Mokroga i na pravcima prema Sarajevu. Za to vrijeme Crepoljska

četa obezbjeđivala je povezivanje sa Sarajevom vodeći akcije i spuštajući se i u sam grad. Jedinice Romanijskog odreda, a naročito Muslimanski bataljon, vodile su borbu oko Vareša zajedno sa odredom »Zvijezda«, dok je 31. oktobra bilo likvidirano ustaško uporište u Knežini, a 1. decembra u Olovu na pruži Han-Pijesak—Zavidovići, i druga manja uporišta.

Šesnaestog decembra vodili su Muslimanski bataljon i druge jedinice iz odreda »Zvijezda« velike borbe sa Nijemcima, koji su prodrli iz Vareša i napali naše jedinice kod Diknića i Pržića. Naši su sačuvali svoje položaje i povratili u Vareš Nijemce nanevši im pri tome znatne gubitke. U toj borbi poginuli su veoma hrabri borci i odani partizani, seljaci, Muslimani: Adii Tanković iz Rakitnice, Ibro Konaković iz Okruglog i Nezir Amautović iz Zivaljevića.

S obzirom na to da su već ranije bili oslobođeni Han-Pijesak i Vlasenica od jedinica Birčanskog partizanskog odreda i četničkih ustaničkih snaga Aćima Babića, slobodna teritorija se protezala od Romanije i prilaza Sarajevu, pa se preko područja istočne Bosne spajala preko Drine oslobođenom teritorijom Srbije.

Romanijski partizanski odred, kad je bio u najvećoj snazi 1941. godine imao je veliku slobodnu teritoriju, koja se preko Jahorine povezivala sa područjem Kalinovačkog partizanskog odreda, pružala se prema Goraždu i Foči na jugu i prema Varešu na sjeveru, spajajući se sa terenom partizanskog odreda »Zvijezda«, kao i sa teritorijom Birčanskog partizanskog odreda. Preko naše partizanske grupe, koja se borila oko Han-Pijeska sa Svetozarom Kosorićem ostvarena je preko Birča veza sa partizanskim odredima na Majeveci i Semberiji.

U svome najvećem naponu Romanijski partizanski odred imao je veliki broj četa, koje su imale značajnih uspjeha u vojnim akcijama. Neke čete i bataljoni, koji su bili u sastavu Romanijskog partizanskog odreda, nisu se duže održali kao partizanske jedinice, pa su se ili rasformirali ili prilazili četničkim formacijama.

Romanijski partizanski odred dostizao je cifru od preko 3.000 boraca.

*

Dolaskom druga Tita, Vrhovnog štaba i Prve proleterske brigade na Romaniju učinjen je novi polet u političkoj aktivnosti i partijskom radu, a naročito dragocjena pomoć partizanskim jedinicama i u sprovođenju vojnih akcija, i u organizacionom pogledu.

Veoma je značajna bila politička i vojna ocjena dotadašnjeg razvitka NOB-a, koju je dao Vrhovni štab na sastanku u Rogatici 25. XII 1941, na kojem su učestvovali pored druga Tita i drugovi: E. Kardelj, Moša Pijade, Lola Ribar, A. Ranković, S. Vukmanović,

R. Čolaković i komandant Romanijskog odreda Slaviša Vajner Čiča, kao i na partijskom savjetovanju u Ivančićima 7. i 8. I 1942. godine. Pozitivno je bila ocijenjena širina akcije i saradnje sa borcima, ustanicima, kao i nastojanje za objedinjavanjem svih onih patriotskih snaga koje hoće da se bore sa Nijemcima i istaknuta je potreba formiranja dobrovoljačkih jedinica, dok je s druge strane osuđen oportunistički, koji se javljao u saradnji sa četničkim oficirima, koji neće da vode borbu sa okupatorom i koji izdajući zemlju sabotiraju borbu i neprijateljski se odnose prema NOB-u. Ukazano je na značaj formiranja 1. proleterske brigade i potrebu bržeg stvaranje pokretnih i čvrstih udarnih jedinica, koje neće biti strogo vezane za područja i koja će zadavati udarce neprijatelju gdje one ocjene da je najkorisnije. Savjetovanje u Ivančićima ukazalo je na dotadašnje slabosti razvitka NOB-a u istočnoj Bosni, dalo kritički osvrt na pređeni period i jasno označilo put daljeg razvoja politike i sprovođenja vojnih akcija. Narod Romanije i Glasinca prihvatio je punim srcem druga Tita i Vrhovni štab, a vojne jedinice su nastojale da steknu potrebna iskustva od 1. proleterske brigade, koja se, poslije svoga formiranja u Rudom, prebacila na teren Romanije. Ona je svojom vještinom, pokretljivošću, vojnom spremnošću i hrabrošću unosila polet među romanijske borce, koji su u zajedničkim akcijama sticali nova vojna iskustva.

*

Druga neprijateljska ofanziva, u kojoj su učestvovala 718. i 342. njemačka divizija, te četiri domobranske pukovnije i pet domobranskih bojni, kojima se na kraju ofanzive priključila najelitnija ustaška jedinica — ozloglašena Francetićeva bojna, počela je 14. januara 1942. godine.

Glavni pravci neprijateljskog nastupanja bili su:

- a) Zvornik — Vlasenica — Han-Pijesak;
- b) Višegrad — Rogatica sa izlazom na cestu Sarajevo — Zvornik preko Sokolovića;
- c) Sarajevo — Romanija — Sokolac.

Uz nastupanje na ova tri glavna pravca, neprijatelj je postavio svoje jedinice u dolini rijeke Bosne koje su imale da spriječe prodor naših jedinica u tom pravcu. Uz to je uputio jedan dio snaga bočnim pravcem Kladanj — Olovo. Južno od pruge Sarajevo — Višegrad i sa desne strane Drine nalazile su se koncentrisane talijanske snage.

Naše jedinice koje su se našle u ovome području i koje su vodile borbu sa neprijateljem bile su: Prva proleterska brigada, te partizanski odredi: Romanijski, Birčanski, Ozrenski i »Zvijez-

da«. Glavni pravci napada išli su prema Romanijskom partizanskom odred, na čijem je području trebalo da se izvrši okruživanje i uništenje partizanskih snaga. Najžešće borbe u ovoj ofanzivi vodila je Prva proleterska brigada i Romanijski partizanski odred, koji su pretrpjeli velike gubitke.

Pravac neprijateljskog nadiranja od Sarajeva preko Romanije, imao je dva kraka — jedan koji je prvo išao višegradskom prugom od Sarajeva, pa onda skretao od Sjetline obilazeći Romaniju spajao se sa kolonom koja se probijala od Višegrada, i drugi krak preko Romanije, sa bočnim zahvatom Crvenih stijena i Ravne Romanije i izbijanjem na pravac Šahbegovički grad — Bijeke vode. Sa ovim neprijateljskim kolonama vođene su teške borbe. Jedinice Romanijskog partizanskog odreda iz Pračanskog bataljona vodile su uspješne borbe sa kolonom koja je pokušavala da se probije višegradskom prugom i to nekoliko dana, što je omogućilo da se Vrhovni štab i drug Tito sa Četvrtim i Šestim bataljonom uspješno prebace preko pruge u pravcu Foče. Iz Pračanskog bataljona je u ovim borbama poginulo osam boraca, i to: Sekula Brzo, Budimir Šarenac, Dušan Čvoro, Drago Pelemiš, Miloš Gutalj, Dušan Pavlović, njegov brat i još jedan borac. Crepoljska, Bjelogorička i Sinjevačka četa borile su se s drugom kolonom na Ljemanici, a kasnije su na Romaniji vodile jake okršaje Glasinačka i Mokranjska četa, koje su se našle na tom području. Na ovom pravcu takođe je poginulo oko osam boraca Romanijskog odreda, među kojima: Jovica Marić, Nikola Kovačević, Đoko Bošković i Mićo Perišić. Naročito jaka borba vođena je poslije proboja Nijemaca kod Bijelih Voda sa Prvim crnogorskim bataljonom 1. proleterske brigade i nekih dijelova Romanijskog odreda. Nijemci su iznenadnim prodorom napadali, pa je u borbi poginulo 14 proletera Crnogoraca sa komandirima čete i jedan borac iz Romanijskog odreda.

Prema koloni koja je od Višegrada preko Rogatice nastupala prema Sokolovićima stajale su naše jedinice na Kovanju: Romanijska četa sa komandirima Svetkom Furtulom, Gučevska četa sa Ratkom Jovičićem, jedan vod Muslimanske čete sa Mujom Hodžićem, i vod Seljanske čete sa Dragom i Vesom Rackovićem. Sa njima su bili jedna četa i vod pratećeg oružja Kragujevačkog bataljona 1. proleterske brigade. Oni su zauzeli položaj na Kovanju, gdje su dva dana vodili borbu sa Nijemcima. Prvog dana Nijemci su bili zaustavljeni, pošto im je poginuo vodič i dva vojnika iz prethodnice, dok se drugog dana razvila borba, u kojoj su Nijemci uspjeli da se probiju prema Sokolovićima, a naši borci su se morali povući uz znatne gubitke. Iz romanijskih jedinica poginulo je 11 boraca: Gojko Radović, Rajko Bjeković, Mišo Zoranović, Jovo Marić, Rasim Zunić, Idriz Hodžić, Hasib Đurmišević, Rajko Karišik, Drago Samardžija, Obren Petrušić, jedan borac iz Sarajeva, kao i dva borca proletera. U to vrijeme poginulo je i 12 boraca Mesičke čete, koji

su bili iznenađeni i zarobljeni od Nijemaca u Kukavicama, a postrjeljani u Vodicama kod Rogatice.

Na pravcu njemačkog prodiranja od Zvornika preko Vlasenice ka Han-Pjesku našli su se borci iz Romanijskog odreda Devetačke čete i vod Kosorića Svetozara sa komandantom Romanijskog odreda — Čičom, dijelovi Birčanskog odreda s kojima je bio i komesar odreda Cvijetin Mijatović — Majo, i Šumadijski proleterski bataljon sa svojim komandantom Milanom Ilićem i komesarom Dragančetom Pavlovićem. Poslije borbi koje su te jedinice imale sa Nijemcima na području između Vlasenice i Han-Pjeska na Ploči, pred jačim snagama povukle su se u malo mjesto Pjenovac na pruži Han-Pjesak—Zavidovići.

Iznenadnim napadom njemačkih jedinica koje su, obaviještene od četnika prodrle skijama do Pjenovca i zauzele kose, počeo je napad na naše jedinice koje su bile iznenađene i nedovoljno oprezne, pa je u brznoj i neravnomernoj akciji stradao veliki broj naših drugova. U toj borbi 21. januara 1942. poginuo je komandant Romanijskog partizanskog odreda Slaviša Vajner Čiča i komandant i komesar Šumadijskog proleterskog bataljona sa 42 proletera i nekoliko boraca Romanijskog odreda. Ovo je bio najveći i najteži gubitak u toku II neprijateljske ofanzive.

Druga neprijateljska ofanziva, mada vremenski kratkotrajna, jer su njemačke divizije žurile da se prebace na istočni front, bila je vrlo snažna po učešću velikog broja jedinica okupatorske vojske, po svojoj organizovanoj propagandnoj političkoj pripremi, koja je doprinijela da četnički štabovi i komande napuste front i otvore breše za nastup i proboj neprijateljskih jedinica. U pripremama i u toku II njemačke ofanzive dolazi do prekida saradnje četnika i partizana u istočnoj Bosni i do uspostavljanja otvorene jače i trajnije saradnje četnika i Nijemaca. U toj veoma ozbiljnoj situaciji za dalju sudbinu ustanka izdajnička uloga četnika vidno je došla do izražaja. Njemačke jedinice zauzimajući važnija uporišta davale su mogućnost domobranskim i ustaškim jedinicama da se utvrde. Nijemci su takođe imali ozbiljnijih gubitaka, pa su i sami ocijenili da ovom ofanzivom nisu postigli željene uspjehe i namjeravam cilj. Cjelokupna ofanziva imala je dosta teške posljedice u daljem razvijanju borbi u istočnoj Bosni i na području Romanijskog partizanskog odreda, gdje su se glavne koncentracije snaga najduže zadržale, gdje su naši gubici bili veliki, a odred izgubio svog komandanta Čiču i gdje je četnička propaganda djelovala još jače.

*

Znatan broj boraca iz jedinica Romanijskog odreda bio je u toku rata uključen u razne druge jedinice.

Odmah u početku ustanka 1941. godine kao što sam u početku naveo jedna grupa boraca sa Romanije sa Perom Kosorićem i Slobodanom Kezunovićem upućena je na područje Trnovo—Kalinovik da pomogne u formiranju i razvijanju Kalinovičkog partizanskog odreda.

Borci sa Romanije uključili su se u čete 1. udarnog bataljona prilikom njegovog formiranja 13. III 1942. u Srednjem. Taj bataljon je predstavljao početak formiranja 6. istočnobosanske brigade, koja je formirana 2. avgusta 1942. godine. U bataljon su ušli borci iz Sinjevske i Ozrenske čete Mokranjskog bataljona, te kompletna Muslimanska četa i nešto boraca iz drugih romanijskih četa.

Tridesetog decembra 1942. preko 100 boraca sa Glasinca otišlo je na Višojevicu i uključilo se u 6. brigadu. Od tih boraca formiran je polovinom januara 1943. Glasinački bataljon 6. istočnobosanske brigade. Šestog aprila 1943. u 6. brigadu uključuje se i najveći broj boraca Gučevske čete Romanijskog odreda. Glasinački bataljon u 6. brigadi veoma je poznat po svojim smjelim akcijama i borbama koje je vodio u sastavu brigade. Dvadeset petog januara on se ističe u napadu na Caparde, a kasnije i u borbama na Kramu. Devetnaestog marta bataljon je likvidirao ustaško uporište Zljebove. Poznata je akcija bataljona 4. marta u borbi protiv glavne kolone četnika na Javomiku. Bataljon je tada najviše doprineo razbijanju četničkog obruča oko Birča i nagnao četnike u panično bjekstvo. Takođe su poznate borbe toga bataljona u V neprijateljskoj ofanzivi, naročito na Vučevu, Kašuru i Zavajitu.

Ukupno je u 6. istočno-bosanskoj brigadi bilo oko 216 boraca sa užeg područja Romanijskog partizanskog odreda.

U toku III neprijateljske ofanzive u sastav 1. proleterske brigade uključilo se oko 50 boraca iz jedinica Romanijskog partizanskog odreda, od kojih su većina bili veoma hrabri i omiljeni borci, a među njima neki su postali i rukovodioci, kao što je Milan Šarac, narodni heroj, koji je kao komandant Beogradskog bataljona 1. proleterske brigade hrabro poginuo u V ofanzivi. Najveći deo tih boraca poginuo je u toku rata u raznim borbama 1. proleterske brigade.

*

Druga neprijateljska ofanziva je ostavila znatne posledice na Romanijski partizanski odred, koji je, u borbama prije ofanzive i u njenom toku izgubio veliki broj boraca i smanjio područje svoga djelovanja na užu prostor, gdje su se sačuvala partizanska uporišta i gdje je stanovništvo bilo čvrsto vezano za ideje NOP-a. Na perifernom dijelu područja nastalo je ozbiljnije kolebanje, osipanje, izvjesna demoralizacija i prelazak u četničke jedinice.

Takođe je i četnička izdaja bila naročito vidno došla do izražaja u II ofanzivi. To se posebno ispoljilo u napadu na neke članove štaba odreda i zarobljavanjem jednog voda partizanskih boraca, koji je bio na prevaru uhvaćen kod Sokolovića i odveden na Borike, s najmerom da bude predat Nijemcima. Zahvaljujući akciji naših drugova, kao i kolebljivosti domaćih četnika, ovaj vod je uspio da se spase.

Kad su uspjeli da se ukorijene u nekim jedinicama Romanijskog partizanskog odreda na periferiji njegovog područja, četnici su pripremili pučeve kao završni oblik preuzimanja partizanskih jedinica i likvidaciju vojnih i političkih rukovodilaca. Pučevi su bili inaugurisani i preporučeni od njihovog rukovodstva, a sprovedeni su u većem broju partizanskih odreda u istočnoj Bosni. U Mokranjskom bataljonu izvršen je puč poslije odlaska najboljih boraca i političkih aktivista u 1. udarni bataljon, dok su u Knežinskom bataljonu četnici ubili istaknutog borca i partizana Jovu Radoševića, koji je bio određen za komandanta bataljona. Bilo je jedinica koje su prešle u četnike bez pučeva, ali je u centru Romanijskog odreda ostao znatan broj boraca koje četnici nikakvom taktikom nisu mogli razbiti ni pokolebati.

Bez obzira na ovakav razvitak situacije osnovni uticaj Romanijskog partizanskog odreda sačuvao se na Glasincu i u nekim drugim okolnim selima, u Sokolovićima i Kusačama prema Han-Pijesku, u Gučevu, Seljanima, Šatorovićima i Okruglom, u okolini Rogatiće, u Vražalicama prema Goraždu, u Miošićima prema Prači i u nekim selima oko Romanije i Mokroga. Sigurno je da su razni razlozi uticali da odred nije mogao stalno imati u dejstvu konstantan broj boraca, jer je veoma veliki broj najboljih boraca i rukovodilaca izgubio u borbama u 1941. godini i u II ofanzivi i jer se znatan broj uključio u druge jedinice izvan ovog područja (naročito u 6. istočnobosansku i 1. proletersku brigadu). Na takvo stanje znatno su uticale velike koncentracije neprijateljskih snaga u ovom području i razdvojenost područja komunikacijama koje je neprijatelj držao i obezbjeđivao većim snagama. No, ipak su pored svega ovoga politički uticaj i osnovno jezgro odreda bili sačuvani i odred se ponovo organizaciono sredio, uspostavio nove vojne jedinice, i djelovao kao značajan faktor u ovome kraju. Bili su ponovo formirani neki bataljoni i samostalne čete.

Jake neprijateljske snage bile su stacionirane u Sokocu, Rogatici, u području prema Sarajevu i na komunikaciji prema Višegradu, dok su s druge strane narasle četničke jedinice, što je sve uticalo da se intenzitet naših vojnih akcija smanji u odnosu na 1941. godinu.

Romanijski odred vodio je u februaru i martu 1942. velike borbe, naročito sa ustaškim elitnim jedinicama Francetića. One su se iz Sokoca sistematski ustremile na uništavanje partizanskih upo-

rista na Glasincu i u svakodnevnim ispadima palile sela i masakrirale stanovništvo. Računali su da će se likvidiranjem uporišta na Glasincu uništiti centar Romanijskog odreda. No u tome su se prevarili. Stanovništvo je masovno ustalo u odbranu sela i odred je vodio velike borbe štiteći sela na Glasincu, na cesti prema Rogatici, kao i u području oko Prače, Žljebova i Mokroga.

Počinjala je III neprijateljska ofanziva 20. IV 1942, koja je, takode, bila usmjerena na istočnu Bosnu, na područje Romanije, kao i na slobodnu teritoriju oko Foče i Goražda, gdje se nalazio Vrhovni štab i 1. i 2. proleterska brigada. Učešće neprijateljskih snaga bilo je, i ovaj put, veliko. One su išle polaganom, nastojeći sistematski da u gustim povezanim redovima počiste čitav teren i da unište naše snage.

Takva situacija je diktirala da se izvrši izvjesna reorganizacija, pa je od četa Glasinačkog i Kopitskog bataljona formiran Udarni bataljon, koji se sa dijelovima Pračanskog i Rogatičkog bataljona prebacio preko višegradske pruge prema Goraždu, povezujući se sa Prvom proleterskom brigadom i zaposjedajući položaje na prostoru Bare — Hranjen — Ustiprača. Tako je odred u III neprijateljskoj ofanzivi bio podijeljen na dva dijela. Drugi dio sa Mokranjskim bataljonom i nekim drugim jedinicama nalazio se na području prema Zvijezdi. Iz Udarnog bataljona i drugih jedinica uključilo se u Prvu proletersku brigadu oko 50 boraca dok su se drugi dijelovi poslije napuštanja ovog područja od strane Vrhovnog štaba i 1. i 2. proleterske brigade povlačili preko Zelengore na područje Romanije. Iz drugog dijela odreda — Mokranjskog bataljona i nekih drugih jedinica uključeni su najodlučniji i politički najsvjesniji borci u Prvi udarni bataljon, koji je predstavljao početnu organizovanu borbenu jedinicu u formiranju 6. istočnobosanske brigade.

Tako je III neprijateljska ofanziva dalje doprinijela pogoršanju stanja u Romanijskom odred i još više uticala na opadanje njegove vojne snage. Odlaskom dobrog broja boraca i napuštanjem ovog područja od strane najvećeg broja političkih i vojnih rukovodilaca situacija je postala još teža. Sve je to u znatnoj mjeri pogodilo odred i ostavilo ozbiljne posljedice, što je prisililo jedan manji broj političkih aktivista da se snalaze samostalno u izuzetno teškim uslovima, da se prilagode novonastaloj situaciji i da u izmijenjenim prilikama izgrade taktiku političkog djelovanja i razvijanja dalje aktivnosti. Zahvaljujući radu partijskih kadrova, koji su se zadržali na terenu, i čvrstoj opredijeljenosti naroda u Glasincu i nekim drugim selima na tom području, uspjelo je da se oživi politički rad i da se postepeno stvore uslovi za vršenje vojnih akcija putem manjih jedinica i grupa, koje su postepeno sve više djelovale i jačale snage Romanijskog partizanskog odreda. Pri kraju 1942. godine odred je likvidirao žandarmerijsku stanicu u Kalima-

nićima i vršio druge manje akcije. Važan zadatak je bio slanje boraca radi pojačanja 6. brigade. Taj zadatak je uspješno sproveden tako da je koncem 1942. godine preko 100 boraca uključeno u 6. brigadu. Ostali dio ljudstva organizovan je ponovo u borbene jedinice, koje su u toku 1943. godine vodile uspješne akcije i kako je odred rastao, bile sve značajnije.

*

U toku 1943. godine odred je ojačao i vodio značajne akcije.

Dvanaestog septembra vođene su akcije na višegradskoj pruži kod stanice Sudići i napadnuta neprijateljska motorizovana kolona, a takođe je izvršen napad na cestu prema Goraždu, na Jabuci, gdje su zarobljeni domobrani i 1 kamion.

Dvadeset trećeg septembra odred je razbio na Kosmaju jedan veći pokušaj četničkih jedinica 2. sarajevske četničke brigade da se sa područja Trebevića preko Stajne prebace na teren Romanijskog odreda.

U selu Nepravdićima napadnuta je jedna četnička jedinica, čiji je komandant ubijen, zarobljena su dva četnika i zaplijenjen jedan puškomitraljez.

Odred je vodio veću borbu sa jednom motorizovanom njemačkom kolonom koja se probijala cestom od Sokoca prema Rogatici. Borba je vođena ispod Vitnja u pravcu Ivanpolja, i tom prilikom zaplijenjen je od Nijemaca jedan kamion i jedan top. Pošto je Romanijski odred spriječio prodiranje te kolone, on je u toku noći gađao zaplijenjenim topom Sokolac, gdje su Nijemci poslije borbe bili vraćeni.

Tako je Romanijski odred ponovo postao značajna vojna i politička snaga na tom području. Kad je 11. X 1943. formirana 27. divizija Narodnooslobodilačke vojske, Romanijski odred je ušao u sastav te divizije. Značajne borbe vodio je sa drugim jedinicama 27. divizije u borbama oko Tuzle, kao i pri napadu na Tuzlu.

Romanijski odred je učestvovao u borbama protiv većih četničkih snaga koje su se u septembru i oktobru probile na područje Romanije, pošto su u većim kolonama iz Srbije prešle Drinu i zauzele Višegrad i Rogaticu, proglašavajući tzv. III četnički ustanak. Zajedno sa jednim bataljonom 2. krajiške brigade, odred je u selu Sijercima 21. oktobra 1943. noću napao glavnu četničku jedinicu »Azbukovačku brigadu«. Uspjeh je bio potpun. Četnici su ostavili veliki broj mrtvih, a preostali su se u panici razbjegli prema Drini. Druga dva bataljona 2. krajiške brigade u toku noći zauzela su Rogaticu i prebacila se na područje prema Goraždu. Nešto kasnije 17. Majevička brigada kretala se forsiranim maršem pre-

ma Sjemeću i Drini. Tako je, tako reći, u toku 24 časa likvidiran pohod četnika 1 razbijen »III četnički ustanak«, pri čemu je u najvažnijoj borbi u Sijercima značajnu ulogu odigrao Romanijski odred. On je kasnije učestvovao u borbama u VI neprijateljskoj ofanzivi, krećući se sa jedinicama 27. divizije preko Vareša, koji je bio oslobođen, do rudnika Breze, gdje je učestvovao u napadu, i dalje preko Ravne planine marš-rutom i pravcima kretanja 27. divizije.

*

Tako se Romanijski odred u 1943. godini potpuno prekalio u borbama i pretežno odvojio od romanijskog područja, što je uticalo da stekne osnovne elemente i kvalitet brigade. Pri ocjeni cjelokupne njegove aktivnosti treba voditi računa o njegovoj organizovanosti, vojnoj spremnosti, političkoj snazi, kao i o radijusu kretanja i širini područja gdje se osjećalo njegovo dejstvo. Nije toliko bitan momenat — vrijeme kad je odred prerastao u brigadu, nego drugi kvaliteti koji su ga faktički činili vojnom jedinicom sa važnijim karakteristikama, koje su imale i neke ranije formirane brigade. Devetnaestog maja 1944. od Romanijskog odreda formirana je 20. romanijska brigada, u koju su još ušli i dijelovi 1. bataljona 15. majevičke brigade.

Dvadeseta romanijska brigada nasljeđuje i još više razvija tradiciju i aktivnost Romanijskog partizanskog odreda i u svom relativno kraćem borbenom dejstvu do oslobođenja naše zemlje zauzima vidno mjesto u borbama 27. divizije. Navešćemo neke važnije akcije. Ona učestvuje u teškim borbama sa ustaškim jedinicama oko Srebrenice, kao i u samom napadu na grad, nanošeći neprijatelju gubitke, ali dajući i sama znatne žrtve i gubeći istaknute borce, među kojima i Mihajla Bjelakovića, zamjenika komandanta brigade, koji je hrabro poginuo u borbi na Srebrenici. Ona takode, učestvuje u borbama sa Nijemcima na Podžeplju, kad se kroz njihov obruč probijala 27. divizija. U njene uspjehe spada oslobođenje Zvornika, kad je razbijena njegova blokada i u munjevitom napadu zauzet grad. Brigada je učestvovala u raznim akcijama u istočnoj Bosni u borbi sa četnicima i Nijemcima, a naročito u VII neprijateljskoj ofanzivi. Ona je vodila teške bitke u borbi za oslobođenje Sarajeva, na Sokocu, Romaniji i na prilazima gradu. Dvadeseta romanijska brigada bila je među prvim našim jedinicama koje su ušle u Sarajevo i odmah je nastavila da progoni neprijatelja koji se povlačio dolinom rijeke Bosne. Naročito velika borba vođena je prilikom oslobođenja Zavidovića, u kojoj su poginula i četiri komandira četa, sva četvorica borci sa područja Romanije.

*

Dvadeseta romanijska brigada svojim borbenim putem i akcijama doprinijela je slavnoj tradiciji romanijskih partizana i ugradila u legendu Romanije još jednu svijetlu stranicu kako svojom poznatom borbenošću, tako i velikim brojem izginulih drugova, koji su kao i romanijski partizani 1941. godine nesebično davali živote za oslobođenje naše zemlje.

*

Navešćemo samo glavne podatke za opštine Sokolac, Rogatica, Han-Pijesak i Pale, iako takvi podaci nisu sasvim potpuni, jer je u ovom odredu učestvovao jedan broj boraca i sa drugih područja, kao što su: Sarajevo, Olovo, Višegrad i posebno Goražde. Takođe je sa terena Trnova i Jahorine učestvovao jedan broj boraca, naročito do kraja 1943. godine. Podaci koji su rađeni prema popisu i prema pojedinačnim spiskovima u organizacijama Saveza boraca jasno pokazuju veoma aktivno učešće naroda sa ovog područja u NOP-u, kao i veliki broj boraca izginulih u borbama i žrtvama stradalih od fašističkog terora. Romanija može biti ponosna što je zajedno sa drugim istaknutijim partizanskim područjima širom naše zemlje dala 3.019 aktivnih boraca, od kojih je 1.150 poginulo u borbama. Pod bjesomučnim terorom i progonima fašističkih hordi poginula su 5.494 stanovnika. Samo sa male opštine Sokolac u toku rata pala su 162 člana Komunističke partije i SKOJ-a. Sa područja Romanije proglašeno je 17 narodnih heroja, od kojih su, izuzev Slaviše Vajnera Čiče i Pavla Goranina Ilije, svi ostali sa ovoga područja.

Mada širina prostora nije dozvolila da ističemo borce koji su učestvovali u bitkama, a naročito sve one koji su poginuli, ovaj kraći pregled razvitka odreda i iznijeti podaci pokazuju, bar u glavnim crtama, ulogu romanijskog područja u NOB-u, kao i to da legenda o Romaniji ima svoju realnu, istorijsku i stvarnu podlogu. Prema karakteristikama ovog kraja i njegovim osobenostima i tradicijama, narod je u tu legendu ugrađivao svoj duh i svoj način doživljavanja i vajao likove onako kako je to njemu odgovaralo. Ima tu, djelimično, i epskih elemenata, koji su karakteristični za ovaj kraj, no, iznad svega toga bitna je ona živa politička i borbena stvarnost Romanije, koja se oživotvorila u djelu njenih sinova i poznatih rukovodilaca, a naročito legendarnog komandanta Čiče, koji je postao njen nerazdvojni dio, simbol njenog junaštva i primjer odanosti revoluciji.

Grujo NOVAKOVIĆ

VELIKA POBJEDA PARTIZANA NAD ČETNICIMA NA MALEŠEVCIMA

Kada su se u prvim večernjim časovima 4. novembra mitraljesci 1. bataljona 6. istočnobosanske brigade iskrkali na desnu obalu Save, susreli su se, posle više od mesec dana, sa svojim drugovima iz 2. bataljona.¹⁾ Mostobran koji su borci ovog bataljona već držali u Brodačkim gajevima prema Velinu Selu i Bariatami, još čvršće je zaposjednut, a time i potpuno obezbijedeno neometano dalje prevoženje preko Save glavnine brigade i Sremskog odreda.

To je bilo od značaja, jer su se majevički četnici, svakako po nalogu svojih gospodara — Nemaca i ustaša — skoncentrisali i tih dana vrzmali po semberskim selima nadomak Save, vršeći »ofanzivu u cilju čišćenja Semberije od partizana...« s očiglednom namerom kontrolisanja desne obale Save. No, u toj svojoj izdajničkoj raboti oni su unekoliko zadocnili, čemu je umnogome doprineo 2. bataljon (u čiji je sastav tada ušla Semberska partizanska

*) Drugi bataljon se 28. oktobra u Trnovi, na položajima Vinogradac i Perino brdo, iznenada sukobio sa dva četnička bataljona pod komandom Petra Rusića i nanio im potpuni poraz, poslije čega su četnici u panici pobjegli prema Tavnici i Piliću, ostavivši 8 mrtvih, 10 ranjenih i nekoliko zarobljenih. To je bila naša značajna pobjeda nad majevičkim četnicima, prva poslije borbe na Vukosavcima.

Poslije toga 2. bataljon je krenuo za Brodac, gdje je stigao u noći 2/3. novembra. Ali saznajući za situaciju, a da ne bi prije vremena otkrivao predviđeni rejon prelaza preko Save, produžio je za selo G. Crnjelovo, gdje je predanio. Sljedeće noći 3/4. novembra, ponovo se vratio prema Brocu. Usput je u Crnjelovačkim lugovima iznenadio, opkolio i potpuno uništio grupu od oko 30 četnika Raje Banjičića. Pojava bataljona u Crnjelovu — petnaestak kilometara udaljenog od Broca, uzvodno, zbunila je četnike i kod njih stvorila predstavu o mogućnosti prelaska brigade preko Save kod tog sela.

četa), jer on je svojim smjelim manevrisanjem po Semberiji navlačio pažnju četnika na sebe, dovodio ih do neizvjesnosti, a neki su od njih smatrali da se jedan dio brigade već vratio iz Srema.

I tako je mjesto i vrijeme prelaska brigade i odreda preko Save očuvano u potpunoj tajnosti, te su oni prešli preko rijeke bez borbe. Inače je pojava četnika (jačine od oko 1.000 ljudi) na Savi u toj situaciji za nas mogla biti veoma nepoželjna, jer da su oni makar i djelimično zaposjeli desnu obalu Save — prelazak naših jedinica bio bi veoma otežan i prouzrokovao im velike gubitke, pogotovu, kad se ima u vidu da su im Nijemci i ustaše s druge strane Save tako reći bili za petama: već u toku 3. novembra oni su prokrstarili preko Fruške gore (koju su naše jedinice bile napustile nekoliko časova ranije), a zatim krenuli za njima prema Savi.

Tek ujutro, kada su sve naše jedinice prešle preko Save, iznenada su na nas pripucali četnici koji su se kretali od Velina Sela. To je bio tzv. »Brčanski četnički bataljon«, pod komandom kapetana Prnjatovića, koji se zatekao najbliže Savi. Ali, četnici su ubrzo protjerani, spasavajući se bjekstvom u obližnje ustaško-domobransko uporište kod s. Balatuna.

Tako je poslije uspješno završenog jednomjesečnog bavljenja u Sremu ovog dana brigada, ojačana i popunjena, zajedno sa Sremskim odredom, u ukupnoj jačini od hiljadu i tri stotine boraca, čvrsto stupila na tlo Bosne.

Za prelazak naših jedinica u Bosnu brzo se pročulo u okolnim selima Semberije gdje je bila razmještena glavnina majevičkih četnika. I u prenošenju tih glasova, kao što to često biva u ratu, naše snage su preuveličane, tako da su četnički komandanti Račić, Bižić i drugi bili obaviješteni da je toga dana preko Save prešlo preko 3.000 partizana, sa artiljerijom (radilo se o dva minobacača). A ukoliko je vrijeme odmicalo taj se broj naglo povećavao. Zbog toga ih je uhvatila panika, te su oni, nemajući kud, odmah okrenuli bježati prema selima Podmajevice i Majevnice, glavom bez obzira.

Pošto su sad svi članovi Pokrajinskog komiteta bili na okupu, ovog dana, po podne, održan je u selu Batkoviću zajednički sastanak sa štabovima brigade i Sremskog odreda. Razmotrena je najnovija vojnopolitička situacija i odlučeno o daljim akcijama na terenu Majevice i Semberije sa ciljem razbijanja četnika. Majevički četnici, iako su formalno predstavljali jedinstvenu organizaciju — četničku brigadu — bili su zbog unutrašnjeg trvenja u stvari razjedinjeni u više grupa i grupica, od kojih su najvaž-

nije tri: kapetana Račića (izaslanika Draže Mihailovića na Majevici); Radivojla Kerovića i JDure Bižića, sa ukupno oko 1.500 četnika.

Odlučeno je da se prvo napadne grupa Račića, a ostale dvije četničke grupe nešto kasnije.

U tom smislu naređen je pokret u pravcu sela Trnove. Pred mrak su jedinice krenule, da bi u toku noći prešle preko ceste Bijeljina — Brčko. Naša velika kolona sporo se kretala preko raskvašenih seoskih puteva i tek sutradan, pre podne, stigla i razmjestila se u selima Čadavica i Dragaljevac.

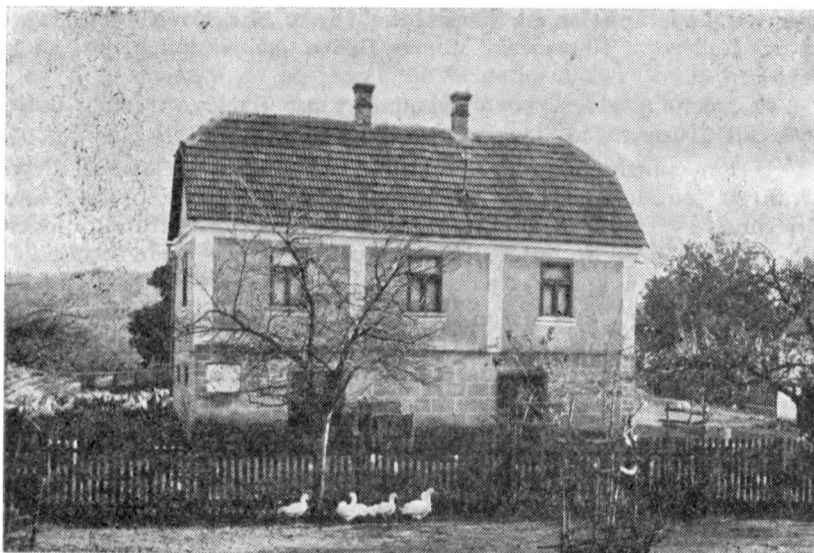
Narod ovog kraja nikad dotle nije vidio toliku kolonu partizana. To je izazvalo radost i oduševljenje pristalica naše borbe, koje ni najstrašnija zvjerstva i prijetnje četnika u proteklom periodu nisu mogli pokolebati u uvjerenju o pravednosti borbe koju partizani vode. Neki od njih odmah su prilazili našim štabovima i nudili svoju pomoć oko smještaja i ishrane. S druge strane pojava ovolikog broja partizana ulivala je strah četničkim ljudima, kojih ovde nije bilo malo.

U pomenutim selima jedinice su se odmorile i proslavile dan oktobarske revolucije, a sutradan preko sela Zagoni i Suho Polje produžile pokret, i 8. 11. stigle u sela Donju Trnovu, Čengić i Kacevac, gdje su se razmjestile.

Selo Donja Trnova je najpoznatije partizansko selo u toku rata u čitavom ovom kraju. Stoga je razumljivo što je narod ovog sela i okolnih zaselaka svoju vojsku — partizane dočekao s najvećim oduševljenjem. Staro i mlado se takmičilo ko će bolje ugostiti svoje borce i omogućiti im da se što bolje odmore, nahrane i pripreme za predstojeće okršaje.

Tu u Trnovu, u duhu ranije donijete odluke, izrađen je plan daljih akcija. Prvo je trebalo napasti četničku grupu od dva bataljona pod neposrednom komandom kapetana Račića iz sela: Pilića, Krčina i Bare koji su tada bili koncentrisani kod manastira Tavne. Kapetan Račić se nadao da će na tim prirodno vrlo jakim položajima pružiti uspješan otpor partizanima, a s druge strane nije propustio da se neposredno prije toga obrati za pomoć ustaško-domobranskoj komandi u Bijeljini. (Naši aktivisti tih dana pronašli su kod zarobljenog četničkog kurira »strogo poverljivo« pismo, koje je Račić uputio pukovniku Cviljušcu u Bijeljini).

Napad je izvršen 11. novembra u zoru u dvije kolone, četnici su u početku pružali jak otpor, ali kada je prvi put zagrmio naš bacač, četnici iznenađeni i uplašeni, misleći da je to partizanska artiljerija, ubrzo su napustili svoje položaje, ostavivši oko

Kuća Steve Nikolića u Trnovi u kojoj je 27. 11. 1942. donijeta odluka i razrađen plan za napad na četnike u Maleševcima

20 mrtvih. Zarobljeno ih je oko 100, a ostali su se razbježali na sve strane. Mi smo imali četiri mrtva i osam ranjenih drugova. Tom prilikom oslobođena su dva naša druga, i to: Vojo Ivanović Crnogorac i Milan Tomčić, koje su četnici kao teške ranjenike prije dvije nedjelje pronašli i zarobili u jednom semberskom selu.

Pobjeda nad četnicima ovoga dana kod manastira Tavna, po neposrednim rezultatima mogla je biti i veća. Lijeva kolona, koja se kretala od Bjeloševca preko Piliće i koja je imala zadatak da presiječe odstupnicu četnicima ka Barama, trebalo je da krene sat-dva ranije. U tom slučaju — a teren je bio takav — čitava ova grupacija mogla je biti okružena i zarobljena. No, bez obzira na to, moralno-politički značaj ove pobjede bio je veliki i odjeknuo je na čitavoj Majevisi pa i dalje. Kapetan Račić pouzdani Dražin predstavnik za Majevicu, koji je mjesecima pokušavao da učvrsti svoju komandu nad ovim krajem istočne Bosne, ne prezajući pri tome ni od najokrutnijih zvjerstava, jedva je, u zadnji čas, kukavički pobjegao, sa Rusićem, ostalim oficirima i pratnjom, preko Drine u Srbiju.²⁾

²⁾ Kapetan Račić se više nikada nije vratio na Majevicu (likvidiran je kao odmetnik krajem 1945. godine u jednom selu, nedaleko od Ljubovije).

Poručnika Petra Rusića uhvatili su naši pozadinski radnici početkom januara 1943, pri prelazu preko Drine, kada se iz Srbije vraćao za Bosnu. Osuđen je na smrt streljanjem.

Iza toga trebalo je napasti i Branjevo, domobransko uporište na cesti između Bijeljine i Zvornika, nedaleko od Tavne. Ali od toga se odustalo jer su dobivena obavještenja da su tamo stigla pojačanja; uporište je već bilo alarmirano, te se ne bi moglo postići potrebno iznenađenje — taj značajan faktor u partizanskom načinu ratovanja. Stoga je odlučeno da se napadnu Lopare sa okolnim uporištima, jer se računalo da će se time postići veći efekat.

Četrnaestog novembra izvršen je pokret svih naših jedinica pored Teočaka, preko Peljava, prema selu Tobut »neosvojivoj« kući majevičkih četnika.

Da bi se dobilo u vremenu i što prije izbili u Tobut i Vukosavce (polazni položaj za napad na Lopare), naređen je dnevni pokret.

Pošto su preko Prosjeke i Mezgraje izbili u dolinu rijeke Janje, svaki bataljon se kretao posebnim pravcem. Trebalo je što prije izbiti i zauzeti dominantne visove u Tobutu i Vukosavcima. Drugi (Majevički) bataljon 6. brigade dobio je zadatak da izbije pravo u Vukosavce i zaposjedne Svjetiljku i Kameniti brijeg i položaje oko njih, dakle, položaje gdje se upravo odigrala čuvena borba između partizana ovog kraja i četnika u februaru 1942. godine.

Na drugoj strani Radivoje Kerović, ovog i prethodnog dana, obigravajući majevička sela i zaseoke da bi »skupio vojsku«, busao se u prsa i govorio kako će braniti i odbraniti od partizana »svoju teritoriju«. Ali od svega toga nije bilo ništa. Ne smejući prihvatiti nikakvu borbu sa ono četnika koliko je okupio, u posljednji čas je uspio da pobjegne prema Majevici — u Zlo Selo, tražeći oslonca i zaštite kod svojih saveznika domobrana, čije je uporište bilo nedaleko odatle — na Busiji. Iz tobutske škole, gdje im je dotle bio štab, četnici nisu uspjeli da sklone ništa pa ni arhivu.

Do predveče ovog dana bataljoni su izbili i čvrsto zaposjeli planom predviđene položaje. U toku noći razrađen je plan i izvršene su pripreme za napad na Lopare i ostala uporišta.

U to doba Lopare, sa okolnim uporištima (Površnice, Kokošinjac, Zivkovo brdo i druga) predstavljale su za okupatorsko-ustašku komandu važnu raskrnicu, koju su branile oko dvije bojne: domobranska i »legionarska«. Njihov zadatak je bio: da u neposrednoj saradnji sa majevičkim četnicima obezbjeđuju značajan put Brčko — Lopare — Tuzla. Zbog toga je u ovoj situaciji bilo važno što prije napasti i likvidirati ova uporišta, presjeći komunikaciju Tuzla — Brčko i bar za izvjesno vrijeme proširiti i obezbijediti našu nedavno uspostavljenu slobodnu teritoriju. Od ne manje važnosti bio je i politički značaj ove akcije: pred na-

rodom ovog kraja trebalo je ponovo istaći i ovako širokim poduhvatom dokazati našu beskompromisnu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Osim toga, baš napadom na Lopare, trebalo je u praksi, borbom, razobličiti izdaju majevičkih četnika, jer će oni u ovom mjestu u proljeće sklopiti sa ustaško-domobranskim predstavnicima »sporazum« o primirju.

Ujutro petnaestog novembra naših pet bataljona napalo je istovremeno neprijateljska uporišta od Žutavke sve do Površnice. Odmah su postavljene zasjede prema Tuzli i Brčkom, a još prije svanuća porušene su telefonsko-telegrafske linije i nabrzinu je porušeno ili zapaljeno nekoliko manjih mostova i propusta na putu. Glavni udar usmjeren je na Lopare koje je napadao 4. bataljon 6. brigade; desno su napadali 2. i 3. bataljon brigade, a lijevo od Lopara 1. bataljon brigade i 1. bataljon odreda. Koristeći jesenju sumaglicu, naše jedinice su se neopaženo privukle i otvorile vatru. Ustaško-domobranska posada u Loparama nije bila iznenađena³⁾ i odgovorila je još jačom vatrom. Oni su najjači otpor pružili u jednom utvrđenju, opasnom bodljikavom žicom, u samom centru Lopara. Ali, poslije tačnih pogodaka našeg bacača i ponovljenog juriša naših boraca, neprijatelj je bio prisiljen na predaju. Nešto prije toga zauzeta su i ostala uporišta u okolini Lopara: Eivkovo brdo, Vis, Makve, Kokošinjac, Konjikovići, a zatim i ostala.

Dok su naši borci jurišali na ustaško-domobranske bunkere oko Lopara, četnici Kerovića i Bižića su mučki s leđa napali 2. bataljon Sremskog odreda, koji je držao položaje na Svjetljici kod Zajednica, Međutim, bataljon se ubrzo sredio, izvršio protivnapad i rastjerao četnike, koji su se dali u bjekstvo. Tako se izjalovila i ova nada četničkih kolovođa da će spriječiti poraz svojih saveznika, ustaša i domobrana u Loparama.

Nekoliko časova kasnije Nijemci su iz Tuzle pokušali da odbace naše snage i povrate Lopare, ali su ih naše jedinice u tome spriječile. Zapravo oni su sa nekoliko tenkova bili prodrli blizu Lopara, ali su zadržani kod zapaljenog mosta na putu ispod Radojevića kuća. Pošto je posada prvog tenka pokušala da izade, naša zasjeda je otvorila vatru, na što su Nijemci odgovorili vatrom iz mitraljeza i topova. Razvio se neravnopran dvoboj. Pa ipak Nijemci su se, ne sačekavši pad mraka, priklješteni vatrom

³⁾ Iz zaplijenjene arhive uskoro je ustanovljeno da je vojvoda Kerović još prethodne noći obavijestio ustaškog zapovjednika u Loparama o vjerovatnom našem napadu ovog jutra.

1. bataljona brigade i 1. bataljona Fruškogorskog odreda s jedne: i druge strane ceste, povukli u Tuzlu sa jednim oštećenim tenkom.⁴⁾

Tako se uspešno završio naš napad na Lopare. Oko 170 domobrana, ustaša, legionara i žandarma sa oficirima je zarobljeno i ranjeno; poginulo ih je 25; zaplijenjena je velika količina oružja, municija, hrane i dr. Mi smo tom prilikom imali gubitke od 6 mrtvih i 17 ranjenih drugova.

Zauzeće Lopara i drugih uporišta i na domaku Tuzle u to vrijeme predstavljalo je naš značajan vojnički i politički uspjeh. Ugled partizana u narodu je time umnogome porastao. Četnici su ovom prilikom doživjeli novi poraz i novu kompromitaciju. Oni su, naočigled raskrinkani na djelu — u direktnoj saradnji sa ustašama i domobranima i Nijemcima.

*

Poslije uspješno izvedene akcije na Lopare naše rukovodstvo odlučilo je da jednim dijelom snaga prokrstari i pretrese sela u planinskom dijelu Majevice, južno od Priboja i dalje prema Rastošnici i Kiseljaku, gdje su se prema raspoloživim podacima nalazili četnici Radivoja Kerovića i kapetana Steve Damjanovića Leke; ostale naše jedinice ostaće i dalje oko Lopara i u selima Mačkovac i Jablanica, kako bi što duže onemogućile saobraćaj na cesti Tuzla — Brčko.

I tako su 1. i 3. bataljon brigade krenuli kroz zabita majevička sela: Labucku, Zoselo i druga i gotovo nigdje, u toku dva dana i noći, nisu naišli na četnike. Oni su se, savršeno poznavajući taj ispresijecani planinski teren već prekriven snijegom, na vrijeme povlačili i sklanjali, nigdje ne prihvatajući borbu sem mjestimičnog pripucavanja. No, ipak je ovaj vrlo naporni pokret značio još jedan moralni poraz četnika: vojvoda Kerović i njegova »vojska« razbijeni su i natjerani u bjekstvo u samom centru Majevice, gdje su se, koliko do juče, smatrali apsolutnim gospodarima.

Nakon noćnog marša od Rastošnice prema Podrinju iznenadena je i pohvatana na spavanju u Kiseljaku grupa od oko 60 četnika. U tom selu (predratnoj banji) bio je štab Podrinjskog četničkog bataljona. Poslije toga ova kolona se, preko Lokanja i Tavne, vratila u Trnovu.

Ostale naše jedinice — Sremski odred i 2. i 4. bataljon brigade — koje su poslije Lopara izbile u Mačkovac i okolna sela naišle su na sasvim drukčiju situaciju. Ovaj kraj ispod Medjednika tzv. Jablanica još od početka ustanka bio je jedan od partizanskih cen-

⁴⁾ Kasnije je ustanovljeno da Nijemci tih dana nisu imali u Tuzli druge jedinice sem 749. bataljona 718. divizije, koji je ubačen u protivnapad da bi povratio Lopare, a na domobrane iz Tuzle u ovoj brznoj akciji, u tom momentu, nisu se mogli osloniti.

-tara, pa je narod ovih sela dočekaao borce brigade i Sremskog odreda sa oduševljenjem. Tu je do februara 1942. djelovao dio Majevičkog partizanskog odreda. Ali, iza toga, tj. poslije povlačenja tog odreda, veći dio ovdašnjih boraca odvojen od glavnih snaga koje su se probile u Birač, ostao je oko svojih kuća na ovom terenu. Uskoro se tu formirao Jablanički četnički bataljon, u koji ulazi i izvjestan broj partizana iz ovog kraja. U tom bataljonu, koji je formalno postao četnički, ilegalno je i uspješno djelovala partijska organizacija. Stoga je razumljivo što je gotovo čitav ovaj bataljon sa komandnim sastavom prešao odmah na našu stranu. Tako je formiran Jablanički partizanski bataljon. Za komesara bataljona postavljen je Stevo Popović, dotadašnji partijski rukovodilac sa ovog terena, za komandanta Dujo Rikić⁵⁾, a za komandire četa Jovaš Radovanović, Radivoje Kovačević i neki drugi, već poznati borci iz 2. bataljona brigade.

Nekoliko dana kasnije naše rukovodstvo je bilo obaviješteno da neki domobranski oficiri iz Brčkog, inače naši simpatizeri, žele da se sastanu sa predstavnikom štaba brigade da bi ga detaljnije upoznali sa pokretom neprijatelja. Iako je ovo primljeno sa rezervom, ipak je na sastanak u selo Brnjik pošao politički komesar brigade Cvijetin Mijatović Majo. Tu su ga domobranski oficiri obavijestili o namjerama Šeste domobranske pukovnije iz Brčkog da zajedno sa trebavskim, posavskim i ozrenskim četnicima napadne naše jedinice oko Lopara. U tom cilju nekoliko stotina četnika, kojima domobrani daju municiju i hranu, već je stiglo u selo Vražiće i Lukavicu.

Stoga je po Majinom povratku odlučeno da se još u toku noći napadne ta četnička grupa, udaljena od Mačkovca desetak kilometara. Odmah je izdato naređenje da tamo krenu 2. i 4. bataljon 6. brigade. Sa Sremcima (4. bataljon) pošli su Ratko Perić i Stevo Popović kao poznavaooci ovog terena, a sa 2. bataljonom nekoliko boraca iz Jablanice. Bataljoni su na zadatak krenuli 23. novembra po padu mraka. Pod komandom Veljka Lukića Kurjaka 2. bataljon je oko pola noći, iz nekoliko pravaca, upao u selo Lukavicu. Tu je, razoružavši na prepad stražare, za kratko vrijeme zarobljeno oko 70 četnika, koji su spavali po kućama. Manji broj četnika razbježio se prema selu Brnjik i alarmirao ostale, koji su se nakon toga povukli prema Čeliću (domobransko uporište). Četvrti bataljon, koji je imao dosta duži put, izbio je preko brda Zunovo u Lukavicu kasno — kad je Kurjakov bataljon već bio završio posao.

Zarobljeni četnici koji su ujutro dovedeni u Mačkovac izjavili su da su sa Trebave i da im je komandant pop Dimitrije Stefanović,

⁵⁾ Dujo Rikić radnik iz Priboja kod Lopara. Umro je 1. februara 1943. u Šekovićima od zadobijenih rana u borbi kod Capardi nekoliko dana ranije. Proglašen za Narodnog heroja.

zamjenik popa Save Božića; da im je rečeno da će **sutra, zajedno** sa majevičkim i posavskim četnicima i domobranima, napasti partizane i da su prethodnog dana dobili dosta municije i hljeba od domobranske pukovnije iz Brčkog. Među njima bilo je nekolicina mladih ljudi, naših simpatizera, čijim se izjavama moglo vjerovati, a što se uskoro i potvrdilo.

*

Podaci dobiveni od zarobljenih četnika u Lukavici i domobranskih oficira u Brnjiku bili su za naše rukovodstvo od posebne važnosti, a isto tako i obavještenja koja su nešto prije toga primljena iz Tuzle od partijske organizacije.⁶⁾ Iz svega toga moglo se zaključiti da Nijemci sa domobranima iz okolnih garnizona i majevičkim, trebavskim, ozrenskim, pa čak i romanijskim četnicima, pripremaju ofanzivu širih razmjera na naše snage. U potvrdu toga je i činjenica da neprijatelj od Tuzle na Površnicama i od Brčkog kod Čelića — gdje su naše jedinice držale položaje — već pojačava pritisak.

Zato je Uglješa Danilović, komandant Glavnog štaba za istočnu Bosnu, 24. novembra naredio da se sve naše jedinice odmah prikupe u Trnovi, gdje će se odlučiti o preduzimanju daljih mjera. Situacija je bila delikatna i brzo se razvijala i mijenjala. I pored pozvanih obavještenja o predstojećoj neprijateljskoj ofanzivi, do našeg rukovodstva su stizale i izvjesne kontradiktorne i manje značajne vijesti, pa i neke dezinformacije, što je još više doprinosilo neizvjesnosti u kojoj smo se bili našli.

Poslije izvršenog prikupljanja naših jedinica u Trnovi i okolnim selima, 27. novembra, u kući Steve Nikolića održan je zajednički sastanak oba štaba pod rukovodstvom Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu. Raspravljalo se, o mjerama koje treba preduzeti u ovako složenoj situaciji.

Kao osnova u našim procjenama toga dana bila je sljedeća činjenica. Na Majevidici je ostala »netaknuta« grupa četnika Đure Bižića (tzv. Drinski bataljon), bez sumnje najjača (oko 500 četnika) i najbolje organizovana. Đuro Bižić kao predratni žandarm u ovim krajevima, inače vješt demagog, uspio je bio da se na neki način nametne i kod svojih ljudi stekne kakav-takav ugled, u svakom slučaju veći nego što su ga imali bivši oficiri (Račić i Damjanović) sa kojima je on bio na »ratnoj nozi«, i to samo zbog ličnog prestiža. Inače, kad se radilo o stavu prema partizanima, znalo se da tu između njega i ostalih četničkih komandanata nije bilo nikakve razlike. Bižić je to uostalom i u praksi dokazao, kada je u dva maha

⁶⁾ Ove podatke primio je Uglješa Danilović od partijskog rukovodioca u Tuzli Vladimira Perića Valtera preko kurira Miše Vokića, koji je tih dana stigao iz Tuzle u Jablanicu.

u presudnim momentima podmuklo napao partizane s leđa i likvidirao veliki broj naših zarobljenih drugova, aktivista i simpatizera, a sad osjećajući se i sam smrtno ugroženim, proturao je glasove o tome da je on protiv bratoubilačke borbe.

Iz svih tih razloga na ovom sastanku zaključeno je da treba odmah napasti četnike Đure Bižića, jer su oni u ovom momentu bili naj neposredni ja i najozbiljnija opasnost za nas. Ovo utoliko prije, jer se pretpostavljalo da će se trebavski, posavski i drugi četnici — o čijim smo pokretima imali već pouzdane podatke — vrlo vjerovatno okupiti baš oko Đure Bižića, u Maleševcima, odakle bi krenuli udruženi protiv partizana.

Neka obavještenja govorila su i o pokretu ozrenskih, pa i romanijskih četnika ka Majeveci, ali se nije znalo da li su oni već krenuli, odnosno dokle su stigli. Međutim, o pokretima Nijemaca i ustaško-domobranskih jedinica tih dana nismo imali podatke. Pretpostavljalo se, a to se uskoro pokazalo i kao tačno, da su Nijemci pokrenuli četnike da se oni prvo obračunaju sa nama, poslije čega bi i oni stupili u akciju.

Stoga je na ovom sastanku donijeta odluka; da 6. brigada i Sremski odred odmah napadnu četnike koji se koncentrišu kod Maleševaca i razbiju ih prije nego što bi moglo doći do zajedničkog dejstva i četničkih i okupatorsko-ustaških snaga protiv nas.

Odmah poslije održanog sastanka, ne gubeći ni časa, pristupilo se realizaciji donijete odluke. Istog dana razrađen je plan za napad, održani su sastanci u jedinicama i izvršene ostale pripreme, a početak napada bio je predviđen već za 28. novembar u 6 časova.

Plan napada bio je sračunat na to da se brzim prodorom naših jedinica iz nekoliko pravaca što prije izbije do Maleševaca, da se obuhvate i okruže četničke jedinice i prisile da prime borbu. Znači, osnovno je u svemu tome bilo iznenaditi i preduhitriti neprijatelja i do kraja zadržati u svojim rukama inicijativu koju smo već imali.

Da bi se ostvarila takva zamisao, najvažnije a i najteže je bilo riješiti pitanja tajnosti pokreta jedinice. Stoga je izabrano nekoliko sasvim zaobilaznih, udaljenih i razdvojenih pravaca. Svaka kolona, a kasnije i svaki bataljon imao je zaseban pravac kretanja. Znači, odlučili smo se za vrlo složen manevar u podilaženju. Ali iako složen pa i rizičan on je, polazeći od principa »razdvojeno se kretati, uskupno se tući«, garantovao najveću tajnost pokreta. S druge strane, a što je u ovoj situaciji bilo od posebne važnosti ovakav manevar omogućio je dovođenje pojedinih kolona tako reći već u početku u takve rejone koji su presijecali glavne odstupne pravce četnika. Jer, znalo se da će oni, čim osjete nastupanje naših jačih snaga, pokušati da izbjegnu borbu, da bi nas napadali onda kada to njima više konvenira. Sem toga u cilju tajnosti jedinicama je naredeno da, ukoliko usput naidu na manje četničke grupe, ove razoružavaju bez otvaranja vatre.

Već istoga dana predveče naših sedam bataljona, grupisanih u tri kolone, krenuli su prema maleševačkim visovima, sa prostorije Donja Trnova — Kacevac — Brdani — Čengić — Pilića — Tavna, i to:

— lijeva kolona (tri bataljona, pod komandom Pere Kosorića i Hasana Brkića) kretala se preko Crvenog brda, Prosjeke i Mezgraje, prešla preko reke Janje i izbila na Udrigovo (Vis), a zatim krenula preko Puškovca pravo na Malesevce, zaposjednuvši prethodno jednim bataljonom Udrigovo radi obezbjeđenja;

— desna kolona (dva bataljona, pod komandom Veljka Lukića Kurjaka i Stanka Lužajića) išla je preko Suhopolja i Obriježi sa zadatkom da obuhvata i napadne četnike od Zabrđa i Mrkodola i potpuno zatvori obruč okruženja kod Tutnjeva, gdje je trebalo da se spoji sa lijevom kolonom;

— srednja kolona pod neposrednom komandom Operativnog štaba, (dva bataljona i prateće jedinice) kretala se iza lijeve kolone do Mezgraje, a zatim preko Bogutova Sela i izbila na Gavrića brdo, gdje je zaposjela predviđene položaje.

Do početka napada, tj. za jednu noć, trebalo je da jedinice savladaju udaljenost od oko 30 do 40 km po veoma teško prohodnom, ispresijecanom i sa prvim snijegom raskvašenom terenu, što je iziskivalo maksimalne napore i naprezanje boraca. Kretalo se usiljenim maršem, bez ikakvog odmora. Ovo se naročito odnosilo na lijevu kolonu, koja je imala najduži pravac. Inače, ova kolona bila je i najjača i imala zadatak da sa 1. bataljonom brigade i 1. bataljonom Sremskog odreda nanese glavni udar i presiječe četnicima najvažniju odstupnicu (»vrata« za Majevicu), a da 3. bataljonom u prvo vrijeme zaposjedne dominantni vis Udrigovo i time obezbjedi bok i leđa čitavog našeg rasporeda od moguće intervencije ustaško-domobranskih ili njemačkih snaga iz pravca Brčkog, Lopara i Koraj a, kao i nedotučenih četnika Kerovića od Tobuta. Ovaj bataljon se kasnije prema potrebi mogao angažovati u napadu i pojačati prethodna dva.

U sastavu desne kolone bili su 2. bataljon brigade i 2. bataljon odreda. Posebno se u ovoj akciji računalo na borce Kurjakovog bataljona, majevičke i semberske partizane, koji su već devet mjeseci očekivali da četnicima Đure Bižića i njemu lično vrate »milo za drago« ... Srednja kolona — 4. i Jablanički bataljon i prateća četa — imala je zadatak da zatvori dolinu Janje ukoliko četnici pokušaju da se tim pravcem povuku, kao i da odbije napad domobranske bojne iz Ugljevika (udaljenog nekoliko kilometara) ukoliko do toga dođe. Ova kolona je ujedno bila i naša opšta rezerva za slučaj potrebe da se pojača neposredni napad na Malesevce. Sa Gavrića brda se moglo veoma dobro osmatrati i kontrolisati čitavo bojište. Tu su bili najpovoljniji položaji za naše bacače i teške mitraljeze.

U toku noći 27/28. novembra 1942, podilazeći glavnim četničkim snagama na Maleševcima, naše jedinice su razoružavale pojedine manje četničke grupe u selima Mezgraja, Zabrđe i Puškovac. To su u stvari bile četničke predstraže. Naročito je bilo važno razoružavanje u Bogutovu Selu grupe Jeremija Lazića Zeke i kod zabrdanske crkve posade teškog mitraljeza sa komandrom Ristom Džuvelekovićem. Tako je još prije odlučujuće borbe razoružano oko 100 četnika.

Za to vrijeme u Maleševcima i okolnim zaseocima grupisala se i pripremala za sutrašnju ofanzivu protiv nas glavnina četničkih snaga. To smo saznali te noći od zarobljenih četničkih komandira. Znači, naša predviđanja u tom pravcu su se pokazala kao sasvim tačna. U maleševačkim i tutnjevačkim zaseocima Zabari, Lazići, Mitrovići i drugim bila je glavnina četnika Đure Bižića, zatim trebavski četnici pod komandom popa Dimitrija Stefanovića, posavski četnici poznatog petokolonaša i brčanskog reakcionara kapetana Jove Prnjatovića⁷⁾, kao i neki drugi, u ukupnoj jačini od 1.500 ljudi. Okupljeni četnički komandanti terevenčili su te noći i nazdravljali Kralju i Draži i jedan drugome, slaveći unaprijed svoju pobjedu nad partizanima. Oni nisu ni slutili šta im se priprema; nisu mogli zamisliti da bi partizani čak od Trnove, za samo jednu noć, sa nekoliko strana, mogli stići do Malešavaca. Ali, upravo to se desilo.

*

U zoru, 28. novembra prestao je da pada snijeg. Naši bataljoni, svaki iz svog pravca, gotovo jednovremeno su izbijali pred maleševačke položaje, ustremljujući se na četnike koji su, iznenađeni, nabrzinu zaposjedali položaje na brdu Mramorje, Lazića brdu i prema Mrkodolu, obavijene jutarnjom maglom⁸⁾. Okruženje četnika time je bilo potpuno; samo manja grupa kod Tutnjeva uspjela je da umakne nešto ranije. Na centralnom položaju, brdu Mramorju (iznad zaseoka Zabari) Đuro Bižić je već odranije bio izgradio rovove i na taj način utvrdio svoj dobro izabrani položaj, koji je dominirao čitavim ovim krajem — čvorištem između Semberije i Majevice — zbog čega ga je i nazvao neosvojivim »Dardanelima«.

Napad je otpočeo u šest časova. Bataljoni brigade i odreda otvorili su snažnu vatru na četnike sa svih strana. Ubrzo se digla

⁷⁾ Prnjatović je tada bio zamjenik kapetana Račića i on je odmah poslije razbijanja četnika kod Tavne otišao u Tuzlu, gdje je od njemačke komande molio pomoć. Uz njihovu podršku i pomoć u oružju, municiji i dr, Prnjatović je bio glavni organizator i inicijator okupljanja četnika u borbi protiv nas.

⁸⁾ Nešto kasnije na zabrdanskoj crkvi oglasila su se zvona na »uzbunu« četnika, ali je bilo kasno, jer su već bili opkoljeni.

magla te je počeo precizno da gađa i naš bacač. Četnici su, nemajući kud, prihvatili borbu.

Četnički komandanti su u početku smatrali da će odbiti naš napad imajući u vidu svoju brojnu snagu i naročito obilje municije kojom su raspolagali. Sem toga, računali su i na svoj dobro utvrđen položaj, a posebno na pomoć ostalih četnika (van obruča) i na pomoć ustaško-domobranskih posada iz susjednih uporišta. Međutim, sve su se te njihove nade izjalovile. Poslije dva sata borbe četnici su pokušali da se probiju iz obruča. Prvi njihov pokušaj da se probiju ka Udrugovu, tj. ka grebenu Majevice, osujećen je snažnom vatrom bataljona Miloša Zekića i Mitra Minića. Isto tako, njihova namjera da se izvuku ka Posavini i Semberiji osujećena je brzim dejstvom Kurjakovog i Lužajićevog bataljona. I posljednji pokušaj da se probiju ka dolini Janje onemogućen je vatrom 4. bataljona brigade i Jablaničkog bataljona. Oni su, sem toga poslije kraće borbe protjerali i grupu četnika koja je sa Tmačkog brda pokušala da pomogne opkoljenim četnicima na Mramorju. Jedna četa iz Jablaničkog bataljona pregazila je Janju i pohitala da pojača pritisak 1. i 2. bataljona brigade, koji su zajedno sa ostalim sve više stezali obruč oko četnika.

Borba na život i smrt na Mramorju sve se više rasplamsavala. Četnici su se očajnički borili i postepeno uzimali, a naši borci su se stopu po stopu približavali njihovim rovovima. Jedan deo trebavskih četnika pokušao je da se izvuče iz obruča, ali ih je u tome spriječio njihov komandant pop Dimitrije Stefanović ubivši sam iz puškomitraljeza nekolicinu svojih četnika. Pred podne treću i posljednju posadu na Bižićevom teškom mitraljezu, na jednom uzvišenju s južne strane glavnog rova, likvidirali su bombaši bataljona Mitra Minića, a borci Zekićevog bataljona sa Lazića brda sabili su vatrom četnike u šumici kraj košare iznad Mramorja, nanoseći im velike gubitke. Tu je poginuo i pop Dimitrije Stefanović.

Najžešći otpor pružao je četnički komandant Đuro Bižić sa svojom pratećom grupom, mahom žandarmima sa Korduna, odakle je i sam bio rodom. Pred njim se, licem u lice, našao Kurjak sa svojim borcima. Bižić, nemajući kud, podigao se iz rova da se spasa, ali je pao pokošen iz puškomitraljeza, a sa njim i nekoliko pratilaca. Neko od boraca 2. bataljona Sremskog odreda smrtno je ranio kapetana Prnjatovića, koji se, našavši se u bezizlaznoj situaciji ubio. Ranjen je i kapetan Milurović Ugrin.⁹⁾ Uhvaćen je i kasnije ubijen zloglasni koljač Jovo Tejić, zvani pop iz Bijeljine. Izginulo je, ranjeno i zarobljeno još mnogo četnika.

⁹⁾ Kapetana Milurovića Draža Mihailović je prethodnih dana uputio s radio-stanicom i veoma dobro naoružanom pratećom jedinicom od oko 30 izabranih četnika, da preko Majevice ide u Slavoniju i tamo »diže ustanak«. Međutim, do Slavonije on — kao ni njegovi pratioci — nikad nije stigao: umro je poslije dva dana od zadobijenih rana.

Oko 13 časova naši borci su izvršili posljednji, odlučujući juriš, upali su u rovove, tako da je otpor četnika bio konačno slomljen.

Kada su domobranske jedinice iz Bijeljine bile obaviještene o ovoj borbi, krenule su u pomoć četnicima, ali su se uskoro vratile, jer je borba već bila završena. Ostalo im je jedino da četnike podrže gađanjem haubičkom baterijom iz Ugljevika, ali je i to bilo bez ikakvog rezultata.

*

Radost naših boraca zbog izvojevane pobjede bila je neopisiva. Oni su razdragano klicali: »Smrt izdajnicima!« »Maloševci za Vukosavce!«. Time su majevički partizani, sjećajući se podmuklih napada četnika, a naročito onog na štab Majevičkog partizanskog odreda u februaru iste godine, izražavali svoje oduševljenje.

Rezultati ove pobjede prevazišli su sva naša očekivanja. Izginuli su svi četnički komandanti koji su se tu zatekli, sa oko 150 četnika; ranjeno ih je oko 100, a zarobljeno oko 600. Zaplijenjena je velika količina oružja i municije: preko trideset automatskih oružja, tri teška mitraljeza, oko 800 pušaka. Na zaplijenjenim sanducima za municiju bili su netaknuti pečati ustaško-domobranskih jedinica iz Brčkog, što je bio dokaz da su četnici tu municiju primili od domobrana samo nekoliko dana ranije. Pored toga, zaplijenjena je sva četnička arhiva iz nekoliko njihovih štabova.

Treba napomenuti da su — zahvaljujući već do tada stečenom partizanskom borbenom iskustvu, poletu i silini udara — u ovom žestokom okršaju naši gubici bili neuporedivo manji. Naime, toga dana je poginulo deset naših drugova, a među njima Ismet Kapetanović, iz Doboja, Milorad Čembić iz Čadavice, Branko Milutinović Obren,¹⁰⁾ Cvijan Savić iz Pirkovca, zatim nekoliko boraca iz Srema, čija imena nisam mogao ustanoviti, dok je 20 boraca ranjeno, među njima Branko Stojanović Krvavi, Oskar Danon, Stjepan Vranić zv. Lazo Stipek i drugi.

Istorijska pobjeda na Maleševcima imala je izvanredno veliki značaj za dalji razvoj ustanka u Semberiji, Majevici pa i čitavoj istočnoj Bosni i Sremu. To je, zapravo, bila prekretnica u razvoju narodnooslobodilačkog pokreta u tim krajevima. Ovu borbu, koju je pratio i osluškiavao skoro čitav narod između Bijeljine, Brčkog, Tuzle i Zvornika, dočekale su sa oduševljenjem sve pristalice NOP-a. To je bila pobjeda ne samo naših oružanih jedinica već i trijumf naroda toga kraja, čitave slobodarske istočne Bosne i Srema.

¹⁰⁾ Branko Milutinović, sarajevski radnik, desetar u 1. bataljonu, poginuo je u momentu kada se puzeći privukao četničkom teškom mitraljezu, bacio bombu i likvidirao njegovu posadu. Kapetanović Ismet, politkomesar čete u 2. bataljonu, teško je ranjen u toku borbe i nakon toga umro. Obojica su proglašeni za Narodne heroje.

U ovoj borbi se u punom smislu manifestovao bratstvo i jedinstvo između bosanskih i sremskih partizana.

Ovom bitkom slomljena je kičma četničkom pokretu na Maje- vici, što je imalo bitan uticaj na naglo slabljenje, a kasnije na konačno razbijanje četničkog pokreta u čitavoj istočnoj Bosni. Maje- vički četnici od ovog poraza više se nikad nisu oporavili.

Zarobljenim četnicima govorili su o ciljevima naše borbe i o četničkoj izdaji Cvijetin Mijatović Majo, Hasan Brkić i Vukašin Subotić. Poslije toga su se pred Tošom Vujasinovićem zakleli da se više neće boriti protiv partizana. Iza toga oko 40 ih je stupilo u naše redove. Ostali su pušteni kućama. Neki od njih održali su za- datu reč i nisu više uzimali oružje u ruke. Međutim, najzagriženiji među njima nastavili su i kasnije da saraduju sa okupatorom i da se bore protiv partizana.

U narednih desetak dana naše jedinice su prokrstarile kroz mnoga sela Majevice i Semberije, usput razoružavši još nekoliko stotina preostalih četnika. U mnogim selima održavani su zborovi na kojima su narodu objašnjavani ciljevi naše borbe. Javljaju se mnogi dobrovoljci, koji stupaju u partizane i obnavljaju Majevički partizanski odred.¹¹⁾ Tako je poslije održanog zbora u Trnovi od- mah formirana Trnovska četa koja je uključena u odred. Slično je bilo i u drugim semberskim selima, kao u Popovima, Glogovcu, Dvorovima, Medašima, Brocu i dr, tako da je ovaj odred ubrzo narastao na oko 400 boraca.

Veza sa Sremom sada je bila čvršće uspostavljena. Otuda pri- stižu novi borci. Bataljoni 6. brigade se takođe popunjavaju novim borbama. Svi se oni naoružavaju oružjem zaplijenjenim u nedavnim borbama

Narodnooslobodilački odbori, koji su dotle djelovali ilegalno, legalizovani su, a mnogi novi formirani, što je umnogome dopri- nijelo učvršćenju NOP-a u ovom kraju.

*

Već je proteklo dvije sedmice od posljednje, odlučujuće borbe sa četnicima. Za to vrijeme u Semberiji i na Majeviski vladalo je vojničko zatišje. Naše rukovodstvo budno prati situaciju i pažljivo prikuplja podatke o namjerama neprijatelja koji drži susjedne gar- nizone i čija se ofanziva svaki dan očekuje. I zaista, polovinom de- cembra iz nekoliko izvora dobijena su obavještenja o koncentra- ciji i pokretima njemačkih i ustaško-domobranskih snaga prema slobodnoj teritoriji koju kontrolišemo. Nešto ranije stigli su kuriri iz Šekovića Đorđe Simić i Rajko Mičić i obavijestili o teškoj situ-

¹¹⁾ U Štab odreda koji je formiran odmah posle borbe na Male- ševcima ušli su: Ratko Perić, Milenko Stojaković, Vukašin Subotić, Vojo Ilić, Nenad Petrović i Haso Burić.

aciji u Šekovićima. Tamo su prije mjesec dana prodrli četnici sa Romanije i Radave, potisli Birčanski partizanski odred i sada vrše pljačku i nasilje nad narodom, ubijajući naše aktiviste i prijatelje.

Radi svega toga odlučeno je da sve naše jedinice: brigada, Sremski i Majevički odred, privremeno napuste ovaj kraj i da se preko grebena Majevice i ceste Tuzla — Zvornik prebace u Šekoviće. Na terenu Semberije ostaće samo naše manje jedinice.

U toku 15. decembra i nastupajuće noći sve naše jedinice kretale su se prema brdskom dijelu Majevice da bi pravovremeno prešle put Zvornik — Lopare, na koji je neprijatelj dijelom već bio izbio. Za to vrijeme jedan bataljon Majevičkog odreda spriječio je na Svjetljici prodor Nijemaca koji su — u suprotnom smjeru — krenuli od Lopara ka Priboju. Pošto su se tako na vrijeme prikupili na Brijestu i Obršinama (nešto južnije od Priboja), jedinice su naredne noći produžile prema selu Rožanj i kosama iznad njega, gdje su predanile. Jedna neprijateljska kolona od dva ustaška bataljona (Crna legija) u pokretu od Šapne ka Priboju zadržala se u Rastošnici, otvarajući na nas vatru iz topova i minobacača. Napad njihove pešadije odbili su 2. i 4. bataljon brigade. U isto vrijeme štab brigade upućuje 1. bataljon da zauzme položaje na Majevidi, Jelici i Stolice, koji se nalaze u pravcu našeg predstojećeg pokreta. Bataljon je čitav dan vodio borbu protiv domobrana iz Tuzle i »legionara« iz okolnih muslimanskih sela i uspio da te položaje održi što je bilo od bitnog značaja i uticaja za dalji tok događaja.

U prvoj polovini noći između 17. i 18. decembra jedinice su se prikupile na Rožanjskoj kosi i Jelici. Međutim, Sremski odred nije stigao u zakazano vrijeme. Na njega se dugo čekalo, ali se veza nije mogla uspostaviti. Dalje se nije moglo čekati. Tako su brigada i Majevički odred produžili po mrkloj zimskoj noći grebenom šumovite Majevice. Pokret je bio veoma naporan. U prvo svitanje 18. decembra čelo kolone, pošto je prošlo pored sela Međeđa, stiglo je do Velikog brijega, iznad muslimanskog sela Baljkovica. Naša pret-hodnica iznenadila je i razoružala seosku stražu. Time je izbjegnuta nepoželjna pucnjava, jer smo se našli svega 4 do 5 km od ceste Tuzla — Zvornik i samo nešto više od Capardi, glavnog ustaško-domobranskog uporišta, u kome se već odranije nalazila ojačana bojna sa topovima, utvrđena rovovima i bunkerima opasanim bodljikavom žicom. U štabu našeg rukovodstva došlo je do kratke procene situacije. Postavilo se pitanje: da li da se tu predani ili da se produži i za dana pređe preko ceste, posljednje prepreke na putu za Birač. Iz više razloga preovladalo je ovo drugo mišljenje. Odmah je izdato naređenje prema kome brigada i odred produžuju preko ceste u tri kolone:

Prvi i Četvrti bataljon brigade kreću pravo, pored sela Bula-tovci, napadaju satniju domobrana u selu Šarci i dalje produžuju prema Borogovu, ostavljajući obezbjeđenje na putu prema Tuzli; za

njima prelazi bolnica i komora. Drugi i Treći bataljon preko Marjanovog Brda i Kosovače kreću prema Papraći, obezbeđujući se od Zvornika, a Majevički odred između njih, prebacuje se preko ceste nedaleko od samih Capardi s tim da uz to uporište izvrši demonstrativni napad.¹²⁾

I, za nepun sat-dva naš brzi manevar je potpuno uspio. Desna kolona u naletu je razbila domobransku posadu u selu Sarei, a malo je trebalo pa da i uporište na Capardama bude likvidirano. Tu je zapravo Majevički odred, umjesto demonstracije, zametnuo pravi boj. Majevičani su se sasvim primakli Capardama, otvorili neočekivano vatru po domobranima (koji su pred kasarnom izvodili jutarnje vježbe) i krenuli na juriš u kome se izričito istakao Jovaš Radovanović sa svojom četom. Dio posade na topovima se snašao i počeo kartečom gadati u pravcu našeg streljačkog stroja, koji se pomjerio nešto udesno i naletio na grupu domobrana koji su već bili odsječeni od Caparda, kao i na dio domobrana koji su iz sela Šarci bježali prema Capardima. Tom prilikom odred je zarobio 45 domobrana.

Lijeva kolona je prešla cestu bez jače borbe i tom prilikom zarobila oko 20 domobrana i nekoliko četnika.

Rezultat ove akcije: oko 90 zarobljenih (od kojih i jedan broj ranjenih) i deset ubijenih domobrana. Nisu se mogli ustanoviti gubici neprijatelja u samom uporištu, jer ono nije zauzeto, ali su oni u svakom slučaju bili znatni. Naši gubici su bili: deset mrtvih i deset ranjenih drugova, većinom iz Majevičkog odreda.

Po podne ovoga dana bataljoni su pristizali u zaseoke Podborogova i Papraće. Zarobljeni domobrani su »presvučeni« i pušteni kućama. Njihova odjeća i obuća, a pogotovo znatan plijen u oružju i municiji, dobro su došli našim borcima, prije svega onim iz odreda.

Sremski odred, sa kojim smo bili izgubili vezu, vodio je čitav dan u toku 18. decembra oštru borbu sa ustašama i »legionarima« na Rožanjskoj kosi, Jelici i južnije, te se preko pomenute ceste prebacio u toku naredne noći nedaleko od Prnjavora.¹³⁾ Svakako da je

¹²⁾ Vrijedan je pomena ovaj detalj. Majevički odred je na pravcu svog pokreta ovo jutro iznenada ušao u muslimansko selo Hajvazi, nedaleko od Capardi. Nismo pojma imali da je baš tog dana bio Bajram. U selu je zavladao opšta panika. Nastala je vriska žena, koje su sklanjale decu! Prestravljeni ljudi su mislili da su upali četnici s Majevice i da će nastati pokolj. Brzo smo ih u tome razuvjerali i oni su se počeli vraćati u svoje kuće. Ljudi, žene, sad presretni, u znak pažnje, blagosiljali su naše borce i nudili ih da uzmu nešto da pojeduju; praznik je . . . Ali, iako izglednijeli i promrzli (već treći dan i noć smo u pokretu), niko nije ušao u kuću. Ne gubeći ni časa, odred je produžio na izvršenje svog zadatka.

¹³⁾ U ovim borbama poginulo je nekoliko drugova među kojima i Milenko Verkić, politički komesar čete, španski borac. Proglašen za Narodnog heroja.

uspješnom probijanju Sremskog odreda u ovoj teškoj situaciji — kada je on primio na sebe udar neprijateljske ofanzive na grebenu Majevice i time neposredno olakšao izvršenje zadatka brigadi i Majevačkom odredu — umnogome doprinjelo prisustvo i energičnost Miloša Zekića, koji je tad bio komandant 1. bataljona Sremskog odreda.

Tako se uspješno završilo prebacivanje naših jedinica sa Majevice u Birač, te je i ova decembarska neprijateljska ofanziva doživjela potpun neuspjeh. Poslije više od tri meseca, 19. decembra 1942, u Šekoviće se vratila 6. brigada. Partizani su dočekani sa velikim oduševljenjem, koje je preovladalo nad tugom naroda ovoga kraja zbog nedavno pobijenih nekoliko desetina najuglednijih ljudi od strane četničkih zlikovaca. Četnici su kukavički pobjegli ka Romaniji čim su čuli da brigada dolazi. U svim zaseocima Šekovića i Brainaca i staro i mlado je izašlo da pozdravi svoje oslobodioce — borce i rukovodioce 6. brigade. Sa njom su stigli i novi borci, sremski i majevički partizani. Tu se, u ovom ustaničkom kraju, u ove decembarske dane, slegla velika partizanska vojska od oko 2.500 boraca, računajući i Birčanski partizanski odred. To je bila snaga koju više niko nije mogao uništiti, snaga koju će u toku iduće, 1943. godine, još više rasplamsati žar oslobodilačke borbe u čitavoj istočnoj Bosni i Sremu, kada će se formirati nove brigade i divizije.

Vukašin SUBOTIC

OSNIVANJE I RAD NOO U NEKIM SELIMA SEMBERIJE

Par alleino sa formiranjem prvih partizanskih grupa u Semberiji dolazi i do jačanja političke djelatnosti, koja se odvija preko partizanskih ćelija i SKOJ-evskih aktiva, kao i tzv. čitalačkih grupa, u kojima su bili okupljeni brojni omladinci, ali i stariji ljudi. To je bilo u skladu sa direktivom Partije da se oko platforme NOP okupi što je moguće širi krug ljudi koji su željeli da se pod rukovodstvom KPJ bore protiv okupatora. Rađeno je i na iznalaženju saradnika koji su se u prvo vrijeme zvali partizanski povjerenici (prvi takvi povjerenici u Gornjem Brocu bili su: Dušan Simić, Stjepan Milinković, Pero Mirković, Cvjetko Perić, Vlado Sofronić i Juko Urošević), od kojih su krajem novembra 1941. formirani prvi seoski narodnooslobodilački odbori u Gornjem i Donjem Brocu, Velinom Selu i Balatunu.*)

Djelatnost seoskih NOO svodila se u to vrijeme na prikupljanje hrane, odjeće, sanitetskog materijala i ostalih potrepština za partizane koji su se nalazili na Majevidi, na propagiranje ideja NOB-a, slanje dobrovoljaca u partizane kao i na prikupljanje informacija o jačini i namjerama neprijatelja koji se nalazio u svim mjestima duž puta i pruge Bijeljina—Bosanska Rača, organizovanje kurirskih punktova, preko kojih su slate prikupljene stvari, informacije i si. Kasnije, sa povećanjem broja partizana, porasli su i zadaci koji su stajali pred povjerenicima, odnosno odbornicima.

Veliku aktivnost pokazali su prvi seoski NOO u zimu 1941/42. godine, i to prije svega u radu na prikupljanju tople odjeće i obuće, kao i hrane koja je slata na Majevidu. I pored velikog

*) Odbornici u ovim selima — koliko se moglo ustanoviti — bili su Đojo Laketić, Tomo Rikanović, Savo Stanimirović, Cvijan Vujić, Gavriilo Lukić i Dušan Miladinović.

broja neprijateljskih posada koje su se nalazile po selima Semberije, odbornici su sve prikupljene stvari slali do Korenite (tu je bilo sjedište Bijeljinskog bataljona Majevičkog partizanskog odreda) saonama. Organizacija transporta je bila takva da neprijatelj nije ni jedanput uspio da otkrije kretanje partizanskih transporta.

Kada se Semberska partizanska četa početkom januara 1942. spustila iz Korenite u Semberiju, odbornici Gornjeg i Donjeg Broca, Velina Sela i Jelaza, preuzeli su na sebe zadatak da četū redovno snabdevaju hranom i da redovno dostavljaju informacije o kretanju neprijatelja. Na izvršavanju postavljenih zadataka, izgubio je život od domobrana koji su napadali četū, Kićo Ivić iz sela Gornji Brodac.

Ovu aktivnost pomeo je i za kratko vrijeme prekinuo četnički napad na štab Majevičkog partizanskog odreda. Međutim, to je samo kratko potrajalo, jer već u aprilu 1942. dolazi do ponovnog oživljavanja rada, tako da se slobodno može reći da su NOO baš u tom izuzetno teškom periodu svog postojanja, u periodu kada su se u Semberiji nalazile samo neznatne naoružane partizanske grupe, odigrali značajnu ulogu. Prihvatanje i sklanjanje partizanskih boraca koji su ostali u Semberiji, kao i ostalih aktivista NOP-a, bio je glavni zadatak partijskih organizacija i NOO.

Rad odbornika u tom periodu bio je pred neprijateljem veoma pažljivo prikriiven, ali se taj rad u narodu snažno osjećao. Za svoje odbornike znali su skoro svi mještani koji su im se — pošto se ustaška i četnička vlast nikada nije mogla da učvrsti u Semberiji — obraćali u svim pitanjima, tražeći savjete, mišljenja i obaveštenja. Odbornici su čak rješavali onaj mali broj međusobnih sporova, jer je narod gotovo svih sela svoje odbore od prvih dana osjećao kao svoju i jedinu vlast i sva njihova naređenja slušao s voljom i bez ikakve prinude izvršavao.

Nakon ponovnog formiranja partizanske čete u Semberiji došlo je do još intenzivnijeg rada NOO, sada još bolje organizovanog. Pored snabdjevanja čete odbornici su ponovo počeli da prikupljaju hranu, odjeću i sanitetski materijal i da sve to kolima — opet pored neprijateljskih bunkera i preko nekoliko cesta — transportuju u selo Trnovu, gdje su se nalazile baze za sklanjanje prikupljenih namirnica.

Pored omladine koja je prilikom izvršavanja postavljenih zadataka pokazivala izrazitu hrabrost, bilo je dosta i odbornika koji ni po čemu nisu zaostajali iza svojih mladih drugova. Jedan od takvih je bio i Dojo Laketić, seoski odbornik iz Donjeg Broca. Bio je to čovek blage naravi, veoma čestit i odan narodnooslobodilačkoj borbi. Njegova kuća je u toku rata bila važan partijski punkt, tu su se navraćali kuriri, partijski radnici, borci.

Stevo Popović, Rodoljub Čolaković, Veljko Lukić Kurjak, Haso Burić i Nikola Simić snimljeni u Vršanima aprila 1943.

Takvih odbornika je bilo i u ostalim selima Semberije. Spomenimo samo Uroša Marinkovića, Stjepana Milinkovića, Stevu Jeftića i Milu Kićanovića iz Gornjeg Broca, Savu Stanimirovića, Svetislava Kikića, Jeju Jakovljevića i Peču Nesterovića iz Donjeg Broca, Miloša Zivanovića, Juku Lazića i Milovana Vujića iz Velina Sela, Dušana Miladinovića, Iliju Salanovića i Danicu Mišić iz Balatuna, Kiću Raševića, Žarka Lazića i Lazu Lazića iz Trnjaka itd.

Koliko su NOO (za nepunu godinu dana svoga postojanja) stekli iskustva i smisla za organizaciju, najbolje se pokazalo prilikom dolaska u Semberiju, prelaska u Srem i povratka sa Fruške gore 6. istočnobosanske brigade i Sremskog partizanskog odreda. Posao nije bio ni malo lak. Trebalo je prije svega skupiti hranu za nekoliko stotina partizana, osigurati čamce (ustaše su ranije pokupile skoro sve čamce sa Save i Drine), pronaći sposobne ljude za prevoz i pored svega toga očuvati konspiraciju prelaska brigade u Srem.

Pa ipak, sav taj veliki posao obavljen je dobro i brzo, tako da su partizani prebačeni preko Save za svega nekoliko sati i to gotovo bez ikakvih smetnji. Još zamašnija akcija izvedena je prilikom povratka partizana iz Srema u Semberiju. Ali sve to nije omelo odbornike i ostale aktiviste NOP-a da u toku noći prebace

preko Save više od hiljadu partizana, i to u najvećoj konspiraciji, tako da su četnici potpuno bili iznenađeni.

Poslije dolaska partizana na Majevicu i uništenja četničke grupacije na Maleševcima nastupio je u razvoju NOP-a u Semberiji novi period. On je karakterističan po svojoj širini i sve masovnijem stupanju omladinaca i drugih u novoformirani Majevički partizanski odred. Sve je to pred odbornike Semberije postavljalo nove, daleko teže zadatke. Preko NOO je vršeno snabdijevanje vojske hranom, oni su vodili brigu o smještaju jedinica, ranjenika, kurira, preko njih je organizovan odlazak novih boraca u partizane.

Nastupio je novi period u radu u razvoju NOP u Semberiji. Ulazili smo u novu 1943. godinu, godinu koja će donijeti nove pobjede, ali i obaveze za već afirmisane narodnooslobodilačke odbore, koje će oni, zahvaljujući stečenom iskustvu i upornošću sa uspjehom izvršiti

Cvjetko PERIĆ

PRVE BORBE SREMACA NA MAJEVICI

Sa Podunavskim odredom stigli smo na teren Fruškogorskog odreda. Ovaj odred je bio veći od našeg. Sa njim je bila i Šesta istočnobosanska brigada. Ovako prikupljeni bili smo snaga o kojoj sam maštao prošle godine. Šuma je zaista bila puna partizana. Nova poznanstva, razgledanje oružja, prepričavanje partizanskih zgoda i nezgoda.

Tu je 31. oktobra 1942. naš Podunavski odred preformiran u bataljon »G«. Naša četa je bila takode preformirana. Mnogi naši drugovi iz čete otišli su u druge jedinice, a desetak njih i za rukovodioce. Jedan broj SKOJ-evaca otišao je za popunu Šeste istočnobosanske brigade, a mi smo primili u četu nove borce. Sa dužnosti komandira postavljen sam za komesara.

Rasturila se moja četa »suncokretaša«, četa mojih Sasana. Teško smo primili ovu preformaciju, ali nam je objašnjeno da je to korak bliže prerastanju u regularnu vojsku. To sam kao komesar morao i drugima objašnjavati, a samom meni nije bilo jasno, zašto je neka vojska vrednija od partizana.

Pred postrojenim bataljonom govorio je Uglješa Danilović o neophodnosti našeg prebacivanja i o tome da ćemo u Bosni voditi borbe i protiv četnika. Naglašeno je da četnike treba smatrati neprijateljima kao i Nemce. Nama je bilo to čudno da neko pravi razliku. U Sremu nije bilo četnika, ali smo znali da su neprijatelji.

Idućeg dana već u prvi mrak sve jedinice krenule su u pravcu Bosutskih šuma. U stvari to je bio marš preko Srema. Skoro celu noć smo trčali. Trebalo je u toku noći, sa tako dugom kolonom, preći sremsku golu ravnicu, koja odvaja Frušku goru od Bosutskih šuma. Taj mali Srem, koji je bio tesan za naše jedinice ove noći, bio mi je beskrajan.

Pre svanuća dohvatili smo se Bosutskih šuma. Nikada nisam vidio tako ogromne hrastove kao u ovim šumama. Gazili smo i

kroz neke močvare obrasle šibljem. Kada smo se zaustavili, bilo je uveliko svanulo. Bio je prohladan novembarski dan sa sumaglicom. Naložili smo vatre i odmarali se.

Naša obezbijedenja su hvatala i zadržavala slučajne prolaznike kroz šumu. Bili su to mahom svinjari. Bilo je i žena a i odrasle dijece. Sve smo ih zadržali do mraka i tek tada pustili. Bilo je rizično pustiti ih u toku dana. Ovi zadržani seljaci se nisu mnogo bunili što ih ne puštamo kući, ali smo mi, komesari, da se ne bi ljudi osećali zarobljenicima razgovarali sa njima preko celog dana.

Dan je protekao mimo, a pred mrak smo krenuli kroz šumu prema Savi. Usput smo uzeli čamce koji su bili sakriveni u grmlju, podalje od reke. A zatim je počelo prebacivanje u Bosnu, gde smo stigli 5. novembra 1942.

Već u selu Brocu naši su uhvatili nekoliko četnika. Sedam njih se predalo bez borbe. Laknulo im je kada smo ih predali Šestoj bosanskoj brigadi, jer su Vojvodani suviše strogo shvatili kako treba biti nemilosrdan prema četnicima.

Semberija je ravna kao i Srem. Sela su manja od sremskih, nisu ušorena, a njive su ograđene međama zaraslim u žbunje. Daleko na horizontu, na severoistoku, plaveli su se masivi Fruške gore, a na jugozapadu masivi Majevice. Tih dana radala se pesma:

**»Kada Sremci krenuše
iz te Fruške gore
i odoše za Bosnu
tamo da se bore . . .«**

Medutim, u Semberiji se nismo dugo zadržali. Nastavili smo put prema Majevisi i već sutradan stigli u selo Čengiće. Iz Srema smo poneli suhu hranu, ali su sve torbe bile ispražnjene pre vremena. Obavešteni smo da nam meštani kuvaju ručak. Nalazili smo se u poslu, šetkali oko dvorišta u kome se kuvao ručak, da proverimo da li zaista kuvaju i šta nam kuvaju.

Vest je bila tačna. U velikim kazanima kuvao se pasulj uz koji se delio i hleb, samo to nije bio »na sprat« kao u Sremu. Bio je od kukuruza. Takav hleb se u Sremu zove proja. Pasulj nije bio dovoljno kuvan i nije bio zapržen, ali su kazani ipak ispražnjeni. Za put smo dobili suvih šljiva.

Postavljeni smo na položaj iznad sela Vukosavaca. Tu su prošle zime tragično poginuli od izdajničke četničke ruke popularni partizanski rukovodioci Irac i Španac. O tome događaju znala su ovde i deca.

Tanki sloj snega je pokrio zemlju. Bilo je mokro i kaljavo. Mokre noge, a hladno. Prvi put smo prenoćili na položaju. Rovova

nije bilo, a niko nije imao ašovčić. Selo je malo i razbacano, nije bilo ašova ni u selu. Kada bismo bili u rovovima, bilo bi nam toplije. Vatra se nije smela ložiti.

Četnici su se nalazili po susednim selima. Povremeno su napadali, povlačili se da se ogreju pa opet napadali. To nisu bili opasni napadi. Četnici su samo pripucavali, ali se položaj nije smeo napustiti. Kada bi pripucali mi smo morali da prilegnemo na sneg i kaljavu zemlju i tako su nas uznemiravali.

Celu noć smo očekivali naređenje da ih napadnemo i rasteramo ili da se povučemo. Sva naša očekivanja su bila samo želja. Na položaju smo ostali celu noć. Sada sam video da nije trebalo u Fruškoj gori davati lekcije o potrebi borbe protiv četnika. I da nema drugih razloga, dovoljna je jedna ovakva noć, pa da ih čovek omrzne dok je živ. S druge strane, četnici su znali da su prešli partizani iz Srema. Dovikivali su nam sa brda i pretili, ali se mi na to nismo osvrtali, jer smo već idući dan morali dalje.

Praćeni hladnom kišom, maršovali smo celu noć. Penjali smo se na obronke Majevice, koje smo već nekoliko dana gledah iz Semberije.

**»Oj ti Bosno ponosna,
visokih bregova,
evo tebi u pomoć
sremačkih sinova ...«** pevali su Sremci.

Sada su ti bregovi bili pod našim nogama. Niko nije pevao niti se smelo pevati. Očekivali smo susret sa četnicima, ali njih nigde nije bilo.

U zoru su se oglasile prve puške. Pucalo je oko manastira Tavne. Zaobilazili smo preko brda i išli na Gornju Piliću, gde je trebalo da se nalazi štab kapetana Račića i poručnika Rusića.

Kada smo prešli preko brda, iz prvih kuća pripucali su četnici. Naš streljački stroj se razvio u strelce, a ja sam sa jednom grupom krenuo putem koji je vodio kroz neki mali voćnjak. Pod nogama je šljickalo žitko blato. Hladna kiša sa susnežicom još jače nas je zasipala.

Iz pravca voćnjaka, na razdaljini od svega stotinjak metara, zaštektao je mitraljez i čitava kiša kuršuma sručila se na nas. Bez predomišljanja plegali smo po blatnjavom putu da nam se ni lice nije videlo. Naši su odmah otvorili vatru i mitraljez je ućutao. Kada smo ustali, nismo mogli jedan drugog prepoznati. Začudo, gubitaka nismo ni imali.

Eksplodirala je još jedna bomba i već smo se nalazili u kući okruženoj voćnjakom, koju je pre nekoliko trenutaka napustio četnički štab. Pred kućom smo našli još jednu bombu, odvmutu i bačenu, ali neaktiviranu. Prišli smo četnicima previše blizu pa

nisu stigli da udare kapsulu bombe. Znači da nisu samo oni nas iznenadili onim rafalom, već i mi njih. Od voćnjaka nismo ni videli kuću dok nisu pripucali. Da smo znali teren, možda nam ne bi izmakli. Od plena nismo našli gotovo ništa. U toku celog dana prelazili smo s brda na brdo, pripucavali su četnici na nas, a i mi na njih.

Padom mraka vratili smo se u manastir Tavnju na odmor i prenoćište. O romantici brda nismo pevali, već smo psovali brda i gudure i žalili za ravnim Sremom.

Maršovali smo celu noć. Prvi sneg je pokrio zemlju. Pod nogama je pucala snežna kora, a ispod snega je bilo kaljavo. Sada smo se približavali četnicima zbog kojih smo morali pre nekoliko dana celu noć biti na položaju. To su bili četnici Đure Bižića. Najjača četnička grupacija na Majevici.

Posle jednog zastanka kolone su krenule u više pravaca. Naš bataljon je išao pravo kroz selo Maleševce. Pretresli smo prve kuće. U jednoj rupi našli smo privezanog konja sa mitraljeskim samarom na leđima. Mitraljeza i posluge nije bilo, ali je to bio znak da nismo ni daleko od njih. Pitali smo seljanku gde su četnici, a ona je tvrdila da ne zna.

U sledećoj kući, u pojati, našli smo dve puške, opasače sa bombama i jednim pištoljem. Oprezno smo ušli u kuću i uhvatili dva četnika na spavanju. Obojica su bili pijani i nikako nisu mogli da dođu k sebi. Tek kada smo ih čvrsto svezali, otreznili su se i progovorili. Rekli su nam da se svi ostali četnici nalaze na brdu. Pripremali su se da sledećeg dana napadnu partizane.

Van sela smo izašli kada je već svitao dan. Na brdu iznad Maleševca bili su postrojeni četnici. Prekrili su celo brdo. Nisu to bile grupe, već masa. Za nekoliko trenutaka zapucalo je desno od nas. Poleteli smo u strelce i otvorili vatru. Ona se razbuktala i sa suprotne strane. U stvari naše kolone su izbile jednovremeno iz tri pravca, opkolivši na taj način četnike koji su se našli na ovom visu.

Nastalo je komešanje među četnicima. Nabijali su se u uvalice, bežali u svim pravcima noseći puške ili držeći podignute ruke na predaju. Borba je bila žestoka a mi smo za četiri sata razredili brdo. Bižić se uporno branio. Tukao je mitraljezom i po nama i po četnicima koji su nam se predavali.

Primakli smo se nadohvat ručnih bombi. Praskale su bombe sa obe strane, ali se Bižić nije predavao. Najzad je usledio juriš u kome su poginuli Bižić, do njega njegova žena i ostali četnici iz njegove pratnje.

Prestala je pucnjava. Na brdu, gde su do pre nekoliko časova četnici delili municiju dobijenu od Nemaca i držali vatrene govore protiv partizana, ležala su sad samo tela mnogih izginulih četnika.

Dvadeset i osmog novembra 1942. završen je veliki obračun sa glavnom četničkom grupacijom na Majevidi.

U velikoj uvali ispod sela Rastošnice naš bataljon je čekao već nekoliko časova. Noć je bila hladna. Zbog vlažne zemlje svi su bili na nogama. Borci su šetkali tamo-amo i tapkali u mestu. Negde se po nekoliko boraca ogrnulo ćebetom kao tifusari. Šesta bosanska brigada još nije bila stigla. Očigledno je izbio nesporazum koji se sada nije mogao popraviti.

U toku celog dana vođene su žestoke borbe protiv Nemaca. Nemačka ofanziva je bila u punom jeku. Trebalo se odvojiti od Nemaca, prebaciti preko ceste Zvornik—Tuzla, i tako stići u Birač. Nemce je trebalo napadati tamo gde oni ne žele i u vreme kada to ne očekuju.

Bataljon je najzad krenuo samostalno. Bio sam u prethodnici. Kolona se tiho primakla grebenu. U hladnoj imračnoj noći najednom se prolomi glas:

— Stoj!

Prenuo sam se od iznenađenja, stao i ja i kolona pozadi mene. Neko je još glasnije odgovorio.

— Stao sam!

— Ko ide?

— Naši — odgovorio je jedan iz kolone

— Lozing — ponovio je glas iz rova.

— Kakav lozing! Dođi da se sporazumemo. Naši smo.

— Fojer! — dreknu jedan kreštavi glas.

Nemci otvoriše paklenu vatru, a mi zalegosmo kao pokošeni. Hitro puzeći, nekoliko isturenih boraca prethodnice privukoše se do uvale, dok se cela kolona sruči u potok u podnožju brda.

— Naši su se povukli — prošapta neko.

— Tišina! Nemci noću ne smeju iz rovova. Čekaj dok prestanu.

Čitav sat Nemci su nesmanjenom žestinom tukli dugim rafalima po nama i šarali horizont bezbrojnim raketama i svetlećim kuršumima tako da se i nadaleko vrlo dobro videlo.

Nisam mogao nikako shvatiti odakle Nemci u ovoj velikoj šumi i to ukopani u rovove.

Vode ih domaći. Stražar na srpskom jeziku vikne »stoj«, a komanda na nemačkom »Fojer«. Podeljene dužnosti, nema šta. Komanda gospodaru, a stražarska služba služi. Zaista tu nema ničeg novog — pomislio sam.

Vatra se stišala i ja sam se sa grupom partizana iz prethodnice spustio u podnožje brda i došao u sastav bataljona koji se prikupio u jednoj uvali. Previjali su dva teško ranjena druga, dok je jedna grupa boraca pravila nosila.

Ubrzo je bataljon produžio drugim pravcem preko planine Jelice. Ponovo sam se našao na čelu kolone u prethodnici. Kretali smo se uskim starim i zapuštenim seoskim putem. On je vodio u neko malo muslimansko selo, koje je imalo svega desetak kuća. U selu nigde nije bilo svetla niti se primećivala živa duša. Čak se ni iz jednog dimnjaka nije dimilo. Od sela prema planini put je bio sveže izbrazdan gusenicama nekih manjih tenkova i teških kamiona. Sada je bilo sasvim jasno da ofanziva nije lokalna. Neprijatelj je od Semberije napadao, a na Jelici čekao u zasedi. Trebalo se izvući bez borbe, samo to je u tom trenutku izgledalo neizvodljivo. Na svaki učinjeni korak iza svake bukve prethodnica očekuje onakvu istu vatru kakva ju je maločas zasula sa grebena. Nemačke snage nisu bile male čim su imale i tenkove. Popeli su tenkove u planine, u šta partizani ranije nisu verovali.

Kolona je skrenula desno sa puta u pravcu planine. Izgubili su se svi tragovi kamiona i tenkovskih gusenica. Sa napregnutom pažnjom i spremnim oružjem išlo se više časova. Prešli smo već nekoliko grebena, a sve je bilo pusto.

U svitanje bataljon se zaustavio. Do ceste je još daleko. Pitanje je uopšte gde smo. Komandiri četa primili su zadatak od komandanta »G« bataljona i preneli svim borcima.

Naređenje je glasilo:

»Na ovom brdu predaniti, a u prvi mrak produžiti pokret ka cesti, probiti se u Birač i doći u sastav ostalih naših jedinica. U slučaju napada Nemaca položaj se ne sme ispustiti. Održati se na njemu, to je jedini izlaz.«

Već u prvim jutarnjim časovima, na desnom krilu otvoriše vatru, a zatim se prolomi:

»Juriš!«

Desno krilo bataljona prešlo je u protivnapad, goneći Nemce i legionare. Na padini borci su našli i puške, koje su legionari bacali pri bežanju. To je vrlo ohrabrujuće delovalo.

Bio sam na levom krilu sa još desetak drugova. Komandant bataljona i ceo sastav zabrinuo je ovaj napad. On se mogao očekivati, ali ne tako rano. Da je bar počeo oko podne. Dan je bio kratak, pa četiri ili pet sati do mraka nekako bi se i izdržalo, a ovako ko zna da li ćemo izdržati. Da li će biti dovoljno municije da se izdrži do mraka?

Oko deset sati napad je ponovljen još jačim snagama.

Neprijatelj se približavao levom krilu u pravcu gde sam bio sa desetak partizana. Išli su kolonom po jedan. Bili su obučeni u

crno. Bilo ih je oko dve stotine. Kretali su se grebenom brda koje se povija baš na bok prema nama. Još svega nekoliko stotina metara pa će stići. Počće napad i na bok, a desno krilo je u podnožju oko sedam stotina metara niže. Da li će se ovo izdržati? To je veliko pitanje. Jedno je bilo jasno: odstupiti se ne sme niti se ima kuda. Priljubio sam se uz jednu debelu bukvu. Posmatrao sam oko sebe drugove koji su se do maločas radovali i drugom uspešnom protivnapadu desnog krila. Sada bi se radovali da je desno krilo na ovom položaju. Nema izgleda da se održimo. Posle mučnog iščekivanja najzad rafal, zatim još jedan i evo primakli su se i ostali, pa se razbukta vatra, žešća nego što se moglo očekivati. Kuršumi su otkidali iverje od bukve za koje smo se bili zaklonili.

Na pedesetak metara ispred mene sa jedne oborene bukve štetao je mitraljez. Pružio sam pušku, nanišanio i opalio. Mitraljez je ućutao. Desno od sebe video sam druga kako se ranjen previja iza jednog povećeg kamena. Neprijateljska vatra je bivala sve jača i bliža, a naših nekoliko pušaka jedva da se čulo. Odstupanja više nije moglo biti, jer se od bukava nismo smeli odlepiti. Zasipala nas je čitava kiša kuršuma. Mislio sam da je došao kraj. Odrnuo sam bombu i pripremio se, čekajući samo da uočimo veću grupu neprijateljskih vojnika pa da ih otpremim u večnost. Posle neka bude šta hoće, bilo mi je svejedno.

U isti mah sa desnog krila zaštektao je zbrojovka. To je bio Vujadin, koji je uspeo prvi da dotrči iz podnožja brda. Zatim se začu još nekoliko rafala i nastade snažna vatra u bok neprijatelju.

Kada se vatra počela udaljavati, odlepio sam se od bukve i potrčao na ono mesto gde je maločas ućutkan mitraljez. Kraj mitraljeza je ležao čovek u crnoj uniformi. Gledao sam ga začuđeno. Znam da imaju »vražiju diviziju«. Ona je u zelenoj uniformi. Ovi su imali crnu odeću, a kulturbundovci nisu. Ko zna koji su ovo crni vragovi? Ko ti sve neće ići protiv partizana? Oblači se u šta hoćeš! Možeš i u crno — crno će ti i biti. Sa partizanima nećeš lako izaći na kraj.

Prevrnuo sam ga. Puščano zrno ga je dohvatilo po glavi i levom ramenu. Od sve opreme nisam uzeo ništa, jer mi je bilo sve tesno. Posebno mi je bilo žao što čizme nisam mogao da obujem. Broj 45 se retko nalazi.

Po odbijanju i trećeg napada municije je ostalo sasvim malo, a još nije ni podne prevalilo. Bilo je desetak ranjenika i skoro svi su morali na nosila. Najverovatnije je da će usiediti novi, još jači napad. Sve je manje bilo izgleda da se bataljon održi do mraka.

Odjednom su se začuli avioni. Dve »rode« sa obešenim točkovima letele su sasvim nisko oko položaja. Zalepili smo se uz bukve.

Avioni su napravili još krug-dva, zatim su se ustremili na drugo brdo. Zasuli su ga rafalima i bombama. Bataljon se odlepio od bukava, nastali su radosni uzvici.

»Ura! Nemci bombarduju svoje!«

Kod neprijatelja je nastala pometnja i u toku dana on nije više ponavljao napade.

U prvi mrak bataljon je bio postrojen za pokret.

»Puškomitraljesci, napred!«

Ispred bataljona nalazilo se svih osam puškomitraljezaca sa svojim pomoćnicima.

»Bombaši, tri koraka napred!«

Svi borci bataljona, sem ranjenika i komordžija, iskoračili su tri koraka napred. Komandant je malo zastao, a zatim ponovio naredenje:

»Komandiri četa odrediće po četiri bombaša, snabdeće ih bombama i svrstati ih u sastav grupe za proboj.«

Posle ovih uputstava bataljon je krenuo. Noć je bila duga, tiha i dosta vidna. Išlo se krajnje oprezno preko visova, uvala i potoka, dok najzad nismo izbili na cestu. Na desnoj strani bio je stražar. Raskoračen, s puškom nagotovs, stajao je nasred ceste.

— »Ko je na cesti?!« — začu se jedan krupan promukao glas.

Odgovorila su četiri mitraljeza koji su bili određeni da obezbeđuju naše jedinice zdesna.

Stražar je pao. Video sam kako mu se prvo prevalio gornji deo tela presečen rafalom kao bukva testerom.

Eto ti nevojnika — pomislio sam. Stražar treba da vidi, ali ne sme biti viđen.

Zatim se razvila žestoka borba na desnom krilu, dok se na levom čulo samo nekoliko pucnjeva. Bataljon se ubrzo prebacio preko ceste. Sa grupom bombaša i mitraljezaca izvukli smo se iz neke međe i produžili za bataljonom kroz dolinu Spreče. Uskoro smo se našli u sastavu odreda, koji se kretao zadnjih dana decembra 1942. u nove akcije na Romaniji.

Radovan OREŠČANIN

BORAVAK VLADIMIRA PERIĆA VALTERA U TUZLI 1942/43. GODINE

Početak jeseni 1942. u Tuzli je, iz 6. istočnobosanske brigade, po zadatku Pokrajinskog komiteta Partije, došao u svojstvu partijskog instruktora Vladimir Perić Valter. Situacija u gradu i okolnosti pod kojima je Valter došao bile su vrlo teške. Grad je bio tako reći preplavljen Nijemcima, ustašama, policajcima i agentima. Opasnosti, često i one koje se nisu mogle predvidjeti, bile su mnogobrojne. To je zahtjevalo izuzetnu organizaciju pripreme, krajnju budnost i predviđanje i najmanjih detalja, kako bi se njegov ulazak u grad i sam smještaj obavio u najvećoj tajnosti. Ne samo da nije smjela doći u pitanje njegova bezbjednost, nego se moralo voditi računa da Vladin boravak u Tuzli za sve vrijeme ostane u potpunoj tajnosti. Za njegovo prisustvo u gradu znali su samo pojedini drugovi i drugarice koje su po svojoj ulozi i prirodi zadataka u ilegalnoj organizaciji kontaktirali s njim.

Valterov ulazak u grad, prihvatanje i smještaj obavljani su u potpunosti onako kako je prethodno bilo i planirano. Za njegov ulazak u grad izabran je kao najpogodniji pazami dan, petak, s obzirom na to da je tada, i pored ratnih prilika, bilo dosta seljaka koji su dolazili u grad iz okolnih, pa i udaljenijih sela. Preobučen u odijelo majevičkog seljaka, Vlado Perić je krenuo iz Jablanice rano ujutro, te preko Crnog Blata i Soline ušao u Tuzlu. S njim je, zajedno sa grupom majevičkih seljaka koji su išli na pijacu, bio u pratnji jedan drug iz Jablanice, s kojim je Mjesni komitet Partije imao stalnu vezu i koji je i ranije dolazio u Tuzlu. Valter je stigao na predviđenu gradsku javku oko 9 časova i, sa ugovorenim lozinkom: »Hoćete li kupiti graha?« »Hoću, ali bih radije uzeo kupusa«, stupio u prvi direktni kontakt sa organizacijom. Kad je pao mrak, Vlado je, preobučen u gradsko odijelo, prešao

u drugi stan, predviđen za njegov stalni smještaj. Odsjeo je kod porodice Jovanović, žene i kćerke uglednog profesora tuzlanske gimnazije Rade Jovanovića, koji je prije rata umro.

Za vrijeme boravka i rada u Tuzli Vlado je imao pseudonim »Braco«. Tako su ga u razgovoru svi drugovi zvali. Nisu znali, a niti su ga — iz već uvriježenih ilegalnih navika — ikada pitali kako mu je pravo ime. Većina njih, a možda i svi koji su dolazili u dodir sa njim, saznali su to tek poslije rata, ali na žalost nisu više mogli da osjete njegov čvrsti, drugarski stisak ruke. Vlado Perić Valter, narodni heroj Jugoslavije, poginuo je prilikom oslobodenja Sarajeva.

Nije trebalo mnogo vremena da Tuzlaci upoznaju Vladu i osjete ga kao čovjeka i pravog komunistu. Za relativno kratko vrijeme svojim iskustvom i organizatorskim sposobnostima doprinio je daljem učvršćenju i omasovljenju partijske i skojevske organizacije. Brzo je upoznao stanje u organizaciji, političko raspoloženje u gradu i svu snagu uticaja Komunističke partije Jugoslavije i NOB u narodu i ocijenio da na takvoj osnovi postoje, i pored najstrože ilegalnosti, uslovi da organizacija učini još odlučniji korak u svom razvoju i proširenju. On se energično založio da se skojevci, koji su se svojim radom i držanjem isticali, smelije kandiduju i primaju u Partiju, nezavisno od njihovih godina. U rješavanju tog pitanja nije uvijek bilo dovoljno širine, pa je u prijemu novih članova dolazilo i do nepotrebnih odugovlačenja i odlaganja. To je važno u izvjesnoj mjeri i za skojevsku organizaciju. Bilo je, na primjer slučajeva da je skojevac ili kandidat prošao kroz sve probe i radio duže vrijeme na istim zadacima sa članovima Partije, ali se iz nekih čisto formalnih razloga otežalo s njegovim prijemom ili pak ponekad prosto zaboravljalo da je vrijeme da se konačno primi u Partiju. Sličnih primjera je bilo i u pogledu prijema u SKOJ omladinaca aktivista koji su često izvršavali sve zadatke koje su obavljali i članovi SKOJ-a. Vlado je u tom smislu ukazivao i Mjesnom komitetu SKOJ-a da se treba elastičnije postaviti. Mada se ne može reći da je taj proces i do tada bio u zastoju, zakovan, strogost kriterija u prijemu, koja je u to vrijeme bila normalna stvar, ponekad je ipak bez potrebe još više potencirana.

Vladin rad i korisni savjeti doprinijeli su da se organizacija aktivnije postavi, da se izvrši mnoštvo složenih zadataka, a da se pri tom izbjegnu sve opasnosti od provala. Svojim radom i hladnokrvnim držanjem ulivao je ljudima pouzdanje i hrabrost u izvršavanju svakog zadatka. On se izvanredno brinuo za konspiraciju, a da je pri tom nije mistifikovao.

Vlado je svojim radom, odnosom i znanjem snažno djelovao na ljude. Njegovi kvaliteti i ljudske osobine dolazili su do izražaja kako u radu, u izvršavanju raznih zadataka, pomoći drugo-

vima, tako i u pogledu brige za svakog druga. Iako u surovim ratnim uslovima, nalazio je gotovo uvijek vremena da porazgovara sa čovjekom i o njegovom ličnom životu, njegovoj porodici, o brigama i materijalnim teškoćama ljudi, njihovom zdravstvenom stanju itd. Te osobine, koje su krasile komuniste kod Vlade su bile jako izražene. Nije on tako postupao samo zato što je to bilo u duhu naše Partije, nego je to izvimalo iz dubine cijelog njegovog bića. Nejedanput on je od svojih skromnih sredstava, koje mu je Partija davala na raspolaganje za lične potrebe, odvajao znatan dio da bi pomogao druga koji nije mogao obezbjediti ni minimalnu ishranu za porodicu.

Kada je slao pojedine drugove, članove Partije ili SKOJ-a na razne teže zadatke (odnošenje izvještaja na oslobođenu teritoriju ili u pojedina okupirana mjesta, prebacivanje ljudi u partizane, i dr.) pokazivao je takvu temeljitost i preciznost koja se pojedinim drugovima — naročito onim najmlađim — ponekad činila i pretjeranom. Povjeravajući takve zadatke, Vlado je znao gotovo s tima uporno i strpljivo razgovarati s čovjekom, ulazeći po potrebi i u najsitnije detalje, kako bi se predvidjele sve eventualnosti.

Uopšte, Vladino prisustvo i način rada ubrzo su se pozitivno osjetili u cijeloj organizaciji. On je shvatio da se na organizaciju može u potpunosti osloniti, da je ona sastavljena od čvrstih i provjerenih kadrova, spremnih i sposobnih za sve zadatke koji su stajali pred ilegalnim pokretom u okupiranom gradu. Ali je isto tako uočio da se orijentacija i postavljanje organizacije u nekim pitanjima treba brže mijenjati, prvenstveno u zavisnosti od potreba, događaja i razvoja narodnooslobodilačke borbe, da organizacija treba da proširi svoju aktivnost na još neka područja itd. Na njegovu inicijativu uskoro je kandidovan i primljen u Partiju jedan broj skojevaca. On je posebno razvio aktivnost na prikupljanju podataka o neprijateljima, snazi, brojnom stanju, naoružanju i rasporedu njemačkih, ustaških i domobranskih jedinica u Tuzli i okolnim mjestima, kao i o njihovim obavještajnim planovima. Ovi i drugi podaci redovno su po specijalnim kuririma slati Oblasnom i Pokrajinskom komitetu, adresirani pseudonimima na pojedine drugove, kao na primjer na druga »Čokaliju«¹⁾ i druge.

Ovi podaci poslužili su našim štabovima u razradi plana za oslobođenje Tuzle. Pokazalo se da su podaci dobiveni od naših ljudi koji su radili u neprijateljskim ustanovama bili tačni.

Vlado je podržao i stalno se brinuo da se već od — ranije ustaljena praksa organizacije da redovno obavještava članstvo o događajima u zemlji i svijetu, o uspjesima Narodnooslobodilačke vojske i Crvene armije, kao i ostalih saveznika, što normalnije odvija, te da se o tome, na odgovarajuće načine, obavijeste i šire mase. Inte-

¹⁾ Uglješa Danilović.

resovale su ga sve reakcije ljudi i uopšte raspoloženje u gradu. O svemu tome često je slao izvještaje odgovornim drugovima na oslobođenu teritoriju. Učvršćene su ranije i uspostavljene nove kurirske veze sa mnogim drugim mjestima u kojima su djelovale ilegalne organizacije (Sarajevo, Dobo, Kladanj, Lukavac, Gračanica i dr.). Posebna pažnja posvećena je organizovanju i održavanju što redovnijih veza sa slobodnom teritorijom.

Vlado je energično tražio da sastanci Mjesnog komiteta KP i SKOJ-a i drugi sastanci u organizaciji budu kratki i što konkretniji, ne samo iz razloga bezbjednosti. Često je govorio da komunisti treba da budu ljudi od akcije.

Zahtijevao je da svi sistemski uče, da čitaju i marksističku i drugu literaturu, govorio da treba dobro upoznati istoriju naših naroda, čitati djela naših i svjetskih klasika književnosti i dr., naglašavajući da će nam to biti od koristi i sada, a pogotovo kad pobijedimo. Često je znao upitati druga koju je posljednju knjigu pročitao i šta misli o njoj.

Ostavljao je u svemu utisak čovjeka strogog prema drugima u onoj mjeri u kojoj i prema samom sebi.

Tokom Vladinog boravka u Tuzli bilo je nekoliko opasnih situacija u koje je on upadao, a koje se i pored mjera budnosti nisu mogle predvidjeti. Ali se svaki put, zahvaljujući brizi i odvažnosti ljudi koji su bili zaduženi za njegovu bezbjednost, kao i njegovoj snalžljivosti i prisebnosti, uspjela otkloniti opasnost Vladinog padanja u ruke neprijatelja.

Ustaše i Nijemci su s vremena na vrijeme vršili brze noćne pretrese pojedinih kompleksa kuća u raznim dijelovima grada, uključujući i kvart u kojem je Vlado stanovao. Ali, oni nisu nijednput uspjeli iznenaditi organizaciju, kako za vrijeme Vladinog boravka u Tuzli, tako i inače. Na vrijeme obaviješteni, mada ponekad i u posljednji čas, drugovi su ga uspijevali prebaciti u drugi dio grada, koji je prethodne noći već bio pretresan.

Ipak je najveća opasnost zaprijetila Vladi jedne večeri kad je pošao na neki sastanak, koji se održavao u neposrednoj blizini glavne ulice. Upravo u trenutku kada je prelazio glavnu ulicu, mnogobrojni Nijemci, ustaše i policajci neočekivano i prosto munjevito opkolili su centar grada i izvršili masovnu raciju. U toj masi od nekoliko stotina ljudi koji su se tog trenutka zatekli na ulici našao se i Vlado. On je odmah ocijenio da bi bilo nepromišljeno pokušati da istog momenta bježi. Čekao je pogodniji trenutak. Neprijatelj je potjerao svu tu masu ljudi na Solni trg i, ne sluteći da se tu nalazi jedan od istaknutih partizanskih rukovodilaca. Vlado je, ne čekajući sa strane pomoć drugova, stvorio svoj plan. Vidjevši da se na jednom dijelu trga nalazi postavljen sto za kojim je sjedjelo nekoliko policajaca i agenata, legitimišući redom jednog po jednog građanina i zadržavajući one koji su im se učinili sumnji-

vim, Vlado je stao među zadnje redove privedenih građana. Nakon nekoliko minuta, pošto je ocjenio da se provjeravanje građana brzo odvija, izišao je iz opkoljenog kruga, prišao hladnokrvnog izraza lica jednom policajcu koji je stajao u njegovoj blizini i obratio mu se odlučnim glasom predstavljajući se oficirom NDH. Policajac, koji je izgleda bio neki naivan čovjek, pozdravio ga je vojničkim pozdravom u stavu mirno. Misleći valjda da čovjek koji mu se tako odlučno obratio ima neke specijalne zadatke u vezi sa samom racijom, ovaj policajac je snishodljivo zapitao Vladu da li je potrebno da mu se stavi na raspolaganje. On mu je odgovorio da mu momentalno ne treba, ali će ga pozvati ako bude potrebno. Ponovno je uslijedio vojnički pozdrav i Vlado je laganim korakom napustio trg.

Poslije ovog slučaja još više su pojačane mjere opreza i preduzeti i drugi koraci u vezi sa Vladinom sigurnosti. Tako su mu, pored ostalog, drugovi nabavili isprave na ime Bajčetić Stjepana, natporučnika domobranstva. Vlado je nastavio normalno obavljanje zadataka kao da se ništa nije desilo.

Poslije boravka od oko 7 mjeseci Vlado Perić se vratio na slobodnu teritoriju da bi se pripremio za novi zadatak koji mu je Partija povjerila. Sredinom 1943. godine on je ponovo naišao kroz Tuzlu, na putu za Sarajevo. Došao je preko Soline, u kojoj je radio kao naša veza Aljo Ramadanagić, zvani Aljo Bjeljina. Bio je veseo i pun optimizma. Drugovima koji su ga tada dočekali i ispratili rekao je da organizacija treba da bude spremna, jer se bliži dan napada na Tuzlu. Poslije vrlo kratkog boravka u Tuzli Vlado je, opraštajući se sa drugovima, rekao: »Do viđenja u slobodnom Sarajevu«. To su, na žalost, bile posljednje riječi koje smo mi Tuzlaci čuli iz usta našega Brace.

Tako je Vlado Perić Valter svojim neumornim radom (kao i prije njega Škrab i drugi naši drugovi), zajedno sa partijskom i skojevskom organizacijom, dao i svoj lični udio u vezivanju masa za NOB, u to da Tuzlaci onako spremno dočekaju prvo oslobođenje Tuzle, da organizacija i drugi patrioti stupe u akciju čim su se naše jedinice približile gradu, po vežu se s njima u prvim časovima borbe za grad, pruže im potrebna obavještenja o neprijatelju, posluže kao vodiči itd., i da onako masovno stupe u partizanske jedinice koje su oslobodile grad ili koje su se po oslobođenju grada tek formirale.

Mišo VOKIĆ

VEĆ PUCA MITRALJEZ I PUŠKA . . .

Užurbano smo vršili pripreme za napuštanje Šekovića. To selo je za nas bilo »mala Moskva«. Više od dve godine Šekovići su bili slobodno mesto. U selu su bile partizanske radionice, bolnice i skladišta.

Dok su se jedinice pripremale za polazak, ja sam sa dvadeset boraca prenosio teške ranjenike u šumu iznad sela. Bilo je dosta civila koji su nosili najteže ranjenike. Vodili su nas partijski radnici. Zaustavili smo se duboko u šumi. Svi civili su bili pušteni i za nekoliko trenutaka su se izgubili u šumi. Partijski radnici su na udaljenosti od stotinjak metara otvorili ulaz u pećinu koja se nalazila u jednoj maloj uvali. Izgledala je velika, mračna, vlažna, i hladna, sa neravnim dnom od grubog kamenja.

Brzo smo položili ranjenike, ostavili im jednu bolničarku i zatvorili ulaz. Maskirali smo tragove do pećine. Bilo je skoro nemoguće pretpostaviti da tu može postojati pećina. Sa spoljne strane je obezbeđeno, a unutra: mračno, mokro, hladno, bez dodira sa spoljnim vazduhom, bez prostirke. Hrane i lekova nije bilo. Ko će sve ovo p reži veti?!

Kada smo ovaj posao završili, izašli, smo na ivicu šume. Spustili smo se do same ceste kojom su se kretale nemačke kolone. Sačekali smo oko pola sata da prođu, a zatim smo pretrčali cestu i do pada mraka stigli našu kolonu koja je žurila na novi zadatak.

U ranim jutarnjim časovima razmestili smo se za predanak u šumi obrasloj u koprivu. Na jednom proplanku nalazio se ostatak nekog sela, koje je bilo spaljeno. U stvari, ostali su samo temelji kuća od kamena. Ponegde je još stajao dimnjak, usamljen, visok i prav kao simbol straže nad mrtvim naseljem. Kuće su ovde bile mahom drvene, samo su peć i dimnjak bili od cigle ili kamena, pa kada sve drveno izgori, dimnjak ostane uspravan, obeležavajući tako

gde je bilo ognjište. Na karti piše da se selo zvalo Sikire, i nije bilo malo, jer je postojalo na karti. Sada može da posluži jedino za orijentaciju.

Partizanske torbice su prazne, prazni su i stomaci. Toliko dug marš, predena je velika teritorija, a nigde kuće, nigde žive duše! Pustošenje je sastavni deo nemačke taktike. Najpre opustoše teritoriju, a zatim na nju nabace partizanske jedinice, pokušavajući na taj način da ih iznure glađu.

Avioni svakodnevno prate partizansku kolonu. Prospu poneki rafal, zadime bombama, a zatim nas obilno zasipaju lecima. Drobi Švaba svega pomalo. I ovi leci su udrobljeni. Držao sam takav jedan letak u ruci. Na prvoj strani krupnim slovima bio je naslov »**PORAZ**«. Ispod naslova skicirane žive aveti — što je trebalo da predstavlja partizane. Ispod skice tekst:

»Partizani, pobijte komunističke vođe ... Razbijene su partizanske formacije ... Nemačke oružane snage su zarobile sedamdeset topova, dvadeset tenkova ...«

Na poledini letka uobičajena klauzula:

»Ovaj letak važi kao propusnica. Svakom partizanu koi preda oružje, biće zagarantovan život i obilna hrana...«

Pred mrak kolona se zaustavila u jednoj velikoj šumi. Na putevima i stazama su straže. Svaki prolaznik je zadržan da ne bi otkrio prisutnost jedinice. Starešine su prikupljene na kraći sastanak. Najzad su upoznati i svi partizani sa zadatkom koji treba izvršiti. U toku noći treba osloboditi Srebrenicu.

U prvi mrak kolona je ponovo bila u pokretu. Bio sam nestrpljiv da vidim grad. Spuštali smo se niz neku padinu kroza šumu, a u dubokoj dolini videla se cesta, red kuća i potok pored ceste. To nije ličilo na grad kako sam ga ja zamišljao. Čim smo izbili na cestu, levo na stotinjak metara u pravcu Bratunca, kretala su se seljačka kola, krcata ustašama, okrenutim u pravcu kretanja kola tj. leđima prema partizanima.

»Ustaše!« — viknuo je neko iz kolone.

Planulo je nekoliko naših pušaka. Jedan ustaša se srušio na cestu, ostali su poskakali sa kola i razbežali se između kuća, dok su se konji dali u divlji trk niz ulicu. Na desnoj strani su se čuli rafali. Nestalo je one zebnje, a početak borbe nije ličilo na ono što sam video u svojoj mašti.

Sa grupom od desetak partizana i jednim puškomi trai jezom trebalo je da sprečimo pristizanje Nemaca od pravca Bratunca. Ovaj zadatak mi se baš nije svidao. Toliko sam maštao o gradu, a grad izgleda neću ni videti. Izbili smo do nekog mlina. Tu smo zauzeli položaj i čekali u zasedi.

Svu noć je vođena borba u gradu, a naša grupa je ostala i dalje u zasedi. Tek ujutro, kada je već odskočilo sunce, primećena

je kolona od Bratunca. Kada se kolona primakla, otvorili smo vatru. Posle kratkog puškaranja Nemci su odstupili natrag u Bratunac.

Još u toku noći bio je oslobođen ceo grad, sem sokolskog doma i crkve. Grupa od 150 ustaša i nešto Nemaca zabarikadirala se u ova dva objekta. Zgrade su bile od kamena, a partizani nisu imali čime da ih razruše. Primakli su se na pedesetak metara. Nastalo je uzajamno psovanje, pretnje, pripucavanje i bacanje ručnih bombi.

Oko četiri sata posle podne u gradu su zatutnjale snažne eksplozije, praštalo je bezbroj pušaka i mitraljeza. Nešto se krupno dogodilo. Prva pomisao je bila da su ustaše dobile pojačanje sa nekog drugog pravca, a možda su i naši izvršili juriš. Nije proteklo više od nekoliko minuta, a iza jedne okuke, pozadi nas, svega pedesetak metara daleko od naše grupe — izbila je rulja ustaša i Nemaca, bez reda i poretka, i grabila u paničnom bekstvu prema Bratuncu. Na glavama su imali šlemove, puške sa bajonetama su držali nagotovo. Pucali su bez cilja u svim pravcima i bacali ručne bombe.

Naša grupa je bila na cesti ispod koje teče potok, a sa obe strane bile su okomite padine. Levo i desno se nije moglo. Odstupati pravo ispred ove rulje, značilo je ići u smrt. Vremena nije bilo za razmišljanje. Neki su naši ostali zbunjeni na cesti, a nekolicina je ustuknula u potok. Za tren oka puškomitraljezac je ispraznio rafal po gomili dok su ostali partizani ispraznili puške. Sve se ovo odigralo iznenadno, munjevito, i za nekoliko sekundi naša grupa je bila suočena licem u lice sa unezverenim ustašama i Nemicima koji su kao lavina pregazili ovu grupicu partizana, jureći prema Bratuncu.

Kada je glavnina prošla, jedan od naših snažno je tresnuo puškom ustašu po glavi. Puška se prebila, a ustaša je tresnuo na cesti onesvešćen.

Iz potoka su izašla još četiri druga. Na cesti se crnela gomila mrtvih ustaša, a među njima ležao je i Laza Mučalo iz Sasa. Izvukli smo ga na stranu i položili pored puta. Nemirne Lazine oči bile su ukočene i grudi probijene. Poskidali smo kape sa glava, i tako odali posljednju poštu svom poginulom drugu.

*

Ali za žalost nije bilo vremena. Krenuli smo natrag prema Birču. Rano ujutro stigli smo na nekoliko kilometara od Rudišta. Saznali smo od meštana da se na Rudištu nalaze domobrani. Taj podatak nije odgovarao našoj proceni. Štab brigade odredio je jednu patrolu da ispita ko se nalazi na ovom ključnom položaju iznad Šekovića.

Štab 1. vojvođanske brigade u proljeće 1943.

Primakli smo se na dvesta metara domobranskom stražaru. Ušli smo u jednu kuću da nas ne bi neko primetio. Iz kuće smo mogli posmatrati stražara. Pošumljen teren nam je sprečavao da bolje pratimo kretanja neprijatelja. Videli smo samo kako se pojedinci kreću po padini, ali ne i to da li neprijatelja ima na grebenu i koliko. Domaćin kuće nam je rekao da ih ima više od stotine. Zadovoljili smo se ovim podacima i vratili u brigadu.

U štabu nisu verovali da na Rudištu ima toliko domobrana. Ljutili su se na nas što nismo bolje izvideli. Ipak je cela Druga brigada krenula prema Rudištu i to kolonom. Primakli smo se na kilometar Rudištu, kad se gore, na grebenu, rasplamsa borba. Razvili smo se u strelce i krenuli uz brdo. Razbijeni u grupe i grupice, domobrani su bežali prema nama. Neki naši pripucali su i naterali ih da prilegnu. Domobrani su pucali uvis, a neki su nam vikali da ne pucamo. Ubrzo smo ih prisilili na predaju. Mnogi su nam pokazivali da im je cev puške čista, što je bio dokaz da nisu na nas pucali. Oni sa garavim cevima pravdali su se da su pucali uvis.

U ovoj borbi zarobili smo oko 80 domobrana, a niko od nas nije bio ni ogreben. Pri vrhu smo se sreli sa birčanskim partizanima, koji su prvi napali i domobrane proterali k nama.

Nalazili smo se u rejonu Šekovića. U ovom kraju, daleko od svog sremskog zavičaja, mnoge prilazne staze Vlasenici bile su nam već poznate. Ko zna po koji put smo išli iz Šekovića u patrolu prema Vlasenici. Šekovići su od početka ustanka bili partizanski centar u istočnoj Bosni. Neposredna opasnost Šekovićima pretila je jedino sa pravca Vlasenice. Zbog toga je i donesena odluka da se ovo mesto zauzme i na taj način otvori put proleterima, koji su nadirali iz pravca Romanije.

Pred mrak, 24. juna 1943, sa ivice jedne proređene šume ugledali smo brdo Kik. Po grebenu brda je siv kamenjar, načičkan betonskim bunkerima koji su se teško razlikovali od kamenih gromada. Kik je glavni oslonac Vlasenice. Visok, divalj i mračan, Kik je pretio svojom pojavom. Na taj Kik je trebalo da napadnemo.

Uz okomite padine Kika verali smo se četvoronoške skoro čitavu-noć.

Na levom krilu već je počela borba, a desno zapelo pod stenom. Veliki bunker je iznad nas, a u puškamicu se nije moglo gdati, suviše je okomito. Branko je bacio bombu, koja se odbila od stene, skotrljala preko stroja i eksplodirala u kamenjaru. Zaštekali su mitraljezi beskrajnim rafalima a desetak bombi ustaše su skotrljale preko stene iznad nas i odjeknule su eksplozije. Privukli smo se ispod domašaja ručnih bombi i otvorili vatru u pravcu puškarnice. Iznenadjenje je propalo. Uveliko se razdanjivalo. Još nekoliko pokušaja napravili smo prema bunkeru, ali bez uspeha. Kik je bio posednut daleko jačim snagama nego što su bile partizanske.

Sunce je bilo već na zalasku, a partizani su još pripucavali sa istog položaja. Odjednom poče žestoka vatra ispod položaja nama iza leđa. Video sam dugu kolonu kako se iz potoka penje prema nama. Nameravali su protivnapadom da nas opkole. Četa se brzo izvlačila iz poluokruženja, zasuta žestokom vatrom od potoka i sa vrha Kika. Kada smo se izvukli na suprotni greben, prihvatili smo borbu i odbili protivnapad. Odstupanje nije bilo dozvoljeno iako nije bilo izgleda da se oslobodi grad. Trebalo je držati blokiranu Vlasenicu i čekati proletere. Sigurno je da proleteru nisu daleko. Zasad je sa proleterima i Vojvodanima nemačka avijacija »održavala vezu«. Bombardovala je čas jedne čas druge. Eksplozije bombi koje su padale na proletere čuli su već i Vojvodani, a to je bio znak da proleteru nisu daleko.

*

U prvi mrak 25. juna proleteru su izbili na položaje. Tada sam ih prvi put video. Većina njih bila je obučena u italijanske uniforme i imala male italijanske puške sa bodežima. Sve mi je ovo bilo neobično i uopšte nisam tako zamišljao proletere. Mislio sam da su

to neki stariji ljudi, koji su ranije služili vojsku, a u stvari to su sve bili omladinci kao i mi. Među proleterima je bilo mnogo Dalmatinaca, Kragujevčana i Krajišnika. Dok smo čekali da skupa krenemo na Vlasenicu, razgovarali smo o velikom plenu pri oslobodenju Prozora, o borbama na Neretvi, Zelengori i Sutjesci. Mi Sremci smo im pričali o našoj borbi, o tome da je čitava Vojvodina za partizane i da veliki broj dobrovoljaca želi da stupi u naše redove.

Najzad, počeo je zajednički napad na Vlasenicu. Proleterici su vešto puzali po kamenjarima i nemilice trošili municiju, podržavajući bombaše koji su se privlačili puškarnicama. Bunkerici su se dimili od eksplozija bombi i padali jedan za drugim. Ustaše više nisu likovale ni pretile. Culi su se samo jauci posle eksplozija bombi. Još u toku noći Kik je bio očišćen od ustaša, a pred svanuće oslobođena je Vlasenica.

Samo nekoliko dana kasnije (4. jula 1943) pošli smo zajedno sa proleterima u napad na Zvornik. Desno od nas napadao je Beogradski bataljon Prve proleterske. Borba je bila žestoka, a naš bataljon je ušao u Zvornik kada je svanulo. Nemci i ustaše su pobegli preko Drine u Srbiju, izgubivši više od hiljadu vojnika koji su bili ubijeni ili se podavili u reci prilikom pokušaja da se dočepaju desne obale.

Zvornik je bio slobodan, ali je preko Drine i dalje skoro nesmanjenom žestinom pucalo, tako da je i naša kolona koja je dolazila iz pravca Tuzle bila zasuta paljbom. Imali smo i žrtava. Poginuo je kurir Banjeglavski iz Sasa. Odmah posle zauzimanja Zvornika dobili smo naređenje da se izvučemo iz grada, a da će u gradu ostati samo neke proleterske jedinice da bi pokupile plen, koji će se kasnije deliti svim jedinicama. Nakon izlaska iz Zvornika razmestili smo se u jednoj šumi nedaleko od Šepka, kako bi smo se sklonili od avijacije koja nas je poslednjih nekoliko dana stalno pratila.

Sastavili smo već četrdeset osam časova na nogama, a nismo mnogo odmakli od Zvornika. Pokret u jednom, pa u drugom pravcu, i najzad smo poseli položaje na brdu Snagovo, okrenuti frontom prema Tuzli. Borci su bili jako umorni. Kako ko sedne ili zalegne, odmah i zaspi. Trebalo je više voditi borbu protiv spavanja nego protiv Nemaca. Već dva dana nismo ništa jeli. Obuzeo nas je san, pa smo glad gotovo zaboravili.

Oko devet sati nemačke štuke su bombama razbudile ceo bataljon. Štuke su zviždale kao sirene, a eksplozije su bile toliko snažne da se tie pod nama treslo kao da je zemljotres.

Ispred naših položaja oteгла se kolona Nemaca u nedogled. Cestom i oko ceste tutnjali su snažni motori tenkova, i sve se to primicalo nama kao lavina. Levo od nas proleterici su napustili položaj i povukli se prema Birču. Naš bataljon takođe je napustio položaj

i uputio se prema Majeveci. Sa nama je bila i jedna četa proletera iz Trećeg (Kragujevačkog) bataljona. Pošto su se 8. jula Nemci probili u Zvomik, prikupili smo se u jednoj šumi podalje od ceste Zvomika — Tuzla. Većali smo kada da krenemo. Iz pravca Birča se čula borba. Nemci su krenuli za proleterima i Vrhovnim štabom, a Zvornik su naši takođe napustili. Mi smo ostali van borbe i nismo mogli da se probijemo do naših. Zbog toga, mada nam je bilo sasvim nepoznato kakva je situacija na Majeveci, ipak smo odlučili da se probijemo u Semberiju i povežemo sa Glavnim štabom Vojvodine, koji se nalazio u Sremu.

Išli smo celu noć. Rano u zoru sa jednog brda pripucavale su puške. Poleteli smo uz brdo i otvorili žestoku vatru. S brda se nije čuo nijedan mitraljez i to je bio siguran znak da se tamo nalaze četnici ili zeleni kadar. Posle aviona i tenkova, sa kojima smo se još juče sreli, ova borba je bila prosto igra za nas. Brzo smo izbili na brdo, gde smo našli nekoliko poginulih četnika, dok je više četnika zarobljeno. Od zarobljenih četnika smo saznali da na Majeveci i Semberiji nije bilo Nemaca, a četnici i zeleni kadar u najgorem slučaju mogli su samo da pripucavaju na nas, tako da smo mimo mogli da nastavimo put prema Semberiji. Međutim uskoro smo se ponovo našli u Birču, gde smo se zadržali sve do početka septembra 1943. U tom periodu vodili smo borbu protiv četnika, napadali smo i zauzeli Vlasenicu, a zatim se ponovo uputili na Majevecu, likvidirajući usput domobranska uporišta u dolini Spreče.

Dok sam se nalazio u Šekovićima, sreo sam jednu drugaricu, koju smo skupa sa ranjenicima — pred naš polazak za Srebrenicu — sklonili u pećinu. Prepoznala nas je i ispričala nam da im je u pećini bilo veoma teško, da su tamo proveli više od sedam dana, da je nekoliko ranjenika umrlo, ali da je najteže ipak prošlo i da se sada slobodnije diše.

Radovan ORESCANIN

BORBENI PUT 15. MAJEVIČKE NOU BRIGADE

Poslije poraza četnika na Maleševcima 28. novembra 1942. dolazi do brzog narastanja novostvorenog Drugog majevičkog partizanskog odreda. Njegovo jačanje bilo je za kratko prekinuto njemačkom ofanzivom na Semberiju i Majevicu krajem decembra 1942. i početkom januara 1943. Ali, već u februaru 1943. odred formira i svoj treći bataljon, tako da njegovo brojno stanje prelazi 500 boraca. Od ovog odreda i Drugog bataljona (Majevičkog) 6. brigade formirana je Grupa udarnih bataljona, a nešto kasnije u Šekovićima, kod manastira Lovnice, 25. marta 1943. izvršene su posljednje pripreme za polazak grupe u sastav Glavne operativne grupe jedinica Vrhovnog štaba. Toga dana novopostavljeni štab (Pero Kosorić, komandant, Mirko Filipović, politički komesar, Pavle Goranin Ilija, zamjenik političkog komesara, Ratko Perić, zamjenik komandanta, Vukašin Subotić, načelnik štaba i Veso Radočjić, intendant) donio je odluku da sve starije, iznemogle i bolesne borce izuzme iz jedinica i da ih ostavi sa Birčanskim odredom, odnosno vrati na Majevicu. Teški pokreti i borbe koje su predstojale pred grupom bataljona, kao i činjenica da je trebalo krenuti u sastav najjače grupacije naše vojske, čije su jezgro sačinjavale proleTERSKE jedinice, nalagali su da se pristupi jednoj takvoj mjeri.

Početkom aprila grupa majevičkih bataljona u pokretu vodi prilično oštre borbe sa jedinicama 369. njemačke »Vražije« divizije, koje prate naše snage. U ovim borbama Majevičani na Romaniji u jednom jačem sukobu razbijaju dijelove jednog bataljona ove divizije i tom prilikom, pored većeg broja ubijenih neprijateljskih vojnika, zaplijenjuju veću količinu oružja i municije i drugog ratnog materijala. Osmog aprila Grupa bataljona, zajedno sa 6. istočnobosanskom brigadom, stigla je u sastav Glavne operativne grupe. Vrhovni komandant NOV i PO Jugoslavije drug Tito primio je tada

rukovodiocima ovih dviju partizanskih jedinica, a tri dana kasnije izašla je i naredba Vrhovnog štaba kojom se Grupa majevičkih udarnih bataljona proglašava Prvom majevičkom NOU brigadom. Nova brigada je tada brojala oko 700 boraca. To su bili u većini mladići između 18 i 20 godina.

Dolazeći u sastav glavnine Vrhovnog štaba, rukovodiocima brigade pruža se mogućnost da upoznaju nove i bolje organizacione forme rada, koje su već primjenjivane u proleterskim jedinicama i da, koristeći iskustvo ovih jedinica, pojačaju partijski i politički rad. U tome im pružaju veliku pomoć drugovi koje Centralni komitet KP šalje u brigadu. Tada dolazi i do formiranja polit-odjela brigade, za čijeg je rukovodioca bio postavljen Vlado Rolović, dok je za prvog rukovodioca SKOJ-a imenovan Mićo Rakić.

Početak maja 1943. dolazi do oštrijih sukoba sa Italijanima i Nijemcima kod Foče i Ustikoline, u kojima najmlađa brigada NOV postiže vidne uspjehe. Pored ostalih, Prvi bataljon uspijeva tada da zadrži nadiranje snaga 369. njemačke divizije na lijevoj obali Drine. Osim toga, brigada ima oštre sukobe sa Nijemcima na Kapku i Krčinom brdu. Ove borbe, kao i one kod Ustikoline, bile su uvod u teške bitke koje će Prva majevička brigada voditi punih četrdeset dana, za vrijeme trajanja V neprijateljske ofanzive.

Od dolaska u sastav Glavne operativne grupe Majevička brigada se do desetog maja nalazi pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba. Tada, zajedno sa Šestom istočno bosanskom i Drugom proleterskom brigadom ulazi u sastav Drinske operativne grupe. Ove brigade dobivaju zadatak da obezbijede zapadni dio Sandžaka i da zatvore pravce koji sa lijeve obale Drine vode ka Sandžaku, a posebno da spriječe ispade neprijateljskih garnizona iz Foče i Goražda u pravcu slobodne teritorije — prema Cajniču, Čelebiću i Šćepan-Polju. Zadatak postavljen od Vrhovnog štaba naglašen je u naredbi o formiranju ove grupe. U njoj, između ostalog, stoji:

»Imajte na umu da se oko Čelebića i u Pivi, na Rudinama, nalaze naše bolnice. Naročito oko Čelebića nalazi se gro naših ranjenika i bolesnika. Vaša operativna grupa u stvari zaštićuje ove naše bolnice na označenoj prostoriji, kao što se vidi iz datog zadatka«.

*

Neprijatelj je 15. maja i zvanično otpočeo svoju ofanzivu. Na frontu Drinske operativne grupe, paralelno sa napadom sa pravca Goražde — Čajniče — Pljevlja, njemačka 118. divizija i 4. lovačka domobranska brigada napadale su na položaje kod Foče, koje je ova grupa držala. Prva majevička i Druga proleterska brigada vode teške odbrambene borbe sa daleko nadmoćnijim neprijateljem i

brane svaku stopu zemlje. Ali, neprijatelj uz pomoć avijacije uspijeva da ugrozi Čelebić i situacija postaje veoma kritična, naročito za Centralnu bolnicu. Zbog toga Vrhovni štab upućuje Prvu proletersku brigadu ka Celebiću, koja zajedno sa dva bataljona Seste i Majevičkom brigadom uspijeva da razbije neprijatelja. U toj borbi naše jedinice izbijaju pred liniju Podgaj— Zavajit — Vijenac — Kušlat, na koju Nijemci neprestano dovlače svježe snage.

Bataljoni Majevičke brigade se naročito ističu u borbama prema Zavajitu. Oduševljeni dolaskom Prve proleterske brigade i poneseni vedrim raspoloženjem njenih boraca, potpomognuti vatrom teškog oružja, Majevičani su jurišali na Nijemce isto tako žestoko kao i proleter i nisu htjeli ni po čemu da za njima zaostanu. Neprijatelj je bio razbijen i u panici se povukao prema Trovrhu.

Borbe oko Zavajita su nastavljene i tokom 22. maja, kad su bataljoni Majevičke, Prve proleterske, Treće krajiške i Seste istočnobosanske brigade zauzeli neprijateljske položaje i počeli da podilaze ključnom položaju — Trovrhu, koji je neprijatelj bio napustio, da bi ga jačim snagama u toku dana ponovo povratio.

Koliko je za neprijatelja bio važan ovaj položaj govori i činjenica da je komandant 118. njemačke divizije lično izašao na padine Trovrha da bi zaustavio svoje jedinice i odatle neposredno rukovodio protivnapadom. Toga dana jedan bataljon Majevičke brigade zajedno sa jedinicama Prve proleterske i Treće krajiške vodio je žestoke borbe na položajima Zlatni bor — Toholj.

»Neprijatelju je bilo stalo da po svaku cijenu ovlada Čelebićem, zbog čega je preduzimao stalne napade prema Kušlatu. Majevička, Sesta i dva bataljona Prve proleterske uspijevaju da ga razbiju. Bez obzira na žrtve i brisani prostor Majevičani su jurišali na neprijatelja, koji je već bio zauzeo potok Vranić«. Oni su u svom naletu prosto pregazili neprijatelja« — piše o toj borbi u knjizi »Šesta proleterska brigada« Rudi Petovar, tada načelnik štaba 6. istočnobosanske brigade.

U ovoj borbi neprijatelj je u početku pokušao da pruži otpor, ali je veoma brzo morao da bježi ispred Majevičana. Brigada je imala oko 70 boraca izbačenih iz stroja. Između ostalih tu je poginuo i Tešo Tešić, komandir čete u 1. bataljonu. Ali je zato 13. pješadijska pukovnija u tim borbama bila prepolovljena, tako da do kraja ofanzive nije više bila u stanju za ma kakve ozbiljnije zadatke.

Već od početka ofanzive neprijatelj je veoma intenzivno koristio svoju avijaciju. Borba protiv avijacije bila je izvanredno teška. Sem pušaka i mitraljeza nije bilo drugog oružja, a ovo nije bilo efikasno. Zbog toga su se borci i rukovodioci dovijali na razne načine da bi izbjegli dejstva avijacije. Zabilježen je i ovaj primjer:

Iznad Trovrha nadlijetala je formacija od 12 »štuka«. Izviđački avion »roda« je pokazivao ciljeve. Uočivši znake koje je pri tome

koristio neprijateljski avion, komandant Prvog bataljona Majevičke brigade Miljenko Cvitković, španski borac, raketama je označio ciljeve na neprijateljskoj strani. Svih dvanaest »štuka« je svoj teret sručilo na njemačke položaje, odakle su Nijemci uzalud pokušavali da spriječe zabunu.

Borbe kod Čelebića, Zavajita i Trovrha bile su za Majevičku brigadu među najtežim koje je ona vodila u petoj ofanzivi. U njima je brigada igrala nemalu ulogu, posebno u protivnapadu na pravcu Zavajit — Vijenac. Ove borbe su bile veoma značajne za cijeli tok ofanzive. Neprijateljski napad na Čelebić odložen je za nekoliko dana, a to je omogućilo Vrhovnom štabu da u redu prebaci dijelove Centralne bolnice na Pivsku planinu.

Po naređenju Vrhovnog štaba Prva majevička brigada je 26. maja krenula na Vučevo, gdje je već bila upućena Druga proleter-ska, da bi obezbijedile izlaze iz Sutjeske na ovu planinu i na taj način onemogućile opkoljavanje naših jedinica na samoj Pivi. Maje-vička brigada je poslije vanredno napornog marša izašla na plato Vučeva i od Druge proleter-ske brigade preuzela dva izlaza iz Sutjeske: prema Koritniku i Stožeru. Međutim, i neprijatelj je shvatio značaj Vučeva, pa je uputio svoje planinske jedinice da ga zaposjednu. Njemački alpinisti su na Vučevu zatekli premorenu Maje-vičku brigadu. I pored nadmoćnosti neprijatelja, brigada je prihvatila borbu i uporno branila položaj, ne dozvoljavajući neprijatelju da ovlada Stožerom i da zatvori izlaz iz Pive, što bi bilo fatalno za snage koje su se kretale iz Pive prema Vučevu. U veoma oštroj borbi, koja je ovdje trajala sve do popodne, upravo do dolaska bataljona Šeste brigade, Majevička brigada je osujetila neprijatelju izvršenje njegovog zadatka, da bi odmah zatim zajedno sa Šestom brigadom razbila njemačku elitnu jedinicu, natjerala je na strme litice Vučeva, koje padaju u Sutjesku, i dolinu Drine i tu je uništila.

Poslije borbe na platou Vučeva, u kojoj je Majevička brigada zarobila njemačku komoru, brigada učestvuje u krvavim bojama na Tjentištu i kod Popovog mosta. Kod Popovog mosta gine oko 70 Majevičana. Među teže ranjenim, nalazio se i Miljenko Cvitković koji je poslije dva dana umro od zadobijenih rana. Miljenko Cvitković posmrtno je odlikovan Ordenom narodnog heroja.

Dva bataljona Majevičke brigade učestvuju i u borbama na Donjim Barama, gdje zajedno sa Drugom dalmatinskom brigadom uspijevaju da zadrže neprijatelja u njegovom nadiranju i stvore potrebno vrijeme za dalje izvlačenje naših jedinica. Sjećajući se dolaska Majevičke brigade i njenog učesća u preotivnapadu na Nijemce na Donjim Barama, Ljubo Vučković, tada komandant Druge dalmatinske, kaže da je Majevička brigada stigla u kritičnom trenutku u pomoć Dalmatincima i, zahvaljujući i njenom učesću u posljednjim okršajima na Donjim Barama, osujećene su neprijateljske namjere.

Borbe za Borovo, Mrkalje, na Donjim Barama i na drugim mjestima predstavljaju za brigadu isto tako izvanredno velika iskušenja, jer je njeno brojno stanje svedeno na minimum. Petnaestog juna brigada je vodila posljednje bojeve i izašla iz obruča. Tada je ranjen politički komesar brigade Mirko Filipović.¹⁾

Za 40 dana neprestanih borbi, računajući i one koje su vođene pred zvanični početak ofanzive, Majevička brigada je izgubila oko 500 svojih boraca. Na Majevicu se vratilo svega dvije stotine, od kojih je svega 150 bilo sposobno da nosi oružje.

Peta neprijateljska ofanziva bila je za Majevičku brigadu teško iskušenje. Ona je prošla kroz neprestane bojeve, pokrete, koje su pratili glad, nespavanje, strahoviti gubici. Posebno je to bilo teško za mlade borce, koji nisu imali ni blizu iskustva kao borci ostalih jedinica koje su učestvovala u ovoj bici, ali koji po svojoj borbenosti nisu zaostajali za iskusnijim drugovima. Za držanje na Vučevu brigada je pohvaljena od Vrhovnog štaba, a za učešće u petoj ofanzivi vrhovni komandant joj odao priznanje zajedno sa ostalim jedinicama koje su učestvovala u ovim borbama. Kasnije je brigada odlikovana Ordenom narodnog heroja.

Nezavisno od vojničkih ocjena koje su date o jedinicama koje su učestvovala u petoj ofanzivi, treba istaći da je Majevička brigada i po borbenosti i po zadacima koje je izvršavala, kao i po žrtvama koje je dala, stala u red najboljih brigada koje su se ovdje borile, a samim tim se svrstala i među najslavnije brigade Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Ova tvrdnja ima tim više osnova kad se imaju na umu uslovi pod kojima se brigada našla, i kad se zna da je to bila najmlađa jedinica najmlađim borcima u Glavnoj operativnoj grupi Vrhovnog štaba. Zahvaljujući potpunoj političkoj opredjeljenosti, visokoj političkoj svijesti i moralu i natčovječanskim naporima, Majevičani su izvršili svoj borbeni zadatak.

*

Poslije ofanzive na Majevicu je stiglo oko 200 boraca. Odmah po povratku pristupilo se reorganizaciji brigade. Iz Trećeg majevičkog partizanskog odreda u nju prelaze dva kompletna bataljona. U Semberiji se vrši mobilizacija, na dobrovoljnoj osnovi, i nove stotine mladića popunjavaju njene redove.

Drugog jula 1943. formirana je Sedamnaesta udarna divizija, u koju, po naredbi Vrhovnog štaba NOVJ, ulazi i Prva majevička brigada, da bi u njenom sastavu ostala do kraja rata i prešla veliki borbeni put od Majevice, preko Posavine, Trebave, Ozrena, Tuzle, Vareša, Romanije, Krivaje, Ravne Gore i skoro svakog naseljenog

***) Uхваćen od četnika 1944. godine i streljan u Brčkom. Proglašen za Narodnog heroja.**

mjesta u istočnoj Bosni, preko Sutjeske, zatim Hercegovine, Crne Gore, Ibra, Kopaonika, Brusa, Aleksandrovca, Kraljeva, Čačka, Gornjeg Milanovca, Kragujevca, Jelove Gore, pa Bijeljine, Brčkog, Slavonije i Zagorja, do krajnjih granica Jugoslavije u Sloveniji. Na ovom veoma dugačkom putu, svakako jednom među najdužim koje je prešla jedna ratna brigada, bilo je vrlo mnogo događaja, od kojih će ovdje biti izneseni samo oni najznačajniji.

Poslije odmora na Majevidici, popune i reorganizacije, brigada kreće na nove zadatke. Ona razbija četnike u Posavini, na Trebavi i Ozrenu i potpomaže ponovnom oživljavanju ustanka u tom kraju. Gradačac, Gračanica, Duge Njive, Srnice, to su samo neka mjesta gdje Majevička brigada odnosi pobjede i ubjedljivo dokazuje tamošnjem stanovništvu da je došlo vrijeme da se i ono orijentiše prema narodnooslobodilačkom pokretu. U tim borbama kod Srnice, u direktnom sukobu sa njemačkim tenkovima, gine drugi komandant Prvog bataljona, Vojko Milo vano vić, jedan od prvih majevičkih partizana, koji se od seoskog mladića veoma brzo uzdizao kao vojni rukovodilac, da bi zasluženio ponio najveće vojničko odlikovanje — Orden narodnog heroja.

Pobjede Sedamnaeste divizije, a u okviru njenom i Prve majevičke brigade, i oslobođenje velikog prostora u istočnoj Bosni, narasle snage i opšti vojnički i politički uspjesi postignuti naročito na Majevidici, u Posavini, na Trebavi i Ozrenu, postavljaju pred NOP istočne Bosne teže i zamašnije zadatke. Na redu je Tuzla, veliki industrijski bazen, veoma snažno ekonomsko i vojničko uporište okupatora i njegovih pomagača. Iako nije neposredni napadač na sam grad, Prva majevička brigada, zajedno sa Trebavskim partizanskim odredom, dobij a isto tako važan zadatak: zatvaranje pravca Doboja — Tuzla, odakle se realno očekivala najjača neprijateljska intervencija.

Čim je počeo napad na Tuzlu, neprijatelj je pokušao da raspoloživim snagama iz Doboja a pritekne u pomoć opkoljenom tuzlanskom garnizonu. Borbena skupina »Fišer« (dva njemačka bataljona sa dijelovima puka »Brandenburg« i bataljonom 4. lovačke domobranske pukovnije — snage koje su bile daleko jače od Majevičke brigade i Trebavskog odreda) prodrla je iz Doboja a u Gračanicu. Neprijatelj koristi tenkove, borna kola, pa čak i oklopni voz. Ozrenski četnici mu pružaju obilatu pomoć. Ali, Majevička brigada protivnapadom vraća ovu skupinu u Doboja.

Tridesetog septembra neprijateljska motorizovana kolona (500 vojnika sa 5 tenkova i 50 kamiona) uspijeva da duboko proдре prema Tuzli, za koju se vodila teška borba. Izgledalo je da je put prema ovom gradu slobodan. U toj situaciji Majevička brigada prikuplja svoja tri bataljona i u protivnapadu na bok neprijatelja uspijeva da ga na cesti razbije i prisili da se u neredu povuče prema

Doboju, a odsječeni dijelovi prema Spreči i Ozrenu. U ovoj borbi neprijatelj je imao preko 50 vojnika izbačenih iz stroja. Zauzeta je željeznička stanica Miričina i zarobljeno 80 domobrana. Povraćena je Gračanica.

Međutim, neprijatelj nije prestajao sa svojim napadima. Prvog oktobra neprijateljska motorizovana kolona sa oko 800 vojnika, 15 tenkova i bornih kola i oko 80 kamiona čini krajnje napore da se probije i pomogne garnizonu koji je bio na izdisaju. Štab 3. korpusa izdaje posebno naređenje Majevičkoj brigadi da učini sve i spriječi prodor ove grupe. Ona to i čini. Drugog oktobra Tuzla je oslobođena i Majevička brigada se uključuje u višednevne odbrambene borbe.

U borbama koje je Majevička brigada vodila za vrijeme oslobođenja Tuzle ranjen je i njen komandant Ratko Perić.²⁾

Značaj borbi za Tuzlu, tada najveći slobodni grad u okupiranoj Evropi, bio je u tome što je to bila prva bitka u istočnoj Bosni ovakvih razmjera, kako po broju naših jedinica koje su učestvovala u njenom oslobođenju i odbrani, tako i po broju neprijatelja, koji je, iako brojno i po naoružanju jači, morao da kapitulira. Stvoreni su uslovi za formiranje novih jedinica i još veće rasplamsavanje NOB u ovom dijelu naše zemlje. Od tada počinje period velikih vojnih i političkih uspjeha. Majevička brigada je dala svoj doprinos tim uspjesima.

Poslije oslobođenja Tuzle ponovo počinju borbe za razbijanje ostataka četničkih vojnih formacija na Trebavi i Ozrenu. Vrše se pripreme za nastupanje prema dolini rijeke Bosne i gradovima u toj dolini. Na redu je Vareš. Majevička brigada je dobila zadatak da direktno napada grad. Tri dana je trajao marš po planinskom bespuću. Brigada je tada imala dvije stotine i četrnaest bosih boraca. Pokret je bio vanredno težak, naročito za ove borce, ali niko nije izostao, i brigada je devetnaestog oktobra u 21 čas počela, zajedno sa ostalim jedinicama divizije, svoj napad. U Varešu su se nalazile dvije bojne 9. domobranske pješadijske pukovnije. Njima je nešto ranije došlo u pomoć 400 kladanjskih legionara, koji se ni po čemu nisu razlikovali od ustaša. Najteži zadatak imala je Majevička brigada. Pred njom se nalazilo nekoliko utvrđenih tačaka. Neprijatelj se iz njih žilavo branio, ali je poslije 11 časova borbe bio prisiljen na kapitulaciju.

Pad Vareša i onesposobljavanje željezare i rudnika bio je za neprijatelja ogroman gubitak. Pored toga, u borbi je imao više gubitaka u mrtvim i ranjenim, a oko 500 vojnika i oficira je bilo zarobljeno. U ruke Majevičke brigade i ostalih jedinica pored zarobljenika pale su veće količine hrane i ostalog ratnog materijala, posebno oružja.

*

²⁾ Proglašen za narodnog heroja.

Odmah po padu Vareša Majevička brigada u sastavu divizije kreće na Romaniju. Usput razbija ustaške posade i četničke grupe i 25. oktobra stiže na predviđenu prostoriju. U toku pokreta stiže i naredba Vrhovnog štaba kojom se Prva majevička brigada preimenuje u Petnaestu narodnooslobodilačku udarnu brigadu, pod kojim imenom će ratovati još punu godinu i po dana.

Visovi Romanije su za neprijatelja predstavljali veoma važne položaje u spoljnoj odbrani Sarajeva, pa je on zbog toga grčevito branio sve što je mogao. Međutim, pod neposrednim udarcima 15. majevičke i 6. istočnobosanske brigade neprijatelj je bio prisiljen da se povuče. Zauzećem Crvenih stijena u ruke divizije padaju najjača neprijateljska uporišta u spoljnoj odbrani grada. Poslije gubljenja ovih položaja Nijemci se osjećaju naj neposredni je ugroženi i čine stalne pokušaje da odbace jedinice 17. divizije i da preuzmu inicijativu. Snagama koje dovlače iz Sarajeva vrše neprestane napade. U borbama vrlo mnogo koriste artiljeriju i avijaciju.

S obzirom na važnost koja je tada pridavana boravku naših jedinica na Romaniji i ulazi 15. majevičke brigade u okviru toga, evo nekih podataka koji karakterišu tadašnju situaciju u ovom kraju.

U jednom izvještaju štaba 17. divizije štabu 3. korpusa NOVJ kaže se, između ostalog, i ovo:

»... XV majevička brigada svaki dan vodi borbu sa neprijateljem koji vrši ispade sa svojih spoljnih linija utvrđenja oko Sarajeva. I pored toga opšte i borbeno stanje su na visini. Hladno vrijeme i snijeg najviše pogađaju ovu brigadu koja, takoreći, nema nikakvih smještajnih mogućnosti, jer su sve kuće i sela na njenom sektoru najvećim dijelom popaljeni«.

U jednoj od mnogih borbi između naših i neprijateljskih snaga Nijemci napadaju čitavim bataljonom (oko 500 vojnika) na položaj

1. bataljona 15. majevičke brigade. Poslije veoma oštre borbe Prvi bataljon protivnapadom primorava neprijatelja na povlačenje, nanijevši mu tom prilikom velike gubitke u mrtvim i ranjenim. Pored ostalih ubijen je i komandant njemačkih bataljona. Povodom ove borbe štab 17. divizije je smatrao za potrebno da izda posebnu zapovijest kojom su pohvaljene jedinice divizije koje su učestvovala u njoj. Evo izvoda iz te zapovijesti, datirane 16. novembra 1943:

... »Iz Majevičke brigade kod Kadinog Sela 9. XII 1943. godine istakli su se:

1) Borci 1. bataljona: Cvijetin Đurković, puškomitraljezac, Milenko Dečković, desetar, Ilija Drinić, zamjenik komandira, Drago Anđić, borac, Vojislav Cečovac, borac, Drago Mičić, desetar, Pavle Purić, puškomitraljezac, Vladimir Mijatović i Stipo Jazić, koji su prednjačili svojim junaštvom u razbijanju i uništenju mrskih

Nijemaca i ustaša pokazujući tom prilikom primjerno herojsko držanje u borbi. Posljednja dvojica dali su svoje živote u ovoj junačkoj borbi.

2) Sanitarka Erna Čaplja, ne bojeći se smrti vršila je cijelo vrijeme borbe predano svoju dužnost.

Radi ovog junačkog držanja i primjerne požrtvovanosti napred navedenih drugova i drugarica neprijatelj, koji je napadao znatno jačim snagama na naše položaje, razbijen je i prinuđen na bjegstvo i povlačenje pretrpjevši velike gubitke: oko 200 mrtvih i ranjenih vojnika i oficira. Na taj način napred navedeni drugovi i drugarice svojom hrabrošću i požrtvovanošću doprinijeli su da naši položaji ostanu i dalje na istom mjestu, kao čvrst obruč opkoljenog Sarajeva, a time je naša divizija kao cjelina izvršila dobijeni zadatak.

U ovoj borbi samo pred frontom Prvog bataljona Nijemci su imali više od 50 mrtvih i ranjenih vojnika i oficira.

četrdeset dana se živjelo u planini, u bajtama i neprestano se borilo sa neprijateljem. Tu su održavani tečajevi za nepismene, vojna i politička nastava, partijski i skojevski sastanci, kao da se živjelo pod najnormalnijim uslovima. A ti uslovi su bili: planinski visovi obrasli u gustu šumu, bajte u kojima se spavalo — pokriveno snijegom i tučene neprijateljskom artiljerijom, nedostatak hrane, svakodnevni ispadi neprijatelja i borbe sa njim.

Ovo je bilo još jedno iskušenje, surova i teška ratna škola, koja je predstavljala veoma značajan period u daljem jačanju 15. majevičke brigade, koja je tada brojala 960 boraca, od kojih 73 drugarice. Brigada je od naoružanja tada imala 723 puške, 24 automata, 50 puškomitraljeza, 3 laka i 4 teška mitraljeza, 1 laki i 4 teška bacača, 2 protivtenkovska topa i oko 100.000 metaka za puške i mitraljeze.

*

Početak decembra Nijemci, snagama jačine oko jednog korpusa, preduzimaju ofanzivne operacije i prema istočnoj Bosni. Sedamnaesta divizija dobija novi zadatak. U okviru toga štab divizije naređuje 15. majevičkoj brigadi da odmah napusti položaje na Romaniji i usiljenim maršom krene u pravcu Kladnja, s ciljem da likvidira ovo neprijateljsko uporište i onemogući neprijatelju da sa toga pravca izvrši napad na diviziju. Brigada u toku dvodnevnog pokreta stiže do Kladnja i iz pokrete vrši napad, računajući da se u njemu nalaze samo lokalne ustaše. Međutim, u gradu su se već nalazile snage desnog krila sjeverne njemačke kolone. U oštroj borbi, koja je predstavljala iznenađenje za obje strane, neprijatelju su naneseni gubici od oko 60 vojnika izbačenih iz stroja, i za puna dva dana usporeno je njegovo napredovanje prema Olovu. Poslije Kladnja slijede teške i krvave borbe u dolini Drinjače, u kojima 15. ma-

jevička i 6. istočnobosanska brigada 7. i 8. decembra razbijaju srednji, glavni krak sjeverne njemačke grupe i na taj način u prvoj fazi neprijateljske ofanzive osujećuju sve njegove planove. U jednoj zapovijesti štaba 17. divizije iz tog vremena, između ostalog, kaže se i ovo:

»Zahvaljujući junačkom držanju boraca i rukovodilaca naše VI i XV brigade neprijatelj je u borbama u toku 7. i 8. o. mj. u dolini Drinjače doveden u tešku situaciju, nabačen u dolinu rijeke i time bio prinuđen da se uz velike gubitke za njega pod najtežim okolnostima izvlači i bježi prema Vlasenici«.

Neprijateljska ofanziva na ovom sektoru u njenoj prvoj fazi pretvorila se u njegov potpuni neuspjeh.

Poslije ovih borbi 15. majevička brigada biva orijentisana u pravcu Živinica, a cijela divizija prema pruži Tuzla — Doboj i Doboj — Maglaj. Neprijatelj, ošamućen od prvih neuspjeha ofanzive i poraza koje je doživio, ostaje skoro deset dana potpuno neaktivan, da bi u posljednjoj trećini decembra poduzeo ponovne ofanzivne operacije na jedinice 17. divizije. To je i posebna epopeja na borbenom putu 15. majevičke brigade i najteža situacija u kojoj se brigada našla u toku VI neprijateljske ofanzive.

U toku pokreta po dubokom snijegu i po užasnoj hladnoći od preko minus dvadeset stepeni brigada se 24. decembra probija preko rijeke Krivaje. Gazeći ledenu vodu, njeni bataljoni poslije žestokih okršaja sa Nijemcima koji su zaposjeli drugu obalu razbijaju njihove snage. Tom prilikom se ističe Treći bataljon sa svojim mitraljescima i komandnim kadrom. U naletu na neprijatelja teško je ranjen i komandant bataljona Radivoje Kovačević, koga poslije toga brigada nosi po dubokom snijegu i bespuću, uz napore i žrtve koje je teško opisati. U borbama na Krivaji 15. majevička brigada razbila je neprijateljsku komoru od preko 300 konja. I brigada je imala ozbiljnih gubitaka, naročito od smrzavanja bosih boraca.

Mada je 15. brigada u VI ofanzivi imala dosta gubitaka oko 315 boraca, od kojih priličan broj nižih vojnih, političkih i partijskih rukovodilaca, izbačenih iz stroja, ofanzivna moć brigade ostaje i dalje na visini. Poslije završetka ove ofanzive i kraćih priprema na Majevidici brigada učestvuje u ponovnim borbama za Tuzlu, kojom prilikom dobija manje-više samostalan zadatak, iako je privremeno stavljena pod komandu štaba 16. divizije. Nakon borbi na Tuzli brigada je ponovo na Majevidici, gdje se popunjava novim ljudstvom iz Semberije. Ovoga puta je njen zadatak da dejstvom na prostoru Koraj — Vukosavci onemogući prodiranje neprijateljskih motorizovanih snaga prema Bijeljini i slobodnoj teritoriji, prema Savi i Drini.

U ovom vremenu jedna njemačka motorizovana kolona od 82 vozila činila je sve da realizuje postavljenu joj zadatak i da prodre

u Bijeljinu. Petnaesta brigada je tri dana napadala ovu kolonu, nanoseći joj velike gubitke i ne dozvoljavajući joj brz pokret. U jednom od brojnih juriša, na Mrkodolu, gine komesar 3. čete 3. bataljona, Brano Radovanović, jedan od prvih skojevaca Semberije. Toga dana je trebalo da primi dužnost zamjenika komesara bataljona.

Za tri dana, koliko je trajala ova borba, Majevičani su nanijeli gubitke neprijatelju od oko 150 vojnika izbačenih iz stroja, među kojima 80 mrtvih.

Ocjenjujući ove borbe, štab 17. divizije u svom izvještaju štabu 3. korpusa, između ostalog piše: »XV majevička brigada se u ovim borbama istakla ... Nedostajalo joj je municije, inače bi neprijateljski poraz bio mnogo veći«. To isto stoji i u izvještaju štaba korpusa upućenom Vrhovnom štabu NOV i PO Jugoslavije.

U depeši štaba 3. korpusa, upućenoj Vrhovnom štabu, govori se i o istaknutim pojedincima. Evo šta se kaže u njoj o puškomitraljescu 3. bataljona Marku Bjelakoviću Posavcu: »U ovim borbama se istakao svojim junačkim držanjem drug Marko Bjelaković. On se istakao i u VI ofanzivi kod Zivinica i Krivaje. Na Krivaji je ubio 15 Švaba, kod Zivinica na pune neprijateljske kamione sasuo je 600 metaka. Kod Maleševaca 1. februara 1944. godine, u borbama koje je vodila 15. majevička brigada sa njemačkom motorizovanom kolonom, sam je iz mitraljeza ubio 14 Švaba«.

Marko Bjelaković bio je jedan od najpoznatijih i najhrabrijih puškomitraljezaca ove brigade, pa i divizije. Prvi je u brigadi zarobio brzi »šarac«, »zorku« — kako smo ga mi u ratu zvali. Marko je imao prilike još mnogo puta da se istakne, da bi u julu 1944. poginuo na Jabuci, blizu Prijepolja, kad je 15. majevička brigada zajedno sa ostalim jedinicama 17. divizije žurila u pomoć jedinicama 2. korpusa u Crnoj Gori, na koje je neprijatelj tada preduzeo žestoku ofanzivu. Štab divizije i štab 3. korpusa su predložili Marka Bjelakovića za pohvalu Vrhovnom štabu i ovaj je to učinio preko »Slobodne Jugoslavije«.

Nakon borbi na Majevisi 15. brigada je prebačena u srebrenički kraj. Pored vojničkog osposobljavanja novog ljudstva, uglavnom iz Semberije, čišćenja toga kraja od legije i četničkih grupa, brigada vrši intenzivne pripreme za nove zadatke. Istovremeno njeni politički kadrovi rade na organizaciji i uspostavljanju organa narodne vlasti na teritoriji oko Srebrenice, organizaciji žena i omladine.

U tom kraju brigada vodi i manje borbe sa neprijateljskim formacijama koje iz Srbije pokušavaju da pređu Drinu i prebace se u istočnu Bosnu. Neprijatelj veoma često tuče artiljerijom položaje Majevičke brigade. U toku tih borbi teško je ranjen komandir 2. čete 3. bataljona Branko Medić, koji na putu za divizijsku bolnicu umire. Branko je u to vrijeme bio jedan od najpoznatijih komandira u Majevičkoj brigadi. Seljak iz Tobuta, već prvih dana ustanka

je stupio u partizane, a u brigadi je izrastao u veoma sposobnog rukovodioca, koji se nejednom istakao u borbama i situacijama kad je bilo najkritičnije, kao što je bio prelaz preko Krivaje u toku VI neprijateljske ofanzive.

Krajem aprila, u jeku intenzivnih priprema za izvršenje naređenja Vrhovnog štaba — prebacivanje snaga 17. divizije u Srbiju radi pomoći i koordinacije operacija sa 2. proleterskom i 5. krajiškom divizijom — neprijatelj još jednom otpočinje svoju veoma dobro i brižljivo pripremljenu ofanzivu. Njegova namjera je bila da opkoli jedinice 3. korpusa koje su se nalazile u zahvatu velike okuke Drine, među kojima se nalazila i 17. divizija, nabaci ih na rijeku i jakim snagama uništi.

Uočivši na vrijeme neprijateljsku namjeru, obustavljene su dalje pripreme za prebacivanje preko Drine, koje je trebalo da se izvrši noću 28/29. aprila, i divizija usiljenim maršom, koji traje trideset časova, kreće prema Karauli, da bi primila bitku sa neprijateljem na liniji Kraljeva Gora — Karaula — Žeženica, i da bi se zatim prebacila prema Olovu. Ovo primanje bitke imalo je cilj da neprijatelja što je moguće duže zadrži na tim položajima i na taj način omogući drugim jedinicama izvršenje njihovih zadataka, prvenstveno izvlačenje korpusa bolnice iz doline rijeke Jadar.

Majevička brigada je, i pored napornog danonoćnog pokreta, na vrijeme stigla na određene položaje, da bi odmah stupila u bitku sa njemačkim snagama. Dva dana su trajale žestoke borbe. U njima je neprijatelj, mada prvog dana razbijen, dovlačenjem novih snaga činio sve da onemogući proboj naših jedinica u namjeravanom pravcu. O žestini te borbe svjedoči i činjenica da su ova dva dana bataljoni 15. majevičke brigade sedam puta jurišali na Nijemce i Nijemci sedam puta vršili protivnapade, ubacujući neprestano svježe snage u bitku.

Izvršivši postavljeni zadatak divizija je krenula preko Ravne Gore za Podžeplje, kako bi izbjegla opkoljavanje. Međutim, neprijatelj je 30. aprila uspio da zatvori sve pravce koji izvode iz ovog kraja. Toga dana radilo se o biti ili ne biti cijele divizije. Petnaesta majevička brigada je cijelu noć maršovala po kiši i gustoj tami prema Gornjem Vrsinju. U razvalinama sela zadržala se radi kraćeg odmora. Nijemci su je zatekli skoro na buđenju. Tom prilikom Peti bataljon je razbio grupu Nijemaca koji su natrapali na brigadu i omogućio joj pokret.

Šesta brigada, upravo njena dva bataljona, već je bila naišla na Nijemce i zametnula boj. Majevička brigada je podilazila položajima. Neprijatelj je bio na sve strane, na svim visovima i čukama, iza svake bukve. Mitraljeski rafali su se ukrštali iznad kolone, dok

su mine svuda eksplodirale. Sa čela kolone, gdje je bio štab brigade, stizala su naređenja u kojima su pozivani puškomitraljesci, zatim svi članovi Partije i SKOJ-a da izadu na čelo radi proboja. Sa začelja se za to vrijeme sve češće pronosilo da čelo požuri, jer su Nijemci bili za petama.

U takvoj situaciji štab divizije naređuje 15. majevičkoj brigadi da po svaku cijenu mora razbiti neprijatelja i omogućiti diviziji, zajedno sa ranjenicima i većim brojem partijskih rukovodilaca, izvlačenje iz okruženja. Brigada je izvršila zadatak. Pod naletom njenih bataljona, koji su ulazili u borbu kako su pristizali iz pokreta, neprijatelj nije mogao izdržati.

U izvještaju štaba 17. divizije o borbama na Karauli i Ravnoj gori zabilježeno je i ovo:

»Situacija je bila teška. Trebalo je probiti, inače bi neprijatelju uspelo ostvariti plan. U takvoj situaciji komandant divizije naređuje Majevičkoj brigadi da hitno izbjije na čelo kolone, s obzirom da je ona u ovoj situaciji bila jedinica na koju se zaista moglo računati«.

Ilustracije radi evo još jednog detalja iz ovog izvještaja.

»Bataljoni XV majevičke brigade kako su stizali iz kolone brzo su se razvijali i bez oklijevanja jurišali na neprijatelja, koji se žestoko borio«.

Kasnije iz zaplijenjene njemačke originalne arhive (depeša od toga dana), ustanovljeno je da je ta neprijateljska grupa dobila zadatak da položaje na Ravnoj gori drži po svaku cijenu. Time se može objasniti njihova upornost i žestina odbrane. U toku ove bitke neprijatelj je na bojištu ostavio trideset mrtvih i sa sobom odvuкао neutvrđen broj mrtvih i ranjenih vojnika.

Brigada je takođe imala gubitaka. Između ostalih, tu je poginuo komandir 1. čete 5. bataljona. Za uspjehe u ovim borbama brigada je ponovo pohvaljena od Vrhovnog štaba.

Borbe na Karauli, Kraljevoj gori i Ravnoj gori spadaju među najteže koje je divizija vodila u VII neprijateljskoj ofanzivi, a u okviru njenom i Petnaesta majevička brigada. Od proboja na Ravnoj gori skoro mjesec dana brigada je vodila neprestane bojeve sa nadmoćnim neprijateljem u uslovima neprestanih pokreta, nedostatka municije i u kraju koji je ekonomski potpuno bio uništen. Treba napomenuti da je uoči ovih borbi čitava divizija imala svega 53.137 pušanih i mitraljeskih metaka, od čega Majevička brigada nešto više od 20.000.

Nedostatak municije se veoma teško osjećao. Rukovodioci su morali da ulažu krajnje napore da se štedi svaki metak. Koliko je ova situacija u vezi sa municijom bila delikatna govori i ovaj podatak. Treći bataljon je bio upućen u neka sela, u kojima je bilo više legionara, samo radi prikupljanja municije. U jednom selu bataljon

je pronašao oko 6.000 pušanih i mitraljeskih metaka, skrivenih u nekim stijenama. Za ovu akciju štab brigade je smatrao da treba bataljonu odati posebno priznanje i izdao je naredbu u kojoj je jedinica kao cjelina pohvaljena.

U toku VII neprijateljske ofanzive nejedanput je 15. majevička brigada maršovala po 30 i više časova, bez hrane, pod borbom, po planinskom bespuću i snijegu, samo da bi izvršila postavljene zadatke. Imajući u vidu da je veliki broj boraca bio bez ikakvog ratnog iskustva (od 910 bilo je svega 300 starih boraca) i da je u početku ofanzive brigada vodila najkrvavije borbe sa nadmoćnim neprijateljem, kao i druge elemente koji joj nisu bili saveznici, bez pretjerivanja se može reći da je period od 27. aprila do 23. maja, kad je brigada stigla na slobodnu teritoriju u Crnu Goru, bio skopčan sa skoro više teškoća i napora nego što su bili oni za vrijeme prethodne neprijateljske ofanzive. Za ovo vrijeme brigada je prešla oko 1.000 kilometara. Glad, neprestani pokreti i borbe uticali su i na moral pojedinaca, naročito mladih boraca. Došlo je i do osipanja, čak i nekih članova Partije i SKOJ-a koji su izostali. Međutim, zahvaljujući upornom radu političkih, partijskih i skojevskih rukovodilaca, kao i vojnih starješina, dezerterstvo nije uzelo ozbiljnijeg maha, već je svedeno na mali broj slučajeva.

Mjesec dana neprekidnih borbi i pokreta od Srebrenice preko planina istočne Bosne, Zelengore, Sutjeske, istočne Hercegovine do Pive, predstavljali su za brigadu još jedno veoma dragocjeno i skupo borbeno iskustvo, koje će joj pomoći da savlada mnoge velike teškoće na svom putu borbe.

U toku ofanzive od brigade se odvojio njen 1. bataljon, koji do kraja rata upravo nikada više neće stupiti u njen sastav. Brigada je iz ofanziva izašla sa svega 425 boraca, ne računajući 152 borca koji su otišli sa Prvim bataljonom. Pred početak ofanzive brigada je brojala 910 boraca, od čega su bila 202 člana Partije, 53 kandidata i 145 članova SKOJ-a.

*

Poslije sedme ofanzive brigada se nekoliko dana zadržala u pivskom kraju, a odatle preko Durmitora kreće za Sandžak. U Sandžaku, pored odmora i popune ratnim materijalom, brigada je skoro neprestano angažovana u čišćenju ovog područja od četnika, posebno okoline Pljevalja. Istovremeno je i njen zadatak, kao i ostalih brigada divizije, da radi na mobilizaciji novog ljudstva za popunu bataljona, u čemu nisu postignuti uspjesi, jer su se svi sposobni muškarci, ako nisu bili u partizanskim jedinicama, nalazili u neprijateljskim vojnim formacijama. Međutim, boravak brigade u ovom kraju ima izvanrednog uticaj a na tamošnje stanovništvo, upravo na njegov stav prema narodnooslobodilačkoj borbi.

Boravak u Sandžaku, a zatim kraće vrijeme u okolini Berana, iskorišćen je za pripreme brigade za nove zadatke, postavljene još u proljeće. Prelazak u Srbiju je bio zadatak koji je Vrhovni štab postavio diviziji prije početka sedme neprijateljske ofanzive. Taj zadatak nije mogao biti izvršen jer su Nijemci došli do podataka o njemu i učinili sve da onemoguće 17. i 16. diviziji da se iz istočne Bosne prebace u Srbiju.

U ovom periodu uspostavljeni su veoma dobri odnosi sa crnogorskim narodom. Pored rada na organizaciji narodne vlasti, brigada uspostavlja dobre odnose sa stanovništvom sela kroz koja prolazi, ili gdje boravi. Evo jednog primjera, iz koga se vidi kakvi su ti odnosi bili.

Treći bataljon Majevičke brigade je dobio zadatak da drži položaje u selu Banine, u vrijeme kad je 17. divizija učestvovala u razbijanju neprijateljske ofanzive na slobodnu teritoriju Crne Gore. Hrane nije bilo. Skojevska organizacija sela, u kojoj su bile samo djevojke, pozvala je rukovodioca SKOJ-a i saopštila mu da su svi mještani, na njihovu inicijativu, riješili da se odreknu svog jednodnevnog obroka i da to poklone borcima ovog bataljona.

Kad se brigada nekoliko dana, okupljena u ovom selu, spremala na novi pokret u pravcu Srbije, čekajući mrak da krene u proboj neprijateljskih položaja, sva omladina sela i mnogo starijih mještana čitavo popodne su proveli sa borcima na kiši, pjevajući partizanske, crnogorske i majevičke pjesme. Oni su na takav način ispraćali brigadu koja je dva puta u toku ovog rata vojevala u njihovom kraju.

Od Crne Gore brigada se nalazila u Grupi divizija (2, 5. i 17.), koja je dobila zadatak da preko Kopaonika prodre u Srbiju. Prve teške borbe brigada vodi na domaku rijeke Ibra, na Lipovačkoj kosi, gdje uspijeva da zadrži Nijemce koji su sa leđa pokušavali da osujete prelaz divizije preko rijeke, da bi se zatim prebacila na obronke Kopaonika. Borbe sa grupom četničkih korpusa bile su takođe veoma oštre, naročito u prvim sukobima. Posebno žestoke okršaje imali su Drugi i Treći bataljon. Već u prvoj veoma žestokoj borbi, koja je trajala skoro cijeli dan, gine komandir 2. čete 2. bataljona Neđo Davidović, a u toku dana i zamjenik komandanta istog bataljona Nikola Pantelić. Poslije nekoliko dana borbi na Kopaoniku brigada oslobađa Aleksandrovac i tu, prvi put poslije odlaska iz Bosne, vrši popunu sa oko 40 dobrovoljaca iz ovog grada.

Borbe u Župi su bile duge i veoma žestoke. Četnici su u nekoliko navrata pokušavali da povrate ovaj kraj. U tome su im svesrdno pomagali Nijemci i Bugari. U jednom sukobu sa Bugarima, na Obloj glavi više Rasine, Majevičani, između ostalih, ubijaju i jednog bugarskog majora. U ovom kraju se brigada, i pored neprestanih borbi sa neprijateljima, oporavlja od posljedica VII ofanzive, naročito od

gladi. U toku ovih borbi u četničkoj proti vof anzi vi gine zamjenik političkog komesara 5. bataljona Zajim Mušanović Zajc, jedan od preostalih omladinaca koji su ilegalno radili u Brčkom, koji je u Majevičkoj brigadi postao sposoban partijski rukovodilac.

Od Zupe brigada ponovo kreće preko Ibra i puna 3,5 mjeseca u Sumadiji i zapadnoj Srbiji vodi borbe sa Nijemcima, četnicima i nedićevcima. U svoj ratni dnevnik ona bilježi oslobodenje Gornjeg Milanovca, teške borbe prema Kraljevu i Čačku, na Jelovoj gori, oko Užica i druge.

Svakako da je za Petnaestu majevičku brigadu jedna od najvažnijih bitaka koje je vodila u Srbiji bitka za Kragujevac. Sest punih dana i šest noći ona je, zajedno sa jedinicama Crvene armije, napadala utvrđeni grad, iz koga se neprijatelj grčevito branio. Dvadeset i prvog oktobra, tačno tri godine od krvavog fašističkog pokolja nad stanovništvom Kragujevca, brigada oslobađa ovaj grad.

Prvi put poslije toliko vremena majke, supruge, djeca i sestre izginulih krenule su u crnini, sa cvijećem, na grobove svojih najdražih. Tužni za svojim najbližim i radosni što je napokon došao dan slobode, žene i djeca su bacali cvijeće na majevičke borce i na takav način im izražavali svoju zahvalnost za slobodu i osvetu.

Poslije Kragujevca Majevička brigada vodi još niz većih i manjih borbi sa Nijemcima na Bumbarevom brdu, prema Kraljevu, Čačku, u blizini Užica, na Kadinjači. Ojačana novim borcima, koji je popunjavaju, naročito poslije Kragujevca, brigada u ovim borbama stiže nova borbena iskustva u frontalnom ratovanju. Nijemci u odstupanju koriste svoja ratna iskustva i uveliko ih primjenjuju u borbama sa našim jedinicama. Oni se uporno brane iz utvrđenih položaja, na koje Majevička brigada, zajedno sa ostalim jedinicama, neprestano napada.

Borbe brigade u Srbiji su trajale puna 4,5 mjeseca. One su bile i duge i veoma žestoke. Ali, ipak, ne tako teške u cjelini, jer su uslovi za ratovanje bili daleko povoljniji nego ranije. Brigada je popunjavana novim borcima. Ishrana je bila organizovana i neuporedivo bolja. Oružje i municiju su jedinice dobijale iz pozadine i nisu morale da misle na svaki metak i svaku pušku. Neprijatelj je odstupao, mada se grčevito i znalački branio.

*

Pred sam završetak borbi za oslobodenje Užica Majevička brigada u sastavu divizije kreće sa Jelove gore, preko Kosjerića, Valjeva i Loznice u Mačvu, i 17. decembra kod Badovinaca prelazi Drinu, da bi učestvovala u oslobađanju Semberije, Majevice i Posavine, krajeva koje je napustila skoro cijelu godinu dana ranije. U njenom sastavu je više od 500 novih boraca iz Srbije. Brigada broji

923 borca, otprilike onoliko koliko je imala kad je u januaru 1944. godine vodila borbe u ovom kraju, odnosno kad je napustila Majevicu i Semberiju.

Borbe 15. majevičke brigade u toku naredna četiri mjeseca: tri puta za Bijeljinu u ukupnom trajanju od 42 dana, dva puta za Brčko i jednom na Zvorniku, vođene su sa njemačkim snagama »Princ Eugen«, »Skender-beg« i 22. divizijom, koje su se izvlačile dolinom Drine, prema sjeveru, a povremeno i sa četnicima, ustašama i zelenokadrovcima, koji su Nijemcima pružali stalnu pomoć, štiteći njihovo odstupanje.

U ovom periodu najteže borbe su vođene za Bijeljinu. Kako je već napomenuto, brigada učestvuje tri puta u napadu na ovo izvanredno utvrđeno mjesto, koje su Nijemci držali po svaku cijenu: u prvoj fazi drinske operacije — od prelaska Drine do kraja decembra, od 25. januara do 2. februara i od 12. marta do 3. aprila 1945. godine. Najteže borbe brigada vodi u drugom i trećem napadu na Bijeljinu, posebno u drugom napadu, koji je trajao 8 dana. Ovo je za 15. majevičku bio stvarno jedan od najtežih zadataka koji je dobila u ovoj operaciji i najteža bitka u 1945. godini. Neprijatelj je raspolagao velikom snagom i veoma dobro organizovanom odbranom. Neprestani danonoćni napadi naših jedinica, iako vrlo oštri i uporni, zaustavljali su se na veoma efikasnoj odbrani. Zbog toga je brigada trpjela velike gubitke. U januarskim napadima najteže borbe je vodio 4. bataljon, koji je 11 puta jurišao na njemačke položaje kod Pašinih Bašči i dva puta uspio da prodre u neprijateljske rovove. U ovoj borbi 15. majevička brigada je imala 138 mrtvih, 313 ranjenih i 24 nestala borca. Samo za dva dana, 27. i 28. januara, iz brigade je izbačeno 327 boraca i starješina, od kojih su 102 poginuli. Među poginulima bilo je sedam sekretara aktiva SKOJ-a, svakako najboljih boraca u svojim četama. Ranjen je veći broj rukovodilaca — vodnih i četnih, kao i dva bataljonska rukovodioca: komandant 2. i zamjenik komandanta 3. bataljona. U ovim borbama naročito su se istakli 2. i 4. bataljon.

U posljednjim borbama na Bijeljini i oko nje, koje su trajale puna dvadeset i dva dana, 15. majevička brigada se neprestano nalazila na položajima. Borbe su bile svakodnevne, bilo da se radilo o našim napadima, bilo o suzbijanju neprijateljskih ispada. Napokon, 3. aprila Nijemci su bili prinuđeni da napuste grad.

Borbe na Bijeljini koštale su Majevičku brigadu veoma mnogo. Ukupno je izginulo 187, a ranjeno 450 boraca i starješina. Između ostalih 20. decembra je poginuo i komandant brigade Vlado Karanović Karan, vanredno hrabar i razborit rukovodilac, čovjek koji se snalazio u svim situacijama, omiljen među svim borcima, Majevičanin, iako se nije rodio na Majevici. U brigadi je proveo godinu dana na dužnostima zamjenika komandanta, a zatim komandanta brigade.

Prema našim podacima za vrijeme borbi na Bijeljini 15. majevička brigada je ubila 350, a ranila oko 750 neprijateljskih vojnika i oficira.

Prije oslobođenja Bijeljine, odnosno prije posljednjeg napada na Bijeljinu, 15. majevička brigada je vodila borbe za Brčko i kod Zvornika. Borba kod Zvornika je bila isto tako teška kao i sve koje brigada vodi u ovom kraju u tom periodu. Dvadeset i druga njemačka divizija činila je krajnje napore da sebi osigura prolaz prema sjeveru. Nijemci su držali sve dominantne visove i nastojali svim silama da osiguraju potreban odbrambeni prostor. U jeku borbi štab divizije stavlja u zadatak Majevičkoj brigadi da likvidira utvrđenja na koti 370 i da na taj način omogući 6. proleterskoj i 2. krajiškoj brigadi izvršenje njihovih zadataka.

Za tri dana oko ovog visa vođeno je 12 teških bojeva, na prostoru koji ne samo da je bio nepristupačan, pokriven dubokim snijegom, već i veoma dobro utvrđen i koji je neprijatelj držao bez obzira na gubitke. Zahvaljujući punom angažovanju rukovodilaca i boraca, iako pod izvanredno teškim uslovima, ova bitka je riješena u korist Majevičke brigade. O njenoj žestini govori podatak da je od ukupnog broja izbačenih iz stroja (34 poginula i 66 ranjenih boraca i rukovodilaca) iz Majevičke brigade poginulo 9 i ranjeno 12 rukovodilaca. Neprijatelj je imao 68 mrtvih i 113 ranjenih vojnika i oficira.

U borbama kod Zvornika istakli su se Prvi i Drugi bataljon sa svojim komandantima: Dervišom Kapetanovićem i Dmitrom Vignjevićem. Posebno se istakao komandir čete u Drugom bataljonu Ilija Jovanović »Ika«, koji je svojom ličnom hrabrošću doprineo da se zauzme i održi neprijateljski položaj, a brigada izvrši zadatak.

Odmah poslije oslobođenja Bijeljine Majevička brigada vodi borbu za oslobođenje Brezovog Polja, da bi već u toku narednog dana krenula na svoj novi zadatak — oslobođenje Brčkog. U toku pokreta Četvrti bataljon ove brigade upada u klopku na putu između sela Trnjaci i Novo Brezovo polje. Iznenađen i pritisnut sa svih strana, bataljon vodi očajničku borbu da bi se izvukao. U toj borbi on je razbijen i po dijelovima se probija u pravcu pokreta brigade.

Pri tome bataljon je pretrpio i velike gubitke. 8 mrtvih i 49 zarobljenih boraca, od kojih su većina novomobilisani.

Bez obzira na ovaj težak gubitak, brigada nastavlja pokret i po drugi put učestvuje u borbama za Brčko, da bi 7. aprila prva upala u grad. Neprijatelj je imao velike gubitke. Samo Majevička brigada je ubila 88, ranila 130 i zarobila 219 neprijateljskih vojnika i oficira, od ukupno 226 mrtvih i 172 ranjena. Istovremeno je to bilo prvo oslobođenje ovog grada.

U četveromjesečnim borbama u Semberiji, na obroncima Majevice, u borbama za utvrđena mjesta, iz kojih se neprijatelj grčevito

branio u svom odstupanju, nastojeći da se po svaku cijenu nekažnjen izvuče, 15. majevička brigada, iako popunjavana novim borcima, koji su jedva uspijevali da završe osnovnu vojnu obuku prije no što budu ubačeni u veoma žestoke i teške bojeve, postiže dobre vojničke uspjehe, mada trpi velike gubitke. Borbeno raspoloženje boraca u teškim uslovima (surova zima, slaba odjeća i obuća, dobro organizovana neprijateljska odbrana uz čvrstu riješenost da se izvuče) bilo je presudno za izvršavanje zadataka. Svakako da je tome doprinijelo i saznanje da neprijatelj doživljava svoje posljednje dane, te da treba učiniti sve da mu se ne dozvoli nekažnjeno izvlačenje iz zemlje. I njena vojnička snaga, brojno stanje, koje je veće nego što je bilo 17. divizije poslije izlaska iz VII ofanzive sa naoružanjem i municijom boljim i jačim nego ikada do tada, predstavlja faktor koji je veoma mnogo značio za ulogu koju je brigada odigrala u posljednjim borbama za oslobodenje krajeva odakle je potekla.

*

Osmog aprila 1945. 15. majevička brigada je u oslobođenom Brčkom. Za nju je to završetak borbi za njene krajeve, ali ne i kraj rata. Ostali su još mnogi teški zadaci: razbijanje i uništenje neprijateljskih vojnih formacija u Hrvatskoj i Sloveniji. Na tom putu brigada je neprestano u pokretu i vodi veoma žestoke bojeve sa neprijateljem koji odstupa. Svako njegovo zaustavljanje na unaprijed pripremljenim i veoma utvrđenim položajima zahtijevalo je teške bojeve i dosta velike žrtve. Između ostalih, u jednoj od borbi u Slavoniji, gine Anda Tošković, rukovodilac SKOJ-a bataljona, jedna od prvih Skojevki iz sela Popova, a među najstarijim borcima Majevičke brigade.

Ustaške snage, zajedno sa Nijemcima, čine očajničke napore da se izvuku iz naše zemlje. Borbe se vode za skoro svako veće naseljeno mjesto. U borbama za Županju, Sikirevce, Babinu Gredu, Slavonski Brod, Našice, Severin, Čadavicu, ustaše se grčevito brane i nastoje da što duže zadrže naše jedinice. Petnaesta majevička brigada učestvuje u oslobađanju ovih i mnogih drugih mjesta i u stopu prati neprijatelja. Neprijatelj se grčevito brani i u Bjelovaru i u Križevcima, u koje Majevička brigada ulazi prva. Poslije ovih borbi brigada se nalazi u Sloveniji, goneći pred sobom neprijatelja koji i dalje pruža otpor. Devetog maja ona je u Rogatecu. Rat je završen, ali no i za jedinice 17. divizije.

Petnaesta majevička brigada, sa ostalim jedinicama divizije, dobija zadatak da neprestano učestvuje u uništenju neprijateljske ustaške grupacije od oko 30.000 ljudi koji su se kretali komunikacijom Celje — Slovengradec da bi se prebacili preko jugoslovensko-austrijske granice i predali savezničkim snagama. Brigada se pre-

bacivaia zaplijenjenim kamionima, autobusima i svim raspoloživim sredstvima iz Slovenske Bistrice da bi stigla neprijateljske snage na prostoru sela Zgornji Dolič — Mislanja. Od 12. do 14. maja ona vodi ogorčene borbe sa neprijateljem koji se nije htio predati. Najžešće borbe brigada je vodila za dominirajuću kotu 848, koja je četiri puta mijenjala gospodara. U posljednjoj borbi 14. maja učestvuju svi bataljoni i samostalne čete. Gubici neprijatelja bili su veliki. Gomile mrtvih i ranjenih ostale su na bojištu, jer se ustaše nisu obazirale na gubitke čineći posljednje napore da se izvuku prema Austriji. Čuvena je borba za kotu 848. Njenim padom majevički bataljoni su presjekli neprijateljsku kolonu i pristupili njenom uništavanju, da bi već oko 17 časova toga dana brigada bila prebačena u Slovengradec, gdje je i praktično završila svoj borbeni ratni put.

O žestini ove posljednje ratne bitke govore i sljedeći podaci: Petnaesta majevička brigada je u njoj potrošila, između ostalog, 130.000 puščanih i metaka za automate. Za posljednjih 14 dana borbi ubila je 1.199, ranila 1.747 i zarobila 1.943 neprijateljska vojnika i oficira. Od toga broja samo 13. maja brigada je ubila 958, ranila 1.190 i zarobila, pored neutvrđenog broja civila koji su se sa ustašama povlačili, preko 1.000 ustaša, četnika, Nijemaca i drugih neprijateljskih vojnika. Četrnaestog maja brigada je, pored ostalog ratnog materijala, zarobila: 601 pušku, 4 teška mitraljeza, 37 »šaraca«, 214 ostalih puškomitraljeza, 6 ispravnih topova, 31 mali i 28 bacača kal. 81 mm, 300 kola sa zapregom punih ratnog materijala. Toga dana brigada je u svom sastavu imala: 72 oficira, 148 podoficira i 1.357 boraca sa 830 pušaka, 185 puškomitraljeza, 153 automata, 23 laka i 29 teških bacača, dva topa i 201 zaprežno vozilo.

Posljednja žrtva data u ovom ratu iz brigade bio je poručnik Momo Divjak, komandant brigade, bijeljinski đak, star svega 20 godina.

Tako je Petnaesta majevička brigada na svom borbenom putu prešla nešto više od 25.000 kilometara i vodila borbe u pet naših republika. Borila se u tri velike neprijateljske ofanzive. Oslobodila je veliki broj mjesta. Uništila je, prema raspoloživim podacima, više od 12.000 neprijateljskih vojnika i oficira, a sama imala oko 1.800 žrtava. U njenim redovima borilo se 15 narodnih heroja, od kojih su u brigadi poginuli Milan Tešić, Miljenko Cvitković i Vojko Milovanović. Vodila je borbe sa svim vrstama neprijateljskih vojnih formacija: ustašama, domobranima, četnicima, muslimanskom legijom i milicijom, zelenokadrovcima, albanskom fašističkom vojskom, Bugarima, nedićevcima, Italijanima, Čerkezima i Nijemcima.

Zbog svega toga 15. majevička NOU brigada je dobila više pohvala, odlikovanja i drugih priznanja.

Joco JOVIC

PRVE STRANICE PARTIZANSKOG DNEVNIKA

Opet smo na Birču. Primiče se podne. Iako je februar, vrijeme je lijepo, snijeg se zadržao samo u vrtačama ili na padinama, okrenutim sjeveru. Osjeća se miris zemlje koji podsjeća da je proljeće blizu. Ovo će biti treće po redu kako se nalazimo u ratu. Biće krvavije. Pa neka bude još krvavije proljeće, biće i neprijateljima i nama, ali s tom razlikom što se mi bližimo pobjedi, a oni porazu.

Prije nekoliko dana, dok smo bili na Majevidi, čuli smo često, naročito predveče, grmljavinu koja je dopirala negdje iz centralne Bosne. Vjerovatno je to bila topovska paljba i bombardovanje iz aviona. I sada, dok ovo pišem, negdje daleko na jugu čuje se opet tutnjava. Po tome što se ona pomiče prema jugu, a i po radio-vijestima, može se ocijeniti da glavina Narodnooslobodilačke vojske kreće na istok. Pokrajinski komitet i štab brigade mnogo konferišu. Intendanti se pozivaju u štab brigade. Može se desiti da krenemo u susret glavnini.

Dolje, pred nama je selo. Iz njega povjetarac donosi miris stajskog đubreta. Kod prvih kuća dvojica seljaka trpaju đubre u vreće, a zatim ga tovore na samare i konjima gone na njive. Ovdje u Birču, izuzev ceste niz Drinjaču, nema kolskih putova. Za ovo vrijeme nisam vidio kola po selima. Drva, ljudska i stočna hrana prenose se isključivo na konjima. Dalje od ove dvojice, iznad kuća, sjede dva druga. Obadva, kako mi partizani kažemo, »nesposobna za pokret«. Jedan je poguren, boli ga kičma i jedva se kreće, pa mu se rana »dala na zlo«. Sunčaju se. To su činili i juče. Posmatrao sam ih iz kuće u kojoj je smješten štab. Juče su se žestoko prepirali, a nastavili su da to čine i danas. Na momente, kada čuju ovu tutnjavu, ušute i okreću se u pravcu odakle ona dolazi. Evo, to čine i sada. Tutnji! Kao da dolazi iz Zemlje. To idu naši, ko bi mogao da bude drugi!

Borci 4. bataljona 6. istočnobosanske brigade poslije oslobođenja Lopara novembra 1942.

Dva bijela bosanska konjića, praćena jednim dječakom, natovarena, kreću prema Javorniku. Ispod kopita im se otiskuje sitno kamenje. Brzo zamakoše za kosu. Šumi Drinjača. Buće nabujali potoci i žure da joj pomognu da ispuni korito. Plavi se planina Javor. Pod vedrim plavim nebom ocrtavaju se njeni vrhovi, obrasli šumom, a između njenih stabala nazire se snijeg. Ova planina je nijemi svjedok nevolja koje je preživljavao narod ovog kraja, otkad je okupator ušao u zemlju. Nije joj to prvi put. Vidjeće ona još mnogo nevolja, novih zgarišta, a po njenim urvinama još će odjekivati jeka pušaka i topova.

Pokvari mi se raspoloženje. U nekoj od ovih birčanskih »udžera« dobio sam vaši, neku bijelu »birčansku tifusaru«. Ujela me za prsa. Treba pariti rublje i odijelo. Vrijeme je da se ide u štab, sigurno je stigao kurir štaba brigade i donio radio-vijesti.

Veče je. Svi smo na okupu. Na prostrtom sijenu, prekriveni šatorskim krilima leže: politički komesar bataljona Mirko Filipović, komandant Veljko Lukić Kurjak, članovi štaba Miljenko Cvitković, Veso Radojčić, kuriri Mićo i Pero, a posebno, dalje od njih, bataljonski referent saniteta Ankica Albahari. Izuzev Mirka, koji je od nekog dobio »Braću Karamazove« i čita, svi ostali su zaspali. Ostao sam za stolom da bih završio ono što sam započeo danas: prve stranice dnevnika koje pišem pod uslovima neobičnim za partizane, na odmoru koji traje nekoliko dana.

Večeras smo svi bili naročito raspoloženi. To raspoloženje stvorile su Vesine nezgode i iznenađenja koja mu je priredio Miljenko. Danas, kada se vratio iz čete, Milenko nije imao duvana a, čim mu se to desi, on je neraspoložen, jer je strastven pušač i teško podnosi oskudicu. Tražio ga je od nas, ali ga nismo ni mi imali. On je jedno vrijeme sjedio na tronošcu, poguren, podbočivši glavu rukama, laktom oslonjen na koljena i gledao preda se. Izgledalo je kao da nikog od nas ne primjećuje. Odjednom je ustao i počeo da se okreće kao da traži nešto. Pogled mu se zaustavio na Vesinom ruksaku, o kome se u našem bataljonu rado govori. Po četama se raširilo mišljenje da u torn ruksaku ima svega: donova i klinaca za cipele, cigara, šibica, kafe i šećera. Za to je donekle postojala osnova, jer je Veso, kada je bila najveća oskudica, izvlačio ponešto od tih stvari iz svog ruksaka. On se brinuo za ljude, štedio ove sitnice i dijelio ih onda kada je to bilo zaista potrebno. Godinu dana nosio je u tom ruksaku osam komada brenera za karbit-lampu stalno tvrdeći da će nam trebati. I zaista tako je i bilo. Kada smo ove godine između Olova i Han-Pijeska prevrnuli voz, pun ustaša, našli smo u vagonu i karbit-lampu, tako da su nam sada i breneri vrlo dobro došli.

Milenko je sada odriješio ruksak i istresao iz njega svu Vesinu rezervu. U njoj je bilo i ono što je Milenko tražio — cigare. Uzeo je nekoliko, a ostalo je vratio u ruksak. Kad se Veso poslije podne vratio iz štaba brigade i ušao kod nas u sobu, prišao je ruksaku, odriješio ga i počeo nešto vaditi iz džepa da bi povećao »rezervu«. Kada je primijetio da nije sve onako složeno kao što je bilo, pogledao nas je ispod oka i nešto progundao za sebe. Držali smo se kao da ništa nismo primijetili i zatražili da nam priča novosti koje je čuo u Sekovićima. Kao i obično, smiješeći se, uz žive pokrete ruku, ispričao nam je da ga je danas, kada je išao sa intendantima ostalih bataljona u nabavku hrane, kod Drinjače, iznenadio njemački avion »roda« ili, kako ga mi nazivamo, »špijun«. Letio je nisko i poplašio konje, ali nije mitraljirao ni bacao bombe. Kada je ovo ispričao, izgledalo je da nema više o čemu da govori, ali je Milenko želio da on pošto-poto nastavi, i upitao ga:

— Šta si ti »kukice« još radio u Šekovićima? — gledajući ga pri tome ozbiljno, preko svojih naočara, oivičenih tankom srebrnastom žicom.

Veso se uozbilji pogleda lijevo i desno, pa kad ugleda Miću kurira, priprijeti mu svojim slomljenim kažiprstom:

»Daću ja tebi, rđo malena, a ti, cvikerašu«, — okrećući se Milenku reče, — »nećeš dobiti od mene više nikada duvana. Baciću ruksak, neka ga đavo nosi«.

Vesi je naime ovih dana pisala žena iz Tuzle. Kada je čitao pismo, Mićo Pejnović, naš bataljonski kurir, sa kojim se Veso rado

šalio, provirio mu je preko ramena i vido naslov »Dragi moj Kuko«. To je večeras, na Vesino iznenađenje, iskoristio Milenko da bi zametnuo šalu.

Veso se smrknuo, a Milenko, oponašajući ženu, pokušavao ga zagrliti, tepajući mu: »Kuko moj Kukice«. Kurjak se trese od smijeha. Smijemo se i mi ostali. Konačno popusti Veso, nasmija se i on. Poslije šale neosjetno smo prešli na drugi razgovor. Veso nam je pričao o svome životu, o radu na istraživanju nafte po Majevidi, a zatim o časovima provedenim u porodičnom krugu u jesenjim danima, kada bi se vratio sa terena u Tuzlu. Kaže da mu je bilo naročito zadovoljstvo da iz tople sobe u kišnim danima gleda kako klize kapi po telefonskim žicama i, sustižući jedna drugu, padaju na zemlju. Slušali smo njega, a svaki je vjerovatno u sebi obnavljao slične uspomene. Prešli smo brzo sa tog razgovora na našu stvarnost — borbe, pokrete i ljude. Neko je predložio da Mirko čita naglas, pa je razgovor prestao.

U ovoj tijesnoj seoskoj sobi, u kojoj smo se smjestili sa štapskim stvarima i oružjem, svijetli karbit-lampa tako jakim svjetlom da Mirko, ležeći, čita knjigu, iako je njom zaklonio plamen. Njegov reski glas, čini mi se, ispunjava sav preostali slobodni prostor u ovoj sobi. Brzo su zaspali drugovi. Ostali smo budni nas dvojica. Mirko je još jedno vrijeme čitao i zatim je i on zaspao.

Zavladala je tišina, koju je prekidalo samo ujednačeno disanje i škripanje pera po hartiji. Zebe mi ranjena ruka, rana je zarasla prije četiri mjeseca, ali su prsti još teško pokretljivi, mršavi i žuti kao da su od voska. Ipak su korisni, pomažu mi da njima pritiskujem večeras papir. Prije osam mjeseci izgledalo je kao da će biti potrebno odsjeći šaku. Tada sam osjetio prvi put miris vlastite krvi. Sa tom uspomenom roje se i druge koje su se duboko usadile u svijest. Kao na filmu redaju se slike iz života u ilegalstvu, iz pokreta i borbi na Zvijezdi, Konjuhu, Milan planini, Majevidi, Semberiji i Sremu.

U njima se vide: smrt drugova, patnja naroda i kretanje partizanske kolone po suncu, snijegu i kiši, u tamnim noćima, kada se samo naziru siluete ljudi, drveća i planina, a jasno se vide samo bezbrojne zvijezde na tamnom nebu iznad nas.

Dane OLBINA

ZAPIS SA HRANJENA

Marta 1943. Šesta istočnobosanska brigada, poslije žestokih borbi sa dijelovima 369. »Vražje divizije« krenula je sa područja Romanije u sastav glavnine Vrhovnog Štaba NOV i PO Jugoslavije. Pravac marš-rute bio je usmjeren prema Goraždu. Brigada se kretala usiljenim maršem. Noć je bila hladna. Snijeg je dostizao visinu 20 santimetara. Borci su se kretali bez odmora. Bilo kakvo zadržavanje moglo je dovesti do promrzavanja nogu. Nakon što je brigada pregazila rijeku Praču, u prethodnici kolone nalazio se 2. bataljon brigade, a ispred bataljona oprezno se kretala naša 1. četa.

Išao sam sa 1. vodom na čelu kolone. Pored nas je bio i Franjo Herljević, komandant našeg bataljona. Nismo znali gdje se nalazi neprijatelj, ali smo pretpostavljali da je on tu blizu, s obzirom na važnost komunikacije koja povezuje Sarajevo sa Goraždom i Fočom. Kada smo se približili Hranjenu, Herljević je naredio da se izdvoji naš vod, jer je dobio podatke da se ispred Hranjena nalazi muslimanska milicija. Krenuli smo ubrzano i skrenuli sa ceste, dok je kolona i dalje nastavila da ide putem. Poslije izvjesnog vremena opazili smo bunker u kome su se nalazili milicionari. Nisu nas primjetili. Komandant je počeo da nas požuruje da što prije izbijemo na prevoj. Pokušali smo da trčimo, ali nam to nije polazilo za rukom zbog dubine snijega, hladnoće, a i odjeća i obuća bila nam je mokra od gaženja rijeke Prače. Pa ipak išli smo naprijed, jer su nas svakog trenutka mogli otkriti, a to ne bi valjalo, jer smo se nalazili na brisanom prostoru. Kada smo se približili bunkeru, ugledali smo jednog milicionara sa porcijom u ruci. Bio je okrenut leđima.

Pozvali smo milicionare da iziđu i da se predaju. Uskoro su se iz bunkera pojavila dvojica milicionara, koji su tražili da ne pučamo, jer da ni oni to neće učiniti. Tek tada smo ustali i pošli naprijed. Ispred bunkera smo ugledali protivkolski top, a od milicionara smo saznali da se iznad njih nalazi satnija domobrana. Kada je ovo saznao, komandant Franjo Herljević je uputio Neđu Bogićevića, komesara bataljona, da sa 2. četom razoruža domobrane. Komandir

satnije nije pristao na predaju već je na Neđu uperio strojnicu. To je učinio i naš politkomesar, tako da je izgledalo da će svakog momenta doći do pucnjave. U međuvremenu su do komesara stigli i ostali borci, tako da je komandir satnije pristao da se preda, ali nije dao da mu se oduzme strojnica. Dok se vodila ova prepirka sa komandrom satnije, naša 1. i 2. četa su razoružale ostale domobrane. Tom prilikom zarobili smo 120 domobrana i 30 pripadnika muslimanske milicije. Pored topa zaplijenili smo 150 granata, oko 180 pušaka i nekoliko mašinki. Komandant Herljević mi je naredio da ostanem sa jednom desetinom i dva puškomitraljeza kao zaštitnica brigade i našeg bataljona i to sve dok ne naiđe čelo kolone 15. majevičke brigade, koja se kretala iza nas. Sa mnom se nalazio i Rade Čorak s kojim sam se od prvog dana nalazio u istoj jedinici. Još se nismo bili ni razmijestili kada je do nas dotrčao jedan borac, koji je zadihan od trčanja jedva izgovorio da nam se iz pravca Sarajeva približava njemačka kolona.

Odlučili smo da se ne povučemo. Zaposjeli smo kotu 1279, odakle smo imali odličan pregled ceste. Rade Čorak je sa svojim »šarcem« zauzeo položaj na zavijutku ceste, rekavši nam da ne pucamo sve dok njemački motociklista i prethodnica ne dođu na okuku i dok on ne otvori vatru. Tada je trebalo da ja sa grupom boraca presiječem kolonu na cesti. Njemačka kolona se brzo kretala prema Hranjenu, bez nekih posebnih mjera obezbjeđenja, jer su znali da ovo područje obezbjeđuju domobrani i muslimanska milicija. Tako je njemačka kolona išla slobodno, ne sluteći da se umjesto njihovih saveznika na ovim položajima nalaze partizani. Poslali smo kurira koji se dobrovoljno javio da se skloni u žbunje pored ceste i da na taj način izbroji koliko ima kamiona. Poslije nekoliko minuta on je dotrčao do nas i rekao da idu 4 kamiona, jedan motocikl i tri putnička auta.

Spustili smo se bliže cesti. U tom trenutku naišla su dvojica Nijemaca na motoru. Mi smo ih propustili. Sačekali smo automobile. Kada je motocikl naišao na Radu Čorka, on ga je pokosio svojim puškomitraljezom. Kada su naišli automobili nismo mogli da se uzdržimo, a da ne otvorimo vatru. Učinili smo grešku što nismo sačekali da prođu kamioni, jer se tada ne bi mogli vratiti nazad. Kad su čuli da je otvorena vatra na automobile, njemački oficiri su se zbunili, nisu znali ko puca i šta da rade. Izrešetana limuzina im je prepriječila put, pa nisu mogli da se vrate nazad u Sarajevo, kao što je to bio slučaj sa kamionima. I dalje smo pucali. Uskoro su i njemački vojnici koji su bili u pratnji oficira zauzeli položaj pored ceste i otvorili vatru na nas. Pošto smo bili blizu Nijemaca, jurnuli smo prema centru. Njemački oficiri su počeli iskakati iz kola i bježati preko jedne livade, kako bi se domogli šume. Pripucali smo još jednom. Četiri oficira su pala pored limuzine, dok su se ostala četvorica predala.

Najstariji među njima bio je u kožnom kaputu. Rekao je na našem jeziku da se predaje. Bili smo zbunjeni, jer smo mislili da Nijemci moraju govoriti samo njemački. Prišao sam mu bliže i zatražio da mi kaže gdje je sakrio strojnicu i revolver. Kada smo ovo pronašli, njemački oficir je zatražio da ga ne ubijemo, nego da ga sprovedemo komandantu Koči Popoviću. Odmah nam je bilo jasno da to nije običan oficir. Rečeno mu je da ćemo ga predati štabu naše brigade, koji će odlučiti što sa njim dalje treba činiti. Izvršili smo pretres automobila. Unutra smo našli bombi, nekoliko revolvera, dosta municije za strojnice i nekoliko vojnih karata. U jednoj tašni našli mo 20 zlatnih satova, koji su odmah bili podjeljeni borcima. Prije nego smo krenuli zapalili smo auto, pošto smo iz njega iznijeli sve što nam je moglo biti od koristi.

Uskoro je stigla i 15. majevička brigada, tako da smo mi sa zarobljenicima i sami mogli da nastavimo put za brigadom. Kada smo stigli u brigadu, predali smo zarobljene oficire štabu. Bio sam uvjeren da je sve u redu i ponosno sam se zagledao u svoju uniformu i naoružanje, ali samo tri dana kasnije pozvali su me u štab bataljona. Tu mi je Franjo Herljević saopštio da štab naše brigade naređuje da se vrate sve oduzete stvari od zarobljenih njemačkih oficira. Nisam odmah pristao. Nastalo je objašnjenje i ubjeđivanje. Rečeno mi je da to lično zahtijeva Vrhovni štab, jer će se za ove zarobljenike izvršiti zamjena za naše političke zatvorenike iz Sarajeva i drugih logora. Tek poslije ovog objašnjenja shvatio sam da je stvar ozbiljna, pa sam zaplijenjene stvari pokupio i teška srca predao štabu brigade.

U toku V ofanzive sam čuo da su ti Nijemci zamijenjeni za naše političke zatvorenike. Zamjena je izvršena u Kalinoviku, nekoliko dana pred početak neprijateljske ofanzive. Dalje sam saznao i da je ovaj visoki oficir bio viši funkcioner u Abveru, zbog čega su Nijemci i pristali na zamjenu. Ova grupa oficira limala je zadatak da vrši prikupljanje podataka vezanih za izvođenje V neprijateljske ofanzive. Međutim, njihova misija se neslavno završila. Umjesto da prikupke podatke, oni su se našli u partizanskom zarobljeništvu. Kada je njemački obavještajac doznao koliko je bilo partizana prilikom njihovog zarobljavanja, bio je ljut i nikako nije mogao da vjeruje da ih tu nije bilo više.

Da napomenem i to da je zarobljeni komandir domobranske satnije Veljko Turk ostao u partizanima. U V neprijateljskoj ofanzivi istakao se kao hrabar borac, tako da je poslije ofanzive postavljen za komandanta 4. bataljona naše brigade. 1944. godine je zarobljen kao nepomičan ranjenik od pripadnika 13. SS-divizije i strijeljan.

Luka NEDIĆ

OD RASTOŠNICE DO ZAVRŠETKA PETE OFANZIVE

Nekoliko dana poslije bitke na Maleševcima partizani su došli i u Rastošnicu. Neke čete razmještene su u zaselak Obršine. Za mene i moje drugove Milana Obrenovića i Miloša Mičića to je bio prvi susret sa partizanima i presudan za našu odluku da i sami postanemo partizani. Do tada su četnici gotovo svakodnevno dolazili u Obršine. Njihovi postupci i ponašanje odbijali su nas. Bilo nam je jasno da oni nisu ono za šta se predstavljaju, već obične pijanice, kockari i pljačkaši. Mi smo željeli da se borimo protiv okupatora i njegovih slugu. Bilo nam je jasno da to četnici ne čine.

Prvi utisak koji su na nas ostavili borci Šeste istočnobosanske brigade bio je izvanredan. Disciplina, skromnost, međusobno drugarstvo i iznad svega pažljiv odnos prema mještanima bili su odmah zapaženi ne samo od nas već i od starijih ljudi. Sjećam se da je moj djed Jovo tih dana govorio: »Ovo, je ljudi, prava vojska, njima će pripasti pobjeda«. Vjerujem da su i ove riječi imale snažnog uticaja na moje opredjeljenje da stupim u partizane. Tada sam prvi put vidio mladiće mog uzrasta pod oružjem i petokrakom kako revnosno izvršavaju stražarske, patrolne i druge zadatke, što me je podstaklo da razmišljam kako bih i ja došao u tu sredinu.

Odmah po odlasku partizana našao sam se sa Milanom i Milošem. Nas trojica smo imali dosta slično djetinjstvo. Sva trojica smo rano ostali bez očeva. Miloš je živio kod majke i brata, ja kod djeda i stričeva, a Milan — sam bez ijednog roditelja. Služio je kod imućnijih seljaka. Sve je to uticalo da smo bili vrlo bliski i sa puno iskrenosti i povjerenja odnosili se jedan prema drugom. Kad smo se našli, izmijenjali smo mišljenja i utiske o partizanima i bili saglasni u ocjeni da je to prava oslobodilačka vojska i da, ako nas htjednu primiti, i mi stupimo u partizane, čim drugi put dođu u naše selo. Dogovorili smo se da o našim razgovorima i odluci ništa nikome ne povjeravamo iz dva razloga: da naši ukućani ne saznaju i ne spriječe nas u namjeri, i da slučajno četnici ne otkriju našu namjeru.

Početak decembra 1942. partizani su ponovo došli u Obršine i mi koristimo tu situaciju da realizujemo naš prethodni dogovor. Mi smo mislili da nije važno ko će stupiti u koju jedinicu, jer da ćemo se kasnije lako naći zajedno. Zbog straha da nas ukućani ne spriječe, svaki od nas koristio je najpogodniji trenutak i stupao u jedinicu koja se nalazila u kući njegove rodbine ili u blizini. Tako je Miloš prvi stupio u Majevički partizanski odred, dan kasnije otišao je sa istom jedinicom i Milan. Ja sam stupio u Treću četu Prvog fruškogorskog odreda. Tako smo se na početku našli u različitim jedinicama.

U drugoj polovini decembra i 6. brigada, Majevički i Fruškogorski partizanski odred, zbog pritiska jakih neprijateljskih snaga, bili su prinudeni da privremeno napuste Majevicu i pređu na sektor Birča i Šekovića. Pokret partizanskih jedinica u ovom pravcu ujedno je značio za mene i moje drugove iz djetinjstva prvo napuštanje rodnog mjesta.

O Birču, kuda smo išli, ili o Sremu, odakle su bili drugovi koji su me primili u svoju jedinicu, znao sam veoma malo. Izgleda da su drugovi iz kolone primijetili moju sjetnost, jer su počeli da me hrabre. Njihov topao i drugarski odnos prema meni uveliko je doprinio da sam ja, po dolasku u Šekoviće, sve manje mislio na svoj rodni kraj i sve se više uklapao u partizanski život.

Na sektoru Šekovića i Birča ostali smo mjesec i po dana. Za to vrijeme češće sam mislio i na svoje drugove Milana i Miloša. Krajem januara 1943. Majevički i Fruškogorski odred ponovo su došli na Majevicu. Fruškogorski odred je u prvim akcijama na četnike zarobio četničkog komandanta Jovu Radića, koji je godinu dana ranije odabirao ljude za mučki napad i likvidaciju štaba Majevičkog odreda. Bilo mi je drago što je baš moja jedinica uhvatila ovog zločinca i zaslužio ga kaznila.

Tek u februaru 1943. sreo sam Majevički odred — jedinicu u kojoj su bili Milan i Miloš. Uz odobrenje mog komandira čete prešao sam u Četvrti bataljon Majevičkog partizanskog odreda. Dvo-mjesečni boravak među Sremcima ostavio je neizbrisive uspomene na te divne drugove. Ja sam u ovoj sredini doživio prve borbe i okršaje, stekao osnovna znanja o ciljevima NOP-a, prihvatio ih i ostao im trajno privržen. Da nisu bili u Majevičkom odredu moji najbliži drugovi iz djetinjstva, sigurno ne bih nikada ni pomislio da mijenjam jedinicu u koju sam prvi put stupio.

*

Krajem februara Majevički odred se ponovo našao na sektoru Birča. Ovaj drugi odlazak sa Majevice nekako nam je već bio uobičajen. Sada smo sva trojica zajedno u istoj četi — Četrnaestoj četi Četvrtog bataljona, a i područje Birča nam je poznato. Poslije nepun

Stab 1. majevičke brigade sa Mitrom Mitrović pred početak V neprijateljske ofanzive, stoje: Vukašin Subotić i Veselin Radojčić; kleče: Pavle Goranin Ilija, Pero Kosorić i Ratko Perić

mjesec dana boravka u Birču dolazi do značajnog događaja za nas i za naš odred. 25. marta svi bataljoni odreda, sa dotadašnjim Drugim bataljonom Šeste brigade, postrojili su se u Lovnici (Šekovići), gdje nam je saopštena odluka da tog momenta postajemo Grupa udarnih bataljona i da ćemo uskoro, kad stigne odluka Vrhovnog štaba, postati brigada. Na toj svečanosti govorio nam je tadašnji komesar Šeste istočnobosanske brigade Cvijetin Mijatović Majo. Govor je otpočeo sa »Drugovi, Majevičani...«. Tog trenutka osjetio sam se ponosan što smo i nas trojica Majevičana iz Rastošnice u tom stroju odabranih boraca sa Majevice.. Poslije svečanosti razgovarali smo i sva trojica smo bili srećni i nekako gordi što ćemo uskoro postati borci Prve majevičke brigade.

Nije nam nimalo smetalo to što smo znali da naša brigada neće biti vezana samo za jedno područje, nego će se boriti tamo gdje to budu zahtijevale potrebe.

Nekoliko dana poslije formiranja Grupe udarnih bataljona napustili smo Birač i prešli na područje Romanije i tako se sve više udaljavali od naše rodne Majevice. Prisustvo mojih drugova iz djetinjstva, izvanredno drugarstvo u četi, kao i odnosi i postupci od strane starješina, doprinijeli su da sam ovo napuštanje Majevice lako podnosio. Milan i Miloš su se osiećali kao i ja. Baš tih dana sva trojica smo zajedno primljeni u SKOJ.

Skojevski žar je ovladao svim našim bićem, osjećali smo da za nas nema prepreke.

Marševali smo dalje u sastav glavnih snaga pri Vrhovnom štabu. Kada smo prešli rijeku Praču, izbili smo na put Sarajevo — Goražde. Bataljon koji je marševao ispred našeg bataljona razoružao je domobransku posadu na ovom mjestu. Baš u času kada je naš bataljon prelazio cestu, naišla je jedna manja njemačka motorizovana kolona od Sarajeva ka Goraždu. Razvili smo se u strijelce i sačekali ovu kolonu. Sjećam se da smo tom prilikom zarobili jednog njemačkog oficira i da smo neka motorna vozila zapalili. Tada sam ja »zaplijenio« jedan njemački ranac, u kome je bilo bijelog hljeba, slanine, putera i masti. Na prvom odmoru izdvojio sam se sa Milanom i Milošem i podijelio za te prilike ovaj dragocjen plijen. Komandant bataljona Vojo Ivanović je naišao pored nas, vidio to, i prekorio me riječima: »I ostali drugovi su gladni; dok vas trojica jedete izobilja, ostali nemaju ni zalogaja«. Osjećao sam se zbog toga neugodno i mislim da kasnije nikad tako nešto nisam učinio.

*

Tih dana upostavili smo vezu sa jedinicama koje su preko Neretve došle iz zapadne Bosne. Naša brigada je uspostavila prvi kontakt sa Sedmom krajiškom brigadom. Brigada je dalje nastavila dejstvo po planu Vrhovnog štaba. Dejstvovala je na sektoru Jabuke, Previle, oko Ustikoline i Goražda. Desetina u kojoj sam se ja nalazio stavljena je na raspolaganje pomoćniku načelnika Vrhovnog štaba Pavlu Iliću Veljku, koji se nalazio u Miljevini. Zadatak ove desetine je bio da mobiliše mjesno stanovništvo za potrebe prebacivanja bolesnika i ranjenika sa sektora Kalinovika i Jeleča, dolinom Bistrice i dalje uz Drinu ka Šćepan-Polju; sprovođenje ovih transporata i za lično obezbjeđenje Pavla Ilića Veljka, koji je bio nosilac zadatka prebacivanja bolesnika i ranjenika u Crnu Goru. Na tom zadatku ostali smo od polovine aprila do polovine maja 1943. Izvršavajući zadatke oko prebacivanja bolesnika i ranjenika često sam nailazio na stravične prizore, kakve do tada nikad nisam vidio. Sretao sam svakodnevno ljude koji su ličili na žive kosture, ljude koji su tako izgledali da bi ih se u normalnim prilikama i najhrabriji čovjek uplašio. Veći broj ovih do kraja iscrpljenih i iznemoglih boraca bio je iz Sedme banijske divizije. Oni su mi pričali o višemjesečnim neprekidnim borbama, strahovitoj zimi, gladi, nesanicima i svim drugim nedaćama koje su ih pratile u toku četvrte ofanzive, gdje su oni, pod borbom, najvećim dijelom kao zaštitnica glavnine, prevalili više stotina kilometara — od Banije do Miljevine.

Kada je završila svoj zadatak — prebacivanje bolesnih i ranjenih u Crnu Goru — desetina se vratila u sastav svoje čete. Susret s drugovima iz čete a posebno sa mojim najboljim drugovima —

Milanom i Milošem — bio je radostan. Za taj mjesec dana koliko se nismo vidjeli doživjeli smo mnogo štošta i imali smo šta jedan drugom da kažemo. Bilo mi je drago što je Milan u međuvremenu postao puškomitraljezac. Postati puškomitraljezac u četi, gdje su bila svega četiri puškomitraljeza, značilo je veliko priznanje. To su redovno postajali najhrabriji borci, a eto i Milan je uvršten među najbolje. Milan je bio visok, vitak, smeđ, lijepog izgleda, brz, okretan i vrlo vrijedan, baš onakav kakav treba da bude puškomitraljezac.

Po dolasku naše desetine u sastav čete cijela brigada se sa sektora Ustikoline i Goražda pokrenula na Kmuru i dalje prema Šćepan-Polju. To su već bili prvi dani pete ofanzive. Četvrti bataljon se nalazio u selima ispod Kmura, prema Brodu na Drini. Sa pravca Broda pripucavali su Italijani. Iako sam se nalazio na obezbjeđenju, nisam bio dovoljno oprezan. Nedovoljno sam se maskirao i zaklonio. Italijani su me uočili i gađali. Pogođen sam u desnu nogu, ali srećom nije zakačena kost. Brzo se pronijela vijest da sam ranjen. Milan i Miloš su odmah došli da me posjete. I tom prilikom su pokazali svu pažnju i toplinu prema meni — svom drugu iz djetinjstva. Posebno su se brinuli kako ću izdržati marš, jer je pokret naše jedinice sa tog terena bio najavljen. Govorili su mi da će se oni dobrovoljno javiti da me nose na nosilima ako ne budem mogao da izdržim jahanje. Do toga nije došlo, jer sam ja izdržao na konju cio pokret. Na tom položaju naš bataljon je smijenio jedan bataljon Šesnaeste brigade Sedme banijske divizije. Naš bataljon nije izmakao sa toga terena više od jednog kilometra, kada su naletjele grupe aviona i snažno bombardovale i mitraljirale položaj tog banijskog bataljona. Bilo mi je drago što se mi više ne nalazimo na tom položaju, ali mi je iskreno bilo žao Banijsaca, jer sam dosta znao o njihovim ranijim stradanjima i patnjama. Maršujući uz Drinu, brigada je zanoćila na ušću Sutjeske u Drinu. Izjutra, prije nego što smo nastavili put ka Šćepan-Polju, doživjeli smo jedan težak i neugodan trenutak. Sve veće udaljavanje od Majevice i gotovo svakodnevnih borbi koje je brigada vodila prethodnih dana, pokolebali su trojicu boraca iz Drugog bataljona i oni su pokušali bjekstvo, ali su uhvaćeni. Toga jutra im je pomoćnik komesara brigade Pavle Goranin Ilija, u svojstvu predsjednika brigadnog vojnog suda, izrekao najstrožu kaznu. Pred brigadom su stajali vrlo ozbiljni i odgovorni zadaci i teška borbena iskušenja. Jedinstvo svih i samoprijegor svakog pojedinca bili su osnovni uslov ne samo uspjeha već i opstanka. Razmišljao sam tog jutra kako je časno i veličanstveno dati i svoj život u jurišu na neprijateljski bunker i kako je istovremeno užasno ponijeti se kukavički i biti osuđen od svojih drugova.

Poslije prelaza preko Pive i Tare na desnu obalu Drine brigada je vodila žestoke višednevne borbe na Kruščici, Zavajtu i drugim položajima.

Ismet Mujezinović: Skica

Najčešće okršaje imali smo na Humiću. Ovaj položaj dominira zemljištem na desnoj obali Drine, na pravcu s. Zavajt — Foča. Mi smo ga i branili i napadali. Branili smo ga prvih dana borbi na desnoj obali Drine. Nismo odoljeli snažnom pritisku neprijatelja. U odbrani Humića teško je ranjen zamjenik komesara čete Jozo (prezimana se ne sjećam, bio je radnik, kratko vrijeme se zadržao na ovoj dužnosti u našoj četi). Odstupajući od Humića do Zavajta nosili smo ga nekoliko sati pod vrlo teškim uslovima, neprijatelj nas je u stopu pratio. Kasnije je Jozo podlegao ovoj rani.

Kada su stigle brigade Prve proleterske divizije i kad smo sa ovim brigadama prešli u opšti protivnapad, napali smo Humić. Izgubili smo nekoliko drugova, ali sam vrh Humića nismo zauzeli. Iz moje desetine poginula su dva druga. Prvo je poginuo »Šuco«, obučarski radnik iz Bijeljine, čijeg se imena i prezimana ne sjećam. Znam da je bio miran i nježan mladić. Poginuo je kad se četa pripremala za napad na Humić. Neprijatelj nas je otkrio i snažnom koncentracijom artiljerijske vatre zasuo. »Šucu« je pogodio geler u glavu i na mjestu je ostao mrtav. Nakon nekoliko sati, u toku napada, kad smo se približili neprijatelju na nekih 100 metara udaljenosti, poginuo je i moj desetar Savo Čaruga iz Bjeloševca kod Bijeljine. (Ja se ne sjećam da li se Savo tako preživao, ali smo ga svi zvali Čaruga.) To je bio vrlo hrabar i odvažan mladić, žive i dinamične prirode, uvijek vedar i raspoložen za pjesmu i šalu. Po hrabrosti i pjesmi bio je poznat u cijelom bataljonu. Njegova odvažnost podsticala je cijelu njegovu desetinu. Jedna mala nesmotrenost, uslovljena njegovom hrabrošću, koštala ga je života. Ustao je iza zaklona u namjeri da baci bombu na neprijatelja. Rekli smo mu da to ne čini, jer je uzbrdo i neće moći dobaciti do rova. Trenutak se kolebao, stojeći nezaklonjen. To je bilo dovoljno da ga neprijatelj sa bliskog odstojanja nanišani i pogodi usred čela. Pao je bez jauka. Bomba mu je ostala stegnuta u zgrčenoj desnoj ruci.

Teška srca smo se rastajali od ovih naših drugova. Ono što je karakterisalo našu jedinicu bilo je izvanredno drugarstvo. Mislim da je preko 90% boraca ove jedinice sačinjavala omladina ispod 20 godina. Poneseni velikim idealima naše borbe, živjeli smo kao jedna porodica. Svaki uspjeh i jedinice i pojedinca bio je uspjeh i radost sviju, a neuspjesi i gubici, posebno teška ranjavanja i pogibije drugova, teško su nam padali. Za ovakvu međusobnu povezanost i drugarstvo mislim da je velika zasluga pripadala našem komandantu bataljona Voji Ivanoviću, koji je uvijek bio među borcima, vedar, raspoložen i pažljiv prema svakom pojedincu.

■

Iako mlada, u ovim borbama brigada je pokazala punu zrelost i sposobnost i za najteže okršaje. Dvadeset petog maja brigada je

dobila novi zadatak da se vrati preko Tare i Pive, popne se na Vučevo i izbije na Sutjesku. Po prelasku Tare, u blizini Šćepan-Polja, imali smo četnu konferenciju. Dobro se sjećam da smo se tom prilikom smjestili pod neke stijene i da je komandir čete Vojo Stojaković analizirao držanje čete, uspjehe i slabosti u prethodnim borbama. Kritički se osvrnuo na držanje svakog pojedinca. Među onima koji su istaknuti za primjer nalazio se Milan Obrenović, koji je kao puškomitraljezac u ovim borbama opravdao to što mu je povjeren puškomitraljez.

Po izbijanju na Vučevo brigada je bila ostala bez ikakvih rezervi hrane. Nalazio sam se u pratnji intendanta brigade Vese Radojića kada je on išao u štab Druge proleterske brigade da traži hranu za našu jedinicu. Vesu je oštro iskritikovao komandant Druge proleterske što se nije na vrijeme pobrinuo za snabdijevanje jedinica u ovakvoj situaciji. Tada sam i shvatio da je situacija vrlo ozbiljna i da nam predstoje dugotrajne i teške borbe. Naša brigada bila je i u smislu ishrane u težem položaju od drugih. Neman je iskustva za tako dugotrajne borbe u rejonima gdje ne postoje mjesni izvori za snabdijevanje teško nam se svetilo. Ostale brigade su imale ovakvo iskustvo i pripremile su se nešto bolje.

Prije nego što smo se spustili sa Vučeva u dolinu Sutjeske dogodilo se nešto što je moglo imati ozbiljne posljedice za cio ishod bitke na Sutjesci. Na padinama prema Sutjesci, prema selu Curevu, nalazio se na položaju naš Četvrti bataljon. Komandir moje čete odredio je jednu desetinu, u kojoj sam se i ja nalazio, da se spusti jednom stranom prema Popovom Mostu — nekih 300 — 400 metara ispred položaja čete, i da kao predstraža obezbjeđuje taj pravac od eventualnog iznenađenja od strane Nijemaca. Nas je bilo osam u desetini. Dvojica su osmatrala stazu a ostali se odmarali. Nakon izvjesnog vremena prolomila se žestoka paljba iza naših leđa. Bilo nam je jasno da su to Nijemci. U mislima sviju sinulo je: šta će biti ako su Nijemci zatekli četvrtu na spavanju; tog momenta svi smo više brinuli za sudbinu čete nego sami za sebe. Sta se, naime, desilo: Nijemci su pretpostavljali, a možda i ustanovili, da je naše obezbjeđenje na stazi, pa su uputili izviđačku jedinicu jednom vododerinom, udaljenom od staze nekoliko stotina metara. Pošto je zemljište pošumljeno, mi ih nismo mogli primijetiti. Oni su izbili pred sam položaj čete, koja je — svaki borac iza svog zaklona — uglavnom spavala. Srećom, jedna drugarica je sjedjela ispred položaja i nešto krpila. Ugledala je prvo njemačkog psa, a odmah zatim i Nijemce. Reagovala je na taj način što je opalila metak iz puške, a to je bilo dovoljno da se četa trgne iz sna i otvori vatru.

Neprijatelj je sve više pojačavao svoje snage potiskujući postepeno naš bataljon prema platou Vučeva. Bila je doista kritična situacija. Nijemci su htjeli da ovladaju platoom, što bi moglo biti

presudno za dalji ishod bitke. U najkritičnijem momentu izbila je iz doline Pive na plato Vučeva Šesta istočnobosanska brigada i odmah je uvedena borbu. Nijemci su vraćeni u dolinu Sutjeske. Kako je to vrletan teren, Njemci su bježeći ispred nas skakali sa litica i živi se vješali o pojedine litice i drveće na njima. Moja desetina se uspjela zabaciti na bok neprijatelja i u toku borbe uključiti se u svoju jedinicu. Tako se ovaj kritičan dan uspješno po nas završio. Kasnije su nam drugovi iz čete pričali da su nas »prežalili«, da su bili ubij edeni da smo mi od umora pospali i da su nas Nijemci po hvatali na spavanju, hladnim oružjem likvidirali i tako neopaženi izbili na položaj čete.

Sutradan poslije uspješne borbe na platou Vučeva spustili smo se u dolinu Sutjeske. Vodeći svakodnevne borbe, najčešće na sektoru Cureva i Popova mosta, izgubili smo mnogo drugova. Moja četa je gotovo prepolovljena. Bio sam svjedok i sljedećeg slučaja. Mitraljezac našeg bataljona Milan Brkić, sav iskasapljen od granata, u posljednjim trzajima i borbi između smrti i života daje komandantu bataljona Voji Ivanoviću svoje fotografije da ih sačuva i preda njegovima, ako sam ostane živ.

Pretposljednog dana, uoči proboja, napadali smo položaj na desnoj obali Sutjeske. Po magli, izjutra rano, približavali smo se njemačkim bunkerima. Četu je vodio zamjenik komandira Marko Jankovac, veoma hrabar i omiljen drug. Nijemci su se pritajili, pa je izgledalo da su napustili bunkere. Jankovac je dvogledom neoprezno nastojao da utvrdi da li je neprijatelj na položaju. Odjednom se prolomila uraganska vatra. Jankovca je zahvatio rafal i presjekao ga. Cio dan smo ostali prikovani snažnom vatrom na dostignutoj liniji. Kiša je padala i ispred nas su potočići lili. Predveče, iako pod vrlo teškim uslovima, iskopali smo raku i sahranili Jankovca. Sa puno tuge i bola odali smo poštu i rastali se od ovog sjajnog borca i divnog druga i starješine.

Za vrijeme desetodnevnih borbi u dolini Sutjeske glad i nespavanje su nam teže padali nego svakodnevne borbe. Na borbu smo bili navikli i ona nam je bila uobičajena, ali glad i nesаница su nas strahovito iscrpljivali.

Naš bataljon, a mislim i cijela Brigada, maršovali su prema Balinovcu, jer je prethodne noći Prva proleterska razbila neprijatelja na ovim položajima. Kretali smo se uz jednu nepošumljenu kosu. Iznenada su naletjeli avioni — štuke — otkrili nas i ustremili se na našu kolonu. Pala je komanda: leži! Znam da sam legao na leđa i pratio pikiranje štuka, strahovito bombardovanje i mitraljiranje naše kolone. Kada je ova grupa aviona ispraznila svoj teret po našoj koloni i napustila nas, krenuli smo naprijed. Odjednom kroz kolonu prostruja vijest: »Poginuše nam Milan i Ante«. Poletio sam naprijed i naišao na strašan prizor. Milan je bio na čelu kolone,

spuštao se sa kose u jedno udolje i primicao šumi. Kada su se pojavili avioni, bio je udaljen od šume oko tridesetak metara. Vjerovatno je tog trenutka potrčao prema šumi da se skloni. Avioni su otpočeli bombardovanje sa čela. Bomba je pala između Milana i Ante i prosto ih raznijela. Miloš, ja i još nekoliko drugova pokupili smo dijelove tijela i sahranili ih u rupu koju je napravila eksplozija bombe od koje su i poginuli.

Toga dana doživio sam još jedan težak trenutak, čini mi se najteži u NOR-u. Izostao sam iza kolone. Odmah poslije naleta neprijateljske avijacije i sahrane Milana i Ante naša se kolona sklonila u šumu i zastala da pričekava mrak, pa da nastavi marš. Ubrzo se nabollačilo i pala je jaka kiša. Slonio sam se pod jednu veliku bukvu. Bio sam tužan, jer me je Milanova smrt teško pogodila. Uz to opšta iscrpljenost, glad i nesаница učinili su svoje — zaspao sam. Ne znam koliko sam spavao naslonjen na bukvu. Kad sam se probudio, bila je mračna noć, ali koje doba noći — nisam znao. U šumi je bila takva pomrčina da se ništa nije vidjelo. Čim sam se probudio, šapatom sam počeo da zovem: »veza«. Niko se nije odazivao niti se ma šta čulo u blizini. Shvatio sam da je kolona otišla i da sam izostao. Našao sam se potpuno sam u velikoj planini Zelengori, koju ja do tada nisam poznao. Nisam znao ni kojim je pravcem kolona krenula niti cilj marša. Pomrčina je bila takva da se tragovi kretanja kolone nisu mogli primijetiti. Znao sam da je neprijatelj svuda okolo, da se kreće za našim kolonama i pretresa svaki grm, pronalazi ranjene, bolesne, iscrpljene i zaostale naše borce i stavlja ih na najužasnije muke prije nego ih liši života. Nisam se plašio sukoba sa neprijateljem, ni borbe, ali osjećanje da sam u situaciji da me neprijatelj može živog uhvatiti izazvalo je u meni jezu i strah. Tražio sam izlaz iz te teške situacije. Kretao sam se kroza šumu, s pukom nagotovs, oprezno osluškivao da li se primjećuju kakvi šumovi i glasovi i sve glasnije dozivao: »veza«. Kad sam izašao iz šume, situacija se nešto poboljšala, jer je vidljivost povećana, pa je bila manja opasnost da me neko živa uhvati. Slobodnije i glasnije sam počeo da dozivam vezu. Nakon izvjesnog vremena, kretanja i dozivanja dobio sam odziv sa udaljenosti od oko 500 metara. Opresno sam se primicao mjestu odakle mi se odazivao glas i poslije međusobnih ispitivanja uspostavio sam vezu sa jednim borcem iz Druge proleterske brigade, koji je na sličan način izostao iza svoje jedinice. Čim smo se sastali, naša se situacija bitno izmijenila. Nestalo je usamljenosti i straha. Udruženi, postali smo sigurniji, povratila se vjera da ćemo naći izlaz iz tog položaja i stići naše jedinice.

Noć je prolazila pa se i vidljivost povećavala. Mogli smo jasno raspoznati utrte staze kud su se kretale naše jedinice. Slobodnije smo dozivali vezu. Pristizali su još neki, iza svojih kolona zaostali. U pokretu prema Balinovcu i dalje prema Miljevini nalazilo se više brigada. Kad nas je otkrila neprijateljska avijacija, brigade su se

sklonile u šumu i marš nastavile po mraku. Tako je iz više kolona pojedince zadesila ista sudbina kao i mene. Do zore nas se iskupilo šestorica. Pogodovala nam je okolnost što se neprijatelj, opet zbog straha za svoju sudbinu, rijetko kretao noću. Kad smo se okupili, izabrali smo jednog druga za starješinu grupe. U prijepodnevnim časovima stigli smo u selo Zakmur. Saznali smo da su u toku noći naše jedinice prošle kroz ovo selo. Seljaci su bili prilično uplašeni i uznemireni našom pojavom. Govorili su nam da su Nijemci svuda okolo. Mi smo se podijelili, pa nas je polovina ostala na obezbjeđenju, a trojica su potražila hranu za sve. Kad smo nešto pojeli i prikupili snage, nastavili smo put u pravcu Miljevine. Ubrzo smo čuli mitraljesku i pušcanu vatru, što nas je upućivalo gdje su naše jedinice. Sve više smo se približavali položajima gdje se odvijala borba. Po vatri se tačno znalo koji su naši položaji, a gdje je neprijatelj. Naši su, zbog oskudice u municiji, djelovali rijetko, kratkim rafalima, a neprijatelj je samo treštao. Pred samo veče stigao sam do svoje brigade u blizini sela Rataj. Saznao sam da je toga dana brigada cio dan vodila borbu s neprijateljem, štiteći desni bok našoj glavnini. Uključio sam se u svoju jedinicu i te noći smo prešli put Foča — Kalinovik, u rejonu Miljevine. Put smo prešli na onom dijelu gdje je Druga proleterska brigada razbila odbranu neprijatelja, uništivši mu dva tenka.

Narednih dana, mislim negdje između 20. i 25. juna, izgubio sam i svog drugog druga iz djetinjstva — Miloša. Noću smo maršovali prema putu Sarajevo — Goražde, s ciljem da u toku noći pređemo ovaj put, prugu i rijeku Praču. Na putu smo naišli na dobro organizovanu neprijateljsku odbranu. Kada se naša kolona približila putu, na nas je otvorena snažna vatra. Razvili smo se u strijelce, ali uza sve napore i pokušaje da razbijemo neprijatelja i da se probijemo na tom pravcu nismo uspjeli. Pred zoru smo bili prinuđeni da odustanemo od daljih pokušaja, izvučemo se i pokušamo zaobići neprijatelja i prebaciti se desetak kilometara uzvodno preko rijeke, puta i pruge. Ne mogu tačno da se sjetim mjesta i položaja gdje se ovo zbilo, jer je bila noć, ali mi se čini da je to ono isto mjesto gdje smo mi razoružali domobransku posadu i gdje smo razbili njemačku motorizovanu kolonu kad smo u aprilu išli u sastav glavnih snaga.

Izjutra, kada se razdanilo, Miloša više nije bilo u sastavu naše kolone. Okretao sam se, zastajkivao i raspitivao kod drugova zna li ko šta o njemu, ali uzalud. Počeo sam da slutim najgore, ali još uvijek su postojali zraci nade. Nadao sam se da je možda maršujući cijele noći na nekom zastanku zadrijemao i zaspao i tako izostao iza kolone. Takvih slučajeva, zbog velike iscrpljenosti boraca, naročito zbog nesanice, bilo je sve više. Mi smo se sutradan sklonili u neke šume da bismo izbjegli dejstvo neprijatelja, posebno njegove avijacije, a uveče smo bez borbe prešli rijeku, put i prugu i našli se na sektoru Romanije. Zapravo te noći smo savladali i posljednju nepri-

jateljevu prepreku u njegovom pokušaju da uništi naše glavne snage u petoj ofanzivi. Na toj posljednjoj prepreci izgubio je svoj mladi život i moj najdraži drug. Uzalud sam kasnije priželjkivao i očekivao da se on odnekud javi, nadajući se da je izostao iza kolone, priključio se nekoj jedinici, pa da će se javiti. Kako je vrijeme odmicalo i nade je sve manje bilo. Miloš je najvjerovatnije pogoden prvim neprijateljskim plotunima u trenutku kad smo se približavali putu, a pošto je bila noć, stvorila se prilična gužva, pa drugovi iz njegove blizine nisu zapazili njegovu pogibiju.

Gubitak ovih divnih drugova osjećala je cijela četa, ja, svakako, najviše. Cijelo moje djetinjstvo i rana mladost vezani su za njih dvojicu. Zajednička odluka da mi — prvi iz Rastošnice, u decembru 1942, stupimo u partizane i postanemo borci za slobodu, kao i zajedničko vojevanje u najtežim danima i bitkama naše narodnooslobodilačke borbe, učinili su da mi ovi drugovi, koji su položili svoje mlade živote za slobodu i bolju budućnost, ostanu u trajnom sjećanju. Ja sam u kasnije dvije godine rata i cijelom poslijeratnom periodu stekao mnoge divne drugove, ali tuga za xvxilosem i Milanom ostala je trajna.

Boško TODOROVIĆ

NE VRIJEDI

U toku proboja iz Pete ofanzive borci su bili krajnje iznurenih. Pored neprekidnih marševa, borbi i nespavanja, glad je naročito mučila borce. Idući u koloni, zamjenik komandanta Prve majevičke brigade Ratko Perić ugleda puškomitrijesca Cvijana Petrovića, koji se teško kretao, bos, iskrvavljenih nogu.

— Zar nema bar sirove kože da napravi opanke? — obrati se on komandantu bataljona Radivoju Kovačeviću.

— Ne vrijedi, družo Ratko, dva puta sam mu davao, ali on je odmah stavi na žar i pojede — odgovori Radivoje.

POD PLANINOM

Bio je hladan dan prve polovine aprila 1943, kada je naš bataljon stigao iz Rajetića sa Previle u Kamen južno ispod Jahorine. Kretali smo se za Kalinovik. Nebo je bilo pokriveno sivim oblacima, a sa planinskih kosa Jahorine duvao je hladan vjetar. U vazduhu su letjele kao rojevi mušica pahuljice snijega, zalijećući se u oči i lice, a zatim se topile na trepavicama i obrazima. Od hladnoće na licu su se kočili mišići.

Išli smo dugo, gotovo čitav dan, naoružani i utegnuti opasačem i remenjem ruksaka i torbica. Pod ovim teretom kretali smo se laganim korakom, koji nam je nametnula volja kolone. Čovjek se osjeća umoran, ukrućen i sputan, pa željno očekuje odmor.

Kalinovik je daleko, a po naređenju u njega moramo stići što prije. Prenoćićemo u Rajetićima, a odatle u jednom neprekidnom maršu treba da dođemo do cilja. Selo je malo, svega nekoliko kuća. Tijesno nam je. Jednu četvu smjestićemo u obližnje selo Račiće, u podnožju planine.

Poslije našeg smještanja u selo pred kuću u kojoj se nalazi štab, obično bi došli odbornici ili naši simpatizeri iz sela. Tada se sa njima razgovara o prilikama u selu i o ishrani bataljona. Ovaj razgovor bio je redovno prva tačka u planu rada političkog komesara i njegovog zamjenika, a nekada i cijelog štaba. Sada smo čekali dulje, ali niko nije dolazio. Iz sela su se sklonili odrasli ljudi, jer su im četnici prijetili osvetom ukoliko nas dočekaju.

Sjedeli smo na panju pred kućom. U očekivanju, trže nas nekoliko pucnjeva i mitraljeski rafal iz Račića. Otidjismo iznad kuće, odakle smo vidjeli našu četvu, koja je u kolonama po desetinama išla selu. Fratili smo je pogledom do ulaska u selo, ne primjećujući ništa naročito.

Nešto kasnije četni kurir izvijesti nas da je nekoliko četnika iz zasjede pripucalo na četvu, a zatim su pobjegli prema njemačkom

položaju na Trijesci. Uđosmo u kuću. Još sa sebe nismo skinuli torbe ni šinjele, a već se na ploči ispred kućnog praga čula škripa potkovicu cipela, a zatim naglo otvaranje vrata. Istrčasmo iz sobe. U kuću je ulazilo nekoliko boraca noseći u čebetu ranjenog Pavla Minića, brata našeg komandanta bataljona.

Pavlu je 19-a godina. Treća je godina kako je u borbi. Prva četa u kojoj se nalazio smatrala ga je dobrim borcem, ali se isto znalo da on često gunda pri rasporedu na dužnost i kod kazana. Pavle je obično iznosio svoje mišljenje povišenim tonom, prkosno i drsko, kako to čine njegovi vršnjaci. Drugovi su ga zbog toga prekorijevali. No, on je u izvršavanju primljenog zadatka bio tačan, radio je isto tako sa prkosom kao da je želio da kaže: »Eto, vidite me kad gundam, vidite me i sada na zadatku«. U slobodnom vremenu bio je veseljak. Zagrljen sa Radovanom Vukovićem, našim četnim guslarom, rado je pjevao romanijske pjesme. Tada bi se Pavle isprsio, šubaru bi nakrivio, a ispod nje se tada nadvio nad čelo pramen kose, veći nego što je to bilo obično. Poslije pjesme šalio se i zadirkiavao drugove, a nije štedio ni svog rođaka i komšiju Manojla, koji je bio oženjen mladom ženom, iako je prešao četrdesetu.

Danas smo išli zajedno u koloni. Ranije smo bili u istoj četi, pa smo u pokretu često razgovarali. Sada, poslije dolaska u sastav glavnine naše vojske, bilo je zanimljivo izmijenjati utiske i mišljenja sa drugovima, te sam koristio ovaj pokret da razgovaram sa njim. Pavle je bio preksinoć na straži. Te noći naše jedinice koje su prešle Drinu, vodile su borbe po kosama na njenoj desnoj obali. Čitavu noć kroz doline je odjekivala mukla grmljavina.

»Mislio sam da sve izgore«, — kaže Pavle. »Bilo je lijepo gledati. Sijevalo je svugdje, gore, lijevo i desno. Vidio sam kako bljeskaju bombe i granate. Mora da su ih naši gadno pritulili«,

Govoreći, zavuče ruku u džep i pruži mi šaku suvih krušaka.

»Uzmi« — reče gledajući me u oči. »Nemoj misliti da sam ovo uzeo u selu bez pitanja. Ovo ti je još od porcije iz Cmolja«, — a zatim nastavi. — »Znam ja proletere još sa Romanije. Umiju se tući. Bojali su ih se i ustaše i četnici. Šteta, mnogo ih poginu s Čičom na Pjenovcu. Čini mi se da sam nekako hrabriji i da ću se sada bolje boriti nego ranije. A mislim da ću ionako biti bolji«, dodade tiše, gledajući me ispod oka, kao da hoće da mi pročita s lica da li i ja tako mislim.

»Pa bolji si nego što si bio kad smo bili zajedno u četi« — reko.

»Sada je drukčije nego što je bilo onda. Ima se više hrane, obuce, pa i pameti. Mi smo ti sad sila, a onda nas je bila šaka. A i vi ste sada bolji nego što ste bili« — reče povišenim glasom.

Nastupila je pauza. Pavle je na momenat mrvio u ustima kruške i zurio pogledom iznad kolone. Remen od puške na ramenu klizio mu je nazad, a kundak, strčeći naprijed, udario ga je po koljenu. Lijevom rukom prebiraio je džep, a desnu je držao na fiškiljama.

»Eto« — nastavi on opet — »nekako se osjećam krivim što nisam u Partiji«.

Lice mu se ražalosti. Opet smo ćutali.

»Pa nisam mogao ni biti. Gledao sam Staneka dok je bio kod nas. Vrti se kao čigra. Izvršava sve bez pogovora. Čvrst desetar. Potukao bi se ako mu ne izvršiš naređenje. Inače je dobar kao hljeb. I pravo je. Ja nisam kao on«.

Kolona je zastajkivala. To mi je privuklo pažnju.

»Pavle, idem ja naprijed. Biće i to. Razgovaraćemo. Ima još vremena«.

Sada Pavla unesoše u sobu. Metak ga je udario u slabinu i izašao na leđa. Lice mu je potamnijelo od gubitka krvi i hladnoće. Tiho je stenjavao dok su ga spuštali na pod, pokušavajući da sakrije bol.

Tek kad su izašli drugovi koji su donijeli Pavla, primijetili smo da je u sobu ušao komandant. Sjedio je na tronošcu pokraj ranjenikove glave, poguren, glavu je podbočio rukama zaklanjajući od nas pogled i lice. Disao je duboko.

»Mićo« — javi se bolećivim glasom Pavle — »hladno mi je«.

Brat mu se lagano prignu, kleknu pored njega namještajući mu čebe iza leđa, a zatim opet sjede na tronožac. U sobi nastaje tajac.

Mi se razumijemo u rane. Znamo kada su one opasne, kada se ne mogu preboljeti, a kada se od njih ozdravlja. Niko od nas ne bi želio da ranjenik čuje istinu, pa zato ćutimo.

— »Mićo moj« — opet zaječa ranjenik — »hodi«!

Mitar se sagnu i pomilova brata po licu.

Soba je tijesna i sirotinjska, bez stola i namještaja. Pored zidane seoske peći, koja se loži iz predsoblja, sjedi domaćica sa djetetom na grudima. Muž joj je u četnicima. Ona nas gleda bojažljivo, sa osjećanjem krivice i straha. Po našem držanju naslućuje u kakvom je stanju ranjenik. Ne miče se. Sjedi kao okamenjena. U ćošku do vrata, ispod Pavlovih nogu, smjestili su se kuriri sa štapskim prtljagom. Na polju duva vjetar. Škripi krov i kućna vrata. Između stakala na prozorskim oknima vjetar se probija u sobu fijućuci i povija plamen u lampi. Vazduh je u sobi težak.

»Pavle moj«, — uzdahnu Mitar, — »ti si mi još jedini ostao«.

Bojažljivo mu rekosmo da će ranjenik ozdraviti, pokušavajući da ga razgovorimo.

Mitar se naglo diže, oštro nas pogleda suznim očima i ljutito procijedi kroz zube:

— »Nemojte!«

Noć je odmicala. Komesar je zaspao, kuriri su spavali. Mitar je ležao blizu brata. Kod peći je drijemala žena sa djetetom. Pavle progovori u snu spominjući Romaniju. Zena se trže iz drijemeža i probudi dijete, koje tiho zaplaka i opet zaspao.

Te noći jedva se zaspalo.

Osvanulo je jutro. Za Pavla su nabavljena nosila. Desetina iz njegove čete odnijee ga do bolnice u Ustikolinu. Cete su izašle iz kuća. Borci su spremni za pokret. Sjedi grupa po grupa na kladama, na kamenju i na plotovima, držeći oružje među koljenima.

Nosila sa Pavlom iznesoše iz kuće. Kad su ga smještali na njih, okrenula mu se šubara na glavi, pa zvijezda na njoj došla na potiljak. On kao da je to osjetio, tražio je zvijezdu, pipajući rukom po šubari.

»Drugovi, metnite mi petokraku naprijed. Znam zašto umirem«

— reče sa uzdahom.

Uskoro nosila krenuše.

Čete su se postrojile. Ču se rezak i oštar komandantov glas:

— »Bataljon mirno!«

Nastupi tišina. Kolona krenu. Pored nje išao je i gipkim i odlučnim korakom komandant.

Dane OLBINA

ILEGALNI PARTIJSKI RAD U BRČKOM 1941/1942.

Kapitulacija Jugoslavije i uspostavljanje ustaške vlasti znatno su promijenili i pogoršali uslove za rad Partije u Brčkom. Jedan broj drugova morao je da napusti grad otišavši na selo u ilegalnost. Ubrzo je pala i prva žrtva — Milan Marinković, koga su ustaše uhapsile na putu za Bijeljinu, otjerale u logor i tamo ubile. Poslije napada na SSSR, bili su pohapšeni stariji, policiji poznati komunisti.

Maja 1941. u ilegalnost su prešli: Ahmed Kobić, Pero Čuskić, Hamid Berbić, Radivoje Lukić i Nasto Nakić. Kobić i Lukić su i ranije živjeli na selu, ali su se do tada kretali legalno i dolazili često u grad. Pero Čuskić je otišao u Grčicu, Hamid Berbić u Gornji Rahić, a Nasto Nakić u Bukvik.

U novim uslovima organizacija je morala da izvrši organizacione i kadrovske izmjene. Formiran je Sreski komitet sa sjedištem van grada i od drugova koji su otišli u ilegalnost (Pero Čuskić, Nasto Nakić i Hamid Berbić). U gradu je djelovao Mjesni komitet, sastavljen od drugova koji kao komunisti nisu bili policiji poznati. U ljeto 1941. za sekretara Mjesnog komiteta došao je Haris Suljić, koji je u isto vrijeme bio i sekretar MK SKOJ-a.

Kao prvi zadatak koji je stajao pred komunistima i skojevcima poslije okupacije bio je politički rad u cilju raskrinkavanja svih stavova i stremljenja koji su išli za tim da okupaciju legalizuju i učvrste. U tom pogledu su naročito korištene lične veze komunista. Razjašnjavana je ocjena političke situacije i stav Partije prema okupaciji. Mnogi građani sami su tražili kontakt sa komunistima da bi čuli njihovu ocjenu situacije. Komentarisale su se vijesti okupatorskih radio-stanica, kao i Radio-Londona. Na selu su održavani sastanci sa onima koji su pokazivali interesovanje za naš stav. Zahvaljujući takvom radu, okupator i kvislinška vlast nisu uspjeli da širi krug građana, posebno pripadnika raznih građanskih partija, stave u svoju službu.

Političkom radu Partije u to vrijeme, kao i docnije, mnogo su doprinijeli lijevo orijentirani pripadnici nekih građanskih partija, s kojima je partijska organizacija saradivala prije rata, kao što su: Pero Pavlović, Niko Milićević, Tošo Vidaković, Ibrahim Suljagić i Franjo Dasović.

Rad Partije se proširivao, obuhvatajući nove forme i sadržaje u skladu sa situacijom koja se mijenjala. Tako je još prilikom rasula stare jugoslavenske vojske prikupljano oružje. Docnije je bilo organizovano kupovanje i krađa oružja i municije iz neprijateljskih skladišta. Kada su otpočele oružane akcije, prikupljan je i dostavljan drugovima na terenu pored oružja i municije i drugi materijal, odjeća, obuća, lijekovi; zatim obavještenja vojne prirode itd. Organizovani su i izvođeni akti sabotaze, održavana je veza sa uhapšenim drugovima, pružana je pomoć porodicama uhapšenih aktivista, organizovan ideološko-politički rad itd.

Najintenzivniji i najbolje organizovan bio je rad sa omladinom. Skojevski aktivni razvili su snažnu djelatnost da bi paralisali i onemogućili uticaj, namjere i planove ustaških vlasti, koje su po svaku cijenu nastojale da se omladina razbije i šovinistički zatruje.

U tom cilju korištena je sklonost omladine za razne oblike društvene, kulturne i zabavne djelatnosti. Skojevci, organizatori ovakvih skupova, uspijevali su da obezbijede i održe red na njima, a u isto vrijeme da još više zbliže omladinu sve tri nacionalnosti. Osim toga, održavani su posebni sastanci sa omladincima sa kojima se radilo na pripremanju za ulazak u SKOJ. Na tim sastancima su prorađivani razni ilegalni štampani materijali, popularisani stavovi Partije, a raskrinkavani i demaskirani raznovrsni ponekad kamuflirani pokušaji ustaškog logora i njegovih pomagača. Omladina je bila organizovana u posebne grupe za izvođenje akcija sabotaze. Najkrupnija uspješno izvedena akcija bila je paljenje šlepova na Savi, natovarenih lanom za Njemačku.

Bio je takođe razvijen rad sa ženama, naročito kada su otpočele oružane akcije. Žene su plele džempere, čarape, sakupljale odjeću i obuću za partizane, kao i pomoć za porodice pohapšenih. Održavanje veza sa porodicama uhapšenih i pružanje pomoći bila je stalna briga Partije.

Posebna briga je posvećivana održavanju veze sa uhapšenim drugovima članovima Partije, sa simpatizerima, kao i sa taocima. Korištene su sve mogućnosti da se uhapšenim drugovima doture obavještenja o situaciji i da im se obezbijedi redovna pomoć u hrani.

Uspostavljena je veza sa domobranskim garnizonom. U prvim danima njega je sačinjavala manja posada sastavljena od vojnika na dosluženju kadrovske roka. Na čelu garnizona nalazio se domobranski bojnič Božo Mileusnić, major bivše jugoslovenske vojske. Zajedno sa natporučnikom Branislavom Nadvornikom i poručnikom Radoslavom Kamenarom, sačinjavali su grupu sa kojom je partijska

organizacija radila. Pošto se nisu slagali sa okupacijom i novom vlašću, niti su željeli da pružaju podršku lokalnom ustaškom rukovodstvu i njihovim prljavim akcijama, oni su izrazili spremnost da sarađuju sa NOP-om. Kada su se spremale prve oružane akcije, sa ovom grupom oficira bilo je dogovoreno da se izvrši napad na grad spolja i iznutra. Pošto je štab Majevičkog NOP odreda ovaj plan ocijenio kao preuranjen, do ovog napada nije došlo. Planom je bilo predviđeno da jedna naoružana grupa omladinaca, koja je bila formirana i za taj zadatak određena, izvrši napad na ustaški logor smješten u jednom stanu u centru grada. Druga grupa trebalo je da zauzme poštu, a treća zatvor. U isto vrijeme u garnizonu bi ova trojica oficira razoružala vojnike na spavanju, smijenila straže i postavila nove stražare članove SKOJ-a. Grupa iz grada sa snagama spolja, koje su imale zadatak da učestvuju u toj akciji, trebalo je da krene na žandarmerijsku kasarnu i policijsku stanicu.

Planom se računalo i na pomoć pohapšenih talaca,¹⁾ smještenih van zatvora u raznim magazinima. U tu svrhu (računajući s tim da će plan biti realizovan), komanda garnizona je pod izgovorom da bi onemogućila da ustaše samovlasno čine nasilja nad taocima, razoružala ustaške straže i postavila domobranske. Ovim razoružavanjem komanda garnizona sa bojnikom Mileusnićem na čelu došla je u sukob sa ustaškim vlastima. Pošto plan napada nije bio usvojen, bojnik Mileusnić je prihvatio predlog štaba odreda da on sa oficirima i vojnicima koji budu pristali na to krene naoružan u odred. Zatražio je prethodno da izvrši operaciju čira na stomaku i, čim se povрати iz bolnice, da organizuje izlazak, osjetišvi i sam opasnost od posljedica sukoba koji je već imao sa lokalnim ustaškim vlastima. Partijska organizacija je prihvatila njegov zahtjev, ali je bojnik Mileusnić uhapšen treći dan poslije operacije i zajedno sa natporučnikom Nadvornikom sproveden u Zagreb. Zajedno sa njima bio je uhapšen i Asim Mujkić.

Neposredno prije nego će ustaše ubiti preko tri stotine Jevreja, među kojima je bilo i nekoliko skojevaca, partijska organizacija je saznala da se sprema novi pogrom. Hitno je održan sastanak sa desetak naprednih omladinaca Jevreja, koji su upoznati sa situacijom. Predloženo im je da idu iz grada i stupe u NOB. U to vrijeme postojao je siguran kanal za prelazak na Majevicu. Zahvaljujući razbijačkom djelovanju studenta Morisa Pape, koji je uporno tvrdio da će Jevreji biti transportovani u Palestinu, i da bi njihov izlazak to pokvario, ova akcija nije uspjela. Javila su se svega tri omladinca — jevrejska emigranta iz Austrije i to: Paul, Sep, i Hans Feiner, koji su stupili u NOV i poginuli kao rukovodioci u Narodnooslobodilačkoj vojsci.

***) Neposredno prije toga ustaše su u gradu izvršile masovno hapšenje Srba i naprednih ljudi drugih nacionalnosti i kao taoce zatvorili ih u razne magazine pošto nije bilo dovoljno mjesta u zatvoru.**

Partijska organizacija u gradu preduzela je mjere da se onemogući izgradnja željezničkog mosta preko Save, koji su prilikom povlačenja porušile jedinice jugoslovenske vojske. Most je bio značajan za Nijemce, pa su forsirali njegovu izgradnju. U tu svrhu članovi Partije bili su prikupili izvjesnu količinu eksploziva, koji su skrili u stanu Jelenke i Joce Vočkića. Međutim, most nije srušen pomoću ovog eksploziva nego je partijska ćelija na mostu, uz pomoć željezničara Jakova Mihaljevića, uništila nacрте za pravljenje ledoloma, koji su bili stigli iz Zagreba. Zbog toga su ledolomi napravljeni dva metra niže ispod najnižeg vodostaja, dok su velike željezne konstrukcije mosta ležale na drvenim jarmovima. Čim je voda nađošla, nekoliko metara preko ledoloma, led se pokrenuo, usljed čega su se dvije velike željezne konstrukcije srušile u Savu. To je bilo koncem marta 1942. godine.

Veliku pomoć partijskoj organizaciji u to vrijeme pružale su porodice komunista i skojevaca, među kojima su se naročito isticalе porodice Ivana Dermanovića, Hase Burića, Harisa Suljića, Zaima Mušanovića, Tamare Begović, Jelenke i Joce Vočkića, Dragoljuba Markovića, Džemile Ajanović, Pere Marjana, Mehe Ahmetovića, Pere Čuskića, Dragice Stević, Halila Jerkovića i drugih. Kod ovih porodica se sklanjao važniji materijal, oružje, sanitetske potrebe, odjeća i partijski štampani i drugi propagandni materijal. Mnogi članovi ovih porodica služili su kao veza ili kao prenosioci pošte i poruka, a svi su materijalno pomagali NOP. U isto vrijeme oni su sakupljali sve informacije i dostavljali ih partijskoj organizaciji, koja ih je upućivala štabu Majevičkog NOP odreda.

Posebnu pomoć partijskoj organizaciji u gradu Brčkom u drugoj polovini 1941. godine pružio je drug Fadil Hadžiefendić, koji je radi toga došao iz Tuzle. Radio je na organizacionom učvršćenju i sređivanju partijske organizacije. Sa sobom je donio razni propagandni materijal i dao neposredne instrukcije i zadatke za dalji rad partijske i skojevske organizacije. Za vrijeme njegovog boravka proširena je partijska organizacija primanjem nekolicine skojevaca u Partiju (Mehmed Suljić, Nikola Vujić, Joco Vočkić i drugi).

U radu skojevske organizacije u to vrijeme su se isticali: Aganović Hasan, Ajanović Džemila, Begović Tamara, Čehić Osman, Đokić Stevo, Džindić Osman, Fočaković Ahmet, Glinac Mustafa, Hasić Mustafa, Kladnjak Sulejman, Klebić Fehim, Kućukalić Nedžad, Krbanjević Ljubica, Marijan Pero, Marković Milenko, Medunić Mariola, Mehmedović Bego, Mulaosmanović Nusret, Mušanović Zaim, Mujanović, Abdulah Omerbašić Osman, Piskavica Rifat, Ramić Aziz, Saidović Refik, Sinanagić Mustafa, Stević Stevo, Suljić Haris, Suljić Mehmed, Suljagić Alija, Šehović Hamdija, Šehović Šaćir, Tomičić Ignac, Trobradović Ismet, Tursić Mujo, Vočkić Jelenka, Vočkić Joco, Vujić Nikola i Zukanović Salih.

Posebno treba istaći zasluge sekretara Mjesnog komiteta Partije u to vrijeme Harisa Suljića i članove Partije Hasana Aganovića i Zaima Mušanovića.

*

Sredinom 1941. godine za sekretara Mjesnog komiteta Partije došao je Haris Suljić, krojački radnik Bio je to mlad čovjek, veoma hrabar, revolucionaran, inicijativan i snalažljiv. On je mnogo značio za mladu partijsku organizaciju u Brčkom. Zahvaljujući njegovoj aktivnosti rad partijske i skojevske organizacije u Brčkom postao je intenzivniji. Pored političkog i idejnog rada, radilo se na prikupljanju raznog materijala, oružja, municije, odjeće, obuće, lijekova i drugog. Na njegovu inicijativu napravljena su skloništa u dvorištima, u koja je ovaj materijal smješten, odakle je kasnije upućivan u odred. Jedan dio tako prikupljenog oružja prebačen je u odred u gipsanim figurama, koje je izradio Osman Džindić. Isto tako zaslugom Harisa Suljića bio je razvijen i ideološko-politički rad. Prerađivan je razni materijal po kružocima.

Posebno aktivan je bio Hasan Aganović, pekarski radnik. On je prilikom kapitulacije stare jugoslovenske vojske, zajedno sa Safetom Salihodžićem, organizovao prikupljanje razbacanog oružja. Najveći dio tog oružja sakrio je kod sebe. Tu su bile sklonjene i knjige iz biblioteka zatvorenih radničkih domova u Brčkom i Bijeljini. Jedan dio ovog oružja Milan Marinković je sakrio u selu Gunja. Poslije je Hasan Aganović ovo oružje prenio u odred. Hasan Aganović je takođe bio zadužen za formiranje udarne grupe, sastavljene od članova Partije i skojevaca, za izvršavanje raznih akcija. Najkrupnija akcija je bila paljenje šlepova natovarenih lanom za Njemačku. Paljenje su izvršili Hasan Aganović, Pero Marijan i Zaim Mušanović. To je bilo u drugoj polovini avgusta 1941. godine. Pero Marijan pribavio je sredstvo za paljenje, a Hasan Aganović je zatim strijelom prebacio vatru na šlep i tako ga zapalio. Izgorjela su dva velika šlepa puna lana. Uz pomoć Saliha Zukanovića i Ahmeta Fočkovića Hasan Aganović je organizovao paljenje stogova sijena koji su pripadali domobranima, u blizini grada.

Zaim Mušanović, frizerski radnik, isticao se u radu SKOJ-a, a naročito u raznim akcijama. On je organizovao krađu pištolja, pušaka i municije od domobrana i ustaša. Uspio je da na takav način skupi 16 pištolja, 2 puške i dosta puščane i pištoljske municije. To je bio vrlo hrabar omladinac, koji je izvršavao svaki zadatak koji mu je postavljen, a mnogo je zadataka samoinicijativno izvršio.

Ovakav rad, naročito skojevaca nije ostao nezapažen u jeku najvećeg terora ustaških zlikovaca sa Montanijem na čelu. Početkom januara 1942. partijska i skojevska organizacija je uspjela da organizuje bjekstvo i prebacivanje na oslobođenu teritoriju ranije

uhapšenih članova Partije Hase Burica, Safeta i Zijaha Salihodžića, Ivana Đermanovića i Hasana Trebinjčevića. U isto vrijeme, vraćajući se u grad iz štaba odreda, upao je u zasjedu Hasan Aganović. Pružio je oružani otpor, kojom prilikom je bio ranjen u nogu i uhvaćen. Pokušavši da izbjegne hapšenje i da se iz grada prebaci na oslobođenu teritoriju, Haris Suljić, sekretar Mjesnog komiteta KP naišao je na zasjedu i poginuo — ubio se sam da bi izbjegao hapšenje. Ti događaji, povezani sa nekoliko neuspjelih i dekonspirisanih akcija skojevske organizacije, bili su dovoljan signal Montaniju da izvrši hapšenje u gradu policiji već poznatih skojevaca, članova Partije i pristalica NOP-a. Prilikom hapšenja studenta Pero Marijan, koji je bio jedan od organizatora akcije sabotaže, uspio je da pobjegne. Policija je tragala za njim i pošlo joj je za rukom da ga otkrije. Pruživši oružani otpor, bio je uhvaćen, ranjen i premlaćen u brčanskom zatvoru zajedno sa Hasanom Aganovićem. Obojica su poginuli mučeničkom smrću, a da ni jednom riječju nisu odali rad partijske i skojevske organizacije, niti su otkrili ijednog saradnika NOP-a.

*

Osnovna karakteristika rada partijske i skojevske organizacije u Brčkom u toku 1941. bila je njena velika aktivnost. Bez obzira na promijenjene uslove oni su rad (naročito skojevske organizacije) vodili na stari predratni način, ignorišući protivnika. Sve je to činjeno u vrijeme kada je u Brčko došao za kotarskog predstojnika Vječeslav Montani, po zlu poznati jedan od predratnih šefova Specijalne policije u Beogradu. Došlo je do provale rada partijske i skojevske organizacije. Montani je uspio da hapšenjem 53 skojevca i člana Partije, na početku 1942., potpuno parališe rad partijske i skojevske organizacije.

Ovom provalom koja je imala za posljedicu masovno hapšenje članova SKOJ-a, Partije i pristalica NOP-a, završilo se prvo poglavlje rada brčanske partijske i skojevske organizacije. U tom periodu rad aktivista NOP-a bio je u usponu. U njemu su neki članovi Partije i SKOJ-a ispoljili veliku revolucionarnu aktivnost, ne prezaajući ni pred kakvom opasnošću.

Skojevci koji su preživjeli ovu provalu, nakon suđenja i oslobađanja iz logora i zatvora, izdejstvovanog pod pritiskom širih građanskih krugova, koje je, zajedno sa porodicama uhapšenih, organizovala i predvodila partijska organizacija, otišli su u jedinice NOV, od kojih su mnogi poginuli. Kao borci u jedinicama NOV ili na radu u pozadini poginuli su: Zaim Mušanović (poginuo 1944. godine kao komesar bataljona), Tamara Begović, član Sreskog komiteta KP, Jelenka Vočkić, član Sreskog komiteta KP, (poginula 1944. godine), Emin Bubić (poginuo jula 1944. kao komesar bataljona u 17. majevičkoj brigadi), Ismet Trobradović (poginuo 1944. kao pomoćnik ko-

mesara bataljona), Alija Suljagić (poginuo u petoj ofanzivi kao pomoćnik komesara čete), Mehmed Suljić (poginuo u petoj ofanzivi kao komesar čete), Nusret Mulaosmanović (poginuo u petoj ofanzivi kao pomoćnik komesara čete), Mustafa Hasić (poginuo avgusta 1944. kao komesar bataljona u 17. majevičkoj brigadi), Mujo Tursić (poginuo 1944. kao komesar čete), Miomir Krstić (poginuo 1944. kao zamjenik komesara čete), Vojo Vidaković (poginuo 1944. kao komandir čete), Nedeljko Basrak (poginuo 1943. kao komandir čete), Osman Omerbašić (poginuo 1943. kao komesar čete), Milenko Marković (poginuo 1943. kao partijski radnik na terenu), Mustafa Sinanagić, Zijah Salihodžić i Hasan Trebinjčević (poginuli 1942. kao partijski radnici na terenu), Nedžad Kučukalić (poginuo u petoj neprijateljskoj ofanzivi) itd. . . .

Pored ovih, u jasenovačkom logoru su ubijeni članovi Partije i SKOJ-a: Ivan Đermanović, Safet Salihodžić, Nasto Nakić, Mustafa Glinac, Hamdija Šerifović, Osman Džindić i drugi.

Stradanja članova partijske i skojevske organizacije, kao i situacija stvorena napadom četnika na partizane na Majevidi, svela su rad nepohapšenih pristalica NOP-a i članova Partije u Brčkom (skoro svi članovi SKOJ-a bili su pohapšeni) na minimum. Takva situacija potrajaće sve do dolaska 6. istočnobosanske brigade i poraza četnika na Majevidi, kada je za sekretara Sreskog komiteta Partije došao Svetolik Gospić Brko. Ubrzo poslije ovog događaja učvršćena je veza sa članovima Partije u Brčkom (još u avgustu 1942. bila je uspostavljena veza sa partijskim radnicima u selu Ražljevu), date su direktive za rad i dogovorene mjere u vezi sa obavljanjem partijske i skojevske organizacije u ovom mjestu.

*Asirn MUJKIĆ
Joco VOČKIC*

STVARANJE PRVIH VOJVODANSKIH BRIGADA

Stvaranje prvih vojvodanskih brigada pada početkom 1943. kada su već mnogi krajevi naše zemlje bili obuhvaćeni oslobodilačkom borbom širokih razmera.

Razvoju ustanka u Vojvodini otvarale su se u to vreme nove mogućnosti, mada je stanje u pojedinim krajevima bilo različito. Situacija u Banatu i Bačkoj imala je neke zajedničke karakteristike. Naime, posle snažnog razvitka ustanka u 1941. i reakcije okupatora koja je usledila, narodnooslobodilački pokret je prolazio kroz krizu. Teški udarci i gubici koje je pretrpela KPJ i NOP u celini bili su 1943. u fazi preobrodavanja teškoća i stabilizacije situacije. Organizaciono sreden partijski aktiv razvija političke i vojne aktivnosti u sredinama svih narodnosti Vojvodine i zadaje okupatoru sve više brige, a daljem razvitku narodnooslobodilačke borbe otvara nove bolje i svetlije perspektive. I pored velikih gubitaka koje je fašistički okupator naneo narodnooslobodilačkom pokretu u tim krajevima Vojvodine, pokazalo se da je narodni pokret neuništiv, a Partija je, kao sastavni i vodeći deo tog pokreta, ostala nesalomljiva snaga i oslonac narodnih masa u borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje.

Situacija u Sremu bila je znatno drukčija. Zahvaljujući već od početka ustanka uspešnom sprovođenju Titove koncepcije narodnooslobodilačke borbe i revolucije, narodnooslobodilački pokret je 1942. g. uhvatio dubokog korena u narodnim masama, a oružana borba je naročito od početka 1943. g. dobila široke razmere. Skoro celokupan srpski živalj Srema, naročito na selu, bio je obuhvaćen NOP-om. Pored glavnine sremskih partizanskih jedinica, koje su tada dejstvovale u istočnoj Bosni, na teritoriji Srema snažno se razvijaju nove partizanske jedinice, političke organizacije u okviru NOF i narodne vlasti. Stoga je Srem neposredno postao središte i

oslonac narodnooslobodilačke borbe u Vojvodini, odakle se postepeno i stalno širila žiža narodnog ustanka na ostale krajeve Pokrajine.

Severni deo istočne Bosne, ograničen linijom Brčko — Bijeljina, Tuzla — Vlasenica — Srebrenica, bio je tada, izuzev većih neprijateljskih garnizona, pod kontrolom vojvodanskih jedinica i istočnobosanskih partizanskih snaga. Kriza kroz koju je prolazio ustanak u istočnoj Bosni, naročito izražena u prvoj polovini 1942. g., bila je tada prebrođena, a veza između istočne Bosne i Srema preko Save čvrsto uspostavljena i osigurana na obostranu korist razvitka ustanka i oružane borbe u obe pokrajine. Neosporna je činjenica da je prelazak vojvodanskih partizanskih jedinica iz Srema u istočnu Bosnu početkom novembra 1942. g. bila vrlo blagotvorna odluka koja je razrešila mnoge vojno-političke probleme. Prelaz vojvodanskih jedinica u istočnu Bosnu bio je jedan od najznačajnijih preduslova koji su omogućili da ubrzo posle toga dođe, na toj teritoriji, do formiranja prvih vojvodanskih brigada, zbog čega se period novembar 1942 — mart 1943. godine može smatrati kao najznačajniji za proces stvaranja 1. i 2. vojvodanske brigade.

*

Prvih dana novembra 1942. god. (između 4. i 5. novembra) prešlo je u istočnu Bosnu sa 6. istočnobosanskom brigadom ukupno 700 sremskih partizana.*) Glavnina Sremaca nalazila se u sastavu Sremskog partizanskog odreda, dok je jedan kompletan bataljon — ukupno oko 259 sremskih partizana, ušao radi popune u sastav 6. istočnobosanske partizanske brigade. Takvim organizacijskim rešenjem ojačana i osvežena 6. brigada ostala je i dalje glavna udarna snaga oružanih jedinica NOB na tom prostoru. Značaj 6. brigade za razvitak ustanka na teritoriji istočne Bosne bio je veliki, i ona je uvek od naroda toga kraja smatrana za simbol ustanka i revolucije. U teškoj situaciji kakva je bila u istočnoj Bosni pre dolaska brigade u Srem, pojava popunjene i organizacijski sredene brigade bio je jedan od značajnih faktora brze prevage situacije u korist NOB-a.

Isto tako je, međutim, značajna i činjenica da je sa 6. istočnobosanskom brigadom u Bosnu prešao i veliki broj sremskih partizana. Bili su to borci visokog moralno-političkog i borbenog kvaliteta, beskompromisno odani idejama Partije, NOB-u i revoluciji, zadojeni antifašizmom i odlučnošću za političku akciju i oružani obračun sa okupatorom i svim kvislinškim formacijama koje su mu služile. Pevujući, Sremci su prešli u istočnu Bosnu puni optimizma i nade u pogledu daljeg razvitka oružane borbe, znajući da je pod rukovodstvom Partije narodnooslobodilačka borba i revolucija jedna, bez

*) Prvi bataljon odreda imao je 233 naoružana borca, drugi 166 naoružanih i 42 nenaoružana, a treći 210 naoružanih i 49 nenaoružanih.

obzira na kojoj se teritoriji vodi i protiv kojeg neprijatelja. Osim toga, već ranije je svima bilo jasno da je, s obzirom na brojnu jačinu partizanskih odreda, Srem nepogodan za dejstvo jačih partizanskih snaga. Uzak operacijski prostor ograničen dvema velikim rekama, ispresecan gustom mrežom komunikacija, relativno slabo pošumljen i načičkan neprijateljskim garnizonima, nije dozvoljavao krupnije borbene poduhvate niti izvođenje većih akcija, naročito u neposredno predstojećem zimskom periodu. U sremskim partizanskim odredima bilo je tada blizu hiljadu partizana. Teritorijalno široko prostranstvo istočne Bosne nudilo je daleko povoljnije mogućnosti za dejstvo jačih snaga, omogućavalo je širi razmah borbenih dejstava i stvaranje slobodne teritorije. Osim toga otvarale su se mogućnosti za sticanje novih borbenih iskustava. U Sremu je pak snažan politički aktiv u već razvijenim formama političke organizovanosti naroda i uz neophodan minimum od oko **200** naoružanih partizana bio potpuno dovoljan za dalje jačanje i razvijanje NOP, novu mobilizaciju i borbene akcije. Slivanje borbe u Sremu sa borbom u ostalim krajevima naše zemlje kao neophodan uslov razvijanog ustanka, bio je ostvaren. I upravo ta saznanja bila su podloga visoke političke svesti, morala i borbenih kvaliteta koje su vojvođanski borci nosili u svim predstojećim okršajima.

*

Danas se često postavlja pitanje zašto je jedinica koja je novembra 1942. prešla u istočnu Bosnu zadržala naziv partizanskog odreda iako je imala sve karakteristike više forme partizanske vojne formacije. Naime, tada je već davno postojala odluka Vrhovnog štaba, doneta na bazi iskustava stečenih postojanjem prvih brigada, o stvaranju udarnih bataljona u okviru izraslijih partizanskih odreda. Time se želelo uneti više dinamičnosti u forme dejstva i organizacije partizanskih jedinica, razbiti njihova teritorijalna izolovanost i ubrzati proces ka stvaranju partizanskih brigada. Udarni bataljoni su izvršavali borbene zadatke na teritoriji svojih odreda i dalje od svoje teritorije, a po svojoj organizaciji i naoružanju predstavljali su prelaz od odreda ka brigadi. Glavno pak obeležje odreda je njegova teritorijalnost, tj. vezanost za matičnu teritoriju sa koje se popunjava i sa koje vrši akcije. To, međutim, prelaskom vojvođanski[!] partizana u istočnu Bosnu više nije bio slučaj i zato bi naziv »Grupa udarnih bataljona« već tada bio adekvatniji i više odgovarao karakteru jedinice koja je i dalje, još više od pet meseci, nosila naziv Sremski odred. Ali ne treba zaboraviti da prelaz u istočnu Bosnu nije smatran kao konačno rešenje za budućnost, jer je Sremski odred u to vreme nosio zvaničan naziv 3. odred 3. operativne zone Hrvatske i bio je, istina formalno, operativno potčinjen 3. operativnoj zoni.

To je moglo imati izvesnog uticaja i na pitanje naziva jedinice. Osim toga, zadržavanjem naziva partizanski odred htelo se najverovatnije obeležiti privremeni karakter prelaska i boravka u istočnu Bosnu, u najmanju ruku dok situacija na tom prostoru, a s tim u vezi i dalje perspektive razvoja oružanih formacija narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda u Sremu ne postanu jasnije.

Pored formacija nemačke okupatorske vojske i jedinica NDH, na teritoriji istočne Bosne se u to vreme nalazio i veliki broj četničkih odreda, bataljona, letećih brigada i grupa. Četnici su tada bili duboko zagazili u izdaju i legalizovali svoju saradnju sa Njemcima i zvaničnim vlastima NDH, kroz mnoge sporazume koje su lokalni četnički komandanti po direktivama Draže Mihailovića potpisali sa ustaškim vlastima. Na taj način izdajnička saradnja je dobijala pravni status, koji se svodio na angažovanje četničkih formacija u borbi protiv jedinica NOT i POJ, a u okviru priznavanja suvereniteta NDH. Iako su u početku pokušavali da kriju tu saradnju, narastanjem narodnooslobodilačke borbe bili su brzo raskrinkavani i većina četničkih komandanata je brzo prešla na otvorenu saradnju sa okupatorom i vlastima NDH. Najpoznatije četničke formacije u to vreme u istočnoj Bosni bile su: Romanijski, Majevički, Trebavski i Ozrenski četnički odred i četnički bataljoni iz doline reke Spreče. Četnički odredi su bili različite jačine, a cenilo se npr. da je Majevički četnički odred imao u to vreme oko 1500 ljudi, naravno različite borbene vrednosti, pošto je dobar deo ljudstva bio i prisilno uvršten u četničke redove.

Četničke jedinice bile su novi elemenat u sastavu neprijateljskih formacija sa kojima su se sreli sremski partizani dolaskom u istočnu Bosnu, jer u Sremu nikada u toku rata nije postojao organizovan četnički odred. Pojam četnik je za Sremce bio do te mere ponižavajući i sramotan da se može uporediti samo sa najbezzvrednijim i najnegativnijim osećanjima koje neka pojava može u čoveku izazvati. Stoga je u prvo vreme bilo potrebno dosta truda i napora u razvijanju političke svesti, kako bi se borci postepeno navikli na diferencijaciju, koja je u stavu prema četnicima postojala i bila politički neophodna. Jer četnički pokret bio je heterogen i u okviru velikog broja formalnih pripadnika bilo je dosta onih koji su ubrzo shvatili poziciju izdaje i novom plimom ustanka prelazili na pozicije NOB. Ali bez obzira na političku akciju treba reći da su od prvog susreta pa do kraja rata Sremci bili bukvalno »strah i trepet« za četnike i njihove pristalice.

Sa neprijateljem su se sremski partizani, dakle, brzo »upoznali«, ali prelaskom u istočnu Bosnu, počeli su delovati i mnogi drugi značajni elementi koje je trebalo savladati. Tu svakako treba reći nešto o stanovništvu, zemljišnim uslovima i problemima ishrane, snabdevanja i higijene. Sve to znatno se razlikovalo od do tada poznatih

uslova u Sremu i na svoj način uticalo na borce i jedinice za sve vreme boravka Vojvodana na prostoru južno od Save.

I pored svih teškoća i terora, NOP je bio živ, i neuništiv na teritorijalno izolovanih krajeva Romanije, u Birču, u delu Majevice i Semberije, a potencijalne snage NOP predstavljalo je stanovništvo i proletarijat gotovo svih gradova. Bilo je isto tako jasno da se među stanovništvom, koje je živelo na teritoriji kontrolisanoj od strane neprijatelja, kao i u samim neprijateljskim jedinicama nalaze velike rezerve ljudstva spremnog da u određenim uslovima pređe na stranu NOP. Zato je političko delovanje partizanskih jedinica svuda gde su prolazile bilo od izrazitog značaja za dalji razvoj NOP.

Pred sremske partizane se tako pored vojnog postavio i ozbiljan politički zadatak — shvatiti tamošnje prilike i u njima pozitivno delovati. Sremci su doduše već znali da oružje vojnika narodne revolucije nije samo puška, nego možda pre svega visoka politička svest i akcija, te su zato ubrzo, noseći vojničke pobede, postali i nosioci političke aktivnosti. Skupa sa borcima istočnobosanskih jedinica postali su jedinstven politički aktiv, koji je delovao u pravcu preobražaja svesti stanovništva svuda gde je to bilo potrebno. Vedar duh, otvorenost karaktera, iskrenost i skromnost sremskih boraca učinilo je da su ubrzo postali omiljeni nosioci ideja NOB i duha bratstva i jedinstva naših naroda.

Zemljišni uslovi u istočnoj Bosni znatno su se razlikovali od onih u Sremu. Sa stanovišta vođenja partizanskog rata bili su znatno povoljniji, jer je zemljište ispresecano, pošumljeno i slabije komunikativno. Međutim, i u istočnoj Bosni su postojale znatne razlike između pojedinih predela, npr. relativno ravne Semberije i Posavine, brdovite Majevice i Trebave i planinskog zemljišta Birča i Romanije. Sremci su uvek radije boravili na Majeveci i u Semberiji nego u Birču, mada su se uglavnom brzo priviknuli i na život na planinskom zemljištu.

Treba, međutim, reći da osnovne teškoće za sremske partizane nisu proizlazile iz savlađivanja visinskih razlika zemljišta, iako su često proklinjali bosanske planine, nego iz nepoznavanja teritorije u celini i potreba kretanja i vođenja borbe po karti i oslonca na mesne vodiče. Karta nije bila jako omiljena, a jedan deo starešina naročito iz sastava nižeg komandnog kadra nije se znao njom ni služiti. Oslonac na mesne vodiče često je bio nesiguran, naročito u krajevima gde stanovništvo nije bilo prijateljski raspoloženo prema NOP. Osim toga, procene odstojanja pojedinih tačaka od strane mesnog stanovništva bile su često nepouzidane. Sremci su brzo shvatili da udaljenost »koliko za popuštigar duhana« traje sate hoda, ili da odgovor da se neko mesto nalazi »eto odmah iza brda« znači još mnogo napora do stizanja na odredište. Zato su pokreti jedinica, naročito u prvo vreme, bili često skopčani sa teškoćama, a noćni

pokreti doveli ponekad do lutanja i nepotrebnih napora koji su u nekim krajevima negativno uticali i na izvršenje borbenih zadataka. Postepeno su naravno i teškoće te vrste bivale sve manje i nije trebalo mnogo vremena pa da se sremski partizani u tom pogledu i u istočnoj Bosni osećaju »kao kod svoje kuće«.

Ali ishrana, snabdevanje i niski higijenski uslovi predstavljali su od prvog do poslednjeg dana boravka na tom prostoru teškoće na koje su se Vojvodani teško privikavali. To su bili glavni negativni činioci koji su opterećivali psihu svakog sremskog partizana i povremeno izazivali svakovrsne diskusije i »pojačanu nostalgiju za rodnim krajem«. Upravo zbog tih uslova, mada je voditi borbu u Sremu bilo znatno teže, raspoloženje velike većine vojvodanskih partizana bilo je usmereno ka težnji za što skoriji povratak preko Save u Srem. Pri tome treba svakako imati na umu da je većina Vojvodana prvi put videla kukuruzni hleb, popularno zvani »proja«, tek kada je došla u istočnu Bosnu, i tada je postao osnovni artikal ishrane. Stoga su oboljenja usled iscrpljenosti, oboljenja creva i skorbut bili česta pojava.

Snabdevanje odećom i obućom iz mesnih sredstava nije bilo ostvarljivo niti moguće. Osnovni izvor snabdevanja postao je — neprijatelj. Zato je ubrzo počelo nestajati tradicionalnih šešira sa petokrakom koji su karakterisali sremske partizane, a sve češće su se na nogama boraca viđali opanci od sirove kože koje su Sremci popularno zvali »vrce«.

Higijenski uslovi života stanovništva, naročito u planinskim predelima, bili su zaista na najnižem nivou. To je donekle razumljivo, kada se zna da su ti predeli i ranije spadali u najzaostalije i najsiromašnije krajeve naše zemlje. Sapun je ubrzo postao veliki luksuz — cigarete takođe. Ubrzo se počela pušiti krdža najniže vrste, na vatri prosušeni sirov du van i bukov list. Ali vašiju je bilo na pretek. Pegavi tifus i povremene epidemije bile su logične posledice takvih loših uslova.

Prelaskom u istočnu Bosnu Sremski odred je zajedno sa 6. istočnobosanskom brigadom odmah stupio u borbu sa neprijateljem. Osnovni napor svih partizanskih snaga tada je usmeren na čišćenje Majevice od četnika. Taj zadatak su 6. brigada i Sremski odred uspešno obavili, tako da je već do kraja novembra 1942. četnička vojna organizacija na Majevisi bila praktično rabijena i do kraja rata se nije oporavila. Od značajnijih uspešnih borbi sa četnicima treba spomenuti razbijanje jezgra Majevičke četničke brigade kod sela Piliće i manastira Tavne, koja je bila pod komandom bivšeg kapetana jugoslovenske vojske Dragoslava Račića, izaslanika i opunomoćenika Draže Mihailovića u istočnoj Bosni. Još značajniji obračun odigrao se kod sela Maleševaca, 28. novembra, kada je u jurišu naših snaga razbijena i uništena grupacija od oko 1300 koncentrisanih majevičkih, trebavskih i posavskih četnika sa četničkim ko-

mandantom Đurom Bižićem, popom Dimitrijem Stefanovićem, kaptanom Prnjatovićem i Žarkom Milurovićem Ugrinom. Četnici su se spremali da skupa sa okupatorskim jedinicama preduzmu ofanzivu protiv naših jedinica na Majevidi, ali su, zahvaljujući dobro vođenom i odlično izvedenom napadu, iznenađeni i do nogu potučeni.

Pored te dve značajne i krupne pobede, naše jedinice su razbijale i zarobljavale veće i manje četničke grupe na Majevidi i po Semberiji, a veliki broj četnika prelazio je na našu stranu i okretao oružje protiv okupatora. Od značajnijih borbi, u kojima su učestvovali sremski partizanski bataljoni u tom periodu, treba istaći učešće u napadu na ustaško-domobrasko uporište Lopare i borbe u neprijateljskoj ofanzivi na Majevidi u decembru 1942., naročito borbe na Jelici i Rožanjskoj kosi koje je Sremski odred, odsečen od 6. brigade, vodio protiv dva ustaška bataljona i legije iz doline reke Spreče.

Nakon prvih uspešnih akcija i značajnih pobeda, sve naše partizanske jedinice bile su primorane da, usled neprijateljske ofanzive početkom druge polovine decembra 1942, napuste Majevidu. Za taj prvi period boravka u istočnoj Bosni treba reći da su, pored borbenih iskustava i navika za vođenje borbe širih razmera i u novim uslovima, vojvodanske jedinice stekle samopouzdanje, koje je, zahvaljujući prvim neposredno uspešnim rezultatima, bilo u celini na visokom nivou i potisnulo u drugi plan prilično maglovite utiske, što su Sremci stekli neposredno posle prelaska Save. Oružane pobede i uspešno ostvareni prvi operacijski ciljevi u proteklim borbama bili su vredna zaloga za prve teškoće i značajan stimulans za nove napore koji su sremske partizane očekivali u neposredno predstojećem periodu *— u Birču.

*

Birač se naziva zemljišna prostorija koju sačinjavaju nekoliko sela južno od komunikacije Tuzla — Zvornik, sa centrom u selu Šekovići. To je za celo vreme rata bio jedan od krajeva istočne Bosne koji je ostao najprivrženiji NOB-u. Na toj teritoriji uvek je postojao i dejstvovao Birčanski partizanski odred, koji je štitiio narod od upada ustaških i četničkih jedinica i grupa. Takav jedan napad romanijskih četnika na Birač upravo se dogodio pred dolazak istočnobosanskih i sremskih partizanskih jedinica sa Majevice u Birač. Četnici su pred našim jedinicama pobjegli na Romaniju, a nekoliko dana iza toga 6. brigada je krenula u poturu za njima. To je za bataljon Sremaca u sastavu brigade bio novi veliki i do tada nepoznat napor. Dvadeset dana ganjanja sa četnicima po Romaniji po dubokom snegu, po ledenim vetrovima i bespuću, uz stalne pokrete i vrlo slabu ishranu, tražili su izuzetno fizičko naprezanje svih boraca i starešina. To se pogotovu odnosilo na Sremce za koje je ta akcija bila težak ispit fizičke izdržljivosti, otpornosti i sposob-

nosti za dejstvo boraca iz ravnice u surovim zimskim uslovima planinskog zemljišta. Sremci su i taj ispit uspešno položili i pokazali se dovoljno vitalnim za fizičke napore i borbe sa neprijateljem, ali se tada pojavljuju prvi simptomi napada nevidljivog neprijatelja — bolesti, pegavog tifusa.

Tako se dogodilo da je čitav period prvog boravka sremskih partizana u Birču bio u pogledu vojnih akcija manje značajan. Razbijeno je nekoliko četničkih grupa na Romaniji, u okolini Kladnja i u dolini Spreče. Ali su jedinice bile pogođene epidemijom pegavog tifusa. Ukupno je iz svih jedinica, koje su tada boravile u Birču, obolelo preko 300 boraca. Od te opake bolesti umrlo je tada oko 50 boraca i starešina — uglavnom Sremaca. Sreća je da se bolest pojavila u lakšoj formi. Od pegavog tifusa je u to vreme umro i komandant Sremskog odreda Stanko Lužajić Milan, a računa se da je oko 30%o ljudstva sremskih bataljona bilo obolelo.

Usled teških uslova smeštaja, ishrane i lečenja u Birču, veliki broj obolelih i rekonvalescenata bio je koncem januara 1943. prebačen u pratnji Sremskog i Majevičkog odreda, prvo u partizansku bolnicu u selu Trnova na Majevidi, a ubrzo zatim, čim je ponovo uspostavljena veza sa Sremom, jedan deo obolelih prebačen je na oporavak u Srem.

Treba, međutim, reći, da je boravak u Birču s obzirom na borbeno zatišje imao i neke pozitivne strane. Uspešno je iskorišćen za sređivanje jedinica, vojnu obuku i intenzivan politički rad. Organizovani su politički kursevi za četne političke rukovodioce, a stalno se politički radilo i u jedinicama. Kulturno-prosvetni rad koji je u Sremskim jedinicama uvek bio razvijen, pa je usled stalnih borbi i pokreta od prelaska u istočnu Bosnu prilično popustio, sada je ponovo aktiviran. Vedar vojvodanski duh nije nikada mogao bez pesine, igre, šale i drugih vrsta zabave koje je, s obzirom na prilike, bilo moguće organizovati.

*

Sremski odred je iz Birča na Majevidu prešao 25. januara 1943. Tom prilikom odred je sadjestvovao 6. brigadi u napadu na značajno neprijateljsko uporište Caparde na drumu Tuzla — Zvornik. Dolaskom na Majevidu odred je imao zadatak da skupa sa Majevičkim partizanskim odredom razbije preostale četničke grupe, likvidira ustaško-domobranske posade u manjim uporištima i garnizonima i učvrsti narodnoslobodilačke odbore i pokret na Majevidi i u Semberiji, da uspostavi vezu sa Sremom i izvrši prihvatanje novog ljudstva za popunu sremskih partizanskih bataljona.

Ubrzo posle prelaska Sremskog odreda, na Majevidu je 20. februara došao u sastav odreda i Posavski bataljon iz sastava 6. brigade. Tako su se sva tri vojvodanska bataljona, koji su novembra

1942. prešli u istočnu Bosnu, našla prvi put pod neposrednom zajedničkom komandom. Nije više bilo nikakvih razloga da jedinica takve organizacione strukture i karaktera nosi naziv odred. Svi neophodni preduslovi za reorganizaciju vojvodanskih partizanskih bataljona u grupu Udarnih bataljona, odnosno brigadu, bili su stvoreni. Postignuti rezultati, uz prirodan proces postepenog izrastanja, namećali su nove organizacijske forme.

Sremski partizanski bataljoni uspešno su izvršili sve postavljene zadatke. Četnici na Majeveci bili su daleko od toga da se srede i organizuju, posle poraza pretrpljenih koncem 1942. Ipak je nekoliko preostalih manjih četničkih grupa vršljalo po selima, nastojeći da svojim prisustvom, propagandom i terorom zaplaše narod i odvrate ga od podrške partizanima i NOB. Ponovnim dolaskom naših jedinica većina tih grupa je razbijena, sem nekih izolovanih ostataka.

Mnogo važnije vojne akcije vođene su u to vreme protiv ustaško-domobranskih jedinica iz sastava 3. domobranske divizije. Likvidirana su neprijateljska uporišta na drumu Brčko — Bijeljina, Brčko — Tuzla i Bijeljina — Zvornik, presečena je komunikacija Bijeljina — Bosanska Rača, likvidirana su uporišta u nekim selima duž Drine i stavljena pod partizansku kontrolu granica prema Srbiji. Odjek partizanskih pušaka ponovo se čuo u slobodarskoj Mačvi, a pripadnici Nedićeve straže sa strahom su pratili zbivanja na bosanskoj strani Drine — u Semberiji. U najznačajnije vojne akcije toga vremena koje su izvršili sremski partizanski bataljoni spadaju dve uspešno postavljene zasede na drumu Bijeljina — Suhopolje, kod sela Zagoni, i na drumu Bijeljina — Zvornik, nedaleko od Janje. U te zasede upale su tri domobranske bojne iz garnizona u Bijeljini. Glavnina tih jedinica je uništena, ubijeno je i zarobljeno preko 800 vojnika i oficira i zaplenjena velika količina oružja, municije i vojne opreme — između ostalog i tri topa. Te borbe odjeknule su širom Majevice i narod ih je oduševljeno pozdravio. Neprijatelj je doveden u težak položaj. Bijeljina je bila blokirana, a naoružanje za nove partizanske jedinice bilo je obezbeđeno. Prihvat novih boraca iz Srema mogao se ostvariti, a time pristupiti popuni postojećih i stvaranju novih partizanskih bataljona.

Razmah partizanske borbe u Sremu početkom 1943. i pobeđe Sremskog odreda u istočnoj Bosni o kojima se u Sremu čulo, dovode do naglog priliva novih boraca u partizanske redove. U Sremu se govori o formiranju Vojvođanske brigade u Bosni. Mnogi žele da joj se priključe i daju svoj doprinos novim poredama partizanskog oružja. Tako je u periodu februar — mart došlo do prebacivanja u istočnu Bosnu dva transporta sa ukupno preko 600 novih nenaoružanih boraca — dobrovoljaca iz Srema. Od tog ljudstva, posle izvršene popune postojeća tri bataljona, formirana su još tri nova bataljona. Bataljoni su tako dobili nove nazive i to: raniji Fruškogorski ili 1. bataljon sremskog odreda dobio je naziv »F« bataljon, Podu-

navski (2.) nazvan je »G« bataljon, Posavski (4.) dobio je naziv »S« bataljon, a novoformirani bataljoni »M«, »D« i »R«.

Iako je oko polovinu od ukupnog broja od preko 1000 sremskih partizana, koliko ih je tada bilo u istočnoj Bosni, sačinjavalo novo-došlo ljudstvo iz Srema, koje je ubrzo svo naoružano, drugu polovinu sačinjavao je već prilično iskusan starešinski i borački sastav, koji je za sobom imao višemesečno borbenu i političko iskustvo. Ravnomernom raspodelom starešina i »starih boraca«, svi bataljoni su postali približno iste borbene vrednosti. Novi borci doneli su novi elan, a stari — iskustvo. To se ubrzo pokazalo prilikom nove neprijateljske ofanzive lokalnog karaktera koju je neprijatelj preduzeo početkom maja, s ciljem deblokiranja garnizona Bijeljina i uspostavljanja kontrole nad komunikacijama u Semberiji i na Majevici. Neprijatelj je pretrpeo osetne gubitke i povukao se u garnizone, a naše jedinice su odmah ponovo ovladale teritorijom koju su ranije oslobodile.

Nije teško zapaziti da je proces stvaranja 1. i 2. vojvodanske brigade tekao uporedo i da je međusobno tesno povezan. Međutim, usled zakasnele naredbe Vrhovnog štaba o formiranju tih jedinica, došlo je do nekih nejasnoća i različitih tumačenja u pogledu karaktera i vremena formiranja te dve prve vojvodanske brigade.

Ideja o formiranju 1. vojvodanske brigade rađa se u Sremu još decembra 1942. na partijskom savetovanju OK KPJ za Srem. Na osnovu zaključka tog savetovanja Okružni komitet je već 10. januara 1943. predložio CK SKJ formiranje brigade.

Međutim, u januaru 1943, na sastanku štabova 6. brigade i Sremskog odreda odlučeno je da se što pre pristupi stvaranju 1. grupe vojvodanskih udarnih bataljona i taj zaključak poslat je na odobrenje Pokrajinskom komitetu KPJ za Vojvodinu i štabu 3. operativne zone Hrvatske. Tako, dakle, na dva različita mesta i od strane različitih foruma, skoro istovremeno, rađa se ideja o reorganizaciji Sremskog partizanskog odreda koji dejstvuje u istočnoj Bosni, ali na jednom mestu — u Sremu, misli se o brigadi, a na drugom mestu o grupi udarnih bataljona. Zato se negde smatra da je 11. aprila 1943. formirana 1. vojvodanska brigada, dok neki drugi tvrde da je tada formirana 1. grupa vojvodanskih udarnih bataljona. Isti je slučaj i sa 2. vojvodanskom brigadom, za koju se smatra da je stvorena u momentu kada se 2. grupa udarnih bataljona odvojila od 1., 20. aprila 1943.

Usled nepostojanja direktne veze sa Vrhovnim štabom, koji je u to vreme jedini bio nadležan da odobri formiranje partizanskih brigada, naredba Vrhovnog štaba o formiranju 1, 2. i 3. vojvodanske brigade izdata je tek 2. jula 1943, istovremeno kada je doneta naredba o formiranju 16. vojvodanske divizije i Glavnog štaba za Vojvodinu. Treba, međutim, reći da je očigledno ta naredba doneta

sa zakašnjenjem i imala je retroaktivno dejstvo, odnosno potvrdila* je samo postojeće stanje, pogotovu kada se zna da je zvanično proglašenje prve dve vojvodanske brigade izvršeno ranije.

Isto tako, od značaja je spomenuti da su aprilski datumi formiranja prve dve vojvodanske brigade usvojeni i uneti od strane redakcija više posleratnih publikacija, među kojima: »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941 —1945. godine« i »Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941 —1945. godine« u izdanju Vojnoistorijskog instituta JNA; »Enciklopedija Jugoslavije«, u izdanju Leksikografskog zavoda FNRJ. Osim toga, narodi Vojvodine već godinama proslavljaju 11. april kao dan formiranja svoje 1. brigade.

U sastav 1. brigade prilikom formiranja ušla su tri partizanska bataljona koji su još od novembra 1942. prešli i dejstvovali u istočnoj Bosni. Prvi štab brigade sačinjavali su: Marko Peričin Kamenjar, komandant, Slobodan Bajić Paja, politički komesar, Luka Mrkšić Miša, zamenik političkog komesara i Vojo Ilić, načelnik štaba. Podelom jedinica koja je izvršena 20. aprila u sastavu 1. brigade određeni su bataljoni: »F«, »M« i »D«. Ukupno brojno stanje brigade bilo je 568 naoružanih boraca.

Druga brigada je pri stvaranju dobila u sastav bataljone: »G«, »S« i »R«, a u štab brigade su postavljeni: Radoslav Jović Miško, komandant, Drago Dikić Vanja, politički komesar i Ilija Bogdanović Čiča, zamenik komandanta. Brigada je ukupno imala u sastavu 563 naoružana borca.

Ulaskom u sastav brigade bataljoni su dobili odgovarajuće brojčane nazive tj. 1, 2. i 3. bataljon, ali su se još dugo zadržali u upotrebi i raniji nazivi bataljona. Svaki bataljon je imao u sastavu po tri čete jačine 50—60 boraca i štab bataljona.

Brigade nisu imale u svom sastavu organizovane pozadinske jedinice, a od jedinica vatrene podrške postojala su samo jezgra. Stoga je organizacija brigade bila jednostavna. Pri štabu svakog bataljona postojalo je mitraljesko odeljenje sa jednim teškim mitraljezom, a svaki vod je, pored pušaka i ponekog automata, imao po jedan puškomitraljez. Pored toga, pri štabu svake brigade postojalo je minobacačko odeljenje koje je po potrebi podržavalo dejstvo bataljona.

Najveći problem novoformiranih brigada bila je ishrana. Naime, u jedinicama nije bilo nikakvih materijalnih rezervi hrane, obuće i odeće. Hrana je pripremana u zajedničkim kuhinjama. Intendanti su vodili opštu brigu o ishrani i neposredno izvršavali poslove oko prikupljanja hrane i organizacije ishrane i smeštaja jedinica. To je, uostalom bila i jedna od glavnih briga svih komandi i štabova. Ishrana i snabdevanje artiklima hrane bili su tako vrlo ozbiljan problem koji je pratio sremske partizanske jedinice od prelaska u istočnu Bosnu i oko toga je bilo nemalo teškoća i nespo- razuma u okviru odnosa vojska — narod, naročito kada su jedinice

prolazile ili boravile na teritoriji gde je stanovništvo imalo veoma malo rezervi hrane. Zato se može reći da je ishrana jedinica bila rak-rana tadašnjih vojvodanskih jedinica u istočnoj Bosni. Ona je znatno ograničavala mogućnost boravka jedinica van naseljenih mesta, sputavala manevarske mogućnosti jedinica i ponekad diktirala mogućnost vođenja borbe i planiranja akcija.

Ozbiljan problem jedinica takođe je predstavljao sanitet, čija je organizacija bila uslovljena nedostatkom stručnog osoblja — naročito lekara, zatim instrumenata, lekova i drugog sanitetskog materijala. U svakoj brigadi je postojao svega po jedan lekar koji je ujedno bio i referent sanitetske službe. Pri štabovima bataljona postojali su takođe referenti saniteta, obično priučeno sanitetsko osoblje — regrutovano najčešće od drugarica, a u četama je postojao minimalan broj bolničarki. To osoblje bilo je u stanju da pruži prvu pomoć i interveniše samo u lakšim slučajevima ranjavanja i oboljenja, dok su svi teži slučajevi upućivani radi intervencije i pomoći u postojeće stalne teritorijalne bolnice u Šekovićima i Trnovi. Osnovna briga saniteta u jedinicama bila je pružiti prvu pomoć i što pre uputiti ranjene i bolesne u bolnice na dalje lečenje. Kada to nije bilo moguće usled udaljenosti od bolnice, nepokretni ranjenici ostavljani su na negu kod simpatizera NOB po selima, a lakši ranjenici i bolesnici kretali su se sa jedinicom do prve mogućnosti upućivanja na oporavak ili do ozdravljenja. Oslonac na bolničke baze bio je, dakle, uvek neophodan s obzirom na brigu o ranjenicima. U okviru i tako slabo razvijenog saniteta činjeni su veliki naponi na organizovanju mera sanitetske zaštite što je, s obzirom na uslove života i situaciju u krajevima gde su jedinice boravile, bilo veoma teško postići.

Politički život je bio intenzivan i razvijen, a sprovodio se kroz partijsku organizaciju, SKOJ i zajedničke vodne i četne, a ponekad i bataljonske sastanke i konferencije. Prorađivana su pitanja unutarne i spoljno-političke situacije, stanje na terenu i odnosi prema stanovništvu. Objašnjavani su sadržaj i ciljevi NOB, lik partizanskog narodnog borca i si. Nedostatak štampanog materijala i literature uopšte predstavljali su znatne teškoće.

Za vojvodanske jedinice toga vremena karakteristično je da je u jedinicama bilo relativno malo članova KPJ, čak i među starišinama nižeg ranga i »starim« borcima. Naime, kod rukovodećih ljudi vojvodanskih jedinica u istočnoj Bosni, iako je partijsko savetovanje decembra 1942. dalo u tom pogledu nove smernice, zadržali su se raniji kriterijumi za prijem u članstvo KPJ. Dugo se opredeljivalo za izbor kandidata, a zatim je kandidat proveravan kroz veoma dug kandidatski staž. Zato je bilo četnih pa i po neki bataljonski i brigadni rukovodilac, a da nije bio član Partije. Ubrzo su, međutim, takvi stavovi prevaziđeni.

SKOJ je stoga u vreme formiranja brigade bio najmasovnija politička organizacija. To je, uostalom, razumljivo, kada se ima na umu da je daleko najveći broj sastava jedinica bio sačinjen od omladinaca i omladinki. Aktivnost SKOJ-a je bila široka i osećala se u svim prilikama — u borbi i na odmoru. SKOJ je zaista bio masovna baza političke aktivnosti i škola za sazrevanje mladih ljudi u ideološko-politički iskusne kadrove naše revolucije. S obzirom na strog kriterijum prijema u Partiju, u SKOJ-u se često moglo naći i starijih omladinaca, pa i ljudi zrelijih godina.

Vojna obuka se svodila na upoznavanje ličnog naoružanja i povremene grupne analize pojedinih akcija. Analize su vršene i na političkim sastancima i konferencijama. Slično je bilo i sa pripremanama za značajnije vojne akcije. Takva vrsta dogovora bila je od velike koristi za vojnu obuku boraca i činila je upravo osnov te obuke. Borci su kroz analize pojedinih borbenih radnji sagledavali sebe u sklopu celine, uvidali greške i postepeno se učili taktici vođenja partizanske borbe. Ostali deo vojne obuke bio je često otežan ili sveden na minimum, usled vrlo malog broja starešina koji bi imali osnovna vojna znanja. Zato se vojna obuka u prvom redu svodila na učenje i u borbi, jer ostaje činjenica da je u našim uslovima i u to vreme borba bila najvažnija i najbolja škola svih naših tadašnjih ratnika.

Stvaranje prve dve vojvodanske brigade bilo je od ogromnog vojnog i političkog značaja. Ostvarivanje mnogih ranijih nada i želja postalo je realnost. Za NOB u Vojvodini ostvaruju se nove mogućnosti razmaha borbe protiv okupatora i narodnih neprijatelja. Stvoreni su uslovi i otvoreni procesi formiranja novih vojvodanskih brigada. Doprinos naroda Vojvodine bržoj konačnoj pobedi znatno je time povećan.

Milenko RADOVANOV

NAŠI SLAVNI I PONOSNI BRIGADIRI

Dok pišemo ove redove, naše vojvodanske brigade u junačkim borbama suzbijaju neprijateljsku ofanzivu na istočnu Bosnu, proslavljajući zastavu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Kao što je svečan ispraćaj regruta koji polaze za Bosnu, tako je srdačan doček novih boraca u krugu starih, prekaljenih »brigadirac«. Sa željom da što pre vide legendarnu Bosnu, da što pre dobiju u ruke osvetničko i oslobodilačko oružje, hrle vojvodanski rodoljubi preko Save kao neprekidni potoci. A stari borci, od kojih su neki već preko godinu i po van zavičaja, u njima pozdravljaju davno nevideni zavičaj, slušaju kako je kod kuće, stežu pesnice na vesti o teroru, oduševljeno se smeše kad čuju kako se drži taj front u pozadini i svesrdno poučavaju nove drugove da postanu ravni starim borcima. Tako su i njih nekada svesrdno primali i poučavali stari bosanski borci.

Novim borcima je lakše da se naviknu i osposobe za nove uslove života i borbe, jer brigade već imaju svoje tradicije i svoj duh, kojim se odmah prožimaju i novi borci. Onim prvim, koji su jednog jesenjeg dana 1942. prešli preko Save, napustivši rođenu i dragu Frušku goru, da se penju po planinama, jedu kukuruzni hleb i naiđu na novog neprijatelja — četnike — bilo je isprva teško. Ali sve nova i nova iskustva, sve jača mržnja prema neprijatelju, sve novije pobjede i slave, prekalili su ih, zajedničke borbe prisno su ih srodile s bosanskim borcima, a narod istočne Bosne ih je darivao ljubavlju. A kada su se naši već izvrsni vojvodanski borci sreli s proleterskim brigadama kod Vlasenice, Zvornika, u Tuzli i na drugim mestima slavnih borbi, videli su kako još imaju da uče, da se uče majstorstvu ratovanja i da se dignu do duha naših avangardnih jedinica. I oni su učili. Ima li većeg ponosa no kad Prva vojvodanska brigada, pod komandom divnoga Kamenjara, dobij a pohvalu od Vrhovnog

komandanta Tita, pohvalu koja je stavlja u red najboljih brigada! A zar ostale vojvodanske brigade smeju zaostati! Ne one se plemenito takmiče i postižu da budu dostojne Prve vojvodanske brigade. Šest brigada danas ima Vojvodina, šest brigada 16» i 36. divizije NOV i POJ. A uskoro ćemo imati, treba da imamo, i vojvodanski korpus.

Prva vojvodanska brigada se već više puta proslavila, i u Bosni, i u Sremu. Ona je i najstarija i najprekaljenija. Posle uspešnog napada na Tuzlu štab 16. divizije je u naredenju istakao njene uspehe: »Vašom upornom borbom, velikom ljubavlju prema narodu i neumoljivom mržnjom prema neprijatelju, vašom krvlju vi ste s čašću ispisali ime vaše brigade na borbenoj zastavi narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije!« A u jednom naredenju Trećoj brigadi štab divizije kaže: »Bilo je vremena kada ste vi, drugovi, zaostajali u pobjedničkom maršu jedinica NO vojske. Ali ne zato što ste se bili zamorili borbom, već zato što niste uspeli da tako brzo uhvatite tempo, polet, ostalih jedinica. Vi ste svladali naprezanjem svojih snaga, upornošću koju je od vas zahtevala ljubav prema našem narodu. Danas vi koračate naporedo s ostalim našim jedinicama ... U poslednjim bojevima na sektoru Tuzla — Doboj vi ste kroz poštvovanost, upornost, snalaženje i visoki borbeni polet pokazali da ste sposobni da savladate sve prepreke na koje budete naišli, — pokazali ste da nam je zaista veliko poverenje ukazao naš Vrhovni štab kad nas je poslao da komandujemo takvim borcima ...«

Upravo, dok ovo pišemo, Vrhovni komandant maršal Tito pohvalio je 2. vojvodansku brigadu za samopregornu i junačku borbu u poslednjim bojevima u istočnoj Bosni. A Četvrta i Peta, i mlada Šesta brigada imaju istu težnju i sve one zajedno proslavljaju Vojvodinu, i dostojne su one divne pozadine koja ih nežnom ljubavlju hrani i stalno popunjava.

Je li čudno onda što nov borac, koji je nedavno došao u brigadu iz banatske strane, u prvom pismu kući stavlja pored svoje adrese, čete, bataljona, brigade i divizije, još i krupnim slovima »Bosna ponosna«? I što mnogi dopisi koje smo dobili nose naslov »Naš slavni partizanski život«? Da, taj život je slavan, i svi su oni ponosni, jer oni u brigadama savladaju ne samo vojničko znanje i borbeno iskustvo, nego se i kao ljudi preporučaju. Obični seljaci postali su vojni i politički rukovodioci, a kad se koji, bolestan, vrati na odsustvo, njegovo selo se čudi: je li to on, ta ovaj kao da je svršio velike škole! I jeste svršio — školu narodnooslobodilačke borbe, u kojoj se podiže i svest, proširuje saznanje, stiče jasan i siguran pogled na svet, izgrađuje sposobnost da se rešavaju i najsloženija pitanja u ratu a i posle rata. Kako se grozničavo uči u našim brigadama, one ne samo što izgrađuju svoje borce, nego šire svest i kulturu i na terenu na kome se bore. Čisteći Trebavu od četnika, naši brigadiri osvajaju

Borci i rukovodioci 2. vojvodanske brigade u proljeće 1943.

stanovništvo svojim ponašanjem. Gde naša vojska stigne tu su mitinzi, priredbe, pesme i oduševljena lica. U hrvatskim, srpskim i muslimanskim selima naše brigade učvršćuju bratstvo naših naroda, a i u njima se to bratstvo ogleda, jer su one sastavljene od antifašista svih naših narodnosti, ne samo Srba, Hrvata i Slovaka, nego i Madara pa čak i Nemaca, a sem toga u njima ima i Bosanaca i Dalmatinaca. A boreći se u Bosni, svi se oni bore i za Vojvodinu. Borac 3. vojvodanske brigade Slobodan Rajić piše: »Vi to ne vidite, drugovi u zavičaju, ali znajte: mi smo osvetili i mi svetimo žrtve našeg zavičaja, popaljena sela, ubijene očeve i braću, odvedene u logor, osramočene majke i sestre. Hiljade fašističkih zveri ostavile su svoje leševe po brdima slavne i ponosne Bosne«.

Ponosni su naši brigadiri, a najveći im je ponos — postati član Komunističke partije. U jednoj pesmi o palom drugu, pesnik partizanka izražava njegove poslednje reči: »Poruči drugovima — da sam hrabar bio, — član Partije iste, — jer sam zaslužio«.

Kurir Dušan Zeljković Ilija nije znao da piše i čita. Sada je napisao svoj prvi članak, opis o svom probijanju s nekoliko kurira kroz četnički kraj, a na kraju reči njegovog komandanta kome je raportirao da je ubio nekoliko četnika usput: »Tako, sinovi Vojvodine, ponosim se vama!« Upravo tom svom komandantu 16. divizije napisao je »Ilija« svoje prvo pismo — jer ga je baš on naučio da

piše. Hrabri borac, srećan što će moći da uči i saznaje sve više, nežno se zahvaljuje svom komandantu. Popularni Španac, Danilo Lekić iz Crne Gore, koji je svoje znanje filozofije usavršio u španskom oslobodilačkom ratu, a svoje vojničko znanje pokazao kao proslavljeni komandant Prve proleterske brigade, smatra da mu je Vrhovni štab ukazao veliko poverenje šaljući ga da komanduje vojvodanskim borcima. I vodeći brigade svoje divizije u pobedonosne borbe, on je našao vremena da svoga kurira uči čitati i pisati. Onu ljubav koju je učenik iskazao učitelju komandantu, osećaju prema njemu svi borci bez razlike. Nema većeg zadovoljstva za borca nego da mu Španac tobože podvikne »Bruko jedna« a odmah zatim uz gromki srdačni smeh zagrlj ...

Neka rastu i jačaju naše brigade, da bi što pre bila slobodna naša Vojvodina!

Jovan POPOVIĆ

(«Slobodna Vojvodina», br. 24—25, juni—juli 1944.)

SREMAC NA ROMANJI

Početakom 1943. godine krenuli Sremci od Šekovića prema Romaniji. Penjući se preko Klještana na planinu Milan jednom Sremcu učinilo se da se suviše visoko popeo, pa, kad je vidio govoda na livadi, povika:

»Ta zar i ovdje neko živi?!«

Na putu prema Drini poslije prelaska Hranjena ugleda Sremac visoko brdo Stolac pa upita: »Koja li je ovo planina Milan?!«

UZ PRVI BROJ LISTA ŠESTE ISTOČNOBOSANSKE PROLETERSKE BRIGADE

Na pustošnim, divljim obalama Sutjeske, pored preostalih zidova Tjentišta, nadomak Košura, čija će strašna slava večito oživljavati mržnju protiv bolesno nadmenih nemačkih krvoloka koji su se usudili da uđu u našu zemlju, u štekantju mitraljeza, eksplozivama teških avionskih bombi i smrtonosnom rasprskavanju haubičkih granata — nastao je, i nestao, prvi broj našeg lista.

Istorija prvog broja našeg lista najtešnje je povezana sa nemirnom, svetlom istorijom naše brigade, sa njenim patnjama i njenim poredama. Nestao je prvi broj, kao i mnogi koji su ga pisali — ostala je potresna priča, nezaboravna uspomena na gole i gladne borce naroda, koji su, gledajući smrti u oči, s puškom i perom — perom u nekoj ruci — pisali jednu od najpresudnijih stranica naše Šeste brigade, i naše nesalomljive vojske ustanika osvjetnika.

Nestao je list, nestali su mnogi saradnici — ali je ostala brigada, za slavu i pobjedu. Ostala je brigada da mrzi, da raste, da sjedinjuje, da pobjeđuje — da na ruševinama izmrcvarene Bosne — nad grobovima svirepo istrebljivanog naroda stvara novi svet, svet sunca, svet slobode.

Iz plamena, iz bespuća, iz pustoši vaskrsela je brigada — danas od njenih koraka drhti zemlja pod nogama neprijatelja — naša zemlja, koja se otvara da proguta i sprži plamenom i posljednje ostatke zločina i izdaje.

I prvi broj našeg lista ugledao je najzad svetlost dana.

*

Hoćemo da pisanom rečju oživimo sve naše pale borce i da zabeležimo sve naše poraze. Hoćemo da širom sveta objavimo slavu

Vojo Dimitrijević: Zbjeg

naših junaka, zanos naših pobjedničkih juriša, beskrajnu snagu nepobjedive vojske ustanika koju je stvorio narod za svoju slobodu i za svoju budućnost. Tuga spaljenih staništa, umor i glad beskonačnih marševa, prkosna pjesma slobodara kad smrt vrelim parčadima fašističkih granata pogada pravo u srce, naše rane i naš smeh, ledene kiše povlačenja i nesalomljivu odlučnost nastupanja — iz plamena, iz bespuća, iz pustoši i čudesnih podviga i pobjeda izrastaju ljudi i mi treba da ih sagledamo — stvara se novi život i mi treba da zabeležimo, da objavimo njegovo nastajanje.

Noću, kraj zapenutih planinskih reka, u dubokoj tišini neprohodnih šuma, oko rasplamtelih logorskih vatara borci naroda pevaju o svojim junacima, bombašima i puškomitraljescima, dobrim strelcima i smelim desetarima, neumrlim komandirima i političkim komesarima — opevaju čežnju za rodnim krajem, zanos borbe, radost, pobjede. Stariji, iskusniji borci uče mlade — plamen raste — snaga raste — sloboda raste. Treba dobro znati tući morskog tuđina i izdajnika, treba vešto smrtonosno zadavati udarce krvoločnom uljezu. Treba dobro znati objaviti istinu narodu, istinu o plemenitoj mržnji, o izdaji i o slobodi.

Obalama Drinjače, Save, Drine, Čeotine, Tare, Pive, Sutjeske, Vrbniče, Prače, Spreče, Bosne prošla je Sesta brigada, o kojoj govore borci junaci na dalekim obalama plamenog Dnjepra, brigada o kojoj slušaju borci na uznemirenim, maglovitim obalama Temze i sunčanog Poa — treba zabeležiti taj teški, pobjedonosni pohod, treba ovekovečiti taj naporni, ali slavni put, najplemenitiji, najsmelij, najsvetliji.

Zato se tamo, kraj preostalih zidova spaljenog Tjentišta, zarskih u koprivu i čaklj, kroz zaglušne eksplozije avionskih bombi i haubičkih granata uporno, prkosno probijao, sitan, isprekidan zvuk — isprekidan istovremeno sa isprekidanim rafalima naših teških mitraljeza, dejtvovala su i naše pisane mašine.

Zato izlazi naš list.

Čedo MINDEROVIC

**(Iz lista 6. istočnobosanske brigade
br. 1. septembra—oktobra 1943)**

VUCEVO

»... Glavni momenat je neprijatelj propustio. Najopasnije, tj. zaposjedanje Maglica, Volujaka i Vučeva bilo je osujećeno. Mogućnost probijanja naše glavnine bila je stvorena . . .«

TITO, Peta neprijateljska ofanziva (Bilten VS br. 29—31, juli—avgust 1943. god.).

U jeku bojeva na sektoru Foče, gdje su Nijemci, u petoj svojoj ofanzivi, ugroženi inicijativom i snažnom aktivnošću jedinica Udarne grupe NOV, vršili novu koncentraciju snaga, Vrhovni štab naređuje svim brigadama ovoga fronta, 26. maja 1943, pokret preko Tare i Pive — na Vučevo. Tamo su se, raspoređena na širokom pojasi, već nalazila dva bataljona sa pratećom četom Druge proleterske brigade. Jedan bataljon (Drugi — Čačanski) kontroliše prilaze Vučevu sa sjevera, iznad donjeg toka Sutjeske, a drugi (Prvi — Užički) postavio se u njenom gornjem toku, kod osamljenog i napuštenog selca Suhe, na ušću Suškog potoka. Oba bataljona imala su svakodnevno manje ili veće sudare s neprijateljskim patrolama i grupama, i uspješno obavljala postavljeni im zadatak. Sad je naređeno da tamo krenu i ostali bataljoni Druge proleterske i još četiri brigade. Vrhovni komandant odredio je konačni pravac proboja Vučevo — Sutjeska — Zelengora. U tom pravcu kreću, poslije Druge proleterske, jedna za drugom: Prva (Petnaesta) majevička, dan poslije nje Šesta istočnobosanska, za ovom Prva proleterska i, nakon nekoliko dana, Treća krajiška brigada. Neke od njih prelaze pod borbom, a sve pod žestokim djejtvom topova i aviona Taru preko visećeg mosta kod Uzlupa, a Pivu preko visećeg mosta kod Donjeg Kruševa, ispod Šćepan-Polja. Treća krajiška brigada prelazi takođe pod mitraljeskom vatrom aviona sa dva bataljona Pivu preko visećeg mosta kod Mratinja.

U ovom razdoblju vodi se dramatična borba oko prelaza preko mostova na rijekama Tari, Pivi i Sutjesci. Svjestan značaja ovih prelaza, kojih ima samo nekoliko, i to u dubokom dnu njihovih

kanjona, neprijatelj usmjerava aktivnost svoje avijacije, dalekometne i brdske artiljerije, a negdje i minobacača, na sve te prelaze. To su mahom lagani, improvizirani viseći mostovi od čeličnih konopaca povezanih žicom, s nestabilnim podom od ovlaš položenih dasaka i trupaca. U toku jednog dana oni su po dvanaest sati zasipani teškim granatama, tako da im je svaki pristup bio onemogućen. Na njih se ustremljuju »štuke« i drugi bombarderi i neometano istresaju tone eksploziva, stvarajući u dnu kanjona pakao. Dio jedinica Udarne grupe ipak se prebacuje i pod ovom vatrom; glavnina to čini noću. A kad bi mostovi bili oštećeni, prebacivanje se vršilo nešto dalje od njih, pomoću sajli i gumenih čamaca.

*

U svitanje 28. maja počinje, po mutnom i kišnom vremenu, marš brigada uz Vučevo. Uspon ide do korita rijeke Pive, sa staze između Ščepan-Polja i sela Donjeg Kruševa. Do Strmca, odnosno kote 1511 iznad kanjona Pive, na Vučevu, gdje brigade treba da izbiju, manje je od dva kilometra vazdušne linije, ali visinska razlika iznosi 1061 metar. To je nagib mjestimično veći od 45 stepeni i krajnje je nepovoljan i za planinare. Na čelu kolone nalazi se Prva majevička brigada. Njeno ljudstvo ulaže ogromne fizičke napore da savlada ove teške vrleti. Po vlažnom i klizavom tlu opanci se pod Majevičanima sami otiskuju niza strminu. Neki se od njih hvataju za stijene i stabljike i kreću se gotovo četvoroonoške. Mnogi su na ovom maršu ostali potpuno bos. Avijacija prati kretanje kolona i drži ih pod stalnom prismotrom. Mali avioni »rode«, usporavajući brzinu, spuštaju se nisko, ulaze u sam kanjon i tuku kolone u maršu preciznom mitraljeskom vatrom. Niko nema snage — i nema gdje — da se skloni od tog neprekidnog mitraljiranja; konji su za ovakav marš postali nesposobni i poneki se zajedno s tovarom sunovrati niz urvine. Već sam pogled u provaliju izaziva kod boraca nesvjesticu, pa i gubljenje ravnoteže. Kiša bez prestanka sipi, sve više otežava kretanje i stvara sivu, mučnu atmosferu.

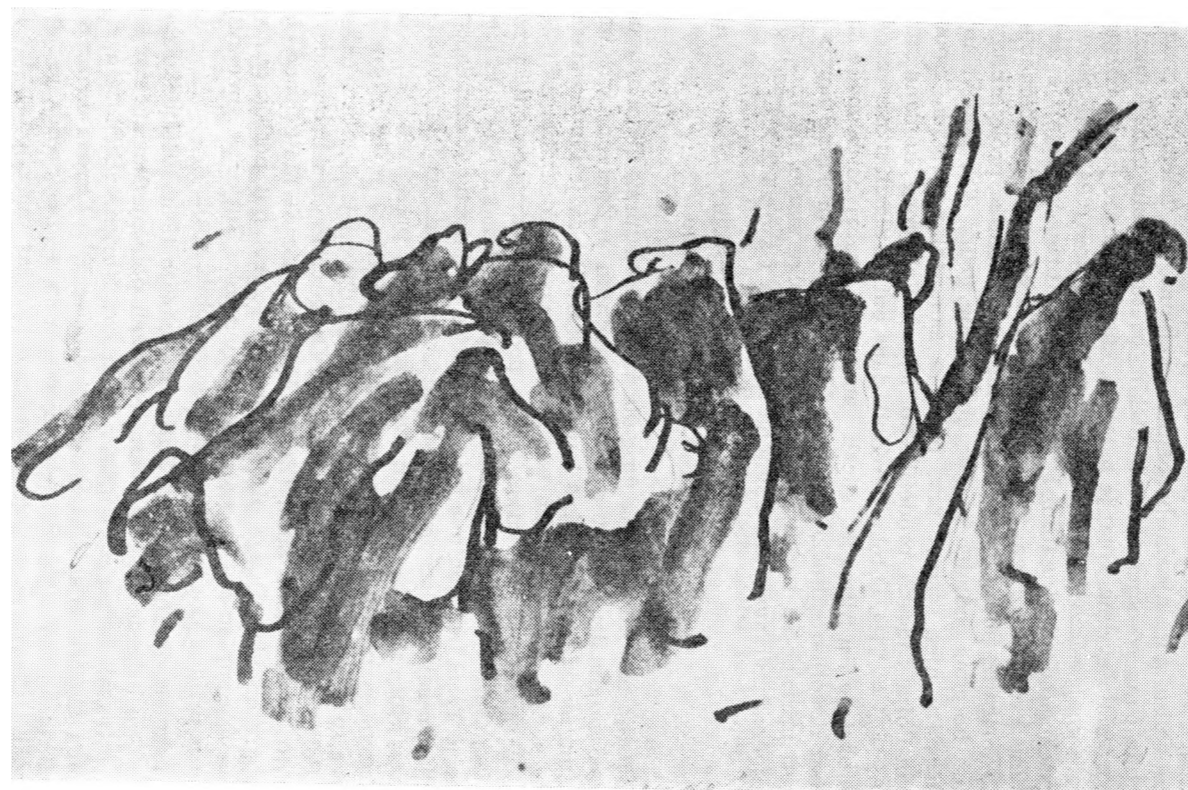
U toku cijelog dana Prva majevička uporno ide i savladuje veliki uspon. Ona je jedna od najmlađih brigada NOV koje su učestvovala u petoj neprijateljskoj ofanzivi, ona je to i po danu svog postanka i svome boračkom sastavu. Formirana odlukom Vrhovnog štaba neposredno pred samu ofanzivu — 11. aprila 1943 — u njenim se bataljonima nalazila pretežno omladina, gotovo sve sami dječaci. Mada po svemu najmlađa, ona je svojim Prvim bataljonom bila nastavljatelj borbenih tradicija Prvog majevičkog odreda, čiji je štab — s komandantom Ivanom Markovićem Ircem i političkim komesarom Fadilom Jahićem Špancem — čitav izginuo od izdajničke četničke ruke 20. februara 1942. u Vukosavcima, na Majeveci.

Ušavši poslije povlačenja s Majevice u Grupu udarnih bataljona istočne Bosne, a potom, avgusta 1942. u Šestu istočnobosansku brigadu kao njen Drugi bataljon, Majevičani su sa ovom brigadom učestvovali u svim njenim borbama i akcijama, i u velikom, konačnom obračunu s majevičkim četničkim bratoubicama u novembru 1942. na Maleševcima. Ovaj je bataljon, kasnije, postao jezgro Grupe udarnih majevičkih bataljona, stvorene početkom 1943. od novog Majevičkog odreda i, zatim, Prve majevičke brigade, kojoj je dao glavninu svojih kadrova. Oduševljeni, kao i borci Šeste istočnobosanske brigade, poodavno priželjkivanim susretom sa proleterima i ostalim borcima jedinica glavne operativne grupe VŠ, Majevičani su, ušavši u njen sastav, prvi put kao samostalna brigada ispod Ščepan-Polja radosno prodefilovali ispred Vrhovnog komandanta NOV i POJ — Tita. U toku narednih dana oni su ulazili u sve veće i žešće okršaje i u njima se isticali kao smjeli, hrabri borci, mada su bili bez dovoljno ratničkog znanja i iskustva. Besprekidne borbe i pokreti ubrzano su trošili njihove krhke fizičke snage, pa ipak su s uspjehom izvršavali sva dobijena naređenja i sve zadatke.

*

Poslije napornog marša brigada izbija pred mrak 28. maja na Vučevo i odmah produžuje prema Koritniku i Ždrijelu, važnim tačkama na ovoj visoravni, s kojih se kontrolišu dvije glavne staze što iz donjeg toka Sutjeske vode na Vučevo. S Koritnika, gdje je dotle boravio, Drugi bataljon Druge proleterske brigade odlazi na novi zadatak. U istom pravcu u kom i predhodni, ka rejonu Suhe, otišao je Treći bataljon ove brigade, dok će se Četvrti zadržati ispod Maglića, u rejonu Dragaš-sedla. Ovuda, naime, vodi još jedna važna staza sa Sutjeske, i to njenom desnom obalom, preko sela Mrkalja i Borovna, kroz prašumu Perućice, ispod Maglića i preko njegovih masiva, u selo Mratinje na Pivi. Sutradan, 29. maja, izbiće iz Ščepan-Polja na Vučevo i Peti bataljon Druge proleterske brigade i smjestiti se dublje u šumi (Zeleni Homor), pozadi Majevičana. U ulozi prethodnice, Druga proleterska će — prvi put poslije dugog vremena kompletna — u pojasu srednjeg toka Sutjeske iznenaditi razne neprijateljske kolone i oštro se sukobiti s njima.

Tako su, okrenuti prema Sutjesci, 29. maja 1943. bataljoni Prve majevičke brigade u samo svanuće zauzeli položaje na Vučevu i s juga zatvarali Sutjesku. U gustoj šumi kod Koritnika i Stožera, na stazama što izlaze sa Sutjeske — jedna iz sela Čureva i, druga, mnogo teža, od Pustog Polja, sa njenog ušća, — raspoređen je najistureniji, Četvrti bataljon brigade. Kilometar naprijed pošla je jedna njegova četa, a nešto ispod nje, u zasjedu — mala patrola od šest boraca.

Prvoslav Karamatijević Pivo: Sa Sutjeske

Još mokri od kiše i vlažne noći, borci ove čete, pošto su isturili straže, posjedali su i naložili vatre da se ogriju. Kasnije se i nešto sunca probilo kroz granje, i zemlja se počela isparavati. Omamljeni toplinom vatre i sunca i savladani velikim umorom, oni su sjedeći ubrzo pospali.

*

Pokoravajući se nužno zahtjevima situacije i sve intenzivnijoj dinamici bitke, njemačka komanda je od početka ofanzive sve češće bila primorana da premješta trupe i prebacuje ih na razna ugrožena mjesta. Bilo je očito da je zbog toga već više puta morala mijenjati osnovne postavke plana ofanzive. Usljed pritiska jedinica Udarne grupe na sektoru Foče, a takođe i u rejonu Gacka i Avtovca, ona razvlači i pomjera 738. puk 118. lovačke divizije. Pošto je iz Konjica stigao u rejon Sutjeske lijevom i desnom obalom Neretve, ovaj puk je, umjesto da kompletan produži dalje, prema Pivi, morao 22. maja da uputi svoj Drugi bataljon iz grupe »Anaker« u pomoć SS »Princ Eugen« — diviziji, koja je kod Ravnog bila zadržana i napadnuta od Desete hercegovačke brigade. Dvadeset i četvrtog maja, u jeku velikih bojeva oko Foče — u trenutku kad je neprijatelj morao grčevito braniti i sam svoj opstanak u njoj — prebačen je na Drinu, u Kosman, i njegov Prvi bataljon. Preostale snage 738. puka od svega jednog bataljona bile su, zbog toga, jako razvučene na širokom prostoru. Tako ovaj puk ne uspijeva da potpuno zaposjedne ni cijelu Sutjesku, a kamoli rijeku Pivu, kako je to planovima ofanzive bilo predviđeno. Budno prateći i proučavajući akcije, pokrete i manevre Udarne grupe NOV, njemačka kolona dolazi do tačnog zaključka da bi se proboj jedinica NOV mogao da izvrši upravo na sektoru Pive, preko Maglića i Vučeva, odnosno u pravcu Sutjeske i Zelengore, na sektoru koji je ona u početku možda namjerno, a sada silom prilika, u znatnoj mjeri zanemarila. A prema Sutjesci i Zelengori vodila su dva glavna prelaza na Pivi — s juga kod Mratinja, ispod Maglića, na sjeveru kod Donjeg Kruševa, ispod Vučeva. Zatvoriti, dakle, Pivu, to jest zaposjesti Vučevo i Mratinje, pogotovo u času kad su se, poslije napuštanja fočanskog fronta od strane jedinice NOV, neprijateljske trupe već primicale obalama Tare — bio je za Nijemce najvažniji zadatak momenta, zadatak koji je u ovoj ofanzivi ostao neobavljen od samog njenog početka.

Zbog toga general Liters, glavni zapovjednik operacija u petoj neprijateljskoj ofanzivi, naređuje 118. diviziji da najhitnije izvrši taj zadatak. Za njegovo izvršenje određeni su svi bataljoni 738. puka ove divizije. Uvjerena, valjda, da će taj puk bezuslovno izvršiti naređenje svojih pretpostavljenih i tako ispuniti jedan od najvažnijih prethodnih ciljeva ofanzive, njemačka komanda, u izvještajima svo-

ga štaba za vezu pri italijanskoj višoj komandi oružanih snaga »Slovenija — Dalmacija« od 29. i 30. maja unaprijed javlja da je to i postignuto, to jest da 118. divizija »zatvara sve prolaze preko Pive« i da »... ne postoji više mogućnost proboja« na frontu ispred ove divizije.

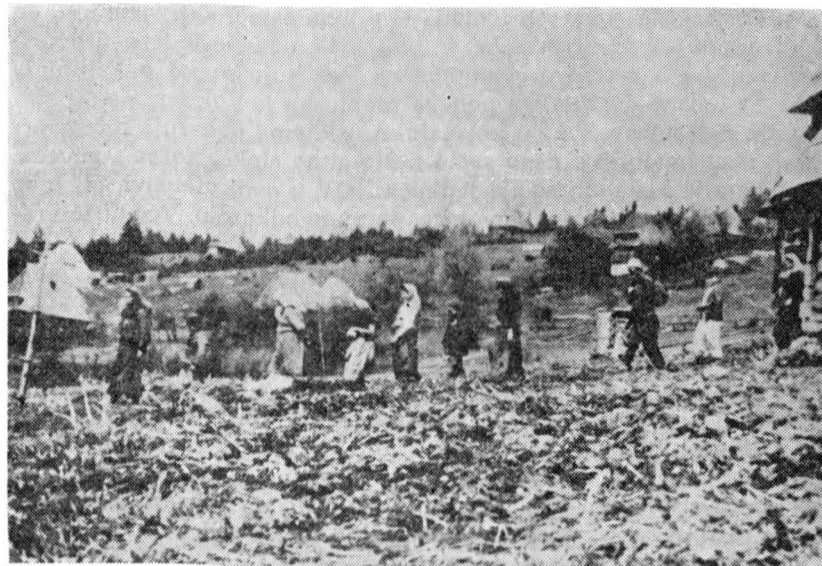
Da se to zaista dogodilo, snage Udarne grupe NOV došle bi gotovo u bezizlaznu situaciju.

*

Dvadeset devetog maja ujutro glavnina Prvog i Trećeg bataljona 738. puka polazi sa Sutjeske uz Vučevo stazama koje kroz duboku bukovu i jelovu šumu izvode na Stožere i Koritnik; jedan njihov dio poslat je preko Borovna prema Dragaš-sedlu. Dio snaga ovog puka krenuće s juga u pravcu Mratinja. Opremljena svim sredstvima za brdsko ratovanje, glavnina ovih bataljona penje se uz Vučevo u više kolona. To su od glave do pete dobro opremljeni, snažni, uhranjeni vojnici sa amblemom hrastova lista na rukavu. Svi oni imaju nepromoćiva šatorska krila, na nogama brdske cipele »gojzerice«, na glavi šljem, neki na njemu i mrežu, a na leđima pun ranac.

Oni se kreću uzbrdo bez napora, lagano i sigurno.

Iza njih je njihova, dobro obučeni mladim ljudima iz austrijskih dopunskih jedinica popunjena, cijela 118. lovačka divizija, na čiju se veliku snagu oni oslanjaju; na svom sektoru obruča ona raspolaže sa šest bataljona pješadije, pukom od tri diviziona artiljerije, bataljonom od tri čete inžinjerije, bataljonom od tri čete tenkovskih lovaca, izviđačkim bataljonom od tri eskadrona, bataljonom sa dvije čete za vezu, poljskim dopunskim bataljonom i odjeljenjem »feldžandarmerije« u štabu divizije. Njima sve oklonosti idu naruku. Oni ne znaju za teškoće ishrane, za nedostatak sna, odmora i liječenja. U čitavoj pozadini svog sektora njihova se komanda sa auto-četom, četom za do tur i dvije motOrizovane kolone koristi cestama i posebno željeznicom za prebacivanje ljudstva i ranjenika, oruđa i hrane. Tako se prebacuju i tenkovi i artiljerija. Ranjenike prihvata divizijski ljekar sa dvije sanitetske čete i vodom bolesničkih motornih vozila. Za zaprežna grla stara se divizijski veterinar sa veterinarskom četom. Sve njihove formacije imaju s višim štabovima, a neke i međusobnu radio i telefonsku vezu. Za snabdijevanje brinu se posebne trupe — čitav bataljon od tri čete: četa upravnih trupa, četa pekara i četa mesara. Sama četa pekara ima dvadeset vojnika s jednim oficirima i 15 podoficira, ona raspolaže s tri rekvirirane pekare u Sarajevu, 18 kamiona, jednim putničkim kolima, jednim motociklom, četiri prikolice sa pećima, jednim agregatom, mašinom za miješanje tijesta, cisternom od 1.500 litara vode na posebnom kamionu. Njihovi intendantsi trebaju sljedovanje na osnovu svakodnevnog — uveče podnesenog — izvještaja, a njihova divi-

Povratak izbjeglica u svoja sela

zija raspolaže rezervnim zalihama hrane za 30 dana. Trupe se hrane svježim mesom, kobasicama, ranim povrćem i redovno dobivaju specijalno sledovanje čokolade, sušenog voća, alkohola, omot koncentrata šećera i vitamina takozvanog dekstroenergena u tabletama za osvježenje i jačanje, i tri do šest cigareta na vojnika dnevno.

Dotur sledovanja vrši se pomoću posebnih stanica, koje prate kretanje vojske na maršu. Tamo gdje je front udaljen od komunikacija Nijemci se koriste ogromnom komorom tovarnih grla, rekviriranih od mjesnog stanovništva, pa i samim stanovništvom silom mobilisanim. Najisturenije dijelove snabdijevaju avionima, koji spuštaju materijal i hranu kao helikopteri, na same položaje.

*

Nasuprot njima, jedinice Narodnooslobodilačke vojske, sabijene u obruč, našle su se neopskrbljene na divljem terenu, na kome dominira goli krš i stoljetna, još neispitana šuma s kozjim stazama, kojim lutaju samo divlje zvijeri. Savladati nekoliko kilometara puta vazdušne linije između visova najčešće je značilo hodati po čitav dan ili svu noć, jer se valjalo spuštati gotovo okomito s bregova u duboke kotline i ponore, i s njih onda izlaziti na druge visove. Taj teren je sad prava pustoš. Gdje god su na kartama označena sela, njih nigdje više nema u životu; mjesto njih su samo prazne kuće,

zgarista ili u korov zarasli temelji — nijemi ostaci koji opominju da su tu nekad i ljudi živjeli. Još u toku 1942. odavde je ispred neprijatelja izbjeglo sve živo stanovništvo. Ponegdje se još u katunima može tu i tamo da zatekne poneka planinska kolibica i poneki stanovnik; i to je sve. Pa i u normalnim uslovima ovdašnji stanovnici nikad nisu imali žita, nego samo nešto sitne stoke, konja i goveda. Zbog toga je i snabdijevanje jedinica NOV u ovoj ofanzivi, taj tako važan faktor uspjeha svake vojske, potpuno odkazalo. Već duže vremena njihova je ishrana bila krajnje neuredna i jednolična — bez dovoljno kalorija, ugljičnih hidrata, bez masti i vitamina. Male rezerve stoke nestajale su naglo i počelo je klanje zaplijenjenih i sopstvenih mazgi i komorskih konja. Prijetila je, već svugdje pomalo prisutna, avet gladi. Obuća je i odjeća kod mnogih jedinica već bila istrošena. Mjesecima neobnovljena ona se u stalnim marševima cijepala u komade i sama od sebe raspadala. Dotrajale su gotovo i sve zalihe sanitetskog materijala. Nabrzinu oprani zavoji, skinuti s ranjenika, služili su za redovna i nova previjanja. Iz dana u dan se ovo stanje u svakom pogledu pogoršavalo, napori boraca sve više i stalno rasli. A tek su predstojale borbe na život i smrt.

*

Dvadeset devetog maja, oko deset časova, dvije njemačke kolone uspjele su da savladaju uspon uz Vučevo i da izbiju prema položajima Prve majevičke brigade. Prethodnica Nijemaca, četa alpinista, stigla je neprimijećena u neposrednu blizinu njenih boraca. Alpinisti su se ispeli na visoke litice u pojasu Stožera, negdje između isturene zasjede i njene čete, gdje običan vojnik, pješak ne bi mogao izaći. Ispred i oko njih su jurili jaki dresirani psi. Jedan je vučjak stigao do boraca Druge čete Četvrtog bataljona, koji su, sem dežurnog — jedne mlade partizanke Majevičanke, uz vatru spavali, onjušio ih, zalajao i vratio se izvidnici. Zaseda Druge čete od šest boraca sa puškomitr al jezom, odsječena, ostala je i dalje sama daleko pozadi. Alarmirani od dežurne drugarice, borci ove čete a zatim i cijelog Četvrtog bataljona Prve majevičke brigade grabe za oružje i otvaraju vatru. Nijemcima je ipak pošlo za rukom da ubrzo izađu na više tačaka i nadjačaju isturene grupe i čete Majevičana. One su odstupale pod borbom dublje u šumu. Nijemci su sve slobodnije izlazili iz kotline Sutjeske i širili se na Vučevu. Uskoro se čete dvaju majevičkih bataljona dotle bez čvrste međusobne veze sređuju, komandanti pristižu i preuzimaju komandu, nešto više unazad počinje djelovati i brigadni minobacač, i borba se razvija na dijelu planine prema kanjonu Pive. Ispoljava se ogromna neprijateljska nadmoćnost u ljudstvu i naoružanju. Zatim, Nijemci se na ovom teškom terenu vješto snalaze i bore. U prikladnoj, gotovo sportskoj odjeći, zasukanih rukava, s mnogo snajperki i lakih automata, oni

se uz dozivanje, galamu, zvižduk pištaljki i lavež pasa sve brže prebacuju naprijed, šire i postupno razvijaju lijevo i desno — a iz dubine ih sve više ostvaruju tek poslije nekoliko uzastopnih juriša i znatnih gubitaka. Komandant brigade obavještava preko kurira bataljona Majevičana da treba po svaku cijenu da izdrže do izbijanja ostalih brigada, koje su već krenule od Šćepan-Polja i čiji se izlazak na Vučevo mogao uskoro očekivati. On im u pomoć šalje i nešto rezervnih četa. Majevičani vrše protunapade i na pojedinim tačkama vraćaju Nijemce malo nazad. Zapljenuju im i nekoliko konja iz komore s hranom. Kako borba postaje sve žešća a dan odmiče, počinje akcija artiljerije sa Sutjeske i avijacije iz vazduha. Od isturenih osmatrača s visokog drveća tačno obavještavani o položajima jedinica Prve majevičke brigade, obasipaju ih tonama eksploziva. Nijemci su zauzeli prvo Stožere, onda Koritnik i potom požurili prema Prolomu. Pošto je pao i Prolom, zaprijetila je najveća opasnost da se trupe 118. divizije približe Strmcu, zauzmu ga i zatvore izlaz iz Pive na najvišoj koti u kanjonu. To bi za Nijemce bio potpun uspjeh, a za jedinice koje su bile na maršu od Pive i čitavu Udarnu grupu NOV porazan ishod, čije opasne posljedice nije bilo teško sagledati. Zato su i jedna i druga strana u narednim jurišima ulagale sve raspoložive snage, a Majevičani sve svoje posljednje rezerve. Mada sve sporije, stopu po stopu, i uza sve teže obostrane žrtve, Nijemci su se ipak primicali Strmcu. Ali je dragocjeno vrijeme dobijeno.

*

Bilo je rano poslije podne 29. maja. Borci majevičkog bataljona, na izmaku fizičkih snaga, gladni i malaksali, odstupaju pred nadmoćnim protivnikom ka rubovima hridina i provalija, ali riješeni na krajnju odbranu izlaza iz Pive. I, sad se ovdje ponovilo ono isto što se prije osam dana dogodilo kod Celebića, kad se iznenada pojavila Prva proleterska brigada. U kritičnom trenutku na Vučevo izbija s Pive Šesta istočnobosanska brigada.

Najstarija narodnooslobodilačka udarna brigada istočne Bosne — čiji su bataljoni, srž i snaga prvih partizanskih odreda, formirani još u rano proljeće 1942 — Šesta istočnobosanska brigada bila je oduvijek pouzdanje i zaštitnik naroda i podrška svim mlađim borbеним snagama na svom području. Brigadom proglašena 2. avgusta 1942. u Šekovićima, ona je od Vrhovnog komandanta dobijeni zadatak — da se po svaku cijenu na svom terenu održi, sačuva uticaj i razgori plamen ustanka — izvršila uz krajnje napore, žrtve i samoodricanja, ali s uspjehom. U toku nepune godine dana, poslije stalnih, beskrajnih marševa i manevrisanja kroz gustu mrežu neprijateljskih uporišta, većih i manjih borbi širom istočne Bosne, kad je ratovala gotovo sama, zatim u Sremu, pa opet na Majevisi, u Birču i na Romaniji. Ustanak se, nakon duže krize, ponovo počeo

rasplamsavati i slobodna teritorija širiti. Uz svestranu njenu pomoć počinju se stvarati jezgra novih odreda i brigada. Stjecište kadrova i jedinica najboljih boraca Romanije, Majevice i Ozrena, Tuzle, Zenice i Sarajeva — ona je bila ishodište i Prve majevičke udarne brigade, koja je s njom zajedno maršovala i svuda dosad zajedno ratovala. Mladi Majevičani bili su još čvršći i poletniji kad su se borili rame uz rame sa ovom svojom starijom brigadom. Sad, na Vučevu, ona im je stigla u pomoć u najtežim trenucima.

Na ravan izlazi njen Drugi bataljon sa komandantom i političkim komesarom brigade na čelu. Odmah iz pokreta, onako kako koja četa izbija, bez zastanka i odmora, jedna za drugom čete se ubacuju u borbu. I opet će stari ratni drugovi iz istočne Bosne, šestobrigadiri i Majevičani, da se ogledaju u zajedničkoj borbi s neprijateljem. Uskoro su čitava dva bataljona Šeste brigade uvedena u borbu. Nijemci su prvo zaustavljeni, a onda su bataljoni počeli jurišati. Majevičani, koji su i u ovoj borbi imali teške gubitke, krenuli su kao preporođeni ponovo i neodoljivo naprijed. U pozadini fronta sređivao se za to vrijeme Peti bataljon Druge proleterske brigade, koji se nalazio u rasformiranju, ali će još učestvovati u ovoj borbi. Izbili su i dijelovi Prve proleterske brigade. Na platou Vučeva uhvatile su se u koštac dvije sad već podjednake snage, obje riješene da ne popuste. Za Nijemce bi odstupanje značilo survavanje u kanjon Sutjeske i poraz od nedoglednih posljedica, a za Udarnu grupu NOV — sudbonosni gubitak nenaknadivog položaja. Zbog toga položaji naizmjenično prelaze iz ruku u ruke. Pošto je Nijemcima u jednom sudaru poginulo nekoliko oficira, kod njih je nastupilo komešanje. Uz to je dio snaga novopridošlih brigada na desnom krilu napredovao neprimijećen prema Stožerima, neprijatelju s leđa. Mala grupa Majevičana, zasjeda što se dotle probijala kroz neprijateljsku pozadinu, vraća se u sastav čete Četvrtog bataljona i opet s njim zajedno produžuje naprijed. Bataljon Druge proleterske ulazi u borbu na krajnjem lijevom krilu i s četom Prve majevičke brigade osvaja Koritnik. Tada raspoložive snage svih brigada polaze u jedinstven napad. Uz silne poklike ponovio se jedan od onih nezadrživih partizanskih juriša što dubokim prodorima iscijepaju front, pa je neprijatelj počeo na svim linijama da se povlači. U prvi mah on se povlači u potpunom redu, bez panike. Ali, kad je osjetio da je Koritnik iza njegovih leđa već izgubljen, on je, užurbano i s manje reda, nastavio da odstupa prema Stožerima, jedinom još preostalom izlazu sa Vučeva na Sutjesku. Već je veliki dio njegovih snaga bio zamakao iza tog položaja kad su čete Šeste istočnobosanske i Prve majevičke brigade zauzele Stožere i, uz sadejstvo ostalih jedinica, otvorile na nj bočnu, odnosno unakrsnu vatru. Vatra je sasređena iz sve samih automata-puškomitraljeza. Tada je nastalo bježanje, najpaničnije bježanje Nijemaca koje je dotle viđeno u ovoj ofanzivi. Bježeći, oni su skidali sa sebe dijelove odjeće, bacali kape,

šljemove, opasače, čaturice i rančeve — pa i samo vlastito oružje. Pojedini borci trčali su za njima pokušavajući da ih, golim rukama, uhvate žive. Kao u lijevak sručila se ogromna sivozelena ljudska masa niz ovaj jedini izlaz u kanjonu Sutjeske. Oni koji su bili lijevo i desno od ove uske staze survivali su se niz okomite stijene u ponore uzalud tražeći spasa.

*

Uskoro je na Vučevu nastao mir, remećen jedino jaukom Nijemaca iz provalija i sa drveća, dok se širom horizonta na sve strane razlijegao potmuo odjek dalekih borbi na istoku, na zapadu i na jugu. Oko šezdeset mrtvih Nijemaca palo je na poprištu borbe. Broj ranjenih, nestalih i onih koji su se survali u provaliju nije se mogao utvrditi. Jedan dio mrtvih i ranjenih Nijemci su povukli za sobom na Sutjesku. Mnogi od preživjelih danima su lutali šumom i bivali naknadno zarobljeni od patrola i jedinica NOV. Plijen je bio veliki. Znatan broj boraca odjenuo se i obuo, a Treći bataljon Prve majevičke brigade preobukao se na padinama Vučeva u kompletne uniforme njemačke 118. lovačke divizije. Tako je otvoren još jedan stalni magacin za snabdijevanje Narodnooslobodilačke vojske. Izbrojano je 750 čebadi, 150 šinjela, mnogo oružja, municije, desetine rezervnih mitraljeskih cijevi, preko pedeset konja i mazgi. Na nekim su konjima i mazgama nađeni tovari suvih šljiva, na drugim suvo ovčije meso. Iz mnoštva ranaca ispadale su konzerve, bijeli hljeb, kobasice, šećer, limunovi i mliječne čokolade — što je sve sabrano na jedno mjesto i poslato u bolnicu. I nađeno je mnogo predmeta domaće seoske radinosti ... pa je zaplijenjena i velika zastava s crnim kukastim krstom u sredini.

Po završetku borbe dolazio je avion »roda« i dugo izviđajući teren, kružio iznad visoravni Vučeva. Pošto je na ledini osmotrio fašističku zastavu koju su borci namjerno razastrli, udaljio se i — nije mitraljirao.

Nijemci su toga dana poraženi i ispod Dragaš-sedla, gdje je s njima vodio borbu Četvrti bataljon Druge proleterske brigade. Sutradan, kad su jakim snagama, i boreći se uporno do duboko u noć, ponovo pokušali da zauzmu Vučevo, bili su, sad od Šeste istočnobosanske i Prve proleterske brigade, opet, i uz krvave gubitke, satjerani u ponore.

U toku noći kolone dubokih zaprežnih vozila odvlačile su naslagane mrtve Nijemce, pokrivene šatorskim platnima, kolskim putem prema zamračenoj Foči. Odatle su otpremani u Sarajevo radi sahrane u vojničkom groblju.

Tako se završio dio borbe za Vučevo, čije je zauzimanje, kako će to poslije i sami Nijemci priznati, bilo od presudne važnosti po konačni ishod pete neprijateljske ofanzive.

Moni FINCI

SUZA NA KOŠURU

Košur.

Peti juni 1943, po podne. Jedan od bezbrojnih teških dana slavne bitke, slavne i presudne.

Jedno od mnogih bojišta u petoj njemačkoj ofanzivi protiv Narodnooslobodilačke vojske.

Košur.

To ime sedam stotina osamdeset sedam metara visokog šumovitog brda, udaljenog svega nekoliko stotina metara sjeverozapadno od Tjentišta, ostaće u trajnom sjećanju boraca iz pete neprijateljske ofanzive. Ni mnogo viši Ozren iza njega, ni Treskavac, koji se gordo uzdiže nad njim, nisu bili tako neprolazni. Za Košur su se borili bataljoni i brigade, jer im se on prvi po prelazu Sutjeske, ispriječio na putu proboja naše glavnine.

Juče smo, 4. juna, zajedno s Trećim bataljonom naše, Šeste brigade i mi sišli niz Perućicu i kod Suhe pregazili Sutjesku i zauzeli položaje na južnom dijelu Košura. Nijemci su pred nama, na njegovom vrhu, koji dominira Tjentištem. Između nas i njih nalazi se omanja udolina, išarana prorijetkom šumom.

Noć je protekla u zatišju, sva ispunjena grozničavim snom i zloslutnom tišinom.

Jutros smo jurišali, pa opet oko podne. Nismo uspjeli, jer nas je malo prema mnogobrojnom i još dobro ušančenom neprijatelju. Po podne su jurišali Nijemci, ali smo i mi njih odbili.

Dan se već bliži kraju. Šta li nam nosi ova noć?

Naša četa je na lijevom krilu polukružnog borbenog poretka naših dvaju bataljona. Zamjenik komandira čete Radovan Vuković, dvadesetjednogodišnji seljak iz Sinjeva, s Romanije, i ja ležimo je-

dan pored drugog, s puškama koje smo naslonili na dva kamena. Ostali borci desno i lijevo od nas, svaki iza svoga zaklona. Na desetak metara ispred nas, priljubljen uz svoj mitraljez, leži omladinac Nisim Altarac, bravarski radnik iz Sarajeva.

Zatišje.

Radovan, kao i uvijek vedar i raspoložen, počinje da se vrti i da govori. On voli da govori i da polemise. Tako se, kaže, čovjek najbolje uči. I, kao da nastavlja neki maločas prekinuti razgovor u kojem sam mu ja kao oponirao, on mi se obraća:

»Doći će sloboda, kad ti kažem, i ispuniće se naše želje. Imam ono malo zemlje, čini mi se dvadesetak dunuma, a više nikad nisam ni želio da je imam. Hoću da je samo u slobodi obrađujem, da je čistim od travuljine i kamena, da je prevrćem motikom, da u nju bacam zrno i da gledam kako klija ... Ljudi i treba da imaju toliko zemlje koliko im je potrebno, da ljudski žive. To toliko«.

Slušam ga i sam maštam. Maštam o slobodi kao i Radovan, ali ne i o livadama i oranicama. Slušam ga i razmišljam o njemu. Mlad, tek se bio zamomčio kad je krenuo u partizane. Umjesto da se zabavlja sa djevojkama, on je otišao da se bori za zemlju i slobodu.

Postao je revolucionar ne iz nekih teoretskih uvjerenja, razmišljanjem, nego iz ljudske nagonске ljubavi prema slobodi, ljepšem životu i napretku.

Dvije godine mi ratujemo zajedno. Duga i neravnopravna borba, pa ipak ... Ipak, iako je već mjesec dana njih šest na nas jednoga, mi ne očajavamo. Naš duh ne samo što nije klonuo nego se prekalio kao gvožđe u vatri. Radovan je u tome uzor. On je poznat u celoj Šestoj brigadi po svojoj neustrašivosti i junaštvu, po neizmjernej vedrini i u najtežim časovima, po ljubavi prema drugovima. U našoj četnoj porodici on je najviše pridonosio njenoj snazi i harmoniji.

Kad nema gusala koje je volio kao čoban svoju frulicu, Radovan je i bez njih često pjevao junačke narodne pjesme iz naše prošlosti, ili bi ih, kao Filip Višnjić, sam sastavljao pjevajući o našoj borbi.

U danima nadljudskog napora, u iscrpljujućim marševima, dok smo trpjeli glad i žeđ, i bili polubosi i polugoli — Radovan je zračio vedrinom, zbijao šale, pričao o »šimi« — cipelama i gajtanli gunjevici, spominjao bogate užine.

Sad ležimo jedan pored drugoga pretvoreni u oko i uho, s puškama uperenim put neprijatelja.

Prema nama je polubrisani prostor. Nijemci ponekad nasumice ispale po koji plotun kao da žele da nam stave do znanja da su tu, pred nama, iza ničije zemlje, i da, vjerovatno, više neće biti juriša.

Napeto gledamo u pravcu njihovog položaja. Jer, i najmanja nepažnja može da bude kobna. I čekamo ... U jednom me je času,

Prvoslav Karamatijević Pivo: Sa Sutjeske

pokretom, uzvikom, čime li, prenuo Radovan. Oči su mu bile pune suza. Nešto se teško dogodilo. Ali šta? Prenio sam pogled u pravcu koji mi je nijemo pokazivao. I, zaustavio ga na Nisimu Altarcu. Nisim je ležao okrvavljene glave na svojoj »zbrojovki«. Bio je mrtav. Mi sami nismo znali kad je ni kako poginuo,.

Nemoćni da ma šta učinimo, ćutali smo i nijemo se gledali minut, dva, vječnost, kao da smo se dogovorili da ćutanjem odamo posljednju počast našem Nisimu. Tišinu je prvi prekinuo Radovan. Zabovaljajući na opasnost, on se malko popridigao, oslonio na lijevi lakat i, gledajući u mrtva druga, otpočeo mu posmrtni govor kao da ga zaista sahranjuje:

»Dragi Nisime! kazivao si mi sve o svom životu. Znam, radnik si bio, ropski si radio, teško si živio. Roditelje, braću i sestre tvoje ubile su ustaše samo zato što su bili Jevreji. Želio si slobodu i nadao se danu kada neće biti progona Jevreja, ljudi uopšte. Ali, evo ...«

Zaćutao je začas kao da traži riječi, a onda se prenuo i nastavio u desetercu:

***»Nisim nema brata ni sestrice,
A o majci ni pomena nije,
Ko će njega mlada požaliti,
Ko li za njim tužan zaplakati?«***

Odjednom umuknu, naglo kao prekinut. Okrenuh se i ugledah ga kako je glavom pao na kundak svoje puške. Iz desnog uha šikljala mu je pjenušava krv. Ja se sklonih. Bilo mi je jasno da se negdje u našu blizinu, pod zaštitom sumraka, privukao njemački snajperist i da su Nisim i Radovan bili prvi na krstu sočiva njegovog durbina.

Doviknuh drugovima da se bolje sklone. Radosav Trifković, iz Birča, koga je Radovan mnogo volio, sav cepteći od bola i bijesa zaboravi na sebe i, riješen na sve, dade se u potragu za snajperistom. Ljubav prema drugu udvostručila mu je snagu. Pronađe Švabu opali i pogodi: jednostavno, bez dogleđa. Za Radovana!

Ja ćutim, a suze mi teku. Same od sebe teku. Kao što je Radovan plakao za Nisimom, a Radosav za Radovanom i ja sada plačem za obojicom, za Radovanom i Nisimom. I ne stidim se suza. Nek liju, za drugove liju.

Sahranili smo ih u smiraj dana. Jednog pored drugog, tu na legendarnom Košuru, koji će ostati vječni spomenik borbe za ljudske slobode, i tuge za drugom.

U nama raste mržnja i ljubav. Mržnja prema zlu i neprijatelju, ljubav prema čovjeku — drugu.

Vaso RADIĆ

6. ISTOČNOBOSANSKA I 1. MAJEVIČKA BRIGADA U V OFANZIVI

U V neprijateljskoj ofanzivi, odnosno bici na Sutjesci, koja se odigrala u maju i junu 1943. na uskom prostoru: Crne Gore, Sandžaka i jugoistočne Bosne uzele su učešća i dvije brigade iz istočne Bosne: 6. istočnobosanska i 1. majevička. Treba odmah reći da su obje brigade ušle na poprište borbi pod specifičnim okolnostima, koje su karakteristične za opšti vojno-politički položaj istočne Bosne u periodu 1942. i početkom 1943. Naime, čitavo ovo područje je početkom ljeta 1942. odlaskom grupe naših brigada na čelu sa Vrhovnim štabom u Bosansku krajinu, ostalo izolovano od krupnih vojno-političkih zbivanja u zapadnoj Bosni, Hrvatskoj i Sloveniji. Na tom području ostala je usamljena 6. brigada, jačine oko 550 boraca, koja je uspješno odoljevala mnogobrojnom i raznovrsnom neprijatelju. U jesen iste godine brigada se prebacuje preko r., Save u Srem i spaja sa sremskim partizanskim snagama. Ovako udruženi bataljoni 6. i Sremskog odreda predstavljaju brojno i kvalitetno novu snagu i već 28. novembra nanose značajan poraz četnicima na Maleševcima (Majevica) i tako obezbjeđuju vojno-političku osnovu za dalji razvoj NOP-a u istočnoj Bosni.

Početkom 1943. godine snage NO vojske u istočnoj Bosni nastaju na dvije brigade (Šestu i Majevičku) uz ojačane odrede: Majevički, Bircanski, Romanijski i uz snažnu podršku naroda, sada već uvjerenog u revolucionarne ciljeve narodnooslobodilačke borbe. Uz ove snage jačaju i snage Sremskog partizanskog odreda, iz kojeg se u proljeće iste godine formiraju brigade — a u ljeto 16. vojvodanska divizija.

Postavlja se pitanje: u čemu su osobenosti istočnobosanskih brigada po dolasku u sastav Glavne operativne grupe u bici na Sutjesci. Objе brigade — 6. sa dužim iskustvom, a Majevička mlada, tek formirana — u stvari omladinska (borci 17—19 godina) radale su

se u potpuno odvojenim borbenim uslovima od ostalih brigada koje su djelovale u sastavu Glavne operativne grupe. To se odrazilo na njihovu sposobnost da kreiraju i izvršavaju borbene zadatke u složenijim uslovima u sklopu viših taktičkih formacija, kakve su bili u vrijeme bitke na Sutjesci. Brigade su bile izrazito partizanske, tj. odlikovale su se samostalnošću, pokretljivošću; inicijativa je najčešće bila u njihovim rukama, pa su bile slobodne u izboru ciljeva i manevara. Na suprot drugim brigadama Glavne operativne grupe, nisu bile vične kolektivnim sadejstvima u sastavu viših taktičkih grupa-cija, borbenoj otpornosti u odbrani, bogatstvu manevara u uskim taktičkim prostorima. To treba imati u vidu kada se razmatra uloga ovih brigada u složenijim borbenim uslovima, koji su djelovali u bici na Sutjesci.

*

Nekoliko osnovnih podataka o sastavu i snazi brigada kada su ušle pod komandu Prve proleterske divizije tj. u sastav Glavne operativne grupe VŠ.

Šesta brigada: 3 bataljona*) svaki po oko 160 boraca i prateći vod, svega 550 boraca; naoružanje: oko 50 puškomitraljeza, 2 bacača 81 mm i 1 pt-top 37 mm, ostalo puške i nešto automata.

Štab brigade: komandant Vojo Ljujić, politički komesar Cvijetin Mijatović Majo, zamjenik komandanta i komandant 1. bataljona Miloš Zekić (prije njega Mitar Minić), zamjenik političkog komesara Pašaga Mandžić (Murat), načelnik štaba Rudi Petovar.

Komandanti bataljona: 1-og Miloš Zekić, 2-og Franja Herljević, 3-eg Marko Ećimović. Politički odjel brigade: Zarija Škerović, Cedomir Minderović, Milić Maksimović.

Majevička brigada je proglašena za brigadu 11. aprila 1943., formirana je od obnovljenog Majevičkog partizanskog odreda marta 1943. kao grupa udarnih bataljona.

Sastav: četiri bataljona po oko 140 boraca i 5. prateći oko 70 boraca. Svega oko 650 boraca. Naoružanje nešto slabije nego kod 6. brigade.

Štab brigade: komandant Pero Kosorić, politički komesar Mirko Filipović, zamjenik komandanta Ratko Perić, zamjenik političkog komesara Pavle Goranin Ilija, načelnik štaba Vukašin Subotić.

Komandanti bataljona: 1-og Miljenko Cvitković,**) 2-og Slobodan Kezunović, 3-eg Tripun Petrović Patak — posle Radivoje Kovačević, 4-og Vojo Ivanović Crnogorac, 5-og Ervin Salzberger. Politički odjel brigade: Vladimir Rolović, Desa Koštan i Mićo Rakić.

*) 4. bataljon je ostao u Birču (200 ljudi), nije uspio da dođe u sastav brigade za vrijeme bitke.

**) Ovaj bataljon je bio u sastavu Šeste, pa je poslužio kao jezgro^ pri formiranju brigade.

Štab 6. istočnobosanske brigade sa Isom Jovanovićem, Uglješom Danilovićem, Perom Kosorićem i Tošom Vujanovićem, marta 1942.

*

Osmog aprila 1943. u blizini Ustikoline uspostavljena je veza sa 7. krajiškom brigadom i preko nje sa Vrhovnim štabom. Bila je to prva direktna veza sa proleterskim jedinicama od njihovog odlaska iz istočne Bosne u Bosansku krajinu — poslije skoro godinu dana borbi i potpune odvojenosti.

Sutradan štabovi obiju brigada primljeni su kod druga Tita. Bilo je puno strepnji i očekivanja ocjena o radu. Drug Tito, kao i uvijek, umio je da unese neposrednost i otpočeo je slobodan, nimalo opterećen razgovor. »Kako ste, lutajući Holandezi?« — bio je njegov pozdrav i pitanje. »O vama mogu da čujem samo preko njemačkih dokumenata«. I zaista, veze sa VŠ nije bilo. Iz njemačke arhive koju su zaplijenili proleter u decembru 1942. u Bos. krajinu zabilježena je borba — zapravo poraz jednog njemačkog bataljona 718. divizije u Bosutskim šumama, u borbi sa jednom lutajućom Titovom brigadom. Brigada je stvarno bila sticajem okolnosti, da bi se održala, partizanska-lutajuća — veoma je brzo mijenjala mjesta; bila je u stanju da prevali za 24 sata po 50 i više kilometara. To je i bilo osnovno njeno preimućstvo, koje ju je održalo u osinjaku njemačkih, ustaških, četničkih, domobranskih, legionarskih posada, načičkanih po cijeloj istočnoj Bosni.

Drug Tito je pozitivno ocijenio vojnu i političku aktivnost brigade i njenog političkog rukovodstva. Dugo u noći je trajao razgovor u drvenoj kućici u s. Gozva, kod Kalinovika, gdje se nalazio Vrhovni štab. Istovremeno je saopšteno da obje brigade ulaze pod komandu 1. proleterske divizije, kao i da treba što prije da se osposobe da mogu ravnopravno da izvršavaju borbene zadatke kao i ostale proleterske jedinice.

*

Bitka na Sutjesci, prema historiografskim podacima, počela je 15. maja 1943. godine. Za 6. i Majevičku bila je počela već 1. maja, kada su jedinice 369. njemačke divizije krenule iz Goražda na Foču i poslije nekoliko dana borbi oko Ustikoline i na položajima između Ustikoline i Čajniča uspjele da uđu u Foču i spoje se sa opkoljenim italijansko-četničkim garnizonom.

Već prvih dana maja bilo je jasno da okupator vrši pripreme za novo okruženje i uništenje naših snaga na slobodnoj teritoriji, koja je obuhvatala veći dio Crne Gore, Sandžak, zapadnu Hercegovinu i južne dijelove istočne Bosne. Treba reći da se na toj prostoru našlo oko 2.000 ranjenika i bolesnika (tifusa) koji su, iscrpljeni poslije bitke na Neretvi, očekivali predah, malo njege i ozdravljenja a time povratak u jedinice.

Strategijski cilj Glavne operativne grupe VŠ bio je dalji prodor prema Srbiji.

Glavnu operativnu grupu sačinjavale su 4 divizije (1, 2, 3. i 7.) i grupa od 3 brigade (Drinska operativna grupa)*, svega 16 brigada, oko 19.700 ljudi (sa ranjenicima, kojih je samo u Centralnoj bolnici početkom juna bilo oko 2.000).

Neprijateljske snage: 4 njemačke divizije (57.000 vojnika), tri italijanske divizije (43.000 vojnika), 4 domobranska puka i jedna ustaška brigada (11.000 ljudi), bugarske: 1 pješadijski puk (oko 2.000 ljudi), nacionalističke crnogorske formacije i četnici (oko 4.000). Ukupno oko 117.000 vojnika.

Vrhovni komandant snaga jugoistoka bio je general-pukovnik Ler, a komandant svih neprijateljskih snaga koje su učestvovala u bici na Sutjesci (V neprijateljskoj ofanzivi) bio je general-potpukovnik Liter. Njemački naziv za ovu operaciju je: operacija »Svare«.

Strategijska zamisao generala Litera bila je: okružiti Glavnu operativnu grupu, uništiti je na teškom planinskom zemljištu, i na taj način spriječiti njen prodor u Srbiju. Time bi bio zadat i težak udarac NOP u Jugoslaviji. U tom cilju izvršen je i raspored nepri-

*) Drinska operativna grupa: Druga proleterska, Sesta bosanska i 1. majevička, formirana je 10. maja, i praktično završava svoju ulogu 21. maja, kada se utapa pod komandu Prve proleterske divizije.

rateljskih snaga, tako da je glavina koncentrisana prema čelu naše grupacije u istočnim predjelima Sandžaka i Crne Gore. Nije se postavljalo da bi Glavna operativna grupa okrenula za 180° nazad i krenula ponovo prema Bosni, odakle je i došla.

To se u stvarnosti obistinilo 18. maja. Vrhovni štab donosi odluku o preorijentaciji 1. proleterske divizije na sektor Foče, gdje se nalaze snage 369. neprijateljske divizije, objačane 4. ustaško-domobranskom brigadom. Već 20. maja 1. proleterska brigada, poslije napornog marša od 60 km., pojavljuje se kod Čelebića, a zajedno sa Drinskom operativnom grupom do 28. maja, zapravo do kraja maja, vodi žestoke borbe na prostoru Čelebić — Foča — Uzlup, koje su dale pečat daljoj strategijskoj perspektivi iznalaženja pravca proboja — a time i dale osnovni ton bici na Sutjesci.

*

Petnaestog maja 396. njemačka divizija odbacuje 6. brigadu i zauzima Čajniče, prodire prema Pljevljima, gdje se povezuje sa italijanskom divizijom Taurinenze, a dijelovi 118. njemačke divizije i 4. ustaške brigade otpočinju pritisak iz Foče prema Čelebiću. Tu su se nalazile 6. i Majevička brigada. Od tada do kraja maja vodile su se krvave borbe na prostoriji Čelebić — Zlatni bor — Trovrh — Zavajit (prostor između r. Drine — Čehotine — Tare, uključujući i Čelebić.) To je planinska prostorija, pošumljena, sa veoma dubokim kanjonima rijeka Drine, Tare i Čehotine i nizom drugih kanjonskih rječica — njihovih pritoka. Na toj prostoriji se nalazio i dio Centralne bolnice, koja se postepeno pomjerala prema Durmitorskoj visoravni, koju je dijelio duboki kanjon r. Tare. Čitav ovaj dio fronta — u stvari zaštitnica — jer se gro proleterskih snaga nalazio daleko prema istoku — u dubini Sandžaka i Crne Gore, branila je Drinska operativna grupa.

Tako se 20. maja težište protivofanzive naših snaga prenosi na sektor Čelebića. Dolaskom 1. proleterske divizije (prvo 1. brigade, a kasnije i ostalih brigada), početni uspjesi neprijatelja od Foče prema Čelebiću su zaustavljeni i njegove snage su odbačene prema Foči. Na prostoru: Trovrh, Zavajit, Zlatni bor, Bakić, Humić, vodene su krvave, bespoštedne borbe, u kojima su učestovale 6., Majevička, 1. proleterska, 2. proleterska i 3. krajiška brigada. Teret borbi nosile su bosanske brigade i 1. proleterska. Borbe su trajale neprekidno bez predaha šest dana, u kojima su bataljoni 6. i Majevičke izgarali zajedno sa proleterima. Uz velike žrtve uspjeli su da nanesu neprijatelju ozbiljne gubitke i stvore uslove za dalje operativne planove prema Foči.

Njemačko-ustaške snage bile su desetkovane, naročito 4. ustaška brigada, koja je kompletno bila izbačena iz borbe. Nijemci su ipak ocijenili da bi baš na tom sektoru mogli biti stvoreni uslovi za

proboj iz okruženja, zbog čega su morali hitno dovlučiti nove snage, koje su uspjele da održe u svojim rukama visove oko Foče i tako spriječe realizovanje zamisli proboja koja se već ocrtavala i u procjenama pretpostavljala kao operativnu realnost.

Ove borbe su za 8. i Majevičku brigadu bile veoma teške i osnova za velike gubitke, a istovremeno i uspješne. U njima su stečena velika borbena iskustva. Borci i rukovodioci, svjesni odgovornosti za zaštitu bolnice, prosto su pregazili nadmoćnijeg neprijatelja koji se dijelom rasuo po teško prohodnim šumskim vrletima. No, zbog nedovoljnog borbenog iskustva, a i zbog želja da ne zaostanu iza proletera, brigade su imale i nepotrebnih gubitaka. Treba reći da su borbe vođene pod veoma nejednakim uslovima. Neprijatelj je imao veoma jaku podršku artiljerije i avijacije, tako da su se naši napadi odvijali uglavnom po noći. Neprijatelj je u početku nastupio prilično samouvjeren i komotno, da bi brzo morao bježati i ostavljati opremu i naoružanje.

Mi smo u ovim borbama iscrpili svoje snage. Nije bilo rezerve kojom bi se već 23. maja zauzeo Trovrh, ključ odbrane Foče, i time stvorili povoljne uslove za protivofanzivu na tom pravcu.

Bolnica je bila privremeno spasena, stvoreno je vrijeme da se naše snage postepeno preorijentišu na Vučevo i dolinu Sutjeske. Nijemci, da bi sačuvali Foču — fočanske položaje, jer su ocijenili njihov operativni značaj, morali su angažovati nove snage, pa su usljed toga zakasnili da dovoljnim snagama zaposjednu Vučevo i Sutjesku. Mislim da je u tome operativni značaj borbi oko Celebića i Foče, i to će se pozitivno odraziti u kasnijim planovima proboja preko Vučeva i Sutjeske.

*

Vučevo je planinska visoravan 1000—1300 m nadmorske visine, omeđena sa tri strane kanjonskim dolinama rijeka: Pive, Sutjeske i Drine, a samo sa jugoistočne strane povezana sa planinskim masivom Maglića i Volujaka. Nenaseljena je, pošumljena, obiluje šumskim dubodolinama (Perućica), u koje je rijetko zalazila ljudska noga.

Njemačka komanda je brzo ocijenila namjeru VS o strateškoj orijentaciji proboja, i pošto je uspjela da zadrži fočanske položaje, postepeno je prenosila težište na sektor Sutjeske. No i VS nije bio pasivan. Paralelno sa orijentacijom glavnih snaga prema Foči uočena je važnost Vučeva, pa su već 22. maja prebačena dva bataljona 2. proleterске brigade na Vučevo. Od tada pa do kraja maja Vučevo je stalno ojačavano, prvo 2. proleterском brigadom, a poslije postepeno Majevičkom, 6-om, pa 1. proleterском brigadom. Tako se krajem maja težište borbi sa fočanskog sektora postepeno prenosilo na Vučevo i Sutjesku.

Najdramatičniji trenuci, zapravo presudni — da li će biti moguće održati plato Vučeva i time obezbijediti izlaz ostalim snagama Glavne operativne grupe sa Durmitorske visoravni preko kanjona r. Pive i Vučeva, u dolinu Sutjeske — bili su posljednjih dana maja. Već je rečeno da je VŠ još 22. maja uputio na Vučevo bataljon 2. proleterske, a za njime i Majevičku brigadu. Tih dana 2. proleterska je već izbila u dolinu Sutjeske kod Suhe i Tjentišta, a Majevička je ostala sama na Vučevu. 29. maja Nijemci su jakim snagama grupe »Anker« uspjeli da iz doline Sutjeske i Drine izađu na ivicu visoravni Vučeva, ovladaju Koritnikom, Ždrijelom i Stožerom. Razvila se dramatična borba na život i smrt. Majevičani su branili svaku stopu, trpeći velike gubitke od artiljerije i avijacije. Dan je bio vedar i pogodan za vazdušne pirate.

Iako brojno slabiji, Majevičani su uspjeli da čitav dan zadržavaju Nijemce, do pristizanja bataljona 6. brigade. U kritičnim trenucima bataljoni Šeste, umorni, stalno ometani od artiljerije, izlazili su na plato Vučeva iz kanjona Pive.

Četa za četom, bataljon za bataljonom prelazili su u napad. Do mraka su uspjeli zbaciti njemačke čete niz strme litice Vučeva u dolinu Drine i Sutjeske. Pobjeda je bila potpuna, moralni podstrek za izmorene i izgladnjele borce snažan. Zaplijenjena je komora sa dosta hrane, zatim oružje, municija i drugo.

Drug Tito je, u analizi V neprijateljske ofanzive, ovako ocijenio ove dramatične trenutke:

»No, glavni momenat je neprijatelj propustio. Najopasnije tj. zaposjedanje Maglića, Volujaka i Vučeva bilo je osujećeno. Mogućnost probijanja naše glavnine bila je stvorena .. .«*)

Isto to priznanje daje i general Ler u svojoj izjavi gdje kaže da je zaposjedanje Vučeva izvršeno kasno. Kada je uočena njegova važnost, zaposjedanje se više nije moglo izvesti, jer je bataljon 118. njemačke divizije bio zbačen sa Vučeva, pa se morao formirati novi front na Sutjesci.**)

U toku prvih dana juna Nijemci su još u dva maha pokušali da ovladaju Vučevom. No, front je bio već stabilizovan, te su pretrpjeli neuspjeh.

U jednom protivnapadu bataljoni Šeste su prešli Sutjesku, a Majevičani je trebalo da ovladaju Sadićima i Popovim Mostom.

Zapravo posredstvom predstavnika štaba 1. proleterske divizije, tri brigade: 3. krajiška dolinom Drine, na desnom krilu, 6. u centru i Majevička na lijevom krilu trebalo je da ovladaju dolinom r. Sutjeske između Čureva i r. Drine i stvore mostobran na njenoj drugoj (lijevoj) obali.

*) Bilten VŠ br. 29—31. za jun—avgust 1943.

**) Slobodna interpretacija dokumenata koji se čuva u V I institutu.

Tridesetprvog maja napad je otpočeo — nosio ga je 1. bataljon šeste. Izenadio je njemačku posadu na Sutjesci, prešao rijeku i podišao dominantnom položaju Đurđevića Tari. No zbog slabe koordinacije, širokog fronta, slabih veza (samo kurira) planirani napad 3. krajiške i Majevičke je zakasnio. Nijemci su se brzo sredili, odbacili Šestu nazad i uspostavili ponovo front na Sutjesci.

Tako je i ovaj pokušaj proboja zaustavljen.

Tokom narednih dana Majevičani su vodili teške borbe u dolini Sutjeske kod Popovog mosta i s. Mrkalja, a Šesta je krenula prema Košuru, gdje se već nalazila 2. proleterska. Na Vučevo izlaze ostale brigade. Težište borbi — proboja prenosi se na lijevu obalu Sutjeske, na sektor Bara i Košura.

Šesta i Majevička su na Vučevu izvršile svoje zadatke. Održale su ga u svojim rukama, uprkos nadmoćnosti neprijatelja, gladi, izmorenosti, neprekidnog dejstva avijacije i artiljerije. Desetkovani bataljoni — u stvari već prepolovljeni bataljoni Šeste i Majevičke su časno obavili svoju ulogu i omogućili da ostale snage preko Vučeva izađu u dolinu Sutjeske, a odatle u proboj prema Zelengori i istočnoj Bosni.

Prvih dana juna težište borbi, zapravo iznalaženje mogućnosti proboja, prenosilo se postepeno na uski sektor Donje i Gornje bare — Košur. Na Košur, odnosno položaje ispod njega 4. juna stiže 6. brigada, koja je sa 2. proleterskom trebalo da ovlada Košur, koji je po svome mjestu zatvarao izlazak iz doline Sutjeske (Tjentište) u dubinu Zelengore.

Nijemci, poslije neuspjelih pokušaja da ovladaju Vučevom, ograničili su se na utvrđivanje i odbranu lijeve obale Sutjeske. Desno krilo je držalo dominantni vis Košur, a sa suprotne strane — od pravca Gacka, druga njemačka kolona produžila je ka Tjentištu — sa ciljem da obruč potpuno zatvori.

Nijemci su od pravca Gacka stigli do Bara, gdje ih je zaustavila 2. dalmatinska brigada. Između Bara i Košura ostala je breša, široka nešto više od kilometra, i kroz tu brešu vodile su dvije staze — jedna (lakša) preko Krekova, a druga (mnogo teža) Usovičkim potokom, pa između Ozrena i Pleća u dolinu Hrčavke — a odatle preko Ljubinog groba za Vrubicu i dalje u dubinu Zelengore.

Šesta je zajedno sa 2. proleterskom krvarila pet dana oko Košura. Danonoćni pokušaji da se ovlada njime su propali, snaga juriša je opadala. Istrajnost ljudi dostigla je krajnje granice ljudske moći. No, ni Nijemci nisu mogli dalje,

S druge strane oko Gornjih i Donjih bara 2. dalmatinska je zajedno sa Majevičkom ovjekovječila upornost i po cijenu da bude potpuno izbrisana iz spiska živih nije dozvolila neprijatelju ni korak dalje. Svojim heroizmom Dalmatinci i Majevičani su izvršili jedan od najvećih podviga u cijeloj bici Breša je ostala otvorena

i do 10. juna sve jedinice Glavne operativne grupe (izuzev 3. divizije i Centralne bolnice) uspjele su da izadu iz doline Sutjeske preko Hrčavke, Lučkih koliba u širi manevarski prostor Zelengore, a odatle između Foče i Kalinovika u Jahorinu i dalje preko r. Prače u istočnu Bosnu, odnosno 10. hercegovačka brigada u Hercegovinu.

Period između 4. i 12. juna bio je najdramatičniji i presudan za uspjeh proboja. Skoro jednomjesečne borbe iscrpile su sve brigade, naročito Majevičane. Iscrpljenost je bila takva da su ljudi masovno postajali inertni, potpuno nezainteresovani za život, za sve što se zbivalo oko njih. Nasuprot tome, Nijemci su stalno pojačavali ovaj sektor, jer je već bilo jasno da se tu rješava odlučujuća bitka — biti ili ne biti. U tim teškim danima ranjen je i drug Tito, jer su svi, počev od VŠ pa do boraca, bili u prvim borbenim redovima.

Treba istaći da je prodor 1. proleterske divizije u dubinu Zelengore i proboj na Balinovcu, zapravo razbijanje druge linije okruženja, omogućio da se ostale snage lakše probiju kod Vrbniče i srede za dalje nastupanje prema istočnoj Bosni.

Posljednji jači okršaj imala je Šesta prilikom prelaska r. Vrbniče i sutradan, 13. juna, zajedno sa Majevičkom kod sela Trebičina. Tu je zadržana neprijateljska kolona koja je krenula iz Foče prema Miljevini. Zaustavljanje ovih snaga doprinijelo je da se glavnina Glavne operativne grupe u toku 13. juna i noću 13/14. juna prebaci na širi prostor Jahorine — van svih neprijateljskih obruča.

Dvadesetdrugog juna obje brigade su već prešle r. Praču i stigle na područje Romanije, Glasinca i Rogatice.

Počela je nova ofanziva naših snaga (1. i 2. proleterske divizije) u istočnoj Bosni. Oslobođeni su: Han-Pijesak, Vlasenica, Kladanj, Zvornik i mnoga sela.

*

U ovakvom prigodnom napisu nemoguće je opisati dejstva svih brigada Glavne operativne grupe. O tome je već dosta napisano. Zato sam se ograničio samo na događaje koji su usko vezani za dvije istočnobosanske brigade i kroz opis pokušao dati njihov borbeni put i njihov prilog zajedničkoj pobjedi. Svakako da su za cjeloviti uspjeh bitke na Sutjesci doprinijele sve brigade — svaka kroz izvršavanje svojih zadataka, pa zato i borbeni put ovih dviju, o kojima je ovdje riječ, samo je dio cjeline tj. Glavne operativne grupe, koja je pod veoma teškim i neravnopravnim uslovima izvojevala značajnu pobjedu.

*) Okupator je objavio da su partizanske snage uništene — i baš tada one prelaze u protivofanzivu i oslobađaju bezmalo čitavu istočnu Bosnu.

Sesta i Majevička su iz bitke na Sutjesci izašle više nego prepolovljene. Sesta je izgubila oko 250 boraca i starješina. Pored toga, oko 100 se izgubilo, priključilo drugim jedinicama ili kasnije stiglo u brigadu. Ostalo je svega oko 200 ljudi; od toga oko 50 ranjenih u brigadnoj bolnici. Krajem juna 6. brigada se prikupila u Birču i u njen sastav se vratio 4. bataljon, koji je ostao na tom terenu. Ostali bataljoni popunjeni su novim borcima iz sastava Birčanskog partizanskog odreda. Majevička je takođe teško osakaćena. Izgubila je oko 350 boraca. Znači, ostalo je oko 300, od čega oko 100 ranjenika.

Majevička brigada je produžila na Majevicu, gdje je takođe popunjena novim borcima iz Majevičkog partizanskog odreda, koji je u međuvremenu ojačao i izveo nekoliko zapaženih vojnih akcija.

Njemačka komanda je brzo reagirala na uspjehe 1. i 2. proleterske divizije. Ponovno su se razbuktale oštre borbe u okolini Tuzle, Zvornika, Han-Pijeska, Vlasenice i Sokoca. Njemački saveznici — ustaše i četnici i ostali kvislinzi — digli su glave i pokušavali gdje god su mogli da masakriraju naše iznemogle borce, a pogotovo da traže i ubijaju ranjenike, koji su uspjeli da se sa Glavnom operativnom grupom probiju u istočnu Bosnu i nađu malo predaha, oporavka. Na užoj prostoriji Birča — Šekovići, skupilo se više od 1000 ranjenika, kojima je pružena kakva-takva medicinska njega. Za zaštitu ovih ranjenika ostavljena je 6. brigada, koja je sa 2. vojvođanskom brigadom i Birčanskim odredom trebalo da obezbijedi njihovu sigurnost. Nijemci, ustaše, domobrani i četnici su ponovo krenuli na Birač. Početkom jula vođene su oštre borbe da bi se ranjenici spasili. Donekle se uspjelo — iako je preko 300 ranjenika palo u ruke neprijatelju i bilo masakrirano. Šesta brigada je ponovo preživljavala krizu. Novodošlo ljudstvo se rasulo. Ostalo je oko 200 boraca, koji su se sa velikom kolonom (preko 300 ranjenika) povukli u masiv planina Javor.

Tako se polovinom jula 6. brigada ponovo našla u nezavidnom položaju. Neprijatelj je upao na slobodnu teritoriju Birča, tražio ranjenike, koji su bili sakriveni po pećinama i drugim skrovitim mjestima. Veća grupa od preko 300 ranjenika zbila se oko razrijeđene i oslabljene 6. brigade, druga grupa oko 1. vojvođanske, dok ih je 100 otišlo sa Majevičkom na Majevicu.

Na planini Javor nalazio se Vrhovni štab.

Drug Tito je primio predstavnike štaba brigade.

U toku izlaganja, u potpunom ratnom ambijentu — jer su se borbe sa Nijemcima vodile u neposrednoj blizini, a artiljerijske granate povremeno obasipale okolinu, drug Tito se interesirao za stanje u brigadi, šta je sa ranjenicima, kakvi su dalji planovi popune, dejstva itd. Govorio je o situaciji u svijetu, posebno u Italiji, o potrebi da se veće naše snage nađu bliže aktuelnih zbivanja. Neki drugovi iz Vrhovnog štaba, kao i novoimenovani politički komesar bri-

gade, sa dosta pesimizma su gledali na budućnost brigade i na njenu popunu i sređivanje. Drug Tito je oštro presjekao sva ovakva mišljenja i rekao da treba imati vjere u brigadu, njene borce i rukovodstvo, koje je uspjelo da je održi u mnogo težim prilikama.

Tako je i bilo. Poslije nepun mjesec dana 6. i Majevička su se oporavile, ušle u sastav 17. NOU divizije, popunile se i izvojevale značajne vojne pobjede na Majevidi, u Semberiji, Posavini i Trebavi. U oslobođenju Tuzle oktobra 1943. afirmisale su se kao veoma kompaktne i borbene spremne i iskusne jedinice.

*

Bitka na Sutjesci ili V neprijateljska ofanziva, jer je taj naziv prihvaćen u toku NOR-a, spada u red najvećih bitaka i istovremeno epopeja u kojoj je položilo živote nekoliko hiljada boraca i rukovodilaca naše revolucionarne armije. Od 1200 boraca, koliko su imale zajedno 6. i Majevička brigada, iz ofanzive je izašlo manje od polovine — zajedno sa ranjenicima. Ostali su ostavili svoje živote kao vječiti spomenik na poprištima ljutih bojeva na: Čelebiću, Čajniću, Trovrhu, Vučevu, Košuru, Barama, Vrbnici.

S obzirom na veličinu gubitaka, današnji historičari mogli bi doći do zaključka da je to bila Pirova pobjeda. Treba reći da istorija ratova ne pamti da je pri ovakvom odnosu snaga (1 : 6 u korist neprijatelja) u takvim neravnopravnim uslovima, branilac uspio da, pored uspješno izvedene odbrane, razbije okruženje napadača i izade kao moralni i vojnički pobjednik.

Za Šestu i Majevičku treba reći da su to bile jedinice sa specifičnom vojnom fizionomijom. Šesta, tipična partizanska brigada, nenaviknuta na frontalne i uporne borbe, a Majevička, mlada, tek stasala, u punom smislu riječi omladinska, nasuprot drugim brigadama Glavne operativne grupe, koje su već znatna borbena iskustva stekle u prethodnoj bici na Neretvi i ranije. Pa ipak, moral i nepokolebljiva vjera u ciljeve revolucije nadvisili su sve što ih je činilo neravnopravnim u odnosu na uvježbane, dobro opremljene i naoružane jedinice Nijemaca, ustaša, Italijana i drugih svakojakih kvislinga.

Zbog toga neka ovaj napis osvježi sjećanja bar na neke poznate borce i rukovodioce i preko njih na mnoge druge poznate — ovdje neimenovane, još više nepoznate — i gotovo već zaboravljene.

Marko Ećimović, junak sa Romanije, Avdo Hodžić, legendarni kurir iz Sarajeva, Miloš Popović, autor »Konjuh planine«, Branko Šurbat — Bane i Rade Bajčetić iz Sarajeva, Salko Islamović iz Vareša, Rade Kosorić i Radomir Đerić iz Sokolca, Avdo Bešliagić, brico iz Begov-Hana, Mašo Hanjalić — Mahmud iz Foče i Alija Šošević radnik iz Goražda, Fuad Isaković i Ibrahim Malkoč iz Ze-

nice, Garabantin Bogdan Majstor iz Novog Sada, Đuro Kozomara iz Livna, Marijan Paunić iz Sokolca, Fehim Zečević iz Visokog, Mato Marić iz Fojnice, Nedo Sarajlić iz Sarajeva, Andrija Stanek iz Hrvatskog Zagorja, Meho Čirković iz Visokog, Miljenko Cvitković, španski borac, Aleksandar Vokić-Obrenović, Vojo Spasojević — Šuco, Srbo Subotić, Nedo Đokić, Svetozar Vasiljević, Savo Rankić, Sumbul Rararon, Džindo Čamil iz Rogatice, Košta Šararnović, zamjenik komandanta bataljona iz Crne Gore, Jefto i Radovan Šučur iz Vogošća — Sarajevo, Rajko Šarić, zamjenik komandanta bataljona iz Vlasenice, Krsto Simić — Kićan iz Bijeljine, Željko Spahić iz Ivančića — Sarajevo, Alija Suljagić iz Brčkog, Mićo i Tešo Tešić iz Lopara, Nisim Altarac iz Sarajeva, Ratko i Mašan Amović iz Sokoca, Nedo Basrak iz Brčkog, Desimir i Dragutin Vasiljević iz Vlasenice, Bogdan Vidačak iz zeničkog kraja, Radovan Vuković iz Sinjeva (Sarajevo), Slobodan Vuković, student iz Sarajeva, Janko Vučićević iz Mokrog — Sarajevo, Ramo Golić iz Rogatice, Jovan, Pešur Đerić iz Sokolca, Milorad Đurić, Nenad i Mijat iz Dubnice — Vlasenica, Agan Zagorica iz Rogatice, Dušan, Milivoje i Slobodan Jovičić iz Gučeva — Rogatica, Đoko, Jovan, Milan i Mile Jolović iz Sokoca, Malkan Karišik iz Rogatice, Jovo Lizdek sa Romanije, Krsta, Marko i Spaso je Marić iz Sokoca, Milutin Marjanović iz Bos. krajine — komandir čete, Savo Mikić iz Bijeljine, Cvetko Furtula iz Sokoca, i još oko stotinu koji su zabilježeni u knjizi Šesta proleterska brigada, kao i nekoliko stotina drugih drugova, heroja, čija imena nisu zabilježena a položili su svoje živote u ovim ljutim okršajima. Zato neka borbe i herojstva i žrtve Šeste i Majevičke ostanu zabilježeni u istoriji kao doprinos naroda istočne Bosne pobjedi revolucije.

Rudi PETOVAR

SADRŽAJ

	Strana
Uvodna reč druga Tita — — — — —	5
<i>Rodoljub Čolaković</i> : O društveno-političkim prilikama u istočnoj Bosni uoči izbijanja ustanka 1941. — — — — —	7
<i>Pašaga Mandžić</i> : Pripreme i početak ustanka u istočnoj Bosni —	24
<i>Nisim Albahari</i> : Partijska organizacija sarajevske oblasti u periodu priprema ustanka — — — — —	42
<i>Iso Jovanović</i> : Sjednica Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu 13. jula 1941. — — — — —	66
<i>Avdo Humo</i> : Razvitak ustanka 1941. u istočnoj Bosni i borba Partije za bratstvo i jedinstvo naroda i jedinstvo ustaničkih redova 72	
<i>Dorđe Panić</i> : Tenk je uništen — — — — —	115
<i>Cvjetin Mijatović</i> : Početak ustanka u Birču — — — — —	117
<i>Bogoljub Kisić</i> : Organizovanje ustanka i prva borba 1941. u Ražljevu	126
<i>Radovan Ilić Radika</i> : Semberska partizanska četa u Mačvi — —	139
<i>Pero Todorović</i> : Prve oružane akcije u okolini Kaknja — — —	139
<i>Doko Sešlak</i> : Formiranje i rad partijske ćelije u Bosanskom Petrovom Selu — — — — —	142
<i>Esad Čengi</i> : U okupiranom Sarajevu — — — — —	149
<i>Nikola Simić</i> : Prva partizanska četa u Posavini 1941. godine — —	165
<i>Kazimir Franković</i> : Serijska proizvodnja petokrakih zvijezda u Sarajevu — — — — —	170
<i>Mevla Jakupović</i> : Prvi dani u partizanima — — — — —	173
<i>Slobodan Kezunović</i> : Prve borbe Kalinovačkog partizanskog odreda	177
<i>Boro Tepavčević</i> : Područje gornje Drine u prvim danima ustanka	190
<i>Radivoje Lukić</i> : Pripreme za ustanak i prve borbe u srezu brčanskom — — — — —	200
<i>Obrad Cicmil</i> : Prve veze Durmitorskih partizana sa istočnom Bosnom — — — — —	212
<i>Ervin Stanko Salcberger</i> : Partizanski odred »Zvijezda« — — —	223
<i>Todor Vujašinović</i> : Ozrenski partizanski odred — — — — —	237
<i>Naum Zafirovski</i> : Rogatica, oktobra 1941. — — — — —	250

	Strana
<i>Dedo Trampić: Pripreme za ustanak u Doboju — uništenje vojnog skladišta u Usori</i> — — — — —	254
<i>Drago Borovčanin: Nastanak organa narodne vlasti na Romaniji 1941.</i> — — — — —	260
<i>Camil Kazazović: Formiranje i borbe Zeničkog NOP odreda</i> —	278
<i>Rešad Saletović: Partijska organizacija Vareša u periodu priprema za oružanu borbu</i> — — — — —	285
<i>Miljo Hodžić: Formiranje i borbeni put Muslimanskog bataljona Romanijskog NOP odreda</i> — — — — —	289
<i>Vojin Bobar: Ustanak u selima oko Bijeljine</i> — — — — —	316
<i>Boro Pockov (Mirko Jukić): Španski borci u partizanskim jedinicama istočne Bosne</i> — — — — —	322
<i>Remzija Čorić: Ustanak u Miljevini kod Foče</i> — — — — —	326
<i>Esad Čengić: Bila je skroman i neustrašiv vojnik revolucije</i> —	330
<i>Branco Savić: Stvaranje prvih NOO u Srebrenici i okolini</i> — —	334
<i>Fikret Dedić: O ustanku na Ozrenu 1941/1942.</i> — — — —	337
<i>Ignjat Radojčić: Diverzantske i druge akcije Lipačke čete</i> —	342
<i>Ratko Perić: Na Majevidici</i> — — — — —	352
<i>Cviko Radovanović: Rad skojevske organizacije u bijeljinskom sreću od 1941. do 1943.</i> — — — — —	367
<i>Haso Burić: Ahmet Kobić Kobo</i> — — — — —	375
<i>Ratko Jovičić: Priprema i početak ustanka u rogatičkom kraju</i> —	378
<i>Uglješa Danilović: Kriza ustanka u istočnoj Bosni u proljeće 1942.</i>	383
<i>Miloš Popović: Konjuh planinom</i> — — — — —	422
<i>Milutin Đurašković: Herojska smrt Slaviše Vajnera Čiče</i> —	423
<i>Vojo Ljujić: Formiranje grupe udarnih bataljona</i> — —	427
<i>Esad Čengić: Sjećanje na Aliju Hodžića</i> — — — — —	435
<i>Rade Jakšić: Njemačko-četnička saradnja u istočnoj Bosni</i>	437
<i>Abdulah Sarajlić: Stvaranje dobrovoljačkih jedinica u istočnoj Bosni</i>	443
<i>Savo Pređa: Udarni bataljon Romanijskog NOP odreda</i> —	449
<i>Uglješa Danilović: Savjetovanje u Ivančićima</i> — — — —	467
<i>Rajko Gagović: Boravak Vrhovnog štaba u fočanskom kraju</i> —	480
<i>Radivoje Kovačević: Četnički napad na štab Majevidičkog partizanskog odreda</i> — — — — —	486
<i>Cvijetin Mijatović Majo: Ivan Marković Irac</i> — — — — —	497
<i>Slavko Mićunović: Četnici protiv partizana na Majevidici i Semberiji</i> — — — — —	499
<i>Stevo Popović: Dvadeseti februar 1942.</i> — — — — —	517
<i>Teodosi je Parezanović: Igmanski marš</i> — — — — —	522
<i>Čedo Miljanović: Dragaljevac i okolna sela u NOB-u</i> — —	527
<i>Ahmet Donlagić: Podaci o ustaško-četničkoj sprezi</i> — —	532
<i>Luka Božović: Narodna vlast u Foči u prvoj polovini 1942.</i> —	544
<i>Mirko Simić: Han Pogled</i> — — — — —	556
<i>Luka Božović: Fočanska omladinska četa</i> — — — — —	565
<i>Mirko Ostojić: Dani i noći Birča</i> — — — — —	573
<i>Veselin Radojčić: Iz kurirskog života</i> — — — — —	581
<i>Ignjat Radojčić: Četnička izdaja i teror na Ozrenu</i> — —	583

	Strana
<i>Jeremija Ješo Perić: Razvoj NOP-a u nekim selima Semberije 1942.</i>	590
<i>Dane Olbina: Naš komandir Milenko Verkić — — — — —</i>	607
<i>Miloš Zekić: Borbeni put Šeste proleterske istočnobosanske brigade</i>	613
<i>Oskar Danon: S pjesmom po šumama i gorama istočne Bosne — —</i>	636
<i>Veselin Radojčić: Susret partizana sa domobranskim natporučnikom</i>	654
<i>Vojo Ljujić: Borba na Han-Kramu — — — — —</i>	656
<i>Nikola Simić: Prilike u Posavini 1942. — — — — —</i>	661
<i>Moni Finci: U Bosutskim šumama — — — — —</i>	665
<i>Vojo Ilić: Od Šekovića preko Majevice do Srema i natrag — —</i>	678
<i>Vojo Ljujić: Šesta istočnobosanska brigada u Sremu — — —</i>	692
<i>Jovan Veselinov Žarko: Susret sremskih i bosanskih partizana</i>	700
<i>Ahmet Donlagić: Bacač iz bosutskih šuma — — — — —</i>	708
<i>Cvijetin Mijatović: Oružano bratstvo i jedinstvo Istočnobosanaca i Vojvodana — — — — —</i>	712
<i>Grujo Novaković: Legendarna Romanija — — — — —</i>	717
<i>Vukašin Subotić: Velika pobjeda partizana nad četnicima na Ma- leševcima — — — — —</i>	745
<i>Cvijetko Perić: Osnivanje i rad NOO u nekim selima Semberije —</i>	763
<i>Radovan Oreščanin: Prve borbe Sremaca na Majeveci — —</i>	767
<i>Mišo Vokić: Boravak Vladimira Perića Valtera u Tuzli 1942—43.</i>	775
<i>Radovan Oreščanin: Već puca mitraljez i puška — — — — —</i>	780
<i>Joco Jović: Borbeni put 15. majevičke NOU brigade — — — — —</i>	787
<i>Dane Olbina: Prve stranice partizanskog dnevnika — — — — —</i>	807
<i>Luka Nedić: Zapis sa Hranjena — — — — —</i>	811
<i>Boško Todorović: Od Rastošnice do završetka pete neprijateljske ofanzive — — — — —</i>	814
<i>Dane Olbina: Pod planinom — — — — —</i>	826
<i>Asim Mujkić i Joco Vočkić: Ilegalni partijski rad u Brčkom 1941/1942. — — — — —</i>	830
<i>Milenko Radovanov: Stvaranje prvih vojvodanskih brigada — —</i>	837
<i>Jovan Popović: Naši slavni i ponosni brigadiri — — — — —</i>	850
<i>Čedo Minderović: Uz prvi broj lista Šeste istočnobosanske brigade</i>	854
<i>Moni Finci: Vučevo — — — — —</i>	857
<i>Vaso Radić: Suza na Košuru — — — — —</i>	868
<i>Rudi Petovar: 6. istočnobosanska i 1. majevička brigada u V nepri- jateljskoj ofanzivi — — — — —</i>	872

ISTOČNA BOSNA U NOB-u
KNJIGA PRVA

Jezički redaktor
Blagoje Svorcan, prof.

*

Tehnički urednik
Andro Strugar

*

Korektori
Vera Obradović
Biljana Đorđević

*

Prilog na omotu
Vojo Dimitrijević

[Štampanje završeno juna 1971.]

Stamparsko-izdavačko preduzeće »SRBIJA«, Beograd, M. Kovačevića